BĀṆA'S KĀDAMBARĪ

TEXT
COMMENTARY
NOTES
INTRODUCTION
AND
TRANSLATION

M. R. KĀLE

M.R. KĀLE

BĀṆA'S KA RĪ

R
891.231
KAL-B

MOTILAL
BANARSIDASS

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार
पुस्तकालय

विषय संख्या 891.231
पुस्तक संख्या K12B
आगत पंजिका संख्या 62424

पुस्तक पर किसी प्रकार का निशान लगाना वर्जित है। कृपया १५ दिन से अधिक समय तक पुस्तक अपने पास न रखें।

62424

891.231
K12B

पुस्तकालय

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

पुस्तक-वितरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित १५वें दिन तक यह पुस्तक पुस्तकालय में वापिस आ जानी चाहिए। अन्यथा ५ पैसे प्रतिदिन के हिसाव से विलम्ब-दण्ड लगेगा।

62424

28 JUN 1975

V 23/82

8 AUG 1975

V. 209/9

Stock Verification-20

62424

BĀṆA'S

KĀDAMBARĪ

[PŪRVABHĀGA COMPLETE]

Edited with New Sanskrit Commentary 'Tattvaprakāśikā'.
Introduction, Notes and a literal English Translation

CHECKED 1973
Initial

BY
LATE M. R. KĀLE

MOTILAL BANARSIDASS
DELHI :: PATNA :: VARANASI

MOTILAL BANARSIDASS
BUNGALOW ROAD, JAWAHARNAGAR, DELHI-7
CHOWK, VARANASI (U.P.)
ASHOK RAJ PATH, PATNA (BIHAR)

©
Copyright with author's legal Successors
FOURTH REVISED ED. 1968
Price Rs. 25.00

पुस्तक सं.
आगत सं. 891.231
लिपि... K 12.B
गुरुकुल पुस्तकालय कांगड़ी

PRINTED IN INDIA BY SHANTI LAL JAIN AT SHRI JAINENDRA PRESS, BUNGALOW ROAD JAWAHARNAGAR, DELHI-7 AND PUBLISHED BY SUNDAR LAL JAIN, MOTILAL BANARSIDASS, BUNGALOW ROAD, JAWAHARNAGAR, DELHI-7

891.231, K12B
62424

महाकविश्रीबाणभट्टप्रणीता

कादम्बरी

(पूर्वभागः)

मयूरेश्वरकृतया बालबोधिन्याख्यव्याख्यया समुल्लसिता ।

मोरेश्वर रामचन्द्र काले
इत्यनेन पाठान्तरैः संयोज्य संशोधिता ।

मोतीलाल बनारसीदास
दिल्ली :: पटना :: वाराणसी

PREFACE

Bāṇa's *Kādambarī* is often appointed as a text-book in the Indian Universities, and owing to the peculiar characteristics of its style, the students often find it a hard task to translate the intricate passages in it, in spite of the help they receive in the class-room from their Professors. Some editors try to satisfy the needs of their readers by issuing voluminous notes, whose very extent, however, frightens away the student ; at any rate it becomes a tiresome task to wade through a bulky book for obtaining light on one's own particular difficulty. Moreover, only a literal and complete translation can solve many of the simpler difficulties of the ordinary student as regards the meanings of individual words and constructions of sentences, which the annotator may have passed over as being easy. The present translation has been prepared at the request of many students who require some such help. Excepting that of Miss Ridding, no other English translation of the whole of the *Kādambarī* exists ; and Miss Ridding's translation, excellent in its own way, and admirable for its elegant English, is not, I am afraid, quite suited to the requirements of our University students. The translation, here offered, is complete, without the omission of a single word or phrase ; it is as close as the idiom of the language permits ; and particular care has been bestowed upon passages involving puns and suggested senses. I venture to hope, therefore, that a careful use of this translation will lighten the labour of the student and enable him to get through his work with the least expenditure of time and trouble. I have to thank Miss Ridding from whose translation I have borrowed a phrase here and an expression there. Any suggestions as to the change of plan of the translation, corrections, &c., will be cordially welcomed.

January 1924.

M. R. KĀLE.

PREFACE

The present edition is based on a collation of two manuscripts —one procured for me from Vai by my friend Mr. Vāsudevāchārya Ināpure, and another lent to me by Mr. Ganesh Mahadev Janorikar, proprietor of the Āryasevaka Press—with the printed editions of the book, both here and at Calcutta. I had at first intended to publish the text with the com. of Bhānuchandra and his pupil Siddhachandra, but I could not do it as a manuscript copy of the same could not be had. I also found that the com., as published by the Nirṇayasāgar Press, was not only indifferent in many and positively wrong in a few places, but it also failed to satisfy the wants of modern students. I therefore changed my mind and wrote a new commentary in which I have endeavoured to satisfy the wants of University students as far as possible. The commentary contains all that is required to be said in Sanskrit by way of illustrating the text—it gives all allusions to mythology and history, expounds difficult compounds, discusses intricate questions of grammar, and the propriety of different readings &c. &c. The contents of each page are indicated at its tops, which it is hoped will greatly add to the utility of the book. An attempt is made in the English notes added at the end to meet all the real difficulties of students. A full and literal translation of all difficult passages is given, and where a full translation seemed to be unnecessary, appropriate equivalents only of the difficult words occurring in different passages are given. In cases where words or phrases have a double meaning the two are given under (1) and (2); (1) always giving the meaning specially appropriate to the principal clause, (2) the secondary sense. An abstract of the story is also given in Sanskrit, which students not acquainted with Bāṇa's style will do well to read before they proceed with their text All the different readings are given in foot-notes. The practice of publishing the text in two parts has been dispensed with in the present edition. For the division is not natural but is due to external circumstances which have nothing to do with the internal structure of the subject-matter and is also likely to confound the students. All words of peculiar derivations as well as those requiring grammatical explanation or otherwise worthy of note are given in an appendix at the end.

In preparing the present work the edition of the book by Dr. P. Peterson and Tārānāthatarkavāchaspati (1871) as well as that published by the Nirṇayasāgar Press with the Sanskrit commentary, were of great use to me and to them I acknowledge my indebtedness in a more or less degree. In the second ed. the notes have been thoroughly revised and considerably increased. My thanks are due to Mr. Kāne from whose edition of the Purvabhāga in two parts I got some useful hints and a few quotations. The text of the Kādambarī is obscure in a few places and I have sometimes hazarded guesses in attempting to find out a meaning in such cases. I hope my learned readers will excuse me for any inaccuracies &c. they might discover in the book, and give me the benefit of their superior erudition by making useful suggestions in bringing out an improved edition of the same if ever it will be my lot to do so.

Girgaon, Bombay.

M. R. KĀLE.

14*th April*, 1914.

THIRD EDITION

A reprint of the 2nd Edition. The notes on the first half of the Pūrvabhāga (1-200) have been, however, revised and additions made therein.

Girgaon, Bombay.

M. R. KĀLE.

March, 1928.

PREFACE TO THE FOURTH EDITION

This edition is reprint of the third edition of Bāṇa's Kādambarī (Pūrvabhāga), edited by my esteemed father late Mr. M. R. Kāle, containing Sanskrit commentary, along with its English translation. Two appendices are added at the end for use of the scholars. They were not printed with the third edition. This is perhaps the only available edition in the market at present which contains notes and English Translation. It is hoped that it will meet with the needs of the reader and the teaching staff alike.

I am highly indebted to Shri Sundarlal Jain of M/s. Motilal Banarsidass for publishing it after forty years of its last publication.

25, Goodwill Building
Mahim, Bombay-16

V. M. Kale
15-8-68

CONTENTS

		Pages
I	INTRODUCTION	I
II	TEXT & COMMENTARY	1-352
III	NOTES	1-238
IV	LITERAL ENGLISH TRANSLATION	1-299
V	APPENDIX NO. 1	1-8
	APPENDIX NO. 2	8

INTRODUCTION.

Ba′na's farfamed KA′DAMBARI is rightly reckoned as his master-piece. In it his imagination takes rapid and sublime flights —thought succeeds thought and one simile is followed by another till the chain is so extended that one loses sight of the master idea which is smothered in his luxuriant imagery. His memory surveys the whole field of Indian history and mythology and his extensive acquaintance with Sanskrit vocabulary brings in words and expressions not familiar to even advanced students of the language. It is especially popular among the Pandits on account of this its feature as well as its unique character. But it is inaccessible to ordinary students owing to its most difficult and long compounds, as well as obscure and double meaning words and allusions to strange mythological events. The Present edition is an humble attempt to meet this long felt want by means of a copious and easily intelligible Sanskṛt commentary and critical and explanatory English notes which, in almost all cases, anticipate the difficulties of even ordinary students and also contain much useful information.

The first difficulty which presents itself at the outset to an ordinary reader of Kádambarí is to comprehend the extremely complicated plot of the work. Most of the characters are represented successively in their second or third birth and the whole plot is involved in a deep mystery the solution of which is to be found only at the end. One looks in vain for the appearance of the heroine whose name the work bears, till one has nearly gone through half of the work. The whole story is put in the mouth of a parrot; one hardly knows that he is really the sage Pundaríka, the Upanàyaka or subordinate hero of the romance; and the main part which is intended to explain the mystery of the parrot, is narrated by the sage Ja′ba′li to his pupils. The usually numerous compound epithets and lengthy descriptions also prevent an ordinary reader from following the thread of the narrative. The students again on account of their numerous other studies have hardly time or patience to go through the whole story even once cursorily.

Only certain parts of the work are generally prescribed for University Examinations; and unless the whole plot is before the mind these parts being unconnected become mostly unintelligible.

It is proposed, therefore, to give in the beginning a short abstract of the story, without which it would not be easy to appreciate even the following remarks upon the literary merits of the author.

THE STORY.

CHAPTER I.

Introduction:—The parrot's story.

In times of yore there reigned in the town of Vidis'a' on the bank of the Vetravatí, a king of incomparable majesty and power, named S'udraka. His commands, like those of lord Indra, were respectfully obeyed by all the princes on earth. His recent conquest of the whole world had left him free from anxiety about his kingdom; and he passed the prime of his life happily, being always engaged in manly sports with other princes of his rank and age. Having as he had all means of enjoyment at his command, he was altogether averse to sensual pleasures. Once upon a time as he was sitting, as usual, in the Hall of Audience attended by his ministers, the portress entered and informed him that there waited at the door a Chanda'la girl with a parrot in a cage which she wished to present to His Majesty. Whereupon the king bade her introduce the girl; and when she entered, the king and his courtiers were struck with her matchless beauty and stood for a time paralysed with wonder. In the meantime her attendant saluted the king and said that the girl was his master's daughter sent to present his majesty with a parrot. 'This bird', he said, 'is the best jewel of the three worlds. He is versed in all the arts and lores. His name is Vais'ampayna.' With these words he placed the golden cage containing the parrot before the king and withdrew. The parrot saluted the king by bending his right foot and congratulated him in a verse composed in his honour. The king was greatly astonished at this wonderful spectacle; and full of curiosity to hear the parrot's account, rose from the hall and went to his private apartments. There, after he had performed all his daily duties, he sent for the parrot Vais'ampâyana, asked him how he had fared and requested him to satisfy his curiosity by narrating his whole account. Whereupon the parrot thus began:—

In the vicinity of the great Vindhya forest which extends from the eastern to the western ocean and forms an ornament of the central country, there is the hermitage of the renowned sage Agastya and near it a sacred lake called Pampá. On its western bank there stands an old S'almali tree, of gigantic proportions, the hollows of which form the homes of thousands of birds. In one of these my father lived with me, his only son. At my birth my mother passed away by the severe pangs of labour and thenceforth my bereaved father controlling his own sorrow engaged himself solely in supporting me. There we thus lived for some time till one fatal day I was startled early in the morning by the strange and dreadful noise of hunters. All the birds and beasts of the forest seemed to be in strange commotion. And I being terribly frightened, sought shelter under my father's wings. Through curiosity, however, I raised my head a little, and casting my eyes around beheld the dreadful army of S'abara hunters marching onwards. They caught several kinds of game and departed without doing us any harm. One old S'abara, a man of villainous aspect, however, lingered behind. Casting his fearful eyes on the lofty S'almali tree he climbed it, killed thousands of birds and threw them on the ground. At length the ruffian came to my father also, wrung his neck and threw him on the ground. I being concealed under my father's wings fortunately escaped his sight and rolled down with my father's corpse on a heap of dry leaves, and thence crawling away sought shelter under the root of a *tama'la* tree before the villain got down. After the hunter had departed I was seized with a burning thirst. Wishing to quench it I tried to reach the bank of the lake, but could not succeed owing to my extreme weakness.

At that very moment there came Hárita, the son of the great sage Jàbâli, who lived in the neighbouring hermitage, on his way to the lake to perform his daily ablutions as usual. He saw me, and taking compassion on me had me carried down to the bank of the lake. There he forced a few drops of water into my mouth with his own hand and thus brought me back to life. After he had bathed and his daily prayers were done he took me home with himself where the sight of the holy sage Jábáli seemed to infuse new life into me. Hàrita showed me to his father saying that he saw me fallen down helpless from my nest and through pity brought me there, when the sage gazed intently upon me for a moment with his divine eyes and as if recollecting something said-"He is reaping the fruits of his own misconduct." All the other sages were astonished at these words and they entreated Jàbáli to narrate to them my wonderful story. But he promised to satisfy their curiosity after the evening devotions, as the day was then drawing to its close and the story was a very long one. The sage also remarked that I would recollect the events of my former life after he had narrated them. The sages then went to attend to their evening prayers.

CHAPTER II.

Chandra'pi'da's birth and education.

When at night all was done and the hermits reassembled, Hárita approached his father and reminded him of his promise to relate to them the wonderful story of my past life, whereupon the revered sage satisfied their curiosity as follows:—

The celebrated city of Ujjain, the favourite resort of the god Maha kála, was once ruled over by a sovereign prince named Ta'ra'pida who equalled in prowess and majesty Nala, Bharata and other renowned kings of old. His minister was a Bráhmana, named S'ukanàsa, who by his far-reaching wisdom and administrative skill equalled Brahspati, the counsellor of Indra. The king left the cares of administration solely to his minister and devoted himself to those manly exercises and sensual pleasures which, though otherwise a disgrace to a king, are an ornament to him who has left nothing else to be done and amply fulfilled the duty of protecting the whole world. But there was one thing wanting to complete his happiness. Many years rolled away in this way without his attaining the fruit of youthful enjoyment—he had no son. And as youth declined the anxiety of the king and queen for issue increased proportionately.

Tárâpida had a queen Vilásavati by name. - One day going to visit her, he found her lying on a couch overwhelmed with great grief. He inquired in loving terms as to what had distressed her, but getting no answer to his eager querries he asked her attendant, Makariká, the cause of her grief, who told him how Vila′sawatî had been mourning her barrenness all along, and how, going to worship Maha′ka`la, that very day, being the fourteenth day of the month, she had heard from the priest there the terrible words in the Mahábhârata which declare that there in no heaven for the childless and that a son alone can save the soul from hell, and her tender mind being keenly struck thereby, had given herself up to despair, refusing to take food or drink.

Hearing this the king remained pensive for a little space; he then tried to comfort her in various ways explaining to her how every thing that happens to man is fated being the result of his deeds in previous lives, and advised her to devote herself with double zeal to the service of Bra hmanas and saints and to the worship of the gods, whose favour had proved efficacious in this respect in several instances of old history.

And so time rolled on till once early in the morning the king saw in a dream the orb of the full moon (Chandra) enter into Vila′savatî's body. Rising he sent for S′ukana′sa and informed him of his dream. When to the wonder of the king S′ukanasa told him that he too had a similar dream in which he saw a lotus (Pundarîka) placed on the lap of his wife, Manorama′, by a heavenly being. S′ukanâsa then interpreted the dreams as favourable, adding that dreams seen in the last part of the night always came true. Whereupon they both went to Vila′savati to communicate to her the glad tidings. And they were all greatly rejoiced at these sure signs of the fulfilment of their desires. After some days queen Vila′savatî conceived and in due course of time gave birth to a son. The king accompanied by S′ukana′sa entered the queen's apartment and there saw his newly born son possessed of all the signs of a great man. S′ukanása observed him carefully and found the signs of universal sovereignty on his person. At this moment they received the happy news of the birth of a son to S′ukana′sa. The king congratulated his minister and ordered joyful festivities to be celebrated all over the city in honour of the two auspicious events. The prince was named Chandra′pìda in accordance with his father's dream and the minister's son received the name Vaishampa'yana as befitting a Bra'hmaṇa. The child-hood of Chandra'pîda soon passed away.

As soon as he had reached his sixth year the king began to think about his education. He ordered an extensive building to be erected for the purpose outside the city on the bank of the S'ipra. He engaged proficient teachers for the different branches of learning and on an auspicious day sent the prince with Vais'ampâyana to receive his education there. The king and queen daily visited the college to inquire into the progress of their son. These pains were not thrown away. The prince, being naturally intelligent, excelled in every art and manly exercise. Vais'ampâyana equalled him in everything except his physical attainments. A stout, hardy frame characterised the prince from his childhood, and its prowess afterwards astonished the whole world. Both the boys became so fondly attached to each other that neither could remain for a moment without the other. When the prince had finished his education the king sent his commander, Baláhaka, with a vast retinue to escort him to the palace; and with Balâhaka he sent for the use of Chandrâpîda a wonderful horse, born from no mortal womb, which he himself had received as a present from the king of the Pârasîkas. Its name was Indrâyudha. The sight of the animal astonished the prince so much that he thought it to be no common steed but some divine being reduced to that form by some dreadful curse; and he feared to mount it. But Indrâyudha as if divining his thoughts dug up the ground with his right fore-foot and uttered gentle neighs thereby inviting him to mount. And Chandrápîda, encouraged by this, mounted and passed through streets crowded with men and women smitten with love, eager to catch a sight of him.

CHAPTER III.

An expedition for the conquest of the world,

As soon as the prince entered the palace where the king sat in audience, he fell at the feet of his father who took him up and embraced him most delightfully. With the same fervour he embraced Vais'ampâyana also. After Chandrâpîda had sat there for sometime, Ta'ra'pida bade him go and cheer the heart of Vila'savatî.

The Queen fondly embraced him and kissed him on the forehead. Then in company with Vais'ampàyana he went to the minister's house where S'ukanásа and Manoramà received them both most cordially. Thence he passed to the palace destined for himself and there passed the night cheerfully after the labours of the day. Next morning the queen sent to Chandrápîda a girl named Patralekha' to be his confidential personal attendant. She was the daughter of the king of the Kulutas brought captive when that king's capital was besieged and captured by Târàpîda. Vilásavatî had fondly brought her up as her own daughter and made her the head attendant of the harem. Her now she gave to Chandrápîda, beseeching him not to regard her as a common servant, but to fondle her as a child, to restrain her as he would restrain himself from rash actions, to look upon her as his pupil and to trust her as his friend. And the girl too, ever since she saw the prince, did not leave him as shadow leaves not the substance.

After some days the king intended to install the prince as Yuvara'ja (heir-apparent). In the interval S'ukhana'sa delivered to him a most instructive and able advice which the prince respectfully accepted ss a jewel of worldly wisdom. After the ceremony the prince set out with a vast army on an expedition for the conquest of the world. He conquered all the kings on the earth humbling the pride of those who resisted, protecting those who were friendly, rooting out those who were inimical and re-establishing those who yielded afterwards. After subduing the Kirâtas inhabiting the Himalayas he encamped at Suvarnapura for a few days to give rest to his fatigued soldiery.

One day, while hunting in a forest there, the prince chanced to see a pair of Kinnaras descending from the top of a hill. They at once fled at the sight of man. Being eager to catch them Chandrâpîda spurred his horse Indra'yudha and followed in hot pursuit for sevaral miles. But the Kinnaras quickly ascended the summit of a high mountain and disappeared. Disappointed and fatigued he reproached himself for his folly in pursuing a vain object. He had unconsciously crossed a very long distance, and was now unable to find his way back. He knew from geography that Suvarnapura was the last boundary of Bhàratvarsha. A vast forest extended beyond it which ultimately led to the mountain Kailâsa. He was now in sight of that mountain. It was impossible to find there a single human being that would guide him. He determined to turn back and to proceed straight in the southern direction.

He turned his horse; but feeling fatigued and thirsty he began to look about for water. His eye discerned a buffalo-track which he thought led to water, and following it he found at a short distance the most extensive and beautiful lake, Achchhoda. Greatly delighted at its pure and delightful sight he thought that his labours had not been thrown away. He then dismounted, first watered the horse and then satisfied his own thirst, While resting there under the cool shade of a tree he suddenly heard the most pleasant sound of unearthly melody coming from the northern bank of the lake. Full of curiosity to find out the source of that delightful music in such a wild waste, he rose up, saddled his horse, and preceded by the wild deer themselves irresistibly attracted by the song he advanced in that direction. Not far from the lake he saw a vacant temple of S′iva with a four-faced image of the god. Near the image was seated a heavenly damsel in ascetic attire, like Rati herself trying to propitiate the god after her husband's cruel death. With a lute in her hand she was singing in praise of the god. Chandra′pída entered the temple, bowed devoutly to the god and stood motionless, astonished at the sight of the damsel. He now considered himself amply compensated for the trouble and fatigue of pursuing the Kinnaras. He determined to satisfy his curiosity by entreating the damsel to narrate her history to him. After finishing her song she rose up, and turning to Chandra′pída welcomed him to her hermitage and asked him to partake of her hospitality. Chandràpída bowed in assent and silently followed her to her cave with the deepest respect and admiration. Being questioned by her he told her his own account and the occasion that had brought him there. She then rose up, collected fruits from the trees and offered them to her guest. Then she partook of her own scanty repast.

CHAPTER IV.

The account of Mahas′weta′.

When tha maiden had finished her meal, Chandra′pída approached her humbly and respectfully, and entreated her to satisfy the curiosity of a mortal being like himself regarding her previous history; for he believed that such a beautiful form as hers could not have been intended by nature for the practice of such hard penance. At these words she sighed deeply and began to weep. The memory of her sad past life was too much for her. Chandrâpîda was both grieved and astonished at this and besought her to forget a request that so much pained her. But Mahâshvetâ, that was the name of the damsel, soon controlled herself, wiped off her tears and washed her face. She told Chandrâpîda that he would find nothing interesting in the mournful tale of her wretched life; but she was still willing to satisfy his curiosity. She said:—

You must probably have heard by this time about certain damsels called Apsarases who dwell in heaven. There are fourteen families of them. One of these was produced from nectar, and another from the rays of the moon. Two more are the offspring of the union of Daksha's two daughters, Muni and Arishthá, with the Gandharvas. Chitraratha, the son of Muni, is the supreme lord of all the Gandharva tribes. Hamsa, the eldest son of Arishtha, was put by him at the head of the second family. The mountain Hemakúta is their residence. Hamsa martied Gauri, of the family of Apsarases descended from the rays of the moon. I am the only unfortunate offspring of this happy union. I was called by the significant name Mahâshvetâ (extremely white). I grew up, the darling of the whole Gandharva race and passed my childhood most happily under the loving care of my parents, till in course of time I attained youth.

Once in the delightful days of the spring season I came with my mother to bath in this lake and wandered about for a while observing the luxuriant beauty of natnre in those days. While thus strolling about I perceived an extremely sweet odour like that of no earthly flower coming from some quarter. Led by curiosity to trace its source I beheld a young sage, as lovely as Cupid, wearing a sweet flower on his ear, walking about in company with a friend. And as I stood gazing fondly on his sweet form, love subdued me to him as the flower season subdues the bee.

But remembering that ascetics are beyond the power of love, I blamed my heart for its weakness and soon made up my mind to withdraw my stepes from the place ere he should have noticed me. But alas! Fate and the god of love would have it otherwise. As I bent low in veneration before him he saw me, and strange to say, love took possession of his heart also. The confusion in his face which was too plain to be mistaken, gave new power as it were to my love and I remained for a while in a state of inexplainable inactivity. When I found power to move, I approached the other ascetic youth, his campanion, and bowing requested him to tell me who that youth was and what might be the wondrous flower he wore on his ear. He smiled at my idle curiosity and told me that the youth was the son of the celebrated sage S'vetaketû. While the sage was once bathing in the waters of the Ganges, the Goddess Lakshmì became deeply enamoured of him; and without any intercourse she bore him a son and gave him to the sage as his child. The sage brought up the boy and named him Pundari'ka from the lotus on which Lakshmi' was sitting when she caught sight of S'vetaketù. While he was returning that day from the Kailâsa mountain where he had been for the worship of S'iva, the goddess of Nandanavana herself had given him the flower which had so raised my curiosity, as befitting his lovely form, and fixed it in his ear.

The youth smiled at my curiosity and presented the flower to me saying that I might take it as I seemed to like it so much. As he was putting it on my ear, the touch of his hand thrilled my heart deeply. He too was affected by the touch of my cheeks and forgot himself so far that he did not notice his rosary of Aksha beads which dropped down from his throbbing fingers. I caught it before it reached the ground and wore it round my neck as if it were his own dear arms. At this moment my umbrella-bearer came up and warned me that it was high time for me to bathe, as my mother had already bathed and gone before me. After I had moved away a few steps that second youth began to reproach his friend for yielding himself to passion so far and bade him take care of his heart lest it might follow his rosary. At this the youth, feigning anger came to me immediately and demanded his Akshama'la'. Seeing that he was absent-minded I gave him my necklace of pearls instead; and he took it away without perceiving the fraud. I went home with my mind full of thoughts about the lovely youth. While I was thus tortured by the arrows of Love, my betelnut-bearer, Tarlika', who had gone down to the lake with me, but had lingered behind, came in and handed over to me a peace of garment with something written upon it. After my return, the youth had secretly and eagerly questioned her about me. Then carving out some verse on a piece of his bark dress he had given it to her with directions to hand it over to me in private. The verse clearly expressed the feeling of his heart; and I passed the day in questioning Taralika′ about all those things over and over again.

At evening, my umbrella-bearer came and told me that one of the ascetic youths we had seen in the wood waited at the door, come as he said for the purpose of asking back the Akshama′la′. At the very mention of an ascetic youth my heart leaped forth as it were to meet him; and I bade him be frmitted. When he entered I found him to be Kapinjala, Pundari′ka's friend. With much apparent shame he told me of Pundari′ka's sad condition. He (Pundari′ka) was deeply affected with love for me. The violent shock of the sudden feeling had shattered his heart. Kapinjala's advice and taunts equally failed to move him; all the appliances Kapinjala could think of could not allay his fever of love, and he saw no remedy to save his friend's life except my union with him in marriage. The real purpose of his coming was to entreat me to dc what I thought proper under the circumstances, by appealing to my good sense and nobility of mind. His words filled me with a secret joy, but before I could answer, a visit from my mother was announced and Kapinjala hurriedly departed.

After my mother had gone I passed some time in talk with Taralika′, thinking of my own position and the outrage I would do to the honour of my family, should I, like a base-born maiden, go forth to meet my love, on the one hand, and the dying state of the lord of my heart on the other. At length the night and the moon and the vernal season decided the unequal contest, and I, yielding to Taralika′'s importunities made up my mind to go and set out with her to meet the object of my love here. Going near the spot I heard the sound of a man's lament; and when I approched nearer I recognised Kapinjala's voice upbraiding his friend for his cruelty in leaving him abruptly. My right eye also throbbed at the moment as an omen of the calamity I was soon to meet with. Distracted by fear I set up a loud yell of woe and pressed forth at once to the spot where I found my love Pundari'ka lying a senseless corpse.

The memory of that dreadful scene overpowered Maha's'veta' and she fainted away through emotion. She would have fallen against a stone, had not Chandra'pída supported her. And when his care and attention had brought her back to consciousness he implored her not to continue a tale that had grieved her so much. But she resumed her narrative adding that as she had actually survived the shock its remembrance could have little effect upon her and that she would tell him a wonderful incident which had ensued and which was the spark that kept alive the flame of hope in her:—

As my heart was already wedded to the youth, I resolved to remain true to him and follow my lord to heaven. When all of a sudden a divine figure clad in white raiment and shedding his pure lustre all round descended from the orb of the moon and quickly carried away the body of Pundaríka and in a voice deep as a drum he consoled me saying that I should still be united to my lord again after some time and so I must abstain from destroying myself. Kapinjala followed his friend's body to heaven wishing to snatch it back if he could, which doubly increased my sorrow. Relying on the words of the divine being which inspired in me a hope of reunion with my lord even in this life I determined to devote myself to penance and await the time of reunion. Since that time I have been passing my days here with my only friend Taralika', a poor supplicant at the feet of S iva, the lord of the three worlds and the succour of all those that are helpless.

CHAPTER V.

Meeting with Ka'dambari.

When Mahàsvetà had finished her tale she covered her face with the border of her bark-garment, and unable longer to control her tears sobbed aloud. Chandràpida who was already struck with Mahàs'vetà's hospitable and modest disposition as well as her grace and beauty was now melted with pity for her and henceforth began to feel the greatest respect and affection towards her. He comforted her by saying that the course she had adopted was the right one and not that pursued by those who put an end to their life on the death of father, or mother, or friend or husband, and by mentioning various old historic stories. Assuring her that such strange unions had often come to pass, and that she had no reason to despair. As they were thus talking, the sun himself bent low in the sky as if touched with sorrow at Mahâs'vetâs tale. Night followed; and after evening devotions duly done, they both retired to rest. As Chandrâpída lay on his leafy bed he recounted to himself again and again the whole of Mahâs'vetâ's account much marvelling at the power of love. He had not found Taralikâ there and curiosity made him approach the holy maiden again and ask her where she was gone. Whereupon Mahâs'vetâ said:—

"You remember, I think, the family of the Apsarases which, I told you, was sprung from the moon. Chitraratha, the Supreme King of the Gandharvas, married Madirâ born of the family. They have a daughter of rare beauty called Ka'dambarí, the jewel of the three worlds, who is my dearest friend. She has attained maturity but persists in a resolve that she will not marry so long as I pass my days in misery and wretchedness. Her father being extremely grieved at this resolve of his daughter sent his chamberlain this morning to me with a request that I should try to dissuade my friend, Ka'dambarí, from her purpose. And I have sent Taralika' back with him to entreat her on my behalf that she should not oppose herself to her father's wishes. Your noble self came here just after she had left". With these words she remained silent. The moon had risen by this time; and Chandra'pi'da seeing that Maha's'veta had fallen asleep, lay down on his bed again and sank into sleep, as he was thinking of Vais'ampa'yana, Patralekha' and his other men.

Early next morning Taralika' appeared, followed by a Gandharva youth, named Keyu'raka. They were both surprised to see Chandra'pi'da and were struck with his handsome and lovely form. Taralikâ told Maha's'vetâ that Keyúraka was specially sent by Ka'dambarí to communicate to her her wish. Whereupon being asked the youth said that Ka'dambarí was at a loss to understand what Maha's'veta' meant by sending such a message with Taralika'. She thought her friend was merely joking with her, or saying something to please her parents. As for herself she was resolved not to change her mind so long as Maha's'veta' was thus pining for her lord. Maha's'veta' sent him back with a message in return that she would come there herself and do what was fitting. She invited

Chandra'pida to accompany her if he liked to see Hemakûta which was worth visiting. He readily acceded to her request, and they set out for Hemaku'ta.

They soon reached Ka'dambari's palace, the splendour and beauty of which greatly astonished and delighted Chandra'pida. Coming to the princess' apartment he saw Ka'dambarl surrounded by a world of damsels, eagerly questioning Key'urka about the stranger he had seen with Maha's'veta'. The sight of her lovely and attractive form filled him with surprise and admiration and he blamed the Creator for not endowing his other limbs with power of vision. Ka'dambari' who was already informed by Keyu'raka of Chandra'pída's charming appearance was also struck with his extraordinary beauty and well-built frame. And love entered the heart of them both as they met each other face to face. Maha'-s'veta' introduced them to each other in suitable terms and requested Ka'dambarí to treat their guest with proper respect and attention. At this Chandra'pi'da bowed and Ka'dambarì returned his bow in great confusion. Kâdambari's heart was already struck with the arrows of love and she now felt somewhat embarrassed and abashed in his presence. Chandra'pída occupied a seat which was brought for him and Ka'dambari's friend Madalekha' washed the feet of their guest. Pressed by Ma'has'veta' Ka'dambari offered him the betel-roll. She drew back her hand hurriedly and in the confusion of the moment she did not perceive the bracelet which dropped from her hand. Hearing the sportive quarrel between the parrot and his wife Sa'rika' which ensued at this moment, Chandra'pîda found a topic for humorous conversation which he admirably sustained for a long time to the delight of all the ladies. While they were thus jesting Maha's'veta' was called away by Kâdambarì's father; and before leaving she told her friend to lodge their guest in the place opposite her own. Chandra'pída was soon conducted to that place where his comfort was carefully attended to. Wishing to find something to engage his distracted mind he mounted the terrace. At the same moment Ka'dambari too mounted her own terrace under the pretext of awaiting the arrival of Maha's'veta'. There the lovers gazed at each other to their heart's content and exchanged tokens of deep and sincere love. Thus the day passed away unnoticed. While Chandra'pida, after his daily prayer, was sitting on a coach Madalekha came in and presented to him a necklace of pearls of wondrous whiteness and beauty saying that Ka'dambari entreated him to accept for her sake this slight token of her regard for him. Chandra'pi'da accepted it and expressed his gratitude in suitabie terms. Again in the evening they mounted the terraces and Ka'dambari''s playful jestures attracted Chandra'pi'da's heart still further. After moon-rise Ka'dambari paid a visit to her guest and stayed there for some time, engaged in playful conversation. Chandra'pi'da passed the night sleeplessly with his mind distracted by various thoughts.

Early next morning Chandra'pida went to see Ka'dambari' and asked her leave to depart, which she granted at length most unwillingly. Returning to Maha's'veta''s hermitage he found that his army had already arrived there tracing the marks of Indrayudha's feet. Chandra'pida passed the day in talking with Vais'ampayana and Patralekha' about Ka'dambari' and Maha's'veta'. Next day Keyúraka came there with a message from Ka'dambari. He handed over to Chandra'pi'da the necklace which he had left behind, and informed him that Ka'dambari was extremely indisposed since his departure, and wished to see him. Chandra'pi'da at once set out with his attendant Patralekha', to pay a flying visit to Hemakúta. On leaving he left Patralekha', with Kâdambari' at her request and returned to his camp with Keyúraka. There he received a letter from his father in which the king complained of his protracted absense, and ordered him to return as soon as possible. Chandra'pi'da at once gave the signal for starting and sent a message to Ka'dambari' through Keyûraka, requesting to be excused for his sudden departure. He left Vais'ampa'yana in charge of the army and asked him to come after him with slow marches, and himself started with a few chosen men. Meghana'da was left behind with instructions to bring back Patralekha' when she would return from Ka'dambari'. Chandra'pi'da marched rapidly onward, halting only once on the way in a shrine of Chandika'. The ugly figure and uncouth ways of a Dravida devotee who lived there served him as an amusement for passing the wearisome hours. He reached Ujjayini in a few days.

CHAPTER VI.

Breaking of Chandra'pi'da's Heart.

The citizens of Ujjayini' were greatly rejoiced at the arrival of their prince from his conquest after so many days. His father was delighted to see him return successful from the expedition. After seeing his father, mother, S'ukana'sa and Manorama', Chandra'pi'da went to stay in his own residence there to indulge in thoughts about his beloved. Deeply pained with pangs of separation from Ka'dambari', he was anxiously awaiting the arrival of Patralekha', to get some news of her. In a few days Meghana da returned with Patralekha'. She brought news of Ka'dambari''s welfare and her constant remembrance of him. Chandra'pida asked her to relate all that happened to Ka'dambari' since his departure. She assured him that Ka'dambari' was deeply in love with him and that since his daparture she felt herself very miserable, indeed. She was so intensely tortured by the pangs of separation that she thought even death preferable to such wretched life. "Greatly touched by her miserable state," Patralekha' continues, "I besought her take courage and entreat her to allow me. to go to bring you." She did not think you would be induced to come. And granting that you would she feared you would be less considerate than your image in her heart. At last she yieded to my entreaties and said–"Patralekha, I do not wish you to go. I know not how I shall live without you. But if this be your firm resolve, you may do as you desire. So I have come to you to plead her cause." Patralekha' then earnestly entreatea Chandra'pi'da to treat Ka'dambari' with more consideration than he had yet shown her.

This account of his beloved removed all doubts from his mind and he became extremely impatient to meet her. Day and night he was tormented by the pain of separation from Ka'dambari and he was in great perplexity as to how he could arrange to leave home. His friend Vais'ampa'yana was not present to assist him in contriving a speedy departure. And he was also in a strait between his duty to his parents and his love. While one day walking along the Sipra outside the city in such uneasiness of mind, he saw on the opposite bank Keyúraka advancing with a troop of horsemen. Anxious to know what message he brought from Ka'dambari' he hastened home with him. But Keyûraka had no message to deliver.

He told how grieved Ka′dambari was when she heard of his departure to Ujjayini′ and how cruelly she was tormented ever since that time by the god of love. No word could sufficiently express her distress; only a speedy departure of the prince to Hemku′ta would save her. The description proved too harrowing for Chandra′pi`da to listen to any longer, and a timely swoon saved him from further torment. When he came to himself he feebly excused himself on the plea that Ka′dambari′, or at least her maidens, should have been more explicit; a word, a significant glance from either, would have saved Her Ladyship all her torment. He would, however, try to relieve her distress. He passed that night in restlessness thinking of his peculiar position.

Next morning, Chandra′pi′da heard a rumour that the camp had arrived as far as Das′apura, and was rejoiced at the news. For he could now count upon Vais′ampa′yana's help with certainty. Meeting Keyu′raka he told him that success in their plans was nigh. Vais′ampa′yana had arrived. But Keyu′raka could not afford to say long, and asked Chandra′pi′da's leave to go before him and console Ka′dambari with the cheering news. Thereupon the prince sent for Meghana′da and bade him escort Keyu′raka, and Patralekha′, whom he sent as an earnest of his speedy coming to the place where Keyu`raka had previously brought Patralekha` from Ka`dambari`'s palace. Through Keyu`raka he entreated Ka`dambari` to do nothing rash and sent her a loving message by Patralekha′. Chandra`pida then went to his father's palace to ask his pormission to go to receive Vais`ampa`yana, which he obtained through Sukana'sa. He had already heard his father declare that the time had come when Chandra`pi`da should marry. And he now believed that nothing but Vaisa`mpa`yana's arrival now stood between him and his dearest wish. He set out that night in the light of full moon towards Das′apura to meet Vaisamp′yana. Wishing to take him by surprise he set aside all his badges of royalty and rode alone into the camp. As he dashed by the tents without stopping he asked where Vais`ampa`yana was to be found. Some of the women there answered him saying 'Whence can Vais ampa`yana be here?' Distracted at this he rode wildly on till he reached the middle of the camp. The chief men in the army recognising Indra`yudha now approached him with the customary bow and besought him to dismount and hear the account they had to relate to him of Vais`ampa`yana who was not dead as he seemed to suspect. They said—

After Your Higness' departure from the hermitage of Maha`s`veta`, Vais`ampa`yana, in obedience to your order that he should not fatigue the army by forced marches, halted there for one day. Next day before starting, he invited us to bathe with him in the Achchhoda lake as none of us, he thought, would even in a dream see that heavenly region again. But as we walked on to the banks of the lake, a strange change seemed to have come over him. Somehow he became so enamoured of the place that he refused to leave it. While once amusing himself with the charming sight of a certain arbour there, he suddenly seemed to recollect some past incidents. Losing all control over himself he sank down and wept bitterly. He seemed to be seeking something that was lost. Notwithstanding our earnest entreaties he refused to move a step from the place and ordered us to go without himself. 'I am aware of the grief,' he said, 'this must cause to my friend Chandra`pi`da, and to the king and queen and my parents, but I cannot help it. Something which it is not in my power to resist chains me to this spot. I cannot leave it and live.' At last leaving a few followers to attend upon him we turned towards Ujjayini'.

Hearing this strange story, Chandra`pi'da was lost in painful conjectures as to the cause which should have prompted such an absolute abandonment of all worldly ties on the part of Vais`ampa`yana in the very prime of his life. Re-entering the city he found it already agitated by rumours of the strange hap which had befallen his friend. When he reached the palace he was told that the king and queen had gone to visit the minister. As he approached the house of S'ukana`sa, Manorama''s loud laments for her son fell on his ears. Somehow mustering courage he entered and sat down at a distance not daring to look at his father. When Ta`ra`pi'da saw him he hinted that it was some fault of his son that might have been the cause of Vais`ampa`yana's strange and inexplicable conduct. S`ukana`sa, however, protested against such injustice to Chandra`pi`da and blamed, in a language of the severest disapprobation, his own son for his monstrous crime. By his most sinful act and ingratitude he deserved to be reduced to the state of some lower animal.

The king tried to appease his anger saying that it was not proper to be so harsh upon Vais`ampa`yana without hearing his reasons for behaving in that way. After all they knew nothing more than that he had stayed by the Achchhoda lake. He must somehow be brought home and personally asked to explain his conduct. Perchance what appeared to be a breach of duty on his part might turn out to be a virtuous conduct when they knew his motives. Chandra`pida then requested the minister to obtain from his father permission for him to go and bring back Vais`ampâyana as the only atonement for the fault attributed to him. This S`ukana`sa did, and the prince determined to start the very next day in search of his friend. Before starting he went to see his mother who performed the customary auspicious ceremonies for him and sorrowfully bade adieu to him on his promising her to return with all possible expedition. He then went to his father's palace to take his leave where Ta`ra`pida told him not to take to his heart the suspicion he had expressed about him, and after uttering a few words suitable to the occasion dismissed him to go. He next paid a farewell visit to S`ukana`sa and Manoramá and then galloped out of the town.

He proceeded hastily on account of his anxiety for Vais`ampáyana, as well as his impatience to meet his beloved Ka`dambari. He marched on, day and night, regardless of personal comfort and without even caring for the monsoon which set in at this time, and in a few days reached the banks of the Achchhoda lake. He at once posted his men in guard over the four sides of the lake lest Vais`apâyana, being now ashamed to see his friend, should secretly go away from him. But with all his care and busy search, he could find no trace whatsoever of Vais`ampâyana. Unable to guess what this might mean, he thought of going to Mahâs`vetâ's hermitage hoping to get there some news about his missing friend. He found the maiden with tears streaming down her cheeks seated at the door of her cave supported by Taralikâ. Distracted at heart with the thought that some evil might have befallen Kâdambari, he asked Taraliká what the matter was, but the maid answered not; she only looked at the face of Maha`s`veta`.

But to his inquiry Maha`s`veta herself answered in words faltering through emotion. She said 'Prince! why should

Taralika' speak for me. I, who once told you my previous woe, will myself narrate this second woeful tale of my wretched life. After your departure from Hemakûta I stayed with Kâdambari for a few days, and then returned to my abode to practise renewed and severer austerities. There I saw a Brahmaṇa youth, grealty resembling yourself, wandering about as if in search of something he had lost. On seeing me he seemed to have found the object of his search. He at once approached me and made advances of love to me. But I, who since the death of my lord Pundarîka had been dead to all such feelings, did not mind him at all but hurriedly went elsewhere, without even caring to ask him who he was. I only bade Taralika to keep watch over the youth and to keep him away from me. So a few days passed on until once, at the dead of night, as I lay sleepless on this very slab outside my cave lost in anxious thoughts about my departed love Pundarîka, I suddenly behold the youth stealing towards me quite in a fenzy of love. When I saw him I was pained to think how wretched my condition would be, should he but touch me, and how I should have to abandon a body so long cherished in the hope of its reunion with Pundarîka. In the meantime the youth approached and said - 'Moon-faced damsel ! save me from the tortures of love and the rising Moon. To save those who seek their shelter is the duty of ascetics. If you will not accede to my wishes the god of love and the moon will put an end to my life.' Inflamed with anger at this I cursed the wanton youth saying that as the best punishment for his abominable impudence he should assume the from of a parrot. Scarcely had I uttered these words, when, I don't know whether it was owing to the gravity of his crime or by virtue of my imprecation, he, like a tree cut at the roots, fell lifeless on the, ground. It was just after this that I heard from his lamenting attendants that he was the friend of your noble self. With these words she bent down her face and remained bedewing the ground with silent tears. The delicate heart of Chandrâpîda which, as he listened to her story, had become heavy with the thought that he had not the good fortune to wait upon Kâdambari', now burst into twain like a bud ready for opening at the touch of a bee, and he fell down lifeless leaving those that surrounded him in deep mourning.

891.231
K12B
62424

CHAPTER VII.

Ta'ra'pida's arrival on the Scene.

At this moment, as Mahâs'vetâ and Taraliká, Chandra'pída's attendant princes and followers and even the horse Indra'yudha were mingling their laments over the lifeless form of Chandrâpida, Ka'dambari appeared on the scene. She had heard of the prince's arrival from Patralekhâ; and making before her parents a pretext of a visit to her friend Mahâs'veta', she now came in lover-like attire attended by Patralekha' and Keyúraka to meet the lord of her heart, who now lay a senseless corpse. When she saw him she fell down affected by the shock. Madalekhâ supported her and thus prevented her from falling on the ground. Patralekha', however, let go her hand and herself fell into a swoon. When Kâdambari came to herself Madalekha' requested her to give vent to her grief in tears, lest her heart should give way under the pressure of sorrow. But Kâdambari simply laughed and said—'Foolish girl ! how can my heart break now which did not break at the first sight ! And why should I care for my life now ? He. for whom the body was cherished is no more, and life is death to me now and death life. I shall therefore follow him to heaven who has died for me.' Having said so, she entreated Madalekhâ to go and console her parents after her death and told her how to dispose of her pet things and animals. She then tenderly took leave of Maha's'veta' saying that she had not even the spark of hope like her friend, which could induce her to hold to life. She took up Chandra'pida's feet into her lap; when at her nectar-like touch there streamed forth from the body a great light which whitened the whole place. Immediately a heavenly voice was heard assuring Mah's'veta' that Pundarîka's body was safe in the world of the moon awaiting the time of reunion with her. As for Chandràpída's body it was a portion of the moon himself. It was to be kept upon the earth for their consolation: it was not to be thrown into water or to be purified by fire, and Ka'dambari' was to take proper care of it till the time of reunion which was now not far distant.

Hearing this voice all stood amazed except Patralekha', with their fixed eyes looking towards heaven. But Patralekha', having recovered consciousness by the touch of the heavenly light rose hurriedly and ran to the horse Indra'yudha and taking him out of his keeper's hands plunged with him into the lake Achchhoda.

Immediately after they had disappeared beneath the waters of the lake, a young Bra'hmana ascetic arose suddenly out of it. He at once ran to Maha's'veta' and asked her if she recognised him. Maha's'veta' who had already fixed her gaze upon him replied that she could not be so ungrateful as not to recognise Kapinjala in him, her lover's dearest friend, and earnstly entreated him to tell all that had happened to him since he flew up into heaven after his friend's body. Whereupon Kapinjala smiled and thus told his tale.

"The heavenly being who bore away Pundarîka's body deigned no answer to my cries, 'whither do you carry my friend'; but passed, closely followed by me, through the firmament of stars till he reached the world of the moon and there placed it upon a couch. He then turned to me and said—'Kapinjala, know me to be the moon.' While I was performing my duty of illumining the worlds, I was cursed by this your friend in his love-lorn condition, though I had done him no harm, praying that I might endure the pangs of unsuccessful love in more lives than one in the land of Bharata. In indignation I cursed him in return, saying that he would share with me my joys and sorrows. But discovering in my calmer moments that he was the lover of Maha's'veta', who is an offspring of my race, I brought the body here with the intention of preserving it from corruption, as he will have to live with me twice at least in the world of mortals as required by the words of the curse. I also asked Maha's'veta' not to destroy herself, assuring her that she would be united to her chosen husband after some days.' He then advised me to go and communicate this to the sage, S'vetaketu, adding that the mighty sage might devise some remedy for his son's deliverance. As I ran hastily on my way to see S'vetaketu, I happened to run over a choleric heavenly sage who, enraged at this outrage, cursed me saying that since I had crossed him like a horse I should be transformed into a horse. I then fell at his feet and implored his pardon, telling him that it was not through vanity but distraction of mind caused by my friend's death that I had thus unconsciously offended him. The sage being pacified said that his words could not be recalled and must be fulfilled, He yielded, however, so far as to allow the curse to last only till the death of him whose horse I might be. I then begged to be allowed to remain after I had become a horse, in the company of my friend who was about to be born with the moon in the world of mortals. The sage mused a little and informed me that the moon was soon to be born upon the earth as the son of Târâpîda, the king of Ujjayinî who was practising penance for a son, and that my friend Pundarika would be the son of his minister, S'ukana'sa. I should, therefore, be the hórse of the prince. When he had said this I fell down into the sea whence I emerged a horse. But although I was reduced to the state of a horse I retained the memory of my past life, and purposely brought Chandrâpida here while in pursuit of the Kinnara pair. And the youth whom you cursed unwillingly was no other than my friend, Pundarika himself, in his second birth.

When Maha's'vetâ heard this she beat her breast reproaching herself for being a second time the cause of Pundarîka's destruction and fell to the ground as she uttered a cry of distress. Kapinjala spoke to her compassionately and bade her sustain her life, remembering that the greater part of her trial was now over and her union with Pundari'ka, therefore, nigh. He then consoled the two ladies by calling their attention to the words of the moon they had just heard, and also pointed out how much penance could achieve in that respect. When Mahâs'vetâ's grief was assuaged, Kâdambarî, with a sorrow-stricken countenance, asked Kapinjal about Patralekhâ. But he himself knew not what had happened to her after she plunged with him into the lake. He would now proceed th S'vetaketu, before whose mind's eye, the three worlds stand visibly present, learn what births the moon in the form of Chandrâpîda and his friend Pundari'ka in the form of Vai's'ampàyana were now passing through, and what had happened to Patralekha'. With these words he flew up into the sky.

Kâdambari', whose sorrow was lost in astonishment at what she had seen and heard that day, said to Mahàs'veta' that she was not then ashamed to call her her friend, that her face was brightened, as she was placed in the same plight by fate and asked her counsel. They resolved to await there the happy issue of events promised to them by the heavenly voice and now confirmed by the story of Kapinjala. Ka'dambari' then put off her splendid dress and clothing herself in white raiment fasted all the day tending the body of Chandra'pi'da. Day by day she became more and more assured about the undecaying nature of the form she loved. When fully convinced of this she sent away Madalekha' to inform her parents of all that had happened, requesting them neither to mourn on her account nor to come to see her in her present state. And so they all remained there until the rains ceased and the passages were opened.

In the meanwhile king Ta'ra'pi'da, getting no news about his son, sent messengers to inquire after him. They were introduced to Ka'dambari after they were made acquainted with all that had happened. She wished them to conceal the truth from the king and queen, as they would not easily believe it. But when she found that they, as faithful servants of the king, would not do that, she sent with them one, Tvaritaka by name, a follower of the prince from his infancy and an eye-witness to the whole affair to give weight to their story. From Tvaritaka the king learnt all about the breaking of his son's heart and the miraculous preservation of his body.

Being anxious to see this wonder with his own eyes, he came to the spot in company with S'ukana'sa, Manorama' and queen Vila'savati. On hearing of the arrival of Chandra'pi'da's parents Ka'dambari and Maha's'veta' felt doubly grieved and when the king with S'ukana'sa approached the hermitage of Maha's'veta' followed by Vila'sawati and Manorama', Maha's'veta' ran into the interior of her cave, while Ka'dambari actually swooned away in grief. Vila'sawati at once ran to the body of her son and pressing it to her bosom in close embrace wept plentifully. The king advised her not to give way to vain laments remembering that Chandra'pida was nothing less than the divine moon himself. They had at least the consolation of looking at the face of their son while the desolate parents of Vais'ampa'yana had not that even, and therefore, it was their duty to comfort them. He then told her first to attend to the divine maid who was now their daughter-in-law and through whose power alone they were inspired with hopes of reunion with their son. At these words Vila'savati took up Ka'dambari's fainting figure and restored her to consciousness by the mere mention of Chandra'pida's name. Bashfully and with downcast eyes Ka'dambari got up and saluted the parents of her lover. The king tenderly embraced his son's body, and asking Ka'dambari to take care of it, as she had done until then left the place, fearing that his presence in the cave might interfere with Ka'dambari's work of tending the body. He resolved to wait there till the time of his son's restoration to life and to practise penance in company with Vila'savati and S'ukana'sa. He passed his days in a hermitage bathing daily in the sacred water of the Achchhoda lake and refreshing himself with the sight of Chandra'pi'da's body.

CHAPTER VIII.

Reunion.

The sage Ja'ba'li, in narrating this interesting tale to his disciples, had unconsciously been led far beyond his first purpose and said a great deal more than he had intended at first. Pundaríka by his folly and weakness was cast down from the heavens, and was born in the mortal world as the son of S'ukana sa. There too, by his rash and impudent behaviour he was cursed by his father and by the chaster Mahâs'vetâ, and was reduced to the form of the parrot that they saw before them.

After hearing this account of my life and actions, (the parrot continues) I began to recollect all the past, and except in form I almost became Vais'amha'yana again, with the same ardent love for Maha's'veta' and the same attachment to my friend Chandra'pida. I entreated the sage Ja'ba'li to tell me where Chandra'pi'da was born again, as I was anxious to go and see him. He reproached me for my impatience which was my chief weakness from the first and had already cost me so much. I must at least wait till my wings were grown. Ha'rìta was curious to know how it was that I, though a sage, should have been so completely overpowered by love and have suffered early death. Jâbâli explained this by a reference to the incident of my birth, quoting the scripture which declares that 'as the parent is, so the offspring must be.' I was born of Lakshmi without the concurrence of the sage S'vetaketu, at the mere sight of whom she had conceived me. I was therefore wanting in manly courage and firmness which a male parent might have given me. I would be immortal again after the end of the curse. On hearing this I requested the sage to tell me by what means I, who through his favour had recovered voice and memory but remained in every other respect a parrot, could obtain the eternal life he spoke of. But the sage seeing that the day was about to break and it was time to attend to morning devotions told me that I should know it on a future occasion, and broke the assembly. Ha rita then placed me on his couch and went out to perform his morning devotions. As I sat musing pensively upon my degradation from a heavenly being to a parrot's life, Hârita re-entered the room and told me that Kapinjala had come there to see me. Just as he spoke this, Kapinjala came in and I was soon in his arms. After weeping tears of sorrow at my sad plight, Kapinjala told me that he had brought a message from the venerable S'vetaketu. My father having learned all about me by his divine power had already commenced rites for relieving me from my present state. He was likely to accomplish his object soon. That morning Kapinjala knew from my father that I was now in Ja'ba'li''s hermitage and that I had now recovered the memory of the past. My father had asked me to wait patiently in the hermitage till the completion of his austerities. My mother Lakshmi', who was assisting him in the object, also advised me to do the same. After communicating this message to me and importuning me to strictly obey my father's injunctions Kapinjala left me.

In a few days my wings were grown and I was able to fly. My characteristic impatience would allow me to wait no longer. I became anxious to see Maha's'veta'; and leaving the hermitage, one day, flew towards the northern direction. I was soon fatigued, however, and stopped in a cool thicket of trees to rest myself, and there soon fell fast asleep. On awaking I found myself caught in a net and ensnared by a Cha'nda'la. I entreated him to release me even ;telling him that I was a sage in a parrot's form. He told me that he had ensnared me at the bidding of the daughter of his liege-lord, the king of the Pakvana, and carried me to the abode of the Cha'nda'las where its extremely loathsome appearance and dirty stench filled me with disgust. I was presented to the Cha'nda'la girl who took me up and saying 'Ah my son, I have you in my power now; I will allow you to wander no longer at your will,'–confined me in a strong wooden cage. I now lost all hope of seeing Mahàs'veta' again. I resolved from that moment to maintain an obstinate silence hoping that the Cha'nda'la girl would release me in disgust at least.

After some days when I had attained youth, I found myself, one morning, confined in this golden cage. Your Maiesty (says the parrot to king S'ûdraka) has seen what sort of woman the Cha'nda'la princess is. As to who she is, why she calls me her son, why she keeps me a prisoner, or why she has brought me here. I am as much in the dark as your Majesty. The king, whose curiousity was greatly excited at this wonderful tale, was anxious to know the whole of it. Thinking that the Cha`nda'la girl would be able to satisfy his curiosity he sent for her. She came and addressing the king as the lord of Rohini and the delight of Ka'dambarií's heart, she told him that he had already heard from the parrot, Vais`ampa`yana, the tale of his own former life as Chandrapi'da. The parrot had also confessed how, even in this life, blinded by passion he had disobeyed his father's injunctions. She was his mother Lakshmi in that form. S`vetaketu had ordered her to keep him in close confinement till the end of the curse lest his folly and impatience should involve him into some greater evil. Now the curse was at an end, and they would both be soon united to the objects of their love. At these words king S`udraka recollected all the incidents of his former life—his love for Ka`dambari and his friendship for Vais'ampa'yana. Pundarîka's curse had thus been fully accomplished. The moon that had seemed to smile on his anguish had now in more lives than one himself felt the pangs of unsuccessful love.

At this time in Mahs's'veta''s hermitage the spring season had set in in all its gorgeous beauty and luxuriance excited Ka'dambari''s heart and unable to restrain herself any longer she threw her arms round Chandra'pi'da's neck embraced him closely as if he were alive. The touch of her hand brought Chandra'pi'da back to life and he awoke as if from slumber. The curse being over on that day he had cast off the body he wore as S'udraka and assumed the form which had plessed Ka'dambarí at first. Chandra'pida assured Maha's'vetà that Pundarika and himself were both released from curse together, and that he would come down in a few moments. Pundarika appeared now in the same form in which he had attracted Mahas'veta''s heart and had suffered death on account of his overpowering love for her. Ka'dambari rose up to congratulate Mahas'veta', while Pundarika did homage to the moon. Keyûraka ran to Hemakûta to congratulate Chitraratha and Hamsa. Madalekha' ran with the happy news to Ta'ra'pida and Vila'savati. They hastened to the place and saluted Chandra'pida as, the lord of night who had honoured them by his birth. Chandra'pida, fell down at the feet of his father, and presented Pundarika to S'ukana'sa and Manorama' as their son, Vais'ampa yana. Just then Kapinjala appeared with a message from S'vetaketu, saying that the great sage was pleased to deliver Pundarika into the hands of S'ukanása and Manorama' as their own son. They all passed the night in great happiness in loving talk over the strange past. Early next morning, Chitraratha and Hamsa, with Madira' and Gauri, also came there and were cordially received by Ta'ra'pi'da and S'ukana'sa in anticipation of their would be relationship. Chitraratha wished to celebrate publicly with due rites the marriage of Chandra'pi'da and Ka dambari in his capital. He took them all to Hemakúta and there offered to Chandra pida Ka dambari and his kingdom. Hamsa also offered Maha's'veta and his kingdom to Pundari'ka.

Ka'dambari, whose happiness was now complete, while once conversing with her lord Chandra'pída remarked, with tears in her eyes, that though they all were reunited, she did not know what had happened to poor Patralekha' after she had thrown herself into the lake. Chandra'pi'da told her that Patralekha' was an incarnation of Rohini, spouse of the moon, who had come down to the mortal world to wait upon her lord there. And when after his death she was coming down again to wait upon him in his birth as S'ûdraka she had been strictly forbidden to do so. She (Ka'da.) would, therefore, see her in the world of the moon now.

Chandra'pida stayed with his father-in-law for a few days and then went to Ujjayinî', where he raised to his own position all the attendant princes who had shared his woes and installed his friend Pundari'ka king of Ujjayini'. Chandra.pí'da now passed his days with Ka'dambari' alternately in Ujjayini, dear to him as his birth place, in Hemakûta that he might pay his respects to the king of the Gandharvas, and in the world of the moon for the sake of his much honoured Rohiṇi. From that moment forward, the lovers were never separated from each other even for a mement but lived together in supreme and ever-lasting felicity.

Bana, his life, Poetry and Style.

1 THE POET.

After this brief summary of the story let us turn to the poet's personal history. In doing so we can observe with satisfaction that we are not left in the dark about it. In his prefatory slokas to the present work he has given us a short account of his family, but in the introductory chapters of Harshacharita he has said much about himself if not all. The geneology of his family as constructed from the two works is as follows*:—Kubera was a descendant of the illustrious Vâtsyáyana race. He was a profound **Vedic** scholar, well-versed in the ritual and honoured by many **Gupta** Kings. One of his sons was Pàs'upata (this name is omitted in the present work ; see notes to p. 13). His son was Arthapati, prince of the twice-born and the performer of countless sacrifices. This Arthapati had eleven sons, one of whom was Chitrabhánu by name. This was our poet's father, his mother's name being Ra'jyadevi. He lost his mother while he was yet a child and his father was to him, as he says, like a very mother. He had two half-brothers (born of a Súdra woman), Chandrsena and Matrisena, and four cousins, Ganapati, Adhipatî, Tàrápa't and S'ya'mala. The residence of the family from the time of Vatsa, its progenitor, was in a village called Pritikúla to the west of the great river Hiranyaba'hu propularly known as S'ona. In the vicinity of it there were two villages called Mallakúta and Yashtigṛha beyond which lay king Shri'harsha's country.

---

*The geneological line is as under—

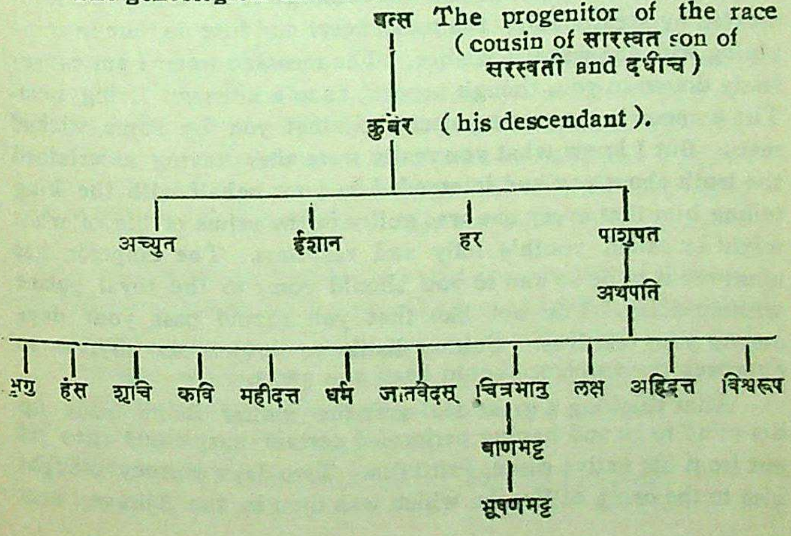
वत्स The progenitor of the race
(cousin of सारस्वत son of सरस्वती and दधीच)
कुबेर (his descendant).
अच्युत
ईशान
हर
पाशुपत
अर्थपति
भृगु
हंस
शुचि
कवि
महीदत्त
धर्म
जातवेदस्
चित्रभानु
लक्ष
अहिदत्त
विश्वरूप
बाणभट्ट
भूषणभट्ट

Ba'na was not destined to enjoy long the company of his father too. He lost him when he was about fourteen years old. As he attained youth, he exhibited its vivacity and frivolities, through his ancestors had left hfm considerable wealth that would have enabled him to live comfortably, curiosity to see defferent lands and the prompting of his youthful mind would not allow him to stay at home and he left his home—thus exposing himself to the ridicule, as he says, of his great neighbours. His great friend Is'ana, his loving companions Rudra and Nârâyana, his scribe Govindaka, his painter Virvarman, his reader Sudrishti, his physician's son Manda'raka nnd poison-doctor, Mayúraka, among others, accompanied him in his wandering. After finishing his travels, in the course of which he visited several royal families, paid his respects to many families of well-known preceptors and attended the meetings of eminent scholars, he returned home, rich in wisdom and experience. Here ends the 1st Utch. of Harshacharita.

After his return from his travels Ba'ṇa lived in happiness at home paying visit to his relatives. One day in the sultry season when it was at its height, aa he sat in his house after the midday meal, his cousin, Chandrasena, informed him that a courier, sent by Krishna, brother (cousin) of the emperor Harsha, waited at the door. Báṇa asked him to usher him in at once. On entering the messenger presented a letter which purported to say—The talented one should know the message to be orally communicated by Mekhalakha (the messenger) and lose no time in complying with the writer's wishes, The message was—I am causelessly drawn to you, though unseen, as to a kinsman living near. The emperor's ears were poisoned against you by some wicked men. But I knew what you really were after having ascertained the truth about you and interceded on your behalf with the king telling him that every one was guilty in the prime of life of what might be called youth's folly and rashness. The emperor has admitted it to be so and so you should come to the royal palace without delay. I do not like that you should pass your days among your relatives. Neither dislike to service nor shyness to approach the emperor should keep you away.

After thinking a great deal over the matter Ba'na made up his mind to go and having performed certain auspicious rites set out from his native place, Pritikûta. Two days journey brought him to the camp of Harsha which was then in the Ajiravati near the town Manita`ra. He put up in the vicinity of the royal dwelling. On his way to the emperor's residence Ba`na's curiosity did not allow him to pass on without casting a look at the celebrated elephant Darpas`ata. When presented to the king he was received with apparent coldness by Harsha, who, turning to the son of the king of Malwa' who sat behind him, said—'Here we have a great Bhujanga (covertly referring to Ba`na's reported lewdness in youth). Ba'na, though resenting the remark, respectfully told the king that he should judge of him by personal experience. Harsha who, however, secretly admired him, afterwards lavished favours on him and made him his chief Pandit. After enjoying royal favour, Bâna returned home, where he was accorded a cordial welcome by his relatives and friends. After the greetings were over and all were happily seated, he was requested by his kinsmen, through his favourite cousin S'ya`mala, to relate to them the wonderful story of Harsha's life which he did accordingly, though not without expressing his inability to do justice to the mighty deeds of the emperor. Here ends the auto-biographical part of "Harshacharita."

As to Bàna's after-life there is no account left. Probably he passed it in peace and literary pursuits. He was unexpectedly snatched away by the hand of death before he could complete his great work, the Romance of Ka'dambari. And had it not been for his worthy son the curiosity of the reader to know the further development of the wonderful incidents of the story would have ever remained unsatisfied. According to Dr. Bulher the name of Ba'na's son is Bhúshanaba'na; according to others Bhúshanabhatta. In some mss. of the Ka`da. it is given as Pulinda or Pulina. Dhanapàla, in his introduction to the Tilakamanjarî, thus refers to this name while praising Bâna-केवलोपि स्फुरन्बाणः करोति विमलान् कवीन् । किं पुनः क्लृप्तसंधानः पुलिन्दकृतसन्निधिः ॥ (See Mr. Parkhi's essay p. 59).

Two other poets are mentioned as the contemporaries of Bâna, at the court of Harsha, Mâtangadiva'kara and Mayûra. *The poet

---

*अहो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः ।
श्रीहर्षस्याभवत्सभ्यः समो बाणमयूरयोः ।   Rájas'ekhara.
सचित्रवर्णविच्छित्तिहारिणोरवनीश्वरः ।
श्रीहर्ष इव संघट्टं चक्रे बाणमयूरयोः ॥
नवसाहसांकचरित (as quoted by Mr. Parkhi in his essay).

Mayura was a friend and as it is said, a relative (father-in-law or brother-in-law) of Bàna, A curious anecdote is told about Bâna in connection with Mayúra. The latter was attacked by leprosy. Mayu'ra, wishing to be free from the disease* praised the sun in a hundred verses (known as the Su'rya-s'ataka) and was cured. This roused Ba'na's jealousy. He maimed himself and composed Chandika'-s'ataka in praise of Chandî or Durga' who restored his lost limbs. Mayura also is praised as a great poet by Râjas'ekhara.†

2. HIS DATE.

King S'riharsha was the patron of Bána, and our poet's date can be determined through the mention of this king by a famous Chinese traveller, named Hiouen-Thsang in the extensive memoirs of his travels. In the year 629 A. D. this Bauddha pilgrim left his native country to visit the sacred places of his religion in India and travelled through the country for a period of about sixteen years. He relates that during the whole of his travels in this country, a king called 'Ho-li-cha-fa-t'anna', which, translated in Sanskrit, means 'Harshavardhana,' was on the throne of Ka'nyakubja as the supreme ruler in the north of India. This king, there is no reasonable doubt about it, is identical with king S'riharsha, Bána's patron, and the hero of the Harshacharita.

From this and other corroborative evidence Harsha's date is fixed. Harsha is said to have reigned from 606 A. D. to 648 A. D. Those anxious to know full particulars about Harsha and his date are referred to Dr. Peterson's Introduction to Kâda. and to the 13th chapter of Mr. V. A. Smith's 'Early History of India,' or to the late Pa'rkhisha'stri's essay on Ba'na.

Our poet's date can be thus assigned with certainty to the closing part of the sixth and the first half of the seventh century of the Christian era.

---

*This is referred to in Kav. Pra.—

आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणम् ।

† दर्पं कविभुजंगानां गता श्रवणगोचरम् ।
विषविद्येव मायूरी मायूरी वाङ् निकृन्तति ॥

3. LITERARY MERIT AND WORKS.

After this brief account of the poet's life we shall proceed to consider the literary merits of our author. Bàna was one, and the greatest of those mediæval writers of Sanskrit poetry who introduced a revolution in that art by practically asserting the now-recognised principle* that versification is merely an external ornament and that poetry may be written in prose as well as in verse. The fact that Sanskrit writers were acquainted with this principle long ago is sufficiently attested by the definitions of Kávya, which make a clear distinction between the essential and non-essential attributes of poerty. The most renowned writers of this school were Subandhu, (the author of Vàsavadattà), Dandin (the author of Das'akumaracharita), and Bána. Long† before these writers wrote their celebrated works the prose form of poetic composition was accepted and its style, which was characterised by alliterations, paronomastic words and epithets and the use of compound words settled.‡ The principal characteristic of this style, however, was the frequent use of compounds, and rhetoricians laid down the precept 'ओजः समासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम्*'–"the quality called ओजस् which consists in the abundance of compound epithets is the very life (essence) of prose." As reformers in a long established practice of metrical composition these authors were not likely to be well received by their contemporaries. But it seems they succeeded in making themselves popular by strictly conforming, throughout their works, to this dictum and thus giving to their words a peculiar music sound as apart from ordinary simple prose. So that to these who had a peculiar bias against tame prose form, these writers appeared merely to have introduced a new kind of metre. Báṇa especially seems to have carried this precept to its extreme, sometimes even at the sacrifice of clearness of sense. This characteristic of his has exposed him to serve criticism from Western scholars. Prof. Weber in 1853, while speaking of our author, remarks that this work "compares most unfavourably with the Das'akumàracharita by a subtlety and tautology which are almost repugnant, by an outrageous overloading of single words with epithets: the narrative proceeds in a strain of bombastic nonsense, amidst which it, and if not it then the patience of the reader, threatens to perish altogether: a mannerism already apparent in the Das'akumarácharita is here carried to excess: the verb is kept back to the second, third, fourth, nay once to the sixth page, and all the interval is filled with epithets and epithets to these epithets: moreover these epithets frequently consist of compounds extending over more than one line: in short Báṇa's prose is an Indian wood where all progress is rendered impossible by the undergrowth until the traveller cuts out a path for himself and where, even then, he has to reckon with malicious wild beasts in the shape of unknown words that affright him†."

---

* If as I have been accustomed in these lectures to say, 'Poetry is the expression, in beautiful form and melodious language, of the best thougts and the noblest emotions, which the spectacle of life awakens in the finest souls,' it is clear that this may be effected by prose as truely as by verse, if only the language be rhythmical and beautiful. *Prof. Shairp, Aspccts of Poetry.*

† Besides the epigraphic evidence of the Gupta period, we have two important literary prose inscriptions of considerable length, one from Girnar and the other from Nâsik, both belonging to the second century A. D. They show that even then there existed a prose Kâvya style, which in general character and in many details resembled that of the classical tales and romances. For they not only employ long and frequent compounds but also the ornaments of alliteration and various kinds of simile and metaphor. Their use of poetical figures is, however, much less frequent and elaborate, occasionally not going beyond the simplicity of the popular epic. Prof. Macdonell's His. of San. Literature, p 321.

‡ The old writings were classed under the head of 'A'khyśyikás.' And reference is made to these by so ancient a writer as Kátyáyana in his Vârtikas on 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' । Pán. IV. 3. 87–लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम् ; &c. and Patanjali, commenting on these, mentions the names of three A'khyâyikas, वासवदत्ता, (which cannot be the work of Subandhu, known by that name), सुमनोत्तरा and भैमरथी.

There can be no doubt that this picture of Bàṇa's poetry is much over-drawn. But it still represents in a fair degree the only defect which, according to the present standard of stern criticism, our author's style is really subject to. However conscious one may be of the many superior merits of the present author, this defect would, in fairness, have to be admitted. The conscious search for double meaning obscure words and the studied use of long compounds and numerous epithets must to a great extent mar the effect of even the best production of poetic-art.

---

* Dandin. Kav. 1-80.

† As quoted by Dr. Peterson in the introduction to his edition of the Kádambari.

On the other hand we must, in justice to our author remember that in dealing with the style of a work written in a language no longer used, and regarded as almost faultless and perfect by Panditas who used the language in their own time, one has to be on one's guard before forming a hasty judgment against the author from an entirely different stand-point. Ba'na's work has successfully stood the sufficiently severe test of the strongest critics of his own country. A writer however great and gifted is naturally influenced by the tendencies and the approved methods of writing of his own times and his greatness lies in surpassing others in these. And to form a proper estimate of an author's literary merits we must take into account what the critics of his own country say about him. In connection with this we see that Dharmada'sa in his work called Vidagdha-mukhamandana thus speaks of our poet :—

रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।
तत्किं तरुणी न हि न हि वाणी बाणस्य मधुरशीलस्य ॥

" Possessing a sweet sound, complexion (or letters), and feet, and being full of feelings, and jestures, (that) attracts the mind of the whole world. Do you talk of young damsel ? No. I talk of the composition of the sweet-natured Ba'na." Agaln consider the usual expression of the Pandits: बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्—" The whole world is touched by Ba'na" (or Ba'na has left nothing untouched). Pandit Govàrdhana'cha'rya describes in a peculiar way Ba'na's superior excellence in tbe field of literature. He says :—

जाता शिखण्डिनी प्राक् यथा शिखण्डी तथावगच्छामि ।
प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी बाणो बभूवेति ॥

As of old S'ikhandini became S'ikhandí, so I think Va'ni (the art of poetry) became Va'na (or Ba'na) for further development." The author of the Ra'ghava-Pa'ndavíya considered that there were only three poets in the world versed in the art of crooked sayings, *viz*. Subandhu, our author and Kaviraja himself.—

सुबन्धुर्वाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः ।
वक्रोक्तिमार्गनिपुणाश्चतुर्थो विद्यते न वा ॥

Jayadeva while describing the most famous of the Sanskṛit poets thus speaks of Bâna—हृदयवसतिः पंचबाणस्तु बाणः—Ba na is the god of Love living in the heart (of the damsel of poetry—Kavitá-Ka'miní).[*]

Throughout his work Ba'na has given full scope to play upon words for Which his wonderful mastery of the vast vocabulary of Sanskṛit language specially fitted him. Most of his lengthy descriptions are full of passages which would be meaningless and absurd if the words were taken in their ordinary sense. There is always some hidden meaning in them which can hardly be found out without the help of a special commentary. The Sanskṛt writers on rhetoric themselves regard this play upon words as only a secondary ornament of real poetry. But when the beauty of some is overpoweringly great, play upon words ceases to be a blemis, and such being the case with Ba'na's style the peculiarities of his style not detract from his literary excellence.

Among the undisputed merits of our poet may first be mentioned his skill in the constructive art as shown by his ingeniously arranged plot and its consistent development. Nowithstanding its extremely intricate nature it is managed throughout with a masterly hand. The deep mystery in which the whole story is involved serves to keep up the curiosity of the reader almost till the end. The appearrance of the heroine, Ka'dambari', herself, is delayed till almost the middle of the story, and the account of her friend Mahas'veta's love is only a preparation for the history of the heroine, which follows afterwards. The sudden opening of the story the court of king S'udraka and the introduction of the beautiful Ma'tanga girl produce a strong effect on an imaginative mind that finds the whole mystery satisfactorily explained only about the end of the book. It can hardly be conceived in the beginning that the two characters first introduced, *viz*. King S'udraka and the parrot, are really the two heroes of the romance in their second or third lives. The contrast between the quiet lives of the birds in the S'almali tree or the sages in the sacred wood on the one hand and the pomp and magnificence of the courts of S'udraka and Ta'ra-pi'da on the other is also very striking. The masterly and ingenions interlacing of the double story of Ka'dambari and Maha's'veta is by itself a sufficient indication of the poet's superior excellence in the management of his plot.

---

[*] Bâna is further praised as—

शश्वद्वाणद्वितीयेन नमदाकारधारिणा ।
धनुषेव गुणाढ्येन निःशेषो रञ्जितो जनः ॥ Nalachampu, I. 14.
युक्तं कादम्बरीं श्रुत्वा कवयो मौनमाश्रिताः ।
बाणध्वनावनध्यायो भवतीति स्मृतिर्यतः ॥ Kritikaumudi, I. 15.
श्लेषे केचन शब्दगुम्फविषये केचिद्रसे चापरेऽ-
लंकारे कतिचित्सदर्थविषये चान्ये कथावर्णने ।
आ सर्वत्र गभीरधीरकविताविन्ध्याटवीचातुरी-
सञ्चारी कविकुम्भिकुम्भभिदुरो बाणस्तु पञ्चाननः ॥
श्रीचन्द्रदेव (as quoted by Mr. Pàrakhi. .

The principal characters in the peotical romance are represented with wonderful skill and the most admirable consistency throughout. The unselfishness of King Ta'rapída, the simple loving nature of his queen Vila'savati, the wisdom and foresight of the minister S'ukana'sa, and the faithfulness of Patralekha' are highly touching and have been described in the most spirited and life-like manner. In the description of his heroine with her strong passion and virgin modesty, Ba'na has displayed his powers of strong imagination and discriminate observation in a way that can hardly be surpassed. By his peculiar arrangement of incidents and the use of divine agency he has also managed to conduct his heroes through all the ten stages of Sṛnga'ra, even through that of death, which no other poet has succeeded in doing.

Ba'na's travels abroad and his residence at the court of Harsha gave him opportunities to familiarise himself with all phases of human life and his broad genius enabled him to utilise these successfully. And the different scenes in the Káda. are nothing more than the outpourings of the fulness of a rich and varied experience. His keen observation of the commonplace sides of human life is fully seen in his vivid descriptions of palaces and cities as well as hermitages and forests. The address of S'ukanàsa to Chandra'pída on the occasion of his coronation as Yuvara'ja is a masterly review of the dangers to which almost every one in a high position like Chandrápi'da is necessarily exposed. His grand description of the sublime scenery on the Hima'laya mountains, the lake Achchhoda in the midst of the dense thickets, and the residence of Maha's'veta' show him to be a poet of no common order. Both in his direct description of natural objects and his poetic imagination Ba'na's words breathe a freshness and vigour that bespeak warm and sincere admiration for the grandeur of nature which the Indian scenery offers to a poetic mind. And in this respect he has very few equals even among oriental poets.

The last but not the least of all comes our author's peculiar excellence in adapting even a story of superhuman beings to the daily concerns of the universal human nature. In the beginning one naturally thinks this to be a Pauranic or even fabulous story of the moon and the Gandharvas, which can possibly have no bearing whatever on a man's every day life in this world, and which can therefore have no ulterior object beyond pleasing the reader's fancy. But as he proceeds, this idea falls away, and he finds himself face to face with a story of human sorrow and divine consolation, of death and the passionate longing for a union after death which touches his heart almost as strongly as it did the characters of Ba′na's story.

The principal sentiment of the work is S′ṛnga′ra (love)—a true picture of the youthful love as free from an undue development of the sensual side of the passion as the most celebrated work of the Indian Shakespeare (Ka′lida′sa) is. For a conspicuous instance of the sentiment the reader may be referred to the poet's description of Ka′dambari when she mounted her terrace in order to have a look at Chandrâpi′da and generally the whole state of her mind from that moment afterwards. The love affair between Maha′s′vetâ and Pundarika and the description of S′u′draka's bath in the beginning are other instances though of a lesser value. Among the other minor sentiments displayed in the book may be mentioned those of wonder and pathos, instances of which are scattered all over the work, chief among which may be noted the successive lives of the Moon and Pundari′ka and the state of Ka′dambari and Maha′s′veta′ on the death of their lovers.

After Ba′na had left his story only half written he was unfortunately called away by death, and his son Bhu′shanaba′na had, though most reluctantly, to take up its completion.* The son has been a successful imitator of his father's style and has creditably worked out the original plan without detracting in the least from the high excellence of the model he had before him. It must of course be admitted that in Ba'na's own hands the conclusion of Chandra'pi'da's adventures would probably have been presented with less impatience and with a more artistic developpment. But when due allowance is made for this, it must be said that the son has most nobly performed his filial duty by placing his father's work before the public in a complete form without which the whole beauty of the ingeniously devised plot would have been lost altogether.

---

* Tradition says that Bâna's son vowed to finish the story before the first anniversary day of his father and succeeded in carrying out his laudable intention. V. K. Chiplunkar's Essay on Bâna.

Ba'na seems to have derived his plot from the story of the King Sumanas (or-nasa) as told in the Bṛhatkatha' of Guna'dhya, a work written in the Pais'a'chi language and held in great esteem by Dandin, Ba'na and other mediæval writers. But as the work is not yet available, the story is given in the Sanskrit preface from Somadeva's Kathâsaritsa'gara, which is an abridgement in Sanskṛt of Guna'dhya's work. A comparison of the story of Ka'dambari with this original will show to what extent the poet's genius has modified, moulded or improved the popular legend to suit his immediate purpose.

The Harshacharita is another of the author's works, second in rank to Kàdambari. It has both literary merit and historical value. It gives an account of the chief incidents of Harsha's early reign but not in the spirit of a true historian but in that of a poet struck with royal pomp and magnificence. The Harshacharita also abounds in puns on words, strings of adjectives and long compounds in fact it appears to be the forerunner of his masterpiece, Ka'dambarî. Among the author's minor works may be mentioned the Chandis'ataka, of which we have already spoken. According to a statement of Gunavinayagani in his commentary on the Nalachampu, Ba'na is said to have composed a play called Mukutata'ditaka. The authorship of the Pa'rvatiparinayana'taka and S'ri'harsha's Ratna'vali is also sometimes attributed to him. If the Pa'rvatîparinaya is the poet's work (which does not seem to be unlikely), it must have been his first attempt before his poetical faculties were developed. The Ratna'vali does not seem to be his work.

KATHA' AND A'KHYA'.

There are two principal divisons of the prose Kàvyas; viz. Akhyayikâ and Kathâ. Bana's Harshacharita belongs to the first to these, his Kâd. to the second. Dandin who is generally assigned to the 6th century A. D. and who, therefore, preceded Bâna, thus distinguishes the two, following the opinion of the ancient writers*—An Akhyâyikâ is that in which the hero tells his own story while in a Kathâ it may be told by the hero (e. g. Chandràpida narrates his account to Mahâs'veta), or by some one else. Dandin, however, rejects this distinction further on, saying अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणाम् &c.; see Kâvyád. I. 25. Bhámaha, who follows Dandin chronologically, states the difference thus—An Akhyayiká is divided into chapters called Uchchhvâaas and contains verses in the Vaktra and Aparavaktra metres, while a Kathá does not. Again in a Kathâ such incidents as the kidnapping of a girl, battles, separation of lovers and the rise of the sun and the moon are related. † The Sâhityadarpana says—Kâtha is written in prose mixed occasionally with an A'rya or an Apavaktraka. Its subject-matter ought to be highly sentimental. It should open with salutation &c. in verse. § The language of a Kathâ may be either Sanskrit or one of the various Prâkrit dialects. For other particulars, see notes.

In an A'khyàyiká everything is the same as in a Katha', but in it the author should give an account of his own family as well as that of others (as in the Harshacharita).

---

* गद्यमाख्मायिका कथा । इति तस्य प्रभेदौ द्वौ तयोराख्यायिका किल ॥ नायकेनैव धाच्यान्या नायकेनेतरेण वा । स्वगुणाविष्क्रियादोषो नात्र भूतार्थशंसिनः ॥ Káv. 1. 23, 24.

† गद्येन युक्तोदात्तार्था सोच्छ्वासाख्यायिका मता । वृत्तमाख्यायते तस्यां नायकेन स्वचेष्टितम् । वक्त्रं चापरवक्त्रं च काले भाव्यार्थशंसि च ॥ कवेरभिप्रायकृतैरङ्कनैः कैश्चिदङ्किता । कन्याहरणसंग्रामविप्रलम्भोदयान्विता । न वक्त्रापरवक्त्राभ्यां युक्ता नोच्छ्वासवत्यपि । &c.

§ कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् । क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके ॥ आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनम् । आख्यायिका कथावत्स्यात्कवेर्वंशादिकीर्तनम् ॥ अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं गद्यं क्वचित्क्वचित् ॥ कथाहि सर्वभाषाभिः संस्कृतेन च बध्यते । भूतभाषामयीं प्राहुरद्भुतार्थां बृहत्कथाम् । Dandin. The Brihatkathá of Gunádhya is written in the Paiśáchi language.

Now a word as to the style of writing. The different styles of writing a Kaˋvya are three according to Vaˋman, viz. Gaudî, Vaidarbhî and Paˋnchaˋli. Visˋvanaˋtha (the auther of Saˋhityadarpana) adds लाटी to the number while Bhojaraja and others enumerate six different styles of writing.[*] As Vaidarbhî is the best suited to compositions in verse, so Paˋnchaˋli is to those in prose. Baˋna has written in the Paˋnchaˋla style in which the beauty of words and the beauty of sense are equally matched,[§] and his works are considered as the best specimens of that style of composition.

---

[*] वैदर्भी चाथ पाञ्चाली गौडी यावान्तिका तथा ।
लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगद्यते ॥

[§] क्षब्दार्थयोः समो गुम्फः पाञ्चाली रीतिरिष्यते ।

ABBREVIATIONS USED IN THE WORK.

THE NAMES OF WORKS CONSULTED.

Ait. Br...Aitareya-bráhmana.
Amar...Amarakośa.
Am. Śa...Amaruś'ataka.
An. R...Anarghvarâghava.
Asv. Su...A'svalâyanasútras.
Ath. V.-Atharva-Veda.
Bâl. R...Bâla-Râmâyaṇa.
Bra. V. P.-Brahmavaivarśta Puraṇa.
Bhag...Bhagavadgîtâ.
Bh. P...Bhâgvatapurâna.
Bhânu...Bhânuchandra, the commentator on the Purvabhâga.
Bhâs. P...Bhâsâparichchheda.
Bk...Bhaṭṭi-kâvya.
Bh...Bhartṛhari.
Br. Sam...Bṛhatsamhitâ.
Br. Sú.-Brahmasutras of Bâdarâyaṇa.
Chân...Chânakya-Śataka.
Chh. Up...Chhândogyopanishad.
Dk...Daśakumâracharita.
Das. Rú....Daśa-rūpaka.
H...Hitopadeśa.
Hv...Hari-vamsa.
Har. Ch...Harshacharita.
Kâda...Kâdambarî.
Kâm.or K.n.-Kámandaka.nîtisâra
Kâs....Kâsikâ of Vâmana.
Kâs. K...Kas'ikhanda.
Kat. S...Kathásaritságara.
Kât...Kâtyáyana.
Kâv...Kávyádars'a.
K. P....Kāvya-Prakâśa.
Kav. Pr...Kavyapradîpa.
Kir...Kirâtârjunîya.
Mb. or Mah. Bhâs Mahábháshya of Patanjali.
Mah. Bhâr...Maha'bhârata.
Mv...Mahâvîracharita.
Malli...Mallinâtha.
Manu...Manusmṛti.
Mark. P...Mârkandeyapurâna.
Mṛch...Mṛchchhakatika.
Mud...Mudrârâkshasa.
Naish...Naishadhiyacharita.
Nâg...Nâgânanda.
Nal. C...Nalachampu.
Nir...Nirukta.
Pt...Pañchatantra.
Rag...Raghuvaṃśa.
Râm...Râmâyaṇa.
Rat...Ratnâvalî.
Ras...Rasagangâdhara.
Ṛg...Ṛigveda.
Śâ...Śâkuntala.
San. K...Sânkhyakârikâ.
Sar. D...Sarvadarśanasangraha.
Śat. Br...Śatapathabráhmana.
Ś. B. or Śankar. Bh. - Śarirakabhâshya of Śankarâchârya
Sah. D.Sâhitya-darpaṇa.
Sid. Kau...Siddhānta-kaumudî.
Sidh . Sidhachandra, the commentator on the Uttarabhâga.
Śis'....Śis'upâlavadha.
Tark...Tarksangraha.
Utt...Uttararâmacharita.
Ved. Su't...Vedantasutras of Bâdarâyana (sometimes referred to under this name).
Vik...Vikramorvas'îya.
Vikra...Vikramankadevacharita.
V. or Vish. P...Vishṇupurâṇa.
Vop ..Vopadeva.
Yaj...Yâjnyavalkya.
Yog.Su. .Yogasútras of Patanjali.

ABBREVIATIONS USED IN THE COMMENTARY.

अ. सं...अत्रिसंहिता.
क. उ...कठोपनिषद्.
का. खं...काशीखण्डम्.
का. द...काव्यादर्शः.
का. प्र...काव्यप्रकाशः.
का. प्रदी...काव्यप्रदीपः.
किरा...किरातार्जुनीयम्.
कु. सं...कुमारसंभवम्.
गो. सू...गोतमसूत्राणि.
छा. उ...छान्दोग्योपनिषद्.
द. रू ..दशरूपकम्.
बा. सू...बादरायणसूत्राणि.
बृ. सं...बृहत्संहिता.
भवि. पु...भविष्योत्तरपुराणम्.
भाग...भागवतम्.
भ. गी...भगवद्गीता.
म. पु...मत्स्यपुराण.
म. च...महावीरचरितम्.
म. भा...महाभारतम्
मा. पु...मार्कण्डेयपुराणम्.
मु...मुद्राराक्षसम्.
र. वं...रघुवंशः.
रामा...रामायणम्.
लीला...लीलावती.
व. पु...वह्निपुराणम्.
वर ...वराहमिहिरः.
वि. उ...विक्रमोर्वशीयम्.
वि. दे...विक्रमाङ्कदेवचरितम्.
वि. ध...विष्णुधर्मोत्तरम्.
शा...शाकुन्तलम्.
शा. भा...शारीरभाष्यम्
शि...शिशुपालवधम्.
सा. द...साहित्यदर्पणम्.
सि. शि...सिद्धान्तशिरोमणि.
ह. व...हरिवंशः.

॥ श्रीः ॥

कादम्बरी ।

वेदान्तैरपि नेतिनेतिवचनैर्यो निर्गुणो वर्ण्यते
योगीन्द्रा अपि यं समाकलयितुं शक्ता न याथार्थ्यतः ।
मीमांसानयसांख्यदर्शनविदो भ्रान्ता यदज्ञानत–
स्तं भक्त्या सुलभं नमामि शिवदं संसारहत्यै हरिम् ॥ १ ॥
मोदैकसारा सुगुणैरुदारा स्वलंकृतिव्याप्तबहुप्रकारा ।
व्यामोहनक्रग्रसनैकदक्षा प्रल्हादयन्ती सुतरां जगन्ति ॥ २ ॥
विलासरम्या कृतिभिः सुनम्या नान्या तथा तापहरा वदान्या ।
बोधैकगम्या रसभावपूर्णा जीर्णापि नित्यं धृतचारुवर्णा ॥ ३ ॥
अचिन्तनीयप्रभवापि निर्जरैर्दुरावबोधा किमु बोधविक्लवैः ।
समाधियोगात्सफलं विधायिनी पूर्वार्जितं मोहमलीमसक्षये ॥ ४ ॥
समुल्लसल्लोलतरङ्गभङ्गे सुधातिरिक्ते रससागरे या ।
तनोति चित्रां निजरूपभूतिं विज्ञानदीप्राङ्कुरभासुराङ्गी ॥ ५ ॥
परस्य पुंसः सुतनूरिव स्थिता करोति कस्य प्रवणं न सा मनः ।
कवेः प्रगल्भा सुरसोक्तिशालिनी गिरां प्रवृत्तिः कवितेति कीर्तिता ॥ ६
या कवीनां धुरीणेन भट्टबाणेन निर्मिता ।
कथा कादम्बरी नाम रसिकाल्हाददायिनी ॥ ७ ॥
श्लेषाद्यलंकारयुता विस्मयावहवर्णना ।
अद्वितीया काव्यगुणैस्तत्पुत्रेण च धीमता ॥ ८ ॥
नीता संपूर्णतां या वै दुष्करं कर्म कुर्वता ।
तां व्याख्यातुं यथामति पूर्वटीकां समालोक्य ॥ ९ ॥
यते मोरेश्वरो नाम ‘काळे’ वंशसमुद्भवः ।
विदुषो रामचन्द्रस्य सूनुर्गुरुपदानतः ॥ १० ॥
क्व गम्भीरं बाणवचः क्वाप्रगल्भा मतिर्मम ।
जगद्भासि रवौ भाति खद्योतस्येव भासनम् ॥ ११ ॥
तत्वप्रकाशिकां व्याख्यां सेवन्तां सुजना इमाम् ।
स्वाद्वन्नास्वादनिर्विण्णा काञ्जिकामिव सर्वथा ॥ १२ ॥

इह खलु सकलकविशिरोमणिर्बाणभट्टः ‘काव्यं यशसेर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे’ ॥ ‘धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥' इत्यादितात्पर्यैकालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्य स्वपरश्रेयोहेतुकत्वमवयन्पद्यकाव्यपद्धतेर्वृत्तादिनिगडितघटनाया गद्यकाव्यस्यैव लोकोत्तराल्हादजनकवर्णनानुगुण्यं समधिकं च विभावयन्कादम्बर्याख्यां कथां प्रणिणीषुः 'कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् । क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके । आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनम् ॥' इति कथालक्षणप्राप्तं पद्यैः खलादिवर्णनं चिकीर्षुः शिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकं समुचितेष्टदेवतानमस्काररूपं मङ्गलमादावुपनिबध्नाति रजोजुष इति—

रजोजुषे जन्मनि सत्त्ववृत्तये स्थितौ प्रजानां प्रलये तमःस्पृशे ।
अजाय सर्गस्थितिनाशहेतवे त्रयीमयाय त्रिगुणात्मने नमः ॥ १ ॥

अजाय न जायत इत्यजं । अत्राजपदेन स्थितिभङ्गराहित्यमप्याक्षिप्यतेऽत एव तेन कूटस्थं नित्यं ब्रह्म व्यज्यते तस्मात्कूटस्थनित्यब्रह्मणे नम इत्यन्वयः । अत्र ब्रह्मण औपाधिकस्वरूपायेयं नमस्कृतिर्निरुपाख्यस्य 'नमः' इति विशेषणानर्हत्वादिति बोध्यम् । कथं भूताय । प्रजानां सर्गस्थितिनाशहेतवे सर्गः सृष्टिः स्थितिः पालनं नाशः संहारस्तेषां कारणाय । 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य' इति वैकल्पिकपुंवद्भावो बोध्यः । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ' इति तित्तिरिश्रुतेः । पुनः किं लक्षणाय । त्रिगुणात्मने त्रिगुणा माया तदात्मने तत्स्वरूपाय ' 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ' इति 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम् 'इत्यादि च श्वेताश्वतराणामाम्नानमत्र प्रमाणम् । मायाब्रह्मणोस्तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वादियमुक्तिः । पुनः किं भूताय त्रयीमयाय वेदानां त्रयी तत्स्वरूपाय । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेर्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वाद्वेदस्य च तत्प्रतिपादकत्वात्तन्मयता । 'यद्वा त्रयी ब्रह्माविष्णुमहेशानां तत्स्वरूपाय वेद एव परं ब्रह्मेति । उक्तं च इति भानु० उक्तमेव स्पष्टयति । प्रजायन्त इति प्रजास्तासां त्रैगुण्यान्वितायाः सृष्टेरित्यर्थः । जन्मनि सृष्टौ रजोजुषे रजो जुषत इति रजोजुट् तस्मै रजोगुणयुक्ताय । प्रजापतिस्वरूपाय इत्यर्थः स्थितौ स्थितिकाले सत्त्ववृत्तये सत्त्वे वृत्तिर्यस्य तस्मै सत्त्वगुणयुताय विष्णुरूपिणे । प्रलये संहारे तमःस्पृशे तमोगुणयुक्ताय शिवात्मने । तदुक्तं—ब्रह्मत्वे सृजते लोकान्विष्णुत्वे पालयत्यपि । रुद्रत्वे संहरत्येव तिस्रोवस्थाः स्वयंभुवः ॥ इति । यथैकस्यैव स्फटिकमणेः पीतरक्ताद्युपाधिवशात्पीत इत्यादिव्यवहारस्तथैकस्येव परब्रह्मणः सृष्टिकाले रजोगुणसम्बन्धाद्ब्रह्मेति स्थितिकाले सत्त्वगुणसम्बन्धाद्विष्णुरिति प्रलयकाले तमोगुणसम्बन्धाच्छिव इति व्यवहारः । सत्त्वादीनां लक्षणं सांख्यकारिकोक्तम्—'सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः । गुरुवरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥ इति ॥

जयन्ति बाणासुरमौलिलालिता दशास्यचूडामणिचक्रचुम्बिनः ।
सुरासुराधीशशिखान्तशायिनो भवच्छिदस्त्र्यम्बकपादपांसवः ॥ १ ॥

त्रीण्यम्बकान्यस्य त्र्यम्बकः शिवस्तस्य पादपांसवश्चरणरेणवो जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्त इत्यर्थः । अत्र जयत्यर्थेन च नमस्कृतिराक्षिप्यते तेन. तान्प्रत्यास्मि प्रणत इत्यर्थो लभ्यते ।

तानेव विशेषयन्नाह । बाणासुरेण मौलिना लालिताः पूजिता इति यावत् । मौलिः संयतकेशेषु चूडामुकुटयोस्तथा । इति शाश्वतः । अत्र बाणकुलस्यापि शिवपरत्वं ध्वन्यते । बाणायासून् रान्ति ददतीति बाणासुराः बाणपितरस्तैर्मौलिभिर्लालिता इत्यर्थात् । दशास्यो रावणस्तस्य चूडामणीनां चक्रं समूहं चुम्बन्तीत्येवंशीलाः । सुराश्चासुराश्च तेषामधीशास्तेषां शिखान्ते चूडाप्रान्ते । ‘ अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः ’ । इति हेमचन्द्रः । शेरत इति तच्छीलाः । भवच्छिदः संसारविच्छेदकराः । अत्रेश्वरस्य सगुणोपास्तौ महदैश्वर्यं निर्गुणस्वरूपज्ञाने च मुक्तिरुक्ता । भवच्छिद इत्यनेन प्रारिप्सितविघ्नविघातकत्वमपि सूचितम् ॥

जयत्युपेन्द्रः स चकार दूरतो बिभित्सया यः क्षणलब्धलक्ष्यया ।
दृशैव कोपारुणया रिपोरुरः स्वयं भयाद्भिन्नमिवास्रपाटलम् ॥ ३ ॥

स प्रसिद्ध उपेन्द्रः । इन्द्रमुपगतोनुजत्वात् । कुगतित्यादिना समासः । नृसिंहस्वरूपो विष्णुर्जयति सर्वोत्कृष्टत्वेन वर्तते । तमेव विशिनष्टि । यो बिभित्सया भेत्तमिच्छया दूरतः क्षणं लब्धं लक्ष्यं विषयीभूतपदार्थो हिरण्यकाशिपुर्यया तादृश्या कोपेन अरुणया रक्तया दृशैव रिपोर्हिरण्यकशिपोरुरो वक्षोस्रं रुधिरं तद्वत्पाटलमारक्तं चकार । स्वयं भयाद्भिन्नमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥

नमामि भर्वोश्चरणाम्बुजद्वयं सशेखरैर्मौखरिभिः कृतार्चनम् ॥
समस्तसामन्तकिरीटवेदिकाविटङ्कपीठोल्लुठितारुणाङ्गुलि ॥ ४ ॥

भर्वोस्तदाख्यगुरोश्चरणाम्बुजद्वयं पादकमलयुग्मं नमामि । कथंभूतम् । सशेखरैर्मुकुटधारिभिर्मौखरिभिः क्षत्रियविशेषैः कृतमर्चनं यस्य । पुनः किंभूतम् । समस्ता ये सामन्तास्तेषां किरीटानि तेषां वेदिका । वेदिकासदृशी रचनेति यावत् । तस्या विटंक उन्नतप्रदेशः स एव पीठं तत्रोल्लुठिता अत एवारुणा अङ्गुलयो यस्य । संक्रमिताकिरीटमणिरागादङ्गुलीनामरुणत्वम् । यद्वा भर्वोः पित्रोः । बिभृतस्तौ भरू तयोः । ‘भृमृशीतॄ’ इत्युप्रत्यय औणादिकः । द्वयमिति जातावेकवचचम् । भर्वोरित्यत्र भत्सोरिति भानुचन्द्रः पठति ‘ भर्त्सोः ’ इत्यपि ॥

अकारणाविष्कृतवैरदारुणादसज्जनात्कस्य भयं न जायते ॥
विषं महाहेरिव यस्य दुर्वचः सुदुःसहं संनिहितं सदा मुखे ॥ ५ ॥

असज्जनात्खलात्कस्य साधोः भयं न जायते । सर्वस्यापि जायत एवेत्यर्थः । कथंभूतादसज्जतात् । अकारणं निमित्तं विनाविष्कृतं प्रकटीकृतम् यद्वैरं तेन दारुणाद्भयंकरात् । यस्य खलस्य मुखे सुदुःसहं मर्मस्पृक् वचः सदा संनिहितम् महाहेर्मुखे सुदुःसहं विषमिवेत्युपमा ॥

कटु क्वणन्तो मलदायकाः खलास्तुदन्त्यलं बन्धनशृङ्खला इव ॥
मनस्तु साधुध्वनिभिः पदे पदे हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इव ॥ ६ ॥

खला दुर्जना अलमत्यर्थं तुदन्ति पीडयन्ति । किं कुर्वन्तः । कटु कर्णोद्वेगकारि वचनं क्वणन्तोऽस्पष्टमुच्चारयन्तः । मलदायका मलो मिथ्याकलङ्कस्तस्य दायकाः । क इव । बन्धनार्थे

शृङ्खलास्त इव । तेपि कटु कर्कशं शब्दायमानाः मलदायकाः कालिमाजनकाश्च सन्तो गत्यागतिरोधात्क्लेशयन्त्येव । उत्तरार्धेन सतः स्तौति । सन्तस्तु साधुध्वनिभिर्मनोहारिशब्दैः पदे पदे प्रतिक्षणं मनो हरन्ति । क इव । मणिनूपुरा रत्नखचितमञ्जीराणि यथा कर्णमधुराशिञ्जितैः पदे पदे कामिनीनां प्रतिपादप्रक्षेपं मनो हरन्ति चित्तमाकर्षन्ति तथा । उभयत्रोपमा ॥

सुभाषितं हारि विशत्यधो गलान्न दुर्जनस्यार्करिपोरिवामृतम् ।
तदेव धत्ते हृदयेन सज्जनो हरिर्महारत्नमिवातिनिर्मलम् ॥ ७ ॥

सुभाषितं सुकाव्यादि हार्याह्लादजनकमपि दुर्जनस्य खलस्य गलादधो न विशति । शून्यहृदयस्य तस्य गुणग्राहित्वाभावादिति भावः । अर्करिपो राहोर्गलादमृतमिव । तस्यापात्रत्वादिति भावः । तदेव सुभाषितं सज्जनः सहृदयो गुणग्रहीता हृदयेन धत्ते । तस्य रसास्वादनानन्तरं कदापि न विस्मरतीत्यर्थः । हरिर्महारत्नं कौस्तुभाख्यमतिनिर्मलं यस्य जलजत्वादिव यथा हृदयेन बिभर्ति तथा । अत्र भागवतं-कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महोदधेः । तस्मिन्हरिः स्पृहांचक्रे वक्षोलंकरणे मणौ ॥ (स्कं. ८-८-५) । कालिदासोप्याह—'कौस्तुभाख्यपमां सारं बिभ्राणं बृहतोरसा ' इति ॥

अधुना चिकीर्षितकथास्वरूपं समासतो व्याचष्टे—

स्फुरत्कलालापविलासकोमला करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम् ॥
रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता कथा जनस्याभिनवा वधूरिव ॥ ८ ॥

स्फुरन्नाविर्भवन्यः कलो मधुर आलापः । नायकनायिकादीनामित्यर्थः । विलासः ' यो वल्लभासन्नगतो विकारो गत्यासनस्थानविलोकनादौ ' । इत्युक्तलक्षणो हावभेदश्च ताभ्यां कोमला हृदयंगमा । रसेन शृङ्गारादीनां प्रकर्षेण स्वयमनायासेनेति यावच्छय्यामुत्तमरचनामभ्युपागता प्राप्ता । तदुक्तं या पदानां परान्योन्यमैत्रीशय्येति कथ्यते इति । अभिनवापूर्वा कथा तदाख्यप्रबन्धो जनस्य हृदि कौतुकाधिकमपेक्षातिरिक्तं रागं प्रीतिं करोति जनयति । यथाभिनवा नवोढा वधू रसेन प्रेम्णात एव स्वयं कस्यापि प्रेरणया विना शय्यां शयनमभ्युपागता । स्फुरन्यः कलालापो मधुरमालपितं विलासो विभ्रमश्च । कामचेष्टेति यावत् । ताभ्यां कोमला रमणीया भर्तुर्हृदि कौतुकाधिकं कुतुकात्सुरसं रागं अनुरागं शृङ्गाराभिलाषं वा जनयति । यद्वा कौतुकं प्रमोदोधिकं यस्मिन्निति रागविशेषणम् । ' शय्या तल्पे शब्दगुम्फे ' इत्यनेकार्थः । कोमलं मृदुसुन्दरे ' इति विश्वः । कौतुकं नर्मणीच्छायामुत्सवे कुतुके मुदि ' इति कोषान्तरम् । अस्यानुरूपः श्लोकः—दर्शयन्ती मुखे खेदं प्रस्खलन्ती पदे पदे । कथंचिन्नीयते शय्यां कथा नववधूरिव ॥ इति ॥

हरन्ति कं नोज्ज्वलदीपकोपमैर्नवैः पदार्थैरुपपादिताः कथा ॥
निरन्तरश्लेषघनाः सुजातयो महास्रजश्चम्पककुड्मलैरिव ॥ ९ ॥

नवैः स्वबुद्धिरचितैः पदार्थैर्वर्ण्यविषयैरुपपादिता निर्मिताः कथाः कं सहृदयं जनं न हरन्ति वशीकुर्वन्ति । सर्वमेव वशीकुर्वन्तीत्यर्थः । कीदृशैः पदार्थैः । उज्ज्वलः स्फुटं प्रतीयमानो दीपकोलंकारविशेष उपमा च येषु । यद्वा उज्ज्वलः शृङ्गारः । ' शृङ्गार शुचिरुज्ज्वलः ' इत्यमरः । स च दीपकश्चोपमां च येषु । यद्वा उज्ज्वलस्य शृङ्गारस्य दीपको यो दीपक उपमा च येषु तैः । 'सरूपाणम एकशेष एकविभक्तौ ' इति एकस्यैव दीपकशब्दस्य शेषः । कीदृश्यः

कथाः । निरन्तरमव्यवधानं निरन्तरः प्रतिपदं वा योऽर्थसाम्यरूपः शब्दसाम्यरूपो वा वाच्यप्रभेदभिन्ना यद्युगपद्भाषणस्पृशः । श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा ॥ ' इत्युक्तलक्षणः श्लेषस्तेन घना गाढाः । सुष्ठु जातिरलंकारविशेषः संस्कृतप्राकृतयोः समरचनारूपो स्वभावोक्तिरूपो वा यासु तादृश्यश्च । उक्तं च काव्यदर्शे—नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विवृण्वती । स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या सालं कृतिर्यथा । ' जातिश्छन्दविशेषो वा स्वरूपं वेति ' भानुचन्द्रः । यथा नवैरुन्मेषोन्मुखैरत एवोज्ज्वलो यो दीपः स उपमा येषां तत्तुल्यैस्तद्वद्भासुरैरित्यर्थः । चम्पककुड्मलैर्हैमपुष्पकमुकुलैरुपपादिता ग्रथिताः । निरन्तरो यः श्लेषो रचना तेन घना निबिडाः । दीपकोपमानसाम्यनिर्वाहार्थं नैरन्तर्यगाढत्वसिद्ध्यर्थं च कुड्मलग्रहणम् । सुजातयः शोभना जातयो जातिपुष्पाणि यासु तादृश्यश्च । महास्रजो महामाला मनो हरन्ति तथा । इत्युपमा श्लेषालंकारश्च ॥

अत आत्मनो विमलकुलजन्मख्यापनार्थं स्ववंशमाह—

बभूव वात्स्यायनवंशसंभवो द्विजो जगद्गीतगुणोऽग्रणीः सताम् ।
अनेकगुप्तार्चितपादपङ्कजः कुबेरनामांश इव स्वयंभुवः ॥ १० ॥

[1]वात्स्यायनवंशसंभवो वात्स्यायननामा ऋषिस्तस्यायं वात्स्यायनस्तत्र संभव उत्पत्तिर्यस्य : जगद्गीतगुणो विख्यातगुणः सतामग्रणीर्धुरीणः । अनेकगुप्तार्चितपादपङ्कजोऽनेके च ते गुप्ता वैश्या । च । तदुक्तम्–' शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रियस्य च । गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥ ' इति । इति भानु० तैरर्चितं पूजितं पादपङ्कजं यस्य । कुबेरनामा स्वयंभुवो ब्रह्मणोंऽश इव । तस्यातिवैदिकत्वात् । द्विजो बभूव । ' द्विज इति च द्विजोत्कृष्टत्वसूचनार्थम् । यथा गजमात्रस्य दन्तवत्त्वेऽप्युत्कृष्टदन्ते दन्तीति प्रयोगः । ' इति भानुचन्द्रः ॥

उवास यस्य श्रुतिशान्तकल्मषे सदा पुरोडाशपवित्रिताधरे ।
सरस्वती सोमकषायितोदरे समस्तशास्त्रस्मृतिबन्धुरे मुखे ॥ ११ ॥

यस्य कुबेरस्य श्रुत्या साङ्गवेदाभ्यासेन शान्तं कल्मषं पापं यस्य तस्मिन् । सदा पुरोडाशेन हुतहविःशेषेण पवित्रितः परिपूतोऽधरो यस्य तस्मिन् । ' पुरोडाशो हविर्भेदे......हुतशेषे च कीर्तितः ' इति विश्वः । सोमेन सोमयागेषु सोमरसपानेन कषायितं तुवरमुदरमन्तर्भागो यस्य तस्मिन् । समस्तानि यानि शास्त्राणि मीमांसादीनि स्मृतयश्च मन्वादिप्रणीता धर्मनिबन्धनास्ताभिर्बन्धुरे रम्ये । बन्धुरं मुकुटे पुंसि......त्रिषु स्याद्रम्यनम्रयोः ' इति मेदिनी । मुखे सरस्वती वाग्देव्युवास वसति स्म । अनेनाग्निहोतृत्वाखिलविद्यागमावगाहित्वादि सूचितम् ॥

---

[1] तेषु चैवमुत्पद्यमानेषु, संसरति संसारे यात्सु युगेषु, अवतीर्णे कलौ. वहत्सु वत्सरेषु. व्रजत्सु वासरेषु, अतिक्रामति च काले, प्रसवपरम्पराभिरनवरतमापतति विकाशिनि वात्स्यायनकुले, क्रमेण कुबेरनामा वैनतेय इव गुरुपक्षपाती द्विजो जन्म लेभे । तस्याभवन्नच्युत ईशानो हरः पाशुपतश्चेति चत्वारो युगारम्भा इव ब्रह्मतेजोजन्यमानप्रजाविस्तारा नारायणबाहुदण्डा इव सचक्रनन्दकास्तनयाः । तत्र पाशुपतस्यैक एवाभवद्भूभार इवाचलकुलस्थितिश्चतुरुदधिगम्भीरोऽर्थपतिरिति नाम्ना समग्राग्र्यजन्मचक्रचूडामणिर्महात्मा सूनुः । सोऽजनयद्भृगुं हंसं शुचिं कविं महीदत्तं धर्मं जातवेदसं चित्रभानुं त्र्यक्षमहिदत्तं विश्वरूपं चेत्येकादश रुद्रामिव सोमामृतरसशीकरच्छुरितमुखान्पवित्रान्सुतान् । अलभत च चित्रभानुस्तेषां मध्ये राजदेव्यभिधानायां ब्राह्मण्यां बाणमात्मजम् ।

इति हर्षचरिते वंशः ।

जगुर्गृहेभ्यस्तसमस्तवाङ्मयैः ससारिकैः पञ्जरवर्तिभिः शुकैः ॥
निगृह्यमाणा बटवः पदे पदे यजूंषि सामानि च यस्य शङ्किताः ॥ १२ ॥

यस्य कुबेरस्य गृहे बटवो ब्रह्मचारिणो यजूंषि सामानि च यजुर्वेदं सामवेदं च जगुः । उपदिष्टवेदभागान् पठन्ति स्म इत्यर्थः । कथंभूता बटवः । शङ्किता अस्माभिः किंचिदपपठितं चेदेते शुद्धपाठकाः शुकास्तन्निर्देशादस्मान्हेपयेयुरिति संजातशङ्काः । तत्र बीजमाह । यतोऽभ्यस्तं समस्तं वाङ्मयं चतुर्दशविद्यात्मकं यैस्तैः । वाङ्मयमित्यत्र प्राचुर्यार्थे मयट् । पञ्जरवर्तिभिः ससारिकैः शुकैः पदे पदे पाठानामित्यर्थः । निगृह्यमाणाः । पठ्यमानपठनेनेति यावत् । यस्य गृहेनुदिनवेदशास्त्राद्यध्ययनश्रवणाच्छ्रुतिशास्त्रनिष्णाः शुका बटुभिः पठ्यमानपाठाक्षराण्युच्चार्य प्रतिपदं तानपपाठः शङ्कांकुलाश्चक्रुरिति भावः । यद्गृहे शुकानामप्येतादृशं ज्ञानं तच्छिष्याः सकलविद्यापारीणास्युरिति किं वक्तव्यमिति कैमुत्येन तन्महिमवर्णनम् ।

हिरण्यगर्भो भुवनाण्डकादिव क्षपाकरः क्षीरमहार्णवादिव ।
अभूत्सुपर्णो विनतोदरादिव द्विजन्मनामर्थपतिः पतिस्ततः ॥ १३ ॥

भुवनाण्डकात् हिरण्यगर्भो ब्रह्मेव । अत्र मनुः--तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ इति । ‘ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ’ इति ऋग्वेदेपि । क्षपाकरश्चन्द्रः क्षीरमहार्णवाद्दुग्धोदधेरिव । ‘ ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात् । प्रसन्नात्मा समुत्पन्न सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः ॥ ’ इति भारते । सुपर्णो गरुडो विनता कश्यपपत्नी तस्या उदरादिव । ततः कुबेराद् द्विजन्मनां पतिर्ब्राह्मणश्रेष्ठोऽर्थपतिस्तन्नामा पुत्रोऽभूत् । ‘ हिरण्यगर्भोपमया वेदपारगत्वं सूचितम् । क्षीरसमुद्रोत्थचन्द्रोपमया च समस्तजनाल्हादकत्वं सूचितम् । सुपर्ण इवेत्यनेन नारायणपरत्वं सूचितम् । गरुडपक्षे द्विजन्मनां पक्षिणाम् । ब्रह्मपक्षे चन्द्रपक्षे च द्विजन्मनां ब्राह्मणानां पतिरित्यपि योज्यम् । ’ इति भानुचन्द्रः ।

विवृण्वतो यस्य विसारि वाङ्मयं दिने दिने शिष्यगणा नवा नवाः ।
उषस्सु लग्नाः श्रवणेधिकां श्रियं प्रचक्रिये चन्दनपल्लवा इव ॥ १४ ॥

दिने दिने प्रतिदिनं नवा नवाः । तस्य विवरणवैदग्ध्यकीर्त्याकृष्यमाणा इत्यर्थः । शिष्यगणाः । उषःसु प्रत्यहं प्रातःसमये । उषःकालस्य वेदाध्ययनोचितत्वात् । तदुक्तं दक्षस्मृतौ—प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् । प्रहरद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते । श्रवणे गुरुवचःश्रवणे यद्वाऽध्ययने लग्नाः सन्तोऽध्यापयतो यस्याधिकां श्रियं चक्रुः । प्रतिदिनोपचीयमानच्छात्रमण्डलीं वेदाद्यध्यापयतस्तस्य कापि शोभा प्रदुरासीदिति भावः । क इव । प्रतिदिनं नवा नवाः प्रत्यग्रोद्धृताश्चन्दनपल्लवा उषःसु श्रवणे कर्णे ललनानामिति शेषः । लग्नाः सन्तो यथा शोभां पुष्यन्ति तथा ।

विधानसंपादितदानशोभितैः स्फुरन्महावीरसनाथमूर्तिभिः ।
मखैरसंख्यैरजयत्सुरालयं सुखेन यो यूपकरैर्गजैरिव ॥ १५ ॥

योऽर्थपतिरसंख्यैः संख्यातीतैर्मखैर्यज्ञैः । यज्ञः सवोध्वरो यागसप्ततन्तुर्मखः क्रतुः इत्यमरः । सुखेनानायासेन सुरालयं सुरलोकमजयत् । गजैरिव । शब्दसाम्यरूपश्लेषे-

णोभयत्र विशेषणान्याह । विधानेन श्रुत्युक्तमार्गेण सम्पादितं यद्दानं ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणाप्रतिपादनं तेन शोभितैः । पक्षे विधानेन मदजनकभक्ष्यविशेषपिण्डेन जनितं यद्दानं मदवारि तेन शोभितैः । ‘ विधानं हस्तिकवलः ’ इति वैजयन्ती । तदुक्तमग्निपुराणे–मदक्षीणस्य नागस्य पयःपानं प्रशस्यते । दीपनीयैस्तथा द्रव्यैः शृतो मांसरसः शुभः ॥ इति । ‘ उक्षिप्तहस्ततलदत्तविधानपिण्डस्नेहस्रुतिस्नपितबाहुरिभाधिराजम् । ’ इति शिशुपालवधे (५-५१) च । स्फुरन्तो ये महावीराः श्रौताग्नयस्तैः सनाथा युक्ता मूर्तिर्येषाम् । यद्वा महावीरः प्रवर्ग्यसंज्ञको यज्ञपात्रविशेषः । होमाग्निस्तु महाज्वालो महावीरः प्रवर्गवत् । ’ इति कोषः । पक्षे महावीरा महायोद्धारः । शेषं उभयत्र समानम् । यूपाः पशुबन्धनस्तम्भा एव करा येषाम् । पक्षे यूपा इव कराः शुण्डादण्डा येषाम् ।

स चित्रभानुं तनयं महात्मनां सुतोत्तमानां श्रुतिशास्त्रशालिनाम् ।
अवाप मध्ये स्फटिकोपलामलं क्रमेण कैलासमिव क्षमाभृताम् ॥ १६ ॥

सोऽर्थपतिः क्रमेण कालक्रमेण गच्छता कालेनेत्यर्थः । वंशक्रमेणेति वा महात्मनां महाशयानां श्रुतिशास्त्रशालिनां श्रुतप्रकाशिनां क्षमाभृतां क्षान्तिमतां सुतोत्तमानां मध्ये स्फटिकोपलो धवलः स्फटिकमणिस्तद्वदमलं निर्मलं । निष्कल्मषमिति यावत् । तनयमवाप । क्षमाभृतां पर्वतानां मध्ये स्फटिकमणिभिरमलं । कैलासमिव श्रेष्ठम् । भानुचन्द्रस्तु ‘स्फटिकोपलोपमम्’ । इति पठित्वा कैलासपक्षे ‘ स्फटिकाश्माभिर्निर्मितं स्फटिकमयत्वात्कैलासस्य ’ इति व्याचष्टे ।

महात्मनो यस्य सुदूरनिर्गताः कलङ्कमुक्तेन्दुकलामलत्विषः ।
द्विषन्मनः प्राविविशुः कृतान्तरा गुणा नृसिंहस्य नखाङ्कुरा इव ॥ १७ ॥

महात्मनो यस्य चित्रभानोः सुदूरनिर्गताः । दिगन्तव्यापिन इत्यर्थः । कलङ्केन लाञ्छनेन मुक्तो य इन्दुस्तस्य कलास्तद्वदमला विशुद्धा त्विट् कान्तिर्येषां ते तथोक्ताः । कृतमन्तरं प्रवेशमार्गो यैस्तादृशाः । गुणा द्विषन्मनः शत्रूणामन्तःकरणं प्राविविशुः । नृसिंहस्य नृसिंहावतारधारिणो विष्णोर्नखाङ्कुराः कररुहाग्राणीव द्विषन्मनः शत्रोर्हिरण्यकशिपोर्मनो हृदयं यथा प्राविविशुस्तथा । अनेनानिच्छितामपि शत्रूणां यस्य गुणाभ्युपगम आवश्यकतामापतित इति ध्वनितम् । अरातिस्तुत गुणस्यास्य किं माहात्म्यं वक्तव्यमिति भावः ।

दिशामलीकालकभङ्गतां गतस्त्रयीवधूकर्णतमालपल्लवः ।
चकार यस्याध्वरधूमसंचयो मलीमसः शुक्लतरं निजं यशः ॥ १८ ॥

यस्य चित्रभानोर्दिशां दिग्वधूनामलीके ललाटदेशेऽलकभङ्गतां चूर्णकुन्तलसादृश्यं गतः । एतेनानवरतयागविधानेन धूमस्य दिगन्तव्यापित्वं सूचितम् । वेदानां त्रय्येव वधूस्तस्याः कर्णे तमालपल्लवः इव तमालपल्लवः । श्यामत्वसाम्यात्तमालपल्लवेनोपमानम् । अध्वरधूमसंचयो यज्ञधूमसंततिर्मलोस्यास्तीति मलीमसोपि निजं स्वकीयं यशः शुक्लतरमतिशयेनोज्ज्वलं चकार । अजस्रं क्रतूनामाहरणेनायमपि लब्धकीर्तिरासीदिति भावः ।

सरस्वतीपाणिसरोजसंपुटप्रमृष्टहोमश्रमसीकराम्भसः ।
यशोंशुशुक्लीकृतसप्तविष्टपात्ततः सुतो बाण इति व्यजायत ॥ १९ ॥

सरस्वत्या पाणिसरोजसंपुटेन करकमलयुग्मेन प्रमृष्टं प्रोञ्छितं होमश्रमस्य हवनादिकर्मजनितस्वेदस्य शीकराम्भः स्वेदजलकणिका यस्य तस्मात्। यशोंशुभिः कीर्तिमयूखैः शुक्लीकृतानि सप्त विष्टपानि भुवनानि येन तस्मात्। 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः। ततश्चित्रभानोर्बाण इति सुतो व्यजायत।

अधुना कुशाग्रबुद्धि स्वाहंकारं परिहरन्नाह—

द्विजेन तेनाक्षतकण्ठकौण्ठ्यया महामनोमोहमलीमसान्धया ।
अलब्धवैदग्ध्यविलासमुग्धया धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा ॥ २० ॥

तेन द्विजेन बाणेनाक्षतमतिरोभूतं कण्ठस्य कौण्ठ्यं मान्द्यं यस्यास्तया। इष्टार्थव्यञ्जनेऽक्षमयेति यावत्। महान्यो मनोमोहश्चित्तव्याकुलता मननशक्तेरस्फुरणं वा तेन मलीमसा मलिना चासौ अन्धा चेति तया। यद्वा मनोमोह एव मलीमसं तिमिरं तेनान्धोपहतशक्तिस्तया। चमत्कृतिजनकार्थस्फुरणशून्ययेति यावत्। अलब्धो यो वैदग्ध्यविलासः समुचितवर्णनाचातुर्यलीला तेन मुग्धयाऽप्रगल्भया। धियेयं कथा कादम्बरीरूपा निबद्धा ग्रथिता। तस्या बुद्धौ स्फुरणादियमिति प्रत्यक्षेणोक्तिः। कथंभूता कथा। अतिद्वयी नास्ति द्वयं यस्याः। उक्तप्रकारेण प्रतिभाऽभावाद्वैगुण्येनाद्वितीया। गूढार्थस्तु नास्ति द्वयं यस्याः सोत्कृष्टतयाऽद्वितीयानन्यशक्या। 'द्वयीं बृहत्कथां वासवदत्तां चातिक्रान्ता' इति वा।

अधुना कथां प्रस्तौति आसीदित्यादिना—

आसीदशेषनरपतिशिरःसमभ्यर्चितशासनः पाकशासन इवापरश्चतुरुदधिमालामेखलाया भुवो भर्ता प्रतापानुरागावनतसमस्तसामन्तचक्रश्चक्रवर्ति-

आसीदिति—शूद्रको नाम राजासीदित्यन्वयः। **अशेषेति**—अशेषाश्च ते नरपतयश्च तैः शिरोभिरुत्तमाङ्गैः। अनेन विनयातिशयो द्योत्यते। समभ्यर्चितं सादरतया गृहीतं शासनमाज्ञा यस्य। अनेन सौराज्याप्रतिहताज्ञत्वादि सूचितम्। अनुरूपभावः किरातार्जुनीये—'गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम्।' इति। पाकशासन इन्द्रः। **चतुरिति**—उदकानि धीयन्ते येषु ते उदधयः। चत्वारश्च त उदधयस्तेषां माला सैव मेखला यस्यास्तस्याः। अनेन सार्वभौमत्वमुक्तम्। **प्रतापेति**—प्रतापे पौरुषे योनुरागस्तेन। 'प्रतापौ पौरुषातपौ' इति यादवः। यद्वा प्रतापः कोषदण्डजं तेजः। 'स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोषदण्डजम्।' इत्यमरः। स चानुरागश्चाधिराजे भक्तिश्च ताभ्यामवनतं नम्रीभूतं समस्तं सामन्तचक्रं प्रत्यन्तनृपमण्डलं यस्य। **चक्रवर्तिलक्षणोपेतः**—चक्रे राजमण्डले वर्तितुं शीलमस्य। चक्रं वर्तयतीति वा चक्रवर्ती सार्वभौमस्तस्य लक्षणैरुपेतो युक्तः।

---

१ प्रसिद्धो वापि वर्ण्यः स्यान्महीपालोथवा……"। दशरूपकेपि "प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रत्वभेदात्त्रेधापि तत्त्रिधा। प्रख्यातमितिहासादेरुत्पाद्यं कविकल्पितम्। मिश्रं च संकरात्ताभ्याम्" इत्यादिरूपकभेदानां काव्यनाटकचम्पूनां मध्ये "गद्यपद्यमयी चम्पूर्द्विधा श्लेषवती च या। गजवर्णनमादौ स्यान्नगरीवर्णनं ततः। तथा चामुकमन्यस्मिन्न तु तन्नृषु कुत्रचित्" ॥ यथा—"शूलसम्बन्धो देवतायतनेषु न नृषु" इति नलचम्प्वां तथात्रैवाग्रे "चित्रकर्मसु वर्णसंकरा न मनुष्येषु" इत्यादि चम्पूलक्षणयुक्तां कादम्बरीसंज्ञकां कथामारचयति—आसीदिति ॥ इति भानुचन्द्रः।

लक्षणो पेतश्चक्रधर इव करकमलोपलक्ष्यमाणशङ्खचक्रलाञ्छनो हर इव जितमन्मथोगुह इवाप्रतिहतशक्तिः कमलयोनिरिव विमानीकृतराजहंसमण्डलो जलधिरिव लक्ष्मीप्रसूतिर्गङ्गाप्रवाह इव भगीरथपथप्रवृत्तो रविरिव प्रतिदिवसोपजायमानोदयो मेरुरिव सकलभुवनोपजीव्यमानपादच्छायो[1] दिग्गज[2]

तदुक्तं सामुद्रके–'अतिरक्तः करो यस्य ग्रथिताङ्गुलिको मृदुः चापाङ्कुशाङ्कितः सोपि चक्रवर्ती भवेद्ध्रुवम् ॥ इति । **चक्रधरः**–धरतीति धरः चक्रस्य धरश्चक्रधरो विष्णुः । **करेति**–करकमले लक्ष्यमाणं शङ्खचक्रयोर्लाञ्छनं रेखारूपं चिह्नं यस्य । पक्षे करकमलयोर्लक्ष्यमाणं शंखचक्रे एव लाञ्छनं विशिष्टं लिङ्गं यस्य । **जितमन्मथः**–जितो मन्मथः कामविकारो येन । पक्षे मन्मथः कामः । **गुह इति**–गुहः कार्तिकेयः । अस्य व्युत्पत्तिर्भारते यथा–'स्कन्दत्वात्स्कन्दतां प्राप्तो गुहावासाद्गुहोऽभवत् ।' इति अप्रतिहता अकुण्ठिताः शक्तयः प्रभावोत्साहमन्त्रजा यस्य स तथा । तत्र प्रभुशक्तिः कोषदण्डजं तेजः उत्साहशक्तिर्विक्रमादिनोन्नतिः । मन्त्रशक्तिः । सान्धिविग्रहादीनां मन्त्रेण यथावत्स्थापनम् । पक्षे शक्तिरस्त्रविशेषः । 'षाण्मातुरः शक्तिधरः ।' इत्यमरः । **विमानीकृतेति**–विगतो मानो यस्य तद्विमानं तथा कृतं । राजानो हंसा इव राजहंसाः श्रेष्ठनृपास्तेषां मण्डलं समूहो येन स तथोक्तः । ताञ्जित्वेति शेषः । 'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः' इत्यमरात्सिंहादिशब्दा यत्परास्तस्यैव श्रेष्ठत्वं द्योतयन्ति । आदिशब्दात्सोमहंसादयः । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति समासः । राजञ्छब्दस्य उपमेयत्वेन विशेष्यत्वात्पूर्वनिपातश्च । विमलत्वादिसाधर्म्यस्यानुपात्तत्वाल्लुप्तोपमालंकारः । पक्षे विमानीकृतं देवयानतां नीतं । वाहनीकृतमित्यर्थः । ' विमानं देवतायाने सप्तभूमे च वेश्मनि । ' इति शाश्वतः । राजहंसानां पक्षिविशेषाणां मण्डलं येन तादृशः । तस्य हंसवाहनत्वात् । ' राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः । ' इत्यमरः । **लक्ष्मीति**–लक्ष्म्या धनस्य प्रसूतिरुत्पत्तिस्थानम् । पक्षे लक्ष्म्या रमाया जनकः । समुद्रमथनात्तस्या उत्पत्तेः । **गङ्गेति**–भगीरथपथप्रवृत्तो भगीरथस्य पन्था मार्गस्तत्र प्रवृत्तः तदनुसारी । 'ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे' इति पाणिनीयसूत्रेण समासान्तोऽप्रत्ययः । भगीरथवत्प्रतिपन्नकार्यनिर्वाहक्षम इत्यर्थः । पक्षे कृतभगीरथमार्गानुसरणः । भगीरथो नाम मर्त्यलोके गङ्गाप्रवर्तकः सूर्यवंशीयो राजा । स किल सगरपुत्रस्यासमञ्जस्य प्रपौत्रः । तथा च रामायणे–'सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जादथांशुमान् । दिलीपोंशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः' । पुरा किल कपिलशापदग्धान्सगरस्य पुत्रानुद्धर्तुकामो भगीरथस्तीव्रतपसा ब्रह्माणं शिवं चाराध्य भुवि गङ्गावतरणं कारयित्वा सगरसुतकृतखातेन तां रसातलं नीत्वा तज्जलेन पूर्वपुरुषानुद्धारयांचकार । तदुक्तम्–'भगीरथो हि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः । प्रायादग्रे महाराज स्तंगङ्गा पृष्ठतोन्वगात्' इति । विस्तरस्तु बालकाण्डे ३६–४४ अध्यायेषु द्रष्टव्यः । **रविरिति**–प्रतिदिवसं दिनेदिने उपजायमान उदय उत्कर्षो यस्य स तथोक्तः । 'उदयः पर्वतोन्नत्योः' इति हैमः । पक्षे उदय उद्गमः । **सकलेति**–सकलेन भुवनेनोपजीव्यमाना पादयोश्छाया । तत्कृतरक्षणमित्यर्थः । यस्य स तथा । पक्षे सकलैर्भुवनैरुपजीव्यमाना पादानां प्रत्यन्तपर्वतानां छाया

---

१ सकलो॰. सकलभुवनतलो॰ । बृहस्पतिरिव सकलशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः । इत्य॰ ए॰ पु॰

इवानवरतप्रवृत्तदानार्द्रीकृतकरः कर्ता महाश्चर्याणामाहर्ता क्रतूनामादर्शः सर्वशास्त्राणामुत्पत्तिः कलानां कुलभुवनं गुणानामागमः काव्यामृतरसानामुदयशैलो मित्रमण्डलस्योत्पातकेतुरहितजनस्य प्रवर्तयिता गोष्ठीबन्धानामाश्रयो रसिकानां प्रत्यादेशो धनुष्मतां धौरेयः साहसिकानामग्रणीर्विदग्धानां वैनतेय इव विनातानन्दजननो वैन्य इव चापकोटिसमुत्सारितसकलारातिकुलाचलो राजा शूद्रको नाम ।

लक्षणया आश्रयणं यस्य तादृक् । मेरोर्भुवनाधिष्ठातृत्वमुक्तं काल्किपुराणे—'मेरुर्मध्ये भुवनानां च भर्ता' इति । मत्स्यपुराणेपि 'मेरुस्त शुशुभे दिव्यो राजवत्समधिष्ठितः । योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिरुच्छ्रितः । प्रविष्टः षोडशाधस्तादष्टाविंशतिविंशतिः । विस्तारात्रिगुणस्तस्य परिणाहः समन्ततः ।...स तु मेरुः परिवृतो भुवनैर्भूतभावनैः' ॥ इति । **अनवरतेति**—अनवरतं निरन्तरं प्रवृत्तं यद्दानं जलयुक्तदेयद्रव्यं तेनार्द्रीकृतः करो हस्तो यस्य स तथा । पक्षे अनवरतं प्रवृत्तं यद्दानं मदवारि तेनार्द्रीकृतः करः शुण्डा यस्य स तथोक्तः । आश्चर्याणां विस्मयावहकर्मणाम् । क्रतूनां यज्ञानाम् । 'सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः' इत्यमरः । **आदर्श इति**—सर्वशास्त्राणामादर्शो मुकुरः । अधीतसकलवाङ्मयत्वात्तस्मिंस्तेषां प्रतिबिम्बितत्वान्मुकुरसाम्यम् । कुलभवनं परम्परानिवासस्थानम् । **आगम इति**—आगमः प्रभव आश्रयस्थानं वा । **उदयेति**—मित्रमण्डलस्य सुहृत्समूहस्योदयशैलोऽभ्युदयस्थानम् । पक्षे मित्रमण्डलस्य सूर्यबिम्बस्योदयशैल उदयपर्वतः । उत्पातकेतुरशुभसूचको धूमकेतुः । अहितजनस्य शत्रुसमुदायस्य । तस्योदये (प्रादुर्भावे) तेषां ध्रुवं विनाशादिति भावः । **प्रवर्तयितेति**—गोष्ठीनां सभानां बन्धाः स्थापनानि तेषां प्रवर्तयिता प्रवर्तकः । विद्वत्सेवीत्यर्थः । यद्वा गोष्ठीनां मधुरकथानां बध्यन्ते एषु इति बन्धाः प्रबन्धास्तेषाम् । 'गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । रसोऽस्त्यस्य रसिकः सहृदयो जनः । प्रत्यादेशो निराकर्ता । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः' इत्यमरः धनुष्मतां धानुष्काणाम् । असामान्यधनुर्धर इत्यर्थः । विदग्धः पण्डितः । **वैनतेय इति** विनताया अपत्यं पुमान् वैनतेयस्तार्क्ष्यः । 'स्त्रीभ्योढक्' इति ढक् । तस्य च 'आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम्' इत्येयादेशः । 'गरुत्मान्गारुडस्तार्क्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः ।' इत्यमरः । विनतानन्दजननो विनतानां विशेषेण नम्राणामानन्दं जनयतीत्यानन्दजननः । 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इति कर्तरि ल्युः । गरुडपक्षे विनतायाः स्वमातुरानन्दजननः । **वैन्य इति**—वैन्यो वेनस्य पुत्रः पृथुराजः । चापकोट्या धनुरग्रेण समुत्सारिता निराकृताः सकला अरातयः शत्रव एव कुलाचलाः । अचला इव तस्य दिग्विजयपरिपन्थीभूता इत्यर्थः । येन । यद्वा निराकृता अरातिकुलान्येवाचला येन स तथोक्तः । पक्षे चापकोटिसमुत्सारिताः सकला अरातयोऽरातिभूताश्च ते कुलाचलाः कुलपर्वताश्च येन । अरातयश्च कुलाचलाश्चेति द्वंद्वो वा । 'महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥' इति कुलपर्वताः । पुरा किल

---

१ पृथुः । २ समुत्सारितारातिः

नाम्नैव यो निर्भिन्नारातिहृदयो विरचितनारसिंहरूपाडम्बरमेकविक्रमाक्रान्तसकलभुवनतलो विक्रमत्रयायासितं[1] च जहासेव वासुदेवम् । अतिचिरकाललग्नमतिक्रान्तकुनृपतिसहस्रसंपर्ककलङ्कमिव क्षालयन्ती यस्य विमले कृपाणधाराजले चिरमुवास राजलक्ष्मीः । यश्च मनसि धर्मेण कोपे यमेन प्रसादे धनदेन प्रतापे वह्निना भुजे भुवा दृशि श्रिया वाचि सरस्वत्या मुखे शशिना बले मरुता प्रज्ञायां सुरगुरुणा रूपे मनसिजेन तेजसि सवित्रा च वसतासर्वदेवमयस्य प्रकटितविश्वरूपाकृतेरनुकरोति भगवतो नारायणस्य ।

पृथुना पर्वताकीर्णा धान्यादिप्रसवविमुखी भूमिः पर्वतानुत्सार्य समीकृता । विस्तरस्तु विशेषदर्शनलालसैर्विष्णुपुराणे [१-१३] द्रष्टव्यः । अत्र सर्वत्र श्लेषालंकारः स्फुट एव । **नाम्नेति**—विरचितं नरश्चासौ सिंहश्च तस्येदं नारसिंहं यद्रूपं तस्याडम्बर आटोपो येन तं तथाभूतम् । एकेन विक्रमेण पराक्रमेणाक्रान्तानि सकलानां भुवनानां तलानि येन स तथोक्तः पक्षे विक्रमाः पादविन्यासास्तेषां तेषांत्रयेणायासितं जातखेदम् । ° सितभुवनत्रयमिति पाठे त्रयेणायासितं व्याप्तमिति यावत् भुवनत्रयं येन तम् । राज्ञो नाममात्रश्रवणेन शत्रूणां हृदयानि भयाद्भिन्नानि भवन्ति । वासुदेवेन शत्रुहृदयविदारणं कर्तुं नरसिंहरूपधारणाडम्बरः कृतः । राज्ञा चैकेन विक्रमेण चतुर्दशभुवनानि व्याप्तानि । वासुदेवेन तु विक्रमत्रयं कृत्वापि त्रीण्येव भुवनानि व्याप्तानि । इति हास्ये हेतुः । **अतीति**–अतिक्रान्ता अतीता ये कुत्सिता नृपतयस्तेषां सहस्रं तेन संपर्कः सम्बन्धस्तेन यः कलङ्कस्तम् । अत्र कुशब्दः श्लिष्टः कुनृपतयः पार्थिवनृपास्तत्संपर्कमलं क्षालयन्ती । अनेनास्य दिव्यत्वं ध्वनितम् । कृपां नुदतीति कृपाणः खड्गः । येन स्वखड्गवशाच्चिराय लक्ष्मीः स्वायत्तीकृतेत्यर्थः । **यश्चेति**—यः शूद्रकः सर्वदेवमयत्वेन विश्वात्मकतया च भगवतो नारायणस्यानुकरोति । ‘ कृञः प्रतियत्ने ’ इत्यनेन कृञः कर्मणि षष्ठी । तदेवोपपादयति **मनसीत्यादिना**—‘ वसता ’ इति धर्मेणेत्यादिना सहान्वयि । मनसि वसता धर्मेणानेन सदैवधर्मचिन्तनात्तत्परत्वं सूचितम् । कोपे यमेनानेन दण्डौग्र्यं सूचितम् । प्रसादे वसता धनदेनानेन प्रसन्नास्यार्थिकामादधिकप्रदत्वं सूचितम् । प्रतापे वसता वह्निनेत्यनेन समग्रशत्रुदाहः सूचितः । भुजे वसन्त्या भुवा भूम्यधिष्ठात्र्या देवतया । अनेन राज्यभारवहनसामर्थ्यमुक्तम् । एवमग्रेपि यथायथमूह्यम् । सर्वदेवमयस्येत्यत्र ‘ प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु ’ इतिसूत्रे आदिशब्दात्स्वरूपार्थे मयड्ग्रहः । प्रकटिता विश्वरूपाकृतिर्येन प्रकटिता विश्वरूपा देवगन्धर्वमानुषाद्या आकृतयो येनेति वा तस्य । इदं सर्वममृजत यदिदं किंचिद् ’ इति श्रुतेः । **यस्येति**—अरीणां मदेन कला उद्धतां ये करिणस्तेषां कुंभपीठानि विशालशिरःपिण्डास्तेषां पाटनं विदारणमान्तरतो यस्य समीपे ‘ लग्नस्थूलमुक्ताफलेन हस्तिकुम्भविदारणाल्लग्नानि स्थूलानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि यस्य तेन । तदुक्तं—‘ करीन्द्रजीमूतवराहशंखमत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि

---

[1] °यासितभुवनत्रयं, °यासितात्मानं ।

यस्य च मदकलकरिकुम्भपीठपाटनमाचरतो[1] लग्नस्थूलमुक्ताफलेन दृढमुष्टिनिपीडनान्निष्ठ्यूतधाराजलबिन्दुदन्तुरेणेव कृपाणेनाकृष्यमाणा सुभटोरःकपाटे[2]विघटितकवचसहस्रान्धकारमध्यवर्तिनी करिकरटतट[3]गलितमदजलासारदुर्दिनास्वभिसारिकेव समरनिशासु समीपमसकृदाजगाम राजलक्ष्मी । यस्य च हृदयस्थितानपि पतीन्दिधक्षुरिव प्रतापानलो वियोगिनीनामपि रिपुसुन्दरीणामन्तर्जनितदाहो दिवानिशं जज्वाल । यस्मिंश्च राजनि जितजगति परिपालयति महीं चित्रकर्मसु वर्णसंकारा रतेषु केशग्रहाः काव्येषु दृढबन्धाः शास्त्रेषु चिन्ता स्वप्नेषु विप्रलम्भाश्छत्रेषु कनकदण्डा ध्वजेषु प्रकम्पा गीतेषु

लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥' अत एव दृढेन मुष्टिना यद्वा दृढं यन्मुष्ट्या निपीडनं तस्मान्निष्ठ्यूता निसृता इव ये धाराजलबिन्दव इति रूपकं तैर्दन्तुरेणोदग्रदशनेन । उन्नतानतेनेति यावत् । इव कृपाणेनाकृष्यमाणा । परेषां ये सुभटास्तेषामुरांसि कपाटानीव विशालवक्षःस्थलानि तेभ्यो विघटितानि यानि कवचसहस्राणि तान्येव नीलिमासादृश्यादन्धकारस्तन्मध्यवर्तिनी । राजलक्ष्मीस्तत्तद्वैरिनृपश्रीः । करिकरटेभ्यो हस्तिकपोलेभ्यो गलितं यन्मदजलं तस्यासारेण धारावृष्ट्या दुर्दिनं मेघजं तमो यासु । 'आसारस्तु प्रसरणे धारावृष्टौ सुहृद्बले ।' इति विश्वलोचनः । 'दुर्दिनं जलदध्वान्तम्' इति रत्नकोषः । समरनिशासु तैस्तै राजभिर्यानि समराणि तान्येव निशास्तासु । असकृत्तत्तत्समरप्रसङ्गे । अभिसारिकेव दत्तसंकेतेवाजगाम । सापि मदनाकृष्टा कृतनीलावगुण्ठना तमिस्रासु प्रियजनवसतिं याति । अभिसारिकालक्षणं वसन्तराजीये–'मदेन मदनेनापि प्रेरिता शिथिलत्रपा । योत्सुकाभिसरेत्कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥' इति । सकृदिति पाठस्त्वसमीचीन इव भाति 'समरनिशासु' इति बहुवचनविरोधाद् 'अभिसारिका' शब्दस्यास्वारस्यापत्तेश्च । **यस्य चेति**–यस्य प्रतापानलो वियोगिनीनामपि । पूर्वमेव भर्तृव्यापादनात् । अनेन तासां कारुण्यास्पदत्वं सूचितम् । रिपुसुन्दरीणां हृदयस्थितानपि पतीन् दिधक्षुरिवान्तर्हृदये जनितो दाहो येन तथा जज्वाल । अनेन हृदयान्तर्गतमपि रिपुगणं यत्प्रतापो न सहते इति तस्योत्कर्ष उक्तः । **यस्मिंश्चेति**–यस्मिन्राजनि महीं पालयति सति प्रजानां प्रजासु विषये एतानि वस्तूनि एतेषु स्थलेषु आसन्नान्यत्र । तान्येवाह–चित्रकर्मस्वालेख्यक्रियासु वर्णानां पीतरक्तादीनां संकरो मेलनम् । प्रजासु तु वर्णानां ब्राह्मणक्षत्रादीनां संकरोऽन्यतोन्योत्पत्तिरूपो नासीत् । रतेष्वेव केशग्रहाः । न तु कलहादिषु तेषामभावात् । काव्येषु दृढा दुःसाध्या बन्धा अक्षररचनारूपा मुरजादयः । दृढबन्धा उग्रशासनानि तु प्रजासु नैवासन्नपराध्यभावात् । शास्त्रेषु चिन्ता विषयचिन्तनम् । नान्यत्र चिन्ता मनःसंतापः । सम्पन्नतासध्वभावात् । स्वप्नेषु विप्रलम्भा विसंवादाः । न तु प्रजासु विप्र-

---

१ विदधतः । २ घटित । ३ करटगलित । करतट ।

रागविलसितानि करिषु मदविकाराश्चापेषु गुणच्छेदा गवाक्षेषु जालमार्गाः शशिकृपाणकवचेषु कलङ्का रतिकलहेषु दूतसंप्रेषणानि शार्यक्षेषु शून्यगृहा [1]प्रजानामासन् । यस्य च परलोकाद्भयमन्तःपुरिका[2]लकेषु भङ्गो नूपुरेषु मुखरता विवाहेषु करग्रहण[3]मनवरतमखाग्निधूमेनाश्रुपातस्तुरंगेषु कशाभिघातो मकरध्वजे चापध्वनिरभूत् ।

तस्य च राज्ञः कलिकालभयपुञ्जीभूतकृतयुगानुकारिणी त्रिभुवनप्रसवभूमिरिव विस्तीर्णा मज्जन्मालवविलासिनीकुचतटास्फालनजर्जरितोर्मिमालया जलावगाहना[4]यातजयकुञ्जरकुम्भसिन्दूरसंध्यायमानसलिलयोन्मदकलहंसकुलकोला-

---

लम्भा अङ्गीकृतासम्पादनात्परप्रतारणानि । सर्वेषां सत्यनिष्ठत्वात् । 'विप्रलम्भो विसंवादः' इत्यमरः । विप्रलम्भा वियोगा वा । प्रजानां पुरुषायुषजीवित्वात् । एवं सर्वत्र योज्यम् । कनकदण्डाः सुवर्णयष्टयः । पक्षे दण्डार्थं सुवर्णग्रहणम् । सर्वेषां स्वे स्वे कर्मण्यभिरतत्वाद्धर्मव्यतिक्रमाभावात् । रागविलसितानि रागाणां संगीतशास्त्रोक्तानां वसन्तादीनां विलसितानि मूर्च्छनादिस्फुरणानि । पक्षे रागाणां कामक्रोधादीनां विलसितानि वधादिकार्याणि । सर्वेषां जितेन्द्रियत्वात् । मदविकारो दानाविर्भावः । पक्षे मदस्याहंकारस्य विकारा औद्धत्यादयः । सुविनीतत्वात् । गुणच्छेदा गुणानां ज्यानां छेदास्त्रुटनानि । पक्षे गुणानां दाक्षिण्यादीनां विच्छेदाः । सदाचारपरत्वात् । जालमार्गा वातादिनिर्गमार्थं जालकानि । पक्षे कूटकल्पनान्वेषणानि । वञ्चकाभावात् । कलङ्काः शशिन्यङ्कः कृपाणेषु कवचेषु च कालायसमलः । पक्षे व्यभिचारादिदोषजनिता अपवादाः । 'कलङ्कोङ्कपवादे च कालायसमलेपि च' इति मेदिनी । दूतसंप्रेषणानि दूताश्च दूत्यश्च दूताः । रतिकथाचतुराः प्रणयकलहवियुक्तानां सङ्गमघटकास्तेषां संप्रेषणानि । न तु राजकार्यवशात्संदेशहराणां प्रेषणानि । जितजगत्यनेन प्रबलप्रतिद्वंद्विनोभावस्योक्तत्वात् । शार्यक्षेषु शारयः काष्ठादिनिर्मितद्यूतोपकरणविशेषाः [सोंगटी इति ख्याताः] अक्षाः पाशकाश्च तेषु । 'शारः स्याच्छबले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे । अक्षोपकरणे' इति मेदिनी । शून्यगृहाः शून्याश्च ते गृहाः फलकगतानि शारिनिवेशस्थानानि च । दुरोदरक्रीडापराङ्मुखत्वात् । न तु प्रजानां शून्या उद्ध्वस्ता गृहा आसन् । **यस्य चेति**—परलोकाल्लोकान्तरात् । न तु शत्रुतः । भङ्गो वक्रता । अन्यत्र समराङ्गणे दैनिकव्यवसायेषु च भङ्गो नासीत् । मुखरताऽनुरणनरूपा शिञ्जितमित्यर्थः । न तु प्रजासु मुखरता वाचालत्वम् । करो हस्तः । पक्षे राजदेयद्रव्यम् । मखाग्निधूमेन इ० । न त्वकालमरणादिजन्यशोकात् । तुरङ्गेषु इ० । न तु दण्ड्येषु तेषामभावात् । मकरध्वजे कामे । चापध्वनिर्नत्वन्यत्र भयहेतोरभावात् । **कलीति**—कलिकालभयात्पुञ्जीभूतं यत्कृतयुगं तदनुकरोतीत्येवं शीला । अनेन तन्निवासिनां धर्मपरतोक्ता । **मज्जन्निति**—मज्जन्त्यः स्नान्त्यो या मालवविलासिन्यो मालवदेशकामिन्यस्तासां कुचतटानां पयोधराभोगानां यदास्फालनमाघातस्तेन जर्जरिताश्चूर्णिता

---

१ न प्रजानाम्. २ कुन्तलेषु । ३ पीडनम्. ४ आगत अवतारित ।

हलमु[१]खरितकूलया वेत्रवत्या स[२]रिता परिगता विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत् ।

स तस्यामव[३]जिताशेषभुवनमण्डलतया विगतराज्यचिन्ताभारनिर्वृतो द्वीपान्तरागतानेकभूमिपालमौलिमालालालितचरणयुगलो वलयमिव लीलया भुजेन भुवनभारमुद्वहन्नमरगुरुमपि प्रज्ञयोपहसद्भिरनेककुलक्रमागतैरसकृदालोचितनीतिशास्त्रनिर्मलमनोभिरलुब्धैः स्निग्धैः प्रबुद्धैश्चामात्यैः परिवृतः समानवयोविद्यालंकारैरनेकमूर्धाभिषिक्तपार्थिवकुलोद्[४]गतैरखिलकलाकलापालोचनकठोरमतिभिरतिप्रगल्भैः कालविद्भिः प्रभावातुरक्तहृदयैरग्राम्यपरिहासकुशलैरिङ्गिताकारवेदिभिः काव्यनाटकाख्यानकाख्यायिकालेख्यव्याख्यानादिक्रियानिपुणैरतिकठिनपीवरस्कन्धोरुबाहुभिरसकृदवदलितसमदरिपुगजघटापीठबन्धैः केसरिकिशोरकैरिव विक्रमैकरसैरपि विनयन्यवहा-

---

ऊर्मिमाला यस्याः। अत्र कुचानामतिपीवरत्वं काठिण्यं चोक्तम् । जयकुञ्जरा जययुक्ताः कुञ्जराः । सन्ध्यायमानं सन्ध्यावदाचरत् । शोणमित्यर्थः । कलहंसानां कुलानि तेषां कोलाहलोऽव्यक्तध्वनिः। वेत्रवत्या तन्नामकनद्या। परिगता परिक्षिप्ता। **स तस्यामिति**-तस्यां नगर्यां स राजाऽतिचिरं प्रथमे वयसि वर्तमानः सुखं यथा तथोवासेत्यन्वयः । अत्र प्रथमशब्दः पूर्वशब्दापरपर्यायः । पश्चिमशब्दविरुद्धार्थवचनो ज्ञेयः । **द्वीपेति**—अन्ये द्वीपा द्वीपान्तराणि तेभ्य आगता येऽनेके भूमिपालास्तेषां मौलयः किरीटानि शिरांसि वा तेषां मालास्ताभिर्लालितं संभावितं चरणयुगलं यस्य । अमरगुरुं बृहस्पतिम् । **अनेकेति**—अनेकैः कुलक्रमैरागतास्तैः । चिरकुलपरम्परयागतैर्नत्वाधुनिकैरित्यर्थः । तदुक्तं मनुना—'मौलाञ्छास्त्रविदः शूरान्' इति । **असकृदिति**—असकृद्वारंवारमालोचितं यन्नीतिशास्त्रं राजव्यवहारदर्शनशास्त्रं तेन निर्मलानि स्वच्छानि । तत्तद्व्यवहारनिर्णये संशयरहितानीत्यर्थः । मनांसि येषाम् । प्रबुद्धैः परिपक्वज्ञानैः । **अनेकेति**—अनेके ये मूर्धाभिषिक्ताः कृताभिषेकाः पार्थिवास्तेषां कुलानि तेभ्य उद्गतैः । आलोचनं विमर्शनम् । कठोरा परिणता । अति प्रगल्भै अतिधीरैः प्रतिभान्वितैर्वा । प्रगल्भः प्रतिभान्विते । इत्यमरः । कालविद्भिरवसरज्ञैः । प्रभावानुरक्तहृदयैः प्रभावे माहात्म्येऽनुरक्तानि हृदयानि येषां तैः । अग्राम्यो नागरः शिष्ट इत्यर्थः । **इङ्गितेति**—इङ्गितं चेष्टितं हृद्गतविकारो वा । आकारः शोकहर्षादिसूचको भ्रूकुटीमुखरागादिः । 'इङ्गितं हृद्गतो भावो बहिराकार आकृतिः ।' इति सज्जनः । इङ्गिताकारौ विदन्तीत्येवंशीलास्तैः । **काव्येति**—काव्यानि श्रव्यकाव्यानि महाकाव्यखण्डकाव्यादीनि । नाटकानि रूपकाणि । आख्यानकानि 'चूर्णकानि' इति भानु० । आख्यायिका वासवदत्तादिः । तल्लक्षणं साहित्यदर्पणे यथा-'आख्यायिका कथावत्स्यात्कवेर्वंशादिकीर्तनम् । अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं पद्यं क्वचित् क्वचित् ॥' इति । आलेख्यं चित्रकर्म । व्याख्यानमर्थनिर्वचनम् । इत्यादिक्रियासु

---

१ मुखरीकृत । २ एतत्क्वचिन्नास्ति । ३ विजित० । ४ कुलोद्भूतैः । प्रेममाषा० ।

रिभिरात्मनः प्रतिबिम्बैरिव राजपुत्रैः सह रममाणः प्रथमे वयसि सुखमतिचिरमुवास । तस्य चातिविजिगीषुतया महासत्त्वतया च तृणमिव लघुवृत्ति स्त्रैणमाकलयतः प्रथमे वयसि वर्तमानस्यापि रूपवतोपि संतानार्थिभिरमात्यैरपेक्षितस्यापि सुरतसुखस्योपरि द्वेष इवासीत् । सत्यपि रूपविलासोपहसितरतिविभ्रमे लावण्यवति विनयवत्यन्वयवति हृदयहारिणि चावरोधजने स कदाचिदनवरतदोलायमानरत्नवलयो घर्घरिकास्फालनप्रकम्पझणझणायमानमणिकर्णपूरः स्वयमारब्धमृदङ्गवाद्यः संगीतकप्रसङ्गेन, कदाचिदविरलविमुक्तशरासार शून्यीकृतकाननो मृगयाव्यापारेण, कदाचिदाबद्धविदग्धमण्डलः काव्यप्रबन्धरचनेन, कदाचिच्छास्त्रालापेन, कदाचिदाख्यानकाख्यायिकेतिहासपुराणाकर्णनेन, कदाचिदालेख्यविनोदेन, कदाचिद्वीणया, कदाचिद्दर्शनागतमुनिजनचरणशुश्रूषया, कदाचिदक्षरच्युतकमात्राच्युतकबिन्दुमतीगूढ-

---

निपुणैः । ०गजघटापीठबन्धा गजघटानां हस्तिसंघानां पीठबन्धा विशालगंडस्थलीपंक्तयः । अत्र पीठशब्दो लक्षणया विस्तारे द्रष्टव्यः । विक्रमैकरसैर्विक्रम एवैको मुख्योरसो येषां तैः । विनयेत्यादिना सत्यपि शौर्ये विनयाधिक्यं सूचितम् । **तस्येति** विजिगीषुतया विजेतुमिच्छया । सत्वं मनःस्थैर्यम् । 'प्रायशो महासत्वस्य सिंहवत्स्वल्प एव कामः स्यात् ।' इति भानुचन्द्रः । स्त्रैणं स्त्रीसमूहम् । **सत्यपीति**—रूपं सौन्दर्यं विलासाश्च । विलासो नाम स्त्रीणां शृङ्गारभावजो हावविशेषः । तदुक्तम् 'विलासोऽङ्गे विशेषो यः प्रियाप्तावासनादिषु ।' इति । इष्टजनसमीपगमने यः स्थानासनगमनविलोकितेषु विकारोऽकस्माच्च क्रोधस्मितचमत्कारमुखविक्लवनं स विलास इत्यर्थः । ते रूपविलासैरुपहसिता रतेः कामस्त्रिया विभ्रमा येन । विभ्रमः शृङ्गारभावजो हावविशेषः । तदुक्तं 'चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः ।' इति । प्रियागमनादौ मदरागहर्षादिजनितो विपर्यास इत्यर्थः । यद्यपि विलासविभ्रमशब्दौ हावान्तरवाचिनौ तथापि साहित्यशास्त्रोक्तभेदमनादृत्यैवात्र कविना योजिताविति द्रष्टव्यम् । अन्वयवत्यभिजनवति । प्राशस्त्यार्थे मतुप् । अवरोधजनेऽन्तःपुरजने । 'अवरोधस्तिरोधाने राजदारेषु तद्गृहे ।' इति कोषः । **स कदाचिदिति**—कदाचित्कस्मिंश्चित्प्रस्तावे । घर्घरिका वाद्यविशेषस्तस्या आस्फालनमङ्गुलिचालनेन वादनं तेन यः प्रकम्पस्तेन झणझणायमानो झणझणति शब्दं कुर्वाणो मणिकर्णपूरो यस्य । संगीतप्रसङ्गेन 'गीतं वाद्यं नर्तनं च त्रयं संगीतमुच्यते'। अविरलं निरन्तरं विमुक्तो यः शरासारः शरवर्षस्तेन शून्यीकृतं समग्रवनपशुव्यापादनादित्यर्थः काननं येन स तथोक्तः । विदग्धमण्डलं पण्डितसमूहः । काव्यप्रबन्धरचनेन तत्परीक्षणार्थमिति भावः । अनेन राज्ञो विद्वज्जनानुरागित्वं प्रेक्षावत्वं च सूचितम् । **आख्यानकेति**—आख्यानकाख्यायिके व्याख्यातपूर्वे । इतिहासः पुरावृत्तम् । तल्लक्षणं यथा—धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितम् । पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ।' पुराणं पञ्चलक्षणं यथा—'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानु-चरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् भूम्यादेश्चैव सस्थानं इ. पा. ॥' **अक्षरेति**—यत्राक्षरमात्रादीनां इ. पा.

चतुर्थपादप्रहेलिकाप्रदानादिभिर्वनितासंभोगसुखपराङ्मुखः सुहृत्परिवृतो दिवसमनयत् । यथैव च दिवसमेवमारब्धविविधक्रीडापरिहासचतुरैः[1] सुहृद्भिरुपेतो निशामनैषीत् ।

एकदा तु नातिदूरोदिते नवनलिनदलसंपुटभिदि किंचिदुन्मुक्तपाटलिम्नि भगवति सहस्रमरीचिमालिनि राजानमास्थानमण्डपगतमङ्गनाजनविरुद्धेन वामपार्श्वावलम्बिना कौक्षेयकेण संनिहितविषधरेव चन्दनलता भीषणरमणीयाकृतिः, अविरल[2]चन्दनानुलेपनधवलितस्तनतटोन्मज्जदैरावतकुम्भमण्डलेव

च्युतकेषु कृतेष्वन्योर्थो लभ्यते तान्यक्षरच्युतकादीनि चित्रबन्धाः । तत्राक्षरच्युतकं यथा—महानपि सुधीरोपि बहुरत्नयुतोपि सन् । विरलः कुपरीवारो नदीनः केन सेव्यते ॥ अत्र ‘ नदीन ’ शब्दान्नकारलोपेऽन्यार्थोपलब्धिः । मात्राच्यूतकं यथा—माहाशयसतिस्वच्छं नीरं सन्तापशान्तये । खलवासादतिश्रान्ताः समाश्रयत हे जनाः ॥ अत्र ‘ नीर ’ शब्दस्येकारस्थानेऽकारे कृतेऽन्योर्थः प्रकटीभवति ॥ बिन्दुमती नाम पद्यवर्णसंख्यया बिन्दुमात्राणां निवेशनं यथा—ि○○○ि वी○○○ि ण○○○○न । ○ी ण○○नं○ि○○ं ण○ि○ े ॥ एतत्पद्यं यथा—विपक्षमाखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा । अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥ यत्र पूर्वेषु पादेषु चतुर्थपादो गुप्तोऽस्ति–चतुर्थपादस्य वर्णा प्रथमद्वितीयतृतीयपादेषु गोपिताः सन्ति–तद्गूढचतुर्थपादं चित्रं यथा–न **मज्जति** **कचिद्दोषे** प्रीणाति **जगतो मनः य** एकः **सपरं** श्रीमान् ‘ चिरं जयति सज्जनः ॥ ’ प्रहेलिकालक्षणं विदग्धमुखमण्डने—‘ व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् । यत्र बाह्यान्तरावर्थौ कथ्येते सा प्रहेलिका ॥ ’ इति । सा द्विधा शाब्दी आर्थी च । आद्या यथा सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता नितान्तरक्ताप्यसितैव नित्यम् । यथोक्तवादिन्यपि नैव दूती का नाम कान्तेति निवेदयाशु ॥ [अत्र ‘ सारिका ’ उत्तरत्वेनाभिमता] द्वितीया यथा–नरनारीसमुत्पन्ना सा स्त्री देहविवर्जिता । अमुखी कुरुते शब्दं जातमात्रा विनश्यति ॥ [अस्योत्तरं छोटिका] । **वनिता**ऽनुपमलावण्यवती जातरागा स्त्री । ‘ वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ’ इत्यमरः । **एकदेति**–एकदा प्रतीहारी द्वारदेशे नियुक्ता स्त्री राजानं समुपसृत्य क्षितितले निहिते जानुनी अष्ठीवन्तौ करकमले च यथा तादृशी सविनयमब्रवीदित्यन्वयः । ०दलसंपुटभिदि मुकुलोन्मेषकारिणि । पाटलिमा श्वेतरक्तत्वम् । सहस्रमरीचीनां मालाऽस्यास्तीति सहस्रमरीचिमाली सूर्यः । आस्थानमण्डपः सभामण्डपः । अङ्गनाजनविरुद्धेन स्त्रीवर्गानुचितेन । कौक्षेयकेण खड्गेन । कुक्षौ भवः कौक्षेयकः । ‘ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः–’ इति ढकञ् । **भीषणेति**–यथा स्वभावतो रमणीयस्यापि चन्दनवृक्षस्य संनिहितभुजङ्गत्वेन भीषणत्वं तथैतस्या निसर्गतो रमणीयकत्वेपि खड्गधारितया भीषणत्वमिति भावः । **अविरलेति**·

---

१ चतुरः । २ मलयज ।

मन्दाकिनी, चूडामणि[1]प्रतिबिम्बच्छलेन राजाज्ञेव मूर्तिमती राजभिः शिरोभिरुह्यमाना, शरदिव कलहंसधवलाम्बरा, जामदग्न्यपरशुधारेव वशीकृतसकलराजमण्डला, विन्ध्यवनभूमिरिव वेत्रलतावती, राज्याधिदेवतेव विग्रहिणी प्रतीहारी समुपसृत्य क्षितितलनिहितजानुकरकमला सविनयमब्रवीत् "देव द्वारस्थिता सुरलोकमारोहतस्त्रिशङ्कोरिव कुपितशतमखहुंकारनिपातिता[2] राजलक्ष्मीर्दक्षिणापथादागता चाण्डालकन्यका[3] पञ्जरस्थं शुकमादाय देवं विज्ञापयति 'सकलभुवनतलसर्वरत्नानामुदधिरिवैकभाजनं देवो विहंगमश्चायमाश्चर्यभूतो निखिलभुवनतलरत्नमिति कृत्वा देवपादमूल[4]मादायागताहमिच्छामि देवदर्शनसुखमनुभवितुम्' इति। एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणम्" इत्युक्त्वा विरराम। उपजातकुतूहलस्तु राजा समीपवर्तिनां राज्ञामालोक्य मुखानि को दोषः प्रवेश्यतामित्यादिदेश।

अविरलं घनं यन्मलयजस्य चन्दनस्यानुलेपनं तेन धवलितं स्तनतटं कुचप्रान्तो यस्याः सा। अत एवैरावतकुम्भमण्डलेन साम्यं तस्य धवलत्वात्। कलहंस इव धवलमम्बरं वस्त्रं यस्याः सा। पक्षे कलहंसैः कलहंसवद्वा धवलमम्बरमाकाशं यस्यां सा। **जामदग्न्येति**—जामदग्न्यः परशुरामः। वशीकृतं स्वसौन्दर्येण मोहितं सकलराजमण्डलमास्थानस्थितं यया। पक्षे स्वायत्तीकृतं निजक्रौर्येण सकलं राजमण्डलं यया। क्षत्रियाणां निबर्हणादित्यर्थः। वेत्रलता द्वाररक्षकोचिता वेत्रलतानिर्मिता यष्टिः। पक्षे वेत्रलता वेतसवृक्षाः। विग्रहिणी शरीरधारिणी। **देवेति—त्रिशङ्कोः**—त्रिशङ्कुर्नामेक्ष्वाकुवंशसम्भवो राजा हरिश्चन्द्रपिता। एकदा परमधार्मिकस्य तस्य 'यज्ञेनाहं सशरीरः स्वर्गं गमिष्यामि' इतीच्छाऽभवत्। स तदर्थं वसिष्ठं प्रार्थितवान्। 'अशक्यमिदम्' इति वसिष्ठोक्तं श्रुत्वा स तप्यमानान्वसिष्ठपुत्रान्मां याजयतेति प्रार्थयामास। पितुरवमाननात्क्रुद्धास्ते 'त्वं चण्डालत्वं गमिष्यसि' इति राजानं शेपुः। पश्चात्तादृगवस्थेन ते प्रार्थितो विश्वामित्रस्तदर्थं यज्ञमतनोत्। तन्मध्ये मुख्यदेवतानामनागमनात्क्रुद्धः स स्रुवमुद्यम्य 'त्रिशङ्को, एष त्वां सशरीरं स्वर्गं नयामि' इत्युक्त्वा स्वबलेन तं स्वर्गमप्रापयत्। किन्तु चण्डालत्वादयाज्योयं स्वर्गे वासं नार्हतीति कुपितेनेन्द्रेणावाक्शिराः सोधः पातितः। अधःपतन्तं 'त्राहि' इति विक्रोशमानं तं दृष्ट्वा 'तिष्ठ तिष्ठ' इत्युक्त्वा विश्वामित्रोन्तराल एव स्थिरीचकार। इति रामायणकथात्रानुसन्धेया। अस्याश्चाण्डालत्वाच्चण्डालतां गतस्य त्रिशङ्को राजलक्ष्म्या साम्यम्। **सकलेति**—उदधिरुदकानि धीयन्तेस्मिन्। आश्चर्ये भूतः आश्चर्यभूतः। भुवनतलरत्नम् भुवनतलेषूत्कृष्टः। तदुक्तम्—'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते'। **देवः प्रमाणम्**—परस्तात्कर्तव्य-

---

१ चूडामणिसंक्रान्त°. २ निपतिता. ३ काचित् इत्य°. ४ एवम्म°.

अथ प्रतीहारी नरपतिवचना[1]नन्तरमुत्थाय तां मातङ्गकुमारीं प्रावेशयत् । प्रविश्य च सा नरपतिसहस्रमध्यवर्तिनमशनिभयपुञ्जितकुलशैलमध्यगतमिव कनकशिखरिणम्, अनेकरत्नाभरणकिरणजालकान्तरितावयवमिन्द्रायुधसहस्रसंछादिताष्टदिग्भागमिव जलधरसमयदिवसम्, अवलम्बितस्थूलमुक्ताकलापस्य कनकशृङ्खलानियमितमणिदण्डिकाचतुष्टयस्य गगनसिन्धुफेनपटलपाण्डुरस्य नातिमहतो दुकूलवितानस्याधस्तादिन्दुकान्तमणिपर्यङ्किकानिषण्णम्, उद्धूयमान[2]कनकदण्डचामरकलापम्, उन्मयूख[3]मुखकान्तिविजयपराभवप्रणते शशिनीव[4]स्फटिकपादपीठे विन्यस्तवामपादम्, इन्द्रनीलमणिकुट्टिमप्रभासंपर्कश्यामायमानैः प्रणतरिपुनिश्वासमलिनीकृतैरिव चरणनखमयूखजालैरुपशोभमानम्, आसनोल्लसितपद्मरागकिरणपाटलीकृतेनाचिरमृदितम-

---

निदर्शने इत्यर्थः । **प्रविश्येति**–प्रविश्य च सा [चाण्डालकुमारी] राजानमद्राक्षीत् । इत्यन्वयः । राजानं विशेषयन्नाह । **नरपतीति**–अशनिभय०–अशनिः पक्षच्छेत्तुरिन्द्रस्य वज्रं तस्माद्भयं तेन इ. । अत्र रामायणम्–' पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन् । तेपि जग्मुर्दिशः सर्वा गरुडा इव वेगिनः ॥ ततस्तेषु प्रयातेषु देवसंघा महर्षिभिः । भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया । ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः । पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण ततः शतसहस्रशः ' ॥ इति । कनकशिखरिणं मेरुम् । **अनेकेति**–अनेकानि । यानि रत्नाभरणानि गारुत्मतपद्मरागादिमणिखचितभूषणानि तेषां किरणजालकैरन्तरिता अवयवा यस्य तम् । अत एवेन्द्रायुधविशिष्टप्रावृड्दिनसाम्यम् । इन्द्रधनुः शक्रायुधम् । स्निग्धमेघप्रतिफलिता रविरश्मयः चित्रवर्णेन धनुषाकारेण भान्ति ता इन्द्रधनुरित्युच्यन्ते । **अवलम्बितेति**–अवलम्बिताः स्थूलानां मुक्तानां मौक्तिकानां कलापा हारा गुच्छका वा यस्मात्तस्य । नियमिता निबद्धाः । मणिदण्डिका रत्नखचितयष्टयः । गगनसिन्धुः स्वर्णदी । ' मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका । ' इत्यमरः । दुकूलं क्षौमं तस्य वितानमुल्लोचः । पर्यङ्किका मञ्चिका । **उद्धूयेति**–उद्धूयमानः कनकस्य दण्डा येषां तादृशानां चामराणां कलापो यस्य । **उन्मयूखेति**–उद्गता मयूखा यस्य तादृग्यन्मुखं तस्य कान्त्या यो विजयस्तेन यः पराभवोऽवमानना तेन प्रणते नम्रीभूते । **इन्द्रनीलेति**—इन्द्रनीलमणीनां रत्नविशेषाणां यत्कुट्टिमं निबद्धा भूः । ' कुट्टिमं बद्धभूमिः स्यात् ' इति हलायुधः । तस्य प्रभा तया यः संपर्को मिश्रीभावः । तेन श्यामायमानैः नीलीभवद्भिः । **आसनेति**—आसनादुल्लसिता ऊर्ध्वं स्फुरिता ये पद्मरागाणामासनगतलोहितमणीनां किरणास्तैः पाटलीकृतेन रक्तीकृतेन । ' पाटलं तु कुम-

---

१ कथना०. २ सुवर्ण०. ३ उन्मयूखकान्तिनिचय०, ०विजिते. ४ स्फाटिके०. ५ जालकैः०.

धुकैटभरुधिरारुणेन हरिमिवोरुयुगलेन विराजमानम्, अमृतफेनधवले गोरोचनालिखितहंसमिथुनसनाथपर्यन्ते चारुचामरपवनप्रनर्तितदशे[1] दुकूले वसानम्, अतिसुरभिचन्दनानुलेपनधवलितोरःस्थलमुपरिविन्यस्तकुंकुमस्थासकमन्तरान्तरानिपतितबालातपच्छेदमिव कैलासशिखरिणम्, अपरशशिशङ्कया नक्षत्रमालयेव हारलतया कृतमुखपरिवेषमतिचपलराजलक्ष्मी[2]बन्धनिगडकटकशङ्कामुपजनयतेन्द्रनीलि[3]केयूरयुगलेन मलयजरसगन्धलुब्धेन भुजंगद्वयेनेव वेष्टितबाहुशिखरमीषदालम्बिकर्णोत्पलमुन्नतघोणमुत्फुल्लपुण्डरीकलोचनम्, अमलकधौतपट्टायत[5]मष्टमीचन्द्रशक-

---

ङ्कमश्वेतरक्तयोः' इति हैमः। मधुकैटभौ दैत्यविशेषौ। **अमृतेति**--अमृतं सुधा तस्य फेनवद्धवले। अनेन तयोरच्छत्वं लघुत्वं चोक्तम्। 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते' इति मेदिनी। **गोरोचनेति**--गोरोचना गोपितं तया आलिखितानि चित्रितानि हंसमिथुनानि तैः सनाथो युक्तः पर्यन्तः प्रान्तभागो ययोः। अतिसुरभि अतिघ्राणतर्पणं। 'सुरभिर्घ्राणतर्पणः' इत्यमरः। **उपरीति**--उपर्यनुलेपनस्येत्यर्थः विन्यस्तास्तत्तत्स्थानकृताः कुङ्कुमस्य काश्मीरजन्मनः स्थासकाश्चर्चा यस्य। 'स्नानं, चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकः' इत्यमरः। अत एव मध्ये मध्ये निपतितारुणप्रभाखण्डेन कैलासपर्वतेन साम्यम्। हारलतया हारयष्ट्या सप्तविंशतिमौक्तिकघटितेन नक्षत्रमालाख्येन हारभेदेन। 'यष्टिर्लता सरः सरिः' इत्यनेकार्थमाधवी। कृतमुखपरिवेषं कृतो मुखस्य परिवेषः परिधिर्यस्य। अनेन हारलतामुक्तानां स्थूलत्वं छायातरलत्वं चन्द्रसाम्यसूचनान्मुखस्याह्लादकत्वं चोक्तम्। 'परिवेषः स्यात्परिधौ परिवेषणे' इति रुद्रः। **अतिचपलेति**--अतिचपला या राजलक्ष्मीस्तस्या बन्धो नियमनं तस्य। तादर्थ्ये षष्ठी। निगडः शृङ्खला तस्याः कटकं तच्छङ्काम्। 'अथ शृङ्खला। अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः। साकांक्षपदानामेकार्थिभावसामर्थ्याभावेपि व्यपेक्षासामर्थ्ये एव समासो भवति। तदुक्तं संबंधिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते। वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते॥ न च समास एकार्थिभाव एव इति नियमो न कर्तव्य इति वाच्यम्। बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने। स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थी भाव आश्रितः। इति तस्मात्सहृदयविरसतापादकादस्माद् व्याकरणविषयाद्विरमणमेव श्रेयः। केयूरयुगलमङ्गदद्वयं 'केयूरमङ्गदं तुल्ये' इत्यमरः। **मलयजेति** मलयजं चन्दनं तस्य रसो द्रवस्तस्य गन्धे लुब्धेनासक्तेन। ईषत्किंचिदालम्ब्यवलम्बमानं कर्णोत्पलं श्रवणोपरि निहितं कमलं यस्य। अत्र कर्णशब्देन कर्णस्थितत्वं लक्ष्यते। तदुक्तं मम्मटभट्टेन 'कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितः। सन्निधानार्थबोधार्थं स्थितेष्वेतत्समर्थनम्॥' इति। उन्नतघोणम्--उन्नता घोणा नासिका यस्य। 'घोणा नासा च नासिका' इत्यमरः। अमलं श्यामिकादिदोषरहितं यत्कलधौतं सुवर्णं तस्य पटः पट्टिका तद्वदायतम्। 'मलोऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्।' इति 'कलधौतं सुवर्णं स्याद्रजते तु नपुं-

---

[1] अन्तदेशे, अन्तर्देशे॰. [2] राज्यलक्ष्मीबन्धननिगडशङ्काम्. [3] इन्द्रनीलमणि. [4] धुम्मेन. [5] पट्टायित, पट्टायमानम्।

ताकारमशेषभुवराज्याभिषेकसलिलपूतमूर्णासनाथं ललाटदेशमुद्वहन्तम्, आमोदिमालतीकुसुमशेखरमुषसि शिखरपर्यस्ततारकापुञ्जमिव पश्चिमाचलम्, आभरणप्रभापिशङ्गिताङ्गतया लग्नहरहुताशमिव मकरध्वजमासन्नवर्तिनीभिः सर्वतः सेवा[1]र्थमागताभिरिव दिग्वधूभिर्वारविलासिनीभिः परिवृतममलमणिकुट्टिमसंक्रान्तसकलदेहप्रतिबिम्बतया[2] पतिप्रेम्णा वसुंधरया हृदयेनेवोह्यमानमशेषजनभोग्यतामुपनीतयाप्यसाधारणया राजलक्ष्म्या समालिङ्गितदेहमपरिमितपरिवारजनमप्यद्वितीयमनन्तगजतुरगसाधनमपि खड्गमात्रसहायमेकदेशस्थितमपि

सक्तम् ।' इति च मेदिनी । कलो मलो धौतोऽस्येति कलधौतम् । **अशेषेति**–अशेषं सकलं यद्भुवनं इ० । ऊर्णा भ्रुवोर्मध्यगत आवर्तः (वक्रा लोमराजिः) । 'ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवौ ।' इत्यमरः । "सा च चक्रवर्तिप्रभृतीनामेव नान्यजनस्य । तदुक्तम्—'भ्रूद्वयमध्ये मृणालतन्तुसूक्ष्मं शुभ्रायतमेकं प्रशस्तावर्तं महापुरुषलक्षणम्' ।' इति भानुचन्द्रः । ललाटदेशं विशालं ललाटम् । **आमोदीति**—आमोदीन्यतिसुगन्धीनि यानि मालतीकुसुमानि जातिपुष्पाणि तेषां शेखरः शिरोभूषणहारो यस्य । 'अमोदः सोतिनिर्हारी' इति 'सुमना मालती जातिः' इति चामरः । अत्रोपमाचातुर्यं सुव्यक्तम् । ०पिशङ्गिताङ्गतया पिङ्गलीकृतशरीरतया । **लग्नेति**—लग्नो हरसम्बन्धी हुताशनः तृतीयनेत्राग्निर्यस्य । अत्र राजमकरध्वजयोरुपमानोपमेयभावाद्राज्ञो रूपस्य मदनरूपप्रतिनिधित्वं सूचितम् । **दिग्वधूभिः**—दिश एव वध्वः स्त्रियस्ताभिः । राज्ञो लोकपालांशनिर्मितत्वाद्दिग्वधूसेवायोग्यत्वमुत्प्रेक्षाबीजम् । तदुक्तं मनुना—'अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः'। इति । वारविलासिनीभिर्गणिकाभिः वारस्य वृन्दस्य विलासिनी वारविलासिनी । **अशेषेति**—अशेषाश्च ते जनास्तेषां भोग्यतां भोगयोग्यतामुपनीतया प्रापितया सर्वसाधारणयापीत्यर्थः । असाधारणया अनन्यसामान्यया । अत्रैकत्र राजलक्ष्म्यां साधारणत्वासाधारणत्वधर्मयोरयोगाद्विरोधाभासोलंकारः । तल्लक्षणं तु काव्यप्रकाशे–'विरोधः सोऽविरोधेपि विरुद्धत्वेन यद्वचः' । इति । परिहारस्तु 'असाधारणया राजलक्ष्म्याऽनन्यनृपसामान्येन राजतेजसेत्यर्थात् । एवमग्रेपि । **अपरिमितेति**—जनमप्यद्वितीयं नास्ति द्वितीयो यस्येति विरोधः । परिहारपक्षे अद्वितीयमप्रतिमम् । **अनन्तेति**—अनन्तं गजाश्च तुरगाश्च गजतुरगं यस्मिंस्तादृशं साधनं सेना उपकरणं वा यस्य । 'साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौषधे गतौ' । इति मेदिनी । 'निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम्' इत्यमरः । बहुसाधनसहायत्वेपि खड्गमात्रसहायमिति विरोधः । परिहारपक्षे समरभूमौ संकटे वा तदन्यसहायानपेक्षम् । अनुरूपभावो विक्रमाङ्कदेवचरिते 'विधाय सैन्यं युधि साक्षिमात्रम्'

---

[1] सेवासंगताभिः । [2] संक्रान्तप्रतिबिम्बतया.

व्याप्तभुवनमण्डलमासन[1]गतमपि धनुषि निषण्णमुत्सादिताशेषद्विषदिन्धनमपि ज्वलत्प्रतापानलमायतलोचनमपि सूक्ष्मदर्शनं महादोषमपि सकलगुणाधिष्ठानं कुपतिमपि कलत्रवल्लभमनवरतप्रवृत्तदानमप्यमदमतिशुद्धस्वभावमपि कृष्णचरितमकरमपि हस्तस्थितसकलभुवनतलं राजानमद्राक्षीत् ।

आलोक्य च सा दूरस्थितैव प्रचलितरत्नवलयेन रक्तकुवलयदलकोमलेन पाणिना जर्जरितमुखभागां वेणुलतामादाय नरपति[2]प्रबोधनार्थं [3]सकृत्सभाकुट्टिममाजघान । येन सकलमेव तद्राजकमेकपदे वनकरियूथमिव तालशब्देन तेन वेणुलताध्वनिना युगपदावलितवदनमवनिपालमुखादाकृष्य चक्षुस्तदभिमुखमासीत् ।

इत्यादि [स. १ श्लो० ७३] **एकेति**–परिहारपक्षे व्याप्तं स्वतेजसा भुवनमण्डलं येन । तदुक्तम्–वज्रं च राजतेजश्च द्वयमेवातिभीषणम् । एकमेकत्र पतति पतत्यन्यत्समन्ततः ' ॥ इति । **आसन इति**–धनुषि विजयाशंसिनम् । अनुरूपः श्लोको रघुवंशे–' सेनापरिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् । शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता' ॥ इति । **उत्सादितेति**–इन्धनाभावे ज्वलत्प्रतापानलमिति विरोधः । परिहारस्तु ज्वलदित्यस्य दीप्यदित्यर्थात् । **आयतेति**–विस्तृतलोचनमपि सूक्ष्ममविस्तृतं दर्शनं लोचनं यस्येति विरोधः । परिहारस्तु सूक्ष्मं तीक्ष्णं दर्शनं ज्ञानं यस्येति । सूक्ष्ममध्यात्मविषयं ज्ञानमस्येति वा । सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पके' । इति ' दर्शनं नयनस्वप्नबुद्धिधर्मोपलब्धिषु ' । इति च विश्वः । **महेति**-परिहारपक्षे महान्तौ दोषौ भुजौ यस्य महत्यौ दोषे यस्येति वा । दोर्दोषा च भुजो बाहुः ' इति धनंजयः । **कुपतिमिति**—कुत्सितश्चासौ पतिश्चैवंविधमपि कलत्रवल्लभं स्त्रीजनप्रियमिति विरोधः । परिहारस्तु कुः पृथ्वी तस्याः पतिरित्यर्थात् । **अनवरतेति**–अनवरतं प्रवृत्तं दानं मदवारि यस्यैवंभूतमप्यमदममदक्षीबमिति वेति विरोधः । परिहारस्तु–अनवरतं प्रवृत्तं दानमर्थिभ्यो द्रव्यादिवितरणं यस्यैवंविधमप्यमदं गर्वरहितम् । **कृष्णेति**–परिहारपक्षे कृष्णस्य केशवस्यार्जुनस्येव वा चरितं यस्य । ' कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने ' इति मेदिनी । **अकरमिति**-परिहारपक्षे नास्ति करो बलिः [राजग्राह्यभागः] यस्य । ' भागधेयः करो बलिः ' इत्यमरः । दूरस्थिता चाण्डालभावादित्यर्थः । **रक्तकुवलयेति**–' अनेन लक्षणोपेतत्वं हस्तस्य सूचितम् ' इति भानु० । **जर्जरितेति**–जर्जरितोऽनवरतताडनाद् विशीर्णो मुखभागो यस्यास्ताम् । वेणुलतां वंशयष्टिम् । प्रबोधनार्थं संमुखीकरणार्थम् । राजकं राज्ञां समूहः । तालशब्देन तालो वाद्यविशेषस्तृणराजो

---

[1] आसने स्थितमपि. [2] प्रतिबोधनार्थम्. [3] असकृत्.

अवनिपतिस्तु ‘ दूरादालोकय ’ इत्यभिधाय प्रतीहार्या निर्दिश्यमानां तां वयःपरिणामपाण्डुरशिरसा रक्तराजीवेक्षणापाङ्गेनानवरतकृतव्यायामतया यौवनापगमेप्यशिथिलशरीरसंधिना सत्यपि मातङ्गत्वे नातिनृशंसाकृतिनानुगृहीतार्यवेषेण धवलवाससा पुरुषेणाधिष्ठितपुरोभागाम्, आकुलाकुलकाकपक्षधारिणा कनकशलाकानिर्मितमप्यन्तर्गतशुकप्रभाश्यामायमानं मरकतमयमिव पञ्जरमुद्वहता चाण्डालदारकेणानुगम्यमानाम्, असुरगृहीतामृतापहरणकृतकपटपटुविलासिनीवेषस्य श्यामतया भगवतो हरेरिवानुकुर्वतीं संचारिणीमिवेन्द्रनीलमणिपुत्रिकाम्, आगुल्फावलम्बिना नीलकञ्चुकेनावच्छन्नशरीरामुपरि रक्तांशुकरचितावगुण्ठनां नीलोत्पलस्थलीमिव निपातितसंध्यातपाम्, एककर्णावसक्तदन्तपत्रप्रभाधवलितकपोलमण्डलामुद्यदिन्दुकिरणच्छुरितमुखीमिव

वा तस्य शब्देन । आवलितं परावर्तितं वदनं येन तत् । **अवनीति**–अवनिपतिस्तु अनिमेषलोचनः सन् दूरात् [नृपतिं] ‘ आलोकय ’ इति [तस्यै] अभिधाय प्रतीहार्या [इयं सा चण्डालकन्यकोपस्थितेति] निर्दिश्यमानां तां—ददर्शेति दूरेणान्वयः । चाण्डालकन्यकामेव विशेषयन्नाह—वयः परिणामेन वार्धक्येन पाण्डुरं पलितं शिरो यस्य । **रक्तेति**–रक्तराजीवं रक्तकमलं तद्वदीक्षणापाङ्गौ नयनप्रान्तौ यस्य तेन । मातङ्गत्वे चाण्डालत्वे । नृशंसा क्रूरा । अनुगृहीतः स्वीकृत आर्यस्य सभ्यस्य वेषो येन । **आकुलेति**–आकुलाकुलोत्यन्तपर्यस्तः काकपक्षो बालकोचितशिखा तां धारयत्येवंशीलेन । ‘ बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः’ । इति हलायुधः । मरकतमयं मरकतं गारुत्मकं तस्य विकारो मरकतमयं तन्निर्मितमित्यर्थः । **असुरेति**–असुरैर्दैत्यैर्गृहीतं यदमृतं तस्यापहरणं प्रत्यानयनं तत्र कृतः कपटेन पटुश्चतुरः । मनोज्ञ इत्यर्थः । विलासिन्या मोहिन्या वेषो येन स तथा तस्य । अत्र भागवतम्–‘ विषण्णमनसो देवा हरिं शरणमाययुः । इति तद्दैन्यमालोक्य भगवान्भृत्यकामकृत् । मा खिद्यत मिथोर्थं वः साधयिष्ये स्वमायया ॥...एतस्मिन्नन्तरे विष्णुः सर्वोपायविदीश्वरः । योषिद्रूपमनिर्देश्यं दधार परमाद्भुतम् ॥ इत्यादि । विस्तरस्तु अष्टमस्कन्धेष्टमाध्याये द्रष्टव्यः । श्यामतया श्यामवर्णत्वात् । यद्वा ‘ शामात्वात् श्यामा यौवन ’ मध्यस्था इति शिशुपालवधे मल्लिनाथः । ०पुत्रिका पञ्चालिका ‘ पञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता ’ इत्यमरः । **आगुल्फेति**–आगुल्फं घुटिकां मर्यादीकृत्यागुल्फमवलम्बत इत्येवंशीलेन । ‘ तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ ’ इत्यमरः । ० अवगुण्ठनां रक्तांशुकस्य लोहितवाससो रचितं कृतमवगुण्ठनं मुखाच्छादनं यया सा तथा ताम् । अत एव **नीलोत्पलेति** । **एकेति**–एककर्णे अवसक्तं लग्नं दन्तपत्रं कर्णभूषणं इ० विच्छुरितं चित्रितं । दन्तपत्रप्रभाधवलितश्याममुखत्वाच्चन्द्रकिरणविच्छुरितया विभावर्या साम्यम् । एवं हर्षचरितेपि—हरशिखण्डेन्दुद्वितीयखण्डेनेव कुण्डलीकृतेन ज्योत्स्नामुचा दन्तपत्रेण विभ्राजमानाम् इति । **आकपिलेति**—आकपिला ईषत्पिशङ्गवर्णा या गोरो

---

१ ०वेषश्यामलतया

विभावरीम्, आकपिलगोरोचनारचिततिलकतृतीयलोचनामीशानरचितानुरचित[1]किरातवेषामिव भवानीम्, उरःस्थलनिवाससंक्रान्तनारायणदेहप्रभाश्यामलितामिव श्रियं कुपितहरहुताशनदह्यमानमदनधूममलिनीकृतामिव रतिमुन्मदहलिहलापकर्षणभयप्रपलायितामिव यमुनाम्[2], अतिबहलपिण्डालक्तकरसरागपल्लवितपादपङ्कजामचिरमृदितमहिषासुररुधिररक्तचरणामिव कात्यायनीम्, आलोहिताङ्गुलिप्रभापाटलितनखमयूखामतिकठिनमणिकुट्टिमस्पर्शमसहमानां क्षितितले पल्लवभङ्गानिव निधाय संचरन्तीम्, आपिञ्जरेणोत्सर्पिणा नूपुरमणीनां प्रभा[3]जालेन रञ्जितशरीरतया पावकेनेव भगवता [4]रूप एव पक्षपातिना प्रजापतिमप्रमाणीकुर्वता जातिसंशोधनार्थमालिङ्गितदेहामनङ्गवारणशिरोनक्षत्रमालायमानेन रोमराजिलतालवालकेन मेखला-

चना तया रचितास्तिलको विशेषक एव तृतीयलोचनो यस्यास्तां तथोक्ताम्। अतएवेशानेन शिवेन रचितस्तमनुरचितः किरातस्य वेषो यया तां भवानीमनुकुर्वतीम्। **उरःस्थलेति**—श्यामलितां श्यामतां प्राप्तां नारायणदेहप्रभायाः श्यामत्वादितिभावः। **उन्मदेति**—उन्मद उत्कटमदः [क्षीबः] यो हली बलभद्रस्तस्य हलेन यदाकर्षणमाकृष्टिस्तस्माद्यद्भयं तेन पलायिताम्। कलिन्दस्य तदाख्यपर्वतस्येयं कालिन्दी यमुना। 'स आजुहाव यमुनां जलक्रीडार्थमीश्वरः। निजं वाक्यमनादृत्य मत्त इत्यापगां बलः॥ अनागतां हलाग्रेण कुपितो विचकर्ष ह। पापे त्वं मामवज्ञाय यन्नायासि मयाहुता॥ नेष्ये त्वां लांगलाग्रेण शतधा कामचारिणीम्॥ एवं निर्भर्त्सिता भीता यमुना यदुनंदनम्। उवाच चकिता वाचं पतिता पादयोर्नृप। इति कथा भागवते दशमस्कंधोत्तरार्धे ६५ अध्याये द्रष्टव्या॥ **अतिबहलेति**—अतिबहलोतिपृथुर्यः पिण्डालक्तकरसः पिण्डीकृतयावकपङ्कस्तस्य रागो रक्तिमा तेन पल्लवितं सञ्जातपल्लवं [अलक्तकरसानामतपल्लवयुक्तं] पादपङ्कजं यस्यास्ताम्। अत एव **अचिरेति**—मृदितः पादैर्मर्दितः। महिषासुरो दैत्यविशेषः। कात्यायनी गौरी। **आलोहितेति**—आलोहितेषद्रक्ता या अङ्गुलिप्रभा तया पाटलिता श्वेतरक्तीकृता नखमयूखा पुनर्भवकिरणा यस्तास्ताम्। नखमयूखानेवोत्प्रेक्षते। **अतिकठिनेति**—पादयोरेकान्तमृदुत्वादतिकठिणकुट्टिमस्पर्शमसहमानामत एव नखमयूखमिषेण भूमौ मृदुपल्लवच्छेदानिव निधाय। तदुपरि पादन्यासार्थमिति भावः। सञ्चरन्तीम्। आपिञ्जरेण ईषत्पीतरक्तेन। 'पीतरक्तस्तु पिञ्जरः' इत्यभिधानचिन्तामणिः ४ उत्सर्पिणोपरि प्रसरता। **रूप इति** पक्षे पातोस्यास्तीति पक्षपाती रूप एव पक्षपातिना केवलं तद्रूपाकृष्टेनेत्यर्थः। प्रजापतिमप्रमाणीकुर्वता प्रजापतिना चाण्डालयोनौ सृष्टया अत एवास्पृश्यायास्तस्या आलिङ्गनादिति भावः। संशोधनं शुद्धिः। अशुद्धं हि अग्निना संस्क्रियते। **अनङ्गेति**—अनङ्गो मदत एव वारणो गजस्तस्य शिरसि या भूषणार्थं नक्षत्रमाला तद्वदाचरति तेन। 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति सूत्रेण क्यङ् 'सनाद्यन्ता

---

[1] ०रचितसमुचित. [2] कालिन्दीम्. [3] जालकेनानुराञ्जित. [4] रूपैकपक्षपातिना. रूपपक्षपातिना.

दाम्ना[1] परिगतजघनस्थलामतिस्थूलमुक्ताफलघटितेन शुचिना हारेण गङ्गास्रोतसेव कालिन्दीशङ्कया कृतकण्ठग्रहां शरदमिव विकसितपुण्डरीकलोचनां प्रावृषमिव घनकेशजालां मलयमेखलामिव चन्दनपल्लवावतंसां नक्षत्रमालामिव चित्रश्रवणाभरणभूषितां श्रियमिव हस्तस्थितकमलशोभां मूर्छामिव मनोहारिणीम्[2]अरण्यभूमिमिवाक्षतरूपसंपन्नां[3] दिव्ययोषितमिवाकुलीनां निद्रामिव लोचनग्राहिणीमरण्यकमलिनीमिव मातङ्गकुलदूषिता-

धातवः इति सूत्रेण धातुत्वात् 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' इत्यात्मनेपदित्वात् 'लटः शतृशानचावप्रथमासानाधिकरण्ये' इति शानच् प्रत्ययः । तस्य 'आनेमुक्' इत्यनेन सूत्रेण मुगागमश्च बोध्यः । 'सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरः । रोमराजिरेव लता तस्या आलवालेनावापेनेव स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा । रोमराजिर्हि सौन्दर्यलक्षणम् । तथा च कुमारसम्भवे–'तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं रराज तन्वी नवरोमराजिः' । इति । शिशुपालवधेपि–'तनुरोमराजिपथवेपथवे' इति । मेखला रसना सैव दाम बन्धनरज्जुस्तेन । जघनस्थलं कटिपुरोभागः । हारेण–मुक्तानां चतुःषष्ट्या लताभिर्घटितो हारः । 'चतुःषष्टिलतो हारः' इत्यमरः । कालिन्दीशङ्कया चाण्डालकन्याया श्यामत्वात् । **विकसितेति**–विकसिते उन्निद्रे पुण्डरीके इव लोचने यस्यास्ताम् । पक्षे विकसितानि पुण्डरीकाण्येव लोचनानि यस्यास्तां शरदि सर्वत्रैव विकसितकमलसंभवात् । तदुक्तं रघौ–शरत्पङ्कजलक्षणा इति । **गतेति**–घनानि केशजालानि यस्यास्ताम् । पक्षे घना मेघा एव केशजालानि यस्यास्तां तथोक्ताम् । **मलयेति**–मेखला कटकम् । चन्दनपल्लवानामवतंसः शेखरो यस्यास्ताम् । पक्षे चन्दनपल्लवा एव अवतंसा यस्यास्ताम् । **चित्रेति**–चित्राणि नानाप्रकाराणि यानि श्रवणाभरणानि तैर्भूषितां मण्डिताम् । पक्षे चित्रा-श्रवणा-भरणैः नक्षत्रविशेषैः शोभितां चित्राश्रवणे एवाभरणे ताभ्यां भूषितामिति वा । श्लेषे ह्रस्वदीर्घादि न गण्यते इति न्यायेनाद्यस्याकारस्थानेऽकारः । **हस्तेति**—हस्तयोः स्थिता कमलस्य शोभा यस्यास्ताम् । पक्षे हस्ते स्थितं यत्कमलं तेन शोभा यस्यास्ताम् । **मन इति**–विलोभनीयाकृत्या चेतोहराम् । पक्षे चेतनाहराम् । **अक्षतेति**–अक्षतमदोषदुष्टं यद्रूपं सौन्दर्यं तेन सम्पन्नाम् पक्षे अक्षाख्यतरुभिरुपसम्पन्नाम् । 'रूपसम्पन्नाम्' इति पाठे रूपेण सौन्दर्येण सम्पन्नाम् । पक्षे रूपैः पशुभिः युक्ताम् । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पशावाकारे सौन्दर्ये नाणके नाटकादिके ॥ ग्रन्थावृत्तौ स्वभावे च' । इति हैमः । **अकुलीनाम्**–नास्ति कुलं यस्यास्तामनाभिजातां चाण्डालकुलोत्पन्नत्वाम् । पक्षे कौ पृथिव्यां लीना न भवतीति तां दिव्यत्वात् । एवं नलचम्प्वाम्–'निश्चितं स सुरः कोपि न कुलीनः समेमतिः' । इति । **लोचनेति**–अत्यद्भुतरूपवशात्कामिजननेत्राकर्षिणीम् । पक्षे नेत्रपुटसंमेलनकारिणीम् । **मातङ्गेति**–मातङ्गकुलं चाण्डालवंशः । पक्षे

---

१ रसना. २ मनोहराम्. ३ रूपसम्पन्नाम्.

ममूर्तामिव स्पर्शवर्जितामालेख्यगतामिव दर्शनमात्रफलां मधुमासकुसुमसमृद्धिमिव विजातिनङ्गकुसुमचापलेखामिव मुष्टिग्राह्यमध्यां यक्षाधिपलक्ष्मीमिवालकोद्भासिनीमचिरोपरूढ[1]यौवनामतिशयरूपाकृतिमनिमेषलोचनो ददर्श ।

[2]समुपजातविस्मयस्य चाभून्मनसि महीपतेः । अहो विधातुरस्थाने [3]रूपनिष्पादनप्रयत्नः । तथाहि । यदि नामेयमात्मरूपोपहासिताशेषरूपसंपदुत्पादिता किमर्थमपगतस्पर्शसंभोगसुखे कृतं कुले जन्म । मन्ये च मातङ्गजातिस्पर्शदोषभयादस्पृशते[4]यमुत्पादिता प्रजापतिना । अन्यथा कथमियमक्लिष्टता लावण्यस्य । न हि करतलस्पर्शक्लेशितानामवयवानामीदृशी भवति कान्तिः । सर्वथा धिग्विधातारमसदृशसंयोगकारिणमतिमनोहराकृतिरपि क्रूरजातितया येनेयमसुरश्रीरिव सततनिन्दितसुरता रमणीयाप्युद्वेजयति । इत्येवमादि चिन्तयन्तमेव राजानमीषदवगलितकर्णपल्लवावतंसा प्रगल्भवनितेव कन्यका प्रणनाम । कृतप्रणामायां च

मातङ्गकुलेन हस्तियूथेन दूषितां मर्दिताम् । अमूर्तां परिच्छिन्नाकाररहिताम् । **स्पर्शवर्जिताम्**–शिष्टानां स्पर्शः संपर्कस्तेन वर्जिताम् । पक्षे स्पर्शगुणवर्जिताम् । आलेख्यगतां चित्रन्यस्ताम् । दर्शनमेव दर्शनमात्रं तदेव फलं यस्याः । एकत्र चाण्डालत्वाद्भोगफलराहित्यमन्यत्र चेतनाभावादिति बोध्यम् । मधुमासश्चैत्रमासः । **विजातिं** विगता उत्तमा जातिः यस्यास्तां ब्राह्मणादिचतुर्वर्णेष्वनन्तर्भावात् । पक्षे विगता जातयो जातिपुष्पाणि मालतीपुष्पाणि यस्यां तां वसन्ते जातीपुष्पाणामविकासात् ‘ वसन्ते मालतीपुष्पं फलपुष्पे च चन्दने । न वर्णनीयम् ’ इति कविसमयोपि । तदुक्तम्–न स्याज्जाती वसन्ते न च कुसुमफले गन्धसारद्रुमाणामित्याद्युन्नेयमेतत्कविसमयगतं सत्कवीनां प्रबन्धे ॥ **मुष्टिग्राह्येति**—मुष्टिग्राह्योतितनुर्मध्यः कटिप्रदेशो यस्यास्ताम् । मुष्टिना ग्रहीतुं योग्यः मध्यो लग्नको यस्यास्ताम् । यक्षाधिपः कुबेरः । **अलकेति**—अलकैः कुन्तलैरुद्भासत इत्येवंशीलाम् । पक्षे अलकायां यक्षाधिपपुर्यामुद्भासत इत्येवंशीलाम् । **अतिशयेति**—अतिशयं रूपं यस्यास्तादृश्याकृतिर्यस्यास्ताम् । अस्थाने अपात्रे । **आत्मरूपेति**—आत्मरूपेणोपहासिता तिरस्कृता अशेषरूपसम्पत्समग्रसौन्दर्यसमृद्धिर्यया तादृशी । **अन्यथेति**—अन्यथा उक्तार्थविपर्यये । अक्लिष्टताऽदुष्टता पूर्णतेत्यर्थः । उक्तमेव स्पष्टयति—क्लेशितानां दूषितानाम् । करस्पर्शे हि लावण्यक्षतिकरः क्वचिन्निम्नतादिदोषः स्यादिति भावः । **सर्वथेति**—असदृशयोः मातङ्गजात्यद्भुतसौन्दर्ययोः संयोगं करोतीति तम् । येन असदृशसंयोगेन । **सततेति**—सततं सदैव निन्दितं गर्हितं सुरतं संभोगो यस्यां सा । पक्षे सततं निरन्तरं निन्दिता सुरता सुरजातिः यया । उद्वेजयति निर्वेदमुत्पादयति । **ईषदिति**—ईषत्किंचिदवगलित आवर्जितः कर्णपल्लवः कर्णेस्थितः पल्लवावतंसो यस्याः सा । एवमादिषु कर्णा-

---

[1] उपारूढ. [2] दृष्ट्वा च तां समुपजात. [3] सौन्दर्यं रूपनिधानयत्नः. [4] मनसा.

तस्यां मणिकुट्टिमोपविष्टायां स पुरुषस्तं विहंगमादाय पञ्जरगतमेव किंचिदुपसृत्य राज्ञे न्यवेदयदब्रवीच्च । देव विदितसकलशास्त्रार्थो राजनीतिप्रयोगकुशलः पुराणेतिहासकथालापनिपुणो वेदिता गीतश्रुतीनां काव्यनाटकाख्यायिकाख्यानेकप्रभृतीनामपरिमितानां सुभाषितानामध्येता स्वयं च कर्ता परिहासालापपेशलो वीणावेणुमुरजप्रभृतीनां वाद्यविशेषाणामसमः श्रोता नृत्तप्रयोगदर्शननिपुणश्चित्रकर्मणि प्रवीणो द्यूतव्यापारे प्रगल्भः प्रणयकलहकुपितकामिनी[2]प्रसादनोपायचतुरो गजतुरगपुरुषस्त्रीलक्षणाभिज्ञः सकलभूतलरत्नभूतोयं वैशम्पायनो नाम शुकः सर्वरत्नानां चोदधिरिव देवो भाजनमितिकृत्वैनमादायास्मत्स्वामिदुहिता देवपादमूलमायाता । तदयमात्मीयः[3] क्रियताम् । इत्युक्त्वा नरपतेः पुरो निधाय पञ्जरमसावपससार ।

उपसृते च तस्मिन्स विहंगराजो राजाभिमुखो भूत्वा समुन्नमय्य दक्षिणं चरणमतिस्पष्टवर्णस्वरसंस्कारया गिरा कृतजयशब्दो राजानमुद्दिश्यायामिमां पपाठ ।

दिपदं सान्निध्यबोधीत्युक्तं प्राक् । **राजेति**—राजनीतिर्दण्डनीतिस्तस्याः प्रयोगो यथावद्योजनं तत्र कुशलः । **गीतेति**—गीतं गानशास्त्रम् । श्रुतिर्नाम स्वरारम्भकावयवः शब्दविशेषः । तदुक्तम्-‘ प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः । सा श्रुतिः संपरिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा ॥’ श्रुतयश्च द्वाविंशतिः । तदुक्तम्—‘सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छाश्चैकोनविंशतिः । ताना एकोनपञ्चाशद् द्व्यधिका विंशतिः श्रुतिः ॥ ’ इति । तासां वेदिता ज्ञाता । सुभाषितानां शृङ्गारनीतिवैराग्यादिप्रतिपादकानां काव्यविशेषाणाम् । **वीणेति**—अत्र वीणादिशब्दा उपलक्षणाः । तेन वीणाशब्देन ततम् । वेणुशब्देन सुषिरम्, मुरजशब्देन आनद्धम् । प्रभृतिशब्दात्कांस्यतालादि घनं ग्राह्यम् । अत्र भरतः—ततं चैवावनद्धं च घनं सुषिरमेव च । चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम् ॥ ततं तन्त्रीकृतं ज्ञेयमवनद्धं तु पौष्करम् । घनं तालस्तुविज्ञेयः सुषिरो वंश एव च ॥ इति । ‘ ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् । वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ’ इत्यमरश्च । असमोऽप्रतिमः । श्रोता वादकगुणावगुणज्ञ इत्यर्थः । **नृत्तेति**—‘ अन्यद्भावाश्रयं नृत्यं नृत्तं ताललयाश्रयम् । ’ इति दशरूपकम् । ‘ तालः कालक्रियामानं लयः साम्यम् ’ इत्यमरः । तालश्चंचत्पुटादिः, लयो द्रुतादिः, तन्मात्रापेक्षोऽङ्गविक्षेपोऽभिनयशून्यो नृत्तमिति दशरूपकटीकाकृत् । द्यूतव्यापारे दुरोदरव्यतिकरे । प्रगल्भःप्रतिभान्वितः ‘ प्रगल्भः प्रतिभान्विते ’ इत्यमरः । **प्रणयेति**-प्रणयकलहः प्रीतिकलहः । प्रसादनं सांत्वनम् । **गजेति**-अनेन पालकाप्यं (भद्रजातीयादिगजलक्षणशास्त्रं) शालिहोत्रं (देवमणिप्रभृतिवाजिलक्षणशास्त्रं) सामुद्रिकम् (स्त्रीपुरुषलक्षणशास्त्रं) इत्येतेषां ज्ञानमुक्तम् । **समुन्नमय्येति**-‘ शुकादीनां शब्दोच्चारणे तादृशोयं जातिस्वभावः ’ । इति भानु० । **अतिस्पष्टेति**-अतिस्पष्टा अतिव्यक्ता वर्णा

---

१ नृत्य. २ कामिनीजन. ३ आत्मायत्तः.

स्तनयुगमश्रुस्नातं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः ।
चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥

राजा तु तां श्रुत्वा संजातविस्मयः सहर्षमासन्नवर्तिनमति[1]महार्हहेमासनोपविष्टममरगुरुमिवाशेषनीतिशास्त्रपारगतमति[2]वयसमग्रजन्मानमखिलमन्त्रिमण्डले प्रधानममात्यं कुमारपालितनामानमब्रवीत् । श्रुता भवद्भिरस्य विहंगमस्य स्पष्टता वर्णोच्चारणे स्वरे च मधुरता । प्रथमं तावदिदमेव [3]महदाश्चर्यमसंकीर्णवर्णप्रविभागामभिव्यक्तमात्रानु[4]स्वारसंस्कारयोगां विशेषसंयुक्तां यदयमतिपरिस्फुटाक्षरां गिरमुदीरयति । तत्र पुनरपरमभिमतविषये तिरश्चोपि मनुजस्येव सं[6]स्कारवतो बुद्धिपूर्वा [7]प्रवृत्तिः । तथा हि । अनेन समुत्क्षिप्तदक्षिणचरणेनोच्चार्य जयशब्दमियमार्या मामुद्दिश्याति[8]स्फुटाक्षरं गीता । प्रायेण हि पक्षिणः पशवश्च भयाहारमैथुननिद्रासंज्ञामात्रवेदिनो भवन्ति । इदं तु महच्चित्रम् । इत्युक्तवति भूभुजि.

अक्षराणि स्वर उदात्तादिः संस्कारो व्याकरणजन्याशुद्धिश्च यस्यां तादृश्या गिरा । जयशब्दः जयजीवेत्याद्यर्थवाचकशब्दः । **स्तनयुगमिति**-भवतस्तव रिपुस्त्रीणां स्तनयुगमश्रुभिर्नयनसलिलैः स्नातं कृतस्नानं हृदये यः शोकस्तासां पतिहननाज्जातं दुःखं स एवाग्निस्तस्य समीपतरवर्ति अत्यन्तनिकटवर्ति विमुक्ताहारं विगतो मुक्ताहारो मौक्तिकहारो यस्य विमुक्तो हारो येनेति वा । तादृशं सद्व्रतं चरतीवेत्युत्प्रेक्षा । अन्योपि व्रतचारी कृतस्नानोग्निसमीपस्थायी त्यक्ताहारश्च स्यात् । **अतिमहार्हेति**-अतिमहानर्हो मूल्यं यस्य तादृशे हेमासने उपविष्टं निषण्णम् । अग्रजन्मानं ब्राह्मणम् । वर्णेषु मध्येऽग्रजातत्वात्, अग्रात्प्रधानाङ्गान्मुखाज्जातत्वाद्ब्राह्मणोग्रजन्मा । तथाच ऋक्श्रुतिः-‘ब्राह्मणोस्य मुखमासीत्’ इति । ‘तस्मात्त्रिवृत्स्तोमानां मुखं...अग्निर्देवानां ब्राह्मणो मनुष्याणां तस्माद्ब्राह्मणो मुखेन वीर्यं करोति मुखतो हि-सृष्टः । इति ताण्ड्यश्रुतिश्च । स्वरे-ध्वनौ । **असंकीर्णेति**-असंकीर्णः परस्परविभागत्वेन प्रतीयमानो वर्णानां प्रविभागो यस्याम् । **अभीति**-अभिव्यक्तः प्रकटो मात्रा एकारादयः, अनुस्वाराः, संस्कारः शब्दशुद्धिश्चैतेषां योग एकत्र मिलनं यस्याम् । विशेषयुक्तां श्लेषाद्यलंकारयुताम् । **संस्कारवतः**-तत्तद्विषयानुभवजन्यवासनावतः । बुद्धिपूर्वा संकल्पपुरःसरा । **भयेति**-संज्ञा आगमननिर्गमनादिसूचकाः । **अन्येति**-अन्यस्मिञ्जन्मनि उपात्तो गृहीतो यः संस्कार उक्तलक्षणस्तस्यानुबन्धोनुच्छित्तिस्तेन । संस्कारातिशयः-अतिशय उत्कर्षः । दार्ढ्यमित्यर्थः । **अतीति**-अतिपरिस्फुटमति-

---

[1] अतिमहार्घम् महार्हासनोप०. [2] अतिपरिणतवयसम् [3] महत्तरम्, महाश्चर्यम्. [4] अनुस्वार-स्वरसंयोगविशेष०. [5] अतिपरिस्फुटाक्ष०. [6] संस्कारवती. [7] पापप्रवृत्तिः. [8] परिस्फुटाक्षरम्.

कुमारपालितः किंचित्स्मितवदनो नृपमवादीत् । देव किमत्र चित्रम् । एते हि शुकसारिकाप्रभृतयो विहंगमविशेषा यथा[1]श्रुतां वाचमुच्चारयन्तीत्यधिगतमेव देवेन । तत्राप्यन्यजन्मोपात्तसंस्कारानुबन्धेन वा पुरुषप्रयत्नेन वा संस्कारातिशय उपजायत इति नातिचित्रम् । अन्य[2]देतेषामपि पुरा पुरुषाणामिवातिपरिस्फुटाभिधाना वागासीत् । अग्निशापात्त्वपरिस्फुटालापता शुकानामुपजाता क[3]रिणां च जिह्वापरिवृत्तिः । इत्येवमुच्चारयत्येव तस्मिन्नशिशिरकिरणमम्बरतलस्य मध्यमारूढमावेदयन्नाडिकाच्छेदप्रहतपटुपटहनादानुसारी मध्याह्नशङ्खध्वनिरुदतिष्ठत् । तमाकर्ण्य च[4] समासन्नस्नानसमयो विसर्जितराजलोकः क्षितिपतिरास्थानमण्डपादुत्तस्थौ ।

अथ चलति महीपतावन्योन्यमतिरभससंचलनचालिताङ्गदपत्रभङ्गमकरकोटिपाटिता[5]ंशुकपटानामाक्षेपदोलायमानक[6]ण्ठदाम्नामंसस्थलो[7]ल्लसितकुङ्कुमपटवास–

व्यक्तमभिधानमुच्चारणे यस्यां सा । **अग्निशापादिति**–अपरिस्फुटालापता—'अत्रायं प्रवादः छद्मना गृहीतरूपस्य वह्नेर्यादृशं संवादं श्रुतवाञ्छुकस्तथैवोक्तवानिति तं प्रति क्रुद्धेन वह्निना शप्तः'। इति भानु० जिह्वापरिवृत्तिः रसनाविपर्ययः । 'अग्निशापात्करिणामुपकण्ठं जिह्वाग्रम्' इति पुराणप्रसिद्धेः । अत्रेदमैतिह्यम्—पुरा किल चतुराननलब्धवरेण तारकेण विप्रकृता देवा ब्रह्माणं शरणं जग्मुः।तान्संकटादुद्दिधीर्षुः परमेष्ठ्युवाच—भो देवाः, अग्नेः सकाशात्कार्तिकेयो नाम पुत्रो भविता स च तारकासुरं हनिष्यति अतस्त्वरितमग्निरेवान्विष्यतामिति । देवास्तु तद्वचनमुपश्रुत्य क्वापि निलीनमग्निमन्वेषयन्तस्तमलभमाना महान्तं गजमेकं पप्रच्छुः, अग्निः कुत्रास्तीति । स देवान्प्रत्याह अश्वत्थेऽग्निरस्तीति । ततः शशाप ज्वलनः सर्वान् द्विरदान् क्रोधमूर्च्छितः । ' प्रतीपा भवतां जिह्वा भवित्रीति मृगाद्वह ॥ इति । शशाप शुकमग्निस्तु वाग्विहीनो भविष्यसि । इति । ततः शुकेन कथितः स विशेषस्तु महाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चाशीतितमेऽध्याये द्रष्टव्यः । अशिशिरकिरणः सूर्यः । **नाडिकेति**—नाडिका घटिका तस्याश्छेदोऽवसानं तत्र प्रहतस्ताडितो यः पटुः परुषः पटहस्तस्य नादमनुसरतीत्येवंशीलः । **अथेति**–अथ महीपतौ चलति महीपतीनां महान्संभ्रम आसीदित्यन्वयः । **अन्योन्येति**—अन्योन्यं परस्परमतिरभसेनातिवेगेन यत्संचलनं तेन चालितानि स्वस्थानात्क्षिप्तानि अङ्गदानि केयूराणि तेषामुपरि ये पत्रभङ्गा आकृतिविशेषास्तेषु ये मकरा मकराकारकृतयस्तेषां कोटिभिरग्रैः पाटितानि अंशुकानि सूक्ष्मतन्तुनिर्मितानि पटानि येषां ते तथा तेषाम् आक्षेपो झटित्युत्थानादाक्षिप्तिः । **अंसेति**–अंसस्थलेभ्यः स्कन्धदेशेभ्यः उल्लसितं ऊर्ध्वं प्रसृतं कुङ्कुमं घुसृणं पटवासः पिष्टातश्च तयोः धूल्या पिञ्जरिताः पिशङ्गी-

---

१ यथाश्रुतम्. २ अन्यच्च. ३ सारिकाणाम्. ४ चासन्न. ५ पाटितनेत्रपटानाम्, पाटितांशुकानाम्. ६ मालतीकण्ठदाम्नाम्. ७ उल्लासित. ८ धूलिपटलपिञ्जरीकृत.

धूलिपिञ्जरितदिशामालोलमालतीकुसुमशेखरोत्पतदलिकदम्बकानामर्धावलम्बिभिः कर्णोत्पलैश्चुम्ब्यमानगण्डस्थलानां गमनप्रणामलालसानामहमहमिकया वक्षःस्थलप्रेङ्खोलितहारलतानामुत्तिष्ठतामासीदतिमहान्संभ्रमो महीपतीनाम् । इतश्चेतश्च निष्पतन्तीनां स्कन्धदेशावसक्तचामराणां चामरग्राहिणीनां कमलमधुपानमत्तजरत्कलहंसनादजर्जरेण[1] पदे पदे रणितमणीनां मणिनूपुराणां निनादेन वारविलासिनीजनस्य संचरतो जघनस्थलास्फालनरसितरत्नमालिकानां मेखलानां मनोहारिणा झंकारेण, नूपुरवाकृष्टानां च धवलितास्थानमण्डपसोपानफलकानां भवनदीर्घिकाकलहंसकानां कोलाहलेन, रसनारसितोत्सुकितानां[2] च तारतरविराविणामुल्लिख्यमानकांस्यक्रेंकारदीर्घेण गृहसारसानां कूजितेन, सरभसप्रचलितसामन्तशतचरणतलाभिहतस्य चास्थानमण्डपस्य निर्घातनिर्घोषगगम्भीरेण कम्पयतेव वसुमतीं ध्वनिना, प्रतीहारिणां च पुरः ससंभ्रमं समुत्सारितजनानां[3] दण्डिनां समारब्धहेलमुच्चैरुच्चारयतामालोकयतालोकयतेति[4] तारतरदीर्घेण भवनप्रासाद

कृता दिशो यैस्तेषाम् । **आलोलेति**–ससंभ्रमोत्थानादालोलाश्चंचला ये मालतीकुसुमशेखरा जातीपुष्पचूडाः । , शिखास्वापीडशेखरौ ’ इत्यमरः । तेभ्य उत्पतन्तः सौरभ्यलुब्धा अलिकदम्बा भ्रमरसमूहा येषाम् । अर्धावलम्बिभिरर्धमधश्च्युतैः । **गमनेति**–अहमहमिकया परस्परसंघर्षेण । गमनकाले यः प्रणामस्तत्र लालसानामत्युत्कटस्पृहाणाम् । ‘ अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः । ’ इत्यमरः । ‘ लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेकयाच्ञासु च द्वयोः ’ इति विश्वमेदिन्यौ । प्रेङ्खोलिता आन्दोलिताः । इतश्चेतश्च समन्ततः । **कमलेति**–कमलमधुपानेन मत्ताः क्षीबा ये जरत्कलहंसा वृद्धकादम्बास्तेषां नादस्तेन जर्जरितेन संभिन्नेन तद्वज्जर्जरेणेति वा । **जघनेति**–जघनस्थले यदास्फालनं ताडनं तेन रसिताः शब्दायमाना रत्नमाला यासां तादृशीनां संचरतो वारविलासिनीजनस्य मेखलानां झंकारेण । सोपानमारोहणम् ‘ आरोहणं स्यात्सोपानम् ’ इत्यमरः । भवनदीर्घिका गृहवाप्यः । **रसनेति**–रसनानां कटिमेखलानांरसितेन रणितेनोत्सुकितानां प्रणुन्नानाम् । तारतरमतिदीर्घम् । उल्लिख्यमानं संघृष्यमाणं यत्कांस्यं कांस्यनिर्मितो वाद्यविशेषस्तस्य क्रेङ्कारस्तीक्ष्णशब्दस्तद्वद्दीर्घेणायतेन । **निर्घातेति**–निर्घातो गगनोत्थित औत्पातिकः शब्दविशेषः । तदुक्तं नारदीयसंहितायाम्–‘ वायुनाभिहतो वायुर्गगनात्पतितः क्षितौ । यदा दीप्तः खगरुतः स निर्घातोतिदोषकृत ’ ॥ तस्य निर्घोषो महाशब्दस्तद्वद्गम्भीरो [illegible]ः । यद्वा निर्घातो वज्रनिर्घातस्तस्य निर्घोषः स्तनितमित्यर्थस्तद्वद्गम्भीरस्तेन । **प्रतीहारिणामिति**–पुरः अर्थाद् राज्ञः दण्डिनां दण्डधारिणामिति प्रतीहारि-

---

१ जर्जरितेन. २ उत्सुकानाम्. ३ जानपदानाम्. ४ आलोकयन्निवति.

कुञ्जेषूच्चरितप्रतिशब्दतया दीर्घतर[1]तामुपगतेनालोकशब्देन, राज्ञां च ससंभ्रमावर्जितसमौलिलोलचूडामणीनां प्रणमताममलमणिशलाकादन्तुराभिः किरीटकोटिभिरुल्लिख्यमानस्य मणिकुट्टिमस्य स्वनेन, प्रणामपर्यस्तानामतिकठिनमणिकुट्टिमनि[2]पतितरणरणायितानां च मणिकर्णपूराणां निनादेन मङ्गलपाठकानां च पुरोयायिनां जय जीवेति मधुरव[3]चनानुयातेन पठतां दिगन्तव्यापिना कलकलेन प्रचलितजनचरणशतसंक्षोभभयादपहाय कुसुमप्रकरमुत्पततां च मधुलिहां हुंकृतेन, संक्षोभादतित्वरितपद[4]प्रवृत्तैरवनिपातिभिः केयूरकोटिताडितानां क्वणितमुखररत्नदाम्नां च मणिस्तम्भानां रणितेन सर्वतः क्षुभितमिव तदास्थानभवनमभवत् ।

अथ विसर्जितराजलोको विश्रम्यतामिति[5] स्वयमेवाभिधाय तां चाण्डालकन्यकां, वैशम्पायनः प्रवेश्यतामभ्यन्तरमिति ताम्बूल[6]करङ्कवाहिनीमादिश्य कतिपयाप्तराजपुत्रपरिवृतो नरपतिरभ्यन्तरं प्राविशत् । अपनीताशेषभूषणश्च दिवसकर इव विगलितकिरणजालश्चन्द्रतारकासमूहशून्य इव गगनाभोगः

विशेषणम् । समारब्धाहेला यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथोच्चारयताम् । भवनानां सामान्यगृहाणां प्रासादानां देवनृपसद्मनां च कुञ्जेषु लतादिपिहितकक्षासु । ‘ प्रासादो देवभूभुजाम् ’ इति । ‘ निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ’ इति चामरः । उच्चरित उदित प्रतिशब्दो यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । आलोकशब्देन—आलोकस्य दर्शनस्य शब्दो वाचकः ‘आलोकयत’ इति शब्द इत्यर्थः । **राज्ञामिति**—प्रणमतामत एव ससंभ्रमं सरभसमावर्जिता नयिता ये मौलयः शिरांसि तैर्लोलाश्चंचलाश्चूडामणयो येषां तेषां राज्ञाम् । अमला निर्मला या मणीनां रत्नानां शलाका इषिकास्ताभिः यद्वा अमलमणीनां शलाका अङ्कुरास्तैः । दन्तुराभिर्विषमाभिः । किरीटकोटिभिः । भूमिं यावच्छिरोनयनात् । उल्लिख्यमानस्य घृष्यमाणस्य । प्रणामपर्यस्तानां प्रणामे प्रणामकर्मणि पर्यस्तानां क्षिप्तानाम् । रणरणायितानां संजातरणरणेतिशब्दानाम् । **मङ्गलेति**—पठतां प्रस्तावसदृशवचनानीत्यर्थः । मङ्गलपाठकानां मङ्गलं शुभं जय जीवेत्यादिवचनं तस्य पाठका बन्दिनस्तेषाम् । **मधुरेति**-मधुरवचनमनुयातेनानूत्थितेन । **प्रचलितेति**-प्रचलिता ये जनास्तेषां चरणशतानि तेषां संक्षोभः संरम्भस्तस्माद्भयं तस्मात् । संक्षोभात्सम्भ्रमात् । क्वणितान्यतएव मुखराणि रत्नदामानि येषाम् । **अथेति**—अभ्यन्तरं प्रासादकक्षाम् । करङ्क स्थगी । आप्ता- विश्वासपात्रत्वाद्धिताः सम्बन्धिनो वा । अभ्यन्तरमर्थात्प्रासादस्य । गगनाभोगः नभोविस्तारः **समाहृतेति**—समाहृतानि

---

१ दीर्घताम्. २ निपतन. ३ मङ्गलमधुरवचनानुपातेन. ४ पदम्. ५ अशनादिना चोपचर्यतामिति, अन्नपानाशनादिना च सुखिनमेनं कारयेति. ६ करण्ड.

समुपाहृतसमुचितव्यायामोपकरणां व्यायामभूमिमयासीत्। स तस्यां च समानवयोभिः सह राजपुत्रैः कृतमधुरव्यायामः, श्रमवशादुन्मिषन्तीभिः कपोलयोरीषदवदलितसिन्दुवारकुसुममञ्जरीविभ्रमाभिरुरसि निर्दयश्रमच्छिन्नहारविगलितमुक्ताफलप्रकरानुकारिणीभिर्ललाटपट्टकेऽष्टमीचन्द्रशकलतलोल्लसदमृतबिन्दुविडम्बिनीभिः स्वेदजलकणिकासंततिभिरलंक्रियमाणमूर्तिः, इतस्ततः स्नानोपकरणसंपादनसत्वरेण पुरः प्रधावता परिजनेन तत्कालं विरलजनेपि राजकुले समुत्सारणाधिकारमुचितमाचरद्भिर्दण्डिभिरुपदिश्यमानमार्गो विततसितवितानामनेकचारणगणावबध्यमानमण्डलां गन्धोदकपूर्णकनकमयजलद्रोणीसनाथमध्यामुपस्थापितस्फाटिकस्नानपीठामेकान्तनिहितैरतिसुरभिगन्धसलिलपूर्णैः परिमलावकृष्टमधुकरकुलान्धकारितमुखैरातपभयान्नीलकर्पटावगुण्ठितमुखैरिव स्नानकलशैरुपशोभितां स्नानभूमिमगच्छत् । अवतीर्णस्य जलद्रोण्यां वारविलासिनीकरमृदितसुगन्धामलकोपलिप्तशिरसो

एकत्र संगृहीतानि व्यायामस्य श्रमस्योपकरणानि साधनानि मुद्गरलोहदण्डादीनि यस्याम् । **कृतेति**—कृतो मधुरः सुखावहः नातिशरीरपीडाकर इत्यर्थः । व्यायामः येन । **श्रमेति**—श्रमवशादुन्मिषन्तीभिराविर्भवन्तीभिः स्वेदजलस्य घर्माम्भसः कणिकाः सूक्ष्मबिन्दवस्तासां संततिभिरलंक्रियमाणमूर्तिः । ता एव विशिनष्टि—**ईषदिति**—ईषदवदलितानि किंचिदुद्भिन्नानि यानि सिन्दुवारस्य कुसुमानि तेषां मञ्जरी वल्लरिस्तस्या इव विभ्रमः शोभा भ्रान्तिर्वा यासां ताभिः । 'अथ विभ्रमः । शोभायां संशये हावे' इति हैमः । **उरसीति**—उरसि वक्षस्थले । निर्दयः कठिनश्चासौ श्रमो व्यायामो निर्दयश्रमः । अत्र शरीरस्येच्छावशादाकुञ्चनप्रसारणवलनादिकरणादिकरणान्निर्दयत्वं बोध्यं न तु श्रमातिरेकात् 'कृतमधुरव्यायामः' इत्यनेन विरोधापत्तेः । तेनाच्छिन्न इव यो हारस्तस्माद्विगलितानां मुक्ताफलानां यः प्रकरः समूहस्तमनुकुर्वन्तीति ताभिः । **ललाटेति**—०विडम्बिनीभिरनुकुर्वाणाभिः । अष्टमीचन्द्रशकलग्रहणं ललाटपट्टस्य तदाकारत्वेन प्राङ्निर्देशात् । पुनरपि राजानमेव विशेषयति । **स्नानेति**—०संपादने सत्वरेण त्वरान्वितेन परिजनेन दण्डिभिश्चोपदिश्यमानमार्ग इति योजना । समुत्सारणे जनसंमर्दनिवारणे योधिकारस्तम् । उचितं कर्तव्यप्राप्तम् । **उपदिश्येति**—मार्गोपदेशनमत्राग्रेगमनम् । **विततेति**—सितं धवलम् । अनेके च ते चारणाः कुशीलवाः । 'चारणास्तु कुशीलवाः' इत्यमरः । तेषां गणस्तेनावबध्यमानं मण्डलं यस्याम् । गन्धयुक्तमुदकं गन्धोदकं । कनकमयी सुवर्णनिर्मिता । विकारार्थे मयट् । एकान्ते एकस्मिन् प्रान्ते । 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः' । इति हेमचन्द्रः । अन्धकारितमुखैस्तिरस्कृतमुखैरित्यर्थः । अत एव नीलकर्पटैः नीलवस्त्रखण्डैरवगुण्ठितानि संवृतानि मुखानि यैरित्युत्प्रेक्षा । **वारेति**—वारविलासिन्याः करेण मृदितावचूर्णिता

---

१ रतिश्रम, रतिविभ्रम. २ विरलतरेपि.

राज्ञः समन्तात्[1]समुपतस्थुरंशुकनिबिडनिबद्धस्तनपरिकरा दूरसमुत्सारितवलयबाहुलताः समुत्क्षिप्तकर्णाभरणाः[2] कर्णोत्सङ्गोत्सारितालका गृहीतजलशाः स्नानार्थमभिषेकदेवता इव वारयोषितः । ताभिश्च समुन्नतकुचकुम्भमण्डलाभिर्वारिमध्यप्रविष्टः करिणीभिरिव वनकरी परिवृतस्तत्क्षणं राजा रराज । जलद्रोणीसलिलादुत्थाय च स्नानपीठममलस्फटिकधवलं वरुण इव राजहंसमारुरोह । ततस्ताः काश्चिन्मरकतकलशप्रभाश्यामायमाना नलिन्य इव मूर्तिमत्यः पत्रपुटैः, काश्चिद्रजतकलशहस्ता रजन्य इव पूर्णचन्द्रमण्डलविनिर्गतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण, काश्चित्कलशोत्क्षेपश्रमस्वेदार्द्रशरीरा जलदेवता इव स्फाटिकैः कलशैस्तीर्थजलेन, काश्चिन्मलयसरित इव चन्दनरसमिश्रेण सलिलेन, काश्चिदुत्क्षिप्तकलशपार्श्वविन्यस्तहस्तपल्लवाः प्रकीर्यमाणनखमयूखजालकाः प्रत्यङ्गुलिविवरविनिर्गतजलधाराः सलिलयन्त्रदेवता इव काश्चिज्जाड्यमपनेतुमाक्षिप्तबालातपेनेव दिवसश्रिय इव कनककलशहस्ता कुङ्कुमजलेन, वाराङ्गनाः क्रमेण[3] राजानमभिषिषिचुः । अनन्तरमुदपादि च स्फोटयन्निव श्रुतिपथमनेकप्रहतपटुपटहझल्लरीमृदङ्गवेणुवीणागीतनिनादानु-

---

ये सुगन्धयुक्ता आमलका धात्रीफलानि तैरुपलिप्तं शिरो यस्य तथा तस्य । **अंशुकेति**—अंशुकैर्निबिडं दृढं निबद्धौ स्तनौ परिकरश्च याभिस्तास्तथा । **दूरेति**-दूरं समुत्सारितानि वलयानि यासां तादृश्यो बाहुलता यासां तास्तथोक्ताः । **कर्णेति**—कर्णयोरुत्सङ्गात्प्रान्तदेशादुत्सारिता दूरीकृता अलकाः केशा याभिस्तास्तथा । **समुन्नतेति**—समुन्नते कुचौ कुम्भौ हस्तिशिरःपिण्डाविव तयोर्मण्डले यासां ताभिः । अत एव करिणीसाम्यम् । वरुण इव राजहंसम्—वरुणो हि राजहंसवाहनः तथा वर्ण्यश्च । तदुक्तं वराहमिहिरेण—दण्डी यमो महिषगो हंसारूढश्च पाशभृद्वरुणः । इति । **तत इति**—ततः ता वाराङ्गना क्रमेण राजानमभिषिषिचुरित्यन्वयः । तत्प्रकारमेव वर्णयति काश्चिदित्यादिना । पत्रपुटैः पर्णसंपुटैर्न तु कलशैरित्युत्प्रेक्षा । एवमग्रेपि । ०स्वेदार्द्रशरीरा एव अत जलमय जलदेवतासाम्यम् । मलयसरितो मलयपर्वतोद्भवा नद्यः । ता अपि चन्दनरसमिश्राः स्युः । **उत्क्षिप्तेति**-उत्क्षिप्ता ये कलशास्तेषां पार्श्वयोर्विन्यस्ता हस्तपल्लवा याभिस्तादृश्यः । **प्रत्यङ्गुलीति**—प्रत्यङ्गुलि प्रतिकररुहं यद् विवरं तस्माद्विनिर्गता जलधारा यासां ताः । कलशमुखं हस्ततलेन पिधायाङ्गुलिविवरेभ्यो जलं पातयन्त्य इत्यर्थः । अत एव सलिलयन्त्रदेवतासाम्यम् । जाड्यं शीतम् । उदपादि-उत्पन्नः 'पद गतौ' इत्यस्य लुङि रूपम् । स्फोटयन् विदारयन् । **अनेकेति**-अनेकैः प्रहताः पटवस्तीक्ष्णं शब्दं कुर्वन्तः पटहा दुन्दुभयो झल्लर्यो वाद्यविशेषाः । 'झल्लरी झिल्लरी च द्वे हुडुके बालवक्रके' । इति मेदिनी । मृदंगा वेणवो वीणाश्च । ताश्च गीतानि च तेषां निनादेन ध्वनि-

---

१ परितः. २ कर्णाभरणाः. ३ यथायथम्.

गम्यमानो बन्दिवृन्दकोलाहलाकुलो भुवनविवरव्यापी स्नानशङ्खानामापूर्यमाणानामतिमुखरो ध्वनिः ।

एवं च क्रमेण निर्वर्तिता[2]भिषेको विषधरनिर्मोकपरिलघुनी धवले परिधाय धौतवाससी शरदम्बरैकदेश इव जलक्षाल[3]नविमलतनुरतिधवलजलधरच्छेदशुचिना दुकूलपटपल्लवेन तुहिनगिरिरिव गगनसरित्स्रोतसा कृतशिरोवेष्टनः संपादितपितृजलक्रियो मन्त्रपूतेन तोयाञ्जलिना दिवसकरमभिप्रणम्य देवगृहमगमत् । उपरचितपशुपतिपूजनश्च निष्क्रम्य देवगृहान्निर्वर्तिताग्निकार्यो विलेपनभूमौ झंकारिभिरलिकदम्बकैरनुबध्यमानपरिमलेन मृगमदकर्पूरकुङ्कुमवाससुरभिणा चन्दनेनानुलिप्तसर्वाङ्गो विरचितामोदिमालतीकुसुमशेखरः कृताम्बर[4]परिवर्तो रत्नकर्णपूरमात्राभरणः समुचितभोजनैः सह भूपतिभिराहारमभिमतरसास्वादजातप्रीतिरवनिपो निर्वर्तयामास ।

परिपीतधूप[5]वर्तिरुपस्पृश्य च गृहीतताम्बूलस्तस्मात्प्रमृष्टमणिकुट्टिमात्प्रदेशादुत्थाय नातिदूरवर्तिन्या ससंभ्रमप्रधावितया प्रतीहार्या प्रसारि[6]तमवलम्ब्यानवर-

---

नानुगम्यमानः । ०आकुलः संमिश्रः । आपूर्यमाणानामर्थान्मुखमारुतेन । अत्यन्तमुखरस्तारतरः । **निर्वर्तिताभिषेकः**—कृतस्नानः । **विषेति**—विषधरो नागस्तस्य निर्मोकः कञ्चुकः । 'समौ कञ्चुकनिर्मोकौ' इत्यमरः । तद्वत्परिलघुनी अगुरुत्वात्सुखवाह्ये । मनोज्ञे वा । 'लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत्क्लीबम् ।' इति मेदिनी । **दुकूलेति**—दुकूलपटपल्लवेन क्षौमपट्टप्रान्तेन । तुहिनगिरिर्हिमाचलः । **सम्पादितेति**—सम्पादिता पितॄणां जलक्रिया जलतर्पणविधिर्येन । तदुक्तं मनुना—कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥ इति । तोयाञ्जलिना अञ्जलिमर्पयित्वेत्यर्थः । पशुपतिः शिवः । पशूनां जीवानां प्रमथादिगणानां वा पतिः । कृताग्निकार्यो हुताग्निः । अत्र मनुः—'वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।' इति । 'वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् । आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम्' ॥ इति च । अलिकदम्बकैर्भ्रमरसमूहैः । मृगमदः कस्तूरिका । 'मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च' इत्यमरः । कर्पूरो घनसारः, कुङ्कुमं केसरं, एतेषां वासेन सुरभिणा । **कृतेति**—कृतोऽम्बरयोः परिवर्तः येन । अन्ये वाससी परिधायेत्यर्थः । समुचितं योग्यं भोजनं येषां तैः । **परिपीतेति**—परि साकल्येन पीता सेविता धूपवर्तिः मुखसौगन्ध्यापादनार्थं निर्मिता सुगन्धिद्रव्यवर्तिर्येन । उपस्पृश्याचम्य । यदाह मनुः—उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात्समाहितः । भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यगद्भिः खानि च संस्पृशेत् ॥ इति । 'उपस्पर्शस्त्वाचमनम्' इत्यमरः । भुक्त्वाऽऽस्थानमण्डपमयासीदित्यन्वयः । **प्रमृष्टेति**—प्रमृष्टं भोजनपात्राणामपनयनेन भूमिलेपनेन च संस्कृतं मणीनां कुट्टिमं यस्मिंस्तस्मात् । प्रतीहार्या—'सन्धिविग्रहसम्बद्धनानाकार्यसमुत्थितम् । निवेदयन्ति याः कार्यं प्रतीहार्यस्तु ताः स्मृताः' ॥

---

१ भवन. २ निवर्तित. ३ जलाक्षालननिर्मल. ४ कृतवस्त्र०. ५ धूम, धूपधूम. ६ रितमालुम०.

तवेत्रलताग्रहणप्रसङ्गा[1]तिजरठकिसलयानुकारिकरतलं करेणाभ्यन्तरसंचारसमुचितेन परिजनेनानुगम्यमानो धवलांशुकजवनिकापरिगतपर्यन्ततया स्फटिकमणिमयभित्तिबद्धमिवोपलक्ष्यमाणमतिसुरभिणो[2] मृगनाभिपरिगतेनामोदिना चन्दनवारिणा सिक्तशिशिर[3]मणिभूमिमविरलविप्रकीर्णेन विमलमणिकुट्टिमगगनतलतारागणेनेव कुसुमोपहारेण निरन्तरनिचितमुत्कीर्णशालभञ्जिकानिवहेन संनिहितगृहदेवतेनेव गन्धसलिलक्षालितेन कलधौतमयेन स्तम्भसंचयेन विराजमानमतिबहलागुरुधूपपरिमलमखिलवि[4]गलितजलनिवहधवलजलधरशकलानुकारिणा कुसुमामोदवासितप्रच्छदपटेन पट्टोपधानाध्यासितशिरोधा[5]म्ना मणिमयप्रतिपादुकाप्रतिष्ठितपादेन पार्श्वस्थरत्नपाद[6]पीठेन तुहिनशिलात[7]लसदृशशयनेन सनाथीकृतवेदिकं भुक्त्वास्थानमण्डपमयासीत् । तत्र च शयनतलनिषण्णः क्षितितलोपविष्टया शनै शनैरुत्सङ्गनिहितासिलतया खड्गवाहिन्या नवनलिनदलकोमलेन करसंपुटेन संवाह्यमानचरणस्तत्कालोचितदर्शनैरवनिपतिभिरमात्यैर्मित्रैश्च सह तास्ताः कथाः कुर्वन्मुहूर्तमि-

---

इति भरतः । ' पुंवत्प्रगल्भा या नारी वक्तुं या च विचक्षणा । सा प्रतीहारी ' । इति भानु० । रघुवंशषष्ठसर्गेऽपि–' पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ' इत्यादि । **अनवरतेति**—अनवरतं निरन्तरं यद्वेत्रलताग्रहणं तस्य प्रसङ्गेन अतिकठिनं च तत्किसलयं चातिकठिनकिसलयं तदनुकरोतीत्येवंशीलं तद्वत्कठिनं करतलं यस्य तादृशः करो यस्य स तथोक्तस्तेन । **धवलेति**—इत आस्थानमण्डपविशेषणानि । धवलांशुकस्य श्वेतवस्त्रस्य या जवनिकास्तिरस्करिण्यस्ताभिः परिगताः पर्यन्ता यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । **मृगेति**—मृगनाभिः कस्तूरी तया परिगतेन युक्तेन । **सिक्तेति**--सिक्ता अत एव शिशिरा शीतला मणिभूमिर्यस्य तम् । शिशिरकरमणीतिपाठे सिक्ता शिशिरकरमणीनां चन्द्रकान्तमणीनां भूमिर्यस्य तम् । विमलमणीनां यत्कुट्टिमं तदेव गगनतलं तत्र तारागणेनेव स्थितेन । कुसुमोपहारेण पुष्पप्रकरेण निरन्तरं सर्वदा निचितं व्याप्तम् । **उत्कीर्णेति**--उत्कीर्णा उत्कीर्य व्यक्तीकृतस्वरूपाः शालभञ्जिकाः पुत्रिकास्तासां निवहो यस्मिन्स तथा तेन । संनिहिता गृहदेवता गृहाधिष्ठात्र्यो देवता यस्मिंस्तादृशेन । **अतीति**—अतिबहलोऽतिप्रचुरः कृष्णागुरुधूपस्य परिमलो यस्मिन् । **अखिलेति**—अखिलो विगलितो यो जलनिवहो जलसमूहस्तेन धवलो यो जलधरस्तस्य शकलानुकारिणा । प्रच्छदपट उत्तरच्छदः । **पट्टेति**—उपधीयतेऽस्मिञ्शिर इत्युपधानं ' उशी ' इति भाषायां ख्यातम् । पट्टनिर्मितं दुकूलनिर्मितं उपधानं तेनाध्यासितं अधिष्ठितं शिरोधाम शिरःस्थापनस्थानं यस्मिन् तेन । प्रतिपादुका आधारपीठानि । पादपीठं पादनिवेशनार्थमासनविशेषः । तुहिनशिला हिमशिला । **तत्र चेति** उत्सङ्गोऽङ्कः । शनैः शनैः संवाह्यमानचरणः । तत्कालोचिताः शयनकालयोग्याः । तास्ता विविधाः ।

---

१ प्रसङ्गानति, ०ङ्गाद्नति. २ अनिशुरभिमृग०. ३ शिशिरकरमणि. ४ परिगलित. ५ शिरोभागेन रत्नमयपीठेन. ७ तुहिनगिरि.

वासांचक्रे । ततो नातिदूरवर्तिनीमन्तःपुराद्वैशम्पायनमादायागच्छेति समुपजाततद्वृत्तान्तप्रश्नकुतूहलो राजा प्रतीहारीमादिदेश । सा क्षितितलनिहितजानुकरतला यथाज्ञापयति देव इति शिरसि कृत्वाज्ञां यथादिष्टमकरोत् ।

अथ मुहूर्तादिव[1] वैशम्पायनः प्रतीहार्या गृहीतपञ्जरः कनकवेत्रलतावलम्बिना किंचिदवनत[2]पूर्वकायेन सितकञ्चुकावच्छन्नवपुषा जराधवलितमौलिना गद्गदस्वरेण मन्दमन्दसंचारिणा विहंगजातिप्रीत्या जरत्कलहंसेनेव कञ्चुकिनानुगम्यमानो राजान्तिकमाजगाम। क्षितितलनिहितकरतलस्तु कञ्चुकी राजानं व्यज्ञापयत्[3] । देव देव्यो विज्ञापयन्ति । देवादेशादेष वैशम्पायनः स्नातः कृताहारश्च देवपादमूलं प्रतीहार्यानीतः । इत्यभिधाय गते च तस्मिन् राजा वैशम्पायनमपृच्छत् । कच्चिदभिमतमास्वादितमभ्यन्तरे भवता किंचिदशनजातमिति । स प्रत्युवाच । देव किं वा नास्वादितम् । आमत्तकोकिललोचनच्छविर्नीलपाटलः कषायमधुरः प्रकाममापीतो जम्बूफलरसः । हरिनखर[4]भिन्नमत्तमातङ्गकुम्भमुक्तरक्तार्द्रमुक्ताफलत्विषि खण्डितानि दाडिमबीजानि । नलिनीदलहरिन्ति द्राक्षाफलस्वादूनि च दलितानि[5] स्वेच्छया प्राचीनामलकीफलानि । किं वा प्रलपितेन बहुना । सर्वमेव देवीभिः स्वयं करतलोपनीयमानममृतायते । इत्येवंवादिनो वचनमाक्षिप्य नरपतिरब्रवीत् । आस्तां तावत्सर्वमेवेदम् । अपनयतु नः

समुपजातं तद्वृत्तान्तप्रश्ने कुतूहलं यस्य स तथा । **अथेति**-**कनकेति**—कनकस्य वेत्रलता कनकवेत्रलता सुवर्णपत्रखचिता वेतसयष्टिरित्यर्थः । तामवलम्बतेऽसौ तेन । सितकञ्चुकः धवलचोलकः । जरत्कलहंसो वृद्धराजहंसः । तस्य धवलत्वात्तत्साम्यम् । **कञ्चुकिना**—सौविदल्लेन । 'सौविदल्लाः कञ्चुकिनः' इत्यमरः । तल्लक्षणं यथा-'अन्तःपुरचरो राज्ञां वृद्धो विप्रो गुणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥' इति 'ये नित्यं सत्त्वसम्पन्नाः कामदोषविवर्जिताः । ज्ञानविज्ञानकुशलाः कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥ इति मातृगुप्ताचार्या अप्याहुः । कच्चिदितीष्टप्रश्नार्थमव्ययम् । 'कच्चित्कामप्रवेदने' इत्यमरः । अशनजातं भक्ष्यसमूहः । 'जातं जात्योघजनिषु इति हैमः । **आमत्तेति**—आमत्तो मधुपानमत्तो यः कोकिलः तस्य लोचनस्येव छविः कान्तिर्यस्य स तथा । कषायस्तुवरश्चासौ मधुरश्च । प्रकाममातृप्ति । **हरीति**—हरेः सिंहस्य नखैर्नखैर्भिन्नाः ये मत्तमातङ्गानां कुम्भाः कपोलपिण्डास्तेभ्यो मुक्तानि यानि रक्तार्द्राणि मुक्ताफलानि तेषामिव त्विट् कान्तिर्येषां तानि । प्राचीनामलकीति साभिप्रायं प्राचीनानामेवामलकीफलानां माधुर्यापादनं नवीनानि तु कषायबहुलानि । अमृतायते अमृतवदाचरति । आक्षिप्या

---

१ मुहूर्तादेव. २ आनत. ३ व्यजिज्ञापयत्. ४ करखरनखर. ५ चूर्णितानि.

कुतूहलम् । आवेदयतु भवानादितः प्रभृति कात्स्न्येंनात्मनो जन्म कस्मिन्देशे । भवान्कथं जातः । केन वा नाम कृतम् । का माता । कस्ते पिता । कथं वेदानामागमः । कथं शास्त्राणां परिचयः । कुतः कलाः समासादिताः । किं[1] जन्मान्तरानुस्मरणमुत वरप्रदानम् । अथ वा विहंगवेषधारी कश्चिच्छन्नं[2] निवससि । क्व वा पूर्वमुषितम् । कियद्वा वयः । कथं पञ्जरबन्धः । कथं चाण्डालहस्तगमनम् । इह वा कथमागमनमिति । वैशम्पायनस्तु स्वयमुपजातकुतूहलेन सबहुमानमवनिपतिना पृष्टो मुहूर्तमिव ध्यात्वा सादरमब्रवीत् । देव महतीयं कथा । यदि कौतुकम्[3]आकर्ण्यताम् ।

अस्ति पूर्वापरजलनिधिवेलावनलग्ना[4] मध्यदेशालंकारभूता मेखलेव भुवः, वनकरिकुलमदजलसेकसंवर्धितैरतिविकचधवलकुसुमनिकरमत्युच्चतया तारागणमिव शिखरदेशलग्नमुद्वहद्भिः पादपैरुपशोभिता, मदकलकुररकुलदृश्यमानमरिचपल्लवा, करिकलभकरमृदिततमालकिसलयामोदिनी, मधुमदोपरक्तकेरलीकपोल[5]कोमलच्छ-

---

न्तरा प्रतिबध्य । कात्स्न्येंन साकल्येन । आगम उपलब्धिः । परिचयोऽगवतिरित्यर्थः । **जन्मान्तरेति**—पूर्वजन्मोपात्तविद्यासंस्कारात्तासामुपलब्धिरस्मिञ्जन्मन्युताहो केनापि दत्तवरस्येति भावः । छन्नं गूढं स्वरूपगोपनपूर्वमित्यर्थः ।

अस्तीति—इतः शुककथारम्भः । अस्ति विन्ध्याटवी नाम इति विप्रकृष्टेनान्वयः । **पूर्वापरेति**—पूर्वापरजलनिध्योर्वेलावने तटकानने लग्ना । तावत्पर्यन्तं विस्तीर्णा । अनुरूपं वर्णनं कुमारसंभवे–' पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य ' इति । **मध्येति**—अत्र मनुः–' हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ' ॥ मध्यदेशस्यालंकारभूता भूषणमिव स्थिता । अत एव **मेखलेति** । **वनकरीति**–वनकरिणां कुलं वनकरिकुलं तस्य मदजलेन सेकः तेन संवर्धितैः । अनेन गजानामुत्कृष्टमदत्वमटव्याश्च गजाकरत्वमुक्तम् । तदुक्तं गजायुर्वेदे–' हिमवद्विन्ध्यमलया गजानां प्रभवा नगाः ।' इति । धवलानां श्वेतानाम् । अतिविकचानां प्रफुल्लानां । **मदेति**–मदेन कला मत्ता अव्यक्तशब्दायमाना वा ये कुरराः पक्षिविशेषाः तेषां कुलानि तैर्दृश्यमाना मरिचपल्लवाः कोलककिसलयानि यस्यां सा । ' अथ वेल्लजम् । मरिचं कोलकं कृष्णम् ' इत्यमरः । वस्तुतस्तु हारीतपक्षिण एव मरिचपल्लवान्दशन्तीति कवयो वर्णयन्ति । तथा च रघुवंशे—'मरिचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यका ।' इति । अग्रे कविनापि—' पल्लविके भोजय मरिचप्रपल्लवदलानि भवनहारीतान् ' इति वर्णितम् । **करीति**–करिकलभैर्हस्तिपोतैः करैः शुण्डादण्डैर्मृदितानां चूर्णितानां तमालकिसलयानामामोदोऽस्या अस्तीति ०किसलयामोदिनी । मधु मद्यं तस्य मदेन उपरक्ताः केरलीकपोलास्तेषामिव कोमला छविर्यस्य तेन

---

[1] किंहेतुकं. [2] छन्नः. [3] कौतूहलम्. [4] ०वलग्ना. [5] कपोलच्छविना.

विना संचरद्वनदेवताचरणालक्तकरसरञ्जितेनेव पल्लवप्रचयेन संछादिता, शुककुलदलितदाडिमीफलद्रवार्द्रीकृततलैरतिचपल[1]कपिकम्पित[2]कक्कोलच्युतपल्लवफलशबलैरनवरतनिपतितकुसुमरेणुपांसुलैः पथिकजनरचितलवङ्गपल्लव[3]स्रस्तरैरतिकठोरनालिकेरकेतकीकरीरकेसरपरिगतप्रान्तैस्ताम्बूलीलतावनद्धपूगखण्डमण्डितैर्वनलक्ष्मीवासभवनैरिव विराजिता लतामण्डपैः, उन्मदमातङ्गकपोलस्थलगलितमदसलिलसिक्तेनेव नि[4]रन्तरमेलालतावनेन मदगन्धिनान्धकारिता, नखमुखलग्नेभकुम्भमुक्ताफललुब्धैः शबरसेनापतिभिरभिहन्यमानकेसरिशता, प्रेताधिपनगरीव सदासंनिहितमृत्युभीषणा महिषाधिष्ठिता च, समरोद्यत[5]पताकिनीव बाणासना[6]रोपितशिलीमुखा

केरल्यः केरलदेशोद्भवाः स्त्रियः । ता हि हि स्वभावतः पाटलवर्णा कोमलाङ्ग्यश्चेति कविवर्णनादृश्यते । अत्र तु मधुमदात्कपोलस्य विशेषरक्तत्वं ज्ञेयम् । अलक्तकरसो यावकद्रवः । **अतीति ।** अतिचपला ये कपयस्तैः कम्पिता ये कक्कोलाः वृक्षविशेषाः तेभ्यश्च्युतैः पल्लवफलैः शबलानि कर्बुराणि तैः । अनवरतं निपतितैः कुसुमानां रेणुभिः परागधूलिभिः पांसुलाः सरजस्कास्तैः । पांसव एषां सन्ति पांसूल्लान्तीति वा पांसुलाः । स्रस्तराः शय्याः । करीरः पत्रविहीनो सकण्टको वनस्पतिविशेषः । ‘ पत्रं नैव यदा करीरविटपे दोषो वसन्तस्य किम् ’ । इति भर्तृहरिः । केसरा बकुलवृक्षाः पुन्नागवृक्षा वा । केसरैः परिगतः प्रान्तो येषां तैः । **ताम्बूलीति**—ताम्बुलीलता नागवल्ली तयावनद्धं वेष्टितं पूगखण्डं क्रमुकवनं तेन मण्डितैः । एवं रघुवंशे–‘ ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगासु ’ इति । एलाः पृथ्वीकाः । **मदेति**–मदस्य दानस्य गन्ध इव गन्धो यस्य तेन । एलानां मदगन्धवत्त्वं प्रसिद्धमेव । **नखमुखेति**—नखमुखे नखाग्रे लग्नानि इभकुम्भमुक्ताफलानि तेषु लुब्धैः सस्पृहैः । अत्र शबराणां सिंहघातित्वं हस्तिनां च मुक्ताकरत्वं सूचितम् । प्रेतानां परासूनामधिपः प्रेताधिपो यमस्तस्य नगरीव । उभयोः साम्यमाह **सदेति**–सदा संनिहितो निकटवर्ती यो मृत्युरजगरस्तेन यद्वा कारणे कार्योपचाराद्व्याघ्रादयस्तैर्भीषणा । महिषैर्गवलैरधिष्ठिता व्याप्ता च । पक्षे मृत्युर्यमस्तेन भयावहा । महिषो यमस्य वाहनं तेनाधिष्ठिता च । **समरेति**–समरे संग्रामे उद्यताः पताकाः सन्त्यस्यामिति पताकिनी सेना सेव । **बाणेति**—बाणेषु आसनेषु च तत्तदाख्यवृक्षेषु आरोपिताः शिलीमुखा भ्रमरा यया सा । विमुक्ताः सिंहैर्नादा गर्जना यस्यां तथा च । पक्षे बाणासनेषु धनुःषु आरोपिताः शिलीमुखा बाणा लोहखण्डा वा यस्यां सा तथा । विमुक्तोर्थाद्वीरैः सिंहनादः क्ष्वेडा यस्यां सा । बाणसमारोपितेति पाठे बाणाः पूर्वोक्ताः । पक्षे बाणेषु धनुष्काण्डेषु समारोपिता सम्यगारोपिता इ० । ‘ बाणः स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे केवलकाण्डयोः । ’ इति मेदिनी । क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात् ’ इत्यमरः । कात्यायनी

---

[1] कपिकुल. [2] कङ्कोल. [3] संस्तरैः, [4] अनवरतम्. [5] सेना [6] बाणसमारो०.

विमुक्तसिंहनादा च, कात्यायनीव प्रचलितखड्गभीषणा रक्तचन्दनालंकृता च, कर्णीसुतकथेव संनिहितविपुलाचला शशोपगता च, कल्पान्तप्रदोषसंध्येव प्रनृत्त[1]नीलकण्ठा पल्लवारुणा च, अमृतमथनवेलेव श्रीद्रुमोपशोभिता वारुणी[2]परिगता च, प्रावृडिव घनश्यामलानेकशतह्रदालंकृता च, चन्द्रमूर्तिरिव सततमृक्षसार्थानुगता हरिणाध्यासिता च, राज्यस्थितिरिव चमरमृगबालव्यजनोपशोभिता समदगजघटापरिपालिता च, गिरितनयेव स्थाणुसंगता मृगपतिसेविता च, जानकीव प्रसूतकुशलवा निशाचरपरि[3]-

---

गौरी सेव । उभयोस्तुल्यतामाह—प्रचलिता इतस्ततो भ्रमन्तो ये खड्गा गण्डकास्तैर्भीषणा । रक्तचन्दनैर्लोहितचन्दनवृक्षैरलंकृता च । पक्षे प्रचलितो खड्गः करवालस्तेन भयावहा । रक्तचन्दनचर्चया यद्वा रक्तं शोणितमेव चन्दनं तेन भूषिता च । चर्चिताङ्गीत्यर्थः । कर्णीसुतः कश्चित्क्षत्रियविशेषः चौर्यशास्त्रप्रवर्तयिता । **संनिहितेति**—संनिहिता निकटवर्तिनो विपुला विशाला अचला पर्वता यस्याः सा । शशैः शशकैर्लोध्रवृक्षैर्वोपेता च । 'शशो लोध्रे नृभेदे च पशौ' इत्यनेकार्थः । पक्षे संनिहितौ विपुलाचलसंज्ञकौ कर्णीसुतसुहृदौ यस्यां सा । शशेन तन्मन्त्रिणा युक्ता च । तदुक्तं वृहत्कथायाम् । 'कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्तकः । ख्यातौ तस्य सखायौ द्वौ विपुलाचलसंज्ञकौ ॥ शशो मन्त्रिवरस्तस्य' इति भानु० । **प्रनृत्तेति**—प्रनृत्ता नीलकण्ठा शिखण्डिनो यस्यां सा । पल्लवैः किसलयैररुणा च । पक्षे प्रनृत्तो नीलकण्ठः शिवो यस्याम् । पल्लववदरुणा च । **अमृतेति**—अमृतार्थं यन्मथनमर्थात्क्षीरोदधेस्तस्य वेला अवसर इव । यद्वा अमृतं मथ्यतेऽस्मादित्यमृतमथनः क्षीरोदधिस्तस्य वेला कूलमिव । उभयोः सादृश्यमाह—श्रीद्रुमैरश्वत्थवृक्षैः बिल्ववृक्षैर्वा शोभिता । वरुणानां वृक्षविशेषाणामियं वारुणी वरुणराजिस्तया वारुणी दूर्वा तया वा परिगता परिक्षिप्ता । पक्षे श्रीः लक्ष्मीः द्रुमः पारिजातस्ताभ्यां शोभिता । वारुणी सुरा तया परिगता सहिता । मथ्यमानसागरोत्पन्नत्वात् । **घनेति**—घनवत् घनमत्यन्तं वा श्यामला कृष्णा । घनाः श्यामला अश्वत्थवृक्षा यस्यामिति वा । अनेकशतानि ये ह्रदास्तैरलंकृता च । पक्षे घनैर्मेघैः श्यामला । अनेकाभिः शतह्रदाभिः विद्युत्स्फुरणैः शोभिता च । **सततेति**—सततं निरन्तरं ऋक्षसार्थैर्भल्लूकसमूहैरनुगता हरिणा सिंहेन हरिणैर्वाध्यासिता च । पक्षे ऋक्षसार्थेन नक्षत्रसार्थेनानुयाता हरिणा मृगेणाध्यासिता च । 'ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्भल्लूके शोणके पुमान् । कृतवेधनेन्यालिङ्गं नक्षत्रे च नपुंसकम् ॥' इति मेदिनी । राज्यस्थिती राज्यमर्यादा । उभयोः साम्यमाह—चमरमृगाणां बालाः पुच्छान्येव व्यजनानि तैरुपशोभिता । समदगजानां घटाभिर्यूथैः परिपालिता च । अनुरूपभावः कुमारसम्भवे 'यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्यः । इति । समदेत्युभयत्र समानार्थम् । **गिरीति**-स्थाणवः वृक्षकाण्डाः संगता यया । मृगपतिभिः सिंहैः सेविताश्रिता च । पक्षे स्थाणुना शिवेन संगता । मृगपतिना मूर्तिमता सिंहेन सेविता सिंहवाहनत्वात् । **प्रसू-**

---

१ प्रनृत्यत्. २ वारुण. ३ पति.

गृहीता च, कामिनीव चन्दनमृगमदपरिमलवाहिनी रुचिरा[1]गुरुतिलकभूषिता च, सो[2]त्कण्ठेव विविधपल्लवानिलवीजिता समदना च, बालग्रीवेव व्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डिता गण्डकाभरणा च, पानभूमिरिव प्रकटितमधुकोषकशता प्रकीर्णविविधकुसुमा च, क्वचित्प्रलयवेलेव महावराहदंष्ट्रासमुत्खातधरणिमण्डला क्वचिद्दशमुखनगरीव चटुलवानरवृन्दभज्यमान[3]तुङ्गशालाकुला क्वचिदचिरनिर्वृत्तविवाहभूमिरिव हरितकुशसमित्कुसुमशमीपलाशशोभिता क्वचिदुद्वृत्तमृगपतिनादभीतेव कण्टकिता क्वचिन्मत्तेव कोकिलकुल[4]प्रलापिनी क्वचिदुन्मत्तेव वायुवेगकृततालशब्दा क्वचिद्विधवेवोन्मुक्तता-

---

तेति–प्रसूतानां प्रसूनानां पुष्पाणां कुशानां च लवाः खण्डाः यस्याम्। निशाचरैरुलूकादिभिः परिगृहीताश्रिता च। पक्षे प्रसूतौ कुशलवौ पुत्रौ यया। निशाचरेण रावणेन गृहीता च। कामिनी शृंगारनायिका। **चन्दनेति**–चन्दनवृक्षाणां मृगनाभेर्मृगमदस्य च परिमलं वहतीति। रुचिरा ये अगुरुवृक्षास्तिलकवृक्षाश्च तैर्भूषिता च। पक्षे चन्दनस्य मृगनाभेः कस्तूर्याश्च परिमलं वहतीति। रुचिरेणागुरोस्तिलकेन विशेषकेण शोभिता च। सोत्कण्ठा विरहपीडया सन्तप्यमाना। **विविधेति**–विविधानां पल्लवानामनिलेन वीजितेत्युभयत्र समानम्। समदना मदनवृक्षैः सह वर्ततेऽसौ। पक्षे सकामपीडा च। **व्याघ्रेति**–व्याघ्राणां नखपंक्त्या मण्डिता। गण्डका खड्गाख्यपशुविशेषाः एवाभरणं यस्यां सा। पक्षे व्याघ्रनखपङ्क्त्या व्याघ्रनखयुक्तेनाभरणविशेषेण मण्डिता। रक्षार्थं व्याघ्रनखाः शिशुग्रीवायां बध्यन्ते इति प्रसिद्धम्। तथा च हर्षचरिते विकटव्याघ्रनखपंक्तिमण्डितग्रीवके हर्षे इति। गण्डक आभरणविशेषः स आभरणं यस्याः सा च। पानभूमिर्मद्यपानस्थानम्। **प्रकटितेति**–प्रकटितानि मधुनो माक्षिकस्य कोषा एव कोषकाः पेश्यस्तेषां शतानि यस्याम्। पक्षे प्रकटितं मधुकोषकाणां मद्यपानपात्राणां शतं यस्यां तादृशी। प्रकीर्णेत्युभयत्र समम्। **महेति**—महावराहाणां दंष्ट्राभिः समुत्खातं धरणिमण्डलं भूप्रदेशो यस्याम्। पक्षे महावराहस्य तृतीयावतारे वराहरूपधारिणो विष्णोर्दंष्ट्रया समुत्खातमुद्धृतं धरणिमण्डलं यस्याम्। दशमुखनगरी लङ्का। **चटुलेति**–चटुलेन चपलेन वानरवृन्देन शाखामृगसमूहेन भज्यमानास्तुङ्गशाला उच्चशाखास्ताभिराकुला। पक्षे चटुलैर्वानरैः सुग्रीवानुचरैर्भज्यमानो यस्तुङ्गः शालः प्राकारस्तेनाकुला व्यग्रा। तुङ्गाः शाला गृहाणि वा। ‘प्राकारो वरणः सालः’ इत्यमरः। यद्यप्यमरेयं दन्त्यादिः पठ्यते तथापि तालव्यादिरप्ययमुपलभ्यते। तदुक्तम्–‘तालव्यो वृक्षझषयोः शालो वृक्षे वृतौ द्रुभेदे च। तालव्यदन्त्य उक्तस्तथा स्त्रियां वृक्षशाखायाम्॥’ इति। यद्वा भज्यमाना यास्तुङ्गशालाः प्रासादोर्ध्वकक्षाः ताभिः आकुला। **उद्वृत्तेति**–उद्वृत्त उत्कटमदः क्षुभितो वा यो मृगपतिः सिंहस्तस्य नादेन भीतेव कण्टकिता सञ्जातरोमाञ्चा। द्वितीयपक्षे कंटकवृता। मत्तेव क्षीबेव। कोकिलकुलैः [कलं] प्रलापिनी। कोकिलकुलस्य [कलाः]

---

[1] कृष्णागुरु. [2] सोत्कण्ठवनितेव. [3] नोत्तुङ्ग. [4] ०कुलकल.

ल्पत्रा क्वचित्समरभूमिरिव शरशतनिचिता क्वचिदमरपतितनुरिव नेत्रसहस्रसंकुला क्वचिन्नारायणमूर्तिरिव तमालनीला क्वचित्पार्थरथपताकेव वानरा[1]क्रान्ता क्वचिदवनिपतिद्वारभूमिरिव वेत्रलताशतदुष्प्रवेशा क्वचिद्विराटनगरीव कीचकशता[2]वृता क्वचिदम्बरश्रीरिव व्याधानुगम्यमानतरलतारकमृगा क्वचिद्गृहीतव्रतेव दर्भचीरजटावल्कलधारिणी, अपरिमितबहुलपत्रसंचयापि सप्तपर्ण[3]भूषिता क्रूरसत्त्वापि मुनिजनसेविता पुष्पवत्यपि पवित्रा विन्ध्याटवी नाम ।

प्रलापाः सन्त्यस्यामिति वा । अन्यस्मिन्पक्षे कोकिलकुलवत् [कलानव्यक्तमधुरान्] प्रलापाननर्थकवचांसि व्याहरन्ती । ‘ प्रलापोनर्थकं वचः ’ इत्यमरः । उन्मत्ता उन्मादवायुपीडिता । **वायुवेगेति**–वायुवेगेन पवनरंहसा कृतस्तालैस्तालवृक्षैः शब्दो यस्याम् । पक्षे वायुवेगेन उन्मादवशात्कृतस्तालशब्द उच्चैः शब्दो यया । **उन्मुक्तेति**–उन्मुक्तानि तालपत्राणि तालदलानि यस्याम् । पक्षे तालपत्राणि कर्णाभरणविशेषाः । **शरेति**–शरा बाणतृणानि । ‘ शरो बाणे बाणतृणे ’ इति शब्दार्णवः । मुञ्जादण्डा वा । तेषां शतैर्निचिता । पक्षे शरा बाणाः । **नेत्रेति**–नेत्राणां वृक्षविशेषाणां वृक्षमूलानां वा सहस्रं तेन संकुला । ‘ नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । ’ इति मेदिनी । नेत्राणां चक्षुषां सहस्रं तेन व्याप्ता । तमालैर्नीला पक्षे तमालवन्नीला । पार्थोऽर्जुनः । वानरैर्गोलाङ्गूलैराक्रान्ताऽधिष्ठिता । पक्षे वानरेण हनूमताश्रिता । **वेत्रेति**–वेत्राणां लतानां च वेत्रलतानां वा शतानि तैः दुष्प्रवेशा । पक्षे वेत्रलताः प्रतिहारीगृहीता वेत्रयष्ट्यः । **कीचकेति**–कीचका वेणुविशेषाः । ‘ वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः । ’ इत्यमरः । तेषां शतैरावृता । पक्षे कीचका विराटस्यालास्तैरावृता । **व्याधेति**–व्याधैर्मृगयुभिरनुगम्यमाना अत एव तरला भयचञ्चलास्तारकमृगाः सारङ्गा यस्याम् । व्याधानुगम्यमाना अत एव तरला तारका अक्षिकनीनिका येषां तादृशा मृगा यस्यामिति वा । ‘ तारकाक्ष्णः कनीनिका ’ इत्यमरः । पक्षे व्याधेन नक्षत्रविशेषेणानुगम्यमानं तरलाः सकम्पप्रभास्तारका यस्य तादृशं मृगनक्षत्रं यस्याम् । **दर्भेति**-दर्भाः कुशाः, चीरं तृणविशेषः, जटा शिफा । वल्कलानि त्वचः, एतानि धर्तुं शीलमस्याः सा तथा । पक्षे दर्भाः पूर्वोक्ताः । चीरं जीर्णवस्त्रखण्डम् । जटाः संहताः केशाः । वल्कलानि च तानि धारयतीत्येवंशीला । **अपरिमितेति**-अपरिमितानि संख्यातीतानि बहुलानि विविधप्रकाराणि निबिडानि वा पर्णानि तेषां संचयो यस्याम् । एवंविधापि सप्तपर्णभूषिता परिमितपर्णशोभितेति विरोधः । परिहारस्तु सप्तपर्णैस्तदाख्यवृक्षैः शोभितेत्यर्थात् । **क्रूरेति**—क्रूरं सत्त्वं मनो यस्याः । ‘ सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । ’ इत्यनेकार्थः । एवंविधापि शमप्रधानेन मुनिजनेन सेवितेति विरोधः । परिहारपक्षे क्रूरा हिंस्राः सत्त्वाः प्राणिनो यस्याम् । ‘ सत्वमस्त्री तु जन्तुषु ’ इत्यमरः । अनेन यस्यां मुनिप्रभावाद् दुष्टसत्त्वा अपि विनीता आसन्निति ध्वनितम् । पु-

---

[1] कप्याक्रान्ता. [2] आकुला. [3] सप्तपर्णोपशोभिता.

तस्यां च दण्डकारण्यान्तःपाति सकलभुवनतल[1]ख्यातमुत्पत्तिक्षेत्रमिव भगवतो धर्मस्य सुरपतिप्रार्थनापीतसकलसागरसलिलस्य मेरु[2]मत्सराद्[3]गगनतलप्रसारितविकटशिरःसहस्रेण दिवसकररथगम[4]नपथमपनेतुमभ्युद्यतेनावगणितसकलसुरसमूहवचसा विन्ध्यगिरिणाप्यनुल्लङ्घिताज्ञस्य जठरानलजीर्णवातापिदानवस्य सुरासुरमुकुटमकरपत्रकोटिचुम्बितचरणरजसो दक्षिणा[5]शामुखविशेषकस्य सुरलोकादेकहुंकारनिपातितनहुषप्रकटप्रभावस्य भगवतो महामुनेरगस्त्यस्य भार्यया लोपामुद्रया स्वय-

---

ष्पवती रजस्वलापि पवित्रेति विरोधः । परिहारस्तु पुष्पवती कुसुमयुक्ता । ‘ पुष्पं विकासिकुसुमस्त्रीरजःसु नपुंसकम् । ’ इति मेदिनी । **तस्यामिति**—तस्यां विन्ध्याटव्यां महामुनेरगस्त्यस्याश्रमपदमासीदित्यन्वयः । **दण्डकेति**—दण्डकारण्यान्तर्वर्ति । **सुरपतीति**—पुरा कृतयुगे कालेया इति विश्रुता दानवा दिवा सागरे प्रच्छन्ना भूत्वा रात्रौ बहिश्चरन्तो महीं स्वर्गलोकं च भृशं पीडयांचक्रुः । तेषां स्वाश्रयस्थानान्निष्कासनार्थमिन्द्रप्रार्थितो भगवानगस्त्य उदधिं चुलुकीचकारेति भारतीया वनपर्वोक्ता कथात्रानुसन्धेया । **मेरुमत्सरादिति**—विकटानि विशालानि । ‘ विशङ्कटं विशालं स्यात्करालं विकटं तथा । ’ इति वैजयन्ती । **विन्ध्यगिरिणेति**—पुरा किल मेरुस्पर्धया तपनमार्गनिरोधाय वर्धमानं विन्ध्याद्रिं भगवानगस्त्यः स्वामवस्थां प्रापयत् । तथा च रामायणम्—‘ मार्गं निरोद्धुं सततं भास्करस्याचलोत्तमः । सन्देशं पालयन्यस्य विन्ध्यशैलो न वर्द्धते ’ ॥ एवं रघुवंशेपि वर्णनम्—‘ विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता महाद्रेर्निःशेषपीतोज्झितसिन्धुराजः ’ । इति । **जठरेति**—पुरा वातापील्वलनामानौ दैत्यविशेषावास्ताम् । तयोरिल्वलो ब्राह्मणरूपधारी मेषरूपधारिणं वातापिं संस्कृत्य तदन्नं ब्राह्मणान्भोजयामास । पश्चाद् भ्रात्राहूतो वातापिर्ब्राह्मणशरीराणि भित्त्वा बहिर्निश्चक्राम । एवं ताभ्यां ब्राह्मणानां सहस्राणि विनाशितानि । तदा दैवैः प्रार्थितेन महर्षिणागस्त्येन स महासुरः श्राद्धेन्नरूपधारी भक्षितो जठरे जीर्णश्च । विस्तरस्तूक्तो रामायणे अरण्यका. ११ अ. ५५–६० श्लोकेषु । **दक्षिणाशेति**—दक्षिणाशा दक्षिणा दिक् तस्याः विशेषकस्य तिलकभूतस्य । तस्य दक्षिणाशामाश्रित्य स्थितत्वात् । ‘ अगस्त्यो दक्षिणामाशामाश्रित्य नभसि स्थितः । वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यवातापिमर्दनः ’ ॥ **एकेति**—एकेन हुंकारेण निपातितो यो नहुषस्तेन प्रकटो व्यक्तः प्रभावो यस्य । ‘ भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ’ । इति रघुवंशे कालिदासोप्याह । नहुषो नाम सोमवंशीयो राजा ययातिपिता आयुषः पुत्रः । अत्रेदमैतिह्यम्—वृत्रादिवधानन्तरं ब्रह्महत्यापापनिवृत्त्यर्थं तपश्चरति महेन्द्रे सुरलोकमराजकं दृष्ट्वा ऋषयो देवाश्च समेत्य नहुषं स्वतेजोभिरभिवर्ध्य सुरराज्येऽभ्यषिञ्चन् । पश्चात् शचीदेवीं कामयमानः स बिसतन्तुप्रविष्टस्य गूढाकारस्य भर्तुरुपदेशात्तयोक्तः—राजन् ऋषयश्चेत्त्वां शिबिकया वहन्ति तदाहं त्वां भजामीति । तदा काममोहितः स महर्षीञ्शिबिकावहने नियोज्य शचीमन्दिरं प्रति चलितः । मार्गे महर्षिभिर्विवदमानः

---

[1] भुवनविख्यातम्. [2] मेरुशिखर. [3] अम्बरतल. [4] गति. [5] ०आशावधू.

मुपरचितालवालकैः करपुटसलिलसेकसंवर्धितैः सुतनिर्विशेषैरुपशोभितं पादपैस्तत्पुत्रेण च गृहीतव्रतेनाषाढिना पवित्रभस्मविरचितत्रिपुण्ड्रकाभरणेन कुशाचीवरवाससा[1] मुञ्जमेखलाकलितमध्येन गृहीतहरितपर्णपुटेन प्रत्युटजमटता भिक्षां दृढदस्युनाम्ना पवित्रीकृतम्, अतिप्रभूतेध्माहरणाच्च यस्येध्मवाह इति पिता द्वितीयं नाम चकार, दिशि दिशि शुकहरितैश्च[2] कदलीवनैः श्यामलीकृतपरिसरं सरिता च कलशयोनिपरिपीतसागरमार्गानुगतयेव बद्धवेणिकया गोदावर्या परिगतमाश्रमपदमासीत् ।

यत्र च दशरथवचनमनुपालयन्नुत्सृष्टराज्यो दशवदनलक्ष्मीविभ्रमविरामो रामो महामुनिमगस्त्यमनुचरन्सह सीतया लक्ष्मणोपरचितरुचिरपर्णशालः

सोगस्त्यं पादेन मूर्ध्न्यताडयत् । कुपितश्च महर्षिस्तं शशाप—' यस्मात्पूर्वैः कृतं ब्रह्म ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितम् । अदुष्टं दूषयसि वै यन्मे मूर्ध्न्यस्पृशः पदा ॥ यच्चापि त्वमृषीन्मूढ ब्रह्मकल्पान्दुरासदान् । वाहान्कृत्वा वाहयसि तेन स्वर्गाद्धतप्रभः ॥ ध्वंस पाप परिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीतले । दशवर्षसहस्राणि सर्परूपधरो महान् । विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ' इति । विशेषस्तु म. भा. उद्यो. १०, १६. अ. द्रष्टव्यः । आसमन्ताज्जलल्वानालाति गृह्णातीत्यालवालम् । **सुतेति**—सुतेभ्यो निर्गतो विशेषो येषां तैः । एवं रघुवंशेपि ' संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम् ' इति । **आषाढिना**—आषाढः प्रयोजनमस्यास्तीत्याषाढः पालाशदण्डः । ' विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः ' इत्यण् । सोस्यास्तीति तेन । अत्र मनुः ' ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ । पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ' ॥ इति । त्रिपुंड्रकं त्रयाणां पुंड्रकाणां समाहारः तिलकविशेषः । **कुशेति**—कुशानां चीवरं कुशचीवरं कुशनिर्मितचीरं वासोऽस्य तेन । **मुञ्जेति**—मुञ्जस्य तृणविशेषस्य मेखला कटिदाम तया कलितः परिगतो मध्यो यस्य तेन । तदुक्तं मनुना—' मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ' । इति । गृहीतं हरितं पर्णपुटं भिक्षापात्रत्वेन येन । प्रत्युटजं प्रतिपर्णशालम् । अटता भिक्षां—भिक्षार्थं पर्यटता । ' अकथितं च ' इत्यनेन ' भिक्षाम् ' इति द्वितीया । **अतीति**—अति प्रभूतानि यानीध्मानि एधांसि तेषामाहरणाद्यस्य पिता इध्मवाह इति द्वितीयं नाम चकार तेन दृढदस्युनाम्नेति पूर्वेण सम्बन्धः । शुकहरितैः शुकवद्धरितैः । कलशयोनिरगस्त्यः । कलशः कुम्भो योनिः प्रभवो यस्य । मित्रावरुणयोः कुम्भनिपतितवीर्योद्भवत्वात्कुंभयोनित्वम् । ' तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् । रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे । तेनैव तु मुहूर्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ । अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी संबभूवतुः ' ॥ इति ऋग्वेदभाष्ये सायनाचार्याः । **बद्धेति**—बद्धा वेण्येव वेणिका यया सा । भर्तुः सागरस्य विनाशात्संस्कारार्थममुक्तवेणिकयेत्यर्थः । अत्र हारीतः—' न प्रोषिते तु संस्कुर्यान्न वेणीं च प्रमोचयेत् ' । इति । **दशेति**—

---

[1] वल्कलेन. [2] शुककुल.

पञ्चवट्यां कंचित्कालं सुखमुवास । चिरशून्येऽद्यापि यत्र शाखानिलीननिभृतपाण्डुकपोतपङ्क्तयो [1]लग्नतापसाग्निहोत्रधूमराजय इव लक्ष्यन्ते तरवः । बलिकर्मकुसुमान्युद्धरन्त्याः सीतायाः करतलादिव संक्रान्तो यत्र रागः स्फुरति लताकिसलयेषु । यत्र च पीतोद्गीर्णं [2]जलनिधिजलमिव मुनिना निखिलमाश्रमोपान्तवर्तिषु विभक्तं महाह्रदेषु । यत्र दशरथसुतनिशितशरनिकरनिपातहतरजनिचरबलबहुलरुधिरसिक्त[3]मूलमद्यापि तद्रागाविद्धानिर्गतपलाशमिवाभाति नवकिसलयमरण्यम् । अधुनापि यत्र जलधरसमये [4]गम्भीरमभिनवजलधरनिवहनिनादमाकर्ण्य भगवतो रामस्य त्रिभुवनविवरव्यापिनश्चापघोषस्य स्मरन्तो न गृह्णन्ति शष्पकवलमजस्रमश्रुजललुलितदीनदृष्टयो वीक्ष्य शून्या दश दिशो जराजर्जरितविषाणकोटयो जानकीसंवर्धिता जीर्णमृगाः । यस्मिन्ननवरतमृगयानिहतशेषवनहरिणै[5]प्रोत्साहित इव कृतसीताविप्रलम्भः कनकमृगो राघवमतिदूरं जहार । यत्र च मैथिलीवियोगदुःखदुःखितौ [6]दशवदनविनाशपिशुनौ चन्द्रसूर्याविव कबन्धग्रस्तौ समं रामलक्ष्मणौ त्रिभुवनभयं महच्चक्रतुः । अत्यायतश्च यस्मिन्दशरथसुतशरनिपातितो

दशवदनलक्ष्म्या रावणराज्यश्रियो विभ्रमास्तेषां विरामोऽवसानम् । **शाखेति**—शाखासु निलीनाश्च ते निभृताः स्तब्धा निःशब्दा वा ये पाण्डुकपोतास्तेषां पंक्तयो येषु ते तथा । **बलीति**–बलिकर्म पूजाविधिस्तदर्थं कुसुमान्युद्धरन्त्याः पुष्पावचयं कुर्वत्याः । रागो रक्तिमा । स्फुरति स्फूर्तिमान्भवति । **यत्रेति**–पीतोद्गीर्णमादौ पीतं पश्चादुद्गीर्णं वान्तम् । यत्रागाधजलमहाह्रदा आसन्निति व्यङ्ग्यम् । **दशरथेति**—दशरथसुतयो रामलक्ष्मणयोर्ये निशितास्तीक्ष्णाः शरास्तेषां निकराः समूहास्तेषां निपातेन निहतं यद्रजनिचरबलं तस्य यद्बहुलं रुधिरं तेन सिक्तानि मूलानि यस्य । अत एव तद्रागेण रजनिचररुधिरलौहित्येन आविद्धानि युक्तानि तथा निर्गतानि पलाशानि यस्मिन्नेवंभूतमिव । **अभिनवेति**–नूतनमेघपङ्क्तिस्तनितम् । **त्रिभुवनेति**–त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं तस्य विवराणि व्याप्नोतीत्येवंशीलस्य चापघोषस्य धनुष्टंकारस्य । स्मरन्तः 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति कर्मणि षष्ठी । यत्र जीर्णमृगा वृद्धहरिणा दश दिशः शून्या रामलक्ष्मणसीतारहिताः वीक्ष्याजस्रं निरन्तरमश्रुजलेन लुलिता व्याकुला दीनाश्च दृष्टयो येषां तथाभूताः शष्पकवलं बालतृणग्रासं न गृह्णन्तीति योजना । **यस्मिन्निति**–अनवरतं प्रतिदिनं या मृगयाखेटस्तस्यां निहतास्तेभ्यः शेषा अवशिष्टा ये मृगास्तैः प्रत्यपकारकरणेच्छया प्रोत्साहितः प्रेरित इव । विप्रलम्भो प्रतारणं वियोगो वा । कनकमृगोत्र छद्मवेषधारी मारीचाख्यो राक्षसः । पिशुनौ सूचकौ । 'पिशुनौ खलसूचकौ' इत्यमरः । कबन्धः इन्द्रशापाद्रक्षोयोनिं प्राप्तो गन्धर्वविशेषः । तत्कथा रामायणे अरण्यकाण्डे

---

[1] अमललम. [2] द्गीर्णजल०. [3] रक्त. [4] गम्भीररवम्. [5] प्रोत्सारित. [6] रावण०,–सूचकौ.

योजनबाहोर्बाहुरगस्त्यप्रसादनागतनहुषाजगरकायशङ्कामकरोद्दृषि[1]जनस्य । जनकतनया च भर्त्रा विरहविनोदनार्थमुटजाभ्यन्तरलिखिता यत्र रामनिवासदर्शनोत्सुका पुनरिव धरणितलादुल्लसन्ती वनचरैरद्याप्यालोक्यते ।

तस्य चैवंविधस्य संप्रत्यपि प्रकटोपलक्ष्यमाणपूर्ववृत्तान्तस्यागस्त्याश्रमस्य नातिदूरे जलनिधिपानप्रकुपितवरुणोत्साहितेन अगस्त्यमत्सरात्तदाश्रमसमीपवर्ती अपर इव वेधसा महाजलनिधिरुत्पादितः, प्रलयकालवि[2]घटिताष्टदिग्भागसंधि[3]बन्धं गगनतलमिव भुवि निपतितम्, आदिवराहसमुद्धृतधरामण्डलस्थानमिव सलिलपूरितम्, अनवरतमज्जदुन्मदशबरकामिनीकुचकलशलुलितजलम्, उत्फुल्लकुमुदकुवलयकह्लारम्, उन्निद्रारविन्दमधु[4]बिन्दुनिस्यन्दबद्धचन्द्रकम्, अलिकुलपटलान्धकारितसौगन्धिकम्, आ[5]रसितसमदसारसम्, अम्बुरुहमधुपा-

---

६९—७२ अध्यायेषु द्रष्टव्या । पक्षे कबन्धो राहुः । 'कबन्धो राहुरक्षसोः' इति हैमः । योजनबाहोः कबन्धस्य । 'स एवमुक्तः शक्रो मे बाहू योजनमायतौ ॥ तदा चास्यं च मे कुक्षौ तीक्ष्णदंष्ट्रमकल्पयत् ।' इति रामायणवचनात् । **विरहेति**—विरहः तज्जन्यः सन्ताप इति यावत् ! तस्य विनोदनार्थमपनयनार्थम् । पुनरिव—यथा पूर्वं धरणितलादुत्थिता तथा । **प्रकटेति**—प्रकटोपलक्ष्यमाणः स्फुटं ज्ञायमानो वर्णितप्रकारेण पूर्ववृत्तान्तो यस्य । प्रकुपितेति वरुणस्य जलस्वामित्वात् । तथाहि श्रुतिः–'यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम् ।' इति । 'वरुणो यादसामहम्' इति भगवद्गीतावचनाच्च । **प्रलयेति**—प्रलयकाले कल्पान्ते विघटिता विशीर्णा अष्टदिग्भागानां सन्धिबन्धाः संयोगघटना यस्मिन्नेवंभूतम् । **आदि-स्थान**मिति । यस्मादवकाशाद्धरामण्डलमुद्धृतं सोवकाशः । **अनवरतेति**—अनवरतं मज्जन्त्यः स्नान्त्यो या उन्मदा उत्कटमदाः शबराणां भिल्लानां कामिन्यस्तासां कुचौ कलशाविव ताभ्यां लुलितमालोडितं जलं यस्य । **उफुल्लेति**—कौ मोदते इति कुमुदं सिताम्भोजम् । 'सिते कुमुदकैरवे इत्यमरः । कुवलयं कोर्वलयमिव शोभाकरत्वात् नीलकमलम् । 'कुवलयमिन्दीवरं च नीलाब्जम् ।' इति नाममाला । उभे अपि चन्द्रविकासिनी । कह्लारं सौगन्धिकं निशामुखविकासि । उत्फुल्लान्युक्तकमलानि यस्मिन् । **उन्निद्रेति**—अराकाराणि पत्राणि विन्दतीत्यरविन्दं पद्मं सूर्यविकासि । तदुक्तं कुमारसंभवे–'सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम्' इति । 'महोत्पलं प्रत्युषसीव पद्मिनी' इति विक्रमोर्वशीयेपि । उद्गता निद्रा येषां तान्युन्निद्राणि प्रफुल्लानि यान्यरविन्दानि तेषां मधुबिन्दूनां निस्यन्देन श्चोतनेन बद्धाश्चन्द्रका मयूरपिच्छचन्द्रकाकारा यस्मिंस्तत् । **अलिकुलेति**-अलिकुलपटलेन भ्रमरसमूहेन अन्धकारितानि छन्नानीत्यर्थः सौगान्धिकानि कह्लाराणि यस्मिंस्तत्तथा । 'सौगन्धिकं तु कह्लारम्' इत्यमरः । यद्वा सौगन्धिकं सुगन्धितृणविशेषः

---

१ गणस्य. २ विघट्टित. ३ बन्धनम्. ४ द्रवबद्ध, ५ सारसित (मा०).

नमत्तकलहंसकामिनीकृतकोलाहलम्, अनेकजलचरपतंग[1]शतसंचलनचञ्चलितवाचालवीचिमालम्, अनिलोल्लासितकल्लोलशिखरसीकराररब्धदुर्दिनम्, अशङ्कितावतीर्णाभिरम्भःक्रीडारागिणीभिः स्नानसमये वनदेवताभिः केशपाशकुसुमैः सुरभीकृतम्, एकदेशावतीर्णमुनिजनापूर्यमाणकमण्डलुकलजलध्वनिमनोहरम्, उन्मिष[2]दुत्पलवनमध्यचारिभिः सवर्णतया रसितानुमेयैः कादम्ब[3]कदम्बकैरासेवितम्, अभिषेकावतीर्णपुलिन्दराजसुन्दरी[4]कुचचन्दनधूलिधवलिततरंगम्[5], उपान्तजातकेतकीरजःपटलबद्धकूलपुलिनम्, आसन्नाश्रमागततापसक्षालितार्द्रवल्कलकषायपाटलतटजलम्, उपतटविटपिपल्लवानिलवीजितम्, अविरलतमालवीथिकान्धकारिताभिर्वालिनिर्वासितेन संचरता प्रतिदिनमृष्यमूकवासिना सुग्रीवेणावलुप्तफलपरिलघुलताभिरुदवासितापसानां देवतार्चनोपयुक्तकुसुमाभिरुत्पतज्जलचरपतंगपक्षपुटविगलितजलबिन्दुसेकसुकुमारकिसलयाभिर्लतामण्डपतल[6]शिखण्डिमण्डलारब्धताण्डवाभिरनेककुसुमपरिमलवाहिनीभिर्वनदेवताभिः[7] श्वासवासिताभिरिव वनराजिभि-

---

कह्लारस्य वर्णितत्वात् । सारसाः सरसि भवाः पक्षिविशेषाः । **अनेकेति**-अनेके ये जलचराः पतङ्गाः पक्षिणस्तेषां संचलनेन चञ्चलिताः क्षुभिता वाचाला मुखरा वीचिमाला यस्मिन् । **अनिलेति**—अनिलेन वायुनोल्लासिता उल्लासं प्रापिता ये कल्लोला बृहत्तरंगास्तेषां शिखराणि तेषां शीकरा अम्बुकणास्तैरारब्धं दुर्दिनं मेघजं तमो यस्मिन् । अशङ्कितं शङ्कारहितं यथा स्यात्तथावतीर्णाभिः विजनत्वादिति भावः । केशपाशः केशकलापः । 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ।' इत्यमरः । **एकेति**—आपूर्यमाणानां कमण्डलूनां यः कलो मधुरो जलध्वनिस्तेन मनोहरम् । **कादम्बेति**-कलहंससमूहैः आ समन्तात्सेवितम् । **अभिषेकेति**-अभिषेकार्थं स्नानार्थमवतीर्णानां पुलिन्दानां म्लेच्छविशेषाणां राजा तस्य । 'भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ।' इत्यमरः । किरातस्वामिनः सुन्दर्यस्तासां कुचचन्दनधूल्या धवलितास्तरङ्गा यस्य । रजःपटलं परागसंततिः । पुलिनं सैकतम् । **आसन्नेति**-समीपवर्त्याश्रमागततापसैः क्षालितैरार्द्रवल्कलैः कषायं तुवरं पाटलं श्वेतरक्तं च तटजलं यस्य । तमालवीथिकास्तमालपङ्क्तयः । वालिनिर्वासितेन...वालिना निर्वासितेन स्थानाद्भ्रंशितेन । वालिसुग्रीवकथा रामायणे किष्किन्धाकाण्डे ९. १०. अध्याययोर्द्रष्टव्या । ऋष्यमूकः पर्वतविशेषः । 'ऋष्यमूकस्तु पम्पायाः पुरस्तात्पुष्पितद्रुमः' । इति रामायणे । उदवासीति—उदके वस्तुं शीलं येषां ते उदवासिनस्ते च ते तापसाश्च तेषाम् । 'पेषंवासवाहनधिषु च' इत्युदादेशः । अत्र मनुः—अप्सु वासस्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयेत्तपः' । इति । **उत्पतदिति**—उत्पतन्तश्च ते जलचराः पतङ्गाः पक्षिणश्च तेषां पक्षपुटेभ्यो विगलिता ये जलबिन्दवस्तेषां सेकेन सुकुमाराणि किसलयानि यासां ताभिः । **लतेति**-शिखण्डिमण्डलेन मयूरसमूहेन आरब्धं ताण्डवाख्यं नृत्यं यासु ताभिः । **अनेकेति** अनेकानि नानाजातीनि पुष्पाणि तेषां परिमलमामोदं वहन्तीतिः ताभिः । अत एव वनदेवता-

---

१ पतत्रि. २ उन्मिषित. ३ कादम्बैः. ४ शबरी. ५ धवलिततरम्. ६ तलस्थित. ७ देवतास्वानिश्वास.

रुपरुद्धतीरम्, अपरसागराशङ्किभिः सलिलमादातुमवतीर्णैर्जलधरैरिव बहलपङ्कमलिनैर्वनकरिभिरनवरतमापीयमानसलिलम्, अगाधमनन्तमप्रतिममपां निधानं पम्पाभिधानं पद्मसरः। यत्र च विकचकुवलयप्रभाश्यामायमानपक्षपुटान्यद्यापि मूर्तिमद्रामशापग्रस्तानीव [1]मध्यचारिणामालोक्यन्ते चक्र[2]नाम्नां मिथुनानि।

तस्यैवंविधस्य पद्मसरसः पश्चिमे तीरे राघवशरप्रहारजर्जरित[3]जीर्णतालतरुखण्डस्य च समीपे दिग्गजकरदण्डानुकारिणा जरदजगरेण सततमावेष्टितमूलतया बद्धमहालवाल इव, तुङ्गस्कन्धावलम्बिभिरनिलवेल्लितैरहिनिर्मोकैर्धृतोत्तरीय इव, दिक्चक्रवालपरिमाणमिव गृह्णता भुवनान्तरालविप्रकीर्णेन शाखासंचयेन प्रलयकालताण्डवप्रसारितभुजसहस्रमुडुपति[4]शकलशेखरमिव विडम्बयितुमुद्यतः, पुराणतया पतनभयादिव गगन[5]स्कन्धलग्नः निखिलशरीरव्यापिनीभिरतिदूरोन्नताभिर्जीर्णतया शिराभिरिव परिगतो व्रततिभिः, जरातिलकाबि-

---

भिररण्याधिष्ठात्रीभिः श्वासेन मुखमारुतेन वासिताभिः सुरभीकृताभिरिव। अगाधम्—अप्राप्यतलम्। अनन्तम्—अपरिमितपारम्। अपां निधानं शेवधिभूतम्। **विकचेति**-विकचानि प्रफुल्लानि यानि कुवलयानि तेषां प्रभया अश्यामानि श्यामानि भवन्ति श्यामायमानानि। 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' इति क्यष् प्रत्ययः। 'वा क्यषः' इत्यात्मनेपदे शानच्। **रामेति**—सीतावियोगे दुःखार्ते रामे रुदति चक्रवाका जहसुः। ततः क्रुद्धो रामो ममैव युष्माकमपि प्रियाविरहजं दुःखं भविष्यतीति ताञ्छशाप। इति पद्मपुराणोक्तकथानुरोधात्कविनेदं लिखितम्। **मध्येति**-भानुचन्द्रस्तु मध्यचारिणेति पठित्वा 'वनान्तभ्रमणकारिणा' इति व्याचष्टे। **राघवेति**—तरुखण्डं वृक्षसमूहः। अनिलवेल्लितैः वायुना धुतैः। धृतोत्तरीयः धृतमुत्तरीयं संव्यानं येन स तथा। 'संव्यानमुत्तरीयं च' इत्यमरः। **दिगिति**—दिशां चक्रवालं मण्डलं तस्य परिमाणं विशालतामानम्। अनुरूपं वर्णनं कुमारसम्भवे—'स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः' इति। ताण्डवं शिवस्य नृत्यम्। अस्य वर्णनं मुद्राराक्षसे 'संकोचेनैव दोष्णां मुहुरभिनयतः सर्वलोकातिगानाम्।' इत्यादि। **उडुपतीति**—उडूनां नक्षत्राणां पतिश्चन्द्रस्तस्य शकलं शेखरे यस्य। अतिविस्तीर्णशाखावत्त्वाच्चन्द्रस्यापि तच्छिरोवर्तित्वाच्छिवविडम्बनम्। **गगनेति**—अत्युच्चत्वादाकाशस्कन्धे लग्न इव। भानुचन्द्रस्तु 'वायुस्कन्धलग्नः' इति पठित्वा 'वायुः स्कन्धे लग्नो यस्य एवं भूत इव। अनेन शाखासु महावायुप्रवेगेण प्रकम्पः सूचितः।' इति व्याख्याति। **अतिदूरेति**—अतिदूरं विप्रकृष्टमुन्नता ऊर्ध्वं प्रसृताः। यद्वातिदूरा दूरंगता उन्नता उत्तुङ्गाश्च ताभिः

---

[1] वनम०. [2] चक्रवाकनाम्नाम्. [3] रितबालतरु. [4] उडुपतिशेखरम्. [5] वायु, पवन.

न्दुभिरिव कण्टकैराचिततनुः, इतस्ततः परीपीतसागरसलिलैर्गगनागतैः[4] पत्ररथैरिव शाखान्तरेषु[1] निलीयमानैः क्षणमम्बुभारालसैरार्द्रीकृतपल्लवैर्जलधरपटलैरप्यदृष्टशिखरदेशः, तुङ्गतया[2] नन्दनवनश्रियमिवावलोकयितुम्[3] अभ्युद्यतः, समीपवर्तिनामुपरि संचरतां गगनतलगमनखेदायासितानां रविरथतुरंगमाणां सृक्कपरिस्रुतैः फेनपटलैः संदेहिततूलराशिभिर्धवलीकृताशिखरशाखः, वनगजकपोलकण्डूयनलग्नमद[5]निलीनमत्तमधुकरमालेन लोहशृङ्खलाबन्धनिश्चलेनेव कल्पस्थायिना मूलेन समुपेतः, कोटराभ्यन्तरनिविष्टैः स्फुरद्भिः सजीव इव मधुकरपटलैः, दुर्योधन इवोपलक्षितशकुनिपक्षपातो नलिननाभ[6] इव वनमालोपगूढो नवजलधरव्यूह इव नभसि दर्शितो[7]न्नतिरखिलभुवनतलावलोकनप्रासाद इव वनदेवतानामधिपतिरिव दण्डकारण्यस्य नायक इव सर्ववनस्पतीनां सखेव विन्ध्यस्य[8] शाखाबाहुभिरुपगुह्येव[9] विन्ध्याटवीमवस्थितो महाञ्जीर्णः शालमलीवृक्षः ।

तत्र च शाखाग्रेषु कोटरोदरेषु पल्लवान्तरेषु स्कन्धसंधिषु जीर्णवल्कलविवरेषु महावकाशतया विश्रब्धविरचितकुलायसहस्राणि दुरारोहतया विगलित[10]विनाश-

---

व्रततिभिः लताभिः । **जरेति**—अतिवार्धक्ये शरीरं कृष्णवर्णैर्बिन्दुभिस्तिलकितं भवतीति सुप्रसिद्धम् । आचिततनुर्व्याप्तशरीरः । इतस्ततः इति गगनागतैरित्यनेन सम्बन्धि । पत्ररथैः पक्षिभिः । नन्दनवनमिन्द्रोद्यानम् । **सृक्केति**—सृक्कणी ओष्ठप्रान्ते ताभ्यां परिस्रुतैः पतितैः । फेनपटलैः लालाकफसमूहैः । **संदेहितेति**—संदेहिताः संदेहं प्रापितास्तूलराशयो यैः । **वनेति**—वनगजैर्यत्कपोलयोः कण्डूयनं खर्जनं तेन लग्नो यो मदो दानं तत्र निलीनाः मत्तानां मधुकराणां माला यस्य । **कल्पेति**—कल्पं यावत्तिष्ठतीत्येवंशीलेन । कोटरो वृक्षरन्ध्रम् । **उपलक्षितेति**—उपलक्षितः शकुनीनां विहंगमानां पक्षैः पातोऽवतरणं पक्षाणां पातो गलनं वा यस्मिन् । अन्यत्र उपलक्षितः शकुनौ स्वमातुले पक्षपातो यस्य । **नलिनेति**—नलिनं कमलं नाभौ यस्य स नलिननाभो विष्णुः । गड्वादित्वात्सप्तम्याः परनिपातः । अच्प्रत्यन्वव--’ इत्यत्र ‘ अच् ’ इति योगविभागादच् । केचित्तु नाभ्यन्तस्य सर्वत्रैवाच् समासान्त इति न नियम इत्याहुः । तेन ‘ प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेः ’ इति माघोऽपि संगच्छते । **वनेति**—वनमालयारण्यराज्योपगूढः परिक्षिप्तः । पक्षे ‘ आजानुलम्बिनी माला सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदम्बाढ्या वनमालेति कीर्तिता ’ ॥ इत्युक्तलक्षणया वनमालयालिङ्गितदेहः । व्यूहो निवहः । **दर्शितेति**--दर्शितोन्नतिर्येनेत्युभयोरर्थसाम्यादभङ्गश्लेषः । **तत्रेति**--पल्लवान्तरेषु किसलयमध्यभागेषु । अवकाशः अन्तर्विस्तरः । **विश्रब्धेति**—विश्रब्धं यथा तथा विरचितानि कुलायानां नीडानां सहस्राणि यैः । दुःखेनारोहो यस्य स दुरा-

---

१ शाखान्तदेशेषु. २ उत्तुङ्गतया. ३ आलोकयितुम्. ४ अम्बर. ५ मदसलिल. ३ पद्मनाभ. ७ कृत. ८ विन्ध्याचलस्य. ९ अवगुह्य, उपरुध्य. १० विगतभयानि, विगतविनाशभयानि.

भयानि नानादेशसमागतानि शुकशकुनिकुलानि प्रतिवसन्ति स्म । यैः परिणामविरलदलसंहतिरपि स वनस्पतिरविरलदलनिचयश्यामल इवोपलक्ष्यते दिवानिशं निलीनैः । ते च तस्मिन्वनस्पतावतिवाह्यातिवाह्य रजनीमात्मनीडेषु[1] प्रतिदिनमुत्थायोत्थायाहारान्वेषणाय नभसि विरचितपङ्क्तयो मदकलहलधर[2]हलमुखोत्क्षेप[3]विकीर्णबहुस्रोतसमम्बरतले कलिन्दकन्यामिव दर्शयन्तः सुरगजोन्मूलितविगलदाकाशगङ्गाकमलिनीशङ्कामुपजनयन्तो दिवसकररथतुरगप्रभानुलिप्तमिव गगनतलमुपपादयन्तः[4] संचारिणीमिव मरकतस्थलीं विडम्बयन्तः शैवलपल्लवावलीमिवाम्बरसरसि प्रसारयन्तो गगनविततैः[5] पक्षपुटैः कदलीदलैरिव दिनकरखरकरनिकरपरिखेदिताशामुखानि वीजयन्तो वियति विसारिणीं[6] शष्पवीथीमिवारचयन्तः सेन्द्रायुधमिवान्तरिक्षमादधाना विचरन्ति स्म शुकशकुनयः । कृताहाराश्च पुनः प्रतिनिवृत्यात्मकुलायावस्थितेभ्यः शावकेभ्यो विविधान्फलरसान्कलममञ्जरीविकारांश्च प्रहतहरिणरुधिरानुरक्तशार्दूलनखकोटिपाटलेन चञ्चुपुटेन दत्त्वा दत्त्वाधरीकृतसर्वस्नेहेनासाधारणेन गुरुणापत्यप्रेम्णा तस्मिन्नेव क्रोडान्तर्निहिततनयाः क्षपाः क्षपयन्ति स्म ।

रोहस्तस्यभावस्तत्ता तया । **यैरिति**—यैर्निलीनैः परिणामेन वार्धक्येन विरलाल्पा दलसंहतिः पर्णसमुदायो यस्य तादृशोपि अविरलः यः दलनिंचयस्तेन श्यामलः । ते च शुकशकुनयः इति सम्बन्धः । अतिवाह्यातिवाह्य क्षपयित्वा क्षपयित्वा । वीप्सया चिरवासो द्योत्यते । **मदेति**—मदकलो मदोद्धतो यो हलधरः बलरामस्तस्य हलस्य मुखं तेन य उत्क्षेप उपरिक्षेपणं तेन विकीर्णानि बहूनि स्रोतांसि यस्यास्तामिव । हलधरकथा प्राक् २३ पृष्ठे द्रष्टव्या । सुरगजेन ऐरावतेन उन्मूलिता अत एव विगलन्ती या आकाशगङ्गायाः कमलिनी पद्मषण्ड तस्याः शङ्काम् । **दिवसेति**-दिवसकररथः सूर्यरथस्तस्य तुरगाः तेषां प्रभा । अर्थाद्धरिता तेषां हरितत्वात् । तदुक्तं शाकुन्तले—अतीत्य हरितो हरींश्च वर्तन्ते वाजिन इति । ऋग्वेदे च 'भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य' इति । तयानुलिप्तमक्तमिव । शैवलं जलनीली । तस्याः पल्लवावलीं पल्लवपंक्तिम् । **दिनेति**—दिनकरस्य ये खराः तीक्ष्णाः करास्तेषां निकरेण समूहेन परिखेदितानि सर्वतः क्लान्तानि आशामुखानि दिङ्मुखानि । शष्पवीथीं बालतृणशाद्वलम् । इन्द्रायुधं शक्रधनुः । **कलमेति**--कलमः शालिविशेषस्तस्य मञ्जर्यो वल्ल्यस्तासां विकाराञ्छेदान् तद्गतकणान्वा । **प्रहतेति**--प्रहतहरिणानां रुधिरेणानुरक्ता लोहिताः शार्दूलस्य व्याघ्रस्य नखानां कोटयोग्राणि तद्वत्पाटलेन कुङ्कुमवर्णेन । **अधरीति**—अधरीकृतस्तिरस्कृतो न्यूनत्वमापादितो वा सर्वोन्यवस्तुस्नेहो येन तेनापत्यप्रेम्णा दत्त्वा दत्त्वेत्यन्वयः । **क्रोडेति**—क्रोडं भुजान्तरमत्र पक्षान्तरं तत्र निहिताः स्थापितास्तनयाः यैः ।

---

१ निशाम्. २ बलभद्र. ३ मुखाक्षेप. ४ प्रदर्शयन्त. ५ नावततैः. ६ विस्तारिणीम्.

एकस्मिंश्च जीर्णकोटरे जायया सह निवसतः पश्चिमे वयसि वर्तमानस्य कथमपि पितुरहमेवैको विधिवशात्सूनुरभवम् । अतिप्रबलया चाभिभूता ममैव जायमानस्य प्रसववेदनया जननी मे लोकान्तर[1]मगमत् । अभिमतजायाविनाशशोकदुःखितोपि खलु तातः सुतस्नेहादन्त[2]र्निगृह्य पटुप्रसरमपि शोक[3]मेकाकी मत्संवर्धनपर एवाभवत् । अतिपरिणतवयाश्च कुशचीरानुकारिणीमल्पावशिष्टजीर्णपिच्छजालजर्जरामवस्रस्तांसदेशशिथिलामपगतोत्पतनसंस्कारां पक्षसंततिमुद्वहन्नुपारूढकम्पतया च संतापकारिणीमङ्गलघ्नां जरामिव विधुन्वन्नकठोरशेफालिकाकुसुमनालपिञ्जरेण कलममञ्जरीदलनमसृणितक्षीणोपान्तलेखेन स्फुटिताग्रकोटिना चञ्चुपुटेन परनीडनिपतिताभ्यः शालिवल्लरीभ्यस्तण्डुलकणानादायादाय तरु[4]मूलनिपतितानि शुककुलावदलितानि फलशकलानि समाहृत्य परिभ्रमितुमशक्तो मह्य[5]मदात् । प्रतिदिवसमात्मना च मदुपभुक्तशेषमकरोदशनम् ।

एकदा तु प्रभातसंध्यारागलोहिते गगनतल[6]कमलिनीमधुरक्तपक्षसंपुटे वृद्धहंस इव मन्दाकिनीपुलिनादपरजलनिधितटमवतरति चन्द्रमसि, परिणतरङ्कु-

---

एकास्मिन्निति-पश्चिमे वयसि उत्तरवयसि वार्धक्ये इत्यर्थः । विधिवशाद्विधिनियोगात् । **अभिमतेति**-अभिमता चासौ जाया च तस्या विनाशेन शोकः तेन दुःखितः संजातदुःखः । निगृह्य निरुध्य । पटुप्रसरं पटुर्महांस्तीव्रो वा प्रसरो यस्य तम् । **कुशेति**-कुशचीरं कुशनिर्मितं चीरं तदनुकरोतीति ताम् । **अल्पेति**-अल्पानि विरलान्यवशिष्टानि यानि जीर्णपिच्छानि तेषां जालेन जर्जरां विशीर्णाम् । **अवस्रस्तेति**-अवस्रस्तो गलितः अंशदेशस्तेन शिथिलां श्लथास्थिबन्धामित्यर्थः । अपगत उत्पतनस्य संस्कारः अभ्यासजं सामर्थ्यं यस्यास्ताम् । पक्षसंततिं पक्षसमूहम् । विधुन्वन् विधूननेनापास्यन्नित्यर्थः । **अकठोरेति**-अकठोरं कोमलं यच्छेफालिका निर्गुण्डी । ‘शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा’ । इत्यमरः । तस्याः कुसुमं तस्य नालं दण्डस्तद्वत्पिञ्जरेण । **कलमेति**-कलममञ्जरीणां दलनेन विदारणेन मसृणिता स्निग्धा. क्षीणा घर्षणावसन्ना चोपान्तलेखा यस्य तेन । अवदलितानि खण्डितानि । आत्मना स्वयम् । **एकदेति**-एकदा तु मृगयाकोलाहलध्वनिरुदचरत् इत्यन्वयः । लोहितः रक्तः । **गगनेति**-गगनतलमेव कमलिनी सरसी तस्या मधु तेन रक्तं पक्षसंपुटं यस्य । अनुरूपवर्णनं विक्रमाङ्कदेवचरिते ‘अयं च कुसुमायुधप्रियसुहृत्क्षणैः पञ्चशैर्भविष्यति पयोनिधेः पुलिनराजहंसः शशी’ ॥ इति । अपरजलनिधिः पश्चिमसमुद्रः । **परिणतेति**-परिणतो जरठो यो रङ्कुर्मृगविशेषस्तस्य रोमवत्पाण्डुनि पीतधवले । ‘पाण्डुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसन्निभः’ । इति शब्दार्णवः ।

---

[1] परलोकम्. [2] अभ्यन्तरे. [3] शोकवेगम्. [4] वृक्ष. [5] मह्यमाहारम्. [6] गगनतले, गगनकमलिनी, मध्वनुरक्त.

रोमपाण्डुनि व्रजति विशालतामाशाचक्रवाले, गजरुधिररक्तहरिसटालोमलोहिनीभिरातप्तलाक्षिकतन्तुपाटलाभि[1]रायामिनीभिरशिशिरकिरणदीधितिभिः पद्मरागरत्नशलाकासंमार्जनीभिरिव समुत्सार्यमाणे गगनकुट्टिमकुसुमप्रकरे तारागणे, संध्यामुपासितुमुत्तराशावलम्बिनि मानससरस्तीरमि[2]वावतरति सप्तर्षिमण्डले, तटगतवि[3]घटितशुक्तिसंपुटविप्रकीर्णमरुणकरप्रेरणाधोगलितमुडुगणमिव मुक्ताफलनिकरमुद्वहति धवलितपुलिनतटमुदन्वति पूर्वेतरे, तुषारबिन्दुवर्षिणि विबुद्धशिखिकुले विजृम्भमाणकेसरिणि करिणीकदम्बकप्रबोध्यमानसमदकरिणि क्षपाजलजडकेसरं कुसुमनिकरमुदयगिरिशिखरस्थितं सवितारमिवोद्दिश्य पल्लवाञ्जलिभिः समुत्सृजति कानने, रासभरोमधूसरासु[4] वनदेवताप्रासादानां तरूणां शिखरेषु पारावतमालायमानासु धर्मपताकास्विव समुन्मिषन्तीषु तपोवनाग्निहोत्रधूमलेखासु, अवश्यायसीकरिणि लुलि-

---

आशाचक्रवाले दिक्चक्रे । **गजेति**–गजरुधिरेण रक्ता या हरिसटा सिंहकेसरः । 'सटा जटाकेसरयोः' इति मेदिनी । तस्या लोमवल्लोहिनीभिः रक्ताभिः । **आतप्तेति**–आतप्ता ये लाक्षा जतु तस्या इमे लाक्षिकास्तन्तवस्तद्वत्पाटलाभी रक्ताभिः । आयामिनीभिरायामो दैर्घ्यं स आसां विद्यते ताभिः । दीधितिभिर्मयूखैः । **पद्मेति**–पद्मरागरत्नानां याः शलाकास्तासां संमार्जनीभिः शोधनीभिः । **मानसेति**–मानसं नाम ब्रह्मणा मनसा निर्मितं सरः । तदुक्तं रामायणे 'कैलासपर्वते राम मनसा निर्मितं परम् । ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः' ॥ इति । सप्तर्षिमण्डले–मरीचिः, अत्रिः, अङ्गिराः, पुलस्त्यः, पुलहः, क्रतुः, वसिष्ठश्चैते सप्तर्षयस्तेषां मण्डलं तारकासमूहविशेषः । सन्ध्यामुपासितुमिव प्रातस्नानादिविध्यनुष्ठानार्थमिव । अत्र याज्ञवल्क्यः–अन्तर्जानु शुचौ देश उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥ इति । **तटेति**–तटगतानि यानि विघटितानि शुक्तिसंपुटानि तेभ्यो विप्रकीर्णमितस्ततो विक्षिप्तम् । समानं वर्णनं रघुवंशे–'एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः' इत्यादि । विक्रमाङ्कदेवचरिते च 'तटत्रुटन्मौक्तिकशुक्तिभङ्ग्या' इत्यादि । प्रेरणा पुरोनोदनम् । उडुगणं नक्षत्रपुञ्जम् । उदन्वति सागरे । पूर्वेतरे–पूर्व इतरो यस्मात्तस्मिन् । बहुव्रीहित्वान्न सर्वादित्वम् । **तुषारेति**–तुषारबिन्दून् हिमजलपृषतान् वर्षतीति तस्मिन् । विबुद्धं प्रबुद्धं शिखिकुलं मयूरसमूहो यस्मिन् । **क्षपेति**—क्षपाजलेन रात्रिसम्बन्धितुषारजलेन जडानि केसराणि किञ्जल्कानि यस्मिंस्तादृशं कुसुमनिकरं सवितारमुद्दिश्येव कानने समुत्सृजति सति । **रासभेति**—रासभस्य बालेयस्य रोमवत्तनूरुहवद्धूसरासु धूम्रवर्णासु । वनदेवताप्रासादानां तरूणां शिखरेषु पारावतानां कपोतानां माला तद्वदाचरन्तीषु । क्यङन्तत्वाच्छानच् । **अवश्यायेति**—इतो मातरिश्वनीत्यस्य विशेषणानि । अवश्यायो हिमं तस्य सीकराः कणा यस्मिन् । लुलितं कम्पितं वेल्लितं वा कमल-

---

[1] आगामिनीभिः. [2] इवाम्बरात्. [3] विघट्टित. [4] ०धूमरासु.

सकमलवने रतिखिन्न[1]शबरसीमन्तिनीस्वेदजलकणिकापहारिणि वनमहिषरोमन्थफेनबिन्दुवाहिनि चलितपल्लवलतालास्योपदेशव्यसनिनि विघटमानकमलखण्डमधुसीकरासारवर्षिणि कुसुमामोदतर्पितालिजाले निशावसानजातजडिम्नि मन्दमन्दसंचारिणि प्रवाति प्राभातिके मातरिश्वनि, कमलवनप्रबोधमङ्गलपाठकानामिभगण्डडिण्डिमानां मधुलिहां कुमुदोदरेषु घनघटमानदलपुटनिर्बद्ध[2]पक्षसंहतीनामुच्चरत्सु हुंकारेषु[3], प्रभातशिशिरमारुताहतमुत्तप्तजतुरसाश्लिष्टपक्ष्ममाल[4]मिव सशेषनिद्राजिह्मतारं[5] चक्षुरुन्मीलयत्सु शनैः शनैरूषरशय्याधूसरक्रोडरोमराजिषु वनमृगेषु, इतस्ततः संचरत्सु वनचरेषु, विजृम्भमाणे श्रोत्रहारिणि पम्पासरःकलहंस[6]कोलाहले, समुल्लसति नर्तितशिखण्डिमण्डले मनोहरे वनगजकर्णतालशब्दे, क्रमेण च गगनतलमार्गमवतरतो दिवसकरवारणस्याव[7]चूलचामरकलाप इवोपलक्ष्यमाणे मञ्जिष्ठारागलोहिते किरणजाले, शनैः शनैरुदिते भगवति सवितरि, पम्पासरःपर्यन्ततरुशिखरसंचारिण्यध्यासितगिरिशिखरे दिवसकरजन्मनि हततारे पुनरिव कपीश्वरे वनमभिपतति बालातपे, स्पष्टे जाते प्रत्यूषसि,

वनं येन तस्मिन् । रोमन्थश्चर्वितचर्वणम् । **चलितेति**–चलिताः कम्पिताः पल्लवा यासां तादृश्यो या लतास्तासां लास्यं नृत्यं तस्योपदेशे व्यसनमासक्तिरस्त्यस्येति तस्मिन् । विघटमानं विकासं प्राप्यमाणं यत्कमलखण्डं पद्मसंघातस्तस्य यन्मधु तस्यासारः संपातवर्षस्तं वर्षतीति तस्मिन् । कुसुमामोदेन तर्पितं प्रीणितमलिजालं भ्रमरसमूहो येन । निशावसानेन जातो जडिमा यस्य तस्मिन् । मातरिश्वनि–मातरि आकाशे श्वयति संचरतीति मातरिश्वा वायुः । **कमलवनेति**–अत्र कमलवनस्य प्रभुत्वं भ्रमराणां च बन्दित्वं व्यङ्ग्यम् । मधुरगानेन हि प्रभुर्निद्रातो बोध्यते । उक्तं च भोजेन–'श्रुतौ वा मधुरैर्गानैर्निद्रातो बोधयेत्प्रभुम्' । इति । **इभेति** इभगण्डे हस्तिगण्डे डिण्डिमानां डिण्डिमः पटहः स इव शब्दं कुर्वताम् । **घनेति**–घनं यथा तथा घटमानं संकोचं प्राप्यमाणं दलपुटं तस्मिन्निबद्धा पक्षसंहतिर्येषाम् । जतु लाक्षा । पक्ष्ममालाक्षिलोमानि । सशेषा निद्रा तया जिह्मा वक्रा तारा यस्य तत् । 'जिह्मस्तु कुटिले मन्दे' इति हैमः । **ऊषरेति**–'स्यादूषः क्षारमृत्तिका' इत्यमरः । तद्वती भूमिरूषरः । 'ऊषशुषिमुष्कमधुभ्यो रः' इति रप्रत्ययः । स एव तस्मिन् वा शय्या तया धूसरा धूम्रवर्णा क्रोडरोमराजिर्हृदयलोमपंक्तिर्येषां तेषु । **वनेति**–वनगजानां कर्णा एव ताला वाद्यप्रभेदास्तेषां शब्दे । यद्वा ताला नियतकालान्तरेण कर्णताडनानि । 'तालः कालक्रियामानम्' इत्यमरः । **अवचूलेति**–अवनता चूडाऽग्रं यस्य स डलयोरभेदादवचूलोऽधोमुखश्चामराणां कलापः स इव । मञ्जिष्ठौषधिविशेषः । **अध्यासितेति**–बालातपे कपीश्वरे च । **दिवसेति**—दिवसकरात्सूर्याज्जन्म यस्य तस्मिन्बालातपे सुग्रीवे च । हततारे हतास्ते-

---

१ खिन्न. २ निरुद्ध. ३ झङ्कारेषु, टङ्कारेषु. ४ पक्ष्मजालम्. ५ जिह्मित, जिह्मिततारकम्. ६ कलहंसकुल. ७ वारणस्याव०, अवधूत.

नचिरादिव दिवसाष्टमभागभाजि स्पष्टभासि भास्वति भूते, प्रयातेषु यथाभिमतानि दिगन्तराणि शुककुलेषु, कुलायनिलीननिभृतशावकसनाथेपि निःशब्दतया शून्य इव तस्मिन्वनस्पतौ, स्वनीडावस्थित एव ताते, मयि च शैशवादसंजा[1]तबलसमुद्भिद्यमानपक्षपुटे तातस्य समीपवर्तिनि कोटरगते, सहसैव तस्मिन्महावने संत्रासितसकलवनचरः सरभसमुत्पतत्पतत्रिपक्षपुटशब्दसंततो भीतकरिपोतचीत्कारपीवरः प्रचलितलताकुलितमत्तालिकुलक्वणितमांसलः परिभ्रमदुद्घोणवनवराहरव[2]घर्घरो गिरिगुहासुप्तप्रबुद्धसिंहनादोपबृंहितः कम्पयन्निव तरून्भगीरथावतार्यमाणगङ्गाप्रवाहकलकलबहलो भीतवनदेवताकर्णितो मृगयाकोलाहलध्वनिरुदचरत् । आकर्ण्य च तमहमश्रुतपूर्वमुपजातवेपथुरर्भकतया जर्जरितकर्णविवरो भयविह्वलः समीपवर्तिनः पितुः प्रतीकारबुध्द्या जराशिथिलपक्षपुटान्तरमविशम् ।

अनन्तरं च सरभसमितो गजयूथपतिलुलितकमलिनीपरिमलः, इतः क्रोडकुलदश्यमानभद्रमुस्तारसामोदः, इतः करिकलभभज्यमानसल्लकीकषायगन्धः, इतो निपतितशुष्कपत्रमर्मरध्वनिः, इतो वनमहिषविषाणकोटिकुलिशभिद्यमानवल्मीकधूलिः, इतो मृगकदम्बकम्, इतो वनगजकुलम्, इतो वनवराहयूथम्, इतो

जोभावादपमृष्टास्तारा येन । पक्षे हृता तारा वालिपत्नी येन । **कुलायेति**—कुलायेषु निलीना निभृता निश्चलाश्च ये शुकशावकास्तैः सनाथे । **असंजातेति**—असञ्जातं बलमुत्पतनसामर्थ्यं यस्य तादृक् समुत्पद्यमानं पक्षपुटं यस्य । कोटरगते मयि तातस्य समीपवर्तिनि सति । सरभसं ससंभ्रमम् । पतत्रिणः पक्षिणः । संततो विस्तृतः । चीत्कारेण पीवरः पुष्टः । मांसलः पृथुः । उद्गता घोणा नासिका येषां ते उद्घोणाः । रवेण घर्घरः कर्कशः । **गिरिगुहेति**—गिरिगुहासु आदौ सुप्ताः पश्चादुत्थिता ये सिंहास्तेषां नादेनोपबृंहित उपचितः । वेपथुः कम्पः । जर्जरितं स्फोटितम् । प्रतीकारबुद्ध्या पक्षपुटान्तरप्रवेशो भयत्राणहेतुः स्यादिति धिया । लुलिता मृदिता । क्रोडकुलं वराहसमुदायः । तेन दश्यमानाः भद्रमुस्तास्तासां रसस्यामोदः । भद्रमुस्ता—‘ क्रोडा हि मुस्ताप्रियाः ’—तथाहि शाकुन्तले—‘ विस्रब्धं क्रियतां वराहततिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले ’ इति । रघुवंशे च ‘ मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णम् । जग्राह स द्रुतवराहकुलस्य मार्गम् ’ इति । सल्लकी हस्तिप्रियो वृक्षभेदः । ‘ गजभक्ष्या...सल्लकी ह्लादिनीति च ’ । इत्यमरः । तथाहि विक्रमोर्वशीये—‘अयं (नागाधिराजः) अभिलेढु तावदासवसुरभिरसं सल्लकीभङ्गम् । ’ इति । साहि कषायगन्धा—‘ शिशिरकटुकषायस्त्यायते सल्लकीनामिभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगन्धः । ’ इति मालतीमाधवे । ‘ अथ मर्मरः । स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम् । ’ इत्यमरः । **वनेति**—वनमहिषाणां विषाणकोटयः शृङ्गाग्राण्येव कुलिशानि वज्राणि । अनेन तेषामभेद्यत्वमुक्तम् । तैर्भिद्यमानानां वल्मीकानां धूलिः ।

---

[1] असंजातबले. [2] घर्घरकठोरः.

वनमाहिषवृन्दम्, इतः शिखण्डिमण्डलविरुतम्, इतः कपिञ्जलकुलकलकूजितम्, इतः कुररकुलक्वणितम्, इतो मृगपतिनखभिद्यमानकुम्भकुञ्जररसितम्, इयमार्द्रपङ्कमलिना वराहपद्धतिः[1], इयमभिनवशष्पकवलरसश्यामला हरिणरोमन्थफेनसंहतिः, इयमुन्मदगन्धगजगण्डकण्डूयनपरिमलालीनमुखरमधुकरविरुतिः, एषा निपतितरुधिरबिन्दुसिक्तशुष्कपत्रपाटला रुरुपदवी, एतद् द्विरदचरणमृदितविटपपल्लवपटलम्, एतत्खड्गि[2]कुलक्रीडितम्, एष नखकोटिविलिखितविकटपत्रलेखो रुधिरपाटलः करिमौक्तिक[3]दलदन्तुरो मृगपतिमार्गः, एषा प्रत्यग्रप्रसूतवनमृगीगर्भरुधिरलोहिनी भूमिः, इयमटवीवेणिकानुकारिणी पक्षचरस्य[4] यूथपतेर्मदजलमलिना संचारवीथी, चमरीपङ्क्तिरियमनुगम्यताम्, उच्छुष्कमृगकरीषपांसुला त्वरिततरमध्यास्यतामियं वनस्थली, तरुशिखरमारुह्यताम्, आलोक्यतां दिगियम्, आकर्ण्यतामयं शब्दः, गृह्यतां धनुः, अवहितैः स्थीयताम्, विमुच्यन्तां श्वानः—इत्यन्योन्यमभिवदतो मृगयासक्तस्य[5] महतो जनसमूहस्य तरुगहनान्तरितविग्रहस्य क्षोभितकाननं कोलाहलमशृणवम् ।

अथ नातिचिरादे[6]वानुलेपनार्द्रमृदङ्गध्वनिधीरेण गिरिविवरविजृम्भितप्रतिनादगम्भीरेण शबरशरताडितानां केसरिणां निनादेन, संत्रस्तयूथमुक्तानामेकाकिनां

कपिञ्जलानां गौरतित्तिराणां चातकानां वा कुलं वृन्दम् । कुररा मत्स्यनाशनाः । कुञ्जरो हस्ती । अतिशयितः कुञ्जो हनुरस्य । 'खमुखकुञ्जेभ्योरः' इतिः रः । पादाभ्यां हन्यते इति पद्धतिः मार्गः । **उन्मदेति**-गन्धगजो गन्धप्रधानो गज इति शाकपार्थिवादिसमासः । तल्लक्षणमुक्तं पालकाप्ये 'यस्य गन्धं समाघ्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजयावहम्' ॥ इति । उन्मदा गन्धगजास्तेषां गण्डास्तेषां कण्डूयनं तेन यः परिमलस्तस्मिन् आ समन्ताल्लीना ये मुखरा मधुकरास्तेषां विरुतिर्गुंजारवः । रुरुपदवी रुरवो मृगभेदास्तेषां गमनमार्गः । **खड्गीति**—खड्गिकुलस्य गण्डकसमुदायस्य क्रीडितं क्रीडनस्थलम् । अत्र 'क्तोधिकरणे ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानेभ्यः' इति सूत्रेणाधिकरणेः क्तः प्रत्ययः । **नखेति**-नखकोटिभिर्विलिखिता विकटाः करालाः पत्रलेखा नखाङ्का इत्यर्थः यस्मिन् । करिणां गण्डस्थलमौक्तिकानां दलैः शकलैर्दन्तुरो विषमः । **अटवीति**-अटव्या वेण्येव वेणिका सैव स्थितेत्यर्थः । पक्षचरस्य-पक्षात्स्वयूथाच्चरतीति तस्य । पक्षचरो यूथचारी वा । इयं चमरीणां मृगीविशेषाणां पंक्तिः पदपरम्परा । **उच्छुष्केति**-उच्छुष्कं वानं यन्मृगकरीषं मृगच्छगणं तेन पांसुला सरजस्का वनस्थली अध्यास्यतामाश्रीयताम् । अवहितैः सावधानैः । श्वानः विश्वकद्रवः । **अथेति**-अथ नातिचिरादेव सर्वतः प्रचलितं कम्पितमिव तदरण्यमभवदित्यन्वयः ।

---

१ वराहकुल. २ शिखण्डिकुल. ३ मौक्तिकदन्तुरः. ४ पक्षचरस्य. ५ प्रसक्तस्य. ६ इव. ७ स्वान

च संचरतामनवरतकरास्फोटमिश्रेण जलधररसितानुकारिणा गजयूथपतीनां कण्ठगर्जितेन, सरभससारमेयविलुप्यमानावयवानामालोलकातरतरलतारकाणामेणकानां च करुणकूजितेन, निहतयूथपतीनां वियोगिनीनामनुगतकलभानां च स्थित्वा स्थित्वा समाकर्ण्य कलकलमुत्कर्णपल्लवानामितस्ततः परिभ्रमन्तीनां प्रत्यग्रपतिविनाशशोकदीर्घेण करिणीनां चीत्कृतेन, कतिपयदिवसप्रसूतानां च खड्गिधेनुकानां त्रासपरिभ्रष्टपोतान्वेषिणीनामुन्मुक्तकण्ठमतिकरुणमारसन्तीनामाक्रन्दितेन, तरुशिखरसमुत्पतितानामाकुलाकुलचारिणां च पत्ररथानां कोलाहलेन[2], रूपानुसारप्रधावितानां च मृगयूणां[3] युगपदतिरभसपादपाताभिहताया भुवः कम्पमिव जनयता चरणशब्देन, कर्णान्ताकृष्टज्यानां च मदकलकुररकामिनीकण्ठकूजितकलेन[4] शरनिकरवर्षिणां धनुषां निनादेन, पवनाहतिक्वणितधाराणामसीनां च कठिनमहिषस्कन्धपीठपातिनां रणितेन, शुनां च सरभसविमुक्तघर्घरध्वनीनां वनान्तरव्यापिना ध्वानेन, सर्वतः प्रचलितमिव तदरण्यम्[5]अभवत् ।

अचिराच्च प्रशान्ते तस्मिन्मृगयाकलकले निर्वृष्टमूकजलधरवृन्दानुकारिणि मथनावसानोपशान्तवारिणि सागर इव स्तिमिततामुपागते कानने मन्दीभूतभयो[6]ऽहमुपजातकुतूहलः पितुरुत्सङ्गादीषदिव निष्क्रम्य कोटरस्थ एव शिरोधरां प्रसार्य संत्रासतरल[7]तारकः शैशवात्किमिति समुपजातदिदृक्ष[8]-

---

तत्र हेतूनाह केसरिणां निनादेनेत्यादीन् । अनुलेपनेन पिष्टादिलेपेनार्द्रो यो मृदङ्गस्तस्य ध्वनिवद्धीरेण । करास्फोटः शुण्डाघातः । सरभसा वेगोदग्राः । आलोलाः क्षुब्धाः कातरा भीता अतएव तरलाश्चञ्चलाः तारकाः येषाम् । एणकानां मृगाणाम् । **निहतेति**—निहता यूथपतयो यासाम् । अनुगताः कलभा यासाम् । स्थित्वा स्थित्वा अन्तरान्तरा । खड्गिधेनुका गण्डकस्त्रियः । **त्रासेति**-त्रासेन भयेन परिभ्रष्टा नष्टा ये पोताः स्तनन्धयास्तदन्वेषिणीनाम् । **आकुलेति**-आकुलाकुलं भयाकुलं यथा तथा चारिणाम् । **रूपेति**-रूपाणां पशूनामनुसारेण धावितानां मृगयूणां व्याधानाम् । युगपदेकदैवातिरभसवेगवत्तरं यः पादानां पातस्तेनाभिहतायाः । **मदेति**—मदेन कलाः मदकलाः कुररकामिन्यस्तासां कण्ठकूजितवत्कलेन मनोज्ञेन । **काठिनेति**—कठिनाः कठोरा ये महिषाणां लुलायानां स्कन्धास्त एव पीठानि स्थलानि तत्र पतनशीलानाम् । **निर्वृष्टेति**-निर्वृष्टा वान्तजला अत एव मूका ये जलधरास्तेषां वृन्दं तदनुकरोतीति तस्मिन् । मथनस्यावसाने उपशान्तं वारि यस्य तस्मिन् । स्तिमितता निश्चलता । शिरोधरां ग्रीवाम् । समुपजाता दिदृक्षा द्रष्टुमिच्छा

---

१ आलोलतरल, तरलतर. २ निनादेन. ३ मृगयूथानाम्. ४ ०कलशबलितेन, कलकलेन इव, कलकलशबलेन. ५ तदा. ६ ०साध्वसः. ७ तरलतर. ८ समुपजातविस्मयो दिदृक्षुः.

स्तामेव दिशं चक्षुः प्राहिणवम् । अभिमुखमापतच्च तस्माद्वनान्तरादर्जुनभुजदण्डसहस्रविप्रकीर्णमिव नर्मदाप्रवाहम्, अनिलवशाच्चलितमिव तमालकाननम्, एकीभूतमिव कालरात्रीणां यामसंघातम्, अञ्जनशिलास्तम्भसंभारमिव क्षितिकम्पविघूर्णितम्, अन्धकारपुञ्ज[1]मिव रविकिरणाकुलितम्, अन्तकपरिवारमिव परिभ्रमन्तम्, अवदारितरसातलोद्धूत[2]मिव दानवलोकम्, अशुभकर्मसमूहमिवैकत्र समागतम्, अशेषदण्डकारण्यवासिमुनिजनशापसार्थमिव संचरन्तम्, अनवरतशरनिकरवर्षिरामनिहतखरदूषणबलनिवहमिव तदपध्यानात्पिशाचतामुपगतं, कलिकालबन्धुवर्गमिवैकत्र संगतम्, अवगाह[3]प्रस्थितमिव वनमाहिषयूथम्, अचलशिखरस्थितकेसरिकराकृष्टिपतनविशीर्णमिव कालमेघ[4]पटलम्, अखिलरूपविनाशाय धूमकेतुजालमिव समुद्गतम्, अन्धकारितकाननम्, अनेकसहस्रसंख्यम्, अतिभयजननमुत्पातवेतालव्रातमिव शबरसैन्यमद्राक्षम् ।

मध्ये च तस्यातिमहतः शबरसैन्यस्य प्रथमे वयसि वर्तमानम्, अतिकर्कशत्वादाय[5]समयमिव निर्मितम्, एकलव्यमिव जन्मान्तरागतम्, उद्भिद्यमानश्मश्रुराजितया प्रथममदलेखामण्ड्यमानगण्डभित्तिमिव गजयूथपतिकुमारकम्, असितकुवलयश्यामेन देहप्रभाप्रवाहेण कालिन्दीजलेनेव पूरितारण्यम्, आकुटिलाग्रेण स्कन्धावलम्बिना कुन्तलभारेण केसरिणमिव गजमदमलिनीकृतेन

यस्य । **अर्जुनेति**—अर्जुनः सहस्रार्जुनः कार्तवीर्यापरनामा । **अञ्जनेति**—अञ्जनशिलानां कज्जलशिलानां स्तम्भास्तेषां संभारं समूहमिव । विघूर्णितं चालितम् । आकुलितं क्षोभितम् । अन्तको यमः । रसातलं पृथ्वीतलं । **अनवरतेति**—अनवरतशरनिकरवर्षी निरन्तरबाणसमुदायवर्षणशीलो यो रामस्तेन निहतौ यौ खरदूषणौ तयोर्बलनिवहमिव । तदपध्यानात् तस्य रामस्यापध्यानाद्दुश्चिन्तनाद्भक्त्यभावाद्वा । **अचलेति**—पर्वतशृङ्गस्थितेन केसरिणा सिंहेन या कराकृष्टिस्तया यत्पतनं तेन विशीर्णम् । **अखिलेति**—अखिलरूपाणां आरण्यकपशूनां विनाशाय । पक्षे अखिलं यद्रूपं सौन्दर्यं तस्य विनाशाय । अन्धकारितमन्धकारग्रस्तं काननं येन । अनेकानि सहस्राणि संख्या यस्य । **उत्पातेति**—उत्पातोऽशुभं तत्सूचकं पिशाचविशेषसंघातमिव । **मध्ये चेति**—तस्य महतः शबरसन्यस्य मध्ये मातङ्गकनामकं शबरसेनापतिमपश्यमित्यन्वयः । कर्कशत्वादतिकठिनत्वात् । आयसमयं लोहनिर्मितम् । अयसो विकारः आयसमयः । **एकलव्येति**—एकलव्यो नाम निषादाधिपतेः हिरण्यधनुषः पुत्रः द्रोणाचार्यशिष्यो द्रोणाचार्यप्रतिकृतेर्लब्धधनुर्विद्यः । श्मश्रुराजिर्मुखलोमपंक्तिः । श्म मुखं श्रयतीति श्मश्रु । गण्डभित्तिः कपोलफलकः । असितं कृष्णम् । कुन्तलभारेण केशसमूहेन ।

---

१ पूरम्. २ उद्गतम्. ३ अवगाहोत्थितम्. ४ कालाभ्र. ५ आयसम्. ६ पूरयन्तमरण्यम्.

केसरकलापेनोपेतम्, आयतललाटम्[1], अतितुङ्गघोरघोणम्, एककर्णाभरणतामुपनीतस्य भुजंगफणमणेरापाटलैरंशुभिरालोहितीकृतेन पर्णशयनाभ्यासाल्लग्नपल्लवरागेणेव वामपार्श्वेन विराजमानम्, अचिरप्रहतगजकपोलगृहीतेन सप्तच्छदपरिमलवाहिना कृष्णागुरुपङ्केनेव सुरभिणा मदेन कृताङ्गरागम्, उपरि[3] तत्परिमलान्धेन भ्रमता मायूरा[4]तपत्रानुकारिणा मधुकरकुलेन तमालपल्लवेनेव निवारितातपम्, आलोलकर्णपल्लवव्याजेन भुजबलनिर्जितया भयप्रयुक्तसेवया विन्ध्याटव्येवं करतलेनापमृज्यमानगण्डस्थलस्वेदलेखम्, आपाटलया हरिण[5]कुलक्षयरात्रिसंध्यायमानया शोणितार्द्रयेव दृष्ट्या रञ्जयन्त[6]माशाविभागान्, आजानुलम्बेन कुञ्जर[7]करप्रमाणमिव गृहीत्वा निर्मितेन चण्डिका[8]रुधिरबलिप्रदानार्थमसकृन्निशितशस्त्रोल्लेखविषमितशिखरेण भुजयुगलेनोपशोभितम्, अन्तरान्तरालग्नाश्यानहरिणरुधिरबिन्दुना स्वेदजलकणिकाचितेन गुञ्जाफलविमिश्रैः करिकुम्भमुक्ताफलैरिव रचिताभरणेन विन्ध्यशिलातलविशालेन वक्षःस्थलेनोद्भासमानम्, अविरतश्रमाभ्यासादुल्लिखितोदरम्, इभमदमलिनमालानस्तम्भयुगलमुपहसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन, लाक्षालोहितकौशेयपरिधानम्, अकारणेपि क्रूरतया[9] बद्ध-

केसरकलापेन सटाभारेण । आयतं दैर्घ्यवल्ललाटं यस्य तम् । **पर्णेति**–पर्णेषु यच्छयनं तस्याभ्यासादविरतक्रमात् । कृताङ्गरागं कृतविलेपनम् । परिमलान्धेन सौगन्ध्यजडेन । तत्र बद्धैकवृत्तिनेत्यर्थः । अनेनात्यन्तासक्तिर्द्योतिता । **मायूरेति**—मयूरसम्बन्धि तत्पिच्छनिर्मितं यदातपत्रं तदनुकारिणा । **आलोलेति**–ईषच्चञ्चलपल्लवमिषेण । **अपेति**—अपमृज्यमाना प्रमृज्यमाना गण्डस्थलस्वेदलेखा कपोलस्थलस्वेदजलराजिर्यस्य । आपाटलया आसमन्तात्पाटलया रक्तया । अतएव हरिणकुलक्षयरात्रेः सन्ध्येवाचरन्त्या । तस्याः पाते तेषां विनाशादिति भावः । आशाविभागान्दिग्विभागान् । **कुञ्जरकरेति**–तद्वत्स्थूलेन । **असकृदिति**–असकृदनेकवारं निशितानि तेजितानि यानि शस्त्राणि तेषामुल्लेखाश्छेदास्तैः विषमितं स्थपुटं शिखरं यस्य । **अन्तरेति**–अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये लग्ना आश्यानस्येषद्घनीभूतस्य हरिणरुधिरस्य बिन्दवो यस्मिंस्तेन । **गुञ्जेति**—हरिणरुधिरबिन्दुस्थानीयानि गुञ्जाफलानि, स्वेदजलबिन्दुस्थानीयानि करिमुक्ताफलानि । तेन तत्साम्यमुत्प्रेक्षाबीजम् । **उल्लिखितेति**—उल्लिखितं चिह्नितं यद्वा तनूकृतमुदरं यस्य । आलानस्तम्भः गजबन्धनस्तम्भः । अनेनोर्वोर्विपुलत्वमुक्तम् । **लाक्षेति**–लाक्षया जतुना लोहितं रक्तीकृतं कौशेयं कृमिकोशोत्थं वस्त्रं परिधानमधोंशुकं यस्य । **बद्धेति**—बद्धा त्रिपताका त्रिवल्लिर्यया । वक्र्येत्यर्थः । एवं भूतया भ्रुकुट्या कराले भीषणे । 'करालं दन्तुरे तुङ्गे

---

[1] ललाटभासिनम्. [2] फणा. [3] उपरिपतत्परिमल. [4] मायूरापिच्छा॰, मयूरपिच्छच्छत्रा. [5] मृग. [6] रञ्जयन्तमिव. [7] दिक्कुञ्जर. [8] कालिका. [9] क्रूरजातितयां.

त्रिपताकोग्रभ्रुकुटिकराले ललाटफलके[1] प्रबलभक्त्याराधितया मत्परिग्रहोयमिति कात्यायन्या त्रिशूलेनेवाङ्कितम्, उपजातपरिचयैरनुगच्छद्भिः श्रमवशाद् दूर[2]विनिर्गताभिः स्वभावपाटलतया शुष्काभिरपि हरिणशोणितामिव क्षरन्तीभिर्जिह्वाभिरावेद्यमानखेदैर्विवृतमुखतया स्पष्टदृष्टदन्तांशून्[3]दंष्ट्रान्तराललग्नकेसरिसटानिव सृक्कभागानुद्वहद्भिः स्थूलवराटकमालिकापरिगतकण्ठैर्महावराहदंष्ट्राप्रहारजर्जरैरल्पकायैरपि महाशक्तित्वादनुपजातकेसरैरिव केसरिकिशोरकैर्मृगवधूवैधव्यदीक्षादानदक्षैरनेकवर्णैः श्वभिरतिप्रमाणाभिश्च केसरिणामभयप्रदानयाचनार्थमागताभिः सिंहीभिरिव कौलेयककुटुम्बिनीभिरनुगम्यमानं, कैश्चिद्गृहीतचमरबालगजदन्तभारैः कैश्चिदच्छिद्रपर्णबद्धमधुपुटैः कैश्चिन्मृगपतिभिरिव [4]गजकुम्भमुक्ताफलनिकरसनाथपाणिभिः कैश्चिद्यातुधानैरिव गृहीतपिशितभारैः[5] कैश्चित्प्रमथैरिव केसरिकृत्तिधारिभिः कैश्चित्क्षपणकैरिव मयूरपिच्छवाहिभिः[6] कैश्चिच्छिशुभिरिव काकपक्षधरैः कैश्चित्कृष्णचरितमिव दर्शयद्भिः समुत्खातविधृतगजदन्तैः कैश्चिज्जलदागमदिव-

---

भीषणे चाभिधेयवत्' इति मेदिनी। यद्वा बद्धा या त्रिपताका त्रिरेखारूपं विशिष्टं चिह्नं तयोग्राभ्यां भ्रुकुटिभ्यां च कराले। मत्परिग्रहः स्वीकृतः परिजनः। 'परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरापि। शपथे परिवारे च' इत्यजयः। ललाटफलके विशालालिके अङ्कितं चिह्नितम्। **उपजातेति।** उपजातपरिचयैः श्वभिः कौलेयककुटुम्बिनीभिश्च अनुगम्यमानम्। **श्रमवशेति**—एतादृशीभिर्जिह्वाभिरावेद्यमानो बोध्यमानः खेदः श्रमो येषां तैः। **स्पष्टेति**—स्पष्टं दृष्टा दंतांशवो दशनकिरणा येभ्यः। अत एव दंष्ट्रान्तरालेषु लग्नाः केसरिसटा येषां तानिव। सटानां पिङ्गत्वाद्दन्तकिरणसाम्यम्। सृक्कभागानोष्ठप्रान्तदेशान्। वराटकमाला कपर्दकमाला। अनेकवर्णैः अनेक वर्णा येषां तैः। श्वभिर्विश्वकद्रुभिः। अतिप्रमाणाभिः प्रचण्डाभिः। कौलेयककुटुम्बिनीभिः शुनीभिः। **कैश्चिदिति**—शबरवृन्दैः परिरक्षितम्। शबरवृन्दान्येव विशेषयति। गृहीताः चमराणां चमरमृगाणां बाला बालधयस्तेषां गजदन्तानां च भारा यैः। **अच्छिद्रेति**—अच्छिद्रैः पर्णैः अच्छिद्रेषु वा पर्णेषु बद्धानि मधुनो माक्षिकस्य पुटानि यैः। यातुधानैः राक्षसैः। पिशितं मांसम्। प्रमथैः शिवगणैः। 'प्रमथाः स्युः पारिषदाः' इत्यमरः। कृत्तिश्चर्म। क्षपणकैर्दिगम्बरैः। गजकुम्भेत्यारभ्य मयूरपिच्छधारिभिरिति यावदभङ्गश्लेषः। काकपक्षधरैः काकानां पक्षाणां धरन्तीति धरास्तैः। पक्षे काकपक्षः शिखण्डकः। शिखण्डधारिभिरित्युभयत्र वार्थः। **समुत्खातेति**—आदौ समुत्खाताः पश्चाद्विधृता गजदन्ता यैः। अत एव कृष्णचरितमिव दर्शयद्भिः। कंसवधसमये कृष्णेनापि गजदन्त उत्पाट्य गृहीत आसीदिति तत्साम्यम्। **जलध-**

---

[1] पट्टे. [2] दर. [3] दंष्ट्रांशून्दन्तान्तराल. [4] विभिन्नगजकुम्भ. [5] पिशिताहारैः. [6] धारिभिः.

सैरिव जलधरच्छायामलिनाम्बरैरनेकवृत्तान्तैः शबरवृन्दैः परिवृतम्, अरण्यमिव सखड्गधेनुकम्, अभिनवजलधरमिव मयूरपिच्छचित्रचापधारिणं, बकराक्षसमिव गृहीतैकचक्रम्, अरुणानुजमिवोद्धृतानेकमहानागदशनं, भीष्ममिव शिखण्डिशत्रुं, निदाघदिवसमिव सतताविर्भूतमृगतृष्णं, विद्याधरमिव मानसवेगं, पराशरमिव योजनगन्धानुसारिणं, घटोत्कचमिव भीमरूपधारिणम्, अचलराजकन्यकाकेशपाशमिव नीलकण्ठचन्द्रकाभरणं, हिर[२]ण्याक्षदानवमिव महावराहदंष्ट्राविभिन्नवक्षःस्थलम्, अतिरागिणमिव कृतबहु[३]बन्दीपरिग्रहं, पिशिताशनमिव

रेति—जलधरच्छायेव मलिनानि अम्बराणि वस्त्राणि येषाम्। पक्षे जलधरच्छायया मलिनमम्बरं व्योम येषु। **सखड्गेति**–खड्गधेनुका कृपाणिका तया सहितम्। पक्षे खड्गा गण्डका धेनुका वशा यद्वा खड्गधेनुका गण्डकस्त्रियस्ताभिः सहितम्। **मयूरेति**–मयूरपिच्छैश्चित्रं चापं धरतीत्येवंशीलम्। पक्षे मयूरपिच्छवच्चित्रं चापं शक्रधनुस्तद्धारिणम्। **गृहीतेति**—गृहीतमेकं चक्रं येन। पक्षे गृहीता एकचक्राभिधाना पुरी येन। अरुणानुजमिव गरुडमिव। **उद्धृतेति**—उद्धृता अनेकमहानागानां बृहद्धस्तिनां दशना दन्ता येन। पक्षे उद्धृता ये अनेके महानागा महासर्पास्तान्दशतीति तम्। **शिखण्डीति**—शिखण्डिनो मयूराः। पक्षे शिखण्डी द्रुपदपुत्रः स शत्रुर्यस्य। ॰मृगतृष्णं—मृगाणां तृष्णा हननेच्छा। पक्षे मृगतृष्णा मरीचिका। मानसवेगं मानेनाहंकारेण सवेगं यद्वा मनोवेगम्। पक्षे मानसे तन्नामके सरसि सवेगम्। पराशरो व्यासपिता। योजनं गन्धो यस्मिन्निति योजनगन्धः कस्तूरीमृगः। अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः। तमनुसरतीति तम्। पक्षे योजनगन्धा सत्यवती व्यासमाता। सापि पराशरप्रसादाद्योजनगन्धि शरीरं लेभे। तदुक्तं महाभारते–तस्यास्तु योजनाद्गन्धमाजिघ्रन्त नरा भुवि। तस्या योजनगन्धेति ततो नामापरं स्मृतम्॥ **भीमेति**—भीमं भीषणं। पक्षे भीमस्य द्वितीयपाण्डवस्य रूपधारिणं तत्पुत्रत्वात्। **नीलेति**–नीलकण्ठो मयूरः तस्य चन्द्रका मेचकास्त एवाभरणान्यलंकारा यस्य तेषामा समन्ताद्भरणं यस्मिन्निति वा तथा। पक्षे नीलकण्ठस्य शिवस्य यश्चन्द्र एव चन्द्रकः स आभरणं यस्य स तथा तम्। हिरण्याक्षः हिरण्यकशिपोर्भ्राता। **महेति**—महावराहा बृहत्कायाः सूकरास्तेषां दंष्ट्राभिर्विभिन्नं कृतक्षतं वक्षस्थलं यस्य। पक्षे महावराहो वराहरूपधारी भगवान्विष्णुस्तेन धरोद्धरणसमये विभिन्नं विदारितं वक्षस्थलं यस्य। एषा कथा हरिवंशे द्रष्टव्या। इह विस्तरभिया नोच्यते। अतिरागिणम्—अतिविषयाभिलाषिणम्। **कृतेति**—कृता बन्द्यो बन्दीकृताः स्त्रियः परिग्रहो येनेत्यभङ्गश्लेषः। यद्वातिराग्यतिशयेन यशसोभिलाषुकः। अस्मिन्नर्थे कृतो बहूनां बन्दिनां स्तुतिपाठकानां परिग्रहः स्वीकारो येनेत्यर्थः। ‘ श्लेषे स्वरो न गण्यते ’ इति न्यायेन ह्रस्वदीर्घार्थः श्लेषः।

---

१ मलिनैः. २ ण्याख्य॰. ३ बन्दि॰

[1]रक्तलुब्धकं, गीतकलाविन्यासमिव निषादानुगतम्, अम्बिकात्रिशूलमिव महिषरुधिरार्द्रकायम्, अभिनवयौवनमपि क्षपित[2]बहुवयसं, कृतसारमेयसंग्रहमपि फलमूलाशनं, कृष्णमप्यसुदर्शनं, स्वच्छन्दप्रचारमपि दुर्गैकशरणं, क्षितिभृत्पादानुवर्तिनमपि राजसेवानभिज्ञम्, अपत्यमिव विन्ध्यस्य, अंशावतारमिव कृतान्तस्य, सहोदरमिव पापस्य, सार[3]मिव कलिकालस्य, भीषणमपि महासत्त्वतया गम्भीरमिवोपलक्ष्यमाणम्, अनभिभवनीयाकृतिं मातङ्गकनामानं शबरसेनापतिमपश्यम् । अभिधानं तु पश्चात्तस्याहमश्रौषम् ।

आसीच्च मे मनसि । अहो मोह[4]प्रायमेतेषां जीवितं साधुजनवि[5]गर्हितं च चरितम् । तथा हि । पुरुषपिशितोपहारे धर्मबुद्धिः । आहारः साधुजनै[6]र्निन्दितो मधुमांसादिः । श्रमो मृगया । शास्त्रं शिवारुतम् । समुपदेष्टारः

पिशिताशनो मांसभक्षकः । **रक्तेति**–रक्ता अनुरक्ता लुब्धका व्याधा यस्मिन्स तथा । पक्षे रक्ते क्षतजे लुब्ध एव लुब्धकः सतृष्णः । विन्यासो रचना । **निषादेति**—निषादा भिल्लाः पक्षे निषादस्तन्त्रीकण्ठोत्थितः स्वरविशेषः । 'निषादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे' । इति मेदिनी । **महिषेति**–महिषो लुलायः । पक्षे महिषासुरः । शेषमुभयत्र समानम् । **अभिनवेति**–इतो विरोधाभासाः । **क्षपितेति**–क्षपितानि बहूनि वयांसि बाल्ययौवनादीनि येनेति विरोधः । परिहारपक्षे क्षपितानि बहूनि वयांसि पक्षिणो येन । 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्' । इति मेदिनी । **कृतेति**–कृतः सारस्य धनस्य मेयस्य मातुं योग्यस्य धान्यादेः संग्रहो येन तादृशमपि फलमूलमश्नातीति फलमूलाशनमिति विरोधः । कृतः सारमेयाणां विश्वकद्रूणां संग्रहो येनेति परिहारः । कृष्णं विष्णुमपि नास्ति सुदर्शनः तन्नामकचक्रं यस्येति विरोधः । परिहारपक्षे कृष्णं श्यामवर्णं, अशोभनं भीममिति यावत् दर्शनं यस्यैवंभूतं च । **दुर्गेति**–दुर्गमेवैकं शरणं निवासस्थानं यस्येति विरोधः । दुर्गा भवान्येका शरणं रक्षित्री यस्येति परिहारः । **क्षितिभृदिति**–क्षितिभृन्नृपः । तस्य पादावनुवर्तते इति । परिहारपक्षे क्षितिभृतः पर्वतास्तेषां पादाः प्रत्यन्तपर्वताः । अपत्यमिवेत्यनेन विशालत्वमुक्तम् । सारं सर्वस्वम् । **अनभीति**–अनभिभवनीया अधृष्या अतिरस्करणीया वा आकृतिर्यस्य । **आसीदिति**–इमे विचारा मम चेतसि प्रादुरासन्नित्यर्थः । मोहप्रायमज्ञानप्रचुरम् । **पुरुषेति**–अम्बिकायै नरमांसार्पणमेव धर्मानुष्ठानमित्येषां मतमित्यर्थः । मधु मद्यम् । **श्रम इति**–हिंसापापकारीत्यर्थः । **शास्त्रमिति**–शास्त्रं कर्तव्यस्य निदर्शकम् । 'शास्त्रमुच्चस्वरवेदपाठः । प्रबोधजनकत्वात्तदुपमानम्' इति भानु० । कौशिका घूकाः । उपदेष्टारः-तेषां विशिष्टघूत्कारश्रवणेन कर्तव्याकर्तव्यनिर्णे-

---

१ बहुरक्त. २ ०वयस्कम्. ३ सारथिम्. ४ घोरमोह, मोहप्राज्य. ५ निबर्हितम्. ६ गर्हितः.

सदसतां कौशिकाः । प्रज्ञा शकुनिज्ञानम् । परिचिताः श्वानः । राज्यं शून्यास्वटवीषु । आपानकमुत्सवः । मित्राणि क्रूरकर्मसाधनानि धनूंषि । सहाया विषदिग्धमुखा भुजंगा इव सायकाः । गीतमुत्सादकारि[1] मुग्धमृगाणाम् । कलत्राणि बन्दीगृहीताः परयोषितः । क्रूरात्मभिः शार्दूलैः सह संवासः । पशुरुधिरेण[2] देवतार्चनम् । मांसेन बलिकर्म । चौर्येण जीवनम् । भूषणानि भुजंगमणयः[3] । वनगजमदैरङ्गरागः । यस्मिन्नेव कानने निवसन्ति तदेवोत्खातमूलमशेषतः कुर्वते । इति चिन्तयत्येव मयि स शबरसेनापतिरटवीभ्रमणसमुद्भवं श्रममपनिनीषुरागत्य तस्यैव शाल्मलीतरोरधश्छायायामवतारितकोदण्डस्त्वरितपरिजनोपनीतपल्लवासने समुपाविशत् । अन्यतमस्तु शबरयुवा ससंभ्रममवतीर्य तस्मात्करयुगलपरिक्षोभिताम्भसः सरसो वैदूर्यद्रवानुकारि प्रलयदिवसकरकिरणोपतापादम्बरैकदेशमिव विलीनमिन्दुमण्डलादिव प्रस्यन्दितं द्रुतमिव मुक्ताफलनिकरमत्यच्छतया स्पर्शानुमेयं हिमजडम्[4]अरविन्दकोशरजःकषायमम्भः कमलिनीपत्रपुटेन प्रत्यग्रोद्धृताश्च धौतपङ्कनिर्मलमृणालिकाः समुपाहरत् । आपीतसलिलश्च सेनापतिस्ता[5] मृणालिकाः शशिकला इव सैंहिकेयः क्रमेणादशत् । अपगतश्रमश्चोत्थाय परिपीताम्भसा सकलेन तेन शबरसैन्येनानुगम्यमानः शनैःशनैरभिमतं दिगन्तरमयासीत् ।

एकतमस्तु जरच्छबरस्तस्मात्पुलिन्दवृन्दादनासादितहरिणपिशितः पिशि-

---

यात् । आपानकं—सर्वैः मिलित्वा मधुपानम् । उत्सादकारि विनाशविधायि । गीतेनाकृष्टत्वात्स्तब्धतां याता हि ते सौलभ्येन शरव्यतां यान्तीति प्रसिद्धम् । ‘ मुग्ध ’ इत्यनेन कारुण्यास्पदत्वं, उत्सादकारि एतद्गीतमित्यजानतां मौढ्यं च सूचितम् । अङ्गरागः विलेपनम् । **उत्खातेति**-अनेनाकृतज्ञता दर्शिता । अपनिनीषुः दूरीकर्तुमिच्छुः । **अवतारितेति**—अवतारितमवरोपितं स्वस्कन्धादिति शेषः कोदण्डं धनुर्येन स तथा । अवतारितमनधिज्यं कृतम्, इति भानु० । शबरयुवा शबरश्चासौ युवा चेति कर्मधारयः । **करेति**—करयुगलेन परिक्षोभितं विलोडितं । शैवलाद्यपसारणार्थमिति भावः । अम्भो यस्य । **वैदूर्येति**—विदूरात्प्रभवन्तीति वैदूर्याणि बालवायजानि मणयः । ‘ वैदूर्यं बालवायजम् ’ इति विश्वः । ‘ विदूराञ्ञ्यः ’ इति ञ्यप्रत्ययः । तेषां द्रवो द्रुतिः । **प्रलयेति**—प्रलयसमये यो दिवसकरः सूर्यस्तस्य किरणोपतापादुष्णात् । हिमजडं तुहिनशीतलम् । प्रत्यग्रोद्धृतास्तत्कालमुद्धृताः । **धौतेति**—धौतः पङ्को यासामत एव निर्मलाः । सैंहिकेयो राहुः । **एकतम इति**—जरच्छबरो वृद्धभिल्लः । पिशिताशनो व्याघ्रादिः राक्षसो वा

---

१ उत्साह. २ रुधिरणेव. ३ फणामणयः. ४ जलशिशिरम्. ५ शबरसेनापतिः.

ताशन इवातिविकृतदर्शनः पिशितार्थी तस्मिन्नेव तरुतले मुहूर्तमिव व्यलम्बत। अन्तरिते च शबरसेनापतौ स जीर्णशबरः पिबन्निवास्माकमायूंषि रुधिरबिन्दुपाटलया कपिलभ्रूलतापरिवेषभीषणया दृष्ट्या गणयन्निव शुककुलकुलायस्थानानि श्येन इव विहगामिषास्वादलालसः सुचिरम्[1]आरुरुक्षुस्तं वनस्पतिमामूलादपश्यत्। उत्क्रान्तमिव तस्मिन्क्षणे तदालोकन[2]भीतानां शुककुलानामसुभिः। किमिव हि दुष्करमकरुणानाम्। यतः स तमनेकतालतुङ्गमभ्रंकषशाखाशिखरमपि सोपानैरिवायत्नेनैव पादपमारुह्य[3] ताननुपजातोत्पतनशक्तीन् कांश्चिदल्पदिवसजातान्गर्भच्छविपाटलाञ्छाल्मलीकुसुमशङ्कामुपजनयतः कांश्चिदुद्भिद्यमानपक्षतया नलिन[4]संवर्तिकानुकारिणः कांश्चिदर्कफलसदृशान्कांश्चिल्लोहितायमानचञ्चुकोटीनीषद्विघटितदलपुटपाटलमुखानां कमलमुकुलानां श्रियमुद्वहतः कांश्चिदनवरतशिरःकम्पव्याजेन निवारयत इव प्रतीकारासमर्थानेकैकतया फलानीव तस्य वनस्पतेः शाखान्तरेभ्यः[5] कोटरेभ्यश्च शुकशावकानग्रहीत्। अपगतासूंश्च कृत्वा क्षितावपातयत्।

तातस्तु तं महान्तम्[6]अकाण्ड एव प्राणहरमप्रतीकारमुपप्लवमुपनतमालोक्य[7] द्विगुणतरोपजातवेपथुर्मरणभयादुद्भ्रान्ततरल[8]तारकां विषादशून्यामश्रुजलप्लुतां दृशमितस्ततो दिक्षु विक्षिपन्नुच्छुष्कतालुरात्मप्रतीकाराक्षमस्त्रासस्रस्तसंधिशिथिलेन पक्षसंपुटेनाच्छाद्य मां तत्कालोचितं[9]प्रतीकारं मन्यमानः स्नेहपरवशो मद्रक्षणाकुलः[10] किंकर्तव्यताविमूढः[11] क्रोडविभागेन मामवष्टभ्य तस्थौ। असावपि पापः क्रमेण

तद्वदतिभीषणं दर्शनमाकृतिर्यस्य। **कपिलेति**–कपिला पिङ्गला या भ्रूलता तस्याः परिवेषः परिधिस्तेन भीषणया। उत्क्रान्तमिवासुभिः प्राणाः शरीरान्निर्गता इव। **अनेकेति**–अनेके तालास्तुङ्गः। छविः कान्तिः। **नलिनेति**–नलिनानां कमलानां संवर्तिका नवदलम्। 'संवर्तिका नवदलम्' इत्यमरः। तस्या अनुकारिणः सत्सदृशान्। 'अर्को मन्दारः' इ. भानु.। ईषद् विघटितं विकसितं यद्दलपुटं तेन पाटलं मुखं येषाम्। **तातस्त्विति**–अकाण्डे अकाले। उपप्लवमुपद्रवम्। वेपथुः कम्पः। उद्भ्रान्ता त्रस्ता उद्घूर्णिता वा अतएव तरला तारका यस्यास्ताम्। विषादेन शून्यां हतप्रभाम्। उच्छुष्कं तालु यस्य। त्रासाद्भयात्स्रस्ताः शिथिला ये सन्धिबन्धास्तैः श्लथेन। स्नेहपरवशः प्रीत्याधीनः। मद्रक्षणाकुलो मद्रक्षणव्यग्रः। किंकर्तव्यताविमूढः किमिदानीं कर्तव्यमित्यस्य भावः किंकर्तव्यता तत्र विमूढः। तत्कालोचितकर्तव्यपरिच्छे-

---

१ सुरुचिरम्. २ तदालोक. ३ आधिरुह्य. ४ नलिनी. ५ शाखासन्धिभ्यः. ६ अतिमहान्तम्, ७ अवलोक्य. ८ तरलतर, तरलतारकः. ९ ०लोचितम्. १० अदक्षाकुलः. ११ तामूढः.

शाखान्तरैः संचरमाणः कोटरद्वारमागत्य जीर्णासितभुजंगभोगभीषणं प्रसार्य विविधवनवराहवसाविस्र[1]गन्धिकरतलं कोदण्ड[2]गुणाकर्षणव्रणाङ्कितप्रकोष्ठमन्तकदण्डानुकारिणं वामबाहुमतिनृशंसो मुहुर्मुहुर्दत्तचञ्चुप्रहारमुत्कूजन्तमाकृष्य तातमपगतासुमकरोत्। मां तु स्वल्पत्वा[3]द्भयसंपिण्डिताङ्गत्वात्सावशेषत्वादायुषः कथमपि पक्षसंपुटा[4]न्तरगतं नालक्षयत्। उपरतं च तम[5]वनितले शिथिलशिरोधरमधोमुखममुञ्चत्। अहमपि तच्चरणान्त[6]राले प्रवेशितशिरोधरो निभृतमङ्क[7]निलीनस्तेनैव सहापतम्। [8]अवशिष्टपुण्यतया तु पवन[9]वशसंपुञ्जितस्य महतः शुष्कपल्लवराशेरुपरि पतितमात्मानमपश्यम्। अङ्गानि येन मे ना[10]शीर्यन्त। यावच्चासौ तस्मात्तरुशिखरान्नावतरति तावदहमवशीर्णपर्णसवर्णत्वादस्फुटोपलक्ष्यमाणमूर्तिः पितरमुपरतमुत्सृज्य नृशंस इव प्राणपरित्यागयोग्येपि काले बालतया कालान्तरभुवः स्नेहरसस्यानभिज्ञो जन्मसहभुवा भयेनैव केवलमभिभूयमानः किंचिदुपजाताभ्यां पक्षाभ्यामीषत्कृता[11]वष्टम्भो लुठन्नितस्ततः कृतान्तमुखकुहरादिव विनिर्गतमात्मानं मन्यमानो नातिदूरवर्तिनः शबरसुन्दरीकर्णपूररचनोपयुक्तपल्लवस्य संकर्षणपटनीलच्छा[12]ययोपहसत इव गदाधरदेहच्छविमच्छैः

दाक्षमः। **जीर्णेति**–जीर्णो जरठो योसितभुजंगस्य, कृष्णसर्पस्य भोगः शरीरं तद्वद्भीषणम्। 'भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः'। इत्यमरः। वसा मेदस्तया विस्रो गन्धो यस्य तद्विस्रगन्धि आमगन्धि। 'उपमानाच्च इति गन्धस्य इदादेशः। प्रकोष्ठः मणिबन्धः। 'प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरेपि च'। इति मेदिनी। उत्कूजन्तमुत्प्राबल्येन कूजन्तमाक्रन्दमानम्। **भयेति**–भयात्त्रासात्संपिण्डितं संकुचितं गात्रं शरीरं यस्य तम्। शिरोधरा ग्रीवा। अशीर्यन्त चूर्णितानि। कालान्तरभुवः कालान्तरे प्रबुद्धवयसि। अयं मम पिता अहमस्य पुत्र इति सम्बन्धज्ञानक्षमकाले इत्यर्थः। भवतीति तस्य। कृतावष्टम्भः आत्मानं किंचिदवष्टभ्येत्यर्थः। मुखकुहरान्मुखविवरात्। कर्णपूर०–कर्णपूराणि कर्णाभरणानि तेषां रचनायां निर्मितौ उपयुक्ताः पल्लवा यस्य। संकर्षणो बलभद्रः तस्य पटस्तद्वन्नीला छाया कान्तिस्तया। बलभद्रो हि नीलाम्बरः। 'नीलाम्बरो रौहिणेयः' इत्यमरः। गदाधरो विष्णुः। **कालिन्दीति**–तस्या नलिजलत्वादुभयोः साम्यम्। छदानि पत्राणि। विटपः शाखाविस्तारोऽस्यास्तीति विटपी वृक्षः।

---

१ विमिश्र. २ अनवरतकोदण्ड. ३ स्वल्पशरीरत्वात्. ४ तत्पक्षपुटान्तर०. ५ तातम. ६ ०न्तरे० ७ अङ्कदेश, अङ्कविलीन. ८ आयुषोवशिष्टतया. ९ पवनवश्येन पु० पवनवशात्पुं०. १० नावाशीर्यन्त. ११ कृतामनावष्टम्भः. १२ नीलदलच्छायया, ०लया छायया.

कालिन्दीजलच्छेदैरिव विरचितच्छदस्य वनकरि[1]मदसलिलैरिवोपसिक्तकिसलयस्य विन्ध्याटवीकेशपाशश्रियमुद्वहतो दिवाप्यन्धकारितशाखान्तरस्याप्रविष्टसूर्यकिरणमतिगहनमपरस्येव पितुरुत्सङ्गमतिमहतस्तमालविटपिनो मूलदेशमविशम् ।

अवतीर्य च स तेन समयेन क्षितितलविप्रकीर्णान्संहृत्य ताञ्छुकशिशूननेकलतापाशसंयताना[2]बध्य पर्णपुटेतित्वरितगमनः सेनापतिगतेनैव वर्त्मना तामव दिशमगच्छत्[3] । मां तु लब्धजीविताशं प्रत्यग्रपितृमरणशोकशुष्कहृदयमतिदूरपातादायासितशरीरं संत्रास[4]जाता सर्वाङ्गोपतापिनी बलवती पिपासा परवशमकरोत् । अनया च कालकलया सुदूरमतिक्रान्तः स पापकृदिति किंचिदुन्नमितकंधरो भयचकितया दृशा दिशो[5]वलोक्य तृणेपि चलति पुनः प्रतिनिवृत्त इति तमेव पदे पदे पापकारिणमुत्प्रेक्षमाणो निष्क्रम्य तस्मात्तमालतरु[6]मूलात्सलिलसमीपमुपसर्तुं प्रयत्नमकरवम् ।

अ[7]जातपक्षतया च नातिस्थिरचरणसंचारस्य मुहुर्मुहुर्[8]मुखेन पततो मुहुस्तिर्यङ्निपतन्तमात्मानमेकया पक्षपाल्या संधारयतः क्षितितलसंसर्पण[9]भ्रमातुरस्यानभ्यासवशादेकमपि दत्त्वा पदमनवरतमुन्मुखस्य स्थूलस्थूलं श्वसतो धूलिधूसरस्य संसर्पतो मम समभून्मनसि । अतिकष्टास्वप्यवस्थासु जीवित[10]निरपेक्षा न भवन्ति खलु जगति सर्व[11]प्राणिनां प्रवृत्तयः । नास्ति जीवितादन्यदभिमततरमिह जगति सर्वजन्तूनाम् । एवमुपरतेपि सुगृहीतनाम्नि ताते यदहमविकलेन्द्रियः पुनरेव प्राणिमि । धिङ् मामकरुणमतिनिष्ठुरमकृतज्ञम् । अहो सोढपितृ[12]मरणशोकदारुणं

प्रत्यग्रेति–प्रत्यग्रो नूतनो यः पितृमरणशोकस्तेन शुष्कं तप्तं हृदयं यस्य । आयासितं पीडितम् । पिपासा तृष्णा । कालकलया वेलयेत्यर्थः । **भयेति**–भयेन चकितया त्रस्तया । उत्प्रेक्षमाणः उत्पश्यमानः । **नातिस्थिरेति**–नातिस्थिरोतिदृढश्चरणयोः संचारो न्यसनप्रकारो यस्य । चरणाववष्टभ्य गन्तुमक्षमस्येत्यर्थः । मुखेन पूर्वकायेनेत्यर्थः । तिर्यक् पार्श्वयोरित्यर्थः । पक्षपाल्या छदसंहत्या । **क्षितीति**–क्षितितले यत्संसर्पणं तेन यो भ्रमो भ्रान्तिस्तेनातुरस्य पीडितस्य । उन्मुखस्य श्रमवशादुन्नमितमुखस्य । अतिकष्टास्वतिकठिनासु । **अविकलेति**–न विकलानि अविकलानि स्वविषयग्रहणसमर्थानीन्द्रियाणि यस्य । **सोढेति**–सोढो यः पितृमरणशोकस्तेन दारुणं पीडाकरं यथा तथा । यद्वा सोढं पितृमरणशोकस्य दारुणं यस्मिन्कर्मणि

---

१ मदोपसिक्त. २ आविध्य. ३ अन्वगच्छत्. ४ जातवेपथुम्; जातसर्वाङ्ग. ५ विलोक्य. ६ तरुमल. ७ अनुपजात. ८ अधोमुखेनाप०. ९ भ्रमा. १० स्वजीवित. ११ प्राणिनाम्. १२ ०मरणम्.

येन मया जीव्यते । उपकृतमपि नापेक्ष्यते[1] । खलं हि खलु मे हृदयम् । मया हि लोकान्तरगतायामम्बायां नियम्य शोकवेगमाप्रसवदिवसात्परिणतवयसापि सता तैस्तैरुपायैर्मत्संवर्धनक्लेशमतिमहान्तमपि स्नेहवशादगणयता यत्तातेन परिपालितस्तत्सर्वमेकपदे विस्मृतम् । अतिकृपणाः खल्वमी प्राणाः[2] । यदुपकारिणमपि तातमद्यापि[3] क्वापि गच्छन्तं नानुगच्छन्ति । सर्वथा न कंचिन्न खलीकरोति जीविततृष्णा । यदीदृगवस्थमपि[4] मामयमायासयति[5] जलाभिलाषः । मन्ये चागणितपितृमरणशोकस्य निर्घृणतैव केवलमियं मम सलिलपानबुद्धिः । अद्यापि दूरे[6] एव सरस्तीरम्[7] । तथा हि । जलदेवतानूपुररवानुकारि दूरेऽद्यापि कलहंसविरुतमेतत् । अस्फुटानि[8] श्रूयन्ते सारसरसितानि । अयं च विप्रकर्षादाशामुखविसर्पणविरलः संचरति नलिनीखण्डपरिमलः । दिवसस्य चेयमतिकष्टा दशा वर्तते । तथा हि । रविरम्बरतलमध्यवर्ती स्फुरन्तमातपमनवरतमनलधूलिनिकरमिव विकिरति करैः । अधिकामुपजनयति तृषामातपस्पर्शसंतप्तपांसुपटलदुर्गमा भूमिः । अतिप्रबलपिपासावसन्नानि गन्तुमल्पमपि मे नालमङ्गकानि । अप्रभुः[9] अस्म्यात्मनः । सीदति मे हृदयम् । अन्धकारतामुपयाति चक्षुः । अपि नाम खलो विधिरनिच्छतोपि मे मरणमद्योपपादयेत् ।

इत्येवं चिन्तयत्येव मयि—तस्मात्सरसो नातिदूरवर्तिनि[10] तपोवने जाबालिर्नाम महातपा मुनिः प्रतिवसति स्म—तत्तनयश्च हारीतनामा तापसकु-

---

तद्यथा तथा । **मयेति**—हि लोकान्तरगतायामम्बायां शोकवेगं दुःखप्रसरं नियम्य अतिमहान्तमपि संवर्धनक्लेशं स्नेहवशादगणयता परिणतवयसापि सता तातेन आप्रसवदिवसात्तैस्तैरुपायैरहं परिपालित इति यत्तत्सर्वं मया एकपदे विस्मृतमित्यन्वयः । अतिकृपणाः अत्यन्तमनुदारा नीचा इति यावत् । न कंचिन्न सर्वमेव । द्वौ नञौ प्रकृतार्थं गमयतः । ईदृगवस्था यस्य तम् । विप्रकर्षात् दूरात् । **आशेति**—आशामुखेषु दिङ्मुखेषु यद्विसर्पणं प्रसरणं तेन विरलः स्वल्पः । अतिकष्टा दशा अतिसंतापकारिणी मध्याह्नावस्था । प्रखरो मध्याह्नसमय इत्यर्थः । अनलधूलिनिकरं वह्निकणसमूहम् । करैः किरणैर्हस्तैश्च । **आतपेति**—आतपस्पर्शात् संतप्तं यत्पांसुपटलं धूलिसमूहस्तेन दुर्गमा दुःखेन गन्तुं शक्या । अवसन्नानि क्लान्तानि । अलं न समर्थानि । **अप्रभुरिति**—हस्तपादादि चालयितुमक्षम इत्यर्थः । अपि नाम—मरणमुपपादयेच्चेद्वरमित्यर्थः । **इत्येवमिति**—मयीत्येवं चिन्तयति हारीतनामा तापसकुमारस्तदेव सरः सिस्नासुरुपागमदित्यन्वयः । सनत्कुमारः ऋषिप्रवरो ब्रह्मणः

---

१ °पेक्षते. २ मे, मम प्राणाः. ३ अद्यातिगच्छन्तम्, तातमद्य क्वापि यान्तम्. ४ ईदृशावस्थम्. ५ अभिलाषयति. ६ दूरतः. ७ सरः. ८ एतानि चास्फुटानि. ९ अलमप्रभुः. १० अदूर.

मारकः सनत्कुमार इव सर्वविद्यावदातचेताः [1]सवयोभिरपरैस्तपोवनकुमारकैरनुगम्यमानस्तेनैव पथा द्वितीय इव भगवान्विभावसुरतितेजस्वितया दुर्निरीक्ष्यमूर्तिः’ उद्यतो दिवसकरमण्डलादिवोत्कीर्णस्ताडिद्भिरिव रचितावयवस्तप्तकनकद्रवेणेव बहिरूपलिप्तमूर्तिः, आपिशङ्गावदातया देहप्रभया स्फुरन्त्या सबालातपमिव दिवसं सदावानलमिव वनमुपदर्शयन्, उत्तप्तलोहलोहिनीनामनेकतीर्थाभिषेकपूतानामंसस्थलावलम्बिनीनां [2]जटानां निकरेणोपेतः, स्तम्भितशिखाकलापः, खाण्डववनदिधक्षया कृतकपट[3]बटुवेष इव भगवान्पावकः, तपोवनदेवतानूपुरानुकारिणा धर्मशासनकटकेनेव स्फाटिकेनाक्षवलयेन दक्षिणश्रवणा[4]वलम्बिना विराजमानः, सकलविषयोपभोगनिवृत्त्यर्थमु[5]पपादितेन ललाटपट्टके त्रिसत्येनेव भस्मत्रिपुण्ड्रकेणालंकृतः, गगनगमनोन्मुखबलाकानुकारिणा स्वर्गमार्गमिव दर्शयता सततमुद्ग्रीवेण [6]स्फटिकमणिकमण्डलुनाध्यासितवामकरतलः, स्कन्धदेशावलम्बिना कृष्णाजिनेन नीलपाण्डुभासा तपस्तृष्णानिपीतेनान्तर्नि[7]ष्पतता धूमपटलेनेव परीतमूर्तिः, अभिनवबिससूत्रनिर्मितेनेव परिलघुतया पवनलोलेन निर्मांसविरल[8]पार्श्वकपञ्जरमिव गणयता वामांसावलम्बिना यज्ञोपवीतेनोद्भासमानः, देवतार्चना-

---

पुत्रः । अयं भगवते नारदायापि ब्रह्मविद्योपदेशं कृतवानिति छान्दोग्योपनिषदो ज्ञायते । उत्कीर्णः टङ्कव्यक्तीकृतावयवः । आ ईषत्पिङ्गला चासाववदाता निर्मला च तया । लोहिनीनां रक्तानाम् । स्तम्भितो बद्धः । **खाण्डवेति**—पुरा किल श्वेतकिनाम्नो राज्ञो द्वादशवार्षिके सत्रेऽनवरताज्यभक्षणादग्नेरुदरपीडा सञ्जाता । ततः स ब्रह्मोपदेशाद्ब्राह्मणरूपधारी कृष्णार्जुनयोः साहाय्यात्खाण्डववनं ददाहेति भारती कथात्रानुसन्धेया । दिधक्षा दग्धुमिच्छा । **धर्मेति**—धर्मशासनानि विधिनिषेधादिरूपा वेदाज्ञास्तासां कटकेन । उपपादितेन विहितेन । त्रिसत्येन—मनोवाक्कायलक्षणेन । त्रिपुण्ड्रकशब्दो व्याख्यातचरः । **गगनेति**—गगनगमने उन्मुखा या बलाका बिसकंठिका तस्या अनुकारिणा । **स्कन्धेति**—स्कन्धदेशे अवलम्बत इत्येवंशीलं तेन । नीला पाण्डुश्च भा यस्य । तपस्तृष्णा तपो मे प्रकृष्टं स्यादितीच्छा तया । **अन्तरिति**—अन्तः शरीराभ्यन्तराद्बहिर्निष्पतता निष्कामता । परीता व्याप्ता मूर्तिर्यस्य । **अभिनवेति**—अभिनवैर्नूतनैः बिससूत्रैः कमलनालतन्तुभिः निर्मितेन । **निर्मांसेति**—निर्गतं मांसं यस्य स तादृशोऽत एव विरलोऽसलग्नो यः पार्श्वकपञ्जरः पार्श्वास्थिसंचयस्तम् । पवनलोलतयास्थ्यन्तरेषु निचितत्वादिति भावः । **वामेति**—तथा च गोभिलसूत्रम्—‘ दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोवधाय सव्येंसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवतीत्येवं यज्ञोपवीती भवति । ’ इति ।

---

१ समानव. २ जटावलीनाम्. ३ पटु. ४ वि-अनु-लम्बिना. ५ उत्पादितेन. ६ स्फाटिके. ७ अन्तरपगच्छता. ८ पार्श्वास्थि—पर्शुका—पञ्जरम्.

र्थमागृहीतवनलताकुसुमपरिकीर्णपर्णपटसनाथशिखरेणाषाढदण्डेन व्यापृतसव्येतरपाणिः, विषाणशिखरान्तालग्नमुद्वहता स्नानमृदमुपजातपरिचयेन नीवारमुष्टिसंवर्धितेन कुशकुसुमलतायास्यमानलोलदृष्टिना तपोवनमृगेणानुयातः[1], विटप इव कोमलवल्कलावृतशरीरो गिरिरिव समेखलो राहुरिवासकृदास्वादितसोमः पद्मनिकर इव दि[2]वसकरमरीचिपो नदीतटतरुरिव सततजलक्षालनविमलजटः करिकलभ इव विकचकुमुददलशकलसितदशनो द्रौणिरिव कृपानुगतो नक्षत्रराशिरिव चित्रमृगकृत्तिकाश्लेषोपशोभितो घर्मकालदिवस इव क्षपितब[3]हुदोषो जलधरसमय इव प्रशमितरजःप्रसरो वरुण इव कृतोदवासो हरिरिवापनीतनरकभयः प्रदोषारम्भ इव संध्यापिङ्ग[4]लतारकः प्रभातकाल इव बालातपकपिलो रविरथ इव दृढनियमिताक्षचक्रः सुराजेव

यज्ञस्य यज्ञार्थं वोपवीतं यज्ञोपवीतम् । आसमन्ताद् गृहीतानि आगृहीतानि—। सव्येतरो दक्षिणः । स्नानमृदं स्नानार्थं मृत्तिकाम् । **नीवारेति**—ऋषीणां शरीरस्थितिसाधनानां नीवाराणां मुष्टिदानं परमं प्रेम गमयति । **कुशेति**—कुशैः कुसुमलताभिश्चायास्यमाना आकृष्यमाणा अत एव लोला दृष्टिर्यस्य । विटपः स्तम्बः शाखा वा । ‘ विटपः पल्लवे षिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोः ’ । इति विश्वः । वल्कलं त्वङ्निर्मिताच्छादनं त्वक् च । समेखलः—मेखला कटिसूत्रम् । पक्षे अद्रिनितम्बः । सोमः—सोमरसः । पक्षे चन्द्रमाः । **दिवसेति**—दिवसकरः सूर्यस्तस्य मरीचीन् पिबतीति स तथा । अत्र पञ्चाग्नितपो ध्वनितम् । ‘ ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः । ’ इति स्मरणात् । सविताप्यग्निरेव—‘ अग्निः सविता सवितैवाग्निः ’ इति श्रौतलिङ्गात् । ‘ दिवसकरस्य सूर्यस्यातपमयान्मरीचीन्पाति रक्षतीति स तथा ’ इति भानुचन्द्रस्तु चिन्त्यः । पक्षे सूर्यविकासित्वान्मरीचिपानम् । ॰जटा तरुपक्षे शिफा । **विकचेति**—प्रफुल्लकुमुददलच्छेदवत्सिता धवला दशना दन्ता यस्य । पक्षे ॰सितौ दशनौ यस्य । अभङ्गश्लेषः । द्रौणिः द्रोणाचार्यपुत्रोऽश्वत्थामा । **कृपेति**—कृपयानुगतः । पक्षे कृपः कृपाचार्योऽश्वत्थाम्नो मातुलः । **चित्रेति**—चित्रमृगस्य या कृत्तिका चर्म तस्या आश्लेषस्तेनोपशोभितः । पक्षे तत्तन्नामकनक्षत्रविशेषैरुपशोभितः । **क्षपितेति**—क्षपिता निरस्ता बहवो दोषा रागादयो येन । पक्षे क्षपिता ह्रासं प्रापिता बह्वी क्षेषा रात्रिर्येन । ॰रजःप्रसरः—रजोगुणस्य प्रसरो व्यापारः । पक्षे रजःप्रसरो धूलिप्रसरणम् । उदवासः व्रतविशेषः । पक्षे उदके वासः । ॰नरकभयः—हरिपक्षे अपनीतं दूरीकृतं नरकभयं तन्नामकदैत्यात् नरकस्य न भयं येन । **सन्ध्येति**—सन्ध्या दिनरात्रिसन्धिसमयस्तद्वत्पिङ्गला तारैव तारका यस्य । इदं महापुरुषलक्षणम् । तदुक्तम्—‘क्षुद्रोपि चक्रवर्ती स्यात्पीततारकचक्षुषि ।’ इति । पक्षे सन्ध्यया पिङ्गलाः तारका यस्मिन् । **दृढेति**—दृढं नियमितमक्षचक्रं येन अश्नुते व्याप्नोति विषयान्स्ववृत्त्या संयोगेन वा इत्यक्षं इन्द्रियम् । अक्षाणां चक्रं समूहः । पक्षे अक्षो ध्रुवः । चक्रं प्रसिद्धम् ।

---

१ अनुगम्यमानः. २ दिनकर. ३ क्षपितदोषः. ४ पिशङ्ग.

निगूढमन्त्रसाधनक्षे[1]पितविग्रहो जलनिधिरिव करालशङ्खमण्डलावर्त[2]गर्तो भगीरथ इवासकृ[3]द्दृष्टगङ्गावतारो मधुकर इवासकृदनुभूतपुष्करवनवासो वनचरोपि कृतमहालयप्रवेशोऽसंयतोपि मोक्षार्थी सामप्रयोगपरोपि सततावलम्बितदण्डः सुप्तोपि प्रबुद्धः संनिहितनेत्रद्वयोपि परित्यक्तवामलोचनस्तदेव कमलसरः सिस्नासुरुपागमत्।

प्रायेणाकारणमित्राण्यतिकरुणार्द्राणि च सदा खलु भवन्ति सतां चेतांसि। यतः स मां तदवस्थमालोक्य समुपजातद[4]यः समीप[5]वर्तिनमृषिकुमारकमन्यतममब्रवीत् । अयं कथमपि शुकशिशुरसंजातपक्षपुट एव तरुशिखरादस्मात्परि-

---

सुराजा–स्वकार्यदक्षो नृपः । **निगूढेति**–निगूढं रहसि यन्मन्त्रसाधनं तत्तन्मन्त्राधिष्ठात्रीणां देवतानामाराधनं तेन क्षपितो विग्रहः शरीरं येन स तथोक्तः । पक्षे निगूढो सुगुप्तो मन्त्रः साधनं सेना च ताभ्यां क्षपितो विग्रहो युद्धं येन । **करालेति**–करालो तुङ्गो यः शंखः भालश्रवोन्तरं तस्य मण्डलं तत्रावर्तः तस्य गर्तो यस्य । यद्वा करालं शंखमण्डलं आवर्तः गर्तश्च यस्य स तथा । तादृशावर्तश्च महातपस्विलक्षणम् । पक्षे करालानि दन्तुराणि शङ्खमण्डलानि आवर्ता अम्भसां भ्रमाश्च गर्ताश्च यस्मिन्स तथा । **असकृदिति**–असकृद्वारंवारं दृष्टो गङ्गाया अवतारो घट्टो येन । 'घट्टस्तीर्थावतारे' इति कोषः । पक्षे गङ्गाया अवतारः । तत्कथा तूक्ता । **पुष्करेति**–पुष्करं जलं तेन सहितं वनम् । पुष्करं तीर्थविशेषो वा । तदुक्तं महाभारते–यथा सुराणां सर्वेषामादिस्तु मधुसूदनः । तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामादिरुच्यते ॥ इति पक्षे पुष्करवनं कमलखण्डम् । **वनेति**–वनचरोपि कृतो महाल्येषु पृथुप्रासादेषु प्रवेशो येनेति विरोधो वने तादृशां प्रासादानामसत्त्वात् । परिहारपक्षे कृतो महाल्ये ब्रह्मसमाधौ प्रवेशो येन । तदुक्तम्–'अधोमुख्या कुण्डकिन्योर्ध्वं मुखे कृते सति ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं नीतायां तस्यामेकान्तेनावस्थानं ब्रह्मणि लयः' । इति । **असंयत इति**–संयमः [ध्यानं धारणा समाधिरिति] 'त्रयमेकत्र संयमः' इति पातञ्जलोक्तो मोक्षसाधकः । असंयमवानपि मोक्षार्थीति विरोधः। परिहारस्तु असंयतः संसारपाशैरबद्धः । **सामेति**–सामदण्डावुपायभेदौ परस्परविरुद्धौ । तत्र प्रियवचनादिना क्रोधोपशमनं साम । परिहारपक्षे सामानि सामवेदसूक्तानि दण्डः पालाशादिः । **सुप्त इति**–सुप्तोपि प्रबुद्धो जाग्रदिति विरोधः । परिहारपक्षे प्रबुद्धः सञ्जातप्रकृष्टज्ञानः । केचित् शोभना सृप्ता जटा यस्य स सुप्तः इति परिहारमाहुः । 'सृप्ता जटायां च राक्षस्याम्' इति क्वचित्पुस्तकेषु हैमः । **परित्यक्तेति**–परिहारपक्षे परित्यक्ता वामनलोचनाः कामिन्यः परित्यक्तं वामासु सुन्दरस्त्रीषु लोचनं कटाक्षपातनं येनेति वा । **अकारणेति**—अकारणेन हेतुव्यतिरेकेण मित्राणि प्रियकारीणि । कथमपि केनापि कारणेन ।

---

१ क्षयित. २ नाभिगर्तः. ३ इव दृष्ट. ४ करुणः. ५ समीपतर.

च्युतः । श्येनमुखपरिभ्रष्टेन वानेन[१] भवितव्यम् । तथा हि । अतिदवीयस्तया प्रपातस्याल्पशेषजीवितोऽयमामीलितलोचनो मुहुर्मुहुर्मुखेन पतति[२] मुहुर्मुहुरत्युल्बणं श्वसिति मुहुर्मुहुश्चञ्चुपुटं विवृणोति । न शक्नोति शिरोधरां धारयितुम् । तदेहि यावदेवायमसुभिर्न वियुज्यते[३] तावदेव गृहाणेममवतारय सलिलसमीपम् । इत्यभिधाय तेन मां सरस्तीरमनाययत् । उपसृत्य च जलसमीपमेकदेशनिहितदण्डकमण्डलुरादाय स्वयं मां मुक्तप्रयत्नमुत्तानित[४]मुखमङ्गुल्या कतिचित्सलिलबिन्दूनपाययत् । अम्भःक्षोदकृतसेकं च समुपजातनवीनप्राणमुपतटप्ररूढस्य नलिनीपलाशस्य[५] जलशिशिरायां छायायां निधाय समुचितमकरोत्स्नानविधिम् । अभिषेकावसाने चानेकप्राणायामपूतो[६] जपन्पवित्राण्यघमर्षणानि प्रत्यग्रभग्नैरुन्मुखो रक्तारविन्दैर्नलिनीपत्रपुटेन भगवते सवित्रे दत्त्वार्घमुदतिष्ठत् । आगृहीतधौतधवलवल्कलश्च सहज्योत्स्न[७] इव संध्यातपः करतलनिर्धूनन[८]विशदजटः कमण्डलुमापूर्य शुचिना[९] सरोवारिणा प्रत्यग्रस्नानार्द्रजटेन सकलेन तेन मुनिकुमारककदम्बकेनानुगम्यमानो मां गृहीत्वा तपोवनाभिमुखं शनैरगच्छत् ।

अनतिदूरमिव गत्वा दिशि दिशि सदासंनिहितकुसुमफलै[१०]स्तालतिलकतमालहिन्तालबकुलबहुलैः एलालताकुलितनालिकेरीकलापैः लोलै[११]र्लोध्रलवलीलवङ्ग-

---

अतीति—अतिशयेनातिदूरोतिदवीयांस्तस्य भावस्तत्ता तया । अत्युल्बणं प्रव्यक्तम् । मुक्तप्रयत्नम्—मुक्तः प्रयत्न इष्टवस्त्वनुकूलशरीरव्यापाररूपो येन । उत्तानितमूर्ध्वीकृतं मुखं यस्य तादृशं माम् । **अम्भ इति**—अम्भःक्षोदैर्जलकणिकाभिः कृतः सेकः यस्य । समुपजाता नवीनाः प्राणा यस्मिन् । समुचितमाह्निकप्राप्तम् । प्राणायामः प्राणानामन्तर्निरोधः । अघमर्षणानि [अघं पाप मृष्यते उत्पन्नत्वेपि नाशनेन कर्माक्षमत्वात्सह्यते एभिः] अब्देवतास्तुतिरूपा ऋचः । उक्तं च—यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः । तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ इति । 'सर्वैनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वघमर्षणम् ।' इत्यमरश्च । उन्मुखः सूर्योन्मुखः सन्नित्यर्थः । आगृहीतं परिहितं धौतं क्षालितं वल्कलं येन । संध्यातपोर्थात्सायंतनः । निर्धूननमाच्छोटनम् । ०कदम्बकेन समूहेन । **अनतीति**—अनतिदूरमिव गत्वाश्रममपश्यमिति दूरेणान्वयः । **सदेति**—संनिहितानि विद्यमानानि । 'हस्तग्राह्याणि' इति भानु० । **तालेति**—हिन्तालस्तृणद्रुमविशेषः । एते बहुला येषु तानि तैः । एलालताभिः आकुलिता व्याप्ताः । **लोलेति**—लोलाः—इत्येतेषां पल्लवा येषु तैः ।

---

१ अनेन प्रायः. २ वमति. ३ विमुच्यते. ४ उन्नमित. ५ नवनलिनदलस्य. ६ पूतोपि, पूजितः, ७ सज्योत्स्नः. ८ निर्धूनविशद. ९ कमलकिञ्जल्कसुरभिणा शुचिना. १० पटलैः. ११ आलोल.

पल्लवैरुल्लासित[1]चूतरेणुपटलैरलिकुलझंकारमुखरसहकारैरुन्मदकोकिलकुलकल्लोप[2]कोलाहलिभिरुत्फुल्लकेतकीरजः[3]पुञ्जपिञ्जरैः पूगीलतादोलाधिरूढवनदेवतैस्तारकावर्षमिवाधर्मविनाशपिशुनं कुसुमनिकरमनिलचलितमनवरतमतिधवलमुत्सृजद्भिः संसक्तपादपैः काननैरुपगूढम्, अचकितप्रचलितकृष्णसार[4]शतशबलाभिरुत्फुल्ल[5]कमलिनीलोहिनीभिर्मारीचमायामृगावलून[6]रूढवीरुद्दलाभिर्दाशरथिचापकोटिक्षतकन्दगर्तविषमिततलाभिर्दण्डकारण्यस्थलीभिरुपशोभितप्रान्तम्, आगृहीतसमित्कुशकुसुममृद्भिरध्ययनमुखरशिष्यानुगतैः सर्वतः प्रविश[7]द्भिर्मुनीभिरशून्योपकण्ठम्, उत्कण्ठितशिखण्डिमण्डलश्रूयमाणजलकलशपूरणध्वानम्, अनवरताज्याहुतिप्रीतैश्चित्रभानुभिः सशरीरमेव मुनिजनममरलोकं निनीषुभिरुद्धूयमानधूमलेखाच्छलेनाबध्यमानस्वर्गमार्गगमनसोपानसेतुमिवोपलक्ष्यमाणम्, आसन्नवर्तिनीभिस्तपो[8]धनसंपर्कादिवापगतकालुष्याभिस्तरंगपरंपरासंक्रान्तरविबिम्बपङ्क्तिभिस्तापसदर्शनागतसप्तर्षिमालाविगाह्यमानाभिरिवातिविकचकुमुदवनमृषिजनमुपासितुमवतीर्णं ग्रहगणमिव निशासूद्वहन्तीभिर्दीर्घिकाभिः परिवृतम्, अनिलावनमितशि[9]खराभिः प्रणम्य-

---

उल्लसितानि परितः प्रसृतानि **चूतरेणु** पटलानि येषु तैः । सहकारा अतिसौरभाश्चूतेभ्यो भिन्ना अतो न पौनरुक्त्यम् । ‘ सहकारोतिसौरभः ’ इत्यमरः । कुलानां कलापः समूहः । कोलाहल एषां विद्यते इति तैः । पूगीलताः क्रमुकवृक्षा एव दोलास्ता अधिरूढा वनदेवता येषु तैः । तारकावर्षमुल्कापातम् । तारकापातो ह्यनिष्टसूचक इति प्रसिद्धम् । तदुक्तं बृहत्संहितायां—अम्बरमध्याद्बह्व्यो निपतन्त्यो राजराष्ट्रनाशाय । इति । संसक्ताः संहता । उपगूढं परितो व्याप्तम् । **अचकितेति**—अचकितं अत्रस्तं यथा तथा अचकिता वा प्रसृताः इ० । शबलाः कर्बुराः । मारीच एव मायामृगश्छद्मवेषधारी मृगस्तेनादाववलीढानि पश्चाद्रूढानि वीरुधां वल्लीना दलानि यासु ताभिः । मारीचकथा रामा. अर. का. ४२–४४ सर्गेषु द्रष्टव्या । दाशरथी रामलक्ष्मणौ तयोर्धनुष्कोट्या क्षता ये कन्दास्तेषां ये गर्तास्तैर्विषमितमुन्नतानतं तलं यासां ताभिः । स्थलीभिः स्थली अकृत्रिमा । ‘ जानपद–’ इति ङीष् । कृत्रिमा तु स्थला । **अशून्येति**—अशून्यं सनाथमुपकण्ठं समीपभागा यस्य तम् । **उत्कण्ठितेति** उत्कण्ठिता जलदध्वनिभ्रान्त्योन्नमिताननाः ये शिखण्डिनस्तेषां मण्डलं तेन श्रूयमाण इत्यादि । आज्यं सर्पिः । चित्रभानुभिर्वह्निभिः । उद्धूयमानधूमलेखा धूमोत्पीडास्तासां मिषेण । गमनार्थं सोपानसेतुः सोपानपरम्परा यस्मिन् ।—अपगतं दूरीभूतं कालुष्यं मालिन्यं पापं च यासां ताभिः । अच्छाच्छजलपूर्णाभिरित्यर्थः । **तरंगेति**—अत एव तापसेति—सूर्यबिम्बपरम्परायाः तापसमाल्या साम्यादुत्प्रेक्षा । निशासु अतिप्रफुल्लकुमुदसमूहमुद्वहन्तीभिः । कुमुदवनमेवोत्प्रेक्षते ऋषिजनमुपासितुमवतीर्णमिति ।

---

[1] उल्लसत्.
[2] कलालाप.
[3] कुसुममञ्जरीरजः, केतकमञ्जरीरजः.
[4] सारसारङ्ग.
[5] स्थलकमलिनी.
[6] प्ररूढ.
[7] प्रसरद्भिः,
[8] तपोवन.
[9] शिखाभि.

मानामिव वनलताभिः, अनवरतमुक्तकुसुमैरभ्यर्च्यमानमिव पादपैः, आबद्धपल्लवाञ्जलिभिरुपास्यमानामिव[1] विटपैः, उटजाजिरप्रकीर्णशुष्यच्छ्यामाकम्, उपसंगृहीतामलकलवली[2]कर्कन्धूकदलीलकुचपनसचूततालफलम्, अध्ययनमुखरबटुजनम्, अनवरतश्रवणगृहीतवषट्कारवाचालशुककुलम्, अनेकसारिकोद्घुष्यमाणसुब्रह्मण्यम्, अरण्यकुक्कुटोपभुज्यमानवैश्वदेवबलिपिण्डम्, आसन्नवापीकलहंसपोतभुज्यमाननीवारबलिम्, एणीजिह्वापल्लवोपलिह्यमानमुनिबालकम्, अग्निकार्यार्धदग्धसिमिसिमा[3]यमानसमित्कुशकुसुमम्, उपलभग्ननालिकेररसस्निग्धशिलातलम्, अचिरक्षुण्णवल्कलरसपाटलभूतलं, रक्तचन्दनोपलिप्तादित्यमण्डलकनिहितकरवीरकुसुमम्, इतस्ततोविक्षिप्तभस्मलेखाकृत[4]मुनिजनभोजनभूमिपरिहारं, परिचितशाखामृगकेराकृष्टिनिष्कास्यमानप्रवेश्यमानजरदन्धतापसम्, इभकलभकार्धोपभुक्तपतितैः सरस्वतीभुजलताविगलितैः शङ्खवलयैरिव मृणालशकलैः कल्माषितम्, ऋषिजनार्थमेणकैर्विषाणशिखरोत्खन्यमानविविधकन्दमूलम्, अम्बुपूर्णपुष्करपुटैर्वनकरिभिरापूर्यमाणविटपालवालकम्, ऋषिकुमारकाकृष्यमाण—

आबद्धाः पल्लवा एव अञ्जलयः यैः । **उटजेति**—उटेभ्यस्तृणपर्णादिभ्यो जायन्ते इति उटजाः । पर्णशालानामजिरेषु प्राङ्गणेषु प्रकीर्णाः प्रसारिताः । शुष्यन्तः शोषं प्राप्नुवन्तः श्यामाका धान्यविशेषा यस्मिन् स तथा तम् । **उपेति**—उपसंगृहीतानि आमलकं धात्री, लवली लताविशेषः, कर्कन्धूर्बदरी लकुचो वृक्षविशेषः पनसाम्रचूततालाश्च तेषां फलानि यस्मिन् । वषट्कारो देवहविर्दाने उच्चार्यमाणः शब्दः । सारिकाभिः उद्घुष्यमाणा सुब्रह्मण्या मन्त्रविशेषो यस्मिन् । वैश्वदेवो देवयज्ञस्तस्य बलिपिण्ड उपहारौदनः । **एणीति**—एण्यो मृग्यस्तासां जिह्वा एव पल्लवास्तैः जिह्वाग्रैरिति वा । **अग्नीति**—अग्निकार्ये होमे अर्धदग्धान्यत एव सिमसिमेति शब्दमाचरमाणानि समित्कुशकुसुमानि यस्मिन् । **रक्तेति**—रक्तचन्दनेनोपलिप्तमालिखितमादित्यमण्डलमेव मण्डलकं तस्मिन्निहितानि करवीरपुष्पाणि यैः । **इतस्तत इति**—इतस्ततो विक्षिप्तं यद्भस्म तस्य लेखया कृतो मुनिजनभोजनभूमेः परिहारः । रक्षआदीनामागमनप्रतीकार इति यावत् । यस्मिन् । यद्वा 'भस्मनो लेखया घर्षेण कृतो मुनिजनभोजनभूमेरुच्छिष्टभूमेः परिहारो मार्जनं यस्मिन् । दृश्यते हि भोजनान्ते भस्मना मार्जनं पश्चाद्गोमयेनोपलेपनम्' इति भानु० । **परिचितेति**—परिचितैः शाखाचारिणो मृगाः शाखामृगा वानरास्तेषां कराकृष्टया निष्कास्यमाना बहिर्नीयमानाः प्रवेश्यमानाश्च जरन्तोऽन्धाश्च तापसा यस्मिन् । कल्माषितं चित्रितम् । पुष्करपुटानि शुण्डाग्राणि । अत्र शाखामृगहरिणगजानामृषिजनसेवायां बुद्धिपूर्वकयथोचितकार्यप्रवृत्तिः सूचिता । तेन च मुनिजन—

---

१ पल्लवपुटाञ्ज. २ लवङ्ग. ३ मिसमिसायमान, सिमसि०. ४ अलङ्कृत. ५ ०कृष्टयष्टि, कराकृष्ट. ६ बाहुलताविभूषणैः.

वमवराहदंष्ट्रान्तराललग्नशालूकम्, उपजातपरिचयैः कलापिभिः पक्षपटपवनसंधुक्ष्यमाणमुनिहोमहुताशनम्, आरब्धामृतचरुचारुगन्धम्, अधपक्वपुरोडाशपुण्यपरिमलामोदितम्, अविच्छिन्नाज्यधाराहुतिहुतभुङ्झंकार[1]मुखरितम्, उपचर्यमाणातिथिवर्गं, पूज्यमानपितृदैवतम्, अर्च्य[2]मानहरिहरपितामहम्, उपदिश्य[3]मानश्राद्धकल्पं, व्याख्यायमानयज्ञविद्यम्, आलोच्य[5]मानधर्मशास्त्रं, वाच्यमानविविधपुस्तकं, विचार्यमाणसकलशास्त्रार्थम्, आरभ्यमाणपर्णशालम्, उपलिप्यमानाजिरम्, उपमृ[6]ज्यमानोटजाभ्यन्तरम्, आबध्यमानध्यानं, साध्यमानमन्त्रम्, अभ्यस्यमानयोगम्, उपह्रियमाणवनदेवताबलिं, निर्वर्त्यमानमौञ्जमेखलं, क्षाल्यमानवल्कलम्, उपसंगृह्यमाणसमिधम्, उपसंस्क्रियमाणकृष्णाजिनं, गृह्यमाणगवेधुकं, शोष्यमाणपुष्करबीजं, ग्रथ्यमानाक्षमालं, न्यस्यमानवेत्रदण्डं सत्क्रियमाणपरिव्राजकम्, आपर्यमाणकमण्डलुम्, अदृष्टपूर्वं कलिकालस्य, अपरिचितमनृतस्य, अश्रुतपूर्वमनङ्गस्य, अब्जयोनिमिव त्रिभुवनवन्दितम्, असुरारिमिव प्रकटितनर-

---

माहात्म्यमप्युक्तम् । शालूकान्युत्पलानां कन्दाः । 'शालूकमेषां कन्दः स्यात्' इत्यमरः । कलापिभिर्मयूरैः । संधुक्ष्यमाणः प्रज्वाल्यमानः । **आरब्धेति**—'आरब्धो विहितो योऽमृते चरुर्येन ओदनः इति भानु० । तस्य चारुर्मनोहरो गन्धो यस्मिन् । यद्वा अमृतं घृतं तद्युक्तश्चरुरमृतचरुः । अमृतरूपश्चरुरमृतश्चरुरिति वा । तदुक्तं शिशुपालवधे—अमृतं नाम यत्सन्तो मन्त्रजिह्वेषु जुह्वति' । इति । **अनवरतेति**—अनवरता अविच्छिन्ना याज्यधारा तया या आहुतिस्तया यो हुतभुङ्झङ्कारोऽग्निशब्दस्तेन मुखरितं सजातशब्दम् । उपचर्यमाणः पर्युपास्यमानः । **अर्च्येति**—पितामहो ब्रह्मा । 'स खलु पुत्रार्थिभिरुपास्यते' इति मान्त्रिकाः । शापादायतननिषेधेति [व्रतादिषु] पूजाऽनिषेधात् । श्राद्धकल्पः श्राद्धविधिः । आलोच्यमानं विचार्यमाणम् । धर्मशास्त्रं मनुयाज्ञवल्क्यादिप्रणीतम् । उपलिप्यमानानि गोमयादिना । उपमृज्यमानानि प्रमार्ज्यमानानि । **आबद्धयति**–ध्यानं 'एकतानेन मनसा स्मरणं ध्यानमुच्यते ।' 'प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' इति पातञ्जलोक्तं वा । **साध्येति**-साध्यमानः जपहोमादिना सिद्धिं प्राप्यमाणः । योगः चित्तवृत्तिनिरोधरूपो यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध्यष्टांगः । निर्वर्त्यमाना निष्पाद्यमानाः । उपसंस्क्रियमाणं गोमयादिना शुद्धीक्रियमाणाम् । गवेधुका धान्यविशेषः । **सत्क्रियेति**–संस्क्रियमाणेति पाठे पारिव्राज्यं प्राप्यमाणाः । **अदृष्टेति**-सर्वथा पातकाभावादित्यर्थः । अनङ्गस्य मदनजन्यविकाराणामित्यर्थः । तस्य शान्तत्वात् ।

---

१ हुङ्कार, उग्रहुङ्कार. २ अभ्यर्च्यमान. ३ उद्दिश्यमान. ४ उपादिश्यमान. ५ आलोक्यमान. ६ अपमृज्यमान. ७ संस्क्रियमाण. ८ गृह्यमाणत्रिपुण्ड्रकं पूर्यमाण. ९ त्रिदण्डकम्. १० संस्क्रियमाण.

[1]हरिवराहरूपं, साङ्ख्यमिव कपिलाधिष्ठितं, [2]मधुरोपवनमिव बलावलीढदर्पितधेनुकम्, उदयनमिवानन्दितवत्सकुलं किंपुरुषाधिराज्यमिव मुनिजनगृहीतजलकलशाभिषिच्यमानद्रुमं, निदाघसमयावसानमिव प्रत्यासन्नजलप्रपातं, जलधरसमयमिव वनगहनमध्यसुखसुप्तहरिं, हनू[3]मन्तमिव शिला[4]शकलप्रहारसंचूर्णिताक्षास्थिसंचयं, खाण्डवविनाशोद्यतार्जुनमिव प्रारब्धाग्निकार्यं, सुरभिविलेपनधरमपि सतताविर्भूतहव्य[5]धूमगन्धं, मातङ्गकुलाध्यासितमपि पवित्रम्, उल्लसितधूमकेतु[6]शतमपि प्रशान्तोपद्रवं, परिपूर्णद्विजपतिमण्डलसनाथमपि सदासंनिहिततरुगहनान्धकारम्, अतिरमणीयमपरमिव ब्रह्मलोकमाश्रममपश्यम् ।

यत्र च मलिनता हविर्धूमेषु न चरितेषु, मुखरागः शुकेषु न कोपेषु, ती-

---

प्रकटितेति—प्रकाटितानि नराणां हरीणां च वराहाणां च रूपाणि येन । यद्वा नरहरिवराहारूपाण्यन्ये पशवश्च येन । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पशावाकारे' इति हैमः । पक्षे प्रकटिते नरहरिर्नरसिंहो वराहश्च तयो रूपे येन । यद्वा प्रकटितानि नरो नराख्यमुनिः हरिर्नारायणो वराहश्च तेषां रूपाणि येन । सांख्यम्—कपिलदर्शनम् । **कपिलेति**—कपिलाभिर्गोभिरधिष्ठितम् । पक्षे कपिलः सांख्यदर्शनस्य प्रणेता । **बलेति**—बलावलीढा बलयुक्ता अत एव दर्पिता धेनुका गावः करिण्यो वा यस्मिन् । 'स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि' इति मेदिनी । पक्षे बलेन बलभद्रेणावलीढो हतो दर्पितो उद्धतो धेनुकस्तन्नामकदैत्यो यस्मिन् । उदयनः कौशाम्बीनृपो वत्सराजः । वत्सास्तर्णकास्तेषां कुलं समुदायः । पक्षे वत्सदेशनृपकुलम् । वत्सदेशस्य कुलानि वा । द्रुमा वृक्षाः । पक्षे द्रुमो नाम किंनराणां कश्चिद्राजा । जलप्रपातो निर्झरः । पक्षे जलवर्षः । **वनेति**—वनगहनेषु कान्तारमध्यदेशेषु सुखं सुप्ता हरयः केसरिणो यत्र । पक्षे वनस्य जलस्य गहनं सागरस्तन्मध्ये सुखं सुप्तो हरिर्विष्णुर्यस्मिन् । प्रावृषि हि विष्णुः सागरे शेते । **शिलेति**—शिलाशकलप्रहारैः संचूर्णितानां अक्षाणां, बिभीतकानामस्थिसंचयोऽस्थिसमूहो यस्मिन् । पक्षे शिलाशकलप्रहारेण संचूर्णितोऽक्षनाम्नो रावणपुत्रस्यास्थिसंचयो येन । **सुरभीति** सुरभि सुगन्धि यद्विलेपनं तद्धरमपि सततेति विरोधः । सुरभेर्गोः विलिप्यतेऽनेनेति विलेपनं गोमयं यस्यामेतादृशी धरा यस्मिन्निति परिहारः । मातङ्गकुलानि चाण्डालादिकुलानि । परिहारपक्षे मातङ्गकुलानि हस्तियूथानि । धूमकेतुर्विनाशसूचको ग्रहविशेषः । परिहारपक्षे धूमः केतुर्यस्य सोऽग्निः । **परीति**-परिपूर्णेन सकलेन द्विजपतिमण्डलेन चन्द्रबिम्बेन युक्तमपि सदा संनिहितस्तरुगहनेषु द्रुमखण्डेष्वन्धकारो यस्मिन्निति विरोधः । परिहारस्तु परिपूर्णैरुद्रिक्तज्ञानैर्द्विजमण्डलैः विप्रसमूहैः सनाथमित्यर्थात् । **यत्रेति**—मलिनता मालिन्यं कल्मषता च ।

---

१ वराहनरसिंह. २ मधुरो॰ ३ अनिलसुतम्. ४ ॰सकलसंचूर्णित. ५ आविर्भूतधूम. ६ सहस्रम्॰

क्षणता कुशाग्रेषु न स्वभावेषु चञ्चलता कदलीदलेषु न मनःसु चक्षूरागः कोकिलेषु न परकलत्रेषु कण्ठग्रहः कमण्डलुषु न सुरतेषु मेखलाबन्धो व्रतेषु नेर्ष्याकलहेषु स्तनस्पर्शो होमधेनुषु न कामिनी[1]षु पक्षपातः कृकवाकु[2]षु न विद्याविवादेषु भ्रान्तिरनलप्रदक्षिणासु न शास्त्रार्थे[3]षु वसुसंकीर्तनं दिव्यकथासु न तृष्णासु गणना रुद्राक्षवलयेषु न शरीरेषु मुनिबालनाशः क्रतुदीक्षया न मृत्युना रामानुरागो रामायणेन न यौवनेन मुखभङ्गविकारो जरया न धनाभिमानेन । यत्र च महाभारते शकुनिवधः पुराणे वायुप्रलपितं वयःपरिणामे द्विजपतनमुपवनचन्दनेषु जाड्यमग्नीनां भूतिमत्त्वमेणकानां गीतश्रवणव्यसनं शिखण्डिनां नृत्यपक्षपातो भुजंगानां भोगः कपीनां श्रीफलाभिलाषो मूलानामधोगतिः ।

तस्य चैवंविधस्य मध्यभा[4]गमण्डलमलंकुर्वाणस्यालक्तकालोहितप[5]ल्लवस्य मुनिजनालम्बितकृष्णाजिनजलक[6]रकसनाथशाखस्य तापसकुमारिकाभिर्मूलभागदत्तपीत-

---

मुखरागः—मुखे रक्तिमा वैरूप्यं च । चञ्चलता तरलता अस्थिरता च । मनःसु मनोवृत्तिषु । चक्षूरागो नयनयोर्लौहित्यम् । पक्षे नयनप्रीतिः । अभिलाष इति यावत् । स हि शृङ्गारस्य दशस्ववस्थासु प्रथमावस्था । तदुक्तम्—‘नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोथ सङ्कल्पः’ । इत्यादि । दशरूपके च—दशावस्थः स तत्रादावभिलाषः ’ इति । कण्ठग्रहः कण्ठे ग्रहणं कण्ठालिङ्गनम् । मेखलाबन्धो मौञ्जीबन्धनं पक्षे शृङ्खलाबन्धनम् । कृकवाकुषु कुक्कुटेषु । पक्षपातः पक्षाणां पतनम् । अन्यस्य पक्षिणस्तथा युद्धे पक्षपातो नास्तीति कुक्कुटग्रहणम् ’ इति भानु० । भ्रान्तिर्भ्रमणं मिथ्याज्ञानं च । वसुसंकीर्तनं वसूनामापादीनां नामग्रहणं पक्षे द्रव्यस्य कथनम् । गणना—पक्षे आदरः । निस्पृहाणां तपस्विनां शरीरेष्वादराभावात् । बालनाशः केशनाशः पक्षे शिशुनाशः । **रामेति**—रामे अनुरागो भक्तिः पक्षे रामासु रमणीष्वनुरागो विषयेच्छा । **मुखेति**—मुखे भङ्गविकारो वलीविकृतिः पक्षे क्रोधादिना विकारः । **यत्रेति**—शकुनेर्दुर्योधनमातुलस्य वधः पक्षे पक्षिनाशः । वायोर्वायुदेवतायाः प्रलपितं भाषणं पक्षे वायुजोन्मादादिनाऽसम्बद्धप्रलापः । **वय इति**—नत्वन्यत्र ब्राह्मणानां पतनं विहितस्याननुष्ठानादिना च्युतिः । जाड्यं शैत्यं पक्षे मतिमान्द्यम् । **अग्नीनामिति**—भूतिमत्वं भस्मवत्वं न तु तापसानां संपद्वत्त्वम् । पक्षपातः पक्षाणां पतनं पक्षे अभिरुचिः । भोगोऽहिकायः । न तु तपस्विनां विषयास्वादः । श्रीफलानि बिल्वफलानि पक्षे लक्ष्म्याः फलानि विलासादीनि । अधोगतिः न त्वाश्रमवासिनां नरकपातः । **मुनीति**—मुनिजनैरालम्बिता अवलम्बिताः कृष्णाजिनानि कृष्णमृगचर्माणि च

---

१ वनितासु. २ कुक्कुटेषु, ३ शास्त्रेषु. ४ मध्यभागम्. ५ ०लोलपल्लवस्य. ६ करङ्क.

पिष्टपञ्चाङ्गुलस्य[1] हरिणशिशुभिरापीयमानालवालकसलिलस्य मुनिकुमारकाबद्धकुशचीरदाम्नो हरितगोमयोपलेपन[2]विविक्ततलस्य तत्क्षणकृत[3]कुसुमोपहाररमणीयस्य नातिमहतः परिमण्डलतया विस्तीर्णावकाशस्य रक्ताशोकतरोरधश्छायायामुपविष्टम्, अत्युग्रतपोभिः भुवनमिव सागरैः कनकगिरिमिव कुलपर्वतैः क्रतुमिव वैतान[4]वह्निभिः कल्पान्तदिवसमिव रविभिः कालमिव कल्पैः समन्तान्महर्षिभिः परिवृतम्, उग्रशाप[5]भियेव कम्पितदेहया प्रणयिन्येव विहितकेशग्रहया क्रुद्धयेव कृतभ्रूभङ्गया मत्तयेवाकुलितगमनया प्रसाधितयेव प्रकटिततिलकया जरया गृहीतव्रतयेव भस्मधवलया धवलीकृतविग्रहम्, आयामिनीभिः पलितपाण्डराभिस्तपसा[6] विजित्य मुनिजनमखिलं धर्मपताकाभिरिवोच्छ्रिताभि[7]रमरलोकमारोढुं पुण्यरज्जुभिरिवोपसंगृहीताभिरतिदूरप्रवृद्धस्य पुण्य[8]तरोः कुसुममञ्जरीभिरिवोद्गताभिर्जटाभिरुपशोभमानम्, उपरचितभस्मत्रिपुण्ड्रकेण तिर्यक्प्रवृत्तत्रिपथगा[9]स्रोतस्त्रयेणेव हिमगिरिशिलातलेन ललाटफलके[10]नोपेतम्, अधोमुखचन्द्रकलाकाराभ्यामव-

---

जलकरकाः पात्रविशेषाश्च तैः सनाथाः शाखा यस्य । **मूलेति**—मूलभागेषु दत्ता पीतपिष्टस्य हरिद्राचूर्णस्य पञ्चाङ्गुल्यो विस्तारितहस्तबिम्बा इत्यर्थः । यस्य । ०लेपनेन विविक्ततलस्य विविक्तं पूतं तलं यस्य । परिमण्डलतया परितो विस्तृततयेत्यर्थः । **सागरैः** सप्तभिः ते च—क्षीरोदो लवणोदश्च दध्योदश्च घृतोदकः । स्वादूदकः सुरोदश्च तथैवेक्षुरसोदधिः ॥ इति वायुपुराणोक्ताः । कनकगिरिं मेरुम् । क्रतुं यज्ञम् । **वैतानेति**—वितानं यज्ञस्तत्सम्बन्धिभिर्वह्निभिर्गार्हपत्यावहनीयदक्षिणाग्निसंज्ञैः । तथाहि मनुः—'पिता वै गार्हपत्योग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः । गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥' इति । कम्पितो देहो यया पक्षे यस्याश्च । विहितः केशग्रहो यया पलितजननात् । प्रणयिन्यपि रतिकलहे केशग्रहं करोति । प्रसाधितया अलंकृतया । 'प्रसाधितोलंकृतश्च' इत्यमरः । तिलका जराजर्जरितदेहे आविर्भवन्तश्चिह्नविशेषाः । पक्षे तिलकः विशेषकम् । **भस्मेति**—भस्मवद्भस्मेन च धवलया । ०विग्रहं शरीरम् । उच्छ्रिताभिरुन्नमिताभिः । **तिर्यगिति**—त्रीन् पथो गच्छतीति त्रयाणां पथां समाहारस्त्रिपथं तेन गच्छतीति वा त्रिपथगा भागीरथी । तदुक्तं भारते—'क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागांस्तारयतेप्यधः । दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता' ॥ इति । 'त्रिपथगाया एकमुपर्येकं तिर्यगेकमधः स्रोतः । इदमभिनवं तिर्यक्प्रवृत्तं स्रोतस्त्रयमेव यस्मिन्नेवं भूतेन' । इति भानु० । अधोमुखी या चन्द्रकलार्धचन्द्र० इत्यर्थस्तद्वदाकारो ययोस्ताभ्याम् । अवलम्बितोपरि

---

१ पिष्टातकानेक०. २ उपलिप्त. ३ रचित. ४ वैतानिक. ५ उग्रशापकम्पित०, ०भीतयेव. ६ तपोभिः. ७ उपार्जिताभिः. ८ तपस्तरोः. ९ गङ्गा. १० पट्टेन.

लम्बितवलिशिथिलाभ्यां भ्रूलताभ्यामवष्टभ्यमानदृष्टिम्, अनवरतमन्त्राक्षरा[1]भ्यासविवृताधरपुटतया निपतद्भिरतिशुचिभिः सत्यप्ररोहैरिव स्वच्छेन्द्रियवृत्तिभिरिव करुणारस[2]प्रवाहैरिव दशनमयूखैर्धवलितपुरोभागम्, उद्गमदमलगङ्गाप्रवाहमिव जह्नुम्, [3]अविरतसोमोद्गारसुगन्धिनिश्वासावकृष्टैर्मूर्तिमद्भिरिव शापाक्षरैः सदा मु[4]खभागसंनिहितैः परिस्फुरद्भिरलिभिरविरहितम्, अतिकृशतया निम्नतरगण्डगर्तमुन्नततरहनुघोणमाकरालतारकमवशीर्यमाणविरलनयनपक्ष्ममालमुद्गतदीर्घरोमरुद्धश्रवणविवरमानाभिलम्ब[5]कूर्चकलापमाननमादधानम्, अतिचपलानामिन्द्रियाश्वानामन्तःसंयमनरज्जुभिरिवाततताभिः कण्ठनाडीभिर्निरन्तरसंबद्ध[6]कंधरं समुन्नतविरलास्थिपञ्जरमंसावलम्बिधवलयज्ञोपवीतमनिलवशजनिततनुतरंगभङ्गमुत्प्लवमानमृणालमिव मन्दाकिनीप्रवाहमकलुषमङ्गमुद्वहन्तम्, अमलस्फटिकशकलघटितमक्षवलयमु[7]ज्ज्वलस्थूलमुक्ताफलग्रथितं सरस्वतीहारमिव चलदङ्गुलिविवरगतमावर्तयन्तम्, अनवरतभ्रमिततारकाचक्रमपरमिव ध्रुवम्, उ[8]न्नमता शिराजालकेन जरत्कल्पतरुमिव

लम्बमाना या वल्यस्ताभिः शिथिलाभ्यां श्लथाभ्याम् । अवष्टभ्यमानावलम्ब्यमाना । अनवरतं यो मन्त्राक्षराभ्यास ऋगादीनामुच्चारणं तेन विवृतो विदीर्णो योधरपुटस्तस्य भावस्तत्ता तया । स्वच्छा निर्मलाः पापाचरणप्रवृत्तिशून्या इति यावत् । जह्नुम्—भगीरथपथेन प्रवृत्ता गङ्गा यजमानस्य जह्नोर्यज्ञवाटं स्रावयामास । तस्या अवलेपेन क्रुद्धो जह्नुस्तामपिबत् । पश्चाद्भगीरथाराधनात्तुष्टः स तां श्रोत्राभ्यामसृजत् । ‘तस्माज्जह्नुसुता गङ्गा प्रोच्यते जाह्नवीति च’ । सोमोद्गारः पीतसोमरसगन्धोद्गार इत्यर्थः । गण्डगर्तः कपोलावटः । **उन्नतेति**—उन्नततरे गण्डयोर्निम्नत्वाद्धनु चिबुकं घोणा नासिका च यस्य । आकराला ईषत्तुङ्गा । **अवशीर्येति**—अवशीर्यमाणा क्षीयमाणा अत एव विरला नयनयोः पक्ष्ममाला यस्य । कूर्चकलापः श्मश्रुरोमसमूहः । **इन्द्रियेति**—नरं विषयान् प्रति झटिति हरन्तीति इन्द्रियाण्यश्वा इत्युच्यन्ते । तथा च काठकश्रुतिः ‘इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्’ इति । निरन्तरं निबिडं यथा तथा— । **अनिलेति**—अत्र तरङ्गभङ्गा अस्थिपञ्जरस्थानीया मृणालं च यज्ञोपवीतस्थानीयम् । एकत्र श्वेतत्वं समुन्नतत्वविरलत्वे च अन्यत्र श्वेतत्वं सूक्ष्मत्वं च साधर्म्यमिति ज्ञेयम् । सरस्वतीहारम्—अत्र स्फाटिकाक्षवलयस्यातिनैर्मल्यान्मुक्ताहारसाम्यम् । **अनवरतेति**—‘अत्र स्फाटिकाक्षवलयतारकाणां शुचिवर्तुलत्वमेव साधर्म्यम् । उपविष्टस्य मुनेः स्थिरत्वाद् ध्रुवसाम्यम्’ इ. भानु. ।

---

[1] मन्त्राभ्यास. [2] विद्यागुणैरिव. [3] अनवरत, अविरल. [4] ०संनिविष्टैः. [5] लम्बित. [6] अवनद्ध. [7] अत्युज्ज्वल, [8] उल्लसता.

परिणतलतासंचयेन निरन्तरनिचितम्, अ[1]मलेन चन्द्रांशुभिरिवामृतफेनैरिव गुणसंतानतन्तुभिरिव निर्मितेन मानससरोजल[2]क्षालनशुचिना दुकूलवल्कलेन द्वितीयेनेव जराजालकेन संछादितम्, आसन्नवर्तिना मन्दाकिनीसलिलपूर्णेन त्रिदण्डोपविष्टेन स्फटिककमण्डलुना विकचपुण्ड[3]रीकराशिमिव राजहंसेनोपशोभमानं, स्थैर्ये[4]णाचलानां गाम्भीर्येण सागराणां तेजसा सवितुः प्रशमेन तुषाररश्मेर्नि[5]र्मलतयाम्बरतलस्य संविभागमिव कुर्वाणं, वैनतेयमिव स्वप्रभावोपात्तद्विजाधिपत्यं, कमलासनमिवाश्रमगुरुं, जरच्चन्दनतरुमिव भुजंगनिर्मोकधवलजटाकुलं, प्रशस्तवी[6]रणमिव प्रलम्बकर्णबा[7]लं, बृहस्पतिमिवाजन्मसंवर्धितकचं, दिवसमिवोद्यदर्कबिम्बभास्वरमुखं, शरत्कालमिव क्षीणवर्षं, शंतनुमिव प्रियसत्यव्रतम्, अम्बिकाकरतलमिव रुद्राक्ष[8]वलयग्रहणनिपुणं, शिशिरसमयसूर्यमिव कृतोत्तरासङ्गं, वड[9]वानलमिव सततपयोभक्षं, शून्यनगरमिव दीनानाथविपन्नशरणं, पशुपतिमिव भस्मपाण्डुरोमाश्लिष्टशरीरं भगवन्तं जाबालिमपश्यम् ।

गुणेति-गुणानां विद्यातपश्चर्याशुचितादीनां संतानाः समूहास्त एव तन्तवो यद्वा गुणा एव सन्ताना आतानवितानवन्तस्तन्तवः । दुकूलसदृशं वल्कलं दुकूलवल्कलमित्युत्तरपदलोपी समासः । त्रिदण्डस्त्रिपादिका तत्रोपविष्टेन निहितेन । **स्थैर्येणेति**—स्थैर्येण चित्तस्य स्थिरतया अचलानां संविभागं इव कुर्वाणं अचलतुल्यस्थैर्यमित्यर्थः । एवमग्रेपि । **वैनतेयेति**—द्विजाः ब्राह्मणाः पक्षे विहंगमाः । आश्रमे स्वाश्रमे गुरुं नियामकं प्रवर्तकं वा । ‘ ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये । आश्रमोऽस्त्री ’ इत्यमरः । भुंजगनिर्मोकः सर्पकञ्चुकस्तद्वद्धवला या जटा तया व्याप्तं पक्षे ०निर्मोका एव जटास्ताभिर्व्याप्तम् । प्रशस्ता कर्णयोर्बालाः केशा यस्य । पक्षे प्रकर्षेण लम्बमानौ कर्णौ बालो बालधिश्च यस्य । कचाः केशाः पक्षे कचनामा पुत्रः । क्षीणानि वर्षाणि यस्य पक्षे क्षीणो वर्षो वृष्टिर्यस्मिन् । शंतनुर्भीष्मपिता । प्रियं सत्यमेव व्रतं यस्य । पक्षे प्रियः सत्यव्रतो भीष्मो यस्य । **रुद्राक्षेति**-रुद्राक्षाणां वलयग्रहणे निपुणम् । सर्वदा तदावर्तनाभ्यासादिति भावः । पक्षे रुद्रस्य स्वभर्तुरक्षमिन्द्रियमत्र नेत्रं तद्वलयस्य ग्रहणे पिधाने चतुरम् । कृतो विहित उत्तरासङ्गो बृहतिका येन तम् । एवं शिशुपालवधे ‘ कृष्णोत्तरासङ्गरुचं ’ इ० । द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा । ’ इत्यमरः । पक्षे कृत उत्तरस्या दिशः आसङ्गः सङ्गो वा येन । पयः क्षीरं जलं च । दीनानां अनाथानां विपन्नानां व्याध्याद्युपहतानां च शरणं परित्राणहेतुम् । पक्षे दीनानि शोभाहीनानि अनाथानि निवासिजनशून्यानि विपन्नानि उच्छिन्नानि च गृहाणि यस्मिन् । भस्मवत्पाण्डूनि वार्धक्यात् रोमाणि तैराश्लिष्टशरीरम् । पक्षे भस्मपाण्डुरं च तदुभया-

---

[1] अमलैः. [2] क्षालित. [3] कमल. [4] अवनेः. [5] सकल. [6] वारणपतिमि. [7] ०तालम्.
[8] रुद्राक्षग्र. [9] और्षालनम्.

अवलोक्य चाहमचिन्तयम् । अहो प्रभावस्तपसाम् । इयमस्य शान्तापि मूर्त्तिरुत्तप्तकनकावदाता परिस्फुरन्ती सौदामनीव चक्षुषः प्रतिहन्ति तेजांसि । सततमुदासीनापि महाप्रभावतया भयमिवोपजनयति प्रथमोपगतस्य । शुष्कनलकाशकुसुमनिपतितानलचटुलवृत्ति नित्यमसहिष्णु[1] तपस्विनां तनुतपसामपि तेजः प्रकृत्या भवति किमुत सकलभुवनतलवन्दितचरणानामनवरततपः[2]क्षपितमलानां करतला[3]मलकफलवदखिलं जगदालोकयतां दिव्येन चक्षुषा भगवतामेवंविधानामघक्षयकारिणाम् । पुण्यानि हि नामग्रहणान्यपि महामुनीनां किं पुनर्दर्शनानि । धन्यमिदमाश्रमपदमयमधिपतिर्यत्र । अथवा भुवनतलमेव धन्यमखिलमनेनाधिष्ठितमवनितलकमलयोनिना । पुण्यभाजः खल्वमी मुनयः यदहर्निशमेनमपरमिव नलिनासनमपगतान्यव्यापारा मुखा[4]वलोकननिश्चलदृष्टयः पुण्याः कथाः शृण्वन्तः समुपासते[5] । सरस्वत्यपि धन्या यास्य सततमतिप्रसन्ने करुणाजलनिस्यन्दिन्यगाधगाम्भीर्ये रुचिरद्विजपरिवारा मुखकमलसंपर्क[6]मनुभवन्ती निवसति हंसीव[7] मानसे । चतुर्मुखमुखकमलवासिभिश्चतुर्भिर्वेदैः[8] सुचिरादिव द्वितीयमिदमपरमुचितमासादितं स्थानम् । एनमासाद्य[9] शरत्कालमिव कलिकालजलदसमयकलुषिताः प्रसादमुपगताः पुनरपि जगति सरित इव सर्वविद्याः । नियतमिह सर्वात्मना कृतावस्थितिना भगवता परिभूतकलिकालविलसितेन धर्मेण न स्मर्यते कृतयुगस्य धरणितलमनेनाधिष्ठितमालोक्य न वहति नूनमिदानीं

श्लिष्टं च शरीरं ‘चतुर्वेद्रो भस्मना पाण्डुरा या उम तयाश्लिष्टशरीरम् । **शान्तेति**-अवदाता भासुरा पतिहन्ति—‘ आभिमुख्येन गच्छन्तीनां नयनरश्मीनां बलवद्वेगसौदामनीतेजसा प्रतिनिवृत्तिरनुभावसिद्धैवेति भावः । इदं स्वभाववर्णनम् । विरोधोपि शान्तस्योत्तप्तकनकावदाततेति ।।’ इति भानु. । अनुरूपभावः शाकुन्तले—‘ अहो दीप्तिमतोपि विश्वसनीयतास्य राज्ञो वपुषः ’ इति । उदासीना मध्यस्था भयादिजननप्रयोजनहीनेत्यर्थः । शुष्काणि नल्काशकुसुमानि तेषु निपतितानलवत् चटुला त्वरिता वृत्तिर्यस्य । असहिष्णु पराभिभवस्येति शेषः । मला रागद्वेषादयः पापानि वा । कमलयोनिर्ब्रह्मा । नलिनासनो ब्रह्मा । **सरस्वतीति**—यथा मानसे सरसि हंसी निवसति तथा । ‘ अतिप्रसन्ने ’ इत्यादिविशेषणान्युभयत्र योज्यानि । द्विजा दन्ता जलविहंगाश्च । द्वितीयमासादितं स्थानं—‘कमलस्य कदाचित्संकोचसंभवात् ’ इ. भा० । कलिकालः जलदसमय इव पक्षे कलिकालसदृशः जलदसमयस्तेन । सर्वविद्याश्चतुर्दशविद्याः । ‘ अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ ’ इत्युक्ताः । सरितो नद्य इव—शरदि अगस्त्योदयेऽम्भांसि प्रसन्नानि भवन्तीति सुप्रसिद्धम् । **नियतमिति**—अत्र न्यक्कृतकलिप्रभावो धर्मो निष्प्रत्यूहश्चरतीति

---

१ दुःसहम्. २ तपःसलिलक्षालित. ३ करकमलाम. ४ मुखकमलावलोकन. ५ पर्युपासते. ६ संपर्कसुखम्. ७ राजहंसीव. ८ चतुर्वेदैः. ९ आलक्ष्य, अवलोक्य.

सप्तर्षिमण्डलनिवासाभिमानमम्बरतलम् । अहो महासत्त्वेयं जरा यास्य प्रलयरविर[१]श्मिनिकरदुर्निरीक्ष्ये रजनिकरकिरणपाण्डुर[२]शिरोरुहे जटाभारे फेनपुञ्जधवला गङ्गेव पशुपतेः क्षीराहुतिरिव शिखाकलापे विभावसोर्निपतन्ती न भीता । बहलाज्यधूमपटलमलिनीकृताश्रमस्य[३] भगवतः प्रभावाद्भीतमिव[४] रविकिरणजालमपि दूरतः परिहरति तपोवनम् । एते च पवनलोलपुञ्जीकृत[५]शिखाकलापा रचिताञ्जलय इवात्र मन्त्रपूतानि हवींषि प्रतिगृह्णन्त्येतत्प्रीत्या[६]शुशुक्षणयः । तरलितदुकूलवल्कलोयं चाश्रमलताकुसुमसुरभिपरिमलो म[७]न्दसंचारी सशङ्क इवास्य समीपमुपसर्पति गन्धवाहः । प्रायो महाभूतानामपि दुरभिभवानि भवन्ति तेजांसि । सर्वतेजस्विनामयं चाग्रणीः । द्विसूर्यमिवाभाति जगदनेनाधिष्ठितं महात्मना । निष्कम्पेव क्षितिरेतदवष्ट[८]म्भात् । एष प्र[९]वाहः करुणारसस्य संतरणसेतुः संसारसिन्धोराधारः क्षमा[१०]म्भसां परशुस्तृष्णालतागहनस्य सागरः संतोषामृतस्योपदेष्टा सिद्धिमार्गस्यास्तगिरिरसद्ग्रहस्य मूलमुपशमतरोर्नाभिः प्रज्ञाचक्रस्य[११] स्थितिवंशो धर्मध्वजस्य तीर्थं सर्वविद्यावताराणां वडवानलो लोभार्णवस्य निकषोपलः शास्त्ररत्नानां दावानलो रागपल्लवस्य महामन्त्रः क्रोधभुजंगस्य दिवसकरो मोहान्धकारस्यार्गलाबन्धो नरकद्वाराणां कुलभवनमाचाराणामायतनं मङ्गलानामभूमिर्मदविकाराणां दर्शकः

भावः । **प्रलयेति**—इदं रजनिकरेत्यादिना व्याहतमिव भाति । [illegible]—तस्याः 'हरं गृहीत्वा पातालं विशामि' इति सावलेपं तज्जटायां पतनात् । **प्रभावात्**—अनेनाश्रमो मालिन्यं प्रापितः । तन्मया प्रोञ्छितं चेदयं मामभिक्रुद्ध्येदिति मत्वेति भावः । आशुशुक्षणयः—आशु शीघ्रं आशुं व्रीहिं वा शु क्षणोतीत्याशुशुक्षणिरग्निः । शु इति पूजार्थमव्ययम् । सशङ्क इव—अत्र तरलितेति हेतुः । दुकूलवल्कलविधूननकृतापराध इत्यर्थः । अत एवाह **प्राय इति**—प्रायः तेजांसि तेजस्विनामितिशेषः महाभूतानामपि दुरभिभवानि भवन्ति किमुतान्येषां नरादीनाम् । अयं च तेजस्विनामग्रणीरिति किमु वक्तव्यं सर्वेषां दुरभिभवमस्य तेज इति । अवष्टम्भः आधारः । संतरणे सेतुः संतरणसेतुः । सिद्धिमार्गस्य सिद्धयोणिमाद्यास्तासां मार्गस्य साधनोपायस्य मोक्षमार्गस्येति वा । उपशमो विषयाभिलाषनिवृत्तिः । नाभिर्मध्यभागो मुख्याधार इत्यर्थः । प्रज्ञा आत्मतत्त्वधीः सैव चक्रम् । तीर्थं सोपानपरम्परा । रागोऽनुरक्तिः । कुलभवनं मूलगृहम् ।

---

[१] कर. [२] ०पाण्डुरे जटाभारे; रजनिकरेति नास्ति क्वचित्. [३] आश्रमपदस्य. [४] भीतभीतामिव. [५] पुञ्जित०. [६] ०शिखाजटिला; एतत्प्रदत्तानि. [७] मन्दमन्दसं०, ०संचारः. [८] अवष्टम्भादेव, अवष्टम्भेन. [९] प्रभवः. [१०] कृपा०. [११] प्रासादः.

सत्पथा[1]नामुत्पत्तिः साधुताया नेमिरुत्साहचक्रस्याश्रयः सत्त्वस्य प्रतिपक्षः कलिकालस्य कोशस्तपसः सखा सत्यस्य क्षेत्रमार्जवस्य प्र[2]भवः पुण्यसंचयस्यादत्तावकाशो मत्सरस्यारातिर्विपत्तेरस्थानं परिभूतेरननुकूलोभिमानस्यासंमतो दैन्यस्यानायत्तो रोषस्यावशो विषयाणामनभिमुखः सुखानाम् । अस्य भगवतः [3]प्रसादादेवोपशान्तवैरमपगतमत्सरं तपोवनम् । अहो प्रभावो महात्मनाम् । अत्र हि शाश्वतिकमपहाय विरोधमुपशान्तात्मा[4]नस्तिर्यञ्चोपि तपोवनवसतिसुखमनुभवन्ति । तथा हि । एष विकचोत्पल[5]वनरचनानुकारिणमुत्पतच्चारुचन्द्रकशतं हरिणलोचनद्युतिशबलमभिनवशाद्वलमिव विशति शिखिनः कलापमातपाहतो निःशङ्कमहिः । अयमुत्सृज्य मातरमजातकेसरैः केसरिशिशुभिः सहोपजातपरिचयः प्रक्षरत्क्षीरधारमापिबति कुरंगशावकः सिंहीस्तनम् । एष मृणालकलापाशङ्किभिः [6]शशिकरधवलं सटाभारमामीलितलोचनो बहु मन्यते द्विरदकलभैराकृष्यमाणं मृगपतिः । इदमिह कपिकुलमपगतचापलमुपनयति मुनिकुमा[7]रकेभ्यः स्नातेभ्यः फलानि । एते च न निवारयन्ति मदान्धा अपि गण्डस्थलीभाञ्जि मदजलपाननिश्चलानि मधुकरकुलानि जातदयाः कर्णतालैः करिणः । किं बहुना । तापसाग्निहोत्रधूमलेखाभिरुत्सर्पन्तीभिरनिशमुपपादितकृष्णाजिनोत्तरासङ्गशो[8]भाः फलमूलभृतो वल्कलिनो निश्चेतनास्तरवोपि सनियमा इव[9] लक्ष्यन्तेस्य भगवतः समीपवर्तिनः । किं पुनः सचेतनाः प्राणिनः ।

एवं चिन्तयन्तमेव मां [10]तस्यामेवाशोकतरोरधश्छायायामेकदेशे स्थापयित्वा हारीतः पादावुपगृह्य कृताभिवादनः पितुरनतिसमीपवर्तिनि कुशासने समुपावि-

---

आचाराणां शिष्टसम्मताचरणानाम् । अभूमिरस्थानं मदविकाराणामहंकारप्रवृत्तीनाम् । नेमिश्चक्रधारा । 'चक्रधारा प्रधिर्नेमिः' इति यादवः । आधार इत्यर्थः । ऋजोर्भाव आर्जवं सारल्यम् । **उपशान्तेति**—उपशान्तं वैरं यस्मिन् । सिंहादिर्गजादिं न बाधत इत्यर्थः । शाश्वतिकं विरोधं यथाहिनकुलयोः । उत्पतदूर्ध्वं गच्छच्चारु चन्द्रकशतं मेचकशतं यस्मिन् । शबलं कर्बुरम् । शादो बालतृणमस्मिन्निति शाद्वलो नवतृणच्छन्नभूभागः । मृणालानां कलापः समुदायः । सटाभारं केसरम् । कलभैराकृष्यमाणं सटाभारं बहु मन्यते क्रोधव्येभिनन्दतीत्यर्थः । **तापसेति** उत्सर्पन्तीभिरग्निहोत्रधूमलेखाभिरनिशमुपपादिता जनिता कृष्णाजिनस्योत्तरासङ्ग उत्तरभागे आसञ्जनं तस्य शोभा येषां तादृशाः । फलमूलभृतत्वं वल्कलित्वं च सनियमलिङ्गम् ।

---

१ आदर्शः सर्वविद्यानामुत्पत्तिः. २ प्रसवः. ३ प्रभावादेतदपि. ४ न्तरात्मानः. ५ उत्पलिनीवनानुकारिणम्. ६ शिशिरकरकर०. ७ कुमारेभ्यः. ८ शोभनाः. ९ इव समीपवर्तिनोत्र लक्ष्यन्ते. १० तस्येव रक्ताशोक०.

शात्। आलोक्य तु मां ते सर्व एव मुनयः कुतोयमासादितः शुकशिशुरिति तमासीनमपृच्छन्। असौ तु तानब्रवीत्। अयं मया स्नातुमितोगतेन कमलिनीसरस्तीरतरुनीडपतितः शुकशिशुरातपजनितक्लान्तिरुत्तप्तपांसुपटलमध्यगतो दूरनिपतनविह्वलतनुरल्पावशेषायुरासादितः। तपस्विदुरारोहतया च तस्य वनस्पतेर्न शक्यते स्वनीडमारोपयितुमिति जातदयेनानीतः। तद्यावदयमप्ररूढपक्षतिरक्षमोन्तरीक्षमुत्पतितुं तावदत्रैव कस्मिंश्चिदाश्रमतरुकोटरे मुनिकुमारकैरस्माभिश्चोपनीतेन नीवारकणनिकरेण फलरसेन[1] च संवर्ध्यमानो धारयतु जीवितम्। अनाथपरिपालनं हि धर्मोस्मद्विधानाम्। उद्भिन्नपक्षतिस्तु गगनतलसंचरणसमर्थो यास्यति यत्रास्मै रोचिष्यते। इहैव वोपजात[2]परिचयः स्थास्यति। इत्येवमादिकमस्मत्संबद्धमालापमाकर्ण्य किंचिदुपजातकुतूहलो[3] भगवाञ्जाबालिरीषदावलितकंधरः पुण्यजलैः प्रक्षालयन्निव मामतिप्रशान्तया दृष्ट्या दृष्ट्वा सुचिरमुपजातप्रत्यभिज्ञान इव पुनः पुनर्विलोक्य स्वस्यैवाविनयस्य फलमनेनानुभूयत इत्यवोचत्। स हि भगवान्कालत्रय[4]दर्शी तपःप्रभावाद्दिव्येन चक्षुषा सर्वमेव करतलगतमिव जगदवलोकयति। वेत्ति जन्मान्तराण्यतीतानि। कथयत्यागामिनमप्यर्थम्। ईक्षणगोचरगतानां च प्राणिनामायुषः प्रमाणमावेदयति। यतः सर्वैव सा तापसपरिषच्छ्रुत्वा विदिततत्प्रभावा कीदृशोनेनाविनयः कृतः किमर्थं वा कृतः क्व वा कृतो जन्मान्तरे वा कोयमासीदिति कौतूहलिन्यभवत्। उपनाथितवती[5] च तं भगवन्तम्। आवेदय प्रसीद भगवन्कीदृशस्याविनयस्य फलमनेनानुभूयते[6]। कश्चायमासीज्जन्मान्तरे। विहंगजातौ[7] कथमस्य संभवः। किमभिधानो वायम्। अपनयतु नः कुतूहलम्। आश्चर्याणां हि सर्वेषां भगवान्प्रभवः।

इत्येवमुपयाच्यमानस्तु तपोधनपरिषदा स महामुनिः प्रत्यवदत् अतिमहदिदमाश्चर्यमाख्यातव्यम्। अल्पशेषमहः। प्रत्यासीदति च नः स्नानसमयः। भवतामप्यतिक्रामति देवार्चनविधिवेला। तदुत्तिष्ठन्तु भवन्तः सर्व

निपतनेन विह्वला व्याकुला तनुर्यस्य। पक्षतिः पक्षमूलम्। आवलितकन्धर ईषत्परिवर्तितग्रीवः। सुचिरं दृष्ट्वा उपजातं प्रत्यभिज्ञानं यस्य। उपनाथितवती याचितवती। प्रत्यासीदति उपतिष्ठति।

---

१ विविधफलरसेन. २ समुपजात. ३ कौतुहलः. ४ त्रिकाल०. ५ असकृदुपयाचितवती, उपेत्यार्थितवती. ६ भुज्यते. ७ ०जातौ च, वा.

एव तावदाचरन्तु यथोचितं दिवसव्यापारम् । अपराह्णसमये भवतां पुनः कृतमूलफलाशनानां विश्रब्धोपविष्टानामादितः प्रभृति सर्वमावेदयिष्यामि । योयम् । यच्चानेन कृतमपरस्मिञ्जन्मनि । इह[1] लोके यथास्य संभूतिः । अयं च तावदपगतक्लमः क्रियतामाहारेण । नियतमयमप्यात्मनो जन्मान्तरोदन्तं[2] स्वप्नोपलब्धमिव मयि कथयति सर्वमशेषतः स्मरिष्यति । इत्यभिदधदेवोत्थाय सह मुनिभिः स्नानादिकमुचितं दिवसव्यापारमकरोत् ।

अनेन च समयेन परिणतो दिवसः । स्नानोत्थितेन मुनिजनेनार्घविधिमुपपादयता यः क्षितितले दत्तस्[3]तमम्बरतलं[4]गतः साक्षादिव रक्तचन्दनाङ्गरागं रविरुद्वहत् । ऊर्ध्वमुखैरर्कबिम्बविनिहितदृष्टिभिरूष्मपैस्तपोधनैरिव परिपीयमानतेजःप्रसरो विरलातपो दिवसस्तनिमानमभजत् । उद्यत्सप्तर्षिसार्थस्पर्शपरिजिहीर्षयेव संहृतपादः पारावतचरणपाटलरागो रविरम्बरतलादलम्बत । आलोहितांशुजालं जलशयनगतस्य[7] मधुभिदो[8] विगलन्मधुधारमिव नाभिनलिनं प्रतिमागतमपरार्णवे सूर्यमण्डलमलक्ष्यत । विहाय धरणितलं[9]उन्मुच्य कमलिनीवनानि शकुनय इव दिवसावसाने तपोवन[10]तरुशिखरेषु पर्वताग्रेषु च रविकिरणाः स्थितिमकुर्वत । आलग्नरक्ता[11]तपच्छेदा मुनिभिरालम्बितालोहितवल्कला इवाश्रमतरवः क्षणमशोभन्त । अस्तमुपगते च भगवति सहस्रदीधितावपरार्णवतला[13]दुल्लसन्ती[14] विद्रुमलतेव पाटला संध्या समदृश्यत । यस्यामाबध्यमानध्यानमेकदेशदुह्यमानहोमधेनु-

---

व्यापारं दैनिकं कृत्यम् । अपराह्णसमये अतीते इति शेषः । अतीतायां सायंसन्ध्यायामित्यर्थः । संभूतिरुत्पत्तिः । अन्यज्जन्म जन्मान्तरं तस्य उदन्तं वृत्तान्तम् । **अनेनेति**–परिणतोऽवसानं प्राप्त इत्यर्थः । अर्घविधिं घृष्टरक्तचन्दनादिना पूजाविधिम् । यः अङ्गरागः । साक्षादिव—सन्ध्याकाले सूर्यबिम्बस्य रक्तत्वान्मुनिजनदत्तोऽङ्गरागः साक्षात्किमस्मिन्संक्रान्त इत्युत्प्रेक्षा । उष्मसुष्माणं वा पिबन्ति तैः । परिपीयमानस्तेजसः प्रसरो यस्य सः । अत एव विरलः आतपो यस्य तादृशः । सप्तर्षिसार्थः सप्तर्षिसमूहः तस्य स्पर्शस्तस्य परिहर्तुमिच्छा परिजिहीर्षा तया । पादः किरणश्चरणश्च । मधुभिदः विष्णोः । परितो विगलन्मधुधारम्–आलोहितांशुजालसाम्यनिर्वाहार्थमिदम् । **तपोवनेति**–अनुरूपं वर्णनं विक्रमाङ्कचरिते 'दीर्घपादपशिखासु गिरीणां... धाम चण्डकिरणस्य बभूव ।' इति । आलग्ना रक्तातपस्य छेदाः पुञ्जा इत्यर्थः येषु ते । **आलम्बितेति**—आलम्बितानि आलोहितानीषद्रक्तानि वल्कलानि येषु । **आबध्येति**—आबध्यमानं ध्यानमेकप्रत्ययसंतानो यस्मिन् । सन्ध्यावन्दनव्यापृतैर्मुनिभिरित्यर्थात् । 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' इति योगसूत्रम् । 'एकतानेन मनसा स्मरणं ध्यानमुच्यते ।' इत्युक्तलक्षणं वा । एकदेशे दुह्यमाना या होमार्था होमस्य वा धेनवो होमधेनवस्तासां दुग्धधारा

---

[1] इह च, लोके च. [2] ०रवृत्तम्. [3] अधोदत्तः. [4] अस्ताचल. [5] विरलातपस्तनिं. [6] प्रद [7] शयनमध्य. [8] मधुरिपोः. [9] धरानलम्, अम्बरतलम्. [10] 'तपोवन' इति नास्ति क्वचित्. [11] लोहितातप, रक्तातपगभस्ति. [12] अलक्ष्यन्त; अदृश्यन्त. [13] तटात्. [14] उपसर्पन्ती.

दुग्धधाराध्वनित[1]मनोहरमग्निहोत्रवेदीविकीर्यमाणहरित्कुशमृषिकुमारिकाभिरितस्ततो विक्षिप्यमाणदिग्देवता[2]बलिसिक्थमाश्रमपदमभवत् । क्वापि विहृत्य दिवसावसाने लोहिततारका तपोवनधेनुरिव कपिला परिवर्तमाना सन्ध्या [3]मुनिभिरदृश्यत । अचिरप्रोषिते सवितरि शोकविधुरा कमलमुकुलकमण्डलुधारिणी हंससितदुकूलपरिधाना मृणालधवलयज्ञोप[4]वीता मधुकरमण्डलाक्ष[5]वलयमुद्वहन्ती कमलिनी दिनपतिसमागमव्रतमिवाचरत् । अपरसागराम्भसि पतिते दि[6]नकरे पत[7]नवेगोत्थितमम्भःसीकरनिकरमिव तारागणमम्ब[8]रमधारयत् । अचिराच्च सिद्धकन्यकाविक्षिप्तसन्ध्यार्चनकुसुमशबलमिव [9]तारकितं वियदराजत । क्षणेन चोन्मुखेन मुनिजनेनोर्ध्वविप्रकीर्णैः प्रणामाञ्जलिसलिलैः क्षाल्यमान इवागलदखिलः सन्ध्यारागः ।

क्षयमुपाग[10]तायां सन्ध्यायां तद्विनाशदुःखिता कृष्णाजिनमिव विभावरी तिमिरोद्गममभिनवमवहत् । [11]अपहाय मुनिजनहृदयानि सर्वमन्यदन्धकारतां तिमिरमनयत् । क्रमेण च रविरस्तमुपागत इत्युदन्तमुपलभ्य जातवैराग्यो धौतदुकूलवल्कलधवलाम्बरः सतारान्तःपुरः पर्यन्तस्थिततनुतिमिरतमालवने[12]लेखं

यद् ध्वनितं शब्दस्तेन मनोहरं । विक्षिप्यमाणानि दिग्देवताभ्यो बलयस्तदर्थानि सिक्थानि सिद्धार्थानि यस्मिन् । लोहिततारका रक्तनक्षत्रा । पक्षे रक्तकनीनिका । **अचिरेति**। शोकेन विधुरा शोक० । **कमलेति**—कमलमुकुलमेव कमण्डलुः तं दधातीति । एवं हंसा एव सितदुकूलं परिधानं यस्याः मृणाला एव धवलं यज्ञोपवीतं यस्या इति विग्रहः । अम्बरं तारापुञ्जमधारयदिति योजना । सिद्धा देवयोनिविशेषाः । शबलं कर्बुरम् । तारका अस्य सञ्जाता इति तारकितम् । तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् इति इतच् । **अपहायेति**—उक्तं च भगवद्गीतासु 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । ' इति । **जातेति**—जातं वैराग्यं विरक्तता पक्षे विशिष्टरागता यस्य स तथा । **धौतेति** धौतं दुकूलमिव वल्कलमेव धवलमम्बरं वस्त्रं यस्य । पक्षे धौतदुकूलवल्कलवद्धवलमम्बरमाकाशो यस्मिन् । **सतारेति**—सतारं सगुणब्रह्मसहितमन्तःपुरं हृत्पुण्डरीकमन्तर्वेश्म यस्य समाधिनिष्ठ इत्यर्थः । पक्षे ताराभिरश्विन्यादिभिः सह वर्तमानमन्तःपुरं यस्य । अत्र सतारान्तःपुरपर्यन्तस्थिततनुरिति एकं पदं भानुचन्द्रः पठति । तद्व्याख्या यथा-"तारा शक्तिविशेषः प्रणवो ब्रह्म च । तदुक्तमन्यत्र–इदं तारात्रयं प्रोक्तमगम्यागमनादृते' । एतद्वृत्तौ ' तारात्रयं प्रणवशतत्रयम्' इत्याह विज्ञानेश्वरः । तया सह वर्तमानं यदन्तःपुरमिति पुरस्य शरीरस्यान्तर्मध्यं कुण्डलिनी नाडीविशेषः । क्वचिद् ' अमाद्यन्तस्य परत्वम् ' इति पुरस्य परनिपातः । तस्याः पर्यन्तः सहस्रारं कमलं तत्र

---

१ ०ध्वनितधन्यतराति–ध्वनि–मनोहरम्. २ ०अर्चनबलि ३ तपोधनैः, मुदितैर्मु०. ५ ०पवीतिनी. ४ अक्षमाला. ६ दिवाकरे. ७ तत्पतन०. ८ अम्बरतलम्. ९ सतारम्. १० उपगतायां च. ११ शापदग्धमिव भयाद्विहा०. १२ वृक्ष.

सप्तर्षिमण्डलाध्युषितमरुन्धतीसंचरण[1]पवित्रमुपहिताषाढमालक्ष्यमाणमूलमेकान्तास्थितचारुतारकमृगमअमरलोकाश्रममिव गगन[2]तलममृतदीधितिरध्यतिष्ठत् । चन्द्राभरणभृतस्तारकाकपालशकलालंकृतादम्बरतलात्त्र्यम्बकोत्तमाङ्गादिव गङ्गा सागरानापूरयन्ती हंसधवला धरण्यामपतज्ज्योत्स्ना । हिमकरसरसि विकचपुण्डरीकसिते चन्द्रिकाजलपानलोभादवतीर्णो निश्चलमूर्तिरमृतपङ्कलग्न इवादृश्यत हरिणः । तिमिरजलधरसमया[3]पगमानन्तरमभिनवसितसिन्दुवारकुसुमपाण्डुरैरर्णवागतैरगाह्यन्त हंसैरिव कुमुदसरांसि चन्द्रपादैः । विगलितसकलोदयरागं रजनिकरबिम्बमम्बरापगावगाहधौतसिन्दूरमैरावतकुम्भस्थलमिव तत्क्षणमलक्ष्यत । शनैः शनैश्च दूरोदिते भगवति हिमतति[6]स्रुति सुधाधूलिपटलेनेव धवलीकृते चन्द्रातपेन जगत्यवश्यायजलबिन्दु[7]पतनमन्दगतिषु विघटमानकुमुदवनकषायपरिमलेषु समुपो-

योगसामर्थ्यात्स्थितं लैङ्गिकं तनुर्यस्य स तथा ” इति । अथाश्रमसाम्येन गगनतलं विशिनष्टि—**पर्यन्तेति**—पर्यन्ते स्थिता तन्वी तिमिरवश्यामा ये तमालास्तेषां वनस्य लेखा यस्मिन् । पक्षे पर्यन्ते स्थितं तन्वल्पं तिमिरमेव तमालवनं तस्य लेखा यस्मिन् । सप्तर्षय ऋषिविशेषाः पक्षे सप्ततारकाः । अरुन्धती वसिष्ठपत्नी पक्षे तन्नाम्नी तारका । उपहित आषाढः पलाशदण्डो यस्मिन् । पक्षे आषाढा पूर्वाषाढानक्षत्रम् । मूलानि वृक्षमूलानि पक्षे मूलं नक्षत्रविशेषः । ॰चारवस्तारकाः कनीनिका येषां तादृशा मृगा यस्मिन् । पक्षे चारुतारको मृगो मृगशिरा नक्षत्रविशेषः । अमृतरूपा दीधितयो यस्यामृतदीधितिश्चन्द्रमाः । **चन्द्रेति** । चन्द्र एवाभरणं विभर्तीति चन्द्राभरणभृत् तस्मात् । पक्षे चन्द्रश्चन्द्रकला । तारका एव पक्षे तारका इव कपालशकलानि । तैः अलंकृतात् । सागरानापूरयन्ती गङ्गा ज्योत्स्ना च । हंसवत् हंसैश्च धवला । विकचं विकस्वरं यत्पुण्डरीकं तद्वत्सिते धवले । अन्यदपि सरो विकसितैः पुण्डरीकैः सितं भवति । अमृतपङ्के चन्द्रस्य सुधामयत्वात् । **तिमिरेति**—नीलत्वसाम्यात्तिमिरमेव जलधरसमयस्तस्यापगमानन्तरम् । अभिनवानि सितानि सिन्धुवारकुसुमानि तद्वत्पाण्डुरैः । अर्णवागतैः—अत्रार्णवशब्दो यद्यपि समुद्रे रूढस्तथापि योगबलाज्जलाशयसामान्ये द्रष्टव्यः । जलं प्राप्तैरित्यर्थः । अम्बरापगा स्वर्धुनी तस्यामवगाहो मज्जनं तेन धौतं सिन्दूरं यस्य । **शनैरिति** । शनैः शनैः दूरोदिते हिमस्य तुहिनस्य ततिः प्रवाहस्तस्याः स्रवतीति स्रुत्तस्मिन् । हारीतः पितरमवोचदिति सम्बन्धः । सुधा लेपनद्रव्यं तस्य धूलिस्तस्याः पटलं तेनेव । निशामुखसमीरेषु प्रवहत्सु सत्सु । तानेव विशेषयति **अवश्यायेति**—अवश्यायो हिमं । विघटमानानि विकासं प्राप्यमाणानि यानि कुमुदवनानि तेषां कषायः सुरभिर्गन्धो येषु । समुपोढा सम्यक् प्रकारेण प्राप्ता या निद्रा तस्या भरेणालसा मन्थरा तारका अक्ष्णः कनीनिका येषां तैः । अन्योन्यं प्रथितानि पक्ष्मपुटानि

---

१ पूतम्. २ गगनम्. ३ समयादन॰. ४ गगनागतैः. ५ अवगाह्यन्त, अपूयन्त. ६ हिमदीधितौ.
७ बिन्दुशीतेषु मन्द॰. ८ खण्ड.

ढनिद्राभरालसतारकैरन्योन्यग्रथितपक्ष्मपुटैरारब्धरोमन्थमन्थरमुखैः सुखासीनैराश्रमृगैरभिनन्दितागमनेषु प्रवहत्सु[1] निशामुखसमीरेष्वर्धयाममात्रावखण्डितायां विभावर्यां हारीतः कृताहारं मामादाय सर्वैस्तैः सह मुनिभिरुपसृत्य चन्द्रातपोद्भासिनि तपोवनैकदेशे वेत्रा[2]सनोपविष्टमनति[3]दूरवर्तिना जालपादनाम्ना शिष्येण दर्भपवित्र[4]धवित्रपाणिना मन्दमुपवीज्यमानं पितरमवोचत्। हे तात सकलेयमाश्चर्यश्रवणकुतूहला[5]कलितहृदया समुपस्थिता तापसपरिषदाबद्धमण्डला प्रतीक्षते। व्यपनीतश्रमश्च कृतोयं पतत्रिपोतः। तदावेद्यतां यदनेन कृतमपरस्मिञ्जन्मनि कोऽयमभूद्भविष्यति च[6]। इत्येवमुक्तस्तु स महामुनिरग्रतः स्थितं मामवलोक्य तांश्च सर्वानेकाग्राञ्छ्र[7]वणपरान्मुनीन्बुद्ध्वा शनैः शनैरब्रवीत्। श्रूयतां यदि कुतूहलम्।

अस्ति सकलत्रिभुवनललामभूता, प्रसवभूमिरिव कृतयुगस्य, आत्मनिवासोचिता भगवता महाकालाभिधानेन भुवनत्रयसर्गस्थितिसंहारकारिणा प्रमथनाथेनापरेव पृथिवी समुत्पादिता, द्वितीयपृथिवीशङ्कया च जलनिधिनेव रसातलगम्भीरेण जलपरिखावलयेन परिवृता, पशुपतिनिवासप्रीत्या गगनपरिसरो[9]ल्लेखिशिखरमालेन कैलासगिरिणेव सुधासितेन प्राकारमण्डलेन परिगता[10], प्रकटशङ्खशुक्तिमुक्ताप्रवालमरकतमणिराशिभिश्चामीकरचूर्णवालुका[11]निकरनिचितैरायामिभिरगस्त्यपरिपीतसलिलैः सागरैरिव महाविपणिपथै-

---

नेत्ररोमाणि येषां तैः। आरब्धो यो रोमन्थस्तत्र तेन वा मन्थरमलसं मुखं येषां तैः। स्थित्वा स्थित्वा रोमन्थं कुर्वद्भिरित्यर्थः। **अर्धेति**—अर्धयाममात्रमवखण्डितं यस्याः। **दर्भेति**—दर्भपवित्रं च धवित्रं च यद्वा दर्भवत्पवित्रं धवित्रं मृगचर्मणा रचितं व्यजनं तत्पाणौ यस्य। 'धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा।' इत्यमरः। आबद्धं मण्डलं यया सा। प्रतीक्षते भवन्तमिति शेषः। एकमग्रं येषां तान् एकाग्रमनस इत्यर्थः॥

अस्तीति—अस्ति उज्जयिनी नाम नगरीति विप्रकृष्टेनान्वयः। ललामभूता भूषणभूता प्रधानभूता वा। ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु। इत्यमरः। महाकाल उज्जयिनीस्थशिवज्योतिर्लिङ्गम्। तदुक्तं स्कन्दपुराणे—आकाशे तारकं लिङ्गं पाताले हाटकेश्वरम्। मर्त्यलोके महाकालं दृष्ट्वा काममवाप्नुयात्॥ इति। प्रमथनाथो गणानां नाथः शिवः। जलयुक्ता परिखा जलपरिखा तस्या वलयेन। **गगनेति**—गगनस्य परिसरः पर्यन्तभूस्तमुल्लिखति तदुल्लेखिनी शिखरमाला अभ्रकक्षापंक्तिः सानुश्रेणी च यस्य। सुधासितेन—सुधया सुधावत्सितेन च। प्रकटाः प्रस्फुटा मणीनां राशयो येषु तैः। चामीकरं सुवर्णम्। चामीकरचूर्णं पर्वतादौ 'चूकि' इति प्रसिद्धमिति भानु०। आयामिभिर्दैर्घ्यवद्भिर्विस्तीर्णैरित्यर्थः। विपणिपथैः पण्यवीथिकाभिः।

---

१ प्रवात्सु २ वेत्रासने सुखोपविष्टम्. ३ नातिदूर. ४ दर्भपवित्रपाणिना. ५ आकुलित०. ६ चेति. ७ श्रवणतत्परान् ८ कारणेन. ९ तलोल्लेखि. १० परिवृता. ११ सिकता.

रुपशोभिता, सुरासुरसिद्धगन्धर्वविद्याधरोरगाध्यासिताभिश्चित्रशालाभि[1]रविरतोत्स[2]वप्रमदावलोकनकुतूहलादम्बरतलावतीर्णाभिर्दिव्यविमानपङ्क्तिभिरिवालंकृता, मथनोद्धत[3]दुग्धधवलितमन्दरद्युतिभिः कनकमयामलकलशशिखरैरनिलदोलायितसितध्वजैरुपरिपतदभ्रगङ्गैरिव तुषारगिरिशिखरैरमरमन्दिरैर्विराजितशृङ्गाटका, सुधावेदिकोपशोभितोदपानैरनवरतचलितजलघटीयन्त्रसिच्यमानहरितोपवनान्धकारैः केतकीधूलिधूसरैरुपशल्यकैरुपशोभि[4]ता, मदमुखरमधुकरप[5]टलान्धकारितनिष्कुटा, स्फुरदुपवनलताकुसुमपरिमलसुरभिसमीरणा, रणितसौभाग्यघण्टैरालोहितांशुकपताकैराबद्धरक्तचामरैर्विद्रुममयैः प्रतिभ[6]वनमुच्छ्रितैर्मकराङ्कै[7]र्मदनयष्टिकेतुभिः प्रकाशितमकरध्वजपूजा, सततप्रवृत्ताध्ययनध्वनिधौतकल्मषा, स्तिमितमुरजरवगम्भीरगर्जितेषु सलिलसीकरासार[8]स्तबकरचितदुर्दिनेषु पर्य[9]स्तरविकिरणरचितसुरचापचारुषु धारागृहेषु मत्त[10]मयूरैर्मण्डलीकृतशिखण्डैस्ताण्डवव्यसनिभिराबध्यमानकेका[11]कोलाहला, विकचकुवलयकान्तैरुत्फुल्लकमल[12]धवलोदरैरनिमिषदर्शनरमणीयैराखण्डललो-

अविरतेति-अविरतं य उत्सवस्तस्मिन् प्रकृष्टो मदो रूपसौभाग्यजो विकारविशेषो यासां ताः प्रमदास्तासां यदवलोकनं तत्र कुतूहलं तस्मात् । **कनकेति**-कनकस्य विकाराः कनकमयाश्च ते अमलाश्च ये कलशास्ते शिखरेषु येषाम् । अभ्रगङ्गाकाशगङ्गा । तस्याः श्वेतत्वात्तरङ्गवेल्लितत्वाच्चानिलपर्यस्तध्वजसाम्यम् । विराजितानि शोभमानानि शृङ्गाटकानि चतुष्पथानि यस्याम् । उदकं पिबन्त्यस्मिन्नित्युदपानं कूपः । अधिकरणे ल्युट् । अनवरतं चलितानि जलघटीयन्त्राणि तैः सिच्यमानानां हरितानामुपवनानामन्धकारः येषु तैः । उपशल्यकैः ग्रामान्तैः । 'ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्' इत्यमरः । **मदेति**-मदेन मुखरं शब्दायमानं मधुकरपटलं तेनान्धकारिता निष्कुटा यस्याम् । 'गृहारामास्तु निष्कुटाः' इत्यमरः । रणिताः शब्दायमानाः सौभाग्यव्यञ्जका घण्टाः सौभाग्यघण्टा येषु तैः । विद्रुमाणि प्रचुराणि येषु तैः । प्राचुर्यार्थे मयट् । मदनो वृक्षभेदस्तन्निर्मिता यष्टिः । मदनो कामस्तदर्थो वा यष्टिः । अध्ययनध्वनिः वेदाभ्यासशब्दः तेन धौतं कल्मषं पापं यस्याम् । स्तिमित आर्द्रो धीरो वा यो मृदङ्गध्वनिः स एव गम्भीरं गर्जितं येषु । **सलिलेति**-सलिलसीकरा जलविप्रुषस्तेषामासारो वेगवती वृष्टिः तस्याः स्तबकाः पुञ्जास्तै रचितं दुर्दिनमन्धकार इति यावदर्थः । **पर्यस्तेति**-पर्यस्ता अर्थात्सीकरेषु ये रविकिरणास्तै रचितं यत्सुरचापमिन्द्रधनुस्तेन चारुषु । जलतुषारविमिश्रा रविकिरणा विविधवर्णान् प्रकटीकुर्वन्तीति प्रसिद्धम् । धारागृहेषु जलोद्गारयन्त्रसनाथगृहेषु । ताण्डवमुद्धतं नृत्यं तत्र व्यसनिभिरासक्तैः । **उत्फुल्लेति**-कमलैः पक्षे कमलवद् धवलमुदरं मध्यभागो येषां तैः । **अनिमिषेति**-अनिमिषा मत्स्यास्तेषां दर्शनेन रमणीयैः । पक्षे अनिमिषं पक्ष्मपातरहितं यद्दर्शनं तेन

---

[1] अनवरत. [2] उत्सवावलोकन. [3] दुग्धसिन्धु. [4] विभूषिता. [5] कुला०. [6] प्रतिगृहम्. [7] अङ्कितैः. [8] ०साररचित. [9] पर्यन्त, ०दिवसकरकिरणस्तबकरचित०. [10] मयूरमण्डलैः. [11] केकारव. [12] कुमुद-

त्नैरिव सहस्रसंख्यैरुद्भासिता सरोभिः, अविरलकदलीवनकलिताभिरमृतफेनपुञ्जपाण्डुराभिर्दिशि दिशि दन्तवलभिकाभिर्धवलीकृता, यौवनमदमत्तमालवीकुचकलशलुलित[1]सलिलया भगवतो महाकालस्य शिरसि सुरसरितमालोक्य समुपजातेर्ष्ययेव[2] सततसमावद्धतरंगभ्रुकुटिलेखया खमिव क्षालयन्त्या सिप्रया परिक्षिप्ता, सकल[3]भुवनख्यातयशसा हरजटाचन्द्रेणेव कोटिसारेण मैनाकेनेवाविदितपक्षपातेन मन्दाकिनीप्रवाहेणेव प्रकटितकनकपद्मराशिना स्मृतिशास्त्रेणेव सभावसथकूपप्रपारामसुरसदनसेतुयन्त्रप्रवर्तकेन मन्दरेणेवोद्धृतसमग्र[4]सागररत्नसारेण संगृहीतगारुडेनापि भुजंग[5]भीरु-

रमणीयैः मनोहरैः। **अविरलेति**–अविरलानि कदलीवनानि तैः कलिताभिर्व्याप्ताभिः। दन्तवलभिकाभिर्हस्तिदन्तनिर्मितचन्द्रशालाभिः। 'शुद्धान्ते वलभीचन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेश्मनि।' इति रभसः। **यौवनेति**–०मत्ता मालव्यो मालवदेशस्त्रियस्तासां कुचा एव कलशास्तैर्लुलितमान्दोलितं सलिलं यस्यास्तया। सततं समावद्धा तरङ्गा एव भ्रुकुटिलेखा यया। अनेन तस्याः सपत्नीभावो दर्शितः। पुनश्च विलासिजनेनाधिष्ठिता। विलासी चासौ जनश्च विलासिनीनां जनश्चेति समासः। तमेव विशेषयन्नाह–**सकलेति**–यशः कीर्तिः शोभा च। कोटिः संख्याविशेषस्तावत्सारं द्रव्यं यस्य। पक्षे कोटी अग्रभागौ ताभ्यां सारः प्रधानः। पक्षपातः असत्पक्षाङ्गीकारः। पक्षे पक्षच्छेदः। पुरा किल हिरण्याक्षमायया सञ्जातपक्षान् लोकक्षयाय प्रवृत्तान् पर्वतान् स्वस्थानापन्नान्कर्तुमुद्यतेनेन्द्रेण मैनाकवर्जं सर्वेषां पक्षाः शातिताः। तदुक्तं हरिवंशे–कदाचित्तु सपक्षास्ते पर्वता धरणीधराः। प्रस्थिता धरणीं त्यक्त्वा नूनं तस्यैव [हिरण्याक्षस्य] मायया। स्थैर्यहेतोर्धरण्यास्तु ज्ञात्वा चागस्कृतान् गिरीन्। स्वेषु स्थानेषु संस्थाप्य पर्वतानां पुरन्दरः। चिच्छेद भगवान्पक्षान्वज्रेण शतपर्वणा॥ सर्वेषामेव पक्षास्तु च्छिन्नाः शक्रेण धीमता। एकः सपक्षो मैनाकः सुरैस्तत्समयः कृतः॥ इत्या०। उक्तं च कुमारसंभवे 'अवेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम्' इति। **प्रकटितेति**–प्रकटिताः कनकस्य सुवर्णस्य सुवर्णनाणकानामित्यर्थः। पद्मः संख्याविशेषस्तावत्प्रमाणा राशयो येन। 'प्रकटिताः प्रकाशिताः पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात्पद्मरागमणीनां राशयः येन' इति भानु०। पक्षे कनकपद्मानि हेमाम्भोरुहाणि। **सभेति**–सभा संसद्, आवसथः छात्रादीनामालयः सामान्यतो गृहं वा प्रपा पानीयशाला, आरामाः कृत्रिमाणि वनानि। 'आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत्।' इत्यमरः। यन्त्रं कूपयन्त्रादि। एतत्सर्वं पूर्तमित्युच्यते धर्मशास्त्रकारैः–"वापीकूपतटाकादिदेवतायतनानि च। अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते'॥ तथा च मनुः–'श्रद्धयेष्टं च पूर्तं च नित्यं कुर्यादतन्द्रितः'। इति। अस्य फलमुक्तं छान्दोग्योपनिषदि-य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति इत्यादि। पक्षे पुण्यार्जनहेतुना तद्विधायकेन। **उद्धृतेति**–उदूर्ध्वं धृतानि समग्राणि सागराणां रत्नसाराणि उत्तमोत्तमरत्नानि येन। पक्षे उद्धृतानि बहिःकृष्टानि समस्तानि चतुर्दशेत्यर्थः। सागराद्रत्नसाराणि येन। **संगृहीतेति**। संगृहीतं गारुडं मरकतं विषमन्त्रो वा। एवं भूते-

---

[1] क्षुभित. [2] तेर्षयेव. [3] निखिलभुवनतल. [4] समस्त. [5] भुजङ्गसङ्ग.

णा[1]खलोपजीविनापि प्रणयिजनोपजीव्यमानविभवेन वीरेणापि विनयवता प्रियंवदेनापि सत्यवादिनाऽभिरूपेणापि स्वदारसंतुष्टेनातिथिजनाभ्यागमार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेन कामार्थपरेणापि धर्मप्रधानेन महासत्त्वेनापि परलोकभीरुणा सकलविज्ञानविशेषविदा वदान्येन[2] [3]दक्षेण स्मितपूर्वाभिभाषिणा परिहासपेशलेनोज्ज्वलवेषेण शिक्षिताशेषदेशभाषेण वक्रोक्तिनिपुणेनाख्यायिकाख्यानपरिचयचतुरेण सर्वलिपिज्ञेन महाभारतपुराणरामायणानुरागिणा बृहत्कथाकुशलेन द्यूतादिकलाकलापपारगेण श्रुतरागिणा सुभाषितव्यसनिना प्रशान्तेन सुरभिमासमारुतेनेव सततदक्षिणेन हिमगिरिकाननेनेवान्तःसरलेन लक्ष्मणेनेव रामाराधननिपुणेन

नापि भुजंगभीरुणेति विरोधः । परिहारस्तु भुजङ्गो धूर्तो वा गणिकापतिर्वेत्यर्थात् । खलाः शठा उपजीविनो यस्य । यद्वा खलानुपजीवतीति तेनापि प्रणयिजनेन सज्जनेनोपजीव्यमानो विभवो यस्येति विरोधः । परिहारस्तु खलं धान्यकंडनस्थानं स्वकृषीयान्नेनोपजीविकां कुर्वाणेनेत्यर्थः । वीरेण शूरेणापि विनयवता नमनशीलेनेति विरोधः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । स हि प्रायेणासत्यवादी भवति । एवंभूतेनापि सत्यवादिनेति विरोधः । "तत्परिहारस्तु प्रियो वल्लभो वदो वक्ता यस्येत्यर्थात् । 'अनुस्वारः श्लेषभङ्गकृन्न भवति' इति प्राञ्चः ।" इति भानु० । अभिमतं रूपमस्याभिरूपः रूपपक्षपाती रम्याकृतिर्वा पण्डितश्च । 'अभिरूपो बुधे रम्ये' इति मेदिनी । अतिथिजनः परजन एव । तस्य प्रार्थनपरेणापि परप्रार्थनानभिज्ञेनेति विरोधः । परिहारपक्षे परेषु शत्रुषु यत्प्रार्थनं तत्रानभिज्ञेन । परा अतिथ्यागमनादन्या चासौ प्रार्थना च तत्रानभिज्ञेनेति वा । **कामार्थेति**–कामः स्त्रीषु रागः स एवार्थः साध्यं वस्तु तत्परेण यद्वा कामः अर्थो द्रव्यं च तत्परेणापि धर्मप्रधानेनेति विरोधः । परिहारपक्षे कामोभिमतो योर्थस्तत्साधकेन । यद्वा कामार्थौ पुरुषार्थौ तत्साधकेनापि धर्मप्रधानेन धर्मोत्तरेण । यस्य अर्थकामौ धर्ममूलावास्तामित्यर्थः । तदुक्तं भारते–'त्रिवर्गोयं धर्ममूलो नरेन्द्र राज्यं चेदं धर्ममूलं वदन्ति ।' इति अनुरूपोर्थो रघुवंशे–'अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ।' इति । परलोकः शत्रुलोकः पक्षे स्वर्गलोकः । **सकलेति**–सकलं यद्विज्ञानं शिल्पशास्त्राद्यनुभवजन्यं ज्ञानं तत्र यो विशेषस्तद्विदा शिल्पादिरहस्यज्ञेन । 'मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।' इत्यमरः । परिहासो नर्मवाक्यं तत्र पेशलेन चतुरेण । देशभाषाः प्राकृतसंज्ञाः । वक्रोक्तिनिपुणेन–'यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथाऽन्येन योज्यते । श्लेषेण काक्वा वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा' ॥ इति काव्यप्रकाशकृतः । सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते । यत्नोस्यां कविना कार्यः कोलंकारोनया विना ॥ इति भामहः । श्लेषः सर्वासु पुष्णाति प्रायो वक्रोक्तिषु श्रियम् । इति दण्डी च । आख्यायिकादयः शब्दा व्याख्याताः । बृहत्कथा कात्यायनेन काणभूतये श्राविता सप्तलक्षमिता । तल्लक्षणमुक्तं दण्डिना–भूतभाषामयीं प्राहुरद्भुतार्थां बृहत्कथाम् ।' इति । 'वाशिष्ठादिकथा ।' इति भानु० । सुरभिमासः वसन्तः । सततं दक्षिणा त्यागो यस्य । पक्षे दक्षिणदिग्गामिना । अन्तः-

---

१ सकलेप०, कलो०. २ विद्यावदातेन दानशीलेनादीनेन ३ दक्षिणेन.

शत्रुघ्नेनेवाविष्कृतभरतपरिचयेन दिवसेनेव मित्रानुवर्तिना बौद्धेनेव सर्वास्तिवादशूरेण[1] सांख्यागमेनेव प्रधानपुरुषोपेतेन[2] जिनधर्मेणेव जीवानुकम्पिना[3] विलासिजनेनाधिष्ठिता, सशैलेव प्रासादैः, सशाखानगरेव[4] महाभवनैः, सकल्पवृक्षेव सत्पुरुषैः, दर्शितविश्वरूपेव चित्रभित्तिभिः, संध्येव पद्मरागानुरागिणी, अमराधिपमूर्तिरिव मखशतानलधूमपूता, पशुपतिलास्यक्रीडेव सुधाधवलाट्टहासा, वृद्धेव जातरूपक्षया, गरुडमूर्तिरिवाच्युतस्थितिरमणीया, प्रभातवेलेव प्रबुद्धसर्वलोका

सरलेन हृदयेऽकुटिलेन । पक्षे मध्ये सरलवृक्षा यस्य । **रामेति**–रामा रमण्यः तासामाराधनं संमानना तत्र निपुणेन । पक्षे रामो ज्येष्ठो दाशरथिः । आविष्कृतो भरते भरतप्रणीते नाट्यशास्त्रे परिचयो येन । पक्षे भरतः केकयीपुत्रः । बौद्धेन सुगतेन । **सर्वेति**–सर्वस्य वस्तुनोऽस्तीति वादोऽस्तिवादस्तत्र शूरेण । कदाचिदपि किमपि नास्तीत्यवादिनेत्यर्थः । 'सर्वास्तिवादो बौद्धानां निकायभेदः स च शूरो यस्मिन् । अतःपरं सिद्धान्ताभावात् । यद्वा सर्वेषां पदार्थानां सर्ववादिनां वा योऽस्तिवादोऽक्षणिकवादस्तत्र शूरेण तदवक्षेपकेण' । इति भानु० । सर्वस्य वस्तुनोऽस्तित्ववादे शूरेण । अत्र ब्रह्मसूत्रभाष्ये शङ्कराचार्याः–तत्र 'बौद्धसिद्धान्ते एते त्रयो वादिनो भवन्ति । केचित्सर्वास्तित्ववादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः, अन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिनः । तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमाभ्यन्तरं च वस्त्वभ्युपगच्छन्ति **भूतं भौतिकं चित्तं चैत्तं** च तांस्तावत्प्रतिब्रूमः' । इति । सांख्यागमः कापिलं दर्शनम् । **प्रधानेति**–प्रधाना मुख्याः पुरुषास्तैरुपेतेन । पक्षे प्रधानपुरुषौ सांख्यशास्त्रोक्तौ मुख्यपदार्थौ । तत्र सत्त्वादीनां साम्यावस्था प्रधानम् । पुरुषश्चेतनारूपः 'न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः' इत्युक्तलक्षणः । जिनधर्म आर्हतं दर्शनम् । 'सप्त चैषां पदार्थाः–जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षा नाम । संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थौ जीवाजीवाख्यौ' । इति ब्रह्मसूत्रभाष्ये । आर्हता हि अहिंसावादिनः । अत एवोक्तं **जीवेति**–जीवेष्वनुकम्पास्त्यस्येत्यभङ्गः श्लेषः । शाखानगराण्युपपुराणि । सत्पुरुषैः–तेषां दानशौण्डतया कल्पवृक्षसाम्यम् । दर्शितं विश्वस्य रूपं विश्वानि रूपाणि वा यया । चित्रकलायाः सकलवस्तुप्रकटनसामर्थ्यात्तदुत्प्रेक्षा । **पद्मेति**–पद्मरागमणीनामनुरागो रक्तिमा यस्याम् । अनेन रत्नवैपुल्यं ध्वनितम् । अनुरूपवर्णनं भट्टौ–'अन्तर्निविष्टोज्ज्वलरत्नभासः' इत्यादि । पक्षे पद्मरागस्येवानुरागो यस्याम् । **मखेति**–शतसंख्यका मखा यज्ञाः । पक्षे शतमश्वमेधाः । लास्यक्रीडा ताण्डवनृत्यम् । **सुधेति**–सुधया श्वेतचूर्णेन धवला अट्टाः सौधा एव हासो यस्याः । पक्षे सुधावद्धवलोऽट्टहास उच्चैर्हासो यस्याः । **जातेति**–जातरूपस्य सुवर्णस्य क्षयो वसतिर्यस्याम् । जातरूपस्य सुवर्णस्य क्षयाणि गृहाणि यस्यामिति केचित् । पक्षे जातो [illegible] क्षयः क्षतिर्यस्याः । **अच्युतेति**–अच्युता सदैव स्थिरा या स्थितिर्मर्यादापालनं तया रमणीया । पक्षे अच्युतस्य विष्णोः स्थितिरारोहणम् । प्रबुद्धा

---

[1] सर्वदा नास्तित्वादशूरेण, सर्वास्तिवादशून्येन. [2] ०गुणोपेतेन. [3] सर्वभूतानु०. [4] सशाखेव.

शबरवसंतिरिवावलम्बिचा[1]मरनागदन्तधवलगृहा, शेषतनुरिव सदासन्नवसुधाधरा, जलधिमथनवेलेव महाघोषपूरितदिगन्तरा, प्रस्तुताभिषेकभूमिरिव संनिहितकनकघटसहस्रा, गौरीव महासिंहासनोचितमूर्तिः, अदितिरिव देवकुलसहस्रसेव्या, महावराहलीलेव दर्शितहिरण्याक्षपाता, क[2]द्रूरिवानन्दितभुजंगलोका, हरिवंशकथेवानेकबालक्रीडारमणीया, प्रकटाङ्गनोपभोगाप्यखण्डितचरित्रा, रक्तवर्णापि सुधाधवला, अवलम्बितमुक्ताकलापापि विहारभूषणा बहुप्रकृतिरपि स्थिरा विजितामरलोकद्युतिरवन्तीषूज्जयिनी नाम नगरी ।

यस्यामुत्तुङ्गसौधोत्स[3]ङ्गसंगीतसङ्गिनीनामङ्गनानामतिमधुरेण गीतरवेणाकृष्य-

---

इद्धबोधाः पण्डिताः पक्षे सुप्तोत्थिताः । **अवलम्बितेति**—अवलम्बितानि चामराणि येषु एवंविधा नागदन्ता भारयष्टिका येष्वेवंभूतानि धवलगृहाणि यस्याम् । पक्षे अवलम्बितानि चामराणि नागदन्ता हस्तिदन्ताश्च तैर्धवलानि गृहाणि यस्याम् । **सदेति**—सदा सती नव्या च सुधा तस्या धरा यद्वा सन्तो मनोहरा आसन्नाः समीपवर्तिनो वसुधाधरा यस्याम् । पक्षे सदा सन्ना शिरःस्थिता या वसुधा तस्याः धरतीति धरा धारिणी । **महेति**—महद्भिर्घोषैर्गभीरपङ्क्तिभिः पूरितानि खचितानि दिगन्तराणि यस्याम् । पक्षे महाघोषेण मन्थनशब्देनेत्यादि पूर्ववत् । कनकघटाः सुवर्णकाराः पक्षे सुवर्णकलशाः । **महेति**—महासिंहासनानि सुवर्णासनानि तत्रोचिता मूर्तयो यस्याम् । पक्षे महासिंहः पार्वत्या वाहनम् । अदितिः कश्यपपत्नी देवमाता च । देवकुलानि देवतायतनानि । पक्षे देवकुलैः सेव्या तन्मातृत्वात् । **हिरण्येति**—हिरण्याक्षाणां सुवर्णमयपाशानां पातो यस्याम् । पक्षे तन्नामकदैत्यस्य पातो विनाशः । तत्कथा तूक्ता कद्रूः सर्पमाता विनतायाः सपत्नी । आनन्दितो भुजङ्गलोकः गणिकापतिजनो यस्याम् । पक्षे भुजङ्गलोको नागसमूहः । **अनेकेति**–अनेका बालक्रीडाः (कृष्णस्य) ताभिः । पक्षे अनेकेषां बालानां शिशूनां क्रीडेत्या० । पक्षे अनेका बालनाम्नो नृपस्य क्रीडा इति भानु० । **प्रकटेति**–प्रकटोऽगूढोऽङ्गनानामुपभोगो यस्यामेवं भूताप्यखण्डितचरित्रेति विरोधः प्रकटोपभोगस्य गर्हितत्वात् । परिहारस्तु प्रकटोऽङ्गनानामुपभोगस्ताम्बूलभक्षणादिर्यस्यां, प्रकटानां विस्तृतानामङ्गनानां प्राङ्गणानामुपभोगो यस्यामित्यर्थो वा । **रक्तेति**—विरोधः स्फुटः । परिहारस्तु रक्ता अन्योन्यस्मिन्ननुरक्ता वर्णा ब्राह्मणादयो यस्यामित्यर्थात् । अवलम्बित आलम्बनीकृतो मुक्ताकलापो ययैवंभूतयापि विगतं हार एव भूषणं यस्याः । यद्वा विगतो हारः मौक्तिकमाला येभ्य एवंभूतानि भूषणानि यस्याम । इति विरोधः । परिहारपक्षे विहारा जैनप्रासादाः क्रीडोद्यानानि वा भूषणं यस्याः । बहुप्रकृतिश्चञ्चलचित्तापि स्थिरेति विरोधः । परिहारपक्षे बह्वयः प्रकृतयः पौरजनाः स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्यांगानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोपि च । इत्युक्ता वा यस्याम् । **विजितेति**–एवं भट्टिकाव्ये–‘स्थितावहस्येव पुरं मघोनः’ इति । **यस्यामिति** उत्तुङ्गा अत्युच्चा ये सौधाः सुधाधवलहर्म्याणि प्रासादा वा तेषामुत्सङ्गेषूपरितनप्रदेशेषु यत्संगीतं तत्र सङ्गिनीनां व्यासक्तानाम् । आकृष्यमाणा अतएवाधोमुखाः तुरंगा यस्य । पुरः पर्यस्तो

---

[1] चारुचामर. [2] आस्तीकतनुरिव. [3] उत्संगीतसं०, उत्सङ्गसं०.

माणाधोमुख[१]तुरंगः पुरःपर्यस्तरथपताकापटः कृतमहाकालप्रणाम इव प्रतिदिवसमालक्ष्यते गच्छन्भगवान्दिवसकरः। यस्यां च संध्यारागारुणा इव सिन्दूरमणिकुट्टिमेषु प्रारब्धक[२]मलिनीपरिमलना इव मरकतवेदिकासु गग[३]नतलप्रसृता इव वैदूर्यमणिभूमिषु तिमिरपटलविघटनोद्यता इव कृष्णागुरुधू[४]ममण्डलेष्वभिभूततारकापङ्क्तय इव मुक्ताप्रालम्बेषु विकचकमलचुम्बिन इव नितम्बिनीमुखेषु प्रभातचन्द्रिकामध्यपतिता इव स्फटिकभित्तिप्रभासु गगनसिन्धुतरंगाल[५]म्बिन इव सितपताकांशुकेषु पल्लविता इव सूर्यकान्तोपलेषु राहुमुखकुहरप्रविष्टा इवेन्द्रनीलवातायनविवरेषु विराजन्ते रविगभस्तयः। यस्यां चानुपजाततिमिरत्वादविघटितचक्रवाकमिथुना व्य[६]र्थीकृतसुरतप्रदीपाः संजातमदनानलदिग्दाहा इव कामिनीनां भूषणप्रभाभिर्यान्ति बालातपपिञ्ज[७]रा इव रजन्यः। यां च संनिहितविषमलोचनामनवरतमतिमधुरो रतिप्रलाप इव [८]प्रसर्पन्मुखरीकरोति मकरकेतुदाहहेतुभूतो भवनकलहंसकुलकोलाहलः। यस्यां च निशिनिशि पवनेविलोलैर्दुकूलपल्लवैरुल्लसद्भिर्मालवीमुखकमलकान्तिलज्जितस्येन्दोः कलङ्कमिवापनयन्तो दूरप्रसारितोर्ध्वध्वजभुजाः प्रासादा लक्ष्यन्ते। यस्यां च सौधशि[१०]खरशायिनीनां पश्यन्मुखानि पुरसुन्दरीणां मदनपरवश इव पतितः प्रतिमाछलेन लुठति बहलचन्दनजलसेकशिशिरेषु मणिकुट्टिमेषु मृगलाञ्छनः। यस्यां च निशावसानप्रबुद्धस्य

विक्षिप्तो रथस्य पताकापटो यस्य। यस्यां रविगभस्तयो विराजन्ते। कुत्र कीदृशा इवेत्याह **सन्ध्येति**। **प्रारब्धेति**-प्रारब्धं कमलिनीनां परिमलनं मर्दनं विलुठनमिति यावदर्थः। भानुचंद्रस्तु परिमलनमित्यत्र परिमण्डलमिति पाठं गृहीत्वा परिमण्डलं लुठनमित्येव व्याचष्टे। वैदूर्यमणीनां नीलवर्णत्वसाम्यादाह **गगनेति**। विघटने भेदने ध्वंसे वा उद्यताः कृतप्रयत्नाः। किरणसंक्रमेण मुक्ताफलानां तरलच्छायायास्तेजोविशेषाधानादाह **अभिभूतेति**। मुक्ताप्रालम्बेषु मुक्ताकलापेषु हारविशेषेषु वा। **प्रभातचन्द्रिकेति**-उदये चन्द्रिकाया रक्तत्वान्मध्ये च पाण्डुरत्वात्प्रातस्तु स्फटिकसाम्यात्प्रभातपदम्। इति भानु०। सूर्यरश्मीनां संक्रमवशाद्गभस्तुद्गिरणादाह **सूर्येति**। पल्लविता अङ्कुरिताः। मुखकुहरं आननविवरम्। **अनुपजातेति**—अयं चक्रवाकमिथुनानामविघटने सुरतप्रदीपव्यर्थीभावे च हेतुः। सञ्जातो मदनानल एव दिग्दाहो यासु। **बालेति**—अनेन भूषणानां प्रकर्ष उक्तः। विषमलोचनः शिवः। **मकरेति**-मकरकेतुना मदनेन योदाहस्तस्य हेतुभूतः। पक्षे मदनस्य दाहो हेतुभूतोस्य रतिप्रलापस्य। दुकूलपल्लवैः ध्वजपटवस्त्राञ्चलैः। **दूरेति**-दूरं प्रसारिता ऊर्ध्वा ध्वजा एव भुजा येषां ते तथोक्ताः। अनेन प्रासादानां गगनचुम्बित्वं ध्वनितम्। तारतरमत्युच्चस्वरेण शुकसारिकासमूहस्य

---

१ रथतु०. २ नील०, परिमिलना, ०परिमल.; परिमीलना, ० परिमण्डला. ३ गगनपर्यस्ताः. ४ धूम. ५ तरङ्गसङ्गिनः. ६ प्रकटीकृत. ७ पिञ्जरत्वम्. ८ प्रतिवासरं प्रसर्पन्. ९ वशावि०. १० शिखरोत्सङ्ग.

तारतरमपि पठतः पञ्जरभाजः शुकसारिकासमूहस्याभिभूतगृहसारसाविरुतेन विस्तारिणा विलासिनीभूषण[1]रवेणा[2]विभाव्यमाना व्यर्थीभवन्ति प्रभातमङ्गलगीतयः । यस्यां चानिवृत्तिर्मणिप्रदीपानामन्तस्तरलता हाराणामस्थितिः संगीतमुरजध्वनीनां द्वन्द्ववियोगश्च[3]क्रनाम्नां वर्णपरीक्षा कनकानामस्थिरत्वं ध्वजानां मित्रद्वेषः कुमुदानां कोशगुप्तिरसीनाम् । किं बहुना । यस्यां सुरासुरचूडामणिमरीचि[4]चुम्बितचरणनखमयूखो निशित[5]शूलदारितान्धकमहासुरो गौरीनूपुरकोटि[6]घृष्टशेखरचन्द्रशकलस्त्रिपुरभस्मरजःकृताङ्गरागो मकरध्वजध्वंसविधुरया रत्या प्रसादयन्त्या प्रसारितकरयुगलविगलित[7]वलयनिकरार्चितचरणः प्रलयानलशिखाकलापकपिलजटाभारभ्रान्त[8]सुरसिन्धुरन्धकारातिर्भगवानुत्सृष्टकैलासवासप्रीतिर्महाकालाभिधानः स्वयं निवसति ।

मङ्गलगीतयो व्यर्थीभवन्तीत्यन्वयः । **अभिभूतेति**–अभिभूतं गृहसारसानां विरुतं येन । ०सारसस्वरामृतेनेति पाठस्त्वसमीचनः सारसानां कर्कशध्वनेरमृतोपमानासङ्गतेः । अनिवृत्तिरनिर्वाणता मणिप्रदीपानां न तु अनिवृत्तिरनुपरमो लोकानाम् । अनिर्वृतिरिति पाठे न लोकानामनिर्वृतिः सुखाभावोऽस्वास्थ्यमित्यर्थः । शेषं पूर्ववत् । अन्तस्तरलो मध्यमणिर्येषां तेषां भावस्तत्ता, तरलता छायाचाञ्चल्यं वा हाराणां न तु लोकानामन्ताश्चित्ते तरलता चञ्चलता । ‘ तरलं चञ्चले विङ्गे भास्वरेपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि ’ इति मेदिनी । अस्थितिः–तालल्यादिष्वनवस्थानमिति भानु० । विचित्रता वा । न तु लोकानामस्थितिरमर्यादापालनं दुःस्थितिर्वा । वर्णपरीक्षा–न तु ब्राह्मणादीनां सांकर्याभावात् । मित्रद्वेषः सूर्यद्वेषश्चन्द्रविकासित्वात् । न तु सुहृद्वेषः कस्यचित् । कोशगुप्तिः कोशः खड्गपिधानं तत्र गुप्तिर्गोपनं न तु लोकानां भाण्डारस्य गोपनं चौरादीनामभावात् । अन्धको नाम कश्यपाज्जातो दितेः पुत्रो महासुरः । तस्य सत्यप्यक्ष्णां सहस्रद्वये ‘ स व्रजत्यन्धवद्यस्मादनन्धोपि हि भारत । तमन्धकोयं नाम्नेति प्रोचुस्तत्र निवासिनः ’ ॥ इति भारतोक्तेरन्धक इति नाम । **गौरीति**–गौरी पार्वती मानवती च । तेनात्रेर्ष्याकुपिता या पार्वती तस्याः सान्त्वनावसरे तन्नूपुरकोट्या घृष्टं शेखरे स्थितं चन्द्रशकलं यस्य । पार्वत्या ईर्ष्याकोपस्तत्र तत्र वर्ण्यते कविभिः–‘ पार्श्वस्थपृथ्वीधरराजकन्याप्रकोपविस्फूर्जितकातरस्य । नमोस्तु ते मातरिति प्रणामाः शिवस्य सन्ध्याविषया जयन्ति ’ ॥ इति विक्र. देवच० । त्रिपुरम्–त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरं मयासुरनिर्मितानि त्रीणि पुराणि । ‘ तद्धितार्थोपपद– ’ इत्यादिना समाहारसमासः । ‘ पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ’ इति स्त्रीलिङ्गान्ततानिषेधः । तस्य भस्मरजसा कृतोऽङ्गरागो येन । अत्र महाभारतम्–असुराणां पुराण्यासंस्त्रीणि वीर्यवतां दिवि । आयसं राजतं चैव सौवर्णं परमं महत् ॥ इति । ०विधुरा विकला । **प्रलयेति**–प्रलयसम्बन्ध्यनलोऽग्निस्तस्य शिखाकलापो ज्वालासमूहस्तद्वत्कपिलो यो जटाभारस्तत्र भ्रान्ता भ्रान्तिं प्राप्ता सुरसिन्धुर्यस्य । प्रलयानलस्तृतीयनेत्राग्निस्तस्य शिखाकलापेन

---

[1] रवेणाभिभूत. [2] अभिभाव्य. [3] चक्रवाक०. [4] ०चिचयचु०. [5] त्रिशूल. [6] घृष्टचन्द्रशकलशेखरः. [7] वलयततिकरम्बित. [8] अमरसिन्धु.

तस्यां चैवंविधायां नगर्यां [1]नलनहुषययातिधुन्धुमारभरतभगीरथदश[2]रथप्रतिमो भुजबलोपार्जितभूमण्डलः फलितशक्तित्रयो मतिमानुत्साहसंपन्नो नीतिशास्त्राखिन्नबुद्धिरधीतधर्मशास्त्रस्तृतीय इव तेजसा कान्त्या च सूर्याचन्द्रमसोरनेकसप्ततन्तुपूतमूर्तिरुपशमितसकलजगदुपप्लवो विहाय कमलवनान्यवगणय्य नारायणवक्षःस्थलवसतिसुखमुत्फुल्लारविन्दहस्तया शूरसमागम[3]व्यसनिन्या निर्व्याजमालिङ्गितो लक्ष्म्या, महामुनिजनसंसेवितस्य मधुसूदनचरण इव सुरसरित्प्रवाहस्य प्रभवः सत्यस्य, शिशिरस्यापि रिपुजनसंतापकारिणः स्थिरस्याप्य[4]नवरतं भ्रमतो निर्मलस्यापि मलिनीकृतारातिवनितामुखकमलद्युतेरतिधवलस्यापि सर्वजनरागकारिणः सुधासूतेरिव [5]जलनिधिरुद्भवो यशसः, पातालवदाश्रितो निजपक्ष[6]क्षतिभीतैः क्षिति[7]भृत्कुलैः, ग्रहगण इव बुधानुगतः, मकरध्वज इवोत्सन्नविग्रहः, दशरथ इव

कपिलो यो जटाभारस्तत्र भ्रान्ता त्रस्ता सुरसिन्धुर्यस्मादिति वा । प्रीतिः प्रणयः । **तस्यामिति**-तस्यां नगर्यां तारापीडो नाम राजाभूदित्यन्वयः । तमेव वर्णयति-**नलेति**-नलो नैषधः, नहुष उक्तपूर्वः; ययातिर्नहुषपुत्रो यदुपिता, धुन्धुमारो कुवलाश्वस्तत्कथा भारते-राजा हि वीर्यवांस्तात इक्ष्वाकुरपराजितः । बृहदश्व इति ख्यातो भविष्यति महीपतिः । तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुवलाश्व इति श्रुतः । स योगबलमास्थाय मामकं पार्थिवोत्तमः । शासनात्तस्य विप्रर्षे धुन्धुमारो भविष्यति ' ॥ इत्या० । भरतो दुष्यन्तपुत्रः, भगीरथदशरथौ प्रसिद्धौ, एतेषां प्रतिमः सदृशः । प्रभुशक्तिरुत्साहशक्तिर्मन्त्रशक्तिश्चेति शक्तित्रयम् । नीतिशास्त्रे राज्यतन्त्रव्यवहारे अखिन्ना अप्रतिहता बुद्धिर्यस्य । सप्तभिश्छन्दोभिरग्निजिह्वाभिर्वा तन्यते इति सप्ततन्तुर्यज्ञः । उपशमिताः सकला जगत उपप्लवा आपदो येन । निर्व्याजमकृत्रिमप्रेम्णा । **महामुनीति**-एतत् सुरसरित्प्रवाहस्य सत्यस्य च विशेषणम् ' **मधुसूदनेति**-तदुक्तं विष्णुपुराणे-वामपादाम्बुजाङ्गुष्ठ नखस्रोतोविनिर्गता । विष्णोर्बिभर्ति यां भक्त्या शिरसाहर्निशं ध्रुवः ॥ इति । विरोधोक्त्या तमेव विशिनष्टि-सुधासूतेश्चन्द्रस्य जलनिधिरिव । यशस उद्भवः यशःसुधासूत्योः साम्यं वर्णयन्विशेषणान्याह—**शिशिरेति**—रिपुजनस्य वैरिजनस्य चौरादेश्च । सन्तापो दाहः । परिहारपक्षे सन्तापकारिणश्चित्तक्षोभजनकस्य । स्थिरः परिहारपक्षे आकल्पान्तस्थायित्वात्स्थिरत्वं न तु निश्चलत्वात् । निर्मलस्य मलरहितस्यापि मलिनीकृता मलयुक्ता कृता अरातिवनितामुखानि कमलानीव मुखकमलानि च तेषां द्युतिर्येनेति विरोधः । परिहारस्तु निर्मलस्य स्वच्छस्येत्यर्थात् । अत्र यशःशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वात्तद्विशेषणे द्युतिपदे न नुमागमः । रागो रक्तिमा अनुरागश्च तं करोतीति तेन । निजपक्षस्य स्वकार्यस्य स्वपक्षाणां स्वजनानां वा क्षतिर्हानिः । अन्यत्र पक्षाणां कर्तनम् । तस्या भीतैः । क्षितिभृतो राजानः पर्वताश्च । बुधैः पण्डितैरनुगतः । तदुक्तम्-

---

१ नृगनल. २ रथजनमजयार्जुन. ३ मैकव्यसनिन्या. ४ नित्यं, अविरतम्. ५ सागरः. ६ क्षिति. ७ क्षितिभृत्कुटिलैः, क्षितिभृतां कुलैः.

सुमित्रोपेतः, पशुपतिरिव महासेनानुगतः[1], भुजगराज इव क्षमाभरगुरुः नर्मदाप्रवाह इव महावंशप्रभवः, अवतार इव धर्मस्य, प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य, परिहृत[2]प्रजापीडो राजा तारापीडो नामाभूत् ।

यस्तमःप्रसरमलिनवपुषा पापबहुलेन कलिकालेन चालितमा मूलतो धर्मं दशाननेनेव कैलासं पशुपतिरिवावष्टभ्य पुनरपि स्थिरीच[3]कार । यं च रतिप्रलापज[4]नितदयार्द्रहृदयहरनिर्मितमपरं मकरकेतुममंस्त लोकः । यं च जलनिधितरंगधौतमेखलात् पत्रान्त[5]र्विचारितारागणद्विगुणिततटतरुकुसुमप्रकरात् उद्यदिन्दुबिम्बविगलदमृतबिन्दु[6]दुर्दिनार्द्रचन्दनाद् अशिशिरकररथतुरगखुरशिखरोल्लेखखण्डितोल्लसल्लवङ्गपल्लवाद् ऐरावतकरलूनसल्लकीकिसलयादा शैलादुदयनाम्नः, कपिबल[9]विलुप्तविरललवलीलताफलाद्[10] उदधिनिर्गत[11]जलदेवतावन्द्य[12]मानराघवपादाद् अचलपातदलितशङ्खकुलशकलतारकितशिलातलात् नलकरतलाकलितशैलसहस्रसंभृतादा सेतुबन्धाद्, अच्छनिर्झरजलधौततारकासार्थाद् अमृतमथनोद्यतवै-

---

'व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।' इति । पक्षे वुधग्रहः । विग्रहो युद्धं शरीरं च । सुमित्रैरुपेतः पक्षे सुमित्रया मध्यमपत्न्योपेतः । महती सेना तया पक्षे महासेनः कार्तिकेयः तेन । भुजगानां राजा भुजगराजः शेषः । **क्षमेति**-क्षमायाः शान्तेर्भरोऽतिशयस्तेन गुरुः श्रेष्ठः । पक्षे पृथ्वीभारेण गुरुः । महावंशो महत्कुलं महावेणुश्च । 'वंशमूलान्नर्मदाप्रवाहः प्रादुर्भूत इति लोकोक्तिः ।' इति भानु० । **य इति**—तमःप्रसरोऽज्ञानप्रसरणम् । पापं बहुलं यस्मिन् । पापेन वहुलः कृष्ण इति वा । **पत्रान्तेति**—पत्राणामन्तर्विचारी गमनशीलो यस्तारागणस्तेन द्विगुणितस्तटतरूणां कुसुमानां प्रकरः समृद्धिर्यस्मिन् तस्मात् । उद्यदुदयं प्राप्नुवद्यदिन्दुबिम्बं चन्द्रमण्डलं तस्माद्विगलन्तो ये अमृतबिन्दवस्तेषां दुर्दिनं लक्षणया वृष्टिस्तेन आर्द्राश्चन्दना यस्मिन् । **अशिशिरेति**—अशिशिरकरस्योष्णगभस्तेः सूर्यस्य ये रथतुरगास्तेषां खुराणां शिखरैः प्रान्तैर्ये उल्लेखा घर्षणानि तैः खण्डिता मृदिता उल्लसन्तो लवङ्गपल्लवा यस्मिन् । ऐरावतस्य करेण शुण्डया लूनानि खण्डितानि सल्लकीनां गजप्रियाणां किसलयानि पल्लवा यस्मिन् । उदयनाम्नः-अनेन प्राच्युक्ता । विलुप्तानि विरलानां लवलीलतानां फलानि विरलानि ०फलानि इति वा यस्मिन् । **उदधीति**—उदधेर्निर्गता या जलदेवतास्ताभिर्वन्द्यमानौ रामस्य पादौ पदचिह्ने यस्मिन् । **अचलेति**—सेतुबन्धनकाले अचलानां वानरोत्क्षिप्तानां यः पातस्तेन दलितानि चूर्णितानि यानि शङ्खकुलानि शङ्खवृन्दानि तेषां शकलैस्तारकितानि चित्रितानि शिलातलानि यस्मिन् । **नलेति**—तदुक्तं रामायणे-'नलश्चक्रे महासेतुं मध्ये नदनदीपतेः ' । इति । सेतुबन्धादनेन दक्षिणा दिगुक्ता । **अच्छेति**—अच्छं निर्मलं यन्निर्झरजलं तेन धौतस्तारकासार्थो यस्मिन् । **अमृतेति**—अमृतार्थं यन्मथनं तत्रोद्यतो यो वैकुण्ठो विष्णुः । स हि मथनवेलायामधोयान्तं मन्दरमालिङ्ग्य स्थिरीकृतवान् ।

---

१ अनुयातः. २ परिहृत. ३ चक्रे. ४ उपजनित. ५ अन्तर. ६ बिन्द्वासार. ७ स्तनरोधः. ८ कवलात्. ९ कुल. १० पुष्पात्. ११ विनिर्गत. १२ अभिवन्द्यमान.

कुण्ठकेयूरपत्रमकरकोटिकषणमसृणितग्राव्णः सुरासुरहेलावलयितवासुकिसमाकर्षणारम्भचलितचरणभरदलितनितम्बा[1]द् अमृतसीकरसिक्तसानोः आमन्दराचलात्, नरनारायणचरणमुद्राङ्कितबदरिकाश्रमरमणीयात् कुबेरपुरसुन्दरीभूषणरवमुखरशिखरात् सप्तर्षिसंध्योपासनापूतप्रस्रवणाम्भसो वृकोदरोद्दलितसौगन्धिकखण्डसुगन्धिमण्डला[2]दा गन्धमादनात्, सेवाञ्जलिकमलमुकु[3]लदन्तुरैः शिरोभिश्चरणन[4]खमयूखग्रथितमुकुटपत्रलताग्रन्थयो भयचकिततरलता[5]रदृशो भुजबलविजिताः प्रणेमुरवनिपाः । येन चानेकरत्नांशुपल्ल[6]विते व्यालम्बिमुक्ताफलजालके दिग्गजेनेव कल्पतरावाक्रान्ते सिंहासने भरेण शिलीमुखव्यतिकरकम्पिता लता इव नेमुरायामिन्यः सर्वदिशः । यस्मै च मन्ये[7]

तदुक्तं रामायणे-पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिश्ये तत्रोदधौ हरिः । पर्वताग्रं तु लोकात्मा हस्तेनाक्रम्य केशवः ॥ वालका० ४५ अ० । तस्य केयूरयोर्यानि मकरपत्राणि मकराकृतयस्तेषां कोटिभिरग्रैर्यत्कषणं घर्षणं तेन मसृणिताः श्लक्ष्णीकृता ग्रावाणो यस्मिन् तस्मात् । सुरासुरैर्हेलया लीलया अनायासेनेति यावत्, उत्साहेन वा यद्वलयितवासुकेः समाकर्षणं तस्यारम्भेण चलितः यः चरणभरः पादसमूहस्तेन चलितानां चरणानां भरेणेति वा दलितश्चूर्णितो नितम्बः कटको यस्य । अमृतस्य मन्थनोत्थितस्य सीकरैः कणैः सिक्तानि सानूनि यस्य तस्मात् । आ मन्दराचलादनेन प्रतीची गृहीता । नरनारायणौ नामर्षिसत्तमावत्युग्रं तपश्चरन्तौ हिमालये बदरिकाश्रमे स्थितौ । कुबेरपुरमलकापुरी गन्धमादनप्रस्थस्यातिनिकटवर्ति । सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः । तेषां सन्ध्योपासनया पूतं प्रस्रवणाम्भो निर्झरवारि यस्मिन् । **वृकोदरेति**—वृकोदरेण भीमसेनोद्दलितं यत्सौगन्धिकं कह्लारं कत्तृणं वा तस्य खण्डं वनं तेन सुगन्धि मण्डलं भूमिभागो यस्य । "अत्र कथा—पाण्डवा द्यूते जिता विन्ध्याटवीं प्रविष्टाः । तत्र द्रौपद्या दोहद उत्पन्नः सौगन्धिककुसुमेषु । ततो भीमसेनो गत्वा सरस्तदध्यासीनं नागराजं जित्वा तत्कन्यकां चोल्लकाख्यां परिणीय सौगन्धिककुसुमानि गृहीत्वा स्वाश्रममेवाययौ ।" इति भानु० । आगन्धमादनात्—गन्धमादनो नाम हिमवत्प्रस्थविशेषः । अनेनोत्तरदिगुक्ता । एवं पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरमवधीकृत्येति पिण्डितोर्थः । **सेवेति**—सेवार्थं योञ्जलिः स एव कमलमुकुलं तेन दन्तुरैर्विषमैः । पत्रलतानां ग्रन्थयः सन्धिभागाः । **भयेति**—भयेन चकिता अत एव तरला तारा यासां एवंविधा दृशो येषां ते । सिंहासनकल्पतरुविशेषणान्याह—**अनेकेति**—अनेकानि रत्नानि तेषामंशुभिः पल्लविते किसलयिते । पक्षे अनेके रत्नांशुवद्भासुराः पल्लवा अस्य सञ्जाताः स तथा तस्मिन् । व्यालम्बीनि मुक्ताफलानां जालकानि यस्मिन् । पक्षे मुक्ताफलैस्तत्सदृशानि पुष्पाणि लक्ष्यन्ते । व्यालम्बीनि मुक्ताफलजालकानि पुष्पगुच्छा यस्य । शिलीमुखानां बाणानां व्यतिकरः सम्बन्धः पात इत्यर्थः । पक्षे शिलीमुखा भ्रमराः । आयामिन्यो विस्तारभाजो दीर्घाश्च ।

---

[1] नितम्बकटकात्. [2] मेखलात्. [3] मुकुलैः. [4] नखाग्र. [5] तारक. [6] रत्नांशुजात, रक्तांशुक.
[7] मन्येऽनन्यसाधारणशक्तिसंपदे.

सुरपतिरपि स्पृहयांचकार । यस्माच्च धवलीकृतभुवनतलः सकललोकहृदयानन्दकारी क्रौञ्चादिव हंसनिवहो निर्जगाम गुणगणः । यस्य चामृतामोदसुरभिपरिमलया मन्दरोद्धतबहुलदुग्धसिन्धुफेनलेखयेव धवलीकृतसुरासुरलोकया दशसु दिक्षु मुखरितभुवनमभ्रम्यत[1] कीर्त्या । यस्य चातिदुःसहप्रतापसंतापखिद्यमानेव क्षणमपि न मुमोचातपत्रच्छायां राजलक्ष्मीः । तथा च यस्य दिष्टिवृद्धिमिव शुश्रावोपदेशमिव जग्राह मङ्गलमिव बहु मेने मन्त्रमिव जनापागमवचनमिव[2] न विसस्मार चरितं जनः । यस्मिंश्च राजनि गिरीणां विपक्षता प्रत्ययानां परत्वं दर्पणानामभिमुखावस्थानं शूलपाणिप्रतिमानां दुर्गाश्लेषो जलधराणां चापधारणं ध्वजानाम्[3]उन्नतिर्धनुषामवनतिर्वंशानां शिलीमुख[4]क्षतिर्दैवतानां यात्रा कुसुमानां बन्धनस्थितिरिन्द्रियाणां निग्रहो वनकरिणां वारिप्रवेशस्तैक्ष्ण्यमसिधाराणां व्रतिनामग्निधारणं[5] ग्रहाणां तुलारोहणमगस्त्योदये विषशुद्धिः केशनखानामायतिभङ्गो जलद[6]दिवसानां मलिनाम्बरत्वं रत्नोपलानां भेदो मुनीनां योगसा-

---

क्रौञ्चादिव हंसनिवहः मानसप्रस्थायिनो हंसा क्रौञ्चरन्ध्रेण सञ्चरन्त इत्यागमः । उक्तं च मेघदूते– 'हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत्क्रौञ्चरन्ध्रम् ।' इति । पुरा किल भगवतो धूर्जटेर्धनुर्वेदमधीयानेन भार्गवेण कुमारस्पर्धया क्रौञ्चगिरिरतिनिशितविशिखमुखेन लीलया मृत्पिण्डभेदं दारित इति श्रूयते । **अमृतेति**–कीर्त्याः सौगन्ध्यवर्णनं कविसमयेन । **मन्दरेति**–मन्दरेणोद्धतोत्क्षिप्ता बहुला पृथ्वी या दुग्धसिन्धोः फेनस्य लेखा तयेव । यस्य च चरितं विक्रमयशो जनो दिष्टिवृद्धिं भाग्याभ्युदयमिव शुश्राव इत्या० । आगमः सिद्धान्तवाक्यम् । विपक्षता पक्षाभावः । इन्द्रेण पर्वतपक्षच्छेदनवृत्तान्तस्तूक्तः । न तु लोकांना विपक्षता द्वेषबुद्धिः । परत्वं प्रकृत्युपरिवर्तमानत्वम् । न तु लोकानां परत्वं शत्रुत्वम् । अभिमुखावस्थानं न तु धनिकानां पुरस्तात्कस्यचिद्याच्ञाप्रसङ्गेन । **दुर्गेति**–दुर्गाया भवान्या आश्लेष उपगूहनम् । न तु लोकानां दुर्गसंश्रयणं परचक्राभावात् । चापधारणमिन्द्रचापाविष्करणम् । पक्षे स्पष्टम् । उन्नतिरूर्ध्वमुखत्वेनावस्थानम् । न तु लोकानामौद्धत्यमहंकाराभावात् । शिलीमुखैर्भ्रमरैः क्षतिश्छेदः । न तु लोकानां शरैर्हननम् । यात्रोत्सवविशेषः । न तु लोकानां यात्रा स्वभूमित्यागपूर्वमन्यत्र गमनम् । 'यात्रा स्याद्यापने गतौ' इत्यनेकार्थः । निग्रहो दमनम् । न तु लोकानां निग्रहो दण्डः । वारिर्गजबन्धनभूमिः । न तु लोकांना दिव्यार्थं जलप्रवेशः । तैक्ष्ण्यं निशितत्वं पक्षे क्रौर्यम् । अग्निधारणम्–न तु लोकानां दिव्यार्थमग्नेरग्नौ वा धारणम् । तुला राशिविशेषस्तस्यामारोहणं संक्रमः । न तु लोकांना दिव्यार्थं तुलादण्डारोहणम् । अगस्त्योदये–प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः । इति रघौ । विषं जलं तस्य शुद्धिः स्वच्छता । न तु दिव्यार्थे विषभक्षणेनापराधापनयनम् । अत्र याज्ञवल्क्यः–तुलाग्न्यापो विषं कोशो दिव्यानीह

---

[1] अभ्राम्यत. [2] आगममिव. [3] पद्मानां जलदिव्यं प्रतिहाराणामसिधारणं ध्वजा०. [4] मुखमुख० [5] असिधाराधारणम्. [6] जलधर.

धनं[1] कुमारस्तुतिषु तारकोद्धरणमुष्णरश्मेर्ग्रहण[2]शङ्का शशिनो ज्येष्ठातिक्रमो महाभारते दुःशासनापराधाकर्णनं वयःपरिणामे दण्डग्रहणमसि[3]परिवारेष्वकुशलयोगो वक्रता कामिनीनां कुचभङ्गेषु करिणां दानविच्छित्तिरक्षक्रीडासु शून्यगृहदर्शनं पृथिव्यामासीत् ।

तस्य च राज्ञो निखिलशास्त्रकलावगाहगम्[4]भीरबुद्धिरा शैशवादुपारूढनिर्भरप्रेमरसो नीतिशास्त्रप्रयोगकुशलो भुवनराज्यभार[5]नौकर्णधारो महत्स्वपि कार्यसंकटेष्वविषण्णधीर्धाम धैर्यस्य स्थानं स्थितेः सेतु[6]ः सत्यस्य गुरुर्गुणानामाचार्य आचाराणां धाता धर्मस्य शेषाहिरिव म[7]हीभारधारणक्षमः सलिल-

---

विशुद्धये । इति । आयतिर्विस्तारस्तस्या भङ्गश्छेदनम् । पक्षे उत्तरः कालः । ‘ उत्तरः काल आयतिः ’ इत्यमरः । सुविहितव्यवहारतया सर्वेषामप्युत्तरः कालः सुखसम्पत्प्रवणोऽभूदित्यर्थः । मलिनाम्बरत्वं नीलाकाशत्वं मलिनवस्त्रत्वं च । भेदो वेधः वैविध्यं वा न तु लोकानां भेदो मिथो विरोधः । योगसाधनम्-योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणस्तत्साधनम् । न तु लोकानां योगो विषादिप्रयोगः कार्मणं वा तस्य साधनं दुष्टमन्त्रादि । तारकोद्धरणम्-तारकासुरस्योद्धरणं नाशः । पक्षे दण्डार्थं तारका कनीनिका तस्या उद्धरणमुत्कर्षणम् । जेष्ठा नक्षत्रम् । न तु लोकानां ज्येष्ठो भ्रात्रादिस्तस्यातिक्रम आज्ञोल्लङ्घनम् । **दुःशासनेति** दुःशासनस्य दुर्योधनभ्रातुरपराधो द्रौपद्याः केशकर्षणादिः । पक्षे दुष्टं शासनं यस्य तादृशापराधाकर्णनम् । दुःखेन शिष्यन्ते इति दुःशासनाः शठा वा तेषामि० । दण्डः-न तु लोकानां दण्डः करस्तस्य ग्रहणम् । असिपरिवारेषु खड्गपिधानेषु । नास्ति कुशलं यस्मात्सोऽकुशलः खड्गस्तेन सहयोगः । पक्षे अकुशलमनिष्टमपुण्यं वा तस्य योगः प्राप्तिः । अकुशलं ‘ चर्म ’ पक्षे ‘ अक्षेम जरा ’ तेन वा योग इति केचित् । केचित् ‘ असिपरिवारेषु कलङ्कयोगः ’ इति पठन्ति-तत्र कलङ्कः श्यामिका पक्षे दोष इत्यर्थः । कुचभङ्गेषु पयोधरपत्ररचनासु । न तु लोकानां वक्रता कुटिलता क्रूरता वा । ‘ वक्रं पुटभेदे वक्रः कुटिले क्रूरभौमयोः ’ । इति हैमः । दानस्य मदजलस्य विच्छित्ती रचना । न तु लोकानां दानस्य वितरणस्य विच्छेदः । अक्षक्रीडा द्यूतं । तत्र सारिकारहितगृहदर्शनं न त्वन्यत्र धनधान्यादिशून्यता । **निखिलेति**-निखिलानि यानि शास्त्राणि कलाश्च तासामवगाहस्तद्ग्रहस्याकलनं तेन गम्भीरा प्रगाढा । परिपक्वेत्यर्थः । बुद्धिर्यस्य । उपारूढ उपचितो निर्भरो गाढः प्रेमरसो यस्य । भुवनराज्यमखिलाया भूमेराधिपत्यं तस्य भारः स एव नौस्तस्याः कर्णधारो नाविकः । अविषण्णा अकुण्ठिता धीः प्रतिभा यस्य । सेतुराधारः सत्यमार्गस्य दर्शको वा । गुरुः शिक्षिता । आचार्य उपदेष्टा । महीभारधारणं सम्यक्शासनम् । पक्षे पृथिव्या वहनम् । महासत्त्वं साहसं यस्मिन् । पक्षे महान्ति सत्त्वानि यादांसि यस्मिन्

---

१ योगधारणम्. २ ग्रहणाशङ्का. ३ असिधारासु कोषगुप्तिः. ४ कलाकलापावगाहगंभीर. ५ भारैक. ६ सिन्धुः ७ सकलमही.

निधिरिव महासत्त्वो[1] जरासंध इव घटितसंधिविग्रहस्त्र्यम्बक इव प्रसाधितदुर्गो युधिष्ठिर इव धर्मप्रभवः सकलवेदवेदाङ्गविदशेषराज्यमङ्गलैकसारो[2] बृहस्पतिरिव सुनासीरस्य कविरिव वृषपर्वणो वसिष्ठ इव दशरथस्य विश्वामित्र इव रामस्य धौम्य इवाजातशत्रोर्दमनक इव भीमस्य सुमतिरिव नलस्य सर्वकार्येष्वाहितमतिरमात्यो[3] ब्राह्मणः शुकनासो नामासीत्[4] । यो नरकासुरशस्त्रप्रहारभीषणे भ्रमन्मन्दरनितम्बनिर्दयनिष्पेषकठिनांसपीठे नारायणवक्षःस्थलेपि स्थितामदुष्करलाभाममन्यत प्रज्ञाबलेन लक्ष्मीम् । यं च समासाद्य दर्शितानेकराज्यफला लतेव महापादपमनेकप्रतानगहना विस्तारमुपययौ प्रज्ञा । यस्य चानेकचारपुरुषसहस्रसंचारनिचिते[5] चतुरुदधिवलयपरिक्षेपप्रमाणे[6] धरणितले भवन इवाविदितमहरहः समुच्छ्वसितमपि राज्ञां नासीत् ।

जरासंधो बृहद्रथस्य पुत्रः । **घटितेति**–घटितौ सन्धिः साम विग्रहो युद्धं च येन । पक्षे घटितः सन्धिर्यस्य तादृशो विग्रहः शरीरं यस्य । घटितेन सन्धिना विग्रहो यस्येति वा । अत्रेयं कथा–पुरा किल बृहद्रथेन राज्ञा पुत्रार्थमाराधितेन महर्षिणा चण्डकौशिकेन तस्मै आम्रफलं प्रदत्तम् । सोऽर्धार्धं कृत्वा स्वमहिषीभ्यां दत्तवान् । तयोश्चार्धार्धशरीरं बालकद्वयं जातम् । तद्दृष्ट्वा कुपितेन राज्ञा श्मशानभूमौ त्यक्तम् । अत्रान्तरे भक्ष्यार्थं विचरन्त्या जरया पिशाच्या ते अर्धे दृष्ट्वा एकत्र योजिते । संधितमात्रयोस्तयोस्तद्बालकं सजीवमभूत् । जरया सन्धित इति तस्य जरासन्ध इति नाम जातम् । तदुक्तं सभापर्वणि—जरया सन्धितो यस्माज्जरासन्धो भवत्वयम् । इति । **प्रसाधितेति**–प्रसाधितानि स्वायत्तीकृतानि दुर्गाणि येन । पक्षे प्रसाधिता प्रसन्नीकृता दुर्गा पार्वती येन । धर्मस्य स्वकर्मानुष्ठानरूपस्य प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । पक्षे धर्मादयमधर्मात्प्रभवो यस्य । **वेदेति**–शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्दोविचितिरित्येतैः षडङ्गो वेद उच्यते ॥ **अशेषेति**–अशेषं सप्ताङ्गं यद्राज्यं तस्य यन्मङ्गलं कल्याणं तस्यैकसारो रहस्यभूतः । सुष्ठु नासीरं सेनामुखं नासीरा अग्रेसरा वा अस्य सुनासीर इन्द्रः । कविः शुक्राचार्यः । वृषपर्वा दैत्येन्द्रः शर्मिष्ठापिता । आहितमतिर्निवेशितबुद्धिः । नरकासुरो दैत्यविशेषः प्राग्ज्योतिषाधिपः । तस्य कृष्णेन वधस्तु प्रसिद्धः । **भ्रमन्निति**—भ्रमन्यो मन्दरस्तस्य नितम्बः कटकं तस्य निर्दयं यो निष्पेषो घर्षणं तेन कठिनमंसपीठं यस्य । अदुष्करो लाभो यस्याः । सुलभामित्यर्थः । **दर्शितेति**–दर्शितान्यनेकानि राज्यस्य फलानि यया । दर्शितान्यनेकराज्यान्येव फलानि यया इति वा । अनेकैः प्रतानैर्विस्तारैर्गहना गाढा । तत्तद्विषयावगाहनक्षमेत्यर्थः । पक्षे अनेकैः प्रतानैः कुटिलतन्तुभिर्गहना संकुला । तस्य परराष्ट्रवृत्तान्तवेदित्वमाह—**अनेकेति**—अनेकानि यानि चारपुरुषाणां प्रणिधीनां सहस्राणि तेषां संचारेण निचिते व्याप्ते । नृपा

---

१ ०निवासः २ मण्डल. ३ अप्रतिहत. ४ अभवत्. ५ ०परि-निचिते. ६ ०परिधि, परिखाप्र.

स राजा बाल एव सुरकुञ्जरकरपीवरेण राज[1]लक्ष्मीलीलोपधानेन सकलजगदभयप्र[2]दानयज्ञदीक्षायूपेन स्फुरदसिलतामरीचिजालजटिलेन निखिलारातिकुलप्रलयधूम[3]केतुदण्डेन बाहुना विजित्य सप्तद्वीपवलयां वसुंधरां तस्मिञ्छुकनासनाम्नि मन्त्रिणि सुहृदीव राज्यभारमारोप्य सुस्थिताः प्रजाः कृत्वा कर्तव्यशेषमपरमपश्यन्प्रशमिताशेषविपक्षतया विगता[4]शङ्कः शिथिलित[5]पृथिवीव्यापारः प्रायो यौवनसुखान्यनुबभूव । तथाहि । कदाचिदुल्लसत्कठोरकपोलपुलकजर्जरितकर्णपल्लवानां प्रणयिनीनां चन्दनजलच्छटाभिरिव स्मितसुधाच्छविभिरभिषिच्यमानः, कर्णोत्पलैरिव लोचनांशुभिस्ताड्यमानः, कुङ्कुम[6]धूलिभिरिवाभरणप्रभाभिराकुलीक्रियमाणलोचनः, धवलांशुकैरिव करनखमयूखजालकैराहन्यमानः, चम्पककुसुमदलमालिकाभिरिव भुजलताभिराबध्यमानः, दष्टाधराधूतकरतलचलन्मणिवलय[7]कलरवरमणीयम् अतिर[8]भसदलितदन्तपत्रदलदन्तुरितशयनम् उत्क्षिप्तचरण[9]गलदलक्तकरक्तशेखरं सरभसकचग्रहचूर्णितमणिकर्णपूरम् उल्लसितकुचकृष्णागुरुपङ्कपत्रलताङ्कितप्रच्छदपटम् अच्छश्रमजलकणिकालुलितगोरो[10]चनातिलकपत्रभङ्गम् अनङ्गपरवशः सुरतमाततान ।

हि चारचक्षुषो भवन्ति । तदुक्तं नीतिवाक्यामृते—'स्वपरमण्डलकार्याकार्यविलोकने चाराश्चक्षूंषि क्षितिपतीनाम्' इति । मनुरप्याह—'चारचक्षुर्महीपतिः ।' इति । **स इति**—लीलार्थमुपधानमुपबर्हो लीलोपधानम् । सकलजगतोऽभयप्रदानमेव यज्ञदीक्षा व्रतधारणं तत्र यूपेन यज्ञस्तम्भेन । स्फुरद्यदसिलतायाः खड्गस्य मरीचिजालं तेन जटिलेन । **निखिलेति**—प्रलये विनाशे धूमकेतुर्विनाशपिशुनो ग्रहविशेषस्तस्य दण्डेन पुच्छेन । **शिथिलितेति**—शिथिलितो मन्दीकृतः पृथिवीव्यापारो राज्यशासनविचारो येन । **उल्लसदिति**—उल्लसन्त उद्गच्छन्तोऽत एव कठोराः परुषा ये कपोलेषु पुलका रोमाञ्चास्तैर्जर्जरिता दृढं पीडिताः कर्णपल्लवाः कर्णप्रान्ता यासाम् । स्मितमेव सुधामृतं तस्याः छविभिर्कान्तिभिः । आबध्यमानः संयम्यमान आश्लिष्यमाणश्च । **दष्टेति**—दष्टः खण्डितो योऽधरस्तेनाधूतं चालितं तस्य, आसमन्ताद्धूतं वा यत्करतलं तेन चलन्ति यानि मणिवलयानि तेषां कलरवेण मधुरशिञ्जितेन रमणीयम् । अतिरभसेनातिवेगेन । 'रभसो वेगहर्षयोः' इति विश्वः । दलितानि यानि दन्तपत्राणि कर्णाभरणानि तेषां दलैः दन्तुरितं विषमं शयनं यस्मिन् । उल्लसिताः संभोगावस्थायामुल्लासं प्राप्ताः, स्फुरिता ये कुचास्तेषामुपरि याः कृष्णागुरुपङ्कस्य पत्रलताः पत्ररचनास्ताभिरङ्कितः प्रच्छदपट उत्तरच्छदो यस्मिन् । अच्छं निर्मलं यत

---

१ राज्य. २ प्रदानशौण्डेन रणयज्ञ. ३ धूमकेतुना बाहुदण्डेन. ४ विगलिता. ५ शिथिलीकृतवसुन्धरा. ६ कुङ्कुमपटवास, मवास०. ७ कलकलर०. ८ रतिरभस. ९ चरणतल०. १०रोचना; ०चन.

कदाचिन्मकरकेतुकनकनाराचपरंपराभिरिव कामिनीकरपुटविनिर्गताभिः कुङ्कुमजलधाराभिः पिञ्जरीक्रियमाणकायो लाक्षाजलच्छटाप्रहारपाटलीकृतदुकूलो मृगमदजलबिन्दुशबलचन्दनस्थासकः कनकशृङ्गकोशैश्चिरं चिक्रीड। कदाचित्कुचचन्दनचूर्ण[1]धवलितोर्मिमालं चटुलतुलाकोटिवाचालचरणालक्तकसिक्तहंसमिथुनम्, अलकनिपतित[2]कुसुमशारं प्लवमानकर्णपूरकुवलयदलम्, उन्नतनितम्बक्षोभजर्जरिततरंगम्, उद्दलितनालपर्यस्तनलिननिपतितधूलिपटलम्, अनवरतक[3]रास्फालनस्फुरत्फेनबिन्दुचन्द्रकितं सावरोधजनो जलक्रीडया गृहदीर्घिकाणामम्भश्चकार। कदाचित्संकेतवञ्चिताभिः प्रणयिनीभिराबद्धभङ्गुरभ्रूकुटीभिरारणित[4]मणिपारिहार्यमुखरभुजलताभिर्बकुलकुसुमावलीभिः संयतचरणो नखकिरणविमिश्रैः कुसुमदामभिः कृतापराधो दिवसमताड्यत। कदाचिद्बकुलतरुरिव कामिनी[5]गण्डूषसीधुधारास्वादमुदितो विकासमभजत। कदाचिदशोकपादप इव युवतिचरणतलप्रहारसंक्रान्ताल[6]क्तको राग-

---

श्रमजलं तस्य कणिकाभिर्बिन्दुभिः लुलिता अपमृष्टा गोरोचनायास्तिलकाः पत्रभङ्गाश्च यस्मिन्। नाराचा बाणाः। छटा धारा। लाक्षाजलं यावकवारि। **मृगेति**—मृगमदः कस्तूरिका तान्मिश्रं जलं तस्य विन्दुभिः शबलाः कर्बुराश्चन्दनस्थासका यस्मिन्। **कनकेति** कनकशृङ्गकोशैः कांचनमयैर्जलकेलियन्त्रैः। 'क्रीडाम्बुयन्त्रे शृङ्गोऽस्त्री' इति यादवः। अनुरूपं वर्णनं रघुवंशे—'वर्णोदकैः काञ्चनशृङ्गमुक्तैस्तमायताक्ष्यः प्रणयादसिञ्चन्'। इति। चूर्णेन धवलिता ऊर्मीणां तरङ्गाणां माला यस्य तत्। **चटुलेति**—चटुलाश्चञ्चला मनोज्ञा वा तुलाकोटयः पादाङ्गदानि। 'पादाङ्गदं तुलाकोटिः' इत्यमरः। ताभिर्वाचाला मुखरा ये चरणास्तेषामलक्तकेन सिक्तानि हंसमिथुनानि यस्मिन्। ०शारं चित्रम्। प्लवमानानि तरन्ति कर्णपूरभूतानां कुवलयानां दलानि यस्मिन्। उन्नता उच्चाः। **उद्दलितेति**—उद्दलितानि नालानि येषामेवंविधान्यत एव पर्यस्तानि यानि नलिनानि तेभ्यो निपतितं धूलिपटलं परागसमूहो यस्मिन्। ०चन्द्रका अस्य संजाता इति चन्द्रकितं मेचकितम्। **कदाचिदिति**—कदाचित् कृतापराधः स प्रणयिनीभिरताड्यतेत्यन्वयः। 'अत्र यद्यपि प्रथमतः कर्तृत्वेन निर्देशादितश्च कर्मत्वेनेति कारकप्रक्रमभङ्गस्तथापि वाक्यभेदाददोषः'। इति भानु०। **संकेतेति**—अमुकस्थलेऽहमागमिष्यामि त्वयापि तत्रागन्तव्यमिति संकेतं दत्त्वेत्यर्थः। भङ्गुरा वक्रा। पारिहार्यः परिह्रियत इति परिहार्यः परिहार्यः एव पारिहार्यः कटकः कङ्कणं वा। दिवसं दिवा। **बकुलेति**—कामिनीगण्डूषादिना बकुलादीनां विकासः कविसमयवर्णनम्। तदुक्तम्—'स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियङ्गुर्विकसति बकुलः सीधुगण्डूषसेकात्पादाघातादशोकस्तिलककुरबकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्याम्। मन्दारो नर्मवाक्यात्पटुमृदुहसनाच्चंपको वक्त्रवाताच्चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरो नर्तनात्कर्णिकारः॥' इति।

---

१ धवलोर्मि. २ कुसुमनिकर. ३ करतल. ४ रणितपारिहार्य. ५ कामिनीनां ग॰. ६ ॰करसो.

मुवाह । कदाचिन्मुसलायुध इव चन्दनधवलः[1] कण्ठावसक्तोल्लसल्लोलकुसुममालः पानमसेवत । कदाचिद्गन्धगज इव मदरक्तकपोलदोलायमानकर्णपल्लवो[2] मदकलः काननं विकच[3]वनलताकुसुमसुरभिपरिमलं जगाहे । कदाचित्क्वणितमणिनूपुरनिनादानन्दितमानसो हंस इव कमलवनेषु रेमे । कदाचिन्मृगपतिरिव स्कन्धावल[4]म्बिकेसरमालः क्रीडापर्वतेषु विचचार । कदाचिन्मधुकर इव विजृम्भमाणकुसुममुकुलदन्तुरेषु लतागृहेषु बभ्राम । कदा[5]चिन्नीलपटविरचितावगुण्ठनो बहुलनिशा[6]प्रदोषदत्तसंकेताः सुन्दरीरभिससार । कदाचिच्च विघटितकनककपाट[7]प्रकटवातायनेष्वनवरतदह्यमानकृष्णागुरुधूमरक्तैरिव पारावतैरध्या[8]सितविटङ्केषु महाप्रासादकुक्षिषु कतिपयाप्तसुहृत्परिवृतो वीणावेणुमुरजमनोहर[9]तममन्तःपुरसंगीतकं ददर्श । किं च बहुना । यद्यदतिरमणीयमभिमतमविरुद्धमायत्यां तदात्वे च तत्तदनाक्षिप्तचेताः परिसमाप्तत्वादन्येषां पृथिवीव्यापाराणां सिषेवे न तु व्यसनि-

रागः अनुरागः । पक्षे रक्तिमा रक्तपुष्पत्वं वा । मुसलायुधो बलभद्रः । चन्दनवद्धवलः पक्षे चन्दनेन चन्दनानुलेपनेन धवलः । पानं मद्यपानम् । गन्धगजः—गन्धप्रधानो गजः । तल्लक्षणं पालकाप्ये-यस्य गन्धं समाघ्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजयावहम् ॥ इति । **मदेति**-मदेन रक्तयोः कपोलयोर्दोलायमानौ कर्णयोर्निहितौ पल्लवौ यस्य । पक्षे मदेन दानवारिणा रक्तयो रञ्जितयोर्मलिनीकृतयोरित्यर्थः कपोलयोर्दोलायमानौ कर्णौ पल्लवाविव कर्णपल्लवौ । विस्तृतकर्णौ इत्यर्थः । यस्य । ' पल्लवः किसले बले । विटपे विस्तरे' इति कोषः । मदेन कलः मनोहरः, मदाद्धर्षान्मधुरं व्याहरन् वा । पक्षे दानोत्कटः । **क्वणितेति**-क्वणितानि यानि रत्ननूपुराणि तेषां निनादेनानन्दितं मानसं मनो यस्य । पक्षे क्वणितमणिनूपुरवद्यो निनादस्तेनानन्दितं मानसं सरो येन । स्कन्धावलम्बिनी केसरमाला बकुलपुष्पस्रक् । पक्षे सटाभारः । **नीलेति**-कृतोचिताभिसरणवेष इत्यर्थः । बहुलनिशाः कृष्णपक्षरात्रयस्तासां प्रदोषेषु मुखेषु दत्तः संकेतो याभिर्याभ्यो वा । विघटितानि कनककपाटानि येषामत एव प्रकटानि स्पष्टानि वातायनानि गवाक्षा येषाम् । ०रक्तै रञ्जितैः । विटङ्काः कपोतपालिकाः । संगीतं नृत्यम् । 'गीतं वाद्यं नर्तनं च त्रयं संगीतमुच्यते ।' । **आयत्यामिति**—'तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः' इत्यमरः । तदुक्तं कामन्दकीये आयत्यांच तदात्वेच यत्स्यादास्वाद पेशलम् । तदेव तस्य कुर्वीत न लोकद्विष्टमाचरेत् ॥ अनाक्षिप्तं विषयैरस्वायत्तीकृतं चेतो यस्य । सदैवात्मनः प्रजानां च श्रेयसि

---

[1] -कण्ठः. [2] पल्लवः कुसुमसुरभि. [3] विकस्वर. [4] लम्बितः. [5] कदाचिद्वनलताग्रथितमौलिर्नक्तमालकुसुमस्तबकरचितशेखरः शुकपक्षरागमधरयता नालिनीदलकोमलेन हरितकञ्चुकेनावच्छिन्नशरीरावयवः कोदण्डदण्डसनाथीकृतवामेतरांसदेशः पुरःप्रधावितानेकश्वगणिवागुरिकैरुपदिश्यमानवर्त्मानेकपक्षिजातिसमालम्बनव्यग्रपाणिभिः परिहासपेशलं सवयोभिरनुगम्यमानो मृगयारसविद्धचेताः सुचिरं गिरिनदिकारण्यप्रसरेषु परिबभ्राम । कदाचिन्नील. [6] बहुलपक्षप्रदोष. [7] कपाटम्. [8] अधिष्ठित. [9] मनोहरमवरोधसं°.

तया । प्रमुदितप्रजस्य हि परिसमाप्तसकलमही[1]प्रयोजनस्य नरपतेर्विषयो[2]पभोगलीला भूषणमितरस्य तु विडम्बना । प्रजानुरागहेतोश्चान्तरान्तरा दर्शनं ददौ सिंहासनं च निमित्तेष्वारुरोह ।

शुकनासोपि महान्तं तं राज्यभारमनायासेनैव प्रज्ञाबलेन बभार । यथैव राजा सर्वकार्याण्यकार्षीत्तद्वदसावपि द्विगुणीकृतप्रजानुराग[3]श्चक्रे । तमपि चलितचूडामणिमरीचिमञ्जरीजालिभिर्मौलिभिरावर्जितकुसुमशेखरच्युतमधुसीकरसिक्तनृपसभं दूरावनतिप्रेङ्खि[4]तमणिकुण्डलकोटिसंघट्टिताङ्गदं राजकमाननाम । तस्मिन्नपि [5]चलिते चलितचटुलतुरगबलमुखरखुररवबधिरीकृतभुवना[6]न्तराला बलभर[7]प्रचलवसुधातलदोलायमानगिरयो गलन्मदान्धगन्धगजदानधारान्धकाराः संसर्पदतिबहलधूलिपटलधूसरितासिन्धवः [8]प्रचलत्पदातिबलकलकलरवस्फोटितश्रवणविवराः सरभसोद्धुष्यमाणजयशब्दनिर्भरा[9]ः प्रोद्धूयमानधवलचामरसहस्रसंछादिताः पुञ्जितनरेन्द्रवृन्दकनकदण्डातपत्रसंघ[10]ट्टनष्टदिवसा दश दिशो बभूवुः ।

एवं तस्य राज्ञो मन्त्रिविनिवेशितराज्यभारस्य यौवनसुखमनुभवतः कालो जगाम । भूयसा च कालेनान्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रायः सर्वेषामन्तं ययौ । एकं तु सु[11]तमुखदर्शनसुखं न लेभे । तथा सं[12]भुज्यमानमपि निष्फलपुष्पदर्शनं

जागरूकः सन् अनासक्ततया विषयान्भेजे इति भावः । अनुरूपभाववर्णनं रघुवंशे- असक्तः सुखमन्वभूत् । इति । राज्ञो व्यसनित्वं चानर्थावहम् । तदुक्तं मनुना—कामजेषु प्रवृत्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ इति । अन्तरा अन्तरा मध्ये मध्ये । मरीचिमञ्जरीणां किरणततीनां जालमेषां विद्यत इति तैः । **आवर्जितेति**-आवर्जिता अवनता ये कुसुमशेखराः पुष्पावतंसास्तेभ्यश्च्युतैर्मधुसीकरै रसबिन्दुभिः सिक्ता नृपसभा येन । **दूरेति**- प्रणामसमये दूरं यावनतिस्तया प्रेङ्खितान्यान्दोलितानि यानि मणिकुण्डलानि तेषां कोटिभिरग्रैः संघट्टितानि समाहतानि अङ्गदानि केयूराणि यस्य । राजकं राज्ञां समूहः । **चलितेति**—चलितं यच्चटुलानां चपलानामश्वानां बलं तस्य मुखरा वाचाला ये खुरास्तेषां रवेण बधिरीकृतं भुवनान्तरालं यासु ताः । बलभरेण सैन्यभारेण प्रचलं कम्पितं वसुधातलं तेन दोलायमाना गिरयो यासु । गलन्त्यो याः...दानधारा मदस्रुतयस्ता एव ताभिर्वान्धकारो यासु । प्रचलितपदातीनां पत्तीनां बलस्य कलकलरवेण स्फोटितानि जर्जरीकृतानि कर्णविवराणि यासु । संच्छादिता आच्छादिताः । पुञ्जितं यन्नरेन्द्रवृन्दं तस्य यानि कनकस्य दण्डो येषां तानि कनकदण्डानि आतपत्राणि तेषां संघट्टः दृढं परस्परमिलनं तेन नष्टो दिवसो यासु । पुष्पस्य रजसो दर्शनं पक्षे कुसुमानां

---

[1] महीमण्डल. [2] विषयसंभोग. [3] ०रागो राजकार्याणि. [4] प्रेङ्खोलित. [5] चलति चटुल०. [6] भुवनाः. [7] प्रचलत्. [8] प्रचल; प्रबल. [9] निरन्तराः. [10] संघट्टन. [11] तनय, तोक. [12] उपभुज्यमानमपि.

शरवणमिवान्तःपुरमभूत् । यथा यथा च यौवनमतिचक्राम तथा तथा विफल[1]मनोरथस्यानपत्यताजन्मावर्धतास्य[2] संतापः । विषयोपभोगसुखेच्छाभिश्चमनो विजहे[3]। नरपतिसहस्रपरिवृतमप्यसहायमिव चक्षुष्मन्तमप्यन्धमिव भुवनालम्बनमपि निरालम्बनमिवात्मानम[4]मन्यत ।

अथ तस्य चन्द्रलेखेव हरजटाकलापस्य कौस्तुभप्रभेव कैटभारातिवक्षःस्थलस्य वनमालेव मुसलायुधस्य वेलेव सागरस्य मदलेखेव दिग्गजस्य लतेव पादपस्य कुसुमोद्गतिरिव सुरभिमासस्य चन्द्रिकेव चन्द्रमसः कमलिनीव सरसः तारकापङ्क्तिरिव नभसो हंसमालेव मानसस्य चन्दनवनराजिरिव मलयस्य फणामणिशिखेव शेषस्य भूषणमभूत् त्रिभुवनविस्मयजननी जननीव वनिताविभ्रमाणां सकलान्तःपुरप्रधानभूता महिषी विलासवती नाम ।

एकदा च स तदावा[6]सगतस्तां चिन्तास्तिमितदृष्टिना शोकमूकेन परिजनेन परिवृतामारादवस्थितैश्च ध्यानानिमिषलोचनैः कञ्चुकिभिरुपास्यमानाम्, अनतिदूरवर्तिनीभिश्चान्तःपुरवृद्धाभिराश्वास्यमानाम्, अविरलाश्रुबिन्दुपातार्द्रीकृतदुकूलामनलंकृतां वामंकरतलविनिहितमुखकमलाम्, असंयताकुलालकां सुनिबिडपर्यङ्किकोपविष्टां रुदतीं[8] ददर्श । कृतप्रत्यु[9]त्थानां च तां तस्यामेव पर्यङ्किकायामुपवेश्य स्वयं चोपविश्याविज्ञातबाष्पकारणो भीतभीत इव करतलेन विगतबाष्पाम्भःकणौ कुर्वन्कपोलौ भूपालस्तामवादीत् ।

दर्शनम् । शरवणं वाणाख्यतृणसमूहः । **अथेति**—अथ तस्य राज्ञस्तारापीडस्य विलासवती नाम महिषी भूषणमभूदित्यन्वयः । कस्य केवेत्याह—**चन्द्रेति** । कैटभारातिर्विष्णुः । वनमाला आपादलम्बिनीं मालां वनमालां विदुर्बुधाः । इत्युक्तलक्षणा माला । 'आभरणविशेषः' । इति भानु॰ सुरभिः वसन्तश्चैत्रो वा । **फणेति** । फणायां यो मणिस्तस्य शिखा ज्वाला । वनिताविभ्रमाणां हावादीनाम् । 'चित्तवृत्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः' । मदरागहर्षजनितचित्तवृत्तिविपर्यासो विभ्रम इत्यर्थः । विशेषस्तूक्तः । आवासो भवनम् । चिन्तया किं कर्तव्यताविचारेण स्तिमिता जडा दृष्टिर्यस्य तेन । आरात्समीपे । ध्यानेन चिन्तया अनिमिषे लोचने येषां तैः । **कञ्चुकिभिः**—अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥ इत्युक्तलक्षणैः । **अविरलेति**—इत्यादिना स्त्रीजनसुलभः पर्याकुलीभावातिशय उक्तः । अविरला अश्रुबिन्दवः तेषां पातेन अविरलः अश्रुबिन्दुपातः तेनेति वा । असंयता असम्बद्धा आकुलाः पर्यस्ता अलकाः केशा

---

१ निष्फल. २ महानवर्धत. ३ विजह्रे. ४ आत्मानमनपत्यम्. ५ पुष्पोद्गतिः, कुसुमोन्नतिः ६ तदावाससमुपगतः. ७ दीनदृष्टिना. ८ रुदतीं देवीम्, देवीम्. ९ कृताभ्युत्थानाम्, कृतप्रत्यभ्यु°.

देवि किमर्थमन्तर्गतगुरुशोकभारमन्थरमशब्दं रुद्यते। ग्रथ्नन्ति हि मुक्ताफलजालकमिव बाष्पबिन्दुनिकरमेतास्तव[1] पक्ष्मपङ्क्तयः। किमर्थं च कृशोदरि नालंकृतासि। बालातप इव रक्तारविन्दकोशयोः किमिति न पातितश्चरणयोरलक्तकरसः। कुसुमशरसरःकलहंसकौ कस्मात्पादपङ्कजस्पर्शेन नानुगृहीतौ मणिनूपुरौ। किंनिमित्तमयमपगतमेखलाकलापमूको मध्यभागः। किमिति च हरिण इव हरिणलाञ्छने न लिखितः कृष्णागुरुपत्रभङ्गः[2] पयोधरभारे। केन कारणेन तन्वीयं हरमुकुटचन्द्रलेखेव गङ्गास्रोतसा न विभूषिता हारेण वरोरु[3] शिरोधरा[4]। किं वृथा वहसि विलासिनि स्रवदश्रुजललवधौतकुङ्कुमपत्रलतं कपोलयुगलम्[5]। इदं च कोमलाङ्गुलिदलनिकरं रक्तोत्पलमिव करतलं किमिति कर्णपूरतामारोपितम्। इमां च केन हेतुना मानिनि धारयस्यनुपरचितगोरोचनाबिन्दुतिलकामसंयमितालकिनीं[6] ललाटरेखाम्। अयं च ते बहुलपक्षप्रदोष इव चन्द्रलेखाविरहितः करोति मे दृष्टिखेदम्[7] अतिबहुलतिमिरपटलान्धकारः कुसुमरहितः केशपाशः। प्रसीद निवेदय[8] देवि दुःखनिमित्तम्। एते हि पल्लवमिव सरागं मम हृदयमाकम्पयन्ति तरलीकृतस्तनांशुकास्तवायतोः[9] श्वासमरुतः। किंचिन्मयापराद्ध-

---

यस्यास्ताम्। सुनिबिडा दृढा। कृतं प्रत्युत्थानमादरदर्शनार्थमुत्थानं यया। **देवीति**–मन्थरं मन्दं मन्दम्। 'अत्राशब्दमित्यनेन धीरायाः स्वभावः प्रदर्शितः। अधीरायास्तु सशब्दं रोदनं स्यादिति भावः'। इति भानु०। **बालातपेति**–'कोमलमुकुलाकारयोः साम्याच्चरणयोः कोशसाम्यम्। आरक्तत्वसाम्यादलक्तकरसेन बालातपसाम्यम्।' इति भानु०। कलहंसकाविव अनुरणनसाम्यादिति भावः। **अपगतेति**–मेखलाकलापः काञ्चीदाम। मेखलाया एकत्वेपि किङ्किण्यपेक्षया कलाप इत्युक्तम्। 'मेखलैव कलापः प्रचलाक इति वा' इति भानु०। **हरिणेति**। अत्र गौरत्वाद्वर्तुलत्वाच्च चन्द्रपयोधरसाम्यम्। किंचिद्गौरकृष्णत्वसाम्याद्धरिणकृष्णागुर्वोः साम्यम्। तन्वी कृशेयं शिरोधरा ग्रीवा। वरौ ऊरू यस्याः सा तत्संबुद्धिः। **किं वृथेति**–हे विलासिनि प्रशस्तविलासवति स्रवदश्रुजललवैर्गलन्नेत्रजलबिन्दुभिर्धौताः क्षालिताः कुङ्कुमपत्रलेखा यस्मिन्नेतादृक् कपोलयुगलं वृथा किं वहसि। प्रकृष्टविलासवत्यास्तवास्थाने रोदनमनुचितमिति भावः। कोमला अङ्गुल्य एव दलनिकरो यस्य तत्। अनुपरचितो गोरोचनाया बिन्दुभिस्तिलको यस्याम्। असंयमिता अलका विद्यन्ते यस्याः सा ताम्। **अतीति**–अतिबहुलः तिमिरपटलस्य ०लेन वान्धकारः यस्मिन्। पक्षे अतिबहुलमतिगहनं यत्तिमिरपटलं तस्येवान्धकारो यस्मिन्। अतिकृष्ण इत्यर्थः। सरागम्–रागो रक्तिमा प्रीतिश्च तेन सहितम्। स्खलितं

---

१ तवायताः. २ कृष्णागुरुपङ्क. ३ वरारोहे. ४ कन्धरा. ५ युगम्. ६ असंस्कृतालकिनीमालिकलेखाम्. ७ दृष्टिवेदनाम्. ८ आवेदय. ९ तवाधिजाः; निश्वासमारुताः. १० कच्चित्.

मन्येन वा केनचिदस्मदुपजीविना[1] परिजनेन । अतिनिपुणमपि चिन्तयन्न पश्यामि खलु स्खलितमल्पमप्यात्मनस्त्वद्विषये । त्वदायत्तं हि मे जीवितं च राज्यं च । कथ्यतां सुन्दरि शुचः कारणम् । इत्येवमभिधीयमानो[2] विलासवती यदा न किंचित्प्रतिवचः प्रतिपेदे तदा विवृद्धबाष्पहेतुमस्याः परिजनमपृच्छत् ।

अथ तस्यास्ताम्बूलकरङ्क[3]वाहिनी सततप्रत्यासन्ना मकरिका नाम राजानमुवाच । देव कुतो देवादल्पमपि परिस्खलितम् । अभिमुखे च देवे का शक्तिः परिजनस्यान्यस्य वा कस्यचिदपराद्धुम् । किं तु महाग्रहग्रस्तेव विफलनरेन्द्र[4]समागमास्मीत्ययमस्या देव्याः संतापः । सुमहांश्च कालः संतप्यमानायाः । प्रथममपि स्वामिनी दानवश्रीरिव सततानिन्दितसुरता शयन[5]स्नानभोजनभूषणपरिग्रहादिषु समुचितेष्वपि दिवसव्यापारेषु कथं कथमपि परिजनप्रयत्नात्प्रवर्त्यमाना[6] सशोकेवासीत् । देवहृदयपीडापरिजिहीर्षया न दर्शितवती विकारम् । अद्य तु चतुर्दशीति भगवन्तं महाकालमर्चितुमितो गतया तत्र महाभारते वाच्यमाने श्रुतमपुत्राणां[7] किल न सन्ति लोकाः शुभाः पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत इति पुत्र इति । एतच्छ्रुत्वा भवनमागत्य परिजनेन सशिरःप्रणाममभ्यर्थ्यमानापि नाहारमभिनन्दति न भूषणपरिग्रहमाचरति नोत्तरं प्रतिपद्यते केवलमविरलबाष्प[8]बिन्दुदुर्दिनान्धकारितमुखी रोदिति । एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणम् । इत्य[9]भिधाय विरराम ।

प्रमादं दोषं वा । विवृद्धस्य बाष्पस्य हेतुं परिजनमपृच्छत् । पृच्छेर्द्विकर्मकत्वात्कर्मद्वयम् । प्रत्यासन्ना समीपस्थायिनी । **महेति**–महाग्रहः दुष्टपिशाचादिः । नरेंद्रसमागमो नृपसंभोगः । पक्षे नरेन्द्रेण भूतापसारणमन्त्रज्ञेन (१०८ पृष्ठं द्रष्टव्यं) समागमः सहवासः । तस्या महाग्रहग्रस्ततया राज्ञः कस्यापि लाभस्यासंभूतेः । संतप्यमानायाः खेदं कुर्वाणायाः । दानवेति व्याख्यातपूर्वम् । परिजिहीर्षया परिहर्तुमिच्छया । शुभा लोकाः स्वर्गादयः । तदुक्तं महाभारते–' यदागमवतः पुंसस्तदपत्यं प्रजायते । तत्तारयति सन्तत्या पूर्वप्रेतान् पितामहान् ॥ पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पौत्रस्य पुत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपम्' ॥ इति । 'अप्रजस्य महाभागा न द्वारं परिचक्षते । स्वर्गे......॥ न तस्य लोकाः सन्तीति धर्मविद्भिः प्रतिष्ठितम् । इति चादिपर्वणि । ' पुन्नाम्नः ' इत्यादि वचनं मनुसंहितायामपि (९-१३८) विद्यते । **अविरलेति**–अविरला घना बाष्पबिन्दव एव दुर्दिनं घनोत्थं तमस्तेनान्धकारितं मुखं यस्याः ।

---

१ अनुजीविना. २ ०मानापि यदा. ३ करंडक. ४ राज. ५ शयना(श)सनस्नान. ६ प्रवर्तमाना. ७ अपुत्राणां किल गतिर्नास्ति न वा. ८ बाष्पदुर्दिना. ९ इत्येतद.

विरतवचनायां तस्यां भूमिपालस्तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णं च निश्वस्य निजगाद । देवि किमत्र क्रियतां दैवायत्ते वस्तुनि । अतिमात्रमलं[1] रुदितेन । न[2] वयमनुग्राह्याः प्रायो देवतानाम् । आत्मजपरिष्वङ्गामृतास्वादसुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयम् । अन्यस्मिञ्जन्मानि न कृतमवदातं कर्म । जन्मान्तरकृतं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह जन्मनि । न हि शक्यं दैवमन्यथाकर्तुमभियुक्तेनापि । यावत्तु मानुष्यके शक्यमुपपादयितुं तावत्सर्वमुपपाद्यताम् । अधिकां कुरु देवि गुरुषु[3] भक्तिम् । द्विगुणामुपपादय देवतासु पूजाम् । ऋषिजनसपर्यासु[4] दर्शितादरा भव । परं हि दैवतमृषयो यत्नेनाराधिता यथासमीहितफलानामतिदुर्लभानामपि वराणां दातारो भवन्ति । श्रूयते हि पुरा चण्डकौशिकप्रभावान्[5]मगधेषु[6] बृहद्रथो नाम राजा जनार्दनस्य जेतारमतुल[7]भुजबलमप्रतिरथं जरासन्धं नाम तनयं लेभे । दशरथश्च राजा परिणतवया[8] विभाण्डकमहामुनिसुतस्यर्ष्यशृङ्गस्य प्रसादान्नारायणभुजानिवाप्रतिहतानुदधीनिवाक्षोभ्यानवाप चतुरः पुत्रान् । अन्ये च राजर्षयस्तपोधनानाराध्य पुत्रदर्शनामृतास्वादसुखभाजो बभूवुः । अमोघफला हि महा-

---

दैवायत्ते वस्तुनि–नियत्यधीने वस्तुतन्त्रे सति । पुत्रोत्पत्त्याद्यर्थः केवलमीश्वरेच्छामेवानुवर्तते न मानवीमिच्छामिति भावः । अनुग्रहार्हाः । एतेन निर्वेदो गमितः । अभाजनमपात्रम् । अवदातं पुण्यफलदम् । जन्मान्तरकृतमन्यस्मिञ्जन्मनि कृतम् । ‘ हि ’ अवधारणे । अन्यथाकर्तुमनिष्टफलदमिष्टफलदं कर्तुमिष्टफलदमनिष्टफलदं कर्तुं वा । अभियुक्तेन पण्डितेन अध्यवसायिना वा । किं पुनरविदुषाऽनध्यवसायिना वेति भावः । ‘ अत्र दैवं द्विविधं, प्रतिबन्धकमप्रतिबन्धकं च । प्रतिबन्धकं तदपि द्विविधं स्वतः प्रतिषेधरूपं वंध्यस्त्रीपुत्रयागादौ । द्वितीयं तु सहकारिविघटनद्वारा राज्यप्राप्त्यादौ कार्योत्पत्तिप्रतिबन्धकम् । अप्रतिबन्धकं तदपि द्विविधम् । स्नानदानादिसामग्रीसमवधानेन प्रतिबन्धकं न भवति । तदभावे तु प्रतिबन्धकम् । अतोऽदृष्टस्याप्रत्यक्षत्वेन विविच्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । द्वितीयसंभावनां चेतसि कृत्वाह यावदिति ’ । इति भानुचन्द्रः । मानुष्यके मनुष्याणां समूहः मानुष्यकं मनुष्यशक्तावित्यर्थः । उपपादयितुं कर्तुम् । गुरवः सन्मार्गप्रवर्तयितारो धर्मोपदेष्टारो वा । ‘ गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके । ’ इति हैमः । सपर्या सेवा । यथासमीहितानि फलानि येषु । बृहद्रथकथोक्ता । अविद्यमानः प्रतिरथो यस्य । विभाण्डकः काश्यपसुतः । ऋष्यशृङ्गः—ऋष्यस्य शृङ्गमृष्यशृङ्गं तद्वच्छृङ्गमस्य । ‘ सप्तम्युपमान—’ इत्यादिनोत्तरपदलोपी समासः । अप्रतिहताननिवार्यान् । अमोघफला

---

[1] अलमतिरुदितेन. [2] वयमननुग्राह्याः. [3] गुरुभक्तिम्. [4] परिचर्यासु. [5] प्रसादात्, प्रसादप्रभावात्. [6] मगधेशः. [7] अमरतुल्यभुज. [8] वया अपि.

मुनि[1]सेवा भवति । अहमपि खलु देवि कदा समुपारूढगर्भभरालसामापाण्डु[2]मुखीमासन्नपूर्णचन्द्रोदयामिव पौर्णमासीनिशां देवीं द्रक्ष्यामि । कदा मे तनयजन्ममहोत्सवानन्दनिर्भरो हरिष्यति पूर्णपात्रं परिजनः । कदा हारिद्रवसनधारिणी सुतसनाथोत्सङ्गा द्यौरिवोदित[3]रविमण्डला सबालातपा मामानन्दयिष्यति देवी । कदा सर्वौषधिपिञ्जर[4]जटिलकेशो निहितरक्षाघृत[5]बिन्दुनि तालुनि विन्यस्तगौरसर्षपोन्मिश्रभूतिलेशो[6] गोरोचनाचित्र[7]कण्ठसूत्रग्रन्थिरुत्तानशयो दशनशून्यस्मिताननः पुत्रको जनयिष्यति मे हृदयाह्लादम् । कदा गोरोचनाकपिलद्युतिरन्तःपुरिकाकरतलपरंपरासंचार्यमाणमूर्तिरशेषजनवन्दितो[8] मङ्गलप्रदीप इव मे शोकान्धकारमुन्मूलयिष्यति चक्षुषोः । कदा च क्षिति[9]तलरेणुधूसरो मण्डयिष्यति मम हृदयेन दृष्ट्या च सह परिभ्रमन्भवनाङ्गनम् । कदा केसरिकिशोरक इव संजातजानुचङ्क्रमणावस्थः[10] संचरिष्यतीतस्ततः स्फटिकमणिभित्त्यन्तरितान्भवनमृगशावकाञ्जिघृक्षुः[11] । कदान्तः—

अमोघं निश्चयेन भावि फलं यस्याः सा । **समुपेति**—समुपारूढः कठोरो यो गर्भस्तस्य भरेणालसां मन्थराम् । पूर्णपात्रम्-प्रियनिवेदकेन बलादाकृष्य गृह्यमाणमलंकारवस्त्रादिकम् 'वर्धापकं यदानन्दादलङ्कारादिकं पुनः । आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णानकं च तत्' ॥ इति हारावली । 'पूर्णपात्रं वर्धापकेऽपि च' इति मेदिन्यपि । हरिद्रया पीतया रक्तं हारिद्रं वसनं । तेन रक्तं रागात् । इत्यण् । तस्य धारिणी । अचिरोत्पन्नस्य पुत्रस्य रक्तदेहप्रभया शबलत्वाद्धारिद्रवसनस्य पीतरक्तेन बालातपेन साम्यम् । सूर्यबिम्बपुत्रयोश्च रक्तत्वात्समानधर्मत्वम् । बालरक्षाप्रकारमाह—**सर्वौषधीति** । सर्वाश्च ता ओषधयः—कुष्ठमांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः । मुराचन्दनकर्पूरैर्मुस्ता सर्वौषधिः स्मृता ॥ इत्युक्तलक्षणास्ताभिः पिञ्जरा जटिलाः केशा यस्य । रक्षया युतं रक्षार्थं वा घृतं रक्षाघृतम् । विन्यस्तो गौरसर्षपाः सिद्धार्थास्तैः मिश्रो भूतिलेशो भस्मलेशो यस्य । भूतादिभ्यो रक्षार्थमयं विधिः । 'सरिषपः सिते तस्मिन्रक्षोघ्नो भूतनाशनः ।' इति रभसः । गोरोचनया चित्रः कण्ठसूत्रस्य ग्रन्थिर्यस्य । रक्षार्थमिदम् । उत्तानशयः उत्तान ऊर्ध्वमुखः शेते सः । 'उत्तानादिषु कर्तृषु' इत्यच् । गोरोचनावत्कपिला पिङ्गला द्युतिर्यस्य । अन्तःपुरे भवा अन्तःपुरिकास्तासां करतलपरम्परया संचार्यमाणा । एकस्या हस्तादपरस्या हस्ते स्थाप्यमानेत्यर्थः । मूर्तिर्यस्य । संजाता जानुभ्यां यच्चङ्क्रमणं प्रसर्पणं तदवस्था तद्योग्यता यस्य । **स्फटिकेति** अन्तरितान्व्यवहितान् । मृगशावकान् हरिणपोतान् जिघृक्षुर्ग्रहीतुमिच्छुः । स्फाटिकभित्तीनां पारदर्शकतया दृश्यमानमूर्तीनित्यर्थः । निनादसंगतान्निनादानुसारिणः । कक्षान्तराणि प्रधावितः ! कक्षायाः कक्षान्तरं संचरन्नित्यर्थः । **कदेति**—मत्तगजरा-

---

१ मुनिजन. २ पाण्डुर. ३ उद्यत. ४ पिञ्जरित. ५ घृतमधुबिन्दुतालुनि. ६ लेखः. ७ चित्रित. ८ जनाभिनन्दितः. ९ क्षितिरेणु. १० णारम्भः. ११ आजिघृक्षुः.

पुर[१]नूपुरनिनादसंगतान्गृहकलहंसकाननुसरन्कक्षान्तरप्रधावितः कनकमेखलाघण्टिकारवानुसारिणीमायासयिष्यति धात्रीम् । कदा कृष्णागुरुपङ्कलिखितमदलेखालंकृतगण्डस्थल[२]को मुख[३]डिण्डिमध्वनिज[४]नितप्रीतिरूर्ध्वकरविप्रकीर्णचन्दनचूर्णधूलिधूसरः कुञ्चिताङ्गुलिशिखराङ्कुशाकर्षणविधूतशिराः करिष्यति मत्त[५]गजराजलीलाक्रीडाः । कदा मातुश्च[६]रणयुगलरागोपयुक्तशेषेण पिण्डालक्तकरसेन वृद्धकञ्चुकिनां विडम्बयिष्यति मुखानि । कदा कुतूहलचञ्चललोचनो मणिकुट्टिमेष्वधोदत्तदृष्टिरनुसरिष्यति स्खलद्गतिरात्मनः प्रतिबिम्बा[७]नि । कदा नरेन्द्रसहस्रप्रसारितभुजयुगलाभिनन्द्यमानागमनो भूषणमणिमयूखलेखाकुलीक्रियमाणलोलदृष्टिरास्थानस्थितस्य मे पुरः पर्यटि[८]ष्यति सभान्तरेषु । इत्येता[९]नि च मनोरथशतानि चिन्तयतोन्तःसंतप्यमानस्य प्रयान्ति रजन्यः । मामपि दहत्येवायमहर्निशमनल इवानपत्यतासमुद्भवः शोक[१०]ः । शून्यमिव मे प्रतिभाति जगत् । अफलमिव पश्यामि राज्य[११]म् । अप्रतिविधेये तु विधातरि किं करोमि । तन्मुच्यतामयं देवि शोकानुबन्धः । आधीयतां धैर्ये धर्मे च धीः । धर्मपरायणानां हि सदा समीपसंचारिण्यः कल्याणसंपदो भवन्ति । इत्येव[१२]मभिधाय सलिलमादाय स्वयं करतलेनाभिनवपल्लवेनेव विकचकमलोप[१३]मानमाननमस्याः साश्रुलेखं ममार्ज । पुनः पुनश्च प्रियश-

---

जस्य इव लीला विलासो यासु तादृश्यः क्रीडाः । उभयोः सादृश्यं प्रदर्शयन्नाह——कृष्णं च तदगुरु च तस्य पङ्केन लिखिता या मदलेखावल्लेखा तयालंकृतं गण्डस्थलं यस्य । पक्षे कृष्णागुरुपङ्कवन्मदलेखा दानराजिः । **मुखेति**–' धात्र्यादीनां लालनार्थं मुखेन यो डिण्डिमध्वनिस्तेन जनितोत्पादिता प्रीतिर्यस्य । ' इ. भानु० । ऊर्ध्वकराभ्यां विप्रकीर्णं यच्चन्दनचूर्णं तदेव धूलिस्तया धूसरः । पक्षे ऊर्ध्वकरेण ऊर्ध्वीकृतशुण्डया विप्रकीर्णा चन्दनचूर्णवद्या धूलिस्तया धूसरः । कुञ्चिता आकुञ्चिता याऽङ्गुलिस्तस्याः शिखरमङ्कुशइव शिखरमिव च योऽङ्कुशः सृणिस्तेनाकर्षणं पुरस्तात्पश्चाद्वा चालनं तेन विधूतं शिरो येन । मातुश्चरणयुगलस्य रागो रञ्जनं तत्रोपयुक्तात् शेषस्तेन । विडम्बयिष्यति तद्रसेन रञ्जयित्वा विरूपीकरिष्यतीर्थः । नरेन्द्रसहस्रेण प्रसारितानि भुजयुगलानि तैरभिनन्द्यमानमागमनं यस्य । भूषणमणीनां मयूखलेखाभिः आकुलीक्रियमाणा समन्तादाकृष्यमाणा अत एव लोला चञ्चला दृष्टिर्यस्य । सभान्तरेषु परिषन्मध्यदेशेषु । अप्रतिविधेये प्रतीकारानर्हे । शोके शोकस्य वा अनुबन्धः शोकानुबन्धः शोकसन्तानः । धर्मे धर्माचरणे । अभिनवं नूतनम् । धर्मः परमयनं येषां तेषाम् । प्रियशतैश्चाटूक्तिशतैर्मधुराभिर्हृदयंगमाभिः । अपनोदः

---

[१] पुरिका. [२] स्थलः. [३] कोमलमुखरवडिण्डिम. [४] जात. [५] मदमत्त; लीलां; मत्तगजक्रीडां; मत्तगजराजलीलः क्रीडाम्. [६] चरणरागो०. [७] प्रतिबिम्बितानि. [८] सर्पिष्यति. [९] इत्येतानि चान्यानि [१०] संतापः. [११] राज्यं जीवितं च. [१२] इत्थम्. [१३] कमलतुल्यम्.

तमधुराभिः शोकापनोदन[1]निपुणाभिर्धर्मोपदेशगर्भाभिर्वाग्भिराश्वास्य सुचिरं स्थित्वा नरेन्द्रो निर्जगाम ।

निर्गते च तस्मिन्मन्दीभूतशोक[2]वेगा विलासवती यथाक्रियमाणाभरणपरिग्रहादिकमुचितं दिवसव्यापारमन्वतिष्ठत् । ततः प्रभृति सुतरां देवताराधनेषु ब्राह्मणपूजासु गरुजनसपर्यासु[3] चादरवती बभूव । यद्यच्च किंचित्कुतश्चिच्छुश्राव[4] गर्भतृष्णया[5] तत्तत्सर्वं चकार । न महान्तमपि क्लेशमजीगणत् । अनवरतदह्यमानगुग्गुलुबहुलधूपान्धकारितेषु चण्डिकागृहेषु धवलाम्बरा[6] शुचिर्मूर्तिरुपोषिता हरितकुशोपच्छदेषु[7] मुसल[8]शयनेषु सुष्वाप । पुण्यसलिलपूर्णै[9]र्विविधकुसुमफलोपेतैः क्षीरतरुपल्लवलाञ्छनैः सर्वरत्नगर्भैः शातकुम्भकुम्भैर्गोकुलेषु वृद्धगोपवनिताकृतमङ्गला[10]नां लक्षणसंपन्नानां गवामधः सस्नौ । प्रतिदिवसमुत्थायोत्थाय सर्वरत्नोपेतानि हैमानि तिलपात्राणि[11] ब्राह्मणेभ्यो ददौ । महानरेन्द्रलिखितमण्डलमध्यवर्तिनी विविधबलिदानानन्दितदिग्देवतानि बहुलपक्षचतुर्दशीनिशासु चतुष्पथे[12] स्नपन[13]मङ्गलानि भेजे । सिद्धायतनानि कृतविचित्रै[14]र्देवतोपयाचितकानि सिषेवे । दर्शितप्रत्ययानि[15] संनिधी[16]-

---

दूरीकरणम् । धर्मस्येष्टफलप्राप्तिहेतोरुपदेशो गर्भे यासां ताभिः । तथेति—यथा यथापूर्वं क्रियमाण आभरणपरिग्रहः आदौ यस्मिन् । गर्भतृष्णया गर्भधारणेच्छया । महान्तं गुरुम् । अजीगणत् गणयामास । दुःसहं न मेने इत्यर्थः । अनवरतं दह्यमानो यो गुग्गुलुस्तस्य बहुलेन धूमेन सञ्जातान्धकारेषु । हरिता हरिद्वर्णा ये कुशास्त एवोपच्छद उत्तरपटो येषां तेषु । मुसलशयनेषु देहदण्डार्थमिदम् । मुसलान्ययोग्राणि वा तेषां शयनेषु । एवमग्रेपि ‘ कण्टकव्रतशयनलीलाम् ’ इत्यादि । क्षीरतरवो वटादयस्तेषां पल्लवा लाञ्छनं येषां तैः । तदुक्तम्——अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटपिप्पलसंज्ञिताः । पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षाः समाख्याता विचक्षणैः ॥ इति । ‘ क्वचित्क्षीरपल्लव–’ इति पाठः । ‘ तत्र क्षीरपल्लवः कोमलपल्लव इति व्याख्येयम् । इति भानु० । शतकुम्भे पर्वते भवं शातकुम्भं सुवर्णम् । गोकुलेषु व्रजेषु । मङ्गलं कुङ्कुमतिलकादि । हैमानि सौवर्णानि । महानरेन्द्रेण महामायिकेन लिखितानि यानि मण्डलानि माहेन्द्रादिदेवतायतनानि तेषां मध्यवर्तिनी । ‘ नरेन्द्रो वार्तिके राज्ञि विषवैद्ये च कथ्यते ’ । इति विश्वकोशाद्यपि नरेन्द्रशब्दो विषवैद्यवाची तथाप्यत्रेन्द्रजालविद्याज्ञातरि वर्तते । बहुलपक्षः कृष्णपक्षः । चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथम् । सिद्धा योगिनस्तेषामायतनानि चैत्यानि । ‘ चैत्यमायतनं तुल्ये ’ इत्यमरः । कृतानि विचित्राणि देवतानामुपयाचितकानि येषु । तदुक्तं ‘ दीयते यत्तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं दिव्यं दोहदं तद्विदुर्बुधाः ’ ॥ दर्शित-

---

१ नोदन. २ शोका. ३ परिचर्यासु. ४ शुश्राव व्रतम्. ५ अर्भक. ६ धवलाम्बरशु°, °म्बरेण. ७ उपच्छन्ने. ८ भूतल. ९ पूरितैः, पूर्तैः. १० °मङ्गला. ११ तिलपत्राणि. १२ पथेषु. १३ स्नान. १४ विविध. १५ प्रत्यादेशानि. १६ संनिहित-संनिध-मात्र°

नमातृभवनानि जगाम । प्रसिद्धेषु नागकुलह्रदेषु ममज्ज । अश्वत्थप्रभृतीनुपपादितपूजान्महावनस्पतीन्कृतप्रदक्षिणा ववन्दे । दोलायमानमणिवलयेन पाणियुगलेन [1]स्नाता स्वयम[2]खण्डसिक्थसंपादितं रजतपात्रे परिगृहीतं वायसेभ्यो दध्योदनबलिमदात् । अपरिमितकुसुमधूपवि[3]लेपापूपपललपायसबलिलाजकलितामहरहर[4]म्बादेवीसपर्यामाततान । स्वयमुप[5]हृतपिण्डपात्रान्भक्तिप्रवणेन मनसा सिद्धादेशान्नग्नक्षपणकान्पप्रच्छ । विप्रश्निकादेशवचनानि बहु मेने । निमित्तज्ञानुपचचार । शकुनज्ञानविदामादरमदर्शयत् । अनेकवृद्धपरंपराग[6]मागतानि रहस्यान्यङ्गीचकार । दर्शनागतं द्विजज[7]नमात्मजदर्शनोत्सुका वेदश्रुतीरकारयत् । अनवरतवाच्यमानाः पुण्य[8]कथाः शुश्राव । गोरोचनालिखितभुर्जपत्रगर्भान्मन्त्र[9]करण्डकानुवाह । रक्षा[10]प्रतिसरोपेतान्योषधिसूत्राणि बबन्ध । परिजनोपि चास्याः सततमुपश्रुत्यै निर्जगाम तन्निमित्तानि च जग्राह । शिवाभ्यो मांसबलिपिण्डमनुदिनं निशि समुत्ससर्ज । स्वप्नदर्शनाश्चर्याण्याचार्याणामाचचक्षे । चत्वरेषु शिवबलिमुपजहार ।

प्रत्ययोनुष्ठानानुरूपसिद्धिर्यैः । सान्निधाने समीपे स्थितानि मातॄणां माहेश्वरीप्रभृतिदेवतानां भवनान्यायतनानि । अस्य शिवस्य परिवारत्वेन मान्ति वर्तन्ते इति मातृनाम्न्यः इति क्षीरस्वामी । ‘ ब्राह्मी माहेश्वरी चंडी (चैन्द्री) वाराही वैष्णवी तथा । कौमारी चैव चामुंडा चर्चिकेत्यष्टमातरः’ । इत्यष्टौ मातरः । अखण्डितैरक्षतैः सिक्थैर्धान्यकणैः संपादितानि । स्नाता पाणियुगलेनादादित्यन्वयः । **अपरीति** । अपरिमितानि कुसुमानि धूपः विलेपो घृष्टचन्दनादिः अपूपः पिष्टकः पललं पिष्टतिलमिश्रमन्नम् । ‘ पललं तिलमिश्रे स्यात् ’ इति शाश्वतः । पायसं परमान्नं बल्यर्थं लाजा भ्रष्टव्रीह्यादयो बलिलाजाः एतैः कलितां युक्ताम् । स्वयमुपहृतानि पिण्डपात्राणि भिक्षान्नपात्राणि येभ्यः । भक्तिप्रह्वेण । सिद्धादेशान् सिद्धसंज्ञान् । सिद्धा अव्यभिचारिण आदेशा येषामिति वा । नग्नक्षपणकान् दिगम्बरान् । विप्रश्निका लक्षणादिना शुभाशुभे जानती स्त्री । ‘विप्रश्निका त्वीक्षणिका दैवज्ञा ’ इत्यमरः । तासामादेशवचनान्याज्ञावचनानि । बहुमेने तदुक्तं चकारेत्यर्थः । निमित्तं शुभाशुभसूचकमक्षिस्पन्दनादि जानन्तीति तान् । शकुनं वायसादिशकुनिचेष्टादि तस्य ज्ञानं विदन्तीति तेषाम् । ‘ निमित्तं भौमाद्यष्टविधं जानन्तीति तान् । शकुनज्ञानविदां वसन्तराजादिशास्त्रज्ञानैर्विदाम् ’ इति भानु० । अनेकवृद्धानां परम्परया परिपाट्या य आगम उचितविधिज्ञानं मन्त्रशास्त्रं वा तदागतानि रहस्यानि । वेदश्रुतीरकारयत् ब्राह्मणद्वारा श्रवणं कारयामास । ‘ हृक्रोरन्यतरस्याम् ’ इत्यण्यन्तस्य कर्ता । द्विजजनः कर्मसंज्ञः । मन्त्रकरण्डकान्मन्त्रयुक्तान् रक्षापिटकान् । रक्षाप्रतिसरो रक्षाकङ्कणम् । उपश्रुत्यै–‘देवप्रश्न उपश्रुतिः’ इति कोषः । ‘नक्तं निर्गत्य यत्किंचिच्छुभाशुभकरं वचः । श्रूयते तद्विदुर्धीरा देवप्रश्नमुपश्रुतिम् ॥

---

१ कृतस्नाना. २ अखण्डितासिक्थकुसुमसम्पादितम्. ३ ०विलेपाम्. ४ ज्येष्ठा०. ५ उपाहृत; उपाहित. ६ समागतानि. ७ द्विजगणान्. ८ पुण्याः कथाः. ९ गण्डकान्, दण्डकान्. १० परिसरो.

एवं च गच्छति काले कदाचिद्राजा क्षीणभूयिष्ठायां रजन्यामल्पशेष[1]पाण्डुतारके जरत्पारावतपक्षधूम्रे[2] नभसि स्वप्ने सितप्रासादशिखर[3]स्थिताया विलासवत्याः करिण्या इव बिसवलय[4]मानने सकलकलापरिपूर्णमण्डलं शशिनं प्रविशन्तमद्राक्षीत्। प्रबुद्धश्चोत्थाय हर्षविकासस्फीततरेण चक्षुषा धवलीकृतवासभवनस्तस्मिन्नेव क्षणे समाहूय[5] शुकनासाय तं स्वप्नमकथयत्। स तं समुपजातहर्षः प्रत्युवाच। देव संपन्नाः सुचिरादस्माकं प्रजानां च मनोरथाः। कतिपयैरेवाहोभिरसंदेहम्[6] अनुभविष्यति स्वामी सुतमुखकमलावलोकनसुखम्। अद्य खलु मयापि निशि स्वप्ने धौतसकल[7]वाससा शान्त[8]मूर्तिना दिव्याकृतिना द्विजेन विकचं चन्द्रकलावदातदलशतमालोलकेसरसहस्रजटालं[9] मकरन्द[10]बिन्दुसीकरवर्षि पुण्डरीकमुत्सङ्गे देव्या मनोरमाया निहितं दृष्टम्। आवेदयन्ति हि प्रत्यासन्नमानन्दमग्र[11]पातीनि शुभानि निमित्तानि। किं चान्यत्प्रियतर[12]मधिकमानन्दकारणमतो भविष्यति। अवितथफलाश्च[13] प्रायो निशावसानसमय[14]दृष्टा भवन्ति स्वप्नाः। सर्वथा नचिरेण[15] मान्धातारमिव धौरेयं सर्वराजर्षीणां भुवनानन्दहेतुमात्मजं जनयिष्यति देवी। शरत्कालकमलिनीवाभिनवकमलोद्गमेन गन्धगजमाह्लादयिष्यति देवम्। येनेयं दिग्गजमदलेखेवाविच्छिन्नसंताना क्षितिभारधारणोचिता भविष्यति कुलसंततिः स्वामिनः। इत्येवमभिदधानमेव तं करेण गृहीत्वा नरेन्द्रः प्रविश्याभ्यन्तरमुभाभ्यामपि ताभ्यां स्वप्नाभ्यां विलासवतीमानन्दयांचकार[16]।

इति हारावल्याम्। तन्निमित्तानि तदुक्तशकुनानि। चत्वरेषु शृङ्गाटकेषु प्राङ्गणेषु वा। **अल्पेति** अल्पाः शेषाः क्षीणप्रभात्वात्पाण्डुतारका यस्याम्। पारावतः कपोतः। धूम्रो धूमलः। 'धूम्रो धूमलो कृष्णलोहिते' इत्यमरः। **हर्षेति**–हर्षाद्यो विकासः प्रफुल्लता तेन स्फीततरमतिविस्तृतं तेन। **धौतेति**–धौतानि सकलानि वासांसि यस्य। विकचं विकसितं चन्द्रकलावदवदातं शुभ्रं दलशतं यस्मिन्। आलोलानां केसराणां सहस्रेण जटालं जटिलम्। प्राणिस्थादातो मत्वर्थे आलच्। अग्रपातीनि पुरोभवन्ति। अवितथं सत्यमवश्यंभावीत्यर्थः फलं येषाम्। मान्धाता युवनाश्वपुत्रः सूर्यवंश्यः सार्वभौमो राजा। तदुक्तं भागवते–यौवनाश्वोथ मान्धाता चक्रवर्त्यवनीं प्रभुः। सप्तद्वीपवतीमेकः शशासाच्युततेजसा॥ इति। धौरेयं धुरीणम्। **शरदिति**–'पक्षे अभिनवा कमला पुत्रसंपत्। अत एव देव्याः कमलिनीसाम्यं राज्ञो गन्धगजसाम्यं चेति भावः। इति भानु०। अविच्छिन्नः संतत इत्यर्थः। सन्तानः पुत्रपौत्रादिपरम्परा पक्षे प्रवाहः यस्याः।

---

[1] अल्पावशेष. [2] धूसरे. [3] सौधशिखर. [4] बिसपल्लवम्, किसलयम्. [5] सबहुमानं शुकनासमाहूय स्वप्नम्. [6] असंशयं; अनुभवति. [7] धवल. [8] प्रशान्त. [9] जटिलम्; जटालमक०. [10] मधु; संदोहवर्षि. [11] अग्रे, अग्रजातानि. [12] किंवान्यत्प्रियतरं परमानन्द., ०मधिकानन्द. [13] हि. [14] समये. [15] न चिरेणैव, अचिरेण. [16] विनोदयांचकार.

कतिपयदिवसापगमे च देवताप्रसादात्सरसीमिव प्रतिमाशशी विवेश गर्भो विलासवतीम्। येन नन्दनवनराजिरिव पारिजातेन मधुसूदनवक्षःस्थलीव कौस्तुभमणिना सा[1] सुतरामराजत। दर्पणश्रीरिव गर्भच्छलेन संक्रान्तमवनिपालप्रतिबिम्बमुवाह। शनैः शनैश्च प्रतिदिन[2]मुपचीयमानगर्भा निर्भरपरिपीतसागरसलिलभरमन्थरेव मेघमाला मन्दं मन्दं संचचार। मुहुर्मुहुरनुबद्धविजृम्भिकमाजिह्मितलो[3]चना सालसं निशश्वास। तथावस्थां तामहरहः स्वयमनेकरसवाञ्छित[4]पानभोजनां प्रावृषमिव श्यामायमानपयोधरमुखीं केतकीमिव गर्भच्छविपाण्डुरामालोक्येङ्गितकुशलः परिजनो[5] विज्ञातवान्।

अथ तस्याः सर्वपरिजन[6]प्रधानभूता सदा राजकुलसंवासचतुरा सर्वदा[7] च राजसंनिकर्षप्रगल्भा सर्वमङ्गलकुशला कुलवर्धना नाम महत्तरिका[8] प्रशस्ते

कतिपयेति–प्रतिमाशशी प्रतिबिम्बरूपश्चन्द्रमाः। नन्दनवनमिन्द्रवनम्। पारिजातः कल्पद्रुमः। प्रशस्तं वक्षः वक्षस्थली। दर्पणश्रीरादर्शशोभा। अवनिपालप्रतिबिम्बम्–अनेन भाविनः पुत्रस्य सर्वात्मना पितुरनुरूपत्वं सूचितम्। एवं रघुवंशेऽपि वर्णनम्–‘न कारणात्स्वाद्विभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात्’। इति। **निर्भरेति**–निर्भरमतिशयं परिपीतं यत्सागरसलिलं तस्य भरेण मन्थरा। अनुरूपभावो रघौ–ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दध्रे देवांशसंभवः। सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मयः’॥ इति। **अनुबद्धेति**–अनुबद्धा विजृम्भा एव विजृम्भिका। स्वार्थे कप्रत्ययः। यस्यां क्रियायां तद्यथा तथा। आ ईषज्जिह्मितं जडीकृतं संकुचितं वा लोचनं यस्याः। सालसम्–गर्भानुभावाच्छ्वासप्रच्छ्वासग्रहणेऽपि तादृशसामर्थ्याभावादित्यर्थः। **तथेति**–इङ्गितेष्वन्तर्गतभावावबोधकचेष्टितेषु कुशलो निपुणः परिजनस्तामालोक्य विज्ञातवानन्तर्वत्नीस्वरूपतया निश्चितवान्। **अनेकेति**–अनेके रसा यस्मिन्नेवं भूतं वाञ्छितं पानं भोजनं च यया। श्यामायमानं कृष्णीभवत्पयोधरयोर्मुखं चूचुकं यस्यास्ताम्। पक्षे श्यामायमानं पयोधरैर्मेघैर्मुखं यस्याः। गर्भजनिता छविर्देहकान्तिस्तया पाण्डुराम्। पक्षे गर्भो मध्यभागस्तस्य छव्या पाण्डुराम्। जृम्भणादिगर्भलक्षणे वाहटः—क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छा छर्दिररोचकम्। जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रसादनम्॥ इति। ‘अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ’ इति च। भावप्रकाशे चोक्तम्—स्तनयोर्मुखकार्ष्ण्यं स्याद्रोमराज्युद्गमस्तथा। अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः॥ अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजतेऽशुभात्। प्रसेकः सदनं चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते॥ इत्या०। **अथेति**–राजकुले यः संवासस्तत्र तेन वा चतुरा। अनेन तस्या अवसरकार्यकरत्वमुक्तम्। प्रगल्भा—अनेन धैर्यमुक्तम्। सर्वमङ्गलेषु कुशला मङ्गलकार्याभिज्ञा।

---

[1] देवी. [2] ०दिवसम्. [3] लोचनम्. [4] अभिनन्दितपान. [5] अन्तःपुरिकाजनः. [6] सेवकवर्ग. [7] सदा. [8] महान्तःपुरिका.

दिवसे प्रदोषवेलायामभ्यन्तरास्थानमण्डपगतं गन्धतैलावसेक[1]ज्वलितदीपिकासहस्रपरिवार[2]मुडुनिकरमध्यवर्तिनमिव पौर्णमासीशशिनमुरगराजफणा[3]मणिसहस्रांतरालस्थितमिव नारायणं मूर्धावसिक्तैः प्रधाननरेन्द्रैः परिमितैः परिवृतमनतिदूरावस्थितपरिजनमनन्तरमुत्तुङ्गवेत्रासनोपविष्टेन धौतधवलाम्बरपरिधानेनानुल्बण[4]वेषेण जलनिधिनेवागाधगाम्भीर्येण समुपारूढविश्रम्भनिर्भरास्तास्ताः कथाः शुकनासेन सह कुर्वाणं भूमिपालमुपसृत्य रहः कर्णमूले विदितं विलासवती[5]गर्भवृत्तान्तमकार्षीत् । तेन तु तस्या वचनेनाश्रुतपूर्वेणासंभाव्येनामृतरसेनेव सिक्तसर्वाङ्गस्य सद्यःप्ररूढरोमाङ्कुर[6]निकरकण्टकिततनोरानन्दरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य स्मितविकसितकपोलस्थलस्य[7] परिपूरितहृदयातिरिक्तं हर्षमिव दशनांशुवितानच्छलेन विकिरतो राज्ञः शुकनासमुखे लोलतारकमानन्दजलबिन्दुक्लिन्नपक्ष्ममालं तत्क्षणं पपात चक्षुः । अनालोकितपूर्वं[8] तु हर्षप्रकर्षमभिसमीक्ष्य[9] भूपतेः कुलवर्धनां च स्मितविकसितमुखीमागतां दृष्ट्वा तस्य चार्थस्य सततं मनसि विपरिवर्तमानत्वादविदितवृत्तान्तोपि तत्कालोचितमपरमतिमहतो हर्षस्य कारणमपश्यञ्शुकनासः स्वयमुत्प्रेक्ष्य समुत्सर्पितासनः समीपतरमुपसृत्य नातिप्रकाशमा[10]बभाषे । देव किमस्ति किंचित्तस्मिन्स्वप्नदर्शने सत्यम् । अत्यन्तमुत्फुल्ललोचना हि कुल-

---

महत्तरिका वयसातिशयिता महती महत्तरिका अन्तःपुरदासी । अभ्यन्तरे आस्थानमण्डपस्तं गतः । गन्धतैलस्य सुगन्धतैलस्यावसेकेन ज्वलितानां दीपिकानां सहस्रं परिवारो यस्य । अत एव उडुनिकरस्य नक्षत्रसमूहस्येति । पूर्णो मासोऽस्यां, पूर्णमाश्चन्द्रमाः तस्येयमिति वा पौर्णमासी तत्सम्बन्धी शशी तमिव । उरगराजो वासुकिः । मूर्धावसिक्तैः कृताभिषेकैः । अविद्यमानमन्तरं यथास्यात्तथा । अनन्तरं राज्ञो निकटे इत्यर्थः । धौतं धवलाम्बरं परिधानमधोंशुकं यस्य । अनुल्बणोऽनुज्ज्वलः । अगाधमपरिच्छेद्यं गाम्भीर्यं सत्वं यस्य । पक्षे अगाधमतलस्पर्शं गाम्भीर्यं गभीरता यस्य । समुपारूढः प्ररूढो विश्रम्भो विश्वासो निर्भरो यस्मिन् । तास्ता विविधाः । संभावयितुं योग्यं संभाव्यं न संभाव्यमसंभाव्यं तेन । प्ररूढाः प्रादुर्भूता ये रोमाङ्कुरास्तेषां निकरेण समूहेन कण्टकिता सञ्जातकण्टका तनुर्यस्य । गाढरोमोद्गमखचितगात्रस्येत्यर्थः । विह्वलीक्रियमाणस्य आकुलीक्रियमाणस्य । परिपूरितं यद्धृदयं तस्मादतिरिक्तैर्वैरितस्य । वितानं पुरःस्फुरणं समूहो वा । आनन्दजलबिन्दुभिः क्लिन्ना प्रस्विन्ना पक्ष्ममाला नेत्ररोमसमूहो यस्य । हर्षप्रकर्षो हर्षातिरेकः । विपरिवर्तमानत्वात्पुनः पुनश्चिन्त्यमानत्वात् । उत्प्रेक्ष्य वितर्केण ज्ञात्वा । उत्फुल्ललोचना हर्षविकसिताक्षी ।

---

१ अभिषेक. २ परिवृतम्. ३ फण. ४ नात्युल्बण. ५ विदितविलास०; संवाससंचारचतुरा विदित०. ६ प्रकट, ०रोमाञ्च. ७ ०मूलस्य. ८ अनालोचित. ९ अभिसंवीक्ष्य. १० ०प्रकटम्.

वर्धना दृश्यते । देवस्यापीदं प्रियवचनश्रवणकुतूहलादिव श्रवणमूलमुपसर्पदुपरचयदिव नीलकुवलयकर्णपूरशोभामानन्दजलपरिप्लुतं[१] तरलतारकं विकसदावेदयति महत्प्रहर्ष[२]कारणमीक्षणयुगलम् । उपारूढमहोत्सवश्रवणकुतूहलमुत्सुकोत्सुकं क्राम्यति मे मनः । तदावेदयतु देवः किमिदम् । इत्युक्तवति तस्मिन्राजा विहस्याब्रवीत् । यदि सत्यमनया यथा कथितं तथा[३] सर्वमवितथं स्वप्नदर्शनम् । अहं तु न श्रद्दधे । कुतोस्माकमियती भाग्यसंपत् । अभाजनं हि वयमीदृशानां प्रियवचनश्रवणानाम् । अवितथवादिनीमप्यहं कुलवर्धनामेवंविधानां कल्याणानामसंभावितमात्मानं मन्यमानो विपरीतामिवाद्य पश्यामि । तदुत्तिष्ठ स्वयमेव गत्वा किमत्र सत्यमिति देवीं पृष्ट्वा ज्ञास्यामीत्यभिधाय विसर्ज्य[४] सकलनरेन्द्रलोकमुन्मुच्य स्वाङ्गेभ्यो भूषणानि कुलवर्धनायै दत्त्वा तया च दत्तप्रसादानन्तरमवनितलाश्लिष्टललाटलेखया शिरःप्रणामेनाभ्यर्चितः सह शुकनासेनोत्थाय हर्षविशेषनिर्भरेण त्वर्यमाणो मनसा पवनचलितनीलकुवलयदललीलाविडम्बकेन दक्षिणेनाक्ष्णा परिस्फुरताभिनन्द्यमानस्तत्कालसेवासमुचितेन विरलविरलेन परिजनेनानुगम्यमानः पुरःसंसर्पिणीनामनिललोलैः[५]स्थूलशिखानां प्रदीपिकानामालोकेन समुत्सार्यमाणकक्षान्तरतिमिर[६]संहतिरन्तःपुरमयासीत् ।

त्वात्पुनः पुनश्चिन्त्यमानत्वात् । उत्प्रेक्ष्य वितर्केण ज्ञात्वा । उत्फुल्ललोचना हर्षविकसिताक्षी । **देवेति**—देवस्यापीदमीक्षणयुगलं महद् गुरु प्रहर्षस्यानन्दातिशयस्य कारणमावेदयति । प्रियवचनस्य राज्ञीगर्भभावावेदकस्य श्रवणे यत्कुतूहलं तस्मात् । उत्सुकोत्सुकमत्यन्तोत्सुकम् । **यदीति**—यदि अनया यथा कथितं तथा सर्वमेव सत्यं तर्हि इ० । अवितथं सत्यम् । विपरीतां स्वस्वभावच्युतामसत्यवादिनीमित्यर्थः । अवनितलमाश्लिष्य ललाटलेखा यस्याः । अत्र राज्ञोतिवदान्यत्वं कुलवर्धनायाश्च कृतज्ञतादर्शनाभिनिवेशः सूचितः । हर्षविशेषस्यानन्दातिशयस्य निर्भरः प्रकर्षो यस्मिंस्तेन । पवनेन चलितं यन्नीलकुवलयं तस्य दलस्य या लीला तस्या विडम्बकेनानुकारिणा । अनुरूपभावः कुमारे—'ततो मन्दानिलोद्धूतकमलाकरशोभिना । गुरुं नेत्रसहस्रेण—' इति । अभिनन्द्यमान आनन्द्यमानो दक्षिणाक्षिस्पन्दस्य शुभसूचकत्वात् । तदुक्तं निमित्तनिदाने—

'वामभागस्तु नारीणां श्रेष्ठः पुंसां तु दक्षिणः । दाने देवादिपूजायां स्पन्दे क्रुंकरणेपि च' ॥

इति । उक्तं च 'अङ्गविस्फुरणं नृणां दक्षिणं सर्वकामदम् । तदेव शस्यते सद्भिर्नारीणामप्रदक्षिणम्' ॥ इति । विरलविरलेन अल्पेन । यथा यथा वासभवनाभ्यन्तरं प्रविवेश तथा तथा विरलविरलेनेति वा । संसर्पिणीनां गच्छन्तीनाम् । समुत्सार्यमाणा कक्षान्तरेषूत्तरोत्तरप्रकोष्ठेषु

---

[१] प्लुततरल. [२] प्रकर्ष. [३] तदा. [४] विसृज्य. [५] लोलोच्छलच्छिखानाम्. [६] ०तिमिरमन्तःपुरम्.

तत्र च[1] सुकृतरक्षासंविधाने नवसुधानुलेपनधवलिते प्रज्वलितमङ्गलप्रदीपे पूर्णकलशाधिष्ठित[2]द्वारपक्षके प्रत्यग्रलिखितमङ्गल्यालेख्योज्ज्वलित[3]भित्तिभागे[4]मनोहारिणि उपरचितविताने वितानपर्यन्ता[5]वबद्धमुक्तागुणे मणिप्रदीपप्रहत[6]तिमिरे वासभवने भूति[7]लिखितपत्रलताकृतरक्षापरिक्षेपं, शिरोभागविन्यस्तधवलनिद्रामङ्गलकलशम्, आबद्धविविधौषधिमूलैर्यन्त्र[8]पवित्रम्, अवस्थापितरक्षाशक्तिवलयम्, इतस्ततो विप्रकीर्णगौरसर्षपम्, अवलम्बित[9]बालयोक्त्रग्रथितलोल[10]पिप्पलपत्र[11]म्, आसक्तहरितारिष्टपल्लवम्, उत्तुङ्गपादपीठप्रतिष्ठितम्, इन्दुदीधितिधवलप्रच्छदपटम्, अचलराजाशी-

---

तिमिरसंहतिर्ध्वान्तसमूहो यस्य । **तत्र चेति**–तत्र च वासभवने शयनतलमधिशयानां विलासवतीं ददर्शेत्यन्वयः । वासभवनविशेषणान्याह––सुष्ठु उत्तमप्रकारेण रक्षासंविधानं ‘पापपाखण्डशाकिनीडाकिनीप्रभृतीनां प्रवेशप्रतिबन्धकर्मणि मन्त्राद्यौषधप्रकारो यस्मिन्’ । इति भा० । पूर्णकलशैरधिष्ठितौ द्वारपक्षकौ द्वारपार्श्वौ यस्य । पक्षके इति पाठे ‘पक्षद्वारं तु पक्षकः’ इत्यमरः । **प्रत्यग्रेति**–मङ्गले साधु मङ्गल्यं शिवकरम् । ‘तत्र साधुः’ इति यत् । मङ्गल्यानि शिवकराणि । वितानपर्यन्तेषु अवबद्धा मुक्तागुणा मुक्ताफलप्रालम्बा यस्मिन् । **भूतीति**–इतः शयनतलविशेषणानि । भूत्या भस्मना लिखिताभिः पत्रलताभिराकृतिविशेषैः कृतो रक्षार्थं पापपिशाचादिबाधापरिहारार्थं परिक्षेपो यस्य । अत्र भानुचन्द्रव्याख्या यथा––“भूत्या ऐश्वर्यार्थं लिखिता या पत्रलता पत्रफलान्विता लता कल्पलता तया कृतो रक्षाया गर्भरक्षायाः परिक्षेपो दार्ढ्यं यस्मिन् । दृश्यते हि देशविशेषे सद्यो गर्भसंभूत्यर्थं प्रथमतौ नवोढायाः फलपत्रान्वित कदलीच्छाया क्रियते । गर्भानन्तरं च पर्यङ्क उत्तरच्छदे शयनीयगृहभित्तौ वा फलपत्रान्विता लिखिता कल्पलता गर्भस्य पुष्ट्यर्थं वृद्ध्यर्थं च क्रियते” । इति । **शिर इति**–शयनस्य शिरोभागे विन्यस्तो निहितो धवलो रूप्यमयश्चन्दनादिना लिप्तो वा निद्रार्थं सुखस्वापार्थं मङ्गलकलशो यस्य । तदुक्तम्–‘निद्राकलशो रूप्यमयः सर्वश्वेतः शिरोभागेऽहर्निशं पूर्णजलः स्थाप्यते’ । इति । **आबद्धेति**–आबद्धानि विविधानामौषधीनां मूलानि यन्त्राणि मन्त्रपूर्वं भूर्जपत्रादौ लिखितानि चक्रव्यूहादीनि पवित्राणि मन्त्रपूतगोरोचनाप्रभृतीनि यस्मिन् । अवस्थापितानि रक्षार्थं शक्तीनां कात्यायनीनां वलयानि बर्हैर्निर्मितानि यस्मिन् । अवलम्बितानि बालानां केशानां योक्त्रमाबन्धः । ‘आबन्धो योत्रं योक्त्रम्’ इत्यमरः । तेन ग्रथितानि लोलानि पिप्पलपत्राणि यस्मिन् । आसक्ता अवलम्बिता हरिता अरिष्टपल्लवा निम्बकिसलयाः फेनिलपल्लवा वा यस्मिन् । उत्तुङ्गेषूच्चेषु पादपीठेषु पर्यङ्किकापादाधारेषु प्रतिष्ठितम् । अचलराजो हिमाचलः ।

---

[1] वसु-बद्ध-कृ. [2] अधिष्ठिते. ‘द्वार’ इति नास्ति क्वचित्. [3] उज्ज्वल. [4] भागे. [5] न्तास्थित. [6] प्रतिहत. [7] भूमि, भित्ति. [8] मन्त्र; पत्रम्. [9] अवलम्बि. [10] लोह, लोहित. [11] दलम्.

तलविशालं गर्भोचितं शयनतल्पमधिशयानां, कनकपात्रपरिगृहीतैरविच्छिन्न[1]विरलावस्थितदधिलवैः जलतरंगतरलसितै[2]शालिसिक्थनिकरैरग्रथितकुसुमा[3]ञ्जलिसनाथैः पूर्णभाजनैः अखण्डिताननमत्स्यपटलैश्च प्रत्यग्रपिशितपिण्डमिश्रैरविच्छिन्नसलिलधारानुगम्यमानमार्गैः पटलकप्रज्वलितैश्च शीतलप्रदीपैः गोरोचनामिश्रगौरसर्षपैश्च सलिलाञ्जलिभिश्चा[4]चारकुशलेनान्तःपुरजरतीजनेन क्रियमाणावतरणकमङ्गलं, धवलाम्बरविविक्तवेषेण प्रमुदितेन प्रस्तुतमङ्ग[5]लप्रायालापेन परिजनेनोपास्यमानाम्, उपारूढगर्भतयान्तर्गतकुलशैलामिव क्षितिं, सलिलनिमग्नैरावतामिव मन्दाकिनीं, गुहागतसिंहामिव गिरिराजमेखलां, जलधरपटलान्तरितदिनकरामिव दिवस[6]श्रियम्, उदयगिरितिरोहितशशिमण्डलामिव विभावरीम्, अभ्यर्णब्रह्मकमलविनिर्गमामिव नारायणनाभिम्, आसन्नागस्त्योदयामिव दक्षिणाशां, फेनावतामृतकलशामिव क्षीरोदवेलां, गोरोचना[7]चित्रितदशमनुपहतम[8]तिधवलं दुकूलयुगलं वसानां विलासवतीं ददर्श । ससंभ्रमपरिजनप्रसारितकरतलो[9]वलम्बनावष्टम्भेन वामजानुविन्य-

---

गर्भोचितं गर्भवत्या उचितमित्यर्थः । **कनकेति**—अधुना विलासवतीं विशेषयन्नाह—आचारो गर्भवत्या उचितसंस्कारविधानं तत्र कुशलेनाभिज्ञेन । अन्तःपुरे या जरत्यो वृद्धास्तासां जनेन समूहेन क्रियमाणमवतरणमङ्गलं यस्यास्ताम् । अवतरणप्रकारमेवाह । अविच्छिन्ना अखण्डा विरलावस्थिताश्च ये दध्नो लवाः शकलानि तैः । जलतरङ्गवत्तरलाः शोभमानाः सितशालिसिक्थानां निकरास्तैः । पूर्णानि भाजनानि तैः । इति शालिसिक्थनिकरविशेषणम् । प्रत्यग्रं सद्योगृहीतं पिशितं मांसं तस्य पिण्डैः मिश्रास्तैः । अविच्छिन्ना अत्रुटिता संततेत्यर्थः । सलिलधारा तयानुगम्यमानो मार्गो येषां तैः । पटलको रक्तवस्त्रनिर्मितं गृहं मण्डलकं वा तस्मिन्प्रज्वलितैः शीतलप्रदीपैः कर्पूरदीपैः । पुनर्विलासिनीमेव विशेषयति । **धवलेति**—धवलाम्बरस्य विविक्तः पूतो वेषो यस्य तेन । मङ्गलप्रायो मङ्गलप्रचुरः । **अन्तरिति**—कुलशैलः कुलपर्वतः । अन्तर्गतेत्यनेन कुक्षिस्थस्य पुत्रस्य सर्वाधारत्वं स्थैर्यं चोक्तम् । **सलिलेति**—अनेन गर्भस्य महाप्राणता सूचिता । गुहागतेति—अनेन धैर्यप्रकर्षः सूचितः । **जलधरेति**—अनेन प्रताप उक्तः । **उदयेति**— तिरोहितमन्तर्हितम् । अनेन सर्वजनाह्लादकत्वं दर्शितम् । अभ्यर्णे आसन्नो ब्रह्मकमलस्य धातृयोनिभूतनलिनस्य विनिर्गमो यस्याः । दक्षिणाशां दक्षिणदिशम् । अगस्त्यो हि दक्षिणां दिशमाश्रित्य नभसि स्थित इति ब्रह्मपुराणे । क्षीरोदवेला क्षीरसागरकूलम् । दशा अन्ताः । अनुपहतमपरिहितपूर्वम् । अच्छिद्रं वा । ससंभ्रमं सरभसं परिजनेन प्रसारितं करतलं तस्यावलम्बनं तस्यावष्टम्भेनाधारेणोत्तिष्ठ-

---

[1] अविच्छन्न. [2] श्वेत. [3] कुसुमस०. [4] अभिचार. [5] मङ्गल्य. [6] दिन. [7] चनातिलक. [8] माणिध०. [9] लालम्बा०

स्तहस्तपल्लवां प्रचलित[1]भूषणमणिरवमुखरमुत्तिष्ठन्तीं विलासवतीमलमलमत्यादरेण देवि नोत्थातव्यमित्यभिधाय सह तया तस्मिन्नेव शयनीये पार्थिवः समुपाविशत्। प्रमृष्टचामीकरचारुपादे[2] धवलोपच्छदे चासन्ने शयनान्तरे शुकनासोऽपि न्यषीदत्।

अथ तामुपारूढगर्भामालोक्य हर्षभरमन्थरेण मनसा प्रस्तुतपरिहासो राजा देवि शुकनासः पृच्छति यदाह कुलवर्धना किमपि तत्किं तथैव इत्युवाच। अथाव्यक्तस्मितच्छुरितकपोलाधरलोचना लज्जया दशनांशुजालकव्याजेनांशुकेनेव मुखमाच्छादयन्ती विलासवती तत्क्षणमधोमुखी तस्थौ। पुनः पुनश्चानुबध्य[3]माना किं मां[4]मतिमात्रं त्रपापरवशां करोषि नाहं किंचिदपि वेद्मि इत्यभिदधाना तिर्यग्वलिततारकेण चक्षुषावनतमुखी राजानं साभ्यसूयमिवापश्यत्। अपरिस्फुटहासज्योत्स्नाविशदेन मुखशशिना भूभुजां पतिरेनां भूयो बभाषे। सुतनु यदि मदीयेन[5] वचसा तव त्रपा वितन्यते तदयमहं स्थितो निभृतम्। अस्य तु किं प्रतिविधास्यसि विघटमानदलकोशविशदचम्पकद्युतेः सवर्णतया परिमलानुमीयमानस्य कुङ्कुमाङ्ग[6]रागस्य पाण्डुर[7]तामापद्यमानस्य[8], अनयोश्च गर्भसंभवामृतावसेकनिर्वाप्यमाण[9]हृदयशोकानलप्रभवं धूममिव [10]वमतोर्गृहीतनीलोत्पलयोरिव चक्रवाकयोस्तमालपल्लवला-

---

न्तिम्। **वामेति**-एतदुपारूढगर्भभरालस्यलक्षणम्। प्रचलितभूषणानां मणयस्तेषां रवेण मुखरं वाचालं यथा तथा। प्रमृष्टं परिष्कृतं यच्चामीकरं सुवर्णं तस्य चारवः पादा यस्य। **अथेति**-प्रस्तुत आरब्धः परिहासो नर्मभाषणं येन। अव्यक्तमस्फुटं यत् स्मितं तेन छुरितं रूषितं कपोलाधरनयनं यस्याः। ०व्याजेन मिषेण। अनुबध्यमाना सनिर्बन्धं पृच्छ्यमाना। त्रपापरवशां लज्जाधीनाम्। साभ्यसूयमिव दोषं गृह्णतीवेत्यर्थः। विनयशालिन्याः पतिव्रतायास्तादृशप्रश्ननिर्बन्धस्यानुचितत्वादिति भावः। अपरिस्फुटोऽव्यक्तो यो हासः स एव ज्योत्स्ना तया विशदेनोज्ज्वलेन। वितन्यते वृद्धिं प्राप्यते। निभृतं तूष्णीम्। प्रतिविधास्यसि प्रतीकारं करिष्यसि। विघटमानानि भिद्यमानानि दलानि यस्य तादृशो यः कोशो मुकुलस्तेन विशदस्य भास्वरस्य। चम्पकस्येव द्युतिर्यस्य। कुंकुमस्य काश्मीरजस्य योऽङ्गरागोऽनुलेपनं तस्य। **गर्भेति**-गर्भसंभव एवामृतं तस्यावसेकेन निर्वाप्यमाणः शान्तिं प्राप्यमाणो हृदयशोकश्चिरकालं यावत्पुत्रानुत्पत्तिजनितः स एवानलस्तस्मात्प्र-

---

१ प्रचल. २ पदे. ३ अनुरुध्यमाना. ४ किं नाम. ५ मदीयवचसा. ६ कुङ्कुमरागस्य. ०मीयमानकुङ्कुमां. ७ पाण्डुताम्. ८ आपाद्य०, मानस्य वर्णस्य. ९ मानशो०. १० वमतोरन्तर्गृही०, वहतोराननगृहीत.

ञ्छितमुखयोरिव कनककलशयोः सकृ[1]दिवालिखितकृष्णागुरुपङ्कपत्रलतयोः श्यामायमानचूचुकयोः पयोधरयोरस्य च प्रतिदिनमतिगाढतरतां[2]मापद्यमानेन काञ्चीकलापेन दूयमानस्य नश्यत्त्रिवलिले[3]खावलयस्य क्रशिमानमुज्झतो मध्यभागस्य । इत्येवं ब्रुवाणमवनिपालमन्तर्मुखविनिगूढ[4]हासः शुकनासो देव किमायासयसि देवीमियमनया कथयापि लज्जते त्यज कुलवर्धनाकथितवार्तासंबद्धमालापमित्यब्रवीत् । एवंविधाभिश्च नर्मप्रायाभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वा शुकनासः स्वभवनमयासीत् । नरेन्द्रोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे तया सह तां निशामत्यवाहयत् ।

ततः क्रमेण यथा[5]समीहितगर्भदोहदसंपादनप्रमुदिता पूर्णे प्रस[6]वसमये पुण्येऽहन्यनवरतगलन्नाडिकाकलितकाल[7]कलैर्बहिरागृहीतच्छायैर्गणकैर्गृहीते लग्ने प्रशस्तायां वेलायामिरंमदमिव जल[8]धरमाला सकललोकहृदयानन्दकारिणं विलासवती सुतमसूत । तस्मिञ्जाते सरभसमितस्ततः प्रधावितस्य परिजनस्य चरणशतसंक्षोभचलिताक्षितितलो भूपालाभिमुखप्रसृतस्खलद्गतिविकलकञ्चुकिसहस्रो

भवो यस्य । सकृदेकवारम् । ०पत्रलतयोरिव । चूचुकं स्तनाग्रम् । ‘ चूचुको ना कुचाननम् ’ इति रत्नकोषः । अतिगाढतरतामतिदृढताम् । कृशस्य भावः क्रशिमा कार्श्यं तमुज्झतो बहुलीभवत इत्यर्थः । एतान्यन्तर्वत्नीलक्षणानि प्रायः संस्कृतकाव्येषूपलभ्यन्ते । अन्तर्मुखे विनिगूढो हासो यस्य । ‘ अनेन महापुरुषत्वं सूचितम् ’ इ. भानु० । नर्मप्रायाभिः–परिहासप्रचुराभिः । इष्टजनावर्जनरूपोऽग्राम्यः परिहासो नर्म । ‘ वैदग्ध्यक्रीडितं नर्म ’ इति दशरूपकम् । **यथेति**–यथासमीहितमिच्छामनतिक्रम्य यद्दोहदसम्पादनं गर्भिणीच्छापूरणं तेन प्रमुदिता । गर्भिण्या दोहदस्याप्रदाने अनिष्टं स्यात् । तदुक्तम्–गर्भिण्यास्तत्तदिच्छायां विशेषेण प्रयुज्यते । दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ॥ इति । अन्यत्र च–देयमप्यहितं तस्यै हिताय हितमल्पकम् । श्रद्धाभिघाते गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ॥ इति । **अनवरतेति**–अनवरतं गलन्ती या नाडिका घटिका । लक्षणया नाडीबोधकं पात्रम् । तया कलिता निश्चिता कालस्य कला मात्रा यैः ॥ आगृहीता आत्मनः शंकोर्वा छाया यैः । सूक्ष्मकालज्ञानार्थं छायामानमपि गृहीत्वा कृतकालनिर्णयैरित्यर्थः । गणकैर्मौहूर्तिकैः । लग्ने–‘ राशीनामुदयो लग्नम् ’ इत्यमरः । इरया जलेन माद्यति दीप्यते इरंमदो मेघज्योतिः । तमिव । **तस्मिन्निति**—तस्मिन्पुत्रे जाते राजकुले राजगृहे परिजनस्य महान् दिष्टिवृद्धिसंभ्रमः अभूत् इत्यन्वयः । चरणशतानां संक्षोभेण संरम्भन्यासेन चलितं कम्पितम् । भूपालाभिमुखं प्रसृतं प्रधावितं हर्षोद्रेकात्स्खलन्ती या गतिस्तया विकलं क्लान्तं कञ्चुकिसहस्रं यस्मिन् । जनसंमर्देन लोकसमूहेन निष्पिष्यमाणः

---

१ सकृल्लिखित. २ अतिगाढताम्. ३ रेखा. ४ अन्तर्मुखहासः. ५ समुचित. ६ पूर्णप्रसव. ७ कले. ८ मेघ, ९ शून्य.

जनसंमर्दनिष्पिष्यमाणपतितकुब्जवामनकिरातगणो विस्फार्य[१]माणान्तःपुरजनाभरणझंकारमनोहरः पूर्णपात्राहरणविलुप्य[२]मानवसनभूषणः संक्षोभितनगरो राजकुले दिष्टिवृद्धिसंभ्रमो महानभूत्। अनन्तरं च मन्दरमथ्यमानजलधिघोषगम्भीरदुन्दुभिध्वानपुरःसरेण प्रहतमृदुमृदङ्गशङ्खकाहलानकनिवहनिनादनिर्भरेण मङ्गलपटहपटुरवसंवर्धितेनानेकजनसहस्रकलकलबहुलेन त्रिभुवनमापूरयतोत्सवकोलाहलेन ससामन्ताः सा[३]न्तःपुराः सप्रकृतयः सराजलोकाः सवेश्यायुवतयः सबालवृद्धा ननृतुरागो[४]पालमुन्मत्ता इव हर्षनिर्भराः प्रजाः। प्रतिदि[५]नमवर्धत चन्द्रोदयेनेव जलधिः कलकलमुखरो राजसूनोर्ज[६]न्ममहोत्सवः।

पार्थिवस्तु तनयाननदर्शनोत्स[७]वहृतहृदयोपि दिवसवशेन मौहूर्तिकगणोपदिष्टे प्रशस्ते मुहूर्ते निवारितनिखिलपरिजनः शुकनासद्वितीयो मणिमय[८]मङ्गलकलशायु[९]गलाशून्येनासक्तबहुपुत्रिका[१०]लंकृतेन विविधनव[११]पल्लवनिवहनि-

---

संपीड्यमानोऽत एव पतितः कुब्जा वामनाः किराताश्च तेषां गणो यस्मिन्। ‘येषां शिरः शिरोधिपृष्ठिपादं लक्षणोपेतं न भवति पृष्ठ्युदरहृदयं च सुलक्षणं स्यात्ते कुब्जाः। एतद्विपरीतास्तु वामनाः केवलं स्वल्पतनवः किराताः’। इति भानु०। विस्फार्यमाणो वृद्धिं प्राप्यमाणः। पूर्णपात्रमुक्तपूर्वं तस्याहरणे विलुप्यमानानि वसनभूषणानि यस्मिन्। दिष्टिरानन्दस्तद्वृद्धिरानन्दसमयेऽन्यैः क्रियमाणमभिनन्दनं तस्य संभ्रमः संरम्भः। **अनन्तरमिति**—अनन्तरमुत्सवकोलाहलेन हर्षनिर्भराः प्रजा ननृतुरित्यन्वयः। कोलाहलं विशिनष्टि—०जलधिघोषवद्गम्भीरो धीरो दुन्दुभिध्वानः पुरःसरो यस्मिन्। प्रहतो यो मृदुर्मन्द्रो मृदङ्गः, शङ्खः काहलो वाद्यविशेषः। ‘वाद्यभाण्डविशेषे तु काहलः काहलाः खले।’ इति विश्वः। आनको दन्दुभिस्तेषां निवहस्तस्य निनादेन निर्भरः पूर्णः। मङ्गलार्थः पटहो मङ्गलार्थपटहो मङ्गलपटहः। प्रजा विशेषयति—सामन्तैः प्रत्यन्तदेशवर्तिभिर्नृपैः सहिताः। सवेश्यायुवतयस्तरुणवाराङ्गनासहिताः। आगोपालं गोपालान्बल्लवान्मर्यादीकृत्य यथा स्यात्तथा। **पार्थिवेति**—पार्थिवः सूतिकागृहमपश्यदिति दूरेणान्वयः। **तनयेति**—०दर्शनमेवोत्सवस्तेन हृतहृदयो दर्शनेच्छापरवशोपि। दिवसवशेन शुभदिनानुरोधात्। सूतिकागृहं विशिनष्टि—**द्वारेति**। द्वारदेशं विशेषयन्नाह—**मणीति**— ०युगलाशून्येन युगलसनाथेन। ‘पुत्रवत्या गृहद्वारोपरि मणिमयकलशारोपणं क्रियते इति राजस्थितिः।’ इति भानु०। आसक्ताः संश्लिष्टा बहुपुत्रिका मषीलिखितास्ताभिरलंकृतमिति गृहविशेषणम्। यस्मिन्गृहे प्रसूति-

---

[१] घूर्णमान. [२] विलुट्यमान. [३] सान्तःपुरजनाः. [४] गोपम्. [५] क्षणम्. [६] जन्मनः. [७] महोत्सव. [८] कनकमय. [९] कलशाशून्येन. [१०] काप्रतानेन. [११] वन.

रन्तरनिचितेन संनिहितकनकमयहलमुसलयुगेन[1] विरलग्रथितसितकुसुममिश्रदूर्वाप्रवालमालालंकृतेनाव[2]लम्बिताविकलव्याघ्रचर्मणा वन्दनमा[3]लान्तरालघटितघण्टागणेन द्वा[4]रदेशेन विराजमानम्, उभयतश्च द्वारपक्षकयोर्मर्यादानिपुणेन गोमयमयीभिरुत्तानविनिहितवराट[5]कदन्तुराभिरन्तरान्तराबद्धविविधवर्णरागरुचिरक[6]र्पासकुसुमलेशलाञ्छिताभिः कुसुम्भकेसरलवाश्लेषलोहिताभिर्लेखाभिरालिखितस्वस्तिकभक्तिजालमुपरचयता हरिद्रा[7]द्रवविच्छुरणप[8]रिपिञ्जराम्बरधारिणीं भगवतीं षष्ठीदेवीं कुर्वता विकचपक्षपुटविकटशिख[9]ण्डिपृष्ठमण्डलाधिरूढमालोललोहितपटघटितपताकमुल्लसि-

जायते तद्वारदेशे क्रमव्युत्क्रमाभ्यां मषीलिखिते संश्लिष्टे पुत्रिके क्रियेते इति वृद्धाचारः । कैश्चित्तु बहुपुत्रिका नाम श्लक्ष्णफलैरुपेतो विटपिविशेषः कथ्यते । शतावरीत्यन्ये । ” इति भानु० । संनिहितानि कनकमयानि हलं सीरः मुसलमयोग्रं युगं हलाङ्गविशेषः एतानि यस्मिन् । हलमुसलयोर्युगमिति वा । अयं राज्ञां गृहे क्वचिद्देशाचारः । **विरलेति**–विरलान्यसंहतानि ग्रथितानि गुम्फितानि यानि सितकुसुमानि धवलपुष्पाणि तैर्मिश्रा ये दूर्वाप्रवालास्तेषां मालयालंकृतेन । अविकलमखण्डम् । वन्दनमाला–‘ तोरणार्धे तु मङ्गल्यं दाम वन्दनमालिका । ’ इत्यभिधानचिन्तामणिः । तस्या अन्तराले मध्ये मध्ये घटितो घण्टागणो यस्य । पुनरपि गृहं विशेषयन्नाह– **उभयत इति** । मर्यादानिपुणेन स्थितिज्ञेन । पुरन्ध्रिवर्गेण । पुरन्ध्रिः पतिपुत्रवती स्त्री । ‘ स्यात्तु कुटुम्बिनी । पुरन्ध्री ’ इत्यमरः । समाधिष्ठितम् । किंकुर्वतेत्याह-द्वारपक्षकयोः द्वारपार्श्वभागयोरुभयतः ०जालमुपरचयता कुर्वता । गोमयमयीभिर्गोमयेन लिप्ताभिः । उत्तानमूर्ध्वमुखं विनिहितैर्वराटकैः कपर्दकैर्दन्तुराभिर्विषमाभिः । अन्तरान्तरा आबद्धा ये विविधा वर्णा गैरिकादयस्तेषां रागेण रुचिरः कर्पासस्तूलः स एव तस्य वा कुसुमं तस्य लेशैर्लाञ्छिताभिः । कुसुम्भं कमलोत्तरं तस्य केसरलवाः किञ्जल्कखण्डास्तेषामाश्लेषेण मिश्रणेन लोहिताभिः । आलिखिताः स्वस्तिका बन्धविशेषाः यस्मिन्नेवंभूतं भक्तीनां रचनाविशेषाणां जालमुपरचयतेति सम्बन्धः । यद्वा स्वस्तिकभक्तयो स्वस्तिकरचनाः । विच्छुरणं सिञ्चनं मिश्रणं वा । षष्ठीदेवी कात्यायनी जीवन्त्यपरनाम्नी । सा हि सूतिकायाः पञ्चमषष्ठादिनयोः—‘ आयाहि वरदे देवि महाषष्ठीति विश्रुते । शक्तिभिः सह बालं मे रक्ष जागरवासरे ’ ॥ इति मन्त्रेणावाह्य ‘ शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां लोकानां हितकारिणी । मातर्बालमिमं रक्ष महाषष्ठि नमोस्तु ते ’ ॥ इति मन्त्रेण पूज्यते । देवसेनेति केचित् । विकचाभ्यां विस्तीर्णाभ्यां पक्षपुटाभ्यां विकटो विशालः । ‘ विशङ्कटं विशालं स्यात्करालं विकटं तथा ’ । इति वैजयन्ती । यः शिखण्डी मयूरः तस्य पृष्ठमण्डलमधिरूढम् । आलोला ईषच्चञ्चला लोहितपटघटिताः पताका वजयन्त्यो यस्मिन् । उल्लसितावुद्भ्रमितौ शक्तिदण्डौ आयुधविशेषौ ताभ्यां प्रचण्डम् । विन्यस्तेनालक्तकपटलेन लाक्षारस-

---

१ युगलेन. २ आलम्बिता–विरल–विकट. ३ मालिका. ४ द्वोरण. ५ ०प्रकर. ६ कूर्पास, कार्पास. ७ हारिदद्राव. ८ पिञ्जरित. ९ शिखि.

तशक्तिदण्डप्रचण्डं कार्तिकेयं संघटयता विन्यस्तालक्तकपटलपाटलमध्यभागौ सूर्याचन्द्रमसावाबध्नता कुङ्कुमपङ्कपिञ्जरीकृतामूर्ध्वप्रोतकनकमययवनिकरकण्टकितामविरललग्नगौरसिद्धार्थकप्रकरतया[१] काञ्चनरसखचितामिव मृन्मयगुटिकाकदम्बमालां विन्यस्यता चन्दनजलधवलितेषु भित्तिशिखरभागेषु पञ्चरागविचित्रचेलचीरकलापचिह्नामापीतपिष्ट[२]पङ्काङ्कितां वर्धमान[३]परंपरामन्यानि च प्रसव[४]गृहमण्डनमङ्गलानि संपादयता पुरन्ध्रिवर्गेण समधिष्ठितम्, उपद्वारसंयतविविधगन्धकुसुममालालंकृतजरच्छागम्, अखिलव्रीहिमध्यो[५]वस्थापितार्यवृद्धाध्यासितशय[६]नशिरोभागम्, अनवरतदह्यमानाज्यमिश्रभुजगनिर्मोकमेषविषाणक्षोदम्, अनलप्लुष्यमाणारिष्ट[७]तरुपल्लवोल्लसितरक्षाधूमगन्धम्, अध्ययनमुखरद्विजगणविप्रकीर्यमाणशान्त्युदकलवम्, अभिनवलिखितमातृपटपूजान्यग्रधात्रीजनम्, अनेकवृद्धाङ्गनारब्धसूतिकामङ्गलगीतिकामनोहरम्, उपपाद्यमानस्वस्त्ययनं, क्रियमाणशिशुरक्षाबलिविधानम्,

---

निवहेन पाटलौ श्वेतरक्तौ आरक्तौ वा भागौ ययोस्तौ । सूर्याचन्द्रमसौ देवताद्वंद्वत्वात्पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । पुनः किं कुर्वता । **कुङ्कु ते** । ऊर्ध्वमुपरि प्रोताः स्यूता ये कनकमयाः सौवर्णा यवास्तेषां निकरेण कण्टकितां दन्तुरिताम् । अविरलं निबिडं लग्ना ये गौरसिद्धार्थका गौरसर्षपास्तेषां प्रकरो यस्यां सा० प्रकरा तस्या भावस्तत्ता तया हेतुभूतया । एवंविधां मृन्मयगुटिकानां मृत्तिकानिर्मितगुलिकानां कदम्बाः पुञ्जास्तेषां मालाम् । विन्यस्यता रचयता । **पञ्चेति** । पञ्चभिः वर्णैः विचित्राणि चेलचीराणि वस्त्रखण्डानि । आपीतेनेषत्पिञ्जरेण । वर्धमानपरम्परां शरावश्रेणीम् ।‘ वर्धमानः प्रश्नभेदे शरावैरण्डविष्णुषु ’ । इति कोषः । वृद्ध्यर्थं संविधानं वर्धमानमिति केचित् । **उपेति**–उपद्वारं द्वारसमीपे । जरच्छागो जरठोऽजः । **अखिलेति**–अखिला अखण्डाः । यद्वाखिलं हलाद्यकृष्टभूमिः । ‘ द्वे खिलाप्रहते समे ’ इत्यमरः । तत्र भवतीत्यखिलं हलकृष्टं क्षेत्रं तत्र भवा अखिलाः ये व्रीहयस्तेषां मध्येऽवस्थापिता यार्यवृद्धा तयाध्यासितः । मध्येवस्थापितश्चार्यवृद्धयाध्यासितश्च इति वा । शयनशिरोभागो यस्मिन् । ‘ आयुर्वृद्ध ’ इति पाठे आयुर्वृद्धा गोमयपुत्तलिका इति भा० । अनवरतं दह्यमान आज्येन सर्पिषा मिश्रो भुजगनिर्मोकः सर्पकञ्चुको मेषविषाणं च तयोः क्षोदश्चूर्णं यस्मिन् । अनले प्लुष्यमाणानां दह्यमानानामरिष्टपल्लवानां निम्बकिसलयानामूर्ध्वं प्रसृतो रक्षाधूमगन्धो यस्मिन् । ०शान्त्यर्थमुदकं तस्य लवाः पृषता यस्मिन् । अभिनवो लिखितो मातृपटः मातरो बालरक्षिण्यो देवताविशेषा यस्मिन्पटे लिख्यन्ते स पटः तस्य पूजायां व्यग्रो धात्रीजनो यस्मिन् । सूतिका प्रसूता स्त्री तस्या मङ्गलार्थं क्षेमार्थं गीतिकाः । उपपाद्यमानं क्रिय-

---

१ प्रकारतया. २ पिष्टातक. ३ नक. ४ सूतिकागृह. ५ अवस्थित. ६ शयनीय. ७ निम्बतरु.

आबध्यमानधवलकुसुमदामशतम्, अविच्छिन्नपठ्यमाननारायणनामसहस्रम्, अमलहाटकयष्टिप्रतिष्ठापितैरन्तःशुभशतानीव निश्चलशिखैर्ध्यायद्भिर्मङ्गलप्रदीपैरुद्भासितम्, उत्खा[1]तासिलतासनाथपाणिभिः सर्वतो रक्षापुरुषैः परिवृतं सूतिकागृहम[2]पश्यत्। अम्भः पावकं च स्पृष्ट्वा विवेश।

प्रविश्य च प्रसवपरिक्षामपाण्डुमूर्तेरुत्सङ्गगतं विलासवत्याः, स्वप्रभासमुदयोपहतगर्भगृहप्रदीपप्रभम्, अपरित्यक्तगर्भरागत्वादुदयपरिपाटलमण्डलमिव सवितारम्, अप[3]रसंध्यालोहितबिम्बमिव चन्द्रमसम्, अनुपजातकाठिन्यमिव कल्पतरुपल्लवम्, उत्फुल्लमिव रक्तारविन्दराशिम्, अवनिदर्शनावतीर्णमिव लोहिताङ्गं, विद्रुमकिसलयदलैरिव बालातपच्छेदैरिव पद्मरागरश्मिभिरिव रचितावयवम्, अनभिव्यक्तमुखपञ्चकमिव महासेनं, सुरवनिताक[4]रपरिभ्रष्टमिवामरपतिकुमारकम्, उत्तप्तकल्याणकार्तस्वरभास्वरया स्वदेहप्रभया पूरयन्तमिव वासभवनम्, उद्भासमानैः सहजभूषणैरिव महापुरुषलक्षणैरुपेतम्, आगामिकालपालनप्रहृष्टयेव श्रिया समा-

---

माणं स्वस्ति ईयते प्राप्यतेऽनेनेति स्वस्त्ययनं मन्त्रादिपाठेनारिष्टनिवारणं यस्मिन्। ०बलिविधानं देवताभ्य उपहारकल्पनम्। **अविच्छिन्नेति**—अविच्छिन्नं यथा तथा पठ्यमानं नारायणस्य नामसहस्रं यस्मिन्। हाटकयष्टयः सुवर्णदण्डाः। निश्चला निष्कम्पा शिखा येषाम्। निश्चलशिखत्वाद्ध्यायद्भिरिवेत्युत्प्रेक्षा। ध्यानस्थितयोगिनो निश्चलदीपसाम्यं वर्णितमीश्वरगीतासु—‘यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता। योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः’॥ इति। उत्खाताः कोषाद्बहिःकृष्टाः। **अम्भ इति** बालकदर्शने दृष्टिदोषनिवारणार्थमेतत्। इति भानु०। **प्रविश्येति**—स्वप्रभासमुदयेन स्वकान्त्युदयेनोपहतास्तिरस्कृततेजःप्रसरा गर्भगृहप्रदीपप्रभा येन तम्। महाप्रदीपपुरतोऽल्पा दीपा न स्फुरन्तीति भावः। अनुरूपभावो रघुवंशे—‘अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा। निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव’॥ ‘रघुवंशप्रदीपेन तेनाप्रतिमतेजसा। रक्षागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टा इवाभवन्’॥ इति च। **उदयेति**—उदयेन परि समन्तात्पाटलं श्वेतरक्तं मण्डलं यस्य। अपरसन्ध्या पश्चिमसन्ध्याकालः। लोहिताङ्गो मङ्गलग्रहः। विद्रुमेति—प्रवालाङ्कुरच्छेदैः। अनभिव्यक्तमप्रकटीभूतम्। तस्य षण्मुखत्वात्। अमरपतिरिन्द्रः। कल्याणं क्षेमकरं कार्तस्वरं सुवर्णम्। कल्याणकार्तस्वरमुत्तमजाति हेम वा। महापुरुषलक्षणानि सामुद्रकशास्त्रे प्रसिद्धानि तैः। एतानि त्वग्रे शुकनास एव कथयिष्यति। **आगामीति**—आगामिनि काले भविष्यत्काले यदात्मनः पालनं तेन प्रहृष्टया। विगतो निमेषो यस्मात्तदत एव निश्चलं पक्ष्म यस्य तेन।

---

१ उद्यत. २ अदर्शत्. ३ अपरेति नास्ति क्वचित्. ४ करतल.

लिङ्गितमाह्लादहेतुमात्मजं ददर्श । विगतनिमेषनिश्चलपक्ष्मणा मुहुर्मुहुः प्रमृष्टसंघटित[1]ानन्दबाष्प[2]पटलप्लुततारकेण दूर[3]विस्फारितेन स्निग्धेन चक्षुषा पिबन्निवालपन्निव स्पृशन्निव मनोरथसहस्रप्राप्तदर्शनं सस्पृहमीक्षमाणस्तनयाननं मुमुदे । कृतकृत्यं चात्मानं मेने । समृद्धमनोरथः शुकनासस्तु शनैः शनैरङ्गप्रत्यङ्गान्यस्य निरूपयन्प्रीतिविस्तारितलोचनो[4] भूमिपालमवादीत् । देव पश्य पश्यास्य कुमारस्य गर्भसंपीडनवशादपरिस्फुटावयवशोभस्यापि माहात्म्यमाविर्भावयन्ति चक्रवर्तिचिह्नानि । तथा हि अस्य संध्यांशुरक्त[5]बालशशिकलाकारे ललाटपट्टे नलिन[6]नालभङ्गतन्तुतन्वीयमूर्णा परिस्फुरति । एतद्विकचपुण्डरीकधवलं कर्णान्तायतं मुहुर्मुहुरुन्मिषितैर्धवलयतीव वासभवनमरालपक्ष्म लोचनयुगलम् । विजृम्भमाणकमलकोशपरिमलमनोहरमियमस्य सहजमाननामोदमाजिघ्रतीव दूरायता कनकलेखेव नासिका। रक्तोत्पलकलिकाकार[7]मुद्वहतीव चास्याधर[8]रुचकम्। रक्तोत्पलकर्णिकालोहिततलौ भगवतो[9] विष्टरश्रवस इव शङ्खचक्रचिह्नौ प्रशस्तलेखालाञ्छितौ करौ । अभिनवकल्पतरुपल्लवकोमलं लेखामयैर्ध्वजरथतुरगातपत्रकमलैरलंकृतमनेकनरेन्द्रसहस्रचूडा-

---

प्रमृष्टेति–मुहुर्मुहुः प्रमृष्टं यत्संघटितानामविरलानामानन्दबाष्पाणां पटलम् । आदौ प्रमृष्टं पश्चात्संघटितं पुनःप्रादुर्भूतमानन्दपटलमिति वा । तेन प्लुताकुला तारका यस्मिन् । विस्फारितेन विस्तारितेन । स्निग्धेन स्नेहपूर्णेन । अङ्गानि मुख्यावयवाः प्रत्यङ्गानि तेषामवयवास्तानि । स्थूलसूक्ष्मावयवानित्यर्थः । **गर्भेति**–गर्भे गर्भाशये यत्सम्पीडनं तस्याल्पावकाशत्वात्तेनापरिस्फुटा अनभिव्यक्ता अवयवानां शोभा यस्य । सन्ध्यांशुभी रक्ता या बालशशिकला द्वितीयाचन्द्रस्य कला सेवाकारो यस्य । नलिननालं मृणालं तस्य भङ्गाच्छेदाद्यः तन्तुस्तद्वत्तन्वी सूक्ष्मा । एतच्चक्रवर्तिलक्षणद्वयमुक्तं प्राक् (पृ. २०.) । विकचं प्रफुल्लं । उन्मिषितैरुन्मीलनैः । अरालं पक्ष्म यस्य तदरालपक्ष्म कुटिलरोम । 'अरालं वृजिनं जिह्मम्' इत्यमरः । विजृम्भमाणो विकसन् यः कमलकोशस्तस्य परिमलवन्मनोहरम् । दूरमत्यन्तमायता । अधरो रुचकमिव । रुचकं ग्रीवाभरणं मणिनिर्मितं वा सुवर्णनिर्मितं वा । 'ग्रीवाभरणकं चैषु चतुर्षु रुचकं स्मृतम् ।' इत्यनेकार्थः । विष्टरश्रवा विष्णुः । विष्टर इव श्रवसी कर्णौ अस्य । यद्वा विष्टरे वृक्षविशेषे श्रूयते इति विष्टरश्रवाः । विष्टरोऽत्राश्वत्थः । 'अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्' इति भगवद्गीतोक्तेः । **रक्तेति**–चक्रवर्तिचिह्नानि उक्तपूर्वाणि (पृ० ९) । **ध्वजेति**–तदुक्तं सामुद्रिके–यस्य पादतले पद्मं चक्रं

---

१ संघट्टिता. २ बाष्पबिन्दु. ३ दूरम्. ४ विस्फारितलोचनम्, विस्फारिताक्षः, विस्फारितलोचनः. ५ ०शुक. ६ नवनलिन. ७ अनुरागम्. ८ एतस्य, अधरकं,-कपुटकम्. ९ भवतः.

मणिचक्रचुम्बनोचितं चरणयुगलम् । एष च दुन्दुभेरिवातिगम्भीरः स्वरयोगोस्य रुदतः श्रूयते ।

इत्येवं कथयत्येव तस्मिन्ससंभ्रमापसृतेन राजलोकेन द्वारि[1] स्थितेन दत्तमार्गस्त्वरितगतिरागत्य प्रहर्षोद्गमपुलकिततनुः स्फारीभवल्लोचनो मङ्गलक[2]नामा प्रहृष्टवदनः पुरुषः पादयोः प्रणम्य राजानं व्यजिज्ञपत् । देव दिष्ट्या वर्धसे । प्रतिहतास्ते शत्रवः । चिरं जीव । जय[3] च पृथिवीम् । त्वत्प्रसादादत्रभवतः शुकनासस्यापि ज्येष्ठायां ब्राह्मण्यां मनोरमाभिधानायां राम इव रेणुकायां तनयो जातः । श्रुत्वा देवः प्रमाणमिति ।

अथ नृपतिरमृतवृष्टिप्रतिममाकर्ण्य तद्वचनं प्रीतिविस्फारिताक्षः प्रत्यवदत् । अहो कल्याणपरंपरा । सत्योयं जन[4]प्रवादो यद्विपद्विपदं संपत्संपदमनुबध्नातीति । सर्वथा समानसुखदुःखतां दर्शयता विधिनापि भवतेव वयमनुवर्तिताः । इत्यभिधाय प्रीतिविकसितमुखः सरभसमालिङ्ग्य विहसन्स्वयमेव शुकनासस्योत्तरीयं पूर्णपात्रं जहार । तस्मै च प्रीतमनाः प्रियवचन[5]श्रवणानुरूपं पुरुषायापरिमितं पारितोषिकमादिदेश । उत्थाय च तथैव तेन चरणविकुट्टन[6]क्वणित[7]नूपुरसहस्र-

---

वाप्यथ तोरणम् । अङ्कुशं कुलिशं छत्रं स सम्राड् भवति ध्रुवम् ॥ इति । **अनेकेति**—अनेकानि यानि नरेन्द्रसहस्राणि तेषां चूडामणीनां चक्रम् । स्वरयोगो ध्वनिसंमेलनम् । **प्रहर्षेति**—प्रकृष्टस्य हर्षस्योद्गमेनोद्रेकेण पुलकिततनू रोमाञ्चितगात्रः । रामः परशुरामः । रेणुका जमदग्निभार्या । सा च क्षत्रिया राज्ञः प्रसेनजितस्तनया । तदुक्तं भारते—'स प्रसेनजितं राजन् अधिगम्य नराधिपम् । रेणुकां वरयामास स च तस्मै ददौ नृपः' ॥ इति । जनप्रवादो लोकोक्तिः । **सर्वथेति**—इयं शुकनासं प्रत्युक्तिः । कर्तव्याकर्तव्यनिश्चये समवृत्तिना भवतेव वस्तुयाथार्थ्यदर्शनेन विधिना वयमनुवर्तिताः । अजानता मया पुत्रजननात्प्राक् नियतिर्दूषिता । अधुना च तयैवानन्दस्य परां काष्ठामधिरोपितस्य मम प्रज्ञाचक्षुरुन्मीलितं येन वस्तुस्वरूपस्य यथावद्ग्रहणेलमस्मि संवृत्त इति राज्ञोभिप्रायः । 'सर्वप्रकारेण समानं सुखदुःखं ययोस्तयोर्भावस्तत्ता तां दर्शयता । यथा पुत्रप्राप्त्या मत्साम्यं तव तथा भवतो ममापि ग मिति भावः' इति भानुचन्द्रः । सरभसं सहर्षम् । पूर्णपात्रं तत्स्थाने इत्यर्थः । आदिदेश दातुमिष्टवान् । उत्थाय च शुकनासभवनं गत्वा द्विगुणतरमुत्साहमकारयदित्यन्वयः । अन्तःपुरिकाजनेनानुगम्यमानः सन् । अन्तःपुरिकाजनविशेषणान्याह । **चरणेति**—चरणानां विकुट्टनेन सरभसपातेन क्वणितं यन्नूपुरसहस्रं तेन मुखरितानि वाचालितानि दिगन्तराणि येन । सरभसं वेगेन य उत्क्षेपस्तेन

---

[1] द्वारस्थितेन [2] मङ्गल०. [3] पृ० परिपालय. [4] लोक० [5] प्रियवचनानुरूपम्. [6] विघट्टन. [7] मणिनूपुर

मुखरितदिगन्तरेण सरभसोत्क्षेपचलितमणिवलयावलीवाचालितभुजल[1]तेनोर्ध्वीकृतैरुत्तानतलैः करपुटैरनिल[2]लुलितामाकाश[3]कमलिनीमिव दर्शयता पर्यस्तमृदितकर्णपल्लवेन परस्पराङ्गदकोटिसंघट्टदष्टपाटितोत्तरीयांशुकेन श्रमजलधौताङ्गरागरञ्जित[4]नवीनवाससा किंचिदवशिष्टतमालपत्रेण विलसद्वारविलासिनीहसितैरुन्निद्रकैरववनानुकारं प्रथयता सरभस[5]वल्गनस्खलल्लोलहारलतास्फालितकुचस्थलेन सिन्दूरतिलक[6]लुलितालकलेखेन विप्रकीर्णपिष्टातकपांशुपुञ्जपिञ्जरितकेशपाशेन प्रनृत्त[7]कलमूककुब्जकिरातवामनबधिरजडजनपुरःसरेणोत्तरीयांशुकग्रीवाबद्धावकृष्ट[8]विडम्बितजरत्कञ्चुकिकदम्बकेन वीणावेणुमुरजकांस्यताललया[9]नुगतेन कलमधुरमुद्गायता हर्षनिर्भरतया मत्तेनेवोन्मत्तेनेव ग्रहगृहीतेनेव व्यपगतवाच्यावाच्यविवेकेन [10]नृत्तक्रीडाप्रसक्तेनान्तःपुरिकाजनेन, प्रचल[11]मणिकुण्डला[12]हतकपोलभित्तिना च विघूर्णमानकर्णोत्पलेनाधोविगलितविलोलशेखरेण दोलायमान[13]वैकक्षककुसुममालेन निर्दयप्रहतभेरी-

चलिता या मणिवलयावली रत्नकंकणश्रेणिः तया वाचालिता भुजलता यस्य तेन । उत्तानतलैरूर्ध्वतलैः प्रसृततलैर्वा । अनिललुलितां वायुना लुठिताम् । कमलिनीं सरः । विकचकमलतुल्यहस्तप्रसरणादिति भावः । पर्यस्ताः संरम्भवशात्परिच्युता मृदिताः पादास्फालनेन चूर्णिताश्च कर्णपल्लवाः कर्णोपरि निहिताः पल्लवा यस्य । परस्परं योऽङ्गदकोटीनां बाहुभूषणाग्राणां संघट्टस्तेन दष्टं विद्धं पाटितं चोत्तरीयांशुकं यस्य तेन । किंचिदल्पमवशिष्टं न त्वधश्च्युतं तमालपत्रं यस्य । संरम्भवशादितरेषां वस्त्रभूषणानां पतनेपि सौभाग्यातिशयलक्षणमण्डनानि तमालपत्राणि कथमपि व्यवस्थापितानीति भावः । तमालपत्रं कस्तूर्यादिकृतो ललाटे तिलकविशेषो वा । ‘तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्’। इत्यमरः । **विलसदिति**—विलसन्त्यः सविलासा या वारयोषितः तासां हसितैः यद्वा विलसन्ति यानि हसितानि तैः । सरभसं वेगेन यद्वल्गनं परिवर्तनं तेन स्खलन्त्यः स्वस्थानाच्चलन्त्यो लोलाश्च या हारलतास्ताभिरास्फालितं ताडितं कुचस्थलं यस्य । सिन्दूरतिलकेषु लुलिता सक्तेति यावत् अलकलेखा केशततिः यस्य । पिष्टात एव पिष्टातकः पटवासः । ‘पिष्टातः पटवासकः’ इत्यमरः । विप्रकीर्ण इतस्ततः क्षिप्तः यः पिष्टातकपांशुपुञ्जस्तेन पिञ्जरितः केशपाशः केशकलापो यस्य तेन । **प्रनृत्तेति**-प्रनृत्ताः प्रमोदातिरेकादारब्धताण्डवाः कलमूका अवाक्श्रुतयः । ‘कलमूकोऽवाक्श्रुतिः’ इति हलायुधः । जडा मूर्खाः । एते पुरःसरा अग्रगामिनो यस्य तेन । उत्तरीयांशुकेन ग्रीवाय बद्धमवकृष्टं च तेन प्रकारेण विडम्बितं च, कञ्चुकिकदम्बकं येन । **वीणेति**-एतेषां लयः साम्यं तेनानुगतेन । मत्तेन क्षीबेन । उन्मत्तेन वायुग्रस्तेन । पुनश्च राजपरिजनेनानुगम्यमानः । कीदृशेन परिजनेनेत्याह-**प्रचलेति**। प्रचलैः मणिकुण्डलैः आहते । प्रशस्तौ कपोलौ कपोलभित्ती पृथुकपोलौ यस्य तेन विघूर्णमानं विलुठत् । कर्णोत्पलं यस्य तेन। वैकक्षकं विशिष्टः कक्षोऽस्माद्विकक्षमुरः । तत्र भवम्। ‘तत्र भवः’ इत्यण् । यद्यज्ञोपवीतवदुरसि तिर्यक् क्षिप्तं तत् । ‘वैकक्षकं तु तत् । यत्ति-

---

[1] भुजवलयेन. [2] लुण्ठिताम्. [3] आकाशगङ्गा. [4] चीन, स्वच्छचीन; चीर. [5] चलन. [6] लोलित० [7] विकल. [8] विलम्बित. [9] अनुयातेन. [10] नृत्यगीत. [11] प्रचलित. [12] उद्घट्टित. [13] वैकक्ष.

मृदङ्गमर्दलपटहनिनादानुगतकाहलाशङ्खरवजनितरभसेन चरणसंनिपातैर्दारयतेव[1] वसुधां[2] राजपरिजनेन, प्रवृत्तनृत्तेन च चारणगणेन विविधमुखवाद्य[3]कृतकोलाहलेन पठता गायता[4] चानुगम्यमानः शुकनासभवनं गत्वा द्विगुणतरमुत्सवमकारयत् ।

अतिक्रान्ते च षष्ठीजागरे प्राप्ते दशमेहनि पुण्ये मुहूर्ते गाः सुवर्णं च कोटिशो ब्राह्मणसात्कृत्वा मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशन्दृष्टः इति स्वप्नानुरूपमेव राजा स्वसूनोश्चन्द्रापीड इति नाम चकार । अपरेद्युः शुकनासोपि कृत्वा ब्राह्मणोचिताः सकलाः क्रियाः राजानुमतमात्मजस्य विप्रजनोचितं वैशम्पायन इति नाम चक्रे । क्रमेण कृतचूडाकरणादिबालक्रियाकलापस्य शैशवमतिचक्राम चन्द्रापीडस्य ।

तारापीडः क्रीडान्यासङ्गविघातार्थं बहिर्नगरादनुसिप्रम[5]र्धक्रोशमात्रायाममतिमहता तुहिनगिरिशिखर[6]मालानुकारिणा सुधाधवलेन[7] प्राकारमण्डलेन परिवृतमनुप्राकारमाहितेन महता परिखावलयेन परिवेष्टितमतिदृढकपाटसपुटमुद्घाटितैकद्वारप्रवेशमेकान्तोपरचिततुरंगवाह्यालीविभागमधःकल्पितव्यायामशालममरागाराकारं विद्यामन्दिर[8]मकारयत् । सर्वविद्याचार्याणां च संग्रहे यत्नमतिमहान्तमन्वष्ठित् । तत्रस्थं च तं केसरिकिशोरकमिव पञ्जरगतं कृत्वा प्रतिषिद्धनिर्गममाचार्यकुलपुत्रप्रा-

---

येक् क्षिप्तमुरसि ' इत्यमरः । **निर्दयेति**–निर्दयं प्रहता ये भेरी–पटहास्तेषां रवेणानुगतो यः काहलाशंखरवस्तेन जनितो रभस उत्साहो यस्य । चारणगणेन कुशीलवसमुदायेन । मुखवाद्यं वंशादि सुषिरम् । मुखमेव वाद्यमिति भानु० । षष्ठीजागरे पूर्वोक्तषष्ठीदेवीपूजादिषष्ठदिनकृत्ये । षष्ठदिने रात्रौ जागरणमावश्यकम् । तदुक्तं–सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः । तासां यागनिमित्तार्थे शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता । षष्ठाह्नरात्रियागं तु जन्मदानां तु कारयेत् । राम जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः ॥ ' षष्ठीं निशां विशेषेण कृतरक्षाबलिक्रियाः । जागृयुर्बान्धवास्तस्या दधतः परमां मुदम् ' ॥ इति वाग्भटश्च । प्राप्ते दशमेहनि–जननाद्दशरात्रे व्युष्टे नामधेयकरणमिति गोभिलस्मरणात् । एकादशे द्वादशे वा पिता नाम कुर्यादिति श्रुतेश्च । चन्द्रापीडः –चन्द्र आपीडः शेखरो लक्षणया लाञ्छनं यस्य । चूडाकरणं चौलकर्म । तथाहि मनुशासनम्– चूडाकर्म द्विजातीनां (ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानाम्) सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेब्दे तृतीये वा कर्तव्यं धर्मचोदनात् ॥ इति । **क्रीडेति**–क्रीडा कन्दुकादिना खेलनम् । ' क्रीडा खेला च कूर्दनं ' इत्यमरः । तत्र व्यासङ्गोत्यासक्तिस्तस्य विघातार्थं दूरीकरणार्थम् । अनुसिप्रं सिप्रायाः समीपम् । आयामो दैर्घ्यम् । तुहिनगिरिर्हिमाचलः । प्राकारमण्डलेन वप्रवलयेन । परिखा खातं तस्य वलयेन । अतिदृढानि कपाटसंपुटानि यस्य । ०वाह्यालीनां शिबिकाप्रवहणादीनां विभागो व्यवस्थापनस्थानम् । **आचार्येति**–आचार्या विद्याध्यापकाः कुलपुत्रप्रायः परिजनश्च परिवारो

---

[1] विदारयतेव. [2] वसुन्धराम्. [3] विविधवाद्य. [4] वलगता च. [5] अनुक्षिप्रम्. [6] शिखरानुकारिणा. [7] धवलेन, प्राकारधवलेन चन्द्रशालावलयेन विलासितम्. [8] विद्यागृहम्.

यपरिजनपरिवारमपनीताशेषशिशुजनक्रीडा[1]व्यासङ्गमनन्यमनसमखिलविद्योपादानार्थमाचार्येभ्यश्चन्द्रापीडं शोभने दिवसे वैशम्पायनद्वितीयमर्पयांबभूव । प्रतिदिनं चोत्थायोत्थाय सह विलासवत्या विरलपरिजनस्तत्रैव गत्वैनमालोकयामास राजा।

चन्द्रापीडोऽप्यनन्यहृदयतया तथा नियन्त्रितो राज्ञाचिरेणैव कालेन यथास्वमात्मकौशलं प्रकटयद्भिः पात्रवशादुपजातोत्साहैराचार्यैरुपदिश्यमानो[2]: सर्वा विद्या जग्राह । मणिदर्पण इवातिनिर्मले तस्मिन्संचक्राम सकलः कलाकलापः । तथा हि पदे वाक्ये प्रमाणे धर्मशास्त्रे राजनीतिषु व्यायामविद्यासु चापचक्र[3]चर्मकृपाणशक्तितोमरपरशुगदाप्रभृतिषु सर्वेष्वायुधविशेषेषु रथचर्यासु गजपृष्ठेषु तुरंगमेषु वीणावेणुमुरजकांस्यतालदर्दुरपुटप्रभृतिषु वाद्येषु भरतादिप्रणीतेषु नृत्तशास्त्रेषु नारदीयप्रभृतिषु गान्धर्ववेदविशेषेषु हस्तिशिक्षायां तुरगवयोज्ञाने पुरुषलक्षणेषु चित्रकर्मणि पत्र[4]च्छेद्ये पुस्तकव्यापारे लेख्यकर्मणि सर्वासु द्यूतकलासु गन्धर्वशास्त्रेषु शकुनिरुतज्ञाने ग्रहगणिते रत्नपरीक्षासु दारुकर्मणि दन्तव्यापारे वास्तुविद्यास्वायुर्वेदे यन्त्रप्रयोगे[5] विषापहरणे सुरुङ्गोपभेदे तरणे लङ्घने प्लुतिष्वारोहणे[6] रतितन्त्रेष्विन्द्रजाले कथासु नाटकेष्वाख्यायिकासु काव्येषु महाभारतपुराणेतिहासरामायणेषु सर्वलिपिषु सर्वदेशभाषासु सर्वसंज्ञासु सर्वशिल्पेषु छन्दःस्वन्येष्वपि कलाविशेषेषु परं कौशल[7]मवाप ।

यस्य । अर्पयाम्बभूव एतच्च पञ्चमवर्षान्ते ज्ञेयम्–तदुक्तम् 'प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भं च कारयेत् ।' इति । **अपनीतेति**–अपनीतः अशेषा याः शिशुजनक्रीडास्तासु व्यासंगो यस्य तम् । **पात्रेति**–उपजातोत्साहैः श्रमसाफल्यादिति भावः । उक्तं च रघौ 'क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति' इति । पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः इति च मालविकाग्निमित्रे । **मणीति**–अनुरूपभाव उत्तररामचरिते–प्रभवति शुचिर्बिम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः । इति । पदं व्याकरणशास्त्रम् । वाक्यं मीमांसाद्वयम् । प्रमाणं न्यायवैशेषिकसांख्यपातञ्जलादिरूपम् । धर्मशास्त्रं मन्वादिप्रणीतम् । चर्म खड्गाद्याघातनिवारणार्थः चर्मफलकः । रथचर्या रथपरिवर्तनम् । दर्दुरपुटं वाद्यविशेषः । चित्रकर्मण्यालेख्यविद्यायाम् । पत्रच्छेद्ये पत्रभङ्गच्छेदने । पुस्तकव्यापारे मृद्दार्वादिमयाकृतिनिर्माणे । 'पुस्तं लेप्यादिकर्मणि' इत्यमरः । लेख्यकर्मणि शलाकादिनाकृतिविशेषनिर्माणे । ग्रहगणिते ज्योतिर्विद्यायाम् । दारुकर्मणि तक्षशिल्पे । दन्तव्यापारे दन्ता हस्तिरदनास्तेषु व्यापारे यद्वा दन्तचिकित्सायाम् । वास्तुविद्यासु गृहनिर्माणविद्यासु । आयुर्वेदे वैद्यकशास्त्रे । सुरङ्गा संधिला तयोपभेदे गृहान्तःप्रवेशकर्मणि । लङ्घने परिखादीनामुल्लङ्घने । प्लुतयो हस्त्यादिभिर्युद्धेषु संग्रामादिषु च विद्युत्करणादिरूपास्तासु । इन्द्रजालं मायिकविद्या । नाटकादि व्याख्यातम् । महाभारतम्–अस्य निरुक्तिः–'भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु । तरणं सर्वतीर्थानां तेन भारतमुच्यते ॥' संज्ञाः परिभाषाः हस्ताद्यैरर्थसूचना वा तासु ।

---

[1] शिशुक्रीडन. [2] मानः. [3] वर्म. [4] यन्त्र. [5] मन्त्रप्रयोगे. [6] आरोहणावरोहणे. [7] सर्वकौशलम्.

सहजा चास्य[1]जस्रमभ्यस्यतो वृकोदरस्येव शैशव एवाविर्बभूव सर्वलोकविस्मयजननी महाप्राणता । यदृच्छया क्रीडताप्यनेन करतलाव[2]लम्बितकर्णपल्लवावनताङ्गाः सिंहकिशोरकक्रमाक्रान्ता इव गजकलभकाश्चलितुमपि न शेकुः । एकैकेन कृपाणप्रहारेण बाल एव तालतरून्मृणालदण्डानिव लुलाव । सकलराजन्यवंशवनदावानलस्य परशुरामस्येवास्य नाराचाः शिखरिशिलातलभिदो बभूवुः । दशपुरुषसंवाहनयोग्येन चायोदण्डेन श्रममकरोत् । ऋते च महाप्राणतायाः सर्वाभिरन्याभिः [3]कलाभिरनुचकार तं वैशम्पायनः । चन्द्रापीडस्य तु सकलकलाकलापपरिचयबहुमानेन शुकनासगौरवेण सहपांशुक्रीडनतया सहसंवृद्धतया च सर्वविश्रम्भस्थानं द्वितीयमिव हृदयं वैशम्पायनः परं मित्रमासीत् । निमेषमपि तेन विना स्थातुमेकाकी न शशाक । वैशम्पायनोपि तमुष्णकरमिव वासरोनुगच्छन्न क्षणमपि विरहयांचकर ।

एवं तस्य सर्वविद्यापरिचयमाचरतश्चन्द्रापीडस्य त्रिभुवनविलोभनीयोऽमृतरस इव सागरस्य, सकललोक[4]हृदयानन्दजननश्चन्द्रोदय इव प्रदोषस्य, बहुविधरागविकारभङ्गुरः सुरधनुःकलाप इव जलधरसमयस्य, मकरध्वजायुधभूतः कुसुमप्रसव इव कल्पपादपस्य, अभिनवाभिव्यज्यमानरागरमणीयः सूर्योदय इव कमलवनस्य, विविधलास्यविलासयोग्यः कलाप इव शिखण्डिनः, यौवनारम्भः प्रादुर्भवन्रमणीयस्यापि द्विगुणां रमणीयतां पुपोष । लब्धावसरो नव[5]सेवक इव निकटीबभूवास्य मन्मथः । लक्ष्म्या सह वितस्तार वक्षः-

---

अभ्यस्यतः श्रमं कुर्वतः । महाप्राणता वीर्यातिशयः । करतलेन अवलम्बिता धृताः कर्णपल्लवाः कर्णान्तास्तैरवनतान्यङ्गानि येषां ते तथोक्ताः । क्रम आपातः । नाराचा अयोमुखा बाणाः । **शिखरीति**– परशुरामेण क्रौञ्चपर्वतदारणकथा प्रसिद्धैव । सकला राजन्य(क्षत्रिय)वंशास्तेषां तेषु वा दावानलस्तस्य । तदुक्तं भारते–त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः । समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरह्रदान् ॥ इति। श्रमम्–व्यायामम् । शुकनासगौरवेण शुकनाससम्बन्धिन्या पूज्यत्वबुद्ध्या सर्वविश्रम्भस्थानमाखिलवस्तुषु विश्वासभूमिः । **त्रिभुवनेति**–अमृतरसः यौवनारम्भश्च । इतराण्यपि विशेषणान्युभयत्र योज्यानि । **बहुविधेति**—बहुविधो रागः शृङ्गारभावस्तस्य विकारैर्भङ्गुरोऽस्थिरः । पक्षे बहुविधा ये रागा नीलपीतादयस्तेषां विकारैर्भङ्गुरो वक्रोऽचिरस्थायी वा । **अभिनवेति**—रागोऽनुरागो रक्तिमा च । विविधानि लास्यानि विलासाश्च तेषां योग्यः । विलासः—धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः । इत्युक्तलक्षणः । विलासोङ्गे विशेषो यः प्रियाप्तावासनादिषु । इत्युक्तलक्षणो वा । नवसेवक इव तस्य शृङ्गारसहायत्वात्सेवकत्वम् । स्वामिसेवकभावान्मदनस्य चन्द्रापीडाधीनता । **लक्ष्म्येति**—अत्र सहोत्या लक्ष्म्या विस्तारस्येव

---

१ श्रमम्, अजस्रश्रमम्. २ आकुञ्चित. ३ विद्याभिः. ४ हृदयनयना॰. ५ सेवक, अनुसेवक.

स्थलम्। बन्धुजनमनोरथैः सहापूर्यतोरुदण्डद्वयम्। अरिजनेन सह तनिमानमभजत मध्यभागः। त्यागेन सह प्रथिमानमाततान नितम्बभागः। प्रतापेन सहारुरोह रोमराजिः। अहितकलत्रालकलताभिः सह प्रलम्बतामुपययौ भुजयुगलम्। चरितेन सह धवलतामभजत लोचनयुगलम्। आज्ञया सह गुरुर्बभूव भुजशिखरदेशः। स्वरेण सह गम्भीरतामाजगाम हृदयम्।

एवं च क्रमेण समारूढयौवनारम्भं परिसमाप्तसक[1]लकलाविज्ञानमधीताशेषविद्यं चावगम्यानुमोदितमाचार्यैश्चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधिकृतं बलाहकनामानमाहूय बहु[2]तुरगबलपदातिपरिवृतमतिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणोत्। स गत्वा विद्यागृहं द्वाः[3]स्थैः समावेदितः प्रविश्य क्षितितलाव[4]लम्बितचूडामणिना शिरसा प्रणम्य स्वभूमिसमुचिते राजसमीप इव सविनयमासने राजपुत्रानुमतो न्यषीदत्। स्थित्वा च मुहूर्तमात्रं बलाहकश्चन्द्रापीडमुपसृत्य दर्शितविनयो व्यजिज्ञपत्। कुमार महाराजः समाज्ञापयति। पूर्णा नो मनोरथाः। अधीतानि शास्त्राणि। शिक्षिताः सकला कलाः। गतोसि सर्वास्वायुधविद्यासु परां प्रतिष्ठाम्। अनुमतोसि निर्गमाय विद्यागृहात्सर्वाचार्यैः। उपगृहीतशिक्षं गन्धगजकुमारकमिव वारिबन्धा[5]द्विनिर्गतम[6]वगतसकलकलाकलापं पौर्णमासीशशिनमिव नवोद्गतं पश्यतु त्वां जनः। व्रजन्तु सफलतामतिचिरदर्शनोत्कण्ठितानि लोकलोचनानि। दर्शनं प्रति ते समुत्सुकान्यतीव सर्वाण्यन्तःपुराणि। अयमत्रभवतो दशमो व[7]त्सरो विद्यागृहमधिवसतः। प्रविष्टोसि षष्ठमनुभवन्वर्षम्। एवं संपिण्डितेना[8]मुना षोडशेन प्रवर्धसे। तदद्य प्रभृति निर्गत्य दर्शनोत्सुकाभ्यो दत्त्वा दर्शनमखिला[9]भ्यो मातृभ्योभिवाद्य च गुरूनप[10]गतनियन्त्रणो यथासुखमनुभव राज्यसुखानि नवयौवनललितानि च।

मनोरथादीनां पूर्णत्वादेः स्वस्ववाक्याद्गमकत्वेपि सातिशयत्वं व्यङ्ग्यम्। **अहितेति**—शत्रुस्त्रीणां केशलताभिः। भाविभर्तृवधाद्वेण्यादिसंस्कारशून्यत्वादलकानां प्रलम्बत्वम्। गुरुः—तस्याज्ञापि गुर्वी अलङ्घनीयाऽभवत्। **एवमिति**—बलाधिकृतं सेनाध्यक्षम्। समावेदितः चन्द्रापीडाय निवेदितागमनः। स्वभूमिसमुचिते स्वपदोचितभूमौ। वारिबन्धात्—वारिर्गजबन्धनस्थानम्। ' ' वारी तु गजबन्धिनी ' इति यादवः। तत्र बन्धस्तस्मात्। **अवगतेति**—अवगतो ज्ञातः सकलानां चतुःषष्ट्याः कलानां कलापः समूहो येन। पक्षे प्राप्तः पञ्चदश कलास्तासां कलापो येन। अतिचिरंकालेन यद्दर्शनं तन्नोत्कण्ठितानि। अन्तःपुराणि अन्तःपुरस्त्रियः। विद्यागृहम्-' उपान्वध्याङ्वसः ' इति द्वितीया। संपिण्डितेन संमिलितेन। नवयौवनललितानि ॰विलासान्।

---

१ समग्र. २ बृहत्. ३ द्वारपैः. ४ लचुम्बि . ५ वारिविनिर्गतम्. ६ अधिगत. ७ संवत्सरः. ८ अधुना. ९ अखिलमा. १० गुरूणामपगत.

संमानय राजलोकम् । [1]पूजय द्विजातीन् । परिपालय प्रजाः । आनन्दय च बन्धुवर्गमिति । अयं च ते त्रिभुवनैकरत्नमनिलगरुडसमजव इन्द्रायुधनामा तुरंगमः प्रेषितो महाराजेन द्वारि तिष्ठति । एष खलु देवस्य पारसीकाधिपतिना त्रिभुवनाश्चर्यमिति कृत्वा जलधिजलादुत्थितमयोनिजमिदमश्वरत्नमासादितं मया महाराजाधिरोहणयोग्यमिति संदिश्य प्रहितः । दृष्ट्वा च निवेदितं लक्षणविद्भिः। देव यान्युच्चैःश्रवसः श्रूयन्ते लक्षणानि तैरयमुपेतो नैवंविधो भूतो भावी वा तुरंगम इति । तदयमनुगृह्यतामधिरोहणेन । इदं च मूर्धाभिषिक्त[2]पार्थिवकुलप्रसूतानां विनयोपपन्नानां शूराणामभिरूपाणां कलावतां च कुलक्रमागतानां राजपुत्राणां सहस्रं [3]परिचारार्थमनुप्रेषितं तुरंगमारूढं द्वारि प्रणामलालसं प्रतिपालयति। इत्यभिधाय विरतवचसि बलाहके चन्द्रापीडः पितुराज्ञां शिरसि कृत्वा नवजलधरध्वानगम्भीरया गिरा प्रवेश्यतामिन्द्रायुध इति निर्जिगमिषुरादिदेश ।

अथ वचनानन्तरमेव प्रवेशितम्, उभयतः खलीनक[4]नककटकावलग्नाभ्यां पदे पदे कृताकुञ्चनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामवकृष्यमाणम्, अतिप्रमाणम्, ऊर्ध्वकरपुरुषप्राप्यपृष्ठभागम्, आपिबन्तमिव संमुखागतमखिलमाकाशम्, अतिनिष्ठुरेण मुहुर्मुहुः प्रकम्पितोदररन्ध्रेण हेषारवेण पूरितभुवनोदरविवरेण निर्भर्त्सयन्तमिवालीकवेगदुर्विदग्धं गरुत्मन्तम्, अतिदूरमवनमता प्रतिक्षणमतिदूरमुन्नमता च जवनिरोधस्फीतरोषघुरघुरायमाण[5]घोरघोणेन शिरो[6]भागेन निजज[7]वदर्पवशादुल्लङ्घनार्थमाकलयन्तमिव त्रिभुवनम्, असितपीतहरितपाटलाभिराखण्डलचापानु-

---

अनिलो वायुर्गरुडश्च तयोस्ताभ्यां वा समो जवो वेगो यस्य । अयोनिजम्—ग्राम्यधर्मादनुत्पन्नं दिव्यमित्यर्थः । उच्चैः श्रवसी यस्य उच्चैर्महच्छ्रवो यशो यस्य इति वा उच्चैःश्रवा इन्द्रस्याश्वः । परिचारार्थं सेवार्थम् । प्रणामे लालसा स्पृहा यस्य । निर्जिगमिषुर्गन्तुमिच्छुः । नवजलधरस्य यो ध्वानः शब्दस्तद्वद्गम्भीरया गिरा आदिदेशेत्यन्वयः । **अथेति**—अथ वचनानन्तरमेव प्रवेशितमिन्द्रायुधमद्राक्षीदित्यन्वयः । तमेव वर्णयति–खे मुखबिले लीनः खलीनः कविका तस्य कनककटके हेमवलये तत्रावलग्नाभ्यामासक्ताभ्याम् । कृत आकुञ्चन आकर्षणे प्रयत्नो याभ्याम् । अतिप्रमाणमतिक्रान्तसाधारणाश्वप्रमाणमतिविशालम् । हेषारवः हेषणशब्दः । **अलीकेति**—अलीकोऽसत्यो यो वेगस्तेन दुर्विदग्धं मिथ्यागर्वितम् । गरुत्मन्तं गरुडम् । जवस्य निरोधेन प्रतिहत्या स्फीतो वृद्धिं गतो यो रोषस्तेन घुरघुरायमाणा घुरघुर इति शब्दं कुर्वाणा घोरा भीषणा घोणा नासिका यस्य तेन । आकलयन्तं तस्य प्रमाणमिव गृह्णन्तं विचारयन्तं

---

[1] परिपूजय [2] ०षिक्तानाम्. [3] परिवारार्थम्. [4] खलीनकटक. [5] माणघोणेन. [6] मुखेन. [7] निजदर्प, दर्पविशात्.

कारिणीभिर्लेखाभिः कल्माषितशरीरम्, आस्तीर्णविचित्र[1]वर्णकम्बलमिव कुञ्जरकलभं, कैलासतटाघातधातुधूलिपाटलमिव हरवृषभम्, असुररुधिरपङ्कलेखालोहितसटमिव पार्वतीसिंहं, रंहःसंघातमिव मूर्तिमन्तम्, अनवरतपरिस्फुरत्प्रोथ[2]पुटोन्मुक्तसूत्कारेणातिजवापीतमनिलमिव नासिकाविवरेणोद्वमन्तम्, अन्तःस्खलितमुखरखलीनखरशिखरक्षोभजन्मनो लालाजलभुवः फेन[3]पल्लवानुदधिनिवासपरिपीतामृतरसगण्डूषानिवोद्गिरन्तम्, अत्यायतमतिनिर्मांसतया समुत्कीर्णमिव वदनमुद्वहन्तम्, आननमण्ड[4]लनिहितारुणमणिसमुद्गतैरंशुकलापैरुपेतेनावसक्तरक्तचामरेणेव निश्चलशिखरेण कर्णयुगलेन विराजमानम्, उज्ज्वलकनकशृङ्खलारचितैरश्मिकलापकलितया लाक्षालोहितलम्बलोलसटासंतानया जलनिधिसंचरणलग्नविद्रुमपल्लवयेव शिरोधरयोपशोभितम्, अतिकुटिलकनकपत्रलताप्रतानभङ्गुरेण पदे पदे रणितरत्नमालेन स्थूलमुक्ताफलप्रायेण तारागणेनेव संध्यारा[6]गमरुणेनाश्वालंकारेणालंकृतम्, अश्वालंकारनिहितमरकतरत्नप्रभाश्यामायमानदेहतया गगनतलनिपातितदिवसकररथतुरंगमशङ्कामिवोपजनयन्तम्, अतितेजास्वितया जवनिरोधरोषवशात्प्रतिरोमकूप[7]मुद्गतानि सागरपरि[8]चयाल्लग्नानि मुक्ताफलानीव स्वेद[9]लवजालकानि वर्षन्तम्, इन्द्रनील[10]मणिपादपीठानुकारिभिरञ्जनाशिलाघटितैरिवानव-

---

चा । असिताः कृष्णाः पाटलाः श्वेतरक्ता लेखाः ताभिः कल्माषितशरीरं कर्बुरितदेहम् । **कैलासेति**-वप्रक्रीडायां कैलासतटे योभिघातस्तत्र या धातुधूलिर्गैरिकादिधातूनां क्षोदस्तेन पाटलम् । ०लोहितसटं रक्तकेसरम् । रंहःसंघातं त्रैलोक्यस्थवेगसमूहम् । अनवरतं निरन्तरं परिस्फुरत्प्रस्पन्दमानं यत् प्रोथोश्वघोणा तस्य पुटं तस्मादुन्मुक्तेन सूत्कारेण निश्वासविशेषेण । **अन्तरिति**—अन्तर्मुखमध्ये स्खलितं चलितं यन्मुखरं वाचालं खलीनं तस्य नखरशिखरैरयःकण्टकाग्रैर्यैः क्षोभ आकुलत्वं तस्माज्जन्म येषाम् । ०गण्डूषान्मुखचुलुकान् । समुत्कीर्णं टङ्कोन्मीलिताकृतिम् । अरुणमणयः पद्मरागाः । अंशुकलापैरुपेतेनात एव अवसक्तेति । **उज्ज्वलेति**—उज्ज्वलकनकशृङ्खलया रचिता निर्मिता ये रश्मयः प्रग्रहास्तेषां कलापेन कलितया युक्तया । लाक्षा जतु तद्वल्लोहिता लम्बा लोलाश्चञ्चलाश्च याः सटाः केसरास्तासां संतानो विस्तारो यत्र । अत एव जलनिधौ यत्संचरणं । तत्प्रभवत्वात् । तेन लग्ना विद्रुमपल्लवाः प्रवालकिसलया यस्यास्तया । **अतीति**—अतिकुटिला अतिवक्रा या कनकपत्रलताः सुवर्णपत्रभङ्गास्तासां प्रतानैः सूक्ष्मलेखाभिर्भङ्गुरः श्लक्ष्णस्तेन । **गगनेति**—गगनतलान्निपतितः । सूर्यतुरगाणां हरितत्वादियमुत्प्रेक्षा । अतितेजस्वितया सत्त्वोत्कर्षात् । अयं रोषजनने हेतुः । अञ्जनाशिला कृष्णवर्णशिला । अनवरतं यत्पतनोत्पतनं तेन जनितो

---

१ विविध. २ ०फूत्कारेण, प्रोथोन्मुक्तफू. ३ फेनलवान्. ४ गण्ड. ५ रुचिर. ६ संध्यारागारुणेन. ७ प्रतिरोमकूपात्. ८ परिचयल०. ९ स्वेदजललव. १० नीलपाद.

रतपतनोत्पतनजनितविषमखर[1]मुखरवैः पृथुभिः खुरपुटैर्जर्जरितवसुंधरैर्मुरजवाद्यमिवाभ्यस्यन्तम्, उत्कीर्णमिव जङ्घासु, विस्तारितमिवोरसि, श्लक्ष्णीकृतमिव मुखे, प्रसारितमिव कंधरायाम्, उल्लिखितमिव पार्श्वयोः, द्विगुणीकृतमिव जघनभागे, जवप्रतिपक्षमिव गरुत्मतः, त्रैलोक्यसंचरणसहायमिव मारुतस्य, अंशावतारमिवोच्चैःश्रवसः, वेगसब्रह्मचारिणमिव मनसः, हरिचरणमिव सकलवसुंधरोल्लङ्घनक्षमं, वरुणहंसमिव मानसप्रचारं, मधुमासदिवसमिव विकसिताशोकपाटलं, व्रतिनमिव भस्मसितपुण्ड्रकाङ्कितमुखं, कमलवनमिव मधुपङ्कपिङ्गकेसरं, ग्रीष्मदिवसमिव महायाममुग्रतेजसं[2] च, भुजंगमिव सदागत्यभिमुखम्, उदधिपुलिनमिव शङ्खमालिकाभरणं, भीतमिव स्तब्धकर्णं, विद्याधरराज्यमिव चक्रवर्तिनरवाहनोचितं, सूर्योदयमिव सकलभुवनार्घार्हम्[3], अश्वातिशयमिन्द्रायुधमद्राक्षीत् ।

विषमो विरुद्धः खरः कर्णकठोरो मुखरवो येषाम् । खुरपुटैः शफपुटैः । **मुरजेति**—मृदङ्गशब्दतुल्यशब्दोत्पादनात् । **उत्कीर्णमिवेति**-इतस्तस्य शास्त्रप्रोक्तं प्रत्यवयवं गुणातिशयं वर्णयन्सौन्दर्यातिशयं द्योतयति–विस्तारितमिव । विशालोरस्कमित्यर्थः । श्लक्ष्णीकृतं निर्मांसतया तनूकृतम् । मुखे निर्मांसता ह्यश्वसौन्दर्यलक्षणम् । उक्तमेवैतत्प्राक् निर्मांसतया समुत्कीर्णमिव मुखमुद्वहन्तमित्यनेन । गरुत्मतो गरुडस्य जवे प्रतिपक्षं प्रतिस्पर्धिनम् । तत्तुल्यजवमित्यर्थः । **वेगेति**–वेगे रंहसि सब्रह्मचारिणं सतीर्थ्यमिव । मनोवेगमित्यर्थः । हरिर्वामनः । **मानसेति**–मानसं मनस्तद्वत्प्रचारो गतिर्यस्य । पक्षे मानसे तन्नामकसरसि प्रचारो यस्य । विकसिताशोकवत्पाटलं श्वेतरक्तम् । पक्षे विकसितानि अशोकानि अशोकपुष्पाणि पाटलानि पाटलीपुष्पाणि च यस्मिन् । विकसिताशोकैः पाटलमिति वा । भस्मवत्सितो यः पुंड्रको भालस्थश्वेतपट्टकस्तेनाङ्कितं मुखं यस्य । एतद्धि शुभलक्षणम् । तदुक्तमग्निपुराणे–'सृक्कण्यां च ललाटे च कर्णमूले निगालके । बाहुमूले गले श्रेष्ठा आवर्तास्त्वशुभाः पदे ॥' इति । पक्षे स्पष्टम् । **मध्विति**–मधुयुक्तो यः पङ्को वचादिचूर्णं तेन पिङ्गाः केसराः स्कन्धकेशा यस्य । उक्तं च वैद्यके–'अश्वस्य वातादिदोषशान्तये मधुयुक्तवचादिचूर्णस्य पङ्कस्तेन तनुलेपनम् ।' इति भानु० । पक्षे मधु मकरन्दस्तस्य पङ्केन पिङ्गानि केसराणि यस्मिन् । **ग्रीष्मेति**–महानायामो दैर्घ्यं यस्य तम् । पक्षे महान्यामः प्रहरो यस्मिन् । तेजो दीप्तिर्बलं वा पक्षे आतपः । सदा या गतिर्गमनं तस्या अभिमुखम् । पक्षे सदागतिर्वायुः । शंखानां कम्बूनां माला आभरणं यस्येत्यभङ्गश्लेषः । यद्वा पक्षे शंखमाला अश्वानां कंठस्थः रोमावर्तभेदः । **चक्रेति**–चक्रवर्ती यो नरस्तस्य वाहने उचितं योग्यम् । पक्षे चक्रवर्ती यो नरवाहनो वत्सराजसुतो विद्याधरः कुबेरो वा । **सकलेति**–सकलभुवनमेवार्घो मूल्यं तस्यार्हम् । पक्षे सकलभुवनस्यार्घः पूजा तदर्हम् । 'सकलभुवननाथार्हम्' इति कुत्रचित्पाठः । तत्र सकलभुवनस्य नाथः स्वामी तस्यार्हं योग्यम् । पक्षे सकलभुवनस्य नाथ आशीस्तस्यार्हं योग्यम् । ध्वान्तध्वंसकत्वेन त्रिभुवनेन मङ्गलशंसनमस्य क्रियते इति भावः ।

---

[1] स्वर, विषममुख. [2] उग्रतेजसा भुजगम्. [3] भुवनाभ्यर्हम्.

दृष्ट्वा च तमदृष्टपूर्वममानुषलोकोचिताकारमखिलत्रिभुवनराज्योचितमशेषलक्षणोपपन्नमश्वरूपातिशयमतिधीरप्रकृतेरपि चन्द्रापीडस्य पस्पर्श विस्मयो[1] हृदयम् । आसीच्चास्य मनसि । सरभसविवर्तनवलितवासुकिभ्रमितमन्दरेण मथ्नता जलनिधिजलमिदमश्वरत्नमनुद्धरता[2] किं नाम रत्नमुद्धृतं सुरासुरलोकेन[3] । अनारोहता च मेरुशिलातलविशालमस्य पृष्ठमाखण्डलेन किमासादितं त्रैलोक्यराज्यफलम् । उच्चैःश्रवसा विस्मितहृदयो वञ्चितः खलु जलनिधिना शतमखः । मन्ये च भगवतो नारायणस्य चक्षुर्गोचरमियता कालेन नायमुपगतः येनाद्यापि तां गरुडारोहणव्यसनितां[4] न परित्यजति । अहो खल्वतिशयितत्रिदशराजसमृद्धिरियं तातस्य राज्यलक्ष्मीः । यदेवंविधान्यपि सकलत्रिभुवनदुर्लभानि रत्नान्युपकरणतामागच्छन्ति । अतितेजस्वितया महाप्राणतया च सदैवतेवेयमस्याकृतिः । यत्सत्यमारोहणे शङ्कामिव मे जनयति । न हि सामान्यवाजिनाममानुषलोकोचिताः सकलत्रिभुवनविस्मयजनन्य ईदृश्यो भवन्त्याकृतयः । दैवतान्यपि हि मुनिशापवशादुज्झितनिजशरीरकाणि शापवचनेनोपनीतानि[5] शरीरान्तराण्यध्यासत[6] एव । श्रूयते हि । पुरा किल स्थूलशिरा नाम महातपा मुनिरखिल[7]भुवनललामभूतामप्सरसं रम्भाभिधानां शशाप । सा सुरलोकमपहायाश्वहृदये निवेश्यात्मानमश्वहृदयेति विख्याता वडवा[8] मृत्तिकावत्यां[9] शतधन्वानं नाम राजानमुपसेवमाना मर्त्यलोके

इति भानु० । **अमानुषेति**–मानुषलोकोचितो न भवतीति तथा । दिव्यलोकोचित इत्यर्थः । आकारो यस्य अत एव अखिलेति । अश्वरूपस्यातिशय औत्कृष्ट्यं यस्मिन् । 'उत्कर्षोऽतिशये' इत्यमरः । **सरभसेति**–सरभसं वेगोत्तरं यानि निवर्तनानि परिवर्तनानि तैर्वलितो यो वासुकिः सर्पराजस्तेन भ्रमितो विवर्तितो मन्दरो येन । तेनोद्धृतानि रत्नान्यस्य पुरतः तुच्छानि इति भावः । आखण्डल इन्द्रः । **गरुडेति**–गरुडारोहणे व्यसनितामासक्तिम् । अन्यथास्यारोहण एव मतिं कुर्यादितिभावः । उपकरणतामुपभोगसाधनताम् । सदैवता देवतात्मिका । **स्थूलशिरा** इ०–कथा चात्र " स्थूलशिरा नाम महर्षिः कुशसमिदर्थं पर्यटन् 'महति श्वभ्रान्तरे पतामः । परित्रायस्व' इत्युच्चतरं ध्वनिमशृणोत् । गत्वा च तत्र क्षामशरीरान्पुरुषांस्तत्र लम्बान्त्रलम्बमानानपश्यत । पृष्टाश्च " के यूयम् " । ते च पितर इत्यवोचन्–'त्वया चापत्योत्पत्तिर्न कृता । तद्विरहात्त्वदुपरमे पुंनाम्नि नरके पतिष्यामः ।' इति । तच्छ्रुत्वा महर्षी रम्भाभिधानामेव योषितमिदमुक्तवान्–'त्वां कामयामः' । तया चोक्तम्–'यथाज्ञापयसि । किंतु देवकार्यं कृत्वागच्छामि । क्षम्यतां तावत्' । गतायां संकेतभङ्गो जात इति महर्षिणा क्रुद्धेन 'वडवा भव' इति सा

---

[1] विस्मयश्च. [2] अनभ्युद्धरता. [3] सुरलो. [4] तं गरुडारोहणव्यसनिता. [5] ०वचनबलो. [6] शरीराणि. [7] त्रिभुवन. [8] वडवा भूत्वा. [9] मृत्तिका०.

महान्तं कालमुवास । अन्ये च महात्मानो मुनिजनशापपरिपीतप्रभावा नानाकारा भूत्वा बभ्रमुरिमं लोकम् । असंशयमनेनापि महात्मना केनापि शापभाजा भवितव्यम् । आवेदयतीव मदन्तःकरणमस्य दिव्यताम् ।

इति विचिन्तयन्नेवारुरुक्षुरासनादुदतिष्ठत् । मनसा च तं तुरंगममुपसृत्य[1] महात्मन्नर्वन्योसि सोसि नमोस्तु ते सर्वथा मर्षणीयोयमारोहणातिक्रमोऽस्माकमपरिगतानि दैवतान्यप्यनुचितपरिभवभाञ्जि भवन्तीत्यामन्त्रयांबभूव । विदिताभिप्राय इव स तमिन्द्रायुधश्चटुलशिरःकेसरसटाहत्याकूणिताकेकरतारकेण तिर्यक्चक्षुषा विलोक्य मुहुर्मुहुस्ताडयता क्षितितलमुत्खातधूलिधूसरितक्रोडरोमराजिना दक्षिणखुरेणारोहणायाह्वयन्निव स्फुरितघ्राणविवरघर्घरध्वनिमिश्रं मधुरमपरुषहुंकारपरंपरानुबद्धमतिमनोहरं[2] हेषारवमकरोत् । अथानेन मधुरहेषितेन दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इवेन्द्रायुधमारुरोह चन्द्रापीडः । समारुह्य तं प्रादेशमात्रमिव त्रैलोक्यमखिलं मन्यमानो निर्गत्य प्रलयजलधरविमुक्तोपलासारपरुषेण[3] जर्जरयतेव रसातलमतिनिष्ठुरेण खुरपुटानां रवेण खुररजोनिरुद्धघ्राणघोरघोषेण[4] च हेषितेन बधिरीकृतसकलभुवनविवरम्,[5] अशिशिरकिरणदीधितिपरामर्शस्फुरितविमलफलकेनोर्ध्वीकृतेन[6][7] कुन्तलतावनेनोन्नालनीलोत्पलकलिकावनगहनं सर इव गगन-

---

शप्ता नरनारायणविग्रहावधिश्च शापो भविष्यति' इति । इति भानु० । मुनिजनशापेन परिपीतोऽस्तमित इत्यर्थः प्रभावो येषाम् । आवेदयति दिव्यतां कोपि दिव्योयमश्वरूपतां प्राप्त इति । **मनसेति**–तं तुरंगममुपसृत्योपेत्य मनसा आमन्त्रयांबभूव इत्यन्वयः । योसि सोसि यः कोपि त्वमज्ञातयथार्थस्वरूपो वर्तसे स तथासि नाम । आरोहणेन आरोहणरूपो वा योतिक्रमो मर्यादात्यागः । अवज्ञेति यावत् । अपरिगतान्यज्ञातस्वरूपाणि । परिभवोऽवमानना । **चटुलेति**–चटुला चञ्चला या शिरःकेसरसटा तस्या आहत्या ताडनेनाकूणिता किंचित्संकुचिता आकेकरा किंचिद्वक्रा तारका यस्य तेन । तिर्यक्चक्षुषेति समस्तं भिन्नं वा पदम् । क्रोडं भुजान्तरम् । प्रादेशो विततर्जन्यङ्गुष्ठमितः तत्प्रमाणम् । ' प्रदेशिन्यादिभिः सार्धमङ्गुष्ठे वितते सति । प्रादेशतालगोकर्णवितस्तयो यथाक्रमम्' ॥ इत्यभिधानचिन्तामणिः । **प्रलयेति**–अथाश्वसैन्यं विशिनष्टि–प्रलयकाले ये जलधरास्तैर्विमुक्तो य उपलासारः करकावृष्टिस्तद्वत्परुषेणेति रवविशेषणम् । जर्जरयता दारयता । खुररजसा निरुद्धं यद् घ्राणं तस्य घोरो घोषो यस्मिन् । बधिरीकृतं जडीकृतम् । **अशिशिरेति**–अशिशिरकिरणः सूर्यस्तस्य दीधितिभिर्यः परामर्शः संपर्कस्तेन स्फुरितानि फलकानि पत्राणि यस्य । कुन्ताः प्रासा लता इव । तेषां सरलत्वादायतत्वाच्च लतासाम्यम् । तासां वनम् । उद्गतानि नालानि मृणालानि यासां तादृश्यो या नीलोत्पलकलिका

---

[1] अनुपसृत्य. [2] अपरुषम्. [3] उपलसारपातपरुषेण. [4] प्रचुर. [5] भुवनम्. [6] संस्पर्श. [7] कृतकुन्त.

तलमलंकुर्वाणम्, उद्दण्डमायूरातपत्रसहस्रान्धकारिताष्टदिङ्मुखतया स्फुरितशतमन्युचापकलापकल्माष[1]मिव जलधरवृन्दम्, उद्गमत्फेनपुञ्जधवलितमुखतयानवरतवल्गनचटुलतया च प्रलयसागरजलकल्लोलसंघातमिव समुद्गतम्, अदृष्टपर्यन्तमश्व[2]सैन्यमपश्यत् । तच्च सागरजलमिव चन्द्रोदयेन चन्द्रापीडनिर्गमेन सकलमेव संचचालाश्वीयम् । अहमहमिकया च प्रणामलालसाः सरभसापनीतातपत्रशून्यशिरसः परस्परोत्पीडनकुपिततुरंगमनिवारणा[3]यस्ता राजपुत्रास्तं पर्यवारयन्त । एकैकशश्च प्रतिनामग्रहण[4]मावेद्यमाना बलाहकेन विप्रचलितमुकुटपद्मरागकिरणोद्गमच्छलेनानुरागमिवोद्गमद्भिः संघ[5]टितसेवाञ्जलिमुकुलतया यौवराज्याभिषेककलशावर्जितसलिललग्नकमलैरिव दूरावनतैः शिरोभिः प्रणेमुः ।

चन्द्रापीडस्तु तान्सर्वान्मानयित्वा यथोचितमनन्तरं तुरंगमाधिरूढेनानुगम्यमानो वैशम्पायनेन राज्यलक्ष्मीनि[6]वासपुण्डरीकाकृतिना सकलराजन्य-

---

इन्दीवरकोरकास्तासां वनं तेन गहनं दुःसंचारं सर इव गगनतलमलंकुर्वाणम् । मायूरातपत्राणि मयूरपिच्छनिर्मितानि छत्राणि । शतमन्युरिन्द्रस्तस्य चापो धनुः । कल्माषं कर्बुरम् । अनवरतं सततं यद्वल्गनमितस्ततश्चालनं तेन चटुलमस्थिरं तस्य भावस्तया । अनेन कल्लोलसाम्यम् । अदृष्टो नयनपथातीतः पर्यन्त आ समन्तादन्तो यस्य । अश्वीयम्—अश्वानां समूहः । 'केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्' । इति सूत्रेण समूहे छः प्रत्ययः । अहमहमिका परस्परस्पर्धया । 'अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ।' इत्यमरः । सरभसं ससंभ्रममपनीतानि यानि आतपत्राणि तैः शून्यानि रहितानि शिरांसि येषाम् । परस्परोत्पीडनेन कुपिता ये तुरंगमास्तेषां निवारणे व्यवस्थापने आयस्ताः सोद्यमाः । प्रतिनामग्रहणं प्रत्येकं नामनिर्देशपूर्वकम् । **विप्रेति**—विप्रचलितानां मुकुटानां पद्मरागास्तेषां किरणोद्गमो रश्म्युदयस्तस्य छलेन मिषेण । अनुरागं रक्तत्वमुद्गमद्भिरुद्गिरद्भिः । पक्षे अनुरक्ततां प्रकटयद्भिः । **संघटितेति**—संघटिताः संयोजिता ये सेवार्थमञ्जलयस्त एव मुकुलानि तेषां भावस्तत्ता तया । तेषां यौवराज्ये अभिषेकस्तत्र कलशैरावर्जितं निर्मुक्तं यत्सलिलं तेन लग्नानि यानि कमलानि तैरिव । अत्र भानुचन्द्रव्याख्यानं यथा—' शिरसां वर्तुलत्वसाम्यादञ्जलिमुकुलस्य कमलमुकुलसाम्याच्छिरःस्थिताञ्जलिमुकुलोत्प्रेक्षामाह—यौवराज्यस्य योऽभिषेकस्तदर्थं ये कलशाः कुम्भास्तैरावर्जितं गृहीतं यत्सलिलं तत्र लग्नानि यानि कमलानि तैरिव' । इति । यथोचितं यथायोग्यं मानयित्वा । अनन्तरं निकटम् । आतपत्रेण निवारितो दूरीकृत आतपो यस्य । आतपत्रं विशेषयन्नाह **राज्येति**—राज्यलक्ष्म्या निवासभूतं यत्पुण्डरीकं तद्वदाकृतिर्यस्य तद्वच्छोभमानेन । सदैव लक्ष्मीसान्निध्यादियमुत्प्रेक्षा । लक्ष्मीर्हि पद्मातपत्रेण सम्राजं सेवते इत्यागमः । सकलराजन्यकुलमेव कुमुदखण्डं कुमुद-

---

१ कल्माषितम्. २ अप्रमेयमश्व०, अश्वीयं. ३ ०णायासितहस्ताः, निवारणायायासिताः. ४ ०ग्राहस. ५ संघट्टित. ६ निवासयोग्य.

कुलकुमुदखण्डचन्द्रमण्डलेनेव तुरंगमसेनास्रवन्तीपुलिनायमानेन क्षीरोदफेनधवलितवासुकिफणामण्डलच्छविना स्थूल[1]मुक्ताकलापजालका[2]वृतेनोपरि चिह्नीकृतं केसरिणमुद्वहतातिमहता कार्तस्वरदण्डेन ध्रियमाणेनातपत्रेण निवारितातप उभयतः समुद्धूयमानचामरकलापपवननर्तितकर्णपल्लवः पुरःप्रधावता तरुणवीरपुरुषप्रायेणानेकसहस्रसंख्येन पदातिपरिजनेन जय जीवेति च मधुरवचसा मङ्गलप्राय[3]मनवरतमुच्चैः पठता बन्दिजनेन स्तूयमानो नगराभिमुख[4]: प्रतस्थे।

क्रमेण च तं समासादितविग्रहमनङ्गमिवावतीर्णं नगरमार्गमनुप्राप्तमवलोक्य सर्व एव परित्यक्तसकलव्यापारो रजनिकरोदयपरिवृध्यमानकुमुदवनानुकारी जनः समजनि। सत्यस्मिन्संप्रति मुखकु[5]मुदकदम्बकविकृताकृतिः कार्तिकेयो विडम्बयति कुमारशब्दम्। अहो वयमतिपुण्यभाजो यदिमाममानुर्षीमस्याकृतिमन्तःसमारूढप्रीतिरसनिष्पन्दविस्तारितेन कुतूहलोत्तानितेन लोचनयुगलेनानिवारिताः पश्यामः। सफला नोद्य जाता जन्मवत्ता। सर्वथा नमोऽस्मै रूपान्तरधारिणे भगवते चन्द्रापीडच्छद्मने पुण्डरीकेक्षणाय। इति वदन्नारचितप्रणामाञ्जलिर्नगरलोकः प्रणनाम। सर्वतश्च समुपावृत[6]कपाटपुटप्रकटवाता[7]यनसहस्रतया चन्द्रापीड-

---

वनं तस्य चन्द्रमण्डलेनेव। छत्रेण राजचिह्नेन हि राजन्या उल्लसितमुखा भवन्तीति भावः। **तुरंगेति**—तुरंगसेना एव स्रवन्ती नदी तस्याः पुलिनं सैकतमिवाचरता। 'अत्र विततगहनगाम्भीर्यादिगुणवत्वादश्वसेनाया नद्युपमानम्'। इति भानु०। क्षीरोदफेनः मन्थनकाले क्षीरसागरोत्पन्नो यः फेनोब्धिकफः। कार्तस्वरदण्डेन सुवर्णदण्डयुक्तेन ध्रियमाणेन सेवकेनेति शेषः। ०नर्तिताः कर्णस्थितपल्लवा यस्य। जय जीवेति आलोकशब्दमुच्चारयतेत्यर्थः। 'आलोको जयशब्दः स्यात्' इति विश्वः। **क्रमेणेति**—नगरमार्गमनुप्राप्तं तं समासादितविग्रहं लब्धशरीरमवतीर्णं गृहीतावतारमनङ्गमिवावलोक्येति योजना। **रजनीति**—परिबुध्यमानं विकसत्। हर्षोत्फुल्लवदनाम्बुजा बभूवुरित्यर्थः। **सतीति**—मुखान्येव कुमुदानि तेषां कदम्बकं तेन विकृता बीभत्सा आकृतिः स्वरूपं यस्य। तस्य षण्मुखत्वात्। कुमारशब्दम्—कौ पृथिव्यां मारो मदनः कुमारः कुत्सितो मारो यस्मादिति वा। मदनमपि सौन्दर्येणातिशयान इत्यर्थः। वस्तुतो मदनतुल्यशरीरेऽस्मिन्सति षण्मुखतया विकृताकृतिर्महासेनः कुमार इत्युच्यते इत्यहो कुमारशब्दविडम्बनमिति भावः। **अन्तरिति**—अन्तः समारूढो यः प्रीतिरसः प्रेमरसस्तेन निष्पन्दं स्पन्दनरहितं यथास्यात्तथा विस्तारितेन। निष्यन्देति पाठे निष्यन्देन क्षरणेन। उत्तानितेनोर्ध्वमुखेन। पुण्डरीकेक्षणो विष्णुः। **समुपेति**—समुपावृतानि समुद्घाटितानि कपाटपुटानि यस्यात एव प्रकटं वातायनसहस्रं यस्मि-

---

१ मुक्ताफलक. २ परिवृ. ३ प्रायालापम्. ४ ०मुखम्. ५ मुखकलापविडम्बन. ६ कपाटप्रकट. ७ वातायन.

दर्शनकुतूहलान्नगरमपि समुन्मीलितलोचननिवहमिवाभवत् । अनन्तरं च समाप्तसकलविद्यो विद्यागृहान्निर्गतोऽयमागच्छति चन्द्रापीड इति समाकर्ण्यालोकनकुतूहलिन्यः सर्वस्मिन्नेव नगरे ससंभ्रममुत्सृष्टार्धपरिसमाप्तप्रसाधनव्यापाराः काश्चिद्वामकरतलगतदर्पणाः स्फुरितसकलरजनिकरमण्डला इव पौर्णमासीरजन्यः काश्चिदार्द्रालक्तकरसपाटलितचरणपुटाः कमलपरिपीतबालातपा इव नलिन्यः काश्चित्ससंभ्रमगतिविगलितमेखलाकलापाकुलितचरणकिसलयाः शृङ्खलासंदानमन्दमन्दसंचारिण्य इव करिण्यः काश्चिज्जलधरसमयदिवसश्रिय इवेन्द्रायुधरागरुचिराम्बरधारिण्यः काश्चिदुल्लसितधवलनखमयूखपल्लवान्नूपुररवाकृष्टगृहकलहंसकानिव चरणपुटानुद्वहन्त्यः काश्चित्करतलस्थितस्थूलहार[1]यष्टयो रतिमिव मदनविनाशशोकगृहीतस्फटिकाक्षवलयां विडम्बयन्त्यः काश्चित् पयोधरान्तरालगलितमुक्तालता[2]स्तनुविमलस्रोतोजलान्तरितचक्रवाकमिथुना इव प्रदोषश्रियः काश्चिन्नूपुरमणिसमुत्थितेन्द्रायुधतया परिचर्या[3]नुगतगृहमयूरिका इव विराजन्त्यः काश्चिदर्धपीतोज्झितमणिचषकाः स्फुरितरागैर्मधुरसमिवाधरपल्लवैः क्षरन्त्यो हर्म्यतलानि ललनाः समारुरुहुः । अन्याश्च मरकतवातायनविवरविनिर्गतमुखमण्डला विकचकमलकोशपुटा[4]म्बरतलसंचारिणीं कमलिनीमिव दर्शयन्त्यो ददृशुः ।

स्तत्समु॰सहस्रं तस्य भावस्तत्ता तया । अत्र दर्शननिमित्तकत्वाद्वातायनान्येव नयनत्वेनोत्प्रेक्षितानि । **अनन्तरमिति**—अनन्तरं चन्द्रापीड आगच्छतीति समाकर्ण्यालोकनकुतूहलिन्यो ललना हर्म्यतलानि समारुरुहुरित्यन्वयः । ता एव वर्णयति–उत्सृष्टोऽर्धपरिसमाप्तः प्रसाधनव्यापारो नेपथ्यालंकाररचनादिकर्म याभिः । **वामेति**—अत्र वर्तुलत्वान्निर्मलत्वाच्च दर्पणं चन्द्रमण्डलस्थानीयम् । **कमलेति**—बालातपच्छुरितकमलाः । नलिन्य इत्यनेन तासां पद्मिनीत्वं ध्वनितम् । **ससंभ्रममिति**—ससंभ्रमगत्या विगलितो यो मेखलाकलापः काञ्चीदाम तेनाकुलिता व्याकुलीकृताश्चरणकिसलयाः पादपल्लवा यासा ताः । शृंखलया संदानं बन्धनम् । करिण्य इत्यनेन हस्तिनीत्वं सूचितम् । **इन्द्रेति**–इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तस्य राग इव रागो येषामेवंविधानि रुचिराण्यम्बराणि वासांसि धारयन्त्यः । पक्षे इन्द्रायुधरागै रुचिरमम्बरमाकाशं धारयन्त्यः । उल्लसिताः स्फुरिता उज्ज्वला इत्यर्थः । धवला नखमयूखाः पल्लवा इव येषां तान् । हारयष्टिर्मौक्तिकावलिः । गलिता स्रस्ता मुक्तालता मुक्ताहारो यासां ताः । तन्वल्पं विमलं यत् स्रोतोजलं नद्यादिप्रवाहजलं तेनान्तरितानि व्यवहितानि चक्रवाकमिथुनानि यासु ताः । अर्धपीता उज्झिताश्च मणिचषका रत्ननिर्मितमधुपानपात्राणि याभिः । मधुपानात् स्फुरितेति । **मरकतेति**—अत्र मरकतवातायनानां नैल्यसाम्यान्मुखानां च विकचकमलसाम्यादाकाशकमलिन्युपमानम् ।

---

१ मुक्ताहार. २ लताविमल. ३ परिचर्या. ४ पुटाम्बर.

उदपादि च सहसा सरभससंचलनजन्मा मधुरसारणास्फालितवीणारवकोलाहल[1]बहलो रसनारवाहूतगृहसारसरसितसंभिन्नः स्खलितचरणतलताडितसोपा[2]नजातगम्भीरध्वनिप्रहृष्टानामवरोधशिखण्डिनां केकारवैरनुगम्यमानो नवजलधररवभयचकितकल[3]हंसकोलाहलकोमलो मकरध्वजविजयघोषणानुकारी परस्परविघट्टनारणिततारतर[4]हारमणीनां रमणीनां श्रोत्रहारी हर्म्यकुक्षिषु प्रतिरवनिह्रादी भूषणनिनादः ।

मुहूर्तादिव युवतिजननिरन्तरतया नारीमया इव प्रासादाः सालक्तकपदक्रमविन्यासैः पल्लवमयमिव क्षितितलमङ्गनानामङ्गप्रभाप्रवाहेण लावण्यमयमिव नगरमाननमण्डलनिवहेन चन्द्रबिम्बमयमिव गगनतलमातपनिवारणायोत्तानित[6]करतलजालकेन कमलवनमयमिव दिक्चक्रवालमाभरणांशु[7]कलापेनेन्द्रायुधमय इवातपो लोचनमयूखलेखासंतानेन नीलोत्पलदलमय इव दिवसो बभूव । कौतुकप्रसारितनिश्चललोचनानां च पश्यन्तीनां तासामादर्शमयानीव सलिलमयानीव स्फटिकमयानीव हृदयानि विवेश चन्द्रापीडाकृतिः ।

आविर्भूतमदनरसानां चान्यो[9]न्यतः सपरिहासाः सविश्रम्भाः ससंभ्रमाः सेर्ष्याः सोत्प्रासाः साभ्यसूयाः सविलासाः समन्मथाः सस्पृहाश्च तत्क्षणं [10]रमणीयाः प्रसस्रुरालापाः । तथा हि । त्वरितगमने मामपि प्रतिपालय ।

उदपादीति-ततो भूषणरवः सहसोदपादि । तमेव वर्णयति-**मधुरेति**—मधुरा या सारणाङ्गुलिचालनं तया आस्फालिता वादिता । सारणासु तन्त्रीषु इति वा । ०संभिन्नो मिश्रः । स्खलिता विपर्यासपतिता ये चरणास्तेषां तलैस्ताडितं यत्सोपानजातमारोहणपरम्परा तस्मात् । सोपानाज्जात इति वा यो गम्भीरध्वनिस्तेन प्रहृष्टानाम् । कोलाहलवत् कोमलो मृदुलो मधुरो वा । परस्परं या विघट्टना संघर्षस्तया रणिताः शब्दितास्तारतरा अतिस्थूला विशुद्धा वा हारमणयो यासाम् । तारतराः—‘ आकरशुद्धोद्भवा अतिरमणीयाः ’ इति भानु० । हर्म्यकुक्षिषु प्रासादाभ्यन्तरेषु । प्रतिरवनिह्रादी प्रतिध्वनिमनोहरः । **मुहूर्तेति**—निरन्तरतया सान्द्रतया । लावण्यमयंलावण्यलक्षणम्—‘ मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ’ ॥ इति **कौतुकेति**-कौतुकात्प्रसारिते निश्चले च लोचने यासाम् । मदनरसः कामप्रविर्भावः । परिहासो नर्मकेलिरूपहासक्रीडा । ससंभ्रमाः ससंवेगाः ससाध्वसा वा । ईर्ष्या परोत्कर्षासहिष्णुत्व-

---

१ कोलाहलः. २ मणिसोपान. ३ हंसकुल. ४ तारहार. ५ अङ्गनाङ्गप्रभा. ६ नितेन. ७ शुककला. ८ साभ्यसूयालोचन. ९ अन्योन्यम्. १० अति-अभि-रमणीयाः

दर्शनोन्मत्ते गृहाणोत्तरीयम् । उल्लासयालकलतामाननावलम्बिनीं मूढे । चन्द्रलेखामुपाहर उपहारकुसुमस्खलितचरणा पतसि मदनान्धे । संयमय मदनिश्चेतने केशपाशम् । उत्क्षिप चन्द्रापीडदर्शनव्यसनिनि काञ्चीदामकम् । उत्सर्पय पापे कपोलदोलायितं कर्णपल्लवम् । अहृदये गृहाण निपतितं दन्तपत्रम् । यौवनोन्मत्ते विलोक्यसे जनेन स्थगय पयोधरभारम् । अपगतलज्जे शिथिलीभूतमाकलय दुकूलम् । अलीकमुग्धे द्रुततरमागम्यताम् । कुतूहलिनि देहि दर्शनान्तरम् । असंतुष्टे कियदालोकयसे । तरलहृदये परिजनमपेक्षस्व । पिशाचि गलितोत्तरीया हस्यसे जनेन । रागावृतनयने पश्यसि न सखीजनम् । अनेकभङ्गिविकारपूर्णे दुःखमकारणायासितहृदया जीवसि । मिथ्याविनीते किं व्यपदेशवीक्षितैर्विश्रब्धमालोकय । यौवनशालिनि किं पीडयसि पयोधरभारेण । अतिकोपने पुरतो भव । मत्सरिणि किमेकाकिनी रुणत्सि वातायनम् । अनङ्गपरवशे मदीयमुत्तरीयांशुकमुत्तरीयतां नयसि । रागासवमत्ते निवारयात्मानम् । उज्झितधैर्ये किं धावसि गुरुजनसमक्षम् । उल्लसत्स्वभावे किमेवमाकुलीभवसि । मुग्धे निगूहस्व मदनज्वरजनितपुलकजालकम् । असाध्वाचरणे किमेवमुत्ताम्यसि । बहुविकारे विविधाङ्गभङ्गवलनायासितमध्यभागा वृथा खिद्यसे । शून्यहृदये स्वभवनान्निर्गतमपि नात्मा-

---

लक्षणा । उत्प्रासो वितर्क उपहासो वा । अभ्यसूया गुणेषु दोषारोपणम् । विलासो व्याख्यातः । दर्शनेनोन्मत्ते उन्मादिते । उत्तरीयमुपरिवस्त्रमधः पतदिति शेषः । मुग्धे दर्शनेनाकिंचिज्ज्ञे । उल्लासय उद्बधान । चन्द्रलेखा अलिकाभरणम् । उपहारार्थे पूजार्थं कुसुमान्युपहारकुसुमानि । मदनिश्चेतने मदाहृतचेतने । उत्सर्पयोर्ध्वं कुरु स्वस्थानं प्रापयेत्यर्थः । अहृदये असंवेदने । स्थगय वस्त्रेणाच्छादय । अलीकमुग्धे–त्वं मुग्धा नासि । चन्द्रापीडदर्शनकुतूहलाकुलहृदयैवासि । केवलं मिथ्यामुग्धत्वं प्रकटयसि । अत एव झटित्यागच्छेति भावः । दर्शनार्थमवकाशम् । परिजनेति तदनुरोधान्मा चिरं चन्द्रापीडमवलोकयन्ती भव । अन्यथा तव चाञ्चल्यं ज्ञातं स्यादिति भावः । पिशाचि सकामं परपुरुषदर्शनं पिशाचधर्मस्तच्छीले । रागः कामरागो दर्शनलालसा वा । अनेके ये भङ्गिविकाराः छलेन विभ्रमास्तैः पूर्णे । त्वमनेकभङ्गिपूर्णासीति ते सव्याजावलोकनाज्जानीमः । अत एवालं निजभावगोपनार्थं हृदयेनायासितेन । यथाभिलषितं पश्येति भावः । मिथ्याविनीते अलीकविनयवति । व्यपदेशवीक्षितैः सव्याजावलोकनैः । किं पीडयसि पयोधरभारेण मम पृष्ठदेशे संघट्टितेनेत्यर्थात् । निवारयात्मानमतिरागादिति शेषः । अन्यथा तव दुरवस्था स्यादिति भावः । उल्लसत्स्वभावे स्फुरन्मनोविकारे । असाध्वाचरणे चन्द्रापीडार्थमुत्ताम्यसि । नैतत्पतिव्रताया उचितमिति भावः । बहवो विकाराः शृंगारजा यस्यास्तत्सम्बुद्धिः । विविधा अङ्गभङ्गा गात्रविक्षेपा यस्मिन्नेवंविधेन

---

१ भागम्. २ नृपदर्शना०. ३ पिशाचिके. ४ रागमत्ते. ५ अङ्गभङ्ग०. विविधांगवलन.

नमवगच्छसि। कौतुकाविष्टे विस्मृतासि निश्वासितुम्। अन्तःसंकल्परचितसुरत[1]समागमसुखरसनिमीलितलोचने समुन्मीलय लोचनयुगलमतिक्रामत्ययम्। अनङ्गशरप्रहारमूर्छिते रविकिरणनिवारणाय कुरु शिरस्युत्तरीयांशुकपल्लवम्। अयि सतीव्रतग्रहगृहीते द्रष्टव्यमपश्यन्ती वञ्चयसि लोचनयुगलम्। अधन्ये हतासि परपुरुषदर्शनपरिहारव्रतेन[2]। प्रसीदोत्तिष्ठ सखि पश्य रतिविरहितं साक्षादिव भगवन्तमगृहीतमकरध्वजं मकरध्वजम्। अयमस्य सितातपत्रान्तरेणालिकुलनीले शिरसि तिमिरशङ्कानिपतित इव शशिकरकलापो मालतीकुसुमशेखरोऽभिलक्ष्यते। एतदस्य कर्णाभरणमरकतप्रभाश्यामायितमुपरचितविकचशिरीषकुसुमकर्णपूरमिव कपोलतलमाभाति। अयमस्य हारान्तर्निविष्टारुणमणिकिरणकलापच्छलेन हृदयं विविक्षुरभिनवयौवनराग इव बहिः परिस्फुरति। एतदनेन चामरकलापान्तरैरित[3] एव वीक्षितम्। एतत्किमपि वैशम्पायनेन सह समामन्त्र्य दशनमयूखलेखा[4]धवलीकृतदिक्चक्रवालं हसितम्। एषोऽस्य शुकपक्षतिहरितरागेणोत्तरीयांशुकप्रान्तेन बलाहकस्तुरंगखुरचलनजन्मानमालग्नमग्रकेशेषु रेणुमपहरति। अयमनेन लक्ष्मीकरकमलकोमलतलः समुत्क्षिप्य तिर्यक्तुरंगमस्कन्धे निक्षिप्तश्चरणपल्लवः। सलीलमयमनेन च ताम्बूलयाचनार्थमुत्तानिततलो दीर्घाङ्गुलिराताम्रपुष्करकोशशोभी[5] गजेनेव शैवालकवलग्रासलोलसः[6] प्रसारितः करः। धन्या सा या लक्ष्मीरिव

वलनेनायासितो मध्यभागो यया। कौतुकाविष्टे कुतूहलाक्षिप्तचित्ते। अन्तःसंकल्पेन मनोरथेन रचितो यः सुरतसमागमस्तस्माद्यत्सुखमि०। अतिक्रामति दृष्टिपथाद्बहिर्याति। **सतीति**—सतीव्रतं पातिव्रत्यं स्वपतिव्यतिरिक्तपुरुषादर्शनरूपं तदेव ग्रहस्तेन गृहीते ग्रस्ते। परपुरुषाणां परपुरुषैर्वा दर्शनं तस्य परिहार एव व्रतं तेन। **अगृहीतेति**—अगृहीतो मकरलाञ्छितो ध्वजो येन। **अयमिति**—अयं मालतीकुसुमशेखरः शशिकरकलाप इव सितातपत्रान्तरेण आतपत्रयष्ट्यन्तरात् दृश्यते। तिमिरस्य शशिकरविनाश्यत्वात्तद्विनाशाय निपतित इवेत्युत्प्रेक्षा। कर्णाभरणे कर्णाभरणभूतं वा यन्मरकतं हरिन्मणिस्तस्य प्रभया श्यामायितं श्यामतामापादितमत एव उपरचितः कुसुममेव कर्णपूरो यत्र। तथा भूतमिव। **हारेति**—अरुणमणयः पद्मरागाः। नायं पद्मरागमणीनां किरणसमूहः किंतु तन्मिषेण हृदयं विविक्षुरभिनवयौवनरागः किमयं बहिः स्फुरतीत्युत्प्रेक्षा। चामरकलापान्तरैस्तदन्तरावकाशात्। तुरङ्गखुराणां चलनाज्जन्म यस्य तं चलनोत्थमित्यर्थः। उत्तानितं तलं यस्य। **आताम्रेति**—आ ईषत्ताम्रो यः पुष्करकोशः कमलकोशस्तद्वच्छोभत इत्येवंशीलः। पक्षे पुष्करकोशः शुण्डाग्रपुटम्। करो हस्तः शुण्डा च।

---

१ रति. २ दर्शनव्रतेन. ३ अलकचामरकलापान्तरैरितविरलवीक्षितं, अनेकचामरकलापान्तरितमस्य वीक्षितम्. ४ धवलित. ५ कोमलदीर्घाङ्गुलिः. ६ वाञ्छया.

निर्जितकमलं करतलमस्य वसुंधरासपत्नी ग्रहीष्यति । धन्या च देवी विलासवती सकलमहीमण्डलभारधारणक्षमः ककुभा दिग्गज इव गर्भेण ययायं व्यूढः ।

इत्येवंविधानि चान्यानि च वदन्तीनां तासामापीयमान इव लोचनपुटैराहूयमान इव भूषणरवैरनुगम्यमान इव हृदयैर्निबध्यमान इवाभरणरत्नरश्मिरज्जुभिरुपह्रियमाण इव नवयौवनबलिभिः शिथिल[1]भुजलताविगलितधवलवलयनिकरैः[2] पदे पदे विवाहानल इव कुसुममिश्रैर्लाजाञ्जलिभिरवकीर्यमाणश्चन्द्रापीडो राजकुलसमीपमाससाद । क्रमेण च यामावस्थिताभिरनवरतकरटस्थलगलित[3]मदमसीपङ्ककरीभिरञ्जनगिरिमालामलिनाभिः कुञ्जरघटाभिरन्धकारितदिङ्मुखतया जलधरदिवसायमानमुद्दण्डधवलातपत्रसहस्रसंकटमनेकद्वीपान्तरागतदूतशतसमाकुलं राजद्वारमासाद्य तुरंगमादवततार ।

अवतीर्य च करतलेन करे वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः सविनयं प्रस्थितेन बलाहकेनोपदिश्यमानमार्गस्त्रिभुवनमिव पुञ्जीभूतम्, आगृहीतकनकवेत्रलतैः सितवारबाण[4]धारिभिः सिताङ्गरागैः सितकुसुमशेखरैः सितोष्णीषैः सितवेष-

---

वसुन्धरायाः सपत्नी सती सपत्न्यन्तरविरहितेत्यर्थः । **सकलेति**—दिग्गजोपि तथा । व्यूढो धृतः । उपह्रियमाणोर्च्यमाणः । नवयौवनान्येव बलयः पूजोपहारास्तैः । **शिथिलेति**—शिथिला मनोविकारदर्शनश्लथा या भुजलतास्ताभ्यो विगलितानि धवलानि रजतमयानि हीरकनिर्मितानि वा यानि वलयानि तेषां निकराः समूहा येषु तैः । लाजाञ्जलिभिः–राजा हि पुरःप्रवेशे अङ्गनाभिर्लाजाञ्जलिभिरवकीर्यते इत्याचारः । एवं रघुवंशेपि–' अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः' । इति 'आचारलाजैरिव पौरकन्याः' इति च । यामावस्थिताभिः यामे यामे प्रतिप्रहरं सेवार्थमवस्थिताभिः । प्रतियामं राजभवने सज्जतया कुञ्जराणामवस्थापनं तत्कालिकः प्रचारः । यामः संयमो वा । बद्धाभिरित्यर्थः । अनवरतं **करटस्थलाद्गण्डस्थलाद्गलितो** यो मदः स एव मसीपङ्को मलिनाम्बुकर्दमः । ' मलिनाम्बु मषी मसी ' इति हैमः । तं कुर्वन्तीत्येवंशीलाभिः । मालावन्मलिनाभिः मलीमसाभिः । उद्दण्डैरुद्गतदण्डैर्धवलातपत्रसहस्रैः संकटं संकुलम् । **अवेति**-अवतीर्य च करतलेन करे वेशम्पायनमवलम्ब्य पुरः सविनयं प्रस्थितेन बलाहकेनोपदिश्यमानमार्गो राजकुलं राजगृहं प्रविवेशेति दविष्ठेनान्वयः । ' कुलं गृहेपि तालाङ्के कुबेरे चैव कुण्डले । 'इत्यनेकार्थः । राजकुलमेव विशेषयन्नाह—आगृहीताः कनकवेत्रलताः सुवर्णपत्रवेष्टिता वेत्रयष्ट्यो यैस्तैः । सितं धवलं वारबाणं धारयन्तीति तैः । वारबाणश्चोल्काकृतिः सन्नाहः । बाणं वारयति वृणोति वा वारबाणः । मयूरव्यंसकादित्वात्, राजदन्तादित्वात्, वा परनिपातः । यद्वा वारमाच्छादकं वानमस्य । ' कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री ' इत्यमरः । उष्णीषः शिरो-

---

[1] शिथिलित. [2] निकरे. [3] मदमषीकरीभिः, मसीपट्टधराभिः,. [4] सितवारवाणैः.

परिग्रहतया श्वेतद्वीपसंभवैरिव कृतयुगपुरुषैरिव महाप्रमाणैर्दिवानिशमालिखितैरिवोत्कीर्णैरिव तोरणस्तम्भनिषण्णैर्द्वारपालैरनुज्झितद्वारदेशम्, अनेकसंजवन[1]चन्द्रशालिकाविटङ्कवेदिकासंकटशिखरैरभ्रंकषैरपहसित[2]कैलासशैलशोभैरमलसुधावदातैः सप्रालेयशैलमिव महाप्रासादैरनेकवातायनविवरविनिर्गतयुवतिभूषणकिरणसहस्रतया कनकशृङ्खलाजालकेनेवोपरि विततेन[3] विराजमानम्, अन्तर्गतायुधनिवहाभिराशीविषकुलसंकुलाभिः पातालगुहाभिरिवातिगम्भीराभिरायुधशालाभिरुपेतम्, अबलाचरणालक्तकरसरक्तमणिशकलैः शिखरनिलीनशिखिकुलकृतकेकारवकलकलैः क्रीडापर्वतकैरुपशोभितम्, उज्ज्वलवर्णकम्बलावगुण्ठितकनकपर्याणाभिः प्रलम्ब[4]चामरकलापचुम्बितचलकर्णपल्लवाभिः कुलयुवतिभिरिवोपरूढशिक्षाविनयनिभृताभिर्यामकरेणुकाभिरशून्यकक्षान्तरम्, आलानस्तम्भनिषण्णेन नवजलधरघोष[5]गम्भीरमनुगतवीणावेणुरवरम्यमास्फालितझर्झरिकाझर्झरमनवरत[6]संगीतमृदङ्गध्वानिमामीलितलोचनत्रिभागेण वामदशनकोटिनिषण्णहस्तेन निश्चलकर्णतालेनाकर्णयता

वेष्टनम् । कृतयुगपुरुषैरिव महाप्रमाणैरत्युच्चैः । तोरणो वहिर्द्वारम् । ‘तोरणोऽस्त्री वहिर्द्वारम्’ इत्यमरः । तत्र ये स्तम्भास्तत्र निषण्णैस्तदवष्टम्भेनावस्थितैरित्यर्थः । पुनः प्रासादैर्देवभूभुजां गृहैः सप्रालेयशैलं साहिमगिरींव शोभमानम् । कीदृशैः प्रासादैरित्याह—अनेकानि संजवनानि चतुःशालानि चन्द्रशालिकाः शिरोगृहाणि । ‘शुद्धान्ते वलभीचन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेश्मनि ।’ इति रभसः । विटङ्काः कपोतपालिकाः । वेदिका उपवेशनार्थं कृता उन्नतप्रदेशाः ताभिः संकटानि संकुलानि शिखराणि येषाम् । अभ्रंकषैरभ्रंलिहैः । पुनश्च विराजमानं कथं **अनेकेति** । आशिषि विषं येषां ते आशीविषाः सर्पाः । **उज्ज्वलेति**—उज्ज्वलैर्वर्णकम्बलैश्चित्रवर्णै रल्लकैरवगुण्ठितान्याच्छादितानि कनकपर्याणानि सुवर्णपल्ययनानि यासाम् । **उपरूढेति**–उपरूढा या शिक्षा संज्ञादिज्ञानं विनयः साधुवाह्यत्वं ताभ्यां निभृताभिर्निश्चलाभिः सम्पन्नाभिरिति वा । पक्षे उपरूढौ शिक्षाविनयौ ताभ्यां निभृताभिर्मर्यादावताभिः । **आलानेति**—आलानस्तम्भो वन्धनस्तम्भस्तत्र निषण्णेन गन्धमादननाम्ना गन्धहस्तिना सनाथीकृतैकदेशम् । अथ गजमेव विशिनष्टि—नवेत्यादिना । ०घोषवद्गम्भीरम् । अनवरतं यत्संगीतं तत्र यो मृदङ्गध्वनिस्तं सलीलमाकर्णयता । तत्प्रकारमाह—**आमीलितेति**—तृतीयो भागस्त्रिभागः । आमीलितेत्यन्तरात्मनः प्रसन्नतां दर्शयति । हस्तिनां स्वभाव एवायम् । हस्तः करः । अयमपि हस्तिनां स्वभाव एव । निश्चलः कर्णतालो विस्तृतकर्णो यस्य । अत्र तालशव्देन तालपत्रं लक्ष्यते । कर्णतालः कर्णास्फालनं वा । उभयपार्श्वे अवलम्बत इत्येवंशीलो वर्णकम्वलो यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । आविष्कृतं धातु-

---

[1] संयवन, संयमन. [2] अपहसितसितकैलास०, उपहसितकैलासशिखरैः [3] विस्तीर्णेन, वितानेन. [4] प्रचल. [5] गर्जितघोष. [6] अनवरतमृदुमृदङ्ग अनवरतसङ्गीतमृदुमृदङ्गध्वनिमतिमनोहरं किंचिदामीलित.

सलीलमुभयपार्श्वा[1]वलम्बिवर्णकम्बलतया विन्ध्यगिरिणेवाविष्कृतधातुविचित्रितपक्षसंपुटेन आधोरणगीतानन्दकृतमन्द्रकण्ठगर्जितेन मदजलशबलशङ्खशोभितश्रवणपुटेन रजनिकरबिम्बचुम्बि[2]संवर्तकाम्बुदवृन्द[3]विडम्बकेन कर्णाव[4]लम्बिना काञ्चनमयेन कृतकर्णपूरमिवाङ्कुशेन मुखमुद्वहता मदजलमलिनेन द्वितीयेनेव कर्णचामरेण कपोलतलदोलायमानेन मधुकरकुलेनालंक्रियमाणेन अत्युदग्रतया पूर्वकायस्यातिवामनतया च जघनभागस्य पातालादिव उत्तिष्ठता निशासमयेनेव परिस्फुरत्सार्धचन्द्रनक्षत्रमालेन शरदारम्भेणेव प्रकटितारुणचारुपुष्करेण वामनरूपेणेव कृतत्रिपदीविलासेन स्फटिकगिरितटेनेव लग्नसिंहमुखप्रतिमेन प्रसाधितेनेवालोल[5]कर्णपल्लवाहतमुखेन गन्धमादननाम्ना गन्धहस्तिना सनाथीकृतैकदेशम्, उज्ज्वलपट्टकम्बलपटप्रावा[6]रितपृष्ठैश्च रसितमधुरघण्टिकारवमुखरकण्ठैः मञ्जिष्ठालोहितस्कन्धकेसरबालैः[7] वनगजरुधिरपाः—

भिर्गैरिकादिभिर्विचित्रितं पक्षसंपुटं यस्य । आधोरणा हस्तिपकाः । मदजलेन शबलः कल्माषो यः शङ्खो भालास्थि । 'शङ्खः कम्बौ न योषिन्ना भालास्थिनिधिभिन्नखे ।' इति मेदिनी । तेन शोभितं श्रवणपुटं यस्य । संवर्तकाम्बुदाः कल्पान्ते वृष्टिकर्तारो मेघविशेषाः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—'ततो गजकुलप्रख्यास्तडिद्वन्तोऽभिनादिनः । उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः संवर्तका घनाः' ॥ इति । मदजलमलिनेन मधुकरसाम्यार्थमिदम् । कर्णश्चामरमिव । मधुकरेत्यनेन मदातिरेकः सूचितः । उदग्रतयोच्चतया । **परीति**—परिस्फुरन्ती देदीप्यमाना अर्धचन्द्रेण मणिखचितफलकेन सह वर्तमाना नक्षत्रमाला आभरणविशेषो यस्मिन् । पक्षे सार्धचन्द्रा नक्षत्रमाला ताराव्यूहः । प्रकटितमरुणं रक्तं पुष्करं शुण्डाग्रं येन । पक्षे पुष्कराणि कमलानि । कृतः सुखावस्थितस्य गजस्य पदत्रयावस्थानं त्रिपदी तस्या विलासो येन । त्रिपदी पादबन्धनश्रृङ्खला वा । 'त्रिपदी पादबन्धनम्' इति यादवः । 'त्रिपदीछेदिनामपि' इति कालिदासः । तया विलासः क्रीडनं वा । लग्ना सिंहमुखा प्रतिमा दन्तबन्धो यस्य । 'प्रतिमा प्रतिरूपके । गजस्य दन्तबन्धे च' इत्यनेकार्थः । पक्षे लग्ना संक्रान्ता सिंहमुखस्य प्रतिमा यस्मिन् । प्रसाधितेनालंकृतेन । कर्णस्य पल्लवः कर्णः पल्लव इवेति वा । पक्षे कर्णे पल्लवः । पुनस्तदेव प्रकारान्तरेण विशेषयति उज्ज्वलेति—उज्ज्वला भासुरा ये पट्टकम्बलाः कृमिकोषोत्थसूत्रनिर्मिताः । "षट्ट इति प्रसिद्धा त्रा" इति भानु० । तेषां पटैः प्रावारितानि आच्छादितानि पृष्ठानि येषाम् । रसितानां रसितेन वा मधुरः कर्णसुखदो यो घण्टिकानां क्षुद्रघण्टानां रवस्तेन मुखरः कण्ठो येषाम् । मञ्जिष्ठ्या लोहिताः स्कन्धकेसराणां बालपल्लवाः केशविस्तरा येषाम् । 'पल्लवः किसले बले । विटपे विस्तरे' इति

---

१ पार्श्वप्रलम्बित. २ चुम्बित, चुम्बितावर्तक. ३ वृन्देति नास्ति क्वचिद्. ४ कर्णान्तलम्बिना. ५ लोभ. ६ प्रावृत, प्रावरित. ७ केशरवालैः, बहुलपल्लवैर्निहतगज.

टलसटैरिव केसरिभिः पुरोनिहितयवसराशिशिखरोपविष्टमन्दुरापालैरासन्नमङ्गलगीतध्वनिदत्तकर्णैरन्तःकपोलधृतमधुरसलु[1]लितलाज[2]कवलैर्भूपालवल्लभैर्मन्दुरागतैस्तुरंगमैरुद्भासितम्, अधिकरणमण्डपगतैश्चार्यवेषैरत्युच्चवेत्रासनोपविष्टैर्धर्ममयैरिव धर्माधिकारिभिर्महापुरुषैरधिष्ठितम्, अधिगतसकलग्रामनगै[3]रनामभिरेकभवनमिव जगदखिलमालोकयद्भिरालिखितसकलभुवनव्यापारतया धर्मराजनगरव्यतिकरमिव दर्शयद्भिरधिकरणलेखकैरालिख्यमानशासनसहस्रम्, अभ्यन्तरावस्थितनरपतिनिर्गमप्रतीक्षणपरेण च स्था[4]नस्थानेषु बद्धमण्डलेन कनकमयार्धचन्द्रतारागणशतशबलैश्चर्मफलकैर्निशासमयमिव दर्शयता स्फुरितनिशितकरवालकरप्ररोहकरालितातपेनैकश्रवणपुटघटितध[5]वलदन्तपत्रेणोर्ध्वबद्धमौलिकलापेन धवलचन्दनस्थासकखचितभुजोरुदण्डेन बद्धासिधेनुकेनान्ध्रद्रविडसिंहलप्रायेण सेवकजनेनास्थानमण्डपगतेन च यथोचितासनोपविष्टेन प्रसारयता दुरोदरक्रीडाम्, अभ्यस्यताष्टापदव्यापारम्, आस्फालयता परिवादिनीमालिखता चित्रफलके भूमिपालप्रतिबि-

कोषः । अत एव वनगजेति । यवसं तृणम् । मन्दुरापाला वाजिशालावेक्षकाः । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । अन्तःकपोलयोर्धृता मधुरसेन सह लुलिता हस्तेन मर्दिता लाजास्तेषां कवला गुडेरका येषाम् । **अधिकरणेति**–अधिक्रियन्ते जना अस्मिन्नित्यधिकरणं तस्य मण्डपो व्यवहारदर्शनसभा । 'धर्मशास्त्रविचारेण सारासारविवेचनम् । यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत् ॥' इति कात्यायनः । आर्यवेषैः सभ्यजनोचितनेपथ्यैः । **आलिखितेति**–आलिखितः सकलभुवनस्य व्यापारो व्यवहारस्तस्य भावस्तत्ता तया । **धर्मराजेति**–धर्मराजो यमस्तस्य नगरस्य व्यतिकरं व्यवहारम् । तत्रापि जगतोखिलस्य धर्माधर्मादीनां चित्रगुप्तेन लिपीकरणात् । 'धर्मराजो यमस्तस्य नगरं संयमनीति ख्यातं तस्माद्व्यतिकरमतिशयं दर्शयद्भिः । एतेन चित्रगुप्तलिखितोत्कृष्टलिपीकरणेन यमनगरापेक्षयाप्यत्र सातिशयत्वं सूचितम् ।' इति तु भानु० । शासनान्याज्ञापत्राणि । 'स्थानानि च स्थानानि च स्थानस्थानानि इति कर्मधारयस्तेषु' इति भानु० । **कनकेति**–कनकमया येर्धचन्द्रा अर्धचन्द्राकृतिचित्राणि तारागणश्च तेषां शतैः शबलानि तैः । स्फुरिता देदीप्यमाना निशितास्तीक्ष्णा ये करवालाः खड्गास्तेषां करप्ररोहैः किरणाङ्कुरैः करालितो दन्तुरित आतपो येन । घटित–निहित– । धवलचन्दनचर्चया खचितौ निरन्तरं व्याप्तौ भुजयोरुरुदण्डौ विपुलदण्डौ यस्य तेन । असिधेनुका छुरिका । अन्ध्रस्तिलङ्गः द्रविडो द्राविडदेशः सिंहलः सिंहलद्वीपम् । एतद्देशोद्भवाः प्रायेण बाहुल्येन सन्त्यस्मिन्निति तेन । **आस्थानेति**–इतः सामन्तविशेषणानि । दुष्टमासमन्तादुदरं यस्य । दुरोदरक्रीडां द्यूतक्रीडां प्रसारयता । अष्टापदः शारिफलम् । 'नयविटकमित्यन्ये' इति भानु० । तस्य व्यापारं क्रीडनम् । परिवादिनी वीणा । काव्यगोष्ठीं 'काव्यश्रवणार्थं स्वरूपोपवेशनेन जनबन्धं कुर्वते-

---

[1] रसलव०, मधुररसस०. [2] जम्बाल. [3] ग्रामकर्वटनगर, नगरखेटखर्वट, खेटकर्वट. [4] स्थाने स्थाने. [5] घटितानेकदन्त.

म्बमाबध्नता काव्यगोष्ठीमातन्वता परिहासकथां विन्दता बिन्दुमतीं चिन्तयता प्रहेलिकां भावयता नरपतिकृतकाव्यसुभाषितानि पठता द्विपदीं[1] गृह्णता कविगुणानुत्किरता[2] पत्रभङ्गानालपता वारविलासिनीजनमाकर्णयता वैतालिकगीतमनेकसहस्रसंख्येन धवलोष्णीषपटाश्लिष्टविकटकिरीटसंकटशिरसा सनिर्झरशिखरालग्नबालातपमण्डलेनेव कुलपर्वतचक्रवालेन मूर्धाभिषिक्तेन सामन्तलोकेनाधिष्ठितम्, आस्थानोत्थितभूमिपालसंवर्तितानां च कुथानां रत्नासनानां च राशिभिरनेकवर्णैरिन्द्रायुधपुञ्जैरिव विराजितसभापर्यन्तम्, अमलमणिभूमिसंक्रान्तमुखनिवहप्रतिबिम्बतया विकचकमलपुष्पप्रकरमिव संपादयता गतिवशरणितनूपुर[3]पारिहार्यरसनास्वन[4]मुखरेण स्कन्धावसक्तकनकदण्डचामरेण निर्गच्छता प्रविशता चानवरतं वारविलासिनीजनेनाकुलितम्, एकदेशनिषण्णचामीकरशृङ्खलासंयतश्व[5]गणम्, इतस्ततः प्रचलितपरिचितामितकस्तूरिकाकुरङ्गपरिमलवासितादिङ्मुखम्, अनेककुब्जकिरातवर्षवर[6]बधिरवामनमूकसंकुलम्, उपाहृतकिंनरमिथुनम्, आनीतवनमानुषम्, आबद्धमेषकुक्कुटकुररकपिञ्जललावकवर्तिकायुद्धम्, उत्कूजितचकोरकादम्बहारीतकोकिलम्, आलप्य[7]मानशुकसारिकम्, इभपतिमदपरिमलामर्षजृम्भितैश्च निष्कूजद्भिः शिखरिणां जीवितैरिव गिरिगुहानिवासिभिर्गृहीतैः पञ्जरकेसरिभिरुद्भास्यमानम्, उत्त्रास्यमानैः काञ्चनभवनप्रभाजनितदावानलशङ्कैर्लोलतारकैर्भवनहरिणकदम्बकैर्लोचनप्रभया शबलीकृतादिगन्तरम्, उद्दामकेकारवा-

---

त्यर्थः' इति भा० । विन्दता विन्दुचिह्नैर्मूलपद्यमूहमानेनेत्यर्थः । प्रहेलिकालक्षणमुक्तम् । भावयता विचारयता । धवलोष्णीषपटाश्लिष्टं यद्विकटं विशालं किरीटं तेन संकटं संकीर्णं शिरो यस्य । अत एव सनिर्झरेति । अत्र धवलत्वेन निर्झरोष्णीषपटयोः साम्यं किरीटगतपद्मरागप्रभया च बालातपसाम्यम् । आस्थानोत्थितो यो भूमिपालस्तस्मात्संवर्तितानां संवेष्टितानाम् । पारिहार्याणि कङ्कणानि । आकुलितं संकटम् । **अनेकेति**—वर्षवराः षण्ढाः । 'ये त्वल्पसत्वाः प्रथमाः क्लीबाश्च स्त्रीस्वभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः' ॥ इति कामन्दक्यां तेषां लक्षणम् । किंनरमिथुनम्-कुत्सिता नराः किंनरास्तेषामश्वमुखत्वान्मनुष्यशरीरत्वाच्च । **आबद्धेति**—कुररादयो वर्तिकान्ताः पक्षिविशेषाः । आबद्धं पूर्वोक्तानां युद्धं यस्मिन् । उत्प्राबल्येन कूजिताश्चकोरा विषसूचकाः कादम्बाः कलहंसा हारीताः पक्षिविशेषाः । शुका इति केचित् । कोकिलाः परभृतो यस्मिन् । **इभेति** इभपतयो गजेन्द्रास्तेषामिभपतिर्गन्धगजो वा तस्य मदपरिमलेन योऽमर्षः क्रोधस्तेन जृम्भितैः संधुक्षितैः । निष्कूजद्भिर्घूर्णितैः गृहीतैर्गिरिगुहाभ्य इत्यर्थात् । उत्प्राबल्येन त्रास्यमानैस्त्रासं प्राप्यमाणैः । यतः कनकभवनप्रभया जनिता दावानलशङ्का येषाम् । उद्दाम उत्कटो यः केकारवस्तेनानुमीयमानं मरकतकुट्टिमस्थितं ०मण्डलं यस्मिन् ।

---

१ द्विपदीः. २ उत्कीर्यता. ३ परिहार्य. ४ रव. ५ संयताश्च. ६ वर्षवर, बर्बरवर्षवर. ७ लालप्यमान.

नुमीयमानमरकतकुट्टिमास्थितशिखण्डिमण्डलम्, अतिशिशिरचन्दनविटपिच्छायानिषण्णनिद्रायमाणगृहसारसम्, अन्तःपुरेण च बालिकाजनप्रस्तुतकन्दुकपञ्चालिकाक्रीडेनानवरतसंवाह्यमानदोलाशिखरक्वणितघण्टाटंकारपूरिताशामुखेन भुजगनिर्मोकशङ्कितमयूरह्रियमाणहारेण सौधशिखरावतीर्णप्रचलितपारावतकुलतया स्थलोत्पलि[1]नीवनशोभितेनेवान्तःपुरिकाजनप्रस्तुतनरपतिचरितविडम्बनक्रीडेनाश्वमन्दुरापरिभ्रष्टागतैरवलुप्तभवनदाडिमीफलैराखण्डिताङ्गणसहकारपल्लवैरभिभूतकुब्जवामनकिरातकरतलाच्छिन्नानि भूषणानि विकिरद्भिः कपिभिराकुली[2]कृतेन शुकसारिकाप्रकाशितसुरतविश्रम्भालापलज्जितावरोधजनेन प्रासादसोपानसमारोहचलितैरबलानां चरणावसक्तैर्[3]मणिमयैः पदेपदे रणद्भिस्तुलाकोटिवलयैर्द्विगुणीकृतकूजितरुताभिर्भवनकलहंसमाल[4]भिर्धवलि[5]ताङ्गणेन धृतधौतधवलदुकूलोत्तरीयैः कलधौतदण्डावलम्बिभिः पलि[6]तपाण्डुरमौलिभिराधार[7]मयैरिव [8]मर्यादामयैरिव मङ्गलमयैरिव गम्भीराकृतिभिः स्वभा-

---

पुनश्चान्तःपुरेणावरोधजनेन समुपेताभ्यन्तरम् । अन्तःपुरं विशिनष्टि **बालिकेति**—बालिकाजनेन प्रस्तुता कन्दुकानां गेन्दुकानां पञ्चालिकानां पुत्तलिकानां च क्रीडा यस्मिन् । 'पाञ्चालिका पुत्तलिका दण्डकाष्ठादिनिर्मिता ।' इति हलायुधः । 'पञ्चभिर्मृदादिमयीभिरल्पाभिर्गुलिकाभिर्द्यूतं पञ्चालिकोच्यते' इति भानु० । अनवरतं संवाह्यमानारुह्यमाणा संचाल्यमाना वा या दोला प्रेङ्खा तस्याः शिखरे क्वणिता या घण्टास्तासां टङ्कारेण पूरितमाशामुखं दिशां मुखं येन । भुजगनिर्मोकैः शङ्कितैर्मयूरैर्ह्रियमाणा हारा यस्य । सौधशिखरादवतीर्णं च तत्प्रचलितं च यत्पारावतकुलं तस्य भावस्तत्ता तया । **स्थलेति**—पारावतानां नीलत्वसाम्यात्कमलिन्युत्प्रेक्षा । अन्तःपुरिकाजनेन प्रस्तुता नरपतिचरितस्य विडम्बनमनुकारस्तस्य क्रीडा यस्मिन् । **अश्वेति**—अश्वमन्दुरायाः परिभ्रष्टाश्च ते आगताश्च तैः । 'अश्वानां दृष्टिदोषबाधनार्थमश्वशालायां कपयः स्थाप्यन्ते इति राज्ञामाचारः' । इति भानु० । आखण्डिताश्चूर्णिता अङ्गणे ये सहकारा अतिसौरभा आम्रास्तेषां पल्लवा यैः । अभिभूताः पराभूता ये कुब्जादयस्तेषां करतलेभ्य आच्छिन्नानि । कपित्रस्तानां कुब्जादीनां संरम्भस्तत्र तत्र वर्ण्यते कविभिः । एवं रत्नावल्याम्—नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपामित्यादि । आकुलीकृतेन कृतक्षोभेण । **शुकेति**—अयमपि शुकसारिकादीनां स्वभावस्तत्र तत्र वर्ण्यते कविभिः । तुलाकोटिवलयैः 'पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ।' इत्यमरः । **धृतेति**—धृतं धौतं क्षालितं धवलं दुकूलमुत्तरीयं यैः । कलधौतं सुवर्णं रूप्यं वा तस्य दण्डावलम्बो विद्यते येषाम् । अतिवार्धक्यात्तदवष्टम्भेन स्थितैरित्यर्थः । आधारोवष्टम्भस्तन्मयैरिव । मर्यादा वर्णाश्रमधर्मस्थितिपालनं तन्मयैरिव । उष्णीषं शिरोवेष्टनं

---

१ वनेनेव...तेन्तान्तः०. २ भूतेन. ३ मणिमयैर्विभूषणैः. ४ मालिका. ५ धवलीकृताजिरेण. ६ पलितपाक. ७ आचार. ८ विनयमयैरिव मर्यादा.

त्रधीरैरुष्णीषिभिर्वयःपरिणामेपि जरत्सिंहैरिवापरित्यक्तसत्त्वावष्टम्भैः कञ्चुकिभिरधिष्ठितेन समुपेताभ्यन्तरं,जलधरसनाथमिव कृष्णागुरुधूमपटलैः,सनीहारमिव यामकुञ्जरघटाकरसीकरैः,सनिशमिव तमालवीथिकान्धकारैः, सबालातपमिव रक्ताशोकैः, सतारागणमिव मुक्ताकलापैः, सवर्षासमयमिव धारागृहैः, सतडिल्लतमिव हेममयीभिर्मयूरयष्टिभिः, सगृहदैवतमिवं शालभञ्जिकाभिः, शिवभवनमिव द्वारावस्थितदण्डपाणिप्रतीहारगणम्, उत्कृष्टकविगद्यमिव विविधवर्णश्रेणिप्रतिपाद्यमानाभिनवार्थसंचयम्,अप्सरोगणमिव प्रकटमनोरमारम्भं, दिवसकरोदयमिवोल्लसत्पद्माकरकमलामोदम्, उष्णकिरणमिव निजलक्ष्मीकृतकमलोपकारं, नाटकमिव प्रकटपताकाङ्कशो-

---

तद्विद्यते येषां तैः । वयःपरिणामे वार्धक्ये । **अपरीति**—अपरित्यक्तः सत्त्वं गुणविशेषः, मनसोऽविकार्यत्वं वा व्यवसायो वा तत्रावष्टम्भोवलम्बनं यैः । पक्षे अपरित्यक्तः सत्त्वानां जन्तूनामवष्टम्भ आक्रमणं यैः । 'सत्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादावात्मभावे बले प्राणेषु जन्तुषु' ॥ इति हेमचन्द्रः । कञ्चुकिभिः-एतल्लक्षणं ३५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । अधिष्ठितेनान्तःपुरेण समुपेतं युक्तमन्तरमन्तर्भागो यस्य । पुना राजकुलमेवप्रकारान्तरेण वर्णयति । नीहारस्तुषारः । धारागृहैः जलयन्त्रसनाथगृहैः । शालभञ्जिकाः पञ्चालिकाः । **शिवेति**—प्रतीहारगणः द्वाररक्षकगणः । पक्षे कुष्माण्डकादयो गणाः । **विविधेति**-विविधा ये वर्णा ब्राह्मणादयस्तै श्रेणिभिश्च । 'एकमुख्यसजातीयसमूहः श्रेणिः' इति भानु० । प्रतिपाद्यमानो दीयमानोऽभिनवो नूतनोर्थसंचयो द्रव्यसमूहो यस्मिन् । पक्षे विविधा ये वर्णा अक्षराणि तेषां श्रेणिभिः पंक्तिभिः प्रतिपाद्यमानः स्फुटीक्रियमाणोभिनवोश्रुतपूर्वः । चमत्कृतिजनक इत्यर्थः । अर्थोभिधेयस्तस्य संचयो यस्मिन् । प्रकटा मनसो रमा मनोरमा आरम्भाः प्रारम्भा यस्मिन् । पक्षे प्रकटा मनोरमा रम्भा मनोरमा रम्भा चेति वा यस्मिन् । **उल्लसदिति**-उल्लसन्ति यानि पद्माकरेषु तटाकेषु कमलानि तेषामामोदः परिमलो यत्र । अभङ्गश्लेषः । यद्वा प्रथमपक्षे पद्मारूपाः करा राजदेयद्रव्याणि तैर्या कमला सम्पत्तिस्तया मोदो यस्मिन् । 'उल्लसन्तः पद्माकराः श्रीकारकाः शोभाकरा वा कमला हरिष्वविशेषा यस्मिन्' । इति भानु० । **निजेति**-निजलक्ष्मीकृतः स्वस्य लाञ्छनीकृतः कमलया वित्तत्यागेन उपकारो येन । निजौदार्यलब्धकीर्तिः इत्यर्थः । यद्वा निजलक्ष्म्या स्वराज्यसम्पत्त्या कृतः [illegible] । जलं यथाऽविशेषेण सर्वांस्तोषयदेवोपकरोति तथा । उपकारः । अर्थिनामुपरीति श्लेषः । येन । यद्वा निजलक्ष्म्या कृतः कमलायाः श्रिय उपकारो निजलक्ष्म्याः सातत्यात्कमला चञ्चलेति दोषापमार्जनरूपो येन । पक्षे निजशोभया स्वदीप्त्या कृतः कमलानामुपकारो विकासरूपो येन तम् । **प्रकटेति**-प्रकटा उल्लसिता या पताका वैजयन्ती तस्या अङ्केन शोभितम् । पक्षे प्रकटा स्फुटा या पताका नाटकाङ्कविशेषः । अत्र भरतः—यद् वृत्तं हि परार्थं स्यात्प्रधानस्यो-

---

१ सजलजल. २ काव्यम्. ३ अनेकाभिनव. ४ ०रम्भाभोगम्.

भितं, शोणितपुरमिव बाणयोग्यावासोपेतं, पुराणमिव यथाविभागाव[1]स्थापितसकलभुवनकोशं, संपूर्णचन्द्रोदयमिव मृदुकरसहस्रसंवर्धितरत्नालयं, दिग्गजमिवाविच्छिन्नमहादानसंतानं, ब्रह्माण्डमिव सकलजीवलोकव्यवहारकारणोत्पन्नहिरण्यगर्भम्, ईशानबाहुवनमिव महाभोगिमण्डलसहस्राधिष्ठित[2]प्रकोष्ठं, महाभारतमिवानन्तगीताकर्णनानन्दितनरं, यदुवंशमिव कुलक्रमागतशूरभीमपुरुषोत्तमबलपरिपा-

पकारकम् । प्रधानवच्च कल्प्येत सा पताकेति कीर्तिता ॥ इति । 'प्रासङ्गिकं परार्थस्य स्वार्थो यस्य प्रसङ्गतः । सानुबन्धं पताकाख्यम्' इत्युक्तलक्षणो वा । अङ्कः– प्रत्यक्षनेतृचरितो बिन्दुव्याप्तिपुरस्कृतः । अङ्को नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥' इत्युक्तलक्षणः । ताभ्यां शोभितम् । शोणितपुरं बाणासुरस्य नगरम् । "तच्च 'देवीकोट' इति प्रसिद्धम्" इति भानु० । **बाणेति**—बाणः शस्त्राणामुपलक्षणम् । बाणादिशस्त्राणां योग्याऽभ्यासस्तदर्थमावासः गृहं तेनोपेतम् । पक्षे बाणस्तदाख्योऽसुरः । आवासः प्रासादः । **पुराणम्**—सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । भूम्यादेश्चैव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ इत्युक्तलक्षणम् । **यथेति**–यथाविभागं व्ययानुरोधाद्विभज्य तत्र तत्रावस्थापितः सकलभुवनस्य कोशः द्रव्यसमूहो यस्मिन् । पक्षे यथाविभागं तत्तद्विभागानुरोधादवस्थापितो व्यवस्थापितः सकलभुवनकोशो भूमण्डलव्यापार इत्यर्थः येन । **मृद्विति**—मृदवोऽपीडाकराः ये कराः राजदेयद्रव्याणि तत्सहस्रेण संवर्धितानां रत्नानामालयो यस्मिन् । पक्षे मृदुकरसहस्रेण कोमलांशुसहस्रेण संवर्धितो वेलां ग्राहितो रत्नाकरः सागरो येन । महादानं महद्वितरणं तस्य संतानं सान्तत्यम् । पक्षे पृथुमदसंततिः । **सकलेति**–सकलजीवलोकस्य यो व्यवहारो विवादादिनिर्णयः स एव कारणं तस्मादुत्पन्नं हिरण्यं गर्भे यस्य । पक्षे सकलजीवलोकस्य प्राणिजातस्य व्यवहारो व्यापारः स्थितिर्वा । 'व्यवहारः स्थितौ पणे' इति हैमः । तस्य कारणेन स प्रवृत्तो भवेदिति । उत्पन्नः हिरण्यगर्भो यस्मिन् । तथा च श्रुतिः–हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमाम्' इति । **ईशानेति**—ईशानः शिवः तस्य । आयतत्वाद्बहुत्वात्ताण्डव ऊर्ध्वीकृतत्वाच्च वनोपमानम् । **महेति**—महान् भोगः सुखं द्रव्यं वा । एषामस्तीति महाभोगिनो धनिका नृपा वा । 'भोगः सुखे धने चाहेः शरीरफणकाययोः ।' इति मेदिनी । तेषां मण्डलसहस्रैराधिष्ठितः प्रकोष्ठः कक्षान्तरं यस्मिन् । यद्वा महानाभोगः परिणाह एषामस्तीति महाभोगीनि । 'आभोगः परिपूर्णता' इत्यमरः । मण्डलानि पत्रलतादिशोभितानि वर्तुलानि तेषां सहस्रैरधिष्ठिताः प्रकोष्ठा कक्षान्तराणि यस्य । पक्षे महाभोगिनां महानागानां मण्डलसहस्रैरधिष्ठिताः प्रकोष्ठा मणिबन्धकूर्परान्तराणि यस्य । 'प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च । भूपकक्षान्तरेऽपि स्यात्' इति मेदिनी । **अनन्तेति**–अनन्तानां संख्यातीतानां गीतानामाकर्णनेनानन्दिता नरा यस्मिन् । पक्षे अनन्तः कृष्णस्तस्य गीताकर्णनेनानन्दितो नरोऽर्जुनो यस्मिन् । **यदुवंशम्**–यदुर्नाम ययातेः पुत्रो यस्माद्यादववंशः प्रवृत्तः । **कुलेति**—कुलक्रमेणागताः । मौला इत्यर्थः । ये शूरा भीमाश्चात

---

[1] अवस्थित. [2] अभ्यासित.

लितं, व्याकरणमिव प्रथममध्यमोत्तमपुरुषविभक्तिस्थितानेकादेशकारकाख्यातसंप्रदा[1]नक्रियाव्ययप्रपञ्चसुस्थितम्, उदधिमिव भया[2]न्तःप्रविष्टसपक्षभूमिभृत्सहस्रसंकुलम्, उषानिरुद्धसमागममिव चित्रलेखादर्शितविचित्रसकलत्रिभुवनाकारं, बलियज्ञमिव पुराणपुरुषवामनाधिष्ठिताभ्यन्तरं, शुक्लपक्षप्रदोषमिव विततशशिकिरणकलापधवला[3]म्बरवितानं, नरवाहनद[4]त्तचरितमिवान्तःसंवर्धितप्रियदर्शनराजदारिकागन्ध-

एव पुरुषोत्तमाः श्रेष्ठा वीरपुरुषास्तेषां बलेन परिपालितम्। पक्षे शूरो वसुदेवपिता भीमावरातिभयावहौ पुरुषोत्तमः कृष्णो बलो बलभद्रश्च तैः परिपालितम्। **प्रथमेति**—प्रथममध्यमोत्तमत्वेन या पुरुषविभक्तिः, अयं प्रथमः, अयं मध्यमगुण इत्यादिप्रकारेण पुरुषविभाजना तत्र स्थिता येऽनेके आदेशकारका नियोगिनस्तैराख्याता निर्दिष्टा या सम्यक्प्रकारेण दानक्रिया तस्यां यो व्ययः तस्य प्रपञ्चो विस्तारस्तत्र तेन वा सुस्थितम्। पक्षे प्रथमपुरुषो मध्यमपुरुष उत्तमपुरुष इति पाणिनिना कृतास्तिस्रः संज्ञाः। विभक्तयः प्रथमाद्याः। ‘संख्यात्वव्याप्यसामान्ये शक्तिमान्प्रत्ययस्तु यः। सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता सुप् तिङ् चेति प्रभेदतः॥’ इत्युक्तलक्षणा वा। तासु स्थिता आदेशाः। कस्यचिद्वर्णस्य स्थाने तद्विनाशपूर्वमन्यवर्णस्य प्राप्तिरादेशः। यथा त्रिशब्दस्य स्थाने स्त्रियां ‘तिसृ’ इत्यादेशः, ‘अस्तेर्भूः’ इत्यसूधातोः स्थाने ‘भू’ इत्यादेशः। कारकाणि कर्त्रादीनि। आख्यातानि भावप्रधानानि। ‘भावप्रधानमाख्यातम्’ इति निरुक्तम्। ‘धात्वर्थेन विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने। समर्थः स्वार्थयत्नस्य शब्दो वाख्यातमुच्यते’॥ इत्युक्तलक्षणानि वा। संप्रदानं चतुर्थीकारकम्। क्रिया—भाववचनम्। ‘यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते। आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते॥’ इत्युक्तलक्षणा वा। अव्ययानि ‘सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्॥’ इत्युक्तलक्षणानि। इत्येतेषां प्रपञ्चस्तेन सुस्थितं सुघटितम्। **भयेति**—सपक्षाः सपरिच्छदा भूमिभृतो राजानः। पक्षे सपक्षाः पर्वताः। **उषेति**—उषा बाणासुरपुत्री, अनिरुद्धः प्रद्युम्नसुतः। **चित्रेति**—चित्रलेखाभिरालेख्यैर्दर्शितः इ०। पक्षे चित्रलेखा उषायाः सखी तयेत्यादि। चित्रलेखा किल स्वप्नदृष्टमनिरुद्धं प्रति सोत्कण्ठामुषामनिरुद्धज्ञानार्थं सकलं त्रिभुवनं चित्र आलिख्य दर्शितवती। तदुक्तं विष्णुपुराणे—ततः पटे सुरान्दैत्यान् गन्धर्वांश्च प्रधानतः। मनुष्यांश्चाभिलिख्यास्यै चित्रलेखाप्यदर्शयत्॥ इति। पुराणपुरुषा वृद्धाः। वामनाः खर्वाः। पक्षे पुराणपुरुषो वामनः पञ्चमावतारधारी विष्णुः। **विततेति**—विततशशिकिरणकलापवद्धवलं यदम्बरं वस्त्रं तस्य वितानं यस्मिन्। पक्षे कलापेन धवलमम्बरमाकाशमेव वितानं यस्मिन्। **अन्तरिति**—अन्तरन्तःपुरे संवर्धिताः प्रियदर्शना रमणीयालोका या राजदारिकास्ताभिर्गन्धर्वाणां दत्तोत्कण्ठा यस्मिन्। अनेन राजदारिकाणां गन्धर्वस्त्रीभ्योपि सौन्दर्यातिशय उक्तः। पक्षे अन्तःसंवर्धिता प्रियदर्शना या राजदारिका राज्ञः सागरदत्तस्य पुत्री गन्धर्वदत्ता। तदुक्तं कथासरित्सागरे—राजा सागरदत्ताख्यो गन्धर्वाणामिहास्ति यः। तस्य गन्धर्वदत्ताख्या

---

१ दानापान. २ भयात्म. ३ धवलित. ४ दन्तकथेव.

र्वदत्तोत्कण्ठं, महातीर्थमिव सद्योनेकपुरुषप्राप्ताभिषेकफलं, प्राग्वंशमिव नानासवपात्रसंकुलं, निशासमयमिवानेकनक्षत्रमालालंकृतं, प्रभातसमयमिव पूर्वदिग्भागरागानुमेयमित्रोदयं, गान्धिकभवनमिव स्नानधूपविलेपनवर्णकोज्ज्वलं, ताम्बूलिकभवनमिव कृतलवलीलवङ्गैला[1]कंकोलपत्रसंचयं, प्रथम[2]वेश्यासमागममिवाविदितहृदयाभिप्रायचेष्टाविकारं, कामुकजनमिव बहुचाटुसंलापसुभाषितरसास्वाददत्ततालशब्दं, धूर्तमंडलमिव दीयमानमणिशतसहस्रालंकरणकृतलेख्यपत्रसं-

---

सुतास्ति न्यक्कृताप्सराः ॥ तस्या नरवाहनवियोगात्तदर्थं उत्कण्ठा यस्मिन् । ' अन्तःसंवर्धिता प्रियदर्शनानाम्नी राजदारिका नरवाहनपुत्री गन्धर्वदत्तश्च तस्या गान्धर्वशिक्षोपाध्यायस्तयोश्चिरविरहितयोः समागमोत्कण्ठा यस्मिन् ' । इति भानु० । महातीर्थं वाराणस्यादि । अनेकपुरुषैः प्राप्तमभिषेकस्य देवताभिषेकस्य फलं दक्षिणारूपं यस्मिन् । पक्षे सद्यस्तत्कालं प्राप्तमभिषेकस्य स्नानस्य फलं पुनर्जन्मनिवृत्तिरूपमुक्तिलक्षणम् । उक्तं च कालिदासेन गङ्गायमुनासंगमं वर्णयता । ' समुद्रपत्न्योर्जलसन्निपाते पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् । तत्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥ ' इति । प्राग्वंशः हविःशालायाः प्राक्सदस्यादीनां स्थित्यर्थं गृहम् । ' प्राग्वंशः प्राग्हविर्गेहात् ' इत्यमरः । नानानेकविधानि यानि आसवपात्राणि मधुपानपात्राणि तैः संकुलम् । पक्षे आसवः सोमाभिषवस्तस्य पात्राणि । सवपात्राणि यज्ञपात्राणि जुहूपभृत्प्रभृतीनि वा तैराकुलं संकीर्णम् । नक्षत्रमाला—' सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः । ' इत्यमरः । पक्षे स्पष्टम् । **पूर्वेति**—' पूर्वदिशा पूर्वरीत्या भागेन एकदेशेन यो रागः स्नेहस्तेनाप्यनुमेयो मित्रस्य सुहृद उदयोऽभ्युन्नतिर्यस्मिन् । स्तोकसम्बन्धेन समागतानामपि सुहृदामतिगौरवम् । का कथा बहुसम्बन्धेनागतानामिति भावः ' । इति भानु० । पक्षे पूर्वदिग्भागरागेण लौहित्येनानुमीयमानो मित्रोदयो यस्मिन् । गन्धः पण्यमस्य इति गान्धिकः सुगन्धिद्रव्यविक्रयी । ' तदस्य पण्यम् ' इति ठक् । **स्नानेति**—स्नानानन्तरं केशानामनार्द्रतापादनार्थं धूपः, विलेपनं घृष्टचन्दनलेपः वर्णकपङ्गरागः । ' वर्णकं चाथ विच्छित्तिः स्त्रीकषायोङ्गरागके । ' इति रभसः । तैरुज्ज्वलमित्युभयत्र समानम् । ताम्बूलिको नागवल्लीपत्रविक्रयकृत् । लवली सुरभिवल्लीविशेषः पत्रं जातिफलपत्रं ताम्बूलीपत्राणि वा तेषां संचयो यस्मिन्नित्यभङ्गश्लेषः । **अविदितेति**—अविदितो गाम्भीर्यादज्ञातो हृदयस्याभिप्रायो याभ्यस्तादृश्यश्चेष्टाश्चेष्टितानि विकाराश्च मुखभङ्गादयो यस्मिन् । पक्षे अपरिचयादविदितो हृदयाभिप्रायो यासु तादृश्यश्चेष्टाः कामचेष्टाः विकारा भ्रूभङ्गादयश्च यस्मिन् । बहूनि चाटूनि प्रियवचनानि यस्मिन्नेतादृशः संलापो मिथोभाषणं तस्मिन्, सुभाषितरसास्वादश्च तस्मिन्दत्तः तालशब्दोभिमतार्थविबोधककरतलाहतिशब्दो यस्मिन् येन च । धूर्तमण्डलं द्यूतकारसमूहः । 'दीयमानं मणिशतसहस्रं यस्मिंस्तादृगलंकरणं तत्र कृतो लेख्यपत्रसंचयो यस्मिन् । अवरोधजनस्य मध्ये यदलंकारादिकं प्रेष्यते दीयते वा तत्सर्वं

---

१ कंकोलि, कक्कोलि. २ प्रधान.

त्रयं, धर्मारम्भमिवाशेषजनमनःप्रह्लादनं महावनमिव विविधश्वापदद्विजोपघुष्टं, रामायणमिव कपिकथासमाकुलं, माद्रीकुलमिव नकुलालंकृतं, संगीतभवनमिवानेकस्थानावस्थापितमृदङ्गं, रघुकुलमिव भरतगुणानन्दितं, ज्योतिषमिव ग्रहमोक्षकलाभागनिपुणं, नारदीयमिवावर्ण्यमानराजधर्मं, यन्त्रमिव विविधशब्दरसलब्धास्वादं, मृदुकाव्यमिवानन्यो[2]चिन्तितस्वभावाभिप्रायावेदकं, महानदीप्रवाहमिव सर्वदुरि[3]तापहरं, धनमिव न कस्यचिन्न काङ्क्षणीयं, संध्यासमयमिव दृश्यमानचन्द्रापीडोदयं, नारायणवक्षःस्थलमिव श्रीरत्नप्रभाभासितदिगन्तं, बलभद्रमिव कादम्बरीरसविशेषवर्ण[1]नाकुलमति, ब्रा[4]ह्मणमिव पद्मासनोपदेशदर्शित-

---

हिःस्थैः लिपीक्रियते इति राजस्थितिः। पक्षे कृतो लेख्यसंचयो यैः। धूर्तैरपि सर्वं पत्रलेख्यपूर्वकं गृह्यते इति तदुपमानम्'। इति भानु०। **विविधेति**–श्वापदा गृहे रक्षिता व्याघ्रादयः, द्विजाः पक्षिणो ब्राह्मणा वा तैरुपघुष्टं सशब्दम्। पक्षे द्विजाः पक्षिण एव। माद्री पाण्डोर्द्वितीया पत्नी तस्याः कुलं संततिः। नकुलः सर्पारिः। पक्षे माद्रीसुतः। अनेकेषु स्थापितानि मृदोऽङ्गानि मृत्पुत्रिका इत्यर्थः यस्मिन्। पक्षे मृदङ्गा मुरजाः। भरताः शैलूषाः। पक्षे भरतः कैकयीतनयः। **ग्रहेति**–उद्धतानां शत्रूणां ग्रहः, मोक्षस्तेषां दण्डादिना मोक्षणम् एतद्रूपो यः कलाभागो नीतिशास्त्रैकदेशस्तस्मिन्निपुणा यस्मिन्। पक्षे ग्रह उपरागो मोक्षस्तस्मान्मुक्तिः, कलाः षोडश ासां भागाः परिच्छेदास्तेषु। यद्वा कला राशेरष्टादशशततमांशास्तद्रूपा भागास्तेषु निपुणम्। ारदीयं नारदपुराणम्। नारदनीतिस्तु प्रसिद्धैव। आवर्ण्यमानाः प्रतिपाद्यमाना राजधर्मा यस्मिन्नित्यभङ्गश्लेषः। यन्त्रं वीणादि वाद्यम्। विविधाः शब्दा रसाः शृङ्गारादयस्तेषां लब्ध ास्वादो येन। पक्षे विविधा ये शब्दास्तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वरास्तत्तद्रागजनकास्तत्र यो रसस्तस्य लब्ध आस्वादो यस्मात्। मृदु मृदुवर्णयुक्तं वैदर्भरीत्या लिखितमित्यर्थः। यद्वा शृङ्गारप्रधानं काव्यम्। **अनन्येति**–अनन्यचिन्तितः अनन्यचिन्तागोचरः स्वभावोभिप्राय आशयश्च तयोरावेदकम्। पक्षे अनन्यचिन्तितोऽपूर्वः स्वस्यानन्यसाधारणः भावो रत्यादिरभिप्राय आशयश्चेति पूर्ववत्। महानदी गङ्गादिः। दुरितं दुष्टम् इतं गमनं दुराचार इत्यर्थः। पक्षे दुरितं पापम्। **दृश्यमानेति**–चन्द्रापीडो राजसूनुः तस्योदय उद्गमनं उत्कर्षो वा। पक्षे चन्द्र आपीडः सन्ध्यायाः शिरोभूषणमिव चन्द्रापीडस्तस्योदयः। 'पक्षे चन्द्रापीड ईश्वरः। सन्ध्यायां नृत्यविधानात्' इति तु भानुचन्द्रः। श्रीः संपत्तिः रत्नानि च। श्रीयुक्तानि शोभायुक्तानि रत्नानि श्रीरत्नानीति वा। पक्षे श्रीर्लक्ष्मीः, रत्नं कौस्तुभाख्यं तयोः इ०। 'श्रीर्वेषरचना शोभा भारती सरलद्रुमे। लक्ष्म्यां त्रिवर्गसम्पत्तौ' इति विश्वमेदिन्यौ। कादम्बरी प्रबन्धविशेषः। पक्षे वारुणी तस्या रसविशेषवर्णन आकुला मतिर्जनानां यस्मिन्। अत्र प्रच्छन्नं स्वप्रबन्धनाम अपि सूचितम्। **पद्मेति**–'पद्मासनं एतल्लक्षणमुक्तं हठयोगप्रदीपिकायाम्-वामोरूपरि दक्षिणं च चरणं संस्थाप्य वामं तथा दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना कृत्वा कराभ्यां दृढम्। अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकयेदेतद्व्याधिविनाशकारि यमिनां पद्मासनं प्रोच्यते

---

१ कुला०. २ अन्य. ३ दुरितताप. ४ ब्रह्माणम्.

भूमण्डलं, स्कन्दमिव शिखिक्रीडारम्भचञ्चलं, कुलाङ्गनाप्रचारमिव सर्वदोपजातशङ्कं, वेश्याजनमिवोपचारचतुरं, दुर्जनमिवापगतपरलोकभयम्, अन्त्य[1]जजनमिवागम्यविषयाभिलाषम्, अगम्यविषयासक्तमपि प्रशंसनीयम्, अन्तकभटगणमिव कृताकृतसुकृतविचारनिपुणं, सुकृतमिवादिमध्यावसानकल्याणकरं, वासरारम्भमिव परिस्फुरत्पद्मरागारुणीक्रियमाणनिशान्तं, दिव्यमुनिगणमिव [2]कलापिसनाथश्वेतकेतु[3]शोभितं भारतसमरमिव कृतवर्मशिलीमुखचक्र[4]संभारभीषणं पातालमिव

इति । ‘ ऊरुमूले वामपादं पुनस्तु दक्षिणं पदम् । वामोरौ स्थापयित्वा तु पद्मासनमिति स्मृतम् ॥’ इत्युक्तलक्षणं वा । तस्योपदेशाय दर्शितं भूमिमण्डलं यस्मिन् । अनेन योगसाधनमुक्तम् । यद्वा पद्मा राज्यलक्ष्मीस्तस्या आसनं स्थितिस्तदर्थमुपदेशो नीतिशास्त्रोपदेशस्तेन दर्शितं भूमण्डलं तद्व्यवहार इत्यर्थः यत्र । पक्षे पद्मासनो व्रह्मा तस्योपदेशो वदस्तेन दर्शितं तदुक्तमार्गेण प्रतिपादितं भूमण्डलं येन । व्रह्माणमिति पाठे पद्माया आसनमाधारभूतो विष्णुस्तस्योपदेशेन दर्शितं भूमण्डलं यस्मै । **शिखीति**—शिखिनां क्रीडा । पक्षे शिखिनः क्रीडा । स्कन्दस्य मयूरवाहनत्वादभङ्गश्लेषः । कुलाङ्गनाभिजाता स्त्री तस्याः प्रचारो वर्तनक्रमः । सर्वदा उपजाता शङ्का यस्मिन्नित्युभयत्र समानम् । सर्वदा सावधानमित्यर्थः । प्रथमपक्षे ‘ सर्वं ददातीति सर्वदः परमेश्वरस्तस्मादुपजाता शङ्का भयं यस्मिन् ’ इति वा । उपचारेऽभ्यागतादीनां पूजने चतुरम् । पक्षे उपचारः सेवा तत्र चतुरम् । यद्वा परस्य रञ्जनार्थं यदसत्यादिभाषणं स उपचारस्तत्र चतुरम् । **अपेति**—परलोकः शत्रुजनः । पक्षे स्पष्टम् । अन्त्यजश्चाण्डालादिः । नीचजातिविशेषो वा । 'रजकश्चर्मकारश्च नटो व(बु)रुड एव च । कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः’ ॥ इति अत्रिसं० । अगम्यः परैरतर्क्यो विषयो देशस्तस्याभिलाषो यत्र । अनेन राज्ञो निगूढमन्त्रत्वमुक्तम् । पक्षे अगम्योऽगम्यानां वा विषयाभिलाषो यस्मिन् यस्य वा । अन्त्यजैः संपर्कस्य निषिद्धत्वात् । उक्तं च कविनैतत् ‘ अपगतस्पर्शसंभोगसुखे कुले ’ इति । अग्राह्य उपभोगानर्हः अगम्यानां वा विषयस्तदासक्तमपि प्रशंसनीयमिति विरोधः । अगम्याः परैरग्राह्या विषयास्तदासक्तमिति विरोधपरिहारः । अन्तकभटगणो यमदूतवर्गः । कृताकृतादि प्रजाजनस्य यमलोकं नीतानां जीवानां च । सुकृतम्—शोभनं कृत्यं, पक्षे पुण्यम् । **परीति**—परिस्फुरत्पद्मरागैररुणीक्रियमाणं लोहितीक्रियमाणं निशान्तं गृहं यस्मिन् । पक्षे पद्मानां कमलानां रागेणारुणीक्रियमाणो निशान्तो निशावसानं यस्मिन् । कलापिसनाथा मयूरचित्रयुक्ता ये श्वेताः केतवस्तैः शोभितम् । पक्षे कलापिना तन्नामकर्षिणा सनाथः सहितः श्वेतकेतुनामा देवर्षिर्यस्मिन् । कलापी, सनाथः श्वेतकेतुश्च त्रयोऽप्येते देवर्षयस्तैः । इति भानु० । **कृतेति**—कृतो यः वर्माणि कवचानि शिलीमुखा वाणाः चक्राणि च तेषां संभारस्तेन भीषणम् । पक्षे कृतवर्मा यदुवंश्यः क्षत्रियविशेषः । स हि भीमपराक्रम आसीत् । तदुक्तं हरिवंशे–‘स्वयंभोजः स्वयंभोजाद् हृदिकः संबभूव ह । तस्य पुत्रा

---

[1] अन्य. [2] चित्रकलापि. [3] पाण. [4] तूर०.

महाकञ्चुकिसहस्राध्यासितं वर्षपर्वतसमूहमिवान्तःस्थितापरि[1]माणशृङ्गिहेमकूटं महाद्वारमपि दुष्प्रवेशमवन्तिविषयगतमपि मागधजनाधिष्ठितं स्फीतमपि भ्रमन्नग्नलोकं राजकुलं विवेश।

ससंभ्रमोपगतैश्च कृतप्रणामैः प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमानमार्गः, सर्वतः प्रचलितेन च पूर्वकृतावस्थानेन दूरपर्यस्तमौलिशिथिलि[2]तचूडामणिमरीचिचुम्बितवसुधातलेन राजलोकेन प्रत्येकशः प्रतीहारनिवेद्य[3]मानेन सादरं प्रणम्यमानः, पदे पदे चाभ्यन्तरविनिर्गताभिराचारकुशलाभिरन्तःपुरवृद्धाभिः क्रियमाणावतरणमङ्गलः भुवनान्तराणीव विविधप्राणिसहस्रसंकुलानि सप्तकक्षान्तराण्यतिक्रम्य अभ्यन्तरावस्थितम्, अनवरतशस्त्रग्रहणश्यामिकालीढकरतलैः करचरणलोचनवर्जमसितलोहजालकावृतशरीरैरालानस्तम्भैरिव गजमदपरिमललोभनिरन्तरनिलीनमधुकरपटलजटिलैः कुलक्रमागतैरुदात्तान्वयैरनुरक्तैर्महाप्राण[4]तयातिकर्कशतया च दानवैरिवा[5]शयाकारसंभाव्यमानपराक्रमैः

बभूवुर्हि सर्वे भीमपराक्रमाः। कृतवर्माग्रजस्तेषां शतधन्वा तु मध्यमः' ॥ इ०। तस्येत्यादि पूर्ववत्। महाकञ्चुकिनः सौविदल्लाः। पक्षे फणिनः। वर्षाणां चिह्नीभूता सीमाभूता वा पर्वता वर्षपर्वताः। ते च सप्त—'हिमवान्हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च। श्वेतः कृष्णश्च [चैत्रः कर्णी च] शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः॥' इति हारावलिः। अन्तःस्थितमपरिमाणमपरिमितं यत् शृङ्गिहेम। 'अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः।' इत्यमरः। तस्य कूटानि राशयो यस्मिन्। पक्षे अपरिमाणानि शृङ्गाणि यस्य तादृशो हेमकूटो यस्मिन्। अपरिमाणौ शृङ्गिहेमकूटौ यस्मिन्निति वा। दुष्प्रवेशम्—परिहारपक्षे सुरक्षितत्वात्तथा। अवन्तिमगधदेशयोर्भिन्नत्वाद्विरोधः; परिहारस्तु मागधाः स्तुतिपाठका इत्यर्थात्। स्फीतं समृद्धम्। परिहारपक्षे नग्नलोका दिगम्बरा जैना बौद्धा वा। **सर्वत इति**-पूर्वं कृता अवस्थितिर्येन तदागमनं प्रतिपालयतेत्यर्थः। **दूरेति**—दूरात्पर्यस्ता आवर्जिता मौल्यः शिरांसि किरीटानि वा तैः शिथिलितास्चूडामणयः इ०। प्रतीहारनिवेद्यमानेन सनामग्रहणमावेद्यमानेन क्रियमाणपरिचयेनेत्यर्थः। आचारस्तत्तत्कालोचितकृत्यम्। अनवरतशस्त्रग्रहणेन या श्यामिका कार्ष्ण्यं तयालीढं व्याप्तं करतलं येषाम्। असितलोहमयस्तस्य जालकैः कञ्चुकैरावृतानि शरीराणि येषाम्। अत एवालानस्तम्भैर्गजबन्धनस्तम्भैरिव। ०लोभान्निरंतरं निलीनानां मधुकराणां पटलैर्जटिलैरावृतैः। महाप्राणता विपुलबलवत्वम्। कर्कशता साहसिकता कठोरता वा। 'स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि'। इत्यमरः। आशयाश्चित्ताभिप्रायः वक्षःस्थलं वा। आकारोभिप्रायानुरूपचेष्टा ताभ्यां संभाव्यमानः परा-

---

१ अपरिमित, शृङ्गी. २ चलित. ३ ०माननाम्ना. ४ प्रमाणतया. ५ अतिशयाकारैः, अतिशयाकार.

सर्वतः शरीररक्षाधिकारनियुक्तैः पुरुषैः परिवृतम्, उभयतो वारविलासिनीभिश्चानवरतमुद्धूयमानधवलचामरम्, अमलपुलिनतलशोभिनि सुरकुञ्जरमिव मन्दाकिनीवारिणि हंसधवलशयनतले निषण्णं पितरमपश्यत् ।

आलोकयेति च प्रतीहारवचनानन्तरमतिदूरावनतेन चलितचूडामणिना शिरसा कृतप्रणाममेह्येहीत्यभिदधानो[1] दूरादेव प्रसारितभुजयुगलः शयनतलादीषदुच्छ्वसित[2]मूर्तिरानन्दजलापूर्यमाणलोचनः समुद्गतपुलकतया[3] सीव्यन्निवैकीकुर्वन्निव पिबन्निव तं पिता विनयावनतमालिलिङ्ग । आलिङ्गितोन्मुक्तश्च पितुश्चरणपीठसमीपे पिण्डीकृतमुत्तरीयमात्म[4]ताम्बूलकरङ्गवाहिन्या सत्वरमासनीकृतमपनयेति शनैर्वदन्नग्रचरणेन समुत्सार्य चन्द्रापीडः क्षितितल एव निषसाद । अनन्तरनिहिते चास्यासने राज्ञा सुतनिर्विशेषमुपगूढो वैशम्पायनो न्यषीदत् । मुहूर्तमिव विस्मृतचामरोत्क्षेपनिश्चलानां वारविलासिनीनां साभिलाषैरनिलचलितकुवलय[5]दलदामदीर्घैराजिह्मतरल[6]तारशारैरवलुप्यमान इव दृष्टिपातैः स्थित्वा गच्छ वत्स पुत्रवत्सलां मातरमभिवाद्य दर्शनलालसा[7] यथाक्रमं सर्वा जननीर्दर्शनेनानन्दयेति विसर्जितः पित्रा सविनयमुत्थाय निवारितपरिजनो वैशम्पायनद्वितीयोन्तःपुरप्रवेशयोग्येन राजपरिजनेनोपदिश्यमानवर्त्मान्तःपुरमाययौ ।

तत्र धवलकञ्चुकावच्छन्नशरीरैरनेक[8]शतसंख्यैः श्रियमिव क्षीरोदकल्लोलैः समन्तात्परिवृतां शुद्धान्तान्तर्वंशिकैः[9], अतिप्रशान्ताकाराभिश्च कषायरक्ताम्बरधारिणीभिः संध्याभिरिव सकललोकवन्द्याभिः प्रलम्बश्रवणपाशाभिर्विदितानेककथावृत्तान्ताभिर्भूत[10]पूर्वाः पुण्याः कथाः कथयन्तीभिरितिहासान्वाचयन्तीभिः पुस्तकानि

क्रमो येषां तैः । **आलोकयेति**—उच्छ्वसितोन्नमिता । सीव्यन् स्यूतिं कुर्वन् । पिण्डीकृतं संवेष्टितम् । विस्मृतश्चामरोत्क्षेपो याभिस्ता अत एव निश्चलाः । **अनिलेति**—अनिलेन वायुना चलितानां कुवलयानां दलदामवद्दीर्घैः । आजिह्मेषत्कुटिला तरला च या तारा तया शारैश्चित्रैः । सारेति पाठे तारैव सारं प्रधानं येषु तैः । अवलुप्यमान आपीयमानः । क्षीरोदो दुग्धोदधिः । अन्तर्वंशिकैः अन्तर्वंशोन्तर्गृहं तत्र नियुक्ता अन्तर्वंशिकाः । ‘ तत्र नियुक्तः ’ इति ठक् । ‘ संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ’ । यद्वा अन्तर्वंशोऽस्यास्तीति । ‘अत इति ठनौ’ इति ठन् । कषायेण रक्तेन । ‘ सुरभावपथे रक्ते कषायः ’ इति केशवः । रक्तं रञ्जितम् । श्रवणपाशः

---

१ आदरेणाभिदधानः. २ उल्लसित. ३ पुलककण्टकतया. ४ आत्मीयम्. ५ कुवलयदाम. ६ तरलतर. ७ लालसाम्. ८ नैक. ९ शुद्धान्तर्वंशिकैः. १० श्रुत.

दधतीभिर्धर्मोपदेशान्निवेदयन्तीभिर्जरत्प्रव्रजिताभिर्विनोद्यमानाम्, उपरचितस्त्रीवेष[1]भाषेण गृहीतविकटप्रसाधनेन वर्षधर[2]जनेन संसेव्यमानाम्, अनवरतविधूयमानबालव्यजनकलापाम्, अङ्गनाजनेन च वसनाभरणकुसुमपटवासताम्बूलतालवृन्ताङ्गरागभृङ्गारधारिणा मण्डलोपविष्टेनोपास्यमानां पयोधराव[3]लम्बितमुक्तागुणामचल[4]द्वयमध्यप्रवृत्तगङ्गाप्रवाहामिव मेदिनीम्, आसन्नदर्पणपतितमुखप्रतिबिम्बामर्कबिम्बप्रविष्टशशिमण्डलामिव दिवम्, समुपसृत्य मातरं ननाम ।

सा तु तं ससंभ्रममुत्थाप्य सत्यप्याज्ञासंपादनदक्षे पार्श्वपरिवर्तिनि परिजने स्वयमेव कृतावतरणका[6] प्रस्नुतपयोधरक्षरत्पयोबिन्दुच्छलेन द्रवीभूय स्नेहाकुलेन निर्गच्छँतेव हृदयेनान्तःशुभशतान्यभिध्यायन्ती मूर्धन्युपाघ्राय तं सुचिरमाशिश्लेष । अनन्तरं च तथैव कृतयथोचितसमुपचारमाश्लिष्टवैशम्पायना स्वयमुपविश्य विनयादवनितले समुपविशन्तमाकृष्य बलादनिच्छन्तमपि चन्द्रापीडमुत्सङ्गमारोपितवती । ससंभ्रमपरिजनोपनीतायामासन्द्यामुपविष्टे च वैशम्पायने चन्द्रापीडं पुनःपुनरालिङ्ग्य ललाटदेशे वक्षसि भुजशिखरयोश्च मुहुर्मुहुः करतलेन परामृशन्ती विलासवती तमवादीत् । वत्स कठिनहृदयस्ते पिता येनेयमाकृतिरीदृशी त्रिभुवनलालनीया क्लेशम-

---

श्रवणपाली । जरत्प्रव्रजिताभिर्वृद्धपरिव्राजिकाभिः । विकटो विशालो विरूपो वा । वर्षधराः षण्ढाः । तल्लक्षणमुक्तम् । अनवरतं विधूयमानः बालव्यजनकलापश्चामरसमूहो यस्याः । **वसनेति**-पटवासः पिष्टातः । 'त्वगुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलार्धेन संयुतश्चूर्णः । पटवासः प्रवरोऽयं मृगकर्पूरप्रबोधेन ॥ इति वराह० । ताम्बूलं नागवल्लीदलवीटिका, तालवृन्तानि व्यजनानि, अङ्गरागो विलेपनं, भृंगारः कनकालुका । एतान्धरतीति धारी तेन । मण्डलेन मण्डलं कृत्वेत्यर्थः उपविष्टेन । पयोधरयोरवलम्बितो मुक्तागुणो मुक्ताहारो यस्याः सा ताम् । **अचलेति**—अचलसाम्यात्स्तनयोरत्युच्चत्वं मेदिनीसाम्याद्राज्ञ्याः सर्वसहत्वं च सूचितम् । गंगाप्रवाहसाम्यान्मुक्ताहारस्य विपुलत्वं च ध्वनितम् । अर्कबिम्बे प्रविष्टं शशिमण्डलं यस्याम् । एककलयावशिष्टश्चन्द्रो हि अमावास्यायां सूर्यमण्डलं प्रविशति इति शास्त्रकारा मन्यन्ते । **कृतावतरणेति**-कृतमवतरणमङ्गलं यया । प्रस्नुतौ क्षीराभिस्यन्दिनौ यौ पयोधरौ ताभ्यां क्षरत्स्रवद्यत्पयस्तस्य च्छलेन मिषेण । स्नेहाकुलेन स्नेहपरिप्लुतेन । मूर्धन्युपाघ्रायोत्तमाङ्गे चुम्बनं कृत्वा । कृतो यथोचित उपचारः 'प्रियवाग्व्यापारादिर्यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । उत्संगमारोपितवती अङ्के जग्राह । आसन्द्यां वेत्रासने । 'स्याद्वेत्रासनमासन्दी स्त्री' इति कोषः । त्रिभुवने लालनीया सस्नेहं पालनीया '

---

१ भारेण. २ वर्षवर. ३ पयोधरान्तराव०. ४ अचलमध्यस्रवत्०. ५ दिवसश्रियम्. ६ णमंगलाणकापश्रुतपयो. ७ निर्गतेव. ८ ससंभ्रमम्.

तिमहान्तामियन्तं कालं लम्भिता । कथमसि सोढवानतिदीर्घामिमा गुरुजनयन्त्रणाम् । अहो बालस्यापि सतः कठोरस्येव ते महद्धैर्यम् । अहो विगलितशिशुजनक्रीडाकौतुकलाघवमर्भकस्यापि[1] ते हृदयम् । अहो गुरुजनस्योपरि भक्तिरसाधारणा[2] । सर्वथा यथा पितुः प्रसादात्समस्ताभिरुपेतो विद्याभिरालोकितोस्येवमचिरेणैव कालेनानुरूपाभिर्वधूभिरुपेतमालोकयिष्यामि । इत्येवमभिधाय लज्जास्मितावनतमात्ममुखप्रतिबिम्बगर्भे विकचकमलकृतकर्णपल्लवावतंस इव कपोले पर्यचुम्बदेनम् । एवं च तत्रापि नातिचिरमेव स्थित्वा क्रमेण सर्वान्तःपुराणि दर्शनेनानन्दयामास । निर्गत्य च राजकुलद्वारा[3]वस्थितमिन्द्रायुधमारुह्य तथैव तेन राजपुत्रलोकेनानुगम्यमानः शुकनासं द्रष्टुमयासीत् ।

यामावस्थितविविधगज[4]घटासंकटमनेकतुरंगसहस्रसंबाधमपरिमितजनसमूह[5]सहस्रसंमर्दसंकुलमेकदेशोपविष्टैः सहस्रशो निबद्धचक्रवालैरनेककार्यागतैर्दर्शनोत्सुकैः समन्ततो विविधशास्त्राञ्जनोन्मीलित[6]बुद्धिलोचनैश्चीवर[7]च्छद्मना विनयानुरागिभिर्धर्मपटैरिवावगुण्ठितैः शाक्यमुनिशासनपथधौरेयै रक्त[8]पटैः पाशुपतैर्द्विजैश्च दिवानि-

---

लम्भिता प्रापिता । यन्त्रणा नियमनम् । कठोरः प्रौढः । विगलितं शिशुजनस्य क्रीडास्तासु कौतुकं तेन लाघवं यस्य । **आत्मेति**–आत्ममुखस्य प्रतिबिम्बं गर्भे यस्य । अत एव विकचं विकसितं यत्कमलं तेन कृतः कर्णपल्लवावतंसो यस्मिन् । सर्वान्तःपुराणि सर्वा अवरोधस्त्रियः । शुकनासगृहद्वारं वर्णयन्नाह **यामेति**–यामावस्थितास्तत्तत्सेवावसरे स्थिता या विविधा गजघटा करिसमूहास्ताभिः संकटं संकुलं दुष्प्रवेशमित्यर्थः । अनेकतुरंगसहस्रैः संबाधं संकीर्णम् । ०संमर्दोन्योन्यसंघर्षस्तेन संकुलं संकटम् । पुनश्च दिवानिशमासेव्यमानम् । कैः । **एकदेशेति**—निबद्धानि चक्रवालानि मण्डलानि यैः । समन्ततः सर्वत आसेव्यमानम् । विविधशास्त्राण्येवाञ्जनं नेत्रौषधं तेनोन्मीलितं विकासं प्रापितं बुद्धिलोचनं येषाम् । चीवरं मुनिवासः, शाक्यभिक्षुप्रावरणम् ' इति सुभूतिः । तस्य छद्मना मिषेण । विनयानुरागिभिः विनये अनुरागो येषां तैः । शब्दश्लेषादुभयसाम्यम् । भानुचन्द्रस्तु ' अवरच्छद्मना ' इति पठित्वैवं व्याचष्टे–'अवरच्छद्मना सेवकमिषेण विनयेनानुरागो विद्यते येषां तैः । तद्गुणानुरागेण विनयादिव सेवकीभूतैरित्यर्थः ' । इति । धर्मपटैः धर्मशासनानि यस्मिन् लिख्यन्ते स धर्मपटः । तैरिवावगुण्ठितैः संवृतैः । तथामवगतशास्त्रशासनत्वाद्धर्मपटसाम्यम् । शाक्यमुनिर्मायादेवीसुतस्तस्य यानि शासनानि तेषां पन्था मार्गस्तत्र धौरेयैर्धुरीणैः । रक्तपटैः रक्ताम्बरैः । पाशुपतैः शैवैः । **जघनेति**–जघनं

---

[1] ०के त्वयि, अर्भकत्वेपि ते. [2] असाधारणी सर्वथा. [3] द्वारा बहिः. [4] गन्धगज. [5] मूहसंमर्द [6] उन्मीलितप्रतिभैः. [7] अवर, रक्ताम्बरच्छ० गुरुवि०. [8] रक्तपादैः.

शमासेव्यमानम्, अभ्यन्तरप्रविष्टानां च सामन्तानां जघने[1]नोपविष्टपुरुषोत्सङ्गस्थितद्विगुणै[2]कुथाभिरतिचिरावस्थाननिर्वेदप्रसुप्ताधोरणाभिः [3]सपर्याणाभिर्निश्चलावस्थानप्रचलायिताभिः शतसहस्रशः करिणीभिराकीर्णं शुकनासगृहद्वारमासाद्य सत्वरप्रधावितैर्द्वारदेशावस्थितैः प्रतीहारपुरुषैरनिवार्यमाणोपि राजकुल इव राजपुत्रो बाह्याङ्गण एव तुरंगादवततार। द्वारदेशावस्थापिततुरंगश्च वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरःप्रधावितैः समुत्सारितपरिजनैस्त[4]थैव प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमानमार्गस्तथैव चलितमुकुटकोटिभिर्नरेन्द्रवृन्दैः सेवासमुपस्थितैरुत्था[5]य प्रणम्यमानस्तथैव प्रचण्डप्रतीहारहुंकारभयमुकीभवत्परिजनानि प्रचलितवेत्रलता[6]चकितसामन्तचक्रचरणशतचलितवसुंधराणि कक्षान्तराणि निरीक्षमाणस्तथैव नवनवसुधावदातप्रासादसहस्रनिरन्तरं द्वितीयमिव राजकुलं शुकनासभवनं विवेश। प्रविश्य चानेकनरेन्द्रसहस्रमध्यो[7]पविष्टमपरमिव पितरमुपदर्शितविनयो दूरावतेन मौलिना शुकनासं ववन्दे।

शुकनासस्तं ससंभ्रममुत्थायानुपूर्व्येण[8]ोत्थितराजलोकः सादरमभिमुखदत्ताविरलपदः प्रहर्षविस्फारितलोचनागतानन्दजलकणः सह वैशम्पायनेन प्रेम्णा गाढमालिलिङ्ग। आलिङ्गितोन्मुक्तश्च सादरोपनीतमपहाय रत्नासनमवनावेव राजपुत्रः समुपाविशत्तदनु च वैशम्पायनः। समुपविष्टे च राजपुत्रे शुकनासवर्जमन्यदखिलमवनिपालचक्रमुज्झितनिजासनमवनितलमभजत।

कव्य अग्रभागस्तत्र उपविष्टा ये पुरुषास्तेषामुत्सङ्गेषु अङ्केषु स्थिता द्विगुणा द्विगुणिताः कुथा यासु। अतिचिरावस्थानेन यो निर्वेदः खेदः 'तेन प्रसुप्ता आधोरणा हस्तिपका यासु। पर्याणं पल्ययनम्। निश्चलावस्थानेन प्रचलायिताभिर्घूर्णिताभिः। ' जागरूको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः।' इत्यमरः। अत्र प्रचल इवाचरन् प्रचलायितः उपविष्टो निद्रया घूर्णितः। इति क्षीरस्वामी। अनिवार्यमाणोऽनिषेध्यमानः। समुत्सारितः परि समन्ताज्जनो यैः। तथैव राजकुले इव सेवार्थं समुपस्थितैः प्राप्तैः। प्रचण्डः यः प्रतीहाराणां हुंकारस्तस्माद्भयं तेन मूकीभवन् परिजनो येषु तानि। प्रचलिता या वेत्रलता वेतसयष्टयः। अजहल्लक्षणया वेत्रलताधारिणः। ताभिस्तासामतर्कितेन चलनेनेत्यर्थः। चकितं शङ्कितं यत्सामन्तचक्रं तस्य चरणशतेन चलिता कम्पिता वसुंधरा येषु। ०निरन्तरं व्याप्तम्। दूरावनतेनात्यन्तमावर्जितेन। **आन्विति**-आनुपूर्व्येण पूर्वपूर्वानुक्रमेणोत्थिता राजलोका यस्य। सादरमित्यालिलिङ्गेत्यनेन सहान्वयि। अभिमुखं दत्तान्यविरलानि अनल्पानि संरम्भवशान्निर्भराणि वा पदानि येन। प्रहर्षेण विस्फारिते विस्तारिते ये लोचने तयोः आगता ०जलकणा यस्य। शुकनासं वर्जयित्वा शुकनासवर्जम्।

---

[1] जघनस्थानोपविष्टपुरुषावस्थित. [2] द्विगुणित. [3] अपर्याणाभिः,--सपर्याणाभिश्च. [4] तत्प्र. [5] उत्थायोत्थाय. [6] त्रासनचकित. [7] उपस्थितम्. [8] पूर्वेण.

स्थित्वा च तूष्णीं क्षणमिव शुकनासः समुद्गतप्रीतिपुलकैरङ्गैरावेद्यमानहृदयहर्षप्रकर्षस्तमब्रवीत् ।

तात चन्द्रापीडाद्य खलु देवस्य तारापीडस्य समाप्तविद्यमुपारूढयौवनमालोक्य भवन्तं सुचिराद्भुवनराज्यफलप्राप्तिरुपजाता । अद्य समृद्धाः सर्वा गुरुजनाशिषः । अद्य फलितमनेकजन्मान्तरोपात्तमवदातं कर्म । अद्य प्रसन्नाः कुलदेवताः । न ह्यपुण्यभाजां भवादृशास्त्रिभुवनविस्मयहेतवः[1] पुत्रतां प्रतिपद्यन्ते । क्वेदं वयः । क्वेयममानुषी शक्तिः । क्व चेदमशेषविद्याग्रहणसामर्थ्यम् । अहो धन्याः प्रजा यासां भरतभगीरथप्रतिमो भवानुत्पन्नः पालयिता । किं खलु कृतमवदातं कर्म वसुंधरया ययासि भर्ता समासादितः । हरिवक्षःस्थलनिवासासङ्गहव्यसनिनी[2] हता खलु लक्ष्मीर्या विग्रहवती भवन्तं नोपसर्पति । सर्वथा कल्पकोटीर्महावराह इव दंष्ट्रावलेपेन[3] वह बाहुना वसुंधराभारं सह पित्रा । इत्यभिधाय च स्वयमाभरणवसनकुसुमाङ्गरागादिभिरभ्यर्च्य विसर्जयांचकार । विसर्जितश्चोत्थायान्तःपुरं प्रविश्य दृष्ट्वा वैशम्पायनमातरं मनोरमाभिधानां निर्गत्य समारुह्येन्द्रायुधं पित्रा पूर्वकल्पितं प्रतिच्छन्दकमिव राजकुलस्य, द्वारावस्थितसितपूर्णकलशम्, आबद्धहरितवन्दन[4]मालम्, उल्लासितसितपताकासहस्रम्, अभ्याहतमङ्गलतूर्यरवपरिपूरितदिगन्तरम्, उपरचितविकचकमलकुसुमप्रकरम्, अचिरकृताग्निकार्यम्, उज्ज्वल-

---

समुद्गता आविर्भूताः प्रीत्या पुलका रोमाञ्चा येषां तैः । 'तात' इति पुत्रादीनां सम्बोधने आदरस्नेहाद्यर्थे वर्तते । 'पूज्ये पितरि पुत्रे च तातशब्दः स्मृतो बुधैः ।' इति केशवः । समृद्धाः सातिशयेन फलिताः । अनेकेषु जन्मान्तरेषूपात्तमर्जितमवदातं पुण्यं कर्म । भरतो दौष्यन्तिः । स हि वंशकरो महाप्रभावोऽप्रतिरथश्चासीत् । अस्य नाम्नो व्युत्पत्तिमाह कालिदासः—'पुनर्यास्यत्याख्यां भरत इति लोकस्य भरणात् ।' इति । भगीरथवृत्तान्त उक्तपूर्वः । **हरीति**—हरिवक्षःस्थलनिवास एवासङ्गहो हठस्तत्र व्यसनिन्यासक्ता । हता विनष्टा । विग्रहवती मूर्तिमती । गूढविग्रहा तु भवन्तमुपचरत्येवेति भावः । तथाहि रघुवंशे—'छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् । पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ' ॥ इति । महावराह इव वराहरूपधारिणा भगवता दंष्ट्राग्रभागेण पर्वतभारेण पयोधिमग्नायाः पृथिव्या उद्धरणं कृतम् । तदुक्तं ' उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ' इति । प्रतिच्छन्दकं प्रतिकृतिः । द्वारेऽवस्थिताः सिताः श्वेताः पूर्णाः कलशा यस्याः । वन्दनमाला द्वारदेशावलम्बिता स्रक् । मङ्गलार्थं तूर्यं वाद्यविशेषो मङ्गलतूर्यम् । उपरचितो विकचानां विकस्वराणां कमलानां कुसुमानां च प्रकरो

---

[1] जनकाः. [2] व्यसनितया. [3] दंष्ट्राबलेन. [4] हरित–हरि–चन्दनमालम्.

विविक्तपरिजनम्, उपपादिताशेषगृहप्रवेशमङ्गलं कुमारो भवनं जगाम। गत्वा च श्रीमण्डपावस्थिते शयने मुहूर्तमुपविश्य सह तेन राजपुत्रलोकेनाभिषेकादिकमशनावसानमकरोद्दिवसविधिम् । अभ्यन्तरे च स्वशायनीयगृहएवेन्द्रायुधस्यावस्थानमकल्पयत्।

एवंप्रायेण चास्योदन्तेन तदहः परिणतिमुपययौ। गगनतलादवतरन्त्या दिवसश्रियः पद्मरागनूपुरमिव स्वप्रभापिहितरन्ध्रं रविमण्डलमुन्मुक्तपादं पपात। [1]सलिलप्रवाह इव रथचक्रमार्गानुसारेण दिवसकरस्य वासरालोकः प्रतीचीं [2]ककुभमगात्। अभिनव[3]पल्लवलोहिततलेन करेणवाधोमुखप्रसृतेन [4]दिवसकरबिम्बेन वासरः कमलरागमशेषं ममार्ज। कमलिनीपरिमलपरिचयागतालिमालाकुलितकण्ठं कालपाशैरिव चक्रवाकमिथुनमाकृष्यमाणं विजघटे। करपुटैरादिवसान्तमापीतमरविन्दमधुरसमिव रक्तातपच्छलेन गगनगमनखेदादिव दिवसकरबिम्बं ववाम।

क्रमेण च प्रतीचीकर्णपूररक्तोत्पले लोकान्तरमुपगते भगवति गभस्तिमालिनि, समुल्लसितायाम[5]म्बरतटाकविकचकमलिन्यां संध्यायां, कृष्णागुरुपङ्कपत्रलतास्विव तिमिरलेखासु स्फुरन्तीषु दिशां मुखेषु, अलिकुलमलिनेन

यस्मिन्। अचिरात्कृतमग्निकार्यं होमादि यस्मिन्। उज्ज्वलो मङ्गलप्रवेशानुरोधाद् धवलाम्बरः विविक्तः पूतः परिजनो यस्मिन्। यद्वा उज्ज्वल उल्बणो विविक्तो विविधस्वरूपस्तत्तत्कार्यनियोजितत्वात्परिजनो यस्मिन्। **गृहेति**–गृहप्रवेशमङ्गलं वास्तुपूजाबलिक्रियादि। 'विधाय पूर्वदिवसे वास्तुपूजां बलिक्रियाम्।' इति नारदः। श्रीमण्डपे आस्थानमण्डपे। अभिषेकादि स्नानादि। उदन्तेन वृत्तान्तेन। पद्मरागनूपुरं लोहितमणिनिर्मितं मंजीरम्। नूपुरस्य सच्छिद्रत्वात्तदनुपलब्धय आह–स्वप्रभया पिहितान्याच्छादितानि रन्ध्राणि छिद्राणि यस्य। उन्मुक्ता ऊर्ध्वं मुक्ताः पादाः किरणा येन। अन्योप्यूर्ध्वप्रदेशात्पतन्वेगवशादुन्मुक्तपाद ऊर्ध्वपाद एव पतति। दिवसकरस्य रथचक्रमार्गानुसारेण इ०। जलप्रवाहोपि रथमार्गानुगामी भवति। **अभिनवेति**–वर्तुलत्वरक्तत्वसाम्याद्रविबिम्बं दिवसकरत्वेनोत्प्रेक्षितम्। कमलरागम्—अस्तमिते हि सूर्ये संकोचात् कमलानि वीतरागाणि भवन्ति। कमलिन्या यः परिमलस्तस्य परिचयादागता यालिमाला तयाकुलितः परिगतः कण्ठो यस्य। अत एव कालेति। विजघटे वियुक्तं बभूव। करपुटैः किरणसंपुटैरञ्जलिपुटैश्च। प्रतीची पश्चिमादिक् तस्याः कर्णपूरभूतं रक्तोत्पलमिव तस्मिन्। **अम्बरेति**–स्वच्छत्वनीलत्वसाम्यादम्बरमेव तटाकस्तस्मिन्नरुणत्वसाम्याद्विकचा कमलिनी नलिनीव तस्याम्। दिशां मुखेषु कृष्णागुरुपङ्कस्य घृष्टकालागुरुणः पत्रलेखास्विव तिमिरलेखासु स्फुरन्तीषु। **अलिकुलेति**—अलिकुलव-

---

[1] जलप्रवाह. [2] दिशम्, अगमत्. [3] पल्लवदललोहितकरेण. [4] रवि. [5] अम्बरतल.

कुवलयवनेनेव रक्तकमलाकरे तिमिरनिकरेणोत्सार्यमाणे संध्यारागे, कमलिनीनिपीतमातपमुन्मूलयितुमन्धकारपल्लवेष्विव[1] विशत्सु रक्तकमलोदराणि मधुकरकुलेषु, शनैः शनैश्च निशाविलासिनीमुखावतंसपल्लवे गलिते संध्यारागे, दिक्षु दिक्षु विक्षिप्तेषु संध्यादेवतार्चनबलिपिण्डेषु शिखरदेशलग्नतिमिरास्वनारूढमयूरास्वपि मयूराधिष्ठितास्विव मयूरयष्टिषु, गवाक्षविवरनिलीनेषु प्रासादलक्ष्मीकर्णोत्पलेषु[2] पारावतेषु, विगतविलासिनीसंवाहननिश्चल[3]काञ्चनपीठासु मूकीभूतघण्टास्वरास्वन्तःपुरदोलासु, भवनसहकारशाखावलम्बितपञ्जरेषु विगतालापेषु शुकसारिकानिवहेषु, संगीतविरामविश्रान्तरवासूत्सार्यमाणासु वीणासु, युवतिनूपुरशब्दोपशमनिभृतेषु भवनकलहंसेषु, अपनीयमानकर्णशङ्खचामरनक्षत्रमालामण्डनेषु[5] मधुकरकुलशून्यकपोलभित्तिषु मत्तवारणेषु, प्रदीप्यमानेषु राजवल्लभतुरंगममन्दुराप्रदीपेषु, प्रविशन्तीषु प्रथमयामकुञ्जरघटासु, कृतरा[6]जस्वस्त्ययनेषु निष्क्रामत्सु पुरोहितेषु, विसर्जितराजलोकविरलपरिजनेषु विस्तारितेष्विव राजकुलकक्षान्तरेषु, प्रज्वलितदीपिकासहस्रप्रतिबिम्बचुम्बितेषु कृतविकचचम्पकदलोपहारेष्विव मणि-

---

न्मालिनेन कृष्णेन कुवलयवनेन रक्तकमलाकरे रक्तपद्मसमूहे इव तिमिरसमूहेन सन्ध्यारागे उत्सार्यमाणेऽपोह्यमाने। आतपं सूर्यालोकम् । मधुकरकुलेषु अन्धकारपल्लवेष्विव विशत्सु इति योजना। सन्ध्यायां यद्देवतार्चनं तदर्थं बलयः पुष्पोपहाराः पिण्डाश्च तेषु विक्षिप्तेषु विकीर्णेषु । सन्ध्यायां वास्तुदेवतास्थानदेवतादीनां पूजनं तावदाचारः । अनुरूपवर्णनं विक्रमोर्वशीये—'आचारप्रयतः सुपुष्पबलिषु स्थानेषु चार्चिष्मतीः सन्ध्यामङ्गलदीपिका विभजते शुद्धान्तवृद्धाजनः ' ॥ इति । मयूरयष्टिषु मयूराणां निवासार्थं दण्डास्तासु । कालिदासस्तु सन्ध्यासमये बर्हिणां गाढस्वापं वर्णयति-'उत्कीर्णा इव वासयष्टिषु निशानिद्रालसा बर्हिणः।' इति । विगतं यद्विलासिनीनां संवाहनमुद्वहनं तेन निश्चलानि काञ्चनपीठानि सुवर्णफलकानि यासाम् । अत एवान्दोलनाभावान्मूकीभूतो विरतो घण्टास्वरो यासाम् । उत्सार्यमाणासु स्वेषु स्वेषु स्थानेष्वपनीय निवेश्यमानासु । **युवतीति**-०शब्दस्योपशमेन निवृत्त्या निभृतेषु निश्चलेषु । अपनीयमानानि कर्णशङ्खः 'दृष्टिदोषोपशमनार्थं कर्णे बद्धः । ' इति भानु० । चामरं प्रसिद्धं नक्षत्रमाला सप्तविंशतिमौक्तिकै रचित आभरणविशेषः । एवंविधानि मण्डनानि येषाम् । कृतं राज्ञे स्वस्ति ईयते प्राप्यतेऽनेनेति स्वस्त्ययनं शुभावह आशीर्वादो यैः । विस्तारितेषु प्रथमं जनाकीर्णत्वादनन्तरं तेषां विरलभावाद्बहुलीभूतेष्विव । **प्रज्वलितेति**-०प्रतिबिम्बैश्चुम्बितेषु तद्वत्सु इत्यर्थ। अत एव कृता विकचानां

---

१ करपल्लवेषु. २ ०त्पलेष्विव.३ निश्चलासु. ४ ०रवासु ५ मण्डलपिण्डेषु. ६ कृतस्वस्त्ययनेषु.

भूमिकुट्टिमेषु, निपतितदीपालोकासु रविविरहार्तनलिनीविनोदनागतबालातपास्विव भवनदीर्घिकासु, निद्रालसेषु पञ्जरकेसरिषु, समारोपितकार्मुके गृहीतसायके यामिक इवान्तःपुरप्रविष्टे मकरकेतौ, अवतंसपल्लवेष्विव सरागेषु कर्णे क्रियमाणेषु सुरतदूतिवचनेषु, सूर्यकान्तमणिभ्य[1] इव संक्रान्तानलेषु ज्वलत्सु मानिनीनां शोकविधुरेषु हृदयेषु, प्रवृत्ते प्रदोषसमये चन्द्रापीडः प्रज्वलितदीपिकाचक्रवालपरिवारश्चरणाभ्यामेव राजकुलं गत्वा पितुः समीपे मुहूर्तं स्थित्वा दृष्ट्वा च विलासवतीमागत्य स्वभवनमनेकरत्नप्रभाशबलमुरगराजफणामण्डलमिव हृषीकेशः शयनतलमधिशिश्ये ।

प्रभातायां च निशीथिन्यां समुत्थाय समभ्यनुज्ञातः पित्राभिनवमृगयाकौतुकावकृष्यमाणहृदयो भगवत्यनुदित एव सहस्ररश्मावारूढोन्द्रायुधमग्रतो बालेय[2]प्रमाणानाकर्षद्भि[3]श्चामीकरशृङ्खलाभिः कौलेयकाञ्जरव्द्याघ्रचर्मशबल[4]वसन-

---

विकस्वराणां चंपकानां चंपकपुष्पाणां दलानामुपहारा बलिप्रकरा येषु । निपतितो दीपानामालोकः प्रकाशो यासु । अत एव नायकस्य रवेर्विरहेणार्ता पर्याकुला या नलिनी तस्या विनोदनार्थं विरहव्यथापनोदार्थमागतो बालातपो यासु । भवनदीर्घिकासु गृहवापीषु । निद्रालसेषु निद्राभिभूतेषु । समारोपितमधिज्यतां नीतं कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं येन । कर्मण उकञ् इति उकञ् । निशायाः कामोद्दीपकत्वादधिज्यकार्मुको मकरकेतुः सर्वत्राप्रतिहतश्चरतीति कवयो वर्णयन्ति । तथा हि ‘ उदिते दिशः प्रकटयत्यमुना यदधर्मधाम्नि धनुराचकृषे ।’ इति शिशु० (९·२४)। ‘ यद्विभुः शशिमयूखसखः सन्नाददे विजयि चापमनङ्गः।’ इति किरा०। (९·३३)। यामिकः प्राहरिकः। सरागेषु शृङ्गारपूर्णेषु । पक्षे अरुणिमसहितेषु । कर्णे क्रियमाणेषु आकर्ण्यमाणेषु पक्षे कर्णे निधीयमानेषु। मानिनीनां कोपनानां । ‘ स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोन्यासङ्गिनि प्रिये ।’ इति मानलक्षणम् । ०विधुरेषु विह्वलेषु । ०चक्रवालं समूहः परिवारो यस्य । दीपिकासहस्रपरिवृत इत्यर्थः । ०शबलं कर्बुरम् । हृषीकेशः—हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशो विष्णुः । तस्य सर्वेन्द्रियप्रवर्तकत्वात्। ‘ हृषीकाणीन्द्रियाण्याहुस्तेषामीशो यतो भवान् । हृषीकेशस्ततो विष्णो ख्यातो देवेषु केशव’ ॥ इति महाभारतम् । शयनतलम्—‘ अधिशीङ् ’ इत्यादिनाधिकरणे द्वितीया । निशीथिनी-निशीथोऽर्धरात्रोस्त्यस्यामिति निशीथिनी रात्रिः। ‘अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ ’ इत्यमरः। **अभिनवेति**—अभिनवमपूर्वं यन्मृग्यन्तेऽत्र मृगा मगान्यात्यनयेति वा मृगया आखेटस्तस्याः कौतुकं तेनेत्या०। बालेयो रासभस्तत्प्रमाणास्तद्वत्स्थूलास्तान् । कौलेयकान्विश्वकद्रून् । ‘ श्वा विश्वकद्रुर्मृगयाकुशलः’ इत्यमरः । जरद्व्याघ्रस्य वृद्धद्वीपिनश्चर्मैव शबलं वसनं तस्य कञ्चुकश्चोलकस्तद्धारिभिः । मृगयवो हि

---

१ सूर्यमणिभ्यः. २ बालेयद्वीपिप्रमाणान्. ३ आकर्षयद्भिः. शबलक०.

कञ्चुकधारिभिरनेकवर्णपट्टचीरिको[1]द्बद्धमौलिभिरुपचितश्मश्रुगहनमुखैरेककर्णावसक्तहेमतालीपुटैराबद्धनिबिडकक्षैरनवरतश्रमोपचितोरुपिण्डकै[2]ः को[3]दण्डपाणिभिः श्वपोषकैरनवरतकृतकोलाहलैः प्रधावद्भिर्द्विगुणीक्रियमाणगम[4]नोत्साहो बहुगजतुरगपदातिपरिवृतो व[5]नं ययौ । तत्र च कर्णान्तावकृष्टमुक्तैर्विकचकुवलयपलाशकान्तिभिर्भल्लैर्मदकलकलभकुम्भभित्तिभिदुरैश्च नाराचैश्चापटंकाररवभयचकितवनदेवताधांक्षवीक्षितो वनवराहान्केसरिणः शरभांश्चमराननेककुरङ्गकांश्च सहस्रशो जघान । अन्यांश्च जीवत एव महाप्राणतया स्फुरतो जग्राह ।

समारूढे च मध्यमह्नः सवितरि वनात्स्नानोत्थितेनेव श्रमसलिलबिन्दुवर्षमनवरतमुज्झता मुहुर्मुहुर्दशनविघट्टनैः खणखणायितखरखलीनेन श्रमशिथिलमुखगलितफेनिलरुधिरलवेन पर्याणपट्टकानुसा[6]रोत्थितफेनराजिना कर्णावतंसीकृतमुत्फुल्लकुसुमशबलमालिपटलझंकाररवमुखरं वनगमनचिह्नं पल्लवस्तबकमुद्वहतेन्द्रायुधेनोह्यमानः समुद्गतस्वेदतयान्त[7]रार्द्रीकृतमण्डलेन मृगरुधिरलवशतशबलेन वारबाणेन

जिहीर्षया । क्षुद्रसत्वानां विद्रावणेच्छया च नानाश्वापदचर्मावृतशरीराश्चरन्तीति प्रसिद्धम् । अनेकवर्णा याः पट्टचीरिकाः कौशेयपट्टिकास्ताभिरुद्बद्धा मौलयः केशा यैः । उपचितैर्वृद्धैः श्मश्रुभिर्मुखलोमभिर्गहनानि निरन्तरव्याप्तानि मुखानि येषाम् । एककर्णावसक्तं हेम्नस्तालीपुटमाभरणविशेषो यैः । आबद्धा निबिडं दृढं यथा तथा कक्षा मध्यभागा यैः । अनवरतं यः श्रमो व्यायामस्तेनोपचिते पुष्टिं प्रापिते ऊरुपिण्डके जङ्घापिचिण्डिके येषाम् । पिण्डिका गुल्फोपरि च जानोरधः प्रदेशः इति भानु० । श्वपोषकैः कौलेयकरक्षकैः । **कर्णान्तेति**-कर्णान्तं यावदाकृष्टाश्च ते पश्चान्मुक्तास्तैः । भल्लैरर्धचन्द्राकृतिभिर्बाणविशेषैः । 'स्नुहीदलफलो भल्लः' इति यादवः । एवं रघुवंशेपि वर्णनम्-'क्वचिदाकर्णविकृष्टभल्लवर्षी' (९-६६) इत्या० । भिदुरैः-भिनत्तीति भिदुरः । 'विदिभिदिच्छिदेः कुरच्' । तैः । नाराचैः सर्वलोहमयैर्बाणैः । **चापेति**—०भयेन चकिता या वनदेवता तया अर्धाक्षेण वीक्षितः । शरभानष्टापदान्मृगविशेषान्वा । 'अष्टापदे च [illegible] शरभः स्यान्मृगान्तरे ।' इति रभसः । महाप्राणतयातिबलवत्वात् । स्फुरतः प्रचलतश्चेष्टमानान्वा । **समेति**-अह्नो मध्यं सवितरि समारूढे वनात्स्वभवनमाजगाम चेत्यन्वयः । स्नानोत्थितेन स्नानादुत्थितेनार्द्रकायेनेत्यर्थः । श्रमसलिलं स्वेदजलम् । उज्झता त्यजता । विघट्टनैः कर्षणैः । खणखणायितं खणखणेति शब्दायितं खरं परुषं खलीनं येन । फेनिलाः फेनवन्तः । 'फेनादिलच्' इतीलच्प्रत्ययः । पर्याणं पल्ययनं तस्य पट्टक उपवेशनपीठं तदनुसारेण तत्स्थानमभिव्याप्येत्यर्थः । उत्थितोत्पन्ना फेनराजिर्यस्य तेन । उत्फुल्लकुसुमैः शबलं चित्रितम् । स्वेदजलेनान्तरभ्यन्तरे आर्द्रीकृतं मण्डलं परिधिर्यस्य । वारबाणेन कञ्चुकेन । **द्विगुणेति**-सत्त्ववतो

---

१ अव-ऊर्ध्व-बद्ध. २ पिण्डकेः. ३ दण्डपा०, कोण०. ४ मनउत्साह. ५ घनं वनम्. ६ अनुसरणो०. ७ अन्तरा अन्तरा.

द्विगुणतरमुपज[1]नितकान्तिरनेकरूपानुसरणसंभ्रमपरिभ्रष्टच्छत्रधा[2]रतया छत्रीकृतेन [3]नवपल्लवन निवार्यमाणातपो विविधवनलताकुसुमरेणुधूसरो वसन्त इव विग्रहवानश्वखुररजोमलिनललाटाभिव्यक्तावदातस्वेदलेखो दूरविच्छिन्नेन पदातिपरिजनेन शून्यीकृतपुरोभागः प्रजवितुरंगमाधिरूढैरल्पावशिष्टैः सह राजपुत्रैरेवं मृगपतिरेवं वराह एवं वनमहिष एवं शरभ एवं हरिण इति तमेव मृगयावृत्तान्तमुच्चारयन्स्वभवनमाजगाम ।

अव[4]तीर्य च तुरंगमात्ससंभ्रमप्रधावितपरिजनोपनीते समुपविश्यासने वारबाणमवतार्यापनीय चाशेषं तुरंगमाधिरोहणोचितं वेषपरिग्रहमितस्ततःप्रचलिततालवृन्तपवनापनीयमानश्रमो मुहूर्तं विशश्राम । विश्रम्य च मणिरजतकनककलशशतसनाथामन्तर्विन्यस्तकाञ्चनपीठां स्नानभूमिमगात् । निर्वर्तिताभिषेकव्यापारस्य च विविक्तवसनपरिमृष्टवपुषः स्वच्छदुकूलपल्लवाकलित[5]मौलेर्गृहीत[6]वाससः कृतदेवार्चनस्याङ्गरागभूमौ समुपविष्टस्य राज्ञा विसर्जिता महाप्रतीहाराधिष्ठिता राजकुलपरिचा[7]रिकाः कुलवर्धनासनाथाश्च विलासवतीदास्यः सर्वान्तःपुरप्रेषिताश्चान्तःपुरपरिचारिकाः पटलकविनिहितानि विविधान्याभरणानि माल्यान्यङ्गरागान्वासांसि चादाय पुर-

---

रुधिरलाञ्छितो वारबाणो हि कान्तिप्रकर्षं पुष्णातीति प्रसिद्धमेव । **अनेकेति**—अनेकेषां रूपाणां पशूनाम् । ‘ रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पशावाकारे सौन्दर्ये ’ इति हैमः । अनुधावने यः संभ्रमस्त्वरणम् । ‘ समौ संवेगसंभ्रमौ । ’ इत्यमरः । तेन परिभ्रष्टा वियुक्ताश्छत्रधरा यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । छत्रीकृतेन छत्रत्वं प्रापितेन अभूततद्भावे च्विः । विग्रहवान् शरीरधारी । **अश्वेति**-अश्वखुराणां खुरोद्धूतमित्यर्थः यद्रजस्तेन मलिने ललाटे अभिव्यक्ता स्फुटा अवदाता विमला स्वेदलेखा यस्य । दूरविच्छिन्नेन दूरान्तरितेन । **इत इति**—इतस्ततः प्रचलितं विधूयमानं यत्तालवृन्तं तालपत्रव्यजनं तस्य पवनेनापनीयमानः दूरीक्रियमाणः श्रमो यस्य । काञ्चनपीठं स्नानकाल उपवेशनार्थं सुवर्णासनम् । विविक्तेन पूतेन । धौतेनेत्यर्थः । ‘ विविक्तौ पूतविजनौ ’ इत्यमरः । वस्त्रेण परिमृष्टं वपुर्यस्य । स्वच्छदुकूलस्य पल्लवेनाञ्चलेनाकलितो वेष्टितो मौलिः शिरो यस्य । अङ्गरागभूमौ विलेपनस्थाने । महाप्रतीहारेण द्वारपालमुख्येन । पटलके पिटके । ‘ अथ पटलं पिटके च परिच्छेदे’ इति मेदिनी । विनिहि-

---

१ उपजात. २ धर. ३ वन. ४ उत्तीर्य. ५ आकुलित. ६ ०धौतवाससः. ७ प्रतिचारिकाः

तस्तस्योपतस्थुरुपनिन्युश्च[1] । यथाक्रममादाय च ताभ्यः प्रथमं स्वयमुपलिप्य वैशम्पायनमुपरचिताङ्गरागो दत्त्वा च समीपवर्तिभ्यो यथार्हमाभरणवसनाङ्गरागकुसुमानि विविधमणिभाजनसहस्रशारं[2] शारदमम्बरतलमिव स्फुरिततारागणमाहारमण्डपमगच्छत् । तत्र च द्विगुणीकृत[3]कुथासनोपविष्टः समीपोपविष्टेन तद्गुणोपवर्णनपरेण वैशम्पायनेन यथार्ह[4]भूमिभागोपवेशितेन राजपुत्रलोकेनेदमस्मै दीयतामिदमस्मै[5] दीयतामिति प्रसादविशेषदर्शनसंवर्धितसेवारसेनाहारविधिमकरोत् । उपस्पृश्य च गृहीतताम्बूलस्तस्मिन्मुहूर्तमिव स्थित्वेन्द्रायुधसमीपमगमत्[6] । तत्र चानुपविष्ट एव तद्गुणोपवर्णनप्रायालापाः कथाः कृत्वा सत्यप्याज्ञाप्रतीक्षणोन्मुखे पार्श्वपरिवर्तिनि परिजने तद्गुणहृतहृदयः[7] स्वयमेवेन्द्रायुधस्य पुरो यवसमाकीर्य निर्गत्य राजकुलमयासीत् । तेनैव क्रमेणावलोक्य राजानमागत्य निशामनैषीत् ।

अपरेद्युश्च प्रभातसमय एव सर्वान्तःपुराधिकृत[8]मवनिपतेः परमसंमतमनुमार्गागतया, प्रथमे वयसि वर्तमानया, राजकुलसंवासप्रगल्भयापि अनुज्झितविनयया, किंचिदुपारूढयौवनया, शक्रगोपकालोहितरागेणांशुकेन रचितावगुण्ठनया सबालातपयेव पूर्वया ककुभा, प्रत्यग्रदलितमनःशिलाचूर्ण[9]व-

---

तानि स्थापितानि । उपतस्थुः समीपं जग्मुरुपनिन्युरानीतानि वस्तूनीत्यर्थात् । उपरचिताङ्गरागः कृतप्रसाधनः । **विविधेति**—सहस्रं सारं प्रधानं यस्मिन् । यद्वा ०सहस्रेण शारं स्फुरत्प्रभं कर्बुरं वा । द्विगुणितं परिवर्तितं यत्कुथासनं तत्रोपविष्टः । तस्य चन्द्रापीडस्य गुणास्तेषामुपवर्णनपरेण । प्रसादः प्रसन्नता तस्य विशेष आधिक्यं तस्य दर्शनेन संवर्धितो वृद्धिं प्रापितः सेवायां सेवाकरणे रसः प्रीतिर्यस्य तादृशेन राजपुत्रलोकेन । उपस्पृश्याचमनं कृत्वा । 'उपस्पर्शस्त्वाचमनम्' इत्यमरः । 'भुक्त्वा चोपस्पृशेत्' इति मनुस्मरणात् । आज्ञायाः प्रतीक्षणमवेक्षा तस्योन्मुखे तत्परे, आज्ञाकरणदक्षे इत्यर्थः । यवसं तृणम् । **अपरेद्युरिति**-अपरेद्युः प्रभातसमय एव कन्ययानुगम्यमानं कैलासनामानं कञ्चुकिनमायान्तमपश्यदित्यन्वयः । परमसंमतं परं मान्यं विश्वस्तं वा । अतः कन्यां विशिनष्टि–अनुमार्गं कञ्चुकिमार्गानुसारेणागतया । राजकुलसंवासेन प्रगल्भयोत्पन्नप्रतिभया । 'प्रगल्भः प्रतिभान्विते' इत्यमरः । प्रगल्भा चतुरा वा । **अनुज्झितेति**-अपरित्यक्तमर्यादया । प्रायः प्रतिभान्वितोहंकारातिरेकाद्विनयं त्यजति । अत्र तु सत्यपि प्रागल्भ्ये विनयसद्भाव इत्याश्चर्यमिति भावः । किंचिदुपारूढमुद्भिन्नं यौवनं यस्याः सा तया । शक्रगोपो वार्षिको लोहितः कीटविशेषस्तद्वल्लोहितो रक्तो रागो वर्णो यस्य । कृतावगुण्ठनया कृतशिरोवेष्टनया । ककुभा दिशा । प्रत्यग्रदलिता नवचूर्णिता या मनःशिला

---

१ श्चोपनीतानि च. २ शाराम्बर. ३ द्विगुणित. ४ यथार्हम्. ५ तस्मै. ६ अगात्. ७ गुणापहृत. ८ अधिकृततया. ९ मनःशिलावर्णेन.

णेनाङ्गलावण्यप्रभाप्रवाहेणामृतरसनदीपूरेणेव भवनमापूरयन्त्या, ज्योत्स्नयेव राहुग्रहग्राससभयादपहाय रजनिकरमण्डलं गां[2]मवतीर्णया राजकुलदेवतयेव मूर्तिमत्या, क्वणितमणिनूपुरा[3]कुलितचरण[4]युगलया कूजत्कलहंसाकुलितकमलयेव कमलिन्या, महार्हहेममेखलाकलाप[5]कलितजघनस्थलया, नातिनिर्भरोद्भिन्नपयोधरया, मन्दं मन्दं भुजलताविक्षेपप्रेङ्खितनखमयूखच्छलेन धाराभिरिव लावण्यरसमनवरतं क्षरन्त्या, दिङ्मुखविसर्पिणि हारलतानां रश्मिजाले निमग्नशरीरतया क्षीरसागरोन्मग्नवदनयेव लक्ष्म्या, बहलताम्बूलकृ[6]ष्णिकान्धकारिताधरलेखया समसुवृत्ततुङ्गनासिकया विकसितपुण्डरीकधवललोचनया मणिकुण्डलमकरपत्रभङ्गकोटिकिरणातपाहतकपोल[7]तया सकर्णपल्लवमिव मुखमुद्वहन्त्या पर्युषितधूसरचन्दनरसतिलकालंकृतललाटपट्टया मुक्ताफलप्रायालंकारया राधेयराज्यलक्ष्म्येवोपपादिताङ्गरागया नववनलेख-

तस्याश्चूर्णस्येव वर्णो रागो यस्य । अङ्गस्य देहस्य लावण्यं कान्तिः । लावण्यलक्षणमुक्तम् । प्रभाप्रवाहेण दीप्तिसंतानेन । गां भूमिम् । क्वणितैः शब्दायमानैः मणिनूपुरैराकुलितं व्याप्तं चरणयुगलं यस्याः सा । अत एव कूजदिति । महार्हेण महामूल्येन हेममेखलाकलापेन सुवर्णरसनादाम्ना कलितं परिगतं जघनस्थलं कटिर्यस्याः । ‘जघनं स्यात्स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कट्यावपि ।’ इति मेदिनी । नातिनिर्भरं नातिमात्रमुद्भिन्नावभिव्यक्तावुत्पन्नौ वा पयोधरौ यस्याः । भुजलतयोर्बाहुलतयोर्यो विक्षेप इतस्ततो विधूननं तेन प्रेङ्खिता प्रेङ्खिता ये नखमयूखास्तेषां छलेन मिषेण । ०विसर्पिणि प्रसरणशीले । **बहलेति**–बहल या ताम्बूलम् । ताम्बूलभक्षणमिति यावत् । तज्जन्या कृष्णिका श्यामता तयान्धकारिता मलिनीकृताधरलेखा यस्याः । अत्राधरस्य रागातिशयो व्यङ्ग्यस्तदपेक्षया ताम्बूलरागस्यापि कृष्णत्वापादनात् । समा समरेखा सुवृत्ता सुवर्तुला तुङ्गोच्चा च नासिका यस्याः । मणिकुण्डलयोर्ये मकरपत्रभङ्गा मकराकृतिपत्रलतास्तेषां कोटयोग्राणि तेषां किरणानां मयूखानामातपेन दीप्त्याहते व्याप्ते कपोलतले तयोर्भावस्तत्ता तया । सकर्णपल्लवं कर्णावतंसेन सहितम् । पर्युषितः पूर्वदिनोद्भवोत एव धूसरोऽनुज्ज्वल इ० । **मुक्तेति**–मौक्तिकप्रचुरालंकारया । राधेयः कर्णः सूर्याज्जातः कुन्त्याः कानीनः सुतः । स किल कुन्त्या जल उत्सृष्टो राधया सूतपत्न्या पालित इति राधेयसंज्ञः । दुर्योधनेन तस्याङ्गदेशराज्यं दत्तम् । तदुक्तं महाभारते–यद्ययं फाल्गुनो युद्धे नाराज्ञा योद्धुमिच्छति । तस्मादेषोऽङ्गविषये मया राज्येऽभिषिच्यते ॥ ततस्तस्मिन्क्षणे कर्णः सलाजकुसुमैर्घटैः । काञ्चनैः काञ्चने पीठे मन्त्रविद्भिर्महारथः । अभिषिक्तोऽङ्गराज्ये स श्रिया युक्तो महाबलः॥इ० । सचाङ्गदेशो मगधदेशस्य गिरिव्रजात्संनिकृष्टः । उपपादितः कृतो रागोऽङ्गविलेपनं यया । पक्षे उपपादिताङ्गदेशस्य

---

१ प्रसन. २ भुमण्डलम. ३ आकलित. ४ चरणया रुचिररेणुचर्चितचञ्चरीकचक्रवालवाचालितरक्तकमलयुगलयेव स्थलकमलिन्या. ५ आकलित. ६ कृष्णिमा. ७ कपोलतलतया.

येव कोमलतनुलतया त्र्य्येव सुप्रतिष्ठितचरणया मखशालयेव वेदिमध्यया मेरुवनलतयेव कनकपत्रालंकृतया महानुभावाकारयानुगम्यमान कन्यकया[1] कैलासनामानं कञ्चुकिनमायान्तमपश्यत् ।

स कृतप्रणामः समुपसृत्य क्षितितलनिहितदक्षिणकरो विज्ञापयामास । कुमार महादेवी विलासवती समाज्ञापयति । इयं खलु कन्यका महाराजेन पूर्वं कुलूत[2]-राजधानीमवजित्य कुलूतेश्वर[3]दुहिता पत्रलेखाभिधाना बालिका सती बन्दीजनेन सहानीयान्तःपुरपरिचारिकामध्यमुपनीता । सा मया विगतनाथा राजदुहितेति समुपजातस्नेहया दुहितृनिर्विशेषमियन्तं कालमुपलालिता संवर्धिता च । तदियमिदानीमुचिता भवतस्ताम्बूलकरङ्क[4]वाहिनीति कृत्वा मया प्रेषिता । न चास्यामायुष्मता परिजनसामान्यदृष्टिना भवितव्यम् । बालेव लालनीया । स्वचित्तवृत्तिरिव चापलेभ्यो निवारणीया । शिष्येव द्रष्टव्या[5] । सुहृदिव सर्वविश्रम्भे[6]ष्वभ्यन्तरीकरणीया । दीर्घकालसंवर्धितस्नेहतया स्वसुतायामिव हृदयमस्यामस्ति मे । बलवानस्यां पक्षपातः । महाभिजनराजवंशप्रसूता चार्हतीयमेवंविधानि कर्माणि[7] । नियतं स्वयमेवेयमतिविनीततया कतिपयैरेव दिवसैः कुमारमाराधयिष्यति । केवलमतिचिरकालोपचिता बलवती मे प्रेमप्रवृत्तिरस्यामविदितशीलश्चास्याः कुमार इति संदिश्यते । सर्वथा तथा कल्याणिना प्रयतितव्यं यथेयमति-

रागः प्रीतिर्यया । कोमला तनुलता गात्रयष्टिर्यस्याः । पक्षे कोमलाः तनवो लता यस्याम् । त्रयी वेदत्रयी । सुप्रतिष्ठितौ सुष्ठु स्थापितौ पादौ यया । पक्षे सुष्ठु प्रतिष्ठां प्राप्ताश्चरणाः शाखा यस्याः । वेदिवन्मध्यः कटिर्यस्याः । तनुमध्येत्यर्थः । पक्षे वेदिः परिष्कृता भूमिर्मध्ये यस्याः । कनकपत्रैः कर्णाभरणविशेषैरलंकृतया । पक्षे सुवर्णपत्रैः मेरोः सुवर्णमयत्वात् । कनको नागकेसरश्चम्पको वा । कनको नागकेसरे । धत्तूरे चम्पके काञ्चनारकिंशुकयोरपि ’ । इत्यनेकार्थः । इति तु भानु० । तस्य पत्रैरलंकृता । महाननुभावः प्रभावस्तदनुरूप आकारश्च यस्याः । कुलूतो देशविशेषः । विगतनाथा विगतो नाथो रक्षिता यस्याः । दुहितुर्निर्गतो विशेषो यस्मिन्कर्मणि कन्यातुल्यम् । **परिजनेति**–इयं सामान्यपरिजनवन्न द्रष्टव्येत्यर्थः । चापलेभ्यः अविमृश्य कृतेभ्यः कर्मभ्यः । **सर्वेति**–सर्वरहस्यकथनोचितेत्यर्थः । महाभिजन उदात्तकुलो यो राजवंशस्तत्र प्रसूता । एवंविधानि बालवल्लालनादीनि । आराधयिष्यति संतोषयिष्यति । उपचिता प्ररूढा । अविदितं

---

[1] कन्यया. [2] कलूत, कुन्तल. [3] कलूतेश्वर, कुन्तलेश्वर. [4] करण्डक. [5] उपदेष्टव्या. [6] विश्वासेषु. [7] नियतं कर्माणि.

चिरमुचिता परिचारिका ते भवति । इत्यभिधाय विरतवचसि कैलासे कृताभिजातप्रणामां पत्रलेखामनिमिषलो[2]चनं सुचिरमालोक्य चन्द्रापीडो यथाज्ञापयत्यम्बेत्येवमुक्त्वा कञ्चुकिनं प्रेषयामास ।

पत्रलेखा तु ततःप्रभृति दर्शनेनैव समुपजातसेवारसा न दिवा न रात्रौ न सुप्तस्य नासीनस्य नोत्थितस्य न भ्रमतो न राजकुलगतस्य च्छायेव राजसूनोः पार्श्वं मुमोच । चन्द्रापीडस्यापि तस्यां दर्शनादारभ्य प्रतिक्षणमुपचीयमाना महती प्रीतिरासीत् । अभ्यधिकं च प्रतिदिवसमस्याः प्रसादमकरोत् । आत्महृदयादव्यतिरिक्तामिव चैनां सर्वविश्रम्भेष्वमन्यत ।

एवं समतिक्रामत्सु केषुचिद्दिवसेषु राजा चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकं चिकीर्षुः प्रतीहारानु[3]पकरणसंभारसंग्रहार्थमादिदेश । समुपस्थितयौवराज्याभिषेकं च तं कदाचिद्दर्शनार्थमागतमारूढविनयमपि विनीततरमिच्छ[4]ञ्शुकनासः सविस्तरमुवाच ।

तात चन्द्रापीड विदितवेदि[5]तव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलं च निसर्गत एवाभानुभेद्यमरत्नालोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः । कष्टमनञ्जनवर्तिसाध्यमप[6]रमैश्वर्यतिमिरान्धत्वम् । अशिशिरोपचारहार्यो[7]त्यन्ततीव्रो दर्पदाहज्वरोष्मा । सततममूलमन्त्रगम्यो[8] विषमो विषयविषास्वा-

---

शीलं येन । कल्याणिनेति पुत्रं प्रत्याशीर्वादार्थकं वचः । उचिता योग्या । कृतोभिजाता कुलीना तदनुरूपः प्रणामो यया । समुपजातः सेवायां रसः प्रीतिर्यस्याः सा । अव्यतिरिक्तामभिन्नाम् । **उपकरणेति**—उपकरणान्यभिषेकसामग्री तेषां संभाराः समूहास्तेषां संग्रहार्थम् । आरूढविनयं सम्प्राप्तविनयम् । **तातेति**—उपदेष्टव्याभावे किं वृथोपदेशप्रयासेनेति चेत्तत्र हेतुं प्रदर्शयति केवलमित्यादिना भवतीत्यन्तेन । निसर्गतः स्वभावत एव अभानुभेद्यं सूर्यरश्म्यनुच्छेद्यम् । रत्नप्रभयापि दूरीकर्तुमशक्यम् । प्रदीपालोकेनापि नाशानर्हम् । अत एवातिगहनं तमो यौवनप्रभवं विचारशक्त्यावरकम् । समानभावः काव्यादर्शे—अरत्नालोकसंहार्यमवार्यं सूर्यरश्मिभिः । दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥ इति । न विद्यते परिणामे वयःपरिणत्यां परिणामेन वा उपशमः शान्तिरस्य । यौवनमदस्य वयःपरिणामे ओषध्यादीनां च परिणामेन विकृत्युपशमो भवति । अयं तु न तथेति दारुणः । तिमिरं नेत्ररोगविशेषः । तज्जनितान्ध्यं बिडालादिवसाञ्जनवर्त्या नश्यति । परं, ऐश्वर्यतिमिरान्ध्यमञ्जनवर्तिसाध्यं न भवतीति तथा । तदुक्तमष्टाङ्गहृदये—रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम् । ईषत्कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं तिमिरापहम् ॥इति । शिशिरोपचारैर्हार्य उपशम्यो न भवतीति तथा । दर्प एव दाहज्वरस्तस्योष्मा । विषया एव विषं तस्यास्वादो भोगस्तस्माद्यो मोहो मूर्च्छा । मूलमोषधीनां मन्त्राश्च । एतद्द्वयोपलक्षिता मणिमधुकरादिविषोत्तारण-

---

१ अभिज्ञात. २ लोचनः. ३ उपसंभार. ४ कर्तुम्. ५ वेद्यस्य. ६ अपटलम्. ७ आंतती. ८ शम्यः

दमोहः। नित्यमस्नानशौचवध्यो[1] बलवान्रागमलावलेपः। अजस्रमक्षपावसानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसंनिपातनिद्रा भवति। इत्यतो विस्तरेणाभिधीयसे[2]। गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरंपरा। सर्वाविनयानामेकैकमप्येषामायतनं किमुत समवायः। यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः। अनुज्झितधवलतापि सरागैव[3] भवति यूनां दृष्टिः। अपहरति च वात्येव शुष्कपत्रं समुद्भूतरजोभ्रान्तिरतिदूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रकृतिः। इन्द्रियहरिणहारिणी[4] च सततमतिदुरन्ते[5]यमुपभोगमृगतृष्णिका। नवयौवनकषायितात्मनश्च सलिला-

---

हेतवश्च। तेषां गम्यः साध्यो न भवतीति तथा। विषादिजन्यो मोहो मणिमन्त्रौषधिप्रभावाद्दूरीभवति। अयं तु न तथेति भावः। रागो विषयतृष्णा स एव मलः पङ्कस्तस्यावलेपो लेपनम्। स्नानमभिषेकः। शौचं शुचिक्रिया ताभ्यां वध्यो विनाश्यो न भवतीति तथा। अन्यमललेपनं तु जलादिना प्रक्षालनाद् दूरीभवति। अयं तु न तथेति भावः। सामान्यनिद्राया निशावसाने प्रबोधो भवति। परं राज्यसुखमेव संनिपातनिद्रा संनिपातज्वरो यथा प्राणहानिकरस्तथा हानिकरी निद्रा। यद्वा राज्यसुखानां संनिपातः समूहः राज्यसुखेषु सम्यङ् निपातः पतनम्। तदुपभोग इत्यर्थः। वा। स एव निद्रा सा। नास्ति क्षपावसाने निशान्ते प्रबोध उत्थितिर्यस्याः सा। अत एव घोरा भयावहा। **गर्भेति**—गर्भात्प्रभृति गर्भसंभवादारभ्येश्वरत्वं धनसम्पन्नता। अप्रतिमरूपत्वमसमसौन्दर्यत्वम। अविनयानां दुश्चेष्टितानाम्। आयतनं स्थानम्। समवायः समुदायः। उक्तं च हितोपदेशे—यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकता। एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम॥ इति। उक्तमेव विशदीकरोति **यौवनेति**—शास्त्रमेव जलं तेन यत्प्रक्षालनं तेन निर्मलापि निर्गतोऽज्ञानरूपमलो यस्यास्तादृश्यपि कालुष्यमुपयाति सदसद्विवेकाक्षमा भवतीत्यर्थः। सरागा रागेण सहवर्तमाना। रागो रक्तत्वमिति विरोधः। पक्षे रागो विषयाभिलाष इति परिहारः। वात्या वातसमूहः। 'पाशादिभ्यो यः' इति यः। समुद्भूता रजोगुणेन भ्रान्तिर्भ्रमो यस्याम्। रजोगुणो हि रागादीनामुद्भवः। तदुक्तं भगवद्गीतासु—रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्। इति। लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा। रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ॥ इति च। वात्यादिसमुद्भूता रजसो धूल्या भ्रान्तिर्भ्रमणं यस्यां तथा। प्रकृतिः शरीरारम्भकत्रिगुणावस्था। सा हि सत्वरजस्तमसामुत्कर्षापकर्षवशान्नरं सदसत्कर्मणि प्रवर्तयति। इंद्रियाणि करणान्येव हरिणास्तेषां हारिणी विलोभिनी। उपभोगः शब्दस्पर्शादिविषयोपभोग एव मृगतृष्णिका मरुमरीचिका। दुरन्ता दुःखावसाना। मरीचिकां वीक्ष्य मृगा यथा जलभ्रान्त्या तृष्णार्त-

---

[1] बाध्यो. [2] अभिधीयते. [3] सरागेव. [4] इन्द्रियहारिणं हरतीव. [5] सततदुरन्ता.

नीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति [1]भाजनान्युपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति [2]सुखमुपदेशगुणाः । गुरुवचनममलमपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभव्यस्य । इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभासमुदयमधिकतरमुपजनयति । [3]हरति च सकलमतिमलिनमप्यन्धकारमिव दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव गुरूपदेशः । प्रशमहेतुर्वयः-परिणाम इव पलितरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन्गुणरूपेण तदेव परिणमयति । अयमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते काल उपदेशस्य । कुसुमशरशर[4]प्रहारजर्जरिते हि [5]हृदये जलमिव गलत्युपदिष्टम् । अकारणं च

र्भ्रम्यत एव केवलं न च जलं लभ्यते तथा विषयसुखास्वादलोलुपैर्विषयसेवनसुखभ्रान्त्या भ्रम्यत एव न च सुखं लभ्यते केवलं दुःखाकुलैरेव स्थीयते । अतो दुःखपरिणामैव विषयतृष्णेति भावः । कषायितात्मनो विकृतात्मनः । नवयौवनविकृतं हि मनो यथावद्वस्तुस्वरूपग्रहणेऽक्षमं सद्विषयोपभोगेऽसदपि सुखं सदिव पश्यतीति भावः । मलिलेति—‘ यथा कषायद्रव्येण हरीतक्यादिना अमधुराण्यपि जलानि (सविशेषं) मधुराणि स्युः ’ इति भानु० । अत्यासङ्गोत्यन्तासक्तिः । दिङ्मोहो दिशां भ्रान्तिः । **उन्मार्गेति**—उत्क्रान्तो मार्गादुन्मार्गः कुपथस्तत्र प्रवर्तयतीति तथा । पक्षे दिङ्मोहो दिग्विषयमज्ञानं यथा पुरुषमुन्मार्गेऽपथे प्रवर्तयति । भाजनानि पात्राणि । क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदतीति भावः । अपगता मलाः संशयविपर्ययमोहादिरूपा यस्मात् । पक्षे मलः कालुष्यम् । तदुक्तं—प्रभवति शुचिर्बिम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः । इति । ‘ धीरेषु सत्कविवचो लभते विकासम् । ’ इति च । अभव्यस्य—भवतीति भव्यः साधुः । ‘ भव्यगेय—’ इत्यादिना कर्तरि निपातः । स न भवतीति तस्यासाधोः । यद्वा अयोग्यस्य । ‘ भव्यं शुभे च सत्ये च योग्ये ’ इति कोषः । कुशिष्यो हि गुरूपदेशं मलिनयतीति भावः । शङ्खाभरणं—हस्तिनां दृष्टिदोषशमनार्थं शङ्खाभरणं कर्णे बध्यते इति प्रसिद्धिः । **हरतीति**—हिताहितमार्गोपदेष्टा गुरुस्तस्योपदेशः शिक्षा । प्रदोषसमयनिशाकरोऽतिमलिनमतिकृष्णमप्यन्धकारं यथापनयति तथाऽतिमलिनमपि दोषजातं रागद्वेषादिदोषसमूहं हरति । पुनश्च वयःपरिणामो वार्द्धक्यं शरीरधातूनामपचयात्कामादीनां प्रशमस्य हेतुः कारणं भवन् शिरसिजजालममलीकुर्वन् धवलीकुर्वन् पलितं जरसा शौक्ल्यं तद्रूपेण परिणमयति विकुरुते तथा गुरूपदेशोपि दोषजातममलीकुर्वन् प्रशमहेतुरिन्द्रियनिग्रहकारणं च सन् गुणरूपेण परिणमयति परिपाकं नयति । **अकारणमिति**—दुष्प्रकृतेर्दुरात्मनः अन्वय आभिजात्यं श्रुतं

---

१ भाजनम्. २ सुखेन. ३ अपहरति. ४ संप्रहार. ५ हृदि.

भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वा[1] विनयस्य । चन्दन[2]प्रभवो न दहति किमनलः । किंवा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभवति वडवानलो वारिणा । गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलं स्नानमनुपजातपलितादिवैरूप्यमजरं वृद्धत्वमनारोपित[3]मेदोदोषं गुरूकरणमसुवर्णविरच[4]नमग्राम्यं कर्णाभरणमतीतज्योतिरालोको नोद्वेगकरः प्रजागरः । विशेषेण तु राज्ञाम् । विरला हि तेषामुपदेष्टारः । प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो भयात् । उद्दामदर्पश्वयथु[6]स्थगितश्रवणविवराश्चोपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति । शृण्वन्तोपि च गजनिमीलितेनावधीरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरून् । अहंकारदाहज्वरमूर्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः । अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि । राज्यविषविकारतन्द्रा[7]प्रदा राजलक्ष्मीः ।

ज्ञानं वा विनयस्य अकारणं कारणं न भवतीति नञो व्यत्यासेन योजना । उक्तं च हितोपदेशे-'न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः । स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः ॥ इति । प्रकारान्तरेण गुरूपदेशमेव स्तौति **गुरूपदेशश्चेति**–अजलं जलं विनापि । ०प्रक्षालनसमर्थम् । तथा च गुरूपदेशोऽजरं जराव्यतिरेकेणापि वृद्धत्वं तत्कार्यकरणात् । तथा चास्मिन्पलितादयो विरूपताकारिणो दोषा न प्रादुर्भवन्तीत्यहो महिमा गुरूपदेशस्य । एतदेव परमार्थतो वार्द्धक्यं यदाह मनुः—न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः । यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ इति । पुनश्च अनारोपितोऽकारितो मेदोदोषो येनैवंभूतं गुरूकरणं स्थूलीकरणम् । अन्यत्र स्थूलीभवने हि मेदोपचयदोषो भवतीति प्रसिद्धम् । नास्ति सुवर्णस्य विरचनं घटना यस्मिन्नेतादृक् कर्णाभरणं कर्णभूषणमग्राम्यं सुन्दरं च । अतीतं ज्योतिर्येन तादृश आलोकः । परोक्षार्थदर्शनेऽन्यतेजःपरिभाव्यपूर्वं किमप्यान्तरमेतज्ज्योतिरित्यर्थः । यद्वा अतीतं गतं ज्योतिर्यस्मात् । अयं प्रजागरः सकलार्थेषु जागरूकतयावस्थानम् । न तु प्रजागरो जागरणं तद्वदुद्वेगकरः संतापदः । **विरला इति**-प्रायः सर्वे राजच्छन्दानुवर्तिन एव भवन्तीति भावः । तदेव स्पष्टयति-प्रतिशब्दकः प्रतिध्वनिः । दात्र उद्धत उद्दामा उत्कटो यो दर्पोहंकारस्तेन यः श्वयथुः शोथस्तेन स्थगितं पिहितं श्रवणविवरं कर्णच्छिद्रं येषाम् । शृण्वन्तः केवलमाकर्णनव्यापारभाजो न त्ववधारयन्त इत्यर्थः । अत एव गजनिमीलितेन गजस्य यन्निमीलनं नेत्रसंकोचस्तद्वत्स्वगौरवचिन्तास्तिमितलोचना इत्यर्थः । खेदयन्त्याकुलीकुर्वन्ति । अहंकार एव दाहज्वरः संतापकारी ज्वरस्तेन या मूर्च्छा तयान्धकारिता लुप्तसंज्ञा । विह्वला विक्लवा । राजप्रकृती राजस्वभावः । अलीको मिथ्या योऽभिमानो गर्व आत्मन्युत्कर्षारोपो वा स एवोन्मादो व्याधिविशेषः । तदुक्तं सुश्रुतेन–मदयन्त्युद्धता दोषा यस्मा-

---

[1] आविनयस्य [2] ०प्रभवोपि. [3] मददोषम्. [4] विरचनाग्राह्यम्. [5] अपनीत. [6] उद्दामदर्पश्च पृथु०. [7] तन्द्री, विषयविकार.

आलोकयतु तावत्कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि सुभटखड्गमण्डलोत्पलवनविभ्रमं[१]भ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरात्पारिजातपल्लवेभ्यो रागमिन्दुशकलादेकान्तवक्रतामुच्चैःश्रवसश्चञ्चलतां कालकूटान्मोहनशक्तिं मदिराया मदं कौस्तुभमणे[२]रतिनैष्ठुर्यमित्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वैवोद्गता । न ह्येवंविधमपरमपरिचितमिह जगति किंचिदस्ति यथेयमना[३]र्या । लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते । दृढगुण[४]पाश-

---

दुन्मार्गमाश्रिताः । मानसांयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः ॥ इति । यद्वाऽलीकाभिमानेन य उन्मादश्चित्तविभ्रमस्तं कुर्वन्तीत्येवंशीलानि । राज्यमेव विषं तेन यो विकारो विकृतिस्तेन कृता या तन्द्रा प्रमीला तत्प्रदा । **आलोकयत्विति**–आलोकयतु यथार्थस्वरूपतया विचारयतु । कल्याणं श्रेयस्तस्मिन्नभिनिवेश इष्टसम्पादने आग्रहो यस्य । **सुभटेति**–सुभटा विक्रान्ता योद्धारस्तेषां खड्गमण्डलमेवोत्पलवनं तत्र यो विभ्रमो विलास इतस्ततः संचारश्च तत्र भ्रमरी । अनेन तस्याश्चाञ्चल्यं कठोरता चोक्ता । **क्षीरेति**–यथा कश्चिद्देशान्तरं गन्तुमिच्छन्निष्टजनवियोगं सोढुं सर्वथाऽसमर्थो विरहविनोदनार्थं किमपि तत्स्मृतिहेतु वस्त्वादाय गच्छति तथेयमपि सहवासाद्यः परिचयः । स्नेह इति यावत् । तद्वशात्पारिजातादीनां विरहविनोदचिह्नान्येतान्यादाय सागरादुद्गतेत्यन्वयः । कानि तानीत्यपेक्षायामाह—पारिजातपल्लवेभ्यो रागमारुण्यमनुरागश्च । पारिजातकुसुमानां रागो यथाऽस्थिरस्तथा लक्ष्म्यनुरागोऽपि । कस्मिंश्चिदपि दृढं भावं न बध्नातीति भावः । उक्तं च विशाखदत्तेन—'मूर्खान्द्वेष्टि न गच्छति प्रणयितामत्यन्तविद्वत्स्वपि ।' इति । एवमितरत्र । वक्रतां कुटिलतां प्रातिकूल्यं च । अनेन तस्या दुराराध्यत्वं सूचितम् । उक्तं च तेनैव कविना—'श्रीर्लब्धप्रसरेव वेशवनिता दुःखोपचर्या भृशम् ।' इति । चञ्चलताम्–रंहोऽस्थिरतां च । लक्ष्म्याश्चाञ्चल्यं तु तथा प्रसिद्धं यथा 'चञ्चला' इति तस्या नामापि रूढम् । 'चञ्चला तु तडिल्लक्ष्म्योः' इति मेदिनी । आह च कालिदासः–येन श्रियः संश्रयदोषरूढं स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम् । इति । कालकूटं विषम् । अस्योत्पत्तिः भावप्रकाशे–देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः । दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः । निर्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ इति । मोहनशक्तिं मूर्च्छोत्पादनसामर्थ्यमन्यवशीकरणसामर्थ्यं च । एतदनुरोधात्केनापि कथितम् 'चाञ्चल्यमुच्चैःश्रवसस्तुरङ्गात्कौटिल्यमिन्दोर्विषतो विमोहः । एतच्छ्रियाशिक्षि सहोदरेभ्यो न वेद्मि कस्माद्गुणवद्विरोधः ॥' इति । मदमुन्मादकत्वमौद्धत्यं च । उक्तं च 'कोऽर्थान्प्राप्य न गर्वितः' इति । अपरिचितं परिचयनिरपेक्षम् । एतदेवोक्तं परस्तात् 'न परिचयं रक्षति' इति । दृढं यद्गुणाः शौर्यादयः । यद्वा 'सन्धिर्नो विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः । षड्गुणाः' इति नीतिशास्त्रसंमता गुणाः । ते एव पाशास्तैः

---

१ विभ्रम. २ मणेनै०. ३ अनार्या दुःखेन लभ्यते लब्धापि. ४ गुणसंदा०.

संदाननिष्प्रन्दीकृतापि नश्यति । उद्दामदर्पभटसहस्रोल्लासितासिलतापञ्जरविधृताप्यपक्रामति । मदजलदुर्दिनान्धकारगज[१]घटितघनघटा[२]परिपालितापि प्रपलायते । न परिचयं रक्षति । नाभिजनमीक्षते । न रूपमालोकयते । न कुलक्रममनुवर्तते । न शीलं पश्यति । न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनुरुध्यते । न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचारयति । नाचारं पालयति । न सत्यमनुबुध्यते । न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गन्धर्व[३]नगरलेखेव पश्यत एव नश्यति । अद्याप्यारूढमन्दरपरिवर्तावर्तभ्रान्तिजनितसंस्कारेव परिभ्रमति । कमलिनीसंचरणव्यतिकरलग्ननलिननालकण्टके[४]व न क्वचिन्निर्भरमाबध्नाति पदम् । अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविधगन्धगजगण्डमधुपानमत्तेव परिस्खलति । पारुष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारासु निवसति । विश्वरूपत्वमिव ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम् । अप्रत्ययबहुला च दिवसा[५]न्तकमलमिव समुपचितमूलदण्डको-

---

संदानं बन्धनं तेन निष्पन्दीकृता निश्चलीकृता । उद्दामा उत्कटो दर्पोभिमानो येषामेवंविधैर्भटसहस्रैरुल्लासिता या असिलता ता एव पञ्जरं तत्र विधृतापि । **मदेति**-दुर्दिनशब्देनात्र वर्षो लक्ष्यते । मदजलदुर्दिनेन दानवारिवर्षेणान्धकारो येषां ते । मदक्षरणमलिनगण्डा इत्यर्थः । एवंविधानां गजानां घनघटाभिः परिपालिता । लक्ष्मीः परिचयाद्यनुरोधान्नैवैकत्र तिष्ठति केवलं स्वच्छन्दमेवानुवर्तते इत्याह न परिचयमित्यादिना । कुलक्रमम्-कुलक्रमेणागताहं कथमकस्मादन्यत्र गच्छामीति नैव विचारयतीति भावः । श्रुतं शास्त्रज्ञानम् । त्यागं त्यागितामित्यर्थः । अनुबुध्यते जानाति । लक्षणं शरीरगतं चिह्नं तिलकादि सामुद्रिकोक्तम् । गन्धर्वनगरं खपुरम् । दृग्भ्रमादाकाशे उदितं नगरम् । तच्चाशुभसूचकमिति शास्त्रकारा मन्यन्ते । तदुक्तं बृहत्संहितायाम्-“ गन्धर्वनगरमुत्थितमापाण्डुरमशनिपातवातकरम् । दीप्ते नरेन्द्रमृत्युर्वामेऽरिभयं जयः सव्ये ॥ अनेकवर्णाकृति खे प्रकाशते पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम् । यदा तदा नागमनुष्यवाजिनां पिबत्यसृग्भूरि रणे वसुन्धरा ” ॥ इति । तस्य लेखा सीमा । आरूढो मन्दरस्य परिवर्तेन भ्रमणेन य आवर्तोऽम्भसां भ्रमस्तास्मिन्या भ्रान्तिर्भ्रमणम् । लक्ष्म्या इत्यर्थः । तया जनितः संस्कार आवर्तभ्रमरूपो यस्याः । लक्ष्मीः क्वापि निर्भरं पदं न बध्नात्यतस्तत्करणमुत्प्रेक्षते-कमलिनीषु संचरणव्यतिकरेण संचारयोगेन लग्ना नलिननालस्य कण्टका यस्याः । परमेश्वरा राजानो वा धनिका वा । पारुष्यं कठिनताम् । अप्रत्ययबहुला अविश्वासप्रचुरा । दिवसावसाने यत्कमलं तद्यथा मुञ्चति तथा भूभुजं मुञ्चति । दिवसावसाने हि कमलमपश्रि भवति । उभयोः साम्यमाह **समेति**-सम्यगुपचितानि वृद्धिं प्रापितानि मूलं मूलदेशः । दण्डः सेना । यद्वा मूलदण्ड इत्येकं पदं मौलं सैन्यम् । अत्र कौटिल्यः-तत्र मौलं भृतश्रेणीमित्राटवीबलानामन्यतममलब्धदेशकालं दण्डं दद्यात् ” इति । यद्वा दण्डो दमो राजशासनतन्त्राङ्गम् । उक्तं च कामन्दकेन-‘ दण्डो दम इति ख्यातस्तात्स्थ्याद्दण्डो महीपतिः ’ ।

---

[१] गन्धगज. [२] घटाटोप. [३] गन्धर्वलेखेव. [४] कण्टकक्षतेव. [५] दिवसावसान.

षमण्डलमपि मुञ्चति भूभुजम् । लतेव विटपकानध्यारोहति । गङ्गेव वसुजनन्यपि तरंगबुद्बुदचञ्चला । दिवसकरगतिरिव प्रकटितविविधसंक्रान्तिः । पातालगुहेव तमोबहुला । हिडिम्बेव भीमसाहसैकहार्यहृदया । प्रावृडिवाचिरद्युतिकारिणी । दुष्टपिशाचीव दर्शितानेकपुरुषोच्छ्राया स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति । सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्ययेव नालिङ्गति जनम् । गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति । उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते । सुजनमनिमित्तमिव[1] न पश्यति । अभिजातमहिमिव लङ्घयति । शूरं कण्टकमिव परिहरति । दातारं दुःस्वप्नमिव[2] न स्मरति । विनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति । मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति । परस्परविरुद्धं चेन्द्रजालमिव दर्शयन्ती प्रकटयति जगति

त्रिवर्गं वर्धयत्याशु राज्ञो दण्डो यथाविधि । ' इति । मनुरप्याह–दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति । दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ इति । कोषो भाण्डागारम् । मण्डलं देशः । द्वादशराजकं वा । ' स्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च बिम्बे च कदम्बके च । ' इति विश्वः । द्वादशराजमण्डलं तु मल्लिनाथेन शिशु व. स. २ श्लो. ८१, रघु वं. स. ९ श्लो. १५, टीकायां व्याख्यातं तत्रैव द्रष्टव्यमिह विस्तरभिया नोच्यते । इत्येतानि यस्य । पक्षे मूलं कन्दादि, दण्डो नालं, कोषमण्डलं कुड्मलसमूहश्च । विटा नायकसहायभेदाः–संभोगहीनसंपद्विटस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः । वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम् । इत्युक्तलक्षणाः । जारा वा तान्पान्तीति विटपास्त एव विटपकास्तान् । नीचसङ्गमप्रणयिनीत्यर्थः । पक्षे विटपकान् वृक्षान् । वसु द्रव्यं तज्जननी । पक्षे अष्टवसूनां जननी । गङ्गा किल वसिष्ठशापान्मानुषत्वमुपागतानष्ट वसून् जनयामास । तत्कथा म. भा. आ. प. ९७ अ. द्रष्टव्या । तरङ्गबुद्बुदवच्चञ्चला तैश्चञ्चला च । संक्रान्तिः वस्तुनेच्छासम्बन्ध इति भा० । दशाविपर्ययो वा । पक्षे राश्यन्तरगमनम् । तमोबहुला तमोगुणविकारप्रचुरा । पक्षे तमोऽन्धकारः । हिडिम्बा हिडिम्बासुरस्वसा । भीमंमतिकठिनं साहसमेवैकं तेन हार्यं हृदयं यस्याः । पक्षे भीमो वृकोदरः । तदुक्तमादिपर्वणि–मया ह्युत्सृज्य सुहृदः स्वधर्मं स्वजनं तथा । वृतोयं पुरुषव्याघ्रस्तव पुत्रः पतिः शुभे ॥ इति । अचिरा द्युतिः प्रकाशः शोभेति यावत् । पक्षे अचिरद्युतिर्विद्युत् । दर्शितोनेकपुरुषाणामुच्छ्रायोऽभ्युन्नतिर्यया । पक्षे पुरुष ऊर्ध्वहस्तनरमानम् । प्रकटीकृतानेकपुरुषदघ्नशरीरेत्यर्थः । अल्पसत्त्वमधीरप्रकृतिम् । ईर्ष्यया–अनेन सपत्नीभाव उक्तः । प्रायेण हीश्वरा मूर्खा विद्वांसश्च निर्धना भवन्तीति भावः । तदुक्तम्–' कुटिला लक्ष्मीर्यत्र प्रभवति न सरस्वती वसति तत्र । ' इति । उदारसत्त्वं महाशयम् । अनिमित्तमशुभचिह्नम् । इन्द्रजालं मन्त्रौषधादिना अन्यथा स्थितस्य वस्तुनोऽन्यथादर्शनम् । **सततेति–**

---

१ इव पश्यति. २ दुःखस्वप्नम.

निजं चरितम् । तथाहि । सततमुष्माणमारोपयन्त्यपि[1][2] जाड्यमुपजनयति । उन्नतिमादधानापि नीचस्वभावतामाविष्करोति । तोयराशिसंभवापि तृष्णां संवर्धयति । ईश्वरतां दधानाप्यशिवप्रकृतित्वमातनोति । बलोपचयमाहरन्त्यपि लघिमानमापादयति । अमृतसहोदरापि कटुक[3]विपाका । विग्रहवत्यप्यप्रत्यक्षदर्शना । पुरुषोत्तमरतापि खलजनप्रिया । रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति । यथा यथा चेयं चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्वमति । तथाहीयं संवर्धनवारिधारा तृष्णाविषवल्लीनां व्याधगीतिरिन्द्रियमृगाणां परामर्शधूमलेखा सच्चरितचित्राणां विभ्रमशय्या मोहदीर्घनिद्राणां निवासजीर्णवलभी धनमदपिशाचिकानां तिमिरोद्गतिः शास्त्रदृष्टीनां पुरः[4]पताका सर्वाविनयानामुत्पत्तिनिम्नगा क्रोधा-

---

ऊष्मशैत्ययोर्विरुद्धस्वभावत्वाद्विरोधः । परिहारपक्षे ऊष्मा धनतेजः । जाड्यं जडता मौर्ख्यं वा । उन्नतिमुच्छ्रायं धारयन्त्यपि नीचो ह्रस्वः स्वो भावो भवनं तस्य भावस्तत्तां प्रकटयतीति विरोधः । परिहारपक्षे उन्नतिरुत्कर्षः । नीचस्वभावता कुत्सितकर्मता । तृष्णां परिहारपक्षे धनाशाम् । ईश्वरतां शिवप्रकृतित्वम् । पक्षे ईश्वरतां प्रभुताम्, अशिवमशुभं च । बलवृद्धिमादधानापि लघिमानमशक्ततां करोतीति विरोधः । परिहारस्तु बलं सैन्यमित्यर्थाल्लघिमानं कार्पण्यमित्यर्थाद्वा । अमृतं पीयूषम् । कटुको जिह्वाकटुर्विपाको रसो यस्या इति विरोधः । परिहारस्तु कटुको दुःखदायी विपाकः परिणामो यस्या इत्यर्थात् । विग्रहवती शरीरधारिणी । परिहारपक्षे कलहकारिणी । पुरुषोत्तमेषूत्तमपुरुषेषु रतापि खलजनाः प्रिया यस्या इति विरोधः । परिहार पक्षे पुरुषोत्तमो विष्णुः । रेणुमयी पांसुमयी रजोगुणमयी वा । चपला चञ्चला अविमृश्यकारिणी च । दीप्यते स्फुरति स्वप्रभावमाविष्करोति । कज्जलवन्मलिनं कृष्णं । पक्षे कज्जलमेव मलिनं कर्म । संवर्धनवारिधारा पोषकजलधारा । व्याधगीतिः-मृगयाजीवा हि गानप्रियान्हरिणान्गीतैराकृष्य घ्नन्ति । तद्वदियमपि इन्द्रियहरिणान्विषयाभिमुखमाकृष्य विनाशयति । सच्चरितान्येव चित्राणि । तेषां परामृश्यतेऽनेनेति परामर्शः प्रोञ्छनं तदर्थं धूमलेखा । 'लोकैः कफनिवृत्त्यर्थं द्रव्यान्तरस्य धूमपानं कृत्वा पश्चात्स एवोद्गीर्यते' । तत्स्पर्शादालेख्यं विनश्यतीति भावः । इति भानु० । विभ्रमशय्या विलासशयनम् । मोहः कर्तव्याकर्तव्यविचाराभावरूपः स एव दीर्घनिद्रा । लक्ष्म्या मोहिता ह्यस्यां चिरं प्रतिबोधरहिताः शेरते । अतो दीर्घत्वम् । मोहविकारापेक्षया बहुवचनम् । **निवासेति**—जीर्णगृहेष्वेव पिशाचादयो निवसन्तीति प्रसिद्धम् । तिमिरं नेत्ररोगविशेषः । निम्नगा नदी । क्रोधः परानिष्टाभिलाषेणानिष्टविषयप्रद्वेषहेतुकश्चित्तवृत्तिविशेषः । स्वकामात्कुतश्चित्प्रतिहन्यमानादभि-

---

[1] संततम्. [2] उपजनयन्त्यपि. [3] कटु. [4] पुरःसर.

वेगग्राहाणामापानभूमिर्विषयमधूनां संगीतशाला भ्रूविकारनाट्यानामावासदरी दोषाशीविषाणामुत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्याहाराणाम्[१] अकालप्रावृड्गुणकलहंसकानां विसर्पणभूमिर्लोकापवादविस्फोटकानां प्रस्तावना कपटनाटकस्य कदलिका कामकरिणो वध्यशाला साधुभावस्य राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य। न हि तं पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया न निर्भरमुपगूढो यो वा न विप्रलब्धः। नियतमियमालेख्यगतापि चलति पुस्तकमय्यपीन्द्रजालमाचरत्युत्कीर्णापि विप्रलभते श्रुताप्यभिसंधत्ते चिन्तितापि वञ्चयति।

एवंविधयापि चानया दुराचारया कथमपि दैववशेन[२] परिगृहीता विक्लवा[३] भवन्ति राजानः। सर्वाविनयाधिष्ठानतां च गच्छन्ति। तथाहि। अभिषेकसमय एवैषां मङ्गलकलशजलैरिव प्रक्षाल्यते दाक्षिण्यम्। अग्निकार्यधूमेनेव मलिनीभवति[४] हृदयम्। पुरोहितकुशाग्रसंमार्जनीभिरिवापनीयते[५] क्षान्तिः। उष्णीषपट्टबन्धेनेवाच्छाद्यते जरागमनस्मरणम्। आतपत्रमण्डलेनेवापवार्यते परलोकदर्शनम्। चामरपवनैरिवापह्रियते सत्यवादिता। वेत्रदण्डैरिवोत्सार्यन्ते[६] गुणाः। जयशब्दकलकलैः[७] इव तिरस्क्रियन्ते साधुवादाः। ध्वजपटपल्लवैरिव परामृश्यते यशः। तथाहि। केचिच्छ्रमवश[८]शिथिलशकुनिगलपुट[९]चप-

---

ज्वलनात्मको वा। तस्यावेगा विस्फूर्जितानि त एव ग्रहा मकरादयः। भ्रूविकारा भ्रूभङ्गास्तेषां नाट्यं नर्तनम्। सत्पुरुषव्याहाराणां शिष्टोपदेशानाम्। **अकालेति**-प्रावृषि हंसा नश्यन्ति इति प्रसिद्धिः। लक्ष्मीः सर्वगुणानां विनाशहेतुरिति भावः। विस्फोटाः पिटकाः। कदलिका वैजयन्तिका। यद्वा रम्भा यत्र कामकरी स्वच्छन्दं विहरतीति भावः। धर्मो धर्माचरणम्। अपरिचितयाऽसंस्तुतया। यो निर्भरं गाढं नोपगूढः। 'वा' चार्थे। न च विप्रलब्धः प्रतारितः। श्रियं लब्ध्वा यावन्नर आत्मानं सुस्थं मन्यते तावदेव लक्ष्मीस्तं मुञ्चति। एवं वञ्चितः स दुःखसागरे निमज्जतीति भावः। सर्वप्रकारेण वञ्चनप्रकारमेवाह नियतमित्यादिना। दैववशेन दुर्दैवात्। विक्लवाः सर्वतो हता इत्यर्थः। ०अधिष्ठानतामधिकरणताम्। तदेवोपपादयति तथाहीति। दक्षिणस्य भावो दाक्षिण्यम्। 'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु'। इति शाश्वतः। अग्निकार्यमभिषेकानन्तरं क्रियमाणं होमादि। पुरोहितः पुरोधाः तस्य दर्भाग्राण्येव संमार्जन्यः शोधन्यः। उष्णीषं शिरोवेष्टनाम्। साधुवादा हितवचनानि। परामृश्यते अपमृज्यते। **श्रमेति**-श्रमवशादायासहेतुना शिथिलं श्लथं यत्पारावतमयूरादिशकुनीनां गलपुटं तद्वच्चपलाभिश्चञ्चलाभिः।

---

[१] व्यवहाराणाम्. [२] दैवपरिगृहीताः. [३] विक्लवीभवन्ति. [४] मलिनीक्रियते. [५] अपह्रियते. [६] अपसार्यते. [७] कलरवैः [८] श्रमशिथिल. [९] पक्षपुट.

लाभिः खद्योतोन्मेषमुहूर्तमनोहराभिर्मनस्विजनगर्हिताभिः संपद्भिः प्रलोभ्यमाना धनलवलाभावलेपविस्मृतजन्मानोऽनेकदोषोपचितेन दुष्टासृजेव रागावेशेन बाध्यमाना विविधविषय[1]ग्रासलालसैः पञ्चभिरप्यनेकसहस्रसंख्यैरिवेन्द्रियैरायास्यमानाः प्रकृतिचञ्चलतया लब्धप्रसरेणैकेनापि शतसहस्रतामिवोपगतेन मनसाकुलीक्रियमाणा विह्वलतामुपयान्ति । ग्रहैरिव गृह्यन्ते । भूतैरिवाभिभूयन्ते । मन्त्रैरिवावेश्यन्ते । सत्त्वैरिवावष्टभ्यन्ते । वायुनेव विडम्ब्यन्ते । पिशाचैरिव ग्रस्यन्ते । मदनशरैर्मर्माभिहता इव मुखभङ्गसहस्राणि कुर्वते । धनोष्मणा पच्यमाना इव विचेष्टन्ते । गाढप्रहाराहता इवाङ्गानि न धारयन्ति । कुलीरा इव तिर्यक्परिभ्रमन्ति । अधर्मभग्नगतयः पङ्गव इव परेण संचार्यन्ते । मृषावाद[2]विपाकसंजातमुखरोगा इवातिकृच्छ्रेण जल्पन्ति । सप्तच्छदतरव इव कुसुमरजोविकारैरासन्न[3]वर्तिनां शिरःशूलमुत्पादयन्ति । आसन्नमृत्यव इव[4] बन्धुजनमपि नाभिजानन्ति । उत्कु[5]पितलोचना इव तेजस्विनो नेक्षन्ते । कालदष्टा इव महामन्त्रैरपि न प्रतिबुध्यन्ते । जातुषा[6]भरणानीव सोष्माणं न सहन्ते । दुष्टवारणा

खद्योतो ज्योतिरिङ्गणस्तस्योन्मेषवन्मुहूर्तं क्षणं मनोहराभिः । एतादृशीभिः सम्पद्भिः प्रलोभ्यमानाः । धनस्य लवो लेशस्तस्य लाभेनावलेपो दर्पस्तेन विस्मृतं जन्म जन्मसमयस्थितिरित्यर्थः । यैः । स्वकुलविरुद्धाचरणं कुर्वन्त इति यावत् । पुनश्च राग आसक्तिलक्षणस्तस्य वेशस्तस्मिन्नभिनिवेशस्तेन । रागावेशं विशेषयति **अनेकेति**—अनेके ये दोषा विध्यतिक्रमलक्षणा वा गुरुतल्पगमनाभक्ष्यभक्षणादयो वा तैरुपचितेन व्याप्तेन । यद्वा गौतमोक्ता दोषाः । तथा हि सूत्रम् ‘ तत्र त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ’ । ‘ तेषां दोषाणां त्रयो राशयस्त्रयः पक्षाः । रागपक्षाः—कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा क्रोध इति ’ । अनेकैर्दोषैर्वातकफपित्तविकारैरुपचितेन दुष्टासृजा दूषितरक्तेनेव । **पञ्चभिरपि**–ज्ञानेन्द्रियैः तानि च–‘श्रोत्रं वाक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी’ । इति । **मन्त्रैरिति**–मन्त्रैर्दैवताधिष्ठातृकैरावेश्यन्ते भूतादिप्रवेशवन्तः क्रियन्ते । सत्त्वैर्दुष्टप्राणिभिरिवावष्टभ्यन्ते हठाद्गृह्यन्ते । विडम्ब्यन्त इतस्ततो विक्षिप्त्या । मुखभङ्गा आननविकृतयः । कुलीराः कर्कटाः । तिर्यक्परिभ्रमन्ति उन्मार्गेण गच्छन्तीत्यर्थः । अधर्मः शिष्टाचारादित्यागः । मृषावादविपाकोऽसत्यभाषणपरिणामः । **कुसुमेति**—कुसुमं नेत्ररोगस्तस्यैव रजोविकारै रजोविकृतेक्षणैरित्यर्थः । पक्षे कुसुमरजः पुष्पपरागः । ‘ कुसुमं स्त्रीरजो नेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः । ’ इति मेदिनी । उत्कुपितलोचना दूषितनेत्राः । कालदष्टाः कालसर्पदष्टाः । अकाले सन्ध्यादिरूपे दष्टा वा । अस्मिन्पक्षे सर्पेणेति शेषः । जातुषाभरणानि लाक्षा-

---

[1] विषयरस. [2] वाद्विर०. [3] पार्श्व. [4] इव पुरःस्थितं. [5] उत्कम्पित. [6] जातुषा इव.

इव महामा[1]नस्तम्भनिश्चलीकृता न गृह्णन्त्युपदेशम् । तृष्णाविषमू[2]र्च्छिताः कनकमयमिव सर्वं पश्यन्ति । इष[3]व इव पानवर्धिततैक्ष्ण्[4]याः परप्रेरिता विनाशयन्ति । दूरस्थितान्यपि फलानीव दण्डविक्षेपैर्महाकुलानि शातयन्ति । अकालकुसुमप्रसवा इव मनोहराकृतयोऽपि लोकविनाशहेतवः । श्मशानाग्नय इवातिरौद्रभूतयः । तैमिरिका इवादूरदर्शिनः । उपसृष्टा इव क्षुद्राधिष्ठितभवनाः । श्रूयमाणा अपि प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति । चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इवोपद्रवमुपजनयन्ति । अनुदिवसमापूर्यमाणाः पापेनेवाध्मातमूर्तयो भवन्ति । तदवस्थाश्च व्यसनशतश[5]रव्यतामुपगता वल्मीकतृणाग्रावस्थिता जलबिन्दव इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति ।

भूषणानि । सोष्माणं तेजस्विनम् । जत्वपि तेजःसान्निध्याद्द्रवीभवति । महान् मनोहंकारः तेन यः स्तम्भो जडिमा तेन । पक्षे महन्मानं प्रमाणमस्य तादृशः स्तम्भ आलानस्तम्भः तेन । पानेन मधुपानेन तज्जन्यमदेनेति यावत् । वर्धितं तैक्ष्ण्यं क्रौर्यं येषाम् । पक्षे पानं निशाने घर्षणं तेन वर्धितं तैक्ष्ण्यं तिग्मता येषाम् । परप्रेरिता धूर्तैः प्रोत्साहिताः । पक्षे शत्रुमुक्ताः । दण्डविक्षेपैः लगुडक्षेपणैः । पक्षे सैन्यप्रेषणैः । दण्ड उपायभेदो वा तत्प्रयोगैः । द्रव्यापहारादि कृत्वेत्यर्थः । **अकालेति**—अनार्तवपुष्पोद्गमो हि दुश्चिह्नम् । तदुक्तम्—“ द्रुमौषधिविशेषाणामकाले कुसुमोद्गमः । फलप्रसवयोर्वैन्यं महोत्पातं विदुर्बुधाः ’ ॥ इति भानु० । उक्तं च हितोपदेशे–‘अकालकुसुमानीव भयं संजनयन्ति हि । ’ इति । अतिरौद्रा अन्येषां भयावहा भूतिः सम्पद्येषां ते । पक्षे भूतिर्भस्म । तैमिरिकाः तिमिररोगेणोपहतचक्षुषः । **अदूरेति**–भाविनमनर्थं न पश्यन्तीति भावः । परलोकभयं वा न गणयन्ति । पक्षे दूरास्थितं वस्तु द्रष्टुमक्षमाः । उपसृष्टाः सञ्जातकामोपसर्गाः कामुका इत्यर्थः । आविष्टा इति केचित् । क्षुद्रा वेश्यास्ताभिरधिष्ठितमाश्रितं भवनं येषाम् । ‘ क्षुद्रा व्यङ्गा नटीकण्टकारिकासरघासु च । चाङ्गेरीवेश्ययोः ’ इति विश्वमेदिन्यौ । इत्युभयत्रसमानम् । यद्वा उपसृष्टा बहिःकृता इव । क्षुद्रैर्विटैः क्षुद्राभिर्वाधिष्ठितं गृहं येषां । पक्षे क्षुद्रैर्नीचैः । मृतपटहाः नृपादीनां मरणे पटहा वाद्यन्ते । कस्मिंश्चिद्देशे मृतकानां पुरस्तादपि वाद्यवादनं देशाचारः । ते यथा श्रूयमाणा निर्वेदमुत्पादयन्ति तथा अमी अपि । **महापातकेति**—महापातकानि ब्रह्महत्यादीनि तदध्यवसायास्तन्निश्चयाः । आध्मातमूर्तयः स्फीतदेहाः । व्यसनानां मृगयामदपानस्त्रीसेवनदुरोदरादीनां शतं तस्य शरव्यतां लक्ष्यताम् । व्यसनवशं याता इत्यर्थः । वल्मीकं वामलूरस्तस्य तृणं तदग्रावस्थिताः । ते यथा पतितास्तत्रैव झटिति विलीयन्ते तथा । पतितं स्वधर्मच्युतम् । अत्र याज्ञवल्क्यः—‘ विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ’ ॥ इति । तदुक्तं मनुना–‘ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह इति’ ॥

---

[1] महालान. [2] अतितृष्णाविषवेग, तृष्णावेश. [3] असयः, आसवाः. [4] पारुष्याः. [5] संख्यतां.

अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धनपिशितग्रासगृध्रैरास्थाननलिनीबकैर्द्यूतं विनोद इति परदाराभिगमनं वैदग्ध्यमिति मृगयां[1] श्रम इति पानं विलास इति प्रमत्तता शौर्यमिति स्वदारपरित्यागोऽव्यसनितेति गुरुवचनावधीरणमपरप्रणेयत्वमित्यजितभृत्यता सुखोपसेव्यत्वमिति नृत्यगीतवाद्यवेश्याभिसक्ती रसिकतेति महापरा[2]धावकर्णनं महानुभावतेति परिभव[3]सहत्वं क्षमेति स्वच्छन्दता प्रभुत्वमिति देवाव-

राजान इति शेषः। **अपरेत्विति**–अपरे तु उक्तप्रकारेण दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भिर्धूर्तैः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणाः सर्वजनस्योपहास्यतां यान्ति इत्यन्वयः। कीदृशैर्धूर्तैः। स्वार्थसाधनतत्परैः। धनमेव पिशितमामिषं तस्य ग्रासे गृध्रैः। अतिगृध्नुभिरित्यर्थः। **आस्थानेति**–आस्थानं राजसभा तदेव नलिनी कमलिनी तस्यां बकैरिव स्थितैः। बका यथा नलिनीमाश्रित्य तत्पत्रादिभिरावृतशरीरा मत्स्यान्वञ्चयित्वाकस्मादेव भक्षयन्ति तद्वद्धूर्ता अपि नृपाश्रयबलात्परान्वञ्चयित्वा तत्स्वं भक्षयन्तीति भावः। प्रतारणाप्रकारमेवाह–द्यूतं विनोदः क्रीडामात्रम्। एवं शाकुन्तलेपि–'मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः।' इति। न च तद्विधाने कापि हानिः पातकं वास्ति। इत्यादिकथनप्रकारेण। एवमुत्तरत्रापि। **परेति**–यः परदारवशीकरणचतुरः स एव तत्संभोगं करोतीति प्रतिपादयन्तीति भावः। पानं मद्यपानम्। एतानि चत्वारि कामजानि व्यसनानि। तदुक्तं मनुना–पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम्। एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे॥ इति। प्रमत्तताऽनवधानता। अव्यसनितानासक्तता। **गुर्विति**–'मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः' इति वचनादमूढेन राज्ञा स्वयमेव सर्वव्यवहारः कार्यः। न कस्यचिदनुरोधाद्वर्तितव्यं गुरुवचनमप्यनादरणीयम्। अतो भवत्कृतो गुरुवचनतिरस्कारो भवतोऽपरप्रणेयत्वमेव स्थापयेदित्यादिकथयन्तीति भावः। 'गुरुवचनावधीरणेन क्रूरोयं प्रभुरिति भियाऽपरे सामन्तादयो वश्यत्वं प्रतिपद्यन्ते इति तेषामाशयः।' इति भानु०। **अजितेति**–"शिक्षार्थं ताडिता भृत्या यस्य राज्ञः सम्यक्सेवां कुर्वन्ति स जितभृत्योऽन्यथाऽजितभृत्यस्तस्य भावस्तत्ता ताम्। इदं च नृपतेर्दूषणम्। वैगुण्ये भृत्यानामवश्यं शिक्षा प्रदातव्येति राजचिह्नम्। तदुक्तम्–'शठदमनमशठपालनमाश्रितभरणं च राजचिह्नानि' इति। तस्मिन्सुखोपसेव्यत्वं सुखेनोपसेवितुं योग्यः सुखोपसेव्यस्तस्य भावस्तत्त्वम्। सुखोपसेव्योयं नृप इति लोके ख्यातिमात्रं गुण आरोप्यते।" इति भानु०। रसिकता सहृदयता। अन्यथा अरसिकत्वदोषापत्तिः स्यादिति भावः। महापराधानां मनुष्यवधादीनामवकर्णनमाकर्णनं न तु तेन पर्याकुलीभावश्चित्तस्य तत्प्रतीकारचिन्तनं वा। महानुभावता महापराक्रमः। अन्यकृतः परिभवोऽवमानना तस्य सहत्वं क्षमा तितिक्षा। स्वच्छन्दता स्वैरवर्तनमेव स्वप्रभुत्वप्रकटनम्। देवानां विष्ण्वादिदेवतानामवमाननमवगणनं

---

[1] केश्चिन्मृगयापानमत्ततादिशब्दा द्वितीयान्ताः पठ्यन्ते। [2] ०राधानाकर्णनं, अनवकर्णनम्. [3] पराभव.

माननं महासत्त्वतेति बन्दिजनख्यातिर्यश इति तरलतोत्साह इत्यविशेषज्ञताअपक्षपातित्वमिति दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भिरन्तःस्वयमपि विहसद्भिः प्रतारणकुशलैर्धूर्तै[1]रमानुषोचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणा वित्तमदमत्तचित्ता निश्चेतनतया तथैवेत्यात्म[2]न्यारोपितालीकाभिमाना मर्त्यधर्माणोपि दिव्यांशावतीर्णमिव सदैवतमिवाति[3]मानुषमात्मानमुत्प्रेक्षमाणाः प्रारब्धदिव्योचितचेष्टानुभावाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्ति आत्मविडम्बनां चानुजीविना जनेन क्रियमाणामभिनन्दन्ति । मनसा देवताध्यारोपण[4]प्रतारणादसद्भूतसंभावनोपहताश्चान्तःप्रविष्टापरभुजद्वयमिवात्मबाहुयुगलं संभावयन्ति । त्वगन्तरिततृतीयलोचनं स्वललाटमाशङ्कन्ते । दर्शनप्रदा[5]नमप्यनुग्रहं गणयन्ति । दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति । संभाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति । आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते । स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः । न पूजयन्ति द्वि[6]जातीन् । न मानयन्ति मान्यान् । नार्चयन्त्यर्चनीयान् । नाभिवादयन्त्यभिवादनार्हान् । नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरून् । अनर्थकायासान्तरितविषयोपभोगसुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम् । जरावैक्लव्यप्रलपितामिति पश्यन्ति वृद्धजनो-

---

महासत्त्वता महद्धैर्यप्रकाशनम् । बन्दिजना मागधास्तैः ख्यातिः स्तुतिः । न तु पण्डितजनकृता स्तुतिः । अविशेषज्ञता भृत्येषूत्तमाधममध्यमविवेकाभावः । तदुक्तम्–निर्विशेषं यदा राजा समं सर्वेषु वर्तते । तदोद्यमसमर्थानामुत्साहः परिहीयते ॥ इति । अपक्षपातित्वं समवृत्तित्वम् । गुणेति–गुणत्वेन प्रतिपादयन्ति । पुनश्च धूर्तानेव विशिनष्टि **अन्तरिति** । अमानुषोचिताभिर्दिव्योचिताभिः । वित्तमदेन मत्तमुन्मादितं चित्तं येषां तेऽत एव निश्चेतनतयाऽपगतविवेकतया इ० । अतिमानुषमतिक्रान्तमनुष्यधर्मम् । उत्प्रेक्षमाणा मन्यमानाः । प्रारब्धा दिव्योचिता देवतोचिता याश्चेष्टास्तास्ताः क्रियास्ताभिरनुभावो माहात्म्यं येषाम् । आत्मविडम्बनामसद्गुणारोपलक्षणाम् । देवतात्वेन संभावनाप्रकारमेवाह । **मनसेति** । असद्भूता मिथ्याऽनुपपन्ना वा या संभावना हरिहराद्यवतारत्वेन कल्पना तयोपहताः । **अन्तरिति**–हरेश्चतुर्भुजत्वात् । **त्वगिति**–हरस्य त्र्यम्बकत्वात् । संविभागः पात्रवशाद्द्रव्यादिवितरणं पारितोषिकं वा । अनर्थकोर्थशून्यो यः आयासः श्रौतस्मार्तादिकर्मानुष्ठानप्रयासस्तेनान्तरितं विषयोपभोगसुखं यस्य । जरया यद्वैक्लव्यं विकलता तस्मात्प्रलपितं जल्पनम् ।

---

१ अमानुषलोक. २ आत्मारोपित. ३ अतिमानुष्यकम्. ४ विप्रता०, प्रतारणासंभूत,–समुद्भूत. प्रदानेपि. ६ द्विजान्.

पदेशम् । आत्मप्राज्ञपरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय । कुप्यन्ति हितवादिने । सर्वथा तमभिनदन्ति तमालपन्ति तं पार्श्वे कुर्वन्ति तं संवर्धयन्ति तेन सह सुखमवतिष्ठन्ते तस्मै ददति तं [1]मित्रतामुप[2]नयन्ति तस्य वचनं शृण्वन्ति तत्र वर्षन्ति तं बहु मन्यन्ते तमाप्ततामापादयन्ति योऽहर्निशमनवरतमुपरचिताञ्जलिरधिदैवतमिव विगतान्यकर्तव्यः स्तौति यो वा माहात्म्यमुद्भावयति । किं वा तेषां [3]सांप्रतं येषामतिनृशंसप्रायोपदेशनिर्घृणं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाणमभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरवः पराभिसंधानपरा मन्त्रिण उपदेष्टारो नरपतिसहस्रभुक्तोज्झितायां लक्ष्म्यामासक्तिर्मारणात्मकेषु [4]शास्त्रेष्वभियोगः सहजप्रेमार्द्रहृदयानुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः ।

तदेवंप्रायेतिकुटिल[5]कष्टचेष्टासहस्रदारुणे राज्यतन्त्रेऽस्मिन्महामोह[6]कारिणि च यौवने कुमार तथा प्रयतेथा यथा नोपहस्यसे जनैर्न निन्द्यसे साधुभिर्न धिक्क्रियसे गुरुभिर्नोपालभ्यसे सुहृद्भिर्न शोच्यसे विद्वद्भिः । यथा च न प्रकाश्यसे विटैर्न प्रतार्यसे कुशलैर्नास्वाद्यसे भुजंगैर्नावलुप्यसे सेवकवृकैर्न वञ्च्यसे

आत्मेति–आत्मबुद्ध्यवज्ञानमिति कृत्वा सचिवोपदेशेऽनादरं कुर्वन्ति । तत्र वर्षन्ति धनमिति शेषः । आप्ततां शिष्टतामापादयन्ति प्रापयन्ति । उद्भावयति प्रथयति । **किंवेति**–सांप्रतं युक्तम् । ‘युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने’ इत्यमरः । ते युक्तायुक्तविचारं नैव कुर्वन्तीति भावः । येषां न मन्वादिप्रणीतं धर्मशास्त्रं प्रमाणं किंतु अतिनृशंसप्रायोऽतिक्रौर्यप्रचुरो य उपदेशस्तेन निर्घृणं वीतदयम् । कौटिल्यशास्त्रं–कौटिल्यश्चाणक्यः ‘कौटिल्यः कुटिलमतिः स एष येन क्रोधाग्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंशः’ इति मुद्राराक्षसे वर्णितः । तत्प्रणीतं शास्त्रं ‘अर्थशास्त्रम्’ इति प्रसिद्धम् । येषां गुरव उपदेष्टारो न श्रुतिस्मृतिशास्त्रनिष्णाः शिष्टाः किंतु अभिचारक्रिया परवधोत्पादनार्थं कृत्यादिजननक्रिया । ‘हिंसाकर्माभिचारः स्यात्’ इत्यमरः । तया क्रूरा एकाद्वितीया प्रकृतिर्येषां तादृशः पुरोधसः । अभिसंधानं वञ्चना । उक्तं च भारविना–स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपम्’ इति । मारणात्मकेषु अभिचारक्रियया परवधोत्पादकेषु तन्त्रेषु । अभियोगः साग्रहप्रयत्नः । ‘अभियोगस्त्वभिग्रहः’ इत्यमरः । सहजप्रेम्णार्द्रं स्निग्धं हृदयं येषामत एवानुरक्ताः । **तदेवमिति** । अतीति–अतिकुटिला अतिकौटिल्यपूर्णाः कष्टा आयासप्रदाश्चेष्टास्तासां सहस्रैर्दारुणे । राज्यतन्त्रे राज्यशासनव्यवहारे । उपालभ्यसे निन्दागर्भोक्त्या परिभाष्यसे । प्रकाश्यसे असदाचारतया प्रकटीक्रियसे । विटैः कामुकैः । भुजङ्गैर्जारैः । आस्वाद्यसे द्रव्यापहरणद्वारोपभुज्यसे । वनितोपोढरागा स्त्री । उक्तं च–‘सा कविता सा वनिता यस्याः श्रवणेन दर्शनेनापि ।

---

१ तस्य मन्त्रिताम्. २ उपजनयान्ति. ३ असांप्रतम्. ४ शस्त्रेषु. ५ कुटिलकुचेष्टा. ६ मोहान्धकार. ७ प्रहस्यसे, प्रतार्यसे. ८ प्रहस्यसे.

धूर्तैर्न प्रलोभ्यसे वनिताभिर्न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या न नर्त्यसे मदेन नोन्मत्तीक्रियसे मदनेन नाक्षिप्यसे विषयैर्न विकृष्यसे[1] रागेण नापह्रियसे सुखेन । कामं भवान्प्रकृत्यैव धीरः । पित्रा च महता प्रयत्नेन समारोपितसंस्कारः । तरलहृदयमप्रतिबुद्धं च मदयन्ति धनानि । तथापि भवद्गुणसंतोषो मामेवं मुखरीकृतवान् । इदमेव च पुनः पुनरभिधीयसे । विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्तमपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्नवयौवराज्याभिषेकमङ्गलम् । कुलक्रमागतामुद्वह पूर्वपुरुषैरूढां धुरम् । अवनमय द्विषतां शिरांसि । उन्नमय बन्धुवर्गम् । अभिषेकानन्तरं च प्रारब्धदिग्विजयः परिभ्रमन्विजितामपि तव पित्रा सप्तद्वीप[3]भूषणां पुनर्विजयस्व वसुंधराम् । अयं च ते कालः प्रतापमारोपयितुम् । आरूढप्रतापो हि राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति । इत्येतावदभिधायोपशशाम ।

उपशान्तवचसि शुकनासे चन्द्रापीडस्ताभिरुपदेशवाग्भिः प्रक्षालित इवोन्मीलित इव स्व[4]च्छीकृत इव निर्मृष्ट इवाभिषिक्त इवाभिलिप्त इवालंकृत इव पवित्रीकृत इवोद्भासित इव प्रीतहृदयो मुहूर्तं स्थित्वा स्वभवनमाजगाम ।

ततः कतिपयदिवसापगमे च राजा स्वयमुत्क्षिप्तमङ्गलकलशः सह शुकनासेन पुण्येहनि पुरोधसा संपादिताशेषराज्याभिषेकमङ्गलमनेकनरपतिसहस्रपरि-

---

कविहृदयं विटहृदयं सरलं तरलं च सत्वरं भवति ' ॥ इति । नर्त्यसे तास्ताश्चेष्टाः कार्यसे । आक्षिप्यसे कुपथं नीयसे । अपह्रियसे आत्मसात्क्रियसे । केवलं सुखोपभोगरतेन न त्वया भाव्यमित्यर्थः । काममत्यन्तम् । यद्वा काममभ्युपगमे अप्रतिबुद्धमप्रगल्भमतिम् । मदयन्ति समदं कुर्वन्ति । न भवादृशमिति शेषः । कल्याणैः मङ्गलैः सह । प्रतापं कोषदण्डजं तेजः ' स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोषदण्डजम् । ' इत्यमरः । आरोपयितुं शत्रुनृपाणामुपरि लब्धप्रतिष्ठं कर्तुम् । सिद्धादेशः सिद्धः अप्रतिहत आदेशो भविष्यकथनमाज्ञा च यस्य । आह च विशाखदत्तः-' परैरपरिभूताज्ञस्त्वमिव प्रभुरुच्यते ' । उन्मीलित उज्ज्वालितः । निर्मृष्टः संस्कृतः । उद्भासित उद्दीपितः । **तत इति**-ततो राजा स्वयमुत्क्षिप्तकलशः सुतमभिषिषेचेत्यन्वयः । पुरोधसा पुरोहितेन सम्पादितं विहितमशेषं राज्याभिषेकमङ्गलं यस्येति सुतमि-

---

१ आ-अप कृष्यसे. २ भवत्. ३ द्वीपसमुद्र. ४ स्वस्थीकृत.

वृतः सर्वेभ्यस्तीर्थेभ्यः सर्वाभ्यो नदीभ्यः सर्वेभ्यश्च सागरेभ्यः समाहृतेन सर्वौषधिभिः सर्वफलैः सर्वमृद्भिः सर्वरत्नैश्च परिगृहीतेनानन्दबाष्पजलमिश्रेण मन्त्रपूतेन वारिणा सुतमभिषिषेच । अभिषेकसलिलार्द्रदेहं च तं लतेव पादपान्तरं निजपादपममुञ्चत्यपि तारापीडं तत्क्षणमेव संचक्राम राजलक्ष्मीः । अनन्तरमखिलान्तःपुरपरिवृतया च प्रेमार्द्रहृदयया विलासवत्या स्वयमापादतलादामोदिना चन्द्रातपधवलेन चन्दनेनानुलिप्तमूर्तिरभिनवविकासित[1]कुसुमकृतशेखरो गोरोचनाच्छुरितदेहो दूर्वाप्रवालरचितकर्णपूरो दीर्घदशमनुपहतमिन्दुधवलं दुकूलयुगलं वसानः पुरोहितप्रतिबद्धप्रतिसरप्रसाधितपाणिर्नव[2]राजलक्ष्मीकमलिनीमृणालेनाभिषेकदर्शनार्थमागतेन सप्तर्षिमण्डलेनेव हारेणालिङ्गितवक्षःस्थलः सितकुसुमग्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिरिन्दुकरकला[3]भिर्वै[4]कक्षकस्रग्भिर्निरन्तरनिचितशरीरतया धवलवेषपरिग्रहतया च नरसिंह इव वि[5]धुतकेसरनिकरः कैलास इव स्रवत्स्रोतस्विनीस्रोतोराशिरैरावत इव मन्दाकिनीमृणालजालजटिलः क्षीरोद इव स्फुरितफेन[6]लवाकुलस्तत्कालप्रतिपन्नवेत्रदण्डेन पित्रा स्वयं पुरःप्रारब्धसमुत्सारणः सभामण्डपमुपगम्य[7] काञ्चनमयं शशीव मेरुशृङ्गं चन्द्रापीडः सिंहासनमारुरोह ।

त्यस्य विशेषणम् । निजपादपं स्वाश्रयम् । एवं कालिदासोपि—नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञितम् । अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥ आमोदिनात्यन्तमनोहरगन्धवता । 'आमोदः सोतिनिर्हारी' इत्यमरः । छुरितदेहोन्तरान्तरा लिप्तमूर्तिः । **दूर्वेति**-दूर्वाया विष्णुलोमोत्पन्नत्वात्पवित्रतया माङ्गल्याच्च । तदुक्तं भविष्योत्तरे—'वन्द्या पवित्रा देवैस्तु सर्वदाभ्यर्चिता तथा' इति । 'दूर्वा दहति पापानि धात्री हरति पातकम् । हरीतकी हरेद्रोगं तुलसी हरते त्रयम् ॥' इति विष्णुधर्मोत्तरे च । अनुपहतं नूतनमधौतं च । 'अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे' । इत्यमरः । पुरोहितेन प्रतिबद्धो यः प्रतिसरो हस्तसूत्रम् । 'आहुः प्रतिसरो हस्तसूत्रे माल्ये च मण्डने ।' इति विश्वः । तेन प्रसाधितोलंकृतः पाणिर्यस्य । नवाभिनवा राजलक्ष्मीर्यौवराज्यश्रीः सैव कमलिनी तस्य आयतत्वान्मृणालमिव स्थितेन । मुक्ताफलानामतिस्थौल्यादुत्प्रेक्षते **अभिषेकेति** । अनुरूपभावो विक्रमाङ्कचरिते—वचांसि वाचस्पतिमत्सरेण साराणि लब्धुं ग्रहमण्डलीव । मुक्ताक्षसूत्रत्वमुपैति यस्याः सा सुप्रसादास्तु सरस्वती वः ॥ इति । इन्दुकरकलाभिश्चन्द्रकिरणमनोहराभिः । वैकक्षकशब्दोव्याख्यातः । ० निचित—व्याप्त— । **नरसिंह** इव—चन्द्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहैर्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधम् । इति भागवते । केसरनिकरः सटासमूहः अत्र केसरस्रजोः धवलवेषशरीरवर्णयोश्च साम्यम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

---

१ सितकु०. २ अभिनव. ३ कोमलाभिः, कलापकोमलाभिः. ४ वैकक्ष. ५ विधुन. ६ तला. ७ आगम्य.

आरूढस्य चास्य कृतयथोचितसकलराजलोकसंमानस्य मुहूर्तं स्थित्वा दिग्विजयप्रयाणशंसी प्रलयघनघटाघोषघर्घरध्वनिरुदधिरिव मन्दर[1]पातैर्वसुंधरापीठमिव युगान्तनिर्घातैरुत्पातजलधर इव तडिद्[2]दण्डपातैः पातालकुक्षिरिव महावराहघोणाभिघातैः कनककोणैरभिहन्यमानः प्रस्थानदुन्दुभिरामन्थरं दध्वान । येन ध्वनता समाध्मातानीवोन्मीलितानीव[3] पृथक्कृतानीव विस्तारितानीव गर्भीकृतानीव प्रदक्षिणीकृतानीव बधिरीकृतानीव रवेण भुवनान्तराणि । विश्लेषिता इव दिशामन्योन्यबन्धसंधयः । यस्य च भयवशविषम[4]वलितोत्तानफणासहस्रेणालिङ्ग्यमान इव रसातले शेषेण मुहुर्मुहुरभिमुखदत्तदन्तोर्ध्वघातैराहूयमान इव दिक्षु दिक्कुञ्जरैः संत्रासरचितरेचकमण्डलैः प्रदक्षिणीक्रियमाण इव नभसि दिवसकररथतुरगैरपूर्वशर्वाट्टहासशङ्काहर्षहुंकृतेनाभाष्यमाण इव कैलासशिखरिणि त्र्यम्बकवृषभेण कृतगम्भीरकण्ठगर्जितेन प्रत्युद्गम्यमान इव विबुधसद्म[5]न्यैरावतेनाश्रुतपूर्वरवजनितरोषावेशातिर्यगवनमितविषाणमण्डलेन प्रणम्यमान इव यमसद्मनि कृतान्तमहिषेण संत्रस्तलोकपालाकर्णितो

स्रोतस्विनी गङ्गा । **कृतेति**–कृतो यथोचितः सकलराजलोकस्य संमानो येन तस्य । प्रलयकालिकां या घनघटा मेघमाला तस्या घोषवद् घर्घरो ध्वनिर्यस्य । वसुन्धरापीठं धरातलम् । युगान्ते ये निर्घाता महाभूतानां परस्पराहतिशब्दास्तैः । निर्घातशब्दो व्याख्यातः [पृ. २९ पं. १०] । कोणाः पटहादिवादनदण्डाः । ‘ कोणो वीणादिवादनम् ’ इत्यमरः । आ अभिव्याप्य मन्थरं स्तिमितं यथा तथा । दुन्दुभिध्वानस्य सकलभुवनपूरणप्रकारमाह **येनेति** । समाध्मातान्यापूरितानि । अतएव उन्मीलितानीव स्फीतानीव । गर्भीकृतानीव सकलविवरपूरणात् । प्रदक्षिणीकृतानि सकलभूमण्डलभ्रमणात् । विश्लेषिता विघटिताः । यस्य च दुन्दुभेर्निनादस्त्रिभुवनं बभ्राम । भयवशेन विषममसंस्थितं यथा तथा वलितं परिवर्तितमुत्तानमूर्ध्वीकृतं फणामण्डलं येन । आलिङ्ग्यमानः सर्वतः प्राप्यमाणः । आहूयमानः प्रतिद्वंद्विगजशङ्कयेति शेषः । सन्त्रासाद्रचितं रेचकमण्डलं ‘तिर्यग्भ्रमणमण्डलम्’ इति भानु० । यैः । रेचकमण्डलं मध्यमगत्या परिभ्रमणं वा । उत्तेजितं रेचितं स्यान्मध्यवेगेन या गतिः ।’ इति हैमनाममाला । अपूर्वोंश्रुतपूर्वो यः शर्वस्य शिवस्याट्टहास उच्चैर्हासस्तस्य शङ्कया बुद्धया हर्षेण यत् हुंकृतं तेन । अश्रुतपूर्वरवेण यो रोषावेशः क्रोधोदयस्तेन तिर्यगवनमितं प्रहारेच्छयेत्यर्थः । अयं महिषाणां स्वभावः । विषाणमण्डलं येन । कृतान्तो

---

[1] घातैः. [2] चण्डपातैः. [3] अस्मात्परं ‘ मुखरीकृतानीव ’ इत्यधिकं क्वचित्. [4] चलित. [5] मेरौ.

बभ्राम त्रिभुवनमखिलं निनादः । ततो दुन्दुभिरवमाकर्ण्य जयजयेति च सर्वतः समुद्घुष्यमाणजयशब्दः सिंहासनात्सह द्विषतां श्रिया संचचाल चन्द्रापीडः । समन्तात्ससंभ्रमोत्थितैश्च परस्परसंघट्टविघटित[1]हारसूत्रविगलिताननवरतमाशाविजयप्रस्थानमङ्गललीलालाजानिव[2] मुक्ताफलप्रकरान्क्षरद्भिः पारिजात इव सितकुसुममुकुलपातिभिः कल्पपादपैरैरावत इव विमुक्तकरसीकरैराशागजैर्गगनाभोग इव तारागणवर्षिभिर्दिगन्तरैर्जलदकाल इव स्थूलजललवासारस्यन्दिभिर्जलधरैरनुगम्यमानो नरपतिसहस्रैरास्थानमण्डपान्निरगात् ।

निर्गत्य च पूर्वारूढया पत्रलेखया[3] समध्यासितान्तरा[4]सनामुपपादितप्रस्थानसमुचितमङ्गल्यालंकारां ससंभ्रमाधोरणोपनीतां करेणुकामधिरु[5]ह्याचलरेचकच[6]क्रीकृतक्षीरोदावर्तपाण्डुरेण दशवदनबाहुदण्डावस्थितकैलासकान्तिना मुक्ताफलजालिना शतशलाकेनातपत्रेण निवार्यमाणातपो निर्गन्तुमारेभे । निर्गच्छंश्चाभ्यन्तरावस्थित एव प्रा[7]कारान्तरितदर्शनानां द्वारावस्थितानां प्रतिपालयतां राज्ञामुन्मयूखानां चूडामणीनामलक्तकद्रवद्युतिमुषा बहलेनालोकबालातपेन राज्याभिषेकानन्तरप्रसृतेन स्वप्रतापवह्निनेवात्यर्थं पिञ्जरीक्रियमाणा[8] दश दिशो यौवराज्याभिषेकजन्मना

यमस्तस्य महिषो वाहनभूतः । **समन्तादिति**–अथ नरपतिसहस्रैरनुगम्यमान आस्थानमण्डपान्निरगात् । समन्तादित्यादीनि नरपतिविशेषणानि । परस्परसंघट्टेन संघर्षणेन विघटितं त्रुटितं यद्धारसूत्रं तस्माद्विगलितान् । आशाविजयो दिग्विजयस्तदर्थं प्रस्थानं तत्र या मङ्गललीला तदर्थान् लाजान् । विमुक्ताः करेभ्यः शुण्डाभ्यः सीकरा पृषता यैः । आशागजैः दिग्गजैः । गगनाभोगो गगनविस्तारः । स्थूलाः पृथवो ये जललवा अम्बुबिन्दवस्तेषामासारो वेगवती वृष्टिस्तं स्यन्दन्त इत्येवंशीलैः । **समेति**–समध्यासितमन्तरासनं नृपासनानन्तरवर्त्यासनं यस्यास्ताम् । प्रस्थानसमये समुचिता मङ्गल्या मङ्गलकरा अलंकारा यस्याः । आधोरणो हस्तिपकः । अचलस्य मन्दरस्य रेचकस्तिर्यग्भ्रमणं तेन चक्रीकृतः परिभ्रामितो यः क्षीरोदो दुग्धोदधिस्तस्यावर्तवत्पाण्डुरेण । ०कैलासकान्तिना कैलासवच्छोभमानेन । शतं शलाका ईषिका यस्य तेन । **निर्गच्छन्निति**–निर्गच्छंश्च दश दिशोऽवनितलमम्बरतलं दिवसं च ददर्शेत्यन्वयः । अभ्यन्तरावस्थितोर्थात् करेणुकापृष्ठगतासनावरणस्य । दिशो विशेषयति । प्राकारेणान्तरितं व्यवहितं दर्शनं येषां तेषाम् । प्रतिपालयतां चन्द्रापीडागमनं प्रतीक्षमाणानाम् । राज्ञामुद्गतकिरणानां चूडारत्नानाम् । अलक्तकद्रवस्य यावकरसस्य द्युतिं मुष्णातीति तेन । अर्थात्पद्मरागमणीनाम् । बहलेन प्रभूतेन

---

[1] विघाट्टित. [2] बीजानीव, मङ्गललाजानिव. [3] कुलूतेश्वरपुत्र्या. [4] सितानन्तरा०, [5] आरुह्य. [6] चक्रीकृत. [7] धवलप्राकार. [8] ०क्रियमाणदश दिशाः.

निजानुरागेणेव रज्यमानमवनितलमासन्नरिपुविनाशपिशुनेन दिग्दाहेनेव पाटलीक्रियमाणमम्बरतलमभिमुखागतभुवनतललक्ष्मीचरणालक्तकरसेनेव लोहितायमानातपं दिवसं ददर्श ।

विनिर्गतश्च ससंभ्रमप्रचलितगन्धगजघटासहस्रैः अन्योन्यसंघट्टजर्जरितातपत्रमण्डलैः आदरा[1]वनतमौलिशिथिलमणिमुकुटपाङ्क्तिभिः आवर्जितरत्नकर्णपूरैः कपोलस्थलस्खलितकुण्डलैः[2] आज्ञप्त[3]सेनापतिनिर्दिश्यमान[4]नामभिः अवनिभुजां चक्रवालैः प्रणम्यमानो बहलसिन्दूररेणुपाटलेन क्षितितलदोलायमानस्थूलमुक्ताकलापावचूलेन सितकुसुममालाजालशबलशिरसा संलग्नसंध्यातपेन तिर्यगावर्जितश्वेतगङ्गाप्रवाहेण तारागणदन्तुरितशिखर[5]शिलातलेन मेरुगिरिणेव गन्धमादनेनानुगम्यमानः कनकालंकारप्रभा[6]कल्माषितावयवेन च[7] दत्तकुङ्कुमस्थासकेनेवाकृष्यमाणेनेन्द्रायुधेन सनाथीकृतपुरोभागः शनैः शनैः प्रथममेव शातक्रतवीमाशामभिप्रतस्थे । अथ चलितगजघटाकम्पितध[8]वलातपत्रमनेककल्लोलपरंपरापातितचन्द्रम-

---

आलोक एव बालातपस्तेन पिञ्जरीक्रियमाणाः पीतरक्तीक्रियमाणाः । दश दिशो ददर्श । अत्रोत्प्रेक्षामाह-राज्याभिषेकानन्तरं यौवराज्याभिषेकानन्तरं प्रसृतेन प्रथितेन स्वस्य प्रतापः कोषदण्डजं तेजः स एव वह्निस्तेनेव । अत्र प्रतापस्य रक्तत्वं शत्रुदाहकत्वं चोत्प्रेक्षाबीजम् । पिशुनेन सूचकेन । **दिग्दाहेन**-तदुक्तं बृहत्संहितायां-दाहो दिशां राजभयाय पीतो देशस्य नाशाय हुताशवर्णः । इति । दिने दिने दारुणा दिशां दाहा दृश्यन्ते । इति हर्षचरिते । अभिमुखागता दिग्विजयार्थं प्रस्थितत्वात्संमुखीभूता या भुवनतललक्ष्मीस्तस्याश्चरणालक्तकरसेन पादयावकपङ्केनेव । **विनिर्गत इति**-अवनिभुजां चक्रवालैः समूहैः प्रणम्यमानः सन् । अथ चक्रवालविशेषणानि-**ससंभ्रमेति** । अन्योन्यसंघट्टेन परस्परसंपीडनेन जर्जरितानि मृदितानि आतपत्रमण्डलानि येषां तैः । आदरेणादरदर्शनार्थमवनता आवर्जिता ये मौल्यस्तैः शिथिला मणिमुकुटपंक्तयो येषाम् । कपोलस्थलयोः स्खलिते स्रस्ते कुण्डले येषाम् । आज्ञप्तो यः सेनापतिरित्या० । पुनश्च गन्धमादनेनानुगम्यमानः । **बहलेति**-बहलो यः सिन्दूररेणू रक्तचूर्णपङ्कस्तेन पाटलेन रक्तेन । गजस्य हि कुम्भपीठान्तरालं सिन्दूरपट्टेनालंक्रियते इति प्रसिद्धम् । क्षितितले दोलायमानः स्थूलो मुक्ताकलापो यस्य तादृशः अवचूलः पृष्ठदेशादधोवलम्बमान प्रावारकः कर्णाभरणं वा यस्य । शबलं चित्रितम् । तारागणेन दन्तुरितानि विषमितानि शिलातलानि यस्य । कल्माषिताः कर्बुरिताः । दत्ताः कुङ्कुमस्य, काश्मीरजस्य स्थासका हस्तबिम्बा यस्य । शतक्रतोरियं शातक्रतवी तामैन्द्रीं दिशं पूर्वाम् । **चलितेति**-चलिताश्च ता गजघटाश्च ताभिः कम्पितानि धवलान्यातपत्राणि

---

१ आदरावनवरतप्रणामशिथिलित. २ रत्नकुण्डलैः. ३ राजाप्त, अज्ञात. ४ ०मानानाम्. 'शिखर' ५ इति क्वचिन्नास्ति. ६ प्रभाप्रतान. ७ परार्धेन. ८ एतन्नास्ति क्वचित्. ९ नातपत्रवनम्.

ण्डलप्रतिबिम्बसहस्रं महाप्रलयजलधिजलमिव प्लावितमहीतलमद्भुतोद्भूतकलकलमखिलं संचचाल बलम् ।

उच्चलितस्य चास्य स्वभवनादुपपादितप्रस्थानमङ्गलो धवलदुकूलवासाः[1] सितकुसुमाङ्गरागो महता बलसमूहेन नरेन्द्रवृन्दैश्चानुगम्यमानो धृतधवलातपत्रो द्वितीय इव युवराजस्त्वरितपदसंचारिण्या करिण्या वैशम्पायनः समीपमाजगाम । आगत्य च रजनिकर[2] इव रवेरासन्नवर्ती बभूव । अनन्तरमितश्चेतश्च निर्गतो युवराज इति समाकर्ण्य प्रधावतां बलानां भरेण चालितकुलशैलकीलितजलधिजलतरंगगतेव तत्क्षणमाचकम्पे मेदिनी । संमुखागतैरन्यैश्चान्यैश्च प्रणमद्भिर्भूमिपालैरंशुलताजालजटिलचूलिकानां मणिमुकुटानामालोकेनोन्मिषितबहुलरोचिषां च पत्रभङ्गिनीनां[3] केयूरमण्डलीनां प्रभासंतानेन क्वचिद्विकीर्यमाणचापपक्षक्षोदा इव क्वचिदुत्पतितशिखिकुलचलच्चन्द्रकशतशारा इव क्वचिदकालजलधरतडित्तरला इव क्वचित्सकल्पतरुपल्लवा इव क्वचित्सशतयज्ञचापा[4] इव क्वचित्सबालातपा इवाक्रियन्त दश दिशः । धवलान्यपि विविधमणिनिकरकल्माषैरुत्सर्पिभिश्चूडामणिमरीचिभिर्मायूराणीवाराजन्त राज्ञामातपत्राणि । क्षणेन च तुरगमयमिव महीतलं कुञ्जरमयमिव दिक्चक्रवालमातपत्रमण्डलमयमिवान्तरिक्षं ध्वजवनमयमिवाम्बरतलमिभमदगन्धमय इव समीरणो भूपालमयीव प्रजासृष्टिराभरणां-

---

यस्मिन् । अनेककल्लोलपरम्परासु पंक्तिषु पतितं संक्रान्तं चन्द्रमण्डलप्रतिबिंबसहस्रं यस्मिन् । अद्भुत आश्चर्यकर उद्भूतः कलकलो यस्मिन् । **उच्चेति**—स्वभवनादुच्चलितस्यास्य समीपम् । सितैः कुसुमैरङ्गरागः शरीरशोभा यस्य । चलिता ये कुलशैलाः कुलपर्वतास्तैः कीलितः पीडितो यो जलधिस्तस्य तरङ्गास्तद्गतेव संमुखागतैः प्रणमद्भिः भूमिपालैश्च हेतुना । अंशुलताजालेन किरणसंतानसमूहेन जटिला संजातजटा चूलिका येषाम् । 'चूलिका प्रान्तभागः' इति भानु० । उन्मिषितोल्लसिता बहुला रोचिस्त्विट् येषाम् । पत्रभङ्गिनीनां पत्रलताविशिष्टानाम् ॥ केयूरमण्डलीनां केयूरसमूहानाम् । विकीर्यमाणश्चाषाणां किकीदिवीनाम् । 'किकीदिविश्च चाषः स्यात्' इति रत्नकोषः । पक्षक्षोदश्छदचूर्णं यासु । उत्पततः शिखिकुलस्य मयूरसमूहस्य चलन्तः स्फुरन्तो ये चन्द्रका मेचकास्तेषां शतेन शारा विचित्राः । शतयज्ञ इन्द्रस्तस्य चापो धनुः । कल्माषैः शबलैः । मायूराणि मयूरपिच्छनिर्मितानि । भूपालमयी सर्वत्र भूपानां प्रसरणात् । अंशुमयी अंशूनामेव सर्वत्र ग्रहणात् । उत्पातकाले बहूनि चन्द्रमण्डलान्याविर्भवन्ति । तदनुरोधादिदमुक्तम् । संवर्तका

---

[1] धवलवासाः. [2] शशिधर. [3] पत्रभङ्गीनाम्. [4] शतक्रतु.

शुमयीव दृष्टिः[१] किरीटमय इव दिवसो[२] जयशब्दमयमिव त्रिभुवनमभवत् । सर्वतश्च कुलपर्वताकारैः प्रचलद्भिर्मत्तवारणैरुत्पातचन्द्रमण्डलनिभैश्च प्रेङ्खद्भिरातपत्रैः[३] संवर्तकाम्भोदगम्भीरभीमनादेन च ध्वनता दुन्दुभिना तारकावर्षसदृशेन विसर्पता गजसीकरनिकरेण धूमकेतुधूसरैश्चोल्लसद्भिरवनिरजोदण्डकैर्निर्घातपातपरुषगम्भीरघोषैश्च करिकण्ठगर्जितैः क्षतजकणवर्षबभ्रुणा च भ्रमता मतङ्गजकुम्भसिन्दूररेणुना संक्षुभितजलधिजलकल्लोलचञ्चलाभिश्च प्रविसर्पन्तीभिस्तुरंगममालाभिरन्धकारितदिगन्तरेण चानवरतं क्षरता मदजल[४]धारादुर्दिनेन कलकलेन च भुवनान्तरव्यापिना महाप्रलयकाल इव संजज्ञे ।

बलबहलकोलाहलभीता इव धवलध्वजनिवहनिरन्तरावृता ययुः क्वापि दश दिशः । मलिनावनिरजःसंस्पर्शशङ्कितमिव समदगजघटावचूलसहस्रसंरुद्धमतिदूरम[५]म्बरतलमपससार । [६]प्रबलवेत्रिवेत्रलतासमुत्सार्यमाणा इव तुरगखुररजोधूसरताभीता इवार्ककिरणा मुमुचुः पुरोभागम् । इभकर[७]सीकरनिर्वापणत्रस्त इवातपत्रसंछादितातपो दिवसो ननाश । [८]बलभरजर्जरीकृता मदकलकरिचरणशतसंताडिता द्वितीयेव प्रयाणभेरी भैरवं भूमी रराास । गुल्फद्वयसे च तुरंगमुखविनिःसृतसितफेनपल्लविते मदपयसि मदस्रुतां करिणां प्रचस्खलुः पदे

अम्भोदाः प्रलयकालपयोदविशेषाः । **निर्घातेति**–निर्घातपातोऽशनिपातस्तद्वत्परुषः कठोरो गम्भीरश्च घोषो येषाम् । क्षतजं रक्तं तस्य कणानां वर्षस्तद्वद्बभ्रुणा पिङ्गलेन । संक्षुभितोत्यन्तं क्षुब्धो यो जलनिधिस्तस्य जलकल्लोलास्तद्वच्चञ्चलाभिः । **धवलेति**–धवलध्वजानिवहेन निरन्तरं निरवकाशं यथा तथावृता व्याप्ताः । अत एवावकाशाभावाद्विनष्टा इव बभूवुः । **समदेति**— अत्र गजानामपरिमितत्वं ध्वनितम् । प्रबला ये वेत्रिणो द्वारपालास्तेषां वेत्रलताभिः समुत्सार्यमाणा अपसार्यमाणा इव । अत एव तेषां प्रबलत्वम् । **तुरगेति**–अनेन तुरङ्गाणां भूयस्त्वं वेगातिशयः खुरनिक्षेपशक्तिविशेषश्च व्यज्यते ’ इति भानु० । **इभेति**–इभकरसीकरैर्हस्तिशुण्डादण्डोत्क्षिप्तैः अम्बुकणैर्यन्निर्वापणं नाशः तस्मात्त्रस्तामिव । ननाश तिरोहितोभूत् । बलभरेण जर्जरीकृतातिपीडिता । मदकला मदोद्धता इ० । भैरवं भीमम् । मदस्रुतां दानस्राविणाम् । गुल्फश्चरणग्रन्थिः स प्रमाणमस्य तत् गुल्फद्वयसं तस्मिन् । तुरंगममुखविनिः-

---

[१] वृष्टिः. [२] आतपश्चामरमय इव दिवसः. [३] शतासितातपत्रैः. [४] गजमद. [५] अम्बरम्. [६] प्रचलितवेत्र, प्रचुरवेत्र. [७] सीकरनिकर. [८] बहलबल.

पदे पदातयः । हरितालपरिमलनिभेन चातिपटुना गजमदामोदेनानुलिप्तस्य सामजस्येव समुपययौ[1] निखिलान्यगन्धग्रहणसामर्थ्यं घ्राणेन्द्रियस्य । क्रमेण प्रसर्पतो बलस्य पुरःप्रधावतां जनकदम्बकानां कोलाहलेन तारतरदीर्घेण च काहलानां निनादेन खुररवविमिश्रेण च वाजिनां हेषा[2]रवेणानवरतकर्णतालस्व[3]रसंपृक्तेन च दन्तिनामाडम्बररवेण ग्रैवेयककिङ्किणीक्वणिता[4]नुसृतेन च गतिवशाद्विषमविराविणीनां घण्टानां टंकृतेन मङ्गलशङ्खशब्दसंवर्धितध्वनीनां च प्रयाणपटहानां निनादेन मुहुर्मुहुरितस्ततस्ताड्यमानानां डिण्डि[5]मानां च निःस्वनेन जर्जरीकृतश्रवणपुटस्य मूर्च्छेवाभवज्जनस्य ।

शनैःशनैश्च बलसंक्षोभजन्मा क्षितेरनेकवर्णतया क्वचिज्जीर्णशफरक्रोडधूम्रः क्वचित्क्रमेलक[1]सटासंनिभः क्वचित्परिणतरल्लकरोमपल्लवमलिनः क्वचि[2]त्पत्त्रोर्णतन्तुपाण्डुरः क्वचिज्जरठमृणालदण्डधवलः क्वचिज्जरत्कपिकेशकपिलः क्वचि-

---

सृतो यः सितो धवलः फेनस्तेन पल्लविते विस्तारिते । यद्वा तेन संजातपुञ्जे । **हरीति**—अतिपटुनातितीक्ष्णेन सामजस्य गजस्य । 'सामजौ गजसामोत्थौ' इति शाश्वतः । तदुक्तं पालकाप्ये—सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परिगृह्यादौ सप्त सामान्यगायत ॥ गायतो ब्रह्मणस्तस्य समुत्पन्ना मतङ्गजाः ॥ इति । यथा मदोद्धतगजस्य मदलिप्तत्वेनान्यगन्धग्रहणसामर्थ्यं नश्यति तथा । 'यथा नानारसशष्कुल्यादिस्थले सकलसमुदायवशान्नैकस्यापि रसविशेषस्य ग्रहो रसनेनैवं तादृशसमुदायद्वंद्वयुत्कृष्टार्द्रकनिम्बूफलरससमवधाने च रसनेन सकलान्यरसग्रहो भवत्ययमुत्कर्षः । आर्द्रकरसादेस्तथैव घ्राणेन्द्रियस्य नानासुगन्धद्रव्यसंनिधानदोषवशान्नैकस्यापि गन्धविशेषस्य धूपग्रहणसामर्थ्यम् । एवं तादृशोक्तगजमदामोदेनानुलिप्तस्य घ्राणस्यापि नान्यगन्धग्रहणसामर्थ्यमभवदित्यर्थः । इति भानु० । **अनवरतेति**—अनवरतं यः कर्णतालः कर्णविधूननं तस्य स्वरः शब्दस्तेन संपृक्तेन मिश्रेण । आडम्बररवेण गजानां बृंहितेन । 'आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ।' इत्यमरः । ग्रैवेयकाणि कण्ठाभरणानि तेषां किङ्किणीनां यत्क्वणितं शब्दस्तेनानुसृतेन । विषमं यथा तथा विराविणीनां शब्दायमानानाम् । टंकृतेन टंकारशब्देन । निःस्वनेन शब्देन । जर्जरीकृतं स्फोटितं श्रवणपुटं कर्णपुटं यस्य । **बलेति**—बलस्य सैन्यस्य यः संक्षोभः सरभसचलनं तस्माज्जन्म यस्य । एवंविधो रेणुरुत्पपातेत्यन्वयः । जीर्णो वृद्धो यः शफरो मत्स्यविशेषस्तस्य क्रोडवद्धूम्रो धूसरः । क्रमेलक उष्ट्रः । परिणतो जरठो यो रल्लकः कम्बलमृगः । 'रल्लकः कम्बले स्मृतः । तथैव कम्बलमृगे' इति हैमः । तस्य रोमपल्लववत्तनूरुहप्रतानवन्मलिनः । पत्त्रोर्णं धौतकौशेयम् । भानु० तु उत्पन्नोर्णातन्तु० इति पठित्वा उत्पन्नः य ऊर्णातन्तुर्जालकारकः इति व्याख्याति । त्रिपथगा गङ्गा । 'गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागी-

---

१ अप-उप-ययौ, समाययौ. २ हर्षहेषारवेण. ३ स्वन, रव. ४ अनुगृहीतेन. ५ द्विरदडिण्डिमानाम्. ६ सदृशः. ७ घटा.

द्धौ[२]रवृषभरोमन्थफेनपिण्डपाण्डुरस्त्रिपथगाप्रवाह इव हरिचरणप्रभवः कुपित इव मुञ्चन्क्षमामारब्धपरिहास इव रुन्धन्नयनानि तृषित इव पिबन्करिकरसीकरजलानि पक्षवानिवोत्पतन्गगनतलमलिनिवह इव चुम्बन्मदलेखां मृगपतिरिव रचयन्करिकुम्भस्थलीषु पदम्, उपात्तविजय इव गृह्णन्पताका जरागम इव पाण्डुरीकुर्वञ्शिरांसि मुद्रयन्निव पक्ष्माग्रसंस्थितो दृष्टिम्, आजिघ्रन्निव मकरन्दमधु[३]बिन्दुलग्नः कर्णोत्पलानि मदकलकारिकर्णतालताडनत्रस्त इवाविशन्कर्णशङ्खोदरविवराणि पीयमान इवोन्मुखीभिरवनिपतिमुकुटमणिपत्रभङ्गमकरिकाभिरभ्यर्च्यमान इव तुरगमुखविक्षेपविप्लुतैः फेनपल्लवकुसुमस्तबकैरनुगम्यमान इव मत्तगजघटाकुम्भभित्तिसंभवेन धातुधूलिवलयेनालिङ्ग्यमान इव चलच्चामरकलापविधुतेन पटवासपांशुना प्रो[५]त्साह्यमान इव नरपतिशेखरसहस्रपरिच्युतैः कुसुमकेसररजोभिरुत्पातराहुरिव दिवसकरमण्डलमकाण्ड एव पिबन्नृपप्रस्थानमङ्गलप्रतिसरवलयमालिकासु गोरोचनाचूर्णायमानः क्रकचकृतचन्दनक्षोदधूसरो रेणुरुत्पपात । अपरिमाणबलसंघट्टसमुपचीयमानश्च शनैः शनैः संहरन्निव विश्वमशेषमकालकालमेघपटलमेदुरो विस्तारमुपगन्तुमारेभे ।

रथीति च । त्रीन्पथो भावयन्तीति तस्मात्त्रिपथगा स्मृता ' ॥ इति शमा० । हरिचरणप्रभवः–हरयोऽश्वाः । पक्षे विष्णुः । क्षमां भूमिं पक्षे शान्तिम् । नयनानि रुन्धन् परिहासशीलोपि पश्चादागत्य नयने पिदधातीति प्रसिद्धम् । **पिबन्निति**–सीकरजलान्यन्तरयन्नित्यर्थः । गृह्णन्पताका जेता हि पराभूतशत्रोः पताकामपहरतीति प्रसिद्धम् । पाण्डुरीकुर्वन्–जरागमोपि पलितेन शिरो धवलीकरोति । मुद्रयन्निव पक्ष्मसंमीलनान्नेत्रयोरुपरि मुद्रां ददादिव । **कर्णेति**–कर्णाः श्रोत्राणि शङ्खा भालश्रवोन्तराणि तेषां विवराण्याविशन् । तुरगाणां मुखानि तेषां विक्षेपाः प्रसरणानि तेभ्यो विप्लुतैर्गलितैः । फेनपल्लवा एव कुसुमस्तबकास्तैः । **धात्विति**–धातवो गैरिकादयः । गैरिकादिधातुभिर्हि गजकुम्भाः शोभार्थमनुलिप्यन्ते । पटवासः पिष्टातकस्तस्य पांशुना धूल्या । प्रोत्साह्यमानः सोत्साहः क्रियमाणः । कुसुमानां केसराणि किंजल्कानि तेषां रजांसि परागास्तैः । उत्पातराहुः–अशुभसूचकदुश्चिह्नभूतो राहुः । उक्तमेवैतत्प्राक् ' चन्द्रसूर्याविव कबन्धग्रस्तौ त्रिभुवनभयं महच्चक्रतुः ' इत्यत्र । नृपाणां चन्द्रापीडेन सहयायिनां प्रस्थानमङ्गलेषु ये प्रतिसरास्तेषां वलयमालिकासु । क्रकचः करपत्रं तेन कृतो यश्चन्दनक्षोदो मलयजचूर्णं तद्वद्धूसरः । अपरिमाणबलस्य यः संघट्टः संमर्दस्तेन समुपचीयमानो वृद्धिं प्राप्यमाणः । संहरन् सर्वविश्वव्याप्त्यान्तरयन्निव । ०मेदुरः सान्द्रः । पुनरपि रेणुमेव विशेष-

---

१ उत्पन्नोर्णा. २ वर. ३ बिन्दुपङ्क. ४ करिकर्ण. ५ प्रसार्य–प्रोत्सार्य–माणः.

तेन च क्रमेणोपचीयमानबहलमूर्तिना दिग्विजयमङ्गलध्वजेन रिपुकुलकमलप्रलयनीहारेण राज्यलक्ष्मीविलासपटवासचूर्णेनाहितातपत्रपुण्डरीकखण्ड[1]तुषारेण सैन्यभरपीडितमहीतलमूर्च्छान्धकारेण चलद्बहल[2]जलदकालकदम्बकुसुमोद्गमेन दिवसकरक[3]रकमलवनोद्दलनद्विपयूथेन गगनमहीतलप्लावनप्रलयपयोधिपूरेण त्रिभुवनलक्ष्मीशिरोवगुण्ठनपटेन महावराहकेसरनिकरकर्बुरेण प्रलयानलधूमराजिमांसलेन पातालतलादिवोत्तिष्ठता चरणेभ्य इव निर्गच्छता लोचनेभ्य इव निष्पतता दिग्भ्य इवागच्छता नभस्तलादिव पतता पवनादिवोल्लसता रविकिरणेभ्य इव संभवता अनपहत[4]चेतनेन निद्रागमेन अनवगणितसूर्येणान्धकारेण, अघर्मकालोपस्थितेन भूमिगृहेण, अनुदिततारागणनिवहेन बहुलनिशाप्रदोषेण, अपतितसलिलेन जलधरसमयेन, अभ्रान्तभुजंगेन रसातलेन, हरिचरणेनेव संवर्धमानेन त्रिभुवनमलङ्घ्यत रजसा ।

यत्राह **तेनेति**—रिपुकुलान्येव कमलानि तेषां प्रलयनीहारेण विध्वंसकहिमेन । आहितानामरातीनां आतपत्राणि छत्राणि एव पुण्डरीकाणि सिताम्भोजानि तेषां खण्डं समूहस्तस्य तुषारेण तुहिनेन । अतिहिमनिष्यन्देन कमलानि नश्यन्तीति प्रसिद्धम् । आह च कालिदासः–‘ हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता । ’ इति । सैन्यभरेण पीडितं यन्महीतलं तस्य मूर्छा कश्मलं तस्माद्योन्धकारास्तिमिरं तेनेव स्थितेन । चलद्बहलमेव जलदकालस्तत्र कदम्बकुसुमोद्गमेन नीपपुष्पप्रादुर्भावेन । कविभिर्हि प्रायः वर्षाकाले एव कदम्बपुष्पोद्गमवर्णनं क्रियते । तथा हि शि० वधे—‘ विहगाः कदम्बसुरभाविहगाः ’ इति ‘ भ्रमयन्नुपैति मुहुरभ्रमयं पवनश्च धूतनवनीपवनः ’ इति च । ‘ त्वत्सम्पर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ’ इति मेघ० । तथापि नायमेकान्तेन नियमः । क्वचिद्वसन्तेपि तद्वर्णनात् । यथा काव्यप्रकाशे—‘यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ’ । इति । मथुरादिदेशे तथा दर्शनाच्च । **दिवसेति**—दिवसकरकरा एव कमलवनं तस्योद्दलने विध्वंसने द्विपयूथेनेव । गगनमेव महीतलं तस्य प्लावनं स्थगनम् । प्रलयपयोधिपूरेण–प्रलयकाले हि उद्वेलेन सागरेणाखिलं पृथ्वीतलमाप्लाव्यते । मांसलेन पुष्टेन । उल्लसतोत्स्फुरता । अथ प्रकारान्तरेण वर्णयति अनुपहतेत्यादिना । निद्रागमे चेतना विलीयते । अयं तु अनुपहता लोपमप्राप्ता चेतना येन तादृशोऽपूर्व एव निद्रागमः । यथा निद्रायां नेत्रनिमीलनं तथात्रापीति रजसो निद्रासाम्यम् । **अनवगणितेति**–अयं लोकविलक्षणो रजोन्धकारो यो न केवलं सूर्यतेजसा न नश्यति किंतु तमेव तिरस्करोतीति भावः । भूमिगृहेण–आतपसंतापनिवारणार्थं भूम्यां खनित्वा यद्गृहं क्रियते तत् । अत्र तिमिरमयत्वमुभयोः साधर्म्यम् । बहुलनिशा कृष्णपक्षरात्रिः । रसातलेन पातालेन । हरिचरणेन अत्र हरिर्वामनः । बलिदमनकाले तच्चरणो यथा क्रमेण वृद्धिं प्राप्तस्तथायमपि । बलिद-

---

१ खण्डन. २ बहलबल. ३ किरणकमल० ४ लोचनेनानवगणित चे०.

विकचकुवलयवनमिव नवोदकेन गगनतलमवष्टभ्यमानमलक्ष्यत[1] क्षीरोदफेनपाण्डुना क्षितिक्षोदेन। बहुलरजोधूसरितमशिशिरकिरणबिम्बमवचूलचामरमिव निष्प्रभमभवत्। दुकूलपट्टधवला कदलिकेव कलुषतामाजगाम गगनापगा। नरपालबलभरमतिगुरुमसहमाना पुनरिव भारावतारणार्थममरलोकमारुरोह रजोमिषेण मही। निःशेषनिपीतातपमन्तर्दह्यमानमिव जलधिजलेषु धूसरितरविरथध्वजपटमपतदवनिरजः। मुहूर्तेन च गर्भवासमिव संहारसागरजलमिव कृतान्तजठरमिव महाकालमुखमिव नारायणोदरमिव ब्रह्माण्डमिव विवेश पृथिवी। मृन्मय इव बभूव दिवसः। पुस्तमय्य[2] इव चकाशिरे ककुभः। रेणुरूपेणेव परिणतमम्बरतलम्। एकमहाभूतमयमिव[3] त्रैलोक्यमासीत्।

अथ निजमदोष्मसंतप्तानां दन्तिनां दिशि दिशि करविवरविनिःसृतैः क्षरद्भिः क्षीरोद[4]धवलैः सीकरासारैः कर्णपल्लवप्रहतिविस्रुतेन[5] च विसर्पता दानजलबिन्दुदुर्दिनेन हेषारवविप्रकीर्णैश्च वाजिनां लालाजललवजालकैरुपशमिते रजसि पुनरुपजातालोकासु दिक्षु सागरसलिलादिवोन्मग्नमालोक्य तदपरिमाणं बलमुपजातविस्मयः सर्वतो दत्तदृष्टिर्वैशम्पायनश्चन्द्रापीडमाबभाषे।

युवराज किं न[6] जितं देवेन महाराजाधिराजेन तारापीडेन यज्जेष्यसि। का दिशो न वशीकृता या वशीकरिष्यसि। कानि दुर्गाणि न प्रसाधितानि यानि प्रसाधयिष्यसि। कानि द्वीपान्तराणि नात्मीकृतानि यान्यात्मीकरिष्यसि। कानि रत्नानि नोपार्जितानि यान्युपार्जयिष्यसि। के वा न प्रणता राजानः। कैर्न विरचितः शिरसि बालकमलकुड्मलकोमलः सेवाञ्जलिः। कैर्न मसृणीकृताः

मनकथा तु हरि वं. २६१ अ० द्रष्टव्या। **अवेति**—अवष्टभ्यमानमाक्रम्यमाणम्। अशिशिरकिरणः सूर्यः। अवचूलचामरमधोलम्बिवालव्यजनं तदिव। कदलिका केतनम्। ‘रम्भा’ इति भानु०। गगनापगा वियद्गङ्गा। पुनरिव—पौलस्त्यादिभाराक्रान्तायास्तस्या एकदा गोरूपेण गगनात्पुनारेणुरूपेण गतेव। तदुक्तं महाभारते आदिपर्वणि—‘एवं भूरिबलोत्सिक्तैर्भूरियत्नैर्महासुरैः। पीड्यमाना मही राजन् ब्रह्माणमुपचक्रमे॥’ इत्या०। निःशेषनिपीतातपमत एवान्तर्दह्यमानमिव जलधिजलेष्ववनिरजोऽपतत्। **मुहूर्तेनेति**—सकला पृथिवी सबाह्याभ्यन्तरं धूलीपटलव्याप्ताभूदित्यर्थः। एकमहाभूतमयं पृथ्वीमयमिव। अन्येषां महाभूतानामाकाशवाय्वादीनां तिरोभूतत्वादिति भावः। **अथेति**—निजमदोष्मणा दानतापेन संतप्तानां जातदाहानाम्। सीकरासारैः सीकरा वातप्रेरिता अम्बुकणास्तेषामासारैर्वेगवर्षणैः। सीकरं सरले वातसृताम्बुकणयोः पुमान्’। इति कोषः। कर्णपल्लवैः कर्णाञ्चलैर्या प्रहतिस्ताडनं तया विसृतेन समन्ततः क्षिप्तेन। दुर्दिनेन लक्षणया सान्द्रवर्षणेन प्रसाधितान्यात्मसात्कृतानि। मसृणीकृताः स्निग्धाः कृताः। कैर्न प्रतिपन्ना वेत्रलताः—

---

[1] अलक्ष्यत क्षणात्. [2] प्रस्थ. [3] महाभूतामिव. [4] क्षीरोदक्षोद. [5] विसृ—विप्लुतेन. [6] किमजितम्.

प्रतिबद्धहेमपट्टैर्ललाटैः सभाभुवः । कैर्न घृष्टाः पादपीठे चूडामणयः । कैर्न प्रतिपन्ना वेत्र[1]लताः । कैर्नोद्धूता[2]नि चामराणि । कैर्नोच्चारिता जयशब्दाः । केषां न पीताः किरीटपत्रमकरैः सलिलधारा इव निर्मलास्त[3]च्चरणनखमयूखराजयः । एते हि चतुरुदधिजलावगाहदुर्ललितबलमदावलिप्ता शरथभगीरथभरतदिलीपालर्कमान्धातृप्रतिमाः कुलाभिमानशालिनः सोमपायिनो मूर्धाभिषिक्ताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवा रक्षाभूतिमिवाभिषेकपयःपातपूतै डामणिपल्लवैरुद्वहन्ति मङ्गल्यां भवच्चरणरजःसंहतिम् । एभिरियमादिपर्वतैरिवापरैर्धृता धरित्री । एतानि चाप्यमीषामाप्लावितदशदिगन्तरालानि सैन्यानि भवन्तमुपासते । तथाहि । पश्य[5] पश्य यस्यां यस्यां दिशि विक्षिप्यते चक्षुस्तस्यां तस्यां रसातलमिवोद्गिरति वसुधेव सूते ककुभ इव वमन्ति गगन[6]मिव वर्षति दिवस इव सृजति बलानि । अपरिमितबलभराक्रान्ता मन्ये स्मरति महाभारतसमरसंक्षोभस्याद्य क्षितिः । एष शि[8]खरदेशेषु स्खलितमण्डलो ध्वजानगणयन्निव कुतूहलाद्भ्रमति कदलिकावनान्तरेषु मयूखमाली । सर्वतश्च मदजलमुचां करिणामेलापरिमलसुरभीणि वेणिकावाहिनि मदवारिणि निरन्तरमग्ना

अनेन सर्वेषामपि राज्ञां प्रतीहारकर्म सूचितम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । **एते हीति**–‘ हि ’ निश्चये अवधारणे वा । एते राजानो रक्षाभूतिमिव मङ्गलकरीं भवच्चरणरजःसंहतिमुद्वहन्ति इत्या० । चतुर्णामुदधीनां जलेष्ववगाहो मज्जनं दुर्ललितं हठो यस्य । चतुरुदधिवलयितभूमिजयसतृष्णमित्यर्थः । एवंविधं यद्बलम् । ‘ चतुरुदधयश्चतुःसमुद्रास्तेषां जलानामवगाहः सम्बन्धो महाप्रलयस्तद्दुर्ललितं दुश्चेष्टितं रिपुक्षयकृल्लक्षणं यस्मिन्नेतादृशं बलम् । इति तु भानुचन्द्रः । तस्य मदेनावलिप्ता उद्धताः । अलर्कः कश्चिद्राजर्षिः । तदुक्तं महाभारते–‘ अलर्को नाम राजर्षिरभवत्सुमहातपाः । धर्मज्ञः सत्यवादी च महात्मा सुदृढव्रतः ’ ॥ इति । अयं दानशौण्ड इति ‘अलर्कश्चक्षुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम् । ’ इति रामायणोक्तेर्ज्ञायते । वंशस्तु यथार्थतो न ज्ञायते । अयं प्रतर्दनस्य पुत्र इति विष्णुपुराणम् । कुवलयाश्वमदालसयोः पुत्र इति मार्कण्डेयपुराणं च । अयं मदालसायाः पुत्रः स्यादित्यनुमीयते । विशेषस्तु म० भा० अश्व० प० ३० अध्याये द्रष्टव्यः । कुलस्याभिमानो गर्वस्तेन शालिनः शोभिनः । सोमपायिनः सोमयागकारिण इत्यर्थः । चूडामणयस्त एव पल्लवास्तैः । आदिपर्वतैः कुलपर्वतैः । आप्लावित–पूरित— । महान्यो भारतानां कौरवपांडवानां समरसंक्षोभो रणसंरम्भस्तस्य । **स्खलितेति**–शिखरदेशेषु ध्वजशिखरेषु सूर्यबिम्बस्य प्रतिबिम्बितत्वात्तथा । कदलिकावनान्तरेषु ध्वजसमूहेषु । अत्र ध्वजानामत्युच्चत्वं बाहुल्यं च व्यङ्ग्यम् । एलायाश्चन्द्रबालायाः परिमलः सौगन्ध्यं तद्वत्सुरभिणि । करिमदस्यैला-

---

[1] वेत्रयष्टयः. [2] उद्धूतानि. [3] त्वच्चरण. [4] मांगल्यां, मङ्गलदाम. [5] पश्य यस्यां...तस्यां. [6] गगनतलम्. [7] बलसमर. [8] मत्तेभकरटाशिखरदेशेषु.

निपतितमधुकरकुलकलकलकलिला[1] कालिन्दीजलकल्लोलकलितेव[2] भाति भूतधात्री । सैन्यभरसंक्षोभभयात्सरित इव [3]गगनतलमुत्पतिताः संछादयन्त्येता दिक्चक्रवालमिन्दुधवला ध्वजपङ्क्तयः । सर्वथा चित्रं यन्नाद्य विघटितसकलकुलशैलसंधिबन्धा सहस्रशः शकलीभवति बलभरेण धरित्री यद्वा बलभरपीडितवसुधाधारणविधुरा न चलन्ति[4] फणिनां पत्युः फणाभित्तयः ।

इत्येवं वदत एव तस्य युवराजः समुच्छ्रितानेकतोरणां तृणमयप्राकारमन्दिरसहस्रसंबाधामुल्लासितधवलपटमण्डपशतशोभिनीमावासभूमिमवाप । तस्यां चावतीर्य राजवत्सर्वाः क्रियाश्चकार । सर्वैश्च तैः समेत्य नरपतिभिरमात्यैश्च विविधाभिः कथाभिर्विनोद्यमानस्तं दिवसमशेषमभिनवपितृवियोगजन्मना शोकावेगेनायास्यमानहृदयो दुःखेनात्यवाहयत् । अतिवाहितदिवसश्च यामिनीमपि स्वशयनीयस्य नातिदूरे निहितशयननिषण्णेन[5] वैशम्पायनेनान्यतश्च समीपे[6] क्षितितलविन्यस्तकुथप्रसुप्तया पत्रलेखया सहान्तरा पितृसक्तमन्तरा मातृसंबद्धमन्तरा शुकनासमयं कुर्वन्नालापं नात्युपजातनिद्रः प्रायेण जाग्रदेव निन्ये । प्रत्यूषे चोत्थाय तेनैव क्रमेणानवरतप्रयाणकैः प्रतिप्रयाणकमुपचीयमानसेनासमुदायेन जर्जरयन् वसुंधरामाकम्पयन् गिरीनुत्सिञ्चन्[7]सरितो रिक्तीकुर्वन् सरांसि चूर्णयन्काननानि समीकुर्वन् विषमाणि दलयन् दुर्गाणि पूरयन्निम्नानि निम्नयन्स्थलानि प्रातिष्ठत । शनैः शनैश्च स्वेच्छया परिभ्रमन्नमयन्नुन्नतानुन्नमयन्नवनतानाश्वासयन्भीतान्रक्षञ्छरणागतानुन्मूलयन्विटपकानुत्सादयन्कण्टकानभिषि-

---

परिमलसादृश्यं कालिदासेनापि वर्णितम्—' ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पातिष्णवः । तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥' इति । वेणिकावाहिनि वेणिका प्रवाहः । 'वेणी संतुप्रवाहयोः' । इति हैमः । तया वहतीत्येवंशीलम् । ०कलकलेन कलिला गहना । ०कलिता व्याप्ता । विघटिता विश्लिष्टाः कुलपर्वता एव सन्धिबन्धा यस्याः । विधुरा विह्वलाः क्लिष्टा इत्यर्थः । **तृणेति**-तृणमयः प्राकारो यस्यैवंविधेन मन्दिरसहस्रेण सम्बाधां निरन्तरचिताम् । आवासभूमिं निवासस्थानम् । **अतीति**—अतिवाहितदिवसश्च यामिनीमपि जाग्रदेव निन्ये इति योजना । अन्यतश्चान्यपार्श्वे । अन्तरा मध्ये मध्ये । उत्सिञ्चन्—उत्सिक्तजला अल्पजला इत्यर्थः कुर्वन् । एवं रघौ—' नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।' इति । चूर्णयन्—वृक्षादीनां शातनात् । रघुवंशेपि ' विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्वाच्चकार सः ।' इति । पूरयन्निम्नानि बलसंक्षोभोत्थरजसेत्यर्थः । उन्नतानुद्धतान् । उन्नमयन् उच्चपदतां प्रापयन् । विटपकान् धूर्ताधिपान् । यद्वा शाखाभूतान् विपक्षाणा-

---

[1] कलिता, ललिता. [2] कलिला, कवलिता. [3] धरणिमपहाय गगनतलम्. [4] वलन्ति.
[5] नातिदूरनिषण्णेन. [6] शयनसमीपे. [7] उपसिञ्चन्.

ञ्चन्स्थानस्थानेषु राजपुत्रान्समर्जयन्रत्नानि प्रतीच्छन्नुपायनानि गृह्णन्करानादिशन्देशव्यवस्थाः स्थापयन्स्वचिह्नानि कुर्वन्कीर्तनानि लेखयञ्छासनानि[1] पूजयन्नग्रजन्मनः प्रणमन्[2]मुनीन्पालयन्नाश्रमाञ्जनयञ्जनानुरागं प्रकाशयन्विक्रममारोपयन्[3]प्रतापमुपचिन्वन्यशो विस्तारयन्गुणान्प्रख्यापयन्सच्चरितम्[4]आमृद्नंश्च[5] वेलावनानि बलरेणुभिराधूसरीकृतसकलसागरसलिलः पृथिवीं विचचार । प्रथमं प्राचीं ततस्त्रिशङ्कुतिलकां ततो वरुणलाञ्छनामनन्तरं सप्तर्षिताराशबलां दिशं विजिग्ये । वर्षत्रयेण[6] चात्मीकृताशेषद्वीपान्तरं सकलमेव चतुरम्भोधिखातवलयपरिखाप्रमाणं बभ्राम महीमण्डलम् । ततः क्रमेणा[7]वर्जितसकलभुवनतलः प्रदक्षिणीकृत्य वसुधां परिभ्रमन्कदाचित्कैलाससमीपचारिणां हेम[8]कूटधाम्नां किरातानां सुवर्णपुरं नाम निवासस्थानं नातिविप्रकृष्टं[9] पूर्वजलनिधेर्जित्वा जग्राह । तत्र च निखिलधरणितलपर्यटनखिन्नस्य निजबलस्य विश्रामहेतोः कतिपयान्दिवसानतिष्ठत् ।

एकदा तु तत्रस्थ एवेन्द्रायुधमारुह्य मृगयानिर्गतो विचरन्काननं शैलशिखरा[10]दवतीर्णं यदृच्छया किंनरमिथुनमद्राक्षीत् । अपूर्वदर्शनतया तु समुपजातकुतूहलः कृतग्रहणाभिलाषस्तत्समीपमादरादुपसर्पिततुरंगः समुपसर्पन्नदृष्टपूर्वपुरुषदर्श-

---

मनुचरान् । कण्टकान् कण्टकतुल्यान् शत्रून् । प्रतीच्छन्नाददत् । स्वचिह्नानि स्वविजयदर्शकानि जयस्तम्भादीनि । शासनानि ग्रामपट्टकादीनि । अग्रजन्मनो ब्राह्मणान् । आमृद्नन् समन्तान्नाशयन् । त्रिशङ्कुतिलकां त्रिशङ्कुस्तिलको यस्यास्तां दक्षिणामित्यर्थः । त्रिशङ्कुनामनिरुक्तिर्हरिवंशे—'क्रुद्धस्तु भगवान् [वसिष्ठः] वाक्यमिदमाह नृपात्मजम् । पातयेयमहं क्रूर तव शङ्कुमसंशयम् । यदि ते द्वाविमौ शङ्कू न स्यातां वै पुनः कृतौ ॥ पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः ॥ वैशम्पायन उवाच । एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महातपाः । त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुस्तेन स स्मृतः ' ॥ इति । त्रिशङ्कुकथोक्ता-१७ पृष्ठे दृश्या । इन्द्रेण त्रिशङ्कावधःक्षिप्ते कुपितेन कौशिकेन दक्षिणस्यां दिश्यपरा 'नक्षत्रादिसृष्टिर्विरचिता । तत्कथा रा० आ० का० ६० अ० द्रष्टव्या । वरुणलाञ्छनां पश्चिमाम् । सप्तर्षिताराशबलामुत्तराशाम् । मरीच्यादय ऋषयो भोगसमाप्तौ नक्षत्ररूपेण गगनमण्डले उत्तरस्यां स्थिता बभ्रम्यन्ते । तदुक्तं बृ० सं०याम्—' एकैकस्मिन्नृक्षे शतं शतं ते चरन्ति वर्षाणाम् । प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते ससाध्वीकाः ॥ ' इत्या० । चत्वारोम्भोधय एव खातवलयं तदेव परिखा प्रमाणं यस्य तम् । हेमकूटधाम्नां हेमकूटो धाम येषां हेमकूटनिवासिनाम् । हेमकूटो नाम हिमाद्रेरुत्तरस्थः पर्वतविशेषः । भानुचन्द्रस्तु हेमजकूटनाम्नामिति पठति । ०खिन्नस्य क्लान्तस्य

एकदेति—मृगयार्थे निर्गतः । अदृष्टपूर्वो यः पुरुषो मानुषस्तस्य दर्शनेन यस्त्रासो भयं तेन

---

[1] पूर्वाः प्रशस्तीः. [2] प्रीणयन्. [3] ख्यापयन्. [4] रितमुद्योतयन् पौरुषम्. [5] आमर्दयंश्च; वेलाः. [6] एवं वर्षत्रयेण. [7] निर्जित, णावजित. [8] हेमज०, हेम—जट—नाम्नाम्. [9] विप्रकृतम्. [10] शिखराग्र.

नत्रासप्रधावितं च तत्पलाय[1]मानमनवरत[2]पार्ष्णिप्रहारद्विगुणीकृतजवेनेन्द्रायुधेनैकाकी निर्गत्य निजबलसमूहात्सुदूरमनुससार। अत्र गृह्यतेऽत्र गृह्यत इदं गृहीतमिदं गृहीतमित्यतिरभसाकृष्टचेता महाजवतया तुरंगमस्य मुहूर्तमात्रेणैकपदमिवासहायस्तस्मात्प्रदेशात्पञ्चदशयोजनमात्रमध्वानं जगाम । तच्चानुबध्यमानं किंनरमिथुनमालोकयत एवास्य संमुखापतितमचलतुङ्गशिखरमारुरोह ।

आरूढे च तस्मिञ्छनैः शनैस्तदनुसारिणीं निवर्त्य दृष्टिमचलशिखरप्रस्तर[3]प्रतिहतगतिप्रसरो विधृततुरंगमश्चन्द्रापीडस्तस्मिन्काले समा[4]रूढश्रमस्वेदार्द्रशरीरमिन्द्रायुधमात्मानं चाव[5]लोक्य क्षणमिव विचार्य स्वयमेव विहस्याचिन्तयत् । किमिति निरर्थकमयमात्मा मया शिशुनेवायासितः । किमनेन गृहीतेनागृहीतेन वा किंनरयुगलेन प्रयोजनम् । यदि गृहीतमिदं ततः किम् । अथ न गृहीतं ततोऽपि किम् । अहो मे मूर्खतायाः प्रकारः । अहो यत्किंचनकारितायामादरः । अहो निरर्थकव्यापारेष्वभिनिवेशः । अहो बालिशचरितेष्वासक्तिः । साधुफलं कर्म क्रियमाणं वृथा जातम् । अवश्यकर्तव्या[6] क्रिया प्रस्तुता विफलीभूता । सुहृत्कार्यमुपपाद्यमानं नोपपन्नम् । राजधर्मः प्रवर्तितो न निष्पन्नः । गुर्वर्थः प्रारब्धो न परिसमाप्तः । विजिगीषुव्यापार[7]प्रयत्नो न सिद्धः । कस्मादहमाविष्ट इवोत्सृष्ट[8]निजपरिवार एतावतीं भूमिमायातः । कस्माच्च मया निष्प्रयोजनमिदमनुसृतमश्वमुखद्वयम् । इति विचार्यमाणे सत्य[9]मात्मैव मे पर इव हासमुपजनयति । न जाने कियताध्वना विच्छिन्नमितो बलमनुयायि मे । महाजवो हीन्द्रायुधो निमेषमात्रेणातिदूरमतिक्रामति । न चागच्छता मया तुरगवेगवशात्किंनरमिथुने बद्ध[10]दृष्टिनास्मिन्नविरलतरुशतशाखागुल्मलतासंतानगहने निरन्तरपतितशुष्कपर्णा-

---

प्रधावितम् । अनवरतं यः पार्ष्णिप्रहारः पादमूलताडनम् । 'पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्याद् ध्वजिनीकटौ ।' इति रन्तिदेवः । तेन द्विगुणीकृतो जवो यस्य । अतिरभसेन हर्षेण वेगेन वा । 'रभसो हर्षवेगयोः' इति विश्वः । आकृष्टं चेतो यस्य । योजनम्—'स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन' इति लीला० । अनुबध्यमानमनुयास्यमानम् । **अचलेति**—अचलशिखरेषु ये प्रस्तरा ग्रावाणस्तैः प्रतिहतो रुद्धो गतिप्रसरो यस्य । समारूढो यः श्रमस्वेदस्तेनार्द्रं क्लिन्नं शरीरं यस्य । यत्किंचन निरर्थकं किमपि करोतीति यत्किंचनकारी तस्य भावस्तत्ता तस्याम् । आदरो बहुमानः । अभिनिवेशो हठः । प्रस्तुता आरब्धा । उपपन्नं निष्पन्नम् । गुर्वर्थः गुरुः श्रेष्ठश्चासौ अर्थश्च गुरोः पितुरर्थो वा । आविष्टः पिशाचादिगृहीतः । अश्वमुखद्वयं किंनरमिथुनम् । पर इवान्य इव । विच्छिन्नमन्तरितम् । **अविरलेति**—अविरला निबिडाः । अन्योन्यसंहतत्वादिति भावः । यास्तरुशत-

---

[1] पलायमानमनुसरन्. [2] पाणि. [3] प्रस्तरशकल. [4] समुपारूढ. [5] आलोक्य. ~~[6] कर्तव्यक्रिया.~~ [7] व्यापारः. [8] उत्सृज्य निजपरिवारम्. [9] यत्सत्यम्. [10] निबद्ध.

वकीर्णतले महावने पन्था निरूपितो येन प्रतिनिवृत्त्य यास्यामि । न चास्मिन्प्रदेशे प्रयत्नेनापि परिभ्रमता मया मर्त्यधर्मा कश्चिदासाद्यते यः सुवर्णपुरगामिनं पन्थानमुपदेक्ष्यति । श्रुतं हि मया बहुशः कथ्यमानमुत्तरेण सुवर्णपुरं सीमान्तलेखा पृथिव्याः सर्वजनपदानां ततः परतो निर्मानुषमरण्यं तच्चातिक्रम्य कैलासगिरिरिति । अयं च कैलासः । तदिदानीं प्रतिनिवृत्त्यैकाकिना स्वयमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य दक्षिणामाशां केवलमङ्गीकृत्य गन्तव्यम् । आत्मकृतानां हि दोषाणां नियतमनुभवितव्यं फलमात्मनैव । इत्यवधार्य वामकरतल[1]वलितरश्मिपाशस्तुरङ्गमं व्यावर्तयामास ।

[2]व्यावर्तिततुरगश्च पुनश्चिन्तितवान्—अयमुद्भासितप्रभाभास्वरो भगवान् भानुरधुना दिवसश्रियो रशनामणिरिव [3]मध्यमलंकरोति । परिश्रान्तश्चायमिन्द्रायुधः । तदेनं तावदागृहीतकतिपयदूर्वाप्रवालकवलं कस्मिंश्चित्सरसि शिलाप्रस्रवणे वा सरिदम्भसि वा स्नातपीतोदकमपनीतश्रमं कृत्वा स्वयं च सलिलं पीत्वा कस्यचित्तरोरधश्छायायां मुहूर्तमात्रं विश्रम्य ततो गमिष्यामि । इति चिन्तयित्वा सलिलमन्वेषयन्मुहुर्मुहुरितस्ततो दत्तदृष्टिः पर्यटन्नलिनीजलावगाहोत्थितस्याचिरादपक्रान्तस्य च महतो गिरिचरस्य वनगजयूथस्य चरणो[4]त्थापितैः पङ्कपटलैरार्द्रीकृतं करा[5]वकृष्टैश्च समृणालमूलनालैः कमलकलापैः कल्माषितमार्द्रार्द्रैश्च शैवलप्रवालैः श्यामलितोद्देशमुद्दलितैश्च [6]कुमुदकुवलयकह्लारकुड्मलैरन्तरान्तरा विच्छुरितमुत्खातैश्च सकर्दमैः शालूककन्दैराकीर्णं [7]खण्डितैश्च कुसुमस्तवकशारैर्वनपल्लवैराच्छादितमालूनाभिश्च कुसुमो[8]पविष्टोल्लसत्षट्पदाभिर्वनलताभिराकुलितमभिनव[9]कुसुमपरिमलवाहिना च तमाल[10]पल्लवरसश्यामेन मदजलेन सर्वतः सिक्तं मार्गमद्राक्षीत् ।

शाखा गुल्माः स्तम्बा लताश्च तासां संतानेनाविच्छिन्नपरम्परया गहनं तस्मिन् । **मर्त्यधर्मा** मनुष्यः । सीमान्तलेखा परमा मर्यादा । उत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य विभाव्य विभाव्य । **वामेति**-वामकरतलेन सव्यपाणितलेन वलितो रश्मिपाशः खलीनं येन । **अयमिति**—उद्भासिता प्राबल्येन दीप्ता या प्रभा तया भास्वरो दीप्तिमान् । रशनामणिः काञ्चीदामरत्नम् । शिलाप्रस्रवणे शैलनिर्झरे । नलिनानि सन्त्यस्यामिति नलिनी सरस्तस्या इ० । **करावकृष्टैः** शुण्डया कर्षितैः । श्यामलितः कृष्णीकृत उद्देशः प्रान्तदेशो यस्य । उद्दलितैश्चूर्णितैः । विच्छुरितं व्याप्तम् । शालूककन्दैरुत्पलानां कन्दैः । 'शालूकमेषां कन्दः स्यात्' इत्यमरः । **कुसुमेति** । शारैः कर्बुरैः । कुसुमोपविष्टा उल्लसन्तः षट्पदा यासु । आकुलितं संकीर्णम् । प्रतीपं-

१ चलित. २ निवर्तित. ३ नभस्तलमध्यम्. ४ उत्सारितैः, उत्तारितैः. ५ करिकलभकृष्टैः. ६ कमलकुमुद. ७ आखण्डितैः. ८ उपविष्टनिष्पिष्टो—च्छ्वसत्—भ्रमत्—च्छ्वसित. ९ बकुलकुसुम. १० सरसप.

उपजातजला[१]शयशङ्कश्च तं प्रतीपमनुसरन्नुद्ग्रीवदृश्यैरुपरिच्छत्रमण्डलाकारैः सरलसालसल्लकीप्रायैः अविरलैरपि निःशाखतया विरलैरिवोपलक्ष्यमाणैः पादपैः उपेतेन स्थूलकपिलवालुकेन शिला[२]बहुलतया विरलतृणोलपेन वनद्विपदशनदलितमनःशिलाधूलिकपिलेन आभङ्गिनीभिः उत्कीर्णाभिः इव पत्रभङ्गकुटिलाभिः पाषा[३]णभेदकमञ्जरीभिः जटिलीकृतशिलान्तरालेन अनवरतगलद्गुग्गुलुद्रुमद्रवार्द्रीकृतदृषदा शिखरस्रुतशिलाजतुरसपिच्छिलोपलेन टंकनहयखुरखण्डितहरितालक्षोदपांशुलेन आखुनखरोत्खातबिलविप्रकीर्णकाञ्चनचूर्णेन सिकतानिमग्नचमरकस्तूरिकामृगीखुरपङ्क्तिना सं[४]शीर्णरङ्कुरल्लकरोमप्रकरनिचितेन विषमशिलाच्छेदोपविष्टजीवञ्जीवकयुगलेन वनमानुषमिथुनाध्यासिततटगुहामुखेन गन्धपा-

---

प्रतिलोम् । मूलदिशेत्यर्थः । उद्ग्रीवैः उत्कन्धरैः पुरुषैर्दृश्यैर्द्रष्टुं योग्यैः । सरलाः सालाः सल्लक्यश्च वृक्षविशेषाः प्रायो बाहुल्येन येषु तैः। स्थूला कपिला पिङ्गला वालुका सिकता यस्मिन्। विरलानि तृणानि उलपा वल्वजाख्यास्तृणविशेषाश्च यस्मिन् । 'उलपा वल्वजाः प्रोक्ताः' इति हलायुधः। 'उलपा उशीरतृणानि' इति क्षीरस्वामी । ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनोलपानां पृथङ् निर्देशः । यद्वा उलपा लताः । **वनेति**—वनद्विपानां वन्यगजानां दशनैर्दन्तैर्दलिता चूर्णिता या मनःशिला नागजिह्विका तस्या धूल्या कपिलेन पिशङ्गेन । आ समन्ताद् भङ्गिनीभिर्भेदनशीलैः । पत्रभङ्गाः पत्रलतास्तद्वत्कुटिलाभिर्वक्राभिः । पाषाणं भिनत्तीति पाषाणभेदक ओषधिविशेषः। तदुक्तं भावप्रकाशे—'पाषाणभेदकोऽश्मघ्नो गिरिभिद्भिन्नयोजनी ।' इत्या० । तस्य मञ्जरीभिरजटिलं जटिलं सम्पद्यमानं कृतमिति जटिलीकृतं शिलानामन्तरालमन्तरालप्रदेशो यस्मिन्। गुग्गुलुद्रुमाः पलङ्कषवृक्षाः । ०द्रवेन आर्द्रीकृता दृषदः प्रस्तरा यस्मिंस्तेन । शिखरेभ्यः स्रुतो गलितो यः शिलाजतुः गैरेयं तस्य रसस्तेन पिच्छिलाः स्निग्धा उपला यस्मिन्। **टङ्केति**—टङ्कनं पाषाणदारणः । 'टङ्कः पाषाणदारणः' इत्यमरः । तद्वत्कठिनो योऽश्वखुरस्तेन खण्डितं चूर्णितं यद् हरितालं धातुविशेषस्तस्य क्षोदश्चूर्णं तेन पांशुलेन सिकतिलेन। आखवो मूषकास्तेषां नखरैर्नखैः इ० । संशीर्णा ये रङ्कवो मृगविशेषा रल्लकाः कम्बलमृगास्तेषां रोमप्रकरस्तेन निचितेन व्याप्तेन । **विषमेति**—विषमेषु निम्नोन्नतेषु शिलाच्छेदेषु उपविष्टानि जीवंजीवकयुगलानि यस्मिन् । जीवं जीवयति विषसंपर्कोद्भावनेनेति जीवंजीवः। चकोरः' इति हैमः कोशः । मयूराकृतयः पक्षिविशेषा जीवंजीवाः । ते च दक्षिणदेशे एतन्नाम्नैव प्रसिद्धाः' । इति भानु० । अत्र कौटिल्यः—'क्रौञ्चो विषाभ्याशे माद्यति । ग्लायति जीवंजीवकः । म्रियते मत्तकोकिलः । चकोरस्याक्षिणी विरज्येते' । इति । वनमानुषा मनुष्याकृतयो वनचरविशेषा आद्यावस्थावर्तिनो मनुष्या वा । गन्धपाषाणः सुगन्धिद्रव्यविशेषः । वेत्रलताप्र-

---

१ उपजातजलाशश्च. २ शिलातल. ३ पाषाणभङ्ग. ४ जीर्णरङ्कु.

घाणपरिमलामोदिना वेत्रलताप्रतान[1]प्ररूढवेणुना कैलासतलेन कञ्चिदध्वानं गत्वा तस्यैव कैलासशिखरिणः पूर्वोत्तरे दिग्भागे जलभारालसं जलधरव्यूहमिव बहुलक्षपान्धकारमिव पुञ्जीकृतमत्यायतं तरुखण्डं[2] ददर्श । तच्च संमुखादागतेन कुसु[3]मरजःकषायामोदिना जलसंसर्गशिशिरेण सीकरिणा चन्दनरससमस्पर्शेनालिङ्ग्यमान इव जलतरंगमारुतेन कमलमधुपानमत्तानां च श्रोत्रहारिभिः कलहंसानां कोलाहलैराहूयमान इव प्रविवेश ।

प्रविश्य च तस्य तरुखण्डस्य मध्यभागे मणिदर्पणमिव त्रैलोक्यलक्ष्म्याः स्फटिकभूमिगृहमिव वसुंधरा[4]देव्याः, निर्गमनमार्गमिव सागराणां, निस्यन्दमिव दिशाम्, अंशावतार[5]मिव गगनतलस्य, कैलासमिव द्रवतामापन्नं, तुषारगिरिमिव विलीनं, चन्द्रातपमिव रसतामुपेतं, हराट्टहासमिव जलीभूतं, त्रिभुवनपुण्यराशिमिव सरोरूपेणावस्थितं, वैदूर्यगिरिजालमिव सलिलाकारेण परिणतं, शरदभ्रवृन्दमिव द्रवीभूयैकत्र निस्यन्दितम्, आदर्श[6]मिव प्रचेतसः, स्वच्छतया मुनिमनोभिरिव सज्जनगुणैरिव हरिणलोचनप्रभाभिरिव मुक्ताफलांशुभिरिव निर्मितम्, आपूर्णपर्यन्तमप्यन्तःस्पष्टदृष्टसकलवृत्तान्ततया रिक्तमिवोपलक्ष्यमाणम्, अनिलोद्धूतजलतरंगसीकरधूलिजन्मभिः सर्वतः समुपस्थितैः[7] संरक्ष्यमाणमिवेन्द्रचापसहस्रैः,

---

तानेषु वेतसशाखापत्रसंचयेषु प्ररूढा उद्गता वेणवो वंशा यस्मिन् । एवंविधेन कैलासतलेन रजताद्र्यधोभागेन । पूर्वस्याश्चोत्तरस्याश्च दिशोन्तरालं पूर्वोत्तरस्तस्मिन् । जलभारेणालसं मन्थरं स्थिरमित्यर्थः । जलधरव्यूहो मेघसमूहः । तच्च तरुखण्डं प्रविवेशेत्यन्वयः । कुसुमरजसः पुष्परागस्य कषायस्तुवर आमोदोस्यास्तीति तेन । **प्रविश्येति**—प्रविश्य च तस्य तरुखण्डस्य मध्ये । मध्यवर्तीत्यर्थः । अच्छोदं नाम सरो दृष्टवानित्यन्वयः । निस्यन्दं सारम् । तुषारगिरिर्हिमाचलः । वैदूर्याणि बालवायजानि तेषां गिरीणां जालमिव । इमानि विदूरपर्वतभूमौ नवमेघशब्दजानीति कवयो वर्णयन्ति । तथाच कुमारसंभवे ‘ विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ’ (१-२४) इति । वैदूर्यं बालवायजम् ’ इति विश्वः । ‘ विदूराञ्ञ्यः ’ इति ञ्यप्रत्ययः । अत्र विदूरशब्दो बालवायस्यादेशः पर्यायो वा तेन बालवायाद्रिरेरसौ प्रभवति न विदूरान्नगरात् । तत्र तु संस्क्रियते इति शिशुपालवधे मल्लिनाथः । निस्यन्दितं गलितम् । प्रचेतसः वरुणस्य ' ‘ प्रचेता वरुणः पाशी ’ इत्यमरः । आसमन्तात्पूर्णः पर्यंतः प्रान्तभागो यस्य तादृशमपि । अन्तः स्पष्टं यथा तथा दृष्टः सकलवृत्तान्तो वस्तुप्रकारो यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । **अनिलेति**-अनिलेनोद्धूता ऊर्ध्वं क्षिप्ता ये जलतरङ्गास्तेषां शीकरधूल्याः पृषत्कणेभ्यो जन्म येषां तैः । जलविप्रुट्प्रतिफलिता हि रविगभस्तयो शक्रधनुराकारेण भान्ति । तस्मादियमुत्प्रेक्षा ।

---

१ प्रतानवता. २ विविधतरु. ३ कुमुद. ४ वसुधा. ५ अवतारमिव जलाकारम्. ६ आदर्शभवनं-भुवनम्. ७ संस्थितैः, समुत्थितैः.

प्रतिमानिभेनान्तः[1]प्रविष्टं सकाननशैलनक्षत्रग्रहचक्रवालं त्रिभुवनमुद्भिन्नपङ्कजेनोदरेण नारायणमिव बिभ्राणम्, आसन्नकैलासावतीर्णस्य च शतशो भगवतः खण्डपरशोर्मज्जनोन्मज्जनक्षोभचलितचूडामणिचन्द्रखण्डच्युतेनामृतरसेन जलक्षालितवामार्धकपोलगलितलावण्य[2]प्रवाहानुकारिणा संमिश्रितजलम्, उपकूलतमालवनप्रतिबिम्बान्धकारिताभ्यन्तरैर्दृश्यमानरसातलद्वारैरिव सलिलप्रदेशैर्गम्भीरितरं, दिवाप्युपजातनिशाशङ्कैश्चक्रवाकमिथुनैः परिह्रियमाणनीलोत्पलवनगहनम्, असकृत्पितामहपरिपूरितकमण्डलुपरिपूतजलम्, अनेकशो वालखिल्यकदम्बककृतसंध्योपासनं, बहुशः सलिलावतीर्णसावित्रीभग्नदेवतार्चनकमल[3]सहस्रं सहस्रशः सप्तर्षिमण्डल-

---

प्रतिमानिभेन प्रतिबिंबरूपेण। नारायणोदरेपि त्रिभुवनं निविष्टम्। **उद्भिन्नेति**—उद्भिन्नान्युन्निद्राणि कमलानि यस्मिन्नेवंविधमुदरं तस्मिन्। पक्षे उद्भिन्नं नाभिकमलं यस्मिन् इ०। भगवतः षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नस्य। तदुक्तम्—ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा॥ भगमस्यास्तीति भगवान्। यद्वा—उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामगतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति॥ खण्डपरशुः—सर्वाञ्शत्रूनप्रतिहतः खण्डयतीति खण्डः तद्भूतः परशुरस्य शिवः। उक्तं च म० च० 'येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते' इत्या०। तस्य मज्जनोन्मज्जनैर्यः क्षोभस्तेन चलितः कम्पितो यश्चूडामणिभूतश्चन्द्रखण्डस्तस्माच्च्युतेन। अमृतरसेन संमिश्रितं जलं यस्य। अमृतरसं विशेषयति—जलक्षालितो यो वामार्धकपोलः पार्वत्याः कपोलः। वामार्धस्य पार्वतीमयत्वात्। तस्माद्गलन्यो लावण्यप्रवाहस्तस्यानुकारिणा। मुक्ताफलतरलच्छायस्य लावण्यस्य धावल्यातिशयात्तदुपमानम्। **उपकूलेति**—उपकूलं यत्तमालवनं तस्य प्रतिबिम्बेनान्धकारितान्यन्धकारवदाचरितानि अभ्यन्तराणि येषाम्। अत एव दृश्यमानेति पातालस्यान्धकारमयत्वात्। सलिलप्रदेशैः—तमालवावच्छिन्नजलभागैः। अत एवाह दिवापीति। परिहियमाणं नीलोत्पलवनगहनम्। निबिडं नीलोत्पलवनमित्यर्थः। यस्मिन्। पितामहो ब्रह्मा। **वालेति**—वालखिल्या नामाङ्गुष्ठपर्वमिताः षष्टिसहस्रसंख्या ऋषयः। तदुक्तं विष्णुपुराणे—षष्टिर्यानि सहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम्। अङ्गुष्ठपर्वमात्राणां ज्वलद्भास्करतेजसाम्॥ इति। मार्क० पु० च—'क्रतोश्च संततिर्भार्या वालखिल्यानसूयत। षष्टिर्यानि सहस्राणि ऋषीणामूर्ध्वरेतसाम्'॥ इति। म०भा० च—'अथापश्यदृषीन्ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः। पलाशवृन्तिकामेकां सहितान्वहतः पथि'॥ इति। **सलिलेति**—सलिलेऽवतीर्णा सावित्री दुर्गा वा ब्रह्मपत्नी वा। 'त्रिदशैरर्चिता देवी वेदभागेषु पूजिता। भावशुद्धस्वरूपा तु सावित्री तेन सा स्मृता'॥ इ० वि० पु०। 'ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम्। स्त्रीरूपमर्धमकरोदर्धं पुरुषरूपवत्। शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते। सरस्वत्यथ गायत्री

---

१ अन्तःप्रविष्टसजलचरकानन०, २ लावण्यानुका. ३ कमलम्.

स्नानपवित्रीकृतं, सर्वदा सिद्धवधूधौतकल्पलतावल्कलपुण्यीकृतोदकम्, उदकक्रीडादोहदागतानां च गुह्यकेश्वरान्तःपुरकामिनीनां मकरकेतुचापचक्राकृतिभिरतिविकटैरावर्तिभिर्नाभिमण्डलैरापीतसलिलं, क्वचित्तरुणहंसोपा[1]त्तकमलवनमकरन्दं, क्वचिद्दिग्गजमज्जनजर्जरितजरन्मृणाल[2]दण्डं, क्वचित्त्र्यम्बकवृषभविषाण[3]कोटिखण्डिततटशिलाखण्डं, क्वचिद्यममहिषशृङ्गशिखरविक्षिप्तफेनपिण्डं, क्वचिदैरावतदशनमुसलखण्डितकुमुदखण्डं, यौवनमिवोत्कलिकाबहुलम्, उत्कण्ठितमिव मृणालवलयालंकृतं, महापुरुषमिव मी[4]नमकरकूर्मचक्रप्रकटलक्षणं, षण्मुखचरितमिव श्रूयमाण-

---

ब्रह्माणी च परन्तप ' ॥ इति म० पु० । ' हुताशनपत्नी ' इति भानु० । तया भग्नं देवतार्चनार्थं कमलसहस्रं यस्मिन् । सिद्धा देवयोनिविशेषा अणिमादिसिद्धा वा । ' उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ' ॥ इति कुमारे वर्णिताः । एतेषां लोकः चन्द्रमण्डलादधःस्थ इति सूर्यसिद्धान्त उक्तम्—मन्दामारज्यभूपुत्रसूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः । परिभ्रमन्त्यधोधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः । इति ॥ **उदकेति**—उदके क्रीडा तस्या दोहदोभिलाषस्तेनागतानाम् । अतिविकटैरतिपृथुभिः । आवर्तो विद्यते येषां तैः । आवर्तसदृशाकारैः इत्यर्थः । उपात्तो गृहीतः । जर्जरिता उन्मथिताः । खण्डिता द्विधाकृताः । **यौवनेति**—उत्कलिका उद्गताः कलिकाः कोरका बहवो यस्मिन् । पक्षे उत्कलिका उत्कण्ठा । कामादिजन्या स्मृतिरुत्कण्ठा । ' चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं, सस्पृहे पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्नभिध्या तूभयोरपि ' ॥ इति शब्दार्णवः । उत्कण्ठानुभवा उक्ता भावप्रकाशिकायाम्—' अन्तःसंभोगसंकल्पप्राप्ततदाशावलोकनम् । अङ्गम्लानिर्मनोरक्तिर्मनोरथविचिन्तनम् ॥ अधिजानुभुजालम्बिकपोलतलमासनम् । प्रसन्नमुखरागश्च स्वेदोष्मा गद्गदा च वाक् ॥ उत्कण्ठानुभवा भावाः कथ्यन्ते भावकोविदैः ' । इति । पूर्वोक्तोत्कण्ठास्य संजातासावुत्कण्ठितस्तमिव । सोपि मृणालवलयादिर्मनसिजसन्तापनिर्वापणं करोतीति तदलंकृतः स्यात् । **मीनेति**—चक्राश्चक्रवाकाः । उक्ताः पक्षिणः प्रकटानि लक्षणानि यस्य । " चक्रा जलचारिविशेषाः । प्रकटा बहिर्दृश्यमाना लक्ष्मणाः सारसाः सारस्यश्च यस्मिन् । ननु ' सारस्यां लक्ष्मणा ना तु सौमित्रौ श्रीमति त्रिषु । ' इति रुद्रकोषादिदर्शनात्कथमत्र लक्षणाशब्दप्रयोग इति चेन्न । ' लक्षणश्चैव सारसे ' इत्यमरमालायां निर्मकारस्यापि दर्शनात् ' । इति भानु० । पक्षे मकरादीनि चक्रान्तानि प्रकटानि स्पष्टानि लक्षणानि सामुद्रिकोक्तानि । रेखाचिह्नानि यस्य । एतेषां फलं चोक्तम् । **श्रूयमाणेति**—क्रौञ्चाः पक्षिविशेषास्तेषां वनिताः स्त्रियः । पक्षे क्रौञ्चो मयासुरसुतः कार्तिकेयेन हतः । ' क्रौञ्चे क्रौञ्चो हतो दैत्यः क्रोञ्चाद्रौ हेमकन्दरे । स्कन्देन युद्ध्वा सुचिरं चित्रमायी सुमायिना ॥ इति मृगेन्द्रसंहितायाम् । तत्कथा हरि० ४७ अ०

---

१ हंसाक्रान्तविकचकमलवनखण्डम्, हंसघ्रात०, हंसाक्रान्तकमलमकरन्दम्. २ मृणालजाल. ३ विषाणकोदण्ड. ४ प्रकटमीनमकरकूर्मचक्रलक्षणम्; ' प्रकटमीनशङ्खलक्षणम् ' इत्यमरटीकाकृता मुकुटेनोद्धृतः पाठः ।

क्रौञ्चवनिताप्रलापं, भारतमिव पाण्डुधार्तराष्ट्रकुलपक्षकृतक्षोभम्, अमृतमथनसमयमिव तीरावस्थितशितिकण्ठपीयमानविषं, कृष्ण[१]बालचरितमिव तटकदम्बशाखाधिरूढहरिकृतजलप्रपातक्रीडं, मदनध्वजमिव मकराधिष्ठितं, दिव्यमिवानिमिषलोचनरमणीयम्, अरण्यमिव विजृम्भमाणपुण्डरीकम्, उरगकुलमिवानन्तशतपत्रपद्मोद्भासितं, कंसबलमिव मधुकरकुलोपगीयमानकुवलयापीडं, कद्रुस्तनयुगलमिव नागसहस्रपीतपयोगण्डूषं, मलयमिव चन्दनशिशिरवनम्, असत्साधनमिवादृष्टान्तम्, अतिमनोहरम्, आह्लादनं दृष्टेः, अच्छोदं नाम सरो दृष्टवान् ।

द्रष्टव्या । श्रूयमाणः क्रौञ्चदैत्यस्य वनितायाः प्रलापो रुदनं यस्मिन् । **पाण्ड्विति**-पाण्डवः पाण्डुवर्णा धार्तराष्ट्राः कृष्णवर्णचञ्चुचरणैरुपलक्षिता हंसाः । ‘ धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ’ इत्यमरः । तेषां कुलं समूहस्तस्य पक्षैः कृतः क्षोभो यस्मिन् । पक्षे पाण्डुकुलं पाण्डवाः धार्तराष्ट्रकुलं दुर्योधनादयः । तेषां पक्षाः स्वजनास्तैः कृतः क्षोभः समररूपो यस्मिन् । **तीरेति**-शितिकण्ठो मयूरस्तेन पीयमानं विषं पानीयं यस्य । ‘ विषं तु गरले तोये ’ इति विश्वः । पक्षे शितिकण्ठेन शिवेन पीयमानं विषं कालकूटं यस्मिन् । **तटेति**-तटे तीरे ये कदम्बा नीपास्तेषां शाखासु अधिरूढा ये हरयः प्लवंगास्तैः कृता जलप्रपातक्रीडा यस्मिन् । पक्षे यमुनातटे यः कदम्बः । हरिः कृष्णः । शेषं पूर्ववत् । कदम्बमारुह्य किल कृष्णो यमुनायां निपपात । तदुक्तं विष्णुपुराणे-तदेतं नातिदूरस्थं कदम्बमुरुशाखिनम् । अधिरुह्योत्पतिष्यामि ह्रदेस्मिन्ननिलाशिनः ॥ इति । दिव्यं दिवि भवम् । अनिमिषा मत्स्याः । पक्षे अनिमिषे निमेषरहिते लोचने ताभ्यां रमणीयम् । देवानां ह्यक्षिस्पन्दो न जायते । विजृम्भमाणानि प्रबुध्यमानानि पुण्डरीकाणि श्वेतकमलानि यस्मिन् । पक्षे विजृम्भमाणा मुखविकासं कुर्वन्तः पुण्डरीका व्याघ्रा यस्मिन् । ‘ पुण्डरीकः सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रे ’ इति मेदिनी । **अनन्तेति**-अनन्तान्यसंख्यानि यानि शतपत्रपद्मानि कमलभेदास्तैरुद्भासितं शोभितम् । पक्षे अनन्तः शेषः शतपत्रपद्मौ नागविशेषौ । कंसः उग्रसेनपुत्रो दैत्यभेदो मथुराधिपश्च । **मधुकरेति**-मधुकरकुलैः उपगीयमानानि कुवलयान्यैवापीडो लक्ष्म यस्य । पक्षे मधुवने करो येषां ते मधुकराः कंसादयः । कुवलयापीडः कंसासुरस्य हस्तिरूपधारी दैत्यविशेषः । ‘नागं कुवलयापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा । कंसं च बलिनां श्रेष्ठं सगणं देवकीसुतः । न्यहनद्देपवेषेण क्रीडासक्तो हि केशवः ॥ ’ इति ह० वं० १०६ अध्याये । कद्रुः कश्यपपत्नी नागमाता । नागा गजाः । पक्षे सर्पाः । पयः दुग्धम् । **चन्दनेति**-वनमुदकम् । पक्षे अरण्यम् । ‘ वने सलिलकानने ’ इत्यमरः । असत्साधनं असद्धेतुः । असतः हेत्वाभासादिदोषदुष्टस्य साधनमनुमानमिति वा । अदृष्टः अन्तः सीमा यस्य । पक्षे अविद्यमानः दृष्टान्तः निश्चितसाध्यवान् न्यायावयवविशेषः यस्मिन् । यथा पर्वतो वह्निमान् **धूमात्** । यत्र यत्र धूमस्तत्र वह्निः यथा महानसे इत्यत्र । दृष्टान्ताभावादसद्धेतुत्वम् ।

---

[१] बालकृष्ण.

आलोकमात्रेणैवापगतश्रमो दृष्ट्वा मनस्येवमकरोत्[१]। अहो निष्फलमपि मे तुरगमुखमिथुनानुसरणमेतदालोकयतः सरः सफलतामुपगतम्। अद्य परिसमाप्तमीक्षणयुगलस्य द्रष्टव्यदर्शनफलम्। आलोकितः खलु रमणीयानामन्तः। दृष्ट आह्लादनीयानामवधिः। वीक्षिता मनोहराणां सीमान्तलेखा। प्रत्यक्षीकृता प्रीतिजननानां परिसमाप्तिः। विलोकिता दर्शनीयानामवसानभूमिः। इदमुत्पाद्य सरः सलिलममृतरसमुत्पादयता वेधसा पुनरुक्ततामिव नीता स्वसृष्टिः। इदमपि खल्वमृतमिव सर्वेन्द्रियाह्लादनसमर्थम्—अतिविमलतया चक्षुषः प्रीतिमुपजनयति। शिशिरतया स्पर्शसुखमुपाहरति[२]। कमलसुगन्धितया घ्राणमाप्याययति। हंसमुखरतया श्रुतिमानन्दयति। स्वादुतया रसनामाह्लादयति। नियतं चास्यैव दर्शनतृष्णया न परित्यजति भगवान् कैलासनिवासव्यसनमुमापतिः। न खलु सांप्रतमाचरति जलशयनदोहदं देवो रथाङ्गपाणिर्यदिदममृतरससुरभिसलिलमपहाय लवणरसपरुषपयस्युदन्वति स्वपिति। नूनं चेदं न प्रथममासीत्सरो येन प्रलयवराहघोणाभिघातभीता[३] भूतधात्री कलशयोनिपानपरिकलितसकलसलिलं सागरमवतीर्णा।

विशेषस्तु ‘लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः’ इति गौतमसूत्रस्थे वात्स्यायनभाष्ये द्रष्टव्यः। द्रष्टव्यस्य दर्शनं तदेव फलम्। रमणीयानामन्तः परमावधिः। **कमलेति**-कमलानां शोभनो गन्धोऽस्यास्तीति तस्य भावस्तत्ता तया। अत्र ०सुगन्धतयेति पाठ एव साधीयान्। सरसः स्वाभाविकगन्धाभावे ‘गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्’ इति वार्तिकेन समासान्तेकारस्याप्राप्तेः। ‘न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः’ इति निषेधादिनिप्रत्ययपक्षोपि जघन्य एव। आप्याययति तर्पयति। रथाङ्गपाणिः रथाङ्गं चक्रं पाणौ यस्य स विष्णुः। दोहदमत्युत्कटमभिलाषम्। दोहमाकर्षं ददातीति दोहदः। अयमिच्छामात्रवाच्यपि विशेषेण गर्भिणीच्छायां प्रयुज्यते इति अमरटीकायां भानुजीदी०। न खलु सांप्रतं युक्ततया आचरति। यतोमृतस्येव रसो यस्य तच्च सुरभि च सलिलं यस्य तादृशमिदं सरो विहाय लवणरसेन परुषं रूक्षं पयो यस्य तस्मिन्नुदधौ शेते। प्रलये जगत्संहारकाले यो वराहो यज्ञवराहो विष्णोरवतारभेदस्तस्य घोणा नासिका लक्षणया पोत्रं तेन योऽभिघातः तस्या उद्धरणार्थं प्रहारस्तस्माद्भीता। पुरा किल लोकहितार्थं प्रवृत्तो भगवान् यज्ञवराहो भूत्वा रसातलात्पृथिवीमुद्दधार। तदुक्तं हरिवंशे—भूत्वा यज्ञवराहोसौ द्रागधः प्राविशद्गुरुः। अद्भिः संच्छादितामुर्वीं स तामार्च्छत्प्रजापतिः। रसातलतले मग्नां रसातलतलं गतः। प्रभुर्लोकहितार्थाय दंष्ट्राग्रेणोज्जहार गाम्॥ इति। कलशयोनिरगस्त्यः। तस्य कुम्भोत्पत्तिस्तूक्ता। तस्य पानेन परिकलितमाकलितम्। परिच्छेदं प्रापितमिति यावत्। सकलं सलिलं यस्य। यद्वा कलशयोनिना पानाय परिकलितं

---

[१] मनस्यकरोत्. [२] उपहरति. [३] अभिभूता.

अन्यथा यद्यत्रागाधानेकपातालगम्भीराम्भसि निमग्ना भवेन्महासरसि किमेकेन महावराहसहस्रैरपि नासादिता भवेत्। नूनं चास्मादेव सलिललेशमादाय महाप्रलयेषु प्रलयपयोदाः प्रलयदुर्दिनान्धकारितदिशः प्लावयन्ति भुवनान्तराणि। मन्ये च यत्सृष्टेरर्वाक्सलिलमयं ब्रह्माण्डरूपमादौ भुवनमभूत्तदिदं पिण्डीभूय सरोऽन्यपदेशेनावस्थितम्।

इति विचारयन्नेव तस्य शिलाशकलकर्कशवालुकाप्रायं विद्याधरोद्धृतसनालकुमुदकलापार्चितानेकचारुसैकतलिङ्गम्, अरुन्धतीदत्तदिनकरार्घ्यपयःपर्यस्तैरक्तकमलशोभितम्, उपकूलशिलातलोपविष्टजलमानुषनिषेव्यमाणातपम्, अभ्यर्णतया च कैलासस्य स्नानागतमातृमण्डलपदपङ्क्तिमुद्राङ्कितम्, अवकीर्णभस्मसूचितमग्नोत्थितगणवृन्दोद्धूलनम्, अवगाहावतीर्णगणपतिगण्डस्थलगलितमदप्रस्रवणसिक्तम्, अतिप्रमाणपादानुमीयमानतृषितकात्यायनीसिंहावतारमार्गं दक्षिणं तीरमासाद्य तुरगादवततार। अवतीर्य च व्यपनीतपर्याणमिन्द्रायुधमकरोत्। क्षितितललुठितोत्थितं च गृहीतकतिपययवसग्रासं सरोवतार्य पीतसलिलमिच्छया स्नातं चोत्थाप्यान्यतमस्य समीपवर्तिनस्तरोर्मूलशाखायामपगतखलीनं हस्तपाशशृङ्खलया-

---

चिंन्तितं सकलं सलिलं यस्य। अनेनास्य पुरतः सागरस्य तुच्छत्वं सूचितम्। **अन्यथेति**-अगाधानि यान्यनेकानि पातालानि तद्वद्गम्भीराणि अम्भांसि यस्मिन्। 'एतेन कल्पान्तेप्येतस्यावस्थानं सूचितम्' इति भानु०। प्रलये दुर्दिनं तेनान्धकारिता दश दिशो यैस्ते। भुवनान्तराणि भुवनविवराणि। सृष्टेरर्वाक्। वनस्पतिप्राण्यादिरूपेण जगतो व्याकृतेः प्रागित्यर्थः। तथाहि मनुः-'सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः। अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत्॥ एवं मत्स्यपुराणेपि-यः शरीरादभिध्याय सिसृक्षुर्विविधं जगत्। अप एवेत्या०। तदेषाण्डं समभवद्धेमरूपमयं महत्॥ इत्या०। **शिलेति**-कर्कशा परुषा वालुका तत्प्रचुरम्। विद्याधरा देवयोनिविशेषास्तैरुद्धृतानि यानि सनालानि कुमुदानि तेषां कलापैरर्चितान्यनेकानि चारूणि सैकतानि सिकतामयानि सैकते वा लिङ्गानि शिवलिङ्गानि यस्मिन्। अरुन्धत्या दत्तं दिनकरायार्घ्यम्। अर्घः पूजाविधिस्तदर्थं द्रव्यमर्घ्यम्। तत्सम्बन्धिपयस्तस्मात्पर्यस्तै रक्तकमलैः। अभ्यर्णतया सामीप्याद्धेतोः स्नानार्थमागतानां मातॄणां ब्राह्मीप्रभृतीनामुक्तपूर्वाणां मण्डलं तस्य पदपंक्तिश्चरणवीथी मुद्रा न्यासचिह्नानि ताभिरङ्कितम्। ०उद्धूलनं-भस्मनो मर्दनमुत्क्षेपणं वा। ०मदप्रस्रवणं दानस्रुतिः। अतिप्रमाणैरतिपृथुलैः पादैरनुमीयमानः। कात्यायनी पार्वती तस्याः सिंहः। 'मनस्तालाभिधः' इति भानु०। तस्यावतारमार्गो यत्र। यवसं तृणम्। अपगतः खलीनो यस्य। खे मुखविले लीनः खलीनः। **हस्तेति**-हस्ते यः

---

१ पिण्डीभूतम्. २ पर्यस्तारक्त. ३ मण्डलमुद्राङ्कितम ४ कदम्बको. ५ अखलीनम्.

कनकमय्या [1]चरणे बद्ध्वा कृपाणिकावलूनान्क्षिप्त्वा चाग्रतः कतिचित्सरस्तीर[2]दूर्वाप्रवालकवलान्पुनरपि सलिलमवततार। ततश्च प्रक्षालितकर[3]युगलश्चातक इव कृत्वा जलमयमाहारं चक्राह्व इवास्वाद्य मृणालशकलानि शिशिरांशुरिव कराग्रैः स्पृष्ट्वा कुमुदानि फणीवाभिनन्द्य जलतरङ्गवाताननङ्गशरप्रहारातुर इवोरसि निधाय नलिनीदलोत्तरीयमरण्यगज इव सीकरार्द्रपुष्करोपशोभितकरः सर[4]:सलिलादुदगात्। प्रत्यग्रभग्नशिशिरैश्च समृणालकैर्जलकणिकाचितैः कमलिनीपलाशैर्लता[5]मण्डपपरिक्षिप्ते शिलातले स्रस्त[6]रमास्तीर्य निधाय शिरसि पिण्डीकृतमुत्तरीयं निषसाद। मुहूर्तं विश्रान्तश्च तस्य सरस उत्तरे तीरप्रदेशे समुच्चरन्तमुन्मुक्तकवलेन निश्चलश्रवणपुटेन तन्मुखीभूतेनोद्ग्रीवेणेन्द्रायुधेन प्रथममाकर्णितं श्रुतिसुभगं वीणातन्त्रीझङ्कारमिश्रममानुषं गीत[7]शब्दमशृणोत्। श्रुत्वा च कुतोऽत्र विगतमर्त्यसंपाते प्रदेशे गीतध्वनेः संभूतिरिति समुपजातकौतुकः कमलिनीपत्र[8]स्रस्तरादुत्थाय तामेव गीतसंपातसूचितां दिशं चक्षुः प्राहिणोत्। अतिदवीयस्तया तु तस्य प्रदेशस्य प्रयत्नव्यापृतलोचनोपि विलोकयन्न किंचिद्ददर्श। तमेव केवलमनवरतं गीतशब्दं शुश्राव। कुतूहलवशा[9]च्च गीतध्वनिप्रभवजिज्ञासया कृतगमनबुद्धिर्दत्तपर्याणमिन्द्रायुधमारुह्य प्रियगीतैः प्रथमप्रस्थितैरप्रार्थितैरपि वनहरिणैरुपदिश्यमानवर्त्मा सप्तच्छदबकुलैलालवङ्गलवलीलतालोलकुसुमसुरभिपरिमलयाऽलिकुलविरुतिमुखरितया तमालनीलया दिङ्नागमदवीथ्येव पश्चिमया सरस्तीरवनलेखया निमित्तीकृत्य तं गीतध्वनिमभिप्रतस्थे।

क्रमेण च संमुखागतैः, अच्छनिर्झरजलकणजालजनितजडिमाभिः, जर्जरितभू-

---

पाशो बन्धनरज्जुस्तदर्थे शृङ्खला तया। कृपाणिका छुरिका तयावलूनान् कृत्तान्। चक्र इत्याह्वा यस्य स चक्राह्वः चक्रनामा चक्रवाक इत्यर्थः। कराग्रैः—करौ हस्तौ पक्षे कराः किरणाः। सीकरैरम्बुकणैरार्द्रं पुष्करं कमलं शुण्डाग्रं च तेनोपशोभितः करो हस्तः शुण्डा च यस्य। ०चितैर्व्याप्तैः। स्रस्तरमास्तरणम्। निषसाद शिश्ये। वीणा वल्लकी तस्यास्तन्त्रीणां झङ्कारो युगपदास्फालनशब्दस्तन्मिश्रम्। विगतो मर्त्यानां संपातः संचारो यस्मात्। गीतसम्पातेन गानशब्दागमनेन सूचिताम्। अतिशयेनातिदूरोऽतिदवीयांस्तस्य भावस्तत्ता तया। प्रयत्नेन व्यापृते व्यापारिते लोचने येन। गीतध्वनेः प्रभव उद्भवस्थानं तस्य जिज्ञासया पश्चिमया सरस्तीरवनलेखया तं गीतध्वनिं निमित्तीकृत्योद्दिश्य प्रतस्थे इत्यन्वयः। **सप्तेति**—०लतानां लोलानि मन्दवायुना नुन्नानि कुसुमानि तेषां सुरभिः परिमलो यस्याम्। विरुतिर्विरावः। तमालैर्नीलत्वात एव दिङ्नागानां मदवीथ्या साम्यम्। **क्रमेणेति**—पुण्यैः कैलासमाप्लुतैरभिन-

---

१ चरणौ. २ तीरप्ररूढ. ३ करचरण. ४ सलिलात्. ५ मण्डलपरिक्षिप्तशिलातले. ६ सं-प्र-स्तरम् ७ गीतम्. ८ दलसंस्तरात्. ९ प्रभावात्.

जैर्वल्कलैः, धूर्जटिवृष[1]रोमन्थफेनबिन्दुवाहिभिः, षण्मुखशिखण्डिशिखाचुम्बिभिः, अम्बिकाकर्णपूरपल्लवोल्लासनदुर्ललितैः, उत्तरकुरुकामिनीकर्णोत्पलप्रेङ्खोलनदोहदिभिः, आ[2]कम्पितकक्कोलैः, नमेरुकुसुमपांशुपातिभिः पशुपतिजटाबन्धा[3]र्तवासुकिपरिपीतशषैराह्लादिभिः पुण्यैः कैलासमारुतैरभिनन्द्यमानो गत्वा च तं प्रदेशं सर्वतो मरकतहरितैः, हारिहारीतरुतिरमणीयैः भ्रमद्भृङ्गराजनखरजर्जरितजरठकुड्मलैः, उन्मदकोकिलकुलकवलीकृतसहका[4]रकोमलाग्रपल्लवैः, उन्मदषट्चरणचक्रवालवाचालितविकचचूतकलिकैः, अचकितचको[5]रचुम्बितमरिचाङ्कुरैः, चम्पकपरागपुञ्जपिञ्जरकपिञ्जलजग्धपिप्पलीफलैः, फलभरनिपीडितनिबिडदाडिमी[6]नीडप्रसूतकलविङ्कैः, प्रक्रीडितचपलक[7]पिकुलकरतलताडनतरलिततालीपुटैः, अन्योन्यकलहकुपितकपोत-

न्यमानस्तं प्रदेशं गत्वा पादपैः परिवृतं भगवतः शूलपाणेः शून्यं सिद्धायतनं चैत्यमपश्यदिति सम्बन्धः। अथ वातविशेषणानि–संमुखागतैरभिमुखं वहद्भिः। अच्छं निर्मलं यन्निर्झरजलं प्रस्रवणोदकं तस्य कणजालैः पृषन्तिसमूहैर्जनितो जडिमा येषां तैः। जर्जरितानि शिथिलीकृतानि। षट् मुखानि यस्य स षण्मुखः कार्तिकेयस्तस्य शिखण्डी वाहनभूतो मयूरस्तस्य शिखां चुम्बन्तीति तैः। **अम्बिकेति**। अम्बिकोमा तस्याः कर्णपूरः कर्णाभरणभूतः पल्लवस्तस्योल्लासनमूर्ध्वं विधूननं तत्र दुर्ललितमाग्रहो येषां तैः। कर्णपूरपल्लवोल्लासकारिभिरित्यर्थः। **उत्तरकुरु०**–नववर्षात्मकस्य जम्बुद्वीपस्य वर्षभेदः। म. भा. उ. अ. ७ तद्वर्षं वर्णितम्। यथा–'दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे। उत्तराः कुरवो राजन् पुण्याः सिद्धनिषेविताः'॥ इत्यादि। 'भारतवर्षमिदं हि उदगस्मात्किन्नरवर्षमतो हरिवर्षम्। सिद्धपुराच्च 'तथा कुरु (वर्षम्)' इति सि. चि.। विशेषस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः। आकम्पिताः कक्कोलाः कोषफलवृक्षा यैः। नमेरवः सुरपुन्नागास्तेषां कुसुमपांशुं पुष्पपरागं पातयन्तीत्येवंशीलैः। आर्तः पीडितः। **सर्वतः** इत्यारभ्य पादपविशेषणानि। हारिणो दृष्टिविलोभनीया हारीताः पक्षिविशेषाः। मृदङ्कुरा इति भानु०। तेषां रुतैर्विरावै रमणीयैः। भ्रमन्तो ये भृङ्गराजा धूम्याटाः पक्षिणस्तेषां नखरैर्नखैर्जर्जरितानि दारितानि कुड्मलानि येषाम्। कवलीकृता जग्धाः। सहकारा आम्राः। चक्रवालं समूहः। अचकिता अत्रस्ताः चकोरा विषसूचकास्तैश्चुम्बिता दष्टा मरिचं कोलकं तस्याङ्कुराः प्ररोहा येषु तैः। चातकानामत्रस्तत्वेन तत्र विषवृक्षाभावः सूचितः। तदुक्तं कामन्दके–चकोरस्य विरज्येते नयने विषदर्शनात्। इति। **चम्पकेति**–कपिञ्जलास्तित्तिरास्तैर्जग्धानि भक्षितानि पिप्पल्या मागध्याः फलानि येषु तैः। ०दाडिमेषु करकेषु ये नीडाः कुलायास्तेषु प्रसूता जातप्रसवाः कलविङ्काः कुलिङ्गाश्चटका वा तेषां स्त्रियो येषु। 'कलविङ्कः पुमान्ग्रामचटकेऽपि कुलिङ्गके।' इति मेदिनी। ०ताडनैस्तरलितानि ताडीपुटानि तालीपत्रविस्तरा

---

[1] वृषभ. [2] आकम्पितकमलैर्नवकुसुममालापांसुवाहिभिः, १ कङ्कोलैः. [3] बन्धनवासुकि. [4] सहकारकोरकैः. [5] चकोरचञ्चु. [6] दाडिमी. [7] चपलकपिल. [8] कपोतपोतसंहतलोलपक्ष, कपोतपोतपक्ष.

पक्षपाली[1]पातितकुसुमैः, कुसुमरजोराशिसारसारिकाश्रितशिखरैः, शुकशतमुखनखशिखरशकलितफलस्फीतैः, जलधरजले[2]लुब्धविप्रलब्धमुग्धचातकध्वानमुखरिततमालखण्डैः, इभकलभकोल्लनपल्लववेल्लितलवलीवलयैः, आ[3]लीयमाननवयौवन[4]मत्तपारावतपक्षक्षेपपर्यस्तस्तबकैः, तनुपवनकम्पितकोमलकदलीदलवीजितैः, अविरलफलनिकरावनतनालिकेरवनैः, अकठोरपत्रपुटपूगविटपिपरिवृतैः, अनिवारितविहंगतुण्डखण्डितपिण्डखर्जूरजालकैः, मदमुखरमयूरीमधुररवविरावितान्तरैः, आ[5]कलितकलिकाकलाप[6]दन्तुरैः, अन्तरान्तरा कैलासतरंगिणीतरंगितसिकतिलतलभूमिभागैः, वनदेवताकरतलनिवहनिभम् अलक्तकजललवसिक्तामिव किसलयनिकरमतिसुकुमारमुद्वहद्भिः, ग्रन्थिपर्णग्रास[7]संमुदितचमरीकुलनिषेवितमूलैः, कर्पूरागुरुप्रायैः, इन्द्रायुधैरिव घना[8]वस्थानैः, कुमुदैरिवादत्तदिनकरकरप्रवेशशिशिराभ्यन्तरैः,

येषु । ०पक्षपालीभिः पक्षकोटिभिः पातितानि कुसुमानि येषाम् । कुसुमरजोराशिभिः पुष्पपरागसंहतिभिः साराः कर्बुराः सारिकास्ताभिराश्रितानि शिखराणि येषाम् । **शुकेति-** ०मुखनखकोटिभिः शकलितानि दलितानि यानि फलानि तैः । स्फीतैः समृद्धैः । जलधरजले लुब्धः । तदेकशरणत्वात् । उक्तं च-नदेभ्योपि ह्रदेभ्योपि पिबन्त्यन्ये तदा पयः । चातकस्य तु जीमूतध्वानेवावलम्बनम् ॥ अथ च तमालानां मेघान्यत्वाद्विप्रलब्धा वञ्चिता ये मुग्धाश्चातकास्तेषां ध्वानेन मुखरितानि वाचालितानि तमालानां तापिच्छानां खण्डानि येषु । इभकलभैर्हस्तिशावैर्लूनाः खण्डिताः पल्लवा येषामेवंविधानि वेल्लितान्यान्दोलितानि लवलीवलयानि लवलीलतामण्डपा येषु । **आलीयमानेति-** ०पक्षक्षेपैः पक्षताडनैः पर्यस्ताः परितः क्षिप्ताः स्तबकाः पुष्पगुच्छा येषां तैः । तनुपवनेन कम्पितानि यानि कदलीदलानि तैर्वीजितैः । अकठोराणि पत्रपुटानि येषामेवंविधैः पूगविटपिभिः क्रमुकवृक्षैः परिवृतैः परिवेष्टितैः । पिण्डखर्जूराः खर्जूरविशेषास्तेषां जालकैः पुञ्जैः । मदेन हर्षेण ऋतुविशेषजनितमदेन वा मुखराणां वाचालानां मयूरीणां मधुररवैः विरावितानि सशब्दानि अन्तराण्यन्तरालानि येषां तैः । आकलिताः समन्तादुत्पन्नाः कलिकास्तासां कलापेन दन्तुरैर्विषमितैः । कैलाससम्बन्धिन्यो यास्तरङ्गिण्यो नद्यस्तासां तरङ्गितेन तरङ्गाप्लावनेन सिकतिलः सिकतामयस्तलभूमिभागो येषाम् । **वनदेवतेति-** ०निवहनिभं समुदायसदृशम् । ग्रन्थिपर्णं शुकं तस्य ग्रासेन भक्षणेन मुदितं यच्चमर्यो मृगीविशेषास्तासां कुलं तेन निषेवितानि मूलानि येषाम् । ग्रन्थिपर्णानि तु कस्तूरिकामृगैर्भक्ष्यन्ते इति बिल्हणो वि० चरिते वर्णयति- 'न ग्रन्थिपर्णप्रणयाश्चरन्ति कस्तूरिकागन्धमृगास्तृणेषु ।' इति । कर्पूरा घनसारवृक्षाः, अगुरवश्च वाहुल्येन येषु । घनं निबिडमवस्थानं येषाम् । पक्षे घनो मेघस्तत्रावस्थानं येषां तैः । **अदत्तेति**- अदत्तो दिनकरस्य सूर्यस्य करेभ्यो यः प्रवेशस्तेन शिशिरं शीतलमभ्यन्तरं येषां तैः । **अञ्जनेति**-अञ्जनवन्नीलानि कृष्णवर्णानि यानि नलानि तदाख्य-

---

१ पतित. २ जलल. ३ कृतालीकमान. ४ मदमत्त. ५ अकलित. ६ दन्तुरितैः. ७ समुदित.
८ घनावलिस्थानैः.

दाशरथिबलैरिवाञ्जननीलनलपरिगतप्रान्तैः, प्रासादैरिव सपारावतैः, भवनतापसैरिव सन्निहितवेत्रासनैः, रुद्रैरिव नागलताबद्धपरिकरैः, उदधिकूलपुलिनैरिवनिरन्तरोद्भिन्नप्रवाललताङ्कुरजालकैः, अभिषेकसलिलैरिव सर्वौषधिकुसुमफलकिसलयसनाथैः, आलेख्यगृहैरिव बहुवर्णचित्रपत्रशकुनिशतसंशोभितैः, कुरुभिरिव भारद्वा[1]जद्विजोपसेवितैः, महासमरमुखैरिव पुंनागसमाकृष्टशिलीमुखैः, महाकरिभिरिव प्रलम्बबालपल्लवस्पृष्टभूतलैः, अप्रमत्तपार्थिवैरिव पर्यन्तावस्थितबहुगुल्मकैः, दंशितैरिव भ्रमरसंघा[2]तकवचावृतकायैः, प्रमा[3]णाभिमुखैरिव वानरकराङ्गुलिस्पृष्टगुञ्जैः,

---

तृणानि तैः परिगतः प्रान्तो येषाम् । पक्षे आञ्जनो हनुमान्, नीलनलौ च कपिविशेषौ । सह पारावतैर्मर्कटैर्वर्तमानाः । पक्षे पारावताः कपोताः । 'पारावतः कलरवे गिरौ मर्कटतिन्दुके ।' इत्यनेकार्थः । संनिहिता वेत्रवृक्षा आसनवृक्षाश्च येषाम् । पक्षे सन्निहितानि वेत्रासनानि वेतसनिर्मितानि विष्टराणि येषाम् । नागलतास्ताम्बूल्यः ताभिर्बद्धो वेष्टितः परिकरो मध्यभागो येषाम् । पक्षे नागाः सर्पा एव लताः । निरन्तरमुद्भिन्नाः प्रवाला नवपल्लवा लताङ्कुराश्च तेषां जालकानि येषु । पक्षे प्रवाललता विद्रुमलताः । **अभिषेकेति**-सर्वाश्च ता ओषधयश्चेत्या० । पक्षे सर्वौषधयो राजनिघण्टूक्ताः-कुष्टमांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः । मुराचम्पककर्पूरैर्मुस्ता सर्वौषधिः स्मृता ॥ इति । हेमाद्रौ छन्दोगपरिशिष्टे च-'कुष्टमांसी हरिद्रे द्वे मुराशैलेयचन्दनम् । वचाचम्पकमुस्तञ्च सर्वौषध्यो दश स्मृताः ॥' इति । बहुवर्णैश्चित्राणि कर्बुराणि पत्राणि पिच्छानि येषां तादृशां शकुनीनां शतैः संशोभितास्तैः । पक्षे बहुवर्णान्यनेकरागोपेतानि पत्राणि पत्रलताः शकुनयश्चालेख्यगतास्तैरित्या० । **कुरुभिरिति**-भारद्वाजा व्याघ्राटा ये द्विजा विहगास्तैरुपसेवितैः । पक्षे भारद्वाजो द्विजो द्रोणाचार्यः । समरमुखानि समरप्रारम्भाः । पुंनागा देववल्लभा वृक्षभेदास्तैः समाकृष्टाः शिलीमुखा भ्रमरा येषु । पक्षे पुमांसो नागा इव पुंनागा वीरपुरुषास्तैः समाकृष्टाः शिलीमुखा बाणा येषु । 'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥' इत्यमरः । **प्रलम्बेति**-प्रलम्बा ये बालपल्लवा ह्रीवेरप्रवालास्तैः स्पृष्टं भूतलं येषु । पक्षे प्रलम्बो यो वालो बालधिः । 'वालो ना कुन्तलेऽश्वस्य करिणश्चापि बालधौ । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे ह्रीवेरे पुन्नपुंसकम् ॥' इति मेदिनी । तस्य पल्लवैः कुन्तलैः इ० । गुल्मका लतागुच्छकाः । पक्षे पर्यन्ते घट्टदेशे अवस्थिता बहवो गुल्मकाः सेनानिवेशा येषाम् । ९ गजाः, ९ रथाः, २७, अश्वाः ४५ पदातयः, एतत्संख्यान्विता सैन्यसमुदाया वा । **दंशितैरिति**-दंशिता वर्मिताः । 'सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः' । इत्यमरः । भ्रमरसंघातः षट्पदवृन्दं स एव कवचं तेनावृताः काया येषाम् । पक्षे कृष्णत्वसाम्याद्भ्रमरसंघातवद्यानि कवचानि । यद्वा भ्रमं रान्ति गृह्णन्तीति भ्रमराः कटकान्यावर्ता वा तेषां संघातो येषु तादृशानि कवचानि । **प्रमाणेति**-प्रमाणं सुवर्णादिमापनं तस्याभिमुखैस्तत्र प्रवृत्तैः । गुञ्जा लताविशेषस्तत्फलानि वा । पक्षे वा विकल्पेन नरैः कराङ्गुलिभिः स्पृष्टा गुञ्जा येषु । सुवर्णप-

---

[1] द्विजोत्तम. [2] संपात. [3] प्रयाणा.

अवनिपालशयनैरिव सिंहपादाङ्किततलैः, आरब्धपञ्चतपःक्रियैरिवोच्छिखशिखिमण्डलपरिवृतैः, दीक्षितैरिव कृतकृष्णसारविषाणकण्डूयनैः, जरद्गृहमुनिभिरिव [1]जटालवालकमण्ड[2]लधरैः, इन्द्रजालिकैरिव दृष्टिहारिभिः पादपैः परिवृतं चन्द्रप्रभनाम्नस्तस्य सरसः पश्चिमे तीरे कैलासपादस्य ज्योत्स्नावदातया प्रभया धवलयन्तं प्रदेशं भूतलभागसंनिविष्टं भगवतः शूलपाणेः सिद्धायतनमपश्यत् ।

तच्च पवनोद्धूतैरितस्ततः समा[3]पतद्भिः केतकीगर्भधूलिभिर्धवलीक्रियमाणकायः पशुपतिदर्शनहेतोर्बलादिव प्रतिपाद्यमानो भस्मव्रतमायतनप्रवेशपुण्यैरिव परिगृह्यमाणः प्रविश्याद्राक्षीच्चतुःस्तम्भस्फटिकमण्डपिकातलप्रतिष्ठितम्, अचिरो[4]द्धूतैरा[5]र्द्रार्द्रदलशिखरगलज्जलबिन्दुभिरूर्ध्वविपाटितचन्द्रबिम्बदलैरिव निजाट्टहासावयवैरिव शेषफणाशकलैरिव पाञ्चजन्यसहोदरैरिव क्षीरोदहृदयाकारैरुपपादितमौ-

---

रिमाणे हि गुञ्जानां ग्रहणं क्रियते । 'प्रयाणाभिमुखैः' इति क्वचित्पाठः । प्रयाणाभिमुखा अप्यंगुल्या गुञ्जां स्पृशन्तीति यात्राशास्त्रम् । सिंहपादैस्तत्पदचिह्नैरङ्कितानि तलानि येषाम् । पक्षे सिंहपादा धातुमय्यो सिंहपादाकृतयः । **आरब्धेति**-आरब्धा पञ्चतपःक्रिया पञ्चाग्निसाधनं यैः । 'ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थः' इति स्मरणात् पञ्चाग्निसाधनकर्माचरद्भिरिव । तत्र चतुःप्रान्तेषु प्रज्वलिताश्चत्वारोऽग्नयः । सविता च पञ्चमोग्निः । 'अग्निः सविता सवितैवाग्निः' इति श्रौतलिङ्गात् । उच्छिखमूर्ध्वचूडं यच्छिखिमण्डलं मयूरसमूहस्तेन परिवृतैः । पक्षे उद्गताः **शिखा** यस्य तदुच्छिखमुद्गतज्वालं यच्छिखिमण्डलं चत्वारोऽग्नय **इत्यर्थस्तेन** परिवृतैः । दीक्षितैः-गृहीतयज्ञदीक्षैः । कृतं कृष्णसारैर्मृगभेदैर्विषाणानां कण्डूयनं यत्र । पक्षे कृतं कृष्णसारविषाणेन कण्डूयनं यैः । 'कृष्णविषाणया कण्डूयते' इति श्रुतेः । **उक्तं च** कात्यायनेन-'कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोत्तानां दशायां बध्नीत' तया **कण्डूयनम्** इति । **जरदिति** जरन्तो वृद्धा ये गृहमुनयः गृह एव मुनिवृत्तयः सदारा **वानप्रस्था वा** तैरिव । जटा वृक्षमूलं तत्र स्थितं यदालवालकमण्डलं तद्धरैः । पक्षे जटाला जटाधारिणो ये बवयोरभेदात् वाल्कास्तेषां मण्डलं तस्य धरैः । 'पुत्रेषु दारान्निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ।' इतिमनुस्मरणादनिवृत्तरजस्कस्त्रीकस्य पत्न्या सहैव वनगमनात्तेषां तत्र बालकसंभवः । इन्द्रजालिका मायिकाः । दृष्टिहारिभिः दृष्टिं हरन्ति सौन्दर्यातिशयात् विलोभयन्ति यथारूपदर्शनाभावात् वञ्चयन्ते च तच्छीलैः । तस्य सरसः पश्चिमे तीरे चन्द्रप्रभनाम्नः कैलासपादस्य कैलासप्रत्यन्तपर्वतस्य भूतलभागसंनिविष्टमिति योजना । कैलासपादं विशेषयन्नाह-ज्योत्स्नेति । **तच्चेति**-तच्चायतनं प्रविश्य भगवन्तं त्र्यम्बकमद्राक्षीदित्यन्वयः । केतकीगर्भधूलिभिः केतकीपरागैः । भस्मव्रतं विभूतिचर्चारूपम् । मण्डपिका लघुमण्डपः । मन्दाकिनीपुण्डरीकैः कृतार्चनम् । पुण्डरीकाणि विशेषयन्नाह-अचिरोद्धृतैः प्रत्यग्रोद्धृतैः । धावल्यातिशयमाह-**ऊर्ध्वेति**-ऊर्ध्वं विपाटितं विदीर्णं यच्चन्द्रबिम्बं तस्य दलैः शकलैरिव । पाञ्चजन्यो हरेः शंखः । तस्य पञ्चजनाख्यदैत्यास्थिनिर्मितत्वात्पाञ्चजन्येति नाम । 'पञ्चजने पाताले भवः' इति स्वामी । हृदयस्य पुण्डरीकाकारत्वात्तत्साम्येनाह **क्षिरोदेति** । क्षीरोदः

---

[1] दीर्घजटा. [2] ० कमण्डलु. [3] समावट्टद्भिः. [4] ०रोद्धूतैः. [5] आर्द्रार्द्रदलशिखर.

क्तिकमुकुटविभ्रमैः शुचिभिर्मन्दाकिनीपुण्डरीकैः कृतार्चनम्, अमलमुक्ताशिलाघटितलिङ्गम्, अशेषत्रिभुवनवन्दितचरणं चराचरगुरुं चतुर्मुखं भगवन्तं त्र्यम्बकम्।

तस्य च दक्षिणां मूर्तिमाश्रित्याभिमुखीमासीनाम्, उपरचितब्रह्मासनाम्, अतिविस्तारिणा सर्वदिङ्मुखप्लावकेन प्रलयविप्लुतक्षीरपयोधिपयःपूरपाण्डुरेणातिदीर्घकालसंचितेन तपोराशिनेव विसर्पता[1] पादपान्तैस्त्रिस्रोतोजलनिभेन पिण्डीभूय वहतेव देहप्रभावितानेन सगिरिकाननं दन्तमयमिव[2] तं प्रदेशं कुर्वतीम्, अन्यथैव धवलयन्तीं कैलासगिरिम्, अन्तर्द्रष्टुरपि लोचनपथप्रविष्टेन[3] श्वेतिमानमिव मनो नयन्तीम्, अतिधवलप्रभापरिगतदेहतया स्फटिकगृहगतामिव दुग्धसलिलमग्नामिव विमलचीनांशुकान्तरितामिवा[4]दर्शतलसंक्रान्तामिव शरदभ्रपटलतिरस्कृतामिवापरिस्फुटविभाव्यमानावयवां, पञ्चमहाभूतमयमपहाय द्रव्यात्मकमङ्गनिष्पादनोपकरण-

---

क्षीरसागरः। उपपादितो मौक्तिकमुकुटस्य विभ्रमः शोभा भ्रान्तिर्वा यैः। मुकुटस्य पत्रभङ्गवत्वात्तत्साम्यम्। चराचरस्य जङ्गमाजङ्गमस्य गुरुर्नियामकः परमेश्वरः पूज्यो वा। चतुर्मुखम्· न च महादेवस्य पञ्चमुखत्वात्कथमत्र चतुर्मुखोपवर्णनमिति वाच्यम्। सामान्यतस्तन्निवासिनः प्रयोजनवशाच्चतुर्मुखत्वस्यापि संभवात्’। इति भानु०। अथवैकमुखमूर्तिचतुष्टयस्य दिग्व्यवस्थया सर्वेषां सर्वत्र समदर्शनलाभार्थं च प्रतिष्ठापनाच्चतुर्मुखत्वं ज्ञेयम्। आह चाग्रतस्तस्य च दक्षिणां मूर्तिमित्यादि। त्र्यम्बकं शिवम्। व्युत्पत्तिस्तूक्ता। केचित्तु त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बो वेदलक्षण :शब्दोऽस्यास्ति, त्रीणि पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकाख्यानि वा स्थानान्यस्य’ इति व्युत्पत्तिमाहुः। **तस्येति**-तस्य च दक्षिणां मूर्तिमाश्रित्याभिमुखीमासीनां प्रतिपन्नपाशुपतव्रतां कन्यकां ददर्शेति विप्रकृष्टेनान्वयः। **उपेति**-उपरचितं ब्रह्मासनं ध्यानानुकूलमासनं यया। पुनः देहप्रभावितानेन शरीरकान्तिविस्तारेण सगिरिकाननं तं प्रदेशं दन्तमयं गजदन्तनिर्मितमिव कुर्वतीम्। प्रभावितानं विशेषयति-**अतीति**-०प्लावकेन पूरयता। विप्लुतः प्रवृद्धः। पादपान्तैर्विसर्पता तपोराशिनेव त्रिस्रोतोजलनिभेन गङ्गाजलसदृशेन पिण्डीभूय वहतेति योजना। धवलस्यापि कैलासस्य धावल्यातिशयाधानादाह-**अन्यथेति**-अन्यथान्येन प्रकारेण। द्रष्टुरपि मनः अन्तः लोचनपथेन नेत्रमार्गेण प्रविष्टेन देहप्रभावितानेन श्वेतिमानं नयन्तीम्। पुनः कीदृशीम्। **अतीति**-अतिशुभ्रदीप्तिव्याप्ततया अपरिस्फुटमव्यक्तं विभाव्यमाना ज्ञायमाना अवयवा यस्याः। तस्मादेवोत्प्रेक्षते **स्फटिकेति**-दुग्धसलिले क्षीरोदजले मग्नाम्। विमलं भासुरमिति यावत्। यत् चीनांशुकं श्लक्ष्णं वस्त्रं तेनान्तरितामाच्छादिताम्। तिरस्कृतां तिरोहिताम्। **अङ्गेति**-शरीरनिर्माणसामग्रीसमूहम्। धवलगुणेन न तु गुणाधिष्ठानेन द्रव्येणातोऽद्भुतमिदमिति भावः। अनेन तस्या धावल्यातिशयः सूचितः। ‘केचिदपहायेत्यस्योभयत्र सम्बन्धमाहुः। तद्यथा-धवलगुणेनेवोत्पादितायास्तस्याः पृथिव्याद्यनात्मकत्वे द्रव्यत्वमेव न स्यादित्याह-द्रव्येति-द्रव्यात्मकं स्वरूपमप-

---

[1] सर्पतोऽधिसर्पता. [2] चन्द्र. [3] ०पथं प्रविश्य. [4] चैलांशुक.

कलापं धवलगुणेनेव केवलेनोत्पादितां, दक्षाध्वरक्रियामिवोद्धतगणकचग्रहभयोपसेवितत्र्यम्बकां, रतिमिव[1] मदनदेहनिमित्तं हरप्रसादनार्थमागृहीतहराराधनां, क्षीरोदधिदेवतामिव[2] सहवासपरिचितहरचन्द्रलेखोत्कण्ठाकृष्टाम्[3], इन्दुमूर्तिमिव स्वर्भानुभयकृतत्रिनयनशरणगमनाम्, ऐरावतदेहच्छविमिव गजाजिनावगुण्ठनोत्कण्ठितशितिकण्ठचिन्तितोपनतां, पशुपतिदक्षिणमुखहासच्छविमिव बहिर्निर्गत्य कृतावस्थानां, शरीरिणीमिव रुद्रोद्धूलनभूतिम्, आविर्भूतां ज्योत्स्नामिव हरकण्ठान्धकारविघट्टनोद्यमप्राप्तां, गौरीमनःशुद्धिमिव[4] कृतदेहपरिग्रहां कार्तिकेयकौमारव्रत-

---

हाय । ननु द्रव्यत्वाभावेङ्गानि शरीरावयवाः तन्निष्पादने योपकरणसामग्र्यपेक्षिता सा न स्यात् । तस्याश्च द्रव्यात्मककार्ये जनने सामर्थ्यात् । अत आह–अङ्गेति । तदप्यपहाय न चाभाव एव दूषणमलौकिकप्रसिद्धेर्दूषणस्यैव भूषणत्वात्' इति भानु० । दक्षः प्रजापतिविशेषः । 'दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्भगवानृषिः । ब्रह्मणः पृथिवीपाल शान्तात्मा सुमहातपाः' ॥ म० भा० आ० ६६ अ० । तस्याध्वरक्रिया यज्ञकर्म । **उद्धतेति**–उद्धता अविनीता ये गणाः पाखण्डादीनां समूहास्तैर्यः कचानां ग्रहो कचाकर्षणं तस्माद्भयं तेनोपसेवितस्त्र्यम्बको यया । पक्षे उद्धता दृप्ता ये गणाः प्रमथवीरभद्रादयस्तैर्यत्कचग्रहणमृत्विजादीनां तस्माद्यद्भयं तेनोपसेवितस्त्र्यम्बको यया ताम् । दक्षप्रजापतिना यज्ञे ईश्वरो नाहूतः । तेन कुपितः शिवः 'महावीरोपि रे भद्र मम सर्वगणेष्विह । वीरभद्राख्यया हि त्वं प्रथितिं परमां व्रज । कुरु मे सत्वरं कर्म दक्षयज्ञं क्षयं नय' ॥ इत्याद्युक्त्वा वीरभद्रादीन्गणान्प्रेषयामास । तैश्चाध्वरनाशो विहितः । विस्तरस्तु का० खं० ८९ अ० द्रष्टव्यः । **मदनेति**–मदनेन यो देहो लेपनं तज्जन्यसंताप इत्यर्थः । स एव निमित्तं यस्मिन्कर्मणि । यद्वा मदनेन युक्तो देह इति समासः । मदनसंतापनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । प्रसन्ने हि हरे मदनः पीडां न कुर्यादिति हेतोः । केचिन्मदनस्य देह इव देहो यस्य स पुण्डरीकमुनिस्तन्निमित्तमिति व्याख्यान्ति । किंतु तदप्रस्तुतत्वाच्चिन्त्यम् । पक्षे मदनस्य पत्युर्देहनिमित्तं पुनर्देहप्राप्त्यर्थम् । मदनदेहदाहकथा तु प्रसिद्धा । क्षीरोदधिदेवता तदधिष्ठात्री देवता लक्ष्मीर्वा । **सहवासेति**–मथनात्पूर्वं यः सहवास एकत्र वसतिर्लक्ष्मीचन्द्रयोरुभयोरपि क्षीरोदधिप्रभवत्वात् । तेन परिचिता संस्तुता या हरचन्द्रलेखा तस्यां योत्कण्ठा दर्शनौत्सुक्यं तयाकृष्टामिवेत्युत्प्रेक्षा । उपमायां सहवासात्त्रायतने एकत्र निवसनात् परिचिता इ० । तस्या आह्लादकमूर्तित्वादुत्प्रेक्षान्तरमाह—**इन्द्विति** । स्वर्भानुर्विधुन्तुदस्तस्माद्यद्भयं तेन कृतं त्रिनयनशरणगमनं शंकरं प्रति रक्षणार्थं गमनं यया । उपमायां पक्षे स्वर्भानुः खस्थसूर्यस्तस्माद्भयमातपत्रासरूपं तेन कृतं त्रिनयनस्य शरण आयतने गमनं यया । तस्या धवलत्वादाह–ऐरावतस्य देहस्य च्छविः कान्तिस्त्वग्वा । **गजेति**–गजाजिनं गजचर्म तस्यावगुण्ठनं परिधानं तत्रोत्कण्ठितो यः शितिकण्ठस्तेन चिन्तितोपनतां चिन्ताकाले एव प्राप्तां तस्य चिन्तितेन चिन्तयोपनतामिति वा । **पशुपतीति**–तस्या दक्षिणमूर्त्यभिमुखमवस्थानाद्दक्षिणग्रहणम् । रुद्रस्य शंभोरुद्धूलनभङ्ग-

---

[1] निरन्तरभस्मोद्धुण्ठनसिताङ्गीं रतिम्. [2] क्षारोदधि. [3] ०त्कण्ठाम्. [4] तपःसिद्धिम्.

क्रियामिव मूर्तिमतीं, गिरिशवृषभदेहद्युतिमिव पृथगवस्थिताम्, आयतनतरुकुसुमसमृद्धिमिव शंकराभ्यर्चनाय स्वयमुद्यतां, पितामहतपःसिद्धिमिव महीतलमवतीर्णाम्, आदियुगप्रजापतिकीर्तिमिव सप्तलोकभ्रमणखेदविश्रान्तां, त्रयीमिव कलियुगध्वस्तधर्मशोकगृहीतवनवासाम्, आगामिकृतयुगबीजकलामिव प्रमदारूपेणावस्थितां, देहवतीमिव मुनिजनध्यानसंपदम्, अमरगजवीथीमिवाभ्रगङ्गाभ्यागमवेगपतितां, कैलासश्रियमिव दशमुखोन्मूलनक्षोभनिपतितां, श्वेतद्वीपलक्ष्मीमिवान्यद्वीपा[1]वलोकनकुतूहलागतां, काशकुसुमविकासकान्तिमिव शरत्समयमुदीक्षमाणां, शेषशरीरच्छायामिव रसातलमपहाय निर्गतां, मुसलायुधदेहप्रभामिव मधुमदविघूर्णनायासविगलितां, शुक्लपक्षपरंपरामिव पुञ्जीकृतां, सर्वहंसैरिव धवलतया कृतसंविभागां, धर्महृदयादिव निर्गतां[2], शङ्खादिवोत्कीर्णां, मुक्ताफलादिवाकृष्टां, मृणालैरिव विरचितावयवां, दन्तदलैरिव घटिताम्, इन्दुकरकूर्चकैरिव प्रक्षालितां, वर्णसुधाच्छटाभिरिवाच्छुरिताम्, अमृतफेनपिण्डैरिव पाण्डुरीकृतां, पारदरसधाराभिरिव धौतां, रजतद्रवेणेव निर्मृष्टां, चन्द्रमण्डलादिवोत्कीर्णां, कुटजकुन्दसिन्दुवारकुसुमच्छविभिरिवोल्लासिताम्, इयत्तामिव धवलिम्नः, स्कन्धावलम्बिनीभिरुदयतटगतादर्कबिम्बादुद्धृत्य बालरश्मिप्रभाभिरिव निर्मिताभिरुन्मिषत्तडि[3]त्तरलतेजस्ताम्राभिरचि-

---

विलेपनं तदर्थं भूतिं भस्मेव । **हरेति**—हरकण्ठे योऽन्धकारो नीलत्वसाम्यात्तमस्तस्य विघट्टनमपसारणं तत्र य उद्यमस्तेन प्राप्ताम् । कार्तिकेयस्य या कौमारे बाल्य एव व्रतक्रिया तपश्चर्या तामिव । आयतनं शिवालयं तस्य तरवस्तेषां कुसुमसमृद्धिमिव । पितामहो ब्रह्मा । आदियुगे कृतयुगे ये प्रजापतयो मरीच्यादयः इ० । सप्तलोका भूर्भुवःस्वः महः जनस्तपो सत्यमिति तेषु भ्रमणं तेन खिन्नाम् । त्रयी—वेदत्रयसंघातः । तस्यास्तत्रागमनहेतुमुत्प्रेक्षते—कलियुगेन ध्वस्तो दूरोत्सारितो यो धर्मो वेदविहितकर्मरूपस्तेन यः शोकस्तेन गृहीतवनवासामङ्गीकृतारण्यनिवासाम् । आगामि अग्रेभावि यत्कृतयुगं तस्य बीजकलां सूक्ष्मरूपमात्राम् । अमरगजवीथिं देवानां ये गजास्तेषां समूहम् । काशस्तृणविशेषः । उदीक्षमाणां प्रतीक्षमाणाम् । मुसलायुधो बलभद्रः । मधुमदेन क्षीबतया यद्विघूर्णनं देहभ्रान्तिस्तस्या य आयासस्तेन विगलिताम् । 'हंसास्तु श्वेतगरुतः' इत्यमरः । कृतः संविभागः स्वधवलतांशार्पणं यस्याः । धर्मस्य विशुद्धस्वरूपत्वादाह **धर्मेति**—आकृष्टां कृताकर्षणाम् । यस्याः स्वरूपं मौक्तिकेभ्य आकृष्टमिवेत्यर्थः दन्तदलैर्हस्तिरदच्छेदैः । इन्दुकरा एव कूर्चकास्तूलिकास्तैः । वर्णसुधा वर्णनार्थं सुधा धवलं लेपनद्रव्यं तस्याश्छटाभिः पृषद्भिराच्छुरितां सर्वतो लिप्ताम् । पारदो रसेन्द्रः । 'रसेन्द्रः पारदः' इति तारपालः । निर्मृष्टां निर्घृष्टाम् । उल्लासितामुद्भासिताम् । इयत्ताम्—इदं प्रमाणमस्येयांस्तस्य भावस्तत्ता ताम् । परमावधिमित्यर्थः । पुनश्च जटाभिरुद्भासितः शोभितः शिरोभागो यस्यास्ताम् । जटा विशेषयन्नाह—**स्कन्धेति** । अर्कबिम्बाद्बालरश्मिप्रभा उद्धृत्य ताभिरिव निर्मिताभिरित्यर्थः । उन्मि-

---

[1] द्वीपान्तर. [2] उद्गताम्. [3] तडित्तन्तुतरल.

रस्नानावस्थितविरलवारिकणतया प्रणामलग्नपशुपतिचरणभस्मचूर्णाभिरिव जटाभिरुद्भासितशिरोभागां, जटापाशग्रथितमुत्तमाङ्गेन मणिमयं नामाङ्कमीश्वरचरणद्वयमुद्वहन्तीं, रविरथतुरग[1]खुरक्षुण्णनक्षत्रक्षोदविशदेन [2]भस्मनालंकृतललाटपट्टिकां, शिखरशिलाश्लिष्टशशाङ्ककलामिव शैलराजमेखलाम्, अतुलभक्तिप्रसाधितया लक्षीकृतलिङ्गया [3]द्वितीययेव पुण्डरीकमालया दृष्ट्या संभावयन्तीं भूतनाथम्, अनवरतगीतपरिस्फुरिताधरपुटवशादतिशुचिभिः शुद्धहृदयमयूखैरिव गीतगुणैरिव स्वरैरिव स्तुतिवर्णैरिव मूर्तिमद्भिर्मुखान्निष्पतद्भिर्दशनांशुभिः पुनरिव स्नपयन्तीं गौरी[4]पतिम्, अतिविमलैश्च वेदार्थैरिव साक्षात्पितामहमुखादाकृष्टैर्गायत्रीवर्णैरिव ग्रथनत[5]मुपगतैर्नारायणनाभिपुण्डरीकबीजैरिवोद्धृतैः सप्तर्षिभिरिव [6]करस्पर्शपूतमात्मानमिच्छद्भिस्तारकारूपेणागतैरामलकीफलस्थूलैर्मुक्ताफलैरुपरचितेनाक्षवलयेनाधिष्ठितकण्ठभागां, परिवेषपरिगतचन्द्रमण्डलामिव [7]पौर्णमासीनिशाम्, अधोमुखहरशिरःकपालमण्डलाकारेण [8]मोक्षद्वारकलशकान्तिना स्तनयुगलेनैकहंससमिथुनसनाथामिवश्वेतगङ्गां, गौरीसिंहसटामयेनेव चामररुचिराकृतिना स्तनयुगलमध्यनिबद्धग्रन्थिना कल्पतरुलतावल्कलेन कृतोत्तरीयकृत्याम्, अयुग्मलोचनसकाशात्प्रसादलब्धेन

षन्ती विस्फुरन्ती या विद्युत्तस्यास्तरलं तेजस्तद्वत्ताम्राभिः । अचिरं यत्स्नानं तस्मादवस्थिता विरला अल्पा वारिकणास्तेषां भावस्तत्ता तया । उत्तमाङ्गेन शिरसा । नाम्नोऽर्थात् त्र्यम्बकस्याङ्कश्चिह्नं यस्मिन् । ० क्षोदवच्चूर्णवद्विशदेन शुभ्रेण । भस्मनालंकृतललाटपट्टिकामत एव शिखरेति । अत्र ललाटपट्टिकाया अष्टमीचन्द्रशकलाकारत्वादर्धचन्द्रसाम्यं कन्यकायाश्च धवलत्वाद्धिमगिरिमेखलासाम्यम् । ०प्रसाधितया अलंकृतया प्रसन्नया वा । संभावयन्तीमर्चयन्तीम् । **अनवरतेति** । अथ च अनवरतं यद्गीतं तेन परिस्फुरितं यदधरपुटं तद्वशान्मुखान्निष्पतद्भिर्दशनांशुभिर्दन्तकान्तिभिः गौरीपतिं पुनरिव एकदा पूजारम्भे स्नपितत्वात् स्नपयन्तीम् । अथ च मुक्ताफलैरुपरचितेनाक्षवलयेनाधिष्ठितकण्ठभागाम् । मुक्ताफलानि विशेषयन्नाह **अतीति**– वेदार्थैः ऋगाद्यभिधेयविषयैः । तेषामतिवैशद्यसूचनार्थं साक्षादिति । गायत्री मन्त्रभेदः । आमलकी धात्री तस्याः फलानि तद्वत्स्थूलैः । अधिष्ठितकण्ठभागामत एव परिवेषः परिधिस्तेन परिगतं परिवृतं चन्द्रमण्डलं यस्याम् । अत्र मौक्तिकाक्षवलयतत्स्थानीयपरिवेषयोः परस्परसाम्यं तस्या मुखस्य चन्द्रसाम्यं तस्याश्च पौर्णमासीसाम्यम् । अथ पुनस्तत्कुचयुगलं वर्णयन्नाह– **अधोमुखेति**–हरस्य शिरस्तत्र कपालं हरशिरःकपालं, अधोमुखं च तद् हरशिरःकपालं च

---

[1] खुरमुख. [2] भस्मनाकृत० [3] अपरयेव. [4] नाथम् [5] ग्रन्थनां, ग्रन्थितां, प्रथनस्फीतताम्. [6] करतल. [7] ०मासीम्. [8] मोक्षपुर, ०द्वारनियुक्त.

चूडामणिचन्द्रमयूखजालेनेव मण्डलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृत[1]कायाम आप्रपदीनेन च स्वभावसितेनापि ब्रह्मासनबन्धोत्तानचरणतलप्रभापरिष्वङ्गाल्लोहितायमानेन दुकूलपटेन प्रावृतनितम्बां, यौवनेनापि स्वकालोपसर्पिणा[2] निर्विकारविनीतेन शिष्येणेवोपास्यमानां, लावण्येनापि कृतपुण्येनेव स्वच्छात्मना परिगृहीतां, रूपेणापि रुचिरलोचनेन विगतचापलेनायतनमृगेणेव निषेविताम्, उत्सङ्गगतां च स्वसुतामिव सूक्ष्मशङ्ख[3]खण्डिकाङ्गुलीयकपूरिताङ्गुलिना त्रिपुण्ड्रकाव[4]शेषभस्मपाण्डुरेण प्रकोष्ठबद्धशङ्खखण्डकेन नखमयूखदन्तुरतया गृहीतदन्तकोणेनेव दन्तमयीं दक्षिणकरेण वीणामास्फालयन्तीम्, प्रत्यक्षामिव गन्धर्वविद्यां मणिमण्डपिकास्तम्भलग्नाभिरात्मानुरूपाभिः सहचरीभिरिव सवीणाभिः प्रतिमाभि[5]रुपेतां, स्नपनार्द्रलिङ्गसंक्रान्तप्रतिबिम्बतयातिप्रबलभक्त्याराधितस्य हृदयमिव प्रविष्टां

तस्य मण्डलं तस्येवाकारो यस्य तेन । हरपददानेन स्तने पावित्र्यं द्योत्यते । **कृतेति**–कृतमुत्तरीयस्योपसंव्यानस्य कृत्यं कार्यं यया सा ताम् । उत्तरीयस्थाने तदेव परिदधानामित्यर्थः । ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेन । तस्या व्रतग्रहणाद्वल्कलयज्ञोपवीतादिधारणम् । पुनश्च दुकूलपटेन क्षौमपट्टेन प्रावृत आच्छादितो नितम्बो यस्याः। 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः' इत्यमरः। कटिभागो वा। दुकूलपटं वर्णयति- आप्रपदीनेन पदतलपर्यन्तव्यापकेन । पादस्याग्रं प्रपदं तन्मर्यादीकृत्याप्रपदं, आप्रपदं प्राप्नोतीत्याप्रपदीनम् । 'आप्रपदं प्राप्नोति' पा. ५।२।८ । 'स्यात्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ।' इत्यमरः । **ब्रह्मेति**–ब्रह्मासनं ध्यानानुकूलासनं तस्य वन्धो रचना तेनोत्तानमूर्ध्वमुखं यत्पादतलं तस्य प्रभायाः परिष्वंगात्संश्लेषाल्लोहितायमानेन । 'ब्रह्मासनं तदा वक्ष्ये यत्कृत्वा ब्राह्मणो भवेत् । एकपादमुरौ दत्वा तिष्ठेद्दण्डाकृतिर्भवेत्' ॥ इति रुद्रयामले ब्रह्मासनं वर्णितम्। किंतु तदत्राविवक्षितम् । योगशास्त्रोक्तं पद्मासनं स्वस्तिकासनं वा विवक्षितं स्यादिति भाति। स्वकाल उपसर्पतीत्येवंशीलेन स्वसमयप्रादुर्भूतेन स्वसेवावसरापस्थितेन च । निर्विकारं कामादिविकाररहितं पक्षे क्रोधादिविकारहीनं यथा स्यात्तथा विनीतेन शिक्षितेन । रुचिरे लोचने यत्र यस्य च । विगतं चापलमविमृष्यकारितौद्धत्यं च । पुनः किं कुर्वतीम् । स्वसुतामिवोत्सङ्गगतां दन्तमयीं गजदन्तदलप्रचुरां वीणामास्फालयन्तीं वादयन्तीम् । केन दक्षिणकरेण । अथ दक्षिणकरं विशेषयति–सूक्ष्मा याः शङ्खखण्डिकाः शङ्खदलानि तेषां तद्विशिष्टानि वा यान्यङ्गुलीयान्यङ्गुलिभूषणानि तैरापूरिता व्याप्ता अङ्गुल्यो यस्य । त्रिपुण्ड्रकादवशेषं शिष्टं यद्भस्म तेन पाण्डुरस्तेन । गृहीतो दन्तमयकोणो वीणावादनसाधनं येन । गन्धर्वविद्यां गानसरस्वतीम् । ०स्तम्भलग्नाभिः स्तम्भेषु संक्रान्ताभिः प्रतिमाभिः प्रतिबिम्बैरात्मानुरूपाभिः सहचरीभिरिवोपेताम् । पुनश्च विकृतरूपाण्यक्षीणि नेत्राणि यस्य स विरूपाक्षः शिवः । वैरूप्यं च त्रिनेत्रत्वादिति क्षीरस्वामी। त्रिविधानि रविचन्द्राग्निरूपाण्यक्षीण्यस्येति भानुजीदीक्षिताः । तं देवं गीत्या गानेन उपवीणयन्तीं वीणयोप समीपे गानं कुर्वतीम् । 'सत्यापपाशरूपवीणातूल०चुरादिभ्यो णिच् ।' इति वीणाशब्दा-

---

[1] पवित्रमगीकृत. [2] सर्पिनिर्विकार. [3] दन्त, शङ्खघटित. [4] अवशिष्ट. [5] विलासवतीभिः प्रतिमाभिः

हरस्य, हारलेखयेव[1] प्राप्तकण्ठयोगया ग्रहपङ्क्त्येव ध्रुवप्रतिबद्धया क्रुद्धयेव रक्त[2]मुखवर्णया मत्तयेव घूर्णितमन्द्र[3]तारयोन्मत्तयेवानेककृततालया मीमांसयेवानेकभावनानुविद्धया गीत्या देवं विरूपाक्षमुप[4]वीणयन्तीम्, अतिमधुरगीतावकृष्टैर्ध्यानमिवाभ्यस्यद्भिर्निश्चलकर्णपुटैर्मृगवराहवानरवारणशरभसिंहप्रभृतिभिर्वनचरैराबद्धमण्डलैराकर्ण्यमानगीतानुविद्धविपञ्चीघोषाम्, अमरापगामिव नभसोवतीर्णां, दीक्षितवाचमिवाप्राकृतां, त्रिपुरारिशरशलाकामिव तेजोम[5]यीं, पीतामृतामिव विगततृष्णाम्, ईशानशिरःशशिकलामिवानुपजातरागाम्, अमथितोदधिजलसंपदमिवान्तःप्रसन्नाम्, असमस्तपदवृत्तिमिवाद्वन्द्वां, बौद्धबुद्धिमिव निरालम्बनां, वैदेहीमिव प्राप्तज्योतिः–

दुपगानार्थे णिच् । ततः शतृप्रत्ययः । अथ गीतिं विशिनष्टि–**हारेति**–हारलेखया हारयष्ट्या । प्राप्तः कण्ठयोगः कण्ठेन ध्वनिजनकशिराभिर्योगः सम्बन्धो यया । 'कण्ठयोगो रागाणामवस्थानविशेषो गीतशास्त्रप्रसिद्धः इति भानु० । पक्षे गलसम्बन्धः । **ध्रुवेति**–ध्रुवो गानाङ्गविशेषः । तदुक्तं गीतशास्त्रे ध्रुवा हि नाट्यस्य प्राणाः' इति तेन प्रतिवद्धया नियमितया । पक्षे ध्रुवो नक्षत्रभेदो यमवलम्ब्य सर्वग्रहकक्षास्थितिर्ज्योतिष उक्ता । उक्तं च श्रीमद्भर्तृहरिणा 'श्लाघ्यं जन्म ध्रुवस्य भ्रमति नियमितं यत्र तेजस्विचक्रम् ।' इति । **रक्तेति**—रक्ताः श्रीरागादियुक्ता मुखवर्णा मुखोच्चारिता वर्णा यस्यां तया । पक्षे स्पष्टम् । **घूर्णितेति**—'घूर्णिता घोलनां प्राप्ता मन्द्रा उरःप्रदेशोद्भवाः' [मृदवः] ताराः शिरःसमुद्भवाः [उच्चाः] स्वरा यस्याम्' । इति भानु० । पक्षे घूर्णिता भ्रमिता मन्द्रा अलसा तारा कनीनिका यस्याम् । **अनेकेति**–अनेके कृतास्तालाः कालक्रियामानरूपा यस्याम् । पक्षे ताला हस्ततलसंयोगाः । मीमांसा तत्वनिर्णयार्थं विचारणा 'अनेका विविधप्रकारा या भावना घोलनाविशेषास्तैरनुबद्धया स्यूतया । पक्षे भावना शब्दनिष्ठाऽर्थनिष्ठा यागादिप्रवृत्त्यनुकूलाख्यातार्थरूपा' । इ. भानु० । **ध्यानेति**—तेषामतिनिश्चलावस्थानाद्ध्यानं चित्तैकाग्र्यमभ्यस्यद्भिः । शरभः अष्टपादः सिंहघाती प्राणिविशेषः । **आकर्ण्येति**–आकर्ण्यमानो गीतानुविद्धो गानानुस्यूतो विपञ्च्या वीणाया घोषः शब्दो यस्याः । **दीक्षितेति**–अप्राकृतां दिव्याम् । पक्षे संस्कारवतीम् । 'नामभाषितवै' इत्यादि श्रुत्या दीक्षितस्यापभ्रष्टवाङ्निषेधात् । विगता तृष्णा विषयलोभो यस्याः । पक्षे तृष्णोदन्या । अनुपजातो रागोऽनुरागो यस्याः सा तां विरक्तामित्यर्थः । पक्षे रागो लौहित्यम् । अन्तःप्रसन्ना अन्तःकरणे संतुष्टवृत्तिः । पक्षे अन्तर्मध्ये प्रसन्नां स्वच्छाम् । असमस्ता समासरहिता पदवृत्तिः पदरचना । अत्र नञा समासप्राचुर्याभावो गम्यते तेन वैदर्भीरीतिमिवेत्यर्थो लक्ष्यते । अद्वन्द्वां शीतोष्णादिद्वन्द्वबाधारहिताम् । पक्षे द्वंद्वः समासभेदः । बौद्धा अत्र माध्यमिका योगाचाराश्च तेषां बुद्धिं शास्त्रसमयमिव । निरालम्बाम्–निराश्रयां विषयेष्वनासक्तामिति वा । पक्षे निरधिष्ठानाम् । ते शून्यवादिनो विज्ञानातिरिक्तं वस्तु नाभ्युपगच्छन्ति । अतस्तन्मते घटपटादिज्ञानस्य विषयो नास्त्येव । तदुक्तम्–सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः । भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये ॥इ० । वैदेही सीता । प्राप्तो ज्योतिषि परब्रह्मणि प्रवेशो यया । पक्षे प्राप्तो ज्योतिषि परीक्षार्थे वह्नौ

---

१ हारलतया. २ रागरक्त. ३ मन्द्र. ४ उपवर्णयन्तीम्. ५ तपोमयीम्.

प्रवेशां, द्यूतकलाकुशलामिव वशीकृताक्षहृदयां, महीमिव जलभृतदेहां, हिमसमयदिनमुखलक्ष्मीमिव [1]परिपीतभास्करातपाम्, आर्यामिव समुपात्तयतिगणोचितमात्राम्, आलिखितामिवाचलावस्थानाम्, अंशुमयीमिव तनुच्छायानुलिप्तभूतलां, निर्ममां, निरहंकारां, निर्मत्सराम्, अमानुषाकृतिं, दिव्यत्वादपरिज्ञायमानवयःप्रमा[2]णामप्यष्टादशवर्षदेशीयामिवोपलक्ष्यमाणां, प्रतिपन्नपाशुपतव्रतां कन्यकां ददर्श।

ततोवतीर्य तरुशाखायां बद्ध्वा तुरङ्गमुपसृत्य भगवते [3]भक्त्या प्रणम्य त्रिलो[4]चनाय तामेव दिव्ययोषितमनिमेषपक्ष्मणा निश्चलनिबद्धलक्ष्येण चक्षुषा पुनर्निरूपयामास। उदपादि चास्य तस्या रूपसंपदा कान्त्या प्रशान्त्या चाविर्भूतविस्मयस्य मनसि। अहो जगति जन्तूनामसमर्थितोपनतान्यापतन्ति वृत्तान्तान्तराणि। तथा हि। मया मृगयायां यदृच्छया निरर्थकमनुबध्नता तुरङ्गमुखमिथुनमयमतिमनोहरो मानवानामगम्यो दिव्यजनसंचरणोचितः प्रदेशो वीक्षितः[5]। अत्र च सलिलमन्वेषयता हृदयहारि सिद्धजनो[6]पस्पृष्टजलं सरो दृष्टम्। तत्तीरलेखाविश्रान्तेन चामानुषं गीतमाकर्णितम्। तच्चानुसरता मानुषदुर्लभदर्शना दिव्यकन्यकेयमालोकिता। न हि मे संशीतिरस्या दिव्यतां प्रति। आकृतिरेवानुमापयत्यमानुषताम्।

प्रवेशो यया। **वशीति**–वशीकृतान्यक्षाणीन्द्रियाणि हृदयं च यया। पक्षे अक्षहृदयं अक्षविद्यारहस्यम्। जलेन भृतः पुष्टो देहो यस्याः। जलाहारामित्यर्थः। पक्षे जलेन भृतो देहो यस्यास्तस्या अम्मयत्वात। ‘अद्भ्यः पृथ्वी’ इति श्रुतेः। यद्वा जलेन भृताः पोषिता देहा यस्याम्’। तदुक्तम्–‘वृष्टेरोषधयः। ओषधीभ्योन्नम्। तद्रसरूपेण शुक्रत्वमधिगच्छति। शुक्राद्वै जरायुजा देहाः’। इति भानु०। **परीति**–परिपीतो व्रतानुरोधाद् भास्करस्यातपो यया। ‘तपस्विनां सूर्यातपग्रहणं महाफलाय’ इति श्रुतेः। इति भानु०। पक्षे नीहारैः परिपीत आच्छादित इ०। **आर्यामिति**–आर्या छन्दोविशेषः। समुपात्ता गृहीता यतिगणस्तपस्विजनस्तस्योचिता योग्या मात्रा परिच्छदो यया। पक्षे यतिर्विश्रामस्थानं, गणा मगणादयस्तेषामुचिता मात्रा यस्याम्। अचले पर्वतेऽवस्थानं यस्यास्ताम्। पक्षे अचलं स्थिरमवस्थानं स्थितिर्यस्याः। तनुच्छाया देहकान्तिस्तया इ०। पक्षे तनुरल्पा छाया इ०। निर्ममां निर्गतो ममकारो ममत्वबुद्धिर्यस्यास्ताम्। यद्वा ममेत्यव्ययं ममतावाचि तद्रहितां निस्पृहामित्यर्थः। अष्टादशेति किंचिन्न्यूनाष्टादशवर्षीयाम्। ‘ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः’ इति देशीयर्प्रत्ययः। अविद्यमानो निमेषो यस्य तदनिमेषं, अनि० पक्ष्म यस्य तेन। निश्चलं यथा स्यात्तथा निबद्धं लक्ष्यं येन। रूपसम्पदा सौन्दर्यसमृद्धया। असमर्थितोपनतान्यतर्कितोपस्थितानि। वृत्तान्तान्तराणि विविधा वृत्तान्ताः॥ यदृच्छया स्वैरितया। सिद्धजनैरुपस्पृष्टं सेवितं जलं यस्य। संशीतिः संशयः। अनुमापयति

---

१ परिगृहीत. २ परिमाणाम्, ३ महाभक्त्या. ४ पार्वतीपत्तये. ५ वीक्षितः क्षितेः. ६ °नोपस्पृष्ट.

कुतश्च मर्त्यलोके संभूतिरेवंविधानां गान्धर्व[1]ध्वनिविशेषाणाम् । तद्यदि मे सहसा दर्शनपथान्नापयाति नारोहति वा कैलासशिखरं नोत्पतति वा गगनतलं ततः का त्वं किमभिधाना वा किमर्थं वा प्रथमे वयसि प्रतिपन्ना व्रतामिति[2] सर्वमेतदे[3]नामुपसृत्य पृच्छामि । अतिमहानयमवकाश आश्चर्याणाम् । इत्यवधार्य तस्यामेव स्फटिकमण्डपिकायामन्यतमं स्तम्भमाश्रित्य समुपविष्टो गीतसमाप्त्यवसरं प्रतीक्षमाणस्तस्थौ ।

अथ गीतावसाने मूकीभूतवीणा प्रशान्तमधुकरमधुररुतेव कुमुदिनी सा कन्यका समुत्थाय प्रदक्षिणीकृत्य कृतहरप्रणामा परिवृत्य स्वभावधवलया तपःप्रभावप्रगल्भया दृष्ट्या समाश्वासयन्तीव पुण्यैरिव स्पृशन्ती तीर्थजलैरिव प्रक्षालयन्ती तपोभिरिव पावयन्ती शुद्धिमिव कुर्वाणा वरप्रदानमिवोपपादयन्ती पवित्रतामिव नयन्ती चन्द्रापीडमाबभाषे । स्वागतमतिथये कथमिमां भूमिमनुप्राप्तो महाभागस्तदुत्तिष्ठा[4]गम्यतामनुभूयतामतिथिसत्कार इति । एवमुक्तस्तु तया संभाषणमात्रेणैवानुगृहीतमात्मानं मन्यमान उत्थाय भक्त्या कृतप्रणामो भगवति यथाज्ञापयसीत्यभिधाय दर्शितविनयः शिष्य इव तां व्रजन्तीमनुवव्राज । व्रजंश्च समर्थयामास । हन्त तावन्नेयं मां दृष्ट्वा तिरोभूता[5] । कृतं हि मे कुतूहलेन प्रश्नाशया हृदि पदम् । यथा चेयमस्यास्तपस्विजनदुर्लभदिव्यरूपाया अपि दाक्षिण्यातिशया[6] प्रतिपत्तिरभिजाता विभाव्यते तथा संभावयामि नियतमियमखिलमात्मोदन्तमभ्यर्थ्यमाना मया कथयिष्यतीति । एवं च कृतमतिः पदशतमात्रमिव गत्वा निरन्तरैर्दिवापि रजनीसमयमिव दर्शय-

---

दिव्यतानुमितिं जनयति । गान्धर्वं गन्धर्वविद्या । गानमित्यर्थः । तस्य ध्वनिविशेषास्तेषाम् । प्रशान्तं मधुकराणां मधुरं रुतं यस्यां सा । प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणं न प्रदक्षिणमप्रदक्षिणम् । अत्र॰ प्रदक्षिणं सम्पद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य । हरमिति शेषः । **तप इति**—॰प्रगल्भया प्रौढया । 'हन्त' हर्षे । कुतूहलेनेति करणे कर्तरि वा तृतीया । यथा यस्मात् । तपस्विजनेषु दुर्लभं दुष्प्राप्यं दिव्यं रूपं यस्याः । दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तनम् । 'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु ।' इति शाश्वतः । तस्यातिशयः प्रकर्षो यस्याम् । प्रतिपत्तिः उचितकरणानुसंधानम् । अत्र आतिथ्यक्रियाप्रवृत्तिः । अभिजाताभिजनोचिता । विभाव्यते लक्ष्यते । आत्मोदन्तमात्मवृत्तान्तं कथयिष्यतीति संभावयामि । एवं च कृतमतिर्विहितनिश्चयः ॰पदशतमात्रमिव गत्वा गुहामद्राक्षीदित्यन्वयः । अथ गुहां विशेषयन्नाह । **निरन्तरैरिति**

---

१ गन्धर्व. २ पाशुपतव्रतम्. ३ सर्वमेवैतत्. ४ अनुगम्यताम्. ५ अद्भुताकृतिस्तिरो॰. ६ शयप्रति॰.

द्भिस्तमालतरुभिरन्धकारितपुरोभागाम्, उत्फुल्लकुसुमेषु लतानिकुञ्जेषु कूजतां मन्द्रं मन्द्रं मदमत्तमधुलिहां विरुतिभिर्मुखरीकृतपर्यन्ताम् अतिदूरपातिनीनां च धवलशिलातलप्रतिघातोत्पतनफेनिलानामपां प्रस्रवणैरुत्कोटिग्रावविटङ्कविपाट्यमानैरुच्चरद्ध्वनिभिरवशीर्यमाणतुषारशिशिरसीकरासारैराबध्यमाननीहारां हिमहारहरहासधवलैश्शोभयतःक्षरद्भिर्निर्झरैर्द्वारावलम्बितचलच्चामरकलापामिवोपलक्ष्यमाणाम्, अन्तःस्थापितमणिकमण्डलुमण्डलाम्, एकान्तावलम्बितयोगपट्टिकां, विशाखिकाशिखरनिबद्धनालिकेरीफलवल्कलमयधौतोपानद्युगोपेताम्, अवशीर्णाङ्गभस्मधूसरवल्कलशयनीयसनाथैकदेशाम्, इन्दुमण्डलेनेव टङ्कोत्कीर्णेन शङ्खमयेन भिक्षाकपालेनाधिष्ठितां, संनिहितभस्मालाबुकां गुहामद्राक्षीत्। तस्याश्च द्वारि शिलातले समुपविष्टो वल्कलशयनशिरोभागविन्यस्तवीणां ततः पर्णपुटेन निर्झरादागृहीतमर्घसलिलमादाय तां कन्यकां समुपस्थिताम्, अलमतियन्त्रणया कृतमतिप्रसादेन भगवति प्रसीद विमुच्यतामयमत्यादरः, त्वदीयमालोकनमपि सर्वपापप्रशमनमघमर्षणमिव पवित्रीकरणायालम्, आस्यताम्, इत्यब्रवीत्। अनुबध्यमानश्च तया तां सर्वामतिथिसपर्यामतिदूरावनतेन शिरसा सप्रश्रयं प्रतिजग्राह।

मन्द्रं मञ्जु कूजताम्। ०तलेषु यः प्रतिघातः स्खलनं तस्मादुत्पतनं तेन फेनिलानां फेनवताम्। **उदिति**–उत्कोटय ऊर्ध्वाग्रा ये ग्रावाणस्तेषां विटङ्काः शिरोभागास्तैर्विपाट्यमानैर्दीर्यमाणैः। अवशीर्यमाणो दलनां प्राप्यमाणो यस्तुषारो हिमं तस्य शिशिराः शीकरा वातप्रेरितकणास्तेषामासारो वेगवान् वर्षो येषु। एतादृशैः प्रस्रवणैराबध्यमानो नीहारो मिहिका यस्याम्। हिमं च हारो मुक्ताहारश्च हरहासश्च तद्वद्धवलैः स्फीतत्वार्थं हरहासग्रहणम्। एकान्ते एकप्रदेशे अवलम्बिता स्थापिता योगपट्टिका योगाभ्यासार्थं योगिधार्यपट्टविशेषो यस्याम्। तदुक्तं सिद्धान्तशखरे–त्रिविधं योगपदकमाद्यं व्याघ्राजिनोद्भवम्॥ द्वितीयं मृगचर्माढ्यं तृतीयं तन्तुनिर्मितम्। चतुर्मात्रप्रविस्तारं दैर्घ्येण यज्ञसूत्रवत्॥ इति। विशाखिका शिक्यभेदः। 'भूमिशुद्ध्यर्थमाद्रियमाणा लोहयष्टिरूपा' इति भानु०। तस्याः शिखरे निबद्धं नालिकेरीफलस्य वल्कलं त्वक् तन्मयं तन्निर्मितं धौतमुपानद्युगं तेनोपेताम्। अवशीर्णं गलितं यदङ्गभस्म तेन धूसरं यद्वल्कलशयनीयं तेन सनाथ एकदेशो यस्याः। संनिहिता भस्मालाबुका विभूतितुम्बिका यस्याम्। अतियन्त्रणयात्यनुरोधेनात्यायासेन वा। सर्वपापानां प्रशमनं विनाशकम्। अघमर्षणम्'–ऋतं च सत्यं च०' इत्यादि 'अपोहिष्ठा०' इत्यादि सूक्तं च। तच्चान्तर्जले जप्यम्। यथाह बौधायनः—'ऋतं च सत्यं चाद्यघमर्षणं त्रिरन्तर्जले जपन्सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते' इति। 'पातकोपपातकमहापातकानामेकतमसंनिपातेऽघमर्षणमेव जपेत्' इति हारीतः। अत्र बृहद्विष्णुस्तूक्तः ६८ तमे पृष्ठे अन्यस्मृतिवाक्यानि विस्तरभिया नोच्यन्ते। अनुबध्यमानः सनिर्बन्धं प्राथ्यमानः। सपर्या पूजाम्

---

१ गुञ्जतां. २ मधुमत्त. ३ चारुचरत्. ४ खिकानिव०. ५ अलमलम्. ६ अप्यत्र खलु. ७ अनुरुध्यमानः.

कृतातिथ्यया च तया द्वितीयशिलातलोपविष्टया क्षणमिव तूष्णीं स्थित्वा क्रमेण परिपृष्टो दिग्विजयादारभ्य किन्नरमिथुनानुसरणप्रसङ्गेनागमनमात्मनः सर्वमाचचक्षे । विदितसकलवृत्तान्ता चोत्थाय सा कन्यका भिक्षाकपालमादाय तेषामायतनतरूणां तलेषु विचचार । अचिरेण तस्याः स्वयं पतितैः फलैरपूर्यत भिक्षाभाजनम् । आगत्य च तेषां फलानामुपयोगाय नियुक्तवती चन्द्रापीडम् । आसीच्च तस्य चेतसि । नास्ति खल्वसाध्यं नाम तपसाम् । किमतः परमाश्चर्यं यदत्र व्यप[1]गतचेतना अपि सचेतना इवास्यै भगवत्यै समतिसृजन्तः फलान्यात्मानुग्रहमुपपादयन्ति वनस्पतयः । चित्रमिदमालोकितमस्माभिरदृष्टपूर्वम् । इत्यधिकतरोपजातविस्मयश्चोत्थाय तमेव प्रदेशमिन्द्रायुधमानीय व्यपनीतपर्याणं नातिदूरे संयम्य निर्झरजलनिर्वर्तित[2]स्नानविधिस्तान्यमृतरसस्वादून्युपभुज्य[3] फलानि पीत्वा च तुषारशिशिरं प्रस्रवणजलमुपस्पृश्यैकान्ते तावदवतस्थे यावत्तयापि कन्यकया कृतो जलफलमूलमयेष्वाहारेषु प्रणयः ।

इति परिसमापिताहारां निर्वर्तितसन्ध्योचिताचारां शिलातले विश्रब्धमुपविष्टां निभृतमुपसृत्य नातिदूरे समुपविश्य मुहूर्तमिव स्थित्वा चन्द्रापीडः सविनयमवादीत् । भगवति त्वत्प्रसादप्राप्तिप्रोत्साहितेन कुतूहलेनाकुलीक्रियमाणो मानुषतासुलभो लघिमा बलादनिच्छन्तमपि मां प्रश्नकर्मणि नियोजयति । [4]जनयति हि प्रभुप्रसादलवोपि प्रागल्भ्यमधीरप्रकृतेः । स्वल्पाप्येकदेशो[5]वस्थाने कालकला परिचयमुत्पादयति । अणुरप्युपचारपरिग्रहः प्रणयमारोपयति । तद्यदि नातिखेदकरमिव ततः कथनेनात्मानमनुग्राह्य[6]मिच्छामि । अतिमहत्खलु भवद्दर्शनात्प्रभृति मे कौतुकमस्मिन्विषये । कतरन्मरुतामृषीणां गन्धर्वाणां गुह्यकानामप्सरसां वा कुलमनुगृहीतं भगवत्या जन्मना । किमर्थं वास्मिन्कुसुमसुकुमारे नवे वयसि व्रतग्रह-

---

सप्रश्रयं सविनयम् । उपयोगायोपभोगाय । व्यपगतेति व्यपगता चेतना चैतन्यं येषां ते । समतिसृजन्तः सम्यग् वितरन्तः । आत्मनोनुग्रहमानुकूल्यं यद्वा तस्यानुग्रहात्साफल्यं कृतकृत्यत्वमिति यावत् । उपपादयन्ति प्रतिपादयन्ति । उपस्पृश्य भोजनान्त आचमनं कृत्वा । प्रणय आदरः । आहारः कृत इत्यर्थः । निर्वर्तितः समापितः सन्ध्योचिताचारः सायंकालयोग्यो विधिर्यया । निभृतं निःशब्दम् । प्रागल्भ्यं धृष्टताम् । अधीरप्रकृतेश्चञ्चलस्वभावस्य । कालकला कालमात्रा । उपचारः सेवा पूजा वा तस्य परिग्रहः स्वीकारः । प्रणयं स्नेहम् । मरुतां देवताविशेषाणाम् । गुह्यकानां–निधिं रक्षन्ति ये यक्षास्ते वै गुह्यकसंज्ञकाः । इति व्याडिः ॥ कुसुमसुकुमारे

---

१ विगत. २ निवर्तितः ३ उपयुज्य. ४ उपजनयति. ५ एकावस्थाने, वस्थानकाल. ६ अनुगृह्यमाणम्.

णम् । क्वेदं वयः । क्वेयमाकृतिः । क्व चायं लावण्यातिशयः । क्वेयमिन्द्रियाणामुपशान्तिः । तदद्भुतमिव मे प्रतिभाति । किं निमित्तं वानेकसिद्धसाध्यसंबाधानि सुरलोकसुलभान्यपहाय दिव्याश्रमपदान्येकाकिनी वनमिदममानुषमधिवसासि । कश्चायं प्रकारो यत्तैरेव पञ्चभिर्महाभूतैरारब्धमीदृशीं धवलतां धत्ते शरीरम् । नेदमस्माभिरन्यत्र दृष्टश्रुतपूर्वम् । अपनयतु नः कौतुकम् । आवेदयतु भवती सर्वम् । इत्येवमभिहिता सा किमप्यन्तर्ध्यायन्ती तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा निःश्वस्य स्थूलस्थूलैरन्तर्गतां हृदयशुद्धिमिवादाय निर्गच्छद्भिरिन्द्रियप्रसादमिव वर्षद्भिस्तपोरसनिस्यन्दमिव स्रवद्भिर्लोचनविषयं धवलिमानमिव द्रवीकृत्य पातयद्भिरच्छाच्छैरमलकपोलस्थलस्खलितैरवशीर्णहारमुक्ता[1]फलतरलपातैरनुबद्धाबिन्दुभिरार्द्रवल्कलावृतकुचशिखरजर्जरितसीकरैरश्रुभिरामीलितलोचना निःशब्दं रोदितुमारेभे ।

तां च प्ररुदितां दृष्ट्वा चन्द्रापीडस्तत्क्षणमचिन्तयत् । अहो दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानां यदीदृशीमप्याकृतिमनभिभवनीयामात्मीयां कुर्वन्ति । सर्वथा न न कंचन स्पृशन्ति शरीरधर्माणमुपतापाः । बलवती हि द्वन्द्वानां प्रवृत्तिः । इदमपरमधिकतरमुपजनितमतिमहन्मनासि मे कौतुकमस्या बाष्पसलिलपातेन । न ह्यल्पीयसा शोककारणेन क्षेत्रीक्रियन्त एवंविधा मूर्तयः । न हि क्षुद्रनिर्घातपाताभिहता चलति वसुधा । इति संवर्धितकुतूहलश्च[2]

पुष्पवत्कोमले । नवे वयसि तारुण्ये । अनुरूपभावः शाकुन्तले–‘ कुसुममिव लोभनीयं यौवनम् ’ इति । क्वेति महदन्तरं सूचयति । ०संबाधानि संकुलानि । वनमधिवससि–‘उपान्वध्याङ्वसः ’ इत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञायां द्वितीया । तैरेव प्रसिद्धैः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशैः । मुहूर्तमिव मुहूर्तमात्रम् । ‘ मुहूर्तसदृशम् । अत्र सदृशार्थे इवप्रयोगः ’ इति भानु० । स्थित्वा निश्वस्याश्रुभिरामीलितलोचना निःशब्दं रोदितुमारेभे इत्यन्वयः । अधुनाश्रूणि विशेषयन्नाह । **स्थूलेति**–लोचनविषयं लोचनसम्बन्धिनम् । अच्छाच्छैरतिस्वच्छैः ०स्खलितैश्च्युतैः । ०मुक्ताफलवत्तरलः कम्प्रः पातो येषां तैः ।० शिखरयोजर्जरिता विशीर्णाः शीकराः कणा येषाम् । व्यसनानां विपदामुपनिपातानामुपनतीनाम् । अनभिभवनीयामधृष्याम् । उपतापाः संतापकारिणः क्लेशा न कंचन न स्पृशन्तीत्यन्वयः । नद्वयं प्रकृतार्थं गमयति । द्वन्द्वानां सुखदुःखादीनाम् । क्षेत्रीक्रियन्ते स्वविषयीक्रियन्ते । क्षुद्रो निर्घातः भूमावकस्मात्पवनपातेनाभिघातस्तेनाभिहता । वायुना निहतो वायुर्गगनाच्च पतत्यधः । प्रचण्डघोरनिर्घोषो निर्घात इति कथ्यते ॥ उक्तं च वराहमिहिरेण–अनिलोऽनिलेन निहतः क्षितौ पतन्स्वस्वनं करोत्येके । इ० ।

---

[1] हारमुक्तमुक्ता. [2] ०हलश्चास्याः.

शोकस्मरणहेतुतामुपगतमपराधिनमिवात्मानमवगच्छन्नुत्थाय प्रस्रवणादञ्जलिना मुखप्रक्षालनोदकमुपनिन्ये । सा तु तदनुरोधादविच्छिन्नबाष्पजलधारासंतानापि किंचित्कषायितोदरे प्रक्षाल्य लोचने वल्कलोपान्तेन वदनमपमृज्य दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य शनैः प्रत्यवादीत् । राजपुत्र किमनेनातिनिर्घृणहृदयाया मम मन्दभाग्यायाः पापाया जन्मनः प्रभृति वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन । तथापि यदि महत्कुतूहलं तत्कथयामि । श्रूयताम् ।

एतत्प्रायेण कल्याणाभिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापतितमेव यथा विबुधसद्म[१]न्यप्सरसो नाम कन्यकाः सन्ति । तासां चतुर्दश कुलानि । एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्पन्नम् । अन्यद्वेदेभ्यः संभूतम् । अन्यदग्नेरुद्भूतम् । अन्यत्पवनात्प्रसूतम् । अन्यदमृतान्मथ्यमानादुत्थितम् । अन्यज्जलाज्जातम् । अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम् । अन्यत्सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम् । अन्यद्भूमेरुद्भूतम् । अन्यत्सौदामनीभ्यः प्रवृत्तम् । अन्यन्मृत्युना निर्मितम् । अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम् । अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेररतिप्रभूतानां कन्यकानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च बभूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् । एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि । गन्धर्वाणां तु दक्षात्मजाद्वितयसंभवं तदेव कुलद्वयं जातम् । अत्र[२] मुनेस्तनयै[३]श्चित्रसेनादीनां पञ्चदशानां भ्रातृणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः स किल सकलत्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमो भगवता समस्तसुरमौलिमालालालितचरणनलिनेनाखण्डलेन[४] सुहृच्छब्देनोपबृंहितप्रभाव. सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमसिलतामरीचिनिचयमेचकितेन बाहुना समुपार्जितं शैशव

तदनुरोधात्तद्वचनादरात् । अविच्छिन्नं बाष्पजलधारायाः संतानं यस्याः । किंचित्कषायितं रक्तमुदरं ययोः । अश्रवणीयेनानाकर्णनीयेन । एतद्-यथेत्यादिना वक्ष्यमाणम् । कल्याणे मङ्गल अभिनिवेश आग्रहो यस्य तस्य भवतः । विबुधसद्मनि-विशेषेण बुद्ध्यन्त इति विबुधास्तेषां सद्मनि स्वर्गे । अप्सरसः-‘ अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्माद्वरस्त्रियः । उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ’ अद्भ्यः सरन्तीत्य ॥ इति रामायणे आसामुत्पत्तिर्वर्णिता । सौदामनीभ्यो विद्युद्भ्यः । सुदामाऽद्रिर्मेघो वा तत्र भवा सौदामनी । अत्रास्मिन्कुलद्वयमध्ये । गुणैरधिको वरीयान् । समस्तसुराणां मौलिमाला किरीटपरम्परा तया लालितमभ्यर्चितं चरणनलिनं पादपद्मं यस्य तेन । आखण्डलेनेन्द्रेण । उपबृंहितो वर्धितः प्रभावो यस्य । असिलतानां खड्गानां मरीचिनिचयेन किरणजालेन

१ विबुधपुर. २ तत्र. ३ तनयः सेनादीनाम्. ४ अरविन्दजेन.

एवाप्तवान् । इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणानन्तरे किंपुरुषनाम्नि वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः । तत्र च तद्भुजयुग[1]परिपालितान्यनेकानि गन्धर्वशतसहस्राणि प्रतिवसन्ति । तेनैव चेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितम् । इदं चाच्छोदाभिधानमतिमहत्सरः खानितम् । अयं च भवानीपतिरुपरचितो भगवान् । अरिष्टायास्तु पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां सोदर्याणां षण्णां ज्येष्ठो हंसो नाम जगद्विदितो गन्धर्वस्[2]तस्मिन्द्वितीये गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्यपदमासादितवान् । अपरिमितगन्धर्वबलपरिवा[3]रस्य तस्यापि स एव गिरिरधिवासः । यत्तु तत्सोम[4]मयूखसंभूतानामप्सरसां कुलं तस्मात्किरणजला[5]नुसारगलितेन सकलेनेव रजनिकरकलाकलापलावण्येन निर्मिता त्रिभुवननयनाभिरामा भगवती द्वितीयेव गौरी गौरीति नाम्ना हिमकरकिरणावदातवर्णा कन्यका प्रसूता । तां च द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिर्हंसो मन्दाकिनीमिव क्षीरसागरः प्रणयिनीमकरोत् । सा तु भगवता मकरके[6]तनेनेव रतिः शरत्समयेनेव कमलिनी हंसेन संयोजिता सदृशसमागमोपजनितामतिमहतीं मुदमुपगतवती । निखिलान्तःपुरस्वामिनी च तस्याभवत् ।

तयोश्च तादृशयोर्महात्[7]मनोरहमिदृशी विगतलक्षणा शोकाय केवलमनेकदुःखसहस्रभाजनमेकैवात्मजा समुत्पन्ना । तातस्त्वनपत्यतया सुतजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मज्जन्माभिनन्दितवान् । अवाप्ते च दशमेऽहनि कृतयथोचितसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । साहं पितृभवने बालतया कलमधुरप्रलापिनी वीणेव गन्धर्वाणामङ्कादङ्कं संचरन्त्यविदितस्नेहशो-

---

मेचकितेन श्यामलितेन । भारतवर्षात्–'उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र संततिः ॥ ' इत्युक्तात् । अनन्तरेऽव्यवहितान्तरे । कानयति दीपयति स्मरादि इति काननमुपवनम् । सोदर्याणां भ्रातॄणाम् । समाने उदरे शयितः सोदर्यः । ' समानोदरे शयितः ' इति यत् । ' विभाषोदरे ' इति समानस्य वा सः । तेन ' समानोदर्यः ' इत्यपि । **किरणेति**–किरणा एव जलं तस्यानुसारस्तेन गलितं तेन । इति भानु० । हिमकरश्चन्द्रस्तस्य किरणवदवदातो गौरो वर्णो देहकान्तिर्यस्याः । **शरदिति**–शरदि हि कमलिन्यो कामपि सरोजलक्ष्मीं दधत इति प्रसिद्धम् । **विगतेति**–विगतानि लक्षणानि शुभचिह्नानि यस्याः । सुतजन्मातिरिक्तेन पुत्रजन्मातिशयानेन । समाचारः शास्त्रशिष्टाचारप्राप्तो विधिः । **कलेति**–अव्यक्तमनोहरं व्याहरन्ती शब्दायमाना चेत्युभयोर्विशेषणम् । अविदितः स्नेहः प्रीतिः शोको दुःखं तयोरायासः यस्मिन्नत एव मनोहरं

---

१ युगल. २ कुले द्वितीयेऽस्मिन्. ३ परिचारकस्य. ४ पीयूष, ०मयूखसंभवम्. ५ जाला०, ०अनुसरण. ६ केतुना. ७ महात्मनोर्महता क्लेशेनाभिलाषेण कालेन च केवलम्.

कार्या[1]समनोहरं शैशवमतिनी[2]तवती । क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन मधुमास इव नवपल्लवेन नवपल्लव इव कुसुमेन कुसुम इव मधुकरेण मधुकर इव मदेन नवयौवनेन पदम् ।

अथ विजृम्भमाणनवनलिनवनेष्व[3]कठोरचूतकलिकाकलापकृतका[4]मुकोत्कलिकेषु, कोमलमलयमारुतावतारतरङ्गितानङ्गध्वजांशुकेषु, मदकलितकामिनीगण्डूषसीधुसेकपुलकितवकुलेषु, मधुकरकुलकलङ्ककालीकृतकालेयककुसुमकुड्मलेषु, अशोकतरुताडनारणितरमणीमणिनूपुरझङ्कारसहस्रमुखरेषु विकसन्मुकुलपरिमलपुञ्जितालिजालमञ्जुसिञ्जितसुभगसहकारेषु, अविरलकुसुमधूलिवालुकापुलिनधवलितधरातलेषु, मधु[6]मदविडम्बितमधुकरकदम्बकसंवाह्यमानलतादोलेषु, उत्फुल्लपल्लवलव[7]लीलीयमानमत्तकोकिलोल्लासितमधुसीकरोद्दा[8]मदुर्दिनेषु,

---

रमणीयम् । **अथेति**–अथ मधुमासदिवसेषु एकदाम्बया सहेदमच्छोदं सरः स्नातुमभ्यागममित्यन्वयः । अथ मधुमासदिवसान्विशिनष्टि–०नलिनवनानि कमलखण्डानि । अकठोराः कोमला याश्चूतकलिकाः सहकारकोरकास्तासां कलापेन कृता जनिता कामुकानां कामिजनानामुत्कलिकोत्कण्ठा येषु । चूताङ्कुरस्य मदनबाणान्यतमत्वात्कामोद्दीपकत्वम् । तदुक्तम्–अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥ इति । आह च कालिदासः–'अमदयत्सहकारलता मनः सकलिका कलिकामजितामपि ।' इति । 'नीते समाप्तिं नवचूतबाणे' इति च । कोमलो मन्दसंचारी आह्लादकारी वा यो मलयमारुतस्तस्यावतारेणागमनेन तरङ्गितान्यनङ्गध्वजांशुकानि येषु । वसन्ते मदनमहोत्सवे हि प्रतिगृहं कामिनोनङ्गध्वजारोपणं कुर्वन्तीति प्रसिद्धम् । मदेन कलिता व्याप्ता या कामिन्यस्तासां गण्डूषसीधुर्मुखचुलिकीकृत आसवः तस्य सेकेन पुलकिता उत्कलिका बकुलाः केसरवृक्षा येषु । तदुक्तम्–'पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः शोकं जहाति बकुलो मुखसीधुसिक्तः । आलोकितः कुरबकः कुरुते विकासमालोडितास्तिलक उत्कलिको विभाति ।' इति । स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियंगुर्विकसति बकुलः सीधुगण्डूषसेकात्–इत्यादि पद्यं ९९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । मधुकरकुलमेव कलङ्कः श्यामिका तेन कालीकृताः श्यामीकृताः कालेयकानां जायकानां कालीयचन्दनानां वा कुसुमकुड्मला येषु । अशोकतरुताडनेषु विकासार्थं पादाहतिषु रणितानि यानि मणिनूपुराणि इ० । **विकसदिति**–उन्मिषत्कुड्मलामोदेनैकत्रमिलितं यदलिजालं तस्य मञ्जुसिञ्जितेन मधुरगुञ्जारवेण सुभगा मनोहराः सहकारा येषु । अविरला निबिडा या कुसुमधूलिः पुष्पपरागः सैव धवलत्वसाम्याद्वालुकापुलिनं तेन धवलितं धरातलं येषु । **मध्विति**–मधुमदेन पुष्पासवमदेन विडम्बिता विह्वलीकृता ये मधुकरास्तेषां कदम्बकेन समूहेन संवाह्यमाना इतस्ततश्चालिता लता एव दोला येषु । उत्फुल्लपल्लवा उद्गतकिसलया या लवल्यस्तासु लीयमाना ये मत्तकोकिलास्तैरुल्लासिता ऊर्ध्वं विप्रकीर्णा ये मधुसीकराः पुष्परसकणास्तैरुद्दामात्युत्कटं दुर्दिनं येषु ।

---

१ कायासम. २ अतीतवती. ३ अनेक०. ४ काम्युत्क. ५ रमणीय. ६ असकृन्मधु. ७ वल्ली. ८ उद्गम.

प्रोषितजनजायाजीवोपहारहृष्टमन्मथास्फालितचापरवभयस्फुटितपथिकहृदयरुधिरोर्द्रमार्गेषु, अविरतपतत्कुसुमशरपतत्त्रिपत्त्र[2]सूत्कारबधिरीकृतदिङ्मुखेषु, दिवापि प्रवृत्तान्त[3]र्मदनरागान्धाभिसारिकासार्थसंकुलेषु, उद्वेलरतिरससागरपूरप्लावितेषु सकलजीवलोकहृदयानन्ददायके[4]षु मधुमासदिवसेषु एकदाहमम्बया सह मधुमासविस्तारितशोभं प्रोत्फुल्लनवनलिनकुमुदकुवलयकह्लारमिदमच्छोदं सरः स्नातुमभ्यागमम्[5] । अत्र च स्नानार्थमागतया भगवत्या पार्वत्या तटशिलातलेषु विलिखितानि सभृङ्गिरिटीनि पांशुनिमग्नकुशपदमण्डलानुमितमुनिजनप्रणामप्रदक्षिणानि त्र्यम्बकप्रतिबिम्बकानि वन्दमाना, [6]भ्रमरभरभुग्नगर्भके[7]सरजर्जरकुसुमोपहाररम्योयं लतामण्डपः, परभृतनखकोटिपाटितकुड्मलनालविवरविगलितमधुनिकरधा[8]रः सुपुष्पितोयं सहकारतरुः, उन्मदमयू[9]रकुलकलक-

---

प्रोषिताः प्रवासं गता ये जनास्तेषां जायानां जीवानां प्राणानामुपहारैरुपहरणैर्हृष्टो मुदितो यो मन्मथस्तेनास्फालितः परामृष्टो यश्चापस्तस्य रवाद्यद्भयं तेन स्फुटितानि विदीर्णानि यानि पथिकानां पान्थजनानां हृदयानि तेषां रुधिरेणार्द्राः क्लिन्ना मार्गा येषु । वसन्तागमे हि प्रोषितभर्तृकाः कामिन्यो मदनाभिभूताः प्राणांस्त्यजन्ति । यथा माघे– ' कुसुमकार्मुककार्मुकसंहितद्रुतशिलीमुखखण्डितविग्रहाः । मरणमप्यपराः प्रतिपेदिरे (६०१६)' इति । पथिकाश्च कामिनीविरहातुरा विशीर्णहृदया भवन्तीति कविवर्णनम् । उक्तं च ' समवलोक्य विलासवनस्थलीं न पथिकैः पथि कैः पतितं भुवि । मलयजद्रुमसौरभमेदुरोदरसमीरसमीरितवल्लरीम् ' ॥ इत्या० ॥ अविरतं पतन्तो ये कुसुमशरपतत्त्रिणो मदनमार्गणास्तेषां पत्त्राणां पक्षाणां सूत्कारैः फूत्कारैर्बधिरीकृतानि दिङ्मुखानि येषु । ' पत्त्रं तु वाहने पर्णे स्यात्पक्षे शरपक्षिणोः । ' इति मेदिनी । अविरतं निरन्तरं पतन्त उपविशन्त इत्यर्थः । कुसुमशरेषु पुष्पकाण्डेषु । ' शरः काण्डतेजनयोः ' इत्यनेकार्थः ॥ ये पतत्त्रयस्तेषां पत्त्रसूत्कारेण पक्षाव्यक्तशब्देन बधिरीकृतमेडीकृतं दिङ्मुखं येषु ' । इति तु भानु० । प्रवृत्तो विजृम्भितोन्तर्हृदये यो मदनरागस्तेनान्धा विवेकज्ञानशून्या या अभिसारिकास्तासां सार्थेन समूहेन संकुलेषु सेकीर्णेषु । अभिसारिकालक्षणं वसन्तराजीये ' मदेन मदनेनापि प्रेरिता शिथिलत्रपा । योत्सुकाभिसरेत्कान्तं सा भवेदभिसारिका ' । इति । ' अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका ' ॥ इति सा० द. कारोपि । उद्गतो वेलामुद्वेलः । मधुमासेन वसन्तेन विस्तारिता गुणाधिक्यं नीता शोभा श्रीर्यस्य । भृङ्गिरिटी शिवगणभेदौ । त्र्यम्बकस्य प्रतिबिम्बकान्यालेख्यानि । भ्रमरभरेण भुग्नाः कुञ्चिता गर्भकेसरा अन्तःकिञ्जल्कास्तैर्जर्जरो यः कुसुमोपहारः पुष्पसमूहस्तेन रम्यः । परभृताः कोकिलास्तेषां नखकोटिभिर्नखराग्रैः पाटितानि यानि कुड्मलनालानि मुकुलकाण्डास्तेषां विवरेभ्यो विगलिता

---

1 आर्द्रीकृत० किंशुकसमाकीर्णेषु, रुधिरार्द्रमार्गेष्विव किंशुकसमाकीर्णमार्गेषु. २ पक्षबधिरीकृत, पत्त्रफूत्कारबधिरीकृत. ३ प्रवृत्तमदन. ४ आनन्दकेषु. ५ अभ्यपतम्. ६ पत्त्रमय; भुग्न–भग्न. ७ शाखान्तरनर्तकजर्जर. ८ मधुधारः. ९ सकलमयूर, मयूरकलकल.

लभीतभुजङ्गमुक्ततला शिशिरेयं चन्दन[1]वीथिका, विकचकुसुमपुञ्जपातसूचितवनदेवताप्रेङ्खोलनशोभनेयं लतादोला, बहलकुसुमरजःपटलमग्नकलहंसपदलेखमतिरमणीयमिदं तीरद्रुमतलम्, इति स्निग्धमनोहरतरोद्देशदर्शनलोभाक्षिप्तहृदया सह सखीजनेन व्यचरम्।

एक[2]स्मिंश्च प्रदेशे झटिति वना[3]निलेनोपनीतं निर्भरविकसितेपि काननेभिभूतान्यकुसुमपरिमलं विसर्पन्तमतिसुरभितयानुलिम्पन्तमिव तर्पयन्तमिव पूरयन्तमिव घ्राणेन्द्रियमहमहमिकया मधुकरकुलैरनुबध्यमानमनाघ्रातपूर्वममानुषलोकोचितं कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम्। कुतोयमित्युपारूढकुतूहला चाहं मुकुलितलोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरीवाकृष्यमाणा कौतुकतरलाभ्यधिकतरोपजातमणि[3]नूपुरझङ्काराकृष्टसरःकलहंसानि कतिचित्पदानि गत्वा हर[4]हुताशनेन्धनीकृतमदनशोकविधुरं वसन्तमिव तपस्यन्तम्, अखिलमण्डलप्राप्त्यर्थमीशानशिरःशशाङ्कमिव धृतव्रतम्. अयुग्मलोचनं वशीकर्तुकामं काममिव सनियमम्, अतितेजस्वितया प्र[5]चलत्तडिल्लतापञ्जरमध्यगतमिव ग्रीष्मदिवसदि[6]वसकरमण्डलोदरप्रविष्टमिव ज्वलनज्वालाकलापमध्यस्थितमिव विभाव्यमानम्, उन्मिषन्त्या बहुलबहुलया दीपिकालोकपिङ्गलया देहप्रभया कपिलीकृतकाननं कनकमयमिव तं प्रदेशं कुर्वाणं रोचनारसलुलितप्रतिसरसमानसुकुमार[7]-

---

मधुनिकरधारा रससमूहततिर्यस्मिन्। विकचानि कुसुमानि तेषां पुञ्जस्य पातेन सूचितं वनदेवतानां प्रेङ्खोलनमान्दोलनं तेन शोभना मनोज्ञा। बहलं यत्कुसुमरजःपटलं तस्मिन्मग्ना कलहंसपदलेखा यस्मिन्। स्निग्धो मधुरो मनोहरतरोऽतिशयेन चित्ताकर्षी य उद्देशः प्रदेशस्तस्य दर्शनलोभेनाक्षिप्तं बलवद् गृहीतं हृदयं यस्याः। अहमहमिकयाहंपूर्विकया। **कुत इति**–कुतोऽयं गन्ध इत्युपारूढकुतूहलाहं स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यमित्यन्वयः। मुकुलितलोचनाऽर्धनिमीलिताक्षी। कौतुकेन तरलानि कम्प्राण्यत एवाधिकतरोपजातमणिनूपुरझङ्कारेणाकृष्टसरःकलहंसानि। अथ कुमारकविशेषणानि–**हरेति** न इन्धनमनिन्धनं, अनिन्धनमिन्धनं सम्पद्यमानः कृतः इन्धनीकृतः। हरेण हुताशनस्य तृतीयनेत्राग्नेरिन्धनीकृतः इ.। वसन्तमिव तस्य तत्सखत्वात्। 'इयं च सुरभिगन्धसाम्यादुत्प्रेक्षा इति भानु०। अखिलमण्डलं षोडशकलात्मकम्। शशिकलासाम्येन तस्य स्निग्धमधुरत्वं सूचितम्। रूपातिशयसाम्येनाह। **अयुग्मेति**–अयुग्मलोचनं त्रिनेत्रं शिवम्। सनियमं व्रतं चरन्तम्। **ग्रीष्मेति**–ग्रीष्मदिवसेषु यद् दिवसकरमण्डलं इ०। उन्मिषन्त्यास्फुरन्त्या बहुलबहुलया अत्र वीप्सयोत्तरोत्तरं स्फारीभावः सूचितः। कपिलीकृतं पिशङ्गीकृतं काननं येन अत एव कनकेति। रोचनारसेन गोरोचनाद्रवेण लुलितो भावितो यः प्रतिसरो हस्तसूत्रं तत्समाना सुकुमारा पिङ्गला च जटा यस्य।

---

[1] चन्दनवनवीथिका [2] अथैकस्मिन्. [3] निलोप० नूपुरमणि. [4] हरनयन. [5] प्रचलिततडिल्लतापञ्जरगतम्. [6] दिनकर. [7] ०मारजटम्.

पिङ्गलजटं, पुण्यपताकायमानया सरस्वतीसमागमोत्कण्ठाकृतचन्दनलेखयेव भस्मललाटिकया बालपुलिनलेखयेव गङ्गाप्रवाहमुद्ध्मा[1]समानम्, अनेकशापभ्रुकुटिभवनतोरणेन भ्रूलताद्वयेन विराजितम्, अत्यायततया लोचनमयीं मालामिव ग्रथितामुद्वहन्तं, सर्वहरिणैरिव दत्तलोचनशोभासंविभागम्, आयतोत्तुङ्गघ्राणवंशम्, अप्राप्तहृदयप्रवेशेन नवयौवनरागेणेव सर्वात्मना पाटलीकृताधररुचकम्, अनुद्भि[2]न्नश्मश्रुत्वादनासादितमधुकरावलीवलयपरिक्षेपविलासमिव बालकमलमाननं दधानम्, अनङ्गकार्मुकगुणेनेव कुण्डलीकृतेन तपस्तडागकमलिनीमृणालेनेव यज्ञोपवीतेनालंकृतम्, एकेन सनालबकुलफलाकारं कमण्डलुमपरेण मकरकेतुविनाशशोकरुदिताया रतेरिव बाष्पजलबिन्दुभिरारचितां स्फटिकाक्ष[3]मालिकां करेण कलयन्तम्, अनेकविद्यापगासंगमावर्तनिभया नाभिमुद्रयोपशोभमानम्, अन्तर्ज्ञाननिराकृतस्य मोहान्धकारस्या[4]पयानपदवीमिवाञ्जनरजोलेखाश्यामलां रोमराजिमुदरेण तनीयसीं[5] बिभ्राणम् आत्मतेजसा विजित्य सवितारमा[6]गृहीतेन परिवेषमण्डलेनेव मौञ्जमेखलागुणेन परि-

---

पुण्यस्य पताका वैजयन्ती तद्वदाचरन्त्या । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च इत्याचारार्थे क्यङ् । **सरस्वतीति**–सरस्वत्याः समागमाय या उत्कण्ठा तया । तज्जनिततापशान्त्यर्थमिति यावत् । कृता या चन्दनलेखा तयेव । भस्मललाटिकया विभूतिपुण्ड्रकेण । अनेका याः शापभ्रुकुटयस्तत्तच्छापावसरे भ्रूविकारास्तासां भवनं गृहं तस्य तोरणेन बहिर्द्वारोपरिभागेन धनुराकृतिरूपेणेव स्थितेन । दत्तो लोचनशोभायाः संविभागो यस्मै । घ्राणं वंश इव घ्राणवंशः । पाटलीकृतं रक्तीकृतमधरो रुचकं बीजपूर इवाधररुचकं यस्य । 'रुचकं बीजपूरे स्यात्' इति मेदिनी । **अनुद्भिन्नेति**–अनुद्भिन्नानि श्मश्रूणि मुखलोमानि यस्य तस्य भावस्तस्मादनासादितोऽप्राप्तो मधुकरावली एव वलयं तस्य परिक्षेपरूपो विलासो येन तत् । तप एव तडागः कासारस्तस्य या कमलिनी तस्या मृणालेन । एकेन करेण सनालं सवृन्तं यद्बकुलफलं तस्येवाकारो यस्य तम् । कस्योदकस्य मण्डं लुनातीति कमण्डलुर्जलकरङ्कः । अत्र मनुः–वैणवीं धारयेत् । [ब्रह्मचारी] यष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ' । इति । कलयन्तं धारयन्तम् । अनेकाश्चतस्रश्चतुर्दश वा या विद्यास्ता एवापगाः सरितस्तासां संगमेनैकत्रसंपातेन य आवर्तोऽम्भसां भ्रमस्तन्निभया तत्सदृश्या । अन्तर्ज्ञानेन तत्त्वज्ञानेन निराकृतस्य मोहोऽज्ञानमेवान्धकारस्तस्यापयानपदवीं बहिर्निर्गममार्गम् । परिवेष उपसूर्यकमण्डलम् । तस्मिन्सूर्यस्येव स्वत्वात्तं विजित्य गृहीतेनेवेत्युत्प्रेक्षा । **मौञ्जीति**–अत्र मनुः–' मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।'

---

१ उद्ध्मायमानम्. २ अनुद्भूत, ०श्मश्रुराजित्वात्. ३ स्फटिकग्रालिकाक्ष. ४ अपनयन. ५ तनीयसा तनीयसीम्. ६ परिगृहीतेन.

क्षिप्तजघनभागम्, अभ्रगङ्गास्रोतोजलप्रक्षालितेन जरच्चकोरलोचनपुटपाटलकान्तिना मन्दारवल्कलेनोपपादिताम्बरप्रयोजनम्, अलंकारमिव ब्रह्मचर्यस्य, यौवनमिव धर्मस्य, विलासमिव सरस्वत्याः, स्वयंवरपातिमिव सर्वविद्यानां, संकेतस्थानमिव सर्वश्रु[1]तीनां, निदाघकालमिव साषाढं, हिमसमयकाननमिव स्फुटितप्रियङ्गुमञ्जरीगौरं, मधुमासमिव कुसुमधवलतिलकभूतिभूषितमुखम्, आत्मानुरूपेण सवयसापरेण देवतार्चनकुसुमान्युच्चिन्वता तापसकुमारेणानुगतम्, अतिमनोहरं स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यम् ।

तेन च कर्णावतंसीकृतां वसन्तदर्शनानन्दितायाः स्मितप्रभामिव वनश्रियः, मलयमारुतागमनार्थ[2]लाजाञ्जलिमिव मधुमासस्य, यौवनलीलामिव कुसुमलक्ष्म्याः, सुरतपरिश्रमस्वेदजकणजालकावलीमिव रतेः, ध्वजचिह्नचामरपिच्छिकामिव मनोभवगजस्य, मधुकरकामुकाभिसारिकां, कृत्तिकातारास्तबकानुकारिणीम्, अमृतबिन्दुनिस्यन्दिनीम्, अदृष्टपूर्वां कुसुममञ्जरीमद्राक्षम् । अस्याः परिभूतान्यकुसुमामोदो नन्वयं परिमल इति मनसा निश्चित्य तं तपोधनयुवानमीक्षमाणाहमचिन्तयम् । अहो रूपातिशयनिष्पादनोपकरणकोष[3]स्याक्षीणता विधातुः । यत्त्रिभुवनाद्भुतरूपसंभारं भगवन्तं कुसुमायु-

---

इति। मन्दारः कल्पवृक्षः। स्वयंवरेति—अनेनास्य स्वाभाविकी सर्वविद्योपस्थितिः सूचिता। आषाढः पालाशदण्डः। पक्षे तन्नामा मासः। **स्फुटितेति**—स्फुटितोद्भिन्ना या प्रियङ्गुमञ्जरी तद्वद्गौरं तया गौरं च। कुसुमवद्धवला या तिलकभूतिः तयेत्या०। पक्षे कुसुमधवला ये तिलकवृक्षाः। 'तिलकः क्षुरकः श्रीमान्' इत्यमरः। तेषां भूत्या समृद्ध्या भूषितमुखम्। वसन्तसमय एव तिलकानां पुष्पोद्गमात्। समानं वयो यस्य तेन। तेन च कर्णावतंसीकृतां श्रवणशेखरतां नीतां कुसुममञ्जरीमद्राक्षम्। तामेव वर्णयति। **ध्वजेति**—ध्वजस्य वैजयन्त्याश्चिह्नभूता चामरपिच्छिका तामिव। मनोभव एव गजस्तस्य। तस्या भ्रमरैरनुबध्यमानत्वादाह—मधुकरा एव कामुकास्तानभिसारयते असावभिसारिका ताम्। कृत्तिका षट्तारात्मकं नक्षत्रम्। तस्यास्तारास्तासां स्तबकस्तदनुकारिणीम्। कृत्तिकानां क्षुरतुल्याकारत्वं केचिदाहुः। अन्ये तु शकटाकारत्वं वर्णयन्ति। 'ननु' अवधारणे। 'ननु प्रश्नेप्यनुनयेनुज्ञाने व्यवधारणे।' इति विश्वः। **रूपेति**—उपकरणकोषस्य सामग्रीसमूहस्य। अक्षीणताऽक्षयत्वम्। 'कौशलस्य' इति पाठे रूपनिष्पादने उपकरणं सहायभूतं कौशलं तस्य। रूपसंभारो रूपसम्पत्। तदाकारात्

---

[1] सर्वश्रुतानाम्. [2] आगमनार्थम्. [3] कौशलस्य.

षमुत्पाद्य तदाकारातिरिक्तरूप[1]राशिरयमपरो मुनि[2]र्मायामयो मकरकेतुरुत्पादितः । मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिबिम्बं विरचयता लक्ष्मीलीलावासभवनानि कमलानि सृजता प्र[3]जापतिना प्रथममेतदाननाकारकरणकौशलाभ्यास एव कृतः । अन्यथा किमिव हि सदृशवस्तुविरचनायां कारणम् । अलीकं चेदं यथा किल सकलाः कलाः कलावतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुषुम्णनाम्ना रश्मिना रविरापिबतीति । ताः खल्वस्य गभस्तयः समस्ता वपुरिदमाविशन्तीति । कुतोन्यथा रूपापहारिणि क्लेशबहुले तपसि वर्तमानस्येदं लावण्यम् । इति विचिन्तयन्तीमेव मामविचारितगुणदोषविशेषो रूपैकपक्षपाती नवयौवनसुलभः कुसुमायुधः कुसुमस[4]मयमद इव मधुकरीं परवशामकरोत् ।

उच्छ्वसितैः सह विस्मृतनिमेषेण किंचिदामुकुलितपक्ष्मणा जिह्मिततरलतरतारासारोदरेण दक्षिणेन चक्षुषा सस्पृहमापिबन्तीव किमपि याचमानेव त्वदायत्तास्मीति वदन्तीवाभिमुखं हृदयमर्पयन्तीव सर्वात्मनानुप्रविशन्तीव तन्मयतामिव गन्तुमीहमाना मनोभवाभिभूतां त्रायस्वेति शरणमिवोपयान्ती देहि हृदयेवकाशमित्यर्थितामिव दर्शयन्ती हा हा किमिदमसांप्रतमतिह्रेपणमकुलकुमारीजनोचितमिदं मया प्रस्तुतमिति जानानाप्यप्रभवन्ती करणानां

कुसुमायुधाकारादतिरिक्तमधिकं रूपं तस्य राशिः । मुनिमायामयो मुनिछद्मवेषधारी । **मन्य इति**-एतस्याननस्याकारकरणे कौशलं तस्याभ्यासः तद वाप्त्यर्थं पुनः पुनः करणम् । अलीकं मिथ्यावादः । कलावतश्चन्द्रस्य । बहुलपक्षे कृष्णपक्षे । सुषुम्णो रश्मिविशेषः । तदुक्तं विष्णुपुराणे-सूर्यरश्मिः सुषुम्नो (म्णो) यस्तर्पितस्तेन चन्द्रमाः । कृष्णपक्षेऽमरैः शश्वत्पीयते वै सुधामयः ॥ इति । सुषुम्णा-म्ना इत्यपि क्वचित् । तर्हि किं सत्यमित्याकाङ्क्षायामाह ता इति । अविचारितः सम्यगनालोचितो गुणदोषयोः विशेषस्तारतम्यभावो येन । पक्षे पातः पक्षपातः । रूपमेवैकं मुख्यं तस्मिन् पक्षपातो यस्य । एतादृशः कुसुमायुधो मां परवशामकरोत् । **उच्छ्वसितैरिति**-निरुद्धनिश्वासा निमेषशून्येन चक्षुषात्यादरेण विलोकयन्तीत्यर्थः । **जिह्मितेति**-जिह्मिता वक्रा तरलतरातिचञ्चला याताराऽक्षिपुत्तलिका तया सारं श्वेतकृष्णमिश्रभावात्कर्बुरमुदरं यस्य तेन । सस्पृहं साभिलाषं पिबन्त्यत्यादरेण पश्यन्ती । असाम्प्रतमयुक्तम् । युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः । **अकुलेति**-कुले स्वकुलाचारे स्थिता कुमारी कुलकुमारी तस्या उचितं न

---

[1] रूपातिशयराशिः. [2] मुनिर्माया. [3] ब्रह्मणेतरान. [4] कुसुमासवमदः.

स्तम्भितेव लिखितेवोत्कीर्णेव संयतेव मूर्छितेव केनापि विधृतेव निष्पन्दसकलावयवा तत्कालाविर्भूतेनावष्टम्भेनाकथिताशिक्षितेनानाख्येयेन स्वसंवेद्येन केवलं न विभाव्यते किं तद्रूपसंपदा किं [1]मनसा किं मनसिजेन किमभिनवयौवनेन किमनुरागेणेवोपदिश्यमाना किमन्येनैव केनापि प्रकारेणाहमपि न जानामि कथं कथमिति तमतिचिरं व्यलोकयम् । उत्क्षिप्य नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन पृष्ठतः प्रेर्यमाणेव पुष्पधन्वना कथमपि मुक्तप्रयत्नमप्यात्मानमधारयम् । अनन्तरं च मे[2]न्तर्मदनावकाशमिव दातुमाहितसंताना निरीयुः श्वासमरुतः । साभिलाषं हृदयमाख्यातुकाममिव स्फुरितमुखमभूत्कुचयुगलम् । [3]स्वेदसलिललवलेखाक्षालितेवागलल्लज्जा । मकरध्वजनिशितशरनिकरनिपातत्रस्तेवाकम्पत गात्रयष्टिः । तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिव कुतूहलादालिङ्गनलालसेभ्योऽङ्गेभ्यो निरगाद्रोमाञ्चजालकम् । अशेषतः स्वेदाम्भसा धौतश्चरणयुगलादिव हृदयमविशद्रागः ।

भवतीति तथा । प्रस्तुतमारब्धम् । करणानामिन्द्रियाणां । स्तम्भिता जडीकृता । निष्पन्दा निश्चेष्टाः सकला अवयवा यस्याः सा । अवष्टम्भेन निश्चेष्टताप्रयोजकेन सात्त्विकविकारविशेषेण । 'स्तम्भः प्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ स्तम्भोस्मिन्निष्क्रियाङ्गता ॥' इति दशरूपकम् । अवष्टम्भं विशेषयति अकथितेति—स्वयमेवोपस्थितेनेत्यर्थः । अनाख्येयेनानिर्वचनीयेन । स्वसंवेद्येन स्वेनैव ज्ञातुं शक्येन । स्वमात्रसाक्षिकेणेति वा । पुनश्च कथंभूता । उपदिश्यमाना । केन इ विभाव्यते निश्चीयते किं तद्रूपसम्पदा इ० । **कथं कथमिति**—कथं तमतिचिरं व्यलोकयमिति न जानामि किंतु तं व्यलोकयमिति सत्यमिति भावः । अथ तस्यास्तदर्थं पर्युत्सुकत्वमाह उत्क्षिप्येति । मुक्तप्रयत्नं मुक्तः प्रयत्नः शरीरावयवव्यापाररूपो येन तम् । अधारयम्—अनेन धृतिर्नाम व्यभिचारिभाव उक्तः । अवकाशं वसतिस्थानम् । कुचयुगलं कर्तृ । साभिलाषं हृदयमाख्यातुमिच्छदिव । अनेनाभिलाष उक्तः । **स्वेदेति** अनेन स्वेदो नाम सात्त्विकभाव उक्तः । अगलल्लज्जा—अनेन उन्मादो ध्वनितः । अथ वेपथुं नाम सात्विकभावान्तरमाह—मकरध्वजेति । रोमाञ्चमाह तद्रूपेति । लालसेभ्यः—अनेनौत्सुक्यमुक्तम् । अथ शृङ्गारस्य स्थायिभावं रत्याख्यं प्रदर्शयन्नाह -**अशेषत इति** । अत्र स्थायिनोभिलाषादयोऽनुभावाः । श्वासस्फुरणादयो विभावाश्चेति ज्ञेयम् । स्थायिलक्षणमाह दशरूपककृत्—विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः । आत्मभावं नयत्यन्यान्स स्थायी लवणाकरः ॥ इति । 'विभावा अनुभावाश्च कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।'

---

१ कान्त्या. २ तन्मदनेन, अन्तर्मदनेन. ३ स्वेदलव.

आसीच्च मम मनसि शान्तात्मनि दूरीकृतसुरतव्यतिकरेऽस्मिञ्जने मां निक्षिपता किमिदमनार्येणासदृशमारब्धं मनसिजेन। एवं च नामातिमूढं हृदयमङ्गनाजनस्य यदनुरागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम्। क्वेदमतिभास्वरं धाम तेजसां तपसां च। क्व च प्राकृतजनाभिनन्दितानि मन्मथ[1]परिस्पन्दितानि। नियतमयं मामेवं मकरलाञ्छनेन [2]विडम्ब्यमानामुपहसति मनसा। चित्रं चेदं यदहमेवमवगच्छन्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विकारमुपसंहर्तुम्। अन्या अपि कन्यकास्त्रपामपहाय स्वयमुपयाताः पतीन्। अन्या अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नार्यः। न पुनरहमेका यथा। कथमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूतमेवमस्वतन्त्रतामुपैत्यन्तःकरणम्। कालो हि गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा। यावदेव सचेतनास्मि यावदेव च न परिस्फुटमनेन विभाव्यते मे मदनदुश्चेष्टितलाघवमेतत्तावदेवास्मात्प्रदेशादपसर्पणं श्रेयः। कदाचिदनभिमतस्मरविकारदर्शनकुपितोऽयं शापाभिज्ञां करोति माम्। अदूरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः। इत्यवधार्यापसर्पणाभिलाषिण्यहमभवम्। अशेषजनपूजनीया चेयं जातिरिति कृत्वा तद्वदनाकृष्टदृष्टिप्रसरमचलितपक्ष्ममालमदृष्टभूतलमी[3]षदुल्लसितकर्णपल्लवोन्मुक्तकपोलमण्डलमालोलालकलतालसत्कुसुमावतंसमंसदेशदोलायितमणिकुण्डलमस्मै प्रणाममकरवम्।

इति काव्यप्रकाशः। **आसीदिति**–दूरीकृतः सुरतव्यतिकरो विषयसेवनवृत्तान्तो येन। निक्षिपतातएव अनार्येण असभ्येन धृष्टेनेत्यर्थः। 'नाम' इति प्राकाश्ये कोमलामन्त्रणे वा। अतिमूढमत्यन्तं विचाराक्षमम्। क्वशब्दोऽत्यन्तासङ्गतिवाचकः। **प्राकृतेति**–नीचजनादृतानि। ॰परिस्पन्दितानि चेष्टाः। विडम्ब्यमानां विह्वलीक्रियमाणाम्। उपसंहर्तुं निग्रहीतुम्। अस्वतन्त्रतां परवशताम्। कालः परिचयावधिर्विवेककालो वा। गुणा आभिजात्यविद्यासौन्दर्यादयः। अनभिमतो यः स्मरविकारः कामविकृतिस्तस्य दर्शनेन कुपितः। शापाभिज्ञां शापस्याभिज्ञामाद्यज्ञानविषयाम्। 'अभिज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यादिति कोषः'। इयं जातिः मुनिजातिः। तद्वदनादकृष्टोऽनिवर्तितो दृष्टिप्रसरो दृग्व्यापारो यस्मिन्। यथास्यात्तथेति वा। उल्लसितैरूर्ध्वं क्षिप्तैः कर्णपल्लवैरुन्मुक्तं कपोलमण्डलं यस्मिन्, यस्मिन्कर्मणि वा। आलोलास्तरलाः केशलताः कबरीभारस्तासु लसञ्शोभायमानः कुसुमावतंसो यस्मिन्।

---

१ परस्पन्दितानि. २ विहाय. ३ ईषदिति नास्ति पुस्तकान्तरे.

अथ कृतप्रणामायां मयि दुर्लङ्घ्यशासनतया भगवतो मनोभुवः, मदजननतया च मधुमासस्य, अतिरमणीयतया च तस्य प्रदेशस्य, अविनयबहुलतया चाभिनवयौवनस्य, चञ्चलप्रकृतितया चेन्द्रियाणां, दुर्निवारतया च विषयाभिलाषाणां, चपलतया च मनोवृत्तेः, तथा भवितव्यतया च तस्य तस्य वस्तुनः, किं बहुना मम मन्दभाग्यदौरात्म्यादस्य चेदृशस्य क्लेशस्य विहितत्वात्, तमपि मद्विकारदर्शमापहृतधैर्यं प्रदीपमिव पवनस्तरलतामनयदनङ्गः । तदा तस्याप्यभिनवागतं मदनं प्रत्युद्गच्छन्निव रोमोद्गमः प्रादुरभवत् । मत्सकाशमभिप्रास्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशद्भिः पुरः प्रवृत्तं श्वासैः । वेपथु[1]गृहीता व्रतभङ्गभीतेवाकम्पत[2] करतलगताक्षमाला । द्वितीयेव कर्णावसक्तकुसुममञ्जरी कपोलतलासङ्गिनी समदृश्यत स्वेदसलिलसीकरजालिका । मद्दर्शनप्रीतिविस्तारितस्य चोत्तानतारकस्य पुण्डरीकमयमिव तमुद्देशमुपदर्शयतो लोचनयुगलस्य विसर्पिभिरंशुसंतानैर्यदृच्छयाच्छोदसलिलमपहाय विकचकुवलयवनैरिव गगनतलसमुत्पतितैररुध्यन्त दश दिशः । तया तु तस्यातिप्रकटया विकृत्या द्विगुणीकृतमदनावेशा तत्क्षणमह[3]मवर्णनयोग्यां कामप्यवस्थामन्वभवम् । इदं च मनस्यकरवम् । अनेकसुरतसमाग-

अथेति—अथ कृतप्रणामायां मय्यनङ्गो मद्विकारदर्शनेनापहृतं धैर्यं यस्यैवंभूतं तमपि तरलतां चञ्चलतामनयत् इत्यन्वयः । धैर्यं यथा—चापलेनानुपहता सर्वार्थेष्वविकत्थना । स्वाभाविकी चित्तवृत्तिर्धैर्यमित्यभिधीयते । **दुर्लङ्घ्येति**—अनुरूपभावो मालतीमाधवे—'भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा विकारि च यौवनं ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम् ।' इति । मदजननतया मदोत्पादनसामर्थ्यात् । अविनयबहुलतया दुश्चेष्टितप्रचुरतया । तस्य तस्य वस्तुनस्तत्तदर्थस्य । मन्दभाग्यस्य दौरात्म्यात्कुटिलत्वात् । विहितत्वात्-भवितव्यतया निश्चितत्वात् । अधुना तस्यापि सात्त्विकभावाविर्भावं वर्णयन्नाह **तदेति**—प्रत्युद्गच्छन् संमानयितुमभिमुखं व्रजन । वेपथुः कम्पः । व्रतभङ्गः—कामेन विकृतचित्तत्वात् । मद्दर्शनात्प्रीतिर्हर्षस्तेन विस्तारितस्य । उत्तानोर्ध्वं विस्तृता तारका यस्य । अंशुसंतानैः किरणसमूहैः । तस्मिन्प्रदेशे लोचनधवलभागस्यैव प्राधान्येन स्फुरणात्पुण्डरीकमयमिति । विद्रुत्वाक्षिगोलस्य चाञ्चल्याद्विद्योतनात्कुवलयवनैरिति । विकृत्या मदनविकारेण । अवर्णनयोग्यां वर्णयितुमशक्याम् । **अनेकेति**-अनेका याः सुरतसमागमार्थं लास्यलीला अन्तर्ग.भावावबोधककटाक्ष-

---

[1] वेपथुना. [2] अकम्पत गात्रयष्टिः ०माला च. [3] तारानाथस्तु 'अश्मवर्णनयोग्याम्' इति पठित्वा' अश्मनः प्रस्तरस्येव वर्णनयोग्यां निश्चेष्टताम्' इति व्याचष्ट ।

मलास्यलीलोपदेशोपाध्यायो मकरकेतुरेव विलासानुपदिशति । अन्यथा विविधरसासङ्गललितेष्वीदृशेषु व्यतिकरेष्वप्रविष्टबुद्धेरस्य जनस्य कुत इयमनभ्यस्ताकृती रतिरसनिस्यन्दमिव क्षरन्त्यमृतमिव वर्षन्ती मदमुकुलितेव खेदालसेव निद्राजडेवानन्दभरमन्थरतर[1]त्तारसंचारिण्यनिभृतभ्रूलतोल्ला[2]सिनी दृष्टिः। कुतश्चेदमतिनैपुण्यं यच्चक्षुषैवानक्षरमेवमन्तर्गतो हृदयाभिलाषः कथ्यते ।

[3]प्राप्तप्रसरा चोपसृत्य तं द्वितीयमस्य सहचरं मुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम् । भगवन्किमभिधानः कस्य चायं तपोधने[4]युवा । किंनाम्नस्तरोरियमनेनावतंसीकृता कुसुममञ्जरी । जनयति हि मे मनसि महत्कौतुकमस्याः समुत्सर्पन्नसाधारणसौरभोयमनाघ्रातपूर्वो गन्ध इति । स तु मामीषद्विहस्याब्रवीत् । बाले किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम् । अथ कौतुकमावेदयामि । श्रूयताम् ।

अस्ति खलु सकलत्रिभुवनप्रख्यातकीर्तिरत्युदारतपाः[5] सुरासुरसिद्धवृन्द[6]वन्दितचरणयुगलो महामुनिर्दिव्यलोकनिवासी श्वेतकेतुर्नाम । तस्य भगवतः सुरा[7]सुरलोकसुन्दरीहृदयानन्दकरमशेषत्रिभुवनसुन्दरमतिशयितनलकूबररूपमासीत् । स कदाचिद्देवतार्चनकमलान्युद्धर्तुमैरावतमदजलबिन्दुबद्धचन्द्रकशतखचितजलां हरहसित[8]सितस्रोतसं मन्दाकिनीमवततार । अवतरन्तं तं च तदा कमलवनेषु संततसंनिहिता विकचसहस्रपत्रपुण्डरीकोपविष्टा देवी लक्ष्मीर्ददर्श । तस्यास्तु तमवलोकयन्त्याः प्रेममदमुकुलितेनानन्दबाष्पभरत-

---

क्षेपणादयस्तासामुपदेशस्तत्रोपाध्यायः शिक्षकः । विलासशब्दो व्याख्यातः । विविधा अनेकप्रकारा रस्यन्ते आस्वाद्यन्त इति रसा विषयास्वादास्तेषामासङ्गेनाश्लेषेण ललितेषु रमणीयेषु । अनभ्यस्ताऽशिक्षिता आकृतिः शृङ्गारानुकूलाकारो यया तादृशी सती । आनन्दभरेण प्रमोदातिशयेन मन्थरं स्तिमितं यथा तथा तरन्ती तारा यस्मिंस्तादृशः संचारो विद्यते यस्याः । अनिभृतः प्रकटो भ्रूलताया उल्लासो विभ्रमो विद्यते यस्याः । अनक्षरमुच्चारणमन्तरेण । प्राप्तप्रसरा लब्धावकाशा । असाधारणमनन्यसामान्यं सौरभं यस्य । अथ कौतुकं–कुतूहलं चेत् । ०सिद्धानां वृन्दं समूहस्तेन इ० । अशेषं च तत् त्रिभुवनं तस्मिन् सुन्दरम् । अतिशयितो नलकूबरः कुबेरपुत्रो येन । अतुलरूपान्नलकूबरादप्युत्कृष्टगुणमित्यर्थः । **ऐरावतेति**–० बिन्दुभिर्बद्धानि चन्द्रकशतानि स्निग्धद्रव्यपाते झटित्युन्मिषद्वर्तुलानि चन्द्रकाणि तेषां शतानि तैः खचितं व्याप्तं जलं यस्याः । मन्दाकिनीं वियद्गङ्गाम् । विकचानि प्रफुल्लानि सहस्रं पत्राणि यस्य तादृशं पुण्डरीकं तस्मिन्नुपविष्टा । प्रेम-

---

१ नरलतर. २ ०लतालासिनी. ३ लब्ध. ४ तपोधनस्य युवा. ५ तया. ६ मौलिलालित. ७ सुरलोक. ८ ०हसिततोयाम्.

रङ्गतरलतारेण लोचनयुगलेन रूपमास्वादयन्त्या जृम्भिकारम्भमन्थरमुखविन्यस्तहस्तपल्लवाया मन्मथविकृतं मन आसीत्। आलोकनमात्रेण च समासादितसुरतसमागमसुखायास्तस्मिन्नेवासनीकृते पुण्डरीके कृतार्थतासीत्। तस्माच्च कुमारः समुदपादि। ततस्तमुत्सङ्गेनादाय[1] सा भगवन्गृहाण तवायमात्मज इत्युक्त्वा तस्मै श्वेतकेतवे ददौ। असावपि बालजनोचिताः सर्वाः क्रियाः कृत्वा तस्य पुण्डरीकसंभवतया तदेव पुण्डरीक इति नाम चक्रे। प्रतिपादितव्रतं च तमागृहीतसकलविद्याकलापमकार्षीत्। सोयम्।

इयं च सुरासुरैर्मथ्यमानात्क्षीरसागरादुद्गतः पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी। यथा चैषा व्रतविरुद्धमस्य श्रवणसंसर्गमासादितवती तदपि कथयामि। अद्य चतुर्दशीति भगवन्तमम्बिकापतिं कैलासगतमुपासितुममरलोकान्मया सह नन्दनवनसमीपेनायमनुसरन्निर्गत्य साक्षान्मधुमासलक्ष्मीदत्तललितहस्तावलम्बया बकुलमालिकामेखलया [2]कुसुमपल्लवग्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिः कण्ठमालिकाभिर्निरन्तराच्छादितविग्रहया नवचूताङ्कुरकर्णपूरया पुष्पासवपानमत्तया नन्दनवनदेवतया पारिजातकुसुममञ्जरीमिमामादाय प्रणम्याभिहितः। भगवन्सकलत्रिभुवनदर्शनाभिरामायास्तवाकृतेरस्याः सदृशो[3]यमलंकारः प्रसीद[4] क्रियताम्। इयमवतंसविलासदुर्ललिता समारोप्यतां श्रवणशिखरम्[5]। व्रजतु सफलतां जन्म पारिजातस्य। इत्येवमभिदधानां चायमात्मरूपस्तुतिवादत्रपावनमितावलोचनस्तामनादृत्यैव गन्तुं प्रवृत्तः। मया तु तामनुयान्तीमालोक्य को दोषः सखे क्रियतामस्याः प्रणयपरिग्रह

प्रीतिस्तस्य मदेन मुकुलितेन संकुचितेन। आनन्देन यो बाष्पभरो नयनाम्बुसमूहस्तस्य तरङ्गेण तरला तारा यस्य तेन। जृम्भिका जृम्भणं तस्या आरम्भेण मन्थरमलसं यन्मुखं तत्र विन्यस्तो हस्तपल्लवो यया तस्याः। प्रतिपादितव्रतं दत्तब्रह्मचर्यदीक्षं कृतोपनयनमित्यर्थः। व्रतं ब्रह्मचर्यरूपं तस्य विरुद्धम्। **अद्येति**—नन्दनवनसमीपेनानुसरन्नयं नन्दनवनदेवतया साक्षात् निर्गत्य। स्वस्थानादिति शेषः। प्रणम्याभिहित इत्यन्वयः। मधुमासलक्ष्म्या वसन्तश्रिया दत्तो ललितो यो हस्तस्तस्यावलम्बो यस्याः। बकुलमालिका केसरपुष्पस्रग् मेखला रशना यस्याः। भगवन् प्रसीद अस्याः ... तवाकृतेः सदृशोयमलंकारः क्रियताम्। **अवतंसेति**—अवतंसत्वेन धारणरूपो यो विलासो विभ्रमस्तत्र दुर्ललितं यस्याः। आत्मनो रूपस्य स्तुतिवादेन या त्रपा लज्जा तयावनमिते विलोचने येन। अनादृत्य विगणय्य। प्रणयो याच्ञा प्रीतिदानं वा तस्य परिग्रहः स्वीकारः।

---

१ उत्सङ्गे. २ पारिजातकुसुम. ३ सुसदृशः. ४ प्रसादीक्रियताम्. ५-शिखरे.

इत्यभिधाय बलादियमनिच्छतोप्यस्य कर्णपूरीकृता । तदेतत्कार्त्स्न्येन योयं या चेयं यथा चास्य श्रवणशिखरं समारूढा तत्सर्वमावेदितम् ।

इत्युक्तवति तस्मिन्स तपोधनयुवा किंचिदुपदर्शितस्मितो मामवादीत् । अयि कुतूहलिनि किमनेन प्रश्नायासेन । यदि रुचितसुरभिपरिमला गृह्यतामियम् । इत्युक्त्वा समुपसृत्यात्मीयाच्छ्रवणादपनीय कलैरलिकुलक्वणितैः प्रारब्धरतिसमागमप्रार्थनामिव मदीये श्रवणपुटे तामकरोत् । मम तु तत्करतलस्पर्शलोभेन तत्क्षणमपरमिव पारिजातकुसुममवतंसस्थाने पुलकमासीत् । स च मत्कपोलस्पर्शसुखेन तरलीकृताङ्गुलिजालकात्करतलादक्षमालां लज्जया सह गलितामपि नाज्ञासीत् । अथाहं तामसंप्राप्तामेव भूतलमक्षमालां गृहीत्वा सलीलं तद्भुजपाशसंदानितकण्ठग्रहसुखमिवानुभवन्ती दर्शितापूर्वहारलतालीलां कण्ठाभरणतामनयम् ।

इत्थंभूते च व्यतिकरे छत्रग्राहिणी मामवोचत् । भर्तृदारिके स्नाता देवी प्रत्यासीदति गृहगमनकालः । तत्क्रियतां मज्जनविधिरिति । अहं तु तेन तस्या वचनेन नवग्रहा करिणीव प्रथमाङ्कुशपातेनानिच्छया कथं कथमपि समाकृष्यमाणा तन्मुखाल्लावण्यामृतपङ्कमग्नामिव कपोलपुलककण्टकजालकलग्नामिव मदनशरशलाकाकीलितामिव सौभाग्यगुणस्यूतामिवातिकृच्छ्रेण दृष्टिमाकृष्य स्नातुमुदचलम् । उच्चलितायां च मयि द्वितीयो मुनिदारकस्त[2]थाविधं तस्य धैर्यस्खलितमालोक्य किंचित्प्रकटितप्रणयकोप इवावादीत् ।

सखे पुण्डरीक नैतदनुरूपं भवतः । क्षुद्रजनक्षुण्ण [3]एष मार्गः । धैर्यधना हि साधवः । किं यः कश्चित्प्राकृत इव विक्लवीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि । कुतस्तवापूर्वो[1]ऽयमिन्द्रियोपप्लवो येनास्येवंकृतः । क्व ते तद्धैर्यम् क्वासाविन्द्रिय-

---

कार्त्स्न्येन साकल्येन । कृत्स्नस्य भावः कार्त्स्न्यम् । **रुचितेति**–रुचितोऽभिलषितः सुरभिपरिमलो यस्याः सा तथा । कलैर्मधुरैर्भ्रमरझङ्कारैः । स्पर्शलोभेन स्पर्शतृष्णया । लाभेन इति साधीयान्पाठो भवेत् । **अथेति**–सलीलं कण्ठाभरणतामनयमित्यन्वयः । तद्भुजपाशेन संदानितस्य संयतस्य कण्ठस्य ग्रह आलिङ्गनं तत्सुखमिव । “अत्र इवशब्दः सादृश्यार्थः तदुक्तमलंकारशेखरे–‘भवन्तीवादिशब्दाश्च सादृश्यप्रतिपत्तये ।” इति भानु० । दर्शिता अपूर्वहारलताया लीलाविभ्रमो यया ताम् । व्यतिकरे वृत्तान्ते । प्रत्यासीदत्यासन्ना भवति विहन्यते वा । **कपोलेति**–तस्य कपोलयोः ये पुलकास्त एव कण्टकास्तेषां जालं तत्र लग्नाम् । ०कीलितां दृढं निखाताम् । सौभाग्यमेव गुणस्तेन स्यूतां कृतसीवनाम् । क्षुद्रजनैः प्राकृतजनैः क्षुण्ण आचरितः । विक्लवीभवन्तं विह्वलीभवन्तम् । अपूर्वोऽभूतपूर्वः । इन्द्रियोपप्लव इन्द्रियपर्याकुलीभावः ।

---

१ इदयम. २ तथाविध. ३ क एष.

जयः । क्व तद्वशित्वं चेतसः । क्व सा प्रशान्तिः । क्व तत्कुलक्रमागतं ब्रह्मचर्यम् । क्व सा सर्वविषयनिरुत्सुकता । क्व ते गुरूपदेशाः । क्व तानि श्रुतानि क्व ता वैराग्यबुद्धयः । क्व तदुपभोगविद्वेषित्वम् । क्व सा सुखपराङ्मुखता । क्वासौ तपस्यभिनिवेशः । क्व[3] भोगानामुपर्यरुचिः । क्व तद्यौवनानुशासनम् । सर्वथा निष्फला प्रज्ञा । निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासः । निरर्थकः संस्कारः । निरुपकारको गुरूपदेशविवेकः । निष्प्रयोजना प्रबुद्धता । निष्कारणं ज्ञानम् । यदत्र भवादृशा अपि रागाभिषङ्गैः कलुषीक्रियन्ते प्रमादैश्चाभिभूयन्ते । कथं करतलाद्गलितामपहृतामक्षमालामपि न लक्षयसि । अहो विगतचेतनत्वम्[5] । अपहृता नामेयम् । इदमपि तावदपाह्रियमाणमनयानार्यया निवार्यतां हृदयम् ।

इत्येवमभिधीयमानश्च तेन किंचिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीत् । सखे कपिञ्जल किं मामन्यथा संभावयसि । नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्षयाम्यक्षमालाग्रहणापराधमिमम् । इत्यभिधायालीककोपकान्तेन प्रयत्नविरचितभीषणभ्रुकुटिभूषणेन चुम्बनाभिलाषस्फुरिताधरेण मुखेन्दुना मामवदत् । [6]चञ्चले प्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदात्पदमपि न गन्तव्यमिति । तच्च श्रुत्वाहमात्मकण्ठादुन्मुच्य मकरध्वजलास्यारम्भलीलापुष्पाञ्जलिमेकावलीं भगवन्गृह्यतामक्षमालेति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारिते पाणौ

एवं कृतः विह्वलीकृतः । इन्द्रियाणां जयो निरोधः । वशित्वं स्वाधीनत्वम् । सर्वविषयेषु निरुत्सुकताऽभिलाषराहित्यम् । ते प्रसिद्धा गुरूपदेशाः । उपभोगेषु स्रक्चन्दनस्त्र्यादीनां सेवनेषु विद्वेषित्वं तिरस्कारः । भोगानां विषयाणाम् । यौवनस्य तारुण्यस्यानुशासनं विनयनम् । निर्गुणोऽभिमतफलानुत्पादनाद्गुणशून्यः । संस्कारो विनयशिक्षा शास्त्राभ्यासजन्या अन्तःकरणशुद्धिर्वा । गुरूपदेशाद्विवेकः सदसद्विचारक्षमता । प्रबुद्धता बुद्धेः प्रगल्भता पाण्डित्यमित्यर्थः । रागो विषयाभिलाषस्तत्राभिषङ्ग आसक्तिः । प्रमादैः—स्वकर्तव्याच्च्युतिरूपैः । 'प्रमादोऽनवधानता' इत्यमरः । 'अपहृता नामेयम्' इत्यत्र 'अपहृतानामेवम्' इति भानुचन्द्रः पठति 'अपहृतानां कामपीडितानाम्' इति व्याख्याति च । अनार्ययाऽविनीतया । अलीको मिथ्या न तु पारमार्थिको यः कोपस्तेन कान्तेन । मनोहारिणा । प्रयत्नेन वास्तवकोपाभावात् विरचिता भीषणा भ्रुकुटिर्भूषणं यस्मिन् । चञ्चले अविमृष्यकारिणि । मकरध्वजस्य लास्यारम्भो लीलानृत्यप्रारम्भक्रीडा तत्र पुष्पाञ्जलिमिव । एकावलीमेकयष्टिकं हारम् । शून्यं स्वविषयग्रहणाक्षमं हृदयं यस्य ।

---

१ आर्य०. २ फेन. ३ क्व सा सयंमिता क. ४ सङ्गानाम्. ५ ०चेतनत्वमपहृतानामेदम्. ६ चपले.

निधाय स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम् । उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन निम्नगेव प्रतीपं नीयमाना सखीजनेन बलादम्बया सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयासिषम् । गत्वा च प्रविश्य कन्यान्तःपुरं ततः प्रभृति तद्विरहविधुरा किमागतास्मि किं तत्रैव स्थितास्मि किमेकाकिन्यस्मि किं परिवृत्तास्मि किं तूष्णीमस्मि किं प्रस्तुतालापास्मि किं जागर्मि किं सुप्तास्मि किं रोदिमि किं न रोदिमि किं दुःखमिदं किं सुखमिदं किमुत्कण्ठेयं किं व्याधिरयं किं व्यसनमिदं किमुत्सवोयं किं दिवस एष किं निशेयं कानि रम्याणि कान्यरम्याणीति सर्वं नावागच्छम् । अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च क्व गच्छामि किं शृणोमि किं पश्यामि किमालपामि कस्य कथयामि कोस्य प्रतीकार इति सर्वं च नाज्ञासिषम् । केवलमारुह्य कुमारीपुरप्रासादं विसर्ज्य च सखीजनं द्वारि निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा, सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी मणिजालगवाक्षनिक्षिप्तमुखी तामेव दिशं तत्सनाथतया प्रसाधितामिव कुसुमितामिव महारत्ननिधानाधिष्ठितामिवामृतरससागरपूरप्लावितामिव पूर्णचन्द्रोदयालंकृतामिव दर्शनसुभगामीक्षमाणा, तस्माद्दिगन्तरादागच्छन्तमनिलमपि वनकुसुमपरिमलमपि शकुनिध्वनिमपि तद्वार्तां प्रष्टुमीहमाना, तद्वल्लभतया तपःक्लेशायापि स्पृहयन्ती तत्प्रीत्येव गृहीतमौनव्रता स्मरजनितपक्षपाता च तत्परिग्रहान्मुनिवेषस्याग्राम्यतां तदास्पदतया यौवनस्य चारुतां तच्छ्रवणसंपर्कात्पारिजातकुसुमस्य मनोहरतां तन्निवासात्सुरलोकस्य रम्यतां तद्रूपसंपदा कुसुमायुधस्य दुर्जयतामध्यारोपयन्ती दूरस्थ[4]स्यापि कमलिनीव सवितुः सागर-

---

निम्नगा नदी । प्रतीपं विपरीतम् । विरहविधुरा विरहपर्याकुला । चित्तपर्याकुलीभावमेवाह किमिति । प्रस्तुत आरब्ध आलापः संलापो यया । अथ विप्रलम्भं वर्णयन्नाह । **केवलमिति**– कुमारीपुरप्रासादं कुमारीणामवरोधगृहम् । मणीनां जालं यस्मिंस्तादृशे गवाक्षे वातायने निक्षिप्तं मुखं यया । तत्सनाथतया तदधिष्ठिततया । प्रसाधितामलंकृताम् । कुसुमितां कुसुमान्यस्याः संजातान्यसौ कुसुमिता तामिव । तारकादित्वादितच् । महान्ति रत्नानि यस्मिन्नेवंविधेन निधानेन निधिनाधिष्ठितां सहिताम् । दर्शनसुभगामालोकरमणीयाम् । अनिलमपि इ०–वार्तां तदुदन्तं प्रष्टुमीहमानेच्छन्ती । 'कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ।' इति भावः । तत्प्रीत्या तत्स्नेहात । स्मरेण जनितः पक्षपातो यस्याः । तेन यः परिग्रहः स्वीकारस्तस्माद्धेतोः । अग्राम्यतां सुन्दरतामित्यर्थः । स एवास्पदमधिष्ठानं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । अध्यारोपयन्ती स्थाप-

---

१ प्रघूना. २ सातम्. ३ रससार. ४ स्थितस्य, दूरस्था.

वेलेव चन्द्रमसो मयूरीव जलधरस्य तस्यैवाभिमुखी तथैव तां तद्विरहातुरजीवितोद्गमररक्षावलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोद्वहन्ती तथैव च तया प्रस्तुततद्रहस्यालापयेव कर्णलग्नया पारिजातमञ्जर्या तथैव च तेन तत्करतलस्पर्शसुखजन्मना कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन रोमाञ्चजालेन कण्टकितैककपोलफलका निस्पन्दमतिष्ठम् ।

अथ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मदीया तरलिका नाम मयैव सह गता स्नातुमासीत् । सा च पश्चाच्चिरादिवागत्य तथावस्थितां शनैर्मामवादीत् । भर्तृदारिके यौ तौ तापसकुमारकौ दिव्याकारावस्माभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टौ तयोरेको येन भर्तृदुहितुरियमवतंसीकृता सुरतरुकुसुममञ्जरी स तस्माद्द्वितीयादात्मनो रक्षन्दर्शनमतिनिभृतपदः कुसुमितलतासंतानगहनान्तरेणोपसृत्य मामागच्छन्तीं पृष्ठतो भर्तृदारिकामुद्दिश्याप्राक्षीत् । बालिके केयं कन्यका कस्य वापत्यं किमभिधाना क्व गच्छतीति । मयोक्तम्—एषा खलु भगवतः श्वेतभानोरंशु[1]संभूतायामप्सरसि गौर्यां समुत्पन्ना देवस्य सकलगन्धर्वमुकुटमणिशलाकाशिखरोल्लेखमसृणितचरणनखचक्रस्य प्रणयप्रसुप्तगन्धर्वकामिनीकपोलपत्रलतालाञ्छितभुजतरुशिखरस्य पादपीठीकृतलक्ष्मीकरकमलस्य गन्धर्वाधिपतेर्हंसस्य दुहिता महाश्वेता नाम गन्धर्वाधिवासं हेमकूटा[2]चलमभिप्रस्थिता । इति कथिते च मया किमपि चिन्तयन्मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा विगतनिमिषेण चक्षुषा चिरमभिवीक्षमाणो मां सानुनयमर्थितामिव दर्शयन्पुनराह—बालिके कल्याणिनी तवाविसंवादिन्यचपला बालभावेप्याकृतिरियम् ।

यन्ती । तद्विरहेणातुरं व्याकुलं यज्जीवितं तस्योद्गमो निर्गमस्तस्य रक्षावलीम् । कदम्बस्य नीपस्य मुकुलानि तेषां कर्णपूरं तद्वदाचरता । कण्टकितं सञ्जातकण्टकमिवैककपोलफलकं यस्याः । निस्पन्दं निश्चेष्टम् । तस्माद्द्वितीयात्कपिञ्जलादात्मनो दर्शनं रक्षन् परिहरन् । अतिनिभृतानि निःशब्दानि पदानि यस्य । कुसुमितानां लतानां संतानं परम्परा तस्य गहनं काननं तस्यान्तरेण । आगच्छन्तीं मां पृष्ठत उपसृत्य । श्वेतभानोः सोमस्य । सकलगन्धर्वाणां मुकुटेषु या मणिशलाकास्तासां शिखरैरग्रैर्य उल्लेखो घर्षणं तेन मसृणितं चरणनखचक्रं ०समूहो यस्य । प्रणयेन प्रसुप्ता या गन्धर्वकामिन्यस्तासां कपोलेषु याः पत्रलताः पत्रावलीरचनास्ताभिर्लाञ्छिते भुजौ तरू इव तयोः शिखरे यस्य । सानुनयं सप्रणयम् । कल्याणं श्रेयो विद्यते यस्याः सा कल्याणिनी । अविसंवादिन्यव्यभिचारिणी । यथार्थगुणानुमापिकेत्यर्थः । न ह्याकृतिः सुसदृशं विजहाति वृत्तम् । इति मृच्छकटिके । अचपला गम्भीरा । उपरचितं बद्धमञ्जलिपुटं यया । निखिलं

---

१ अंशु-अंश-भूतायाम्. २ हेमकूटमचलम्.

तत्करोषि मे वचनमेकमभ्यर्थ्यमानेति । ततो मया सविनयमुपरचिताञ्जलिपुटया दर्शितादरमभिहितः । भगवन्कस्मादेवमभिधत्से । काहम् । महात्मानः सकलत्रिभुवनपूजनीयास्त्वादृशाः पुण्यैर्विना निखिलकल्मषापहारिणीमस्मद्विधेषु दृष्टिमपि न[1] पातयन्ति किं पुनराज्ञाम् । तद्विश्रब्धमादिश्यतां कर्तव्यम् । अनुगृह्यतामयं जनः । इत्येवमुक्तश्च मया सस्नेहया सखीमिवोपकारिणीमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्या मामभिनन्द्य निकटवर्तिनस्तमालपादपात्पल्लवमादाय निष्पीड्य शिलातले तेन गन्धगजपदसुरभिपरिमलेन रसेनोत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपाट्य पट्टिकां स्वहस्तकमलकनिष्ठिकानखशिखरेणाभिलिख्य इयं पत्रिका त्वया तस्यै कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देयेत्यभिधायार्पितवान् । इत्युक्त्वा च सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्शयत् । अहं तु तेन तत्संबन्धिनालापेन शब्दमयेनापि स्पर्शसुखमिवान्तर्जनयता श्रोत्रविषयेणापि रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन मदनावेशमन्त्रेणेवावेश्यमाना “तस्याः करतलादादाय तां वल्कलपट्टिकां तस्यामिमामभिलिखितामार्यामपश्यम् ।

दूरं मुक्तालतया बिसतितया विप्रलोभ्यमानो मे ।
हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥

अनया च मे दृष्ट्वा[2], दिङ्मोहभ्रान्त्येव प्रनष्टवर्त्मनो बहुलनिशयेवान्धस्य जिह्वोच्छित्त्येव मूकस्येन्द्रजालिकपिच्छिकयेवातत्त्वदर्शिनो ज्वरप्रलापप्रवृत्त्येवासंबद्धभाषिणो दुष्टनिद्रयेव विषविह्वलस्य लोकायतिकविद्ययेवाधमरु-

---

यत्कल्मषं दुरितं तदपहरणशीलाम् । विश्रब्धं सविश्वासम् । सस्नेहया प्रेमपूर्णया दृष्ट्या इ० । प्रच्छन्नं सुगुप्तम् । **स्पर्शेति**–स्पर्शसदृशं सुखं जनयता । रोमोद्गमाद्रोमांचप्रादुर्भावादनुमितः सर्वाङ्गेषु प्रवेशो यस्येत्युभयविशेषणम् । मदनस्यावेशोनुप्रवेशस्तदर्थो मन्त्रस्तेन । आवेश्यमानान्तःप्रविश्यमाना । **दूरमिति**–मे मम मानसे जन्म यस्य स मानसजन्मा कामः । त्वत्संगमाभिलाष इत्यर्थः । बिससितया मृणालधवलया मुक्तालतयकावल्या विप्रलोभ्यमानः प्रतार्यमाणः । दर्शिता आशा फलप्राप्त्याशा यस्यैवंभूतस्त्वया दूरं परां काष्ठां नीतः । मानसे तदाख्यसरोवरे जन्म यस्यैवंभूतो हंसो बिससितया मुक्तालतया विप्रलोभ्यमानो दर्शिताशो यथा दूरं विप्रकृष्टं नीयते तद्वत् । अनया पत्रिकया च मे मया दृष्टया सत्या स्मरातुरस्य मे मनसः सुतरां दोषविकारोपचयो मदनविकारवृद्धिरक्रियत इत्यन्वयः । केन कस्येवेत्याह–प्रनष्टवर्त्मनः प्रनष्टं वर्त्म यस्य उत्पथगामिन इत्यर्थः । दिग्विषयाज्ञानेन यथा दोषविकारोपक्रमः क्रियते तथा । दोषोत्र मार्गात्परिभ्रंशरूपः । एवं सर्वत्र योज्यम् । जिह्वोच्छित्त्या रसनाकर्तनेन । इन्द्रजालिकपिच्छिकया दृग्बन्धहेतुभूतया । अतत्त्वदर्शिनो वस्तून्ययथावत्पश्यतः । दुष्टनिद्रया दोषजनकस्वापेन । लोकायतिकविद्या चार्वाकादिनास्तिकप्रणीतं शास्त्रं तया । ते हि वदन्ति–यावज्जीवं सुखं जीवेदृणं कृत्वा घृतं पिबेत् । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥ इति ॥

---

[1] निपातयन्ति. [2] दृष्टया.

चेर्मदिरयेवोन्मत्तस्य दुष्टावेशक्रियये[1]व पिशाचग्रहस्य, दोषविकारोपचयः सुतरामक्रियत स्मरातुरस्य मे मनसः । येनाकुलीक्रियमाणा सरिदिव पूरेण विह्वलतामभ्यगमम्[2] । तां च द्वितीयदर्शनेन कृतमहापुण्यामिवानुभूतसुरलोकवासामिव देवताधिष्ठितामिव लब्धवरामिव पीतामृतामिव समासादितत्रैलोक्यराज्याभिषेकामिव मन्यमाना सततसंनिहितामपि दुर्लभदर्शनामिवातिपरिचितामप्यपूर्वामिव सादरमाभाषमाणा पार्श्वावस्थितामपि सर्वलोकस्योपर्यवस्थितामिव पश्यन्ती कपोलयोरलकलताभङ्गेषु[3] च सोपग्रहं स्पृशन्ती विपरीतमिव परिजनस्वामिसंबन्धमुपदर्शयन्ती तरलिके कथय कथं स त्वया दृष्टः किं किमभिहितासि तेन कियन्तं कालमवस्थितासि तत्र कियदनुसरन्नस्मानसावागत इति पुनः पुनः पर्यपृच्छम् । अनयैव च कथया तया सह तस्मिन्नेव प्रासादे तथैव प्रतिषिद्धाशेषपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाहयम् ।

अथ मदीयेनेव हृदयेन कृतरागसंविभागे लोहितायति गगनतलोपान्तावलम्बिनि रविबिम्बे, सरागदिवसकरदर्शनानुरक्तायां कृतकमलशयनायामनङ्गातुरायामिव पाण्डुतां व्रजन्त्यामातपलक्ष्म्यां, गैरिकगिरिसलिलप्रपातपाटलेषु कमलवनेभ्यः समुत्थाय वनगजयूथेष्विव पुञ्जीभवत्सु भास्करकिरणेषु, गगनावतारविश्रामलालसानां रविरथवाजिनां हर्षहेषारवप्रतिशब्दकेन सह विशति मेरुगिरिगह्वरे वासरे, मुकुलितरक्तपङ्कजपुटप्रविष्टमधुकरीवलीषु[4] रवि-

---

दुष्टानां पापग्रहादीनामावेशोऽनुप्रवेशस्तदर्था क्रिया तया । येन दोषोपचयेन । तां च तरलिकां पुनः पुनः पर्यपृच्छमित्यन्वयः । कीदृश्यहम् । तां द्वितीयदर्शनेन पुण्डरीकस्य पुनर्दर्शनेन कृतमहापुण्यामित्या० मन्यमाना । अलकलताभङ्गेषु प्रलम्बकेशखण्डेषु । कर्मणोऽधिकरणविवक्षया सप्तमी । सोपग्रहं सानुकूलम् । परिजनस्वामिसम्बन्धं सेव्यसेवकसम्बन्धम् । विपरीतं तस्याः सानुनयं प्रार्थनात् । **अथेति**–अथानन्तरं सा छत्रग्राहिणी समागत्याकथयदिति सम्बन्धः । अथ सायंसमयं वर्णयन्नाह **मदीयेनेति**—रागोऽनुरागो लौहित्यं च । लोहितायति लोहितवदाचरति । सरागो रक्तः सानुरागश्च । गैरिको धातुविशेषः । तन्मयो गिरिर्गैरिकगिरिस्तस्य सलिलेषु यः प्रपातस्तेन पाटलेषु श्वेतरक्तेषु । गगनावतार आकाशमार्गभ्रमणं तस्माद्यो विश्रामस्तत्र लालसानां स्पृहावताम् । **हर्षेति**–विश्रामलाभापेक्षया हर्षः । **मेर्विति**–मिनोति क्षिपत्युच्चत्वाज्ज्योतींषि इति मेरुः सर्वद्वीपमध्यवर्ती पर्वतविशेषः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—तस्यापि मेरुर्मैत्रेय मध्ये कनकपर्वतः । चतुरशीतिसाहस्रो योजनैरस्य चोच्छ्रयः । भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकाकारसंस्थितः । मात्स्ये च–मेरुस्तु शुशुभे दिव्यो राजवत्समधिष्ठितः । योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिरुच्छ्रितः ॥ प्रविष्टः षोडशाधस्ताद् इ० । मुकुलितानि संकोचमितानि

---

१ दुरावेशक्रियया. २ अगमम्. ३ सङ्गेषु ४ मधुकर्यावलीषु.

विरहमूर्च्छान्धकारितहृदयास्विव प्रारब्धनिमीलनासु पद्मिनीषु, ग्रासीकृतसामान्यमृणाललताविवरसंक्रामितानीव परस्परहृदयान्यादाय विघटमानेषु रथाङ्गनाम्नां युगलेषु सा छत्रग्राहिणी समागत्याकथयत् । भर्तृदारिके तयोर्मुनिकुमारयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठति कथयति चाक्षमालामुपयाचितुमागतोस्मीति ।

अहं तु मुनिकुमारनामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेव द्वारदेशं समुपजाततदागमनाशङ्का समाहूयान्यतमं कञ्चुकिनं गच्छ प्रवेश्यतामित्यादिश्य प्राहिणवम् । अथ मुहूर्तादिव तं तस्य, रूपस्येव यौवनं यौवनस्येव मकरकेतनं मकरकेतनस्येव वसन्तसमयं वसन्तसमयस्येव दक्षिणानिलम्, अनुरूपं सखाय[1]मृषिकुमारकं कपिञ्जलनामानं जरा[2]धवलस्य कञ्चुकिनोनुमार्गेण चन्द्रातपस्येव बालातपमाग[3]च्छन्तमपश्यम् । अन्तिकमुपगतस्य चास्य पर्याकुलमिव सविषादमिव शून्यमिवार्थिनमिवान्तर्गता[4]कूतमाकारमलक्षयम् । उत्थाय च कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम् । उपविष्टस्य च बलादनिच्छतोपि प्रक्षाल्य चरणावुपमृज्योत्तरीयांशुकपल्लवेनाव्यवधानायां भूमावेव तस्यान्तिके समुपाविशम् । अथ मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव स तस्यां मत्समीपोपविष्टायां तरलिकायां चक्षुरपातयत् । अहं तु विदिताभिप्राया दृष्टचैव भगवन्ननन्यातिरिक्तेयमस्मच्छरीरादशङ्कितमभिधीयतामित्यवोचम् ।

एवमुक्तश्च मया कपिञ्जलः प्रत्यवादीत् । राजपुत्रि किं ब्रवीमि । वागेव मे नाभिधेयविषयमवतरति त्रपया । क्व कन्दमूलफलाशी शान्तो वने[5]निरतो मुनिजनः । क्वायमनुपशान्तजनोचितो विषयोपभोगाभिलाषकलुषो मन्मथविधविलाससंकटो रागप्रायः प्रपञ्चः । सर्वमेवानुपपन्नमालोकय किमारब्धं दैवेन । अयत्नेनैव

यानि रक्तपङ्कजानि तेषां पुटेषु प्रविष्टा मधुकरावल्यो यासु । अत एव कृष्णत्वसाम्यात् **रवीति** । ग्रासीकृता या सामान्या समाना मृणाललता बिसलता तस्या विवरेभ्यः संक्रामितानीव । जराधवलस्य जराकृतपलितादिना शुभ्रस्य । पर्याकुलं व्याकुलम् । शून्यं विगतचेतनम् । अन्तर्गतमाकूतमभिप्रायो यस्य । अनुपरताभिप्रेतमिति पाठे अनुपरतमविच्छिन्नमभिप्रेतमभिप्रायो यस्य । उत्तरीयांशुकस्य पल्लवेनाञ्चलेनोपमृज्य मार्जनं कृत्वा । अव्यवधानायामास्तरणादिरहितायाम् । दृष्टयैव दृशैव विदितोऽभिप्रायो यया तादृशी । **वागिति**—अभिधेयविषयं नावतरति अभिप्रेतं वक्तुं न प्रवर्तते । वननिरतोऽनेन कामादिव्यतिकराभावः सूचितः । अनुपशान्तोऽनिवृत्तविषयतृष्णो जनस्तस्योचितः । ०कलुषो मलिनः । मन्मथस्य कामस्य ये विविधविलासा अनेकप्रकाराणि विलसितानि तैः संकटः संकीर्णः । रागप्रायो रतिबहुलः प्रपञ्चो

---

१ मुनि. २ धवलितस्य. ३ अनुयायिनम्. ४ अनुपरताभिप्रेतम्. ५ वनवास.

खलूपहासास्पदतामीश्वरो नयति जनम् । न जाने किमिदं वल्कलानां सदृशमुताहो जटानां समुचितम् । किं तपसोनुरूपमाहोस्विद्धर्मोपदेशाङ्गमिदम् । अपूर्वेयं विडम्बना । केवलमवश्यकथनीयमिदम् । अपर उपायो न दृश्यते । अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते । अन्यच्छरणं नालोक्यते । अन्या गतिर्नास्ति । अकथ्यमाने च महाननर्थोपनिपातो जायते । प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीयाः सुहृदसव इति कथयामि । अस्ति भवत्याः समक्षमेव स मया तथा निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहितः । तथा चाभिधाय परित्यज्य तं तस्मात्प्रदेशादुपजातमन्युरुत्सृष्टकुसुमावचयोऽन्यं प्रदेशमगमम् । अपयातायां भवत्यां मुहूर्तमिव स्थित्वैकाकी किमयमिदानीमाचरतीति संजातवितर्कः प्रतिनिवृत्य विटपान्तरितविग्रहस्तं प्रदेशं व्यलोकयम् । यावत्तत्र तं नाद्राक्षमासीच्च मे मनस्येवं किं नु मदनपरायत्ताचित्तवृत्तिस्तामेवानुसरन्गन्तो भवेत्, गतायां च तस्यां लब्धचेतनो लज्जमानो[1] न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुमाहोस्वित्कुपितः परित्यज्य मां गत उतान्वेषमाणो मामेव प्रदेशमन्यमितः समाश्रितः स्यात्—इत्येवं विकल्पयन्कंचित्कालमतिष्ठम् । तेन तु जन्मनः प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षणमप्यदर्शनेन दूयमानः पुनरचिन्तयम् । स कदाचिद्धैर्यस्खलनविलक्षः किंचिदनिष्टमपि समाचरेत् । न हि किंचिन्न क्रियते ह्रिया । तन्न युक्तमेनमेकाकिनं कर्तुम् । इत्यवधार्यान्वेष्टुमादरमकरवम् । अन्वेषयंश्च यथा यथा नापश्यं तं तथा तथा सुहृत्स्नेहकातरेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कमानस्तरुलतागहनानि चन्दनवीथिकालतामण्डपान्सरःकूलानि च वीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्तदृष्टिः सुचिरं व्यचरम् ।

मायाविस्तरः । किमेतदनिर्वचनीयस्वरूपं सर्वमेवानुपपन्नं विरुद्धत्वादयुक्तं दैवेनारब्धमालोक्य पश्येति योजना । आहोस्विदथवा । धर्मोपदेशाङ्गं धर्मोपदेशप्रकारविशेष इत्यर्थः । अनर्थोपनिपातोरिष्टापातः । निष्ठुरं परुषमभिहित उक्तः । उपजातमन्युः सञ्जातक्रोधः । उत्सृष्टेति—पुष्पग्रहणव्यापारं त्यक्त्वा । सञ्जातवितर्के उपजातविकल्पः । विटपैर्वृक्षैरन्तरितस्तिरोहितो विग्रहः शरीरं यस्य । यावत्तं नाद्राक्षं तावत्तस्मिन्काले । मदनेन परायत्ताऽस्वाधीना चित्तवृत्तिर्यस्य तादृशः सन् । यद्वा मदन एव परस्तस्यायत्ता कामैकाधीना चित्तवृत्तिर्यस्य । गतायां तस्यां लब्धा पुनः प्राप्ता चेतना ज्ञानम् । विचारसामर्थ्यमिति यावत् । येन स तथोक्तः । दूयमानः क्लिश्यमानः । धैर्यस्य स्खलनं च्युतिस्तेन विलक्षो

---

[1] लज्जया.

अथैकस्मिन्सरःसमीपवर्तिनि निरन्तरतया कुसुममय इव मधुकरमय इव परभृतमय इव मयूरमय इवातिमनोहरे वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानमुत्सृष्टसकलव्यापारतया लिखितमिवोत्कीर्णमिव स्तम्भितमिवोपरतमिव प्रसुप्तमिव योगसमाधिस्थमिव, निश्चलमपि स्ववृत्ताच्चलितम्, एकाकिनमपि मन्मथाधिष्ठितं, सानुरागमपि पाण्डुतामावहन्तं, शून्यान्तःकरणमपि हृदयनिवासिदयितं, तूष्णीकमपि कथितमदनवेदनातिशयं, शिलातलोपविष्टमपि मरणे व्यवस्थितं, शापप्रदानभयादिवादत्तदर्शनेन कुसुमायुधेन संतप्यमानम्, अतिनिस्पन्दतया हृदयनिवासिनीं प्रियां द्रष्टुमन्तःप्रविष्टैरिवासह्यसंतापसंत्रासप्रलीनैरिव मनःक्षोभप्रकुपितैरिवोन्मुच्य गतैरिन्द्रियैः शून्यीकृतशरीरं, निस्पन्दनिमीलितेनान्तर्ज्वलन्मदनदहनधूमाकुलिताभ्यन्तरेणेवपक्ष्मान्तरविवरवान्तानेकधारमनवरतमीक्षणयुगलेन बाष्पजलदुर्दिनमुत्सृजन्तम्,आलोहिनीमधरप्रभामनङ्गाग्नेः प्रदहतो हृदयमूर्ध्वसंसर्पिणीं शिखामिवादाय निष्पतद्भिरुच्छ्वासैस्तरलीकृतासन्नलताकुसुमकेसरं वामकपोलशयनीकृतकरतलतयासमुत्सर्पद्भिरमलैर्नखांशुभिर्विमलीकृतमच्छाच्छचन्दनरसरचितललाटिकमिव

लज्जितः **सुहृदिति**—सुहृदि स्नेहः तेन कातरम् । प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि इति भावः । अशोभनमनिष्टम् । निपुणमेकतानेन मनसा वीक्षमाणः । निरन्तरतया निबिडतया । कुसुममय इव पुष्पाणामविरलसंनिवेशात्तद्घटित इव । एवमन्यत्र । परभृतमये–‘ एतेन सहकारोद्रेकः सूचितः’ इ. भानु० । वसन्तेति-अनेन वसन्तश्रीसमृद्धिः सूचिता । उपरतं मृतम् । पुनस्तमेव विरोधाभासेन वर्णयति निश्चलेत्यादिना-निश्चलत्वचलनयोर्विरोधः । परिहारस्तु चलितं प्रभ्रष्टमित्यर्थात् । एकाकिनमसहायमपि मन्मथेनाधिष्ठितं युक्तमिति विरोधः । परिहारपक्षे कामोपहतम् । रक्तमपि पाण्डुवर्णमिति विरोधः । अनुरागवत्त्वात्तत्परिहारः । रिक्तान्तःकरणत्वेपि प्रियाक्रान्तहृदयत्वाद्विरोधः । कस्यचित्सद्भावे शून्यत्वाभावात् । परिहारस्तु प्रियैकचिन्तनाद्विषयान्तरग्रहणाभावात् । तूष्णीकं मौनावलम्बिनम् । एवं मौनकथनयोर्विरोधे कथित इत्यस्य सूचित इत्यर्थात्परिहारः । मरणे व्यवस्थितं कृतनिश्चयमिति परिहारपक्षेऽर्थः । विरोधस्तु स्फुट एव । पुनः प्रकारान्तरेण वर्णयति **शापेति** । इन्द्रियाणां स्वस्वकार्याकरणादुत्प्रेक्षते–निस्पन्दतया निश्चलाङ्गतया । प्रलीनैर्विनष्टैः । मनःक्षोभश्चित्तस्य पर्याकुलत्वम् । पुनश्चेक्षणयुगलेन बाष्पौघं विसृजन्तम् । पक्ष्मान्तरेषु नेत्ररोमान्तरेषु यानि विवराणि तेभ्यो वान्ता उद्गीर्णा अनेका धारा यस्मिन् । हृदयं प्रदहतोनङ्गाग्नेः ऊर्ध्वसंसर्पिणीं शिखामिवालोहिनीमधरप्रभामादायेति योजना । तरलीकृतेत्यादिना उच्छ्वासस्थौल्यं ध्वनितम् ॥ विमलीकृतमत एवाच्छा-

---

१ सुवृत्तात्.

ल्लाटमुद्वहन्तम्, अचिरापनीतपारिजातकुसुमकर्णपूरतया सशेषपरिमलामोदलोभोपसर्पिणा कलविरुतच्छलेन मदनसंमोहनमन्त्रमिव जपता मधुकरकुलेन सनीलोत्पलमिव सतमालपल्लवमिव श्रवणदेशं दधानम्, उत्कण्ठाज्वररोमाञ्चव्याजेन प्रतिरोमकूपनिपतितानां मदनशराणां कुसुमशरशल्यशकलनिकरमिवाङ्गलग्नं बिभ्राणं, दक्षिणकरेण च स्फुरित[1]नखकिरणनिकरां करतलस्पर्शसुखकण्ठकितामिव मुक्तावलीमविनयपताकामुरसि धारयन्तं, मदनवशीकरणचूर्णेनेव कुसुमरेणुना तरुभिराहन्यमानम्, आत्मरागमिव संक्रामयद्भिरासन्नैरनिलचलितैरशोकपल्लवैः स्पृश्यमानं, सुरताभिषेकसलिलैरिवाभिनवपुष्पस्तबकमधुसीकरैर्वनश्रियाभिषिच्यमानम्, अलिनिवहनिपीयमानपरिमलैरुपरि पतद्भिश्चम्पककुड्मलैस्तप्तशरशल्यकैरिव सधूमैः कुसुमशरेण ताड्यमानम्, अतिबहलवनामोदमत्तमधुकरझंकारनिस्वनैर्हुंकारैरिव दक्षिणानिलेन निर्भर्त्स्यमानं, मदकलकोकिलकुलकोलाहलैर्वसन्तजयशब्दकलकलैरिव मधुमासेनाकुलीक्रियमाण, प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुतया परिगृहीतं, निदाघगङ्गाप्रवाहमिव कृशिमानमागतम्, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव म्लायन्तम्, अन्यमिवादृष्टपूर्वमिवापरिचितमिव जन्मान्तरमिवोपगतं रूपान्तरेणेव परिणतमाविष्टमिव महाभूताधिष्ठितमिव ग्रहगृहीतमिवोन्मत्तमिव छलितमिवान्धमिव बधिरमिव मूकमिव विलासमयमिव मदनमयमिव परायत्तचित्तवृत्तिं परां कोटिमधिरूढं [2]मन्मथावेशस्यानभिज्ञेयपूर्वाकारं तमहमद्राक्षम् ।

च्छोतिस्वच्छो यश्चन्दनरसस्तेन रचिता ललाटिका तिलकविशेषो यस्मिन् । **अचिरेति**–अचिरादपनीतः पारिजातकुसुममेव कर्णपूरो यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । सशेषोवशिष्टो यः परिमलस्तस्यामोदस्य लोभस्तेनोपसर्पिणा । विमर्दोत्थो गन्धः परिमलः स एवातिमनोहर आमोद इत्यनयोर्भेदः । विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे । 'आमोदः सातिनिर्हारी' इत्यमरः । मदनस्य संमोहनमन्त्रो वशीकरणमन्त्रस्तमिव । शल्यशकलनिकरं बाणाग्रसमूहम् । स्फुरितो नखकिरणानां निकरो यस्यास्ताम् । अविनयः स्वधर्मच्युतिरूपस्तस्य पताकां वैजयन्तिकाम् । मदनस्य वशीकरणचूर्णं कार्मणचूर्णं तेन । **सुरतेति**–'सुरतलक्षणं यद्राज्यं तदर्थमभिषेकसलिलैरिव' इ० भानु० । उपरि पतद्भिः पुण्डरीकस्येत्यर्थात् । अलीनां नीलत्वाच्चम्पककुड्मलानां पीतत्वाच्चोत्प्रेक्षते तप्तेति । शल्यान्ययोमयानि बाणाग्राणि । निर्भर्त्स्यमानमाधिक्षिप्यमाणम् । 'शब्दत्वसाम्यादाह–हुंकारैरिव मादृश उद्दीपके विद्यमानेपि तव किं सुरतप्रारम्भो न भविष्यत्येवेति साभिमानैरित्यर्थः' इ. भानु० । पाण्डुतया पाण्डुरवर्णेन निस्तेजस्कतया च । कृशिमानं कृशतां स्रोतस्तनूभावं च । आविष्टं डाकिन्यादिभिरन्तः प्रविष्टम् । छलितं छलनां प्राप्तं प्रतारितमित्यर्थः । मन्मथावेशस्य मदनाभिनिवेशस्य परां कोटिमधिरूढं काष्ठां गतम् । अनभिज्ञेयो प्रत्यभिज्ञातुमशक्यः पूर्वा-

---

[1] नखेति नास्ति पुस्तकान्तरे. [2] मदना०.

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थं चिरमुद्वीक्ष्य समुजातविषादो वेपमानेन हृदयेनाचिन्तयम्। एवं नामायमतिदुर्विषहवेगो मकरकेतुः। येनानेन क्षणेनायमीदृशमवस्थान्तरमप्रतीकारमुपनीतः। कथमेवमेकपदे व्यर्थीभवेदेवंविधो ज्ञानराशिः। अहो बत महच्चित्रम्। तथा नामायमा शैशवाद्धीरप्रकृतिरस्खलितवृत्तिर्मम चान्येषां च मुनिकुमारकाणां स्पृहणीयचरित आसीत्। अद्य त्वितर इव परिभूय ज्ञानमविगणय्य तपःप्रभावमुन्मूल्य गाम्भीर्यं मन्मथेन जडीकृतः। सर्वथा दुर्लभं यौवनमस्खलितमिति। उपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्यांसदेशावसक्तपाणिस्तमनुन्मीलितलोचनमेव[1] सखे पुण्डरीक कथय किमिदमित्यपृच्छम्। अथ सुचिरसंमीलनालग्नमिव कथमपि प्रयत्नेनानवरतरोदनवशादुपजातारुणभावमश्रुजलपटल[2]पूरप्लावितमत्कुपितमिव[3] सवेदनमिव स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायं चक्षुरुन्मील्य मन्थरया[4] दृष्ट्या सुचिरं विलोक्य मामायततरं निश्वस्य लज्जाविशीर्यमाणविरला[5]क्षरं सखे कपिञ्जल विदितवृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसीति कृच्छ्रेण शनैः शनैरवदत्। अहं तु तदाकर्ण्य तदवस्थयैवाप्रतीकारविकारोयं तथापि सुहृदा सुहृदसन्मार्गप्रवृत्तो यावच्छक्तितः सर्वात्मना निवारणीय इति मनसावधार्याब्रवम्।

सखे पुण्डरीक सुविदितमेतन्मम। केवलमिदमेव पृच्छामि। यदेतदारब्धं भवता किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्। उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्। उत धर्मार्जनोपायोयम्। उतापरस्तपसां प्रकारः। उत स्वर्गगमनमार्गोयम्। उत व्रतरहस्य-

---

कारो यस्य। आतिदुर्विषहोतिशयेन सोढुमशक्यो वेगो जवो यस्य। अप्रतीकारमचिकित्स्यम्। उक्तविपर्यये दोषमाह। **कथमिति**–अन्यथा एवंविधो ज्ञानराशिः पुण्डरीकरूप एकपदे सपद्येव। अहो इत्याश्चर्ये। बतेति खेदे। धीरा आवेगादिभिरबाध्या प्रकृतिः स्वभावो यस्य। अस्खलितवृत्तिरखण्डितचरित्रः। इतर इव प्राकृत इव। जडीकृतो मूढतां नीतः। नास्ति स्खलितं स्ववृत्ताच्च्युतिर्यस्मिंस्तादृग्यौवनं दुर्लभम्। प्राप्ते यौवने सर्वस्य हि प्रायः स्खलितं जायत इति भावः। अंसदेशे स्कन्धप्रदेशे अवसक्तो निहितः पाणिर्यस्याः सुचिरं यत्संमीलनं निमीलनं तेनालग्नं संपृक्तमिव। उत्कुपितं कुपितदोषमिव। स्वच्छांशुकेन धवलवाससा अन्तरितं व्यवहितं कमलवनं तस्यच्छायेव च्छाया शोभा यस्य। मन्थरया स्तिमितया। आयततरमतिदीर्घम्। **लज्जेति**–लज्जया विशीर्यमाणानि दीर्यमाणानि विरलानि च अक्षराणि यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा। अप्रतीकारः प्रतिक्रियारहितो विकारो यस्य। नियमप्रकारो व्रतचर्याभेदः। अप्रबुद्धो

---

[1] अनुन्मीलित. [2] वर्ष. [3] उत्कम्पितम्. [4]. मन्थरमन्थरया. [5] विरलेति नास्ति पुस्तकान्तरे.

मिदम् । उत मोक्षप्राप्तियुक्तिरियम् । आहोस्विदन्यो नियमप्रकारः । कथमेतद्युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुं किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा । किमप्रबुद्ध इवानेन मन्मथहतकेनोपहासास्पदतां नीयमानमात्मानं नावबुध्यसे । मूढो हि मदनेनायास्यते । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु विषयेषु भवतः । स खलु धर्मबुद्ध्या विषलतावनं[1] सिञ्चति कुवलयमालेति निर्स्त्रिंशलतामालिङ्गति कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगूहते रत्नमिति[2] ज्वलन्तमङ्गारमभिस्पृशति मृणालमिति दुष्टवारणदन्तमुसलमुन्मूलयति मूढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु[3] यः[4] सुखबुद्धिमारोपयति । अधिगतविषयतत्त्वोपि कस्मात्खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानमुद्वहसि । यतो न निवारयासि प्रबलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि न नियमयसि च क्षुभितं मनः । कोयमनङ्गो नाम । धैर्यवलम्ब्य निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः । इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य प्रतिपक्ष्मान्तरालप्रवृत्तबाष्पवेणिकं प्रमृज्य चक्षुः करतलेन पाणौ मामवलम्ब्यावोचत् । सखे किं बहुनोक्तेन[5] । सर्वथा स्वस्थोसि[6] । आशीविषविषवेगविषमाणामेतेषां कुसुमचापसायकाना पतितोसि न गोचरे । सुखमुपादिश्यते परस्य । यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति मनो वा विद्यते[7] यः पश्यति वा

मूढः । **स खल्विति**—यः अनिष्टानुबन्धिषु दुःखपरिणामेषु विषयोपभोगेषु सुखबुद्धिं सुखदायकताधियमारोपयति स मूढो हिताहितविवेकशून्यः खलु ध्रुवं धर्मबुद्धया धर्मो मे स्यादिति मन्यमानः इति सम्बन्धः । निर्स्त्रिंशलतां खड्गलताम् । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निर्स्त्रिंशः । 'खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः' इत्यमरः । स इव । निर्वीर्यम्—मनोविकारनियमनासमर्थम् । 'निवार्यम्' इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः । किं तु सोर्थतया न सम्यक्संगच्छते । अस्यार्थः-निवार्यं प्रबलमनोविकारविनाश्यं न तु तेषां निवारकम् । यथा खद्योततेजोन्यतेजसोपहतमेव भवति न तु तदभिभवति तथा । अस्य भानुचन्द्रव्याख्या तु चिन्त्या । **प्रबलेति**—प्रबलो यो रजःप्रसरो रजोगुणविजृम्भणं तेन कलुषितानि दूषितानि । पक्षे रजःप्रसरो धूलिविस्तारस्तेन कलुषितान्याविलानि । प्रतिपक्ष्मान्तरालं प्रवृत्ता बाष्पवेणिकाऽश्रुप्रवाहो यस्मिन् । स्वस्थोऽविकृतमनाः । सुस्थ इतिपाठे सुखावस्थितः । आशिषि दंष्ट्रायां विषमस्याशीविषः सर्पः पृषोदरादित्वात्साधुः । तस्य विषं तस्य वेगः प्रसरस्तद्वद्विषमाणां दुःसहानाम् । **सुखमिति**—परोपदेशे पाण्डित्यं सर्वेषां सुकरं नृणामिति भावः । इन्द्रियाणि सन्ति इन्द्रियशक्तिरनुपहतातिष्ठति । अवष्टम्भो मनोनिरोधः स्थैर्यं वा । प्रारम्भ इति

---

१ विषलताम्. २ महारत्नम्. ३ बन्धेषु. ४ यः परिणतिविरसेषु. ५ बहूक्तेन. ६ सुस्थोसि. ७ वर्तते.

शृणोति वा श्रुतमवधारयति वा यो वा शुभमिदं न शुभमिदमिति विवेक्तुमलं स खलूपदेशमर्हति । मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम् । अवष्टम्भो ज्ञानं धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितैषा कथा । कथमप्येवमेवायत्नविधृतास्तिष्ठन्त्यसवः । दूरातीतः खलूपदेशकालः । समतिक्रान्तो धैर्यावसरः । गता प्रतिसंख्यानवेला । अतीतो ज्ञानावष्टम्भसमयः । केन वान्येनास्मिन्समये भवन्तमपहायोपदेष्टव्यमुन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं वा करणीयम् । कस्यान्यस्य वा वचसि मया स्थातव्यम् । को वापरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः । किं करोमि । यन्न शक्नोमि निवारयितुमात्मानम् । इयमनेनैव क्षणेन भवता दृष्टा[1] दुष्टावस्था । तद्गत इदानीमुपदेशकालः । यावत्प्राणिमि तावदस्य कल्पान्तोदितद्वादशदिनकरकिरणातपतीव्रस्य मदनसंतापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणामिच्छामि । पच्यन्त इव मेऽङ्गानि । उत्क्वथ्यत इव हृदयम् । प्लुष्यत इव दृष्टिः ज्वलतीव शरीरम् । अत्र यत्प्राप्तकालं तत्करोतु भवान् । इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

एवमुक्तोऽप्यहमेनं प्राबोधयं पुनः पुनः । यदा शास्त्रोपदेशविशदैः सनिदर्शनैः सेतिहासैश्च वचोभिः सानुनयं सोपग्रहं चाभिधीयमानोऽपि नाकरोत्कर्णे तदाहमचिन्तयम् । अतिभूमिमयं गतो न शक्यते निवर्तयितुम् । इदानीं निरर्थकाः खलूपदेशाः । तत्प्राणपरिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्नमाचरामि इति कृतमतिरुत्थाय गत्वा तस्मात्सरसः सरसा मृणालिकाः समुद्धृत्य कमलिनीपलाशानि जललवलाञ्छितान्यादाय[2] गर्भधूलिकषायपरिमलमनोहराणि च कुमुदकुवलयकमलानि गृहीत्वागत्य तस्मिन्नेव लतागृहशिलातले शयनमच

केचित् । प्रतिसंख्यानमध्यात्मज्ञानं विवेको वा अस्तमितैषा कथा सर्वमेतदतिदूरापेतमित्यर्थः । अयत्नविधृताः स्वयमेव । प्रतिसंख्यानवेला शुभाशुभविवेककालः । ज्ञानावष्टम्भो ज्ञानेन चित्तस्य धारणम् । कल्पान्त उदिता ये द्वादश दिनकरास्तेषां किरणातप इव तीव्रो दुःसह इत्यर्थस्तस्य । तीव्रतापसंपर्के हि पाकक्वाथज्वलनादिकार्याणि सम्भवन्तीति तान्येव दर्शयन्नाह पच्यन्त इति । प्लुष्यते दह्यते । प्राप्तः कालो यस्य तत्प्राप्तकालमेतत्कालोचितम् । यदेति–शास्त्रोपदेशेन विशदैर्निर्मलैः । सनिदर्शनैः सदृष्टान्तैः । सानुनयं सानुनीति । सोपग्रहं सानुकूलनम् । अतिभूमिं परां कोटिं कामस्यान्त्यावस्थामित्यर्थः । सरसा रसपूर्णाः । गर्भधूलिरन्तःपरागस्तेन कषायः सुरभिः

---

१. दृष्टावस्था. २. चादाय.

स्याकल्पयम् । तत्र च सुखनिषण्णस्य प्रत्यासन्नवर्तिनां चन्दनविटपिनां[1] मृदूनि किसलयानि निष्पीड्य तेन स्वभावसुरभिणा तुषारशिशिरेण रसेन ललाटिकामकल्पयम् । आ चरणतलादङ्गचर्चां चारचयम् । अभ्यर्णपादपस्फुटितवल्कलविवरशीर्णेन च करसंचूर्णितेन कर्पूररेणुना स्वेदप्रतीकारमकरवम्[2] । उरोनिहितचन्दनद्रवार्द्रवल्कलस्य स्वच्छसलिलसीकरनिकरस्राविणा कदलीदलेन व्यजनक्रियामन्वतिष्ठम् । एवं च मुहुर्मुहुरन्यदन्यन्नलिनीदलशयनमुपकल्पयतो मुहुर्मुहुश्चन्दनचर्चामारचयतो मुहुर्मुहुश्च स्वेदप्रतिक्रियां कुर्वतः कदलीदलेनानवरतं वीजयतः समुद्भून्मे मनसि चिन्ता । नास्ति खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः । क्वायं हरिण इव वनवासनिरतः स्वभावमुग्धो[3] जनः । क्व च विविधविलासरसराशिर्गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता । सर्वथा न हि किंचिदस्य दुर्घटं दुष्करमनायत्तमकर्तव्यं वा जगति । दुरुपपादेष्वर्थेष्वयमवज्ञया विचरति । नायं केनापि प्रतिकूलयितुं शक्यते । का वा गणना सचेतनेषु । अपगतचेतनान्यपि संघटयितुमलं यद्यस्मै रोचते । तत्कुमुदिन्यपि दिनकरकरानुरागिणी भवति । कमलिन्यपि शशिकरद्वेषमु-

परिमलस्तेन मनोहराणि । तुषारशिशिरेण नीहारवच्छीतलेन । ललाटिकां ललाटचर्चाम् । अभ्यर्णपादपा आसन्नवर्तिवृक्षास्तेषां स्फुटितानि विभिन्नानि यानि वल्कलानि त्वचस्तेषां विवरेभ्यः शीर्णेन गलितेन । उरसि निहितं चन्दनद्रवेणार्द्रं वल्कलं यस्य । व्यजनक्रियां तालवृन्तकृत्यम् । स्वभावेन निसर्गतो मुग्धोऽविदग्धः । दुरुपपादेषु दुर्घटेषु अवज्ञया स्वसामर्थ्यं जानंस्तद्घटनाविषये वीतचिन्तस्तिष्ठतीति भावः । प्रतिकूलयितुं विरोद्धुम् । तत्—तथा हि । दिनकरकरानुरागिणी दिनकरकिरणेषु बद्धभावा । एवमस्य कामस्य दुर्घटघटनासामर्थ्ये यच्छशिकरप्रणयिन्यपि कुमुदिनी दिनकरकिरणे भावं बध्नीयात् । एवमन्यत्र । अत्र भानुचन्द्रटीका यथा—"**दिनकरेति** । दिनकरस्य सूर्यस्य कराः किरणाः तत्कार्यकारित्वाद्दिनकरत्वं चन्द्रस्य । तस्मिन्ननुरागो विद्यते यस्या एवंविधा भवति । तदुक्तम्—"चन्द्रश्चण्डकरायते मलयजो लेपः स्फुलिङ्गायते माल्यं सूचिकरायते मृदुगतिर्वातोऽपि वज्रायते " इति । **कमलिनीति** । कमलिन्यपि पद्मिन्यपि । शशिकरकार्यकारित्वात्सूर्यकिरणानां शशिकरत्वम् । तेषु यो द्वेषस्तमुज्झति त्यजति । तदुक्तम्—" आतपे धृतिमता सह वध्वा यामिनीविरहिणा विहगेन । सेहिरे न किरणा हिमरश्मेर्दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम् ॥ " इति । **निशेति** । निशापि रात्रिरपि दिवसकार्यकारित्वाद्वासरेण मिश्रतामैक्यतामेति गच्छति । यथा— ' चित्रन्यस्तादपि विषधराद्भीतिभाजो निशायां किं तद् ब्रूमस्त्वदभिसरणे साहसं

---

१. विटपादीनाम्. २. प्रतिक्रियाम्. ३ स्वभावविषयविमुखः.

ज्वसति। निशापि वासरेण सह मिश्रतामेति। ज्योत्स्नाप्यन्धकारमनुवर्तते छायापि प्रदीपाभिमुखमवतिष्ठते। तडिदपि जलदे स्थिरतां व्रजति। जरापि यौवनेन संचारिणी भवति। किं वा तस्य दुःसाध्यमपरम्। एवंविधो येनायमगाधगाम्भीर्यसागररतृणवल्लघुतामुपनीतः। क्व तत्तपः। क्वेयमवस्था। सर्वथा निष्प्रतीकारेयमापदुपस्थिता। किमिदानीं कर्तव्यम्। किं वा चेष्टितव्यम्। कां दिशं गन्तव्यम्। किं शरणम्। को वोपायः। कः सहायः। कः प्रकारः। का युक्तिः। कः समाश्रयः। येनास्यासवः संधार्यन्ते। केन वा कौशलेन कतमया वा युक्त्या कतरेण वा प्रकारेण केन वावष्टम्भेन कया वा प्रज्ञया कतमेन वा समाश्वासनेनायं जीवेत्। इत्येते चान्ये च मे विषण्णहृदयस्य संकल्पाः प्रादुरासन्। पुनश्चाचिन्तयम् किमनया ध्यातया निष्प्रयोजनया चिन्तया। प्राणास्तावदस्य येन केनचिदुपायेन शुभेनाशुभेन वा रक्षणीयाः। तेषां च तत्समागममेकमपहाय नास्त्यपरः संरक्षणोपायः। बालभावादप्रगल्भतया च तपोविरुद्धमनुचितमुपहास्यमिवात्मनो मदनव्यतिकरं मन्यमानो नियतमेकोच्छ्वासावशेषजीवितोपि नायं तस्याः स्वयमभिगमेन पूरयति मनोरथम्। अकालान्तरक्षमश्चायमस्य मदनविकारः। सततमतिगर्हितेनाकृत्येनापि रक्षणीयान्मन्यन्ते सुहृदसून्साधवः।

नाथ तस्याः।" इति। **ज्योत्स्नेति**। ज्योत्स्नापि कौमुद्यप्यन्धकारकार्यकारित्वात्तमोनुवर्तते। तद्रूपतां भजतीत्यर्थः। यथा–"ज्योत्स्ना श्यामलतामुपेत्ययम्" इति। **छायेति**। छायापि प्रदीपस्य गृहमणेरभिमुखमवतिष्ठते संतिष्ठति। अत्र प्रदीपाधोभागे छायायाः सत्त्वान्न चित्रमित्यभिमुखग्रहणम्। तदुक्तम्—"आलोकस्तिमिरायते विधिवशात्प्राणोऽपि भारायते हा हन्त प्रमदावियोगसमये किं किं न दुःखायते"। **तडिदिति**। तडिदपि विद्युदपि जलदे स्थिरतां स्थैर्यं व्रजति गच्छति। अत्र तडित उद्दीपकत्वाद्विरहदुःखितस्य तस्या निमेषावस्थानमपि कल्पकल्पमित्यभिसंधिः। **जरेति**। जरापि विस्रसापि यौवनेन तारुण्येन सह सार्धं संचारिणी संचरणशीला स्यात्। जराया अपि तत्कार्यकारित्वात्तदनुगामित्वमित्यर्थः। अत्रापिशब्दः सर्वत्र विरोधद्योतकः। चेष्टितव्यमाचरितव्यम्। अवष्टम्भेन प्रारम्भेण। 'अवष्टम्भः सुवर्णेपि प्रारम्भस्तम्भयोरपि' इति विश्वः। यद्वालम्बनेन। विषण्णचेतसः खिन्नमानसस्य। ध्यातया चेतसि परिवर्तितया। तत्समागमं तस्या महाश्वेतायाः समागमम्। एक उच्छ्वासोवशेषो यस्य तदेको॰ जीवितं यस्य। न कालान्तरस्य क्षमः अकालक्षम। एवं शाकुन्तले—'दूरगतमन्मथा अक्षमेयं कालहरणस्य'। इति। अनुचितव्यापारेऽकार्ये प्रवृत्तम्। सव्याजं सापदेशम्। अवसरप्राप्तं

---

१ तृणलवलघुताम्. २ कं देशम्. ३ अनयात्यायतया-त्यन्तायतया. ४ अनुचितमुपनतम्,

तदतिह्रेपणमकर्तव्यमप्येतदस्माकमवश्यकर्तव्यतामापतितम् । किं चान्यत्क्रियते । का चान्या गतिः । सर्वथा प्रयामि तस्याः सकाशम् । आवेदयाम्येतामवस्थाम् । इति चिन्तयित्वा कदाचिदनुचितव्यापारप्रवृत्तं मां विज्ञाय संजातलज्जो निवारयेदित्यनिवेद्यैव तस्मै तत्प्रदेशात्सव्याजमुत्थायागतोह[1] । तदेवमवस्थिते यदत्रावसरप्राप्तमीदृशस्य चानुरागस्य सदृशमस्मदागमनस्य चानुरूपमात्मनो वा समुचितं तत्र प्रभवति भवती । इत्यभिधाय किमियं वक्ष्यतीति मन्मुखासक्तदृष्टिस्तूष्णीमासीत् ।

अहं तु तदाकर्ण्य सुखामृतमये ह्रद इव निमग्ना रतिरसमयमुदधिमिवावतीर्णा सर्वानन्दानामुपरि वर्तमाना सर्वमनोरथानामग्रमिवाधिरूढा सर्वोत्सवानामतिभूमिमिवाधिशयाना तत्कालोपजातया लज्जया किंचिदवनम्यमानवदनत्वादस्पृष्टकपोलोदरैर्ग्रथितैरिवोपर्युपरिपतनानुबन्धदर्शितमालाक्रमैरप्राप्तपक्ष्मसंश्लेषतयोपजातप्रथिमभरैरमलैरानन्दबाष्पजलबिन्दुभिःस्रवद्भिरावेद्यमानप्रहर्षप्रसङ्गा तत्क्षणमचिन्तयम् । दिष्ट्या तावदयमनङ्गो मामिव तमप्यनुबध्नाति । यत्सत्यमेतेन मे संतापयताप्यंशेन[2] दर्शितानुकूलता । यदि च सत्यमेव तस्येदृशी दशा[3] वर्तते ततः किमिव नोपकृतमनेन । किं वा नोपपादितम् । को वानेनापरः समानो बन्धुः । कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि वितथा भारती प्रशान्ताकृतेरस्माद्वदनान्निष्क्रामति[4] । इत्यंभूते किं मयापि प्रतिपत्तव्यम् । तस्य वा पुरः किमभिधातव्यम् । इत्येवं विचारयन्त्या एव प्रविश्य ससंभ्रमा प्रतीहारी मामकथयत् । भर्तृदारिके त्वमस्वस्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राप्तेति । तच्च श्रुत्वा कपिञ्जलो महाजनसंमर्दभीरुः सत्वरमुत्थाय राजपुत्रि महानयमुपस्थितः कालातिपातो भगवांश्च भु-

---

प्राप्तकालक्रम् । **तत्कालेति**—अस्पृष्टं कपोलयोरुदरं मध्यभागो यैः । उपर्युपरि पतनस्य योनुबन्धोऽविच्छिन्नपरम्परा तेन दर्शितो मालाक्रमः स्रग्विभ्रमो यैः । आवेद्यमानः प्रहर्षस्य प्रसङ्गः प्राप्तिः प्रस्तावो वा यस्याः । दिष्ट्या भाग्येन । यद्वा ' दिष्ट्या ' इत्यव्ययमानन्दे । अनुबध्नात्यविरतं पीडयति । **यत्सत्यमिति**—मां संतापयताप्येतेन तमपि संतापयता मदनेन मे ममानुकूलता दर्शिता । अंशेन भागेन न त्वद्यापि साकल्येन संगमघटनाभावात् । वितथा असत्या । प्रतिपत्तव्यमङ्गीकर्तव्यम् । महान्यो जनानां संमर्दः परस्परसंघर्षस्तस्माद्भीरुः । कालातिपातो

१ ०प्रसरा २ कियच्चाप्यंशेन ३ दृशा ततः. ४ निष्पतेत्.

वनत्रयचूडामणिरस्तमुपगच्छति दिवसकरस्तद्गच्छामि सर्वथाभिमतसुहृत्प्राणरक्षादक्षिणार्थमयमुपरचितोञ्जलिरेष मे परमो विभव इत्यभिधाय प्रतिवचनकालमप्रतीक्ष्यैव पुरोयायिनाम्बायाः प्रविशता कनकवेत्रलताकरेण प्रतीहारीजनेन, कञ्चुकिलोकेन गृहीतताम्बूलकुसुमपटवासाङ्गरागेण, चामरव्यग्रपाणिना कुब्जकिरातबधिरवामनवर्षवर[1]कल्पमूकानुगतेन[2] परिजनेन, सर्वतः संरुद्धे द्वारदेशे कथमप्यवाप्तनिर्गमः प्रययौ। अम्बा तु मत्समीपमागत्य सुचिरं स्थित्वा स्वभवनमयासीत्। तया तु तत्रागत्य किं कृतं किमभिहितं किमाचेष्टितमिति शून्यहृदया सर्वं नालक्षयम्।

गतायां च तस्यामस्तमुपगते भगवति हारीतहरितवाजिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे चक्रवाकसुहृदि सवितरि लोहितायमाने पश्चिमाशामुखे हरितायमानेषु कमलवनेषु नीलायमाने पूर्वदिग्भागे पातालपङ्ककलुषेण महाप्रलयजलधिपयःपूरेणेव तिमिरेणावष्टभ्यमाने जीवलोके किंकर्तव्यतामूढा तरलिकामपृच्छम्। अयि तरलिके, कथं न पश्यसि दृढमाकुलं मे हृदयमप्रतिपत्तिविह्वलानि[3] चेन्द्रियाणि। न स्वयमण्वपि कर्तव्यमलमस्मि ज्ञातुम्। उपदिशतु मे भवती यदत्र सांप्रतम्। अयमेवं त्वत्समक्षमेवाभिधाय गतः कपिञ्जलः। यदि तावदितरकन्यकेव विहाय लज्जामुत्सृज्य धैर्यमवमुच्य विनयमचिन्तयित्वा जनापवादमतिक्रम्य सदाचारमुल्लङ्घ्य शीलमवगणय्य कुलमङ्गीकृत्यायशो रागान्धवृत्तिरननुज्ञाता पित्राननु-

---

वेलातिक्रमः। अभिमतसुहृदः प्राणास्तेषां रक्षा सैव दक्षिणा तस्या इति तदर्थम्। एषोञ्जलिबन्धरूपो मे परमो विभवः प्रकृष्टं सामर्थ्यम्। नातः परं किमपि कर्तुं शक्नोमीति भावः। कनकवेत्रलता करे यस्य। 'पद्मपाणिरित्यादिप्रयोगदर्शनात्। न सप्तम्यन्तस्य बहुव्रीहौ' इत्यनेन पूर्वनिपातः।” इति भानु०। गृहीतास्ताम्बूलं नागवल्लीदलवीटिका कुसुमानि पटवासः पिष्टातकोङ्गरागो विलेपनं च येन। चामरैर्व्यग्र आकुलः पाणिर्यस्य तेन। **कुब्जेति**-एते शब्दा व्याख्यातचराः। हारीतः पक्षिविशेषः स इव हरिता वाजिनोश्वा यस्य। पश्चिमाशामुखे पश्चिमदिङ्मुखे। हरितायमानेषु नीलायमानेषु। अवष्टभ्यमाने व्याप्यमाने। किंकर्तव्यतामूढा प्रतिपत्तिशून्या। अप्रतिपत्तिः कर्तव्यतानिश्चयशून्यता तया विह्वलानि व्याकुलानि। सांप्रतं युक्तम्। इतरकन्यका इतरा नीचकुलोत्पन्ना कन्यका। रागान्धवृत्तिः—रागेण विषयाभिलाषेणान्धा वृत्तिर्वर्तनं

---

१ बर्बरविकलमूक. २ अनुयातेन. ३ शून्यानि.

मोदिता मात्रा स्वयमुपगम्य ग्राहयामि पाणिमेवं गुरुजनातिक्रमादधर्मो महान् । अथ धर्मानुरोधादितरपक्षावलम्बनद्वारेण मृत्युमङ्गीकरोम्येवमपि प्रथमं तावत्स्वयमागतस्य प्रथमप्रणयिनस्तत्रभवतः कपिञ्जलस्य प्रणयप्रसरभङ्गः । पुनरपरं यदि कदाचित्तस्य जनस्य मत्कृताशाभङ्गात्प्राणविपत्तिरुपजायते तदपि मुनिजनवधजनितं महदेनो भवेत् । इत्येवमुच्चारयन्त्यामेव मय्यासन्नचन्द्रोदयजन्मना विरलविरलेनालोकेन वसन्तवनराजिरिव कुसुमरजसा धूसरता वासवी दिगयासीत् ।

ततः शशिकेसरि[1]करविदार्यमाणतमःकरिकुम्भसंभवेन मुक्ताफलक्षोदेनेव धवलतामुपनीयमानमुदयगिरिसिद्धसुन्दरीकुचच्युतेन चन्दनचूर्णराशिनेव पाण्डुरीक्रियमाणं चलितजलधिजलकल्लोलानिलोल्लासितेन वेलापुलिनसिकतोद्गमेनेव पाण्डुतामापाद्यमानं पश्चिमेतरादिन्दुधाम्ना दिगन्तरमदृश्यत । शनैः शनैश्चन्द्रदर्शनान्मन्दस्मितायाः दशनप्रभेव ज्योत्स्ना निष्पतन्ती निशाया मुखशोभामकरोत् । तदनुरसातलादवनीमवदार्योद्गच्छता[2] शेषफणमण्डलेनेव

यस्याः । गुरुजनः पूज्यो मातृपित्रादिस्तस्यातिक्रमान्मर्यादोल्लङ्घनात् । इतरपक्षोऽनभिसरणरूपस्तदाश्रयणद्वारेण । प्रथमः प्रणयो याच्ञा यस्य । 'आद्यस्नेहवतः' इ० भानु० । एनः पातकम् । आसन्नो निकटो यश्चन्द्रोदयस्तस्माज्जन्म यस्य । धूसरतामीषत्पाण्डुताम् । 'ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः' इत्यमरः । वासवी दिक् प्राची । **तत इति**—तत इन्दुधाम्ना पश्चिमेतरत् पौर्वं दिगन्तरमदृश्यत । कथमित्याकांक्षायामाह-**शशीति**—शश्येव विदारणकर्तृत्वसाम्यात् केसरी सिंहस्तेन विदार्यमाणौ नीलत्वसाम्यात्तम एव करी तस्य कुम्भौ ताभ्यां संभवो यस्य तेन । मुक्ताफलक्षोदेन मौक्तिकचूर्णेन । उत्तमजातिगजा हि मुक्ताकरा इति गजशास्त्रकारा मन्यन्ते । तदुक्तम्—करीन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि ॥ **उदयेति**—उदयगिरौ या सिद्धसुन्दर्यः सिद्धा देवयोनिविशेषास्तेषामङ्गनास्तासां कुचेभ्यश्च्यूतेन गलितेन । **चलितेति**—चलितं वेल्लितं यज्जलधिजलं तस्य कल्लोलानिलेन तरङ्गवातेनोल्लासितेनोल्लासं प्रापितेन । वेलापुलिनस्य सिकता वालुका तस्या उद्गमेनोर्ध्वं गमनेन । चन्द्रदर्शनान्नायकनिरीक्षणान्मन्दं मन्दं स्मितं यस्यास्तस्या निशावध्वाः । **तदन्विति**—अत्र भानुचन्द्रः—'अत्र रजनिकरबिम्बमात्रग्रहणेन चन्द्रस्य बालभावप्रकटीकरणात्समुपारूढातिरागेणेति पूरणीयम् । ततश्च चन्द्रोदयकालेऽतीवारुण्यं बालत्वात् । तदनन्तरं च तरुणावस्थायामारुण्यस्यात्रम् । अत एव समुपारूढरागेणेत्येवाग्रे विशेषणम् । तथा शेषफणेत्यत्रानवरतकमलाकरकमलतल-

---

[1] करेति नास्ति क्वचित्. [2] अवदीर्य.

रजनीकरबिम्बेनाराजत रजनी। क्रमेण च सकलजीवलोकानन्दकेन कामिनीजनवल्लभेन किंचिदुन्मुक्तबालभावेन मकरध्वजबन्धुभूतेन समुपारूढरागेण सुरतोत्सवोपभोगैकयोग्येनामृतमयेन यौवनेनेवारोहता शशिना रमणीयतामनीयत यामिनी।

अथ तं प्रत्यासन्नसमुद्रविद्रुमप्रभापाटलितमिवोदयगिरिसिंहकरतलाहत[1]हरिणशोणितशोणीकृतमिव रतिकलहकुपितरोहिणीचरणालक्तकरसलाञ्छितमिवाभिनवोदयरागलोहितं रजनिकरमुदितं विलोक्यान्तर्ज्वलितमदनानलाप्यन्धकारितहृदया तरलिकोत्सङ्गविधृतशरीरापि मन्मथहस्तवर्तिनी चन्द्रगतनयनापि मृत्युमालोकयन्ती तत्क्षणमचिन्तयम्। एकत्र खलु मदनमधुमासमलयमारुतप्रभृतयः समस्ताः। एकत्र चायं पापकारी चन्द्रहतको न शक्यते सोढुम्। इदमतिदुर्विषहमदनवेदनातुरं च मे हृदयम्। अस्य चोद्गमनमिदं सदाहज्वरग्रस्तस्याङ्गारवर्षः शीतार्तस्य तुषारपातो विषस्फो[2]टमूर्च्छितस्य कृष्णसर्पदंशः। इत्येवं विचिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलवनम्ला[3]निनिद्रेव मूर्च्छा मां निमीलितलोचनामकार्षीत्। अचिरेण च संभ्रान्ततरलिकोपनीताभिश्चन्दनचर्चाभिस्तालवृन्तानिलैश्चोपलब्धसंज्ञा तामेवाकुलाकुलां मूर्तेनेवाधिष्ठिता विषादेन मल्ललाटविधृतस्रवच्चन्द्रकान्तमणिशलाकामविच्छिन्नबाष्पजलधारान्धकारितमुखीं रुदतीं तरलिकामपश्यम्। उन्मीलितलोचनां च मां सा कृतपादप्रणामा चन्दनपङ्कार्द्रेण

ललितहरिपदाम्बुजप्रभारुणेनेति पूरणीयम्। तेन सर्वं साम्यमुपपद्यते ”। इति । **सकलेति**–आनन्दकेन शशिना यौवनेन च । सुरतोत्सवो रतिक्षणस्तस्योपभोग एकयोग्येन सर्वथोचितेन यौवनेन शशिना च। **अथेति**–अथाभिनवः प्रत्यग्रो यो रागस्तेन लोहितं रक्तमत एव प्रत्यासन्नः समीपवर्ती यः समुद्रस्तास्मिन्ये विद्रुमाः प्रवालास्तेषां प्रभया पाटलितमिव। उदयगिरौ यः सिंहस्तस्य करतलेनाहतो यो हरिणः स्वमण्डलवर्ती तस्य शोणितेन रुधिरेण शोणीकृतं रक्तीकृतमिव। अन्धकारितहृदया मोहेनेति शेषः । अत्र सर्वत्रापिशब्दो विरोधालंकारद्योतकः। समस्ताः संहताः। एकत्र–अनेन चन्द्रस्य कामादीनामपेक्षयोद्दीपकत्वप्रकर्षः सूचितः। अतिदुर्विषहाश्च ता मदानवेदनाश्च ताभिः आतुरं विह्वलम्। अङ्गारवर्षोऽभिस्फुलिङ्गवृष्टिः। विषं गरलं तस्य स्फोटस्तज्जनितो विस्फोटस्तेन मूर्च्छितस्य। कमलवनस्य म्लानिः संकोचः सैव निद्रा। मूर्तेन मूर्तिमता विषादेन। मल्ललाटे ममालीके विधृता स्रवन्ती जलं क्षरन्ती चन्द्रकान्तमणिशलाका यया ताम्। अविच्छिन्ना संतता बाष्पजलधारा तयान्धकारितं

---

[1] निजहरिण. [2] विस्फोट. [3] ग्लानि.

करयुगलेन बद्धाञ्जलिरवादीत् । भर्तृदारिके किं लज्जया गुरुजनापेक्षया वा । प्रसीद प्रेषय माम् । आनयामि ते हृदयदयितं जनम् । उत्तिष्ठ स्वयं वा तत्र गम्यताम् । अतः परमसमर्थासि सोढुमिमं प्रबलचन्द्रोदयविजृम्भमाणोत्कलिकाशतमुदधिमिव मकरचिह्नम् । इत्येवंवादिनीं तामवोचम्[1] । उन्मत्ते किं मन्मथेन । नन्वयं सर्वविकल्पानहरन्सर्वोपायदर्शनान्युत्सारयन्सर्वानन्तरायानन्तरयन्सर्वसंदेहानपनयन्सर्वशङ्कास्तिरस्कुर्वँल्लज्जामुन्मूलयन्स्वयमभिगमनलाघवदोषमावृण्वन्कालातिपातं परिहरन्नागत एव मृत्योस्तस्यैव वा सकाशं नेता कुमुदबान्धवः । तदुत्तिष्ठ यथाकथंचिदनुगमनेन[2] जीविता संभावयामि हृदयदयितमायासकारिणं जनम् । इत्यभिदधाना मदनमूर्च्छाखेद[3]विह्वलैरङ्गैः कथंचिदवलम्ब्य तामेवोदतिष्ठम् । उच्चलितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत दक्षिणं लोचनम् । उपजातशङ्का चाचिन्तयमिदमपरं किमप्युपक्षिप्तं दैवेनेति ।

अथ नातिदूरोद्गतेन त्रिभुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारिणा सुधासलिलप्लवा[4]निव वहता चन्दनरसनिर्झरनिकरानिव क्षरता श्वेतगङ्गाप्रवाहसहस्राणीव वमतामृतसागरपूरानिवोद्गिरता चन्द्रमण्डलेन प्लाव्यमाने[5] ज्योत्स्नया भुवनान्तराले,

---

विच्छायितं मुखं यस्याः । **प्रबलेति**–प्रबलचन्द्रोदयेन प्रौढचन्द्रोदयेन विजृम्भमाणा उत्कलिका उत्कण्ठास्तरङ्गाश्च तासां शतं यस्मिन् । मकरः चिह्नं ध्वजो लक्षणं च यस्य तं काममुदधिं च । उदधेर्मकरालयत्वात्तथात्वम् । उन्मत्ते उन्मादवति । उन्मादश्चित्तविभ्रमः । अथोद्दीपकचन्द्रोदयसंधुक्षितोत्कण्ठातिशयं व्यञ्जयन्नाह–सर्वविकल्पान् सर्वान् विकल्पान् विविधकल्पना अपहरन्दूरीकुर्वन् । अन्तरायान्विघ्नान् । अन्तरयन् तिरयन् । संदेहान् संशयान् । शङ्का वितर्कान् । कालातिपातं काल्यापनम् । कुमुदबान्धवश्चन्द्रः । विरहोत्कण्ठिताया मम तमभिगमनं मरणं वैकं शरणमिति भावः । **यथेति**–जीविता यावन्न म्रिये तावद्यथा कथंचिदनुगमनेन संभावयामि इ० । यद्वा अनुगमनेन हेतुना यथाकथंचिज्जीविता प्राणान्धारयन्ती अगमने मरणमिति भावः । दुर्निमित्तनिवेदकमशुभसूचकमित्यर्थः । स्त्रीणां दक्षिणाक्षिस्पन्दोऽशुभसूचक इति शकुनशास्त्रज्ञाः । उपक्षिप्तं प्रस्तुतम् । **अथेति**–अथ प्रदोषसमय एव तस्मात्प्रासादशिखराद्रक्तांशुकेन कृतशिरोवगुण्ठना तस्मात्प्रासादशिखरादवातरमित्यन्वयः । कस्मिन्सति । चन्द्रमण्डलेन ज्योत्स्नया भुवनान्तराले प्लाव्यमाने पूर्यमाणे सति । **त्रिभुवनेति**–त्रिभुवनमेव प्रासादस्तस्य महाप्रणालो विशालनिर्गममार्गस्तस्यानुकारिणा सदृशेन । अनेनास्य ज्योत्स्नासलिलेन त्रिभुवनप्लवनसामर्थ्यं सूचितम् । ज्योत्स्नायाः त्रिभुवनाह्लादकत्वादिसाम्यादाह **सुधेति**–०प्लवान् पूरान् । सन्तापनिर्वापणसाम्यादाह चन्दनेति । ०निर्झरनिकरान्प्रवाह॰

---

१ तामहम. २ अनुगमनजीविता—घना, अनुद्गतजीविता. ३ खेद. ४ पूरान्. ५ आप्लाव्यमाने.

श्वेतद्वीपनिवासमिव सोमलोकदर्शनसुखमिवानुभवति जने, महावराहदंष्ट्रामण्डलनिभेन शशिना क्षीरसागरोदरादिवोद्ध्रियमाणे महीमण्डले, प्रतिभवनमङ्गलनाजनेन विकचकुमुदगन्धैश्चन्दनोदकैरुपह्रियमाणेषु चन्द्रोदयार्घेषु कामिनीप्राहितसुरतदूतीसहस्रसंकुलेषु राजमार्गेषु, नीलांशुकरचितावगुण्ठनासु चन्द्रालोकभयचकितासु कमलवनलक्ष्मीष्विव नीलोत्पल[1]प्रभापिहितास्वितस्ततः पलायमानास्वभिसारिकासु, प्रतिकुमुदमाबद्धमधुकरमण्डलासु प्रबुध्यमानासु भवनदीर्घिकाकुमुदिनीषु, स्फुटितकुमुदवनबहलधूलिधवलितोदरे निशानदीपुलिनायमानेन्तरिक्षे, चन्द्रोदयानन्दनिर्भरे महोदधाविव रतिरसमय इवोत्सवमय इव विला[2]समय इव प्रीतिमय इव जीवलोके, शशिमणिप्रणालनिर्झरे प्रमोदमुखरमयूरवरम्ये प्रदोषसमये गृहीतविविधकुसुमताम्बूलाङ्गरागपटवासचूर्णया तरलिकयानुगम्यमाना तेनैव मूर्च्छानिहितेन किंचिदाश्यानचन्दनललाटिकालग्नधूसराकुलालकेन चन्दनरसचर्चाङ्गरागवेषेणार्द्रेण तथैव च तया कण्ठस्थितया अक्षमालया श्रवणशिखरचुम्बिन्या च पारिजातमञ्जर्या पद्मरागरत्नरश्मिनिर्मितेनेव रक्तांशुकेन कृतशिरोवगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा तस्मात्प्रासादशिखरादवातरत् ।

अवतीर्य च पारिजातकुसुममञ्जरीपरिमलाकृष्टेन रिक्तीकृतोपवनेन कुमुदवनान्यपहाय धावता मधुकरजालेन नीलपटावगुण्ठनविभ्रममिव संपादयता

समूहान् । उद्गिरता वमता । **श्वेतेति**–सुधासितया चन्द्रिकया प्लावितत्वादिदम् । उपह्रियमाणेषु प्रतिपाद्यमानेषु । नीलांशुकेन श्यामवस्त्रेण रचितमवगुण्ठनं शिरोवेष्टनं याभिः । तदुक्तं विश्वनाथेन ‘ संलीना स्वेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा । अवगुण्ठनसंवीता कुलजाभिसरेद्यदि ’ ॥ इति । चकितासु त्रस्तासु । प्रबुद्ध्यमानासु विकासं प्राप्यमाणासु । स्फुटितानि विकसितानि यानि कुमुदवनानि कैरवखण्डानि तेषां धूलिः परागस्तया धवलितमुदरं यस्य तस्मिन् । निशा एव नदी तस्याः पुलिनायमाने तोयोत्थितप्रदेशायमाने । चन्द्रोदयरूपश्चन्द्रोदयेन वा य आनन्दस्तस्य निर्भरोतिशयो यस्मिन् । शशिमणयश्चन्द्रकान्ता एव जलप्लावित्वात्प्रणाला जलमार्गास्तेषां निर्झराः स्रुतयो यस्मिन् । मूर्च्छायां निहितेन । **किंचिदिति**–किंचिदाश्याना शुष्का या चन्दनललाटिका तस्यां लग्ना अत एव धूसरा किंचित्पाण्डुरा आकुला विकीर्णा अलका यस्मिन् । **चन्दनेति**–मलयजरसविलेपनमेवाङ्गरागो यस्मिन्नेवंविधो वेषो नेपथ्यं तेन । **अवतीर्येति**-रिक्तीकृतमुपवनं येन सर्वेषां तत्र गमनात् । नीलपटेन यदवगुण्ठनं तस्य विभ्रमं भ्रान्तिम् । तरलिका

---

[1] सनीलोत्पलप्रभासु. [2] प्रीतिमय इव मदनमय इव विलासमय इव.

नुबध्यमानाना प्रमदवनपक्षद्वारेण निर्गत्य तत्समीपमुदचलम्। प्रयान्ती च तरलिकाद्वितीय[1]मपरिजनमात्मानमवलोक्याचिन्तयम्। प्रियतमाभिसरणप्रवृत्तस्य जनस्य किमिव कृत्यं बाह्येन परिजनेन। नन्वेत एव परिजनलीलामुपदर्शयन्ति। तथा हि समारोपितशरासनासक्तसायकोनुसरति कुसुमायुधः। दूरप्रसारितकरैः[2] कर्षति शशी। प्रस्खलनभयात्पदे पदेवलम्बते रागः। लज्जां पृष्ठतः कृत्वा पुरः सहेन्द्रियैर्धावति हृदयम्। निश्चयमारोप्य नयत्युत्कण्ठेति। प्रकाशं चावदम्। अयि तरलिके अपि नाम मामिवायमिन्दुहतकस्तमपि कि[3]रणकचग्रहाकृष्टमभिमुखमानयेत्। इत्येवंवादिनीं च मां मा विहस्याब्रवीत्। भर्तृदारिके मुग्धासि। किमस्य तेन जनेन। अयमात्मनैव तावन्मदनातुर इव भर्तृदारि[4]कायां तास्ताश्चेष्टाः करोति। तथा हि। प्रतिबिम्बच्छलेन स्वेदसलिलकणिका[5]चितं चुम्बति कपोलयुगलम्। लावण्यवति पयोधरभारे निपतति प्रस्फुरितकरः। स्पृशति रशनामणीन्। निर्मलनखलग्नमूर्तिः पादयोः पतति। किं चास्य मदनातुरस्येव वपुस्तापाच्छुष्कचन्द[6]नानुलेपपाण्डुतामुद्वहति। मृणालवलयधवलान्करान्धत्ते। प्रतिमाव्याजेन स्फटिकमणिकुट्टिमेषु निपतति। केतकीगर्भकेसरधूसरपादः कुमुदासरांस्यवगाहते। सलिलसीकरार्द्राञ्छशिमणीन्करैरामृशति। द्वेष्टि विघटितचक्रवाकमिथुनानि कमलवनानि। एतैश्चान्यैश्च तत्कालोचितैरालापैस्तया सह तमुद्देशमभ्युपागमम्। तत्र च मार्गलताकुसुमरजोधूसरं चरणयुगलं कैलासतटचन्द्रोदयप्रस्तु[7]तचन्द्रकान्तमणिप्रस्रवणे प्रक्षालयन्ती यस्मिन्प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव चास्य सरसः पश्चिमे तटे पुरुषस्येव रुदितध्वनिं

द्वितीया यस्य तम्। ननु ध्रुवमेते अग्रे वक्ष्यमाणाः कामादयः। समारोपितमाततज्यीकृतं यच्छरासनं तत्रासक्तो निहितः सायको येन। कर्षति गमनाय प्रोत्साहयतीत्यर्थः। निश्चयमारोप्य ध्रुवं प्रियसमागमो भावीति निश्चयम्। किरणैर्यैः कचग्रहस्तेनाकृष्टम्। **किमस्येति**–अस्य तेन मुनिकुमारेण पीडितेन किम्। अयं चन्द्रहतको भर्तृदारिकायां तास्ताश्चेष्टाः कामिजनोचिताः करोति। स्वस्यैव त्वयि साभिलाषत्वादिति भावः। **स्वेदेति**–०चितं व्याप्तम्। प्रस्फुरितः कम्पितः करो यस्य। पक्षे कराः किरणाः। तापान्मदनज्वराच्छुष्को यश्चन्दनानुलेपस्तद्वत्पाण्डुताम्। **प्रतिमेति**–निपतति तापनिवृत्तिहेतोरिति शेषः। आमृशति परामृशति। विघटितानि वियोजितानि भूतानि चक्रवाकमिथुनानि यैः। चन्द्रोदयेन प्रस्नुता ये चन्द्रकान्तमणयस्तेषां

---

[1] द्वितीयपरिजनम्. [2] करः करामिषः [3] करेण. [4] भर्तृदारिकायाः [5] काञ्चितम्, [6] चन्दनालेप. [7] प्रस्नुत.

विप्रकर्षान्नातिव्यक्तमुपालक्षयम् । दक्षिणेक्षणस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्याहितशङ्का तेन सुतरामवदीर्ण[1]हृदयेव किमप्यनिष्टमन्तः कथयतेव विषण्णेनान्तरात्मना तरलिके किमिदमिति सभयमभिदधाना वेपमानगात्रयष्टिस्तदभिमुखमतित्वरितमगच्छम् ।

अथ निशीथप्रभावाद्दूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्तनादं हा हतोस्मि हा दग्धोस्मि हा वञ्चितोस्मि हा किमिदमापतितं किं वृत्तमुत्सन्नो[2]स्मि दुरात्मन्मदनपिशाच पाप निर्घृण किमिदमकृत्यमनुष्ठितम्, आः पापे दुष्कृतकारिणि दुर्विनीते महाश्वेते किमनेन तेऽपकृतम्, आः पाप दुश्चरित चन्द्रचाण्डाल कृतार्थोसीदानीम्, अपगतदाक्षिण्य दक्षिणानिलहतक पूर्णास्ते मनोरथाः कृतं कर्तव्यं वहेदानी यथेष्टं, हा भगवञ्छ्वेतकेतो पुत्रवत्सल न वेत्सि मुषितमात्मानं, हा धर्म निष्परिग्रहोसि हा तपो निराश्रयमसि हा सरस्वति विधवासि हा सत्यमनाथमसि हा सुरलोक शून्योसि सखे प्रतिपालय मामहमपि भवन्तमनुयास्यामि न शक्नोमि भवता विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी, कथमपरिचित इवादृष्टपूर्व इवाद्य मामेकपद उत्सृज्य प्रयासि, कुतस्तवेयमतिनिष्ठुरता कथय त्वदृते क्व गच्छामि कं याचे कं शरणमुपैम्यन्धोस्मि संवृत्तः शून्या मे दिशो जाता निरर्थकं जीवितमप्रयोजनं तपो निःसुखाश्च लोकाः केन सह परिभ्रमामि कमालपामि[3] उत्तिष्ठ देहि मे प्रतिवचनं क्व तन्ममोपरि सुहृत्प्रेम क्व सा स्मितपूर्वाभिभाषिता चेत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम् ।

तच्च श्रुत्वा पतितैरिव प्राणैर्दूरादेव मुक्तैकताराक्रन्दा सरस्तीरलतासक्ति[4]-

---

प्रस्रवणं जलनिर्झरस्तस्मिन् । विप्रकर्षाद्दूरात् । उपालक्ष्यमुपलक्षितवती । **अथेति**–निशीथोर्धरात्रस्तस्य प्रभावात् । तस्य प्रशान्तत्वात् । विभाव्यमानो ज्ञायमानः स्वरो यस्य । उत्सन्नः छिन्नमूलः सर्वथा विनष्ट इत्यर्थः । अपगतं दाक्षिण्यमनुकूलाचारो यस्य । पक्षे दक्षिणदिग्भावित्वम् । निष्परिग्रहो निष्परिवारो निर्मूलो निराधार इति वा । ‘ परिग्रहः कलत्रेपि मूलस्वीकारयोरपि । शपथे परिवारे च ’ इत्यजयः । **तच्च श्रुत्वेति**–मुक्त एकस्तारोत्युच्च आक्रन्दः कन्दनशब्दो यया । सरस्तीरे या लतास्तास्वासक्त्या परिलग्नतया त्रुट्यमानं पाट्यमानमंशुकं परिधानमुत्तरीयं च यस्याः । ‘ अंशुकं वस्त्रमात्रे स्यात्परिधानोत्तरीययोः ’ इति शब्दार्णवः ।

---

[1] विदीर्ण. [2] उच्छिन्नः. [3] आलपामि केन सह वार्ता करोमि. [4] लतानुषज्यमान.

त्रुट्यमानांशुकोत्तरीया यथाशक्ति त्वरितैरज्ञातसमविषमभूमिभागविन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती पदे पदे केनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव तं प्रदेशं गत्वा सरस्तीरसमीपवर्तिनि शिशिर[1]सीकरासारस्राविणि शशिमणिशिलातले विरचितं कुमुदकुवलयकमलविविधवनकुसुमसुकुमार[2]मालामयमिव मृणालमयं कुसुमशरसायकमयमिव शयनमधिशयानम्, अतिनिष्पन्दतया मत्पदशब्दमिवाकर्णयन्तम्; [3]अन्तःकोपशमितमदनसंतापतया तत्क्षणलब्धसुखप्रसुप्तमिव [4]मनःक्षोभप्रायश्चित्तप्राणायामावस्थितमिव, अतिप्रस्फुरितप्रभेण त्वत्कृते ममेयमवस्थेति कथयन्तमिवाधरेण, इन्दुद्वेषपरिवर्तितदेहतया पृष्ठभागनिपतितैर्मदनदहनविह्वलहृदयन्यस्तहस्तनखमयूखच्छलेन च्छिद्रितमिव शशिकिरणैः, उच्छुष्कपाण्डुरया [5]स्वविनाशोत्पातोत्पन्नया मदनचन्द्रकलयेव चन्दनलेखिकया रचितललाटिकम्[6], मत्तः [7]प्रियतरस्तवापरो जनो जात इति कुपितेनेव जीवितेन परित्यक्तं, मन्मथ[8]व्यथया सहैतानसून्स्वयमिवोत्सृज्य निश्चेतनतासुखमनुभवन्तम्, अनङ्गयोगविद्यामिव ध्यायन्तम्, अपूर्वप्राणायाममिवाभ्यस्यन्तम्, उ-

---

अज्ञातो यः समविषमभूमिभागस्तत्र विन्यस्तैः । **कुसुमेति**—सन्तापशान्त्यर्थं विरचितस्य तस्योद्दीपकत्वादिदम् । अभिलषितशब्दश्रवणोत्सुको हि निरुद्धेतरव्यापारो भवतीत्याह अतिनिष्पन्दतयेति । अन्तःकोपेन मदनागमनकृतेन शमितो मदनसन्तापो यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । उष्णेन हि उष्णं शाम्यतीति वैद्यकम् । सुखेन प्रसुप्तमिव । मनःक्षोभस्य मुनेरनुचितस्य प्रायश्चित्तरूपः प्राणायामस्तत्रावस्थितमिव । इन्दुद्वेषात्परिवर्तितोऽधोमुखीकृतो देहो येन तस्य भावस्तत्ता तया । पृष्ठभागनिपतितैः शशिकिरणैः छिद्रितमिव । कृतरन्ध्रमिव । पृष्ठं भित्त्वा शरीरपुरोभागगमनाभावे कथमेतदित्याकाङ्क्षायामाह-मदनदहनेन विह्वलं यद्धृदयं तत्र न्यस्तो योहस्तस्तस्य नखमयूखमिषेण । उच्छुष्का चासौ पाण्डुरा च तया । स्वविनाशलक्षण उत्पातस्तदर्थमुत्पन्नया । **अनङ्गेति**—अनङ्गसम्बन्धिनी योगविद्या तद्वशीकरणविद्येत्यर्थः । यद्वा अनङ्गेन यो योगस्तद्विद्या ताम् । **अपूर्वम्**—श्वासोच्छ्वासयोरसत्त्वात्पूरकरेचकान्यतरत्वाकान्यतरत्वाभावादपूर्वत्वम् । उपपादितं

---

१ सीकरस्राविणि. २ ०सुकुमारं मालामयम्. ३ अन्तः कृतान्तापेशामित; अन्तःक्रोधक्षोभशमित. ४ मुनिक्षोभ. ५ स्व—स्वदेह—विनाशोत्पन्नया. ६ भानुचन्द्रस्त्वस्मात्परं—ईषदालक्ष्यपरिवृत्ततारकेणानवरतरोदनाताम्रेण प्राणोत्सर्गोपजाताश्रुक्षयतया रुधिरमिव क्षरता मदनशरशल्य वेदनाकूणिताश्रिभागेन नातिमीलितेन लोचनयुगलेन, इति ग्रन्थमाधिकं पठति । लोचनयुगलेनेत्यस्मात्परं 'मामसूययेन विलोकयन्तम्' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे. ७ अतिप्रियतरः. ८ मन्मथव्यथासहान् ९ निश्चेतनासुखम्.

पपादितास्मदागमनेन प्रणयादिवापहृतप्राणपूर्णपात्रमनङ्गेन, रचितचन्दनललाटिकात्रिपुण्ड्रकं धृतसरसबिससूत्रयज्ञोपवीतम्, अंसावसक्तकदलीगर्भपत्रचारुचीरमेकावलीविशालाक्षमालमविरलामलकर्पूरक्षोदभस्मधवलमाबद्धमृणालरक्षाप्रतिसरमनोहरं मनोभवव्रतवेषमास्थाय मत्समागममन्त्रमिव साधयन्तं, [ईषदालक्ष्यपरिवृत्ततारकेण] अविरतरोदनाताम्रेण प्राणोत्सर्गोपजाताश्रुक्षयतयागतरुधिरेणेव मदनशरशल्यवेदनाकूणितत्रिभागेण 'कठिनहृदये दर्शनमात्रकेणापि न पुररनुगृहीतोयमनुगतो जनः' इति सप्रणयं मामुपालभमानमिव चक्षुषा, किंचिद्विवृताधरतया जीवितमपहर्तुमन्तःप्रविष्टैरिवेन्दुकिरणैर्निर्गच्छद्भिर्दशनांशुभिर्धवलितपुरोभागं, मन्मथव्यथाविघटमानहृदयनिहितेन वामेन पाणिना प्रसीद प्राणैः समं प्राणसमे न गन्तव्यमिति हृदयस्थितां मामिव धारयन्तम्, इतरेण च नखमयूखदन्तुरतया चन्दनमिव स्रवतोत्तानीकृतेन चन्द्रातपमिव निवारयन्तम्, अन्तिकस्थितेन चाचिरोद्गतजीवितमार्गमिवोद्ग्रीवेण विलोकयता तपःसुहृदा कमण्डलुना समुपेतं, कण्ठाभरणीकृतेन च मृणालवलयेन रजनिकरकिरणपाशेनेव संयम्य लोकान्तरमुपनीयमानं, कपिञ्जलेन मद्दर्शनादब्रह्मण्यमित्यत्यूर्ध्वहस्तेन द्विगुणीभूतबाष्पोद्गमेनाक्रोशता कण्ठे परिष्वक्तं तत्क्षणविर्गतजीवितं तमहं पापकारिणी मन्दभाग्या महाभागमद्राक्षम् ।

सम्पादितमस्मदागमनं येन । अपहृतं प्राणा एव पूर्णपात्रं व्याख्यातपूर्वं यस्य । रचितं चन्दनेन ललाटिकायां त्रिपुण्ड्रं येन । पूर्वमर्धचन्द्राकारललाटिकावर्णनम् । अधुना तदुपरि स्थितस्य त्रिपुण्ड्रस्येत्यपुनरुक्तिः । पुनश्च मनोभवव्रतवेषमास्थाय मत्समागममन्त्रमिव साधयन्तम् । वेषमेव विशिनष्टि धृतेत्यादिना । धृतं सरसं बिसमेव यज्ञोपवीतं यस्मिन् । अंसावसक्तं कदलीगर्भपत्रमेव चारु चीरं यस्मिन् । आबद्धो मृणालस्य रक्षार्थं प्रतिसरो हस्तसूत्रं तेन मनोहरम् । भानुचन्द्रस्त्वर्थसौष्ठवमपश्यन् धृतेत्यादीनि मृणालेत्याद्यन्तानि विशेषणानि 'महाभागम्' इतिविशेष्यपरतया योजयंति । [**ईषदिति** ईषदालक्ष्या किंचिद्दृश्या परिवृत्ता घूर्णिता तारा यस्य तेन] **प्राणेति**-प्राणोत्सर्गः प्राणपरित्यागस्तेन जातो योश्रुक्षयस्तस्य भावस्तत्ता तया अश्रुक्षयात्ताम्रताप्रकटदर्शनादाह आगतेति **मदनेति**-मदनशराणां शल्यान्यन्तः स्थितायोग्राणि तैर्या वेदना तया कूणित ईषत्संकुचितस्त्रिभागस्तृतीयो भागो यस्य । अनुगतोनुरक्तः । उपालभमानं निर्भर्त्सयमानम् । पुनश्च दशनांशुभिर्धवलितपुरोभागम् । दशनांशूनुत्प्रेक्षते जीवितेति । प्राणैः समं सह न गन्तव्यमिति । इतरेण दक्षिणेन । दन्तुरतया विषमिततया । दन्तुरस्तून्नतरदे तथोन्नतनते त्रिषु इति । मेदिनी । अब्रह्मण्यम्-ब्रह्मणि साधु ब्रह्मण्यं । तत्र साधुः इति यत् । न ब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम् । अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ (वधं नार्हतीत्युक्तौ) इत्यमरः ।

---

१ रचितललाटिका. २ रक्षापीरसर, रतयातिम०. ३ रुधिरमिव स्रवता. ४ अपक्रान्त.

उद्भूतमूर्च्छान्धकारा च पाताल[1]तलमिवावतीर्णा तदा काहमगमं किमकरवं किं व्यलपमिति सर्वमेव नाज्ञासिषम् । असवश्च मे तस्मिन्क्षणे किमतिकठिनतयास्य मूढहृदयस्य किम[2]नेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हतशरीरकस्य किंविहिततया दीर्घशोकस्य किं भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य किमेकान्तवासतया दुरात्मनो मन्मथहतकस्य केन हेतुना नोद्गच्छन्ति स्म तदपि न ज्ञातवती । केवलमतिचिराल्लब्धचेतना दुःखभागिनी वह्नाविव पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमवनौ विचेष्टमानमपश्यम् । अश्रद्दधाना चासंभावनीयं तत्तस्य मरणमात्मनश्च जीवितमुत्थाय हा हा किमिदमुपनतमिति मुक्तार्तनादा हा अम्ब हा तात हा सख्य इति व्याहरन्ती हा नाथ जीवितनिबन्धन आचक्ष्व क्व मामेकाकिनीमशरणामकरुण विमुच्य यासि पृच्छ तरलिकां त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था युगसहस्रायमाणः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः प्रसीद सकृदप्यालप दर्शय भक्तवत्सल[3]तामीषदपि विलोकय पूरय मे मनोरथमार्तास्मि भक्तास्म्यनुरक्तास्म्यनाथास्मि बालास्म्यगतिकास्मि दुःखितास्म्यनन्यशरणास्मि मदनपरिभूतास्मि किमिति न करोषि दयां कथय किमपराद्धं किं वा नानुष्ठितं मया कस्यां वा नाज्ञायामादृतं कस्मिन्वा त्वदनुकूले नाभिरतं येन कुपितो दा[4]सजनमकारणात्परित्यज्य व्रजन्न बिभेषि कौलीनात्, अलीकानुरागप्रतारणकुशलया किं वा मया वामया पापया याहमद्यापि प्राणिमि हा हतास्मि मन्दभागिनी [5]कथं न त्वं जातो न विनयो न बन्धुवर्गो न परलोको धिग्मां

उद्भूतेति--उद्भूतः प्रादुर्भूतो मूर्च्छान्धकारो मोहकश्मलं यस्याः । मूढहृदयस्य स्वस्यैव संतापविततेर्मूढत्वम् । हतशरीरस्य दग्धदेहस्य । अत्र हतशब्दो निन्दावाची । विहिततया अवश्य भोक्तृत्वतया जन्मान्तरोपात्तस्य भवान्तरार्जितस्य । एकान्तवामतया अत्यन्तप्रतिकूलतया । 'वामः कामे सव्ये पयोधरे । उमानाथे प्रतीकूले' इति हैमः । विचेष्टमानं लुठन्तम् । मुक्त आर्तनाद आक्रन्दनशब्दो यया । जीवितनिबन्धन असुधारणकारण । अगतिका निरवलम्बा । **अनन्येति**--नास्त्यन्यत् शरणं त्राणं यस्याः सा । किमपराद्धं कोपराधः कृतः । भावे क्तः । नादृतमादरो न कृतः । नाभिरतं रागो न कृतः । कौलनात् शरणागतपरित्यागजनितजनापवादात् । 'कौलीनं पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः' । इति धरणिः । पक्षान्तरमुपन्यस्यति । **अलीकेति**--अलीको मिथ्या योनुरागस्तेन प्रतारणं वञ्चनं तत्र कुशलया मया किं वा स्यात् । कथं मे त्वं

---

१ पातालमिव. २ अकरुणम्. ३ 'प्रकटया परमां कृपालुताम्' इत्यधिकं क्वचित्. ४ दासीजनम्. ५ कथं मे न त्वं न तातः.

दुष्कृतकारिणी यस्याः कृते तत्रेयमीदृशी दशा वर्तते नास्ति मत्सदृशी नृशंसहृदया याहमेवंविधं भवन्तमुत्सृज्य गृहं गतवती किं मे गृहेण किमम्बया किं वा तातेन किं बन्धुभिः किं परिजनेन वा कमुपयामि शरणमयि दैव दर्शय दयां विज्ञापयामि त्वां देहि दयितदक्षिणां भगवति भवितव्यते कुरु कृपां पाहि वनितामनाथां. भगवत्यो वनदेवता. प्रसीदत प्रयच्छतास्य प्राणानव वसुंधरे सकललोकानुग्रहजननि रजनि किमर्थं नानुकम्पसे तात कैलास शरणागतास्मि ते दर्शय दयालुतामित्येतानि चान्यानि च व्याक्रोशन्ती कियद्वा स्मरामि ग्रहगृहीतेवाविष्टेवोन्मत्तेव भूतोपहतेव व्यलपम् । उपर्युपरिपरिपतितनयनजलधारानिकरच्छलेन विलीयमानेव द्रवतामिव नीयमाना जलाकारेणेवात्मीक्रियमाणा प्रलापाक्षरैरपि दशनमयूखशिखानुगततया साश्रुधारैरिव निष्पतद्भिः, शिरोरुहैरप्यविरलविगलितकुसुमतया मुक्तबाष्पजलबिन्दुभिरिव, आभरणैरपि प्रसृत[1]विमलमणिकिरणाश्रुतया प्ररुदितैरिवोपेता। तज्जीविताये[2]वात्ममरणाय स्पृहयन्ती मृतस्यापि सर्वात्मना हृदयं प्रवेष्टुमिवेच्छन्ती करतलेन कपोलयोराश्यानचन्दनश्वेतजटामूले च ललाटे निहितसरसबिसयोश्वासयोर्मलयजरसलवलुलितकमलिनीपलाशावगुण्ठिते च हृदये परामृशन्ती[3] पुण्डरीक निष्ठुरोस्येवमप्यार्तां न गणयसि मामित्युपालभमाना मुहुर्मुहुरेनमन्वनयं मुहुर्मुहुः पर्यचुम्बं मुहुर्मुहुः कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशम् । आः पापे त्वयापि मत्प्रत्यागमनकालं यावदस्यासवो

न जातो विनष्ट इत्यर्थः । अभिसरणाद्विनयोपि न जातः । एकमन्यत्र । दयितः पुण्डरीक एव दक्षिणा तां पुनर्जीवितदानरूपाम् । हे सकललोकानुग्रहजननि वसुन्धरे अव रक्ष । पुनश्च शोकातिशयं व्यञ्जयितुमुत्प्रेक्षते । **दंशनेति**–दशनांशूनां प्रथमं स्फुरणादक्षराणां तदनन्तरं बहिर्निष्क्रमणादनुगतत्वम् । दशनमयूखाश्रुधारयोर्धवलत्वसंततत्वसाम्यादुपमानोपमेयभावः । प्रसृता वितता ये विमलमणीनां किरणास्त एवाश्रूणि येषां तेषां भावस्तत्ता तया । तज्जीविताय स जीवितः स्यादिति हेतोः । पुनश्च करतलेन परामृशन्ती स्पृशन्ती । केत्याह कपोलयोः इ० । आश्यानं किंचिच्छुष्कं यच्चन्दनं तेन श्वेतं जटामूलं यस्मिन् । मलयजरसलवैश्चन्दनद्रवबिन्दुभिर्लुलितानि चारूणि युक्तानि वा कमलिनीपलाशानि तैरवगुण्ठिते व्याप्ते । न गणयसि मय्यनादरं करोषीत्यर्थः । उपालभमाना सोल्लुण्ठनं वदन्ती । अन्वनयमनुनीतवती । अगर्हयं निरभर्त्सये । अवि-

---

१ प्रसून. २ जीवितायेव. ३ स्पृशन्ती,

न रक्षिता इति तामेकावलीमगर्हयम् । अयि भगवन्प्रसीद प्रत्युज्जीवयैनमिति मुहुर्मुहुः कपिञ्जलस्य पादयोरपतम् । मुहुर्मुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदम् । अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन्काले कुतस्तान्यचिन्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्यदृष्टपूर्वाणि मे हतपुण्यायाः कृपणानि चाटुसहस्राणि प्रादुरभवन्कुतस्ते संलापाः कुतस्तान्यतिकरुणानि वैक्लव्यरुदितानि । अन्य एव स प्रकारः । प्रलयोर्मय इवोदतिष्ठन्नन्तर्बाष्पवेगानाम् । जलयन्त्राणीवामुच्यन्ताश्रुप्रवाहाणाम् । प्ररोहा इव निरगच्छन्प्रलापानाम् । शिखरशतानीवावर्धन्त दुःखानाम् । प्रसूतय इवोदपाद्यन्त मूर्च्छानाम् ।

इत्येवमात्मवृत्तान्तमावेदयन्त्या एव[1] तस्याः समतिक्रान्तं कथमप्यतिकष्टमवस्थान्तरमनुभवन्त्या इव चेतनां जहार मूर्च्छा । वेगान्निष्पतन्तीं च शिलातले तां ससंभ्रमं प्रसारितकरः परिजन इव जातपीडश्चन्द्रापीडो विधृतवान् । अश्रुजलार्द्रेण च तदीयेनैवोत्तरीयवल्कलप्रान्तेन शनैःशनैर्वीजयन्संज्ञां ग्राहितवान् । उपजातकारुण्यश्च बाष्पसलिलोत्पीडेन[2] प्रक्षाल्यमानकपोल[3]युगलो लब्धचेतनामवादीत् । भगवति मया पापेन तवायं पुनर[4]भिनवतामुपनीतः शोको येनेदृशीं दशामुपनीतासि । तदलमनया कथया । संह्रियतामियम् । अहमप्यसमर्थः श्रोतुम् । अतिक्रान्तान्यपि हि संकीर्त्यमानानि [प्रियजनविश्वासवचनानि] अनुभव[5]समां वेदनामुपजनयन्ति सुहृज्जनस्य दुःखानि । तन्नार्हसि कथंकथमपि विधृतानिमानसुलभानसून्पुनः पुनः स्मरण[6]शोकानलेन्धनतामुपनेतुम् ।

न्तितान्यतर्कितानि । कृपणानि दीनानि करुणानि वा । चाटुसहस्राणि प्रियप्रायवचनसहस्राणि । विक्लवस्य भावो वैक्लव्यं व्याकुलता तस्मात् रुदितानि । अन्यो भिन्नः अपूर्व इत्यर्थः । एव स प्रकारः । तमेव वर्णयति—प्रलयकाल ऊर्मयः प्रलयोर्मयः । अन्तर्ये बाष्पवेगा अश्रुरयास्तेषाम् । जलयन्त्राणि जलोद्गारयन्त्राणि । अश्रुप्रवाहाणां नेत्रजलपूराणाम् । प्ररोहा अङ्कुरा लक्षणया नवनवौघाः । उत्पत्तयो वा । प्रसूतयः प्रसवाः । समतिक्रान्तमतीतम् । कथमपि प्रयत्नेन अनुभवन्त्याः पुनरप्यनुभवविषयीकुर्वन्त्याः । बाष्पसलिलोत्पीडेन नेत्रजलप्रवाहेण । संह्रियतां संक्षिप्यताम् । सुहृज्जनस्य दुःखानि संकीर्त्यमानानि पुनरप्यनुभूयमानानीव व्यथां जनयन्तीत्यर्थः । अत्र प्रियजनेत्यधिकं केचित्पठन्ति तस्यार्थः—प्रियजनस्येष्टजनस्य विश्वासवचनानि विश्रम्भालापा येषु । स्मरणाद्यः

---

[1] एष च. [2] ० लोत्पीडनेन. [3] कपोलः. [4] पुनरपि नवताम्. [5] अनुभवसम—य—वेदनाम्. [6] शौकानल इन्धनताम्.

इत्येवमुक्त्वा दीर्घमुष्णं च निश्वस्य बाष्पायमाणलोचना सनिर्वेदमवादीत् । राजपुत्र यथा तदा तस्यामतिदारुणायां हतनिशायामेभिरतिनृशंसैरसुभिर्न परित्यक्ता ते मामिदानीं[1] परित्यजन्तीति दूरापेतम् । नूनमपुण्योपहतायाः पापाया मम भगवानन्तकोपि परिहरति दर्शनम् । कुतश्च मे कठिनहृदयायाः शोकः । सर्वमिदमलीकमस्य दुरात्मनः शठहृदयस्य । सर्वथाहमनेन त्यक्तत्रपेण निरपत्रपाणामग्रेसरीकृता । यया चाविष्कृतमदनया[2] वज्रमय्येवेदमनुभूतं तस्याः का गणना कथनं प्रति । किं वा परमतः कष्टतरमाख्येयमन्यद्भविष्यति यन्न शक्यते श्रोतुमाख्यातुं वा । केवलमस्य वज्रपातस्यानन्तरमाश्चर्यं यदभूत्तदावेदयामि । आत्मनश्च प्राणधारणकारणलव इवाव्यक्तो यः समुत्पन्नस्तं च कथयामि यया दुराशामृगतृष्णिकया गृहीताहमिदमुपरतकल्पं परकीयमिव भारभूतमप्रयोजनमकृतज्ञं च हतशरीरं वहामि तदलं श्रूयताम् ।

ततश्च तथाभूते तस्मिन्नवस्थान्तरे[3] मरणैकनिश्चया[4] तत्तद्बहु विलप्य तरलिकामब्रवम् । अभ्युत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये कियद्रोदिषि[5] । काष्ठान्याहृत्य विरचय चिताम् । अनुसरामि जीवितेश्वरमिति । अत्रान्तरे झटिति चन्द्रमण्डलविनिर्गतो गगनादवतीर्य केयूरकोटिलग्नममृतफेनपिण्डपाण्डुरं पवनतरलमंशुकोत्तरीयमाकर्षन्नुभयकर्णान्दोलितकुण्डलमणिप्रभानुरक्तगण्डस्थलः स्थूलमुक्ताफलतया तारागणमिव ग्रथितमतितारं[6] हारमुरसा दधानो धवलदुकूलपल्लवकल्पितोष्णीषग्रन्थिः । अलिकुलनीलकुटिलकुन्तलनिकरविकट[7]मौलिरुत्फुल्लकुमुद-

---

शोकः स एवानलोग्निस्तस्मिन्निन्धनतामिध्मताम् । दूरापेतमत्यन्तासंभाव्यम् । निरपत्रपाणां निर्लज्जानाम् । मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा सापत्रपान्यतः । इत्यमरः । दुराशा दुष्पूराशैव मृगतृष्णिका मरीचिका तया । उपरतकल्पं मृतप्रायम् । केयूरयोः कोटिषु लग्नम् । अमृतस्य फेनस्तस्य पिण्डस्तद्वत्पाण्डुरम् । **अंशुकेति**–उत्तरीयं च तदंशुकं चांशुकोत्तरीयम् । राजदन्तादिषु पाठात् पूर्वप्रयोगः । **उभयेति**–उभौ च तत्कर्णौ चोभयकर्णौ । 'उभादुदात्तो नित्यम्' इति सूत्रे नित्यमिति योगो विभज्यते तेन उभयशब्दाद् वृत्तिविषये स्वार्थे अयज् भवति । अत्र समासवृत्तेः सत्त्वादयज् बोध्यः । तयोरान्दोलिते प्रेङ्खिते कुण्डले कर्णभूषणे तयोर्मणिप्रभयानुरक्तं गण्डस्थलं कपोलभागो यस्य । अतितारमतिमनोहरं स्थूलमतिशुद्धं वा । 'तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके' इति विश्वः । **धवलेति**–धवलदुकूलपल्लवेन श्वेतक्षौमप्रान्तदेशेन कल्पितः कृत उष्णीषग्रन्थिः शिरोवेष्टनबन्धनं वेष्टनमिति यावत्तेन । अलिकुलवन्नीलाः कुटिला वक्राः कुन्तलाः केशास्तेषां

---

[1] सेदानीं परित्यज्यत इति. [2] अधिगतमदनखेदनया. [3] अवस्थान्ते. [4] ०निश्चयाऽ. [5] रोदिमि. [6] अतितारहारम्. [7] निचित.

कर्णपूरः कामिनीकुचकुङ्कुमपत्रलतालाञ्छितांसदेशः । कुमुदधवलदेहो महाप्रमाणः पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतो दिव्याकृतिः स्वच्छवारिधवलेन देहप्रभावितानेन क्षालयन्निव दिगन्तराण्यामोदिना च शरीरतः क्षरता शिशिरेण शीतज्वरमिव जनयतामृतसीकरनिकरवर्षेण तुषारपटलेनेवानुलिम्पन्गोशीर्षचन्दनरसच्छटाभिरिवासिञ्चन्नैरावतकरपीवराभ्यां बाहुभ्यां मृणालधवलाङ्गुलिभ्यामतिशीतलस्पर्शाभ्यां तमुपरतमुत्क्षिप्य[1] दुन्दुभिनादगम्भीरेण स्वरेण वत्से महाश्वेते न परित्याज्यास्त्वया प्राणाः पुनरपि तवानेन सह भविष्यति समागम इत्येवमादृतः पितेवाभिधाय सहैवानेन गगनतलमुदपतत् । अहं तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी किमिदमिति कपिञ्जलमपृच्छम् । असौ तु ससंभ्रममदत्त्वैवोत्तरमुदतिष्ठत् । दुरात्मन्क[2] मे वयस्यमपहृत्य गच्छसीत्यभिधायोन्मुखः संजातकोपो बध्नन्सवेगमु[3]त्तरीयवल्कलेन परिकरमुत्पतन्तं तमेवानुसरन्नन्तरिक्षमुदगात् । पश्यन्त्या एव च मे सर्व एव ते तारागणै[4]मध्यमविशन् ।

मम तु तेन द्वितीयेनेव प्रियतममरणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगुणीकृतशोकायाः सुतरामदीर्यत हृदयम् । किंकर्तव्यतामूढा च तरलिकामब्रवम् । अयि न जानासि किमेतदिति । सा तु तदवलोक्य स्त्रीस्वभावकातरा तस्मिन्क्षणे शोकाभिभाविना भयेनाभिभूता वेपमानाङ्गयष्टिर्मम मरणशङ्कया च वराकी विषण्णहृदया सकरुणमवादीत् । भर्तृदारिके न जानामि पापकारिणी । किं तु महदिदमाश्चर्यम् । अमानुषाकृतिरेष पुरुषः । समाश्वसिता चानेन गच्छता सानुकम्पं पित्रेव भर्तृदारिका । प्रायेण चैवंविधा दिव्याः स्वप्नेप्यविसंवादिन्यो भवन्त्याकृतयः[5] । किमुत साक्षात् । न चाल्पमपि विचारयन्ती कारणमस्य मिथ्याभिधाने प-

---

निकरेण विकटः पृथुलो मौलिर्यस्य । उत्फुल्लं **कुमुदमेव कर्णपूरो** यस्य । कामिनीकुचयोः कुङ्कुमपत्रलता लोहितचन्दनपत्रभङ्गास्ताभिर्**लाञ्छितांसदेशो** यस्य । ०वितानेन समन्तात्प्रसरणेन । शीतज्वरं शीतातिरेकम् । अत्र **ज्वरशब्दोतिशय**वाची यथा दर्पज्वरेत्यादिशब्देषु । गोशीर्षचन्दनमुत्पलगन्धिचन्दनं **तस्य रसस्य** छटाभिस्छुरणैः । ऐरावतः सुरगजस्तस्य करः शुण्डा तद्वत् पीवराभ्यां **पुष्टाभ्याम्** । आदृतो जातस्नेहः । आदरेण वा । परिकरं कटिभागम् । सुतरामधिकतरम् । शोकाभिभाविना शोकं प्रत्यादिशता । ततोऽप्यधिकबलेनेत्यर्थः । सानुकम्पं अनुकम्पया सहितं यथा स्यात्तथा ।

---

१ उत्क्षिप्य. २ दुरात्मन्नन्तक. ३ सावेगम्. ४ तारागणाधिपमध्यम्. ५ भारत्यः.

ष्यामि । अतो युक्तं विचार्यात्मानमस्मात्प्राणपरित्यागव्यवसायान्निवर्तयितुम् । अतिमहत्खल्विदमाश्वासस्थानमस्यामवस्थायाम् । अपि च तमनुसरन्गत एव कपिञ्जलः । तस्मात्कुतोयं को वायं किमर्थं वानेनायमपगतासुरुत्क्षिप्य नीतः क्व वा नीतः कस्माच्चासंभवनीयेनामुना पुनःसमागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वासितेति सर्व[1]मनुपलभ्य जीवितं वा मरणं वा समाचरिष्यसि। अदुर्लभं हि मरणमध्यवसितम्[2] । पश्चादप्येतद्भविष्यति । न च जीवन्कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वा स्थास्यति । तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोपि तावद्ध्रियन्ताममी प्राणाः । इत्यभिदधाना पादयोर्मे न्यपतत् । अहं तु सकललोकदुर्लङ्घ्यतया जीविततृष्णायाः क्षुद्रतया च स्त्रीस्वभावस्य तया च तद्वचनोपनीतया दुराशामृगतृष्णिकया कपिञ्जलप्रत्यागमनकाङ्क्षया च तस्मिन्काले तदेव युक्तं मन्यमाना नोत्सृष्टवती जीवितम् । आशया हि किमिव न क्रियते । तां च पापै[3]कारिणी कालरात्रिप्रतिमां वर्षसहस्रायमाणां यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिवाग्निमयीमिवोत्सन्ननिद्रा तथैव क्षितितले **विचेष्टमाना** रेणुकणधूसरैरश्रुजलार्द्रकपोलसंदानितैर्विमुक्तव्याकुलैः शिरोरुहै**रुपरुद्धमुखी** निर्दयाक्रन्दजर्जरस्वरक्षयक्षामेण कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्वितीया क्षपां क्षपितवती ।

प्रत्युषसि तूत्थाय तस्मिन्नेव[4] सरसि स्नात्वा कृतनिश्चया तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय तान्येव च वल्कलानि तामेवाक्षमालां गृहीत्वा बुद्ध्वा निःसारतां संसारस्य, ज्ञात्वा च मन्दपुण्यतामात्मनः निरूप्य चाप्रतीकार-

---

धानेऽसत्यवदने । आस्वासस्थानं समाश्वासनकारणम् । अध्यवसितं निश्चितं सत् । तेनापि कारणेन तस्य कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनकालोवधिः येषां ते इ० । कालरात्रिः कल्पान्तक्षयरात्रिस्तस्याः प्रतिमां तत्तुल्याम् । यातनामयीमत्यन्तक्लेशजनकत्वात् । दुःखमयीं शोकपूर्णत्वात् । नरकमयीं निन्दितशरीरधारणाद्यातनादुःखसान्तत्यात् । अग्निमयीं तीव्रसंतापज्वरोत्पादकत्वात् । उत्सन्ननिद्रोच्छिन्ननिद्रा । अश्रुजलेनार्द्रयोः कपोलयोः संदानितैः संसक्तैरित्यर्थः । विरहवशाद्विमुक्तैः स्रस्तैरत एव व्याकुलैर्विसंष्ठुलैः । उपरुद्धमुखी व्याप्तमुखी । निर्दयोत्युच्चो य आक्रन्दो विलापस्तेन जर्जरः शिथिलो यः स्वरस्तस्य क्षयो ह्रासस्तेन क्षामः शुष्कस्तेन । **प्रत्युषसीति**- तत्प्रीत्या तस्मिन्या प्रीतिस्नेहस्तया हेतुभूतया । अप्रतीकारा अप्रतिविधेयाश्च ते दारुणाः कष्टप्र-

---

१ सर्वमिदम्. २ अध्यासितम्. ३ पापकारिणीं. ४ अस्मिन्.

दारुणतां व्यसनोपनिपातानाम्, आकलय्य दुर्निवारता शोकस्य, दृष्ट्वा च निष्ठुरतां दैवस्य, चिन्तयित्वा चातिबहुल[1]दुःखतां स्नेहस्य, भावयित्वा चानित्यतां सर्वभावानाम्, अवधार्य चाकाण्डभङ्गुरतां सर्वसुखानाम्, अविगणय्य तातमम्बां च, परित्यज्य सह परिजनेन सकलबन्धुवर्गं, निवर्त्य विषयसुखेभ्यो मनः, संयम्येन्द्रियाणि गृहीतब्रह्मचर्या देवं त्रैलोक्यनाथमनाथशरणमिमं शरणार्थिनी स्थाणुमाश्रि[2]ता। अपरेद्युश्च कुतोपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तातः सहाम्बया सह बन्धुवर्गेणागत्य सुचिरं कृताक्रन्दस्तैस्तैरुपायैरभ्यर्थनाभिश्च बहु[3]भिरुपदेशैश्चानेकप्रकारैः परिसान्त्वनैश्च नानाविधैर्गृहा[4]गमनाय मे महान्तं यत्नमकरोत्। यदा[5] च नेयमस्माद्व्यवसायात्कथंचिदपि शक्यते व्यावर्तयितुमिति निश्चयमधिगतवांस्तदा निराशोपि दुस्त्यज[6]तया दुहितृस्नेहस्य पुनःपुनर्मया विसृज्यमानोपि बहून्दिवसान्स्थित्वा सशोक एवान्तर्दह्यमानहृदयो गृहानयासीत्। गते च ताते ततः प्रभृति तस्य जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण किल कृतज्ञतां दर्शयन्ती तदनुरागकृशमिदमपुण्यबहुलमस्तामितलज्जममङ्गलभूतमनेकक्लेशायाससहस्रनिवासं दग्धशरीरकं बहुविधैर्नियमशतैः शोषय[7]न्ती वन्यैश्च फल[8]मूलवारिभिर्वर्तमाना जपव्याजेन तद्गुणगणानिव गणयन्ती त्रिसंध्यमत्र सरसि स्नान[9]मुपस्पृशन्ती प्रतिदिनमर्चयन्ती देवं त्र्यम्बकमस्यामेव गुहायां त[10]रलिकया सह दीर्घशोकमनुभवन्ती चिरमवसम्। साहमेवंविधा पापकारिणी निर्लक्षणा निर्लज्जा क्रूरा च निःस्नेहा च नृशं[11]सा च गर्हणीया निष्प्रयोजनोत्पन्ना निष्फलजीविता[12] निरवलम्बना निःसुखा च। किं मया

दाश्च तेषां भास्वस्तत्ता ताम्। व्यसनान्यापदस्तेषामुपनिपाता आपतनानि। सर्वभावानामखिलपदार्थानाम्। अकाण्डभङ्गुरतामाकस्मिकविनाशशालिताम्। अनाथानां शरणं रक्षितारम्। स्थाणुं शिवम्। अव्ययत्वात्स्थाणुवन्निश्चलावस्थानाद्वा स्थाणुः। ततः प्रभृति विश्वात्मा न प्रसूते शुभाः प्रजाः। स्थाणुवन्निश्चलो यस्मात्तस्मात्स्थाणुरिति स्मृतः॥ इति पुराणम्। व्यवसायादध्यवसायान्निश्चयात्। तस्य जनस्य पुण्डरीकस्य। तस्मिन्योनुरागस्तेन कृशम्। अमङ्गलभूतं वैधव्यादशिवरूपम्। अनेके ये क्लेशायासा मानसशारीरीरव्यथास्तेषां सहस्रं तस्य निवासम्। वर्तमाना प्राणधारणं कुर्वन्ती। तिसृषु सन्ध्यासु इति त्रिसन्ध्यम्। उपस्पृशन्ती कुर्वती। उपस्पृशेः स्थानार्थत्वेपि स्नानस्य स्वशब्देनोपात्तत्वाकृत्त्यर्थत्वम्। निष्प्रयोजनं निष्कारणमुत्पन्ना निष्प्रयोजनोत्पन्ना। निरवलम्बना निराश्रया

---

[1] दुःखबहुलताम्. [2] आश्रितवत्यस्मि. [3] बह्वीभिः [4] गृहगमनाय. [5] यदा तु न कथंचिदप्यस्मादध्यवसायाद्व्यावर्तयितुं शक्यत इति. [6] दुरुच्छेदतया. [7] क्षपयन्ती. [8] कन्द. [9] स्नात्वोपस्पृशन्ती. [10] तया तरलिकया. [11] अतिनृशंसा. [12] निरर्था इत्यधिकम्.

दृष्टया पृष्टया वा कृतब्राह्मणवधमहापातकया करोति महाभागः । इत्युक्त्वा पाण्डुना वल्कलोपान्तेन शशिनमिव शरन्मेघशकलेनाच्छाद्य वदनं दुर्निवारबाष्पवेगमपारयन्ती निवारयितुमुन्मुक्तकण्ठम्[1]अतिचिरमुच्चैः प्रारोदीत् ।

चन्द्रापीडस्तु प्रथममेव तस्या रूपेण विनयेन दाक्षिण्येन मधुरालापतया निःसङ्गतया चातितपस्वितया च प्रशान्तत्वेन च निरभिमानतया च महानुभावत्वेन च शुचितया चोपारूढगौरवोभूत्[2]। तदानीं तु तेनापरेण दर्शितसद्भावेन स्ववृत्तान्तकथनेन तया च कृतज्ञतया हृतहृदयः सुतराम्[3]आरोपितप्रीतिरभवत् । आर्द्रीकृतहृदयश्च शनैःशनैरेनामभाषत । भगवति क्लेशभीरुरकृतज्ञः सुखासङ्गलुब्धो लोकः स्नेहसदृशं कर्मानुष्ठातुमशक्तो निष्फलेनाश्रुपातमात्रेण स्नेहमुपदर्शयन् रोदिति । त्वया तु कर्मणैव सर्वमाचरन्त्या किमिव न प्रेमोचितमाचेष्टितं येन रोदिषि । तदर्थमा जन्मनः प्रभृति समुपचितपरिचयः प्रेयानसंस्तुत इव परित्यक्तो बान्धवजनः । संनिहिता अपि तृणावज्ञयावधीरिता विषयाः । मुक्तान्यतिशयितसुनासीरसमृद्धीन्यैश्वर्यसुखानि । मृणालिनीवातितनीयस्यपि नितरां तनिमानमनुचितैः संक्लेशैरुपनीता तनुः । गृहीतं ब्रह्मचर्यम् । आयोजितस्तपसि महत्यात्मा । वनिताजनदुष्करम्[4]अप्यङ्गीकृतमरण्यावस्थानम् । अपि चानायासेनैवात्मा दुःखाभिहतैः[5] परित्यज्यते । महीयसा तु यत्नेन गरीयसि क्लेशे निक्षिप्यते केवलम् । यदेतदनुमरणं नाम तदतिनिष्फलम् । अविद्वज्जनाचरित एष मार्गः । मोह-

---

कृतं ब्राह्मणवध एव महापातकं यया तया । तदुक्तं मनुना—ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुस्तत्संसर्गश्च पञ्चमम् ॥ अ० ११. ५५ वल्कलोपान्तेन वल्कलपल्लवेन । अपारयन्त्यसमर्था । निःसङ्गतयाऽनासक्ततया । निरभिमानतया निरहंकारतया । महानुभावत्वेन महाप्रभावत्वेन। उपारूढं वृद्धं गौरवमादरबुद्धिर्यस्य। दर्शितः सद्भावः साधुभावो येन। अथ तां सान्त्वयन्नाह । **भगवतीति**—कर्मणा क्लेशसहनसुखत्यागादिलक्षणेन । समुपचितः समुपारूढः परिचयः सौहृदं यस्य । अत एव प्रेयानतिशयेन प्रियः । असंस्तुतोऽपरिचितः । संनिहिताः सुलभ्या इत्यर्थः । तृणे याऽवज्ञाऽवगणना तया । अत्यन्ततुच्छतयेत्यर्थः । अवधीरितास्तिरस्कृताः । अतिशयिता सुनासीरस्येन्द्रस्य समृद्धिर्यैः । आयोजितः स्थापितः । **अपि चेति**—अनायासेन सौकर्येण । महीयसेति—प्रियजनवियोगे प्राणपरित्यागः सुकरः । अपरित्यागेन तु क्लेशाङ्गीकारो महायत्नासिद्धोऽत एव प्रथमापेक्षया स एव महीयानिति ध्वनितम् । उक्तमेव प्रपञ्चयति यदेतदिति—अनुमरणमन्वारोहणम् । मोहो विवेकशून्यता तस्य विलसितं

---

१ अतिकण्ठम्. २ आसीत्. ३ सुतरामितिदूरम्. ४ दुष्करमतिकष्टम्. ५ दुःखाभिभूतैः.

विलसितमेतदज्ञानपद्धतिरियं रभसाचरितमिदं क्षुद्रदृष्टि[1]रेषातिप्रमादोयं मौग्ध्य[2]स्खलितमिदं यदुपरते पितरि भ्रातरि सुहृदि भर्तरि वा प्राणाः परित्यज्यन्ते। स्वयं चेन्न जहति न परित्याज्याः। अत्र हि विचार्यमाणे स्वार्थ एव प्राणपरित्यागोयमसह्यशोकवेदनाप्रतीकारत्वादात्मनः। उपरतस्य तु न कमपि गुणमावहति। न तावत्तस्यायं प्रत्युज्जीवनोपायः[3]। न धर्मोपचयकारणम्। न शुभलोकोपार्जनहेतुः। न निरय[4]पातप्रतीकारः। न दर्शनोपायः। न परस्परसमागमनिमित्तम्। अन्यामेव स्वकर्मफलपरिपाकोपचितामसाववशो नीयते भूमिम्[5]। असावप्यात्मघा[6]तिनः केवलमेनसा संयुज्यते। जीवंस्तु जलाञ्जलिदानादिना बहूपकरोत्युपरतस्यात्मनश्च। मृतस्तु नोभयस्यापि। स्मर तावत्प्रियामेकपत्नीं रतिं भगवति भर्तरि मकरकेतौ सकलाबलाजनहृदयहारिणि हरहुत[7]भुग्दग्धेप्यविरहितामसुभिः पृथां च वार्ष्णेयीं शूरसेनसुतामभिरूपे सावज्ञा[8]विजितसकलराजकमौलिकुसुमवासिताशेषपादपीठे पत्यावखिलभुवनबलि[9]भागभुजि पाण्डौ किंदममुनिशापानलेन्धनतामुपाग-

चेष्टितम्। **अज्ञानेति**–अज्ञानस्य पद्धतिर्मार्गः। रभसोऽसमीक्ष्यकारिता तेनाचरितमनुष्ठितम्। आत्मनः असह्याः सोढुमशक्या याः शोकवेदनाः। असह्यः शोकस्तस्य वेदना इति वा। तस्य प्रतीकारः प्रतिक्रिया तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्। कमपि गुणमावहति किमप्युपकारकं भवति। तदेव स्पष्टयति–धर्मोपचयकारणं पुण्यसंचयनिमित्तम्। निरयपातो नरकपातः। असौ मृतोऽवशः पराधीनः स्वकर्म धर्माधर्मलक्षणं तस्य परिपाकः फलसिद्धिस्तेनोपचितां तदर्थं रक्षितामित्यर्थः। असावप्यनुमृत आत्मघातिन एनसा आत्मवधपातकेन केवलं युज्यते न किमप्यन्यल्लभत इत्यर्थः। उक्तं च ईशावास्योपनिषदि–असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः॥ इति। **स्मरेति**–हरसम्बन्धी यो हुतभुगग्निस्तेन दग्धेपि भर्तरि असुभिरविरहितां प्रियां वल्लभाम्। एकः पतिर्यस्याः सा ताम्। पत्युर्नो यज्ञसंयोगे। नित्यं सपत्न्यादिषु इति नकारादेशः। वार्ष्णेयीं वृष्णेर्गोत्रापत्यं स्त्री वार्ष्णेयी ताम्। वृष्णिर्नाम यादववंशोत्पन्नस्य युधाजितो वंशकरः सुतः। ह वं. अ. ३८ द्रष्टव्यः। **शूरसेनेति**–शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत्। तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि॥ अग्रजामथ तां कन्यां शूरोनुग्रहकांक्षिणे। प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने॥ इति म. भा। **सावज्ञेति**–सावज्ञमवगणनापूर्वम्। सुखेनेत्यर्थः विजितं यत्सकलं राजकं राज्ञां समूहस्तस्य मौलिषु यानि कुसुमानि तैर्वासितं सुरभीकृतमशेषं पादपीठं यस्य तस्मिन्। अत एवाखिलभुवनस्य यो बलिभागो राजदेयद्रव्यांशस्तं भुनक्तीति स तस्मिन्। **किंदमेति**–शाप एवानलस्तस्येन्धनमिध्म तस्य भावस्तत्ता ताम्। अत्र कथा–एकदा पाण्डुर्मृगयार्थं वने विचरन् मृगीरूपधारिण्या स्वस्त्रिया सह व्यवायधर्ममाचरन्तं मृगरूपधारिणं किंदमनामानमृषिं रुक्मपुङ्खैः पञ्चभिः पतत्रिभिर्बिभेद। स च विद्धः—अहं हि किंदमो नाम तपसा भावितो मुनिः। व्यपत्रपन्मनुष्याणां मृग्या मैथुनमाचरम्॥ मृगरूपधरं हत्वा मामेवं

---

[1] कुदृष्टिः. [2] प्रेम. [3] योग. [4] नरकपतन. [5] कर्मभूमिम्. [6] आत्मघाती. [7] हरनयनहुतभुजा दग्धे. [8] सावज्ञावजित. [9] वलय.

तेप्यपरित्यक्तजीविताम्, उत्तरां च विराटदुहितरं बालशशिनीव न[1]यनानन्दहेतौ विनयवति विक्रान्ते च पञ्चत्वमभिमन्यावागतेपि धृतदेहां, दुः[2]शलां च धृतराष्ट्रदुहितरं भ्रातृशतोत्सङ्गलालितामतिमनोहरे हरवरप्रदानवर्धितमहिम्नि सिन्धुराजे जयद्रथेर्जुनेन लोकान्तरमुपनीतेप्यकृतप्राणपरित्यागाम्। अन्याश्च रक्षःसुरासुरमुनिमनुजसिद्धगन्धर्वकन्यका भर्तृरहिताः श्रूयन्ते सहस्रशो विधृतजीविताः। प्रोन्मुच्येतापि जीवितं संदिग्धोप्य[3]स्य समागमो यदि स्यात्। भगवत्या तु त[4]तः पुनः स्वयमेव समागमसरस्वती समाकर्णिता। अनुभवे च को विकल्पः। कथं च तादृशानामप्राकृताकृतीनां महात्मनामवितथगिरां गरीयसापि कारणेन गिरि वैतथ्यमास्पदं कुर्यात्। उपरतेन च सह जीवन्त्याः कीदृशी समागतिः। अतो निःसंशयमसावुपजातकारुण्यो महात्मा पुनः प्रत्युज्जीवनार्थमेवैनमुत्क्षिप्य सुरलोकं नीतवान्।

कामममोहितम्। अस्य तु त्वं फलं मूढ प्राप्स्यसीदृशमेव हि॥ प्रियया सह संवासं प्राप्य कामविमोहितः त्वमप्यस्यामवस्थायां प्रेतलोकं गमिष्यसि'॥ इति पाण्डुं शशाप। विस्तरस्तु म. भा. आ. ११८ अध्याये द्रष्टव्यः। बालशशिनि नवोदितचन्द्रे। विक्रान्ते शूरे। पञ्चत्वमागत उपरते। भ्रातॄणां दुर्योधनादीनां यच्छतं तस्योत्सङ्गे लालितां सादरं पालिताम्। **हरेति**–जयद्रथो नाम कश्चिद्राजा सिन्धुदेशाधिपः। स च द्रौपदीं हृत्वा पलायमानोपि भीमेन गृहीतोङ्गीकृतदासभावो युधिष्ठिराज्ञया मुक्तश्च। ततो निर्वेदमासाद्य तपसा तोषितान्महेश्वरात् वरं लेभे। यथा–जयद्रथ उवाच। 'समस्तान्सरथान्पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान्। इति राजाब्रवीद्देवं नेति **देवस्तमब्रवीत्**। महेश्वर उवाच। अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान्युधि। ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं नरं नाम सुरेश्वरम्'॥ इति। विशेषस्तु महाभारते वन० २८२ अध्याये द्रष्टव्यः। **रक्ष इति**–रक्षांसि राक्षसाः सुरा देवा असुरा दैत्या इ०। पक्षान्तरमाह। **प्रोन्मुच्येतेति**–अपि च जीवितं प्रोन्मुच्येत त्यज्येत। कदा। यदाऽस्य मृतस्य समागमः सन्दिग्धोपि स्यात्। समागमस्य काप्याशा स्यादिति भावः। सैव नास्तिचे 'नानुमरणं सर्वथा कार्यमिति भावः। स समागमः प्राणपरित्यागमन्तरेण ध्रुवं भावी चेत्प्राणधारणमवश्यं कर्तव्यमिति किमु वक्तव्यमिति सूचयन्नाह। **भगवत्येति**–तु शब्दो पक्षान्तरबोधकः। भगवत्या पुनस्ततः पुण्डरीकमरणानन्तरं समागमसरस्वती 'पुनरप्यनेन तव भविष्यति समागमः' इति समागमसूचका सरस्वती। अनुभवे–स्वयमनुभूते वस्तुनि विकल्पावकाशो नास्तीत्यर्थः। अप्राकृता अनन्यसाधारणा दिव्येत्यर्थः आकृतिर्येषाम्। अवितथगिर सत्यवाचाम्। वितथस्य भावो वैतथ्यमसत्यत्वम्। कीदृशी न समागमसंभावनापि

---

१ जननयना. २ दुःशल्यां, दुःशीलाम्. ३ संदिग्धो यदि. ४ स्वयमेव तत्पुनः समागमवचः सृतम्।

अचिन्त्यो हि महात्मनां प्रभावः । बहुप्रकाराश्च संसारवृत्तयः[1] । चित्रं च दैवम् । आश्चर्यातिशययुक्ताश्च तपःसिद्धयः । अनेकविधाश्च कर्मणां शक्तयः । अपि च सुनिपुणमपि विमृशद्भिः किमिवान्यत्तदपहरणे कारणमाशङ्क्येत जीवितप्रदानादृते । न चासंभाव्यमिदमवगन्तव्यं भगवत्या । चिरप्रवृत्त एष पन्थाः । तथा हि । विश्वावसुना गन्धर्वराजेन मेनकायामुत्पन्ना प्रमद्वरां नाम कन्यामाशीविषविलुप्तजीवितां स्थूलकेशाश्रमे भार्गवस्य च्यवनस्य[2] नप्ता प्रमतितनयो मुनिकुमारको रुरुर्नाम स्वायुषोर्धेन योजितवान् । अर्जुनं चाश्वमेधतुरगानुसारिणम्[3] आत्मजेन बभ्रुवाहनाम्ना समरशिरसि शरापहृतप्राणमुलूपी[4] नाम नागकन्यका सोच्छ्वासमकरोत् । अभिमन्युतनयं च परीक्षितमश्वत्थामास्त्रपावकपरिप्लुष्टमुदरादुपरतमेव निर्गतमुत्तराप्रलापोपजनितकृपो भगवान्[5]वासुदेवो दुर्लभानसून्प्रापितवान् । उज्जयिन्यां च सांदीपनिद्विजतनयमन्तकपुरादपहृत्य त्रिभुवनवन्दितचरणः स एवानीतवान् । अत्रापि[6] कथंचिदेवमेव भविष्यति । तथापि किं क्रियते । क उपालभ्यते । प्रभवति हि भगवान्विधिः । बलवती च नियतिः । आत्मेच्छया न शक्यमुच्छ्वसितुमपि । अतिपिशुनानि चास्यैकान्तनिष्ठुरस्य दैवहतकस्य विलसितानि ।

अचिन्त्योऽतर्क्यः । संसारवृत्तयः संसृतेः प्रवृत्तयः । विचित्रा हि संसारभावा इत्यर्थः । चित्रं बहुप्रकारं न तु सर्वेषामेकविधमिति भावः । यद्वा अद्भुतसामर्थ्यं, येन तत्किं न कुर्यादिति भावः । अनेकविधा बहुप्रकाराः । विमृशद्भिर्विचारयद्भिः । असंभाव्यमशक्यम् । एष मृतस्य पुनर्जीवदानलक्षणः । आशीविषेण सर्पेण विलुप्तं विनाशितं जीवितं यस्याः सा ताम् । एषा कथा म. भा. आ. प. ९ अध्याये द्रष्टव्या । अश्वो मेध्यते हिंस्यते अस्मिन् इति अश्वमेधस्तस्य तुरगस्तस्यानुसारिणम् । समरशिरसि संग्रामसंमर्दे । **उलूपीति**–उलूपी चिन्तयामास तदा संजीवनीं मणिम् । स चोपातिष्ठत तदा पन्नगानां परायणम् ॥ तस्मिन्न्यस्ते मणौ वीरो जिष्णुरुज्जीवितः प्रभुः । चिरसुप्त इवोत्तस्थौ मृष्टलोहितलोचनः ॥ इयं कथा म. भा. आश्वमेधिके पर्वणि ८० अध्याये दृश्या । अश्वस्य इव स्थाम बलमस्य अश्वत्थामा द्रोणाचार्यपुत्रः । तदुक्तं महाभारते अश्वस्येवास्य यत्स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् । अश्वत्थामैव बालोयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति ॥ इति । तस्यास्त्रपावकः शस्त्राग्निस्तेन परिप्लुष्टं समन्ताद्दग्धम् । उदराद्गर्भाशयात् । उत्तरायास्तन्मातुः प्रलापैर्विलापैरुपजनिता कृपा यस्य । इयं कथा चाश्वमेधिके प. ६६ अ. द्रष्टव्या । सान्दीपनिर्नाम रामकृष्णयोराचार्यः । स च गुरुदक्षिणायै विज्ञापितः पञ्चज-

---

[1] प्र-वृत्त-कृ-तयः. [2] अयं शब्दो नास्ति क्वचित्. [3] गामिनम्. [4] उलूपा. [5] भगवांश्चराचरगुरुर्वासुदेवो दुर्लभैरसुभिर्योजितवान्. [6] कथंचित्तथाप्येवमेवेदं भविष्यति.

न क्षमन्ते दीर्घकालमव्याजरमणीयं प्रेम । प्रायेण च निसर्गत एवानायतस्वभावभङ्गुराणि सुखान्यायतस्वभावानि च दुःखानि । तथा हि । कथमप्येकस्मिञ्जन्मनि[1] समागमो जन्मान्तरसहस्राणि च विरहः प्राणिनाम् । अतो नार्हस्यनिन्द्यामात्मानं निन्दितुम् । आपतन्ति हि संसारपथमतिगहनमवतीर्णानामेते वृत्तान्ताः । धीरा हि तरन्त्यापदम् । इत्येवंविधैरन्यैश्च मृदुभिरुपसान्त्वनैः संस्थाप्य तां पुनरपि निर्झरजलेनाञ्जलिपुटोपनीतेनानिच्छन्तीमपि बलात्प्रक्षालितमुखीमकारयत् ।

अत्रान्तरे च श्रुतमहाश्वेतावृत्तान्तोपजातशोक इव समुत्सृष्टदिवसव्यापारो रविरपि भगवानधोमुखतामयासीत् । अथ क्षीणे दिवसे, परिणतप्रियङ्गुमञ्जरीरजोनिभेन पिञ्जरिम्णा रज्यमाने विलम्बिनि ब्रध्नमण्डले, [2]विरलकुसुम्भकुसुमरसरक्तदुकूलकोमलेन चास्तातपेन मुच्यमानेषु दिङ्मुखेषु, चकोरनयनतारकाकान्तिना[3] च पिङ्गलिम्ना विलिप्यमाने तिरोहितनीलिम्नि व्योम्नि, कोकिलविलोचनच्छविबभ्रूणि चारुणयति सांध्ये भुवनमार्चिषि, यथाप्रधानमुन्मिषत्सु च ग्रहग्रामेषु[4], वनमहिषमलीमसवपुषि च मुषिततारकापथप्राथिम्नि

नदैत्यापहृतस्य स्वपुत्रस्य निर्मोचनं ययाचे । ततो भगवान् कृष्णः सागरं गत्वा पञ्चजनं जघान । ततोऽलब्धगुरुपुत्रः सोऽन्तकपुरं गत्वा यमाद्गुरुपुत्रमानीयाचार्यायार्पितवानिति हरिवंशकथात्रानुसन्धेया । पिशुनानि क्रूराणि । अविद्यमानो व्याजो यस्मिन् तदव्याजं निष्कपटमकृत्रिममित्यर्थस्तेन रमणीयम् । निसर्गतः स्वभावत एव अनायतस्वभावान्यनुत्तरकालविस्तरणशीलानि भङ्गुराणि नश्वराणि च । आयतस्वभावान्युत्तरकालविसृतिशीलानि चिरस्थायिनीत्यर्थः । उक्तमेव विशदीकरोति तथाहीत्यादिना । संसारपथं संसृतिमार्गम् । अवतीर्णानां कृतावताराणां संसारिणामित्यर्थः । वृत्तान्ताः भावाः । मृदुभिः कोमलैः । उपसान्त्वनैः समाश्वासनैः संस्थाप्य समाहितचित्ताम् । प्रकृतिस्थामित्यर्थः । कृत्वा । **अत्रेति**–अधोमुखतामवाङ्मुखताम् । अपरदिगन्तलक्ष्मी बभूवेत्यर्थः । **अथेति**–अथ त्रियामामुखे महाश्वेता...वल्कलशयनीये निषसाद शयनमकरोदित्यन्वयः । कस्मिन्सतीत्याह क्षीणे इ० । परिणता परिपक्वा या प्रियङ्गुमञ्जरी तस्या रजोनिभेन परागसदृशेन । ब्रध्नमण्डले सूर्यबिम्बे । 'भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः' इत्यमरः । विरलो यः कुसुम्भकुसुमानां कमलोत्तरपुष्पाणां रसस्तेन रक्तं यदुकूलं तद्वत्कोमलेन मृदुना । अविरलेति बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानः पाठस्तु हेयः । अविरलकुसुम्भरसरक्तस्य दुकूलस्य घनरक्तत्वात्कोमलत्वेन विरोधात् । **कोकिलेति** कोकिलविलोचनानां या छविः कान्तिस्तद्वद्बभ्रूणि पिङ्गले । सान्ध्ये सन्ध्याभवेऽर्चिषि ज्योतिषि भुवनमरुणयति रक्ततां नयति सति । यथाप्रधानं यथामुख्यम् । ग्रहग्रामेषूडुपुञ्जेषु । ०ग्रामणीष्विति पाठे मुख्यग्रहेषु । मलीमसं मलिनं वपुर्यस्य तस्मिन् । मुषितस्तिरोहितस्तारापथस्य नभोमण्डलस्य प्रथिमा विस्तारो येन तस्मिन् ।

---

[1] एकं जन्म समागमो बहूनि जन्मान्तरसहस्राणि तु विरहः । [2] अविरलं. [3] चकोरतारकाकारकान्तिना. [4] ग्रहग्रामणीषु.

कालिमानमातन्वन्ति शार्वरे तमसि, अतनुतिमिरतिरोहितहरितासु[१] च गहनतां यान्तीषु तरु[२]राजिषु, रजनिजलबिन्दुजालजनितजडिम्नि बहलवनकुसुमपरिमलानुमितगमने चलितलताविटपगहने प्रवृत्ते च पवने, निद्रानिभृतपतत्रिणि त्रियामामुखे, महाश्वेता मन्दं मन्दमुत्थाय भगवतीमुपास्य पश्चिमां संध्यां कमण्डलुजलेन प्रक्षालितचरणा वल्कलशयनीये सखेदमुष्णं च निःश्वस्य निषसाद । चन्द्रापीडोप्युत्थाय सकुसुमं प्रस्रवणजलाञ्जलिमवकीर्य [३]कृतसंध्याप्रणामस्तस्मिन्द्वितीये शिलातले मृदुभिर्लतापल्लवैः शय्यामकल्पयत् । उपविष्टश्च तस्यां पुनः पुनस्तमेव मनसा महाश्वेतावृत्तान्तमन्वभावयत् । आसीच्चास्य मनसि । एवं नामायमप्रतीकारदारुणो दुर्विषहवेगः कष्टः कुसुमायुधो यत्नेनाभिभूता महान्तोप्येवमनपेक्षितकालक्रमाः समु[४]त्सारितधैर्याः सद्यो जीवितं जहति । सर्वथा नमो भगवते त्रिभुवनाभ्यर्चितशासनाय मकरकेतनायेति । पुनः पप्रच्छ चैनाम् । भगवति सा तव परिचारिका वनवासव्यसनमित्रं दुःखसब्रह्मचारिणी तरलिका क्व गतेति ।

अथ साकथयत् । महाभाग यत्तन्मया कथितममृतसंभवमप्सरसां कुलं तस्मान्मदिरेति नाम्ना मदिरा[६]यतेक्षणा कन्यकाभूत् । तस्याश्चासौ सकलगन्धर्वकुलमुकुटकुड्मलपीठप्रतिष्ठितचरणो देवश्चित्ररथः पाणिमग्रहीत् । अपरिमितगुणगणाकृष्टहृदयश्चान्यवनितादुर्लभेनाधःकृताशेषान्तःपुरेण हेमपट्टलाञ्छनेन छत्रवेत्रचामरचिह्नेन महादेवीशब्देन परं प्रीतः प्रसादमकरोत् । अन्यो-

---

शार्वरे शर्वरी रात्रिस्तस्यां भवं शार्वरम् । तत्र भवः । इत्यण् । शार्वरं तम इत्यत्र च कालाट्ठञ् (पा. ४-३-११) इति ठञ् दुर्धरः । इति काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः । अनुतिमिरं ध्वान्ताविर्भावानन्तरं तिरोहिता हरितता यासां तासु । गहनतां निबिडताम् । रजनिजलं नीहारवारि । बहलो यो नवकुसुमपरिमलस्तेनानुमितं गमनं यस्य । चलितानि लताविटपानां वल्लीवृक्षाणां गहनानि खण्डा येन । निद्रया निभृता निश्चलाः पतत्रिणः पक्षिणो यस्मिन् । त्रियामा निशा । अन्वभावयत्पुनःपुनरचिन्तयत् । अप्रतीकारोत एव दारुणः । अनपेक्षितोऽवगणितः कालक्रम उचितदेहावसानकालो यैः । **वनेति**–वनवासलक्षणं यद्व्यसनमापत्तस्मिन्मित्रम् । दुःखसब्रह्मचारिणी दुःखसंविभागिनीत्यर्थः । 'एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः' इत्यमरः । समानं ब्रह्मचरतीति स० ॥ चरणे ब्रह्मचारिणीति समानस्य सभावः । **महाभागेति**–मदिरे मायत्याभ्यामिति मदिरे मदजनके मदघूर्णिते वा आयते च ईक्षणे यस्याः । मुकुटकुड्मलानि मुकुटाग्राणि तान्येव पीठं पादपीठं तत्र स्थापितचरणः । अपरिमिता ये गुणा लज्जाविनयादयस्तेषां गणेनाकृष्टहृदयः । परं प्रीतो मुदितः सन् । हेमपट्टो लाञ्छनं चिह्नं यस्य ।

---

१ हरितभासु. २ वन. ३ सन्ध्यां प्रणनाम कृत० ४ समवधीरित. ५ सकलत्रिभुवन. ६. मदिरायतेक्षणा इ. भानुचन्द्रसंमतः पाठः ७ ०गुणाकृष्ट.

न्यप्रेमसंवर्धनपरयोश्च तयोर्यौवनसुखानि सेवमानयोः[1] कालेनाश्चर्यभूतमेकजीवितमिव पित्रोरथवा सर्वस्यैव गन्धर्वकुलस्य जीवलोकस्य वा दुहितृरत्नमुदपादि कादम्बरीति नाम्ना। सा च मे जन्मनः प्रभृत्येकासनशयनपानाशना परं प्रेमस्थानमखिलविश्रम्भधाम द्वितीयमिव हृदयं बालमित्रम्। एकत्र तया मया च नृत्यगीतादिकलासु[2] कृताः परिचयाः। शिशुजनोचिताभिश्च क्रीडाभिरनियन्त्रणनिर्भरमपनीतो बालभावः। सा चामुनैव मदीयेन हतवृत्तान्तेन समुपजात[3]शोका निश्चयमकार्षीत्। नाहं कथंचिदपि सशोकायां महाश्वेतायामात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामीति। सखीजनस्य पुरतः सशपथमभिहितवती च यदि कथमपि मामनिच्छन्तीमपि बलात्तातः कदाचित्कस्मैचिद्दातुमिच्छति तदाहमनशनेन वा हुताशनेन रज्ज्वा वा विषेण वा नियतमात्मानमुत्स्रक्ष्यामीति। सर्वं च तदात्मदुहितुः कृतनिश्चयं[4] निश्चलभाषितं कर्णपरंपरया परिजनसकाशाद्गन्धर्वराजश्चित्ररथः स्वयमशृणोत्। गच्छति काले समुपारूढनिर्भरयौवनामालोक्य स[5] तां बलवदुपतापपरवशः क्षणमपि न धृतिमलभत। एकापत्यतया चातिप्रियतया च न शक्तः किंचिदपि तामभिधातुम्। इत्यपश्यंश्चान्यदुपायान्तरम्, इदमत्र प्राप्तकालमिति मत्वा, तया महादेव्या मदिरया सहावधार्य क्षीरोदनामानं कञ्चुकिनं—वत्से महाश्वेते त्वद्व्यतिकरेणैव[6] दग्धहृदयानामिदमपरमस्माकमुपस्थितम्, इदानीं तु कादम्बरीमनुनेतुं त्वंशरणम्—इति संदिश्य[7] मत्समीपमद्यैव प्रत्यूषसि प्रेषितवान्। ततो मया गुरुवच-

---

अन्योन्यस्मिन्प्रेम तस्य संवर्धनपरयोः। सेवमानयोः ताच्छील्ये शानच्। एकमभिन्नं जीवितम्। समानो भाव उत्तररामचरिते—अन्तःकरणतत्त्वस्य दंपत्योः स्नेहसंश्रयात्। आनन्दग्रन्थिरेकोयमपत्यमिति बध्यते॥ इति। एकमभिन्नं शयनं पानमशनं च यस्याः अखिलेति—सर्वविश्वासभूमिः। परिचया अभ्यासाः। आनियन्त्रणेन स्वैरवर्तनेन निर्भरं यथा स्यात्तथा। रज्ज्वा—रज्ज्वोद्बध्येत्यर्थः। उत्स्रक्ष्यामि जीवितं त्यक्ष्यामि। निश्चलं स्थिरम्। अव्यावर्तीत्यर्थः। भाषणमुक्तिः समुपारूढं निर्भरं पूर्णलक्षणं यौवनं यस्यास्ताम्। ०उपतापपरवशश्चिन्ताकुलः। धृतिं संतोषं मनःस्वास्थ्यमिति यावत्। इति उक्तप्रकारेणोपायान्तरं वक्ष्यमाणोपायादन्यत्। अवधार्यं कर्तव्यं निश्चित्य। त्वद्व्यतिकरेण तव वृत्तान्तेन। व्यतिरेकेणेति पाठे वियोगेन। उपस्थितं व्यसनमिति शेषः। त्वं शरणम्—अस्मिन्कादम्बर्या अनुनयविषये त्वमेवा-

---

[1] अनुभवतोः, अनुभवमानयोः [2] गीतनृत्यादिकासु कलासु [3] समुत्पन्न [4] कृतनिश्चयनिश्चल. [5] सुताम्. [6] त्वद्व्यतिरेकेण. [7] संदिश्य तदनुनयार्थम्.

नगौरवेण सखीप्रेम्णा च क्षीरोदेन सार्धं सा तरलिका सखि कादम्बरि किं दुःखितमपि जनमतितरां दुःखयसि जीवन्तीमिच्छसि चेन्मां तत्कुरु गुरुवचनमवितथमिति सन्दिश्य विसर्जिता । नातिचिरं गतायां च तस्यामनन्तरमेवेमां भूमिमनुप्राप्तो महाभागः । इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

अत्रान्तरे[1] लाञ्छनच्छलेन विडम्बयन्निव शोकानलदग्धमध्यं महाश्वेताहृदयम्, उद्वहन्निव कुमारवधमहापातकं, दर्शयन्निव चिरकाललग्नं दक्षशापानलदाहचिह्नम्, अविरलभस्माङ्गरागधवलः कृष्णमृगाजिनप्रावृतार्धो वामस्तन इवाम्बिकाया धूर्जटिजटामण्डलचूडामणिर्भगवानुदगात्तारकाराजः । क्रमेण चोद्गते गगनमहापयोधिपुलिने सप्तलोकनिद्रामङ्गलकलशे कुमुदबान्धवे विघटितकुमुदवने धवलितदशादिशि शङ्खश्वेते[2] श्वेतिमानमातन्वति[3] मानिनीमानशत्रौ[4] शशाङ्कमण्डले[5] शशिकरकलापकलितासु[6][7] व्रजन्तीषु[8] कृशिमानमौडवीषु

स्माकमाश्रयः । त्वमेव तामनुनेतुं समर्थेत्याशयः । ०गौरवेणादरेण । अवितथं सार्थकम् । तत्करणेनेत्यर्थः । **अत्रेति**—चन्द्रोदयं वर्णयन्नाह—विडम्बयन्ननुकुर्वन् । कुमारो मुनिकुमारः पुण्डरीकस्तस्य वधस्य महापातकम् । **दक्षेति**—दक्षप्रजापतेर्यः शापानलः शापरूपोऽग्निस्तेन यो दाहस्तस्य चिह्नम् । दक्षशापकथा पाद्मे–'अश्विन्याद्यास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता विधुः । रोहिण्यामेव सततं बद्धप्रेमा रराम ह ॥ दृष्ट्वा तदितरास्ता नु तप्ताः पितरमब्रुवन् । अस्माकं कामदस्तात जामाता तव रोहिणीम् ॥ रमयत्येव सततं तेन तप्ता वयं पितः । तत् श्रुत्वा चाप्रियं दक्षः सोममाह भजस्व भोः । प्रेम्णा समेन सर्वस्त्वं दुहितॄर्मम मानद ॥ जगृहे तद्वचो नैव सोमः सप्रेम रोहिणीम् । तथैव रमयामास श्रुत्वा दक्षश्चुकोप ह ॥ शशाप तेन भविताऽपक्षीणोऽस्मद्वचोतिगः । यक्ष्मणा च परिग्रस्तो भव त्वं क्षीणरेतकः ' ॥ इ० । अविरलो घनो यो भस्माङ्गरागस्तेन धवलः । कृष्णमृगाजिनेन कृष्णसारचर्मणा प्रावृतमर्धं यस्य । वामो दक्षिणेतरः स्तनः । शिवस्य वामार्धभूतायास्तस्या दक्षिणस्तनाभावाद्वामग्रहणम् । इममेवार्थं जगौ बिल्हणः–एकस्तनस्तुङ्गतरः परस्य वार्तामिव प्रष्टुमगान्मुखाग्रम् । यस्याः प्रियार्धस्थितिमुद्वहन्त्याः सा पातु वः पर्वतराजपुत्री ' ॥ इति । धूर्जटिः–धूर्भारभूता जटा यस्य शिवः । गगनमेवापरिमाणत्वान्महोदधिस्तस्य चन्द्रिकाया धावल्यात्सर्वत्र प्रसृतत्वाच्च पुलिनमिव स्थिते । सप्तलोकानां निद्रार्थं मङ्गलकलश इव स्थिते । विघटितान्युन्मीलितानि कुमुदवनानि येन स तस्मिन् । मानिन्या मानवत्याः स्त्रिया मानस्येर्ष्याकोपस्य तदपनयनात् शत्रौ । शशिकरकलापेन चन्द्रकिरणसमूहेन कलितासु व्याप्तासु । आच्छादितास्विति यावत् । अत एव औडवीषु उडु नक्षत्रं तत्सम्बन्धिनीषु प्रभासु कृशिमानं

---

१ अस्मिंश्चान्तरे. २ शङ्खश्वेते श्वेतातपत्रायमाणे. ३ शङ्खश्वेतायमाने. ४ ०दस्यौ. ५ शुचिशोचिषि शशाङ्कमण्डले, शशाङ्के. ६ रोचिष्णुशशि. ७ कवलितासु. ८ आतन्वतीषु.

प्रभासु प्रस्रवत्सु च कैलासशशिमणिशिलानां सर्वतः स्रोतःस्राविषु प्रस्रवणेषु मृणालकन्दलिनि चावस्कन्दपतितचन्द्रकर इव विलुप्तकमलवनशोभे भात्यच्छोदसरःपयसि [1]समुपोढमोहनिद्रे च द्राघीयोवीचिविचलितवपुषि विरुवति विरहिणि चक्रवाकचक्रवाले निर्वृत्ते च चन्द्रोदये विद्रुते हर्षनयनजलकणनीहारिणि वियद्विहारिणि मनोहारिणि विद्याधराभिसारिकाजने चन्द्रापीडः सुप्तामालोक्य महाश्वेता पल्लवशयने शनैःशनैः समुपाविशत् । अस्यां वेलायां किं नु खलु मामन्तरेण चिन्तयति वैशम्पायनः किं वा वराकी पत्रलेखा किं राजपुत्रलोक इति चिन्तयन्नेव निद्रां ययौ ।

अथ क्षीणायां क्षपायामुषसि संध्यामुपास्य शिलातलोपविष्टायां पवित्राण्यघमर्षणानि जपन्त्यां महाश्वेतायां निर्वर्तितप्राभातिकविधौ चन्द्रापीडे तरलिका षोडशवर्षवयसा सावष्टम्भाकृतिना मदखेदालसगज[2]राजगमनगुरूणि पदानि निक्षिपता पर्युषितचन्दनाङ्गरागधूसरोरुदण्डद्वयेन कुङ्कुमरागपिञ्जरारुणेन चामीकरशृङ्खलाकलापनिबिडनियमितं कक्षाबन्धातिरिक्तप्रेङ्खत्पल्लवमधरवास एव केवलं वसानेन निरुदरतया [3]विभक्तमध्येन विपुलवक्षसा दीर्घानुवृ-

---

मन्दतां व्रजन्तीषु । प्रबलतेजसा हि दुर्बलं तेज उपहतं भवति । स्रोतः स्रवन्तीति तच्छीलेषु । मृणालानां कन्दलान्यङ्कुरास्तद्वति । विलुप्ता लोपं प्राप्ता कमलवनस्य शोभा यस्य । अत एवोत्प्रेक्षते—अवस्कन्दार्थमभियोगार्थं पतिताश्चन्द्रकरा यस्मिन् । समुपोढा विरहवशान्मोहरूपा निद्रा यस्य । द्राघीयसीभिरतिदीर्घाभिर्वीचिभिर्विचलितानि वपूंषि यस्य । एवंविधे चक्रवाकसमूहे विरुवति सति । निवृत्ते संपूर्णे । हर्षोत्थं यन्नयनजलं तस्य कणा एव नीहारा यस्मिन् । तादृशे विद्याधराभिसारिकाजने विद्रुते जवेन कामिजनवसतिं याते । मामन्तरेण मामधिकृत्य । **अथेति**–अथ प्रत्यूषस्येव तरलिकाप्रादुरासीदित्यन्वयः । निर्वर्तितः विहितः प्राभातिको प्रातस्तनो विधिर्येन । षोडशवर्षाणि वयो यस्य तेन । अवष्टंभेन सहवर्तमाना सावष्टम्भा सानुभावा आकृतिर्यस्य मदखेदेनालसो यो गजराजस्तस्य गमनवद्गुरूणि मन्थराणीति यावत् । पर्युषितो यातयामो यश्चन्दनाङ्गरागस्तेन धूसरमूरुदण्डद्वयं यस्य । कुङ्कुमरागेन केसररागेण पिञ्जरश्चासावरुणश्च तेन । पुनश्च केवलमधरवास एव वसानेन । अधरवास एव विशिनष्टि–चमीकरे आकरे भवं चामीकरं सुवर्णं तस्य शृङ्खलाकलापेन शृङ्खलापाशेन निबिडं दृढं यथा स्यात्तथा नियमितं बद्धम् । कक्षाबन्धान्मध्यबन्धादतिरिक्तस्य प्रेङ्खन्तः पल्लवा यस्मिन् । 'कक्षा बृहतिकायां स्यात्काञ्च्यां मध्येभबन्धने ।' इति विश्वः । पुनश्च केयूरकं विशिनष्टि । निरुदरतया शातोदरतया । विभक्तो विलग्नो मध्यो यस्य स तेन । विपु-

---

[1] पवनवशात्समुपीड. [2] गजगमन. [3] विषिक्त.

त्तपीनबाहुना वामप्रकोष्ठदोलायमानमाणिक्यवलयेन कर्णाभरणमणेर्विप्रकीर्यमाणमधोमुखकिरणेन्द्रायुधजालं वर्णांशुकोत्तरीयमिवैकस्कन्धक्षिप्तमुद्वहता चूतपल्लवकोमलमनवरतताम्बूलबद्धरागान्धकारमधरं दधता कर्णान्तायतस्य स्वभावधवलस्य धवलिम्ना लोचनयुगलस्य धवलयतेव दिगन्तराणि कुमुदवनानीव वर्षता पुण्डरीकमयमिव दिवसं कुर्वता कनकपट्टपृथुललाटेनालिकुलनीलसरल[1]शिरसिजेनाग्राम्याकृतिना राजकुलसंपर्कचतुरेण गन्धर्वदारकेण केयूरकनाम्नानुगम्यमाना, प्रत्युषस्येव प्रादुरासीत् । आगत्य च कोयमित्युपजातकुतूहला चन्द्रापीडं सुचिरमालोक्य महाश्वेतायाः समीपमुपसृत्य कृतप्रणामा सविनयमुपाविशत् । अनन्तरं चातिदूरानतेनोत्तमाङ्गेन प्रणम्य केयूरकोपि महाश्वेतादृष्टिनिसृष्टं नातिसमीपवर्ति शिलातलं भेजे । समु[2]पविष्टश्चतत्र तमदृष्टपूर्वमधःकृतकुसुमायुधमुपहसितसुरासुरगन्धर्वविद्याधररूपं रूपातिशयं चन्द्रापीडस्य दृष्ट्वा विस्मयमापेदे ।

परिसमाप्तजपा तु महाश्वेता पप्रच्छ तरलिकाम् । किं त्वया दृष्टा प्रियसखी कादम्बरी कुशलिनी । करिष्यति वा तदस्मद्वचनमिति । अथ सा तरलिका विनयावनतमौलिरीषदवल[3]म्बितकर्णपाशमातिमधुरया गिरा व्यजिज्ञपत् । भर्तृदारिके दृष्टा खलु मया भर्तृदारिका कादम्बरी सर्वतः कुशलिनी विज्ञापिता च निखलं भर्तृदुहितुः संदेशम् । आकर्ण्य च यत्तया संततमु-

---

ल्वक्षसा बृहद्भुजान्तरेण । दीर्घावनुवृत्तौ क्रमशो वर्तुलाकारौ । शुण्डाकृती इत्यर्थः । पीनौ च बाहू यस्य । **कर्णेति**–कर्णाभरणमणेः कर्णभूषणरत्नस्य । विप्रकीर्यमाणं विस्तमरम् । अधोमुखा ये किरणास्तेषामिन्द्रायुधजालमिन्द्रायुधवद्विविधवर्णजालम् । एकस्कन्धावक्षिप्तं वर्ण्यते रज्यत इति वर्णं रागवस्तुना रक्तं यदंशुकं तदेवोद्वहता । अनवरतं निरन्तरं ताम्बूलस्य बद्धो रागान्धकारो रागपटलं रागस्यान्धकार आवरणं वा यस्मिन् । **कर्णान्तायतेति**–कर्णान्तं यावदायतस्य लोचनयुगलस्य धवलिम्ना श्वेतत्वेन करणेन धवलयता दिगन्तराणि दिगन्तरालवर्तिप्रदेशमित्यर्थः । पुनश्च कनकपट्टवत्सुवर्णपट्टिकावत्पृथु विपुलं ललाटमलिकं यस्य । अलिकुलं भ्रमरसमूहस्तद्वन्नीलाः सरलाः शिरोरुहाः केशा यस्य । अग्राम्याकृतिना अग्राम्या मनोहरा नागरीया वाकृतिर्यस्य स तेन । उत्तमाङ्गेन शिरसा । महाश्वेतया दृष्ट्या निसृष्टं निर्दिष्टम् । अधःकृतो न्यक्कृतः कुसुमायुधो मकरकेतुर्येन । उपहसितमुपहास्यतां नीतम् । अतिशयितमित्यर्थः । सुरादीनां रूपं येन । रूपातिशयं सौन्दर्यप्रकर्षम् । ईषदवलम्बितः किंचिदवनतः कर्णपाशश्चारुकर्णौ यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । पाशस्तु मृगपक्ष्यादिबन्धने । कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात्कचान्ते निकरार्थकः । इति

---

[1] कुटिल. [2] उपविष्टश्च तम्. [3] आलम्बित.

क्तस्थूलाश्रुबिन्दुवर्षं रुदित्वा प्रतिसंदिष्टं तदेष तयैव विसर्जितः । तस्या एव वीणावाहक[1]ः केयूरकः कथयिष्यति । इत्युक्त्वा विरराम । विरतवचसि तस्यां केयूरकोब्रवीत् । भर्तृदारिके महाश्वेते देवी कादम्बरी दृढदत्तकण्ठग्रहा त्वां विज्ञापयति । यदियमागत्य मामवदत्तरलिका तत्कथय किमयं गुरुजनवच[2]नानुरोधः किमिदं मच्चित्तपरीक्षणं किं गृहनिवासापराधनिपुणोपालम्भः किं प्रेमविच्छेदाभिला[3]षः किं भक्तजनपरित्यागोपायः किं वा प्रकोपः । जानास्येव मे सहजप्रेमनिस्यन्दनिर्भरं हृदयम् । एवमतिनिष्ठुरं संदिशन्ती कथमसि न लज्जिता । तथा मधुरभाषिणी केनासि शिक्षिता वक्तुमप्रियम् । स्वस्थोपि तावत्क इव सहृदयः कनीयस्यवसानविरसे कर्मणीदृशे मतिमुपसर्पयेत्, किमुतातिदुःखाभिहतहृदयोस्मद्विधो जनः । सुहृद्दुःखखेदिते हि मनसि कैव सुखाशा कैव निर्वृतिः कीदृशाः संभोगाः कानि वा हसितानि । येनेदृशीं दशामुपनीता प्रियसखी कथमतिदारुणं तमहं विषमिवाप्रियकारिणं कामं सकामं कुर्याम् । दिवसकरास्तम[4]यविधुरासु नलिनीषु सहवासपरिचयाच्चक्रवाकयुवतिरपि पतिसमागमसुखानि परित्यजति । किमुत नार्यः अपि च यत्र भर्तृविरहविधुरा परिहृतपरपुरुषदर्शना दिवानिशं निवसति प्रियसखी कथमिव तन्मम हृदयमपरः प्रविशेज्जनः । यत्र च भर्तृविरहविधुरा तीव्रव्र[5]तकर्षिताङ्गी प्रियसखी महत्कृच्छ्रमनुभवति तत्राहमवगणय्यैतत्कथमात्मसुखार्थिनी पाणिं ग्राहयिष्यामि । कथं वा मम सुखं भविष्यति । त्वत्प्रेम्णा चास्मिन्वस्तुनि मया कुमारिकाजनविरुद्धं स्वातन्त्र्यमालम्ब्याङ्गीकृतम-

---

हैमः । सततं निरन्तरं मुक्तः स्थूलाश्रुबिन्दूनां वर्षो यस्मिंस्तद्यथास्यात्तथा । **गृहेति**-गृहे निवासः स एवापराधस्तस्मान्निपुणं चतुरमुपालम्भो निर्भर्त्सनम् । भक्तजनः स्निग्धो जनः । सहजमकृत्रिमं यत्प्रेम तस्य निस्यन्देन निर्भरं पूर्णम् । **स्वस्थोपीति**-स्वस्थोपि स्वस्थचित्तोपि क इव को नाम । 'इव' संभाव्ये । सहृदय ईदृशे कनीयसि तुच्छे अवसानविरसे दुःखोदर्के कर्मणि पाणिग्रहरूपे । स्वस्थचित्तोप्यमूढश्चेन्न मतिमुपसर्पयेत् । **किमुतेति**-सर्वथा न प्रसर्पयेदित्यर्थः । निर्वृतिः शान्तिः । तिर्यञ्चोपि परिचितदुःखसंविभागिनो भवन्ति किमुत मादृशा इत्याह-चक्रेति । **अपि चेति** । अपरप्रवेशेहि प्रियसख्याः परपुरुषदर्शनं स्यादतो वार्य एव तस्य प्रवेश इति भावः । तीव्रेणोग्रेण व्रतेन कर्षितं क्षीणतां नीतं शरीरं यया तादृशी । महत्कृच्छ्रं महान्तं कष्टम् । अस्मिन्वस्तुन्यस्मिन्विषये । समवधीरितो विगणितः । सहजं स्वाभाविकम् । सा

---

१ वादकः. २ गुरुजनानुरोधः ३ ०लापः ४ अस्तमन. ५ तीव्रेति नास्ति पुस्तकान्तरे.

[1]यशः समवधीरितो विनयो गुरुवचनमतिक्रामितं न गणितो लोकापवादो वनिताजनस्य सहजमाभरणमुत्सृष्टा लज्जा। सा कथय कथमिव पुनरत्र प्रवर्तते। तदयमञ्जलिरुपरचितः प्रणामोयमिदं च पादग्रहणम्। अनुगृहाण माम्। वनमितो गतासि मे जीवितेन सह। इति मा कृथाः स्वप्नेपि पुनरिममर्थं मनसि। इत्यभिधाय तूष्णीमभूत्।

महाश्वेता तु तच्छ्रुत्वा सुचिरं विचार्य गच्छ स्वयमेवाहमागत्य यथार्हमाचरिष्यामीत्युक्त्वा केयूरकं प्राहिणोत्। गते च केयूरके चन्द्रापीडमुवाच। राजपुत्र रमणीयो हेमकूटः। चित्रा च चित्ररथराजधानी। बहुकुतूहलः किंपुरुषविषयः। पेशलो गन्धर्वलोकः। सरलहृदय महानुभावा च कादम्बरी। यदि नातिखेदकरमिव गमनं कलयसि, नावसीदति वा गुरुप्रयोजनम्, अदृष्टचरविषयकुतूहलि वा चेतः, मद्वचनमनुरुध्यते वा [2]भवन्मतिः, सुखदायि [3]वाश्चर्यदर्शनम्, [4]अर्हामि वा प्रणयम्, इममप्रत्याख्यानयोग्यं वा जनं मन्यसे, समारूढो वा परिचयलेशोनुग्राह्यो वायं जनः, ततो नार्हसि निष्फलां कर्तुमभ्यर्थनामिमाम्। इतो मयैव सह गत्वा हेमकूटमतिरमणीयतानिधानं तत्र दृष्ट्वा च मन्निर्विशेषां कादम्बरीमपनीय तस्याः [5]कुमतिमनोमोहविलसितमेकमहो विश्रम्य श्वोभूते प्रत्यागमिष्यसि। मम हि निष्कारणबान्धवं भवन्तमालोक्यैव दुःखान्धकारभारसमाक्रान्तेन महतः कालादुच्छ्वसितमिव चेतसा श्रावयित्वा स्ववृत्तान्तमिमं सह्यतामिव गतः शोकः। दुःखितमपि जनं रमयन्ति

यथोक्तं सा। यथार्हं यथोचितम्। चित्रा वैचित्र्ययुक्ता। किंपुरुषाः किंनरास्तेषां विषयो देशः। पेशलश्चतुरः सुन्दरो वा। 'चारौ दक्षे च पेशलः' इत्यमरः। कलयसि मन्यसे। अवसीदति विघ्नितं भवति। गुरु महत्। अदृष्टचरोऽनवलोकितपूर्वो अदृष्टः भूतपूर्वः अदृष्टचरः। भूतपूर्वे चरट्। यो विषयो देशस्तत्र कुतूहलं तद्दर्शने कौतुकं विद्यतेऽस्य। आश्चर्यदर्शनं सुखदायि चेत्। अर्हामि प्रणयं कर्तुं योग्यास्मि चेत्। प्रत्याख्यानं प्रार्थनानिराकृतिस्तस्य योग्यो न भवतीति तथा। मत्तो निर्गतो विशेषो यस्याः। मत्सदृशीमित्यर्थः। **कुमतीति**-कुमतिः कुत्सितो विचारो नाहमात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामीत्येवं रूपस्तेन यो मनोमोहः कर्तव्याकर्तव्यविषयकमज्ञानं तस्य विलसितं चेष्टितम्। अहो दिवसम्। निष्कारणबान्धवमकारणबन्धुम्। दुःखमेवान्धकारस्तिमिरं तस्य भारेणाक्रान्तं व्याप्तं तेन चेतसोच्छ्वसितं प्राणितम्। सह्यतां गतः शोकः। आह च कालिदासः स्निग्धजनसंविभक्तं हि दुःखं सह्यवेदनं भवतीति। परेषां यत्सुखं तस्योपपादनं सम्पादनं तस्य पराधीनः। तदेकनिष्ठ इत्यर्थः। कर्तव्येषु कार्येषु यथेष्टं यथाभिलषितं

---

१ अपयशः २ भवान् अतिसुखादामि. ३ वास्माच्चिरदर्शनम्. ४ अर्हसि. ५ कुमतिमिमाम्.

सज्जनसमागमाः । परसुखोपपादनपराधीनश्च भवादृशां गुणोदयः । इत्युक्तवतीं चैनां चन्द्रापीडोब्रवीत् । भगवति दर्शनात्प्रभृति परवानयं जनः कर्तव्येषु यथेष्टमशङ्कितया नियुज्यताम् । इत्यभिधाय तया सहैवोदचलत् ।

क्रमेण च गत्वा हेमकूटमासाद्य गन्धर्वराजकुलं समतीत्य काञ्चनतोरणानि सप्तकक्षान्तराणि कन्यान्तःपुरद्वारमवाप । महाश्वेतादर्शनप्रधावितेन दूरादेव कृतप्रणामेन कनकवेत्रलताहस्तेन प्रतीहारजनेनोपदिश्यमानमार्गः, प्रविश्यासंख्येयनारीशतसहस्रसंबाधं, स्त्रीमयमपरमिव जीवलोकम्, इयत्तां ग्रहीतुमेकत्र त्रैलोक्यस्त्रैणमिव संहृतम्[1] अपुरुषमिव सर्गान्तरम्, अङ्गनाद्वीपमिवापूर्वमुत्पन्नं: पञ्चममिव नारीयुगावतारम्, अपरमिव पुरुषद्वेषिप्रजापतिनिर्माणम् अनेककल्पकल्पनार्थमुत्पाद्य स्थापितमिवाङ्गनाकोषम्, अतिविस्तारिणा युवतिजनलावण्यप्रभापूरेण प्लावितदिगन्तरेण सिञ्चतेवामृतरसविसरेण दिवसमार्द्रीकुर्वतेव भुवनान्तरालं बहलप्रभावर्षिणा मरकतमणिमयेन भूषणेन च सर्वतःपरिगततया तेजोमयमिव चन्द्रमण्डलसहस्रैरिव निर्मितसंस्थानं, ज्योत्स्नयेव घटितसंनिवेशम्, आभरणप्रभाभिरिव निष्पादितदिगन्तरं, विभ्रमैरिव कृतसर्वोपकरणं,

---

नियुज्यतां—व्यादिश्यताम् । **क्रमेणेति**—काञ्चनस्य सुवर्णस्य तोरणानि येषु । **महाश्वेतेति**—तत्प्रविश्य कुमारः कुमारीपुराभ्यन्तरं ददर्शेत्यन्वयः । असंख्येयान्यगणनार्हाणि नारीणां शतसहस्राणि लक्षाणि तैः संबाधं संकटम् । इदं परिमाणमस्येयत् तस्य भाव इयत्ता संख्यापरिमाणं ताम् । स्त्रैणं स्त्रीणां समूहम् । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् इति नञ् । अन्यं सर्गं सर्गान्तरमपरां सृष्टिम् । पुरुषान्द्वेष्टीति तच्छीलो यः प्रजापतिस्तस्य निर्माणं सर्गम् । पुरुषद्वेषित्वात्स्त्रीमयसृष्टिनिर्माणमिति भावः । अनेककल्पेषु या कल्पना स्त्रीशरीररचना तदर्थम् । अथ चातिविस्तारिणातिविसृत्वरेण युवतिजनस्य लावण्यमाख्यातपूर्वं तस्य प्रभा तस्य पूरेण वितानेन सर्वतः परिगततया तेजोमयं तैजसमिव । लावण्यप्रभां विशेषयन्नाह—प्लावितानि पूरितानि दिगन्तराणि येन । अमृतरसस्य विसरेण निष्यन्देन दिवसमिव सिञ्चता । मरकतमणयोऽश्मगर्भास्तन्मयेन तत्प्रचुरेण । भूषणेन च सर्वतः परिगततया । अनेन सर्वासामेव मरकतप्रायभूषणवारणं व्यज्यते । मरकतप्रभाकलङ्कयोः श्यामत्वसाम्यात् लावण्यप्रभाज्योत्स्नयोश्च पाण्डुरत्वसाम्यादुत्प्रेक्षते—चन्द्रमण्डलसहस्रैरिव निर्मितं संस्थानं रचना यस्य । ज्योत्स्नया घटितः संनिवेशोऽवस्थानविशेषो यस्य आभरणातिशयादाह **आभरणेति** । निष्पादितं घटितं दिगन्तरं दिशामवकाशो यस्य । **विभ्रमैः**—वाग्वस्त्रभूषणादीनां शृङ्गारात्स्थानविपर्यासो

---

[1] संगृहीतम्.

यौवनविलासैरिवोत्पादितावयवं, रतिविलसितैरिव विरचितसंचयं, मन्मथचरितैरिव कल्पितावकाशम् अनुरागेणेवानुलिप्तसकलजनप्रदेशं[1], शृङ्गारमयमिव सौन्दर्यमयमिव सुरताधिदैवतमयमिव कुसुमशरमयमिव कुतूहलमयमिवाश्चर्यमयमिव सौकुमार्यमयमिव कुमारः[2] कुमारीपुराभ्यन्तरं ददर्श ।

अतिबहलतया च तस्य कन्यकाजनस्य समन्तादाननद्युतिभिरिन्दुबिम्बवृष्टिमिव पतन्तीम्, अपाङ्गविक्षेपैश्चलितकुवलयवनमयीमिव क्रियमाणामवनीम्, अनिभृत[3]भ्रूलताविभ्रमैः कामकार्मुकबलानीव प्रचलितानि शिरसिज[4]कलापान्धकारैर्बहुलपक्षप्रदोषसार्थानिव संबध्नतः, स्मितप्रभाभिरुत्फुल्लकुसुमधवलानिव वसन्तदिवसान्संचरतः, श्वसितानिलपरिमलैर्मलयमारुतानिव परिभ्रमतः, कपोलमण्डलालोकैर्माणिक्यदर्पणसहस्राणीव स्फुरितानि, करतलरागेण रक्तकमलवनवर्षिणमिव जीवलोकं, कररुहकिरणस्फुरणेन कुसुमायुधशरसहस्रैरिव संछादित[5]मष्टदिगन्तरम्, आभरणकिरणे[6]न्द्रायुधजालकैरुड्डीयमानानीव भवनमयूरवृन्दानि यौवनविकारैरुत्पाद्यमानानीव मन्मथसहस्राण्यद्राक्षीत् । उचितव्यापारव्यपदेशेन कुमारिकाणां सखीहस्तावलम्बेषु पाणिग्रहणानि वेणुवाद्येषु चुम्बनव्यतिकरान्वीणासु कररुहव्यापारान्कन्दुकक्री-

---

विभ्रमः । तैःकृतानि सर्वाण्युपकरणानि परिच्छदो यस्य । यौवनविलासैः मुखनयनभ्रूप्रभृतीनां शृङ्गारजो विकारविशेषो विलासः । 'विलासोऽङ्गे विशेषो यः प्रियाप्तावासनादिषु । इति नाटकरत्नकोषः । रतिः कामपत्नी तस्या विलसितैर्विलासैः । विरचितः संचयः समूहो यस्मिन् । अनुलिप्ताः सकलजना यत्र तादृशः प्रदेशो यत्र । ततः कुमारीपुराभ्यन्तर एतान्यद्राक्षीत् । तान्येवाह **अतीति**–अपाङ्गविक्षेपैः कटाक्षक्षेपणैः । अनिभृताः स्फुटा ये भ्रूलतयोर्विभ्रमा विलासास्तैः शिरसिजकलापाः केशपाशा एवान्धकारास्तैः । संबध्नतः संहतान्बहुलपक्षाणां कृष्णपक्षाणां प्रदोषसार्थानिवापस्यत् । अनेन केशकलापानां घनत्वं श्यामतातिशयश्च सूचितः । स्मितोत्फुल्लकुसुमयोर्धवलत्वाह्लादकत्वादिसाम्यादाह स्मितेति । **माणिक्येति**–अनेन कपोलयो रक्तवर्णच्छटाच्छुरितत्वं स्वच्छतातिशयश्च ध्वनितः । कररुहकिरणानां नखांशूनां स्फुरणेन विद्योतनेन । **आभरणेति**–अनेनाभरणानां विविधरत्नप्राचुर्यं सूचितम् । यौवनेत्यादिना तत्रत्यस्त्रीणामुत्कटयौवनवत्वं सूचितम् । **उचितेति**–उचितो योग्यो यो व्यापारो नियोगानुष्ठानं तस्य व्यपदेशेन मिषेणातिरिक्तमद्भुतं सुरतमिवाभ्यस्यन्तीनां कुमारिकाणां तत्तदपश्यदित्यन्वयः । चुम्बनव्यतिकरान् चुम्बनव्यापारान् । कररुहाणां नखानां व्यापारानास्फ-

---

[1] प्रदेशम्. [2] प्रेममयमिव कुमारः. [3] अतिनिभृत. [4] केश. [5] संच्छादितदिगन्तराणि. [6] किरणनि[illegible]

डासु करतलप्रहारान्[1]भवनलतासेककलशकण्ठेषु भुजलतापरिष्वङ्गाँल्लीलादोलासु नितम्बस्थले[2]प्रेङ्खितानि ताम्बूलवीटिकावखण्डनेषु दशनोपचारान्बकुल[3]विटपेषु मधुगण्डूषप्रचारानशोकतरुताडनेषु चरणाभिघातानुपहारकुसुमस्खलनेषु सीत्कारानतिरिक्तं सुरतमिवाभ्यस्यन्तीनामपश्यत् ।

यत्र च कन्यकाजनस्य कपोलतलालोक एव मुखप्रक्षालनं, लोचनान्येव कर्णोत्पलानि, हसितच्छवय एवाङ्गरागाः, निःश्वासा एवाधिवासगन्धयुक्तयः, अधरद्युतिरेव [4]कुङ्कुमानुलेपनम्, आलापा एव तन्त्रीनिनादाः, भुजलता एव [5]चम्पकमालाः, करतलान्येव लीलाकमलानि, स्तना एव दर्पणाः, निजदेहप्रभैवांशुकावगुण्ठनं, जघनस्थलान्येव विलासमणिशिलातलानि, कोमलाङ्गुलिरागएव चरणालक्तकरसः, नखमणिमरीचय एव कुट्टिमोपहारकुसुमप्रकराः । यत्र चालक्तकरसोपि चरणातिभारः, बकुलमालिकामेखलाकलनमपि गमनविघ्नकरम्, अङ्गरागगौ-

---

ल्नरूपान् । पक्षे क्षतदानरूपांश्च । नितम्बः कटिपश्चाद्भागः स एव पृथुत्वात्स्थलं तस्य प्रेङ्खितानि कम्पितानि । दशनोपचारान्दन्तक्षतानीत्यर्थः । मधुनो गण्डूषास्चुलुकास्तेषां प्रचारान्व्यापरान् । उपहारार्थं देवतादिभ्यो ढौकनार्थं यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषु स्खलनेषु पतनेषु । वृत्ते ह्यनभिमते वस्तुनि सीत्कारशब्दः क्रियत इति प्रसिद्धम् । अथवोपहारकुसुमानां स्खलनानि कुमारीशरीरेषु पातास्तेषु सीत्कारान् । सीत्कारः पीडाद्योतको दृढदन्तसंयोगे वायुवशजन्यो ध्वनिविशेषः । अनेन कुमारीणां सौकुमार्यातिशयो व्यज्यते । **यत्र चेति**–कपोलकान्त्या निर्मलत्वात्प्रसरणशीलत्वाच्च यत्र कन्यकाजनस्य मुखानि सदा प्रक्षालनशोभां भजन्त इत्यर्थः । **लोचनेति**–अनेन नेत्रयोः कर्णान्तायतत्वं कमलसादृश्यं च ध्वनितम् । निश्वासा मुखमारुताः । अधिवासाय वस्त्रादीनां गन्धादिभिः संस्काराय गन्धयुक्तयः सुगन्धिद्रव्ययोगाः । संस्कारोगन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् । शब्दानां माधुर्यकोमलत्वाद्विसाम्यादाह;आलापा इ० । लीलार्थं कमलानि लीलाकमलानि । **विलासेति**–अनेन तेषां विस्तरातिशयः सूचितः । कोमला या अङ्गुलयस्तासां रागो लौहित्यम् । नखा एव मणयो नखनिविष्टमणयो वा तेषां मरीचयः किरणाः कुट्टिमेषु निबद्धभूमिषु उपहारकुसुमानां प्रकराः शोभार्थं समूहाः । तासां सौकुमार्यातिशयं व्यञ्जयन्नाह । **यत्रेति**–बकुलमालिकैव मेखला रशना तयाकलनं कटिबन्धनमप्यायासकारित्वाद्गमनविघ्नकरम् । अङ्गरागेण विलेपनेन यद्गौरवं गुरुतापादनं तदप्यतिभारात्प्रश्वासजनकम् । मङ्गलार्थं तत्प्रतिसरो हस्तसूत्रं तस्य वलयं ग्लानिकारणं क्लान्तिजनकम् ।

---

[1] भुवन. [2] स्तन. [3] बकुलकुसुमदोहदेषु सीधुगण्डूषप्रदानानि. [4] कुङ्कुममुखानु. [5] चम्पकवैकक्ष्यमाला.

रवमप्यधिकश्वासनिमित्तम्, अंशुकभारोपि ग्लानिकारणं, मङ्गलप्रतिसरवलयविधृतिरपि करतलविधुतिहेतुः, अवतंसकुसुमधारणमपि श्रमः कर्णपूरकमलतरलमधुकरपक्षपवनोप्यायासकरः । तथा च यत्र सखीदर्शनेषु अकृतहस्तावलम्बनमुत्थानमतिसाहसं[1], प्रसाधनेषु हारभारसहिष्णुता स्तनकार्कश्यप्रभावः, कुसुमावचयेषु द्वितीयकुसुमग्रहणमप्ययुवतिजनोचितं[2], कन्यकाविज्ञानेषु माल्यग्रथनमसुकुमारजनव्यापारः, देवताप्रणामेषु मध्यभागभङ्गो नातिविस्मयकरः ।

तस्य चैवंविधस्य किंचिदभ्यन्तरमतिक्रम्य[3] इतश्चेतश्च परिभ्रमतः कादम्बरीप्रत्यासन्नस्य परिजनस्य शुश्राव तांस्तानतिमनोहरानालापान् । तथा हि । लवलिके कल्पय केतकीधूलिभिर्लवलीलतालवालमण्डलानि । सागरिके[4] गन्धोदककनकदीर्घिकासु विकिर रत्नवालुकाम् । मृणालिके कृत्रिमकमलिनीषु कुङ्कमरेणुमुष्टिभिश्छुरय यन्त्रचक्रवाकमिथुनानि[6] । मकरिके[7] कर्पूरपल्लवरसेनाधिवासय गन्धपात्राणि । रजनिके तमालवीथिकान्धकारेषु[8] निधेहि मणिप्रदीपान् । कुमुदिके स्थगय शकुनिकुलरक्षणाय मुक्ताजालैर्दाडिमीफ-

---

तस्य विधृतिर्धारणम् । करतलस्य या विधुतिः कम्पनं तस्या हेतुः । कर्णपूरभूतानि यानि कमलानि तत्र तरलाश्चञ्चला ये मधुकरास्तेषां पक्षेभ्य उत्पन्नः पवनोपि खेदजनकः । **तथेति**–सखीदर्शनेषु अभिनवागतसखीषु दृष्टासु अकृतो हस्तावलम्बो यस्मिंस्तादृशमुत्थानमप्यतिसाहसम् । अनेन मार्दवातिशयो दाक्षिण्यातिशयश्च व्यज्यते । प्रसाधनेषु प्रतिकर्मसु मौक्तिकहारधारणक्षमत्वं स्तनयोः कार्कश्यं काठिन्यं तस्य प्रभावो माहात्म्यम् । अनेनेतरेषामवयवानां पेलवतातिशयः सूचितः । अयुवतिजनोचितं सौकुमार्यहानिकरमित्यर्थः । तादृशश्रमस्य पुरुषैरेव सोढुं शक्यत्वात् । प्रकारान्तरेण सौकुमार्यातिशयमेव द्योतयमान आह–कन्याविज्ञानेषु कुमारिकाजनोचितकलानां मध्ये माल्यग्रथनं मालागुम्फनमसुकुमारजनव्यापारो न तु माल्यापेक्षयापि पेलवाङ्गीनां तत्रत्यकन्यकानामिति भावः । मध्यभागस्यातिसूक्ष्मत्वाद्भङ्गो द्विधाभावो नातिविस्मयकरस्तस्यापूर्वत्वाभावात् । **तस्येति**–०प्रत्यासन्नस्य समीपवर्तिनः कल्पय रचय । गन्धोदकस्य सुगन्धजलस्य कनकदीर्घिकाः सुवर्णनिबद्धा वाप्यस्तासु । कार्येण निर्वर्तिताः कृत्रिमाः कमलिन्यस्तासु स्थितानि यन्त्रचक्रवाकमिथुनानि शिल्पशास्त्रयुक्तया गत्यादिविशिष्टानि चक्रवाकमिथुनानि । छुरय रञ्जय । अधिवासय सुरभीकुरु । शकुनिकुलात् । पक्षिसमूहाद्रक्षणाय । शकुनि-

---

[1] अभ्युत्थानम्. [2] पुष्प. [3] अवक्रम्य. [4] सारसिके. [5] क्षोद. [6] युगलानि. [7] मन्दारिके. [8] मधनदीर्घिकातमाल.

लानि । निपुणिके लिख [1]मणिशालभञ्जिकास्तनेषु कुङ्कुमरसपत्रभङ्गान् । उत्पलिके परामृश कनकसंमार्जनीभिः कदलीगृहमरकतवेदिकाम् । [2]केसरिके सिञ्च मदिरारसेन बकुलकुसुममालागृहाणि । मालतिके पाटलय सिन्दूररेणुना कामदेवगृहदन्तवलभिकाम् । नलिनिके पायय कमलमधुरसं भवनकलहंसान् । कदलिके नय धारागृहं गृहमयूरान् । कमलिनिके प्रयच्छ चक्रवाकशावकेभ्यो मृणालक्षीररसम् । चूत[3]लतिके देहि पञ्जरपुंस्कोकिलेभ्यश्चूतकलिकाङ्कुराहारम् । पल्लविके भोजय मरिचाग्रपल्लवदलानि भवनहारीतान् । लवङ्गिके विक्षिप चकोरपञ्जरेषु पिप्पली[4]तण्डुलशकलानि । मधुकरिके विरचय कुसुमाभरणानि । मयूरिके संगीतशालायां विसर्जय किंनरमिथुनानि । [5]कदलिके समारोहय क्रीडापर्वतशिखरं जीवंजीवमिथुनानि । हरिणिके देहि पञ्जरशुकसारिकाणामुपदेशम् ।

इत्येतान्यन्यानि च परिहासजल्पितान्यश्रौषीत् । तथा हि । चामरिके [6]मिथ्या मुग्धतां प्रकटयन्ती कमभिसंधातुमिच्छसि । अयि यौवनविलासैरुन्मत्तीकृते विज्ञातासि या त्वं स्तनकलशभारावनम्यमानमूर्तिर्मणिस्तम्भ[7]मयूरानवलम्बसे । परिहासकाङ्क्षिणि रत्नभित्तिपतितमात्मप्रति[8]बिम्बमालपसि । पवनहृतोत्तरीयांशुके हारप्रभामायासितकरतला संकलयसि । मणिकुट्टिमेषूपहारकमलस्खलनभीते निजमुखप्रतिबिम्बकानि परिहरसि । निजसौकुमार्यगर्वखर्वितबिसप्रसूनसौभाग्ये जालवातायनपतितपद्मरागालोकं प्रति बालातपश-

---

कुलाद्रक्षणायेति वा । स्थगय संवृणु । लिख विरचय । मणिशालभञ्जिका रत्नपुत्तलिकाः । परामृश संमार्जय । कनकसंमार्जनीभिः सुवर्णशोधनीभिः । कदलीगृहे या मरकतवेदिका ताम् । पाटलय श्वेतरक्तीकुरु । सिन्दूरस्य रक्तत्वाद्दन्तस्य धवलत्वात्तथा । दन्तवलभिका व्याख्याता । धारागृहं जलोद्गारयन्त्रसनाथं गृहम् । मृणालक्षीररसं बिसनिर्यासरसम् । मरीचस्य कोलकस्याग्रपल्लवाः कोमलकिसलयानि तेषां दलानि छेदान् । जीवंजीवः खगान्तरे । द्रुमभेदे चकोरे च । इति हैमः इत्येतान्यन्यानि चाग्रे वक्ष्यमाणानि परिहासजल्पितानि नर्मभाषणानि । अभिसंधातुं वशीकर्तुम् । 'मिलितुम्' इ. भानु० । अलीकमुग्धत्वं प्रकटयन्ती त्वं कस्मिन्नपि बद्धभावासीति भावः । आत्मप्रतिबिम्बमालपसि स्वस्यैव वचनानि परिहासविषयीकरोषीत्यहो ते शून्यहृदयत्वम् । पवनेन हृतमुत्तरीयांशुकं यस्यास्तत्सम्बुद्धिः । हारप्रभां मुक्तागुणकान्तिमेव संकलयसे उत्तरीयांशुकमिति मन्यसे । अत एव तद्व्यवस्थापनधिया हस्तं व्यापारयन्ती वृथात्मानमायासयसीति भावः । **मणीति**–अयि शून्यहृदये आत्मनो मुखप्रतिबिम्बान्येव उपहारकमलधिया परिहरसि । अतोऽस्थाने तव भीतिरिति भावः । निजेति–निजसौकुमार्यगर्वेण खर्वितमधरीकृतं बिसानां प्रसूनानां पुष्पाणां च सौभाग्यं सौकुमार्यं यया । जालयुक्तं वातायनं तत्र पतितं पद्मरागालोक-

---

१ मणिस्तम्भ. २ कुसुमिके. ३ चूतकलिके. ४ दल. ५ कन्दलिके. ६ वृथा. ७ मयूखान्. ८ प्रतिमाम्.

ङ्क्याकरतलमातपत्रीकरोषि । खेदस्रस्तहस्तगलित[2]चामरे नखमणिमयूखकलापमाधुनोषि । इत्येतान्यन्यानि च शृण्वन्नेव कादम्बरीभवन[3]समीपमुपययौ ।

पुलिनायमानमुपवनलतागलितकुसुमरेणुपटलैः, दुर्दिनायमानमनिभृतपरभृतनखक्षताङ्गनसहकारफलरसवर्षैः, नीहारायमाणमनिलविप्रकीर्णैर्बकुलसेकसीधुधाराधूलिभिः, काञ्चनद्वीपायमानं चम्पकदलोपहारैः[4], नीला[5]शोकवनायमानं कुसुमप्रकरपतितमधुकरवृन्दान्धकारैः, तथा च संचरतः स्त्रीजनस्य रागसागरायमाणं चरणालक्तकरसविसरैः, अमृतोत्पत्तिदिवसायमानमङ्गरागामोदैः, चन्द्रलोकायमानं दन्तपत्र[6]मण्डलैः, प्रियङ्गुवनायमानं [रोचनातिलकभक्तिभिः नीलायमानं] कृष्णागुरुपत्रभङ्गैः, लोहितायमानं कर्णपूराशोकपल्लवैः, धवलायमानं चन्दनरसविलेपनैः हरितायमानं शिरीषकुसुमाभरणैः, अथ सेवार्थमागतेनोभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजनेन प्राकारेणेव लावण्यमयेन कृतदीर्घरथ्यामुखाकारं मार्गमद्राक्षीत् । तेन चान्तर्निपतितम्[7]आभरणकिरणालोकं संपिण्डितं नदीवेणिकाजलप्रवाहमिव वहन्तमपश्यत् । तन्मध्ये च प्रतिस्रोत इव गत्वा प्रतिहारीमण्डलाधिष्ठितपुरोभागं श्रीमण्डपं ददर्श ।

लोहितमणि प्रकाशम् । खेदेन श्रमेण स्रस्तः शिथिलो यो हस्तस्तस्माद्गलितं चामरं यस्यास्तस्याः सम्बोधनम् । **नखेति**–चामरभ्रान्त्या नखकिरणजालमेव धुनोषि । **पुलिनेति**–अथ सेवार्थमागतेनोभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजनेन । अत एव लावण्यनिर्मितेन प्राकारेण वप्रेणेव । कृतो दीर्घाया रथ्याया मुखकारो यस्मिन्नेतादृशं मार्गमद्राक्षीदित्यन्वयः । इतो मार्गविशेषणानि–उपवनान्यारामास्तत्र या लतास्ताभ्य इ० । पुलिनवदाचरति पुलिनायते । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च इति क्यङ् । पुलिनायमानं तोयोत्थिततटायमानम् । अनेन लतानां पुष्पसमृद्धिः परागातिशयश्च सूचितः । अनिभृताश्चञ्चलाः शब्दायमाना वा ये परभृताः कोकिलास्तेषां नखैः क्षतानि । अङ्गनमजिरं तत्र ये सहकारा आम्रास्तेषां फलानि तेषां रसवर्षैर्दुर्दिनायमानम् । अत्र सर्वत्र तत्तदतिशयो व्यङ्ग्यः । धूलिभिः कणैः । श्वेतत्वसाम्यान्नीहारायमाण तुषारवदाचरमाणम् । चम्पकदलानि गन्धफलीपत्राणि तेषामुपहाराः प्रकारस्तैः । ०अन्धकारैरलिसमूहानां नीलिम्नेत्यर्थः । रागसागरायमाणं रक्तिमसमुद्रायमाणम् । **चरणेति**–चरणोपयुक्तयावकद्रवसमूहैः । दन्तपत्राणि कर्णाभरणविशेषास्तेषां मण्डलैः । प्रियङ्गुर्गन्धफली तस्या वनवदाचरमाणम् । रोचना गोरोचना तस्यास्तिलकभक्तिभिर्बिन्दुरचनाभिः । प्रियङ्गोः श्यामत्वादनुपपन्नमेतत् तस्मात् वनायमानं कृष्णागुरुपत्रभङ्गैरितिपाठः साधीयान् । **तेनेति**–तेन च मार्गेण वहन्तमन्तर्निपतितं संपिण्डितं नानाभूषणप्रभामिश्रमाभरणप्रभालोकं नद्या वेणिका रयपथस्तत्र यो जलप्रवाहस्तामिवापस्यत् । प्रतिस्रोतः प्रतिप्रवाहः । ‘अत्रालोकस्याभ्यन्तराव

---

[1] ०नपाशङ्किनी. [2] कलित, [3] भवनमुपसृत्य ययौ. [4] चम्पकोपहारैः. [5] लीलाशोक. [6] दन्तपत्रप्रभा. [7] निपतन्तम्.

तत्र च मध्यभागे पर्यन्तरचितमण्डलोपविष्टेन[1] चानेकसहस्रसंख्येन परिस्फुरदाभरणसमूहेन कल्पलतानिवहेनेव कन्यकाजनेन परिवृतां, नीलांशुकप्रच्छदपटप्रावृतस्य नातिमहतः पर्यङ्कस्योपाश्रये[2] धवलोपधानन्यस्तद्विगुणभुजलतावष्टम्भेनावस्थितां महावराहदंष्ट्रावलम्बिनीमिव महीं, विस्तारिणि देहप्रभाजालजले भुजलताविक्षेपपरिभ्रमैः प्रतरन्तीभिरिव चामरग्राहिणीभिरुपवीज्यमानां, निपतितप्रतिबिम्बतयाधस्तान्मणिकुट्टिमेषु नागैरिवापह्रियमाणामुपान्ते च रत्नभित्तिषु दिक्पालैरिव नीयमानामुपरि मणिमण्डपेष्वमरैरिवोत्क्षिप्यमाणां, हृदयमिव प्रवेशितां महामणिस्तम्भैरापीतामिव भवनदर्पणैः, अधोमुखेन श्रीमण्डपमध्योत्कीर्णेन विद्याधरलोकेन गगनतलमिवारोप्यमाणां, चित्रकर्मच्छलेनावलोकनकुतूहलसंपुञ्जितेन त्रिभुवनेनेव परिवृतां, भूषणरवप्रनृत्तशिखिशतविततचित्रचन्द्रकेण भवनेनापि कौतुकोत्पादितलोचनसहस्रेणेव दृश्यमानाम्, आत्मपरिजनेनापि दर्शनलोभादुपार्जितदिव्यचक्षुषेवानिमिषनयनेन निर्वर्ण्यमानां, लक्षणैरपि रागाविष्टैरिवाधिष्ठितसर्वाङ्गाम्[3], अकृतपुण्यमिव मुञ्चन्तीं बालभावम्, अदत्तामपि मन्मथावेशपरवशेनेव गृह्यमाणां यौवनेन, अविचलितचरणरागदीधितिभिरिव[4] निर्गताभिरलक्तकरसपाटलितलावण्यजलवेणिकाभिरिव गलिताभिर्निवसितरक्तांशुकदशाशिखाभिरिवा-

---

निपतनादेतस्य प्रत्यभिमुखगमनाद्गमनमात्र एव दृष्टान्तस्तास्मिन्नेव दृष्टान्तस्योचितत्वान्नतु दर्शनक्रियायाम् इति भानु० । **तत्रेति**—तत्र श्रीमण्डपे मध्यभागे कादम्बरीं ददर्शेत्यतिदूरेणान्वयः । नीलांशुकस्य यः प्रच्छदपट उत्तरच्छदस्तेन, प्रावृतस्य । उपाश्रेय मध्य इत्यर्थः । धवलं यदुपधानमुपबर्हस्तत्र न्यस्ता द्विगुणा द्विगुणिता या भुजलता तस्या अवष्टम्भेनाश्रयेणावस्थिताम् । अत एव धवलत्वसाम्याद् महेति । भुजलतानां विक्षेपा एव परिभ्रमास्तैः । निपतितप्रतिबिम्बतयेति सप्तम्यन्तैः सम्बध्यते । **दिग्पालैः**—इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥ इत्यमरोक्तेः । तत एवाह हृदयेति, आपीतामिवेति च । चित्रकर्मच्छलेनालेखनमिषेण । **भूषणेति**—भूषणरवेन प्रनृत्तमारब्धताण्डवं यच्छिखिशतं तस्य वितताश्चित्राश्चन्द्रका मेचका यस्मिन् । निर्वर्ण्यमानामालोक्यमानाम् । लक्षणैः सौभाग्यसूचकैश्चिह्नैः । 'कपोलद्युतिकुचकाठिण्यादिभिः' इ. भानु० । रागेण तच्छरीरनिवासप्रेम्णाविष्टैरभिनिविष्टैः । संपूर्णलक्षणत्वं व्यज्यते । मन्मथस्यावेशोन्तःप्रवेशस्तस्य परवशेन तदायत्तेन । पुनश्च चरणाभ्यां विद्रुमरसनदीं हेमकन्दलद्रवसरितामिव प्रवर्तयन्तीम् । अनेन चरणयोर्विद्रुमरागलौहित्यं सूचितम् । कीदृशाभ्यां चरणाभ्याम् । अङ्गुलिभिरुपेताभ्याम् । अथाङ्गुलीर्विशेषयन्नाह—अविचलितः स्थिरः । अलक्तकरसेन पाटलितामी रक्तीकृताभिर्लावण्यजलस्य वेणिकाभिर्धाराभिरिव ।

---

१ मण्डलेनाध उपविष्टेन. २ आश्रये, अपाश्रये. ३ सर्वाङ्गीम्, सर्वावयवाम्. ४ विनतं.

वलम्बिताभिः पादाभरणरत्नांशुलेखासंदेहदायिनीभिरतिकोमलतया नखविवरेण वम[1]न्तीभिरिव रुधिरधारावर्षमङ्गुलिभिरुपेताभ्यां क्षितितलतारागणमिव नखमणिमण्डलमुद्वहद्भ्यां विद्रुमरसनदीमिव चरणाभ्यां प्रवर्तयन्तीं, नूपुरमणिकिरणचक्रवालेन गुरुनितम्बभरखिन्नोरुयुगलसहा[2]यतामिव कर्तुमुद्गच्छता स्पृश्यमानजघनभागां, प्रजापतिकरदृढनिष्पीडितमध्यभागगलितं जघनशिलातलप्रतिघाताल्लावण्य[3]जलस्रोत इव द्विधागतमूरुद्वयं दधानां, सर्वतः प्रसारितदीर्घमयूखमण्डलेनेर्ष्यया परपुरुषदर्शनमिव निरुन्धता कुतूहलेन विस्तारमिव तन्वता स्पर्शसुखेन रोमाञ्चमिव मुञ्चता काञ्चीदाम्ना नितम्बबिम्बस्य विरचितपरिवेषां, निपतितसकललोकहृदयभरेणेवातिगुरुनितम्बाम्, उन्नतकुचान्तरितमुखदर्शनदुःखेनेव क्षीयमाणमध्यभागां, प्रजापतेः स्पृशतः सौकुमार्यादङ्गुलिमुद्रामिव निमग्नां नाभिमण्ड[4]लीमावर्तिनीमुद्वहन्तीं, त्रिभुवनविजयप्रशस्तिवर्णावलीमिव लिखितां मन्मथेन रोमराजिमञ्जरीं बिभ्राणाम्, अन्तःप्रविष्टकर्णपल्लवप्रतिबिम्बेनातिभरखिद्यमानहृदयकरतलप्रेर्यमाणेनेव निष्पतता मकरकेतुपादपीठेन स्तनभरेण भूषिताम्, अधोमुखकर्णाभरणमयूखाभ्यामिव प्रसृताभ्याममललावण्यजलमृणाल[5]काण्डाभ्यां बाहुभ्यां नखकिर-

---

निवसितं परिधानीकृतम् । वमन्तीभिर्निर्यातयन्तीभिः । वान्तादयः शब्दा अमुख्यवृत्त्या प्रयुक्ता एव गुणवन्तो भवन्ति । तदुक्तं दण्डिना—निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ इति । चक्रवालेन मण्डलेन । गुर्व्यौ नितम्बस्तस्य भरेण खिन्नं श्रान्तं यदुरुयुगलं तस्य सहायताम् । जघनमेव शिलातलं तत्र यः प्रतिघातः सवेगपतनं तस्मात् । अत्र मध्यभागस्य कार्श्यं जघनस्थलस्य काठिन्यं सूचितम् । ऊर्वोश्च तेजस्विता सूचिता । निरुन्धता प्रतिषेधं कुर्वता । मयूखमण्डलेन परपुरुषस्य व्यवधानात् । विरचितः कृतः परिवेषो परिधिर्यस्यास्ताम् । हृदयंगमत्वादाह निपतितेति । उन्नताभ्यामुच्चाभ्यां कुचाभ्यामन्तरितं स्वोन्नत्या व्यवहितं यन्मुखदर्शनं तस्माज्जातेन दुःखेनेव । उन्नतकुचाभ्यां दृष्टिप्रतिरोधान्मुखदर्शनाभावदुःखेनेव क्षीयमाणकटिभागामिति भावः । सौकुमार्यादङ्गमार्दवात् । आवर्तिनीं प्रशस्तगर्तायुक्ताम् । मन्मथेन कादम्बरीरूपसहायेन कृतो यस्त्रिभुवनविजयस्तस्य प्रशस्तिवर्णावलीं प्रशंसाक्षरपंक्तिम् । **अन्तरिति**—अन्तर्हृदयमध्ये स्वच्छत्वात्प्रविष्टं यत्कर्णपल्लवप्रतिबिम्बं तेन करतलस्थानीयेन । अतिभरेण कामपादाक्रान्तपादपीठभरेण खिद्यमानं यद्धृदयं तेन कर्त्रा करतलेन करणेन प्रेर्यमाणेन नोद्यमानेनेव । अत एव निष्पतता । पादपीठेनेव स्थितेन । **अधोमुखेति**—अनेन स्वच्छत्वं मृणालेत्यनेन कोमलत्वं चोक्तम् । माणिक्यवलयानां गौरवं गुरुता तेन यः

---

२ वर्षन्तीभिः. २ सहायम्. ३ लावण्यस्रोतः. ४ मण्डलम्, स्थलीम्. ५ मृणालकाभ्याम्.

च माणिक्यवलयगौरव[1]श्रमवशात्स्वेदजलधाराजालकमिव मुञ्चता करयुगलेन समुद्भासिताम्, स्तनभारावनम्यमानमाननमिवोन्नमयता हारेणोच्चैः[2] करैर्गृहीतचिबुकदेशाम्, अभिनवयौवनपवनक्षोभितस्य रागसागरस्य तरङ्गाभ्यामिवोद्गताभ्यां विद्रुमलतालोहिताभ्यामधराभ्यां रक्तावदातस्वच्छकान्तिना च मदिरारसपूर्णमाणिक्यशुक्तिसंपुटच्छविना कपोलयुगलेन रतिपरिवादिनीरत्नकोणचारुणा नासावंशेन च विराजमानाम्, गतिप्रसरनिरोधिश्रवणकोपादिव किंचिदारक्तापाङ्गेन निजमुखलक्ष्मीनिवासदुग्धोदधिना लोचनयुगलेन लोचनमयमिव जीवलोकं कर्तुमुद्यताम्, उन्मदयौवनकुञ्जरमदराजिभ्यां भ्रूलताभ्यां मनःशिलापङ्कलिखितेन च रागाविष्ट[3]मन्मथहृदयेनेव वदनलग्नेन तिलकबिन्दुना विद्योतितललाटपट्टाम्, उत्कृष्ट[4]हेमतालीपट्टाभरणमयमामुक्तकर्णोत्पलच्युतमधुधारासंदेहकारिणं कर्णपाशं दोलायमानपत्रमरकतमाणिक्यकुण्डलं दधतीम्, पाटलीकृतललाटेन सीमन्तचुम्बिनश्चूडामणेः क्षरतांशुजालेन मदिरारसेनेव प्रक्षाल्यमानदीर्घकेशकलापाम्, देहार्धप्रविष्टहरगर्वितगौरीविजिगीषयेव सर्वाङ्गानुप्रविष्टमन्मथदर्शितसौभाग्यविशेषाम्, उरःसमारोपितै[6]कलक्ष्मी-

---

श्रमस्तद्वशात् । अनेन सौकुमार्यं ध्वनितम् । उच्चैः करैः स्फीतैः किरणैः । ऊर्ध्वं प्रसृतैर्हस्तैश्च । गृहीतश्चिबुकदेशोऽधराधोभागो यस्याः । रक्ता चासाववदाता धवला च रक्तावदाता पाटला स्वच्छा निर्मला च कान्तिर्यस्य । रतेः परिवादिनी सप्तभिस्तन्त्रीभिर्वादिनी वीणा । रत्नमयः कोणो वीणावादनं धनुराकारः पदार्थभेदस्तद्वच्चारुणा । नासा वंशो वेणुरिव तेन । गतिप्रसरस्य गमनविस्तारस्य निरोधिनः प्रतिबन्धकस्य श्रवणस्य कोपात् । गतिप्रसरनिरोधजनितो यः श्रवणोपरि कोपस्तस्मादित्यर्थः । अनेन कर्णान्तायतत्वं व्यज्यते । आरक्तौ अपाङ्गे अन्तौ यस्य । **उन्मदेति**–यौवनमेव कुञ्जरः यौ० उन्मदो यो यौवनकुञ्जरस्तस्य मदस्य राजिभ्याम् । रागाविष्टोऽनुरागपरवशः । पक्षे रागस्तिलकारुण्यम् । विद्योतितमुद्भासितं ललाटपट्टमलिकपट्टिका यस्यास्ताम् । रागाविष्टेनेतिपाठे–' केचित्तु मन्मथो हृदये यस्मात् । तिलकं दृष्ट्वा यूनां हृदये मन्मथावेशः । एवं विधेनेवेति व्याख्यानयन्ति ' इ. भानु० । **उत्कृष्टेति**–उत्कृष्टं यद्धेम्नस्तालीपत्रवत्पट्टाभरणमाभरणविशेषस्तत्प्रचुरम् । अत एवामुक्तमासञ्जितं यत्कर्णोत्पलं तस्मात् च्युतानां मधुधाराणां संदेहकारिणं भ्रान्तिजनकम् । दोलायमानं पत्राणि सौवर्णानि तैः मरकतमाणिक्यैश्च निर्मितं कुण्डलं यस्मिन् । एतादृशं कर्णपाशं चारुकर्णं दधतीम् । सीमन्तः केशवेशः । **देहेति**–देहार्धे प्रविष्टो यो हरस्तेन गर्विता सञ्जातदर्पा या गौरी तस्या विजिगीषया विजेतुमिच्छया । सर्वाङ्गानुप्रविष्टो यो हरविरोधी मन्मथः कामस्तेनेत्या० । अनेन गौर्यपेक्षयास्याः कोपि सौभाग्यातिशयो व्यज्यते ।

---

१ वहनश्रमात्. २ ऊर्ध्वैः. ३ रागात्रिष्टेन. ४ एकमाश्लिष्टहेमताडीपुटाभरणमपरम्. ५ रागेण. ६ समारोपितलक्ष्मी.

मुदितनारायणावलेपहरणाय प्रतिबिम्बकैर्निजरूपतो लक्ष्मीशतानीव सृजन्तीम्, उत्तमाङ्गनिहितैकचन्द्रविस्मितहराभिमाननाशाय विलासस्मितैश्चन्द्रसहस्राणीव दिक्षु क्षिपन्तीम्, निर्दयदग्धैकमन्मथप्रमथनाथरोषेणेव प्रतिहृदयं मन्मथायुतान्युत्पादयन्तीम्, रजनिजागरखिन्नस्य[1] परिचितचक्रवाकमिथुनस्य स्वप्तुं क्रीडानदिकासु कमलधूलिवालुकाभिर्बालपुलिनानि कारयन्तीम्, परिजननूपुररवप्रस्थितं वल्लभं[2] च हंसमिथुनं मृणालनिगडकेन बध्द्वानयेति हंसपालीमादिशन्तीम्, आभरणमरकतमयूखाँल्लिहते[3] भवनहरिणशावकाय सखीश्रवणादपनीय यवाङ्कुरप्रसवं प्रयच्छन्तीम्, आत्मसंवर्धितलताप्रथमकुसुमनिर्गमनिवेदनागतामुद्यानपालीमशेषाभरणदानेन संमानयन्तीम्, उपनीतविविधवनकुसुमफलपूर्णपत्रपुटामविज्ञायमानालापतया हासहेतुं पुनःपुनः क्रीडापर्वतकपात्रीं[4]शबरीमालापयन्तीम्, करतलविनिहतैर्[5]मुहुर्मुहुरुत्पतद्भिश्च मुखपरिमलान्धैर्नीलकन्दुकैरिव[6] मधुकरैः क्रीडन्तीम्, पञ्जरहारीतक[7]रुतश्रवणकृतदुष्टस्मितां चामरग्राहिणीं विहस्य लीलाकमलेन शिरसि विघट्टयन्तीम्, मुक्ताफलखचितचन्द्रलेखिका[8]संक्रान्तप्रतिमां स्वेदजलबिन्दुजाल[9]चितनखपदाभिप्रायेण ताम्बूलकरङ्क-

---

निर्दयेति-निर्दयं क्रूरं दग्ध एको मन्मथो येन तादृशो यः प्रमथनाथः शिवस्तस्मिन्यो रोषः कोपस्तेनेव । **परिचितेति**-मिथुनस्येति कर्तुः सम्बन्धविवक्षया षष्ठी न तु कृद्योगे स्वप्तुमिति । तुमुन्योगे तन्निषेधात् । स्वप्तुं स्वप्नायेत्यर्थः । बालपुलिनानि लघुसैकतानि । ' अत्र पूर्वोक्तेषु वक्ष्यमाणेषु वा यत्र यत्र द्रव्यगुणक्रियाभिः प्रस्तुतप्रशंसा तत्र सर्वत्र यथोचितं तत्तदतिशया एव व्यङ्ग्याः स्वयं बोद्धव्याः । यथा निजरूपतः प्रतिबिम्बैरित्यत्र रूपातिशयः । यथा 'वा रजनीष्वत्र कमलातिशयः पुलिनक्रियातिशयश्च ' इति भानु० । **परिजनेति**-सेवकजननूपुरशब्दानुसारप्रवृत्तमित्यर्थः । मृणालं विससूत्रमेव निगडकमन्दुकस्तेन । ' अन्दुको निगडोऽस्त्रीस्यात् ' इत्यमरः । यवाङ्कुरप्रसवो यवाङ्कुरप्ररोहः । आत्मसंवर्धिता या लता तस्याः प्रथमकुसुमनिर्गमः प्रथमपुष्पप्रादुर्भावस्तस्य निवेदनायागताम् । उद्यानपाली उपवनरक्षणे नियुक्ता स्त्री । **उपनीतेति**-उपनीतं विविधवनकुसुमफलैः पूर्णं पत्रनिर्मितं पात्रं यया ताम् । अविज्ञायमानोर्थविषये संकेताभावात्सम्यगगृह्यमाणार्थ आलापो भाषणं यस्या अत एव हासहेतुं परिहासपात्रमस्फुटार्थकत्वात्तत्कथनस्य । क्रीडापर्वतकस्य पात्री रक्षित्री शवरी पुलिन्दपत्नी ताम् । पत्रशबरीतिपाठे स एवार्थः । ' पुलिन्दः पत्रशवरः ' इति रत्नकोषः । पञ्जरे यो हारीतो मृदङ्कुरस्तस्य रुतश्रवणेन कृतं दुष्टं निन्दाव्यञ्जकं स्मितं यया ताम् । विघट्टयन्तीं ताडयन्तीम् । मुक्ताफलैः खचिता या चन्द्रलेखिका चन्द्रलेखाकृतिराभरणविशेषस्तस्याः संक्रान्ता प्रतिमा यस्यां सैवंविधां ताम्बूलकरङ्कवाहिनीं स्वेदबिन्दुजालेन चितं व्याप्तं यन्नखपदं नखक्षतचिह्नं तस्याभिप्रायेणाशङ्कया ।

---

१ स्विन्नस्य. २ दुर्लभम्. ३ लिहने हरिततृणसूचीलोभेन. ४ पत्र. ५ विनिहतैः अभिहतैर्मुहुरपसर्पद्भिरुपसर्पद्भिश्च. ६ कञ्चुकैः. ७ कलरुत. ८ लेखिकाप्रतिम-. ९ जालाञ्चित.

वाहिनीं पयोधरे पटवासमुष्टिना ताडयन्तीम्, रत्नकुण्डलप्रतिबिम्बसान्द्रदत्तनवनखपदमण्डलाशङ्कया चामरग्राहिणीं विहस्य कपोले प्रसादव्याजेन[2] दत्तेनात्मकर्णपूरपल्लवेनाच्छादयन्तीम्, पृथिवीमिव समुत्सारितमहाकुलभूभृद्वरव्यतिकरां[3] शेषभोगेषु निषण्णाम्, मधुमासलक्ष्मीमिव[4] षट्पदपटलापह्रियमाणकुसुमरजोधूसरपादपरागाम्, शरदमिवोत्पादितमानसजन्मपक्षिरवापनीतनीलकण्ठमदाम्,

पटवासमुष्टिना पयोधरे ताडयन्तीम्। अयं भावः–मुक्ताफलानां स्वेदजलबिन्द्वनुकारित्वाच्चन्द्रलेखायाश्च नखक्षतानुकारित्वात्ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या अतिगौरे वक्षस्थले मुक्ताफलखचितचन्द्रलेखिकायाः प्रतिबिम्बसंक्रान्त्या चौर्यरतव्यञ्जकस्वेदबिन्दुचितनखक्षतस्य जातशङ्कया अविनीतैषा अस्या रतगोपनमवश्यं कर्तव्यमित्यभिसन्धिमत्या यत्र तद्दर्शनं तत्रैव चूर्णेन ताडनम्। पुनश्च चामरग्राहिण्याः कपोलस्थलप्रतिफलितस्य रत्नकुण्डलस्य वक्रत्वलोहितत्वाभ्यां नखपदसाम्यात्पूर्वोक्ताभिप्रायेणाह। **रत्नेति**–रत्नकुण्डलस्य यत्प्रतिबिम्बं तेन कारणेन सान्द्रं स्निग्धं दत्तं यन्नवनखपदमण्डलं तस्याशङ्का संशयस्तया। तस्या अपि प्रसादमिषेण कपोलावरकं कर्णपूरपल्लवं दत्वा गूढरतपिशुनं नखपदमाच्छादयन्तीमित्यर्थः। **पृथिवीमिति**–समुत्सारितो दूरीकृतो महाकुलानामुदारवंशानां भूभृतां राज्ञां वरेण श्रेष्ठेण व्यतिकरो भर्तृसम्बन्धो यया। वरव्यतिकर इति वा पदच्छेदः। 'नाहमात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यमीति निश्चयादितिभावः। शेषभोगेषु वैवाहिकावशिष्टसुखेषु निषण्णां स्थिताम्। 'भूभृद्व्यतिकराम्' इति पाठे भूभृता व्यतिकर इति पूर्ववत्। 'व्यतिकरो वृत्तान्तः। यया। वैभवप्रकारः इत्यर्थः। तस्याः पितुरपेक्षयान्येषां राज्ञां न्यूनत्वादिति भावः'। इ. भा०। पक्षे समुत्सारिता महाकुलभूभृतां कुलाचलानां वराणां श्रेष्ठानां मन्दरादीनां व्यतिकरोऽवरोधो यया तां शेषभोगेष्वनन्तफणासु स्थितां च 'भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः' इत्यमरः। **मधुमासेति**–वसन्तश्रीरिव। श्लेषेणोभयोः साम्यमाह षट्पदेति–षट्पदपटलैर्भृङ्गसार्थैरपह्रियमाणं यत्कुसुमरजस्तेन धूसरः किंचित्पाण्डुः पादयोः परागो गन्धचूर्णविशेष उपरागो वा यस्याः। पक्षे पादपानां वृक्षाणां रागो यस्याम्। **उत्पादितेति**–उत्पादितः स्वलावण्यातिशयदर्शनेन पुनर्जीवितो यो मानसजन्मा मनोभवः कन्दर्पस्तस्य पक्षिणः शरास्तेषां रवेण शब्देनापनीतो निराकृतो नीलकण्ठस्य मदो मदनदाहजनितगर्वो यया ताम्। मदनसहस्रोत्पादकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात्सर्वतो मदनधनुष्टंकारं शृण्वतः शंकरस्य गर्वः खर्वोभूदिति भावः। 'उत्पादितो जनितो मानसं मनस्तस्माज्जन्म यस्य स मानसजन्मा कन्दर्पस्तस्य पक्षो विद्यते येषां मानसजन्मपक्षिणां रव उपभोगानुकूलः शब्दो यया सा। कामिनामुपभोगविषयकालाप उद्दीपकत्वात्कादम्बर्यैवोत्पादित इत्यर्थः। अतोपनीतो दूरीकृतो नीलकण्ठस्य मदो यया। ततः कर्मधारयः' इ. भानु०। पक्षे उत्पादितेन मानसजन्मपक्षिणां हंसानां रवेणापनीतो नीलकण्ठानां

---

१ ०प्रतिबिम्बसमार्द्रदन्तव्रणमण्डल. २ ०व्याजदत्तेन. ३ भूभृद्व्यतिकरा. ४ सखीम्.

गौरीमिव श्वेतांशुकरचितोत्तमाङ्गाभरणाम्, उदधिवेलावनलेखामिव मधुकराकुलनीलतमालकाननाम्, इन्दुमूर्तिमिवोद्दाममन्मथविलासगृहीतगुरुकलत्राम्, वनराजिमिव पाण्डुश्यामलवलीलतालंकृतमध्याम्, दिनमुखलक्ष्मीमिव भास्वन्मुक्तांशुभिन्नपद्मरागप्रसाधनाम्, आकाशकमलिनीमिव स्वच्छाम्बरदृश्यमानमृणालकोमलोरुमूलाम्, मयूरावलीमिव नितम्बचुम्बिशिखण्डभारविस्फुरच्चन्द्रकान्ताम्, कल्पतरुलतामिव कामफलप्रदाम्, पुरः [1]समीपे संमुखोपविष्टं कोसौ कस्य वापत्यं किमभिधानो वा कीदृशमस्य रूपं कियद्वा वयः किमभिधत्ते

मदः कण्ठमधुरतागर्वो यस्याम् । **श्वेतेति**–श्वेतांशुकेन धवलवस्त्रेण रचितमुत्तमाङ्गाभरणं शिरोभूषणं यस्याः सा । यद्वा श्वेतमंशुकं यस्याः सा श्वेतांशुका विरचितानि उत्तमाङ्गे आभरणानि यया सा श्वेतांशुका चरीसौ विरचिताणा च ताम् । पक्षे श्वेतांशोः शिवशिरस्थचन्द्रस्य करैश्चितं व्याप्तमुत्तमाङ्गाभरणं यस्यास्तां यदा व्याप्तमुत्तमांगमेव भूषणं यस्याः । **मधुकरेति**–मधुकरकुलवन्नीलतमा अतिनीला अलका यत्र तादृशमाननं यस्याः । पक्षे मधुकरकुलवन्नीलं तमालकाननं यत्र । **उद्दामेति**–उद्दाम उत्कटो यो मन्मथविलासः कामविभ्रमस्तेन गृहीतमाक्रान्तं गुरु महत्कलत्रं नितम्बो यस्याः । पक्षे उद्दामैर्मन्मथविलासेन प्रबलकामविकारेण गृहीतमपहृतं गुरोर्बृहस्पतेः कलत्रं भार्या यया । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमररभसौ । काममोहितेन चन्द्रेण गुरुदारहरणकथा म. भा० शा. प. २ अध्याये; हरिवं २५ अ. वा दृश्या । **पाण्ड्विति**-पाण्डुर्गौराभिनवयौवनत्वाच्छ्यामला कृष्णवर्णा च या वलील्लता त्रिवलीलता तयालंकृतो मध्यो यस्याः । पक्षे पाण्डुः श्यामा च लवलीलता तयेत्या० । **भास्वदिति**–भास्वन्ति दीप्तिमन्ति यानि मुक्तानि तेषामंशुभिः किरणैर्भिन्नानि मिश्राणि पद्मरागाणां प्रसाधनान्यलङ्कारा यस्याः । पक्षे भास्वता सूर्येण मुक्ता येंशवः किरणास्तैर्भिन्नानि विकसितानि यानि पद्मानि कमलानि तेषां राग एव प्रसाधनमलंकरो यस्याः । स्वच्छं यदम्बरं वस्त्रं तेन दृश्यमानो मृणालकोमलमूरुमूलं सक्थिमूलं यस्याः । **स्वच्छेति**–स्वच्छाम्बरे निर्मलाकाशे दृश्यमानं मृणालकोमलं मृणालश्वेतमुरुलयोर्डलयोश्चाभेदादुडु नक्षत्रं मूलं मूलाख्यं यस्याम् । नितम्बः कटिप्रदेशस्तच्चम्बी शिखण्डभारः केशकलापो यस्याः । विस्फुरच्चन्द्रवत्कान्ता मनोहरा । नितम्बचुम्बिशिखण्डभाराः चासौ विस्फुरच्चन्द्रकान्ता च सा तथोक्ता ताम् । 'नितम्बः कटकस्तत्रम्बिन्र्यथाद्वेत्र शिखण्डभारवत्कलापिपिच्छसमूहवचन्द्रकाश्चन्द्राकृतयो बिन्दवोऽन्ते प्रान्ते यस्याः सा ताम्' । इति भानु० । पक्षे नितम्बचुम्बी यः शिखण्डभारः पिच्छसमूहस्तास्मिन्विस्फुरन्तो देदीप्यमानाः चन्द्रकाणामन्ता यस्याः । यद्वा चन्द्रका मेचकास्तैरन्ता रम्या । 'समौ चन्द्रकमेचकौ' इत्यमरः । 'मृतावनवसिते रम्ये समाप्तावन्त इष्यते' । इति शब्दार्णवः । कामो मदनविकारस्तस्य फलप्रदामुत्कृष्टफलदाम् । पक्षे कामोऽभिलषितपदार्थः ० । पुरोग्रे समीपे संमुखोपविष्टं केयूरकं असौ चन्द्रापीडः कः कस्य वापत्यमित्यादि मुहुर्मुहुः पृच्छन्तीम् चन्द्रापीडसम्बद्धश्चन्द्रापीडविषयक आलापो यस्य तम् । तस्य चन्द्रापीडस्य

---

[1] पुरःशयनसमीपे.

भवता किमभिहितः कियच्चिरं दृष्टस्त्वया कथं चास्य महाश्वेतया सह परिचय उपजातः किमयमत्रागमिष्यतीति मुहुर्मुहुश्चन्द्रापीडसंबद्धालापं तद्रूपवर्णनामुखरं केयूरकं पृच्छन्तीं कादम्बरीं ददर्श ।

तस्य तु दृष्टकादम्बरीवदनचन्द्रलेखालक्ष्मीकस्य सागरस्येवामृतमुल्लास हृदयम् । आसीच्चास्य मनसि । शेषेन्द्रियाण्यपि मे वेधसा किमिति लोचनमयान्येव न कृतानि । किं वाऽनेन कृतमवदातं कर्म चक्षुषा यदनिवारितमेनां पश्यति । अहो चित्रमेतदुत्पादितं वेधसा सर्वरमणीयानामेकं धाम । कुत एते रूपातिशयपरमाणवः समासादिताः । तन्नूनमेनामुत्पादयतो विधेः करतलपरामर्शक्लेशेन ये विगलिता लोचनयुगलादश्रुबिन्दवस्तेभ्य एतानि कुमुदकमलकुवलयसौगन्धिकवनान्युत्पन्नानि । इत्येवं चिन्तयत एवास्य तस्या नयनयुगले[1] निपतात चक्षुः । तदा तस्या अपि नूनमयं स केयूरकेणावेदित इति चिन्तयन्त्या रूपातिशयविलोकनविस्मयस्मेरं निश्चलनिबद्धलक्षं चक्षुस्तस्मिन्सुचिरं पपात । लोचनप्रभाधवलितस्तु कादम्बरीदर्शनविह्वलोचल इव तत्क्षणमराजत[2] चन्द्रापीडः । दृष्ट्वा च तं प्रथमं रोमोद्गमस्ततो भूषणरवस्तदनु कादम्बरी समुत्तस्थौ । अथ तस्याः कुसुमायुध एव स्वेदमजनयत्, ससंभ्रमोत्थानश्रमो व्यपदेशोभवत्[3] । ऊरुकम्प एव गतिं रुरोध, नूपुररवाकृष्टहंसम-

---

लापो यस्य तम् । तस्य चन्द्रापीडस्य रूपं तस्य वर्णना प्रशंसा तत्र मुखरं वावदूकम् । **तस्येति**-तस्य चन्द्रापीडस्य । अमृतं जलम् । ‘पयः कीलालममृतम्’ इत्यमरः । उल्लासोच्छ्वसितं बभूव । चित्रमद्भुतं धामाश्रयस्थानम् । **रूपेति**-परमाणुभ्यो हि द्व्यणुकत्र्यणुकादिक्रमेण शरीरोत्पत्तिरिति न्यायशास्त्रकाराः । करतलेन यः परामर्शोङ्गस्पर्शनं तेन यः क्लेशः पीडनं तेन । अनेनातिसौकुमार्यं सूचितम् । सौगन्धिकं कल्हारम् । **रूपेति**-रूपातिशयविलोकनेन यो विस्मय आश्चर्यं तेन स्मेरं विकसितम् । निश्चलं यथा स्यात्तथा निवद्धं लक्षं लक्ष्यं येन तत् । कादम्बर्या दर्शनेन विह्वलो विक्लवः । मदनाकुलचित्त इत्यर्थः । अचल इव निश्चलत्वात्पर्वतसाम्यम् । एवं परस्परं दृष्टवतोरुभयोर्विप्रलम्भशृङ्गारं विवर्णयिषुः विशेषोक्त्या विभावनया वा तदङ्गभूतान्सात्त्विकव्यभिचारिभावान्वर्णयितुमुपक्रमते । **दृष्ट्वेति**-रोमोद्गमो रोमाञ्चप्रादुर्भावः । कादम्बर्या उत्कण्ठातिशयं प्रतिपादयन्नाह-ससंभ्रमं सरभसं यदुत्थानं तस्माच्छ्रमः । व्यपदेशो मिषम् । अयं भावः-कादम्बरी तु मदनविकारेणैव स्विन्नगात्री बभूव । किं तु सत्वरोत्थानश्रमादेव मम स्वेदोभूदिति व्याजं कृतवती । **ऊर्विति**-ऊरुस्तम्भादेव तस्या गति-

---

[1] आनने. [2] क्षणम्. [3] व्यपदेशेन.

ण्डलमपयशो लेभे । निश्वासप्रवृत्तिरेवांशुकं[1] चलं चकार, चामरानिलो निमित्ततां ययौ । अन्तःप्रविष्टचन्द्रापीडस्पर्शलोभेनैव निपपात हृदये हस्तः, स एव स्तनावरणव्याजो बभूव । आनन्द एवाश्रुजलमपातयत्, चलितकर्णावतंसकुसुमरजो व्यांज आसीत् । लज्जैव वक्तुं न ददौ, मुखकमलपरिमलागतालिवृन्दं द्वारतामगात् । मदनशरप्रथमप्रहारवेदनैव सीत्कारमकरोत्, कुसुमप्रकरकेतकीकण्टकक्षतिः साधारणतामवाप । वेपथुरेव करतलमकम्पयत्, निवेदनोद्यतप्रतीहारीनिवारणं कष्टमभूत् । तदा च कादम्बरीं विशतो मन्मथस्यापि मन्मथ इवाभूद् द्वितीयस्तया सह यो विवेश चन्द्रापीडहृदयम् । तथा हि । असावपि तस्या रत्नाभरणद्युतिमपि तिरोधानममंस्त । हृदयप्रवेशमपि परिग्रहमगणयत् । भूषणरवमपि संभाषणममन्यत । सर्वेन्द्रियाहरणमपि प्रसादमचिन्तयत् देहप्रभासंपर्कमपि सुरतसमागमसुखमकल्पयत् ।

कादम्बरी तु कृच्छ्रादिव दत्तकतिपयपदा महाश्वेतां स्नेहनिर्भरं चिरदर्शनजातोत्कण्ठा[3] सोत्कण्ठं कण्ठे जग्राह । महाश्वेतापि दृढतरदत्तकण्ठग्रहा

निरोधो जातः । नूपुररवाकृष्टेन हंसमण्डलेन मद्गतिर्निरुद्धेति सखीपुरतश्चेष्टयापह्नवं कृतवतीत्यर्थः । निर्भर्त्सनाद्धंसमण्डलस्यापयशः । एवमग्रेप्यूह्यम् । **चलितेति**-चलितं कम्पितं यत्कर्णावतंसकुसुमं तद्रजसा मेश्रुपातो जात इत्यन्येषां ज्ञापितवतीति भावः । द्वारतामगादपह्नवसाधनमभूत् । यद्वा वचननिरोधसाधनताममात् । कुसुमप्रकरेषु कुट्टिमगतेषु यः केतकीकण्टकस्तेन या क्षतिर्वेधः सा साधारणता निमित्ततामवाप भेजे । कण्टकविद्धचरणत्वादनया सीत्कारो विहित इति सखीभिरज्ञायि कपटं व्याजः । अनया प्रतीहारीनिवेद्यार्थप्रतिषेधार्थमेव हस्तकम्पनेन संज्ञा दायीति सख्यो मेनिरे । एवं नायिकागतभावाविर्भावमुक्त्वा नायकविषयकमाह । **तदेति**-एको मदनः कादम्बरीहृदयं प्रविवेश । अतः कोपि तत्प्रतिस्पर्ध्यन्यो मदनः स यः कादम्बर्या सह चन्द्रापीडहृदयं प्रविवेश । यथा चन्द्रापीडदर्शनक्षण एव तद्विषयको मन्मथः कादम्बरीं प्रविष्टस्तथा कादम्बरीदर्शनमनु चन्द्रापीडमपि तत्सम्बन्धी मन्मथ आविवेशेति भावः । चन्द्रापीडस्याप्युत्कण्ठातिशयं व्यञ्जयन्नाह । **तथेति**-रत्नेति-रत्नाभरणकान्त्या व्याप्तत्वात्सकलावयवानां साकल्येनानवलोकनात्तामपि तिरोधानं व्यवधानममंस्तेत्यर्थः । द्युतेः प्रकाशरूपत्वेन विषयान्तरेष्विन्द्रियाच्छादकत्वेन तिरोधानक्षमत्वमनुचितमिति विरोधध्वनिः । चिरदर्शनाज्जातोत्कण्ठौत्सुक्यं यस्याः ।

---

[1] निश्वास एव, ०प्रवृद्धिरेव. [2] व्यपदेशतामयासीत्. [3] ०त्कण्ठा.

तामवादीत्। सखि कादम्बरि भारते वर्षे राजानेकवरतुरगखुरमुखोल्लेखदत्तचतुःसमुद्रमुद्रो रक्षितप्रजापीडस्तारापीडो नाम। तस्यायं निजभुजशिलास्तम्भविश्रान्तविश्वविश्वंभरापीडश्चन्द्रापीडो नाम सूनुर्दिग्विजयप्रसङ्गेनानुगतो भूमिमिमाम्। एष च दर्शनात्प्रभृति प्रकृत्या मे निष्कारणबन्धुतां गतः। परित्यक्तसकलसङ्गनिष्ठुरामपि मे सविशेषैः[1] स्वभावसरलैर्गुणैराकृष्य चित्तवृत्तिं वर्तते। दुर्लभो हि दाक्षिण्यपरवशो निर्निमित्तमित्रमकृत्रिमहृदयो विदग्धजनो यतो दृष्ट्वेममहमिव त्वमपि निर्माणकौशलं प्रजापतेर्निःसपत्नतां च रूपस्य स्थानाभिनिवेशित्वं च लक्ष्म्याः सद्भर्तृतासुखं च पृथिव्याः सुरलोकातिरिक्ततां च मर्त्यलोकस्य सफलतां च मानुषीलोचनानामेकस्थानसमागमं च सर्वकलानामैश्वर्यं च सौभाग्यस्याग्राम्यतां च मानुष्याणां ज्ञास्यसीति बलादानीतोयम्। कथिता चास्य मया बहुप्रकारं[2] प्रियसखी। तदपूर्वदर्शनीयमिति विमुच्य लज्जामनुपजातपरिचय इत्युत्सृज्याविश्रम्भतामविज्ञातशील इत्यपहाय शङ्कां यथा मयि तथाऽत्रापि वर्तितव्यम्। एष ते मित्रं च बान्धवश्च परिजनश्च। इत्यावेदिते तया चन्द्रापीडः प्रणाममकरोत्। कृतप्रणामं च तं तदा कादम्बर्यास्तिर्यग्विलोकयन्त्याः सस्नेहमतिदीर्घलोचनापाङ्गभागं गच्छतस्तारकस्य[3] श्रमसलिललवविसर इवानन्दबाष्पजलबिन्दुनिकरो निपपात। त्वरितमभिप्रस्थितस्य हृदयस्य धूलिरिव सुधाधवला स्मित-

---

अनेकेति-अनेके ये वरा उत्तमास्तुरगा अश्वास्तेषां खुरमुखानामुल्लेखैरुत्कर्षणैर्दत्ता चतुर्षु समुद्रेषु मुद्रा येन। रक्षिता निवारिता प्रजानां पीडा येन। **निजेति**-निजौ यौ दृढत्वायतत्वादिसाम्याद्भुजावेव शिलास्तम्भौ तत्र विश्रान्ता या विश्वाऽखिला विश्वंभरा वसुधा सैवापीडो लक्ष्म यस्य। सविशेषैर्विशेषयुक्तैर्लोकातिगैरित्यर्थः। स्वभावसरलैः प्रकृत्या ऋजुभिः। दाक्षिण्यपरवश एकान्ततोऽनुकूलाचारवानित्यर्थः। निर्निमित्तमित्रं निष्कारणबन्धुः अकृत्रिमं मायया हीनं हृदयं यस्य। निर्माणकौशलमिष्टवस्तुरचनापाटवम्। निःसपत्नतां रूपस्याद्वितीयं रूपम्। स्थाने योग्यस्थले अभिनिवेशो वस्तुमाग्रहो यस्याः। अनेन शोभातिशय उक्तः। **सुरेति**-अनेन महेन्द्रापेक्षयाप्यस्य श्रेष्ठत्वं ध्वनितम्। सौभाग्यस्यैश्वर्यमुत्कर्षः। अग्राम्यतामुचिताचारविदग्धताम्। अविश्रम्भतामविश्वासताम्। **कृतेति**-तं सस्नेहं सप्रेम विलोकयन्त्याः कादम्बर्याः आनन्दबाष्पजलबिन्दूनां निकरः समूहो निपपात। अतिदीर्घो यो लोचनयोरपाङ्गभागः प्रान्तदेशस्तं गच्छतस्तारकस्य कनीनिकाया गमनश्रमात्सलिललवानां स्वेदबिन्दूनां विसरः

---

[1] सविशेषस्वभाव. [2] बहुवारम्. [3] तारतारकस्य लोचनस्य.

ज्योत्स्ना विससार । संमान्यतामयं हृदयरुचिरो जनः प्रतिप्रणामेनेति शिरो वक्तुमिवैका भ्रूलता समुन्ननाम । अङ्गुलिविवरविनिःसृतमरकताङ्गुलीयकम[1]यूखलेखो विभ्रमगृहीतताम्बूलवीटिक इव करो जृम्भारम्भमन्थरं मुखमुत्ससर्प । स्रवत्स्वेदजलधौतलावण्यनिर्मलेषु चास्याः संक्रान्तप्रतिबिम्बतया संचरन्मूर्तिर्मकरकेतुरिवावयवेष्वदृश्यत चन्द्रापीडः । तथा हि । सिञ्जन्[2]मणिनूपुरपुटेन मणिभुवमालिखताङ्गुष्ठेनाहूत इव चरणनखेषु निपपात । दर्शनातिरभसप्रधावितेन गत्वा हृदयेनानीत इव स्तनाभ्यन्तरे समदृश्यत । विकचकुवलयदामदीर्घया च दृष्ट्या निपीत इव कपोलतले समलक्ष्यत । सर्वासामेव च तदा तासां कन्यकानां तिर्यक्पश्यन्तीनां तं कुतूहलादपाङ्ग[3]चुम्बिन्यो निर्गन्तुकामा इव कर्णपूरमधुकरैः समं बभ्रमुस्तरलास्तारकाः ।

कादम्बरी तु सविभ्रमकृतप्रणामा महाश्वेतया सह पर्यङ्के निषसाद । [4]ससंभ्रमं परिजनोपनीतायां च शयनशिरोभागनिवेशितायां धवलांशुकप्रच्छदपटायां हेमपादाङ्कितायां पीठिकायां चन्द्रापीडः समुपाविशत् । महाश्वेतानुरोधेन च विदितकादम्बरीचित्ताभिप्रायाः संवृतमुखन्यस्तहस्तदत्तशब्दनिवारणसंज्ञाः प्रतीहार्यो वेणुरवान्वीणाघोषान्गीतध्वनीन्मागधीजयशब्दांश्च सर्वतो निवारयांचक्रुः । त्वरितपरिजनोपनीतेन च सलिलेन कादम्बरी स्वयमुत्थाय महाश्वेतायाश्चरणौ प्रक्षाल्योत्तरीयांशुकेनापमृज्य पुनः पर्यङ्क-

---

समूह इव । धूलिः पादरज इव । शिरो वक्तुं शिरसे कथयितुम् । अङ्गुलिविवरेभ्यो विनिर्गता मरकताङ्गुलीयकस्य मयूखलेखाः किरणवितततयो यस्मात्सः । अत एव नीलत्वसाम्याद् विभ्रमेण विलासेन गृहीता ताम्बूलवीटिका येनैवंविधः । **स्रवदिति**—स्रवता क्षरता स्वेदजलेनाङ्गनिष्यन्दवारिणा धौतं यल्लावण्यं तेन निर्मलेषु स्वच्छेष्ववयवेषु संक्रान्तप्रतिबिम्बतया चन्द्रापीडः संचरन्मूर्तिर्मकरकेतुरिवादृश्यत जनैरिति शेषः । तदेव स्पष्टयति तथाहीति । सिञ्जत् शब्दं कुर्वत् । दर्शनार्थं योऽतिरभसोऽतिवेगस्तेन प्रधावितेन । विकचानि विकस्वराणि यानि कुवलयानि तेषां दामवद्दीर्घया । अविरतकटाक्षपातेन दामसाम्यम् । कुतूहलात् तिर्यक् साचीकृतलोचनाभ्यां तं पश्यन्तीनां तासां तरलास्तारका अपाङ्गचुम्बिन्योऽपाङ्गं यावत्प्रासा निर्गन्तुकामाश्चन्द्रापीडं प्रति गमनोत्सुका इव इ० । शयनस्य पर्यङ्कस्य शिरोभागे निवेशितायां स्थापितायाम् । धवलांशुकस्य प्रच्छदपटो यस्याम् । अङ्किता चिह्निता । **महाश्वेतेति**—महाश्वेताया अनुरोधेनानुवर्तनेच्छया विदितः कादम्बरीचित्ताभिप्रायो याभिस्ताः प्रतीहार्यः सं पिहितं यन्मुखं तत्र न्यस्तो यो हस्तस्तेन दत्ता शब्दनिवारणाय संज्ञा याभिस्ता

---

१ लीयकलेख. २ माणिक्य. ३ ०चुम्बिन्या दृष्ट्या. ४ ससंभ्रम.

मारुरोह । चन्द्रापीडस्यापि कादम्बर्याः सखी रूपानुरूपा जीवितानिर्विशेषा सर्वविश्रम्भभूमिर्मदलेखेति नाम्ना बलादनिच्छतोपि प्रक्षालितवती चरणौ । महाश्वेता तु कर्णाभरणप्रभावर्षिण्यंसदेशे[1] सप्रेम पाणिना स्पृशन्ती मधुकरभरपर्यस्तं च कर्णावतंसमुत्क्षिपन्ती चामरपवनविधुति[2]पर्यस्तां चालकवल्लरीमनुष्वजमाना कादम्बरीमनामयं पप्रच्छ । सा तु सखीप्रेम्णा गृहनिवासेन कृतापराधेवानामयेनैव लज्जमाना कृच्छ्रादिव कुशलमाचचक्षे । समुपजातशोकापि च तस्मिन्काले महाश्वेतामुखनिरीक्षणतत्परापि मुहुर्मुहुरपाङ्गविक्षेपप्रचलिततरलतरतारसारोदरं चक्षुर्मण्डलितचापेन भगवता कुसुमधन्वना बलान्नीयमानं चन्द्रापीड[3]पीडनायेव न शशाक निवारयितुम् । तेनैव क्षणेन तेनासन्नसखीकपोलसंक्रान्तेनेर्ष्या[4] रोमाञ्चभिद्यमानकुचतटनश्यत्प्रातिबिम्बेन विरहव्यथां[5] स्वेदार्द्रवक्षःस्थलघटितशालभञ्जिकाप्रतिमेन [6]सपत्नीरोषं निमिषता दौर्भाग्यशोकमानन्दजलतिरोहितेनान्धतादुःखमभजत सा । मुहूर्तापगमे च ताम्बूलदानोद्यतां महाश्वेता तामभाषत । सखि कादम्बरि संप्रतिपन्नमेव सर्वाभिरस्माभिरयमभिनवागतश्चन्द्रापीड आराधनीयः । तदस्मै तावद्दीयताम्[7] । इत्युक्ता च किंचिद्विवर्तितावनमितमुखी शनैरव्यक्तमिव

रूपानुरूपा रूपेणानुरूपा सदृशी । **महाश्वेतेति**–कर्णाभरणप्रभाया वर्षोऽस्यास्तीति तस्मिन्नंसदेशे । अर्थात्कादम्बर्याः । प्रेम्णा सहितं यथा तथा सप्रेम । मधुकरभरेण पर्यस्तं विस्खलितम् । अलकवल्लरीं केशमञ्जरीम् । अनुष्वजमाना स्थाने प्रापयन्तीत्यर्थः । अनामयेनैव लज्जमान सखीदुःखदुःखिन्यपि कुशलिन्येवास्मीति लज्जमानेत्यर्थः । **समुपेति**–अपाङ्गयोर्विक्षेपस्तेन प्रचलिता अत एव तरलतरात्यन्तचञ्चला तारा यस्य तत्तथा अत एव सारं शबलमुदरं यस्य तादृक् । पुनश्च मण्डलितचापेनाकृष्टकोदण्डेन कुसुमधन्वना चन्द्रापीडपीडनाय बलात्तं प्रति नीयमानम् । **तेनैवेति**–तेनैव क्षणेन तस्मिन्नेव क्षणे तेन चन्द्रापीडेनासन्ना याः सख्यस्तासां कपोलसंक्रान्तेन सता ईर्ष्यामभजत । स्त्र्यन्तरप्रवेशादीर्ष्या । रोमाञ्चेन भिद्यमानकुचतटे नश्यद्रोमाञ्चप्रतिबन्धवशात्तिरोभवत्प्रतिबिम्बं यस्य । अत एव विरहसम्भवः । स्वेदेनार्द्रं यद्वक्षस्थलं तत्र घटिता शालभञ्जिकायाश्चित्रपुत्तलिकायाः प्रतिमा प्रतिच्छाया यस्मिन् । शालभञ्जिकायाः स्त्रीभावात्तस्याश्च तत्र संक्रमात्सपत्नीरोषः । स्वेदार्द्रेत्यनेन वक्षस्थलस्य प्रतिबिम्बग्राहकता सूचिता । निमिषता नेत्रनिमीलनं कुर्वता । निमेषसूचितौत्सुक्याभावाद्दौर्भाग्यम् । **सखीति**–संप्रतिपन्नं प्राप्तम् । अकृतोपचारा अपि वयं परिचितत्वात्कृतोपचारा इव । अपूर्वत्वादयं चन्द्रापीडः

---

१ अपाङ्ग. २ विधूतिपर्यस्तालक. ३ चन्द्रापीडं प्रति, ० पीडनयेव. ४ ईर्ष्यया. ५ ' विरहव्यथास्वेद–' इति भानु०. ६ ' सपत्नीरोषान्निमिषता दौर्भाग्यम् ' इ. भानु०. ७ दीयतां ताम्बूलम्.

प्रियसखि लज्जेहमनुपजातपरिचया प्रागल्भ्येनानेन गृहाण त्वमेवास्मै प्रयच्छेत्युवाच सा ताम् । पुनःपुनरभिधीयमाना च तया कथमपि ग्राम्येव चिराद्दानाभिमुखं मनश्चक्रे । महाश्वेतामुखादना[1]कृष्टदृष्टिरेव वेपमानाङ्गयष्टिरा[2]कुलितलोचना स्थूलं स्थूलं निश्वसती निजशरप्रहारमूर्छिता मन्मथेन स्नपितेव स्वेदजलविसरैः स्वेदजलविसरनिमज्जनभयेन च हस्तावलम्बनमिव याचमाना साध्वसपरवशा पतामीति लगितुमिव कृतप्रयत्ना प्रसारयामास ताम्बूलगर्भं हस्तपल्लवम् । चन्द्रापीडस्तु जयकुञ्जरकुम्भस्थलास्फालनसंक्रान्तासिन्दूरमिव स्वभावपाटलं, धनुर्गुणाकर्षणकृतकिणश्यामलं, कचग्रहाकृष्टिरुदितारिलक्ष्मीलोचनपरामर्शलग्नाञ्जनबिन्दुमिव, विसर्पन्नखकिरणतयातिरभसेन प्र[3]धाविताभिरिव विवर्धिताभिरिव प्रहसिताभिरिवाङ्गुलीभिरुपेतं, स्पर्शलोभाच्च तत्कालकृतसंनिवेशाः सरागाः पञ्चापीन्द्रियवृत्तीरपरा इवाङ्गुलीरुद्वहन्तं प्रसारितवान्पाणिम् । तत्र च सा तत्कालसुलभविलासदर्शनकुतूहलिभिरिव कुतोप्यागत्य सर्वरसैरधिष्ठितां[4] तेनानिबद्धलक्षशून्यप्रसारितेन चन्द्रापीडहस्तान्वेषणायेव पुरःप्रवार्तितनखांशुनिवहेन वेपथुचलितवलयावलीवाचा-

---

आराधनीय इति भावः । यद्वा संप्रतिपन्नमभ्युपगतम् । अनेन प्रागल्भ्येन ताम्बूलदानरूपेण ग्राम्या ग्रामीणा इव । सा ह्यज्ञातनागरिकव्यवहारत्वादुचितेषु व्याकुलमतिर्भवति । आकुलिते व्याकुले लोचने यस्याः सा । निजशरप्रहारेण मूर्च्छिता मोहं गता । अत एव तस्मान्मुक्त्यर्थं मन्मथेन स्वेदजलस्य विसरैः समूहैः स्नपितेव । साध्वसं भयं तस्य परवशाधीना । लगितुमवलम्बनं कर्तुम् । **चन्द्रेति**—चन्द्रापीडस्तु पाणिं प्रसारितवान् । पाणिं विशेषयन्नाह—स्वभावपाटलं निसर्गतः श्वेतरक्तमत एव जयकुञ्जरकुम्भस्थलस्यास्फालनेन प्रोत्साहनार्थं परामर्शनेन संक्रान्तं सिन्दूरं यस्मिन् तादृशमिव । धनुर्गुणेन धनुर्ज्यया आकर्षणेन कृतो यः किणश्चिह्नं तेन श्यामलं कृष्णम् । अत एवोत्प्रेक्षते—कचग्रहेण या कृष्टिः कर्षणं तेन रुदिता याऽरिलक्ष्मीस्तस्या नयनजलमार्जनार्थं यो लोचनपरामर्शो हस्तेन स्पर्शनं तेन लग्ना अञ्जनबिन्दवो यस्मिन्नेवंविधमिव । किणस्य कृष्णत्वसाम्यात्तदुपमानम् । विसर्पन्तः प्रसरन्तो ये नखकिरणास्तेषां भावस्तत्ता तया हेतुनातिरभसेनातिवेगेन इ० । तत्काले कृतः संनिवेश उपस्थितिः याभिः । **तत्रेति**—तत्र तस्मिन्काले सा कादम्बरी चन्द्रापीडाय ताम्बूलमदात् ; कीदृशी सतीत्याह **तादिति**—कुतोप्यागत्य तत्काले सुलभा सुखप्राप्या ये विलासास्तेषां दर्शने कुतूहलं विद्यते येषां तादृशैः सर्वरसैरधिष्ठिताश्रिता । पुनश्च हस्तेन स्वेदसलिलपातपूर्वकं यथा स्यात्तथात्मानमिव प्रतिग्राहयन्ती भवतो हस्ते मम जीवितं वर्तते इति तस्य हस्ते जीवितं स्थाप-

---

[1] अनाकर्षित. [2] आमुकुलित. [3] प्रसारिताभिः. [4] अधिष्ठितेनान्यानिबद्ध°.

लेन संभाषणमिव कुर्वता हस्तेन स्वेदसलिलपातपूर्वकं गृह्यतामयं मन्मथेन दत्तो दासजन इत्यात्मानमिव प्रतिग्राहयन्त्यद्य प्रभृति भवतो हस्ते वर्तत इति जीवितमिव स्थापयन्ती ताम्बूलमदात् । आकर्षन्ती च करकिसलयं भुजलतानुसारेण स्पर्शतृष्णागतमनङ्गशरभिन्नमध्यं हृदयमिव पतितमपि रत्नवलयं नाज्ञासीत् । गृहीत्वा चापरं ताम्बूलं महाश्वेतायै प्रायच्छत् ।

अथ सहसैव त्वरितगतिस्त्रिवर्णरागमिन्द्रायुधमिव कुण्डलीकृतं कण्ठेन वहता विद्रुमाङ्कुरानुकारिचञ्चुपुटेन मरकतद्युतिपक्षतिना मन्थरगतेन शुकेनानुबध्यमाना कुमुदकेसरपिञ्जरतया चरणयुगलस्य चम्पककलिकाकारतया च मुखस्य कुवलयदलनीलतया च पक्षद्युतीनां कुसुममयीवागत्य सारिका सक्रोधमवादीत् । भर्तृदारिके कादम्बरि कस्मान्न निवारयस्येनमलीकसुभगाभिमानिनमतिदुर्विनीतं मामनुबध्नन्तं विहङ्गापसदम् । यदि मामनेन परिभूयमानामुपेक्षसे ततोऽहं नियतमात्मानमुत्सृजामि । सत्यं शपामि ते पादपङ्कजस्पर्शेन । इत्येवमभिहिता च तया कादम्बरी स्मितमकरोत् । अविदितवृत्तान्ता तु महाश्वेता किमियं वदतीति मदलेखां पप्रच्छ । सा चाकथयत् । एषा भर्तृदुहितुः सखी कादम्बर्याः कालिन्दीति नाम्ना सारिका । इयमस्य च परिहासनाम्नः शुकस्य भर्तृदारिकयैव पाणिग्रहणपूर्वकं जायापदं ग्राहिता । अद्य चायमनया प्रत्युषसि कादम्बर्यास्ताम्बूलकरङ्कवाहिनीमिमां तमालिकामेकाकिनीं किमपि पाठयन्दृष्टा यतस्ततः प्रभृति संजातेर्ष्या कोपपराङ्मुखी नैनमुपसर्पति नालपति न स्पृ-

---

यन्तीव । हस्तं विशेषयन्नाह अनिबद्धं न लोचनविषयीकृतं लक्ष्यं वेध्यं तेन शून्यं यथा तथा प्रसारितेन । वेपथुना कम्पेन चलिता या वलयावली पारिहार्यश्रेणी तया वाचालेन मुखरेण । अत एव संभाषणं कुर्वतेव । **भुजेति**–भुजलतानुसारेण बाहुलतामार्गेण स्पर्शतृष्णया गतम् । **अथेति**–अथेत्यानन्तर्ये ताम्बूलदानानन्तरं सारिका पीतपादा सहसैवागत्य सक्रोधमवादीत् । कीदृशी । त्वरिता शीघ्रा गतिर्यस्याः । पुनः कीदृशी । त्रिवर्णरागमभिनवमिन्द्रायुधं शक्रधनुरिव कुण्डलीकृतं कण्ठेन वहता । मरकतस्य द्युतिरिव द्युतिर्ययोरेवंविधे पक्षती पक्षमूले यस्य तेन । शुकेन कीरेणानुबध्यमानानुगम्यमाना । पुनश्च कुमुदानां केसराणि किञ्जल्कास्तद्वत्पिञ्जरं तस्य भावस्तत्ता तया । पक्षद्युतीनां छदकिरणानाम् । कुसुममयी पुष्पघटितेव । **अलीकेति**–अलीको मिथ्या सुभगस्य सौभाग्यस्याभिमानोहंकारो विद्यतेऽस्य तम् । यद्वा अलीकं सुभगमात्मानमभिमन्यतेऽसौ अलीकसुभगाभिमानी तम् । मनः इतिं णिनिः । विहंगेष्वपसदो नीचो विहं-

---

१ अनुकारिणा. २ त्व.

शति न विलोकयति सर्वाभिरस्माभिः प्रसाद्यमानापि न प्रसीदतीति । एतदाकर्ण्य स्फुटस्फुरितकपोलोदरश्चन्द्रापीडो मन्दं मन्दं विहस्याब्रवीत् । अस्त्येषा कथा, श्रूयत एवैतद्राजकुले कर्णपरंपरया, परिजनोप्येवमामन्त्रयते[1], बहिरपि जनाः कथयन्त्येवं, दिगन्तरेष्वप्ययमालापो वर्तत एव, अस्माभिरप्येतदाकर्णितमेव यथा किल देव्याः कादम्बर्यास्ताम्बूलवाहिनीं[2] तमालिकां कामयमानः परिहासनामा शुको मदनपरवशो गतान्यपि दिनानि न वेत्तीति । तदयमास्तां तावद्वामाचारः परित्यक्तनिजकलत्रो निस्त्रपो[3]नया सह । देव्यास्तु कादम्बर्याः कथमेतद्युक्तं यन्न निवारयतीमां चपलां दुष्टदासीम् । अथवा देव्यापि कथितैव निःस्नेहता प्रथममेव वराकीमिमां कालिन्दीमीदृशाय दुर्विनीताय विहंगाय प्रयच्छन्त्या । किमिदानीमियं[4] करोतु । यदेतत्सापत्न्यकरणं नारीणां प्रधानं कोपकारणमग्रणीर्विरागहेतुः परं परिभवस्थानम् । इयमेव केवलमतिधीरा यदनयानेन दौर्भाग्यगरिम्णा जातवैराग्यया विषं वा नास्वादितमनलो वा नासादितोनशनं वा नाङ्गीकृतम् । न[5] ह्येवंविधमपरमस्ति योषितां लघिम्नः कारणम् । यदि चेयमीदृशेप्यपराधेनुनीयमानानेन प्रत्यासत्तिमेष्यति तदा धिगिमामलज्जमनया दूरतो वर्जनीयेयमभिभवनिरस्या । क एनां पुनरालापयिष्यति को वावलोकयिष्यति को वास्या नाम ग्रहीष्यति । इत्येवमभिहितवति तस्मिन्सर्वास्ताः सह कादम्बर्या क्रीडालापभाविता[6] जहसुरङ्गनाः । परिहासस्तु तस्य नर्मभाषितमाकर्ण्य जगाद । धूर्त राजपुत्र निपुणेयं

गापसदस्त्यक्ष्यामीत्यर्थः । पाठयन्वदन् । **स्फुटेति**–स्फुटं स्पष्टं स्फुरितं स्पन्दितं कपोलयोरुदरं यस्य । **तदिति**–वामो विरुद्ध आचारो वृत्तिर्यस्य । निस्त्रपो निर्लज्जः । अनया तमालिकया सह आस्तां तावन्न विचारणार्हः । न तथोपालम्भार्ह इत्यर्थः । यथा कादम्बरीति सूचयन्नाह । **देव्या इति**–चपलां पुंश्चलीम् । **किमिति**–इयं वराकीदानीं किं करोतु न किमपि कर्तुं समर्था । सपत्न्या भावः सापत्न्यं तस्य करणं प्रधानं मुख्यं कोपकारणम् । अग्रणीः प्रधानो विरागहेतुर्निर्वेदकारणम् । परिभवस्यावमाननायाः स्थानं भूमिः । दौर्भाग्यस्य गरिम्णा गुरुतया । अनशनं प्रायोपवेशनमित्यर्थः । प्रत्यासत्तिमेष्यति प्रसन्ना भविष्यति । अभिभवेन तिरस्कारेण निरस्या दूरीकरणीया । **इतीति**–एतत्सर्वं वचः सोत्प्रासमवगन्तव्यम् । क्रीडालापो नर्मभाषितं भावितश्चिन्तितो याभिः । 'भूश्चिन्तायाम्' इति चौरादिकस्य कर्मणि क्तः । निष्ठान्तस्य परनिपातः । परिहास

---

१ मन्त्रयति. २ दायिनीं. ३ निस्त्रपया. ४ इयं तपस्विनी. ५ नह्येकमपरम्. ६ भाषिता.

न त्वयान्येन वा लोलापि प्रतारयितुं शक्यते । एषापि बुध्यत एवैतावतीर्वक्रोक्तीः । इयमपि जानात्येव परिहासजल्पितानि । अस्या अपि राजकुलसंपर्कचतुरा मतिः । विरम्यताम् । अभूमिरेषा भुजङ्गभङ्गिभाषितानाम् । इयमेव हि वेत्ति मञ्जुभाषिणी कालं च कारणं च प्रमाणं च विषयं च प्रस्तावं च कोपप्रसादयोरिति ।

अत्रान्तरे चागत्य कञ्चुकी महाश्वेतामवोचत् । आयुष्मति देवश्चित्ररथो देवी च मदिरा त्वां द्रष्टुमाह्वयते । इत्येवमभिहिता च गन्तुकामा सखि चन्द्रापीडः क्वास्तामिति कादम्बरीमपृच्छत् । असौ तु न[1] पर्याप्तमनेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानेनेति मनसा विहस्य प्रकाशमवदत् । सखि महाश्वेते किं त्वमेवमभिदधासि । दर्शनादारभ्य शरीरस्याप्य[2]यमेव प्रभुः किमुत भवनस्य विभवस्य परिजनस्य वा । यत्रास्मै रोचते प्रियसखीहृदयाय वा तत्रायमास्तामिति । तच्छ्रुत्वा महाश्वेता तदत्रैव त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि प्रमदवने क्रीडापर्वतकमणिवेश्मन्यास्तामित्यभिधाय गन्धर्वराजं द्रष्टुं ययौ । चन्द्रापीडोपि तयैव सह निर्गत्य विनोदार्थं वीणावादिनीभिश्च वेणुवाद्यनिपुणाभिश्च गीतकलाकुशलाभिश्च दुरोदरक्रीडारागिणीभिश्चाष्टापदपरिचयचतुराभिश्च चित्रकर्मकृतश्रमाभिश्च सुभाषितपाठिकाभिश्च कादम्बरीसमादिष्टप्रतीहारीप्रेषिताभिः कन्याभिरनुगम्यमानः पूर्वदृष्टेन केयूरकेणोपदिश्यमानमार्गः क्रीडापर्वतमणि[3]मन्दिरमगात् । गते च तस्मिन्गन्धर्वराजपुत्री विसर्ज्य सकलं सखीजनं परिजनं च परिमितपरिचारिकाभिरनुगम्यमाना प्रासादमारुरोह ।

एतत् शुकस्य नाम । धूर्त व्याजोक्तिचतुर । लोला चपला । वक्रोक्तीः श्लिष्टा वाचः । राजकुलेन संपर्कः सम्बन्धस्तेन चतुरा विदग्धा । अभूमिरस्थानं भुजङ्गा नागरिकास्तेषां भङ्गिभाषितानां चतुरभाषणानाम् । प्रमाणमवधिम् । प्रस्तावमवसरम् । **न पर्याप्तेति**-अनेकस्त्रीहृदयसहस्ररूपं यदवस्थानं निवासयोग्यं स्थानं तेनास्य किं न पर्याप्तं येनान्यस्थानचिन्ता क्रियते । इति मनसा विहस्य इ० । पाठान्तरे अनेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानमनेन पर्याप्तं परित आप्तं लब्धमेव । शेषं पूर्ववत् । शरीरस्यापीत्यनेन शरीरधारणमपि मेऽधुना दुष्करमिति ध्वनितम् । क्रीडापर्वतस्य मणिवेश्म रत्ननिर्मितं गृहं तस्मिन् । दुष्टमासमन्तादुदरं यस्य तद्दुरोदरं द्यूतं तस्य क्रीडा तत्र यो रागोभिलाषः स विद्यते यासां ताभिः । अष्टापदं शारिफलं तत्र यः परिचयस्तस्मिंश्चतुराभिः शारिफलक्रीडानिपुणाभिरित्यर्थः । कादम्बर्याः पर्याकुलत्वं व्यञ्जयन्नाह । **गते चेति** । विनयेन

---

[1] ननु. पर्याप्तमेवानेकस्त्रीसहस्रावस्थानमनेन. [2] ०प्यहं न विभुः. [3] गृहम्.

तत्र च शयनीये निपत्य दूर[१]स्थिताभिर्विनयनिभृताभिः परि[२]चारिकाभिर्विनोद्यमाना कुतोपि प्रत्यागतचेतना चैकाकिनी तस्मिन्काले चपले किमिदमारब्धमिति निगृहीतेव लज्जया, गन्धर्वराजपुत्रि कथमेतद्युक्तमित्युपालब्धेव विनयेन, अयमसावव्युत्पन्नो बालभावः क्व गत इत्युपहसितेव मुग्धतया, स्वैरिणि मा कुरु यथेष्टमेकाकिन्यविनयमित्यामन्त्रितेव कुमारभावेन, भीरु नायं कुलकन्यकानां क्रम इति गर्हितेव महत्त्वेन, दुर्विनीते रक्षाविनयमिति तर्जितेवाचारेण, मूढे मदनेन लघुतां नीतासीत्यनुशासितेवाभिजात्येन, कुतस्तवेयं तरल[३]हृदयतेति धिक्कृतेव धैर्येन, स्वच्छन्दचारिण्यप्रमाणीकृताहं त्वयेति निन्दितेव कुलस्थित्या, अतिगुर्वीं लज्जामुवाह ।

समचिन्तयच्चैवम् । अगणितसर्वशङ्[४]कया तरलहृदयतां दर्शयन्त्याद्य मया किं कृतमिदं मोहान्धया हताशया । तथा हि । अदृष्टपूर्वोयमिति साहसिकया मया न शङ्कितम् । लघुहृदयां मां लोकः कलयिष्यतीति निर्ह्रीकया नाकलितम् । कास्य चित्तवृत्तिरिति मूढया न परीक्षितम् । दर्शनानुकूलाहमस्य नेति वा तरल[५]या न कृतो विचारक्रमः । प्रत्याख्यानवैलक्ष्यान्न भीतम् । गुरुजनान्न त्रस्तम् । लोकापवादान्नोद्विग्नम् । तथा च । महाश्वेता दुःखितेति निर्दाक्षिण्यया नापेक्षितम् । आसन्नवर्तिसखीजनोप्युपलक्षयतीति मन्दया न लक्षितम् । पार्श्वस्थितः परिजनः पश्यतीति

निभृताभिः पूर्णाभिर्मर्यादावतीभिरिति यावत् । **कुतोपीति**–चन्द्रापीडदर्शनात्प्रभृति हृदयेनासन्निहिता आसीत् । अधुना कुतोपि कारणाच्चेतनामलभतेति भावः । भावान्तराणि व्यञ्जयन्नाह **तस्मिन्निति** । निगृहीता प्रतिषिद्धा । उपालब्धाधिक्षिप्ता । अव्युत्पन्नो यौवनसहभुवः शृङ्गाररसस्यानभिज्ञ इत्यर्थः । क्व गतो येन प्रौढेव मदनव्यथां व्यनक्षीति भावः । मुग्धाया विशिष्टनायिकाया भावो मुग्धता तया । स्वैरिणि स्वेनेरितुं शीलमस्यास्तत्सम्बुद्धिः स्वेच्छाचारिणि । आमन्त्रिता उपदिष्टा । क्रम आचारः । तर्जिता भर्त्सिता । अनुशासितानुशिक्षिता । आभिजात्येन कुलीनतया । तरलहृदयता चञ्चलचित्तता । कुलस्थित्या कुलमर्यादया । **अदृष्टेति** साहसिकया हृदयार्पणरूपं साहसं कुर्वत्या । लघुहृदयां चञ्चलचित्ताम् । निर्ह्रीकया निस्त्रपया । नाकलितं न विभावितम् । दर्शनानुकूला दर्शनयोग्या । प्रत्याख्यानात्तेन मत्प्रणयास्वीकाराद्यद्वैलक्ष्यं पर्याकुलीभावस्तस्मात् । नोद्विग्नमुद्वेगो न कृतः । निर्दाक्षिण्यया महाश्वेता दुःखितेति कृत्वा

---

१ अदूर. २ परिचयचतुराभिरुपास्यमानापि. ३ तरलता–स्य. ४ –सर्वशङ्काम्. ५ तरलतया.

नष्टचेतनया न दृष्टम् । स्थूलबुद्धयोपि तादृशीं विनयच्युतिं विभावयेयुः किमुतानुभूतमदनवृत्तान्ता महाश्वेता सकलकलाकुशलाः सख्यो वा राजकुलसंचारचतुरो वा नित्यमिङ्गितज्ञः परिजनः । ईदृशेष्वतिनिपुणतरदृष्टयोन्तःपुरदास्यः । सर्वथा हतास्मि मन्दपुण्या । मरणं मेद्य श्रेयो न लज्जाकरं जीवितम् । श्रुत्वैतं वृत्तान्तं किं वक्ष्यत्यम्बा तातो वा गन्धर्वलोको वा । किं करोमि । कोत्र प्रतीकारः केनोपायेन स्खलितमिदं प्रच्छादयामि । कस्य वा चापलमिदमेतेषां दुर्विनीतानामिन्द्रियाणां कथयामि । क्व वानेन दग्धहृदयेन[1] गृहीता गच्छामि । तथा महाश्वेताव्यतिकरेण प्रतिज्ञा कृता । प्रियसखीनां पुरो मन्त्रितम् । तथा च केयूरकस्य हस्ते संदिष्टम् । न खलु जानामि मन्दभागिनी शठविधिना वोत्सन्नमन्मथेन वा पूर्वकृतापुण्यसंचयेन वा मृत्युहतकेन वान्येन वा केनाप्ययमानीतो मम विप्रलम्भकश्चन्द्रापीडः । कोपि वा न कदाचिद्दृष्टो नानुभूतो न च श्रुतो न चिन्तितो नोत्प्रेक्षितो मां विडम्बयितुमुपागतो[2] यस्य दर्शनमात्रेणैव, संयम्य दत्तेवेन्द्रियैः, शरपञ्जरे निक्षिप्य समर्पितेव मन्मथेन, दासीकृत्योपनीतेवानुरागेण, गृहीत[3]गुणपणेन विक्रीतेव हृदयेन, उपकरणीभूतास्मि[4] । न मे कार्यं तेन चपलेनेति क्षणमिव संकल्पमकरोत् । कृतसंकल्पा च, अन्तर्गतेन मिथ्याविनीते यदि

गोपनीयस्यापि कामविकारस्य दर्शनान्निर्दाक्षिण्यम् । उपलक्षयति आलोकयते । दृष्टं विचारितम् । विभावयेयुः विचिन्त्य जानीयुः । इङ्गितमभिप्रायावेदकशरीरचेष्टा तज्ज्ञः । **निपुणेति**-आलोकनमात्रेणैव पराभिप्रायं विदन्तीत्यर्थः । कस्य कस्मै । इन्द्रियाणां चापल्यमविमृश्यकारिताम् इ० । दग्धहृदयेन हतचेतसा गृहीता वशं नीता । यद्वा दग्धं हृदयं येन तेन कामेन । महाश्वेताव्यतिकरेण महाश्वेतायाः सम्बन्धेन वृत्तान्तानुरोधेन वा । **न खल्विति**-शठो वञ्चको विधिर्दैवं तेन । उत्सन्नो हतो मन्मथस्तेन । मदनहतकेनेत्यर्थः । पक्षान्तरमुपन्यस्यति । **कोपीति**-विडम्बयितुं विप्रलब्धुं कदर्थयितुं वा । **यस्येति**-दर्शनमेव दर्शनमात्रं तेनैव यस्य उपकरणीभूतास्मि उपकरणताम् । सेवोपयोगिद्रव्यतामित्यर्थः । यातास्मि । तदेवोपपादयति-इन्द्रियैः संयम्य बद्ध्वा दत्तेव । गृहीता गुणा एव पणो मूल्यं येन । निर्वेदं वर्णयन्नाह । **न मे इति** । निर्वेदोपमर्दपूर्वकं स्थायिनं पोषयन्नाह **कृतेति**॰न मे चन्द्रापीडेन कार्यमिति कृतसंकल्पा पुनरपि चन्द्रापीडाभिमुखहृदया बभूव । तत्र हेतुमाह **अन्तरिति**-मिथ्याविनीते अलीकविनयवति ।

---

[1] दग्धहृदयेन पञ्चबाणेन न खलु जानामि गृहीता, दग्धहृदया पञ्चबाणेन गच्छामि. [2] उपयस्तः [3] गृहीतस्तुल्येन, गुणगणेन. [4] अशरणीभूतास्मि ।

मया न कृत्यमेष गच्छामीति हृदयोत्कम्पचलितेन परिहसितेव चन्द्रापीडेन तत्परित्यागसंकल्पसमकालप्रस्थितेन कण्ठलग्नेन पृष्टेव जीवितेन, अविशेषज्ञे पुनरपि प्रक्षालितलोचनया दृश्यतामसौ जनः प्रत्याख्यानयोग्यो न वेति तत्कालागतेनाभिहितेव बाष्पेण, अपनयामि ते सहासुभिर्धैर्यावलेपमिति निर्भर्त्सितेव मनोभुवा, पुनरपि तथैव चन्द्रापीडाभिमुखहृदया बभूव । तदेवमस्तमितप्रतिसमाधानबलात्[1]प्रेमावेशेनास्वतन्त्रीकृता परवशेवोत्थाय जालवातायनेन तमेव क्रीडापर्वतमवलोकयन्त्यातिष्ठत् तत्रस्था च सा तमानन्दजलव्यवधानोद्विग्नेव स्मृत्या ददर्श न चक्षुषा । अङ्गुलीगलितस्वेदपरामर्शभीतेव चिन्तया लिलेख न चित्रतूलिकया । रोमाञ्चतिरोधानशङ्कितेव हृदयेनालिलिङ्ग न वक्षसा । तत्संगमकालातिपातासहेव मनो गमाय नियुक्तवती न परिजनम् ।

चन्द्रापीडोपि प्रविश्य स्वेच्छं[2] कादम्बरीहृदयमिव द्वितीयं मणिगृहं

अन्तर्गतेन हृदयस्थेन । हृदयस्योत्कम्पो वेपथुस्तेन चलितेन प्रस्थितेन । परिहसितेव नर्मभाषणविषयीकृतेव । पृष्टेवामन्त्रितेव । अन्योपि प्रस्थानकाले कण्ठलग्नो भूत्वा गच्छामीति प्रश्नपूर्वकं व्रजति । पुनरपि तत्कालागतेन तत्समयाविर्भूतेन बाष्पेण अभिहितेव । इति द्योत्यमाह—अविशेषज्ञे सदसतामन्तरानभिज्ञे पुनरप्यसौ जनः प्रक्षालितलोचनया दृश्यतां येन प्रत्याख्यानस्य निराकरणस्य योग्यो न वेति ज्ञास्यसि । धैर्यावलेपम्—धैर्यलक्षणमुक्तम् । उत्कण्ठातिशयेन रतिभावं पुनः पोषयन्नाह । **तदेवेति**—तत्तत एवमुक्तप्रकारेणास्तमितं लोपं प्राप्तं यत्प्रतिसमाधानं न मया कुलकन्ययाऽपरिचितेन विप्रलम्भकेनानेन कार्यमित्यादिनिर्वेदलक्षणं तदेव बलं तस्माद्धेतोर्यत्प्रेम चन्द्रापीडविषयकः स्नेहः स्मृतिरूपस्तस्यावेशेनान्तः प्रवेशेन इ० । भावान्तराण्याविष्कुर्वन्नाह **तत्रेति** । आनन्दजलस्य । प्रेमाश्रुकृतामित्यर्थः । यद्व्यवधानं प्रतिबन्धस्तस्मादुद्विग्ना निर्विण्णा । अत्रानन्दजलस्य व्यवधायकत्वेन चक्षुषा न तथा दर्शनमिति निर्वेदः । **अङ्गुलीति**—अङ्गुलीभ्यो गलितो यः स्वेदस्तस्य परामर्शः संपर्कस्तस्माद्भीतेव । अङ्गुलीस्वेदाम्भसा तूलिकालिखितस्यापमार्जनं भयहेतुः । चिन्तया भावनया । तस्य चन्द्रापीडस्याकृतिमिति शेषः । लिलेख न चित्रतूलिकया लेख्यकूर्चिकया । ‘तूलिका कथिता लेख्यकूर्चिका तूलशय्योः’। इति विश्वः । रोमाञ्चेति—वक्षसालिङ्गने रोमाञ्चेन व्यवधानं स्यादेवं सर्वथा नानन्तरितालिङ्गनमिति शङ्काहेतुः । **तत्संगमेति**—तस्य चन्द्रापीडस्य संगमे यः कालातिपातो विलम्बस्तस्यासहा तं सोढुमक्षमेव । गमाय तं प्रति गमनाय । परिजनगमने विलम्बः स्यान्मनसोतिरंहस्त्वात्स न स्यादितितद्योजना । इत्थं नायिकाविषयकभावान्तराण्युक्त्वा नायकमाश्रित्य तान्याह । **चन्द्रापीड**

---

[1] बला०, बलात्. [2] स्वच्छन्दम्.

शिलातलास्तीर्णायामुभयत उपर्युपरिनिवेशितबहूपधानाया कुथायां निपत्य केयूरकेणोत्सङ्गे[1] गृहीतचरणयुगलस्ताभिर्यथादिष्टेषु भूमिभागेषूपविष्टाभिः कन्यकाभिः परिवृतो दोलायमानेन चेतसा चिन्तां विवेश । किं तावदस्या गन्धर्वराजदुहितुः कादम्बर्याः सहभुव एते विलासा एवंदृशाः सकललोकहृदयहारिणः, आहोस्विदनाराधितप्रसन्नेन भगवता मकरकेतुना मयि नियुक्ताः, येन मां सास्रेण सरागेणाकूणितत्रिभागेण हृदयान्तःपतत्स्मरशरकुसुमरजोरूषितेनेव चक्षुषा तिर्यग्विलोकयति । मद्विलोकिता च धवलेन स्मितालोकेन दुकूलेनेव लज्जयात्मानमावृणोति । मल्लज्जाविवर्तमानवदना च प्रतिबिम्बप्रवेशलोभेनेव कपोलदर्पणमर्पयति । मदवकाशदायिनो हृदयस्य प्रथमाविनयलेखामिव कररुहेण शयनाङ्के लिखति । मत्ताम्बूलवीटिकोपनयनखेदविधुतेन रक्तोत्पलभ्रम[2]भ्रमद्भ्रमरवृन्देन करतलेन खिन्नं[3] मुखमिव गृहीततमालपल्लवेनेव वीजयति । पुनश्चाचिन्तयत् । प्रायेण मानुष्यकसुलभा लघुता मिथ्यासंकल्पसहस्रैरेवं[4] मां विप्रलभते । लुप्तविवेको यौवनमदो मदयति मदनो वा । यतस्तिमिरोपहतेव यूनां दृष्टिरल्पमपि कालुष्यं महत्पश्यति । स्नेहलवोऽपि वारिणेव यौवनमदेन दूरं विस्तार्यते । स्वयमुत्पादितानेकचिन्ता-

---

इति-उभयतः पार्श्वयोरुपर्युपरि निवेशितानि रचितानि बहून्युपधानान्युच्छीर्षकाणि यस्याम् । कुथायां वर्णकम्बले । 'कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले' इति मेदिनी । उत्सङ्गे अङ्के । दोलायमानेनानिश्चयाकुलेनेत्यर्थः । चिन्तां विवेश चिन्तनमग्नो बभूव । सहभुवः स्वाभाविकः । आहोस्विदित्यव्ययं वितर्के वर्तते । अनाराधितश्चासौ प्रसन्नश्च तेन । मयि नियुक्ता मामुद्दिश्य कारिताः । येन हेतुना । आकूणितः ईषत्संकुचितस्त्रिभागस्तृतीयभागो यस्य । ०-रूषितेन छुरितेनेव । विलोकयति-एतच्चिन्ताप्रत्यक्षीकृतामधिकृत्योक्तमन्यथा प्रासादान्तर्गतायास्तस्या दर्शनासंभवात् । एवमन्यानपि तद्व्यापारान्स्वानुकूल्येन विभावयन्नाह मदिति । मद्विलोकिता मया दृष्टा सती । कपोल एव दर्पणं तद् । अर्पयति मदभिमुखं धत्ते । नखविलेखनचेष्टामधिकृत्याह । **मदवकाशेति**-प्रथमा याऽविनयस्य लेखा तां संख्यागणनार्थं लिखति । ताम्बूलदानसमये करकमलविधूननमधिकृत्याह-रक्तोत्पलं कोकनदं तस्य भ्रमेण भ्रान्त्या भ्रमद्भ्रमरवृन्दं यस्मिन् । भ्रमराणां कृष्णवर्णत्वादाह गृहीतेति । लघुता अगाम्भीर्यम् । लुप्तो विवेको यस्मिन् । मदयति मत्तं करोति । तिमिरं नेत्ररोगविशेषः । कालुष्यम्-लक्षणया कामविकाराविला चित्तवृत्तिः । युवानो हि वनितानामल्पामपि चित्तविकृतिं बहुत्वेन मन्यन्त इत्यर्थः । पक्षे स्पष्टम् । स्नेहः प्रीतिस्तैलादिश्च । तरलता कामिता । 'तरलं चञ्चले षिङ्गे' इति

---

[1] उत्सङ्गेन. [2] लोमभ्रान्तभ्रमर. [3] स्विन्नम्. [4] एवमायास्य माम्. [5] विस्तीर्यते.

शताकुला कविमतिरिव तरलता न किंचिन्नोत्प्रेक्षते । निपुणमन्मथगृहीता चित्रवर्तिकेव तरुणचित्तवृत्तिर्न किंचिन्नालिखति । संजातरूपाभिमाना कुलटेवात्मसंभावना न क्वचिन्नात्मानमर्पयति । स्वप्न इवाननुभूतमपि मनोरथो दर्शयति । इन्द्रजालपिच्छिकेवासंभाव्यमपि प्रत्याशा पुरः स्थापयति । भूयश्च चिन्तितवान् । किमनेन वृथैव मनसा खेदितेन । यदि सत्यमेवेयं धवलेक्षणा मय्येवंजातचित्तवृत्तिस्तदा न चिरात्स एवैनामप्रार्थितानुकूलो मन्मथः प्रकटीकरिष्यति । स एवास्य संशयस्य छेत्ता भविष्यति । इत्यवधार्योत्थायोपविश्य च ताभिः कन्यकाभिः सहाक्षैर्गेयैश्च विपञ्चीवाद्यैश्च पाणविकैश्च स्वरसंदेहविवादैश्च सुभाषितगोष्ठीभिश्चान्यैश्च तैस्तैरालापैः सुकुमारैः कलाविलासैः क्रीडन्नासांचक्रे । मुहूर्तं च स्थित्वा निर्गम्योपवनालोकनकुतूहलक्षिप्तचित्तः क्रीडापर्वतकशिखरमारुरोह ।

कादम्बरी तु तं दृष्ट्वा चिरयतीति महाश्वेतायाः किल वर्त्मावलोकयितुं विमुच्य तं गवाक्षमनङ्गक्षिप्तचित्ता सौधस्योपरितनं तलं कैलासशिखरमिव गौर्यारुरोह । तत्र च विरलपरिजना सकलशशिमण्डलपाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन निवार्यमाणातपा चतुर्भिर्बालव्यजनैश्च फेनशुचिभिरुद्धूयमानैरुपवीज्यमाना शिरसि कुसुमगन्धलुब्धेन भ्रमता भ्रमरकुलेन दिवापि नीलावगुण्ठनेनेव चन्द्रापीडाभिसरणवेशाभ्यासं कुर्वती मुहुश्चामरशिखां समासज्य मु-

---

विश्वमेदिन्यौ, षिङ्गः कामी । स्वयमात्मनोत्पादिता निर्मिताश्चिन्ता अभिलषितार्थानुकूलभावनास्तासां शतेनाकुला व्याकुला । न किंचिन्नोत्प्रेक्षतेऽपि तु सर्वमेवोत्प्रेक्षत इत्यर्थः । अत्रानुरूपं शाकुन्तलवाक्यम्–‘ एवमात्माभिप्रायसंभावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता विडम्ब्यते ’ इति । **निपुणेति**–निपुण आलेख्यकुशलः । शृङ्गारैकरसश्च । **आत्मसंभावनेति**–सर्वमात्मीयं मन्यत इत्यर्थः । प्रत्याशा दुराशा । धृतिमाह । **किमनेनेति** । एनां प्रकटीकरिष्यति तस्या भावं स्फुटीकरिष्यतीत्यर्थः । अक्षैः पाशैः गेयैर्गीतैः । विपञ्ची वीणावाद्यं येषां तैः । पणवो वाद्यविशेषः शिल्पं येषां ते पाणविकास्तैः । शिल्पम् इति ठक् स्वरा निषाधादयस्तेषां संदेहाः कोमलमन्द्रतारादिविषयकसंशयास्तेषां विवादैः । सुभाषितानि सूक्तानि तेषां गोष्ठीभिः संलापैः । ‘ गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम् ’ इति मेदिनी । **कादम्बरी**–कादम्बरी तु तं दृष्ट्वा अनङ्गक्षिप्तचित्ता सौधस्योपरितनं तलमारुरोह । तत्र व्याजमाह महाश्वेताया इति । किलेत्यलीके । फेनोऽब्धिकफस्तद्वच्छुचिभिः स्वच्छैः । **शिरसीति**–भ्रमरकुलस्य नीलत्वसाम्यादाह नीलं कृष्णवर्णं यदवगुण्ठनं शिरोवेष्टनं तेने-

---

१ तानम्. २ अवलोकीयतुमुद्यता.

हुश्छत्रदण्डमलम्ब्य मुहुस्तमालिकास्कन्धे करौ विन्यस्य मुहुर्मदलेखां सखी परिष्वज्य मुहुः परिजनान्तरितसकलदेहा नेत्रत्रिभागेणावलोक्य मुहुरावलितत्रिवलीवलया परिवृत्य मुहुः प्रतीहारीवेत्रलताशिखरे कपोलं निधाय मुहुर्निश्चलकरविधृतामधरपल्लवे वीटिकां विनिवेश्य मुहुरु[1]द्गीर्णोत्पलप्रहारपलायमानपरिजनानुसरणदत्तकतिपयपदा विहस्य तं विलोकयन्ती तेन च विलोक्यमानो[2] महान्तमपि कालमतिक्रान्तं नाज्ञासीत्। आरुह्य च प्रतीहार्या निवेदितमहाश्वेताप्रत्यागमना तस्मादवततार । स्नानादिषु मन्दादरापि महाश्वेतानुरोधेन दिवसव्यापारमकरोत्। चन्द्रापीडोऽपि तस्मादवतीर्य प्रथमविसर्जितेनैव कादम्बरीपरिजनेन निर्वर्तित[3]स्नानविधिर्निरुपहतशिलार्चिताभिमतदैवतः क्रीडापर्वतक एव सर्वमाहारादिकमहःकर्म चक्रे ।

क्रमेण च कृताहारः क्रीडापर्वतकप्राग्भागभाजि मनोहारिणि हारीतहरिते हरिणीरोमन्थफेनसीकरासारे सीरायुधहलभयनिश्चलकालिन्दीजलत्विषि तरुणीचरणालक्तकशोणशोचिषि कुसुमरजःसिकतिलतले लतामण्डपोपगूढे शिखण्डिताण्डवसंगीतगृहे मरकतशिलातले समुपविष्टो दृष्टवान्सहसैवातिबहलधाम्ना धवलेनालोकेन जलेनेव निर्वाप्यमाणं दिवसं, मृणालवलये[4]नेव पीयमानमातपं, क्षीरोदेनेव प्लाव्यमानां महीं चन्दनरसवर्षेणेव सिंच्यमानान्दिगन्तान्सुधयेव विलिप्य-

---

वाभिसारिकावेशे तस्यावश्यकत्वात् । समासज्यालम्ब्य । परिजनेनान्तरितश्छन्नः सकलदेहो यस्याः । आवलितं परिवृत्तं त्रिवल्या वलयं यस्याः । **उद्गीर्णेति**–उद्गीर्णं क्षिप्तं यदुत्पलं तस्य प्रहारेण पलायमानो यः परिजनस्तस्यानुसारेण दत्तानि कतिपयपदानि यया । प्रथमविसर्जितेन प्रथमं प्रहितेन । **निरुपेति**–निरुपहता छिद्रादिभिरखण्डा या शिला तस्यामर्चितमभिमतदैवतं येन । **क्रीडेति**–क्रीडापर्वतस्य प्राग्भागं भजत इति तस्मिन्प्राग्भागभाजि पूर्वभागवर्तिनि । हरिणीनां रोमन्थश्चर्वितस्य चर्वणं तस्य फेनस्य सीकराः कणास्तेषामासारो यस्मिन् । सीरायुधो बलभद्रस्तस्य हलाद्भयं तेन–निश्चलस्य कालिन्दीजलस्येव त्विट् यस्य । तरुणीनां चरणोपयुक्तेनालक्तकेन यावकेन शोणा रक्ता शोचिः कान्तिर्यस्य । कुसुमरजसा सिकतिलं तत्परागयुक्तम् । 'देशे लुबिलचौ च' इति लच् । तलं यस्य । ०उपगूढे परिगते । एवंविधे मरकतशिलातले उपविष्टः सन् सहसैवातिबलं विपुलं धाम तेजो यस्य तादृशेन । निर्वाप्यमाणं विलुप्यमानम् ।

---

१ उद्गी [दू]र्णकर्णोत्पल २ स्वसौधोपरितलमध्यवर्तिन्यपि चन्द्रापीडपार्श्ववर्तिनमिवात्मानं मन्यमाना इत्यधिकः क्वचित्पाठः. ३ निर्वर्तित ४ घनेन.

मानमम्बरतलम् । आसीच्चास्य मनसि । किमु खलु भ[1]गवानौषधिपतिरकाण्ड एव शीतांशुरुदितो भवेत् । उत यन्त्रविक्षेपविशीर्यमाणपाण्डुधारासहस्राणि धा[2]रागृहाणि मुक्तानि । आहोस्विदनिलविकीर्यमाणसीकरधवलितभुवनाम्बरसिन्धुर्धरातलमवतीर्णा ।

कुतूहलाच्चालोकानुसारप्रहितचक्षुरद्राक्षीदनल्पकन्यकाकदम्बपरिवृतां ध्रियमाणधवलातपत्रामुद्धूयमानचामरद्वयां का[3]दम्बरीप्रतीहार्या वामपाणिना वेत्रलतागर्भेणार्द्रवस्त्रशकलावच्छन्नमुखं चन्दनानुलेपनसनाथं नालिकेरसमुद्गकमुद्वहन्त्या दक्षिणकरेण दत्तहस्तावलम्बां केयूरकेण च निश्वासहार्ये निर्मोकशुचिनी धौते कल्पलतादुकूले दधता निवेद्यमानमार्गां मालतीकुसुमदामाधिष्ठितकरतलया च तमालिकयानुगम्यमानामागच्छन्तीं मदलेखां तस्याश्च समीपे तरलिकां तया च सितांशुकोपच्छदे पटलके गृहीतं धवलताकारणमिव क्षीरोदस्य, सहभुवमिव चन्द्रमसो मृणालदण्डमिव नारायणनाभिपुण्डरीकस्य मन्दरक्षोभविक्षिप्तमिवामृतफेनपिण्डनिकरं वासुकिनिर्मोकमिव मन्थनश्रमोज्झितं हासमिव श्रियः कुलगृहवियोगगलितं मन्दरमथनविखण्डिताशेषशशिकलाखण्डसंचयमिव संहतं प्रतिमाता[4]रागणमिव जलनिधिजलादुद्धृतं दिग्गजकरसीकरासारमिव पुञ्जीभू[5]तं नक्षत्रमालाभरणमिव मदनद्विपस्य शरन्मे-

---

दिवसमपश्यत् । अथ च मृणालवलयेन तदालोकेनेत्यर्थः । इव । पीयमानमाच्छाद्यमानमातपं सूर्यालोकमपश्यत् । अकाण्डेऽकाले । यन्त्रस्य विक्षेपेण विक्षिप्त्या विशीर्यमाणानि विशरारुतां प्राप्यमाणानि पाण्डुराणि धारासहस्राणि येषु । अम्बरसिन्धुराकाशगङ्गा । **कुतूहलेति**–आलोकानुसारेण प्रहितचक्षुरागच्छन्तीं मदलेखामथ च तस्याः समीपे तरलिकां तया च श्वेतांशुकमुपच्छद आच्छादनं यस्यैतादृशे पटलके पिटके गृहीतं हारं चाद्राक्षीदित्यन्वयः । अथ मदलेखां विशिनष्टि । **अनल्पेति**–कदम्बः समूहः । नालिकेरस्य समुद्गकं संपुटकम् । निश्वासहार्ये अतिलघु इत्यर्थः । निर्मोकः सर्पकञ्चुकस्तद्वत् शुचिनी निर्मले । कल्पलतानिर्मिते दुकूले । अथ हारं विशेषयन्नाह । **धवलतेति**–क्षीरोदस्य क्षीरसागरस्य ! **कुलेति**–कुलगृहं पितृगृहं तस्य वियोगस्तेन गलितम् । पितुर्गृहाद्भर्तुर्गृहं गच्छन्त्या हि बन्धुवियोगजदुःखाद्धासो विनष्टो भवति । मन्दरमथनेन विखण्डिता विशीर्णा या अशेषाः शशिकलास्तासां खण्डसंचयं शकलसमूहम् । प्रतिमागता जलधिजले प्रतिबिम्बितास्ताराः प्रतिमातारास्तासां गणम् । नक्षत्रमाला हस्तिगण्डा-

---

१ केतकीगर्भपत्रपाण्डुरो भगवान्. २ पारदरसधारा. ३ कादम्बरीम्. ४ प्रतिमागततारा. ५ पुञ्जीकृतम्.

घशाकलैरिव कल्पितं कादम्बरीरूपवशीकृतमुनिजनहृदयैरिव निर्मितं गुरुमिव सर्वरत्नानां यशोराशिमिवैकत्र घटितं सर्वसागराणां प्रतिपक्षमिव चन्द्रमसो जीवितमिव ज्योत्स्नायाः[1] लक्ष्मीहृदयमिव नलिनीदलगलज्जलबिन्दुविलासतरलमुत्कण्ठितमिव मृणालवलयधवलकरं शरच्छशिनमिव घनमुक्तांशुनिवहधवलितदिङ्मुखं मन्दाकिनीप्रवाहमिव सुरयुवतिकुचपरिमलवाहिनं प्रभावषिणमतितारं हारम् । दृष्ट्वा चायमस्य चन्द्रापीडश्चन्द्रातपद्युतिमुषो[2] धवलिम्नः कारणमिति मनसा निश्चित्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितेनोपचारक्रमेण मदलेखामापतन्तीं[3] प्रतिजग्राह । सा तु तस्मिन्नेव मरकतग्रावणि मुहूर्तमुपविश्य स्वयमुत्थाय तेन चन्दनाङ्गरागेणानुलिप्य ते च द्वे दुकूले परिधाप्य तैश्च मालतीकुसुमदामभिराचितशेखरं कृत्वा तं हारमादाय चन्द्रापीडमुवाच । कुमार तवेयपहस्तिता[4]हंकारकान्ता पेशलता प्रीतिपरवशं जनं कमिव न कारयति । प्रश्रय एव ते ददात्यकाशमेवंविधानाम् । अनया चाकृत्या कस्यासि न जीवितस्वामी । अनेन चाकारणाविष्कृतवात्सल्येन चरितेन कस्य न बन्धुत्वमध्यारोपयसि । एषा च ते प्रकृतिमधुरा व्यवहृतिः कस्य न वयस्यतामुत्पादयति । कं वा न समाश्वासयन्त्यमी[5] स्वभावसुकुमारवृत्तयो भवद्गुणाः । त्वन्मूर्तिरेवात्रोपालम्भ[6]मर्हति या प्रथमदर्शन एव विश्रम्भमुपजनयति । इतरथा हि त्वद्विधे सकलभुवनप्रमथितमहिम्नि प्रयुज्य-

मरणविशेषः । कल्पितं घटितम् । मुनिजनहृदयानां निर्मलत्वादाह **कादम्बरीति**। **नलिनीति**-०जलबिन्दुविलास इव तरलो मध्यगो मणिर्यस्य । ' तरलो हारमध्यगः ' इत्यमरः । पक्षे जलबिन्दुवच्चलम् । **मृणालेति**-मृणालवलयवद्धवलाः कराः किरणा यस्य मृणालवलयैश्च धवलौ करौ हस्तौ यस्य । **घनेति**-घना निबिडा मुक्तानां मौक्तिकानामंशव किरणाः घनैर्मेघैर्मुक्तोंशुनिवहः किरणसमूहो यस्य । शरदि घनात्ययात् । तेषां निवहेनेत्या० । परिमलो दृढसंयोगः । अनुलेपनगन्धश्च । अतितारमतिशुद्धम् । ' तारो मुक्तादिशुद्धौ स्यात् ' इति विश्वः । **दृष्टेति**-अयं हरिश्चन्द्रातपद्युतिमुषश्चन्द्रकान्तिसदृशस्य इ० । उपचारक्रमेणाचारपरिपाट्या । **अपेति**-अपहस्तितो दूरीकृतोऽहंकारो ययात एव कान्ता पेशलता चारुता । ' चारौ दक्षे च पेशलः ' इत्यमरः । प्रश्रयो विनयः । एवंविधानां प्रीतिपरवशानां जनानामित्यर्थः । वात्सल्यं स्नेहः । व्यवहृतिर्व्यापारः । उपालम्भं दोषम् । विश्रम्भं विश्वासम् । इतरथा विश्रम्भाभावे । सकलभुवने प्रथितो विख्यातो महिमा यस्य । **अनुचितेति**-तव महिम्नोऽसदृशमुपचारादि प्रयुञ्जानानां न कोप्यपराधोऽस्माकं विश्रम्भजनका तवाकृतिरेवात्रापराध्यतीति

---

[1] ज्योत्स्निकायाः. [2] ०मुखः. [3] आयान्तीम्. [4] अपहसित. [5] समावासयन्ति. [6] उपलम्भ.

मानं सर्वमेवानुचितमिवाभाति । तथा हि । संभाषणमप्यधःकरणमिवापतति । आदरोपि प्रभुताभिमानमिवानुमापयति । स्तुतिरप्यात्मोत्सेकमिव सूचयति । उपचारोपि चपलतामिव प्रकाशयति । प्रीतिरप्यनात्मज्ञतामिव ज्ञापयति । विज्ञापनापि प्रागल्भ्यमिव ज्ञायते[1] । सेवापि चापलमिव दृश्यते । दानमपि परिभव इव भवति । अपि च स्वयंगृहीतहृदयाय किं दीयते । जीवितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते । प्रथमकृतागमनमहोपकारस्य का ते प्रत्युपक्रिया । दर्शनदत्तजीवितफलस्य सफलमागमनं केन ते क्रियते । प्रणयितां चानेन व्यपदेशेन दर्शयति कादम्बरी न विभवम् । अप्रतिपाद्या हि परस्वता सज्जनविभवानाम् । आस्तां तावद्विभवः । भवादृशस्य दास्यमप्यङ्गीकुर्वाणा नाकार्यकारिणीति नियुज्यन्ते[2] । दत्त्वा आत्मानमपि वञ्चिता न भवति । जीवितमप्यर्पयित्वा न पश्चात्तप्यते । प्रणयिजनप्रत्याख्यानपराङ्मुखी च दाक्षिण्यपरवती[3] महत्ता सताम् । न च तादृशी भवति याचमानानां यादृशी ददतां लज्जा । यत्तु सत्यममुना व्यतिकरेण कृतापराधमिव त्वय्या-

---

भावः अनुचितत्वमेव दर्शयति । **तथाहीति** । अधःकरणं लघूकरणम् । त्रिभुवनख्यातमहिमभिर्भवादृशैः सहास्माकमालापोप्यवमाननैवेति भावः । अनुचितत्वादादरदर्शनमपि प्रभुताभिमानमिवास्माकमनुमापयति । एवमग्रेपि स्वयमूह्यम् । उत्सेकं गर्वमौद्धत्यमिति यावत् । उपचारोभ्युत्थानादिः । चपलता चापलमविमृश्यकरणरूपम् । अनात्मज्ञतां स्वयोग्यतानभिज्ञताम् । परिभव ऐश्वर्यावमानना । युक्त्यन्तरमाह **अपि चेति** । **जीवितेति**–प्रतिपाद्यवस्तूनां जीवितावधित्वान्न किमप्यन्यत्प्रतिपाद्यं विद्यते इति भावः । प्रथमेत्यनेन निरपेक्षत्वं ध्वनितम् । **दर्शनेति**–सर्वापेक्षयोत्कृष्टं यज्जीवितफलं तत्त्वयैव दत्तम् । अतोधिकगुणं त्वत्सदृशमस्माकं किमपि नास्ति येन त्वदागमनस्य साफल्यं विधास्याम इति भावः । अनेन व्यपदेशेन हारार्पणमिषेण । प्रणयितां स्नेहवत्ताम् । **अप्रतीति**–‘ हि ’ निश्चये । सज्जनविभवानां परस्वता परायत्तताऽप्रतिपाद्या प्रतिपादनवर्जिता । स्वतःसिद्धत्वात् । परोपकारफला हि सज्जनविभवाः परेषामेवेति भावः । नियुज्यते व्यपदिश्यते । प्रणयिजनस्य प्रत्याख्यानं निराकृतिस्तस्य पराङ्मुखी विमुखी सदैव प्रणयिजनाभीष्टदानशीलेत्यर्थः । यतो दाक्षिण्यपरवती । महत्ता गौरवमैश्वर्यं वा । **न चेति**–महात्मानो हि इच्छानुरूपं याचकमनोरथान्पूरयन्तोपि नास्माभिः पर्याप्तं दीयते इति मन्वाना लज्जन्त एवेति भावः । उक्तमेव प्रस्तुते योजयति । **यदिति**—अनेन व्यतिकरेण त्वदागमनानुरूपदानाभावरूपेण । एकः शेषः

---

[1] जायते. [2] गृह्यते. [3] परवशा.

स्थानमवगच्छति कादम्बरी । तदयममृतमथनसमुद्भूतानां सर्वरत्नानामेकः शेष इति शेषनाम्ना हारोमुनैव हेतुना बहुमतो भगवताऽम्भसां पत्या गृहमुपगताय प्रचेतसे दत्तः पाशभृतापि गन्धर्वराजाय गन्धर्वराजेनापि कादम्बर्यै तयापि त्वद्वपुरस्यानुरूपमाभरणस्येति विभावयन्त्या नभस्तलमेवोचितं सुधासूतेर्धाम[2] न धरेत्यवधार्यानुप्रेषितः । यद्यपि निजगुणगणाभरणभूषिताङ्गयष्टयो भवादृशाः क्लेशहेतुमितरजनबहुमतमाभरणभारमङ्गेषु नारोपयन्ति तथापि कादम्बरीप्रीतिरत्र कारणम् । किं न कृतमुरसि शिलाशकलं कौस्तुभाभिधानं लक्ष्म्याः सहजमिति बहुमानमाविष्कुर्वता भगवता शार्ङ्गपाणिना[3] । न च नारायणोत्र भवन्तमतिरिच्यते । नापि कौस्तुभमणिरणुनापि गुणलवेन शेषमतिशेते । न चापि कादम्बरीमाकारानुकृतिकलयाप्यल्पीयस्या लक्ष्मीरनुगन्तुमलम् । अतोर्हतीयमिमं बहुमानं त्वत्तः । न चाभूमिरेषा प्रीतिप्रसरस्य । नियतं च भवता भग्नप्रणया[4] महाश्वेतामुपालम्भसहस्रैः खेदयित्वा स्वात्मानमुत्स्रक्ष्यति । अत एव महाश्वेता तरलिकामपीमं हारमादाय त्वत्सकाशं प्रेषितवती । तयापि कुमारस्य संदिष्टमेव । न खलु महाभागेन मनसापि कार्यः कादम्बर्याः प्रथमप्रणयप्रसरभङ्गः । इत्युक्त्वा ताराचक्रमिव चामीकराचलस्य तटे तं तस्य वक्षःस्थले बबन्ध ।

चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानः प्रत्यवादीत् । मदलेखे किमुच्यते निपुणासि । जानासि ग्राहयितुम् । उत्तरावकाशमपहरन्त्या कृतं वचसि कौशलम् । अयि मुग्धे के वयमात्मनः । के वा वयं ग्रहणस्याग्रहणस्य वा । गता खल्वियमस्तं कथा । सौजन्यशालिनीभिर्भवतीभिरुपकरणीकृतोयं जनो यथेष्टमिष्टेष्वनिष्टेषु वा व्यापारेषु विनियुज्यताम् । अतिदक्षिणायाः खलु देव्याः का-

---

एक एव अवशिष्ट इत्यर्थः । अमुनैव हेतुना एकत्वेनेत्यर्थः । प्रचेतसे वरुणाय । पाशभृता वरुणेन । विभावयन्त्या चिन्तयन्त्या । सुधासूतेश्चन्द्रस्य । इतरजन॰ प्राकृतजन॰ । कादम्बरीप्रीतिः कादम्बरीप्रियकरणम् १ अत्र हारधारणे । कौस्तुभं कुं भुवं स्तुभ्नाति व्याप्नोतीति कुस्तुभोब्धिस्तत्रभवः तम् । कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महोदधेः । तस्मिन्हरिः स्पृहां चक्रे वक्षोलंकरणे मणौ ॥ इति मा॰ अ॰ स्क॰ । अतिरिच्यते अतिशयितो भवति । शेषं तदाख्यहारम् । **आकारेति**—आकारः सौन्दर्यं तस्यानुकृतिरनुकरणं तस्य कल्यांशेन । सर्वथा न लक्ष्म्याः परिहीयत इत्यर्थः । बहुमानं हारधारणरूपम् । अभूमिरपात्रम् । प्रीतिप्रसरस्य स्नेहवितरणस्य । खेदयित्वायासयित्वा । चामीकराचलस्य सुवर्णगिरेः मेरोः । ग्राहयितुं स्वीकारयितुम् । उत्तरावकाशं प्रतिवचनावसरमपहरन्त्या दूरीकुर्वन्त्या । उपकरणीकृतः सेवासाधनतां नीतः ।

---

१ लब्धनामा. २ सुधासूती धाम्नः (भानु.) ३ शार्ङ्गिणा. ४ लग्न.

दम्बर्या निर्दाक्षिण्यां[1] गुणा न कंचिन्न दासीकुर्वन्ति । इत्युक्त्वा च कादम्बरीसंबद्धाभिरेव कथाभिः सुचिरं स्थित्वा विसर्जयांबभूव मदलेखाम् । अनतिदूरं गतायां च तस्यां क्रीडापर्वतकगतमुदय[3]गिरिगतमिव चन्द्रमसं चन्दनदुकूलहारधवलं चन्द्रापीडं द्रष्टुमुत्सारितवेत्रच्छत्रचामरचिह्ना निषिद्धाशेषपरिजनानुगमना तमालिकाद्वितीया चित्ररथसुता पुनरपि तदेव सौधशिखरमारुरोह । तत्रस्था च पुनस्तथैव विविधविलासतरङ्गितैर्[4]विकारिविलोकितैर्जहारास्य मनः । तथा हि । मुहुर्नितम्बबिम्बन्यस्तवामहस्तपल्लवा प्रावृ[5]तांशुकानुसारप्रसारितदक्षिणकरा निश्चलतारका लिखितेव मुहुर्जृम्भिकारम्भदत्तोत्तानकरतलतया तद्गोत्रस्खलनभियां[6] निरुद्धवदनेव, मुहुरंशुकपल्लवताडितनिश्वासामोदलुब्धमधुकरमुखरतया प्रस्तुताह्वानेव, मुहुरनिलगलितांशुकसंभ्रमद्विगुणी[7]कृतभुजयुगलप्रावृतपयोधरतया दत्तालिङ्गनसंज्ञेव, मुहुः केशपाशाकृष्टकुसुमपूरिताञ्जलिसमाघ्राणलीलया कृतनमस्कारेव, मुहुरुभयतर्जनीभ्रमितमुक्ताप्रालम्बतया निवेदितहृदयोत्कलिकोद्गमेव, मुहुरुपहारकुसुमस्खल-

---

अत्यन्तदक्षिणाया अत्युदारायाः । निर्दाक्षिण्या निरनुरोधाः । दासीकरणत्वान्निर्दाक्षिण्यम् । यद्वा निर्गतं दाक्षिण्यं दक्षिणता येभ्यस्ते सर्वत्र संचारिणो वशीकरणशीला इत्यर्थः । **चन्दनेति**–चन्दनेन दुकूलाभ्यां हारेण च धवलम् । पक्षे चन्दनादिवद्धवलम् । उत्सारितानि दूरीकृतानि वेत्रच्छत्रचामराणि चिह्नानि यया । निषिद्धमशेषपरिजनस्यानुगमनं यया । **विविधेति**–विविधा ये विलासा भ्रूसमुद्भवास्तैस्तरङ्गितैश्चञ्चलैः । विकर्तुं शीलमेषामिति विकारीण्युद्दीपकानि विलोकितानि तैः । प्रावृतेति–प्रावृतं परिहितं यदंशुकं तदनुसारेण प्रसारितो दक्षिणकरो यया । **मुहुरिति**–जृम्भिकारम्भे जृम्भणप्रारम्भे दत्तं व्यात्तमुखोपरिस्थापितं यदुत्तानं करतलं तस्य भावस्तत्ता तया । तस्य चन्द्रापीडस्य गोत्रं नामग्रहणं तत्र स्खलनं तस्माद्भीस्तया । कदाचिद्गोत्रस्खलनं स्यादिति भिया पिहितवदनेवेत्यर्थः । **अंशुकेति**–अंशुकपल्लवेन वस्त्राञ्चलेन ताडिता निश्वासामोदलुब्धा ये भ्रमरास्तैर्मुखरा तस्य भावस्तत्ता तया । **अनिलेति**–अनिलेन गलितं यदंशुकं तेन यः संभ्रमो व्यग्रता तेन द्विगुणीकृतं यद्भुजयुगलं तेन प्रावृते छन्ने पयोधरे यया तस्या भावस्तत्ता तया । दत्तालिङ्गनस्य संज्ञा संकेतो यया । **केशेति**–केशपाशः केशकलापस्तस्मादाकृष्टैः कुसुमैः पूरितो योऽञ्जलिस्तस्य समाघ्राणलीलया गन्धग्रहणविलासेन । **उभयेति**–मुक्ताप्रालम्बो मौक्तिकलम्बमानहारः । 'प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्' इत्यमरः । उत्कलिकोत्कण्ठा । 'यथा हारो मया भ्राम्यते तथोत्कलिकया मच्चित्तमिति भावः' इ. भानु० । उपहारार्थं उपचारार्थं कुसुमान्युपहारकुसुमानि ।

---

[1] निर्दाक्षिण्यमपि. [2] ०चिरम्. [3] उदयगतम् [4] तरङ्गिभिः [5] अंसप्रावृत. [6] ०भयनिरुद्ध०. [7] द्विगुणितभुजलतावृत.

नविधुतकरतलतया कथितकुसुमायुधशरप्रहारवेदनेव, मुहुर्गलितरसनानिगड[1]नियमितचरणतया संयम्यार्पितेव मन्मथेन, मुहुश्चलितोरुविधृतशिथिलदुकूला क्षितितलदोलायमानांशुकैकदेशाच्छादितकुचा, चकितपरिवर्तनत्रुट्यत्त्रिवलीलता, अं[2]सस्रस्तचिकुरकलापसंकलनाकुलकर[3]कमला, कटाक्षक्षेपधवलीकृतकर्णोत्पलं वि[4]लक्षस्मितसुधाधूलिधूसरितकपोलं साचीकृत्य वदनमनेकरसभाङ्गि[5]भङ्गुरं विलोकयन्ती तावदवतस्थे यावदुपसंहृतालोको लोहितो दिवसो बभूव।

अथ हृदयस्थितकमलिनीरागेणेव रज्यमाने राजीवजीवितेश्वरे सकललोकचक्र[6]वालचक्रवर्तिनि भगवति [7]पूष्णि, क्रमेण च दिनपरिलम्बनरोषरक्ताभिः कामिनीदृष्टिभिरिव संक्रमितशोणिम्नि व्योम्नि, संहृतशोचिषि जाते जरठहारीतहरितवाजिनि, रविविरहमीलितसरोजसंहतिषु हरितायमानेषु कम[8]लवनेषु, श्वेतायमानेषु कुमुदखण्डेषु, लोहितायमानेषु दिङ्मुखेषु, नी[9]लायमाने शर्वरीमुखे, शनैःशनैश्च पुनर्दिनश्रीसमागमाशाभिरिवानुरागिणीभिः सहैव दीधितिभिरद-

---

गलितेति–गलिता या रसना मेखला सैव निगडोऽन्दुकस्तेन नियमितौ चरणौ यस्यास्तस्या भावस्तत्ता तया । **चलितेति**–चलिताभ्यां कम्पिताभ्यामूरुभ्यां विधृतं शिथिलं दुकूलं यया । क्षितितले दोलायमानं यदंशुकं तस्यैकदेशेन आच्छादितौ कुचौ यया । त्रुट्यद्विनश्यत् । परिवर्तनकृतत्वग्वितत्या त्रिवलीनाशः । अंसस्रस्तो यो चिकुरकलापः कुन्तलकलापस्तस्य संकलने व्यवस्थापने आकुलं व्यग्रं करकमलं यस्याः । एतादृशी वदनं साचीकृत्य वक्रीकृत्यानेके ये रसास्तेषां भङ्ग्या रचनाविशेषेण भङ्गुरं वक्रं यथा तथा विलोकयन्ती । वदन विशेषयति । **कटाक्षेति**–कटाक्षक्षेपेण तत्कान्त्येत्यर्थः । विलक्षं लज्जायुक्तं यत्स्मितं तदेव सुधा तस्येत्या० । **अथेति**–अथ कादम्बरी सौधशिखराच्चन्द्रापीडश्च क्रीडापर्वतकनितम्बादवततार । कदेत्याह हृदयेत्यादिना । भगवति पूष्णि सूर्ये रज्यमाने रक्ततां प्राप्यमाणे सति । **दिनेति**–दिनस्य परिणामस्तेन कोपः नायककृतदोषस्मरणस्योद्दीपकत्वात्तस्य । दत्तसंकेतस्य नायकस्यानागमनकृतो वा । यद्वा दिनं यावद्यत्परिलम्बनं स्वपतिकृत आगमनविलम्बस्तेन कोपः । तेन रक्ताभिः । संक्रामितः शोणिमा रक्तिमा यस्मिन् । संहृतानि शोचींषि किरणा येन तस्मिन् । 'रोचिः शोचिरुभे क्लीबे' इत्यमरः । जरठो यो हारीतः पक्षिविशेषस्तद्वद्धरिता वाजिनो यस्य तस्मिन् । प्रथमं केवलं रक्तीभावोऽधुना किरणसंहार इत्यपुनरुक्तिः । रविविरहेण मीलिता संकुचिता सरोजसंहतिः पङ्कजसमुदायो येषाम् । श्वेतायमानेषु तेषां प्रफुल्लत्वात् । शर्वरी रात्रिः । दिनश्रीस्तासां सखी तस्याः

---

१ प्रतिनि. २ समस्त. ३ तला. ४ विलक्ष्य चास्मित॰ विलक्ष्यमाण॰,–स्मितधूलिधूसर॰, ॰धूसरितैककपोला. ५ भ्रूभङ्गि. ६ सकलचक्रवाकचक्रवाल-चित्त–हृदयचक्र-वर्तिनि. ७ ऊष्णदीधितौ ८ कमलवनेषु निजसुहृदमृतमूर्तिसमालोकनाशङ्कया हर्षप्रकर्षसंदर्शितस्मितेष्विवोन्मुखेषु धवलायमानेषु कुमुदखण्डेषु. ९ तत्कालनिनर्तिषोपात्तभुजसहस्रविस्तारितशर्वपुरस्कृतगजचर्मणेव नीलायमाने.

र्शनतामुपगते भगवति गभस्तिमालिनि, तत्कालविजृम्भितेन कादम्बरीहृदयरागरससागरेणेवापूरिते संध्यारागेण जीवलोके, कुसुमायुधानलदह्यमानचक्र[1]वाकहृदयसहस्रधूम इव जनितमानिनीनयनवारिणि[2] विस्तीर्यमाणे तरुणतमालत्विषि तिमिरे, दिक्करिकराकीर्णसीकरासार इव श्वेतायमानतारागणे गगने, जातायां चादर्शनक्षमायां वेलायां सौधशिखरादवततार कादम्बरी, क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च चन्द्रापीडः । ततोचिरादिव गृहीतपादः प्रसाद्यमान इव कुमुदिनीभिः कलुषमुखीः कुपिता इव प्रसादयन्नाशाः प्रबोधाशङ्कयेव परिहरन्सुप्ताः कमलिनीर्लाञ्छनच्छलेन निशामिव हृदयेन समुद्वहन्रोहिणीचरणताडनलग्नमलक्तकरसमिवोदयरागं दधानस्तिमिरनीलाम्बरां[3] दिवमभिसारिकामिवोपसर्पन्नतिवल्लभतया विकरन्निव सौभाग्यमुदगाद्भगवानीक्षणोत्सवः सुधासूतिः । [4]उच्छ्रिते च कुसुमायुधाधिराज्यैकातपत्रे कुमुदिनीवधूवरे विभावरीविलासदन्तपत्रे श्वेतभानौ, धवलितदिशि, [5]दन्तादिवोत्कीर्णे भुवने चन्द्रापीडश्चन्द्रातपनिरन्तरतयैव कुमुदमय्या इव गृहकुमुदिन्याः कल्लोलधौतसुधाधवलसोपाने तनुतरङ्गतालवृन्तवातवाहिनि सुप्तहंसमिथुने विरहवाचालचक्रवाकयुगले तीरे

इ० । अनुरागः स्नेहो रक्तिमा च । गभस्तीनां माला विद्यतेऽस्य गभस्तिमाली सूर्यः । विजृम्भितेनोद्वेलेन । **कुसुमेति**–कुसुमायुध एवानलस्तेन परस्परविरहात् दह्यमानानि यानि चक्रवाकाश्च चक्रवाक्यश्च चक्रवाकास्तेषां हृदयसहस्राणि तेषां धूम इव । जनितं मानिनीनां नयनेषु वारि येन । अद्यापि प्रियो नागत इति दुःखितानामश्रुपातः । अत एव धूमसाम्यम् । **तत इति**–गृहीतपादः पादश्चरणः किरणश्च । कलुषाण्यन्धकारव्याप्तानि विकृतानि च मुखानि यासाम् । आशा दिशः । प्रबोधाशङ्कया तासां प्रबोधो माभूदिति परिहरंस्त्यजन् । सुप्ताः कमलिनीरर्थात्सूर्यविकासिनीः । **रोहिणीति**–रोहिण्या रतिकलहकुपितया यच्चरणेन ताडनमित्या० । तिमिरेण नीलमम्बरं नभो यत्र । पक्षे तिमिरवन्नीलमम्बरं वस्त्रं यस्याः । अभिसारिका हि नीलावगुण्ठना भवति । **कुसुमेति**–कुसुमायुधस्य मकरकेतोर्यदधिराज्यं साम्राज्यं तस्यैकमद्वितीयमातपत्रं तस्मिन् । कुमुदिन्य एव वध्वस्तासां वरे प्रिये । विभावर्या विलासार्थं दन्तपत्रमाभरणविशेषस्तस्मिन्निव स्थिते । धवलिता दिशो येन । तादृशे श्वेतभानौ चन्द्रे । अत एव दन्तेभ्यो हस्तिदन्तेभ्य इवोत्कीर्णे टङ्कघटिते भुवने जाते सति । चन्द्रापीडः चन्द्रातपो निरन्तरो यस्यां तस्या भावस्तत्ता तया चन्द्रातपेन सर्वतोभिव्याप्ततया

---

१ दह्यमानहृदय. २ नयनासारवारिणि. ३ नीलाम्बरधराम्. ४ उदिते. ५ दन्तिदन्ताद्.

कुमुददलावलीभिः पर्यन्तलिखितपत्रलता[1]दन्तुरमवदातसिन्दुवारदामोपहारं हरिचन्दनरसैः प्रक्षालितं कादम्बरीपरिजनोपादिष्टं मुक्ताशिलापट्टं चन्द्रशीतलमधिशिश्ये। तत्रस्थस्य चास्यागत्याकथयत्केयूरको देवी कादम्बरी देवं द्रष्टुमागतेति ।

अथ चन्द्रापीडः ससंभ्रममुत्थायागच्छन्तीमल्पसखीजनपरिवृतामपनीताशेषराजचिह्नामितरामिवैकावलीमात्राभरणामच्छाच्छेन चन्दनरसेन धवलीकृततनुलतामेककर्णावसक्तदन्तपत्रामिन्दुकलाकलिकाकोमलं कर्णपूरीकृतं कुमुददलं दधानां ज्योत्स्नाशुचिनी कल्पद्रुमदुकूले बिभ्रतीं तत्कालरमणीयेन वेषेण साक्षादिव चन्द्रोदयदेवतां मदलेखया दत्तहस्तावलम्बां कादम्बरीमपश्यत् । आगत्य च प्रीतिपेशलतां दर्शयन्ती प्राकृतेव[2] परिजनोचिते भूतले समुपाविशत् । चन्द्रापीडोपि कुमाराध्यास्यतां शिलातलमेवेत्यसकृदनुबध्यमानोपि मदलेखया भूमिमेवाभजत । सर्वासु चासीनासु[3] मुहूर्तमिव स्थित्वा वक्तुमुपचक्रमे चन्द्रापीडः । देवि दृष्टिपातमात्रप्रीते दासजने संभाषणादिकस्यापि प्रसादस्य नास्त्यवकाशः । किमुतैतावतोनुग्रहस्य । न खलु चिन्तयन्नपि निपुणं तमात्मनो गुणलवमवलोकयामि यस्यायमनुरूपोनुग्रहातिरेकः । अतिसरलता तवेयमपगताभिमानमधुरा च सुजनता यदभिनवसेवकजनेप्येवमनुरुध्यते । प्रायेण मामुपचारहार्यमदाक्षिणं देवी मन्यते । धन्यः खलु परिजनस्ते यस्योपरि नियन्त्रणा स्यात् । आज्ञासंविभाग-

---

विरलकुमुदवत्या अपि कुमुदनिचिताया इव गृहकुमुदिन्यास्तीरे मुक्ताशिलापट्टं स्फटिकशिलाफलकमधिशिश्ये । कीदृशे तीरे । कल्लोलैस्तरङ्गैर्धौतं सुधया धवलं सोपानम् । सुधावद्धवलं वा स्फाटिकम् यस्मिन् । तनुतरङ्गा एव तालवृन्तानि तेषां वातं वहतीत्येवंशीले । कीदृशं शिलापट्टम् । कुमुदानां कैरवाणां दलानां पत्राणामावलीभिः पर्यन्तेषु चतुर्षु लिखिता रचिता याः पत्रलताः पत्ररचनास्ताभिर्दन्तुरम् । अवदातानां धवलानां सिन्दुवाराणां निर्गुण्डीपुष्पाणां दामानि स्रजस्तेषामुपहारो यस्मिन् । **अथेति**--इतरां प्राकृतामिव । यद्वा पूर्वदृष्टाया भिन्नस्वरूपामिव । इन्दुकला चन्द्रकला सैव कलिका तद्वत्कोमलं रुचिरम् । प्रीतिपेशलतां स्नेहस्य चारुताम् । अनुबध्यमानेपि मुहुर्मुहुः कथ्यमानेपि । **देवीति**--दृष्टिपातेनैव कृतार्थे जने संभाषणाद्यनुग्रहस्य प्रवेश एव नास्ति । एतावतोनुग्रहस्य किमुत सर्वथा प्रवेशो नास्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । अतोऽस्थान एवायं देव्या अनुग्रहप्रसर इति भावः । **नेति**--निपुणमपि चिन्तयन् । अनुग्रहस्यातिरेकः प्रकर्षः । अनुरुध्यते आदरो दर्श्यत इत्यर्थः । **प्रायेणेति**--उपचारेण बाह्यसेवया हार्य

---

१ ०पत्रलतम्. २ प्राकृते. ३ आसीनासु तासु.

करणोचिते भृत्यजने क इवादरः । परोपकारोपकरणं शरीरं तृणलवलघु च जीवितमपत्रपे[1] त्वप्रतिपत्तिभिरुपायनीकर्तुमागतायास्ते[2] । वयमेते शरीरमिदमेतज्जीवितमेतानीन्द्रियाणि । एतेषामन्यतरदारोपय परिग्रहेण गरीयस्त्वामिति ; अथैवंवादिनोस्य वचनमाक्षिप्य मदलेखा सस्मितमवादीत् । कुमार भवत्वातियन्त्रणया । खिद्यते खलु सखी कादम्बरी । किमर्थं चैवमुच्यते । सर्वमिदमन्तरेणापि वचनमनया परिगृहीतं किं पुनरमुनोपचारफल्गुना वचसा संदेहदोलामारोप्यत इति । स्थित्वा च कंचित्कालं कृतप्रस्तावा कथं राजा तारापीडः कथं देवी विलासवती कथमार्यः शुकनासः कीदृशी चोज्जयिनी कियत्यध्वनि सा च कीदृग्भारतं वर्षं रमणीयो वा मर्त्यलोक इत्यशेषं पप्रच्छ । एवंविधाभिश्च कथाभिः सुचिरं स्थित्वोत्थाय कादम्बरी केयूरकं चन्द्रापीडसमीपशायिनं समादिश्य परिजनं च शयनसौधशिखरमारुरोह । तत्र च सितदुकूलवितानतलास्तीर्णं शयनीयमलंचकार । चन्द्रापीडोपि तस्मिन्नेव शिलातले निरभिमानतामभिरूपतामतिगम्भीरतां च कादम्बर्या निष्कारणवत्सलतां च महाश्वेतायाः सुजनतां च मदलेखाया महानुभावतां च परिजनस्यातिसमृद्धिं च गन्धर्वराजलोकस्य रम्यतां च किंपुरुषदेशस्य मनसा भावयन्केयूरकेण संवाह्यमानचरणः क्षणादिव क्षणदां क्षपितवान् ।

अथ क्रमेण कादम्बरीदर्शनप्रजागरखिन्नः स्वप्तुमिव तालतमालतालीक-

---

वशीकर्तुं योग्यमत एवादक्षिणमनुदारम् । अगुणज्ञमिति यावत् । खलु निश्चयेन । अन्यथा नेयमत्यादरं दर्शयेदिति भावः । नियन्त्रणा निग्रहः । आज्ञायाः संविभागः सम्यग्विभज्य दानं तस्य करण उचितो योग्यस्तस्मिन् । **परेति**–परस्य य उपकारस्तस्योपकरणं साधनं शरीरम् । अत एव नैतस्मिन्साकल्येन मम स्वाम्यम् । जीवितं ददामि चेत्तदपि तृणवल्लघु । अत एवैवमागतायास्त एतत्, त्वप्रतिपत्तिभिस्त्वदनुग्रहस्य पत्यनुग्रह इत्युपायनीकर्तुमपत्रपे । भवतु आस्तामतिनियन्त्रणयातिनिर्बन्धेन । यतः खिद्यते इ० । अथवा अतियन्त्रणया खिद्यते इति योज्यम् । अन्तरेणापि वचनं कथनं विनापि । उपचारेण फल्गुना निःसारेण निरर्थकेनेति यावत् । संदेहदोलामारोप्यते संशयाकुला क्रियते । उपचारवचसा संशयसंभवः । **सितेति**–सितदुकूलस्य धवलपट्टवस्त्रस्य वितानमुल्लोचस्तस्य तले आस्तीर्णम् । संवाह्यमानौ लाल्यमानौ चरणौ यस्य । क्षणदां क्षणमुत्सवं शांतिं वा ददातीति क्षणदा रात्रिस्ताम् । **अथेति**-कादम्बर्याः प्रतिनिवर्तमानाया दर्शनं तदर्थं प्रजागरस्तेन खिन्नः श्रान्त इव । तालाश्च तमालाश्च ताल्यश्च कदल्यश्च तासां

---

[1] अपि त्रपे तव प्रतिपत्तावुपायनीकर्तुम्, अत्र ये त्वत्प्रतिपत्तिभिरुपायनीकर्तुमागतास्ते.
[2] एवमागतायाः.

दलीकन्दलिनीं प्रविरल[1]कल्लोलानिलशीतलं वेलावनराजिमवततार तारापतिः । अभ्यर्णविरहविधुरस्य च कामिनीजनस्य निश्वासितैरिवोष्णैर्म्लानिमनीयत चन्द्रिका । चन्द्रापीडविलोकनारूढमदनेव कुमुददलोदरनीतानिशा पङ्कजेषु निपपात लक्ष्मीः । क्षणदापगमे च स्मृत्वा[2] कामिनीकर्णोत्पलप्रहाराणामुत्कण्ठितेष्विव क्षामतां व्रजत्सु पाण्डुतनुषु वासगृहप्रदीपेषु, अनवरतशरक्षेपखिन्नानङ्गनिश्वासविभ्रमेषु वहत्सु[3] लता[4]कुसुमपरिमलेषु प्रभातमातरिश्वसु, मन्दरगिरिलतागृहगमनानि च भियेव भजन्तीष्वरुणोदयोपप्लविनीषु तारकासु, क्रमेण च समुद्गते चक्रवाकहृदयनिवासलग्नानुरागमिवालोहितं मण्डलमुद्वहति सवितरि, शिलातलादुत्थाय चन्द्रापीडः प्रक्षालितमुखकमलः कृतसंध्यानमस्कृतिर्गृहीतताम्बूलः केयूरक विलोकय देवी कादम्बरी प्रबुद्धा न वा क्व वा तिष्ठतीत्यवोचत् । गतप्रतिनिवृत्तेन च तेन देव मन्दरप्रासादस्याधस्तादङ्गनसौधवेदिकायां महाश्वेतया सहावतिष्ठत इत्यावेदिते गन्धर्वराजतनयामालोकयितुमाजगाम । ददर्श च धवलभस्म[5]ललाटिकाभिरक्षमालिकापरिवर्तनप्रचलकरतलभिः पाशुपतव्रतधा[6]रिणीभिर्धातुरागारुणाम्बराभिश्च परिव्राजिकाभिः परि-

कन्दलानि प्ररोहाः सन्त्यस्याम् । अभ्यर्ण आसन्नः । रजन्यपगमे भविष्यमाण इत्यर्थः । यो विरहस्तेन विधुरस्य विषण्णस्य । ०विलोकनेनारूढो मदनो यस्याम् । कुमुददलोदरेषु तेषां विकसितत्वान्नीता निशा यया । तादृशी लक्ष्मीरधुना पङ्कजेषु प्रभाते उन्निद्रेषु निपपात । आसन्ने प्रभाते कुमुदानि मन्दतां पङ्कजानि च विकस्वरतामीयुरित्यर्थः । **कामिनीति**–रात्रौ सुरतकेलिषु ये कामिनीनां कर्णोत्पलप्रहारास्तेषां स्मृत्वा तदर्थं पुनः सञ्जातोत्कण्ठैरिव । अनवरतं यः शरक्षेपस्तेन खिन्नस्यानङ्गस्य निश्वासस्तस्येव विभ्रमो विलासो येषाम् । प्रभातमातरिश्वसु प्रत्यूषवातेषु । 'मातरिश्वा वायुर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनिति वा' इति निरुक्तम् । **मन्दरेति**–मन्दरस्य मेरोः पूर्वेण स्थितत्वात् मेरुमभिपरिवर्तमानानां तारकाणां तल्लतागृहप्रवेशोक्तिः । तदुक्तं विष्णुपुराणे–मेरोश्चतुर्दिशं–तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् । इलावृतं महाभाग चत्वारश्चात्र पर्वताः । विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः । पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्थितः ॥ इति । अरुणोदयेनोपप्लवो विपद्विद्यते यासाम् । तदुदये तासां तेजोविनाशात् अत एव भिया इ० । क्रमेणानया परिपाट्या । सूर्योदये वियुक्तानां चक्रवाकानां पुनर्घटनादाह चक्रेति । अङ्गनेऽजिरे यत्सौधं तस्य वेदिकायाम् । **ददर्शेति**–ततो महाश्वेतां कादम्बरीं च ददर्श । महाश्वेतां वर्णयन्नाह-साक्षान्मन्त्रदेवताभिरिव परिव्राजिकाभिस्तापसीभिश्चोपास्यमानाम् । तां विशिनष्टि धवलेत्यादिना । पाशुपतं व्रतं नियमविशेषस्तद्धारिणीभिः । धातुरागेण गैरिकेणारुणानि रक्तान्यम्बराणि यासाम् । **परिणतेति**-

---

१ अपिरल. २ स्मृतकामिनीकर्णोत्पलेषु. ३ भ्रमत्सु. ४ तरुलता. ५ भस्मकृत. ६ चारिणीभिः.

णततालफलवल्कललोहितवस्त्राभिश्च रक्तपटव्रतवाहिनीभिः सितवसननिबिडनिबद्धस्तनपरिकराभिश्च श्वेतपटव्यञ्जनाभिर्जटाजिनमौञ्जीवल्कलाषाढधारिणीभिर्वर्णिचिह्नाभिस्तापसीभिः साक्षादिव मन्त्रदेवताभिः पठन्तीभि[1]र्भगवतस्त्र्यम्बकस्याम्बिकायाः कार्तिकेयस्य वि[2]ष्टरश्रवसो जिनस्यार्यविलोकितेश्वरस्या[3]र्हतो विरिञ्चस्य पुण्याः स्तुतीरुपास्यमानाम्, अन्तःपुराभ्यर्हिताश्च सादरं नमस्कारैराभाषणैरभ्युत्थानैरासन्नवेत्रासनदानैश्च दर्शनागतगन्धर्वराजबान्धववृद्धाः संमानयन्तीं महाश्वेतां पृष्ठतश्च समुपविष्टेन किंनरमिथुनेन [4]मधुकरमधुराभ्यां वंशाभ्यां दत्ते ताने कलगिरा गायन्त्या नारददुहित्रा पठ्यमाने च सर्वमङ्गलमहीयसि महाभारते दत्तावधानां पुरोधृते मणिदर्पणे ताम्बूलरागबद्धकृष्णिकान्धकारिताभ्यन्तरं दशनज्योत्स्नासिक्तमु[5]न्मृष्टमधूच्छिष्टपट्ट[6]पाटलमधरं विलोकयन्तीं शैवलतृष्णया कर्णपूरशिरीषप्रेषितोत्तानविलोचनेन बद्धमण्डलं भ्रमता भवनकलहंसेन प्रभातशशिनेव क्रियमाणगमनप्रणामप्रदक्षिणां कादम्बरीं समुपसृत्य कृतनमस्कारस्तस्यामेव

परिणतं परिपक्कं यत्तालफलं तस्य वल्कलं त्वक् तद्वल्लोहितानि रक्तानि वस्त्राणि यासाम् । रक्तपटो भिक्षुविशेषस्तस्य व्रतं तद्वाहिनीभिः । सितवसनेन निबिडं दृढं निबद्धः स्तनपरिकरः स्तनाभोगो याभिः । धवलः पटो व्यञ्जनं लक्ष्म यासाम् । वर्णः प्रशस्तिरस्यास्तीति वर्णी ब्रह्मचारी । ‘ वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ’ इतीनिप्रत्ययः । तस्य चिह्नं यासां ताभिः । जिनः प्रसिद्धः । आर्यविलोकितेश्वरस्य बौद्धस्य । अर्हतस्तीर्थकरस्य । विरिञ्चस्य ब्रह्मणः । पुनः कीदृशीम् । अन्तःपुरेऽभ्यर्हिताः पूज्या मान्या इत्यर्थः । या दर्शनार्थमागता गन्धर्वराजबान्धववृद्धास्ताः संमानयन्तीम् । अथ कादम्बरीं विशेषयति पृष्ठत इति । ताने–“ तानो नाम स्वरान्तरप्रवर्तको रागस्थितिप्रवृत्यादिहेतुरंशापरनामा वंशवाद्यसाध्यः प्रधानभूतः स्वरविशेषः ” । ‘ तानस्त्वंशस्वरो मतः ’ इत्यभिनवगुप्तः । “ गाता यं यं स्वरं गायेत्तं तं वंशेन तानयेत् ’ इति भरतः । ” इति कुमारसंभवटीकायां मल्लिनाथः । कलगिरा मधुरवाण्या । नारददुहित्रा ‘ मद्राभिधानया ’ इ० भानु० । सर्वमङ्गलैः समग्रश्रेयोभिर्महीयसि गरीयसि । ताम्बूलरागेण बद्धा या कृष्णिका श्यामता तयान्धकारितमभ्यन्तरं यस्य । उन्मृष्टेति–उन्मृष्टमपमृष्टं मधूच्छिष्टं सिक्थकं यस्मात्तादृशो यः पट्टस्तद्वत्पाटलं श्वेतरक्तम् । अधरं मणिदर्पणे विलोकयन्तीम् । पुनः कीदृशीम् । शैवलः शेवालं तस्य तृष्णया शिरीषे तद्भ्रमात् । कर्णपूरीकृते शिरीषे प्रेषिते उत्ताने ऊर्ध्वमुखे लोचने येन । भवनकलहंसेन बद्धं मण्डलं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा भ्रमता प्रभातशशिनेव क्रियमाणा

---

[1] भगवतः शौद्धोदनेः. [2] विश्रवस्य. [3] अर्हतो वैश्वदेवस्य मार्तण्डस्य. [4] मधुराभ्याम्. [5] उत्सृष्ट. [6] पाण्डुरम्.

सुधा[1]वेदिकाया विन्यस्तमासनं भेजे । स्थित्वा च कंचित्कालं महाश्वेताया वदनं विलोक्य स्फुरितकपोलोदरं मन्दस्मितमकरोत् । असौ तु तावतैव विदिताभिप्राया कादम्बरीमब्रवीत् । सखि भवत्या गुणैश्चन्द्रापीडश्चन्द्रकान्त इव चन्द्रमयूखैरार्द्रीकृतो न शक्नोति वक्तुम् । जिगमिषति खलु कुमारः । पृष्ठतो दुःखमविदितवृत्तान्तं राजचक्रमास्ते । अपि च युवयोर्दूरस्थितयोरपि स्थितेयमिदानीं कमलिनीकमलबान्धवयोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव प्रीतिराप्रलयात् । अतोऽभ्यनुजानातु भवतीति ।

अथ कादम्बरी [2]सखि स्वाधीनोयं सपरिजनो जनः कुमारस्य स्व इवान्तरात्मा क इवात्रानुरोध इत्यभिधाय गन्धर्वकुमारानाहूय प्रापयत कुमारं स्वां भूमिमित्यादिदेश । चन्द्रापीडोप्युत्थाय प्रणम्य प्रथमं महाश्वेतां ततः कादम्बरीं तस्याश्च प्रेमस्निग्धेन चक्षुषा मनसा च गृह्यमाणो देवि किं ब्रवीमि बहुभाषिणो न श्रद्दधाति लोकः स्मर्तव्योस्मि परिजनकथास्वित्यभिधाय कन्यकान्तःपुरान्निर्जगाम । कादम्बरी[3]वर्जमशेषकन्यकाजनो गुणगौरवाकृष्टः परवश इव तं व्रजन्तमा बहिस्तोरणादनुवव्राज । निवृत्ते च कन्यकाजने केयूरकेणोपनीतं वाजिनमारुह्य गन्धर्वकुमारकैस्तैरनुगम्यमानो हेमकूटात्प्रवृत्तो गन्तुम् । गच्छतश्चास्य चित्ररथतनया न केवलमन्तर्बहिरपि सैव सर्वाशानिबन्धनमासीत् । तथा हि । तन्मयेन मानसेनासह्यविरहदुःखानुशयलग्नामिव पृष्ठतः कृतमार्गगमनविरोधामिव पुरस्तात्, वियोगाकुलहृदयोत्कलिका[4]वेशोत्क्षिप्तामिव नभसि, सम्यगालोकयितुं वदनं विरहातुरमानसामिवावस्थिता-

---

गमने गमनकाले प्रणामप्रदक्षिणा यस्याः । तादृशीम् । **पृष्ठत इति**–राज्ञां समूहश्चन्द्रापीडसहयायी । दुःखमास्ते दुःखाकुलस्तिष्ठति । अतो जिगमिषा । कमलिनीति-पद्मिनीसूर्ययोः । कुमुदिनीति कैरविणीचन्द्रयोः । **अथेति**–अनुरोध उपरोधभावः बहुभाषिणो वाचालस्य वाचालान् वा । आबहिस्तोरणाद्बहिर्द्वारं यावदित्यर्थः । **सर्वाशेति**–सर्वा आशा अभिलाषास्तासां निबन्धनमालम्बनम् । यद्वा बध्नात्यन्यत्र गमनं निरुध्य स्वैकायत्तं करोतीति निबन्धनम् । सर्वास्वाशासु दिक्षु च निबन्धनम् । एतदेव विशदीकरोति तथाहीति । तद्गतेन मानसेन तद्गतमनस्कतयेत्यर्थः । असह्यं यद्विरहदुःखं तस्माद्योनुशयः सन्तापः तस्यानुशयोऽनुबन्धो वा । ‘ भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः ’ इति विश्वः । तस्माल्लग्नाम् । वियोगाकुलं यद्धृदयं तस्मिन्नुत्कलिकावेश उत्क-

---

१ वेदिकायाम्. २ सखि महाश्वेते. ३ वर्जः. ४ उत्कलिकावेशोत्क्षिप्ताम्, आवेशविक्षिप्ताम्.

मुरःस्थले, तामेव[1] ददर्श । क्रमेण च प्राप्य महाश्वेताश्रममच्छोदसरस्तीरे संनिविष्टमिन्द्रायुधखुरपुटानुसारेणैवागतमात्मस्कन्धावारमपश्यत् । निर्वर्तिताशेषगन्धर्वकुमारश्च सानन्देन सकुतूहलेन सविस्मयेन च स्कन्धावारवर्तिना जनेन प्रणम्यमानः स्वभवनं विवेश । संमानिता[2]शेषराजलोकश्च वैशम्पायनेन पत्रलेखया च सहैवं महाश्वेतैवं कादम्बर्येवं मदलेखं तमालिकैवं केयूरक इत्यनयैव कथया प्रायो दिवसमनैषीत् । कादम्बरीरूपदर्शनविद्विष्टेव[3] नास्य पुरेव प्रीतिमकरोद्राजलक्ष्मीः । तामेव च धवलेक्षणामाबद्धरणरणकेन चेतसा चिन्तयतो जाग्रत एव सा[4] जगाम रात्रिः । अपरेद्युश्च समुत्थिते भगवति रवावास्थानमण्डपगतस्तद्गतेनैव मनसा सहसैव प्रतीहारेण सह प्रविशन्तं केयूरकं ददर्श । दूरादेव च क्षितितलस्पर्शिना मौलिना कृतपादपतनमेह्येहीत्युक्त्वा प्रथममपाङ्गविसर्पिणा चक्षुषा ततो हृदयेन ततो रोमोद्गमेन पश्चाद्भुजाभ्यां प्रधावितः प्रथितं[5] तमालिलिङ्ग गाढम् । उपावेशयच्चैनमात्मनः समीप एव । पप्रच्छ च स्मितसुधाधवलीकृताक्षरं क्षरत्प्रीतिद्रवमयमिव वचनमादृतः । केयूरक कथय कुशलिनी देवी ससखीजना सपरिजना कादम्बरी भगवती महाश्वेता चेति । असौ तु तेन राजसूनोः प्रीतिप्रकर्षजन्मना स्मितेनैव स्नपित इवानुलिप्त इव सद्य एवापगताध्वखेदः प्रणम्यादृततरमवोचत् । अद्य कुशलिनी यामेवं देवः पृच्छति । इत्यभिधायापनीयार्द्रवस्त्र[6]कर्पटावगुण्ठितं बिससूत्रसंयतमुखमार्द्रचन्दनपङ्कन्यस्तबालमृणालवलयमुद्रं नलि-

---

ष्ठानुप्रवेशस्तेनोत्क्षिप्ताम् । स्कन्धावारं सैन्यम् । **कादम्बरीति**—कादम्बर्या दर्शनं तेन विद्विष्टेव विद्वेषं गतेव । विद्विष्टमस्या अस्तीति विद्विष्टा । 'अकारो मत्वर्थीयः' इति भाष्यकारः सपत्नीरूपदर्शनेन द्वेषो हि स्त्रीणां स्वभावः । आबद्धो रणरणक उत्कण्ठा येन । यद्वा रणरणकः कामः । 'मारो रणरणः कामो विषयः' इत्युत्पलिनी । **अपरेद्युश्चेति**—तद्गतेनैव मनसास्थानमण्डपगत इत्य० । कृतपादपतनं कृतनमस्कारमित्यर्थः । प्रथितं भूमौ प्रसृतं यद्वा प्रथितं स्फुटं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । **स्मितेति**—स्मितमेव सुधा तया धवलीकृतान्यक्षराणि यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । क्षरन्यः प्रीतिद्रवः स्नेहरसस्तन्मयं तन्निर्मितमिव । आदृतः सादरः सन् । प्रीतिप्रकर्षः स्नेहातिशयः । **अद्येति**—आर्द्रो यो वस्त्रखण्डस्तेनावगुण्ठितं वेष्टितम् । चन्दनपङ्के न्यस्तं बालमृणालवलयमेव मुद्रा चिह्नं यस्मिन् । एवंविधं नलिनीपत्रपुटं कमलिनीदलनिर्मितं

---

[1] तामेव मृगलोचनाम्. [2] संभावितप्रत्यक्षीकृत०. [3] विद्विष्टयेव. [4] अस्य. [5] प्रसृतं, निभृतम्. [6] वस्त्रेति, कर्पटेति च नास्ति पुस्तकान्तरेषु.

नीपत्रपुटमदर्शयत् । उद्घाट्य च तत्र कादम्बरीप्रहितान्यभिज्ञानान्यदर्शयत् । तद्यथा मरकतहरिन्ति व्यपनीतत्वञ्चि चारुमञ्जरीभाञ्जि क्षीरीणि पूगीफलानि शुककामिनीकपोलपाण्डूनि ताम्बूलीदलानि हरचन्द्रखण्डस्थूलशकलं च कर्पूरमतिबहलमृगमदामोदमनोहरं च मलयजविलेपनम् । अब्रवीच्च । चूडामणिचुम्बिना कोमलाङ्गुलिविवरविनिर्गतलोहितांशुजालेनाञ्जलिना देवमर्चयति देवी कादम्बरी, महाश्वेता च सकण्ठग्रहेण कुशलवचसा, पर्यस्तशिखण्डमाणिक्यज्योत्स्नास्नापितललाटेन च नमस्कारेण मदलेखा, क्षितितलघटितसीमन्तमकरिकाकोटिकोणेन सकलकन्यालोकश्च सञ्चरणरजःस्पर्शेन च पादप्रणामेन तमालिका । संदिष्टं च तव महाश्वेतया । धन्या खलु ते येषां न गतोसि चक्षुषोर्विषयम्[1] । तथा नाम समक्षं भवतस्ते तुहिनशीतलाश्चन्द्रमया इव गुणा विरहे विवस्वन्मया इव संवृत्ताः । स्पृहयन्ति खलु जनाः कथमपि दैवोपपादितायामृतोत्पत्तिवासरायेवातीतदिवसाय । त्वया वियुक्तं विनिवृत्तमहोत्सवालसमिव[2] वर्तते गन्धर्वराजनगरम् । जानासि च मां कृतसकलपरित्यागाम् । तथाप्यकारणपक्षपातिनं भवन्तं द्रष्टुमिच्छत्यनिच्छन्त्या अपि मे बलादिव हृदयम् । अपि च बलवदस्वस्थशरीरा कादम्बरी । स्मरति च स्मेराननं स्मरकल्पं त्वाम् । अतः पुनरागमनगौरवेणार्हसीमां

समुद्गकमदर्शयत् । अभिज्ञानानि प्रीतिदर्शकचिह्नादि । अभिज्ञायतेऽनेनेत्यभिज्ञानम् तान्येव दर्शयति तद्यथेति । व्यपनीता त्वक् वृन्तभागो येषां तानि । अन्यथा व्याख्याने मरकतसादृश्याभावः । क्षीरीणि, क्षीरयुक्तानि । हरसम्बन्धी यश्चन्द्रखण्डस्तद्वत्स्थूलं शकलं यस्य । अतिबहलो यो मृगमदामोदः कस्तुरिकापरिमलस्तेन मनोहरम् । सकण्ठग्रहेणालिङ्गनपूर्वकम् । देवमर्चयतीति सर्वत्र सम्बध्यते । पर्यस्ता या शिखण्डे यन्माणिक्यं तस्य ज्योत्स्ना दीप्तिस्तया स्नपितं ललाटं यस्मिन् । क्षितितले घटितो लग्नः सीमन्तः केशवर्त्म तत्र या मकरिकाभरणविशेषस्तस्याः कोटेरग्रभागस्य कोणोऽश्रिर्यस्मिन् । पादप्रणामेन सकलकन्यकालोकस्तमालिका च । तुहिनवत्तुषारवच्छीतलाः सुखकराः । विवस्वन्मयाः सूर्यनिर्मिताः संतापदा इत्यर्थः । **स्पृहयन्तीति**-दैवेन भाग्येनोपपादिताय । अतीतो गतो यो दिवसः । यस्मिन्दिवसे तव समागमोऽभूत् स दिवस इत्यर्थः । तस्मै । स्पृहयन्ति साभिलाषं तं पुनर्वाञ्छन्ति । अमृतोत्पत्तिवासरायेव । 'यद्दिनेऽमृतं समुत्पन्नं समुद्राद्बहिर्निर्गतं तस्मिन्दिने त्रिभुवने आनन्दः समभूत् । अतोऽमृतोत्पत्तिवासरोपमानम् ' इति भानु० । विनिवृत्तो यो महोत्सवस्तवागमनलक्षणस्तेनालसमालस्ययुक्तम् । ईषन्न्यूनः स्मरः स्मरकल्पस्तम् । आगमनेन यद्गौरवं गुरुत्वापादनं तेन

---

१ अविषयम् (भानु०). २ महोत्सवानन्दम.

गुणवदभिमानिनीं कर्तुम् । उदारजनादरो हि बहुमानमारोपयति । अवश्यं सोढव्या चेयमस्मद्विधजनपरिचयकदर्थना कुमारेण । भवत्सुजनतैव जनयत्यनुचितं संदेशप्रागल्भ्यम् । एष देवस्य शयनीये विस्मृतः शेषो हारः प्रहितः । इत्युत्तरीयपटान्तसंयतं सूक्ष्मसूत्रविवरनिःसृतैरंशुसंतानैः संसूच्यमानं विमुच्य चामरग्राहिण्याः करे समर्पितवान् ।

अथ चन्द्रापीडो महाश्वेताचरणाराधनतपःफलमिदं यदेवं परिजनेष्यनुस्मरणादिकं प्रसादभारमतिमहान्तमारोपयति देवी कादम्बरीत्युक्त्वा तत्सर्वं शिरसि कृत्वा स्वयमेव जग्राह । तेन च कादम्बर्याः कपोललावण्येनेव गलितेन स्मितालोकेनेव[1] रसतामुपनीतेन हृदयेनेव द्रुतेन गुणगणेनेव निस्यंन्दितेन[2] स्पर्शवता ह्लादिना सुरभिणा च विलेपनेन विलिप्य तमेव कण्ठे हारमकरोत् । आगृहीतताम्बूलश्च मुहूर्तादिवोत्थाय वामबाहुना स्कन्धदेशे समवलम्ब्य केयूरकमूर्ध्वस्थित एव कृतयथाक्रियमाणसंमानमुदितं प्रधानराजलोकं विसृज्य शनैः शनैर्गन्धमादनं करिणं द्रष्टुमयासीत् । तत्र च स्थित्वा क्षणमिव तस्मै स्वयमेव निजनखांशुजालजटिलं समृणालमिव शष्पकवलमवकीर्य वल्लभतुरङ्गमन्दुराभिमुखः प्रतस्थे । गच्छंश्चोभयतः किंचित्किंचिदिव तिर्यग्वलितवदनः परिजनं विलोकयांबभूव । अथ चित्तज्ञैः प्रतीहारैः प्रतिषिद्धानुगमने निखिले समुत्सारिते परिजने केयूरकद्वितीय एव मन्दुरां प्रविवेश । उत्सारणभयसंभ्रान्तलोचनेषु प्रणम्यापसृतेषु मन्दुरापालेष्विन्द्रायुधस्य पृष्ठावगुण्ठनपटं किंचिदेकपार्श्वगलितं समीकुर्वन्नुत्सारयंश्च कूणितनेत्रत्रिभागस्य दृष्टिनिरोधिनीं कुङ्कुमकपिलां केसरसटां खुरधारणी[3]विन्यस्तचरणो लीलामन्दं

गुणवत्यभिमानो विद्यतेऽस्यास्तादृशीम् । परेषामार्तिहरो गुणवानयं कुमार इत्यभिमानं वहेदित्यर्थः । यद्वा गुणवन्तमात्मानं मन्यते इति तयोक्ताम् । त्वं पुनरागमनेन तां संमानयसि चेदियमप्यात्मनि कोपि गुणविशेषो विद्यते इति स्वविषयकमभिमानं वहेदित्यर्थः उदारजने उदारजनकृतो वा आदरः । अस्मद्विधजनस्य यः परिचयस्तेन कदर्थना पीडनम् । अनुचितमस्मद्विधेष्वयोग्यम् । सूक्ष्माणि यानि सूत्रविवराणि तेभ्यो निःसृतैः । स्पर्शवता सुखस्पर्शेन ह्लादिनानन्दकारिणा । **आगृहीतेति**-कृतो यथाक्रियमाणः पूर्वपरम्परानुरोधेन विधीयमानो यः संमानस्तेन मुदितम् । गन्धमादनं नाम हस्तिनम् । **तत्रेति**-वल्लभा ये तुरंगास्तेषां मन्दुरा वाजिशाला तस्या अभिमुखः । चित्तज्ञैरभिप्रायविद्भिः । उत्सारणं दूरीकरणं तस्माद्यद्भयं तेन सम्भ्रान्ते आकुले लोचने येषाम् । केसराणां ग्रीवास्थकेशानां

---

[1] अवलोकनेन. [2] निस्पन्दितेन. [3] खुरचारणी,–घोरणी.

मन्दुरादारूढदत्तदेहभरः सकुतूहलमुवाच। केयूरक कथय मन्निर्गमादारभ्य को वा वृत्तान्तो गन्धर्वराजकुले केन वा व्यापारेण [1]वासरमतिनीतवती गन्धर्वराजपुत्री किं वाकरोन्महाश्वेता किमभाषत वा मदलेखा के वाभवन्नालापाः परिजनस्य भवतो वा को व्यापार आसीत्। आसीद्वा काचिदस्मदाश्रयिणी कथा। केयूरकस्तु सर्वमाचचक्षे। देव श्रूयताम्। निर्गते त्वयि हृदयसहस्रप्रयाणपटहकलकलमिव नूपुरचक्र[2]क्वणितेन कन्यकान्तःपुरे कुर्वति देवी कादम्बरी सपरिजना सौधशिखरमारुह्य तुरगधूलिरेखाधूसरं देवस्यैव गमनमार्गमालोकितवती। तिरोहितदर्शने च देवे मदलेखास्कन्धनिक्षिप्तमुखी प्रीत्या तं दिगन्तं दुग्धोदधिधवलैः प्लावयन्तीव दृष्टिपातैः सितातपत्रापदेशेन शशिनेवेर्ष्यया निवार्यमाणरविकरस्पर्शा सुचिरं तत्रैव स्थितवती। तस्माच्च कथमपि सखेदमवतीर्य क्षणमिवास्थानमण्डपे स्थित्वोत्थाय स्खलनभियेव निवेद्यमानोपहारकुसुमा शब्दायमानैर्मधुकरैः, जलधाराधवलनखमयूखोन्मुखानामनुगलं गलद्भिर्वलयैः कण्ठबन्धानिवोपपादयन्ती केकारवोद्विग्ना भवनशिखण्डिनां, पदे पदे च कुसुमधवलान्करेण गृहलतापल्लवान्मनसा च देवस्य गुणगणानवलम्बमाना तमेव क्रीडापर्वतकमागतवती यत्र स्थितवान्देवः। तमुपेत्य च देवेनात्र मरकतशिलामकरिकाप्रणालप्रस्रवणसिच्यमान[3]हरितलतामण्डपे शीकरिणि शिलातले स्थितम्, अत्र गन्धोदकपरिमललीनालिजालजटिलशिलाप्रदेशे स्नातम्, अत्र कुसुमधूलि[4]सिकतिले गिरिनदिका[5]तटे भगवानर्चितः शूलपाणिः, अत्र ह्रेपितशशधररोचिषि स्फाटिकशिलातले

सटा समूहस्ताम्। खुरधारिण्यां खुरबन्धनस्थाने विन्यस्तौ चरणौ येन। हृदयसहस्राणां प्रयाणं त्वया सह गमनं तत्र यः पटहकलकलस्तमिव कुर्वति सति। सितातपत्रापदेशेन धवलच्छत्रमिषेण। ईर्ष्यया दिवाकरस्पर्धया। **तस्मादिति**–शब्दायमानैर्मधुकरैस्तस्याः स्खलनं स्यादिति निवेद्यमानानि निर्दिश्यमानान्युपहारकुसुमानि यस्यास्तादृशी। जलधारावद्धवलानां नखमयूखानामुन्मुखानां तदवलोकनार्थमुन्नमितमुखानां भवनशिखण्डिनामनुगलं गले। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। गलद्भिर्वलयैः तेषां शब्दनिवारणार्थं कण्ठबन्धानुपपादयन्ती विदधतीव। यतः केकारवादुद्विग्ना। कुसुमैः धवलान्। कुसुमवद्धवलान्गुणगणांश्च। **मरकतेति**–मरकतशिलाया यो मकरिकाप्रणालो मकरिककारः प्रणालो जलप्रवाहमार्गस्तस्य प्रस्रवणेन। सिच्यमाने हरितलतामण्डपे। शीकरिण्यम्बुकणवति। ह्रेपित्ता ह्रियं प्रापिता। जिह्रतेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः। अर्तिह्री–' इत्यादिना पुगागमः। शशधरस्य चन्द्रस्य रोचिः कान्तिर्येन तस्मिन्। पुनरुक्त

---

[1] अवसरम्. [2] नवक्कणितेन. [3] सिच्यमानलता. [4] सिकताकदर्पितागिरि. [5] काननतटे.

मुक्तम्, अत्र संक्रान्तचन्दनरसलाञ्छने मुक्ताशैलशिला[1]पट्टे सुप्तम्, इति परिजनेन पुनरुक्तं निवेद्यमानानि देवस्यैव स्थानचिह्नानि पश्यन्ती क्षपितवती दिवसम् । दिवसावसाने च कथमपि महाश्वेताप्रयत्नादनभिमतमपि तस्मिन्नेव स्फटिकमणिवेश्मन्याहारमकरोत् । अस्तमुपगते च भगवति रवावुदिते चन्द्रमसि तत्रैव कंचित्कालं स्थित्वा चन्द्रकान्तमयीव चन्द्रोदये प्रत्यार्द्रीकृततनुश्चन्द्रबिम्बप्रवेशभयेनेव करौ कपोलयोः कृत्वा किमपि चिन्तयन्ती मुकुलितेक्षणा क्षणमात्रं स्थित्वोत्थाय मिमलनखनिपतितशशिप्रतिमाभरगुरूणीव कृच्छ्रादुत्क्षिपन्ती लीलामन्थरगमनपटूनि पदानि शय्यागृहमगात् । शयननिक्षिप्तगात्रयष्टिश्च ततः प्रभृति प्रबलया शिरोवेदनया विचेष्टमाना दारुणेन च दाहरूपिणा ज्वरेणाभिभूयमाना केनाप्या[2]धिना मङ्गलप्रदीपैः कुमुदाकरैश्चक्रवाकैश्च सार्धमनिमीलितलोचना दुःखदुःखेन क्षणदामनैषीत् । उषसि च मामाहूय देवस्य वार्ताव्यतिकरोपलम्भाय सोपालम्भमादिष्टवती ।

चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य जिगमिषुरश्वोऽश्व इति वदन्[3]भवनान्निर्ययौ । आरोपितपर्याणं च त्वरिततुरगपरिचारकोपनीतमिन्द्रायुधमारुह्य पश्चादारोप्य पत्रलेखां स्कन्धावारे स्थापयित्वा वैशम्पायनमशेषं परिजनं निवर्त्य चान्यतुरगारूढेनैव केयूरकेणानुगम्यमानो हेमकूटं ययौ । आसाद्य च कादम्बरीभवनद्वारमवततार । अवतीर्य च द्वारपालार्पिततुरङ्गः कादम्बरीप्रथमदर्शनकुतूहलिन्या च पत्रलेखयानुगम्यमानः प्रविश्य क्व देवी कादम्बरी तिष्ठ-

---

पुनः पुनरुक्त्वा । **अस्तमिति**–प्रत्यार्द्रीकृततनुः-अत्र स्वेदानुभावोक्त्या चित्तपर्याकुलतोक्ता । विमलेषु नखेषु पतिता याः शशिप्रतिमास्तासां भरेण गुरूणि जडानि । लीलया विलासेन यन्मन्थरगमनं तत्र पटूनि दक्षाणि । **शयनेति**–विचेष्टमाना व्यथामभवन्ती । आधिना आधिर्मानसी व्यथा तेन । केनाप्यकथनीयेन हेतुना । **मङ्गलेति**–अत्र दीपानां कुमुदानां च रात्रावुन्मीलनाच्चक्रवाकयोश्च वियोगवशादनिमीलितलोचनत्वम् । वार्ताव्यतिकरो वृत्तान्तप्रकारस्तस्योपलम्भाय प्राप्तये । सोपालम्भमुपालम्भेन सहितं यथा तथा । उपालम्भो हि द्विविधः । गुणाविष्करणपूर्वको निन्दापूर्वकश्च । अत्र पूर्वः । मम हितनिरतस्य तव किं नामोचितमेतदित्यादि भणित्वेत्यर्थः । **चन्द्रापीड इति**–जिगमिषुः कादम्बरीभवनमिति शेषः । आरोपितं पृष्ठोपरि दापितं पर्याणं पल्ययनं यस्य । स्कन्धावारे सेनानिवेशे । तदवेक्षायै इत्यर्थ० । आरूढेन केयूरकेणैवानुगम्यमानः ।

---

[1] शिलापट्टशयनीये. [2] व्याधिना. [3] पूर्ववृत्तचमत्कृतचेताः.

तीर्ति संमुखागतमन्यतमं वर्षधरमप्राक्षीत् । कृतप्रणामेन च तेन देव मत्तमयूरस्य क्रीडापर्वतकस्याधस्तात्कमलवनदीर्घिकातीरे विरचितं हिमगृहमध्यास्त इत्यावेदिते केयूरकेणोपदिश्यमानवर्त्मा प्रमदवनमध्येन गत्वा किंचिदध्वानं मरकतहरितानां कदलीदलानां प्रभया शष्पीकृतरविकिरणं हरितायमानं दिवसं ददर्श । तेषां च मध्ये निरन्तरनलिनीदलच्छन्नं हिमगृहमपश्यत् । तस्माच्च निष्पतन्तमार्द्रांशुकच्छलेनाच्छोदजलेनेव संवीतं, बाहुलताविधृतैर्मृणालवलयैराभरणैरिव धवलितावयवम्, आपाण्डुभिश्चैकश्रवणाश्रयैस्ताडङ्कीकृतैः[3] केतकीगर्भदलैरुपहसितदन्तपत्रम्, आलिखितचन्दनललाटिकानि मुखारविन्दानि बद्धसौभाग्यपट्टानीव दधानं, कृतचन्दनबिन्दुविशेषकांश्च दिवापि स्पर्शलोभस्थितेन्दुप्रतिबिम्बानिव कपोलानुद्वहन्तम्, अपहृताशेषशिरीषसौभाग्याभिः शैवलमञ्जरीभिः कृतकर्णपूरं, कर्पूरधूलिधूसरेषु मलयजरसलवलुलितेषु[6] बकुलावलीवलयेषु[7] स्तनेषु न्यस्तनलिनीपत्रप्रावरणम्, अनवरतचन्दनचर्चाप्रणयनपाण्डुरैः संतापरोषमृदितचन्द्रकैरिव करैः कल्पितमृणालदण्डानि बिसतन्तुमयानि चामराणि बिभ्राणम्, उन्नालैश्च कमलैः कुमुदैः कुवलयैः कदलीदलैः कमलिनीपलाशैः कुसुमस्तबकैश्चातपत्रीकृतैर्निवारितातपं जलदेवतानामिव समूहं वरुणश्रियामिव समागमं शरदामिव समाजं सरसीनामिव गोष्ठीबन्धं शिशिरोपचारनिपुणं कादम्बर्याः शरीरपरिचारकं शरीरप्रायं परिजनमद्राक्षीत् ।

कृतप्रणामेति–मत्तमयूरस्य तदाख्यस्य । शष्पीकृता बालतृणवदाचरिता रविकिरणा यस्मिन् । निरन्तराणि निबिडानि यानि नलिनीदलानि तैश्छन्नमाच्छादितम् । **तस्माच्चेति**–तस्माच्च हिमगृहान्निष्पतन्तं कादम्बर्याः शरीरपरिचारकं शरीरसेवानियुक्तं परिजनमद्राक्षीत् । परिजनं विशेषयति । **आर्द्रेति**–संवीतमावृतम् । ‘ संवीतं रुद्धमावृतम् ’ इत्यमरः । अत्र शीताह्लादकत्वमुभयोः साम्यम् । ताडङ्कीकृतैस्ताडङ्कः कर्णाभरणविशेषस्तद्वदाचरितैः । कृता विहिताश्चन्दनबिन्दुभिर्विशेषकाः स्थासका येषु । अपहृतमशेषं शिरीषमञ्जरीणां सौभाग्यं शोभातिशयो याभिः । मलयजं चन्दनं तस्य रसलवैर्लुलितेषु विच्छुरितेषु । अनवरतं यच्चन्दनचर्चायाश्चार्चिक्यस्य प्रणयनं प्रापणं तेन पाण्डुरैः । अत एव प्रियविरहेण यः संतापस्तज्जनितो रोषश्च ताभ्यां मृदितैश्चन्द्रकैरिव । कल्पिता मृणालानां दण्डा येषाम् । वरुणश्रियाम्–वरुणस्याब्देवतात्वात्तच्छ्रियामतिशीतलत्वसंभवः । गोष्ठीबन्धमेकत्रनिवासम् । शरीरप्रायं केवलैः

---

१ नृत्य०. २ धनानाम्. ३ तालङ्कीकृते. ४ पदानि. ५ कपोलफलकान्. ६ ललितेषु, ललितकुवलयावलीवलयेषु. ७ बकुलमवलीच्छयिषु. ८ मृदितारक्तचन्द्र०, प्रकटितचन्द्र० ९ परिचारिकाप्रायम्.

तेन च प्रणम्यमानः पाद[1]नखपतनभयादिव त्वरितापसृतेन दीयमानमार्गश्चन्दनपङ्ककृतवेदिकानां पुण्डरीककलिकाघटितघण्टिकानां विकसितसिन्दुवारकुसुममञ्जरीचामराणां लम्बितस्थूलमल्लिकामुकुलहाराणामाबद्धलवङ्गपल्लवचन्दनमालिकानां दोलायमानकुमुददामध्वजानां मृणालवेत्रहस्ताभिर्गृहीतरुचिरकुसुमाभरणाभिर्मधुलक्ष्मीप्रतिकृतिभिरिव द्वारपालिकाभिरधिष्ठितानां कदलीतोरणानां तलेन प्रविश्य सर्वतो निसृष्टदृष्टिर्दृष्टवान्क्वचिदुभयतटनिखाततमालपल्लवकृतवनलेखाः कुमुदधूलिवालुका पुलिनमालिनीश्चन्दनरसेन प्रवर्त्यमाना गृहनदिकाः, क्वचिन्निचुलमञ्जरीरचितरक्तचामराणां जला[2]र्द्रवितानकानां तलेषु सासिन्दूरकुट्टिमेष्वास्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि क्वचिदेलारसेन सिच्यमानानि स्पर्शानुमेयरम्य[3]भित्तीनि स्फ[4]टिकभवनानि क्वचिच्छिरीषपक्ष्मकृतशाद्वलानां मृणालधारागृहाणां शिखरमारोप्यमाणानां धाराकदम्बधूलिधूसराणां यन्त्रमयूरकाणां कदम्बकानि क्वचित्सहकाररस[5]सिक्तैर्जम्बूपल्लवैराच्छाद्यमानाभ्यन्तराः

शरीरैस्तिष्ठन्तम् । भूषणादीनां तापदत्वादकृतभूषणादिकमित्यर्थः । यद्वा तस्याः, शरीरकल्पम् । **तेनेति**–तेन परिजनेन प्रणम्यमानश्च कदलीतोरणानां तलेन प्रविश्य सर्वतो निसृष्टदृष्टिर्वक्ष्यमाणं सर्वं दृष्टवान्, अन्यांश्चैवंप्रकारान्...वीक्षमाणो हिमगृहस्य मध्यभागमाससादेत्यन्वयः । **पादेति**–पादनखेषु तेषां स्वच्छत्वाद्यत्पतनमर्थाच्चन्द्रापीडप्रतिबिम्बस्य तस्माद्भयं तस्मादिव । यद्वा चन्द्रापीडनखेषु तासां प्रतिबिम्बपतनं तस्माद्भयात् । अत्रातिमार्दवत्वाद्भारासहत्वं भयहेतुः । कदलीतोरणानि विशेषयन्नाह–**चन्दनेति**–पुण्डरीकाणि सिताम्भोजानि तेषां कलिकभिः कोरकैर्घटिता घण्टिका येषाम् । ०मञ्जरीणां चामराणि येषाम् । मल्लिका भूपदी । आबद्धा लवङ्गपल्लवानां वन्दनमाला येषु । भानुचन्द्रस्तु चन्दनमालिकानामिति पठित्वा आबद्धा लवङ्गपल्लवा यासु तादृश्यश्चन्दनमालिका येषाम् । तोरणार्धे तु मङ्गल्यं दाम चन्दनमालिका इति कोशः । इति व्याख्याति । मधुलक्ष्म्या वसन्तश्रियः प्रतिकृतिभिः प्रतिमाभिः । यद्यद्दृष्टवांस्तदाह–**क्वचिदिति** । उभयतटयोर्निखाता ये तमालपल्लवास्तैः कृता वनलेखा काननराजिर्येषाम् । यद्वा वनं जलं तस्य लेखा जलप्रवाहसीमेति यावत् । येषाम् । कुमुदानां धूलिः पराग एव वालुका तस्याः पुलिनमाला विद्यते यासां तादृशीः । **क्वचिदिति**–'निचुलो हिज्जलोम्बुजः' इत्यमरः । तस्य मञ्जरीभी रचितानि रक्तचामराणि येषाम् । निचुलस्य जलप्रायदेशत्वेन शीतलत्वात्तापापनोदनार्थे चामरकल्पनम् । जलेनार्द्राणि वितानकानि चन्द्रोदयास्तेषाम् । एला चन्द्रबाला तस्या रसेन । **शिरीषेति**–'शिरीषस्तु कपीतनः' इत्यमरः । तस्य पक्ष्मभिः किञ्जल्कैः कृतानि शाद्वलानि येषु । 'पक्ष्म सूत्रादिसूक्ष्मांशे किञ्जल्के नेत्रलोमनि ।' इति विश्वः । 'शाद्वलः शादहरिते' इत्यमरः । मृणालप्रचुराणि धारागृहाणि जलयन्त्रसद्मानि तेषाम् । धाराकदम्बस्य जलधारासमूहस्य धूलिभिस्तुषारैः धूसराणाम् ।

---

१ तल. २ जलार्द्रीकृत. ३ ०रम्यस्थितिप्रदेशानि. ४ अभ्र, अभ्रक. ५ ० तरुसक्तैः.

पर्णशालाः क्वचित्क्रीडितकृत्रिमकरिकलभयूथकाकुलीक्रियमाणाः काञ्चनकमलिनिकाः क्वचिद्गन्धोदककूपेषु बद्धकाञ्चनसुधापङ्ककामपीठेषु स्थूलबिसलतादण्डघटितारकाणि [1]कृतककेतकदलजलद्रोणिकानि कुवलयावलीरज्जुभिर्ग्रथ्यमानानि [2]पत्रपुटघटीयन्त्रकाणि क्वचित्स्फटिकबलाकावलीवान्तवारिधारा लिखितेन्द्रायुधाः संचार्यमाणा मायामेघमालाः क्वचिदुपान्तरूढपाण्डुयवाङ्कुरासु [3]तरत्तरुणमालतीकुड्मलदन्तुरिततरङ्गासु हरिचन्दनद्रववापिकासु शिशिरीक्रियमाणा हारयष्टीः क्वचिन्मुक्ताफलक्षोदरचितालवालकान[4]नवरतस्थूलजलबिन्दुदुर्दिनमुत्सृजतः यन्त्रवृक्षकान्क्वचिद्विधुतपक्षनिक्षिप्तसीकरानीतनीहारा भ्रमन्तीर्यन्त्रमयीः पत्रशकुनिश्रेणीः क्वचिन्मधुकरकिङ्किणीपङ्क्तिपटु[5]तरबाध्यमानाः कुसुमदामदोलाः क्वचिदुदरारूढनिर्गतो[6]न्नालनलिनीच्छदच्छादितमुखान्प्रवेश्य-

---

काञ्चनकमलिनिकाः सुवर्णनलिनिकाः । **गन्धेति**–बद्धानि काञ्चनं सुवर्णमेवसुधापङ्कस्तस्य कामानि काम्यानि रम्याणीत्यर्थः । स्मरस्य पीठानि येषु । 'कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येपि स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी । यद्वा काममत्यर्थं । पीठानि येषु स्थूला ये बिसलतादण्डास्तैरतैर्घटिता अरकाः सक्थीनि येषाम् । कृतकानि कृत्रिमाणि केतकीदलानि तेषां जलद्रोणिकाः पात्रविशेषा यत्र ग्रथ्यमानानि एकत्र बध्यमानानि । पत्रपुटलक्षणघटीयुक्तानि यन्त्राणि घटीयन्त्राण्यरघट्टकान् । **क्वचिदिति**–स्फटिकस्य बलाका बिसकण्ठिकास्तासामावलीभिर्वान्ता उद्गीर्णा वारिधारा येषु । तासामावलीषु वान्ता मुक्ता वारिधारा यैरिति वा । मेघालोके हि बलाका वियति विरचितपंक्तयो भवन्ति । वृष्टे च मेघे तासां गर्भसंभवो जायते इति कविवर्णनादत्रापि कृत्रिमकादम्बिन्या अधस्तात्कृत्रिमबलाकावल्या न्यासः । तदुक्तं मेघदूते–गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः' ॥ इति । मायया कल्पनया निर्मिताः कृत्रिमा इत्यर्थः मेघमालाः । तरन्ति तरुणानि नवीनानि मालतीकुड्मलानि तैर्दन्तुरिता विषमोन्नतास्तरङ्गा यासाम् । **मुक्तेति**–मुक्ताफलानां क्षोदेन चूर्णेन रचितान्यालवालकान्यवापस्थानानि येषां तान् । अनवरतं स्थूलबिन्दूनां दुर्दिनं लक्षणया वर्षम् । **विधुतेति**–विधुताः कम्पिता ये पक्षास्तैर्निक्षिप्ताः प्रेरिताः सीकरास्तैरानीतो नीहारो हिमं याभिः । **मधुकरेति**–मधुकरा एवाव्यक्तध्वनिसाम्यात्किंकिण्यस्तासां पंक्तिः श्रेणिस्तया पटुतरं यथा तथा बाध्यमाना व्याप्यमनाः । **उदरेति**–उदरे आरूढा प्ररूढा निर्गता बहिर्निःसृता या उन्नाला नलिनी तस्याश्छदैः पत्रैश्छादितानि मुखानि येषाम् । शातकुम्भं सुवर्णम् । घटिताः कदलीगर्भस्तम्भा एव दण्डा येषाम । चार्व्यो वंशो-

---

[1] कनक. [2] कमलपत्र. [3] सितरक्त. [4] अनवरतचन्दनरसस्थूल. [5] तराबध्यमानाः, पटुरवबोध्यमानाः. [6] उत्ताल.

मानाञ्छातकुम्भकुम्भान्क्वचिद्धटितकदलीगर्भस्तम्भदण्डानि बध्यमानानि चारुवंशाकृतीनि कुसुमस्तबकातपत्राणि क्वचित्करमृदितकर्पूरपल्लवरसेनाधिवास्यमानानि बिसतन्तुमयान्यंशुकानि क्वचिल्लवलीफलद्रवेणार्द्रीक्रियमाणांस्तृणशून्यमञ्जरीकर्णपूरान्क्वचिदम्भोजिनीदलव्यजनैर्वीज्यमानानुपलभाजनभाजाञ्छीतौषधिरसानन्यांश्चैवंप्रकाराञ्छिशिरोपचारोपकरणकल्पनाव्यापारान्परिजनेन कृतान्क्रियमाणांश्च वीक्षमाणो हिमगृहकस्य मध्यभागं हृदयमिव हिमवतः, जलक्रीडागृहमिव प्रचेतसः, जन्मभूमिमिव सर्वचन्दनवनदेवतानां, प्रभवमिव सर्वचन्द्रमणीनां, निवासमिव सर्वमाघमासयामिनीनां, संकेतसदनमिव सर्वप्रावृषां, ग्रीष्मोष्मापनोदोद्देशमिव सर्वनिम्नगानां, वडवानलसंतापापनोदननिवासमिव सर्वसागराणां, वैद्युतदहनदाहप्रतीकारस्थानमिव सर्वजलधारणाम्, इन्दुविरहदुःसहदिवसातिवाहनस्थानमिव कुमुदिनीनां हरहुताशननिर्वापणक्षेत्रमिव मकरध्वजस्य[1], दिनकरकरैरपि सर्वतो जलयन्त्राधारासहस्रसमुत्सारितैरतिशीतस्पर्शभयनिवृत्तैरिव परिहृतम्, अनिलैरपि कदम्बकेसरोत्करवाहिभिः कण्टकितैरिवानुगतं, कदलीवनैरिव पवनचलितदलैर्जाड्यजनितवेपथुभिरिव परिवारितम्, अलिभिरपि कुसुमामोदमदमुखरैराबद्धदन्तवीणैरिव वाचालितं, लताभिरपि निरन्तरमधुकरपटलजटिलाभिर्गृहीतनीलप्रावरणकाभिरिव विराजितम्, आससाद । क्रमेण च तत्रान्तर्बहिश्चातिबहलेन पिण्डहार्येणेवोपलि-

---

वेणुस्तद्वदाकृतिर्येषाम् । तृणशून्यं मल्लिका । ‘ तृणशून्यं मल्लिकायाम् ’ इति विश्वः । तृणशूकेति पाठे शूकं किंशारुः । तस्य मञ्जर्य एव कर्णपूराः कर्णाभरणभेदास्तान् । उपलभाजनभाजानस्मपात्रस्थितान् । शिशिराः शीतला उपचारा उपायास्तेषामुपकरणं योजना तस्याः कल्पनारूपव्यापारान् । हिमवतो हिमाचलस्य । प्रचेतसो वरुणस्य । संकेतसदनं संकेतपूर्वनिवासस्थानम् ग्रीष्मस्य ग्रीष्मर्तुसम्बन्धी य उष्मा तस्यापनोदस्य दूरीकरणस्योद्देशं प्रदेशम् । वडवानलो वाडवोग्निः । वैद्युतो विद्युत्सम्बन्धी दहनोग्निः । हरहुताशनस्तृतीयनेत्राग्निस्तस्य निर्वापणं निर्वाणं । तस्य क्षेत्रं स्थानम् । कदम्बस्य नीपस्य यः केसरोत्करः किञ्जल्कसमूहस्तद्वाहिभिः । कुसुमानामामोदः परिमलस्तस्माद्यो मदस्तेन मुखरैर्वाचालैः । आरब्धा दन्तवीणा । अतिशीतस्पर्शवशाद्दन्तानां परस्परघर्षणजन्यशब्द इत्यर्थः । यैस्तादृशैरिव । जटिलाभिश्छन्नाभिरित्यर्थः । **क्रमेणेति**—न हि मूर्तव्यतिरेकेणोपलेपनक्रिया संभवतीत्याह । **पिण्डेति**—पिण्डहार्येण पिण्डेन मूर्तेन हार्यो हर्तुं योग्यस्तेनेव । हस्तग्राह्येणेवेत्यर्थः ।

---

[1] अतःपरं ‘ सदनमिव वनदेवतानाम् ’ इत्याधिकं क्वचित्.

ष्यमानोतिशीतलेन स्पर्शेनामन्यतात्मनो मनश्चन्द्रमयं कुमुदमयानीन्द्रियाणि ज्योत्स्नामयान्यङ्गानि मृणालिकामयीं धियम् । अगणयच्च हार[१]मयानर्ककिरणांश्चन्दनमयमातपं कर्पूरमयं पवनमुदकमयं कालं तुषारमयं त्रिभुवनम् ।

एवंविधस्य च तस्यैकदेशे सखीकदम्बकपरिवृतामशेषसरित्परिवारामिव भगवतीं गङ्गां हिमवतो गुहा[२]तलगतां, कुल्याभ्रमि[३]भ्रमितेन कर्पूररसस्रोतसा कृतपरिवेशाया मृणालदण्डमण्डपिकायास्तले कुसुमशयनमधिशयानां, हाराङ्गदवलयरसनानूपुरैर्मृणालमयैर्निगडैरिव संयतामीर्ष्यया मन्मथेन, चन्दनधवले स्पृष्टामिव ललाटे शशलाञ्छनेन, बाष्पवारिवाहिनि चुम्बितामिव चक्षुषि वरुणेन, वर्धितनिश्वासमरुति दृष्टा[४]मिव मुखे मातरिश्वना, संतापप्रतप्तेष्वध्यासितामिवाङ्गेषु पतङ्गेन, कन्दर्पदाहदीपिते गृहीतामिव हृदये हुतभुजा, स्वेदिनि परिष्वक्तामिव वपुषि जलेन[५], दैवतैरपि विलुप्यमानसौभाग्यामिव सर्वशः हृदयेन सह प्रियतमसमीपमिवोपगतैरङ्गैरुपजनितदौर्बल्याम्, आश्यानचन्दनपाण्डुरं च रोमाञ्चमनवरतहारस्पर्शलग्नं मुक्ताफलकिरणपुञ्जमिवोद्वहन्तीं, स्वेदसीकरिणीं च कपोलपालीं पक्षपवनेन वीजयद्भिरनुकम्प्यमानामिवावतंसमधुकरैः, अवतंस[६]मधुकररवदहनदग्धमिव श्रोत्रमपाङ्गनिर्गतेनाश्रुस्रोतसा सिञ्चन्तीम्, अतिप्रवृत्तस्य चाश्रुणो निर्वाहप्रणालिकामिव कर्पूरकेतकीकलिकां कर्णे कलयन्तीम्, आयतश्वासविधुतितरलितेन च संतापभयपलायमानेन देहप्रभावितानेनेवांशुकेन विमुच्यमानकुचकलशाम्, आपतत्प्रचलचामरप्रति-

---

हारेति-हारमयान् श्वेतत्वविततत्वसाम्यान्मुक्ताप्रलम्बमयानिव । **एवंविधस्येति**-एवंविधस्य तस्य हिमगृहस्यैकदेशे कादम्बरीमपश्यदिति दूरेणान्वयः । अथ कादम्बरीं विशिनष्टि । कुल्या अल्पा कृत्रिमा सरित्तस्या भ्रमिः स्वतो भ्रमणं तद्वद्भ्रमितेन । कृतः परिवेशः परिक्षेपो यस्याः । **हारेति**-मृणालमयैर्बिसनिर्मितैर्हारादिभिर्निगडैरन्दुकैरिव मदनेन संयताम् । चन्दनेन धवले । जलक्षरणसाम्यादाह-चुम्बितामिति । पतङ्गेन सूर्येण । स्वेदिनि स्वेदवति वपुषि । एवं तत्तद्देहभागनिष्ठैर्दैवतैरापि विलुप्यमानं सौभाग्यं यस्याः । उपजनितं दौर्बल्यं दुर्बलता यस्याः । उपगमनश्रमखेदाद्दुर्बलता । आश्यानमीषच्छुष्कं यच्चन्दनं तेन पाण्डुरम् । अवतंस उत्तंसस्तस्य । तदाकृष्टा इत्यर्थः मधुकरास्तैः । अपाङ्गो नयनप्रान्तः । निर्वाहो निर्गमस्तदर्थं प्रणालिका जलमार्गस्ताम् । कर्पूरकेतकी धवलकेतकी तस्याः कलिकाम् । कर्पूरेषूक्ता या केतकी तस्याः कलिकामिति भानु० । कलयन्तीं धारयन्तीम् । आयतो दीर्घो यः श्वासस्तेन या विधुतिः कम्पस्तस्या तरलितेन

---

[१] नीहार. [२] गृहाचलगताम्, महीतले पतिताम्. [३] भाङ्गि, [४] दृष्टाम्. [५] जलेन. [६] अवतंसकुसुम.

बिम्बं च कुचकलशयुगलं प्रियान्तिकगमनौत्सुक्यकृतपक्षमिव करतलेन निरुन्धन्तीं, मुहुर्मुहुर्भुजलतया तुषारशिलाशालभञ्जिकामालिङ्गन्तीं, मुहुः कपोलफलकेन कर्पूरपुत्रिकामाश्लिष्यन्तीं, मुहुश्चरणारविन्देन चन्दनपङ्कप्रतियातनामामृशन्तीं[1], स्तनसंक्रान्तेनात्ममुखेनापि कुतूहलिनेव परिवृत्य विलोक्यमानां, कर्णपूरपल्लवेनापि स्वप्रतिबिम्बपल्लवशायिना सोत्कण्ठेनेव चुम्ब्यमानकपोलफलकां, हारैरपि मुक्तात्मभिर्मदनपरवशैरिव प्रसारितकरैरालिङ्ग्यमानां, मणिदर्पणमुरसि निहितं नोदि[2]तव्यमद्येति जीवितस्प[3]र्शमयं शपथं शशिनमिव कारयन्तीं, करिणीमिव संमुखागतप्रमदवनगन्धवारणप्रसारितकरां, प्रस्थितामिवानभीष्टदक्षिणवातमृगागमनां, मदनाभिषेकवेदिकामिव कमलावृतचन्दनधवलपयोधरकलशावष्टब्धपार्श्वाम्, आकाशकमलिनीमिव स्वच्छा-

चवलेन। **प्रियेति**–प्रियस्यान्तिके गमनं तत्र यदौत्सुक्यं तेन शीघ्रगमनार्थं कृतौ पक्षौ येन तत्। चामरप्रतिबिम्बमत्र पक्षस्थानीयम्। तुषारशिला हिमशिला तस्याः शालभञ्जिकां पञ्चालिकाम्। कर्पूरपुत्रिका घनसारनिर्मिता पुत्रिका पुत्तलिका। चन्दनपङ्कस्य प्रतियातनां प्रतिमाम्। 'प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया' इत्यमरः। आमृशन्तीं परामर्शं कुर्वंतीम्। **कर्णेति**–स्वप्रतिबिम्बमेव पल्लवस्तत्र शायिना। मुक्ता आत्मा येषां तैर्मुक्तात्मभिः मुक्तास्वरूपैः पक्षे मुक्त आत्मा यैः मदनवशत्वात्। यद्वा मुक्त आत्मा येषां तैर्जीवन्मुक्तैरपि। अनेन तस्याः सौन्दर्यातिशयः सूचितः। प्रसारितकरैः विततपाणिभिः। पक्षे कराः किरणाः। **मणीति**–मणिदर्पण उरसि निहितः स एव वर्तुलत्वतादृशद्युतिमत्वादिसाम्याच्छशी तमिवाद्य त्वया नोदितव्यमुदयवता न भाव्यमिति जीवितस्य यः स्पर्शो दानं स्पर्शनं वा तन्मयं शपथं कारयन्तीम्। 'स्पर्शो वर्गाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रुजि।' इति हैमः। उरोनिहितदर्पणमिषेण 'अद्य त्वया नोदयभाजा भाव्यम्' इति कृतप्रार्थनं शशिनं नाहमुदेष्यामीत्यात्महृदयस्पर्शपूर्वकं शपथं कारयन्तीमित्यर्थः। **संमुखेति**–संमुखमागतो यः प्रमदवनस्यान्तःपुरिकोचितोद्यानस्य गन्धस्तद्वारणे निवारणे प्रसारितौ करौ यया। विरहविधुरायास्तस्या दुःखदायित्वात्प्रमदवनगन्धनिवारणं योग्यमेव। पक्षे संमुखागतः प्रकृष्टो मदो यस्य स प्रमदो मदोत्कटो वनगन्धवारणो वनोत्पन्नो गन्धगजस्तं प्रति प्रीत्या प्रसारितः करः शुण्डा यया। अनभीष्टमनभीप्सितं दक्षिणगतो मलयवायुः स एव शीघ्रगामित्वान्मृगस्तस्य, दक्षिणवातो मृगो मृगमदगन्धश्च तयोर्वा, आगमनं यस्याः। विरहिण्या मलयवातादयोतिसंतापदा भवन्तीति प्रसिद्धम्। पक्षे अनभी[illegible]भसूचकत्वादनभिप्रेतं दक्षिणोपसव्यगामी वातमृगो वातप्रमीनामा मृगविशेषस्तदागमनं यस्याः। 'स्त्रीणां प्रयाणे दक्षिणो मृगोऽपशकुनमिति वसन्तराजादौ प्रसिद्धम्' इति भानु०। **मदनेति**–मदनस्याभिषेकस्तदर्थं वेदिका तामिव। उभयोः साम्यमाह–कमलया लक्ष्म्या शोभयेत्यर्थः वृतौ शोभावन्तौ चन्दनेन

---

[1] आस्पृशन्तीम्. [2] विनोदितव्यमेतादिति. [3] जीवनस्य समयं, जीवनस्पर्शसमयं, शशिनम्

म्बरतलदृश्यमानमृणालकोमलोरुमूलां, कुसुम[1]चापलेखामिव मदनारोपितगुणकोटि[2]कान्ततरां, मधुमासदेवतामिव शिशिरहारिणीं, मधुकरीमिव कुसुममार्गणाकुलां, चन्दनविलेपनामङ्गरागिणीं च, बालां मन्मथजननीं च, मृणालिनीमप्यभ्यर्थिततुषारस्पर्शां च कादम्बरीं व्यलोकयत् ।

अथ सा यथादर्शनमागत्यागत्य चन्द्रापीडागमनमावेदयन्तं परिजनमुत्तरलतारकेण चक्षुषा कथय किं सत्यमागतो दृष्टस्त्वया कियत्यध्वनि क्वासाविति प्रतिमुखं निक्षिप्ते[3]नानक्षरं पप्रच्छ । प्रवर्धमानधवलिम्ना चक्षुषा दृष्ट्वा च संमुखमापतन्तं तं दूरादेव वरारोहा नवग्रहा करिणीवोरुस्तम्भविधृता विचेष्टमानाङ्गी, कुसुमशयनपरिमलोपगतैः परवशा मुखरैर्मधुकरकुलैरिवोत्था[4]प्यमाना, संभ्रमच्युतोत्तरीय[5]का हारकिरणानुरासि कर्तुमिच्छन्ती, मणिकुट्टिमनिहितेन वामकरतलेन हस्तावलम्बनं निजप्रतिमामिव याचमाना, स्रस्त-

---

धवलौ पयोधरौ स्तनौ कलशाविव ताभ्यामवष्टब्धौ पार्श्वौ यस्याः । पक्षे कमलैरावृतौ पिहितौ चन्दनेन धवलं यत्पयो जलं तस्य धरौ पयोधरावेव कलशौ ताभ्यामवष्टब्धौ पार्श्वौ यस्याः । **आकाशेति**—व्याख्यातपूर्वमेतत् । अम्बरं वस्त्रमाकाशश्च । ऊरुमूलं सक्थिमूलं, उरुमूलं बृहन्मूलं, डलयोरलयोश्चाभेदादुडुमूलं वा । **मदनेति**—मदनेन शृङ्गारभावेन आरोपिता या सौन्दर्यादिगुणानां कोटिः प्रकर्षस्तया कान्ततरामतिमनोहराम् । पक्षे मदनेन स्मरेणारोपितो गुणो ज्या ययोस्तादृश्यौ कोटी अटनी ताभ्यां कान्ततराम् । **शिशिरेति**—शिशिरो शीतलो हारोऽस्या विद्यते इति ताम् । यद्वा शिशिरेण शीतोपचारेण हारिणीं रुचिराम् ।. पक्षे शिशिरर्तोर्हारिणीं निवारकामतिशिशिरं वसन्तावतारात् । कुसुममार्गणेन कामेनाकुलां संतप्ताम् । कुसुमान्येव मार्गणा इति वा तैराकुलाम् । शरीरस्योपरि धारितानां तेषां संतापदत्वात् । पक्ष कुसुमानां मार्गणमन्वेषणं तेनाकुलां तस्मिन्व्यग्राम् । **चन्दनेति**—चन्दनस्य विलेपनमङ्गरागोऽस्या एवंविधामप्यविद्यमानोऽङ्गरागो विलेपनामस्या इति तथोक्ता तामिति विरोधः । परिहारस्त्वनङ्गेन कंदर्पेण कृतरागामित्यर्थात् । बालामज्ञातमदनवृतान्तामपि मन्मथस्य जननीमाविष्कृतमदनामिति विरोधः । परिहारस्तु बालामनूढां कामविकारजनयित्रीं चेत्यर्थात् । **मृणालिनीमिति**—मृणालिन्याः कमलिन्या हि हिमस्पर्शाद्विपत्तिरुपजायते इति तदभ्यर्थनं विरुद्धम् । परिहारपक्षे तापनिवृत्यर्थं मृणालानि विद्यन्ते यस्या इत्यर्थात् । **अथेति**—प्रतिमुखं निक्षिप्तेनोत्तरलतारकेण चक्षुषाऽनक्षरं पप्रच्छ । वर आरोहो नितम्बोऽस्या वरारोहात्यन्तोत्कृष्टा । पक्षे वर आरोह, आरोहणमस्याः ऊर्वोस्तम्भः सात्विकभावभेदस्तेन विधृता । पक्षे उरुः पृथुर्यः स्तम्भ आलानस्तम्भस्तत्र विधृता । विचेष्टमानानि तास्ताश्चेष्टाः कुर्वाणान्यङ्गानि यस्याः । अत एव हारेति परवशास्वतन्त्रा सती । संभ्रमाद्व्यग्रतया च्युतमुत्तरीयकं प्रावरणं यस्याः ।

---

[1] कुसुमचापले [2] ० कान्त. [3] निक्षिप्तनामनाक्षरम. [4] इवाच्छाद्यमाना. [5] उत्तरीयांशुका.

केशकलापसंयमनश्रमितेन गलत्स्वेदसलिलेन दक्षिणकरेण समभ्युक्ष्येवात्मानमर्पयन्ती, वलित[1]त्रिकताम्यत्त्रिवलीतरंगितरोमराजितया निष्पीड्यमानेव सर्वरसाननङ्गेन, अन्तःप्रविष्टललाटिकाचन्दनरस[2]मिश्रमिव चक्षुषा क्षरन्ती शिशिरमानन्दजलम्, आनन्दवारिबिन्दुवेणिकया चलितावतंसधूलिधूसरं प्रियप्रतिमाप्रवेशलोभेनेव कपोलफलकं प्रक्षालयन्ती, ललाटिकाचन्दनभरेणेव किंचिदधोमुखी तत्क्षणमपाङ्गभागपुञ्जित[3]तारकया तन्मुखलग्नयेव दीर्घया दृष्ट्याकृष्यमाणा कुसुमशयनादुत्तस्थौ । चन्द्रापीडस्तु समुपसृत्य पूर्ववदेव तां महाश्वेताप्रणामपुरःसरं दर्शितविनयः प्रणनाम । कृतप्रतिप्रणामायां च तस्यां पुनस्तस्मिन्नेव कुसुमशयने समुपविष्टायां प्रतीहार्या समुपनीतां जाम्बूनदमयीमासन्दिकां रोचिष्णुरत्नप्रत्युप्तपादां पादेनैवोत्सार्य क्षितावेवोपाविशत् । अथ केयूरको देवि देवस्य चन्द्रापीडस्य प्रसादभूमिरेषा पत्रलेखा नाम ताम्बूलकरङ्कवाहिनीत्यभिधाय पत्रलेखामदर्शयत् । अथ कादम्बरी दृष्ट्वा तामहो मानुषीषु पक्षपातः प्रजापतेरिति चिन्तयांबभूव । कृतप्रणामां च तां सादरमेह्येहीत्यभिधायात्मनः समीपे सकुतूहलं[4] परिजनेन दृश्यमानां पृष्ठतः समुपावेशयत् । दर्शनादेवोपारूढप्रीत्यतिशया च मुहुर्मुहुरेनां सोपग्रहं करकिसलयेन पस्पर्श ।

चन्द्रापीडस्तु सपदि कृतसकलागमनोचितोपचारस्तदवस्थां चित्ररथतनयामालोक्याचिन्तयत् । अतिदुर्विदग्धं हि मे हृदयमद्यापि न श्रद्दधाति । भवतु पृच्छामि तावदेनां[5] निपुणालापेनेति । प्रकाशमब्रवीत् । देवि ! जानामि

यद्यत्किंचिद्दीयते तत्तत्करेण प्रोक्षितमेव दीयत इत्याह । **समभ्युक्ष्येति**–वलितं यत्रिकं पृष्ठवंशाधरास्थि । त्रयाणां संघस्त्रिकम् । 'संख्यायाः संज्ञासंघ–' इति कन् । तेन ताम्यन्ती या त्रिवली तया तरङ्गिता कम्पिता या रोमराजिस्तस्या भावस्तत्ता तया । अन्तःप्रविष्टो यो ललाटिकाचन्दनरसो ललाटचर्चाचन्दनद्रवस्तेन मिश्रमिव । ० बिन्दुवेणिका बिन्दुप्रवाहः । 'वेणी सेतुप्रवाहयोः' इति हैमः । अवतंसधूलिरवतंसकुसुमपरागः । महाश्वेतायै प्रणामः पुरःसरः यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । जाम्बूनदमयीं सुवर्णमयीम् । जम्बूरसस्य नद्यां भवं जाम्बूनदं । तत्र भवः इत्यण् । आसन्दिकामासनविशेषः । रोचिष्णूनि रोचन्ते तच्छीलानि विभ्राजमानानि । 'अलंकृञ्–' इतीष्णुच् । रत्नानि तैः प्रत्युप्ताः खचिताः पादा यस्यास्ताम् । सोपग्रहं सानुग्रहं सस्नेहं वा । अतिदुर्विदग्धमतिमन्दम् । निपुणो विदग्धः । श्लेषादियुक्त इत्यर्थः । आलापस्तेन निपुणालापेन भङ्गिभाषितेन । **देवीति**—कां किंस्वरूपामरतिमनुरञ्जकपदार्थाभावं निमित्तीकृत्याविरलसंतापतन्त्रः स्थिरसंतापनिबन्धनोयं व्याधिरिति । गूढार्थस्तु कामरतिं कंदर्पजनितां रतिमनुरागं

---

१ चरितत्रिकताम्र. २. रसम्. ३ गुञ्जित. ४ सकुतूहलपरिजनदृश्य०. ५ एनाम् इति निपुणालापेनातिप्रकाशम्.

कामरतिं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तोयमविरल[1]संतापतन्त्रो व्याधिः । सुतनु सत्यं न तथा त्वामेष व्यथयति यथास्मान् । इच्छामि देहदानेनापि स्वस्थामत्रभवतीं कर्तुम् । उत्कम्पिनीमनुकम्पमानस्य कुसुमेषुपीडया पतितामवेक्षमाणस्य पततीव मे हृदयम् । अनङ्गदे[2] तनूभूते ते भुजलते । गाढसंतापतया च दृष्ट्या वहसि स्थलकमलिनीव रक्ततामरसाम् । दुःखितायां च त्वयि परिजनेपि[3] चानवरतकृताश्रुबिन्दुपातेन वर्तते मुक्ताभरणता । गृहाण स्वयं वरार्हाणि मङ्गलप्रसाधनानि । सकुसुम[4]शिलीमुखा हि शोभते नवा लतेति । अथ कादम्बरी बालतया स्वभावमुग्धापि कन्दर्पेणोपादिष्टयेव प्रज्ञया तमशेषमस्याव्यक्तव्याहारसूचितमर्थं मनसा जग्राह । मनोरथानां तु तावतीं भूमिमसंभावयन्ती शालीनतां चावलम्बमाना तूष्णीमेवासीत् । केवलमुत्पादितान्यव्यप-

---

व्याधिरि० । गूढार्थस्तु कामरतिं कंदर्पजनितां रतिमनुरागं निमित्तीकृत्येत्या० । **सत्यम्**-सत्यमेतन्नोपचारिकं वच इत्यर्थः । एष व्याधिः । पक्षे व्याधिर्वा कामो वा । उत्कम्पिनीमनुकम्पमानस्य दयां कुर्वतः कुसुमेषु पुष्पेषु पीडया पतितामित्या० । गूढार्थपक्षे उत्कम्पिनीं त्वामनुलक्ष्यीकृत्य कम्पमानस्य यतः कुसुमेषुः कामस्तस्य पीडया पतितामि० । अनङ्गदे बाहुभूषणरहिते ते तव भुजलते इ० । पक्षे हे अनङ्गः कामस्तं ददातीति तस्याः सम्बुद्धिः । ते भुजलते तनूभूते कार्श्यं गते । अतो झटिति मनोगतं प्रकटय्य मम मनोरथं पूरय येन त्वमपि सुस्था भविष्यसीति गूढाभिसन्धिः । यद्वा अनङ्गं कामपीडां दाति खण्डयतीत्यनङ्गदा कामार्तिहारिणी तस्याः सम्बोधनम् । यद्वा अनङ्गदे कामोत्पादके भुजलते इति योज्यम् । कमलिनीवारसां कठोरां रक्ततामरुणतां वहसि । पक्षे अविद्यमानो रसो यस्यास्तादृशीं रक्ततामनुरक्तताम् । **दुःखितायामिति**-त्वयि दुखिःतायां तव परिजनेपि मुक्तानामाभरणानि तेषां भावस्तत्ता अनवरताश्रुबिन्दुपातेन वर्तते । सोप्यनवरतरोदनात् मौक्तिकाभरणस्थाने मुक्तासदृशाश्रबिन्दूनेव धारयतीत्यर्थः । यद्वा दुःखितायां त्वयि मुक्तान्याभरणानि यया तस्या भावस्तत्ता वर्तते । तव परिजन इत्यादि पूर्ववत् । अतः **गृहाणेति**-स्वयं वराणि श्रेष्ठान्यर्हाणि योग्या ने च यद्वा वरा श्रेष्ठा स्त्री तदर्हाणि मङ्गलप्रसाधनानि शुभभूषणानि गृहाण परिधेहि । पक्षे स्वयंवरार्हाणि स्वयंवरयोग्यानि मङ्गलानि मङ्गलकराणि प्रसाधनानि । **कुसुमेति**-कुसुमानि पुष्पाणि शिलीमुखा भ्रमरास्तैः सहिता नवा लता शोभते हि । पक्षे बवयोरभेदात् । नवाबालेत्येकं पदम् । नास्ति बालता यस्याः सा युवतिरित्यर्थः । न बालता यौवनमिति वा । कुसुमानि शिलीमुखा बाणा यस्य स कामस्तेन सहिता शोभते । स्वभावमुग्धा स्वाभावेन मुग्धा श्लिष्टार्थग्रहणाक्षमा । अव्यक्तः श्लिष्टत्वादस्फुटार्थो यो व्याहार आलपितं तेन सूचितम् । तावतीं संगमलक्षणाम् शालीनतां सलज्जताम् ।

---

[1] अविरलसंतापतीव्रः. [2] अनङ्ग–द्वेष–तनुभूते. [3] परिजनोपि. [4] कुसुमशिलीमुखान्तर्हिता शोभते यथा लता.

देशा तत्क्षणं तमाननामोदमधुकरपटलान्धकारितं द्रष्टुमिव स्मितालोकमकरोत् । ततो मदलेखा प्रत्यवादीत् । कुमार किं कथयामि । दारुणोयमकथनीयः खलु संतापः । अपि च कुमारभावोपेतायाः किमिवास्या यन्न संतापाय । तथा हि । मृणालिन्याः शिशिरकिसलयमपि हुताशनायते । ज्योत्स्नाप्यातपायते । ननु किसलयतालवृन्तवातैर्मनसि जायमानं किं न पश्यसि खेदम् । धीरत्वमेव प्राणसंधारणहेतुरस्या इति । कादम्बरी तु हृदयेन तमेव मदलेखालापमस्य प्रत्युत्तरीचकार । चन्द्रापीडोप्युभयथाघटमानार्थतया संदेहदोलारूढेनैव चेतसा महाश्वेतया सह प्रीत्युपचयचतुराभिः कथांभिर्महान्तं कालं स्थित्वा तथैव महता यत्नेन मोचयित्वात्मानं स्कन्धावारगमनाय कादम्बरीभवनान्निर्ययौ ।

निर्गतं च तुरङ्गममारुरुक्षन्तं पश्चादागत्य केयूरकोभिहितवान् । देव मदलेखा विज्ञापयति । देवी कादम्बरी प्रथमदर्शनजनितप्रीतिः पत्रलेखां निवर्त्यमानामिच्छति पश्चाद्यास्यतीति श्रुत्वा देवः प्रमाणमिति । आकर्ण्य चन्द्रापीडः केयूरक धन्या स्पृहणीया च पत्रलेखा यामेवमनुबध्नाति दुर्लभो देवीप्रसादः प्रवेश्यतामित्यभिधाय पुनः स्कन्धावारमेवाजगाम । प्रविशन्नेव पितुः समीपादागतमभिज्ञा[3]ततरमालेखहारकमद्राक्षीत् । धृततुरङ्गमश्च प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा दूरादेवापृच्छत् । अङ्ग कच्चित्कुशली तातः सह सर्वेण

दारुणेति–अकथनीयः कथनानर्हः कामजनितत्वात्कथयितुमशक्यश्च । **अपि चेति**–कुमारभावो बाल्यता तस्य भावो लक्षणया सौकुमार्यं तेनोपेतायाः सुकुमाराया इत्यर्थः । पक्षे संतापदत्वात्कुत्सितो यो मारो मदनस्तस्य भावो रत्याख्यस्तेनोपेतायाः । यद्वा कुत्सितो मारो यस्मात्तादृशो त्वयि भावो रतिविशेषस्तेनोपेतायाः । कुमार भावोपेताया इति वा पदच्छेदः । सुकुमारभावोपेतायाः' इति च पाठः । सुकुमारभावो सौकुमार्यं तेनोपेतायाः । पक्षे 'सु' इति पदस्य च्युत्या पूर्वोक्त एवार्थः । अक्षरच्युतकोदाहरणम् । शिशिरं च तत्किसलयं च । प्रीत्युपचयः स्नेहवृद्धिस्तेन चतुराभिर्विदग्धाभिः प्रीत्युपचयाद्वाग्वैदग्ध्यस्यावकाशः । यद्वा 'प्रीत्युपचयो रसपुष्टिस्तत्र चतुराभिः' इति भानु० । **देवीति**–देवी कादम्बरी इच्छति–पत्रलेखा निवृत्ता भूत्वा कंचित्कालं मया सह तिष्ठतु । पश्चादुज्जयिनीं यास्यति–इत्येतत् श्रुत्वा देवः प्रमाणं कर्तव्याकर्तव्यनिश्चयो देवाधीन इत्यर्थः । प्रवेश्यतां कादम्बरीभवनं पत्रलेखेति शेषः । अभिज्ञाततरं सुपरिचितम् । 'अङ्ग' इति सम्बोधनार्थमव्ययम् । अथ सम्बोधनार्थकाः । स्युः पाट् प्याडङ्ग हे है भोः' इत्यमरः । कच्चित् प्रश्ने । सर्वान्तःपुरः [illegible]

---

१ तन्द्राकिसलय. २ मधुरालापगर्भाभिः कथाभिः ३ अभिजाततरम्.

परिजनेनाम्बा च सर्वान्तःपुरैरिति । अथासावुपसृत्य प्रणामानन्तरं देव यथाज्ञापयसीत्यभिधाय लेखद्वितयमर्पयांबभूव । युवराजस्तु शिरसि कृत्वा स्वयमेव च तदुन्मुच्य क्रमशः पपाठ ।

स्वस्त्युज्जयिनीतः सकलराजन्यशिखण्डशेखरीकृतचरणारविन्दः परममाहेश्वरो महाराजाधिराजो देवस्तारापीडः सर्वसंपदामायतनं चन्द्रापीडमुदञ्चच्चारुचूडामणिमरीचिचक्रचुम्बिन्युत्तमाङ्गे चुम्बन्नन्दयति । कुशलिन्यः प्रजाः । किंतु कियानपि कालो भवतोऽदृष्टस्य[1] गतः । बलवदुत्कण्ठितं नो हृदयम्[2] । देवी च सहान्तःपुरैर्म्लानिमुपनीता । अतो लेखवाचनविरतिरेव प्रयाणकालतां[3] नेतव्येति[4] । शुकनासप्रेषिते द्वितीयेप्यमुमेवार्थं लिखितमवाचयत् । अस्मिन्नेवावसरे समुपसृत्य वैशम्पायनोपि लेखद्वितयमपरमात्मीयमस्मादभिन्नार्थमेवादर्शयत् । अथ यथाज्ञापयति तात इत्युक्त्वा तथैव च तुरगाधिरूढः प्रयाणपटहमवादयत्[5] । समीपे स्थितं च महताश्वीयेन[6] परिवृतं महाबलाधिकृतं बलाहकपुत्रं मेघनादनामानमादिदेश । भवता पत्रलेखया सहागन्तव्यम् । नियतं च केयूरकस्तामादायैतावतीं भूमिमागमिष्यतीति तन्मुखेन विज्ञाप्या प्रणम्य देवी कादम्बरी । नन्वियं सा त्रिभुवननिन्दनीया निरनुरोधा निष्परिचया दुर्ग्रहा प्रकृतिर्मर्त्यानां येषामकाण्डविसंवादिन्यः प्रीतयो न गणयन्ति निष्कारणवत्सलताम् । एवं गच्छता मयात्मनो नीतः स्नेहः कपटकूटजालिकतां, प्रापिता भक्तिरलीककाकुकरणकुशलतां पातितमुपचा-

---

सेह यथा आज्ञापयसि पृच्छसि तत्सर्वं तथा । सर्वत्र कुशलं वर्तते इत्यर्थः । **स्वस्तीति**-सकलराजन्यानां सकलनृपाणां शिखण्डैर्मौलिभिः शेखरीकृतं चरणारविन्दं यस्य । परममाहेश्वरो महाशैवः । आयतनं स्थानम् । उदञ्चदुल्लसच्चारु चूडामणेर्मरीचिचक्रं किरणचक्रवालं तच्चुम्बिन्युत्तमाङ्गे शिरसि । नन्दयत्यभिनन्द्य लिखतीत्यर्थः । लेखवाचनविरतिर्वाचनावसानकाल इत्यर्थः । प्रयाणपटहं प्रयाणशंसिनं पटहम् । आश्वीयेनाश्वसैन्येन । 'केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम्' इति छप्रत्ययः । महद्यद्बलं तत्राधिकृतं नियुक्तम् । तन्मुखेन केयूरकमुखेन । ननु ध्रुवम् । निरनुरोधा निर्गतोनुरोधो यस्याः । निरादरेत्यर्थः । निष्परिचया परिचयमनपेक्षमाणा । दुःखेन ग्रहीतुं ज्ञातुं शक्या । दुष्टो ग्रह आग्रहो हठ इति यावद्यस्या इति वा । अकाण्डेऽकाल एव विसंवादिन्यो व्यभिचारिण्यः । न गणयन्ति नापेक्षन्ते । **एवमिति**-स्नेहः प्रीतिः कपटमेवकूटजालिका तस्या भावस्तत्तां नीतः । स्नेहं दर्शयता मया केवलं । मिथ्याप्रपञ्चं वाग्जा-

---

[1] भवतो दृष्टस्य, भवतो गतस्य. [2] देवीसमेत नः [3] कारणताम्. [4] कल्याणिना नेतव्या. [5] अदापयत्. [6] महता श्वेताश्वीयेन.

रमात्रमधुरं धूर्ततायामात्मार्पणं, प्रकटितं वाङ्मनसयोर्भिन्नार्थत्वम् । आस्तां तावदात्मा । अस्थानाहितप्रसादा दिव्ययोग्या देव्यपि वक्तव्यतां नीता । जनयन्ति हि पश्चाद्वैलक्ष्यमभूमिपातिता व्यर्थाः प्रसादामृतदृष्टयो[1] महताम् । न खलु तथा देवीं प्रति प्रबललज्जातिभारमन्थरं मे हृदयं यथा महाश्वेतां प्रति । नियतमेनामलीकाध्यारोपणवर्णितास्मद्गुणसंभारामस्थानपक्षपातिनीमसकृदुपालप्स्यते देवी । तत्किं करोमि । गरीयसी गुरोराज्ञा प्रभवति देहमात्रकस्य । हृदयेन हेमकूटनिवासव्यसनिना लिखितं जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं देव्योः[2] । न दत्तमस्याटविकस्य गौल्मिकेनेव देवीप्रसादेन गन्तुम् । सर्वथा गतोस्मि पितुरादेशादुज्जयिनीम् । प्रसंगतो[3] जनकथाकीर्तनेषु स्मर्तव्यः खलु चन्द्रापीडचण्डालः । मा चैवं मंस्था यथा जीवन्पुनर्देवीचरणारविन्दवन्दनानन्दमननुभूय स्थास्यति चन्द्रापीड इति । महाश्वेतायाश्च सप्रदक्षिणं शिरसा पादौ वन्दनीयौ । मदलेखायाश्च कथनीयः प्रणामपूर्वमाशिथिलः कण्ठग्रहः ।

लमेव विस्तीर्णं न तु परमार्थतः स्नेह आविष्कृत इत्यर्थः । भक्तिरासक्तिः । अलीका मिथ्या या काकुर्वक्रोक्तिस्तस्याः करणे कुशलतां चतुरताम् । उपचारश्चाटूक्तिस्तेनैव मधुरं न तु स्वतः । धूर्ततायां प्रतारणाकुशलतायाम् । वाक् च मनश्च वाङ्मनसे तयोः । 'अचतुर-' इत्यच्प्रत्ययान्तो निपातः । आत्मा मत्सम्बधिनी कथेत्यर्थः । अस्थानेऽपात्रे मयीत्यर्थ आहितः कृतः प्रसादो यया । तादृशी दिव्यजनानां योग्या देवी वक्तव्यतां निन्दनीयतां नीता । दूरदेशादागतेनाचिरपरिचितेन चन्द्रापीडेन कथमकस्मात्सख्यं गतवतीति लोकानां वाच्यतां नीतेत्यर्थः । हि ध्रुवमभूमिपातिता अस्थान आहिता अत एव व्यर्थाः । प्रसाद एवामृतं तत्पूर्णाः । सुस्निग्धा इत्यर्थः । महतां माहात्म्यवतां दृष्टयः पश्चाद्वैलक्ष्यं व्रीडां जनयन्ति । प्रबला गुर्वी या लज्जा तस्या अति भारेण मन्थरं जडम् । अलीकाध्यारोपणं मिथ्यारोपस्तेन वर्णितोस्मद्गुणसंभारो यया ताम् । देह एव देहमात्रं तस्य । कुत्सितार्थे कन् । हेमकूटे यो निवासस्तत्र व्यसनिनाग्रहवता । जन्मान्तरसहस्रं यावद्देव्या दासत्वमङ्गीकृतमिति लेखः कृत इव । अस्य हृदयस्य । अटव्यां भव आटविकस्तस्य वनेचरस्य गौल्मिकेन गुल्मो घट्टभेदस्तद्रक्षकेणेव । मम हृदयं देवीप्रसादेनात्र बलाद्ध्रियते । कीलितमिव तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा गौल्मिको गुल्मावृतप्रदेशस्तेनाटविकस्यारण्यसंचारिण इव । स यथा गुल्मावृतत्वात्पदमपि चलितुं न समर्थस्तथा मम हृदयं त्वयि बद्धपदत्वान्न गन्तुं शक्नोतीत्यर्थः । **देवीति**-जीवति चेत्सर्वथा देवीचरणवन्दनजमानन्दमनुभविष्यत्येवेत्यर्थः । आशिथिलो दृढः ।

---

[1] दृष्टयः. [2] देव्या न दत्तमस्या. । दैविकगौल्मिकेनेव देवीप्रसादेन गन्तुमि° [भानु०] [3] असंगतजन, असज्जन.

गाढमालिङ्गनीया च तमालिका । अस्मद्वचनादशेषः प्रष्टव्यः कुशलं कादम्बरीपरिजनः । रचिताञ्जलिना च भगवानामन्त्रणीयो हेमकूट इति ।

एवमादिश्य तं सुहृ[1]दादिसाधनमक्लेशयता शनैः शनैर्गन्तव्यमित्युक्त्वा वैशम्पायनं स्कन्धावारभरे न्ययुङ्क्त । स्वयमपि च तथारूढ एव गमनहेलाहर्षहेषारवकम्पितकैलासेन खुरताण्डवखण्डितभु[2]वा कान्तकुन्तलतावनवाहिना तरुणतुरगप्रायेणाश्वसैन्येनानुगम्यमानस्तमेव लेखहारकं पर्याणलग्नमभिनवकादम्बरीवियोगशून्येनापि हृदयेनोज्जयिनीमार्गं पृच्छन्प्रतस्थे । क्रमेण चातिप्रवृद्धप्रकाण्डपादपप्रायया मालिनीलतामण्डपैर्मण्डलिततरुखण्डया गजपतिपातितपादपरिहारवक्रीकृतमा[3]र्गया जनजनिततृणपर्णकाष्ठकोटिकूटप्रकटितवीरपुरुषघातस्थानया महापादपमूलोत्कीर्णकान्तारदुर्गया तृषितपथिकखण्डिततदलोज्झितामलकीफलनिकरया विकसितकरञ्ज[4]मञ्जरीरजोविच्छुरिततटैस्तट-

एवमिति–सुहृदादीनामस्मत्पक्षीयनृपादीनां साधनं सेनाम् । सुहृदादयो यस्मिंस्तादृशं साधनमिति वा । अक्लेशयता जवेन गमनादिनाऽपीडयता भवतेति शेषः । स्कन्धावारभरे सैन्याधिकारे । **गमनेति**–गमनरूपा हेला विलासस्तया यो हर्षस्तेन कृतो यो हेषारवस्तेन कम्पितः कैलासो येन । खुरताण्डवेन खुराणामुद्धतनृत्येन । तदाघातैरिति यावत् । खण्डिता क्षता भूर्येने । कान्ता मनोरमा ये कुन्ता भल्लास्त एव दीर्घत्वसाम्याल्लतास्तासां वनं तद्वाहिना । पर्याणलग्नं पल्ययने लग्नं वाहनान्तरेणातिसंनिकृष्टम् । **क्रमेणेति**–स चन्द्रापीडः क्रमेण शून्यया निर्मानुषयाटव्या दिवसं गत्वा परिणतेऽस्ताभिमुखे रविबिम्बे बिम्बस्य सन्ध्यारुणस्य योऽरुणातपो रक्तालोकस्तस्य विसरो यस्मिंस्तादृशे वासरे सति चिरप्ररूढस्य रक्तचन्दनतरोरुपरि महान्तं रक्तध्वजं दूरत एव ददर्शेत्यन्वयः । अथाटव्या विशेषणानि–अतिप्रवृद्धाः प्रकाण्डाः स्कन्धा येषां तादृशाः पादपाः प्रायो बाहुल्येन यस्यां तया । ॰मण्डलितानि परिगतानि । **जनेति**–वन्यपश्वादिकृतवीरपुरुषवधस्थाने पान्थानां तत्सूचनार्थं पाषाणादिभिः क्रियमाणः स्तूपाकारो राशिः कूट इत्युच्यते । जनैर्जनितास्तृणपर्णकाष्ठानां कोट्या संख्याविशेषेण काष्ठैर्वा ये कूटास्तैः प्रकटितानि वीरपुरुषाणां घातस्थानानि यस्याम् । महापादपमूलेषूत्कीर्णा लिखिता कान्तारदुर्गा तन्मूर्तिरिति यावत् । यस्यां तया । तृषितैः पथिकैः पान्थैः खण्डितानि दलानि त्वक्शकलानि येषां तानि पश्चादुज्झितान्यामलकीफलानि तेषां निकरो यस्याम् । पुनश्च जरन्तो जीर्णा ये कान्तारकूपास्तैः कृत्वाऽसुलभं सलिलं यस्यां तस्या भावस्तत्ता तया । अनभिलषित उद्देशः प्रदेशो यस्यास्तया । अतः कान्तारकूपान्विशेषयन्नाह–विकसिता ये करञ्जा नक्तमालास्तेषां मञ्जरीणां रजसा विच्छुरितानि व्या-

---

[1] सुहृदा सुहृदादि. [2] भूमण्डलेन. [3] पथया . [4] कपिकच्छुरितमञ्जरी.

तरुबद्ध[1]पटच्चरकर्पटध्वजाचिह्नैः इष्ट[2]कास्थितशुष्कपल्लवविष्टरानुमितपथिकविश्रामैर्विश्रान्तकार्पटिकप्र[3]स्फोटितचरणधूलिधूसरकिसलयलाञ्छितोपकण्ठैः पत्रसंकरासुरभीकृताशिशिरपङ्किलविवर्णास्वादुजलैर्व्रततिग्रन्थिग्रथितपर्णपुटतृणपूलीचिह्नानुमेयै[4]र्जरत्कान्तारकूपैरसुलभसलिलतयानभिलषितोद्देशया मधुबिन्दुस्यन्दिसिन्दुवारवनराजिरजोधूसरिततीराभिश्च कुञ्जकलता[5]जालकैर्जटिलीकृतसैकताभिरध्वगोत्खातवालुकाकूकुकोपलभ्यमानकलुषस्वल्पसलिलाभिः शुष्कगिरिनदिकाभिर्विषमीकृतान्तरालया कुक्कुटकुलकौलेयकरटितानुमीयमानगुल्मगहनग्राम[6]टिकया शून्यया दिवसमटव्या गत्वा परिणते रविबिम्बे बिम्बारुणातपविसरे वासरे निःशाखीकृतकदम्बशाल्मलीपलाशबहुलैः शिखरशेषैकपल्लवविडम्बितातपत्रैः पादपैरूर्ध्व[8]स्थितप्ररोहस्थूलस्थाणुमूलग्रन्थिजटिलैश्च हरितालकपिलपक्ववेणुविटपि[9]पटलरचितवृतिभिर्मृगभयकृततृणपुरुषकैः-

स्तानि धूसरितानि वा तटानि येषां तैः । तटतरुषु बद्धाः पटच्चराणि जीर्णवस्त्राणि कर्पटाश्चेलखण्डाश्च त एव ध्वजास्ते चिह्नं लिङ्गं येषां तैः । पटच्चरैश्चीरैरिति भानु० । तथा सति पटच्चरबद्ध इति स्यात् । इष्टकासु स्थिता ये शुष्कपल्लवानां विष्टराः संस्तरास्तैरनुमिता विभाविताः पथिकजनानां विश्रामा येषु । विश्रान्ता ये कार्पटिका रक्ताम्बरा यात्रिका वा तैः प्रस्फोटिता विधूता या चरणधूलिस्तया धूसराणि मलिनानि किसलयानि तैर्लाञ्छित उपकण्ठस्तीरप्रान्तभागो येषां तैः । पत्राणां संकरेण मिश्रणेनासुरभीकृतानि कषायितान्यत एवाशिशिराणि कोष्णानि पङ्किलानि कलुषाणि विवर्णान्यसुवर्णान्यस्वादूनि कटूनि च जलानि येषां तैः । व्रततिग्रन्थिभिः । चतुर्षु प्रान्तेषु ग्रन्थीन्दत्त्वेत्यर्थः । ग्रथिता या पर्णपुट्युक्तास्तृणपूल्यस्ता एव चिह्नानि तैरनुमातुं योग्यैः । पथिका हि रज्जुपात्राद्यभावे तृणनिर्मितविस्तृतपुलीनामुपरि पर्णपुटानि निधाय लता रज्जूकृत्य तत्साहाय्येन जलमुद्धरन्तीति प्रसिद्धम् । पुनश्च शुष्कगिरिनदिकाभिर्विषमीकृतमुन्नतानतीकृतमन्तरालं मध्यदेशो यस्यास्तया । नदिका विशेषयति । **मध्विति**–कुञ्जका निकुञ्जस्तेषां लताजालकैर्जटिलीकृतानि व्याप्तानि सैकतानि पुलिनानि यासां ताभिः । अध्वगाः पान्थास्तैरुत्खाता वालुकासु कूपका इ० । कुक्कुटकुलानि कृकवाकुसमूहाः कौलेयकाः कुक्कुरास्तेषां रटितेनारावेणानुमीयमाना संभाव्यमानाः गुल्मगहने लतावृक्षपिहितस्थाने ग्रामटिकाः क्षुद्रग्रामाः । स्वल्पार्थे टी ततः स्वार्थे कः यस्याम् । बिम्बस्यारुणातपस्य विसरो यस्मिन् । कीदृशे प्रदेश इत्याह । **निःशाखीति**–निःशाखीकृताः । अरण्यावासिभिरिति शेषः । कदम्बादयो बहुला येषु । एवंविधैः पादपैः । ऊर्ध्वस्थिताः प्ररोहा नवाङ्कुरा येषां तादृशा ये स्थूलाः स्थाणवः स्तम्बास्तेषां मूलग्रन्थिभिः शिफाभिर्जटिलानि व्याप्तानि तैः । हरितालं धातुभेदस्त-

---

[1] जरत्कर्पट. स्फोटित. [2] इष्टकाचित. [3] प्रस्फुटित स्फोटित. [4] तृणोलुपपुलाक. [5] कुब्जक, [6] ग्रामयाऽसन्ध्या. [8] ऊर्ध्वीकृतप्ररोहस्थूलस्थितस्थाणु ०धूलि अर्धोनदूधप्ररोहन्मूलस्थूलस्थाणुग्रन्थि० [9] विटप नपि-दल, विटपरचित.

विपाकपाण्डुभिः फलिनैः[1] प्रियङ्गुप्रायैरटवीक्षेत्रैर्विरलीकृतवनप्रदेशे चिरप्ररूढस्य रक्तचन्दनतरोरुपरि बद्धं सरसपिशितपिण्डनिभैरलक्तकैरभिनवशोणितारुणेन रक्तचन्दनरसेन चार्द्र[2] जिह्वालतालोहिनीभी रक्तपताकाभिः केशकलापकान्तिना च कृष्णचामरावचूलेन प्रत्यग्रविशसितानां जीवानामिवावयवैरुपरचितदण्डमण्डनं परि[3]णतवराटकघटितबुद्बुदार्धचन्द्रखण्डखचितं सुतमहिषरक्षणावतीर्णदिनकरावतारितशशिनेव विराजितशिखरं, दोलायितशृङ्गसङ्गिलोहशृङ्खलावलम्बमानघर्घररवघोरघण्टया च घटितकेसरिसटारुचिरचामरया काञ्चनत्रिशूलिकयालिखितनभःस्थलमितस्ततः पथिकपुरुषोपहारमार्गमिवालोकयन्तं महान्तं रक्तध्वजं दूरत एव ददर्श ।

तदभिमुखश्च किंचिदध्वानं गत्वा केतकीसूचिखण्डपाण्डुरेण वनद्विरददन्तकपाटेन परिवृतां, लोहतोरणेन च रक्तचामरावलिपरिकरां कालायसदर्प-

---

पक्ववेणुविटपिनो वंशवृक्षास्तेषां पटलैः समूहैर्विरचिता वृत्तिरावरणं येषां तैः । मृगभयात्कृतास्तृणपुरुषास्तृणनिर्मितपुरुषाकृतयो येषु ! विपाकेन परिणामेन पाण्डुभिः पिशङ्गैः । एवं किरातेपि वर्णनम्–‘ अमी पृथुस्तम्बभृतः पिशङ्गतां गता विपाकेन फलस्य शालयः ’ इत्या० । फलिनैः फलवद्भिः । ‘ फलबर्हाभ्यामिनच् ’ इति मतुबर्थे इनच्प्रत्ययः । प्रियङ्गुलताः प्रायो बाहुल्येन येषु तैः । अटवीक्षेत्रैर्वनकेदारैश्च । विरलीकृतः संकोचं प्रापितो यो वनप्रदेशस्तस्मिन् । अथ रक्तध्वजविशेषणानि । **सरसेति**–सरसं यत्पिशितं मांसं तस्य पिण्डसदृशैः । अलक्तकैर्यावकपङ्कैः । जिह्वा एव लता तद्वल्लोहिनीभी रक्ताभिः । कृष्णचामरमेवावचूलमधोलम्बिकलापं यस्य तेन । ‘ अस्योच्चूडावचूडाख्यावूर्ध्वाधोमुखचूडकौ ’ इति ध्वजाङ्गेषु हलायुधः । प्रत्यग्रविशसितानामभिनवहतानाम् । **परिणतेति**––परिणताः परिपक्का वराटकाः पद्मबीजानि तैः तैर्घटितो बुद्बुदो बुद्बुदाकारपुञ्जार्धचन्द्रखण्डश्च ताभ्यां खचितं व्याप्तम् । परिणद्धेति पाठे परिणद्धाः परितो बद्धा ये वराटकाः कपर्दकास्तैः इत्यादि । शिखरस्थकृष्णरक्तश्वेतादिखण्डयोगादुत्प्रेक्षते । **सुतेति**–सुतस्य निजपुत्रस्य यमस्य महिषरक्षणार्थमवतीर्णनाथः स्वयमागतेन दिनकरेणावतारितो यः शशी तेनेव । दोलायितेतस्ततश्चलनां प्राप्ता या शृङ्गसङ्गिन्यग्रासक्ता लोहशृङ्खला तत्रावलम्बमाना घर्घररवा घण्टा यस्यां सा तया । घटितं लिखितमत्युच्चतया स्पृष्टं गगनं येन तम् । पथिकपुरुषाणामध्वनीनजनानामुपहारमार्गं बलिपन्थानामिव । **तदभिमुखश्चेति**–तदभिमुखश्च किंचिदध्वानं गत्वा चण्डिकामपश्यदिति विदूरस्थेन सन्दर्भः । अथ चण्डिकां विशेषयन्नाह । **केतकीति**–केतक्याः सूचीनां शिखानां खण्डः समूहस्तद्वत्पाण्डुरेण । वनद्विरददन्तनिर्मितकपाटेनावरेण परिवृताम् । लोहनिर्मितेन तोरणेन सनाथीकृतद्वारदेशाम् । कथंभूतेन । रक्तचामरा-

---

१ फलितै. २ आर्द्रजिह्वाः ३ हाटकघटितबुद्बुदपुटार्धचन्द्र.

णमण्डलमालां शबरमुखमालामिव कपिलकेशभीषणां बिभ्राणेन सनाथीकृतद्वारदेशाम् । अभिमुखप्रतिष्ठितेन च विनिहितै[1]रक्तचन्दनहस्तकतया रुधिरारुणयमकरतलास्फालितेनेव शोणित[2]लवलोभलोलशिवालिह्यमानलोहितलोचनेन लोह[3]महिषेणाध्यासिताञ्जनशिलावेदिकां, क्वचिद्रक्तोत्पलैः शबरनिपातितानां वनमहिषाणामिव लोचनैः क्वचिदगस्ति[4]कुड्मलैः केसरिणामिव करजैः क्वचित्किंशुककुसुमकुड्मलैः शार्दूलानामिव सरुधिरैर्नखरैः कृतपुण्यपुष्पप्रकरा[5]म्, अन्यत्राङ्कुरितामिव कुटिलहरिणविषाणकोटिकूटैः पल्लवितामिव सरसजिह्वाच्छेदशतैः कुसुमितामिव रक्तनयनसहस्रैः फलितामिव मुण्डमण्डलैरुपहारहिंसां दर्शयन्तीं, शाखान्तरालनिरन्तरनिलीनरक्तकुक्कुटकुलैश्च भयादकालदर्शितकुसुमस्तबकैरिव रक्ताशोकविटपैर्विभूषिताङ्गणां, बलिरुधिरपानतृष्णया[6] समागतैश्च वेतालैरिव तालैर्दीयमानफलमुण्डोपहारां, शङ्काज्वरकम्पितैरिव कदलिकावनैर्भयोत्कण्टकितैरिव श्रीफलतरुखण्डैस्त्रासोर्ध्वकेशैरिव खर्जूरवनैः समन्ताद्गहनीकृतां, विदलित[7]वनकरिकुम्भविगलितरक्तमुक्ताफलानि नवरुधिरारुणबलिसिक्थलुब्धमुग्धकृकवाकुग्रस्तमुक्तानि विकिरद्भिरम्बिकापरिग्रहदुर्ललितैः क्रीडद्भिः केसरिकिशोरकैरशून्योद्देशां, प्रभूतरुधिरदर्शनोद्भूतमू-

णामावलिः पंक्तिः सैव परिकरो यस्या एवंविधाम् । कालं च तदयश्च कालायसं लोहम् । अनोश्मायः सरसां जातिसंज्ञयोः इति टच् । तस्य दर्पणमण्डलमालां बिभ्राणेन । अयोदर्पणस्य श्यामत्वाच्चामराणां च रक्तत्वादुत्प्रेक्षते शबरेति । शबराणां मुखानि श्यामानि केशाश्च पिङ्गा अत उपमानोपमेयसाम्यम् । अथ च लोहमयेन महिषेण अध्यासिता कृष्णवर्णशिलावेदिका यस्याः । महिषं वर्णयति–चण्डिकाया अभिमुखं प्रतिष्ठितेन स्थापितेन । हस्तका हस्तचिह्नानि । हस्त इव प्रतिकृतिः हस्तकः । इवे प्रतिकृतौ इतिकन् । रुधिरेणारुणं यद्यमस्य करतलं तेनास्फालितेन परामृष्टेनेव । अगस्तिर्वृक्षविशेषः करजैर्नखरैः । कृतः पुण्यः पुष्पाणां प्रकार उपहारो यस्याः । पुनश्चोपहारार्थं या हिंसा, बलिविशसनं तां दर्शयन्तीम् । हिंसाचिह्नान्याह–अङ्कुरितामित्यादिना । ०कोटयोग्राणि तेषां कूटानि राशयः । **बलीति**– कृष्णत्वसाम्यद्बलेरुपहारस्य रुधिरपानलोभेन समागतैर्वेतालैर्भूतविशेषैरिव तालैर्दीयमानः फलान्येव मुण्डानि तेषामुपहारो यस्यै । **विदलितेति**–विदलिता विदारिता ये वनकरिकुम्भा इ० । नवरुधिरेणारुणा ये बलिसिक्था भक्तकणास्तत्र लुब्धा ये मुग्धा विवेकाक्षमाः कृतवाकवश्चरणायुधास्तैरादौ ग्रस्तानि पुश्चान्मुक्तानि । अम्बिकया भैरव्या यः परिग्रहस्तेन दुर्ललितैरप्रतिहतसंचारैरित्यर्थः । क्षतजं

---

[1] रक्तचन्दननिहित. [2] नव. [3] लोहित. [4] अगस्त्यतरु, अगास्तिकुसुम. [5] प्रकरोपहाराम्. [6] तृष्णासमागतैः. [7] वमकरि—कुल—कुम्भविदालितमुक्ताफलानि रुधिरारुणानि बलि०

छोपतितेनेव प्रतिबिम्बितेनास्ततताम्रेण सवित्रा ताम्रतरीकृतैः[1] क्षतजजलप्रवाहैः पिच्छिलीकृताजिराम्, अवलम्बमानदीपधूमै[2]रक्तांशुकेन ग्रथितशिखिगलवलयावलिना[3] पिष्टपिण्डपाण्डुरितघण्टामाल[4]भारिणा त्रापुषसिंहमुखमध्यस्थितस्थूललोहकण्टकं[5] दत्तदन्तदण्डार्गलं लसत्[6]पीतनीललोहितदर्पण[7]स्फुरितबुद्बुदमालं कपाटपट्टद्वयं दधानेन गर्भगृहद्वारदेशेन दीप्यमानाम्, अन्तःपिण्डिकापीठपातिभिश्च सर्वपशुजीवितैरिव शरणमुपागतैरलक्तककर्पटैरविरहितचरणमूलां, पतितकृष्णचामरप्रतिबिम्बानां च शिरश्छेदलग्नकेशजालैकानामिव[9] परशु[10]पट्टिशप्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणां प्रभाभिर्बद्धबहलान्धकारतया पाताल[11]गृहवासिनीमिवोपलक्ष्यमाणां, रक्तचन्दनखचितस्फुरत्फलपल्लवकलितैश्च बिल्वपत्रदामभिर्बालकमुण्डप्रालम्बैरिव कृतमण्डनां[12], शोणितताम्रकदम्बस्तबककृतार्चनैश्च पशू[13]पहारपटहपटुरटितरसोल्लसितरोमा-

रक्तं तदेव जलं तस्य प्रवाहैः पिच्छिलीकृतं चिक्कणीकृतमजिरं प्राङ्गणं यस्याः । गर्भगृहं मध्यावासस्तस्य यो द्वारदेशस्तेन दीप्यमानां शोभमानाम् । अथ द्वारदेशं विशिनष्टि—अवलम्बमाना दीपा धूमा अगुरुचन्दनाद्युत्था रक्तांशुकानिच यस्मिन् । अवलम्बमानानि दीपानां धूमै रक्तानि रञ्जितान्यंशुकानि यस्मिन्निति वा । पिष्टपिण्डेन पाण्डुरिता या घना दृढाः । ‘ घनः सान्द्रे दृढे दार्ढ्ये ’ इति हैमः । घण्टास्तासां मालां बिभर्तीत्येवंशीलेन । मालास्य विद्यते तेनेति वा । इष्टकेष्टीकामालानां चिततूलभारिषु । इति पूर्वपदह्रस्वः त्रापुषस्त्रपु वङ्गं सीसकं वा तन्निर्मितः । अणि षुगागमः । यः सिंहस्तस्य मुखमध्यस्थिता लोहकण्टका यस्मिन् । दत्ता हस्तिनो दन्तदण्ड एवार्गला यस्मिन् । **लसदिति**—लसन्ती पीतनीललोहितानां दर्पणेभ्यः स्फुरितानां लोहिता दर्पणेभ्यः स्फुरिता इति० वा । बुद्बुदानां बुद्बुदाकारपुञ्जानां कपाटप्रान्ते शोभार्थं स्थितानां माला यस्मिन् । **अन्तरिति**—अलक्तकपटैर्यावकरसरक्तपटैरविरहितचरणमूलाम् । तत्र हतपश्वादीनां रुधिरसम्बन्धवशादुत्प्रेक्षते—अन्तःपिण्डिकापीठे पतन्तीत्येवंशीलैः शरणमुपागतैः सर्वपशूनां जीवितैरिवेति । पुनश्च **पातालेति** । केन हेतुनेत्याह—पतितेति—पतितानि कृष्णानां चामराणां प्रतिबिम्बानि येषु । अत एव शिर इति । पट्टिशः—‘पट्टिशो लोहदण्डो यस्तीक्ष्णधारः क्षुरोपमः’ । इति वैजयन्ती । जीवानां विशसनं मारणं तस्य शस्त्राणां प्रभाभिर्बद्धेत्या० । **रक्तेति**—रक्तचन्दनेन खचितानि लिप्तानि स्फुरन्ति फलानि पल्लवाश्च तैः कलितैः । रक्तचन्दनाक्तफलबालकमुण्डसाम्यादाह बालकेति । प्रालम्बं कण्ठादृजुलम्बिनी माला । **शोणितेति**—शोणितलोहितनीपगुच्छानां रोमोद्गमसादृश्यादाह—पशूनामुपहारे बलिदाने पटहानां यत्पटु रटितं तस्य यो रस आस्वादनं श्रवणमित्यर्थस्तेनोल्लसिता रोमाञ्चा येषाम् ० । पुनश्च कीदृशीं—महाकालस्य रुद्रस्याभिसारिका तस्या वेष-

---

१ अन्तरीकृतैः. २ धूप. ३ वलयावलम्बिना. ४ मालाधारिणा. ५ लोहककण्टकदत्त-र्गल गलत्पीत०. ६ गलत्. ७ तर्पण. ८ ०पुटैः ०रक्त. ९ कलापानाम्. १० असिपरशु. ११ पातालगुहा. १२ मण्डलाम्. १३ अविरतपशूपहारपटहपटुरचितरसोत्तम्भितरोमाञ्चैः.

चैरिवाङ्गैः क्रूरतामुद्वहन्तीं, चारुचामीकरपट्टप्रावृतेन च ललाटेन शबरसुन्दरीरचितसिन्दूरतिलकबिन्दुना दाडिमकुसुमकर्णपूरप्रभासेकलोहितायमानकपोलभित्तिना रुधिरताम्बूलारुणिताधरपुटेन भृकुटिकुटिलभ्रुणा रक्तनयनेन[1] मुखेन कुसुम्भपाटलितदुकूल[2]कलितया च देहलतया महाकालाभिसारिकावेषविभ्रमं बिभ्रतीं, संपिण्डितनीलगुग्गुलुधूपधूमारुणीकृताभिश्च प्रचलन्तीभिर्गर्भगृहदीपिकालताभिरङ्गुलीभिरिव महिषासुरशोणितलवालोहिनीभिः स्कन्धपीठकण्डूयनचलितत्रिशूलदण्डकृतापराधं वनमाहिषमिव तर्जयन्तीं, प्रलम्बकूर्च[3]धरैश्छागैरपि धृतव्रतैरिव स्फुरदधरपुटैराखुभिरपि, जपपरैरिव, कृष्णाजिनप्रावृताङ्गैः कुरङ्गैरपि, प्रतिशयितैरिव ज्वलितलोहितमूर्धरत्नरश्मिभिः कृष्णसर्पैरपि शिरोधृतमणिदीपकैरिवाराध्यमानां, सर्वतः कठोरवायसगणेन च रटता[4] स्तुतिपरेणेव स्तूयमानां, स्थूलस्थूलैः शिराजालकैर्गोधा[5]गोलिकाकृकलासकुलैरिव दग्धस्थाण्वाशङ्कया समारूढैर्गवाक्षितेना[6]लक्ष्मीस-

---

विभ्रमं नेपथ्यविलासं बिभ्रतीं दधानाम् । एतदेवोपपादयन्नाह । **चार्विति**–चारुर्यश्चामीकरस्य सुवर्णस्य पट्टस्तेन प्रावृतेनाच्छादितेन । शबरसुन्दरीभिर्भिल्लस्त्रीभी रचितः सिन्दूरं नागजं तस्य बिन्दुर्यस्मिंस्तेन ललाटेन । अथ च मुखेन । कीदृशेन । **दाडिमेति**–दाडिमकुसुममेव कर्णपूरस्तस्य प्रभायाः सेकेन लोहितायमाना कपोलभित्तिर्यस्य तेन । भृकुटिर्ललाटसंकोचस्तेन कुटिले भ्रुवौ यस्मिन् । कलितया व्याप्तया । **संपिण्डितेति**–संपिण्डितः पुञ्जीकृतो यो नीलगुग्गुलुधूपश्च तयोर्धूमस्तेनारुणीकृताभिः वायुवशात्प्रचलन्तीभिः गर्भगृहे या दीपिकास्ता एव पृथुत्वविततत्वसाम्याल्लतास्ताभिः । स्कन्धपीठस्य कण्डूयनेन चलितो यस्त्रिशूलदण्डस्तेन कृतापराधं वनमहिषमिव तर्जयन्तीम् । दीपिकानां रक्तत्वचञ्चलत्वसाम्यादुत्प्रेक्षते अङ्गुलीभिरिति । भयोत्पादनार्थं च महिषेति । आयतनस्यारण्यान्तर्गतत्वाद्वनमहिषप्रवेशसम्भवः । **प्रलम्बेति**–प्रलम्बानि कूर्चाणि श्मश्रूणि येषां तैश्छागैरजैः । **स्फुरदिति**–अयं मूषकाणां स्वभावः । आखुभिर्मूषिकैः । कृष्णाजिनं कृष्णवर्णं चर्म । पक्षे कृष्णसागरमृगचर्म । नैसर्गिकं व्रतप्राप्तं च तेन प्रावृताङ्गैः । प्रतिशयितैः कृतप्रतिशयनैरिव । अभीष्टसिद्ध्यर्थमनिष्टप्रत्यादेशाय वा स्नानपानभोजनादिवर्जनपूर्वकः देवतानां पुरतः स्वापः प्रतिशयनम् । कठोरः कर्कशस्वरो वायसगणस्तेन । जरन्वृद्धो यो द्रविडधार्मिकस्तेनाधिष्ठितां च । **स्थूलेति**–इतो द्रविडधार्मिकविशेषणानि । स्थूलस्थूलैरन्योन्यापेक्षयाधिकाधिकस्थूलैः शिराजालकैर्गवाक्षितेन जालमयीभूतेन । तत्तत्स्थानभिन्नभिन्नस्थौल्यसाम्यात्तद्द्रविडधार्मिकदेहस्य कार्श्यादाह दग्धेति–गोधा निहाका गोलिका पल्ली कृकलासः सरटः । एतेषां कुलैः समूहैरिव । अलक्ष्म्या समुत्खातानि मूलत उच्छिन्नानि लक्षणानि शुभचिह्नानि

---

१ बभ्रुणा, बभ्रुनयनेन. २ मुखदुकूल. ३ प्रबल. ४ रुवता. ५ गृहगोधिका, गोधारगोधिका. ६ लक्ष्मी.

मुत्खातलक्षणस्थानैरिव विस्फोटव्रणबिन्दुभिः कल्माषितसकलशरीरेण कर्णावतंससंस्थापितया च चूडया रुद्राक्षमालिकामिव दधानेन, अम्बिकापादपतनश्यामललाटवर्धमानार्बुदेन[1] कुवादिदत्तसिद्धाञ्जनस्फुटितैकलोचनतया त्रिकालमितरलोचनाञ्जनदानादरश्लक्ष्णीकृतदारुशलाकेन प्रत्यहं कटुकालाबुस्वेदप्रारब्धदन्तुरताप्रतीकारेण कथंचिदस्थानदत्तेष्टकाप्रहारतया शुष्कैक[2]भुजोपशान्तमर्दनव्यसनेन, उपर्युपर्यविश्रान्तकटुकवर्तिप्रयोगवर्धिततिमिरेणाश्मभेदसंगृहीतवराहदंष्ट्रेण, इङ्गुदीकोशकृतौषधाञ्जनसंग्रहेण सूचीस्यूताशिरासंकोचितवामकराङ्गुलिना कौशेयककोषावरणक्षतिव्रणितचरणाङ्गुष्ठकेनासम्यक्कृतरसायनानीताकालज्वरेण जरांगतेनापि दक्षिणापथाधिराज्यवरप्रार्थनाकदर्थितदुर्गेण दुःशिक्षितश्रमणा[3]दिष्टतिलकाबद्धविभवप्रत्याशेन हरितपत्ररसाङ्गारमषीमलिनशम्बूकवाहिना पट्टिकालिखितदुर्गास्तोत्रेण धूमरक्तालक्तकाक्षरतालपत्रकुहकर्तन्त्र[4]मन्त्रपुस्तिका-

---

सामुद्रकोक्तानि तेषां स्थानैरिव विस्फोटाः पिटकास्तेषां व्रणचिह्नैः। कल्माषितं चित्रितम्। **अम्बिकेति**-अम्बिटकापादपतनेन श्यामले ललाटे वर्धमानोऽर्बुदो मांसकीलो यस्य। कुत्सितो वादी कुवादी तेन दत्तं सिद्धाञ्जनमद्भुतगुणावहं नेत्रौषधं तेन स्फुटितमेकं लोचनं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया। त्रिकालमितरलोचनेऽञ्जनस्य न तु सिद्धाञ्जनस्य दाने प्रक्षेपे य आदरस्तेन श्लक्ष्णीकृता तनुतां नीता दारुशलाका येन। कटुकं यदलाबु तुम्बीफलं तस्य स्वेदेन निर्यासेन प्रारब्धो दन्तुरताया उन्नतदन्ततायाः प्रतीकारो येन। कथंचिदिति-'आमवातजडीकृतदेहस्य तैलमर्दनानन्तरं कारञ्जाग्नितप्तेष्टिकानां प्रहारः क्रियते। तमधिकृत्याह-**अस्थानेति**-यत्राभितप्तेष्टिकाप्रहार उक्तो नास्ति तस्मिन्नङ्गे अत एवास्थाने दत्तो य इष्टिकाप्रहारस्तस्य भावस्तत्ता तया। **शुष्केति**-अचिकित्सित एकस्मिन्भुजे उपशान्तं निष्ठाप्राप्तं मर्दनव्यसनं यस्य स तेन' इ. भानु०। उपर्युपर्यधिकाधिकं यः कटुकवर्तिप्रयोगः कटुद्रव्यघटितवर्तिकासेवनं तेन वर्धितं तिमिरं दृष्टिविघाती कष्टसाध्यो नेत्ररोगभेदो येन। तदुक्तं योगरत्नाकरे-तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलं गतः। रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिंगनाश इति क्वचित्॥ तिमिरं नेत्ररोगेषु कष्टं तद्यत्नतो हरेत्। इति। अश्मभेदार्थं संगृहीता वराहदंष्ट्रा येन। इङ्गुदीकोषेषु इङ्गुदीफलगर्भेषु कृत औषधानामञ्जनस्य च संग्रहो येन। कौशेयकस्य कृमिकोशोत्थस्य कोषः पेशी तया यदावरणं तेन या क्षतिः संघृष्टिस्तया व्रणितश्चरणाङ्गुष्ठो यस्य। असम्यगयथाविधिकृतेन रसायनेन पारदप्रयोगेणानीतोऽकालज्वरो येन। जरामृत्युराहित्यार्थं पारदग्रहणम्। तस्य लोभातिशयं प्रदर्शयन्नाह जरामिति। दाक्षिणापथो दक्षिणदेशस्तस्याधिराज्यस्य वरप्रार्थनया कदर्थिताऽसदुपासनेन पीडिता दुर्गा येन। दुष्टं शिक्षितं यस्य तेन श्रमणेन भिक्षुनादिष्टो यस्तिलकः सिद्धिदस्तत्राबद्धा विभवस्यैश्वर्यस्य प्रत्याशा येन। हरितपत्ररसेन कृता याङ्गारस्य मषी तया मलिनं कृष्णं शम्बूकं जलशुक्तिकां वहतीति तेन। **धूमेति**-धूमेन रक्तान्यलक्तकस्याक्षराणि येष्वेवंविधानि तालपत्राणि तेषां कुहकमिन्द्रजालं तन्त्रं विद्याभेदो मन्त्रा देवादीनां

---

१ बुद्बुदेन. २ कथंचिच्छुष्कः ३ श्रवण. ४ तन्त्रयन्त्रमन्त्र.

संग्राहिणा जीर्णमहापाशुपतोपदेशलिखितमहाकालमतेनाविर्भूतनिधिवादव्याधिनासंजातधातुवादवायुना लग्नासुरविवरप्रवेशपिशाचेन प्रवृत्तयक्षकन्यकाकामित्वमनोरथव्यामोहेन वर्धितान्तर्धानमन्त्र[1]साधनसंग्रहेण श्रीपर्वताश्चर्यवार्तासहस्राभिज्ञेनासकृदभिमन्त्रितसिद्धार्थकप्रहतिप्रधावितैः पिशाचगृहीतकैः करतलताडनचिपिटी[2]कृतश्रवणपुटेना[3]विमुक्तशैवाभिमानेन दुर्गृहीतालाबुवीणावादनोद्वेजितपथिकपरिहृतेन दिवसमेव मशककणितानुकारि किमपि कम्पितोत्तमाङ्गं गायता स्वदेशभाषानिबद्धभागीरथीभक्तिस्तोत्रनर्तकेन गृहीततुरगब्रह्मचर्यतयान्यदेशागतोषितासु जरत्प्रव्राजितासु बहुकृत्वः संप्रयुक्तस्त्रीवशीकरणचूर्णेनातिरोषणतया कदाचिद्दुर्न्यस्ता[4]ष्टपुष्पिकापातोत्पादितक्रोधेन चण्डिकामपि मुखभङ्गिविकारैर्भृशमुपहसता कदाचिन्निवार्यमाणावास[5]रुषिताध्वगारब्धबहुबाहुयुद्धपातभग्नपृष्ठकेन कदा[6]चित्कृतापराधबालकपलायनामर्षपश्चात्प्रधावित-

---

साधनक्षमाः शावरमन्त्रास्तेषां पुस्तिकास्तासां संग्राहिणा । जीर्णो यः पाशुपतः शैवस्तस्योपदेशेन लिखितं महाकालमतं शिवमतं येन । जीर्णश्चिरकालिनो यः पाशुपतोपदेशो मनुष्यरुधिरेण होमप्रतिपादकशिक्षा तेन' इत्यादि । एतेन केवलं वाममार्गोपादेष्टृत्वं सूचितम्' इ. भानु० । आविर्भूतः 'अनेन साधनेन निधिलाभो भवेत्' इति वाद एव व्याधिर्यस्य तेन । संजातः 'अनेन प्रयोगेण ताम्रमपि सुवर्णं भवेत्' इति वाद एव वायुर्वातुलता यस्य स तेन । लग्नोऽसुरविवरं पातालं तत्र प्रवेशलक्षणः पिशाचो यस्य । **प्रवृत्तेति**-प्रवृत्तो यो यक्षकन्यासु कामित्वमनोरथो भोगाभिलाषविशेषस्तेन व्यामोहो मतिभ्रमो यस्य । **असकृदिति**-वारंवारमभिमन्त्रिता मन्त्रैः संस्कृता ये सिद्धार्थकाः सर्षपास्तेषां प्रहत्य प्रक्षेपेण प्रधावितैः पिशाचगृहीतकैर्भूताविष्टैः करतलताडनेन चिपिटीकृतमवताटीकृतं श्रवणपुटं यस्य । **दुरिति**-दुर्गृहीताऽयथावद्गृहीता यालाबुवीणा इ० । **स्वदेश इति**०-भक्तिस्तोत्रं तेन । तद्गायनपूर्वकमित्यर्थः । नर्तकेन नृत्यं कुर्वता । **गृहीतेति**-गृहीतं तुरगस्येव । प्रतिबन्धान्नतु वैराग्यादित्यर्थः । वैराग्यं येन तद्भावस्तत्ता तया धृतकपाटब्रह्मचर्यतया । अन्यदेशादागताश्च ता उषिताः कृतवासाश्च तासु । **अतीति**-अष्टानां कुमुदादीनां समाहारोष्टपुष्पी । अनिर्णीतसंज्ञकत्वाद्द्विगुः । अज्ञातार्थे कन् । दुर्न्यस्ताया यथास्थानेऽस्थापिताया अष्टपुष्पिकायाः पातेनान्यजनकृतेनोत्पादितः क्रोधो यस्य । 'अष्टपुष्पी सोलिका' इति भानु० । कदाचिन्निवार्यमाणो य आवासो वसतिस्थानं तेन रुषिता येऽध्वगास्तैरित्या० । **कृतेति**-पलायनेनामर्षः क्रोधः । निपातेनोपले स्फुटितं यच्छिरःकपालं तेन भुग्ना वक्रा ग्रीवा यस्य ।

---

[1] मन्त्रसंग्रहेण. [2] निबिडीकृत. [3] श्रवणनासापुटेनाप्ययुक्त. [4] आखुपुष्पिका. [5] आवासेन. [6] कदाचिदनवरतभुजाशिखरलोहिना शिरःकम्पनवक्रितग्रीवेण.

स्खलिताधोमुखनिपातोपलस्फुटितशिरःकपालभुग्नग्रीवेण कदाचिज्जनपदकृतनवागतापरधार्मिकादरमत्सरोद्बद्धात्मना निःसंस्कारतया यत्किंचनकारिणा खञ्जतया मन्दं मन्दं संचारिणा बधिरतया संज्ञाव्यवहारिणा रात्र्यन्धतया दिवाविहारिणा लम्बोदरतया प्रभूताहारिणानकेशः फलपातनकुपितवानरनखोल्लेखच्छिद्रितनासापुटेन बहुशः कुसुमावचयचलितभ्रमरसहस्रदंशशीर्णीकृत[1]शरीरेण सहस्रशः शयनीकृतासंस्कृतशून्यदेवकुलकालसर्पदष्टेन शतशः श्रीफलतरुशिखरच्युतिचूर्णितोत्तमाङ्गेनासकृदुत्सन्नदेवमातृगृहवास्यृक्षनखजर्जरितकपोलेन सर्वदा वसन्तक्रीडिना जनेनोत्क्षिप्तखण्डखट्वारोपितवृद्धदासीविवाहप्राप्तविडम्बनेनानेकायतनप्रतिशयितनिष्फलोत्थानेन दौस्थित्यमपि विविधव्याधिपरिवृत्तं स्वकुटुम्बमिवोद्वहता मूर्खतामपि बहुव्यसनानुगतां प्रसूतानेकापत्यामिव दर्शयता क्रोधमप्यनेकदण्डाघातनिर्मितबहुगात्रगण्डकं[2] फलितमिव प्रकाशयता क्लेशमपि सर्वावयवज्वलितदीपिकादाहव्रणविभावितं बहुमुखमिव प्रकटयता परिभवमपि निष्कारणाक्रुष्टजनपददत्तपदाकृष्टिशतं[3] सप्रवाहमिव दधानेन शुष्कवनलतानिर्मितवृहत्कुसुमकरण्डकेन वेणुलतारचितपुष्पपातनाङ्कुशिकेन क्षणमप्यमुक्तकालकम्बलखण्डखोलेन[4] जरद्द्रडधार्मिकेणाधिष्ठितां, चण्डिकामपश्यत् । तस्यामेव च वासमरचयत् ।

णोद्बद्धः स्वव्यापादनार्थमित्यर्थः । आत्मा येन । निःसंस्कारतया शास्त्रस्यापरिशीलनात् । यत्किंचनकारिणा अविहितकारिणा । खञ्जतया खोडतया । संज्ञाभिर्हस्तचालनादिक्रियाभिः व्यवहारिणा व्यवहरणशीलेन । दिवा दिवसे विहारिणा चेष्टमानेन । नखोल्लेखेन नखक्षत्या इ० । कुसुमावचये चलितं यद्भ्रमरसहस्रं तस्य दंशैः शिर्णीकृतं शरीरं यस्य । शयनीकृतानि शयनस्थानीकृतान्यसंस्कृतानि मार्जनादिक्रिययाऽशोधितानि शून्यानि देवकुलानि देवतायतनानि तेषु ये कालसर्पास्तैर्दष्टेन । श्रीफलस्य तरुशिखराच्च्युतिः इ० । **असकृदिति**–उत्सन्नमुद्वसं यद्देवमातृगृहं तत्र वसन्तीति वासिन ऋक्षा भल्लूकास्तैर्जर्जरितो बहुशः क्षतः कपोलो यस्य । खण्डा भग्ना खट्वा । **अनेकेति**–अनेकेष्वायतनेषु देवतागृहेषु यानि प्रतिशयितान्यभीष्टसिद्धयशुभज्ञानाद्यर्थं स्वप्नोपलम्भायेतरव्यापारवर्जं देवतापुरतः स्वापास्तेभ्यो निष्फलमुत्थानं यस्य । दुःस्थितेर्भावो दौःस्थित्यम् । मूर्खताया व्यसनजनकत्वादाह । **प्रसूतेति**–अनेके ये दण्डाघातास्तैर्निर्मिता बहुषु गात्रेषु गण्डका पिटका यस्य । सर्वेष्ववयवेषु ज्वलितो दीपिकानामिव दाहो येषां तादृशव्रणैर्विभावितम् । परिभवं तिरस्कारम् । निष्कारणमाक्रुष्टा अधिक्षिप्ता ये जनपदास्तैर्दत्तं पदाकृष्टिशतं पदप्रहारशतम् । ०पुष्पपातनार्थमङ्कुशिका येन । अमुक्ता कालकम्बलस्य

---

[1] असारीकृत. [2] गण्डूकम् [3] शतसंप्रवाहम्. [4] लोलेन.

अथावतीर्य तुरगात्प्रविश्य भक्तिप्रवणेन चेतसा तां प्रणनाम । कृतप्रदक्षिणश्च पुनः प्रणम्य [1]प्रशान्तोद्देशदर्शनकुतूहलेन परिभ्रमन्नुच्चैराराटन्तमाक्रोशन्तं च कुपितं द्रविडधार्मिकमेकदेशे ददर्श । दृष्ट्वा च कादम्बरीविरहोत्कण्ठोद्वेगदूयमानोपि सुचिरं जहास । न्यवारयच्च तेन सार्धं [2]संरब्धकलहानुपहसतः स्वसैनिकान् । उपसान्त्वनैश्च कथमपि प्रियालापशतानुनयैः प्रशममुपनीय क्रमेण जन्मभूमिं जातिं विद्यां च कलत्रमपत्यानि विभवं वयःप्रमाणं प्रव्रज्यायाश्च कारणं स्वयमेव पप्रच्छ । पृष्टश्चासाववर्णयदात्मानम् । अतीतस्वशौर्यरूपविभववर्णनवाचालेन तेन सुतरामरज्यत राजपुत्रः । विरहातुरहृदयस्य[3] विनोदनतामिवागात् । उपजातपरिचयश्चास्मै ताम्बूलमदापयत् । अस्तमुपगते च भगवति सप्तसप्तावावासितेषु यथासंपन्नपादपतलेषु राजसूनुषु शाखावसक्तत[4]पनीयपर्याणेषु क्षितितलल्लुठनपांशुलसटावधूननानुमितोत्साहेषु गृहीतकतिपयशष्पकवलेषु पीतोदकेषु स्नानार्द्रपृष्ठतया विगतश्रमेषु पुरोनिखातकुन्तयष्टिषु संयतेषु वाजिषु वाजिसमीपविरचितपर्णप्रस्तरे च दिवसगमनखिन्नपरिकल्पितयामिके सुषुप्साति सैनिकजने कृतबहुपावक[5]प्रभापीततमसि दिवस इव विराजमाने सेनानिवेशे चन्द्रापीडः परिजनेनैकदेशे संयतस्येन्द्रायुधस्य पुरः परिकल्पितं प्रतीहारनिवेदितं शयनीयमगात् । निषण्णस्य चास्य तत्क्षणमेव पस्पर्श दुःखासिका हृदयम् । अरतिगृहीतश्च विसर्जयांबभूव राजलोकम् । अतिवल्लभानपि नाललाप पार्श्वस्थान् । निमी-

---

यत्खण्डं तस्य खोला शीर्षकं येन । खोलकः पाकवल्मीकपूगकोशशिरस्त्रके । इति विश्वः । **अथेति**–भक्त्या प्रवणेन प्रह्वेण । कादम्बरीविरहेण योत्कण्ठा पर्याकुलत्वं तया य उद्वेगोऽस्वास्थ्यं तेन दूयमानोपि । प्रव्रज्या दीक्षाग्रहणं तस्याः । **विरहेति**–विनोदनतामिवागात्स इति शेषः । सप्त सप्तयः अश्वा यस्य तस्मिन् सूर्ये । यथासंपन्ना यथाप्राप्ताः । आवासितेषु गृहीतवसतिषु शाखावसक्तानि तपनीयस्य सुवर्णस्य पर्याणानि येषाम् । क्षितितले लुठनेन पांशुला सटा तस्या अवधूननं तेन, लुठनं चावधूननं च ताभ्यामिति वा अनुमित उत्साहो येषां तेषु । पुरोनिखाता याः कुन्तयष्टयः स्तम्भीभूतास्तत्र संयतेषु । दिवसगमनेन खिन्नश्च परिकल्पिताः प्रहरादिक्रमेण यामिका येन स च तस्मिन् । कृतो दीपितो यो बहुपावकस्तस्य प्रभया पीतं विनाशितं तमो येन तस्मिन् । दुःखमासते अस्यामिति दुःखासिका मनःसंतापकारिणी पर्याकुलता । दुःखरूपा असिका खड्गधेनुका इति वा । अरतिगृहीतः क्वापि विनोदनमलभमानः । जीवितस्य फलं फलभूतम् । अप-

---

[1] प्रशस्तदेवादर्शन. [2] प्रारब्ध. [3] तच्चरितमित्यधिकम्. [4] अपनीत. [5] प्रभाप्रणाशिततमसि दिवसायमाने.

लितलोचनो मुहुर्मुहुर्मनसा जगाम किंपुरुषविषयम् । अनन्यचेताः सस्मार हेमकूटस्य[1] । निष्कारणबान्धवतामचिन्तयन्महाश्वेताप्रसादानाम्[2] । जीवित[3]फलमभिललाष पुनः पुनः कादम्बरीदर्शनम् । अपगताभिमानपेशलाय नितरामस्पृहयन्मदलेखापरिचयाय । तमालिकां द्रष्टुमाचकाङ्क्ष । केयूरकागमनमुत्प्रेक्षत । हिमगृहकमपश्यत् । उष्णमायतं पुन[4]रुक्तं निशश्वास । बबन्ध चाधिकां प्रीतिं शेषहारे । पश्चात्स्थितां पुण्यभागिनीममन्यत पत्रलेखाम् । एवं चानुपजातनिद्र एव तामनयन्निशाम् । उषसि चोत्थाय तस्य जरद्द्रविडधार्मिकस्येच्छ[5]या निसृष्टैर्धनविसरैः पूरयित्वा मनोरथमभिमतमभिरमणीयेषु प्रदेशेषु निवसन्नल्पैरेवाहोभिरुज्जयिनीमाजगाम ।

आकस्मिकागमप्रहृष्टसंभ्रान्तानां पौराणामर्घकमलानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रतीच्छन्नतर्कित एवाविवेश नगरीम् । अहमहमिकया च प्रधावितादतिरभसहर्षरसविह्वलात्परिजनाद् द्वारि देव चन्द्रापीडो वर्तत इत्युपलभ्यास्य पिता निर्भरानन्दमन्दगमनो मन्दर इव क्षीरोदजलमुत्तरीयांशुकममलमागलितमाकर्षन्प्रहर्षनेत्रजलबिन्दुवर्षी मुक्तमुक्ताफलासार इव कल्पपादपः प्रत्यासन्नवर्तिभिर्जरापाण्डुमौलिभिश्चन्दनविलेपनैरनुपहतक्षौमधारिभिः[7] केयूरिभिरुष्णीषिभिः किरीटिभिः शेखरिभिर्बहुकैलासामिव बहुक्षीरोदामिव क्षितिं दर्शयद्भिः प्रतिपन्नासिवेत्रच्छत्रकेतुचामरैरनुगम्यमानो राजसहस्रैश्चरणाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम । दृष्ट्वा च पितरं दूरादेवावतीर्य वाजिनश्चूडामणिमरीचिमालिना मौलिना महीमगच्छत् । अथ प्रसारितभुजेनैह्येहीत्याहूय[9] पित्रा सुचिरं

गतो योभिमानस्तेन पेशलाय रम्याय । उत्प्रैक्षत उदपश्यत् । हिमगृहकमर्थात्स्मृत्या सन्निधापितम् । पुनरुक्तं वारंवारम् । **उषसीति** । ०इच्छयापेक्षानुरोधेन । यावदिच्छमित्यर्थः । निसृष्टैर्दत्तैर्धनविसरैर्द्रव्यराशिभिः । **आकस्मिकेति**–प्रहृष्टाश्च ते संभ्रान्ता जातसंरम्भाश्च । प्रतीच्छन् गृह्णन् । अहमहमिकया परस्परस्येर्ष्यया । अतिरभसेनातिसंरम्भेण यो हर्षरसस्तेन विह्वलादाकुलात् । उपलभ्य ज्ञात्वा । आगलितं स्वस्थानादीषद्भ्रष्टम् । स्वच्छनेत्रजलबिन्दुसाम्यादाह । **मुक्तेति**–कल्प इच्छा तत्फलकः पादपः । कल्पपादपः । शाकपार्थिवादिः । यद्वा कल्पः संकल्पितोर्थस्तस्य पादपः । जन्यजनकभावसम्बन्धे षष्ठी । अनुपहतमखण्डं क्षौमं दुकूलं तद्धारिभिः । केयूरमङ्गदं विद्यते येषां तैः । क्षौमादीनां धवलत्वादाह **बह्विति** । चूडामणेर्मरीचीनां मालास्यास्तीति तेन ।

---

१ हेमकूटम्. ०कूटस्य रम्यताम्. २ पादानाम्. ३ जीवितामिव. ४ च मुहुः. ५ स्वेच्छाविसृष्टैः अभिमतेष्वति. ७ ० धारिभिर्हारिभिः. ८ चन्द्रापीडोपि. ९ आदरादाहूय.

गाढमुपगूढः तत्कालसंनिहितानां च माने[१]नीयानां कृतनमस्कारः करे गृहीत्वा विलासवतीभवनमनीयत राज्ञा । तयापि तथैव सर्वान्तःपुरपरिवारया प्रत्युद्गम्यो[२]भिनन्दितागमनः कृतागमनमङ्गलाचारो दिग्विजयसंबद्धाभिरेव कथाभिः कंचित्कालं स्थित्वा शुकनासं द्रष्टुमाययौ । तत्राप्यमुनैव क्रमेण सुचिरं स्थित्वा निवेद्य वैशम्पायनं स्कन्धावारवर्तिनं कुशलिनमालोक्य च मनोरमामागत्य विलासवतीभवन एव सर्वाः स्नानादिकाः परवश इव क्रिया निरवर्तयत् । अपराह्णे निजमेव भवनमयासीत् । तत्र च रणरणकखिद्यमानमानसः कादम्बर्या विना न केवलमात्मानं स्वभवनमवन्तीनगरं वा सकलमेव महीमण्डलं शून्यममन्यत । ततो गन्धर्वराजपुत्रीवार्ताश्रवणोत्सुकश्च महोत्सवमिवेप्सितवरप्राप्तिकालमिवामृतोत्पत्तिसमयमिव पत्रलेखागमनं प्रत्यपालयत् ।

ततः कतिपयदिवसापगमे मेघनादः पत्रलेखामादायागच्छत् । उपानयच्चैनाम् । कृतनमस्कारां च दूरादेव स्मितेन प्रकाशितप्रीतिश्चन्द्रापीडः प्रकृतिवल्लभामपि कादम्बरीसकाशात्प्रसादलब्धापरसौभाग्यामिव वल्लभतरतामुपागतामुत्थायातिशयदर्शितादरमालिलिङ्ग पत्रलेखाम् । मेघनादं च प्रणतं पृष्ठे करकिसलयेन पस्पर्श । समु[३]पविष्टश्चाब्रवीत् । पत्रलेखे कथय तत्रभवत्या महाश्वेतायाः समदलेखाया देव्याः कादम्बर्याश्च कुशलम् । कुशली वा सकलस्तमालिकाकेयूरकादिः परिजन इति । साब्रवीत् । देव यथाज्ञापयसि भद्रम् । त्वा[४]मर्चयति शेखरीकृताञ्जलिना ससखीजना सपरिजना देवी कादम्बरी । इत्येवमुक्तवतीं पत्रलेखामादाय मन्दिराभ्यन्तरं विसर्जितराजलोको विवेश । तत्र चोत्ताम्यता मनसा धारयितुमपारयन्कुतूहलमतिप्रीत्या दूरमुत्सारितपरिजनः प्रविश्यागारम[५]चिरप्ररूढायाः स्थलकमलिन्याः पृथुभिस्नालैः पलाशै[६]रुपरचितातपत्रकृत्यायां[७] अभ्यास्य मध्यभागमन्यतरस्य मरकतपताकायमानस्य पत्रमण्ड-

---

रणरणकेनोत्कण्ठया खिद्यमानं पीड्यमानं मानसं यस्य । **तत इति** । प्रसादेन लब्धमपरं सौभाग्यं सौभाग्यातिशय इत्यर्थः यया ताम् । शेखरीकृतः शिरसि निहित इत्यर्थः । योऽञ्जलिस्तेन । **तत्र चेति**—उत्ताम्यता विरहातुरेण । अतिप्रीत्या कुतूहलं धारयितुमपारयन्निति योजना । उपरचितं विहितमातपत्रस्य छत्रस्य कृत्यं यया तस्याः । अन्यतरस्य पूर्वोक्तभिन्नस्य । मरकतस्याश्मगर्भस्य पताका वैजयन्ती तद्वदा-

---

१ माननीयानाममात्यानां महीपतीनां च क्रमेण. २ प्रत्युद्गमा. ३ समुपविष्टां च ताम्. ४ त्वामेव. ५ अगारप्ररूढायाः. ६ विरचित. ७ कृत्यस्य. ८ शयनमण्डपस्य तालस्य तले.

गस्य तले चरणारविन्देन समुत्सार्य सुखप्रसुप्तं हंसमिथुनमुपविश्याप्राक्षीत् । पत्रलेखे कथय कथमसि स्थिता । कियन्ति वा दिनानि । कीदृशो वा देवीप्रसादः। का गोष्ठ्यः समभवन् । कीदृश्यो वा कथाः समजायन्त । कोवातिशयेनास्मान्स्मरति । कस्य वा गरीयसी प्रीतिः । इत्येवं पृष्टा च व्यजिज्ञपत् । देव दत्तावधानेन श्रूयतां यथा स्थितास्मि यावन्ति वा दिनानि यादृशो वा देवीप्रसादो यथा वा गोष्ठ्यः समभवन्यादृश्यश्च कथाः समजायन्त ।

ततः खल्वागते देवे केयूरकेण सह प्रतिनिवृत्याहं[2] तथैव कुसुमशयनीयसमीपे समुपाविशम् । अतिष्ठं च सुखं नवनवाननुभवन्ती देवीप्रसादान् । किं बहुना । प्रायेण मम चक्षुषि चक्षुर्वपुषि वपुः करे करपल्लवो नामाक्षरेषु वाणी प्रीतौ हृदयं देव्याः सकलमेव तं दिवसमभवत् । अपराह्णे च मामेवावलम्ब्य निष्क्रम्य हिमगृहकात्संचरन्ती यदृच्छया निषिद्धपरिजना वल्लभबालोद्यानं जगाम । तत्र सुधाधवलां कालिन्दीजलतरङ्गमय्येव मरकतसोपानमालया प्रमदवनवेदिकामध्यारोहत्[3] । तस्यां च मणिस्थूणावष्टम्भा[4] स्थिता । स्थित्वा मुहूर्तमिव हृदयेन सह दीर्घकालमवधार्य किमपि व्याहर्तुमिच्छन्ती निश्चलधृततारकेण निष्पन्दपक्ष्मणा चक्षुषा मुखं मे सुचिरं व्यलोकयत् । विलोकयन्त्येव च कृतसंकल्पा मदनाग्निं प्रवेष्टुमिच्छन्ती सस्नाविव स्वेदाम्भःस्रोतांसि । स्वेदाम्भःस्रोतसेव तरलीकृता समकम्पत । कम्पिताङ्गी च पतनभियेवागृह्यत विषादेन ।

अथ मया विदिताभिप्रायया तन्मुखविनिवेशितनिष्कम्पनयनदत्तावधानयाज्ञापयेति विज्ञापिते निजावयवैरपि वेपथुमद्भिर्निवार्यमाणेव रहस्यश्रवणलज्जयात्मप्रतिमामपि[6] लिखितमणिकुट्टिमेन चरणाङ्गुष्ठेनापक्रमायेवामृशन्ती भवनकलहंसान्कु-

---

चरतः । **प्रायेणेति**–' चक्षुरित्यनेन संमुखमद्विषयकप्रेक्षणातिशयः । वपुषि वपुरित्यवियोगातिशयः । करे करपल्लवमिति मद्विषयकः कश्चिच्चमत्कारातिशयः । नामाक्षरेषु वाणीत्यनेन प्रश्नातिशयः । प्रीतौ हृदयमिति रहस्यप्रीत्यतिशयश्च व्यज्यते । इति भानु० । कालिन्दी यमुना । मणिस्थूणा मणिस्तम्भः । सैवावष्टम्भोवलम्बो यस्याः । निश्चलं धृता तारका यस्मिन् । कृतसंकल्पा कृतनिश्चया । **अथेति**–तन्मुखे विनिवेशिते निष्कम्पे नयने ताभ्यां दत्तमवधानं यया । एवंविधया मयाज्ञापयेति विज्ञापितेपि लज्जाकलितगद्गदा लज्जया सन्नकण्ठी सा वक्तुकामापि किंचिदपि गदितुं न शक्नोति स्म । अथ कादम्बरीं विशिनष्टि **निजेति**–वेपथुमद्भिः सकम्पैः । अन्योपि हस्तकम्पनादिना निवारणसंज्ञां ददाति । ' विरहवशात्सचिन्तायाः स्त्रिया अङ्गुष्ठेन भूमिकर्षणं स्त्रीजातिस्वभावः ' इति भानु० । लिखितं कर्षितं मणिकुट्टिमं येन । अपक्रमाय

---

१ आगते मयि क०. २ निवृत्ता. ३ आरुरोह. ४ मणिष्टम्भावष्टम्भास्थिता. ५. स्रोतसा. ६ मत्प्रतिमाम्.

ट्टिमोल्लेखमुखरितनूपुरेण चरणारविन्देन विसर्जयन्ती कर्णोत्पलमधुकरानपि स्विद्य[1]द्वदनन्या कृतेनांशुकपल्लवेनोत्सारयन्ती ताम्बूलवीटिकाशकलमुत्कोचमिव दन्तखण्डितं शिखण्डिने ददती वन[2]देवताश्रवणशङ्कितेव मुहुर्मुहुरितस्ततो विलोकयन्ती वक्तुकामापि न शक्नोति स्म किंचिदपि लज्जाकलितगद्गदा[3] गदितुम्। प्रयत्नतोपि चास्या निःशेषं ज्वलता मदनानलेनेव दग्धाजस्रं प्रवहता नयनोदकेनेवोढा प्रविशद्भिर्दुःखैरिवाक्रान्ता पतद्भिः कुसुमचापशरैरिव शकलीकृता[4] निष्पतद्भिर्निश्वसितैरिव निर्वासिता हृदयवर्तिभिश्चिन्ताशतैरिव विधृता[5] निश्वास[6]पायिभिर्मधुकरकुलैरिव निपीता न प्रावर्तत वाणी। केवलं दुःखसहस्रगणनाय मुक्ताक्षमालिकामिव कल्पयन्ती गलद्भिरस्पृष्टकपोलस्थलैः शुचिभिरधोमुखी नयनजलबिन्दुभिर्दुर्दिनमदर्शयत्। तदा च तस्याः सकाशादशिक्षतेव लज्जापि लज्जालीलां[7] विनयोपि विनयातिशयं[8] मुग्धतापि मुग्धतां वैदग्ध्यमपि वैदग्ध्यं भयमपि भीरुतां विभ्रमोपि विभ्रमितां विषादोपि विषादितां विलासोपि विलासम्। तथाभूता च देवी किमिदमिति विज्ञापिता मया प्रमृज्य लोहितायमानोदरे लोचने दुःप्रकर्षेणात्मनः समुद्धन्ध-

---

तदपगमाय। कुट्टिमे य उल्लेखो घर्षणम्। स्विद्यत्स्वेदस्रावि यद्वदनं तत्र व्यजनीकृतेन उत्कोचं लञ्चाम्। अन्यमात्मवशीकर्तुं यत्किंचिद् द्रव्यं दीयते तदुत्कोच इति संज्ञायते। **प्रयत्नतोपीति**-अस्या वाणी न प्रावर्तत। तत्रोत्प्रेक्षते ज्वलतेति। अजस्रमविरतं प्रवहतोढाऽपवाहिता। निर्वासिता निष्कासिता। निश्वासं पिबन्तीत्येवंशीला निश्वासपायिनस्तैः। अनेन मुखसौगन्ध्यं सूचितम्। दुर्दिनमदर्शयन्नयनजलबिन्दुवर्षमकरोत्। तस्या लज्जादीनामतिशयं वर्णयन्नाह। **तदेति** लज्जालीलां तत्कार्याणीत्यर्थः। अद्य यावल्लज्जा स्वस्वरूपं यथावदजानत्येवासीत्। अधुना कादम्बरीसकाशात्तयात्मनः स्वरूपं यथार्थतया ज्ञातमिति भावः। अनेनानन्यस्त्रीसाधारणः कोपि लज्जातिशयः सूचितः। एवमन्यत्रापि योज्यम्। अत्र भानुचन्द्रव्याख्या यथा 'तथा मुग्धतापि विशेषावगत्यभावरूपापि मुग्धतामभावरूपाम्। एवं सति मुग्धताया अभाव एव प्रौढत्वं सिद्धम्। अभावाभावे भावरूपा विशेषावगतिः प्रौढता। वैदग्ध्यमपि भावाभिव्यञ्जकक्रियावृद्धिरूपमपि वैदग्ध्यमेव वर्तत इति सूचितम्। तथा भयमपि क्रियाभिनिवेशनिवृत्तरूपमपि भीरुताम्। एतेन भयमपि निवृत्तं सोत्साहं च मनो जातमिति सूचितम्। तथा विभ्रमोपि चित्तपरिवृत्तिलक्षणोपि विभ्रमिताम्। एतेनात्यन्तचिन्तास्थैर्यं सूचितम्। तथा विषाद इष्टविषयेषु प्रातिकूल्यविषयोपि विषादिताम्। एतेनेष्टेष्वनुकूलतालक्षणोत्साह एव प्रसिद्ध इति ध्वनितम्। विलासोपि परव्यामोहनानुकूलव्यापाररूपोपि विलासम्। एतेन विचित्रैव चेष्टा स्वीकृतेति व्यज्यते'। इति। अत्र भानुचन्द्रकल्पिता आशयाश्चिन्त्याः। लोहितायमानं रक्ततां गच्छदुदरं मध्यभागो ययोस्ते। वेदिका

---

[1] स्विद्यद्वदन. [2] उपवन. [3] लज्जाकुलितगद्गदतया. [4] कीलिता. [5] आवृता. [6] निश्वासपानिभिः. [7] लज्जां लीलापि लीलाम्. [8] विनयोपदेशम्.

नायेव मृणालकोमलया बाहुलतया वेदिकाकुसुमपालिकाग्रथितकुसुममालामवलम्ब्यसमुन्नतैकभ्रूलता मृत्यु[1]मार्गमिवालोकयन्ती दीर्घमुष्णं च निश्वसितवती। तद्दुः[2]खकारणमुत्प्रेक्षमाणया च कथनाय पुनः पुनरनुबध्यमाना मया व्रीडया नखमुखलिखितकेतकीदला लिखित्वेव वक्तव्यमर्पयन्ती विवक्षास्फुरिताधरा निःश्वासमधुकरानिवोपांशु संदिशन्ती क्षितितलनिहितनिश्चलनयना सुचिरमतिष्ठत्।

क्रमेण च भूयो मन्मुखे निधाय दृष्टिं पुनःपुनरप्यापूर्यमाणलोचनच्युतैर्मदनानलधूमधूसरां वाचमिव क्षालयन्ती बाष्पजलबिन्दुभिः, बाष्पजलबिन्दुव्याजेन च विलक्षस्मितस्फुरितैर्दशनांशुभिः साध्वसविस्मृतान[3]पूर्वानभिधेयवर्णानिव ग्रथ्नती कथमपि व्याहाराभिमुखमात्मानमकरोत्। अब्रवीच्च माम्। पत्रलेखे वल्लभतया तस्मिन्स्थाने न तातो नाम्बा न महाश्वेता न मदलेखा न जीवितं यत्र मे भवती। दर्शनात्प्रभृति प्रियासि। न जाने केनापि कारणेनापहस्तितसकलसखीजनं त्वयि विश्वसिति मे हृदयम्। कमपरमुपालभे। कस्य वान्यस्य कथयामि परिभवम्। केन वान्येन सह साधारणीकरोमि दुःखम्। दुःखभारमिममस[4]ह्यं निवेद्य भवत्यास्त्यक्ष्यामि जीवितम्। जीवितेनैव शपामि ते। स्वहृदयेनापि विदितवृत्तान्तेनामुना जिह्रेमि किमुतापरहृदयेन। कथमिव मादृशी रजनिकरकिरणावदातं कौलीनेन कुलं कलङ्कयिष्यति कुलक्रमागतां च लज्जां परित्यक्ष्यत्यैकन्यकोचिते वा चापले चेतः प्रवर्तयिष्यति। सा[6]हं न संकल्पिता पित्रा न दत्ता मात्रा नानुमोदिता गुरुभिर्न किंचित्संदिशामि न किंचित्प्रेषयामि नाकारं दर्शयामि। कातरेवानाथेव बलादवलिप्तेन गुरुर्गहणीयतां नीता कुमारेण चन्द्रापीडेन। कथय महतां किमयमाचारः किं परिचयस्येदं फलम्। यदेवमभिनवबिसकिसलयतन्तुसुकुमारं मे मनः परिभूयते। अपरिभवनीयो

लतागृहं तस्याः कुसुमपालिका तया ग्रथितां कुसुममालाम्। उत्प्रेक्षमाणयोहमानया। मया पुनः पुनरनुबध्यमाना साग्रहं पृच्छ्यमाना। विवक्षया वक्तुमिच्छया स्फुरितः कम्पितोधरो यस्याः सा। निश्वासाकृष्टा मधुकरा निश्वासमधुकराः। **क्रमेणेति**—साध्वसाद्भयाद्विस्मृतान्। अभिधेयवर्णान्वाच्यार्थाक्षराणि। व्याहारो भाषणम्। अपहस्तितो दूरीकृतः सकलः सखीजनो येन तत्। यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथेति वा। उपालभे दूषयामि। परिभवं मदनकृतमिति शेषः। विदितो वृत्तान्तो मदनव्यतिकरो येन। अपरस्य हृदयेन। कौलीनेनापवादेन। चापले स्वयंपाणिग्राहरूपे। संकल्पिता विवाहार्थं न कस्यचित्संकल्पविषयीकृता। आकारं देहविक्रियाम्। गुरूणां मान्यानां गर्हणीयताम्। अपरिभवनीयः पराभवितुं न योग्यः। यूनां युवभिः। मर्मभेदे ध्रुवं मृत्युरित्याह।

---

१ पाशमिव २ ततो दुःख ३ पूर्वान्. ४ असह्यमद्य. ५ अन्यकन्यकोचिते. ६ सा चाहमसंकल्पिता मात्रा पित्रा न दत्ता. ७ इतरेव ८ नीचेव इत्यादि० ९ अनभिभ०।

हि कुमारिकाजनो यूनाम् । प्रायेण प्रथमं मदनानलो लज्जा दहति ततो हृदयम् । आदौ विनयादिकं कुसुमेषुशराः खण्डयन्ति पश्चान्मर्माणि । तदामन्त्रये भवतीं पुनर्जन्मान्तरसमागमाय । न हि मे त्वत्तोन्या प्रियतरा । प्राणपरित्यागप्रायश्चित्ताचरणेन प्रक्षालयाम्यात्मनः कलङ्कम् । इत्यभिधाय तूष्णीमभूत् ।

अहं तु यत्सत्यमविदितवृत्तान्ततया ह्रीतेव भीतेव विलक्षेव विसंज्ञेव सविषादं विज्ञापितवती । देवि श्रोतुमिच्छाम्याज्ञापय किं कृतं देवेन चन्द्रापीडेन को वापराधः समजनि केन वा खल्वविनयेन खेदितमखेदनीयं देव्या कुमुदकोमलं मनः । श्रुत्वा प्रथममुत्सृष्टजीवितायां मयि पश्चात्समुत्स्रक्ष्यसि जीवितम् । इत्येवमभिहिता च पुनरवदत् । आवेदयामि ते । अवहिता शृणु । स्वप्नेषु प्रतिदिवसमागत्यागत्य मे रहस्यसंदेशेषु निपुणै[1]र्धूर्तः पञ्जरशुकसारिका[2] दूतीः करोति । सुप्तायाः श्रवणदन्तपत्रोदरेषु व्यर्थमनोरथमोहितमानसः संकेतस्थानानि लिखति । स्वेदप्रक्षालिताक्षरानपि निपतितसाञ्जनाश्रुबिन्दुपङ्क्तिकथितात्मावस्थानान्मनोहरान्संमोहाशानुवर्तिनो मदनलेखान्प्रेषयति । निजानुरागेण बलाद्र[3]ञ्जयत्यलक्तकरसेनेव चरणौ । अविनयनिश्चेतनो नख[4]प्रतिबिम्बितमात्मानं बहु मन्यते । उपवनेष्वेकाकिन्या ग्रहणभयपलायमानायाः पल्लवलग्नांशुकदशाप्रतिहतगमनाया गृहीत्वेव लता[5]सखीभिरर्पिताया मिथ्याप्रगल्भः पराङ्मुखायाः परिष्वङ्गमाचरति । स्तनस्थले मे लिखन्पत्रलतां[6] कुटिलतामिवानृजुप्रकृतिः प्रकृतिमुग्धं मनः शिक्षयति । हृदयोत्कलिकातरंगवातैरिव शीतलैर्मुखमरुद्भिः श्रम-

---

तदिति—आमन्त्रये आपृच्छामि । **अहं त्विति**—विलक्षेवाकुलेवानिद्राच्छेदाद्यवस्थावर्णयन्नाह । **स्वप्नेष्विति**—निपुणश्चासौ धूर्तश्च धूर्तकर्मणि परं प्रवीण इत्यर्थः । श्रवणदन्तपत्राणि कर्णाभरणविशेषास्तेषामुदरेषु । व्यर्थोऽसम्पद्यमानो यो मनोरथस्तेन मोहितमानसः । **स्वेदेति**—निपतिता ये साञ्जना नेत्रस्थाञ्जनसहिता अश्रुबिन्दवस्तेषां पङ्क्त्या कथितमात्मावस्थानं यैः । संमोहात्काममोहितत्वाद्या संगमाशा तामनुवर्तन्त इत्येवंशीलास्तान् । आशानुरोधाल्लिखितानित्यर्थः । स्वाभाविकं चरणयोरारुण्यमधिकृत्याह । **निजेति** । अविनयान्निर्गता चेतना स्वस्वरूपज्ञानरूपा यस्य । पल्लवेषु लताकिसलयेषु लग्नाभिरंशुकदशाभिर्वस्त्रान्तेन प्रतिहतं विघ्नितं गमनं यस्याः । अर्पितायास्तस्मै इति शेषः । अतएव मिथ्याप्रगल्भः । पराङ्मुखाया लज्जया विवृत्तवदनायाः अनृजुप्रकृतिः कुटिलस्वभावः प्रकृत्या निसर्गतो मुग्धं परिच्छेदाक्षमं मे मनः कुटिलतां शिक्षयति । **हृदयेति**—हृदयस्य या उत्कलिका उक्तलक्षणास्ता एव तरङ्गास्तेषां वातैरिव । श्रमजनिता

---

[1] निपुणो. [2] पञ्जरशुकं सारिकां च. [3] अरञ्जयत. [4] नखेषु. [5] लतेति नास्ति क्वचित्. [6] लेखाम्.

जलसीकरतारकितावलीकचाटुकारः कपोलौ वीजयति । स्वेदसलिलशिथिलितग्रहणगलितोत्पलशून्येनापि करेण यवाङ्कुरा[1]निव नख[2]किरणाञ्छुद्धान्दुर्विदग्धः कर्णपूरीकरोति । वल्लभतरबालबकुलसेककालकवलीकृतान्सुरागण्डूषान्सकचग्रहं[3]मसकृद्धृष्टो मां पाययति । भवनाशोकताडनोद्यतान्पादप्रहारान्दुर्बुद्धिविडम्बितः शिरसा प्रतीच्छति । मन्मथमूढमानसश्च कथय हे पत्रलेखे केन प्रकारेण निश्चेतनो निषिध्यते । प्रत्याख्यानमपीर्ष्यां संभावयति । आक्रोशमपि परिहासमाकलयति । असंभाषणमपि मानं मन्यते । दोषसंकीर्तनमपि स्मरणोपायमवगच्छति । अवज्ञानमप्यनियन्त्रणं प्रणयमुत्प्रेक्षते । लोकापवादमपि यशो गणयतीति ।

तामेवंवादिनीमाकर्ण्य प्रहर्षरसनिर्भरा मनस्यकरवम् ! अहो चन्द्रापीडमुद्दिश्य सुदूरमाकृष्टा खल्वियं मकरकेतुना । यदि च सत्यमेव कादम्बरीव्याजेन साक्षान्मनोभवचित्तवृत्तिः प्रसन्ना देवस्य ततः सहजैः सादरं संवर्धितैः प्रत्युपकृतमस्य गुणैः, यशसा धवलिताः ककुभः, यौवनेन रतिरससागरतरङ्गैः पातिता रत्नवृष्टिः, यौवनविलासैर्लिखितं नाम शशिनि, सौभाग्येन प्रकाशिता निजश्रीः, लावण्येनैन्दवीभिरिव वृष्टममृतं कलाभिः । तथा च चिराल्लब्धः कालो मलयानिलेन समासादितोवसरश्चन्द्रोदयेन प्राप्तमनुरूपं फलं मधुमासकुसुमसमृद्ध्या गतो मदिरारसै[4]र्दोषो गुणतां, दर्शितं मुखं मन्मथयुगावतारेणेति । अथाहं प्रकाशं विहस्याब्रवम् । देवि यद्येवमुत्सृज कोपं प्रसीद । नार्हसि कामापरा[5]धैर्देवं दूषयितुम् । एतानि खलु[6]

जलसीकरास्तैस्तारकितौ चित्रितौ । अलीकचाटुकारो मिथ्या निष्टवाची । **स्वेदेति**–स्वेदसलिलेन शिथिलितं श्लथीकृतं यद् ग्रहणं तेन गलितं यदुत्पलं तेन शून्येनापि । शुद्धान्धवलान् । दुर्विदग्धो मिथ्यावैदग्ध्यगर्वितः । वल्लभतरा ये बालबकुलास्तेषां विकासार्थं यः सेकस्तस्य काले कवलीकृतान्गृहीतान् । धृष्टस्त्यक्तत्रपत्वाद्धृष्टत्वम् । शिरसा प्रतीच्छति आत्मशिरसि वाञ्छति । निश्चेतनो गतसंवेदनः । ईर्ष्यामसूयाम् । आक्रोशं निन्दाम् । अवज्ञानं तिरस्कृतिम् । अनियन्त्रणमनर्गलम् । अन्यथावज्ञानं स्यात् । **तामिति**–सुदूरमाकृष्टा दूरगतमन्मथेत्यर्थः । **यदीति**–सादरं यत्नतः । प्रत्युपकृतं प्रत्युपकारः कृतः । रतिरसः शृङ्गार एव सागरस्तस्य तरङ्गैः तस्य सागरत्वेन कल्पनाद्रत्नोत्पादकता । **यौवनेति**–यौवनविलासैः शशिन्ययं शशलाञ्छन इति चन्द्रापीडस्य नाम लिखितं ततोप्याह्लादकरत्वातिशयात् । ऐन्दवीभिरिन्दुसम्बन्धिनीभिः कलाभिः । अत्र सर्वत्राद्भुतकार्यकरणं द्योत्यम् । अधुना कामसचिवानां सर्वेषामप्युत्कर्षं द्योतयन्नाह । **तथेति**–कालः प्रस्तावः ।

---

१ यवाङ्कुरविकारान्. २ स्व. ३ मगणितचेष्टः पातुं प्रार्थयते. ४ मदिरामद. ५ कामापराधे खलु. ६ खलस्य.

कुसुमचापस्य चापलानि शठस्य न देवस्य । इत्येवमुक्तवतीं मां पुनः सकुतूहला सा प्रत्यभाषत । योयं कामः कोपि वा कथय कानि कान्यस्य रूपाणीति । तामहं व्यजिज्ञपम् । देवि कुतोस्य रूपम् । अतनुरेष हुताशनः । तथा हि । अप्रकाशयञ्ज्वालावलीः संतापं जनयति । अप्रकटयन्धूमपटलमश्रु पातयति । अदर्शयन्भस्मरजोनिकरं पाण्डुतामाविर्भावयति । न च तद्भूतमेतावति त्रिभुवनेस्य शर[1]शरव्यतां यन्न यातं याति यास्यति वा । को वा[2]स्मान्न त्रस्यति । गृहीतकुसुमकार्मुको बाणैर्बलवन्तमपि विध्यति । अपि चानेनाधिष्ठितानां कामिनीनां पश्यन्तीनां चिं[3]न्ताप्रियमुखचन्द्र[4]सहस्राणि संकटमम्बरतलं लिखन्तीनां दयिताकारानविस्तीर्णं महीमण्डलं गणयन्तीनां वल्लभगुणानल्पीयसी संख्या शृण्वतीनां प्रियतमकथामबहुभाषिणी सरस्वती ध्यायन्तीनां प्राणसमसमागमसुखानि ह्रसीयान्कालो हृदयस्यापततीति ।

एतदाकर्ण्य च क्षणं विचिन्त्य प्रत्यवादीत् । पत्रलेखे यथा कथयसि तथा जनोयं कारितः कुमा[5]रे पक्षपातं पञ्चेषुणा । यान्यस्यैतानि रूपाणि ऽभ्यधिकानि वा तानि मयि वर्तन्ते । हृदयादव्यतिरिक्तासीदानीं भवतीमेव पृच्छामि । उपदिश त्वं यदत्र मे सांप्रतम् । एवंविधानां वृत्तान्तानामन-

---

अद्य सफलो वातीत्यर्थः । एवमन्यत्र । **योयमिति**–कामो वा कोप्यन्यो विक्रियाकारीत्यर्थः । कामस्याद्भुतचरित्रं वर्णयन्नाह । **तथा हीति** । **अपि चेति**–अनेनाधिष्ठितानां कामिनीनां चिन्ताप्रियः संकल्पमयः प्रियस्तस्य मुखसहस्राणि । चिन्तनानेकत्वाद्बहुवचनम् पश्यन्तीनामम्बरतलं संकटं संकुचितावकाशमापतति । सर्वत्राकाशे चिन्तास्थितप्रियमुखचन्द्रानेव पश्यन्तीति भावः । दयिताकारान्प्रियप्रतिकृतीर्लिखन्तीनामविस्तीर्णं महीमण्डलमापतति भवति । एवमन्यत्र । अबहुभाषिणी तद्गुणान्साकल्येन वक्तुमक्षमा । ध्यानेन प्रियसमागमसुखान्यनुभवन्तीनां कालः क्षणमिव यातीति भावः । अनेन पर्युत्सुकतातिशयो व्यञ्जितः । **एतदिति–पञ्चेषुणा**-कामेन अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥ अव्यतिरिक्ता-

---

[1] शरव्यताम्. [2] कोवास्य भ्रश्यति. [3] चिन्तया. [4] ०मुखसहस्रसंकटम्. [5] कुमारपक्षपातिनां.

भिज्ञास्मि । अपि च मे गुरुजनवक्तव्यतां नीताया नितरां लज्जिताया जीवितान्मरणमेव श्रेयः पश्यति हृदयम् । इत्येवंवादिनीं भूयस्तांमहमेवमवोचम् । अलमलमिदानीं देवि किमनेनाकारणमरणानुबन्धेन । अनाराधितप्रसन्नेन कुसुमशरेण भगवता ते वरो दत्तः । का चात्र गुरुजनवक्तव्यता यदा खलु कन्यकां गुरुरिव पञ्चशरः संकल्पयति मातेवानुमोदते पितेव ददाति सखीवोत्कण्ठां जनयति धात्रीव तरुणतायां[2] रत्युपचारं शिक्षयति । कति च[3] कथयामि ते याः स्वयं वृतवत्यः पतीन् । यदि च नैवमनर्थक एव तर्हि धर्मशास्त्रोपदिष्टः स्वयंवरविधिः । तत्प्रसीद देवि । अलममुना मरणानुबन्धेन शपे ते पादपङ्कजस्पर्शेन । संदिश प्रेषय माम् । याम्यानयामि देवि ते हृदयदयितम् । इत्येवमुक्ते मया प्रीतिद्रवार्द्रया दृष्ट्या पिबन्तीव मां निरुध्यमानैरपि मकरकेतुशरजर्जरितां भित्त्वेव लज्जां लब्धान्तरैर्निपतद्भिरनुरागविभ्रमैराकुलीक्रियमाणा प्रियवचनश्रवणप्रीत्या च स्वेदाश्लिष्टमुत्क्षिप्य रोमाञ्चजालकेन दधतीवोत्तरीयांशुकं प्रेङ्खत्कुण्डलमाणिक्यपत्रमकरकोटिलग्नं च शशिकिरणमयं मरण[4]पाशमिव मकरकेतुना निहितं कण्ठे हारमुन्मोचयन्ती प्रहर्षविह्वलान्तःकरणापि कन्यकाजनसहजां लज्जामिवावलम्ब्य शनैरवदत् ।

भिन्ना । सांप्रतं कर्तव्यत्वेन युक्तम् । **अपि चेति**-मरणमेव श्रेय इति हृदयं पश्यति । अकारणं कारणं विना मरणानुबन्धो मरणाभिनिवेशस्तेन । गुरुरिव गुरुजन इव । संकल्पयत्यनुरूपं वरं योजयति । रत्युपचारं शृङ्गारविषयकविभ्रमादि । कति च कन्यकास्तासां नामानीत्यर्थः । कथयामि या इ० । नैवं कन्यकानामेतत्कर्तुं नोचितम् । अनर्थकः प्रयोजनहीनः । गान्धर्वः समयान्मिथः इति याज्ञवल्क्यः । इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ॥ गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥ इति मनुश्च । उक्तं च महाभारते-शिष्टानां क्षत्रियाणां च धर्म एषः सनातनः । आत्माभिप्रेतमुत्सृज्य कन्याभिप्रेत एव यः । अभिप्रेता च या यस्य तस्मै देया युधिष्ठिर । अनु. प० ४४. **इत्येवमुक्त इति**-मयेत्येवमुक्ते सा कादम्बरी शनैरवदत् । अथ कादम्बरीं विशिनष्टि प्रीत्यादिना । लब्धान्तरैर्मनस्याविर्भूतैः । अन्तः निरुध्यमानैरपि नियम्यमानैरपि कंदर्पबाणजर्जरीकृतां लज्जां भित्त्वेव बहिर्निपतद्भिर्निष्कामद्भिरनुरागविभ्रमै रतिविलासैराकुलीक्रियमाणा । प्रियवचनश्रवणप्रीत्या च यः स्वेदस्तेनार्द्रम् । अपि च प्रेङ्खद्यन्माणिक्यपत्रं कर्णाभरणविशेषस्तस्य वा मकरकोटयस्तत्र लग्नं हारमुन्मोचयन्त्युद्धरन्ती ।

---

१ भ्रातेव. २ तरुणतारत्युपचारम्. ३ किमिव. ४ मरणाय पाशम्.

जानामि ते गरीयसीं प्रीतिम् । केवलमकठोरशिरीषपुष्पमृदुप्रकृतः कुतः प्रागल्भ्यमेतावन्नारीजनस्य विशेषतो बालभावभाजः कुमारीलोकस्य साहसकारिण्यस्ता याः स्वयं संदिशन्ति समुपसर्पन्ति वा[1] । स्वयं साहसं संदिशन्ती बाला जिह्रेमि । किं वा संदिशामि । अतिप्रियोसीति पौनरुक्त्यं तवाहं प्रियात्मेति[2] जडप्रश्नस्त्वयि गरीयाननुराग इति वेश्यालापस्त्वया विना न जीवामीत्यनुभवविरोधः परिभवति मामनङ्ग इत्यात्मदोषोपालम्भो मनोभवेनाहं भवते दत्तेत्युपसर्पणोपायो बलाद्धृतोसि मयेति बन्धकीधार्ष्ट्यमवश्यमागन्तव्यमिति सौभाग्यगर्वः स्वयमागच्छामीति

जानामीति-प्रागल्भ्यं धार्ष्ट्यम् । एतावत् स्वयंवरणरूपम् । साहसकारिण्यो धृष्टाः । 'साहसं तु बले दुष्करकर्मणि । अविमृश्यकृतौ धार्ष्ट्ये' इति हैमः । **अतीति**-अतिप्रियत्वं ह्यनुभवसिद्धम् । तत्र वचनप्रयोगे ज्ञातार्थज्ञापनात्पौनरुक्त्यम् । 'परेङ्गितज्ञानफलाहि बुद्धयः' 'उदीरितोर्थः पशुनापि गृह्यते' इति न्यायं मनसि कृत्वाह **तवेति**-'तव किमहं प्रिय आत्मा यस्येति प्रियात्मा' इति तु जडजनस्याविदितपराभिप्रायत्वेन मूढमतेः प्रश्नः । परेङ्गितमन्तरेणापि प्रश्नेन विज्ञेन ज्ञातुं शक्यते जडबुद्धिना तु प्रश्नेन । अतोयमपि पक्षोऽसमञ्जस एवेति भावः । **त्वयीति**-वेश्यालापो गणिकोचितं भाषणं न तु कुलवत्याः । वेश्या हि वाक्येनैवासन्तमप्यनुरागं दर्शयति कुलजा तु व्यङ्ग्यवृत्त्यैव सन्तं तं प्रकाशयतीति भावः । **त्वयेति**-'न जीवसि चेत्कथं न मृता कथं च संदिशसीति जीवनकार्यस्य वचनादिप्रयोगस्य दर्शनात्स्फुट एव वाच्येन विरोधः । इत्यनुपपन्नोयमपि पक्षः । **परीति**-कुलकुमारीभिः स्वचित्तविकारो नियम्य एव । आत्मनः कामुकत्वप्रकटनं तासामनुचितम् । इति तत्करणे आत्मनो दोषस्य चित्तानिग्रहरूपस्योपालम्भो धिक्कारकरणम् । **मनोभवेनेति**-मनोभवेन दत्तेत्युपसर्पणस्याभिसरणस्योपायो न तु संदेष्टव्योर्थः । अत एवास्यासामञ्जस्यम् । **बलादिति**-त्वं मया बलाद्धृतोसीति बन्धकी कुलटा तस्या धार्ष्ट्यं धृष्टता । न सर्वथा विनयशालिन्याः कुलकन्यकाया उचितमिति भावः । **अवश्यमिति**-त्वयावश्यमागन्तव्यमिति संदेशस्य 'न तव तथा सौभाग्यं यथा ममातस्त्वामागमनाय नियोजयामि' इत्यर्थे पर्यवसानात्स्वाहङ्काराविष्करणमात्रं नान्यत्किञ्चित् । **स्वयमिति**-स्त्रीचापलं कामिनीजनसहजाविमृश्यकारिता । अतस्तथा संदिष्टे आत्मनश्चापलं व्यक्तीकृतं स्यात् । **अनन्येति**-स्वस्य भक्तेः स्वेनैव निवेदनं तस्य लाघवं तज्जन्या लघुता । 'इन्द्रोपि लघुतां याति स्वयं प्रख्यापितैर्गुणैः' इति न्यायात्स्वभक्तिनिवेदन-

---

१ वा स्वयम् । साहसं सन्दिशन्ति । बाला. २ प्रिया नेति.

स्त्रीचापलमनन्यै[1]रक्तोयं परिजन इति स्व[2]भक्तिनिवेदनलाघवं[3] प्रत्याख्यानशङ्कया न संदिशामीत्यप्रबुद्ध[4]बोधनमनपेक्षितानुजीवितदुःखदारुणा स्यामित्यतिप्रणयिता ज्ञास्यासि मरणेन प्रीतिमित्यसंभाव्यमेव* ।

मपि लघुताकरमित्युपेक्षणीयमेतत् । **प्रत्याख्यानेति**-प्रत्याख्यानं प्रणयनिराकरणं तस्य शङ्कया । अप्रबुद्धस्य निश्चयेनाज्ञातार्थस्य निराकरणरूपस्य बोधनं ज्ञापनम् । यद्वा प्रसुप्तसर्पवन्नायकेनाप्रबुद्धस्याचिन्ताविषयीकृतस्य प्रबोधनम् । अनपेक्षितमनीहितं त्वद्वियोगानन्तरं यदनुजीवितं तेन दुःखं तेन दारुणा । इत्यतिप्रणयिताऽवास्तवप्रणयदर्शनम् । **ज्ञास्यसीति**-मरणं सुलभं स्याच्चेत्तस्मिन्वृत्ते प्रीतिज्ञापनं भवेत् । तत्त्वसुलभमतः प्रीतिज्ञापनमप्यसंभाव्यमेव ।

---

१ अनुरक्तः. २ स्वयं. ३ नालापला०. ४ उद्धतप्रतिबोधनम्. बन्धम्.

* एतावन्तं ग्रन्थं विरचय्य पुरन्दरपुरातिथिभूते बाणे तत्पुत्रेण भूषणबाणेन कथाशेषो व्यरचि। तत्कृतान्युपोद्घातपद्यानि यथा—

NOTES.

'कादम्बरी'—कादम्बरीमधिकृत्य कृता कथा। 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इत्यर्थे वृद्धाच्छः; लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम्' इति लुप्। As *Kâdambarî* belongs to the same class of prose compositions as 'Akhyâyikâ.' Pán. IV. 3 87. and the Vârtika on it given above, apply and we have the form कादम्बरी signifying the Kathá which has Kádambarî for its heroine. *Cf.* 'The Paradise Lost' 'Henry VIII' &c. The name may also be explained thus: कादम्बरीमधिकृत्य कृता कथा उपचारात् कादम्बरी. Kâdambarî is the name of the heroine. By उपचार (rhetorical transference of name) the word means the composition which has Kádambarî for its heroine. The Vârt. लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम् has a limited application and consequently a difficulty arises in explaining such titles of works as शारीरकं भाष्यम्, रत्नावली &c. To obviate the difficulty grammarians say that words like शारीरकम् &c. signify titles of works by उपचार or transference of an epithet. शारीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारात्। Bhattoji Dîkshit on Pân. IV. 3. 87. This way of explaining such cases, seems to have found much favour with grammarians like Bhattoji Dîkshit, Jnánendrabhikshu, Nágesha-bhatta and others; and rather than add the termination and then drop it, they ignore the Sûtra and the Vârt. altogether; while one Bhairawáchârya attacks the Bháshya directly thus: वासवदत्तामधिकृत्य कृता याख्यायिका सोपचाराद्वासवदत्तेत्युच्यते न तु प्रत्ययः क्रियते।

In obedience to the almost unfailing practice of Sanskṛta writers Báṇabhatta praises the Supreme Deity in the triple form of Brahmâ, Vishṇu and Shiva.

N. B. These three forms are the manifestations of the same *Saguna Brahma* (Supreme Ens) as it identifies itself with the *Rajas*, the *Satva* and the *Tamas* quality. Hence any one of these may be praised as the Supreme Being. *Cf.* the praise of Brahma and Vishnu in Kum. II. and Ragh. X. respectively.

Sl. 1. रजोजुषे इ०—See note on त्रिगुणात्मने below अजाय—the word अज may also imply the absence of स्थिति 'preservation' and भङ्ग 'destruction' and thus indicate the eternal Brahman.

त्रिगुणात्मने—The three qualities are (1) रजस् or the quality of restlessness (activity); (2) सत्त्व or the quality of peacefulness; and (3) तमस् or the quality of grossness. (Vide the San. Kâ. quoted in the com.) These three qualities constitute *Máyâ*. The Supreme Being is निर्गुण (without form &c.), and therefore not comprehensible by the senses; but when combined with Mâyâ it becomes capable of action and fit to be perceived by the human senses. The three forms of the Deity perform the distinct functions of creation, preservation and destruction, corresponding to the three qualities. But Brahma, the father of all, combines in itself all these attributes and is therefore addressed as त्रिगुणात्मन्. *Cf.* ब्रह्मत्वे स प्रजाः सृष्ट्वा ततः सत्त्वातिरेकवान् । विष्णुत्वमेत्यधर्मेण कुरुते परिपालनम् ॥ ततस्तमोगुणोद्रिक्तो रुद्रत्वे चाखिलं जगत् । उपसंहृत्य वै शेते त्रैलोक्यं त्रिगुणोऽगुणः ॥ Mark. P. 46–14, 15.

त्रयीमयाय—The word त्रयी is generally used to express collectively the three Vedas,–Ṛg, Yajus and Sâman. Here it may also mean the three deities of whom Brahman is the combined manifestation; the first sense however is preferable as avoiding repetetion.

TRANS:—Bow to the Unborn Being (the Supreme Spirit) that is the cause of the creation, the preservation, and the destruction of the universe, whose manifestations are the three Vedas (or the trinity—Brahmâ, Vishṇu and Śiva,) and that becomes one with the three qualities (constituting Mâyâ) with the Rajas when sending forth, the Satva when protecting, and the Tamas when retracting, the creation (*i. e.* which becomes Brahmá when &c., Vishṇu, when &c, and so on).

Śl. 2. This is in praise of god Siva, the deity of destruction. He is generally known as being noble-minded and simple to a degree, treating with equal favour his friends as will as foes. It was owing to this that many cunning demons like Râvaṇa, Bâṇa, &c. took advantage of his undiscriminating disposition and obtained from him boons which made them all-powerful in the world.

जयन्ति—The word जयन्ति which lit. means 'conquer, are successful' conveys by implication the meaning of a salutation, which is generally accompanied by good wishes for the success of the person bowed to.

बाणासुर—The word बाणासुर, though apparently the name of a demon, suggests another meaning by शब्दश्लेष or similarity of sound. It may be explained as बाणाय असून् रान्ति (ददति) इति बाणासुराः those who gave life to Bâṇa, *i. e.* his forefathers (see com.). That Bâṇa was a worshipper of Śiva is clear from the opening stanza of the Har. Cha. and his salutation here to that deity before Vishnu.

भवच्छिदः—This word also implies the meaning of "removal of the difficulties in the way of the author." This may be regarded as an instance of the author's firm belief in the efficacy of a prayer which for the moment raises us above the common level of worldly life and gives us strength to persevere and succeed at length even in difficult undertakings.

त्र्यम्बक—The word त्र्यम्बक is usually explained as त्रीणि अम्बकानि यस्य सः the three-eyed god, Siva. But in Vedic times, it appears, the term was used to represent the Supreme Deity or the originator of the three forms Brâhmâ, Vishṇu and Siva. Sâyaṇa in his commentary on the Ṛgveda explains the term as त्रयाणां (ब्रह्मविष्णुरुद्राणां) अम्बकः (पिता) the father of the three deities. Vide Sáy. on Ṛg. VII. 59. 12. Here evidently the word is used in its Pauranic conception.

Trans:—Triumphant are the particles of dust sticking to the feet of Tryambaka, the cutters. of the bonds of wordly existence, which were joyfully borne on his head (or crown) by the demon Báṇa, which kissed (fell on) the circle of the crest jewels of Rávaṇa, and which lie on the points of the crests of the lords of the gods and the demons.

Śl. 3. उपेन्द्र :—Vishṇu. In his dwarf incarnation Vishṇu became the son of Káshyapa and Aditi, and so was the younger brother of Indra. See Bhág. P. X. Pur. 3. 42.

Trans:—All supreme is that Upendra (Nṛsimha) who, with a mere glance from a distance, red with anger, and fixed but for a moment on its victim, with the desire of cleaving the chest (bosom) of the enemy, made it red as gore, as if it was shattered of itself with terror.

The substance of the verse is that उपेन्द्र wishing to tear asunder the chest of his enemy, directed an angry look towards it for a moment. His eyes being red with anger, they made the heart also appear red like blood. Hence the poet figuratively speaks of the heart as being broken of itself through fear; for he thinks that bloodlike appearance cannot be otherwise accounted for. The figure here is उत्प्रेक्षा in which the poet keeps out of view the natural cause of a thing, and ascribes the result to an imaginary one. Here the real cause of the redness of the heart is, in a poet's way, the red lustre of the angry look fallen upon it; while the poet thinks, that it was torn of iiself through fear and hence its redness.

Śl. 4. In this śl. the poet pays his homage to his Guru named भर्तु. Another reading is भत्सु or भर्त्सु. मौखरिभि :—Not much is known about the Maukharis. They seem to have ruled in Magadha along with the later Guptas with whom they had often to wage war, and had names ending in Varman. Harsha was connected with the family of the Maukharees. His sister Rájyas'rî was married to Grahavarman, son of Avantivárman The Maukharis were great devotees of Śiva and were highly honoured For more particulars about the Maukharis see Dr. fleet's Gupta.

inscriptions, pp. 219–230. In the second case this may mean 'learned Bráhmanas' (मुखरस्य वाग्मिनो भावो मौखंरं तद्वेषां विद्यते).

समस्त &c.—When hundreds of crowned princes bowed to his preceptor भर्वु, their crowns formed together a raised platform which served him as a footstool. While the Guru's feet were rolling on this platform, the lustre of the gems was reflected on them and thus they appeard red.

This is an instance of what is called अतिशयोक्ति or exaggerated description. A Sanskṛt Kàvya is either स्वभावोक्ति (natural description) or अतिशयोक्ति. The first kind of Kávya is very rare; for it requries a lofty imagination as well as a careful and keen observation to make a natural description sublime and pleasing. Men of very rare genius alone possess the discriminating faculties for poetically describing natural object or scenery.

वेदिका—usually means the raised space round an altar.

Trans :—I salute the lotus-like feet of (the venerable) Bharvu (my preceptor) to which worship was offered (homage was paid) by the Maukharis with crowns on their heads, and the toes of which were reddened as they rolled on the lofty foot-stool formed by the rows of the diadems of all subordinate princes.

Sl. 5. In this s'loka evil-minded persons are compared to dreadful and poisonous snakes. Possibly this is an allusion to wicked critics who might have attacked Bána's previous work as a novel production of a Kávya in prose. No doubt Dandin, who probably preceded him had discarded the view that versification was of the essence of a Kávya and stated that it may be written in prose as well as in verse. Still there can be no doubt that a prose Kávya was rather unusual in Sanskṛt literature in those days and the pleasant form of verse was generally adopted on account of its external beauty. It is, therefore, probable that Báṇa's Harshach. might have been strongly attacked on account of its novelty and unusualness, if not for its extremely long and difficult compounds.

सुदुःसहम्—unbearable–is to be construed with दुर्वचः as well as विषम्. Here असज्जन is compared to महाहि the attributes 'unbearable' and 'the state of being stored in the mouth' being the common qualities on which the simile is based. *Cf.* विषधरतोऽप्यतिविषमः खल इति न मृषा वदन्ति विद्वांसः। यदयं नकुलद्वेषी सुकुलद्वेषी पुनः पिशुनः॥ Vásavadattá.

Trans :—Who has not to dread a wicked person, fierce with the hatred he manifests without any cause, in whose mouth there is always present abusive language which is very hard to bear, like virulent poison in that of a huge serpent.

Sl. 6. The attributes कटु क्वणन्तः and मलदायकाः are common to the two words खलाः and बन्धनशृङ्खलाः. कटु क्वणन्त :–(a) sounding harshly; (b) talking bitterly. मलदायकाः–(a) causing stain (b) casting censure. The attributes पदे पदे and साधु ध्वनिभिः हरन्ति are similarly common to सन्तः and मणिनूपुराः. Jewelled anklets please by their sweet sound at every step and good men attract the mind by their sound advice at every time. These two उपमाs are instances of what is known as शब्दालंकारs or figures of speech based upon similarity of sound. These are properly ranked as inferior to अर्थालङ्कारs wherein the beauty consists in the sense conveyed by the author, the words playing only a subordinate part.

Trans:—Uttering harsh words and casting stains the wicked trouble enough like iron fetters (that produce harsh sounds and impart blackness to the feet); while the good, like jewel-anklets, charm the mind at every step with their pleasing sounds.

Sl. 7. This is a still stronger attack upon wicked critics who are compared to the demon Ráhu, who eclipses the sun.

The allusion here is to the story of the churning of the milky ocean. It is said that once upon a time the gods and demons wanted to obtain the precious jewels at the bottom of the ocean. They, therefore, together churned the ocean using mountain Mandâra as the handle and the snake Vâsuki as the rope. After they had extracted several precious jewels in this way, they also obtained nectar out of it. This was to be distributed among them equally; Vishnu assuming the form of a beautiful damsel came there and was selected for the purpose. He took care to see that the demons did not partake of it as it would make them immortal and then his brothers, the gods, would be unable to vanquish them. Somehow or other the demon Râhu managed to sit with the gods and so he was also served with nectar. This was observed by the sun and the moon who secretly informed Vishnu of the mistake. Vishṇu was extremely wroth and with his Sudarshana separated the demon's head from the body. But as he had tasted a little quantity of nectar, the head became immortal, and is supposed to wreak its vengeance on the informers by harassing them at the time of conjunction and opposition. See Bhâg. Pu. VIII. 9. 21–26.

महारत्नम्—The celebrated jewel called Kaustubha obtained at the churning of the ocean and worn by Vishṇu on his breast. In the latter portion of the verse सज्जन is compared to Hari and a Kâvya to the pure jewel about his neck.

Trans:—Charming composition never enters into the throat of (is never appreciated by) a bad man, as the nectar (did not) into that of the sun's foe; but the good, on the other hand, hold the same to their bosoms as Vishṇu does the perfectly spotless precious gem (Kaustubha).

Sl. 8. The poet here describes the beauty of a new kâvya which is said to be as delight-giving as a newly married wife. स्फुरदिति—The compound adjective is applicable to कथा as well as to वधू. In the former case the pleasing sound and sportiveness are those of the characters in the story, and in the latter case of the young wife. शय्या—A charming composition (शब्दगुम्फः) such that no word can be substituted for another in it without destroying the charm. The Sar. Kan. mentions शय्या among शब्दालंकारs. स्वयम्—Of her own accord, i. e. without force or constraint (and threfore more pleasing).

कथा is a kind of prose composition with a highly pleasing plot. It should open with verses containing salutations to deities, a description of the actions of wicked men, &c. (See com., introduction to the first śloka and the couplets कथायां &c. quoted there from the Sâh. Dar.) *Cf.* the Sl. वर्शयन्ती *&c.* quoted in the com.

Trans:—Like a spouse newly married, captivating with her sweet dalliance and pleasing accents, come to (her husband's) bed of her own accord being impelled by love, a novel story assuming of itself the form of composition by (virtue of) its Rasa (sentiment), and charming with conversations and love sports appearing in it, produces in the mind delight heightened by curiosity. Râga may also mean passion, love sentiment—stirs love sentiment.

Sl. 9. Here by means of श्लेषालंकार a novel is compared to a large garland of flowers. The attributes are made common to them both by similarity of sound; and hence there is an उपमा or simile based on श्लेष. Ślesha is of two kinds-शब्दश्लेष and अर्थश्लेष. In the former a particular word gives rise to two different senses but is such that if its synonym be substited for it, the double meaning disappears; *e. g.* in the instance of समानोपमा given by Dandin (K. Dar. II. 29)—बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी सालकानन सहितमाननं; as applying to बाला means सालकं चूर्णकुन्तलैः (curly hair) सहितमाननं; while as applying to उद्यानमाला it means सालानां सालवृक्षाणां काननं; here it will not do to substitute the word सकुन्तल for सालक. In the latter there is शब्दपरिवृत्तिसहत्व, *i. e.* even if a synonym be substituted for a word, there are two meanings, as in उदयमयते विद्रुमालिन्यं निराकुरुतेतरां............बत बत लसतेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः ॥ See Kav. Pra. X. 10.

The figure दीपक is so called because like a lamp it throws light on many things, though itself remaining in one place. The K. P. defines it as:—सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् । सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥ That is दीपक in which two or more objects, some relevant and some irrelevant, are associated together; or in which several attributes, relevant as well as irrelevant, are predicated of the same object. It is of two kinds; मालादीपक and कारकदीपक; for other particulars see K. P.

नवै:—(a) original; (b) fresh. पदार्थै:—themes, ideas to be expressed. उपपादिता: made up, composed.

श्लेष—(a) The figure of that name; (b) arrangement.

जाति—(a) The अलंकार of that name, otherwise called स्वभावोक्ति or description according to nature; (b) particular flowers. *Cf.* Har. Ch. Intro. Sl. 8. नवोर्थो जातिरग्राम्या श्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रसः । विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुर्लभम् ॥ where the poet describes the requisites of a really excellent poem rarely to be found together in one and the same place. This description of a Katha is in consonance with the ide of some of the writers on rhetorics that the style in such a composition ought to be highly ornamental, abounding in puns or plays upon words, highflown conceits, &c: See K. Dar. II. 8. quoted in the com.

TRANS:—Like big garlands made of Champaka buds resembling flashing lights, strung closely together and intermixed with jasmine flowers, whom will not the Kathās attract, made up as they are of novel topics (or unusual felicitous expressions, or words and meanings) in which sparkle Dîpakas and similes, which are thick-set with plays upon words at every step, and which belong to the best kind of composition (or, which contain beautiful figures of speech called 'Jâti'; or according to Bhânu. verses in the beautiful Jâti metre).

Sl. 10. Now the poet describes his own descent from a pure and respectable family. वात्स्यायनवंश &c.—for a full account of Báṇa's family, See Intro. अनेकगुप्त &c.—It is not clear what Báṇa means by गुप्त. The reference may be to the kings of the Gupta line who ruled over almost the whole of Northern India in the 4th and 5th centuries of the Christian era. गुप्त is also a distinctive title of a Vaishya, as शर्मन् is of a Brâhmaṇa, वर्मन् of a Kshatriya, and दास of a Śûdra. अंश इव—कुबेर is considered to be a portion of Brâhmâ on account of being conversant with the four Vedas which formed the four mouths of the god.

TRANS.—There lived a Bráhmaṇa, Kubera by name, sprung from the race of Vâtsyáyana, the leader of the good and of merits of world-wide repute, whose lotus-like feet were worshipped by many Guptas, and who was, as it were, a portion (partial incarnation) of the Self-born.

Sl. 11. The learned कुबेर is here described as having सरस्वती, the goddess of learning, constantly dwelling in his mouth.

श्रुतीति—The Vedas are called S'ruti because they were revealed to (*lit.* heard by) the great sages by God himself. They are supposed to have never been the work of any human being. They were given out by the Supreme Being and heard by initiated Ṛshis. The Smṛtis are supposed to be a supplementary portion of the Vedas, but now lost to us in the original. Certain parts of those as "rememebered" by the great sages were afterwards written for the use of the uninitiated. They include the later laws and rules like those laid down by Manu and others See note on Rag. II. 2. The Śâstras are six in number, being also called the six Dars'anas or schools of philosophy. These are the two Mîmâmsâs (the Púrva and the Uttara) assigned to Jaimini aud Vyâsa respectively, the Sânkhya of Kapila, and the Yoga of Patanjalî, and the two systems of Nyâya, expounded by Gautama and Kaṇâda. The term, Śâstra, however, has a wider denotation and applies to grammar, astronomy, &c.

पुरोडाशः—A sacrificial offering made of baked ground rice. Also the remains of sacrificial offerings, which is the sense here. This shows that he was a habitual Agnihotrī and always offered oblations to the sacred fire. सोम &c:—This indicates that he was often engaged in the performance of Soma sacrifices. समस्त &c—His mouth (*i. e.* his speech) was attractive as well as instructive on account of his study of all the Śâstras and Smṛtis.

TRANS—In whose mouth there always resided Saraswatī (the Muse of learning)–the mouth, from which sin was kept off by the study of the Vedas, of which the lips were sanctified by *purodâsha* and the interior parts made astringent by (the potions of) Soma, and which was charming on account of its (possession of) the knowledge of all the Śâstras and Smṛtis.

Sl. 12. Kubera-taught numbers of pupils in his house to such a large extent that even the parrots became accustomed to the sound and would repeat the text word by word.

अभ्यस्तसमस्तवाङ्नयैः—अभ्यस्तं (studied) समस्तं वाङ्मयं (the Vedas in sound, not in sense) यैः ते शुकाः । वाचः विकारः वाङ्मयं literature ; मय is added in the sense of विकर 'a modification of;' it includes the vedas and the other law. The parrots of course by their very nature could only catch the sounds without comprehending the meaning.

The pupils, as they repeated the Vedas, heard the parrots also repeating them and often hesitated through fear lest they had mispronounced a word. Hence they are spoken of as शंकित suspicious or hesitating. *Cf.* शुकसारिकारब्धाध्ययनदीयमानोपाध्याय विश्रान्तिसुखानि (भवनानि) H. Ch. II.

Trans:—At whose house the young pupils chanted the Yajus and the Sáman verses, afraid of the parrots by whom they were hindered [*lit.* caught] at every word and which, living in cages with the starlings, had mastered all the lores.

Śl. 13. Arthapati is here said to be the son of Kubera, which seems to go against the H. Char., according to which Arthapati was the grandson of Kubera, being the son of Páshupata, his fourth son. See Introd. It is difficult to know why Pâśupata is omitted here; probably the Śl. referring to him is lost.

भुवनाण्डकात्—The Supreme Being स्वयंभू wishing to create the universe first created water and into it cast the seed. It assumed the form of a golden egg, out of which Hiraṇyagarbha (the Creator) was born. *Cf.* Manu. I. 8, 9. This god is also praised in the Ṛg. Veda as the Supreme Being. *Cf.* Ṛg. X. 121. 1--10. **क्षीरमहार्णवः**—क्षीराब्धिः. When this ocean was churned by the gods and the demons, it gave out fourteen jewels of which the moon was one. **विनता** was the wife of कश्यप. **सुपर्ण** the Eagle, her son, is the favourite vehicle of the god Vishṇu. The epithet द्विजन्मनां पतिः may also be applied to सुपर्ण who is the lord of birds. Birds are called twice-born, for they have a double existence-first in the egg and afterwards as flying birds. The comparison of अर्थपति with हिरण्यगर्भ has reference to his knowledge of the Vedas, that with क्षपाकर denotes that particular trait of character by which he pleased all men, and that with सुपर्ण shows his devotion to Vishṇu.

Trans:—From him sprang Arthapati, the chief of the Bráhmaṇas, as Hiraṇyagarbha was born from the mundane egg, or the moon from the vast milky ocean, or the great Eagle from the womb of Vinatá.

Sl. 14. **विसारि** extensive. **श्रवण**-(a) listening to or repeating. (b) ears. **उषस्**—The dawn or morning. This time is generally regarded as the best suited for study. *cf.* दक्षस्मृति प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत्। प्रहरद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ as quoted by Mr. Kâṇe.

TRANS:—Fresh crowds of disciples, engaged, every day in the morning, in listening to him as he expounded the vast lores, added to his fame (as a teacher), just as the fresh leaves of the sandlewood tree enhance the beauty, when in the morning they are used to adorn the ear.

Śl. 15. विधान- (*a*) Sacred rules or precepts; (*b*) A kind of food given to elephants which makes them shed ichor. *Cf.* Sis. quoted in the com., and Agnipurâna. " मद्क्षीणस्य नागस्य पयःपानं प्रशस्यते । दीपनीयैस्तथा द्रव्यैः शृतो मांसरसः शुभः ॥ " 26. Kaṇe. दान-(*a*) gifts; (*b*) rut or temporal juice. महावीर—(*a*) the consecrated fires; (*b*) mighty warriors. यूपकरैः—(*a*) having hands in the shape of the sacrificial posts; (*b*) having trunks as big as sacrificial posts.

Here the simile between मल्ल and गज in based upon epithets conveying a different meaning in each case. Even these introductory verses are an indication of the sort of style to be expected in the work, with its lengthy compounds, abundant epithets and double meaning words (having at times even farfetched meanings).

TRANS:—Who got an easy access to (*lit.* who easily conquered) the abode of the gods by his innumerable sacrifices, adorned with the charitable gifts given in accordance with sacred precepts (or performed in accordance with scriptural rules and adorned with Dakshiṇâ), in which there were present (kindled) the blazing sacrificial fires and which had the Yûpas for their hands, as if with countless elephants, with trunks big as sacrificial posts, decked with the rut produced by feeding them on Vidhána and having mighty warriors sitting on them.

Śl. 16. अर्थपति had a son by name चित्रभानु. क्षमाभृताम्—(1) as an adjective qualifying सुत्तोत्तमानाम्—forgiving; calm. (2) as a noun—क्षमां (पृथ्वीं) बिभ्रति इति क्षमाभृतः तेषाम्—mountains, which support the earth. स्फटिकोपलोपमम्—The plain meaning in this case is " like स्फटिक stones." As such it can only be applicable to तनय. But Bhánu. also applies it to कैलास explaining it as स्फटिकोपलमयम् because, he says कैलास is made up of स्फटिक stones. The reading in the text is preferable as both the meanings are obvious in that case.

TRANS:—Among his many eminent and magnanimous sons, distinguished (illustrious) by their knowledge of the Vedas and the Sâstras, the repositories of patience, he got in course of time a son, Chitrabhânu by name, pure as a crystal, like Kailâsa among mountains, white like a crystal, (or, with crystals, being made up of crystal rocks).

Sl. 17. The high merits of Chitrabhânu caused as much pain to the mind of his enemies as the sharp nails of नृसिंह did to the heart of हिरण्यकशिपु. नृसिंह—man-lion; Vishṇu in his fourth incarnation. कृतान्तराः—penetrating. नखांकुराः—points of the nails.

Trans:—The virtues of whom, a high-souled person, spreading far, and pure like the spotless crescent of the moon free from stain, made their way in, and reached the hearts even of his enemies, like the pointed claws of the man-lion.

Sl. 18. The fame of Chitrabhânu was spread far and wide on account of his constant performance of sacrifices. This fact is described in this verse by means of a *fig.* of speech called विषम, for which see Káv. Pra. X. 40, 41. It is said that the clouds of smoke from the sacrifices, though black in themselves, rendered his fame more and more white. Fame is conventionally described by Sans. poets as white.

दिशाम् The four quarters are compared to ladies on whose foreheads the black smoke formed, as it were a curl of hair. अलीकालकभंगतां—अलीके (on the forehead, usually आलिक) ये अलकाः तेषां भंगः (a curl of hair चूर्णकुन्तलसदृशः) तस्य भावः (condition) तत्ताम्। The त्रयी is regarded by metaphor as a young woman and the smoke as a तमाल leaf on her ear. This leaf is black in colour and is worn on the ear as an ornament by young women. The meaning is that these performances were a sort of ornament to the three Vedas which were constantly repeated therein.

Trans:—Serving as a curl of hair on the foreheads of the quarter-ladies and as an ornamental *tamâla* leaf on the ear of the woman in the shape of the Triad (the three Vedas), the dark column of smoke issuing from whose sacrifices made his fame even brighter than before.

Sl. 19. Chitrabhánu had a son by name Báṇa, the author of the present work. होम—सीकराम्भः the drops of perspiration. यशोंशु—for fame being described as white, see above, śl 18 and *cf.* Ragh. II. 69, IV. 19.

Trans:—From him, whose drops of perspiration caused by his exertions at the sacrifices were wiped off by Sarasvatî herself with her hands resembling lotus-buds and who had whitened the seven worlds with the lustre of his fame, was born a son known as Báṇa.

Sl. 20. Herein the author, with becoming modesty, describes his work as being but poorly executed owing to his want of skill. अक्षतकण्ठ—&c.—अक्षतं कण्ठस्य कौण्ठ्यं (मान्द्यं dulness) यस्याः तया the dulness of whose intellect (lit. throat) is not yet dispelled.

महामनोमोह &c.—महान् यः मनसः मोहः स एव मलीमसं (darkness of ignorance) तेन अन्धा (blind) तया—enveloped in the dense darkness of ignorance. **अलब्धवैदग्ध्य** &c.—अलब्धः यः वैदग्ध्यस्य विलासः (चातुर्यलीला) तेन मुग्धा (undeveloped) तया—Imperfect on account of its not having acquired the elegance or grace of poetic skill. **आतिद्वयी**—द्वयम् अतीता— नास्ति द्वयं यस्याः सा Having no second or equal; hence, strange incomparably bad; (2) unsurpassed in excellence. The first is the apparent, and the second the indicated meaning. Bhânu. explains it as द्वयीं (बृहत्कथां वासवदत्तां च) अतिक्रान्ता surpassing the two former stories, Bṛhatkathá and Vâsavadattâ. This, although farfetched, might have been intended by the author.

Trans :—By that Brâhmaṇa is composed this (the following) Kathá. which is without a parallel (surpassing the other two, Vâsavadattâ and Bṛhatkathâ, in merits, Bhânu.) with his genius the dulness in expression of which (lit. the stiffness of whose throat) is not yet dispelled, which is enveloped in the dense darkness of ignorance, and which is imperfect since it has not yet attained the elegance of skill.

Here some suppose that Báṇa is not the writer of these introductory verses. But this supposition does not appear to be well-founded. Bâṇa, we know from his writings, was not an atheist. It would then be hardly consistent with the well-established practice of Sanskṛt writers if Bâṇa were abruptly to introduce his story without any salutaion to his favourite deity. The author of the Tarkasang. Dipikâ, while discussing the efficacy of such an introductory **मंगल**, cites the instance of Bâṇa, as one of those authors who were prevented by fate from finishing their works, though they wrote the usual Mangala. This shows that the author of the Dîpikâ at least believed that these verses were written by no other hand. Kshemendra in his Auchityavichâracharchâ quotes one verse (जयत्युपेन्द्रः &c.) among others, distinctly calling it Bânâ's. Again the diffidence shown in this verse is only intelligible if Bâṇa himself is the writer of these. It is usual with great Sanskṛt poets to describe themselves as quite unequal to the task they set themselves about and to express their want of confidence in their own ability. In this respect the introductory verses of Kâlidâsa to his Raghuvamsha may be compared. It may be urged, however, that the p. p. **निबद्धा** indicates the meaning of completeness and Báṇa could not have used this word as he had not finished his tale. But निबद्धा only means 'sketched the outlines of, arranged the incidents of'; and it is in that sense that the word is used by Bâṇa.

P. 8. आसीद्०—Herefrom begins the story. A कथा or romance is, according to the दशरूपक, of three kinds—(1) historical, (2) fictitious., and (3) partly historical and partly fictitious. It is required to be, like a चम्पू, full of long descriptions and plays upon words. This characteristic of it is here fully illustrated in the text. This story is called कादम्बरी after the name of the heroine, a heavenly damsel who is introduced very late, about the middle of the story. At the commencement we have the description of king Śûdraka to whom the story was narrated by the parrot. The last expression राजा शूद्रको नाम at the end of p. 10 is to be connected with the verb आसीत् at the beginning. All the other expressions are epithets describing the king. The description of king तारापीड of Ujjain on p. 92. may be compared with this.

अशेषनरपति &c.—whose orders were respectfully received on their heads (*i. e.* obeyed with a reverential inclination of their heads) by all the kings. *Cf.* गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् ॥ Kir. I. 21. **पाकशासन**—Lit. the killer of Pâka, a demon; Indra. This is according to Paurânic accounts. *Cf.* Bhâg. P. उदयच्छद्रिपुं हन्तुं वज्रं वज्रधरो रुषा । स तेनैवाष्टधारेण शिरसी बलपाकयोः । ज्ञातीनां पश्यतां राजन् जहार जनयन्भयम् ॥ The real etymology seems to be पाकानज्ञान् शास्ति उपदिशति ज्ञानसम्पन्नान् करोतीति यावत् पाकशासनः । **चतुरुदधि** &c —The earth is compared to a lady having for her girdle the coast lines of the four oceans. The meaning is that the king's dominions were bounded on all sides only by the four oceans. He was the sovereign without any rival on the earth. **प्रतापानुराग** &c.—प्रतापे (valour) यः अनुरागः (fondness) तेन अवनतं (subdued) समस्तसामन्तानां चक्रं (समूहः circle) येन सः. **प्रतापानुराग**–the king's love of valour, or his prowess and love for the subordinate princes. It may also mean love borne towards him by the princes on account of his valorous deeds. **चक्रवर्तिलक्षणोपेतः**—possessing the signs of a चक्रवर्ती or universal sovereign. See com. and *infra* p. 122.

P. 9. **करकमलोपलक्ष्यमाण** &c.—This epithet is applicable to the king as well as to चक्रधर (विष्णु). In the case of विष्णु there are real शंख and चक्र as his लाञ्छनs or distinguishing marks. In the king's case there are only the linear marks of शंख and चक्र on his fingers as he is a चक्रवर्ती. *Cf.* शंखातपत्राशिबिकागजाश्वपद्मोपमा नृपतेः । Var. Bṛh. Samh. 67. 45.

मन्मथ—(1) Passion; (2) the god of love. The king had subdued his passions as the god Śiva had vanquished Cupid. **अप्रतिहत**—unimpeded, unfailing. **शक्ति**—In the case of Kârtikeya it is his particular missile which gives him the name शक्तिधर. In the case of the king it is his threefold strength:—(1) प्रभुशक्ति or प्रभावशक्ति 'the majesty of the king pre-eminent by his treasury and just rule &c (कोशदण्डजं तेजः); (2) उत्साहशक्ति 'the power of energy which raises him far above ordinary mortals' (विक्रमादिनोन्नतिः); and (3) मन्त्रशक्ति 'the power of counsel enabling him to judiciously wage war or conclude peace' &c. (संधिविग्रहादीनां मन्त्रेण यथावत्स्थापनम्).

कमलयोनि—The Creator. The god Brahmâ is supposed to have sprung from the lotus that grew from the navel of Vishṇu. **विमानीकृत** &c.—(1) who had deprived numbers of swanlike (great) kings of their vanity; (or raised them to a higher rank, विशिष्टो मानो विमानः). (2) who used the lordly swans for his vehicle. Kings are compared to swans on account of their purity &c. This is an instance of लुप्तोपमा—a simile in which the common attribute is not expressed, but is left to be inferred from the context.

लक्ष्मीप्रसूति—(1) source (granter) of wealth. (2) the generator of the goddess लक्ष्मी, who was churned out of the ocean. **भगीरथपथप्रवृत्तः**—(1) following the path of भगीरथ *i. e.* as persevering in his efforts as भगीरथ was for the salvation of his ancestors; (2) coming down by and following the way led or shown by भगीरथ.

The story of Bhagîratha is narrated in the Râmâyana, Bâlakânda. Sagara, a king of the solar dynasty, performed a number of sacrifices. Indra became afraid of this rival to his throne and determined to throw obstacles in his way. He stole away the sacrificial horse and led it down to the nether region. The sons of Sagara, having long searched for the horse, found it grazing there by the side of a sage, named Kapila. They took the sage for the thief and began to abuse him. In return he cursed them and reduced them to ashes. Subsequently Sagara discovered that his sons could obtain salvation only by being purified by the waters of Gangâ, who at that period watered the plains of heaven alone; and it was no easy task to induce her to resign those for an humble and earthly course. Sagara, his son Asamanjas, his grandson Amshuman and his great grandson Dilîpa, all died without being able to cause the descent of the celestial river and Sagara's sons continued to be mere heaps of ashes all the while. At length Bhagîratha, the fifth descendant of the family, performed severe penance and pleased the gods. By their favour he brought down the Ganges from heaven and with the pure waters of the sacred stream sanctified his ancestors who were then raised to heaven.

प्रतिदिवसोपजायमान &c.—उदय (rise) is to be taken literally in the case of the sun, and metaphorically in the case of the king, whose prosperity (उदय) was daily increasing. **सकलभुवनोप** &c.—

(1) On the shade (protection) of whose feet depended the whole world; (2) in the case of मेरु (the lord of mountains) पाद् means the hills situated at its foot, and छाया the shade of the trees growing on them. **अनवरतप्रवृत्त** &c.—अनवरतं (incessantly) प्रवृत्तं यत् दानं (1) Dakshina; (2) rut, तेन आर्द्रीकृतः (wet) करः (1) hand; (2) trunk यस्य सः.

The eight quarters are supposed to be presided over by different elephants called the दिग्गजs; they are ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः। पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ Amara.

P. 10. **आदर्शः सर्वशास्त्राणाम्**—In whom all the sciences were reflected (as in a mirror) *i. e.* who had mastered them completely. **कुलभुवन**—Parental home; principal abode. **आगम**—Origin; source.

उदयशैलः &c.—He was the cause of the rise (उदयशैल) of his number of friends, as the eastern mountain is for the disc of the sun. Here the अलंकार is रूपक (metaphor) based upon श्लेष (play on words) उदयशैलः एव उदयशैलः, मित्रमेव मित्रः (the sun). **उत्पातकेतुः**—a comet, the rise of which is generally regarded as a sign of destruction. *Cf.* उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः। Kum. II. 32. The king is, by metaphor, regarded as an उत्पातकेतु to his enemies. **प्रवर्तयिता**—The institutor or patron of. **गोष्टीबन्धः**—The formation of companies, or clubs of men; or, the composition of a story; literature; who gave an impetus to learning. **प्रत्यादेशः**—The throwing into the back ground of; hence an obscurer. **विदग्ध**—learned (lit- well-burnt, polished like gold). **विनतानन्द** &c.—(1) विनतानाम् (submissive, modest) आनन्दजनकः; (2) विनतायाः (the mother of a Garuda) आनन्दजनकः.

वैन्य—the son of वेन. The king पृथु is supposed to have levelled down the mountains that had in a rebellious spirit covered over the earth, and thus made it fertile. His story is given in the Vishnu Purâna I. 13. Vena was put to death by the holy sages as he was a profane king. The throne being vacant, there was anarchy all over. The Rishis then rubbed the right arm of the dead king and from it sprang the majestic Pṛthu, brilliant like Agni. His kingdom was visited by a terrible famine, the earth refusing to yield corn and other things. Pṛthu in anger took up his bow to force her to yield the necessary supplies, but she fled in the form of a cow. But, in the end, she had to yield; and Pṛthu milked her, from which milk sprang corn, &c. Following the example of Prithu, gods, Rishes, mountains, &c. milked the earth in their turn. See Ku. I. 2. **चापकोटि** *&c.*—चापकोट्या समुत्सारिताः सकलारातिकुलाचलाः

येन. In the case of शूद्रक his enemies are compared to mountains, while in the case of पृथु the mountains are his enemies. कुलाचलs or principal mountains are seven in number. Their names are- Malaya, Mahendra, Sahya, Śuktiman, Ṛkshaparvata, Vindya and Páriyátra.

P. 11. नाम्ना &c.—King Súdraka is here considered by the author as even superior to Vishṇu. He poetically describes him as laughing at Vásudeva, since with his name alone he cleft the hearts of his *numerous* enemies, *i. e.* destroyed them, merely by the terror of his name, while Vishṇu had to assume the terrible form of नरसिंह (man-lion) for destroying the demon Hiranyakashipu (who was but *one*). Sûdraka occupied the whole universe by his *single* विक्रम (valour), while Vishnu, as Vámana, had to take *three* विक्रमs (steps) to traverse the same. This is an instance of अतिशयोक्ति and the अलंकार consists in श्लेष (play upon the word). The story of Vishṇu's occupying the entire space in three steps is very old. Ths Ṛg. alludes to it. *Cf.* इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे । Vide I. 134. (Hcre, however, Vishnu means the sun).

विक्रमत्रया०—who had to undergo the trouble of having to take three steps. ०भुवनत्रयं *v. l.*-विक्रमत्रयेण आयासितं (troubled) भुवनत्रयं येन. The reading विक्रमत्रयायासितात्मानम् is also good; it means "who troubled himself by taking three steps. Bhánu. notices the reading ०त्रयासितं and explains. आसितमिति पाठे आसितं स्थितम् । जहास इव—ridiculed as it were, *i. e.* surpassed. This is an instance of उत्प्रेक्षा अलंकार; for, the poet only imagines by a sort of poetical reasoning that the king ridiculed Vishṇu, though in reality he could not. अतिक्रान्त &c.—the stain caused by contact with thousands of former bad kings. कृपाण—a sword. राजलक्ष्मी—goddess of sovereignty.

यश्च &c.—The king is spoken of as imitating Nârâyana; for as the latter had manifested all sorts of forms in the universe so the former had almost every deity presiding in him in the manner indicated (there may be a reference here to Bhâg. P. XI). The locatives मनसि &c. are to be construed with the participle वसता. मनसि वसता धर्मेण—*i. e.* he always thought of his religious duties. कोपे वसता यमेन—*i. e.* when angry he was fierce in inflicting punishment as Yama; and so on. यस्य &c.—The goddess of sovereignty came to the king like a woman (अभिसारिका) meeting by appointment her lover the king, in the thick darkness of battles. The meaning is that he won his sovereignty by fighting.

P. 12. कुम्भपीठ--The broad frontal piece on the head of an elephant. लग्नस्थूलमुक्ताफलेन—It is popularly supposed that the temples of elephants contain pearls. So when शूद्रक tore asunder with his sword the temples of the enemy's elephants, the big pearls in them remained sticking to his sword. दृढमुष्टि &c.—As the sword was firmly clenched in his fist, the drops of water, issuing as it were from the blade, made it bristle. करिकरटतट &c.—The time of his battles appeared like a rainy night owing to the drops of rut falling from the temples of the elephants. सुभटोरःकपाट &c.—The goddess of sovereignty is supposed to be closely confined within the armours of the warriors of the king's enemies from which she was released by the king by shattering the armours. The reading सकृदाजगाम seems to be a mistake, as it would hardly suit the character of an अभिसारिका to whom sovereignty is compared. Besides the king fought a number of battles (समरनिशासु) with his enemies (of course before he became a universal sovereign), and the goddess came to him every time that he gained a victory.

यस्य च &c —The fire of his prowess burnt the hearts of the wives of his enemies as if wishing to destroy even the images of their husbands fixed therein. यस्मिंश्च &c.—Here there is a play upon the words वर्णसंकर &c. which have a double meaning, and the construction is that वर्णसंकर existed only in चित्रकर्म &c. and nowhere else, showing thereby the king's happy and peaceful rule. वर्णसंकर—(1) Mixture of colours; (2) blending of the different castes. केशग्रह--(1) Catching by the hair (in the course of amorous sports); (2) seizing the hair while fighting. This sentence contains instances of the figure of speech called परिसंख्या and is quoted under Sah. Dar. X. 81, 82.

दृढबन्ध--(1) A peculiar arrangement of words which gives rise to a particular form such as that of a lotus (पद्मबंध), a tabour (मुरजबंध), &c. which renders the composition very difficult or an arrangement of words which constitutes ओजस् or vigour; *Cf.* गाढबन्धत्वमोजः । Vámana's Káv. Sût. III. 1. 5; (2) severe punishment. चिन्ता—(1) contemplation; (2) anxiety. विप्रलम्भ—Disagreement, disappointment; (2) deception. कनकदण्ड—(1) golden staff; (2) punishment of fine (paid in gold.) प्रकम्प—(1) Shaking through motion; (2) trembling through fear. रागविलसित (1) display of Râgas (modifications of musical modes); (2) effect of passions.

P. 13. मदविकार—(1) Manifestation of rut; (2) the evil feeling or effects of vanity. गुणच्छेद—(1) breaking of the bow-string; (2) absence of merit. जालमार्ग—(1) means of ventilation; (2) crooked ways. कलंक—(1) a spot or rust; (2) stains (on character). दूत—(1) messengers (of love); (2) (political) spies. शून्यगृहाः—(1)

empty spaces (or squares on the board in the game of Sâri or chessman and dice.); (2) vacant (deserted) houses, or houses without property; see p. 96. न प्रजानां—is not a good reading. The sense is improved by leaving the negation implied in the various cases. यस्य च &c.—परलोकात् &c. is to be taken emphatically so as to exclude everything else. परलोकात् एव भयं न शत्रुभ्यः &c. भय includes temporal as well as spiritual fear. भंग—(1) crookedness or arrangement of the hair; (2) breaking; or defeat, discomfiture. मुखरता—(1) resounding nature; (2) talkativeness (slander). कर—(1) hand; (2) tax. अनवरत &c.—The subjects were so happy and contented that there was no shedding of tears except when the eyes were troubled by smoke from the numberless sacrifices which he performed.

कलिकालभय &c.—are the epithets of नगरी (his capital town). The period of the existence of a particular state of creation is divided into four युगs (or ages covering millions of years), *viz.* कृत, त्रेता, द्वापर, and कलि. One thousand cycles of these *yugas* form one day of the Creator which is the period of the existence of one creation. The last age is full of sin and evil; and as these were absent in the capital of the king, it is said to imitate the कृत age. पुञ्जीभूत—Contracted into a small form through the fear of Kali.

त्रिभुवनप्रसव &c.—So extensive as to be the birth place of all the three worlds. मज्जन्मालव &c.—and the following two compounds form the epithets of the river वेत्रवती. As the Mâlava women bathed in the river, their (hard and fat) breasts beat against the waves and shattered them. जयकु०—Victory giving elephants (large and powerful). सिन्दूर—the vermilion or red paint on the temples of the elephants. संध्यायमान—appearing red like the twilight. कूल—bank.

वेत्रवत्या—This is the modern *Betwâ.* It rises on the north side of the Vindhya range and pursuing a north-easterly course of 340 miles traverses the province of Mâlwâ and the south-west corner of Allahabad and falls into the Yamunâ below Kalpee. In its earlier course, it passes through Bhilsâ or Vidis'â. विदिशा—See Megh. I. 25. According to Prof. Wilson, it is to be identified with the modern Bhilsâ which agrees in name and position with it.

निर्वृत—Easy at heart; happy. द्वीपान्तर—Other parts of the world. लालित—caressed, *i. e.* reverentially touched.

वलयमिव &c.—He bore the burden of the kingdom (responsibility of government) on his arms as easily (लीलया) as the bracelet (वलय).

अमरगुरु—अमरगुरु is Bṛhaspati, the preceptor of the gods and the Hindu standard of wisdom. असकृदा…मनोभिः—whose minds were cleared of all doubts (which are the impurities of the mind) by their constant perusal of, &c. The three adjectives अलुब्धैः (not greedy), स्निग्धैः (amiable, devoted), and प्रबुद्धैः (enlightened, wise) are the typical characteristics of good ministers. अनेककुलक्रमागत—अनेक goes with क्रम; lit. descended from a long line of ancestors; hence highborn; hereditary. समानवयो &c.—and the following compound adjectives qualify राजपुत्रैः. मूर्धाभिषिक्तपार्थिवाः--crowned or consecrated kings. कठोर--developed; refined. अतिप्रगल्भैः--प्रगल्भ may also mean 'ready witted'; see com. प्रभावानुरक्त &c.—whose hearts were bent on prowess; were ambitious of glory. प्रभाव may also refer to Śûdraka; attached to him on account of his prowess. The other reading प्रेमभावानुरक्त &c. involves a repetition, as प्रेम and अनुराग mean the same thing. अग्राम्य–not vulgar; polished, gentle. इंगित–The object at heart. आकार–Outward expression of feeling, particular posture, &c.

काव्यनाटक &c.—काव्य is the general term for a poetic composition. आख्यानक is a single episode as distinguished from आख्यायिका which is a continued story. Bhânu. explains आख्यानक as a चूर्णक, which Vámana in his Káv. Sûtr. (I. 3. 24) describes as अनाविद्धललितपदं a description in simple and graceful words. Ân Akhyáyiká is said to be like a कथा and gives the description of the poet's family. In some cases it also contains the lives of other poets and is partly written in verse. (See also intro.). आलेख्य—drawing. व्याख्यान—exposition. काव्यनाटकाख्यान &c.—who had combined in themselves the various powers of the poet, the painter, the orator &c. असकृद०—Who had more than once cut down the compact arrays of the elephants of, &c. विक्रमैकरस—exclusively fond of valour; solely given to the deeds of daring or valour. विनय०—व्यवहार Behaviour with other people;-acting modestly or civilly. आत्मनः प्रतिबिम्बैः—The other princes were so much like the king that they appeared to be his own reflections.

P. 15. प्रथमे वयसि—In the prime of life, (and so he should have thought of it all the more). सुखम्--happily. अतिवि०—This explains why he did not at all think of carnal pleasures. Mr. Káne compares the foliowing as quoted in the अलंकारसर्वस्व—असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः । अनाक्रम्य जगत्कृत्स्नं नो सन्ध्यां भजते रविः ॥ लघुवृत्ति—Light-hearted, mark the play on the word लघु. स्त्रैणं—स्त्रीसमूहं woman-sex. *Cf.* तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः । Bha. III. 113. सत्यपि &c.—Instead of whiling away his time in the harem, the king resorted generally to such amusements as music, singing, the society of the learned, poetry, scientific discussion, reading or listening to *purâṇas* and history, hospitality to the sages, and the like. विलास—Amorous blandishments, the sportive actions of a woman in the presence of her lover. The two words विलास and विभ्रम are here used synonymously by the post, notwithstanding the slight difference between the two according to the Sáhityashástra (science of rhetoric). See com. रूपविलासो…विभ्रमे—who scorned or laughed at the charms of Rati by their beauty and amorous blandishments or by the elegance of their charms. अवरोधजन—women in the harem. अन्वय—Noble descent. घर्घरिका &c.—while he was striking the घर्घरिका (a kind of musical instrument) his ear-rings were constantly waving about and made a झण झण sound. संगित—includes vocal and instrumental music as well as dancing. आबद्ध—having formed or called together.

इतिहास or history is a description of past events and contains good advice regarding धर्म–duty, अर्थ–acquisition of wealth, काम–objects of desire and मोक्ष–salvation: *e. g.* the Máh. Bhár.; see com.

N. B. The ancient Hindus looked upon life in this world as preparatory to that in the next, or meant for the attainment of *Moksha*. And in all that they did or wrote they kept this ultimate object before their mind's eye. History also was conceived and written in this spirit (chronology being thus neglected) and hence the definition given in the com.

पुराण is of five kinds—सर्ग, प्रतिसर्ग, वंश, मन्वंतर, and वंशानुचरित. These are 18 in number. The authorship of the principal of them is attributed to Vyása.

अक्षरच्युतक—A kind of composition in which by the dropping of one letter, a different sense is conveyed. Similarly in a मात्राच्युतक a different meaning is expressed by the change of one मात्रा. As in the instance given in the com., if from the words नदीन, the letter न is dropped, quite a different meaning is got. So in the instance of मात्राच्युतक, when in the word नीर, नी is changed to न. बिन्दुमती—a kind of composition in which the number of letters in a verse with their short and long sounds is indicated by means of ciphers. In गूढचतुर्थपाद the fourth line is concealed in the first three lines; as in the sl. given in the com. the last line चिरं जयति सज्जनः is to be gathered from the underlined letters in the first three. It is put as a kind of riddle, the first three lines being given and the fourth required to be found out from the context, though really concealed therein.

P. 16. प्रहेलिका—is also a kind of riddle. There, while one sense is expressed in the words, the real one is to be found out in the reply to the question put therein. It is of two kinds, शाब्दी and आर्थी. Vide the com. for examples of these. For different kinds of Prahelikás, see K. Dar. III. नवनलिनदलसंपुटभिदि–unfolding or opening the fresh buds of the lotus flowers. किंचिदुन्मुक्तपाटलिम्नि—When the sun had somewhat given up his redness, *i. e.* a little after sunrise. भीषणरमणीयाकृतिः &c. are all adjectives qualifying प्रतीहारी (the female door-keeper). She is said to be beautiful as well as fearful, as she had a sword hanging at her left side and is compared to a sandal-wood tree which has a beautiful smell as also snakes encircling it. अविरल &c.—Her white and prominent breasts are compared to the temples of ऐरावत (the elephant of Indra) emerging from water and hence her comparison with the celestal Ganges in which the elephant always bathes.

P. 17. चूडामणिप्रतिबिम्ब &c.—Her image was reflected in the brilliant jewels on the crowns of the princes; but the poet thinks figuratively (उत्प्रेक्षालंकार) that she was borne by the princes on their heads as they would bear respectfully the king's commands on their heads.

कलहंसधवलाम्बरा—(1) wearing a garment as white as a swan, (2) having a white garment in the shape of the swans which move about during the season. वशीकृत—(1) won the hearts of, captivated; (2) vanquished. वेत्रलता—(1) a cane staff or sceptre; (2) cane creepers. विग्रहिणी—Assuming a form; in human shape.

कुपितशतमख &c.—hurled down headlong by the angry Indra. This alludes to the Paurânic story of Trishanku, a king of the solar race, who wished to attain heaven in his human form. For this purpose he requested the sage Vasishtha to perform sacrifices for him. Vasishtha refused to do so, saying that it was impossible to go to heaven in that way. Trishanku then asked the sons of Vasishtha to perform sacrifices for him. They took it as an insult to their father who had already refused his request, and cursed him saying that he would be reduced to the state of a Chándála. Vishvámitra, the rival of Vasishtha, then undertook the affair and began to perform the sacrifices. But seeing that the principal deities refused to attend the sacrifices of a Chándála, Vishvámitra in anger determined to send up Trishanku to heaven on the strength of his own religious merit. But Indra refused to admit him there as he was a Chándála and threw him headlong down to the earth. Vishvámitra would not allow him to come down and raising his hand and saying 'Remain there' arrested his downward motion, and he remained suspended in space as a constellation in the southern hemisphere. See Râm.

The Chándála girl is therfore compared to the sovereignty of Trishanku that. आश्चर्यभूतः—An object of wonder. इति कृत्वा—Thinking देवः प्रमाणम्—*lit.* "Your Majesty is the authority." This is an expression generally used by servants in addressing a king. The meaning is that the king is the only proper and supreme authority in this, as in every other case, to decide and pass his order accordingly, the order being inviolable. The portress simply awaits the order of her lord. राज्ञां मुखानि आलोक्य—Looking at their faces in order to consult their wishes in the matter, whether a Chándála girl should be admitted into the presence of them all.

P. 18. प्रावेशयत्—caused to enter; introdnced into the king's presence. The poet now goes on to describe the personal appearance of the king as it appeared to the girl and the impression it made upon her. कनकशिखरि—The mountain Meru with its golden summits. अशनिभय &c.—This alludes to the story of Indra's cutting down the wings of mountains. It is said that in ancient times mountains were furnished with wings. They would thus move anywhere they liked, crushing down every thing wherever they happened to station themselves. The people and the sages being extremely harassed, requested Indra to free them from this danger. Indra, with his thunderbolt, cut down the wings of the mountains and thus made them stationary. Here the princes are compared to the lordly mountains assembled together through the fear of Indra's thunderbolt. कुलशैल—see supra p. 10 (कुलाचल).

N. B. For the real nature af these mountains with wings see note on लोकालोक Rag. 1. 68; also notes on III 60, VI, 73. अनेकरत्नाभरण &c.—The king is compared to a rainy day, as he was covered all over with the rays from his jewels, like clouds in the rainy season covered with the rays of the many-coloured rainbow. अवलम्बित &c—and the following possessive adjectives qualify दुकूलवितान (canopy of silken cloth). नियमित--Fastened. गगनसिंधु—The Ganges. पर्यंकिका--a small bedstead, a throne. उद्धूयमान—Being faved about. उन्मयूख—The king had placed his left foot on a stool made of स्फटिक stones, as shining as the moon. Hence the poet imagines that the moon was lying at his feet, having been vanquished by the superior lustre of the king's face spreading upwards. The Alankára here is उत्प्रेक्षा. इन्द्रनीलमणि &c.—The rays from the king's toes were blackened by the lustre, of the इन्द्रनीलमणिs (shining black stones) in the pavement; but the poet imagines that they were soiled by the sighs of his submissive enemies. आसनोल्लसित &c.—The king's thighs were reddened by the lustre of rubies set on his throne; and hence he is compared to the god Vishṇu fresh from his fight with मधुकैटभ. These were two powerful demons sprung from the wax of the ears of Vishṇu while he was asleep. As they were about to devour Brahmâ, they were killed by Vishṇu. *Cf* स्वकाबनावृतावूरू दृष्ट्वा देववरस्तदा । मधुकैटभयो राजन् शिरसी मधुसूदनः ॥ चक्रेण शितधारेण न्यकृन्तत महायशाः । Mah. Bh. Vana P. 203. 35.

P. 19. गोरोचना—yellow pigment. सनाथ—full of. पर्यन्त—Borders. प्रनर्तितदशे—The loose threads at the end or edges of which were made to dance or moved about. अतिसुरभि &c.—The king's bosom was white with sandal paste and also red with कुंकुमस्थासक (an ornamental mark made with saffron) and so he appeared like the white Kailâsa, interspersed with the red morning rays. परिवेष-Properly the halo round the sun or moon; hence encircling; whose mouth *i. e.* neck was surrounded by. अपरशाशिशंकया—which made one suspect as if it were a second moon.

अतिचपल &c.—The king wore round his arms armlets made of इन्द्रनील gems; so that they appeared to be surrounded with snakes attracted there by the smell of sandal. Hence the poet imagines that the fickle goddess of sovereignty was, as it were, closely tied up with these fetters formed of rings.

P. 20. उन्नतघोणं—With a prominent nose, which is the sign of a great person. अमलकलधौत &c. and the following three compound adjectives qualify ललाटदेशम्. ऊर्णा—A curved line of down (like thin wool) between the eye-brows. It is generally regarded by the ancient physiognomists as a mark of good fortune and sovereignty. *Cf.* विषमललाटी विधना धनवन्तोऽर्धेन्दुसदृशेन । Var. Brh. Sam. 68. 70, and उष्णीषः स्फुट एष मूर्धनि विभात्युर्णेयमन्तर्भ्रुवोश्चक्षुस्तामरसानुकारि हरिणा वक्षःस्थलं स्पर्धते । चक्राङ्कं च यथा पदद्वयमिदं मन्ये तथा कोप्ययं नो । विद्याधरचक्रवर्तिपदवीमप्राप्य विश्राम्यति ॥ Nag. I. 17. शेखर—a head-ornament. The king is compared to the western mountain in the morning having clusters of stars gathered over it, as he had the Mâlati flowers on his head. आभरणप्रभा &c.—The king's body appeared to be red owing to the lustre of his shining ornaments; hence he is compared to the God of love red with the fire from S'iva's eye. सर्वतः सेवार्थम् &c.—The dancing girls who attended on the king are compared to quarter-ladies. Kings are generally supposed to be portions of the दिक्पालs (guardians of the eight quarters). See Ragh. II. 75.

अमलमणिकुट्टिम &c.—The king's body was reflected in the white pavement of shining stones. Hence the poet imagines that the goddess Earth held his image in her heart through love for her lord, the king. अशेषजन &c.—Although sovereignty has been, and is, enjoyed by several men, still in the case of this king she was specially attached to him.

अद्वितीय—(1) Having no companion. (2) unequalled.

In this and in some of the following cases an apparent contradiction is shown, and this अलंकार is विरोधाभास. The king had thousands of attendants and still he was अद्वितीय (without a companion). The contradiction is removed when we take अद्वितीय to mean unsurpassed.

खड्गमात्रसहायम्—In spite of his army consisting of countless elephants &c. the king depended for victory only on his sword. *Cf.* विधाय सैन्यं युधि साक्षिमात्रम् &c. Vikra. Ch. I. 73. also सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् । शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता ॥ Raghu. I, 19.

P., 21. व्याप्त—(1) Occupied (lit.); (2) covered by his all-reaching regal power. See com. निषण्ण—(1) sitting. (2) depending (for success on). *Cf.* for this sense नालम्बते दैविकतां न निषीदति पौरुषे । Sis. II. 86. उत्सादिताशेष &c.—The fire of his valour was still blazing though it had already destroyed the whole fuel in the shape of his enemies. सूक्ष्मदर्शन—(1) having small eyes; (2) sharp-sighted, of acute discernment, endowed with subtlety of reasoning or keen perception. दोष—(1) a fault. (2) arms. कुपति—(1) a bad husband; (2) the lord of the earth. वल्लभ—beloved; favourite. दान—(1) rut. (2) gift. मद—(1) intoxication. (2) arrogance. कृष्ण—(1) dark, dangerous. (2) heroic like that of Krishṇa. कर—(1) a hand. (2) tax. जर्जरित—torn; shattered. वेणुलता—a bamboo stick. प्रबोधनार्थम्—for awakening the king; in order to attract the attention or notice of the king. एकपदे—Simultaneously; at once. ताल—The palm tree. If it be taken to mean वाद्यविशेष, the reference here would be to a method of capture much practised in the east, though not in the case of elephants. Or ताल may mean the flapping of the ears of the chief of the herd. *Cf.* for this sense—उषसि सगजयूथकर्णतालैः पटुपटहध्वनिभिर्विनीतनिद्रः । Ragh. IX. 71. आवलित—turned aside.

P. 22. अवनिपतिस्तु &c.—अवनिपति is the subject of the verb ददर्श which comes at the end of this long sentence on p. 25. The object of the verb is ताम् (the Châṇdâla girl.) दूरादालोक्य—Because she was a Châṇdâla girl and hence unfit to be brought close to the king. वयःपरिणाम &c.—and the following instrumental adjectives qualify पुरुषेण (the attendant of the girl). अपांग—the corner of the eye. शरीरसंधि—The frame work or structure of the body. अनुगृहीतार्यवेषेण-Dressed like an Arya or a respectable person of the higher castes. आकुलाकुल &c. qualify चाण्डालदारकेण. आकुलाकुल—much dishevelled. काकपक्ष—locks of hair over the ears (generally worn by young boys). They are so called as they resemble in appearance the wings of a crow. कनकशलाका &c.—Though the cage was formed of golden bars, still it appeared green on account of the parrot within and therefore the poet imagines that it was formed of emerald.

असुरगृहीत &c.—Owing to her dark complexion the girl appeared like Vishnu in the form of मोहिनी (a charming lady) when depriving the demons of the nectar. This alludes to the story of उदधिमन्थन narrated in the eighth स्कन्ध of the Bhágavata P.; see Com.; see also notes on sl. 7 *supra*. पटु—Dexterously put on, attractive, beautiful. पुत्रिका—A doll. आगुल्फ—Up to the ankle. कञ्चुक—A long garment covering the whole body. नीलोत्पल &c. The girl wore a long black garment with a red veil over it; and hence she is compared to a bed of black lotuses with the red twilight fallen over it. दन्तपत्र—An ornament for the ear,-so called because it was originally made of ivory. The dark girl having the white lustre of the ear-ornament over her face is compared to the night in which the moon is just rising.

P. 23 आकपिल—Yellow with a slight shade of red. Owing to the गोरोचन (see p. 106) mark on her forehead she appeared to have a third eye; and hence she is compared to the goddess भवानी in her assumed dress of a Kiráti. पिनाकपाणिर्भगवान् सर्वपापहरो हरः । कैरातं वेषमास्थाय काञ्चनद्रुमसंनिभम् ॥......देव्या सहोमया श्रीमान् समानव्रतवेषया । इ० Mah-Bh. Van. p.39. 1-4. उरःस्थलनिवास &c.—The girl is compared to the goddess Lakshmî darkened by the lustre of नारायण on account of &c. उन्मदहलि &c.—This refers to the story in the Bhágavata in which Balaráma, the brother of Krishna, is represented as being drunk and calling upon the river Yamunà to sport with him. Seeing that the river did not come up according to his order, he thought himself insulted and dragged her along with his weapon, the plough, until the river implored his pardon in a human form. See com.; *cf.* also Vish. P.-आगच्छ यमुने स्नातुमिच्छामित्याह विह्वलः। तस्य वाक्यं नदी सा तु मत्तोक्तामवमन्य वै । नाजगाम ततः क्रुद्धो हलं जग्राह लाङ्गली, गृहीत्वा तां तटे तेन चकर्ष मदविह्वलः ॥ V. 25. 8-10. The darkish Chándála girl is compared to the river Yamunâ with its dark waters.

अतिबहल—Very thick. पिण्डालक्तक—Red lac rolled into a ball. पल्लवित &c.—Having ornamental leaves traced on her lotus-like feet. अचिर—Not long; recently, fresh. कात्यायनी—a name of Durgà (or, the inaccessible, being in her terrible form). अलोहित —As the red rays from her toes were reflected on the ground, it appeared as if she was walking over fresh leaves spread about on the hard pavement to prevent any injury to her delicate feet (असहमानामत एव). उत्सर्पिन्—Spreading up. रञ्जित—Reddened. रूपे एव पक्षपातिता &c—Having an eye for her beauty only and nothing else, out of sole regard for her charms. As she was reddened by the lustre of her jewelled anklets, the poet fancies that the god of Fire, being enamoured of her beauty, embraced her, wishing to purify her caste (जातिसंशोधनार्थ), in spite of the arrangement of the Creator who had placed her in the lowest class. अशुद्धं वह्निना शुचि स्यादिति तदालिङ्गने हेतुः । Bhánu.

नक्षत्रमालायमान—serving as (acting like) नक्षत्रमाला (a neck-lace of pearls shining like stars). The aff. क्यङ् forms verbs from substantives in the sense of "acting like." This verb takes the Âtmanepada.

P. 24. रोमराजिलता &c.—The line of hair on her belly is compared to a creeper and the girdle round her waist is regarded as its basin. This रोमराजि is considered as a sign of beauty. *Cf.*

Kum, I. 35.—"तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं रराज तन्वी नवलोमराजिः" । also "तनुरोमराजिपथवेपथवे" *&c.* Śis. IX. 22. **कालिन्दीशंकया**—Thinking her to be the river Yamuná owing to her dark colóur. कालिन्दी—कलिन्दस्येयं; the river Yamuná, so called, as the daughter of the Sun or as proceeding from the mountain Kalinda. **विकासित** &c.—(1) Having her eyes like a full-blown lotus; (2) having full-blown lotuses for her eyes (शरद्). *Cf.* Ragh. IV. 14. **घनकेशजाला**—(1) Having a thick mass of or plenty of hair; (2) having the clouds for masses of hair. **मेखला**—Surface; girdle. **चन्दन** &c,—(1) Having sandal leaves for her head-ornament. अवतंस generally means 'as ear-ornament; but this meaning will not do here as श्रवणाभरण is mentioned in the next clause: (2) looking beautiful with sandal leaves.

चित्रश्रवणाभरण०—(1) adorned with variegated ear-ornaments or ear-ornaments of various kinds; (2) adorned with चित्रा, श्रवण and भरण (the lunar mansions of those names) or चित्रा and श्रवण serving as ornaments. In श्लेष Alankára, there is no difference between अकार and आकार. Hance चित्र and चित्रा are regarded as one and the same word. **हस्तास्थितकमल**&c.—(1) Having in her hand the beauty of lotuses; (2) beautiful with the lotus in her hand (the goddess Lakshmî). **मनोहारिणी**—(1) Attractive; (2) depriving of consciousness, stupefying. **अक्षतरूपसंपन्ना**—(1) Possessed of faultless beauty; (2) having अक्ष trees (अक्षतरु + उपसंपन्ना). If we take the other reading रूपसंपन्ना the meaning in the first case is clear. In the second case रूप should be taken to mean "beasts.' **अकुलीन**—(1) Low-born (being a Chándála); (2) not belonging to the earth. अ + कु (earth) + लीन (concealed in). *Cf.* निश्चितं सद्गुरः कोपि न कुलीनः समे मतिः । Nal. C. 1. 10.

नेत्रग्राहिणी—(1) Attracting the eyes; (2) seizing *i. e.* closing the eyes. **मातंगकुलदूषिता**—(1) Stained—rendered impure-by her birth in a Chándála family; (2) destroyed by a herd of elephants.

P. 25. **अमूर्ता**—Having no tangible form or corporeal existence. **स्पर्शवर्जिता**—(1) Unfit to be touched (by high-caste men); (2) incapable of touch (being a thing without a concrete form). **दर्शनमात्रफला**—Only capable of being seen; not capable of being enjoyed the company of—(1) because she is a low caste girl; (2) because it is a picture having no animate existence. **विजाति**—(1) Of low caste; (2) void of जाति flowers. See com. **मुष्टिग्राह्यमध्या**—(1) With waist that could be caught in a fist; (2); the flowery bow of Cupid, the middle part of which is caught in a fist. **अलकोद्भासिनी**—(1) Charming with her hair (अलक); (2) shining in अलका (the capital of Kubera). In these cases the mere play upon words is carred to excess without any regard to the connection or charm of meaning.

The mere similarity of sound may at the most be pleasing in one or two instances, if there is also some charm in meaning. But such an excess is utterly void of pleasure from a rhetorical point of view. अनिमेषलोचनः—With unwinking eyes. अस्थाने—In an improper place (as in the case of this Chândâla girl). नाम—Indeed. अपगतस्पर्श &c.—In which the pleasure of touch and enjoyment is prohibited (by the rules of caste). आक्लिष्टता—Lit. unmarred or uninjured state (of beauty), faultlessness; perfection. The poet imagines that the perfection of her form is due to the fact that the Creator was unable to touch her as she was of the मातङ्ग class; for, he argues, such perfection is never found in any beauty formed by the touch of the hand.

धिक्—Fie; pity upon. सततनिन्दित &c.—(1) Connection (सुरत) with whom is always censurable; (2) always censuring the gods (सुरता—the whole class of gods). उद्वेजयति—Causes disgust. प्रगल्भवनिता—A matron; a full grown woman. कर्णपल्लवा०—Here the word कर्ण is redundant as अवतंस means an ear.-ornament". Vámana in his Alan. Sût., however, justifies the use of कर्ण and similar words by remarking कर्णावतंस-श्रवणकुण्डल-शिरःशेखरेषु कर्णादिनिर्देशः संनिधेः । II. 2. 14.

P. 26. न्यवेदयत्—Informed; introduced; or offered. राजनीति &c.—Adept in the employment of political tact or state policy. गीतश्रुतीनां—The scientific modes of singing. श्रुति technically means a particular division of the octave, a quarter tone or interval; the श्रुतिs are mentioned as 22 being the sounds that arise from the veins that proceed from the heart to the throat, and the seven *swaras* are derived from them. Four of these constitute a major tone, three a minor and two a semitone. For the different divisions of music see com. Mr. Káne quotes—हृद्यूर्ध्वनाडिकास्थद्वाविंशत्यणुतिरोजनाडीषु । तावन्तः श्रुतिसंज्ञाः स्युर्नादा परपरोच्चाः । एवं गलेच शीर्षे ताभ्यः सप्त स्वराः श्रुतिभ्यः स्युः ॥ रागविबोध 13-14.

वीणा—includes all stringed instruments, वेणु includes all wind instruments and मुरज all striking instruments. See Nâtyas'astra quoted in the com. असम—Unequalled. श्रोता—Connoiseur, appreciator. वृत्त-as distinguished from नृत्य is dependent only on ताल and लय without any manifestation of feeling; see com. प्रगल्भ—Well-versed; experienced. प्रणयकलह—amorous quarrel. प्रसादन—Pacifying; reconciling. इति कृत्वा—so thinking. आत्मीयः क्रियताम्—should be accepted (lit. made your own). समुन्नमय्य &c.—raising his right foot (as is natural in the case of parrots when making a sound). अतिस्पष्ट &c.—with clear pronunciation, proper accent, and correct grammar. For a different sense of स्वर compare स्पष्टता वर्णोच्चारणे स्वरे च मधुरता । p. 27. l. 6. संस्कार—*Cf.* Kum. 1. 28. Rag. XV. 76 and Malli. thereon. कृतजयशब्दः—Having uttered the words 'Glory to you or victory to you'.

P. 27. **स्तनयुग-&c.**—Construe. भवत: रिपुस्त्रीणाम् अश्रुस्नातं (bathed in tears) हृदयशोकाग्नेः समीपतरवर्ति विमुक्ताहारं स्तनयुगं व्रतम् आचरति इव । The meaning of the parrot is that the breasts of the wives of the king's enemies are, as it were, observing a vow. As a person under a vow bathes constantly, sits close to fire and observes a fast (विमुक्त+आहार), so the breasts perform their ablution with the water of tears, are close to the fire of grief in their hearts and are विमुक्ताहार (void of the neck-lace of pearls वि+मुक्ता+हार).

अग्रजन्मा—Born from the mouth of the Creator; a Bráhmaṇa. In ताण्ड्यश्रुति a Bráhmaṇa is said to be the मुख (mouth, spokesman) of all men, being superior to all in learning. **प्रथमं तावत्**—In the first place.

असंकीर्ण &c.—In which the different parts of words are distinct (not mixed with each other). **संस्कारयोगा**—Possessed of grammatical purity. **विशेषसंयुक्ता**—Rich in rhetorical ornament. **संस्कारवत्**—trained; educated.

तत्र पुनः—In the second place, to add to all this. **बुद्धिपूर्वा**—guided by reasoning, thoughtful. **संज्ञा**—signs.

अधिगत—Known; admitted. **अन्यजन्मोपात्त** &c.—On account of the continuity in a succeeding life of the knowledge or experience acquired in a former life. **संस्कारातिशय**—A higher degree of culture. **अतिपरिस्फुट** &c.—in which the articulation was very clear.

अग्निशापात् &c.—It is narrated in the Puráṇas that the parrot having betrayed Agni by the imitation of his sound, while he was in a disguise, was cursed by him. See com. for the curse; the gods, however, favoured him saying भविता न त्वमत्यन्तं शुकत्वे नष्टवागिति ।

Once upon a time the gods, being extremely harassed by a demon named Târaka who had become very powerful by the favour of Brahmá, went to that god and prayed to be delivered from the demon. Brahmâ told them that through the instrumentality of Agni, a son named Kârtikeya would be born to Śiva and he would kill the Râkshasa. The gods searched after Agni who had concealed himself somewhere but could not find him. They met an elephant in the way and asked him if he had seen Agni. The elephant replied that he was to be found in the As'vattha tree. Thereupon Agni being extremely wroth cursed the elephant saying that his tongue would thenceforth be turned back and thus he would for ever lose his power of speech. *Cf.* Máh. Bhár. "अथ तान् द्विरदः कश्चित् सुरेन्द्रद्विरदोपमः । अश्वत्थस्थोऽग्निरित्येवमाह देवान् भृगूद्वह । शशाप ज्वलनः सर्वान् द्विरदान् कोपमूर्छितः । प्रतीपा भवतां जिह्वा भवित्विति भृगूद्वह " ॥ Also अश्वत्थान्निस्सृतश्चाग्निः शमीगर्भमुपाविशत् ॥ शुकेन ख्यापितो विप्र तं देवाः समुपाद्रवन् । शशाप शुकमग्निस्तु वाग्विहीनो भविष्यसि । &c.

अशिशिरकिरण—the hot-rayed one; the sun. **नाडिकाच्छेद**—the end of a घटिका (period of 24 minutes). Here the Nádiká meant is the last of the fourth watch of the day; the day is divided into eight watches (like the night); *cf.* Kautilya नाडिकाभिरहरष्टधा रात्रिं च विभजेत् **आस्थानमण्डप**—the Durbar hall.

अतिरभस &c—are to be construed with उत्तिष्ठतां महीपतीनाम्. **रभस**—speed; haste. **पत्रभंग**—ornamental carved figures (of fish &c.). It also means ornamental linear figures like a leaf &c. drawn by women on their cheeks, and other parts of the body with musk, saffron or sandal paste; see infra p. 103. पाटित &c.-As the kings moved in haste, the points of the ornamental figures of fishes &c. on their armlets rubbed against each other and tore their fine silks garments आक्षेप--their being tossed (as the kings stirred in haste). कुङ्कुमपटवास--The dust of saffron powder or saffron powder and *patavâsa* (*Bukkâ*, Mará.). see p. 154.

P. 29. पिञ्जरित—reddened. शेखर—a garland. अर्धावलम्बि—partly slipped down; half inclined. गमनप्रणाम॰—eager to make the farewell-bow. अहमहमिकया—In competition; each one wishing to go ahead of the other. प्रेंखोलित-Shaken; moved about. इतश्चेतश्च &c.--From this upto the end of the paragraph the whole is one sentence, meaning that the Darbar hall was resounding (shaken as it were) with the various sounds described (क्षुभितमिव तदास्थानभवनमभवत्). इतश्चेतश्च From this and that side, from all sides. निष्पतन्ती-Pouring out. जर्जर-Mixed with; or broken. रणित-Resounding. वारविलासिनी-Lit. a woman of the multitude (वार); a harlot. All words for a woman with वार prefixed to them have this sense; वारस्त्री &c. आस्फालन Striking or rubbing against. रसित the strings of jewels attached to which resounded by their &c.

सोपानफलक-Steps of the staircase. दीर्घिका-An oblong well. ॰कलहंसानां कोलाहल—cacklings &c. Swans are described as being attracted by and therefore fond of the नूपुररव. रसनारसित &c--By the jinglings of their zones. तारतरविराविणां—Making a shrill loud sound. उल्लिख्यमान &c.—As loud as the shrill sound of bell-metal when hard scrached or rubbed.

निर्घात—The sound of the thunderbolt; or the portentous terrible sound of contending winds in the sky. See com.; *cf.* also पवनः पवनाभिहतो गगनादवनौ यदा समापतति । भवति तदा निर्घातः स च पापो दीप्तविहगरुतः ॥ Bṛh. sam. 39. 1. प्रतीहारिणः—Guards; door-keepers. समुत्सारित—Pushed aside (to make way for the princes). समारब्धहेलम्--In a sportive or charming manner. आलोकयत—Look here! Take care (the king is coming). तारतरदीर्घेण--prolonged and very loud.

P: 30 कुञ्ज—vaults; cavities. दीर्घतरताम् &c.—Doubly increased by the echo. आलोकशब्द—Panegyric cries such as आलोकय 'look here, the king is coming' &c. see notes on Rag. II. 9. आवर्जित—Bent down (while bowing). शलाका—Pointed ends. दन्तुर-Uneven; rugged. उल्लिख्यमान—Scratched. As the princes in great haste bent down their heads in bowing to the king, the pointed ends of the jewels in their crowns rubbed against the ground and thus made a loud sound. प्रणामपर्यस्त—Disordered or tossed about in the act of bowing. रणरणायित--Making a raṇ raṇ sound. मंगलपाठक—Bards, panegyrists. कुसुमप्रकर—Collection of flowers placed on the pavement as offerings of worship हुंकृत—A humming sound. त्वरितपद—&c.-moving about with a quick pace. मणिस्तंभ—Pillars of, or set with, jewels. ताम्बूलकरंकवाहिनी A maid servant attached to men of rank &c. to carry the betel-nut-box and to provide them with *tâmbula* whenever necessary. आप्त—Relatives; bosom friends. आभोग—Expanse; space.

P. 31. समुपाहृत-Gathered together. उपकरण-instruments forming the apparatus for gymnastic exercise. व्यायामभूमि—Gymnasium. कृतमधुरव्यायाम :—मधुर agreeable *i. e.* moderate, not excessive; such as would cause no injury or pain to the body. उन्मिषन्ती-Flashing up; rising (to be connected with स्वेदजलकणिकासंतति-line of the drops of perspiration). अवदलित—Opened. सिन्धुवारि—(marathi निगडी। has small white flowers; hence the resemblance. विभ्रम--sportive or charming like.

निर्दयश्रम—Hard labour, *i. e.* giving good exercise to each and every part of the body; the निर्दयत्व consists in the king's not sparing any part of his body from being well exercised. The other reading रतिश्रम (fatigue of amorous enjoyment) might have been preferred as better agreeing with the epithet 'कृतमधुरव्यायामः' had it not been for the fact that the king was averse to, nay hated, all amorous sports. See p. 15. 11. 3-4.

अष्टमीचन्द्र &c.—The king's forehead resembled the crescent of the moon on the eighth of the month; see above p. 20. विडम्बिनी-Imitating; resembling. This is generally used when the imitation is not exact but is very much like the original.

विरलजनेपि &c.—Although there was no crowd in the palace at this time, still the attendants being always accustomed to push away the crowd in order to make way for the king did so here (also as a part of their duty) without any necessity for it.

विततसित &c.—and the following accusative compound adjectives qualify स्नानभूमिम् (bath-room). सितवितान—White ceiling (canopy).

अनेकचारणगण &c.--In which the Cháranas or bards were forming themselves in circles. गन्धोदक-Scented water.

एकान्तनिहित—Placed (arranged) in one part of the room. This and the following instrumental adjectives qualify स्नानकलशैः. अन्धकारित--Darkened; covered. The pots of scented water were darkened with bees at the mouth, so that they appered to be, as it were, covered with a black cloth to ward off the heat.

मृदित—Crushed. आमलक—The scented powder of these fruits is used as soap for washing the head. Here the powder was applied to the head.

P. 32. निबिड—closely ; firmly. दूरसमुत्सारित &c.—Who had pushed very high up the bracelets in their hands, that they may not slip down the king's body in the act of rubbing. उत्संग—Contact; or sides. अभिषेकदेवता इव--Like deities presiding over a bath. समुन्नतकुच &c.—The women are compared to female elephants and consequently their elevated breasts are likened to the temples (कुम्भ of the elephants. वरुण इव &c.—The white स्नानपीठ is compared to a swan (the vehicle of वरुण) and the king to the god वरुण. Varuṇa is to be so described; *cf.* Bṛh. Sam. 58. 57, quoted in the com. ततस्ताः &c.—The principal part of the sentence is ता वारांगनाः क्रमेण राजानम् अभिषिषिचुः; the rest is a description of some of these women.

मरकतकलश &c.—Those of the women who had the pots of emerald in their hands appeared like green lotus plants washing the king with their leaves; those who bore the pots of silver appeared like moony nights washing the king with their white moonlight.

कलशोत्क्षेप &c.—Owing to the drops of perspiration on their bodies they appeared like watery deities sprinkling sacred water over the king. उत्क्षिप्तकलशपार्श्व &c.—As their tender hands were close to the water and the rays from their nails were spread about, they appeared like the figures of fountains pouring out water through the cavities of their fingers.

उदपादि—Aorist 3rd pers. sing. having for its subject ध्वनिः at the end of the sentence. स्फोटयन्—Breaking; deafening. पटु—Making a loud harsh sound. झल्लरी—a kind of musical instrument; cymbals according to some. निनाद—the deep sound of.

P. 33. बन्दिवृन्द—Collections of bards. आकुल—Confusedly mingled with. स्नानशंख— The conches blown at the time of the king's bath. आपूर्यमाण—Being blown (lit. filled with the wind from the mouth). निर्मोक—The slough of a snake. शरदम्बरैकदेश—A portion of the autumnal sky. जलक्षालन°-clear on account of the water being dropped. संपादित-Having performed the ceremony of offering water to his fore-fathers. अनुबध्यमान—Followed closely. अग्निकार्य—offering oblations to fire. सम्पादितपितृक्रियः—A householder is enjoined to perform the five Mahâyajnas every day. अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोतिथिपूजनम् । Manu. III. 70. See com.

मृगमद—Musk. अम्बरपरिवर्त—Change of garments. समुचितभोजनैः-Who were in a position to dine with him.

धूपवर्ति—A cigar of perfumes (generally smoked by great men in order to give fragrance to the mouth). उपस्पृश्य—आचम्य Sipping water for purifying the mouth. प्रसृष्टमणि—Polished gems.

अवलम्ब्य—Resting on the arms of the प्रतीहारी. It was customary with princes and great men to rest on the shoulders of the servants even while walking in the house.

प्रतीहारी is described as a woman bold like a man and clever in speaking. She is a constant attendant of kings. See com.

P. 34. अनवरत &c.--with hands the palms of which resembled (were as hard as) very old leaves owing to their having constantly to seize the cane-staffs. स्फटिकमणिमय &c.--And the following accusative compounds are adjectives qualifying आस्थानमण्डपम्.

धवलांशुक &c.--As the hall was surrounded with white silken curtains, it appeared as if its walls were formed of स्फटिक stones.

शिशिरकरमणिभूमि—The pavement of चन्द्रकान्त stones. The other reading शिशिरमणिभूमि means the pavement of (precious) stones which was cool on account of being sprinkled with चन्दन.

अविरलविप्रकीर्णेन &c.—Thickly spread all round. As the ground, paved with jewels, was covered with flowers, it appeared to have so many stars of the sky lying on it. उत्कीर्ण &c.—Several kinds of figures were carved into the pillars which, therefore, seemed to bear the family deities on them.

आखिलाविगलित &c.—The white bed of the king seemed to imitate a piece of cloud which has discharged all its water and is thus rendered white. प्रच्छदपट--The bed-covering. पट्टोपधान &c. which had a silken pillow placed at its top (lit. at that end where the head was to rest). मणिमयप्रतिपादुका—jewelled pedestals. तुहिनशिलातल-A large slab of ice. सनाथीकृत०--on a raised quadrangular spot in which was placed a bed-stead resembling &c.

शनैःशनैः—gently. To be construed with संवाह्यमान 'being shampooed.' तत्कालोचित &c.--Who had the privilege of attending on him at that time. तास्ताः कथाः—Conversations on different topics.

P. 35. आसांचक्रे—reposed; sat. क्षितितल &c.--Resting her hands and knees on the ground. This was the way in which menial servants made their obeisance to the king.

कनकवेत्रलता &c.—and the other instrumental compounds are adjectives qualifying कञ्चुकिना (the chamberlain) who is compared to an old swan on account of his white dress.

कच्चित् is a particle used to introduce an indirect question. It is equivalent to "I hope". *Cf.* Rag. V. 5.

अशनजातम्—All kinds of food. The affix जात means 'a collection.

छवि--Colour; lustre. कषायमधुराः—Having a mixed taste of sweet and astringent. प्रकामम्—To my heart's content.

हरिनखर &c.—The seeds of pomegranate fruits appeared like pearls reddened with the blood issuing from the temples of elephants torn by the claws of the lion.

किंवा प्रलपितेन बहुना—in short. What is the use of talking much? अमृतायते—Tastes as sweet as nectar. वचनमाक्षिप्य—Interrupting him. आस्ताम्—Let it alone. कार्त्स्न्येन—In full; in detail. आगम--Acquisition; learning.

P. 36. जन्मान्तराद् &c.-Whether your learning is the result of impressions received by you in your former life, &c. छद्मन्—(Ad.) Secretly; in disguise.

अस्ति—has for its subjects विन्ध्याटवी (at the end of p. 40) which is described in this paragraph. पूर्वापर &c.-So extensive as to touch the shores of the eastern and western oceans.

मध्यदेश is described as the country between the Himâlaya and Vindhya mountains, and to the east of विनशन (the place where the river Sarasvatî disappears in the sands) and to the West of Prayâga. See Ms. II. 21 quoted in the com. **संवर्धित**—Fed; nourished. **अति-विकच** &c.—On account of their clusters of full-blown white flowers, the trees which seemed to touch the sky appeared to bear clusters of stars on their heads. मदकलकुरर &c.—Here the कुरर birds are spoken of as eating the leaves of मरीच plants, although generally poets describe those leaves as the special food of हारीत birds. *Cf.* Ragh. IV. 46; and पल्लविके भोजय मरिचाग्रपल्लवदलानि भवनहारीतान् *infra*. p. 281. **केरली**—The women of केरल (the modern Malabâr) are generally described as having delicate rosy cheeks, and hence the fresh foliage of trees is compared to them. केरलदेशोद्भवा स्त्री स्वभावतो रक्तवर्णा कोमलाङ्गी मधुमदात्तु विशेषतो रक्तेति भावः। Bhânu.

All the instrumental compounds from शुककुल &c. are adjectives qualifying लतामण्डपैः. **कक्कोल**—is a tree the berry of which is aromatic and forms an ingredient of *támbula*. **स्रस्तर**—a bed. **शबल**—Variegated. पांसुल—Dusky. **अतिकठोर**—fully developed. **करीर**—is a kind of thorny bush which bears no leaves in the spring. *Cf.* पत्रं नैव यदा करीरविटपे दोषो वसन्तस्य किम्। Bh. Ni. 98. **परिगतप्रान्त**—Surrounded on all sides. **अवनद्ध**—Covered. *Cf.* "ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगासु" &c. Ragh. VI. 64. **एला**—is the cardamum plant also called पृथ्वीका. The *elâs* are said to emit (from their berries) an odour resembling that of rut; and hence the poet's fancy.

नखस्खलग्न &c —The Śabara hunters used to trace the lions by means of the pearls which stuck to their claws while tearing the temples of elephants. *Cf.* विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैर्मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः। Kum 1. 6. **मृत्यु**—(1) Tigers and other beasts of prey; (2) Death. **माहिष**—(1) wild buffaloes; (2) Yama's buffalo (his favourite vehicle.). **समरोद्यत-पताकिनी**—an army ready for battle. **बाणासन**—(1) A bow (बाणा अस्यन्ते are thrown अनेन); (2) the बाण and असन trees. *Cf.* विकचबाणदलावलयोधिकं रुरुचिरे रुचिरेक्षणाविभ्रमाः। Si. VI. 46. **शिलीमुख**—(1) Arrows; (2) bees. **सिंहनाद**—(1) the roar of lions; (2) lion-like roar; war-cry.

P. 38. **प्रचलितखड्ग**—(1) The rhinoceroses (Mar. गेंडा) moving about; (2) the flourished sword. **रक्तचन्दन**—(1) Red sandal trees. (2) Sandal ointment in the shape of blood **कर्णीसुत**—was a Kshatriya who was the founder of the science of stealing He is the hero of a story in the Bṛh. Kathâ. According to हारावली as quoted by the Com. of Vâsavadattâ कर्णीसुत was also called मूलदेव, मूलभद्र and कलांकुर. विपुल and अचल were his two friends; and शश was the name of his counsellor. According to the Vaijayantî he was called **करटक-कर्णीसुतः करटकः**

स्तेयशास्त्रस्य कारकः। He is twice referred to in the Das. Ch.-in Chap. II. as कर्णीसुतप्रहिते पथि मतिमकरवं। p. 76; and in Ch. III. as कथमतिकार्कश्येन कर्णीसुतमतिक्रान्तः। p. 102. Kshemendra in his कलाविलास describes मूलदेव as the prince of *Dhúrtas* (clever men) and as adept in all the Kalás. तत्राभूदभिभूतप्रभूतमायानिकायशतधूर्तः। सकलकलानिलयानां धुर्यः श्रीमूलदेवाख्यः ॥. In the कथासरित्सागर Muladeva is mentioned in a story (Taranga 89) where he is described as a धूर्त and his friend is said to be शशि (Śl. 23.) **नीलकण्ठ**—(1) A peacock; (2) god Śiva dancing his frantic dance. **पल्लवारुणा**—(1) red with foliage; (2) red like foliage. **वेला**—may be either taken to mean an occasion or shore (कूल); in the latter case अमृतमथन would mean the milky ocean (out of which nectar was churned.) **श्रीद्रुम**—(1) Bilva (or As'vattha) trees; (2) Lakshmî and the Párijáta tree. **वारुणी**—(1) the Dúrvá grass; (2) wine (which, like nectar, was also churned out of the ocean).

घनश्यामला—(1) exceedingly dark; or with a dense growth of Aśvattha trees. (2) dark with clouds. **अनेकशतह्रदा०**—(1) adorned with several hundreds of ponds; (2) adorned with several flashes of lightning (शतह्रदा). **ऋक्षसार्थ**—(1) herds of bears; (2) constellations of stars. **हरिणाध्यासिता**—(1) inhabited by herds of deer, (2) inhabited by the deer living there. The black spot on the moon is popularly supposed to be a deer which has taken refuge there, and at which dogs often bark; hence हरिणलाञ्छन is an epithet of the moon.

राज्यस्थिति—The dignity of sovereignty. **चमरमृग** &c.—(1) Adorned with fans in the shape of the hair of चमर deer. *Cf.* "यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्यः"। Kum I. 13; (2) adorned with fans (chauries) made of the hair of the *chamara* deer. **समदगजघटा०**—(1) which had herds of rutting elephants in it; (2) protected by hosts of powerful elephants trained for war. **स्थाणु**—(1) Stems of trees; (2) the god Śiva. **मृगपति**—(1) lions; (2) The lion who is the favourite vehicle of पार्वती. *Cf. infra.* आतिप्रमाण......कात्यायनीसिंहावतारमार्गं &c. p. 203.

P. 39. **प्रसूतकुशलवा**—(1) In which there are pluckings of kusha grass; (2) who had given birth to Kusha and Lava (the two sons of सीता). **निशाचरपरिगृहीता**—haunted by night-stalkers such as owls, jackals &c; (2) seized (and carried away) by Rávaṇa. **कामिनी**—a lovely woman. **मृगमद**—musk. **अगुरुतिलक**—(1) अगुरु and तिलक plants; (2) the mark of (the fragrant) अगुरु. **सोत्कण्ठा**—A woman in the pangs of separation or pining for her lover. **मदन**—the tree of that name; (2) affected by Madana or passion. **व्याघ्रनख**—(1) the prints of the claws of tigers; (2) the nails of a tiger (Mar. वाघनख) (generally two) set in gold are sometimes put round the neck of a child as a protection against the influence of an evil eye. **गण्डक**—(1) A rhinoceros; (2) a kind of ornament. **पानभूमि**—a liquor shop, a wassail room. **मधुकोशक**—(1) hives of bees ; or honey and cocoons of silk worms; (2) wine glasses.

महावराह—(1) Big boars ; (2) Vishṇu in the form of the Great boar. As the earth was submerged in the water of the ocean, it was a Pralaya, as it were, to the people on earth. प्रलयवेला may also mean the shore of the sea wherein the earth was plunged. *Cf.* प्रलयमहावराहदंष्ट्राविवरमिव दर्शयन्ती क्षितिरदीर्यत । Har. Ch. III. वसति दशनशिखरे धरणी तव लग्ना शशिनि कलङ्ककलेव निमग्ना । केशव धृतसूकररूप जय जगदीश हरे ॥ Gitago.; for the story of Hiranyâksha carrying the earth to the depths of the sea, see *infra.* p. 44, and notes thereon. **समुत्खात**—(1) dug up ; (2) raised or borne up, rescued. **शाल** (1) Śála trees ; (2) a rampart ; although साल is the usual word for a rampart, शाल also is used; see com.; or dissolve भज्यमानाः तुङ्गाः शालाः (halls or houses) ताभिः &c. **अचिरनिवृत्त**—Lately performed. **शमीपलाश**—Bhânu. takes पलाश in the sense of the tree (पळस), *i. e.* its sticks. It is better, however, to understand by शमीपलाश the leaves of the Śamî tree ; *cf.* Raghu. VII. 26 हविःशमीपल्लवलाजगन्धी पुण्यः कृशानोरुदियाय धूमः । and Malli. on it—शमीपल्लवमिश्रान् लाजानञ्जलिना वपति । इति कात्यायनः ; also, जगाम च......उपाध्यायोपधीयमानेन्धनधूमायमानाग्निसन्धुक्षणाक्षणिकोपद्रष्टृद्विजां........नूतनशूर्पार्पितश्यामलशमीपलाशमिश्रलाजहासिनीं वेदीम् । Harch. IV. **उद्वृत्त**—excited ; angry. **कण्टकिता**—(1) Thorny ; (2) having the hair standing on end (through fear). Here the poet indulges in a fancy and says that the forest was frightened as it were by the lion's roar and got horripilated. **मत्ता**—a woman intoxicated. **कोकिलकुलप्रलापिनी**—(1) resounding with the cooings of numbers of cuckoos; (2) talking indistinctly like cuckoos. **कलप्र०** would be a better reading.

P. 40. **वायुवेगकृत** &c.—(1) In which Tála trees were making a rumbling sound by the force of the wind ; (2) making a loud noise under the influence of delirium (वायु); ताल=तार, 'loud' र and ल being regarded as the same in श्लेष, यमक and चित्रकाव्य in general. Or ताल may be taken to mean 'the clapping of hands (Mar. टाळी).

तालपत्र—(1) Tála leaves ; (2) a kind of ear-ornament (which is one of the signs of a woman whose husband is living). **शर** (1) Śara grass ; (2) arrows. **नेत्रः**—(1) roots of trees. (2) eyes.

Indra is supposed to have a thousand eyes all over his body. This refers to the myth of Indra's illicit love with Ahalyâ, Gautama's beautiful spouse. On one occasion the lord of gods, enchanted by her beauty, ravished her in the disguise of her husband, while he was absent.

Gautama returning from his ablution saw the profligate god running away in haste. He at once understood what had happened, and cursed the god to be covered over with a thousand sores all over his body, which he afterwards changed into so many eyes.

वानर—(6) The monkey Hanumán used to sit at the flag on the chariot of Arjuna and frighten his enemies by his loud ***hum*** sound. **वेत्रलता**—(1) Cane creepers. (2) the door-keepers or guards bearing staffs of cane. **कीचकशत**—(1) Hundreds of singing bamboos; (2) the hundred Kîchakas—Kîchaka the brother-in-law of Viráta and his followers who were also called Kîchakas (see Virat p. Ch. 23.9); for the story of Kîchaka, see Mah Bh. Virat. Chapters 13-22.

व्याधानुगम्य &c.—(1) The deer in which were actively moving their eye-balls, being followed by hunters; or तारकमृग may mean 'a spotted deer'; in which the spotted deer were running about &c.; (2) (the sky) in which मृग (the 5th lunar mansion) is being followed by व्याध (the brightest star in the firmament called 'Sirius') and has its stars (तारक) shining with an unsteady (तरल) lustre; or in which the constellation मृग with its twinkling stars is followed on by Vyádha.

There is an allusion here to प्रजापति's incestuous love for his daughter Saṃdhyá, also called Sarasvatî. According to the Vedic version the gods did not like this and from their terrific forms fused together sprang Rudra who pursued Prajápatî who was following his daughter running away from him in the form of a मृगी, himself becoming a deer. *Cf.* प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायद्दिवमित्यन्य आहुरुषसमित्यन्ये । तामृश्यो भूत्वा रोहितंभूतामभ्यैत्तं देवा अपश्यन्नकृतं वै प्रजापतिः करोतीति ।......तेषां या एव घोरतमास्तन्व आसंस्ता एकधा समभरंस्ताः संभूना एष देवोऽभवत् ।......तं देवा अब्रुवन्नयं वै प्रजापतिरकृतमकरिमं विध्येति ।... स विद्ध ऊर्ध्व उदप्रपततमेतं मृग इत्याचक्षते य उ एव मृग व्याधः स उ एव सः । Aitareya Bráh. III. 33; see also Śata. Bráh. I. 7-4, 1-2. For the Pauraṇic version see Káliká P. XIX and our note on Kum. IV. 41. According to another version it was the sacrifice performed by Dakṣha that ran away in terror but Śiva pursued him in the form of a hunter and cut off his head, which then became the constellation मृगशीर्ष. This myth is explained by Kumârilabhaṭṭa as a poetic fiction, the प्रजापति incestuously disposed towards his daughter being the sun pursuing aurora or the dawn; see our notes on Kum. IV. 41.

चीर—(1) A kind of grass; (2) a ragged piece of cloth (worn by ascetics). **जटा**—(1) Fibrous roots; (2) matted hair.

अपरिमित &c.—Here there is an apparent antithesis since although there were innumerable leaves in the forest, it was adorned with सप्तपर्ण (seven leaves). But this विरोध is removed when we take सप्तपर्ण to mean the tree of that name. There is then nothing inconsistent in having innumerable leaves as well as the सप्तपर्ण trees. This विरोधालंकार is based on श्लेष (pun) on the word सप्तपर्ण. क्रूरसत्त्वा—(1) cruel hearted; (2) having cruel, ferocious beasts. The विरोध here is removed when we take the second meaning. This also implies that even the wild beasts were tamed there by the softening influence of the sages who dwelt in the forest. पुष्पवती—(1) A woman in her monthly course (who at that time is regarded as unholy and unfit to be touched); (2) having flowers.

P. 41. तस्यां च &c.—This paragraph contains a description of the hermitage of the sage Agastya in that forest. दण्डकारण्यान्तःपाति-Falling within the boundary of the southern (दण्डका) forest. From Bâṇa's description Agastya's hermitage seems to have been situated near Nasik. सुरपतिप्रार्थना०—and the other possessive compounds are adjectives qualifying अगस्त्यस्य. This alludes to the story of Agastya drinking up the ocean. Once upon a time, it is narrated in the Puránas, when Vṛitra was killed by Indra, his followers the Kâleyas, to escape from the hands of the gods, concealed themselves in the ocean. Thence they used to come out at night and kill pious sages for destroying religion and righteousness on earth. To rid the earth of this pestilence Indra, with all the gods, went to Vishṇu and prayed for redress. Whereupon the god told them that the Kâleyas were the authors of all the mischief and bade them go to Agastya who alone would be able to drink up the sea and deprive the Kâleyas of their shelter. Being requested by the gods Agastya drank up the sea, and the demons being thus exposed were killed by the gods. See Mahâbhar III. 104.

मेरुमत्सरात् &c—Vindhya once became jealous of the extreme height of Meru, and demanded that the sun should revolve round him as he did round Meru. The sun refusing to do so Vindhya raised himself so far as to bar the passage of the great luxminary altogether. The whole world was thus completely enveloped in darkness. To release the men and sages from such a calamity all the gods requested Vindhya to lower down himself; but he paid no heed to their request. Whereupon the gods requested the sage Agastya to check the upward progress of Vindhya, his disciple, and thus to restore order to the world. Complying with their request the sage approached the mountain, who bowed down to his preceptor's feet, and was told by the sage to remain in a stooping posture till his return from the South. But the sage never returned and Vindhya still continues in that posture. See Mahâbhar. III. 104. *Cf.* Rag VI. 61. This myth is supposed by some to typify the progress of the Aryas towards the south in their conquests and civilisation of India, the humbling of the mountain representing metaphorically the removal of physical obstacles in their way.

जठरानलजीर्ण &c.—Formerly there were two demons वातापि and इल्वल. Of these the latter would assume the form of a Brâhmaṇa and the former of a sheep. Ilvala would kill and cook the sheep and feed hundreds of Brâhmaṇas with that flesh. Afterwards as soon as he called out to Vâtâpi, the latter would come out tearing the belly of the Brâhmaṇas. Thus thousands of Brâhmaṇas were killed by these two demons. Agâstya once ate this demon who had assumed the form of sacrificial food and consumed him there in his belly. Thus the world was freed from this evil by the help of the sage. *Cf.* the verse usually repeated after meals आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महाबलः &c. See Mahâbhâr. III. 99. "The town of Badamî in the Bijâpur district is often spoken of as Vâtâpipurî in ancient inscriptions. Vide Ind. A. Vol. X. p. 60." Kâne. **विशेषक**—A red ornamental mark (तिलक), an ornament. The constellation Agastya is situated in the southern celestial hemisphere. The star Agastya being very bright is spoken of as the *tilaka* of the Southern direction. **सुरलोकात्**—Nahusha was a pious king of the lunar race, the son of A'yus, the grandson of Purúravas and the father of Yayâtî.

The story of Nahusha is told in the Mahâbhârata III. 181, and V. P. Indra, after killing Vritra and his other enemies, wished to purify himself from this sin by observing penance. Seeing that the celestial throne was vacant for the time, all the sages came to Nahusha, increased his power by their spiritual might and crowned him the king of the gods. While he was trying to get possession of S'achî (Indra's wife) she said that she would not accept him as her husband unless he was borne in a palanquin by all the sages. Nahusha induced the sages to do so, forgetful of the consequences, through his uncontrollable passion for Śachi. While being thus borne by the sages he had a quarrel with them as he urged them to quicken their speed saying सर्प सर्प (move on) and kicked Agastya on the head; and that sage through anger at this open insult cursed him and at once hurled him down to the mortal world to wander there as a snake for thousands of years. See com. *Cf.* Rag. XIII. 36.

P. 42. **आलवालक**—A basin of water round the root of a tree. **सुतनिर्विशेषैः**—Exactly like her sons. *Cf.* आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां

सुतनिर्विशेषम् । Ragh. V. 6. आषाढिन्—Bearing the staff of Ashâdha, *i. e.* Palâśa (as a sign of a ब्रह्मचारी); *vide* Manu. II. 45.

त्रिपुण्ड्रक—A Mark consisting of three lines on the forehead (of ascetics &c.). मुञ्जमेखला &c.--who had tied round his waist a girdle of मुञ्ज grass, which a Brahmachârin is required to wear. *Cf.* Manu II. 42. भिक्षाम्—(भिक्षार्थम्) is an indirect object of अटता, which it governs by the rule 'अकथितम्' । See com. अतिप्रभूत &c. to चकार—is a kind of parenthetical clause bearing relation with दृढदस्यु. कलशयोनि &c.—The river Godâvarî seemed to have come there along the path of the ocean when it was drunk up by Agastya (कलशयेनि).

In the Ṛgveda Agastya and Vasishtha are said to be the sons of Mitra and Varuṇa. The story of their birth is thus narrated by Yâksha in the Nirukta. The seed of Mitra and Varuṇa fell at the sight of the lovely nymph Urvaśî, at a sacrificial session. Part of it fell into a pitcher and part dropped out; from the former rose Agastya; from the latter Vasistha. *Vide* Yâksha quoted by Sâyana in his com. on Ṛg. VII. 33. 11. See also Pad. P. Sristhi khanda, ch. 22.

वेणिका—String. The semi-circular course of the river is fancied by the poet to be the braid of the river Godâvari, tied into a single unornamented knot (and not three-braided त्रिवेणी), as she had lost her husband, the sea. See com. विराम—Cause of destruction, the destroyer of (the amorous sports of).

P. 43. पञ्चवट्यां—so called from the five Banian trees in it. It was a part of the Dandaka forest, about two yojanas from Agastya's hermitage. *Cf.* इतो द्वियोजने तात बहुमूलफलोदकः । देशो बहुमृगः श्रीमान् पञ्चवट्यभिविश्रुतः ॥ Aran. ch. 14, 13 शून्य—empty, uninhabited. शाखानिलीन &c.—As the gray pigeons were lying down quietly in the branches, the trees appeared to bear lines of smoke from the sacrifices performed by the sages. निभृत—Still; silent or motionless. This is the sense in which this word is generally used; *cf.* कुलायनिलीननिभृतशावक° p. 52, and निष्कंपवृक्षं निभृताद्विरेफम् । Kum. III. 42. Bhânu. takes it as meaning अत्यर्थम् and as qualifying पाण्डु; but that will not do here; for the doves could not be compared to lines of smoke, if they were extremely white. बलिकर्म &c.—The redness of the leaves is imagined by the poet to be transferred to them from the rosy hands of सीता while she was plucking flowers for the worship of the gods. पीतोद्गीर्णे &c.—The water in the ponds about the hermitage seemed to be that let out by the sage after drinking up the ocean; so abundant it was. दशरथसुत &c.—The natural redness of the leaves in the forest is ascribed by the poet to the fact that the trees were watered by the blood of thousands of demons killed there by the sons of दशरथ, by the maxim कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते। **चापघोषस्य स्मरन्तः**—The verb स्मृ when it means "to remember with regret" governs the genetive. **जर्जरित**—shattered. **न गृह्णन्ति**—The old deer in the forest on hearing the thunder of the clouds are reminded of the thundering twang of Ráma's bow; but they are disappointed when they look round and find him not; and refrain, through grief, from eating the mouthfuls of grass. **अजस्रं**—continuously; *fr.* जस् with न meaning continuous action and aff. र (जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते । Sid. Kau.) **विप्रलंभ**—Deception; or it may mean separation. **कनकमृग** &c.—The demon मारीच who in the form of a golden deer decoyed away Ráma to enable Rávaṇa to take away Sîtá, is imagined by the poet to have been incited to that act by the deer in revenge for the constant slaughter of their kith and kin in hunting by Ráma. **पिशुनौ**—Indicators of; omens, precursors; qualifies चन्द्रसूर्यौ also. Eclipses of the sun and the moon were regarded as precursors of evil to the world. Ráma and Lakshmaṇa also being in the grip of the demon caused alarm to the three worlds; for they had looked up to them for deliverance from the persecution of the Rákshasas headed by Rávana.

कबन्ध—(1) the demon of that name who was originally a Gandharva but was reduced to that form by the curse of a sage named स्थूलशिरस् and the punishment inflicted on him by Indra. (2) Properly a headless trunk; here that of Ráhu, the demon who eclipses the sun and the moon. When Ráma and Lakshmana who had set out in search of Sîtá entered and crossed *Krauñcháranya* after having travelled three Krośas from *Janasthána,* they fell into the hands of the demon Daru. He had at first a resplendent and mighty form but as he troubled the sages in the forest, he was cursed to be a demon by the sage स्थूलशिरस्, who relenting said that he would go to heaven when his hands would be cut off His hideous deformity arose from a quarrel with Indra whom he challenged but who struck him with his Vajra and drove his head and thighs into his body. At his request Indra endowed him with a mouth in the belley and arms a Yojana in length with which to catch his victims. Aran. Kan. Ch. 71. When caught, Ráma and Lakshmana each cut off one of his arms. When his body was burnt he assumed a heavenly form and told Ráma to form an alliance with Sugriva who would help him in recovering Sitá. See Aran. Kan. Chapters 69–72.

P. 44. **योजनबाहु**—The demon **कबन्ध** whose arms extended as far as a yojana (8 miles). As his arm lay in the forest, being cut by the arrows of Ráma, the sages mistook it for नहुष in the form of a snake come there to pacify Agastya whose anger had reduced him to that form. लिखिता—painted, represented पुनरिव उल्लसन्ती—Rising up (from the ground again as she did at her birth). The force of पुनरिव is this—Being called upon by Ráma to prove her chastity to the people Sîtá got incensed and requested her mother, the goddess Earth, to open up and give her shelter in. The earth opened up accordingly, and the goddess Earth came up seated on a celestial throne took Sîtá into her arms and disappeared, the chasm in the ground closing over them. *Cf.* यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये। तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति॥ मनसा कर्मणा वाचा यथा रामं समर्चये।तथा मे……।तथा शपन्त्यां वैदेह्यां प्रादुरासीत्तदद्भुतम्। भूतलादुत्थितं दिव्यं सिंहासनमनुत्तमम्॥ तस्मिंस्तु धरणीदेवी बाहुभ्यां गृह्य मैथिलीम्। स्वागतेनाभिनन्द्येनामासने चोपवेशयत्॥ तामासनगतां दृष्ट्वा प्रविशन्तीं रसातलम्।पुष्पवृष्टिरविच्छिन्ना दिव्या सीतामवाकिरत्॥ Rámá. Ara. K Ch. 92. 14–26. Now Sîtá's form painted on the ground inside the hut, fancies the poet appears to beholders as if once more coming out of the earth afterh aving sunk into it.

प्रकट—Clearly, distinctly जलनिधिपान &c.—and the following compounds are adjectives qualifying पद्मसरः on p. 46. 1. 3. The lake was so extensive that it appeared like another ocean. Hence the poet fancies that the Creator was urged to form this by the god of the sea (वरुण), angry with Agastya for drinking the ocean. It was as if in revenge for this act of Agastya that Varuṇa got another ocean in the very vicinity of his hermitage. For Varuṇa's being the lord of waters, *cf.* यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम्। ता आपो देवी इह मामवन्तु। Rg. VII. 49. 2. विघटित—Broken; severed. बन्धं—The sky is popularly supposed to be supported on eight pillars in the shape of the eight quarters which fall off at the destruction time of the world. आदिवराह &c.—The demon Hiraṇyáksha, who had become insolent and oppressive on account of the boon conferred on him by Brahman, once seized upon the earth and carried it into the depths of the ocean. Vishṇu then came down as the Great Boar and lifted up the earth to its proper position by killing the demon. For his story see Bhâg P. III. 13. 19. लुलित—agitated. चन्द्रक—Little circles formed in the water (resembling the eyes on the peacock's feathers). सौगन्धिक—The कल्हार lotus; but as that has been already mentioned it may mean here 'a kind of fragrant grass.'

P. 45. अनिलोल्लासित &c—Which obscured the day by its spray cast up from the summits of the waves raised by the wind. अशंकित—Without any fear (of being observed, as it was a lonely place). अम्भःक्रीडा &c—Fond of sporting in water. केशपाश—केशानां समूहः केशपाशः; this is a नित्यमास; so केशहस्त and केशपक्ष. उन्मिषदुत्पल &c.—

The Kádambas (a kind of goose), on account of the close resemblance between them and the blooming white lotuses could only be distinguished by their cries. **पुलिन्दराज**—Pulinda is a class of mountaineers like Śabaras, generally called Mlechchhas, thus defined—गोमांसभक्षको यस्तु लोकबाह्यं च भाषते । सर्वाचारविहीनोसौ म्लेच्छ इत्यभिधीयते ॥ See also com., **कूल-पुलिन**—The sandy bank. **कषाय**—astringent ; or कषायेण ; by the red colour of ; कचिष्कषायं स्केपि इति शाश्वतः ।

अविरलतमाल &c. and the following instrumental compounds are adjectives qualifing वनराजिभिः (groves of forest trees). **वालिनिर्वासित**—Exiled by वालि (the elder brother of सुग्रीव). Váli, while engaged in a fight with the demon मायावी, the brother of Dundubhi, was long absent from Kishkindhá. Sugrîva, thinking him to be dead, ascended his throne. But Váli returned after having slain the demon, and angry that his brother should have seized the throne hastily banished him, and seized his wife. Sugriva then came with four followers and lived on the mountain ऋष्यमुक where he was safe from the attacks of Vàli. ऋष्यमूके गिरिवरे पम्पापर्यन्तशोभिते । निवसत्यात्मवान्वीरश्चतुर्भिः सह वानरैः ॥ **Ar. 72. 12**; एवमुक्त्वा तु मां तत्र वस्त्रेणैकेन वानरः । तदा निर्वासयामास वाली विगतसाध्वसः ॥ तेनाहमपविद्धश्च हृतदारश्च राघव ।......ऋष्यमूकं गिरिवरं भार्याहरणदुःखितः । प्रविष्टोस्मि &c. Kis. ch. 10. For the story of these two brothers see Râma. Kish. Kân. chs. 9–10. **ऋष्यमूक**—The name of a mountain near the lake Pampâ where Râma lived for some time with the monkey-chief **उदवासि**--(practising penance by) standing in water ; (this is an approved kind of penance during winter). *Cf.* निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा । Kum. V. 26. **ताण्डव**--a violent dance. उद्धत-करणाङ्गहारनिर्वर्त्यमारभटीवृत्तिप्रधानं गीतकानुसारित्वाद् आदौ तण्डुना प्रणीतं ताण्डवम् । Kshîrasvâmî. **वनदेवताभिः** &c.—The other reading देवतास्वानिश्वास &c., which makes the whole one compound, is preferable as it better agrees with कुसुमपरि०.

P 46. **अपरसागर** &c.--As the elephants entered into this lake for bathing they looked like clouds draining off water from it, thinking it to be another ocean. Clouds arise from the vapour of sea water; so they are poetically spoken of as drinking the water of the sea. For the comparison of clouds to elephants, *cf.* Mṛch. V. 18 (गजेन्द्रमलिनैः... मेघैः सशाब्दं नभः). **पम्पाभिधानं**--For its description see Râma. Ara. K. 73 and Kish Kan. 1. Pampâ is said to be the modern Hampi near Bellary in the Madras Presidency.

रामशाप &c.—While Râma was lamenting through grief for his lost wife, the Chakravâka birds laughed at him. Râma in anger cursed them saying that they would always suffer the grief of separation from their mates. Here the black lotuses imparted their colour to the wings of the Chakravâka birds and thus they appeared to be covered over with the words of Râma's curse, which are poetically supposed to be black in colour. *Cf.* अशेषदण्डकारण्यवासिमुनिजनशापसार्थमिव संचरन्तं ; *supra.* p. 55 and कालपाशेनेव मूर्तरामशापेनाकृष्यमाणं चक्रवाकमिथुनं विजघटे । Vâs. Dat. **मध्यचारिणाम्**—Moving in the midst (of the lake or the lotuses). Bhânu. reads मध्यचारिणा and understands by मध्य वनान्त 'tract of the forest'. **वनमध्य**—*v. l.*, where वन means water.

जर्जरित—pierced, perforated. Ráma in order to convince Sugrîva of his valour as superior to that of Vâli, shot an arrow which pierced seven palm trees and entered the earth :—स गृहीत्वा धनुर्घोरं शरमेकं च मानदः । सालमुद्दिश्य चिक्षेप पूरयन्स रवैर्दिशः ।......भित्वा तालान् गिरिप्रस्थं सप्त भूमिं विवेश ह ॥ सायकस्तु मुहूर्तेन तालान् भित्वा महाजवः । निष्पत्य च पुनस्तूर्णं तमेव प्रविवेश ह ॥ तान्दृष्ट्वा सप्त निर्भिन्नान्सालान्वानरपुङ्गवः । रामस्य शरवेगेन विस्मयं परमं गतः ॥ See Râma. Kis. K. 12. **बद्धमहालवाल** &c.—and the following compounds are adjectives qualifying शाल्मलीवृक्षः at the end of the paragraph. The root of the tree wa surrounded by a huge old serpent coiled round which appeared like a big basin for holding water. **धृत्तोतरीय** &c.—The sloughs of snakes hanging on the tree in a close line and waved by the wind appeared like an upper garment of the tree. **दिक्चक्रवाल** &c.—The branches of the tree extended so far off that they seemed to be taking measure of the extent of the circle of the quarters. For s similar idea compare स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः Kum I. 1. With these the tree imitated as it were the dance of god Śiva (उडुपनिशकलशेखर) at the time of the universal destruction, when his arms extend over the whole world. *Cf.* संकोचेनैव दोष्णां मुहुरभिनयतः सर्वलोकातिगानाम् । Mud. I. 2. Instead of गगनस्कन्धलग्न Bhânu. reads वायुस्कन्धलग्न and explains it as meaning—the wind touched its shoulder (not the top) and shook it forcibly. Mr. Kâne thinks that there is a reference in this to the seven Vâyuskandhas (for which see our notes on मरुतां पथि Śak. p. 178), there being a pun on the word स्कन्ध (shoulder and sphere of the wind); but that does not seem probable. **निखिलशरीर** &c.—The creepers (व्रतति), which were very prominent or big (आतिदूरमुन्नताः) and which had covered the whole trunk of the tree, appeared like its veins. **जरातिलक**—As the body of an old man is covered with black spots (which are the marks of old age), so the tree was covered with thorns.

P. 47. **आचित**—Thickly covered. **परिपीतसागर** &c.—Its top was unperceived even by the clouds which rested on its branches like birds during their progress through the sky, heavy on account of their drinking up the water of the ocean, and bedewing its foliage.

धवलीकृतशिखरशाखः—The branches at its top were whitened by the foam issuing from the mouths of the horses of the sun wearied through fatigue while journeying through the sky. **सृक्कन्** *n.*—The corner of the mouth **संदेहिततूलराशिभिः**--Which caused the clumps of cotton sticking to its top branches to be confounded with them (owing to the extreme similarity between them). *Cf.* धूपैर्जालविनिःसृतैर्वलभयः संदिग्धपारावताः। Vik. III. 2, where संदिग्ध is used similarly. **कल्पस्थायिना** &c.—Lasting to eternity, being fastened with iron chains as it were, in the shape of lines of bees sitting on the trunk smeared with rut.

उपलक्षितशकुनि &c.--(1) In which was seen the flying or the alighting of birds (शकुनि); or the moulting of the wings of birds; (2) in whom (दुर्योधन) was apparent his partiality for शकुनि (his maternal uncle, who suggested to him many wicked schemes and assisted him in carrying them out, apparently for his good but really to work out his ruin). **नलिननाभ**—Vishṇu ; नाभि at the end of a Bahuvrihi compound generally assumes the form नाभ. This rule, however, is not universal. It is deduced by the separation (योगविभाग) of अच् from the Sútra ‘ अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः ’ simply to explain such forms as पद्मनाभ, ऊर्णनाभ &c. which already exist in the language. The योगविभाग is not sanctioned by the Bhàshya and hence it is not allowable in all cases. Mukuta, one of the commentators of Amara, remarks योगविभागस्य हि पूर्वाचार्येष्टमात्रसाधकत्वं न तु नाभ्यन्तस्य सर्वत्रैवाच्समासान्त इति नियमः। तेन ‘प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेः ’ इति माघः ”।

वनमाला—(1) Line of forests; (2) Vishṇu’s garland, the flowers of which are ever fresh ; see com. **उपगूढ**--Girt or surrounded with. **व्यूह**—a mass or assemblage of. **नभसि**—(1) in the sky ; (2) in the month of Shrávaṇa. **दर्शितोन्नति**—(1) displayed its height; (2) its uprise. The possessive वनदेवतानां is to be construed with अवलोकनमासाद्. Similarly the following genetives are connected with the words which precede them. **उपगुह्य**—Lit having embraced, covering; concealing. **पल्लवान्तर**—Cavities formed by leaves. **विश्रब्ध**—Secure; confident.

P. 48. **परिणामविरल** &c.—Though the leaves of the tree were scanty on account of its old age, still with the thousands of nests it was darkened all over, as if with leaves. The repetition of अतिवाह्य (passing) and उत्थाय (rising) denotes their daily habit and long residence.

मदकल &c.--The lines of dark-green parrots in the sky appeared like the streams of the Yamunâ scattered about by being thrown up by the plough of Balarâma ; (see note on उन्मदहलि &c p. 23 1. 3); or like the lotus plants in the Ganges rooted out and torn asunder by the celestial elephant **॰रथतुरगप्रभा**—Because the horses of the sun are supposed to be of a green colour. **अम्बरसरः**—The sky compared to a lake in which the birds formed a line of green moss. खर—scorching, fierce. परिखेदित—completely oppressed. आशामुख—The faces of the quarters (compared to ladies). सेन्द्रायुध०—shows that there were parrots having variegated plumages. कलममञ्जरी०—कलम a kind of rice; विकार fruit, produce; the rice-ears with grains therein. अधरीकृत &c.—(parental affection) which surpassed (lit lowered, left behind it) every other kind of love. क्रोड—Lap; wings.

P. 49. पश्चिमं वयः—The latter part of life; old age. विधिवशात्—As providence or destiny would have it; in obedience to the will of. प्रसववेदना—Travails, or the throes or pangs of child-birth. अभिमत—Beloved. पटुप्रसर—Lit. spreading quickly on account of its severity; severe: great, poignant. पिच्छजाल—Feathers. जर्जर—Broken up. अवस्रस्त—Loosened. अपगतोत्पतन &c—Which had lost its power (acquired practice) of flying. पक्षसंतती—stretching, i. e wide wings. उपारूढकम्प—&c.—By his trembling he appeared to be shaking off (as undesirable) from his body old age which caused him pain. अकठोर—not fully developed. मसृणित—glossy, smooth. क्षीणा—worn away. अग्रकोटी—अग्रस्य कोटिः the point of the tip; or the last part of the top; the comp. being taken like अग्रहस्त, अग्रा चासौ कोटिश्च. आत्मना—himself: the inst. has a reflexive sense. मदुपभुक्तशेषम्—which remained after I had partaken of it.

एकदा तु &c.—The principal part of the sentence is मृगयाकोलाहलध्वनिरुदचरत् (the din or hue and cry of hunting arose) on p. 52. प्रभातसंध्या &c.—चन्द्रमसि denotes the morning time when the moon was setting The white moon, reddened by the hue of twilight, is compared to an old swan with wings reddened by the honey from the lotus-bed in the shape of the surface of the sky. *Cf.* "अयं च कुसुमायुधप्रियसुहृत् क्षणैः पक्षशेर्भविष्यति पयोनिधेः पुलिनराजहंसः शशी।" Vikra XI 74. परिणत—full grown, or old. रंकु—a kind of grey deer. हरिसटा—The mane of the lion.

P. 50. लाक्षिकतन्तु—The sticks of lac. पद्मरागरत्न &c.—The shooting rays of the morning sun are supposed to be long brooms (संमार्जनी) made of पद्मराग jewels, with which the stars were swept away (caused to fade away) like heaps of flowers from the pavement of the sky.

संध्यामुपासितुम् &c.—The seven sages (identified with the seven stars of the constellation, Ursa Major of the northern hemisphere) inclining towards the northern direction appeared to descend to the Mânasa lake to perform their morning *Sandhyâ*. For their names see com. This संध्योपासन is one of the Nityavidhis; see Yaj I. 18, quoted in the com. मानससरः...The lake Mânasa on the Kailâsa mountain so called because it was created by **Brahmâ** by his own mind[*] or will (मनस्). It is also called ब्राह्मं सरः । See Raghu. XIII. 60, and our note ad. loc. **शुक्तिसंपुट**—The cavity formed by the two halves of a pearl-shell. **अरुणकर** &c.—Being brushed off by the rays of the morning sun. **प्रेरणा**—driving or pushing forward. **मुक्ताफलनिकरम्** &c.—The pearls on the shore of the western ocean appeared like stars driven there by the rays of the early sun. *Cf.* Raghu. XIII. 17.; Vikram. I. 108, quoted in the com. **पूर्वेतरे**—see com.; if we take the comp. as a Tat. (पूर्वस्मादितरः) the form will be पूर्वेतरस्मिन्.

तुषारबिन्दु &c.—and the following compound adjectives qualify कानने. **क्षपाजल**—Dew drops, the nightly dew. **सवितारमिवोद्दिश्य** &c.—As the flowers, heavy with dew, were dropping from the trees, the forest is supposed to be offering them to the sun. **पारावतमाला** &c.—The lines of sacrificial smoke on the trees appeared like a series of grey pigeons. The resemblance between the two is often referred to by poets; *cf.* धूपै-धूमै-जाल०, Vik. quoted before (p. 38 notes). **धर्मपता०**—As a flag proclaims the presence or advance of an army the rising columns of sacrificial smoke indicated the performance of religious rites. **अवश्यायसीकराणि**—Charged with the spray or particles of frost. This and the following compound adjectives qualify मातरिश्वनि (the wind). **लुलित**--shaken, tossed about.

P. 51. **रोमन्थ**--Rumination; रोगस्य मन्थः (destroyer of, being necessary for digestion) रोमन्थः a comp. of the पृषोदरादि class. **चलितपल्लव**--Fond of teaching dancing to the creepers &c. Here the wind is poetically considered to be a music master. *Cf.* लतां कौन्दीं च नर्तयन् । Vik. II. 4. **विघटमान**--Being opened or expanded. **आमोद**—आसमन्तान्मोदयतीति; fragrance which is extremely sweet and very diffusive. **जडिमन्**—heaviness or coolness; fr. जड, aff. इमन् optionally added to words of the पृथ्वादि class; so जाड्यं also.

कमलवन &c --Like bards (singing in honour) of the awakening of the lotuses. A king is always awakened from his sleep by the singing of the bards. *Cf.* Ragh. V. 65; and Bhoja--श्रुतं वा मधुरंगानैर्निद्रातो बोधयेत्प्रभुम् ।. **घनघटमान**—Fast closed. The bees were caught in the closing petals of the night lotuses and so they were crying. The reading 'विघटमान० will not do although it may be made to have the same sense (विशेषेण घटमानम्); for it has been used in the sense of 'opening' a few lines above. **आश्लिष्ट**—covered. **जिह्म**—squinting; or slow, dull. **ऊषर**—ऊषः saline ground अस्त्यस्मिन्; fr ऊष + र an affix showing possession; a spot having saline soil. **क्रोडलोमराजि**—क्रोडे on the breast, रोमराजिः the line of hair येषां. **अवचूलचामर** &c.—The sun is compared to an elephant and the rays are regarded as Chauries with the tuft of hair turned downwards (अवचूल–अवगता चूडा येषां). Some take अवचूड in the sense of 'a kind of ornament'; अवचूडभूतचामरकलाप इव. Bâna uses this word often; see *infra*. p. 89, l. 23; p. 91, l. 13, &c.

---

[*] See Râmâ. A'dikânda. ch. XXIV.

'On high Kailâsa's distant hill There lies a noble lake,
Whose waters made by Brahma's will, The name of Mânasa take.
Griffith.

पम्पासरःपर्यंत &c., अभ्यासित &c., द्विवस्त &c., and हत &c.—These four are double meaning adjectives applicable both to कपीश्वर (Sugrîva) and बालातप (morning rays). **दिवसकरजन्मन्**—(1) Produced from the sun; (2) Son of Súrya, Sugrîva. See Râma. Ar. K. 72, 20, 21. **हततार**—(1) which had blotted out the stars; (2) who had carried away तारा (the wife of his brother, Vâli). See p. 16 above.

P. 52. **भास्वत्**—Lit. the possessor of immense light; the sun. Here the मत्वर्थीय affix वत् has the sense of भूमन् or greatness. **असंजात** &c.—Whose wings were just growing but had not the strength to enable me to fly. **संत्रासित** &c. and the following comp. adjectives qualify मृगया-कोलाहलध्वनिः। **संतत**—Extended; increased. **पीवर**—Fattened. **क्वणित-मांसलः**—मांसल fleshy, hence fattened, *i. e.* augmented by the hummings &c. **उद्घोण**—with raised nostrils. **घर्घर**—Made harsh. **उपबृंहित**—Increased, deepened. **भगीरथावतार्यमाण** &c.—As loud as the sound of the Ganges when brought down by Bhagîratha. For allusion see note on भगीरथ p. 9. **वेपथु**—Trembling. **जर्जरितकर्ण** &c.—The cavities of my ears being stunned (by the noise). **प्रतीकारबुद्ध्या**—with the intention of remedying (the danger); thinking it to be a means of averting the danger.

सरभसं—Adv. (in great haste) going with अभिवदतः; or an adj. (tumultuous) qualifying कोलाहलम्. **इतो गजयूथं** &c.—were the cries raised by hunters while beating the forest. **दलित**—Crushed; bruised. **क्रोड**—A hog. **भद्रमुस्ता**—A kind of grass of which hogs are very fond. *Cf.* विश्रब्धं क्रियतां वराहततिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले। Śak. II. 6. **सल्लकीकषायगन्धः**—The bitter smell of the सल्लकी plant (of which elephants are specially fond). *Cf.* "शिशिरकटुकषायस्त्यायते सल्लकीनामिभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगन्धः ॥" Mâl. Mâd. IX. 6.; सल्लकीभङ्ग Vik. IV. 23. **मर्मरध्वनि**—Rustling sound (of the dried leaves falling down). **कुलिश**—The thunderbolt of Indra (to which the horns of the wild buffaloes are compared); the thunderbolt-like points of the horns of.

P. 53. **पद्धति**—A path (lit. that beaten by the feet पद्धा हतिः।). **गन्धगज**—is described as a victory-giving elephant whose smell makes the enemy's elephants turn tail on the field of battle. **आलीन**—stuck fast or clung to. **विकट** formidable; **पत्रलेखा**—linear ornamental marks; the same as पत्रभङ्ग; see *supra*. p. 9. The impressions of the blood-stained claws of the lions on the ground are compared to Patralekhás, being red; they are only विकट. **करिमौक्तिक** &c.—rugged or bristling with the pieces of pearls from the temples of elephants. **प्रत्यग्रप्रसूत**—Recently delivered. **वेणिका**—Braid of hair (of the forest, here compared to a lady). **पक्षच्चर**—Straying from his herd (पक्ष). A 'rogue' elephant. **चमरी**—A yak deer from the bushy hair of whose tail chauries are made. **अवहितैः स्थीयताम्**—Be on your guard (attentive). **विग्रह**—Body; form. **अनुलेपनार्द्र** &c—As loud (and grave) as the sound of a मृदङ्ग smeared with flour paste. This and the following compound adjectives qualify निनादेन. This and the other instrumentals are to be connected with सर्वतः प्रचलितं &c. on p. 54. **गिरि०**—गिरिविवरेषु विजृम्भिताः प्रतिनादास्तैः गम्भीरेण deep and loud.

P. 54. **करास्फोट**—A sound made by the striking of the trunk on the ground, or by forcibly exhaling the breath through the nostrils; शुण्डाशब्दः करास्फोटस्तीव्रनिश्वाससंभवः । भुवस्तले सनिर्वेदाघट्टनप्रभवोऽथवा ॥. **रसित**—Thunder. **सरभससारमेय**—The fast running dogs. **एणक**—a black antelope; अल्प एणः एणकः; क is here a diminutive; *cf*. अनूचो माणवो ज्ञेय एणः कृष्णमृगः स्मृतः । रुरुर्गौरमुखः प्रोक्तः शंबरः शोण उच्यते ॥ **निहितयूथपतीनाम्**—and the following adjectives qualify करिणीनाम् (the female elephants). **स्थित्वा स्थित्वा**—At intervals; *cf*. the Mar expression राहून राहून. **कलभ**—Cubs or young ones of elephants. It also means an elephant 30 years old (त्रिंशद्वर्षो गजः कलभः). **उन्मुक्तकण्ठम्**—Copiously. **आरसत्**—Crying. **आकुलाकुल**—Timidly; in great terror. **रूपानुसार**—Running in pursuit of the animals to be hunted or the game. **मृगयु**—A hunter; मृगान् वधार्थं यातीति, fr. मृग+या+उ. **प्रचलित**—Shaken. **प्रशान्त**—Quieted; abated. **संत्रास**—Excessive fear.

P. 55. **आपतत्**—and the following compounds qualify शबरसैन्यम्. **अर्जुन**—Kârtavīrya, king of the Haihayas. By the favour of Dattâtreya he got a thousand arms, power to check unrighteousness in any part of his kingdom, invincibility in battles and death only at the hands of a hero of world-wide celebrity. See Vishnu P. IV. 11. According to the Vâyupurâna, he ruled for 35000 years on the earth. He was slain by Parashurâma for having carried away his father's Kâmadhenu. For further particulars see note on the word सकलराजन्य &c. p. 127. See Ragh VI 38. **विप्रकीर्ण**—Scattered about. **नर्मदाप्र०**—Once while sporting with his females in the Narmada, he, wishing to know the power of his thousand arms, stemmed the current of the river with them and let it off afterwards. See Râmâ. VII. 32. 4, &c. and *cf* अर्जुनबाहुदण्डसहस्रसंपिण्डितोन्मुक्तमिव सहस्रधा प्रवर्तमानं प्रवाहं नर्मदायाः &c. Harsh. Ch VII. तमालकानन—The army of the Śabaras is compared to a moving forest of the Tamâla trees owing to their dark complexion. कालरात्रि—A dark night such as that of the Ama'vâsyâ; it is not necessary to take it in the sense of संहाररात्रि.

याम—3 hours अञ्जनशिला &c.—A collection of the pillars of collyrium rocks. विघूर्णित—Shaken; agitated. आकुलितं—Set in motion. अन्तक—Yama is of a dark complexion (see Mah. Bh. Van 297. 9); and so are his attendants also. अवदारित &c—Rising up by tearing asunder the surface of the earth; *i. e.* from the nether world; the demons are supposed to do it for molesting the people of the earth; *Cf*, पातालतलवासिषु विघ्नाय दानवेष्विवोत्तिष्ठत्सु तमोमण्डलेषु । Har. Ch. III.

खरदूषण &c.—Khara was the half brother of Râvaṇa and brother of Śurpanakhâ. Urged by Śurpanakhâ whose ears and nose were cut off by Lakshmaṇa, he first sent 14 demons to fight with Râma; these being slain by Râma, Khara sent an army of 14000 giants under his general Dûshaṇa, which also met the same fate. See Râma. A'rany. Ch. 22. 7–9. तदपध्यानात्—On account of their hatred or ill-feeling towards Râma (otherwise they should have gone to heaven). कालमेघ—The dark clouds (or the clouds at the time of the universal destruction, as they are darker). रूप—(1) Beasts of the forest; (2) form; creation. The sight of comets is considered to be portentous; see *supra*, note on धूमकेतु p. 10. उत्पातबेतालव्रात—A collection of the ghosts of evil omen. प्रथमे वयसि &c.—Here follows the description of the leader of that army. The sentence ends on p. 59. l. 7, with शबरसेनापतिमपश्यम्. आयसमय—Made of iron (because he was so hardy and dark). एकलव्य—A Sabara, the son of Hiraṇyadhanush, a king of the Nishâdhas. He requested Droṇâchârya to teach him the science of archery. Droṇâ. refused to do so as he was a Śabara. Thereupon he made an image of Droṇa, and his love for his *Guru* was so strong that even from that image he learnt the whole art. For his story, see Mâh. Bhâr. Adi. P. chap. 132, slokas 31–59. जन्मान्तरागतं—जन्मान्तरमागतं; in a second birth, born again. उद्भिद्यमान &c.—On account of the beard just appearing, he looked like a young lord of elephants, whose temples are adorned for the first time by a line of rut. असित &c.—The whole forest appeared to be filled up with streams of the Yamunâ on account of the dark lustre which spread from his body. आकुटिल—Slightly curved; curled. कुन्तल—Curly hair.

P. 56. एककर्णाभरण—He had placed on one of his ears a gem from the hood of a snake. On account of its red lustre spreading on one side the poet fancies that the red colour of the foliage on which he was accustomed to lie down was transferred as it were to his left side. सप्तच्छद०—The odour of ichor is often described as like that of the blossoms of the सप्तच्छद् (Marâ. सातवीण) tree ; *cf.* Ragh. IV. 23. तत्परिमलान्धेन—Blinded or maddened by (strongly attached to) the smell of the rut. मायूरातपत्रा०—He had the heat warded off from him by the swarm of bees hovering over his head and resembling an umbrella made of the peacocks' feathers, as by a *tamála* leaf. आलोलकर्ण &c.—The perspiration on his cheeks was wiped off by the leaf on his ear. But the poet imagines (by उत्प्रेक्षा) that it was really done by the rosy hand of the forest lady conquered by the strength of his arms and made to serve him like a slave. हरिणकुल &c.—His red eyes, wherever they fell, caused the slaugter of the deer and so they are regarded as the twilight of the night indicative of destruction to the families of the deer. कुञ्जरकर &c.—As if formed after taking the measure of the trunk of an elephant ; *i. e.* as huge and rounded as. This is a sign of greatness ; *cf.* करिकरसदृशौ वृत्तावाजान्ववलम्बिनौ समौ पीनौ। बाहू पृथ्वीशानां &c. Bṛh. Sam. 67. 35. चण्डिकारुधिर &c.—for giving offerings of blood to the goddess Chandikâ (to whom animal sacrifices were generally offered by her devotees). उल्लेख—Cuts. विषमित—Made uneven ; hardened. आश्यान—A little thickened or congealed गुञ्जाफल &c.—On his extensive bosom there were lines of drops of perspiration, interspersed with the thickened blood of the deer ; hence he appeared to wear a neck-lace of pearls mixed with red गुञ्जा fruits. It is customary with foresters to wear ornaments made of the *Gunjá* fruits. *Cf.* किं जातु गुञ्जाफलभूषणानां सुवर्णकारेण वनेचराणाम् । Vikramâ. I. 25. उल्लिखित—Scrached ; or thinned. आलानस्तम्भ—The post to which an elephant is tied. ऊरुदण्ड—hard and long thighs. कौशेय—A silken garment.

P. 57. बद्धत्रिपताकोग्र &c.—His forehead was rendered dreadful (or rugged) by the eye-brows which formed fierce curved lines. Hence the poet imagines that his forehead was marked with her trident by the goddes Kâtyâyanī (see p. 23) who regarded him as her protegee on account of his extreme devotion to herself. उपजातपरिचयैः—and the following instrumental adjectives qualify श्वभिः (dogs) in l. 7. दूरविनिर्गताभिः—Long stretched out.

स्वभावपाटलतया &c.—The tongues of the dogs being naturally red seemed to drop down the blood of the deer killed by them, though they were parched up. वराटक—Cowries. अल्पकाय—thin-bodied. मृगवधू &c.—Clever in intiating into the vow of widowhood the wives of the deer (whom they were constantly killing). कौलेयककुटुम्बिनी—Bitches ;

female dogs. **कौलेयक**—fr. कुल + एय (ढकञ्) by कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यालंकारेषु । Pân. IV. 2. 96. (*i.e.* एय is added to कुल, कुक्षि and ग्रीवा in the sense of a dog, a sword and an ornament respectively; कौलेयकः श्वा कौलोऽन्यः । कौक्षेयकोऽसिः कौक्षोऽन्यः । ग्रैवेयकोलंकारः ग्रैवोऽन्यः । Sid. Kau.). **केसरिणाम्** &c.—The bitches appeared like lionesses coming there to solicit from him the favour of leaving their husbands, the lions, unmolested. **केश्चिद्** &c.—To be construed with शबरवृन्दैः on p. 58 l. 1. **गृहीतचमरवाल** &c.—Who carried on their shoulders loads of elephants' tusks and Chamaras' hairy tails. **अच्छिद्रपर्ण** &c.—With vessels containing honey (or for drinking wine) and formed of leaves without holes. **प्रमथ**—The gaṇas or servants of Śiva; being the followers of Śiva who wears the elephants skin (कृत्तिवासाः) they are supposed either to wear skins in imitation of or carry them for their master. **क्षपणक**—Jaina mendicants (who carry about a bunch of pea-cock's feathers). लुञ्चिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिगम्बराः । Sar. Sang. A'rhatdar. **गजकुम्भ** &c.—upto मयूरपिच्छवाहिभिः are instances of अभंगश्लेष अलंकार in which one word in the same sense is applicable to two things. **काकपक्ष**—(1) The feathers of a crow; (2) locks of hair (over a child's ears). **समुत्खातविधृत** &c.—(1) Who had torn out and were carrying the tusks of elephants; (2) Krishṇa also tore out the tusk of Kuvalayâpîda: an elephant that was let loose upon him by Kaunsa, and used it as a weapon. For an account of this exploit of Krishṇa see Hv. ch. 46. *Cf.* हत्वा कुवलयापीडं दृष्ट्वारोहप्रचोदितम् । मदासृगनुलिप्ताङ्गौ गजदन्तवरायुधौ ॥ Vish. P.

P. 58. **जलधरच्छाया** &c.—(1) who wore garments as dirty as the colour of rainy clouds; (2) in which the sky is blackened by the colour of the clouds. **अनेकवृत्तान्तैः**—Variously occupied; differently engaged. **अरण्यमिव** &c.—From this the leader is described by similes based upon श्लेष (play upon words). **सखड्गधेनुक**—(1) Bearing a sword; खड्गो धेनुरिव यस्य । धेनुरेव धेनुका ।वा कप् (क), that to which the sword stands as a calf, *i.e.* a small sword or dagger; (2) having the female rhinoceroses. **मयूरपिच्छ** &c.—(1) Having a bow decorated with peacock's feathers; (2) having the rainbow as variegated as the peacock's feathers. **गृहीतैकचक्र**—Who had taken a single quoit (for a weapon): (2) who had conquered the town of एकचक्रा. Baka was a great Asura, who lived near Ekachakrâ and forced its king to send him daily a large quantity of food with two buffaloes and a man for his daily meal. He was killed by Bhîma. Vide Mah. Bhâr. Adi. P. Chs. 157–164. **अरुणानुज**—गरुड (the enemy of snakes). **नाग**—(1) Elephants; (2) snakes. **शिखण्डि**—(1) peacocks; (2) the son of द्रुपद, placing whom before Bhishma, the Pandavas managed to bring about his fall on the battle-field.

मृगतृष्णा—(1) Desire for (killing) the deer ; (2) mirage. **मानसवेग**—(1) Active with pride (or quick as the mind or thought); (2) moving swiftly towards the Mânasa lake. **योजनगन्धानुसा॰**—(1) Following the musk-deer ; (2) following (courting) योजनगन्धा. She was a fisherman's daughter, with whom the sage पराशर fell in love. व्यास was the offspring of their union. The smell of her body (originally stinking of fish मत्स्यगन्धा) used to spread to a Yojana or 8 miles by the favour of the sage, Parâs'ara. See Adip. Ch. 64, 82–83 quoted in the com. **घटोत्कच**—Son of Bhîma by the demoness हिडिम्बा. *Cf.* प्रजज्ञे राक्षसी पुत्रं भीमसेनान्महाबलम् । विरूपाक्षं महावक्त्रं शंकुकर्णं बिभीषणम् ॥ A'di p. 155. 31. **भीमरूप**—(1) A terrible form ; (2) the form of Bhîma (the father of घटोत्कच.) **नीलकण्ठ** &c.—(1) Adorned with the eyes in the peacock's feathers; (2) adorned by the moon (on the forehead) of Śiva (as they have one body, half male and half female. See Kum. VII. 28.) and *cf.* त्वयात्मनोर्धेहमदभ्रचक्षुषा निरूपिता मानुगृहाण याचितः ॥ Bhág. P. IV. 3. 14. **हिरण्याक्ष॰**—The twin brother of Hiranyakaśipu ; see p. 44, note on आदिवराह. For the story see Bhág. P. III. 13–19. **महावराह** &c.—(1) whose bosom was wounded by the jaws of big boars. (2) whose breast was torn asunder by the Great boar (Vishṇu in that form.). **अतिरागिन्**—Licentious ; lewd. **बन्दी**—Women in bondage ; female slaves. The same sense is applicable to both and hence this is an instance of अभंगश्लेष. Or in the second case we may take the short form बन्दि (बन्दिन् a bard); अतिरागि would then mean 'ambitious of glory or renown.'

P. 59. **रक्तलुब्धक**—(1) To whom the hunters (लुब्धक) were attached. (2) greedy of blood. **गीतकलाविन्यास**—Arrangement or the system (the permutations and combinations of the several notes, giving rise to different *ragâs*) of music. **निषाद**—(1) Mâtangas ; a class of Chandâlas ; (2) a particular kind of sound in music (the last musical note which is of the highest pitch in each *saptaka*, represented by the sound नि). **महिष**—A buffalo ; (2) the demon महिषासुर. See *supra.* p. 23. **अभिनव** &c.—are cases of विरोधालंकार, based on श्लेष. If we take one meaning, there is an apparent incongruity (as here in saying that he was young and also old) which is removed when we take the other. **क्षपितबहु** &c —(1) Who had passed many years ; old ; (2) who had killed many birds (वयस्). **सारमेय**—(1) money (सार) and corn (मेय that which is fit to be measured); here there is विरोध in saying that one having plenty of money and a store of corn lives on fruits and roots ; this is removed by taking सारमेय in the sense of 'dogs'. Explain the other cases similarly. **कृष्ण**—(1) Vishṇu; (2) dark-coloured. असुदर्शन—(1) Having no सुदर्शन (the weapon of कृष्ण); (2) deformed, not beautiful. दुर्गैकशरण—(1) Always taking refuge or residing in a fort; (2) solely devoted to the goddess Durgâ. अपत्यमिव &c—So formidable and bulky that he appeared like a child of the Vindhya mountain. From this the description contains उत्प्रेक्षालंकार. सहोदरमिव &c.—So dreadful and dark that he appeared like a brother of sin. महासत्त्वता—Magnanimity or great intrepidity. गम्भीर—imposing, grave. गम्भीर is defined as—स तु गम्भीरो विकृतिः (the being affected by fear, &c.) प्रभावतो नो च लक्ष्यते यस्य ।. अनभिभवनीया—lit. not to be insulted or subjected to humiliation; hence also commanding; *cf.* p. 219. l. 13. आसीच्च &c.—And I began to think, the thoughts crossed my mind. मोहप्राय—Full of ignorance; barbarous. विगर्हित—Extremely censured; quite condemned, execrable. पुरुषपिशित &c.—Their idea of religion consists in offering human flesh (to the goddess). श्रमः—Physical exercise. शिवारुतम्—The crying of the female jackals which guides them in their actions; *cf.* वामे शिवारुतं शस्तं दक्षिणेऽरिष्टसूचकम् ।; or which like the repetition of the Vedas awakens them in the morning (Bhânu.). *Cf.* Kir. I. 38.

P. 60. सदसतां सकुनेष्टारः—Advisers of good and evil (because the mountaineers are supposed to determine favourable or unfavourable time by the hootings of owls.) परिच्चिताः—Acquaintances, friends. आपानक—Drinking. विषदिग्धमुख—Whose mouth is besmeared with poison (applicable both to snakes and arrows). उत्सादकारि &c.—Causing destruction. Their singing is a means of destruction to the poor deer who being attracted by the music are easily caught. मुग्ध explains why the deer are easily deceived by the singing. *Cf.* शुचिशष्पाङ्कुराहारी विदूरक्रमणक्षमः । लुब्धकाद्गीतलोभेन मृगो मृगयते वधम् ॥ Kâm. N. I. 43. उत्साहकारी—*v. l.* which fills them with joy and thus leads them into danger This is probably a mislection.

बलिकर्म—Offering of daily oblations. *Cf.* सुरामांसाद्युपहारैर्जपयज्ञैर्विना तु या । विना मन्त्रैस्तामसी स्यात्किरातानां तु सम्मता ॥. उत्खातमूलं—Having all the roots in it dug out. They are so ungrateful that they destroy the very forest which affords them shelter. परिक्षोभित—Agitated (in the act of removing the dirt from the water). वैदूर्यद्रवानुकारी—As clear as the liquid of *lapis lazuli*. अम्बरैकदेश &c.—As clear and blue as a part of the sky melted down by the rays of the sun on the day of the universal destruction. अत्यच्छतया &c.—So clear and transparent that its existence could only be known by touch (and not by sight). हिमजड—As cold as snow. प्रत्यग्रोद्धृत—Cut just then, fresh-plucked. सैंहिकेय—A matronymic of Râhu (who is supposed to devour the disc of the moon at the time of the eclipse). He is mythologically a Daitya, the son of Viprachitti and Simhikâ. In astronomy Râhu and Ketu are the ascending and descending nodes of the moon's orbit. **अपगतश्रमः**—After removing his fatigue by repose. **पिशिताशनः**—A beast of prey, a demon. **अन्तरित**—Gone out of sight, hidden from view.

P. 61. **कपिलभ्रूलता** &c.—The twany eyebrows were like haloes round the eyes. **लालस**—Greedy or covetous of. **उत्क्रांतम्**—is an impersonal passive verb the subject being असुभि ; life seemed to pass out of the parrots, &c. **अनेकतालतुङ्ग**—measuring several Tâla-trees in height. **अभ्रंकष**—Touching or scraping the clouds. अभ्रं कषति तुंगत्वात् ; fr. अभ्र + कष् + अ (खच्) causing the insertion of a nasal by सर्वकूलाभ्रकरीषु कषः । Pân. III. 2. 42 ; so सर्वंकषः खलः, कूलंकषा नदी. **शाल्मलीकुसुम**—Some of the young ones of parrots being recently born had the redness of birth and hence appeared like (were confounded with) Sâlmali flowers which are also of a pink colour. **नलिनसंवर्तिका** &c.—Those of the parrots that were just fledged seemed to imitate the fresh petals of lotuses. **ईषद्विघटित** &c.—Having the colour of the buds of lotuses, the ends of whose petals are slighly opened. **व्याज**—Pretext, appearance. By means of उत्प्रेक्षालंकार the poet denies the real fact and substitutes in its place an imaginary one. Here the heads of the young parrots were naturally shaking, but the poet fancies that they were doing so with the object of warding off the hunter.

अकाण्डे—At an improper time ; suddenly. **द्विगुणतर**—He was already shaking with old age and the tremour was now doubled by fear. **उद्भ्रान्त**—Rolling. **विषादशून्या**—Vacant through despair. **त्रासस्रस्त**—Drooping with fear. **स्नेहपरवशः**—In the power of affection, overpowered by (parental) affection. **किंकर्तव्यता** &c.—Not knowing (ignorant of) what to do.

P. 62. **भोग**—A serpent's body. **वसाविस्रगन्धि**—Stinking of fat. **स्वल्पत्व**—Smallness of size **संपिण्डित**—Rolled up or contracted together. **शिरोधरा**—That which supports the head, neck. **सावशेषत्वादायुषः**—Because I had (was destined) yet to live or to live longer. **अवशिष्टपुण्यतया**—Since my (store of) merit was not yet exhausted. **पवनवश** &c.—Collected together by the force of the wind. **अशीर्यन्त**—Were shattered or broken. **यावत्-तावत्**—So long as he had not &c.; before he had &c. **अवशीर्णपर्ण** &c.—As my colour was exactly like the leaves broken off (from their stem) i. e. fallen down. **कालांतरभुवः**—Which is produced in after times or after a lapse of time, i. e. in advanced age (when one is capable of appreciating a father's affection and care). **जन्मसहभुवा**—

Born with me ; natural, instinctive. कृतावष्टंभः—Supporting myself. कुहर—Cavity. कर्णपूररचनोपयुक्त—Which was used to form ear-ornaments. This and the following genetive compounds are adjectives qualifying तमालविटापिनः. संकर्षणः—Balarâma, who is described as wearing dark garments. गदाधर &c.—Surpassing the (dark) lustre of the body of Vishnu.

P. 63. कालिन्दीजल &c.—Whose leaves seemed to be formed from the drops of the (dark) waters of the Yamunâ river. दिवाप्य &c.—Its shade was so thick that the interstices between the branches were dark even during day-time अप्रविष्ट &c.—Where the rays of the sun could not penetrate. अपरस्येव &c.—Which afforded me as safe a shelter as the wings of my own father ; so that the tree appeared like a second father to me. परवश—Helpless ; overpowered. कालकला—कला a portion of time ;—लया by this time. उत्प्रेक्षमाण—Expecting ; thinking, at every movement of the grass, that the wicked Śabara was coming back. नातिस्थिर &c.—Whose feet could not move steadily. संचार—Movement ; walking. मुखेन पततः—Falling on the face (headlong). तिर्यक्—On one side. पक्षपाली—a line of wings. भ्रम—Whirling of the head. आतुर—Overpowered. स्थूलस्थूलम्—Very heavily. समभून्मनसि—The thoughts arose in my mind ; it occurred to me. अतिकष्टास्वप्यवस्थासु—Even under very trying circumstances. जीवितनिरपेक्ष—Regardless of life. प्रवृत्तयः—Tendencies or bents of the mind ; ways of action.

सुगृहीतनामन्—Of blessed or happy memory. This is used generally of a dead man who is remembered with respect. अविकलं with all my limbs sound. सोढपितृमरण &c.—is an adverbial expression. In a manner dreadful on account of my enduring the grief of the death of my father ; or (I lead a life painful) on account of &c. अपेक्ष्यते—is regarded or taken into consideration.

P. 64. मया हि &c.—For construction see com. तैस्तैरुपायैः—By every effort. एकपदे—At once, in a moment. कृपण—Wretched ; mean. निर्घृणतैव &c.—This my desire to drink water is simply (nothing short of) heartlessness or cruelty. न कंचिन्न—Turns one into—. The two negatives make one emphatic affirmative. Vâmana remarks—संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ (two negatives are employed to preclude a possible negative proposition) Kâv. Sut V. 1. 9. आशामुख &c.—Faint on account of its spreading in all directions. अतिकष्टा—Extremely troublesome or hard to bear, oppressive. अनलधूलि &c.—Like a heap of powdered burning charcoal. दुर्गम—Difficult to be crossed (on account of its mass of sand being heated &c.) अवसन्न—Drooping ; spiritless. अप्रभु—Having no control over; no master of, helpless. **सीदंति**—Sinks down with dejection. **अपि नाम**—Indeed, I wish ; would that. **उपपादयेत्**—Would bring about.

इत्येवं &c.—The connection is इत्येवं चिन्तयत्येव मयि हारितनामा तापसकुमारक &c., the sentence तस्मात्सरसः......तत्तनयश्च being almost paranthetical.

P. 65. **सनत्कुमार**—सनत् always कुमारः a young man ; यद्वा सनद्ब्रह्म तस्य कुमारः. A sage, one of four sons of Brahmâ ; (the other three being सनक, सनन्दन and सनातन). See Bhág P. III. 12. He is said to be the author of a treatise on medicine. We learn from the Chhân. Up. that even Nârada approached him as a disciple and learnt from him the ब्रह्मविद्या. **अवदात**—Ennobled, refined. **अतितेजस्वितया**—Owing to the dazzling lustre or extreme brightness of his body. **उत्कीर्ण**—Carved out. He was so brilliant that he appeared to be carved out of the disc of the sun. **स्तम्भित०**—(1) Who had tied up the mass of his hair ; (2) that had checked (hidden) the mass of flames. **कृतकपटबटुवेषः** &c.—He appeared like fire incarnate in the disguise of a young Brâhmaṇa. It is narrated in the Mahâbha'rata that a king, named Swetaki, held a sacrificial session for 12 years. During this period showers of ghee were being constantly poured into the fire. This caused indigestion to that god who was thereupon advised by Brahmâ to devour the Khândava forest as a remedy for his disease. But Indra would not allow him to do so and poured down rain to extinguish the fire. Agni then, in the disguise of a Brâhmaṇa, asked the assistance of Krishṇa and Arjuna who raised a canopy of arrows over the forest, through which the rain could not penetrate, and thus enabled Agni to consume the forest quietly. For further particulars see Mah. Bhâr. Âdi. Chs. 222-227. **धर्मशास्त्रकटक**—A group or circle of Vedic precepts. **त्रिसत्य**—त्रिः त्रिभिर्वा कायेन वाचा मनसा कृतं सत्यं triple oath, *i. e.* taken after three assertions, which then becomes inviolable ; or the threefold vow of truthfulness, *i. e.* observed by means of body, speech and mind. *Cf.* कायेन वाचा मनसापि शश्वत् &c. Ragh. V. 5.

गगनगमनो०—The poets describe female cranes as flying towards the clouds at the approach of the rainy season. See Meg. I. 10 ; Mrch. V. 2. **स्वर्गमार्ग** &c.—As the neck of the gourd was raised up, the poet imagines that it was pointing (to the young sage) the way up to heaven. **परीत**—Surrounded. **तपस्तृष्णा** &c.—As the sage had on his shoulder the black skin of a deer, it appeared like a mass of smoke greedily devoured by him in performing penance, and now issuing out and surrounding his form. This refers to the kind of penance called धूमपान or the inhaling of smoke issuing from a fire kept burning on the ground· *Cf.* शम्बूको नाम धूमपः &c. Uttar. II. p. 54.

निर्मांसत्विरल &c.—The body of the sage was so thin and fleshless that his ribs could be distinctly seen. The sacred thread which hung from his left shoulder and lay close-fitting along the bones of his sides seemed to be counting them. **यज्ञोपवीत**—This seems to be originally a kind of upper garment worn at the time of performing such sacred ceremonies as sacrifices, &c.; the sacred thread which later came into use being probably a substitute invented for it as the Âryas proceeded towards the hotter climes of the South of India.

P. 66. **आषाढदण्डेन**—पालाशो दण्ड आषाढः। Amara. According to Manu a Brâhmana must carry a staff of Palâśa or Bilva (ब्राह्मणो बिल्वपालाशौ); *cf.* Kum V. 30. **कुशकुसुमलता** &c.—Whose eyes were restless or wandering about on account of being forcibly attracted by &c. The sight of the tender Kuśa grass was tempting and the fawn was eager to eat it. **विटप इव** &c.—From this the description of the sage is by similes based upon श्लेषालंकार. **वल्कल**—(1) A bark garment; (2) bark. **समेखलः**—With the triple girdle of *munja* grass; the girdle also was to be made of different substances according as it was to be worn by a Brâhmaṇa, or a Kshatrîya, or a Vaiśya. See Ms. II. 42; (2) having slopes. **सोम**—(1) Soma juice (generally drunk in sacrifices); (2) the moon. **दिवसकर** &c.—(1) While performing the penance called **पंचाग्निसाधन** the sage, who had to fix his gaze on the sun, had to drink in as it were the rays of the sun; *cf.* उष्मपैस्तपोधनैः p. 81, l. 9; also Ragh. XIII. 41. Kum. V. 20; (2) the day-lotuses also blooming at sun rise and remaining open till sun-set may be looked upon as drinking the rays. **जटा**—(1) Matted hair; (2) fibrous roots. **विकचकुमुद** &c.—conveys the same sense in both cases and hence it is an instance of अभंगश्लेष. **द्रौणिः**—Aśvatthâman, the son of Droṇâchârya. **कृपानुगतः**—(1) Full of compassion (कृपा); (2) accompanied by कृप, the maternal uncle of अश्वत्थामा, and the preceptor of the Kauravas and the Pâṇḍavas before Dronâchârya came to Hastinâpur.

चित्रमृग &c.—(1) adorned with the skin (कृत्तिका) of the spotted deer he wore; (2) decked by the constellations चित्रा, मृग, कृत्तिका and आश्लेषा. **दोष**—(1) Fault; evil; (2) दोषा—night. Here is a reference to the shortening of the nights in the summer solstice. **रजःप्रसर**—(1) the influence of रजोगुण, the quality of activity or passion; (2) the spreading of dust. **नरक**—(1) Hell; (2) A demon also called भौम being the son of भूमि and king of प्राग्ज्योतिष. According to the Mah. Bhá. and Vish. P. he carried off the ear-rings of Aditi to the impregnable castle of Pragjyotisha, but Krishna, at the request of the gods went there, and having killed the *Asura* recovered the jewels. His account is differently given in the Harivaśa **संध्यापिंगल** &c.—(1) The pupils of whose eyes were tawny (this is a sign of good fortune) like संध्या; (2) in which the stars are reddened by the twilight. **दृढनियमित** &c.—(1) Who had strongly controlled his senses (अक्षचक्र) the circle of the organs of sense); (2) which properly regulates the passage of ध्रुवचक्र; or having the wheels and axle properly fixed.

P. 67. **निगूढमन्त्रसाधन**—(1) With a body wasted by his secret performance of penance to attain superhuman or miraculous power; certain Mantras (such as that given in the Atharva Veda) ought to be muttered in secret to make them effective; (2) who avoids a war by means of counsels kept profoundly secret; or counsel kept secret and an army always kept ready. A king, if he means to attain supreme power, must keep his plans secret; *cf.* यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः। स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः ॥ Manu. VII. 148; मन्त्रमूलं यतो राज्यं तस्मान्मन्त्रं सुरक्षितम्। कुर्याद्यथास्य न विदुः कर्मणामाफलोदयात् ॥ Yaj. I. 344; also Ragh. I. 20.

करालशंख &c.—(1) The elevated round portion of whose temporal bone had a depression in it with a circle of hair thereon (आवर्तयुक्तः गर्तः); (2) having rough conches, whirpools and pits; or pitlike *i. e.* deep whirlpools (आवर्तगर्ताश्च); or having these in its pits or depths. **अवतार**—(1) flight of steps leading to sacred water; (2) decent. **असकृत्**—because the Ganges descended from heaven first on the head of Śiva, then on the mountain Himálaya, thence to the plains, and then into the sea. पुष्करवनं may also mean (in the case of Hárita) the water of Pushkara—a holy place of pilgrimage (तीर्थ) in Ajmere. It is highly spoken of in the Vanap. of the Mah. Bhár. ch. 82—पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्षिगणाः पुरा। सिद्धिं समभिसंप्राप्ताः पुण्येन महतान्विताः ॥. **वनचरोपि** &c.—From this point the description contains विरोधाभास. **महालय**—(1) A large mansion, a spacious hall; (2) a kind of समाधि or posture in Yoga in which the whole body remains motionless, the mind being completely absorbed in the Supreme spirit This is the same as आत्यान्तिकलय spoken of in the Vis P.; लय is absorption of the mind in the Supreme spirit. आत्य॰ is complete absorption, which is attained when a Yogî gets correct knowledge of Brahman. आध्यात्मिकादि मैत्रेय ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः। उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥ Vîs. P. VI. 5. 1.

असंयत—(1) Not practising संयम (self-restraint or contemplation); see com; (2) not bound by worldly ties; or according to some, concentrating his mind on Vishṇu (अकारो विष्णुस्तत्र सम्यग्यतः). **साम**—(1)

means of pacification or conciliation; the Sâma Veda. दण्ड—Punishment; (2) the sacred stick worn by a Brahmachârin. साम and दण्ड are opposed as two different political expedients, but not in the sense of Sâma Veda and the sacred stick. सुजटः—(2) having good matted hair; see com. प्रबुद्ध—(1) Awake; (2) wise, enlightened. परित्यक्त &c.—(1) With the left eye gone; (2) having an aversion to (fair eyed) women. अकारणमित्र—A causeless *i. e.* disinterested friend.

P. 68. अनेन भवितव्यम्—He must have &c. अतिदवीस्तया &c.—On account of the very great height of the fall &c. अत्युल्बणम्—very heavily. मुक्तप्रयत्न—*i. e.* who was in a helpless condition. उत्तानित—Raised up or upturned. समुचित—Usual, daily. प्राणायाम—Restraining the breath; usually the three breath-exercises practised during Sandhyâ. It is a means of concentrating the mind on any object; and is of three kinds:—(1) When breath is suspended after inhaling the air it is called पूरक; (2) when it is suspended after exhaling the air from the body, it is called रेचक; (3) and when the breath is stopped by closing the mouth and the nostrils with the fingers of the right hand it is called कुम्भक. It is performed by repeating the गायत्री with the प्रणव *i. e.* the syll. ओम् and the three व्याहृतिs भूः, भुवः and स्वः. The प्राणायाम ought to be practised thrice; *cf.* पूरकः कुम्भको रेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणः । गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्व्याहृतिपूर्विकाम् ॥ प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः ॥ Yâjnavalkya.

अघमर्षण—The name of the hymn consisting of the three ṛchas beginning with ऋतं च सत्यं च &c. of Ṛg. X. 190. A repetition of these with the three Vedic verses beginning with आपोहिष्ठा &c. (Rig. X. 9. 1) in praise of the watery deities thrice a day is powerful enough to expiate all sins. निर्धूनन—Striking off the hair after wringing it with the hand. अनतिदूरमिव &c.—The principal part of the sentence is आश्रममपश्यम् on p. 72. l. 9. सदा संनिहित &c.—Which perpetually bore flowers and fruits. This and the following instrumental adjectives qualify काननैः on p. 69. l. 4. बहुल—Mostly consisting of, abounding in.

P. 69. उल्लसित—Floating up. तारकावर्षमिव &c.—Separate—(1) आ समन्ताद्धर्मविनाशपिशुनम्; the falling of meteors is supposed to be an evil omen and indicates destruction, here of righteousness; (2) अधर्मविनाश &c. the कुसुम॰ indicates the absence of तारकावर्ष अधर्म; or न धर्मविनाशः अधर्मविनाशस्तस्य पिशुनम्. Or even as applying to we may separate as इव अधर्म॰; तारकाः means the performers of pious deeds, who, in a watery form, illumined by the solar rays, repair to the world of the moon to enjoy the reward of their good deeds. Their वर्ष means their fall from the lunar world. नास्ति धर्मो येषां ते अधर्माः those whose store of merit is exhausted तेषांविनाशोऽधःपतनं ; the falling down of the performers of Karma in their starry form indicates that the fund of their merit is exhausted. As soon as they leave the world of the moon they fall into the power of वायु or the wind which brings them back to the sublunar world. So the adj. अनिलचलित &c. well applies in both cases. *Cf.* तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते &c. Chhân. Up. V. 10. 7. and Bg. IX. 21. ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति। &c. also Śár. Bhás. on Ved. Sût. III. 1. 8.

अचकित &c.—and the following feminine instrumental adjectives qualify दण्डकारण्यस्थलीभिः । **अच०**—Moving about without being frightened. **मारीचमाया** &c....In which the leaves of creepers were cut off by the counterfeit deer, Mârîcha, and were grown again afterwards. See Râmâ. Araṇ. Kân. ch. 42. **विषमित**—Rendered rugged. **स्थली** as opposed to **स्थला** is natural ground, not prepared by human hand. **उत्कण्ठित** &c.—The peacocks with their necks raised up listened to the sound made by the filling of pots with water, imagining it to be the thunder of clouds. **अनवरताज्याहुति** &c.—The sacrificial fires (see note on वैतानवह्नि p. 14) were so much pleased by the constant sacrifices performed there, that, the poet imagines, they wished to carry the sages to heaven even with their mortal bodies and had, therefore, formed a flight of stairs (सोपानसेतु), as it were, in the shape of the curling lines of smoke issuing from them, for that purpose.

आसन्नवर्तिनीभिः and the following compound adjectives qualify दीर्घिकाभिः. **तरंगपरंपरा**—which had a series of the images of the sun reflected into the rows of their ripples, and therefore looked, as if they were being bathed in by the seven sages come to see the hermits. **अतिविकच** &c.—The bed of full-blown white lotuses appeared like a cluster of stars coming there to wait upon the sages.

P. 70. **आबद्धपल्लव** &c.—The leaves were formed into folds and thus the branches appeared to worship the sages with folded hands.

गृहीत—Caught up and imitated. **वषट्कार**—The expression वषट् used at the time of offering oblations to the deities. **सारिकाभिः**—*Cf.* Introduction, Śl. 12. **सुब्रह्मण्य**—particular *mantras* recited by the Udgâtṛ priests. They begin with इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेषवृषणस्यस्य मेने गौरावस्कन्दिन् । अहल्यायै जार कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणेतावदहे सुत्यामिति यावदहे स्यात् । **वैश्वदेवः**—विश्वे देवा देवता अस्य one of the five daily sacrifices enjoined to be performed by Brâhmanas. *Cf.* वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम्। आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम्। Manu. III. 84. **एणीजिह्वापल्लव**—The leaf-like (soft) tongue, or the tip of the tongue, of the female deer. **सिमिसिमायमान**—Making a simmering sound while burning; pres. par. of the verb सिमिसिमायते fr. सिमसिम an onomotopoetic word. **उपलिप्त**—drawn, painted. The orb of the sun is drawn with red sandal paste on the ground and worshipped, Karavîra (Marâ. जासवंद) flowers being offered with red lotuses &c.; *cf.* आदित्यहृदय—वृत्तं वा चतुरस्रं वा लिप्तभूमौ न्यसेच्छुचिः । त्रिधा तत्र लिखेत्पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् । 99 ; सकेसराणि पद्मानि करवीराणि चार्जुन । रक्तचन्दनमिश्राणि कृत्वा वै ताम्रभाजने ॥ धृत्वा शिरसि तत्पात्रं जानुभ्यां धरणिं स्पृशेत् ॥ 104, 105.

इतस्ततो विक्षिप्तपरिहारं &c.—In which the eating places of the sages were marked out by lines of holy ashes (to protect them from the approaches of wicked spirits) at different places; or in which the eating places were cleaned by being rubbed with holy ashes before they were cow-dunged, as Bhânu proposes. See com. *Cf.* कृतभस्मरेखापरिहारपरिकरे हरितगोमयोपलिप्तक्षितितलवितते व्याघ्रचर्मण्युपविष्टम् । Har. ch. II. **परिचितशाखामृग**—in which the old and blind hermits were being led in and out by being guided by the hands (lit. by catching or seizing their hands) by the monkeys familiar with them. **कल्माषित**—Variegated. **पुष्करपुट**—The cavity of the trunk. The monkeys, deer and elephants are described by the poet as intentionally serving the sages, whose power and influence even over the beasts of the forest were thus manifested.

P. 71. **शालूक**—Bulbous roots of lotus plants. **संधुक्ष्यमाण**—Stirred; made to burn. **अमृतचरु**—चरु an oblation of boiled rice or barley prepared for offering to the gods or the manes. *Cf.* अमृतं नाम यत्सन्तो मंत्रजिह्वेषु जुह्वति ।' Śis. II. 107. अमृत may mean milk in which the चरु was boiled or ghee with which it was mixed. **पुरोडाशः**—पुरः प्रथमं दाशन्त्येनं ; fr. पुरः and दश् ; a comp. of the पृषोदरादि class; see Intro. sl. 11. **उपचर्यमाण**—Served; treated. **कल्प**—Ceremony (विधि). **पितामह**—The god Brahmâ is sometimes worshipped by those who are desirous of getting issue. See Ragh. I. 35. Owing to a curse this god is not worshipped in a temple but his worship for a vow is not on that account prohibited. **उपदिश्यमान** &c.—In which the procedure of the Śrâddha ceremony was being taught. The other reading उद्दिश्यमान may mean "being enunciated or offered"

साध्यमान—Being rendered effective (by the propitiation of the deities to whom they were addressed, so as to give one miraculous power). **विचार्यमाण**—being discussed. **ध्यान**—Contemplation; concentration of the mind upon one object. The practice of Yoga consists in checking the activity of the mind and rendering it steady and calm. Yoga is of eight kinds यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार,

ध्यान, धारणा, and समाधि. **उपसंस्क्रियमाण**—Being purified with cowdung-water, &c. • **गवेधुका**—A kind of corn. **सत्क्रियमाण**—Worshipped. If we read संस्क्रियमाण it would mean being made to undergo purification for their order or were being initiated as new परिव्राजक or Sanyásins. **अदृष्टपूर्व** &c.—The hermitage was so pure and free from sin that it seemed never to have experienced the time of कलि age, the age of sin and evil. **अनङ्ग**—The workings of the god of love, *i. e.* unrestrained passion. **प्रकटितनर** &c.—(1) In which men, lions, hogs and other animals (रूप) were present; (2) who had manifested the forms of the Man-lion and the boar. See, however, com.

P. 72. **सांख्य**—A school of philosophy of which the sage Kapila was the founder. See note on सांख्यागम p. 88. l. 2. **कपिलाः**—(1) Brown cows or cows whose milk never fails; (2) कपिल the sage of that name. **बलावलीढ**—(1) In which there were strong (बलावलीढ) and intoxicated female elephants [धेनुका]; (2) in which the proud demon named धेनुक was subdued (अवलीढ) by Balarâma. Dhenuka was a demon who lived in a Tâla grove in the form of an ass. As Balarâma and Krishna one day entered the grove and picked some fruit he ran to the spot and began to kick Balarâma, whereupon the latter seized him by his hind legs, whirled him round and killed him by dashing him on a palm tree. See Hv. ch. 70. **उदयन**—A king of Kauśâmbî, (the modern Kosam, about 31 miles above Allahabad) who belonged to the वत्स family. The country which he ruled was also called Vatsa. **अभिषिच्यमानद्रुम**—(1) The trees in which were being watered &c.; (2) in which the king द्रुम was being crowned. द्रुम was a king of the K'innaras; *cf.* द्रुमः किंपुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम्. Mahâbhâ. Sabha X, 29.

जलप्रपात—(1) A cataract or water-fall; (2) showers of rain. **वनगहन** &c.—(1) In which the lions enjoy sleep without being disturbed in the midst of the thick forest; (2) in which Vishṇu sleeps comfortably in the midst of the deep ocean. In the four months of the rainy season Vishṇu is believed to be lying asleep and the doors of heaven shut up. **अक्ष**—(1) The fruit of a tree; (2) the son of Râvaṇa, of that name. According to Râmâ. Sund. Kânda ch. 47 (Śls. 34-37) Hanu. seized Aksha by his legs as he flew into the sky, sword in hand, after his chariot was smashed, and dashed him upon the ground and killed him. It is not mentioned there that Aksha was killed with the piece of a rock. So perhaps the poet refers by Aksha to Dhûmráksha, as remarked by Mr. Káne, whom Hanu. killed by throwing the peak of a mountain on his head. **प्रारब्धाग्नि** &c.—(1) Where sacrificial rites were begun; (2) who had begun the work of Agni, *viz.* assisting him in consuming the *Khâ.* forest. See Mah. bhá. I. 223.

सुरभिविलेपन &c.--This is a विरोधाभास-Although possessed of fragrant unguent (सुरभिविलेपन) still always giving out the smell of sacrificial smoke. The inconsistency is removed when we take सुरभिविलेपन to mean cleaning with cowdung. The smell of fragrant ointment and that of smoke are opposed to each other ; but there is nothing inconsistent in having the place smeared with cowdung and its emitting the smell of sacrificial smoke. मातङ्गकुल—(1) Chandâlas and other persons of low caste ; (2) herds of elephants. धूमकेतु—(1) A comet, the appearance of which is portentous ; (2) fire (of which the sign is smoke); परिपूर्णद्विजपति—(1) The full moon, (2) learned (rich in knowlege) Brâhmaṇas. मलिनता—(1) Blackness ; (2) stain, sinfulness. मुखरागः–(1) Redness of the bill ; (2) the flush brought on by wine; or the reddening of the face owing to anger &c. तीक्ष्णता—(1) Sharpness; (2) severity.

P. 73. चञ्चलता—(1) Restlessness, constant motion ; (2) fickleness. चक्षूराग—(1) Redness of the eye; (2) eye-love. Directing loveful eyes or casting glances towards the beloved is the first stage in the growth of love. कण्ठग्रह-(1) Catching by the neck; (2) embracing. मेखलाबन्ध—(1) Tying of the girdle of मुञ्ज grass (as ascetics do); (2) fastening (her lover) with the string of the girdle (as a jealous and angry woman does). स्तन—(1) Udder ; (2) breast.

पक्षपात—(1) Falling of feathers (as in the case of cocks when fighting); (2) partiality ; obstinacy (in sticking to one point). भ्रान्ति—(1) Whirling round ; (2) doubt. वसु-(1) The Vasu deities ; (2) wealth. गणना—(1) Counting ; for असंख्यातं च यज्जप्तं निष्फलं तत्प्रकीर्तितम् । (2) special regard for. बाल—(1) Hair ; (2) child. रामानुराग—(2) Devotion to Râma ; (2) love for women (रामा). मुखभंगविकार—(1) The state of having wrinkles on the cheeks ; (2) the contortions of face owing to the pride of wealth ; or through anger. शकुनि—The maternal uncle of Duryodhana ; (2) birds. Where there was शकुनिवध only in the Mah. Bhâr. and not in the hermitage (the second part being supplied by the context). वायुप्रलपित—(1) The speech of the god of wind ; the Vâyup. was originally related by Vâyu ; *cf.* पुराणं संप्रवक्ष्यामि यदुक्तं मातरिश्वना । पृष्टेन मुनिभिः पूर्वं नैमिषीयैर्महात्मभिः ॥ Vâyup. I. 47, 48; (2) raving in delirium. द्विजपतन—(1) Falling of teeth. (2) dulness. भूतिमत्वं—(1) Having ashes ; (2) possession of wealth (which is prohibited in the case of ascetics). व्यसन—(1) calamity, peril ; गीतश्रवणेन व्यसनं (from hunters); or a strong liking for, a great fondness for (गीतश्रवणे व्यसनं); न तु मुनीनाम्. नृत्य०—नृत्ये (1) पक्षपातः falling of feathers ; (2) a strong liking for. भोग—(1) Hood ;

(2) enjoyment of carnal pleasures. श्रीफल—(1) Bilva fruits; (2) the fruits of wealth. अधोगति—(1) Motion downwards; (2) degradation; going to hell.

तस्य चैवं विधस्य—These possessive adjectives qualify रक्ताशोकतरोः on p. 74. l. 4. The principal part of the sentence is भगवन्तं जाबालिमपश्यम् on p. 76. l. 13. All the accusative compound adjectives qualify जाबालिम् (the father of हारित) of whom this paragraph contains the description. जलकरक—Pots of water used by ascetics. पीतपिष्ट—Yellow flour, or turmeric powder.

P. 74. पचाङ्गुल—A mark made with the five fingers of the hand. It was customary to make such marks, which were held auspicious, not only on the roots of trees such as अशोक (see Ratna. I. p. 23), but on other things also. *Cf.* पिष्टपञ्चाङ्गुलमण्डयमानोलूखलमुसलाद्युपकरणम् । Hch. IV. विविक्त—purified, rendered holy. परिमण्डलतया—On account of its spreading all round. वैतान—Sacrificial (belonging to वितान that which is formally performed, a sacrifice). For the names of the three sacrificial fires, see com. कम्पितदेहया—(1) Which *i. e.* जरा caused his body to shake; (2) whose body trembled as if through the fear of the fierce curse (that might be denounced by the sage for having attacked his body). विहितकेश०-(1) Which had seized the hair; (4) who catches the hair (as in amorous sports). भङ्ग—(1) Wrinkles of old age; (2) knitting (in anger). आकुलित—(1) Faltering on account of old age; (2) on account of intoxication. प्रसाधित—Decorated तिलक—(1) White marks such as moles (of old age) on the body; see p. 46 l. 12; (2) an ornamental mark (made with saffron, &c.).

पलितपाण्डुर—Grey on account of old age. धर्मपताकाभिरिव—His white जटाs are here spoken of as banners raised up to proclaim his great store of religions merit and his conquest of the other sages by penance. पुण्यरज्जु—The cords of merit (with which to ascend to heaven). पुण्यतरु—The tree of religious merit (of which the जटाs formed the bunches of flowers). त्रिपथगा—The Ganges going *i. e.* flowing in three ways—in heaven, the mortal world, and the nether region. The three long and curved lines of ashes on his forehead are compared to the three streams of the Ganges. ललाटफलक—The broad forehead. अवलम्बित०—Flabby by the wrinkles hanging or formed over them.

P. 75. अवष्टभ्यमान—covered; impeded. विवृत—kept open. सत्यप्ररोह-Off-shoots of truth (or the Vedas).

उद्वमत् &c.—The Ganges, while being brought down by Bhagîratha, happened to wash off the altar of Jahnu who was performing a sacrifice.

The king being angry at this drank off the river. Bhagîratha then propitiated Jahnu, who afterwards gave out the water through his ear; and then the river began to flow undisturbed. On this account the Ganges is called Jâhnavî or the daughter of Jahnu. *Cf.* वैशाखशुक्लसप्तम्यां मुनिना जह्नुना पुरा । आदौ पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात्तु दक्षिणात् ॥; and ततो हि यजमानस्य जह्नोरद्भुतकर्मणः । गङ्गासंप्लावयामास यज्ञवाटं महात्मनः ॥ तस्या वलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो जह्नुश्च राघव । अपिवत्तु जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम् ॥; ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राभ्यामसृजत्प्रभुः । (38) Râmâ. I. 43. 35–38. जह्नुकर्णसमुद्गीर्यमाणगङ्गाप्रवाहह्रादगम्भीरया गिरा । Hch. III: **अविरतसोमोद्गार**—Constantly giving out the smell of the *Soma* juice drunk by him. **उन्नततर**—Thrown into relief on account of the depression of the cheeks. **आकराल**—Slightly raised up. **अवशीर्यमाण**—decayed, falling off. **आनाभिलम्बकूर्च**—The beard reaching his navel. *Cf.* Deserted Village:—

> "Whose beard descending swept his aged breast."

इन्द्रियाश्वानाम् &c.—The veins of the neck appeared like the reins of the horses in the shape of the unsteady इन्द्रियs. The senses are compared to horses as they convey a person swiftly to the object desired by them. *Cf.* इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा । तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ Kath. Up.; also Bg. II. 60.

अनिलवशजनित &c.—The sage is compared to the stream of the Ganges, the अस्थिपञ्जर resembling the तनुतरंगभंग (the gently curling waves or ripples) and the यज्ञोपवीत the मृणाल. **अनवरतभ्रमित** &c.—While the sage was sitting down steadily, the स्फटिक beads were constantly moving; and hence the sage is compared to ध्रुव which, while it is fixed itself, causes all the stars to revolve continuously.

P. 76. **गुणसंतान** &c.—The bark garment, which like a white silken cloth (दुकूल), is spposed to be formed of the threads of his numberless merits (which are supposed to be white). **त्रिदण्डोपविष्ट**—Placed on a tripod. **स्थैर्येणाचलानां** &c.–The construction is अचलानां स्थैर्येण &c. संविभागं कुर्वाणमिव, who shared stability equally with the mountains, *i. e.* who gave part of his stability to the mountains; or who had the firmness of mountains. *Cf.* Râm. Bâl. Kân. I. 17–19. The following clauses to be similiarly explained. **द्विज**—(1) Brâhmaṇas; (2) birds. **आश्रमगुरु**—(1) The head of the hermitage; (2) institutor or founder of the religious orders. **कर्णबाल**—(1) Hair on the ears; (2) ears and tail. **कच**—(1) Hair. (2) Bṛhaspati's son of that name. **उदयदर्कबिम्ब** &c.–(1) Whose face was bright like; (2) the beginning of which is brilliant with the disc of the rising sun.

क्षीणवर्ष—(1) Who had passed several years; (2) in which the rains cease. **सत्यव्रत**—(1) The vow of truth; (2) Śantanu's son, Bhîshma. His original name was Devavrata. Śantanu fell in love with Satyavatî, a fisherman's daughter. But out of fear of Bhishma who was heir to the throne, her father would not consent to her marriage with Śantanu. To gratify his father's desire, Śántanava made a vow to the parents of the girl that he would not accept the throne nor marry a wife, and thus enabled his father to marry the damsel. On account of this terrible vow he came to be called Bhîshma.

रुद्राक्षवलय &c.—(1) Clever in counting the Rudrâksha beads; (2) clever in closing through love the eyes of Śiva. उत्तरासंग—(1) An upper garment; (2) contact with the north. पयोभक्ष—(1) Living on milk; (2) feeding on water; see Mahâ. I. ch. 80. दीनानाथ &c.—(1) The refuge of the poor, the helpless and the distressed (विपद्ग्रस्त). (2) the houses in which are miserable-locking, vacant and dilapidated. भस्मपाण्डुरोमा &c.—(1) Whose body was covered with hair as white as ashes; (2) whose body is embraced by or connected with उमा as white (fair) as ashes. Or better still, whose body is white with ashes and embraced by Umâ; see com.

P. 77. अवदाता—Shining, bright. प्रतिहन्ति—lit. repels; hence dazzles. *Cf.* with this विरोध between शान्तता and दीप्ति. the quotation in the com. उदासीना—Indifferent; quiet; calm. चटुलवृत्ति—Active; of quick action. क्षपितमल—Who have destroyed sin; lit. the moral taint; or subdued the passions. करतलामलक &c.—Like A'malaka fruit on the palm of the hand. किंपुनः &c.—What then about &c. There need be no mention about &c. अवनितलकमलयोनि—The god Brahmâ on the earth. अपगतान्यव्यापारा—Free from any other duty or business; solely devoted to. अतिप्रसन्न (1) Very refined, full of such virtues as दया दाक्षिण्य &c. It implies absence of such foul qualities as ईर्ष्या (jealousy) &c. which form the mud or rust of the mind; (2) very lucid.

करुणाजल &c.—(1) Which drops down the water of compassion; (2) which (the lake M.) sends down water that is like करुणा. द्विज—(1) Teeth; (2) birds. मुखं कमलमिव तेन संपर्कं; as the sage recited and taught the Vedas, Saras. came in contact with his mouth. पक्षे मुखेन कमलानां संपर्कम्. मानस—(1) The mind; (2) the lake of that name. Saraswatí is often compared to a हंसी and is represented as residing in the mind; *cf.* चतुर्मुखमुखाम्भोजवनहंसवधूर्मम । मानसे वसनां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥ Kávyâ. I. 1 एनमासाद्य &c.—As the rivers, becoming muddy in the rainy season, become clear again in the autumn (see Ragh. IV. 21), so all the lores, rendered muddy (unused, rusty) in this Kali age, became polished in him. सर्वात्मना—In his entirety; for Dharma is shorn of his fourth part in each succeeding age, so that only one fourth of Dharma remains in Kali age. *Cf.* चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ।......इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः । चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥ Manu I. 81–82. न स्मर्यते-

&c.—People do not remember with regret the Kṛita age, as they experience the same happiness here.

P. 78. गङ्गेव &c.—As the Ganges fell proudly and without fear on the matted hair of Śiva, so जरा (old age) too fell on his hair without fear. विभावसोः शिख०—on the mass of flames of fire.

बहुलाज्य &c,—The hermitage was darkened by the constant smoke of sacrifices and hence the poet fancies that even the sun was afraid of directing his rays towards this penance forest. रचिताञ्जलयः—Folding their hands (in submission to the sage). सशङ्क इव &c.—The wind (गन्धवाह) moves about the hermitage full of fear having offended the sage by moving his (the sage's) bark-garments. महाभूतानामपि &c.—Hard to be resisted even by the great natural elements such as wind, fire &c. The genitive is here used for the instrumental. यदवष्टम्भात्—On account of his support; being propped up by him (*i.e.* by the influence of his presence). The possessive cases करुणारसस्य &c. show relation with the preceding word प्रवाह &c. सिद्धिमार्ग—The means of acquiring miraculous powers. असद्ग्रह—Unfavourable stars in the form of 'wicked designs'. स्थितिवंश—The bamboo stick on which the flag rests; hence the main stay of. तीर्थ—(1) Series of stairs leading to sacred water; (2) preceptor; or तीर्थ may mean a sacred place, and अवतार a flight of steps; the flights of steps in the form of different Vidyás lead to him, the common sacred place; *i. e.* all the Vidyás are centered in him. दावानल—which destroys rapidly and completely. अर्गलाबन्ध—Iron bar (which closely fastens the door of hell). अभूमि—Giving no scope (or ground to); or not the proper ground for.

P. 79. अनायत्त—Not in the power of; free from. शाश्वतिकं विरोधम्—Natural antipathy. ०शमानः—their ferocious nature tamed or sobered down. मृणालकलाप &c.—The cubs of elephants mistook the white hair of the lion for a collection of lotus-stalks and began to draw them with their teeth; and the lion, instead of taking offence at it, was simply amused by their act; (बहुमन्यते lit. is greatly pleased with). So great was the influence of the sages that even the wild beasts of the forest forgot their natural enmity. कर्णतालैः-ताल properly the striking together of the palms of the hands; hence the flapping of the ears. उपपादित &c.—Presenting a beautiful scene by wearing as it were the black skins of antelopes. फलमूलभृतः—(1) Bearing fruits and roots; (2) subsisting on fruits and roots.

P. 80. पक्षति—The root of a wing. उपजातप्रत्यभिज्ञ इव &c.—As if he had recognised me (*i. e.* my former birth, &c.). अविनय—

Impudence, when he tried to approach Mahâshvetâ and was cursed by her to become a parrot. यतः—better read ततः. उपनाथिततवती—Requested ; begged ; act. p. p. of नाथ् with उप 1 P. A. to solicit, to beg for. अल्पशेषमहः—The day is about to close. The evening is drawing near.

P. 81. दिवसव्यापार—The business or the duties to be performed during the day. रक्तचं०—The red-sandal paint. ऊष्मपैः—Drinking in the rays of the sun. This is a kind of penance; see p. 66. परिजिहीर्षया—through the desire to avoid. पादः—(1) feet ; (2) rays. स्थितिमकुर्वत—Took their residence. आलग्न &c.—As the red lustre of the sun was falling in pieces on the trees, they appeared as it were to bear the red bark-garments kept hanging there by the sages. ध्यान—See *ante* p. 71 होमधेनुं—Dissolve होमस्य धेनवः होम०; the comp. is of the nature of अश्वघास; see Sid. Kau. on Pân. II. 1. 36.

P. 82. सिक्थ—Cooked rice (offered as बलि to the deities of different quarters). दिवसावसाने &c.—*Cf.* Ragh. II. 15. शोकविधुरा-overwhelmed with, helpless by. The *Kamalinî*, like a woman, being for a time now separated from her lover, the sun, is fancied as observing a vow for his return, bearing a gourd in the shape of lotus-buds, &c., like a hermit. शबल—Variegated. तारकित studded with stars ; तारका+इत a possessive aff.; see com. क्रमेण &c.—As the night slowly advanced the red tints of the evening disappeared. This the poet describes as मुनिजनेन &c. कृष्णाजिन—A black-deer skin (a sign of an ascetic). The night (विभावरी) being sorry for the loss of her sister संध्या (the twilight) is here supposed to be observing a vow. अपहाय—Leaving out; everything was darkened except the minds of the sages which were full of the light of Brahman. जातवैराग्य—(1) Being extremely red ; (2) dejected. विरागस्य भावः वैराग्यं. The moon who was red at his rise is supposed by the poet to be full of grief on hearing the news of the setting (death) of the sun, his brother. सतारान्तःपुरः—(1) Having in his harem the तारकाs, अश्विनी and others (as his wives); (2) having his mind (अन्तःपुर—internal part of the body) full of (the contemplation of) Bramha ; engaged in deep contemplation like a hermit. तार may also mean प्रणव or the sacred syll. ओम्. See Bhânu. quoted in the com. (though he reads differently). पुर means the body ; *cf.* नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् । Bg. V. 13.

पर्यन्तस्थित &c.—are adjectives qualifying both, अमरलोकाश्रम and गगनतल. (1) Having on its borders a line of Tamâla trees as black as darkness ; (2) having on its sides darkness like a line of Tamâla trees.

P. 83. अरुन्धती—(1) the wife of Vasishtha ; (2) the small star of that name (near one of the seven stars of the Great Bear). आषाढ-

(1) Palâsha staff; (2) the lunar mansion called पूर्वाषाढा. **मूल**—(1) Roots of trees; (2) the lunar mansion of that name. **चारुतारकमृग**—(1) Deer with beautiful eyes; (2) the fifth lunar mansion with its beautiful stars (मृगशिरस्). **चन्द्राभरणभृतः** and the following compound adjectives qualify both अम्बरतलात् and त्र्यम्बकोत्तमाङ्गात् (the head of Śiva). **कपालशकला०**—Śiva is represented (in his terrific form) as wearing a wreath of skulls; *cf.* his name कपालिन् (Kum. V. 78). **हिमकरसरसि**—The moon is regarded as a lake (by metaphor) and the moon-light as water. The spot on the moon is often described as a deer; but the spot is fixed; so the poet fancies the deer to be fixed in one place being stuck in mud. For the various suppositions about the spot on the moon, *cf.* the stanza अङ्कं केपि शशाङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे सारङ्गं कतिचिच्च सञ्जगदिरे भूच्छायमैच्छन्परे । इन्दौ यद्दलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते तत्सान्द्रं निशिपीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे ॥ **तिमिरजलधरसमय** &c.—Darkness is regarded by metaphor as the rainy season and the rays of the moon as swans coming down to the ocean. **विगलित** &c.—When the redness of the early moon had completely disappeared. **अम्बरापगा**—The heavenly river, the Ganges. **हिमततिस्रुत्**—The moon; lit. he who sheds streams of coolness.

P. 84. **अन्योन्यग्रथित**—Woven together, closely sticking to each other; **अवखण्डित**—Cut short, spent (by only a half of the first watch) **धवित्र**—A fan made of the skin of a deer. **आश्चर्यभरण** &c—(With their hearts) full of or possessed by, curiosity.

अस्ति &c.—is the description of the town of उज्जयिनी (p. 89). **ललाम**-an ornament; or the chief of. **महाकाल**—Siva in his character of the destroyer of the universe, being then represented as having black colour and a terrific aspect. The celebrated shrine of Mahâkâla is situated on the bank of the river Kshiprâ in Ujjain. This is one of the twelve reputed Jyotirlingas of Śiva and is immortalised by several Indian bards, such as Kálidása, Bhavabhuti, and others. **पशुपतिनिवास** &c.—The mountain Kailása was so fond of having the God Śiva dwelling upon it, that on seeing that Śiva had fixed his residence in Ujjain, it also came there in the form of a rampart. **उल्लेखि**—Scratching; touching. **सुधासितेन**—(1) White-washed; (2) white like *sudhá* or white paint. **प्रकट**—Exposed for sale. **चामीकर**—gold; according to Bhánu a yellow mineral powder;—चूर्णमेव वालुका; or better चामीकरचूर्णं च वालुका च. **अगस्त्यपरिपीत** &c.—The big market roads (विपणिपथ) appeared like the vast expanse of the sea after its water was drunk by Agastya. For allusion see p 41, and notes.

P. 85. **सुरासुर०**—When qualifying चित्रशाला means the pictures of. **चित्रशाला**—Picture-halls (galleries); चित्रशालाभिरलंकृता. **अविरतोत्सव**—

Constant festivities in which women took a prominent part. **मथनोद्धृत** &c.—Having the lustre of the Mandára mountain whitened with milk (from the milky ocean) thrown up in the act of churning. For the churning *cf.* मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं (the churning rope) कृत्वा तु वासुकिम्। मथ्यतामममृतं देवाः साहाय्ये मय्यवस्थिते ।. Vish. P. I. 9. 76. **तुषार॰**—The temples were as big as the peaks of the Himalayas; *cf.* मेरोः शिरांसीव गृहाणि यस्याम् Bhatti. I. 7. **शृङ्गाटक**—The place where four roads meet; the cross ways. **उदपान**—Wells; places for drinking water. **जलघटीयन्त्र**—a waterwheel; a windlass with buckets for raising water. **॰न्धकारैः**—presenting a sombre view on account of &c. **उपशल्पक**—Suburbs. **निष्कुटाः**—कुटाद् गृहान्निष्क्रान्ता निष्कुटाः; pleasure gardens attached to houses or mansions. **रणितसौभाग्य** &c.—The two commentaries (A and D) consulted by Mr. Káne, read प्रतिवेशभवन for प्रतिभवन, and say that the description here refers to the houses of courtesans. Thus A. has सौभाग्यसूचकत्वाद्वेशस्त्रीणां तथोच्यते घण्टा । वेशभवनं तु वेश्याजनाश्रयः कथ्यते भवनम् । D. gives a curious explanation सौभाग्यघण्टा नाम युवतीनामन्योन्यस्पर्धया गृहोपरिस्थापनीया घण्टा ।. **मकराङ्कैः**—Marked with the fish (the sign of Cupid). **कल्मषं**—sin. **मदन॰**—flags hoisted in honour of Madana; or flags with staffs of the Madana tree. **स्तिमित** &c.—रवस्येव गंभीरं गर्जितं येषां sending forth a deep sound like that of a tabor moistened with dough; or स्तिमित may mean steady (sound). **सुरचाप**—Rainbow (produced by the rays of the sun falling upon masses of the spray of water). **धारागृह**—Summer-houses; houses furnished with artificial jets of water, etc. **व्यसनिन्**—Fond of; addicted to. **ताण्डव**—A kind of dance with violent gestures.

अनिमिष—(1) Fishes; (2) unwinking; (as the eyes of the gods are).

P. 86. **कलित**—Surrounded by. **दन्तवलभिका**—The ivory slopings of or the topmost terraces of a house. **लुलित**—Moved; agitated. **सततसमाबद्ध** &c.—The river Siprâ (like a rival wife) is represented as being jealous of the Ganges held by Śiva on his head, and therefore, knitting her eyebrows (in anger) in the shape of the waves so high as to touch the sky. This is a very happy simile especially as it brings prominently before us the constant agitation of the water **सकलभुवन** &c. and the following instrumental adjectives qualify विलासिजनेन on p. 88. l. 3. **यशस्**-(1) fame; (2) beauty. **कोटिसार**—(1) कोटिः सारो यस्य whose wealth amounted to crores (of coins); millionaires; (2) having prominent curved ends; or strong in its ends. **पक्षपात**--(1) partiality; leaning towards the evil side; (2) cutting of wings. *Cf.* अवेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम् Kum. I. 20. **मैनाक**—The mountain Mainâka which alone escaped, while the wings of all the other mountains were cut off by Indra. See note on अशनिभय &c. p. 18. **कनकपद्मराशि**—Heaps of millions of golden coins ; (2) heaps of golden lotuses. Celestial Gánges is described as having golden lotuses in it. *Cf.* Kum. II. 44. **सभा**—halls (for public meetings). **आवसथ**—Boarding schools, houses. **प्रपा**—places where water is supplied to travellers. [Mar. पाणपोई]. **आराम**—A pleasure garden. **यन्त्र**—Machines (such as the waterwheel). All these things are objects of charity spoken of collectively as इष्टापूर्त and enjoined by the Shâstras upon every one desirous of merit. *Vide* Manu. IV. 226. For the religious merit accruing from the performance of such charitable deeds and its reward, see Chhân. Up. V. 10 and Śankará. on Ved. Sut. III. 1. 6. See also com. **प्रवर्तक**—(1) Establishers or founders of; (2) that (स्मृतिशास्त्र) which prescribes, or enjoins.

उद्धृतसमस्त—(1) Wearing on their bodies all the best jewels found in the ocean (which is the store of them); (2) which drew out (churned out) from the ocean all the best jewels. **गारुड**—(1) the art of snake-charming ; or removing the effects of snake poison by invoking Garuda ; (2) emerald. **भुजंग**—(1) Snakes ; (2) Scoundrels. भुजंग also means gallants ; but this does not seem to be intended here. There is an apparent contradiction when we take the first meanings of गारुड and भुजंग. But it is removed when we take the other meanings. The विरोधाभास is based upon श्लेष.

P. 87. **खल** (1) rogues ; (2) The thrashing floor ; hence the corn produced in their own fields ; living on the fruits of their husbandry. **प्रियंवदेनापि** &c.—Those who speak sweetly are rarely truthful. But the people of Ujjain were both. *Cf.* प्रियमपि तथ्यमाह शकुन्तलां प्रियंवदा। Sák. I. **अभिरूप**—(1) Beautiful ; learned. The poet seems to suggest that beautiful persons are generally licentious, though they were not so in Ujjain. **परप्रार्थना** &c.—Though they longed for the arrival of guests, yet that was the only favour (viz. that people should come and stay with them as guests) they sought and knew of no other. **कामार्थपरेण** &c.—(1) Given to the enjoyment of sensual pleasures and the acquisition of money. **धर्मप्रधानेन**—धर्मः प्रधानं येषां ; with whom धर्म predominated or who attached the highest importance to धर्म, the third of the human ends. Though they were bent on the acquisition of अर्थ and काम still they were chiefly devoted to the discharge of their religious duties They never swerved from the strict path of duty. *Cf.* अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः। Ragh. I. 25; and Manu II. 224.

वक्रोक्ति—Crooked speech ; a clever mode of speech depending on play upon words. It is opposed to plain speech having no hidden meaning underlying it. *Cf.* श्लेषः सर्वासु पुष्णाति प्रायो वक्रोक्तिषु श्रियम्। भिन्नं द्विधा स्वभावो·

।क्तिवक्रोक्तिश्चेति वाङ्मयम् ॥ Kâvyâ. II. 75. According to K. P. (see com.) it is a figure of speech which consists in giving to the words of a person a sense different from what it naturally expresses, by means of the store-house of wondrous stories of a pun or an affected change in the voice, &c. बृहत्कथाकुशलेन-बृहत्कथा is the work written in the Paishâchi language and ascribed to Gunâdhya भूतभाषामयीं प्राहुरद्भुतार्थां बृहत्कथाम् ।' Kávyá. I. 38. It is not extant now; there are however, two abridged versions of it in Sans., *viz.* one by क्षेमेन्द्र (बृहत्कथामञ्जरी) and the other by सोमदेव (कथासरित्सागर). सततदाक्षिण—(1) Ever polite or charitable; (2) always southern (*i. e.* blowing in the southern direction). **सरल**—(1) sincere, upright; (2) the sarala trees. **रामाराधन**—(1) Attention to beautiful ladies; (2) pleasing Râma. **भरत**—(1) The author of dramatic science, and hence, his works; (2) the son of Kaikeyî. *Cf.* तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः । Ragh. X. 81.

सर्वास्तिवाद—सर्वस्य वस्तुनोऽस्तिवादः तत्र शूरेण generous enough to say 'yes' with regard to all kinds of gifts to persons seeking their help; (2) bold in the assertion of the real existence of every thing material as well as abstract. Here the poet refers to the वैभाषिक school of Buddhists. Or better still अस्तिवादः may be taken to mean (सर्वस्य) अस्तिः निरासः (fr. अस् to throw) तस्य वादः; in this case this may refer to the Mâdhyamîka sect of the Buddhas. In the Sarvadarśanasangraha four principal sects of Buddhism are mentioned, *viz.* the Mâdhyamika, Yogáchára, Sautrántika and Vaibháshika, holding respectively the doctrines of a universal void (nihilism), an external void (subjective idealism), the inferribility of external objects (representationism), and the perceptibility of external objects (presentationism). The Mâdhyamikas say सर्वं शून्यं (all is void or nothing really exists), the Yogácharas maintain that cognition or thought alone is real, while the last two hold that every thing is real. These sects have also their subdivisions. See com.; see also further, notes on बौद्धबुद्धिमिव &c., Mahâsvetâ's description.

सांख्यागम—The philosophy of Sânkhya or a correct enumeration of the true principles on which depends the final emancipation of Purusha or soul from the bonds of worldly existence. The sage Kapila is the author of this Darshana. It reduces the whole universe to two principles; *viz.* प्रकृति (the *prima matrix*) sometimes also called Pradhâna, and Purusha. The one is blind, the other is lame; the blind and the lame working together for the benefit (मोक्ष) of the lame. Prakṛti, by virtue of its three inherent qualities (सत्त्व, रजस्, तमस्) is capable of evolving the whole universe. There are 23 primary evolutes of this Prakṛti. The Purushas according to this theory, are eternal and innumerable. Purusha, being bound up in Prakṛti believes himself to be miserable &c. and is released when Prakṛti, ceases to affect him. This philosophy agrees with the Vedânta in being synthetic, but differs from it inasmuch as it recognises two principles instead of one, and refuses to admit God as the creator and controller of the universe. प्रधानपुरुष—(1) Principal or great men. The two principles of the Sâmkhya philosophy.

जिनधर्म—The philosophy of Jina or Arhat. Jina was, like Buddha, a repudiator of formalism and a preacher of universal brotherhood and salvation. He denied the existence of a Supreme Being and the divine authority of the Vedas. One of the doctrines taught by him is the very noble creed of Ahimsâ. His followers, the Jainas, also called Arhats, are divided into two classes, the Digambaras and the Shvetâmbaras. According to this philosophy there are seven पदार्थs or categories:—जीव and अजीव the Subject and the Object; आस्रव, the action of the senses impelling the soul towards objects of pleasure, संवर (a kind of religious observance), निर्जर (different ordeals &c.); बन्ध (Karman) and मोक्ष constant elevation of the soul as Karman is destroyed. More briefly speaking the categories of the Jainas are reduced to the first named two *viz* जीव and अजीव. For more information on the subject see Sarv. Sang.

शाखानगर—Suburbs. The houses and their compounds were so large that they appeared like separate suburbs of the town. पद्मरागानुरागिणी—(1) Red with पद्मराग stones; (2) red like पद्मराग. मखशत &c.—(1) Hundreds of sacrifices; (2) a hundred *Ashwamedha* sacrifices. Indra's position is supposed to be attained by the performance of a hundred horse-sacrifices. सुधाधवल &c.—(1) Smiling with whitewashed terraces or buildings; (2) with his loud laugh as white as nectar. Śiva's loud laughter is called अट्टहास. अच्युतस्थिति—(1) Fixed or permanent condition (social and religious); (2) the mounting of Vishṇu. प्रबुद्ध—(1) enlightened, wise; (2) awakened from sleep.

P. 89. नागदन्त—(1) An ivory peg for hanging things upon; (2) the tusks of elephants. सदासन्न॰—(1) That always has a fine and fresh paint of chunam; or वसुधाधर a hill. See com. महाघोष—(1) Extensive habitations of cow-herds (2) din or loud noise. It was customary to use gold pots filled with holy water for coronation. *Cf.* शतं च शातकुम्भानां कुम्भानामग्निवर्चसाम्। and इमे गङ्गोदकघटाः सागरेभ्यश्च काञ्चनाः। औदुम्बरं भद्रपीठमभिषेकार्थमाहृतम्॥ Râma. Ayo. III. 11, XIV. 34. महासिंहासन (1) Golden seats; (2) riding on the big lion which is the vehicle of Pârvatî. देवकुल &c.—(1) Possessing hundreds of temples; (2) served by numbers of gods (her sons). दर्शितहिरण्याक्ष &c.—(1) In which was seen the (constant) throwing of golden dice; (2) which caused the destruction of the demon Hiraṇyáksha. **भुजंग**—(1) Lovers; (2) snakes. **हरिवंश**—The name of a work supplementary to the Mahâbhârata and giving the history of Krishna and his race.

प्रकटाङ्गनोपभोग—Now follow *virodhâbhâsas*—(1) Openly shorting or dallying with women; (2) enjoying the open courtyards (अंगन). **अखण्डित**—Spotless; pure. **रक्तवर्णा**—(1) red in colour. (1) in which the different castes or वर्णs are attached (रक्त) to one an other. **विहारभूषण**-(1) Who has given up the ornaments or whose ornaments are without a necklece (हारभूषण); (2) adorned with Jaina or Budhist monateries; or pleasure gardens. **बहुप्रकृति**—(1) Of varying or fickle nature; (2) having many people (प्रकृति—subjects); see com. also. **उत्संग**—Terraces (of lofty mansions). **सङ्गिन्यः**—deeply engaged in.

P. 90. **पुरःपर्यस्त** &c.—As the horses of the sun's chariot bent their heads downwards (to hear the songs, and the flag was spread out in front, he appeared in his passage through the sky to be bowing down to the god Mahâkâla.

यस्यां च &c.—The principal part of the sentence is यस्यां रविगभस्तयो विराजन्ते । The rays are represented as presenting different aspects as they come in contact with different objects. **संध्यारागारुणा** &c.—When the rays fall upon vermeil-pavements they appear like the light of the twilight. **परिमलन**—Rolling upon; or coming forcibly in contact with. Bhánu. adopts another reading, परिमण्डल, instead of this and explains it as लुण्ठन (rolling). **कृष्णागुरुधूम** &c.—When the rays fall upon circles of smoke, they seem to be engaged in breaking up the mass of darkness. **सितपताकां०**—Because the fluttering white silken cloths of the banners resembled the waves of the celestial Ganges. **पल्लविताः**—Because the sun-stones blaze up when acted upon by the rays of the sun.

प्रालम्ब—Necklaces. **अनुपजाततिमिर** &c.—Owing to the bright lustre of the ornaments of women, there was eternal day in Ujjain and darkness was altogether unknown. **विषमलोचन**—The god Śiva (who burnt down Cupid). This supplies the reason why Rati may be supposed to be lamenting there. **मकरकेतुदाह** &c.—(1) Which is the cause of the sensation of burning caused by the god of love; (2) which was caused by the burning of Cupid. **कलहंसकुल०**—Which is an excitant of passion. **दुकूलपल्लव**—The ends or borders of silk garments. **दूरप्रसारित** &c.—The moon is represented as being put to shame by the superior lustre of the faces of Málawa women. The white flags, which were constantly waving on the tops of palaces, are represented as the hands raised on high with which they (the palaces) were trying to wipe off as it were the black spot of the moon due to shame. **यस्यां च सौधशिखर** &c.—The moon is represented as being enamoured of the faces of ladies sleeping on the tops of terraces at night and therefore, like a lover, falling upon the cool pavement of precious stones, in the shape of his reflection (प्रतिमा).

P. 91. **अभिभूत** &c.—The reading सारसस्वरामृतेन is bad, as the harsh sound of the सारस cannot be properly compared to nectar. **प्रभातमंगलगीतयः**—The auspicious morning songs sung at every house by the numerous parrots and starlings (शुकसारिकासमूहस्य). **यस्यां च** &c.—Now we have a description by परिसंख्या. There was अनिवृत्ति (no extinguishing *i. e.* constant light) of the jewel lamps ; but not of men *i. e.* there was निवृत्ति turning back of the people from all bad pursuits. अनिर्वृति *v. l.*—want of ease or rest as they had to keep constantly blazing, but no अनिर्वृति (want of happiness) among men. *Cf.* the passages at p. 12, l. 6; p. 72, l 10. **अन्तस्तरलता**—(1) Having a prominent jewel (तरल) in the middle (अन्तः) or having an unsteady or sparkling lustre ; (2) fickleness of heart. **अस्थिति**—(1) Want of monotony or sameness, *i e.* variety ; (2) transgression of or not abiding by the rules of propriety. **वर्णपरीक्षा**—(1) Testing the colour ; (2) inquiring into the (purity of the different) classes of men. **कोशगुप्तिः**—(1) The being covered in scabbards (and no concealment of the treasures of men, as there were no thieves). **अन्धक**—was a powerful demon, the son of दिति and कश्यप. He had two thousand eyes ; still as he walked about like a blind man (अन्ध) he received the name of अन्धक. He was killed by Śiva, as he attempted to carry off पारिजात from heaven ; see Com. and Râmá. III. 30-27.

गौरीनूपुर—Whenever Gauri got angry with Śiva for his partiality to her rival, the god would bow down to her for the sake of reconciliation until his crest jewel, the crescent of the moon on his head, would come in hard contact with the points of the *núpuras* of Pârvati. गौरी is here represented as a मानवती woman and is often described as ईर्ष्याकुपिता and Śiva as falling at her feet to pacify her. See com. **त्रिपुर**—Śiva burnt down the three cities of gold, silver and iron built by the demon Maya in heaven, in the ethereal region and on the earth and presided over by himself, Vidyunmâlin and Târakâsura and besmeared himself with their ashes. **भ्रान्त**—Confounded with ; wandering. When Śiva at the entreaties of Bhagîratha consented to bear upon his head Gangâ, when about to descent from heaven to the earth, and told her to fall on his head, she in her pride, imagined that she would bear down Śiva also and fell with terrific force on his head. But the God wishing to punish Gangá assumed a gigantic form and she had to wander in the labyrinth of his matted hair without finding a passage out and was let out by him at the end of a year when importuned by Bhagîratha.

P. 92. तस्यां च &c.—Here follows the description of the king तारापीड.

नलनहुष &c.—are the kings celebrated in the Purâṇas whom Târâpîda is said to resemble. नल the celebrated king of the Nishadhas is the Hero of the Naishadhacharita by Shriharsha. For नहुष see p. 41, l. 6. and note thereon. ययाति—The son of नहुष and the father of यदु. He was cursed by Shukrâchârya to become prematurely old for transferring his love from Devayáni, Shukráchárya's daughter, to Sharmishthâ, the daughter of the Asura king. After many entreaties he was allowed to transfer his decrepitude to any one of his sons; Puru having received it, the king enjoyed youth for 1000 years, after which time he retired to the forest having restored Puru to his youth and made him his successor.

धुन्धुमार—Otherwise called कुवलाश्व, the son of इक्ष्वाकु. The Asura Dhundhu harassed the sage Uttanka in his devotions. Kuva. with his sons (21,000 according to V. p., 100 according to Hv.) attacked the Asura who lived in a sea of sand and slew him. From this exploit he got the name Dhundhumâra or the slayer of Dhundhu. All his sons, however, except three, perished in the fiery flames of the demon's breath. भरत—The well-nown son of दुष्यन्त, the sovereign prince of India, called भरतवर्ष after him. अखिन्न—Unimpeded; well-versed. धर्मशास्त्र—the धर्मसूत्रs of बौधायन, गोतम &c. and the Smritis of Manu &c. नारायणोरस्थल &c.—Lakshmî is represented as reclining on the bosom of Vishnu; see *infra.* p. 91 and *cf.* नारायणोरःस्थलीलीलाविहारिणीम्। Har. ch. III. शूरसमागम &c.—The goddess लक्ष्मी is often described as fond of the company of the brave. *Cf.* Bha. Nit. Mis. 25. निर्व्याजम्—With sincere love.

शिशिरस्यापि—Now the description is by विरोधाभास. रिपुजन—in the case of the moon robbers and others. संताप—(1) Heat; (2) affliction, pain. स्थिर—(1) Steady; (2) eternal; abiding long. पक्षक्षति—(1) The loss of their side or cause; (2) the cutting of their wings. बुधानुगत—(1) Followed by the learned, assisted by wise counsellors; (2) accompanied by the planet बुध 'mercury'. उत्सन्नवि०—(1) One who had done away with strife; whose body was destroyed.

P. 93. क्षमाभरगुरु—(1) Grave with or preeminent by his great forgiveness; (2) heavy with the load of the earth. महावंश—(1) high family; (2) the large bush of bamboos (from which the Narmadâ river is said to rise) **यस्तम्ब** &c.—In this paragraph the poet has used a kind of चित्र. The use of the different cases of the pron. यत् from the nom. to the loc. at the beginning of the several sentences in order cannot but be intentional. *Cf.* for a similar use the sl. रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे । रामेणाभिहता निशाचरचमू रामाय तस्मै नमः । रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽस्म्यहं रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम मामुद्धर ॥. **चलितमासूलतः** &c—धर्म was shaken to its foundations by Kali as the mountain Kailâsa was by Rávaṇa; but it was restored and strengthened by the king, as Śiva supported and steadied the mountain. See Rámá. Uttar. Kân. ch. XVI. **यं च** &c.—यम् is the object of the verb प्रणेमुः on p. 94, l. 7. The principal sentence is उदयशैलात् (the eastern extremity), सेतुबंधात् (the southern extremity), मन्दराचलात् (the western extremity) and गन्धमादनात् (the northern extremity), भुजबलविनिर्जिता राजानः यं प्रणेमुः, meaning that kings from all the ends of the earth were subdued by him: the Rising-mountain, the bridge of Râma, mount Mandâra, and mount Gandhamâdana are, therefore, indicated here as the boundaries to which Târâpîda's power extended.

पत्रान्तर्विचारि &c.—The mountain was so high that groups of stars seemed to move through the leaves of the trees, and being like flowers, seemed to add to their number. **दुर्दिन**—Lit. a rainy or cloudy day; hence a shower. **अशिशिर** &c.—The waving leaves of the clove trees on which are shattered, as they are struck by the points of the hoofs, &c. **राघवपाद**—The impression of the soles of the feet of. **अचलपात** &c.—The stones of सेतुबन्ध seem to be variegated with pieces of conch-shells broken as the mountains fell upon them. This refers to the hurling of hundreds of mountains into the sea by the monkeys when the bridge connecting India with Lankâ was constructed by the order of Râma under the superintendence of Nala, a monkey chief, son of Visvakarman. See Râma'-Yud. ch. 21., Mah. Bhâr. Van. P. ch. 242

P. 94. **वैकुण्ठ**—Vishṇu. The name is variously derived, as विकुण्ठाया अपत्यम्; विगता कुण्ठा नाशोऽस्य; विकुण्ठं ज्ञानं स्थानं वास्ति स्वरूपत्वेनाश्रयत्वेन वास्य; यद्वा विकुण्ठानां जीवानामयं नियन्ता ज्ञानदो वा. Bha D. on Amara. **कषणमसृणित** &c.—The stones of which were smoothed by the scratching of &c. **वासुकि**—The snake Vâsuki was used as a rope at the time of the मन्थन; see Mah Bhâr. Âdi P. ch. 18, Râmâ. Bâl. 45. **नितम्ब**—The sides of the mountain which were scratched off by the feet of Vâsuki. *Cf.* उल्लिखितपार्श्वप्रकाशितकालिम्ना मन्दरमिव सुरासुररभसभ्रमितवासुकिकषणक्षीणेन मध्येन &c. Har. ch. IV. **नरनारायण**—Originally regarded as identical, but in later mythology and epic poetry considered as distinct, Arjuna being identified with the former and Kṛishṇa with the latter. They are called variously as देवौ or पूर्वदेवौ, ऋषी or ऋषिसत्तमौ and are represented as practising very austere penance on the Himâlayas, in a hermitage called 'बदरिकाश्रम'.

सौगन्धिक—A kind of white fragrant lotus or flower. The one referred to here had an exceptionally pleasing smell and beauty. While the Pándavas were leading a forest life after they were conquered in gambling, Draupadî once beheld a lovely flower of an exceedingly gratifying smell borne by the wind. She took it as it fell on the ground and asked Bhîma to bring more of that sort to her. Thereupon Bhîmasena went to the lake which abounded in these flowers on the mount Gandhamâdana, conquered the Nâga-king, its guardian, married his daughter Ullaká and came with the Sau. flowere. see Mah. Bhâr. Vana. P. ch. 150. **गन्धमादन**—A mountain to the east of Meru and known for its forests having odoriferous herbs which give it its name (गन्धेन मादयतीति).

सेवाञ्जलिदन्तुरैः—Rugged or uneven with the lotus buds in the shape of their hands folded together to do homage to him. **चरणनख-ग्रन्थयः**- The joints of the ornamental figures on whose diadems were intermixed with the lustre of the toes of his feet. **अनेकरत्नांशु** &c.—This double meaning adjective qualifies both सिंहासने and कल्पतरौ. (1) Full of leaves in the shape of the rays of various jewels (which had the appearance of पल्लवs); (2) having many leaves as shining as jewels. **व्यालम्बि** &c —(1) Round which hung a net-work of pearls ; (2) round which are hanging the wreaths of its pearl-like flowers **शिलीमुख-व्यतिकर** &c.—(1) Trembling as they come in contact with his arrows; (2) shaken by their coming in contact with the black bees. **आयामिन्यः**- (1) Extensive. (2) long.

P. 95. **स्पृहयांचकार**—Envied. **क्रौञ्चादिव**—See com. Parashura'ma learnt धनुर्वेद from Śiva on mount Kailasa. One day being jealous of the power of Skanda who had once pierced the mountain Krauncha with his missile called Śakti, he shot an arrow right through the mountain and made a fissure through which flamingoes (हंसs) are said to pass from the plains to the Mânasa lake and back again. See Com. and Meg. I. 60. According to the Mah. Bhâ. Vanap. it was the hole made by Skanda through which the Hamsas pass. बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम्। तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतम्॥ 225–33. *Cf.* केषां मनःसु सरःसु राजहंसा इव परशुरामपराक्रमस्मृतिकृतो न कुर्यरार्यशौर्यगुणाः पक्षपातम्। Har. ch. VI. **मन्दरोद्धत** &c.—As if by the vast collection of the foam of the milky ocean thrown up by the Mandâra mountain. मुखरित &c.—Making the whole world resound with the praise of fame. न मुमोचातपत्रच्छायाम्&c.–His sovereignty, being troubled by the heat of his valour, always resorted to the shade of the (royal) umbrella, *i. e.* she was steadily with him. *Cf.* Rag. IV. 5. तथा च यस्य &c—The principal sentence is यस्य चरितं जनः न विसस्मार &c. ऋद्धिवृद्धि-ऋद्धि fortune, वृद्धि increase; congratulating one on one's good fortune, prosperity. People listened to his life (doings) as intently as they would to the happy news of their good fortune. आगम—The Vedas or Śástras. यस्मिंश्च राजनि—Instances of परिसंख्या again. विपक्षता—During his reign विपक्षता existed only among mountains and not among his subjects. विपक्षता (1) Absence of wings; (2) enmity. परत्वम्—(1) Dependence on or the coming after (the crude form of a word); (2) hostility. अभिमुखावस्थान—(1) Being set in front; (2) begging (lit. sitting before another person). दुर्गाश्लेष—(1) Embracing Durgâ; (2) resorting to a fortress (for fear of the enemy). उन्नति—(1) Rising high; (2) struting gait through pride, arrogance. यात्रा—(1) Fair; (2) emigration or invasion of. बन्धनस्थितिः—Remaining (1) sticking to their stems or peduncles; (2) in imprisonment. निग्रह—(1) Subduing, curbing; (1) inflicting punishment upon. वारिप्रवेश—(1) Entering into the stable or water; (2) passing through water (as an ordeal). अग्निधारण—(2) Keeping sacred fire; (2) holding fire on the hand (as an ordeal). तुला–(1) The name of a lunar mansion; (2) the scale of a balance (also as an ordeal in proof of one's innocence). अगस्त्योदये—अगस्त्य is a bright star in the southern celestial hemisphere. It is said that water becomes clear when Agastya begins to rise. When Varáhamihira wrote his बृहत्संहिता Agastya rose when the sun was in the constellation हस्त-दृश्यते स किल हस्तगतेऽर्के रोहिणीमुपगतेस्तमुपैति । Bṛh. San. XII. 21; see also Raghu. IV. 21. विषशुद्धि—(1) The becoming clear of water; (1) clearing of guilt or establishing one's innocence by swallowing poison. See Yaj. II. 95 quoted in the com. आयतिभंगः—(1) Breaking down in old age (आयति); (2) cutting of the growth.

P. 96. भेद—(1) Breaking or perforation; (2) internal dissensions. योग—(1) See p. 71 *supra*. (2) evil practices to gain on's object, such the employment of poison, or treacherous persons &c.; or efficacy of spells &c.; *cf.* Har. ch. IV. sl. 1 (योगं स्वप्नेपि नेच्छन्ति). तारकोद्धरण—(1) The destruction of the demon Târaka; (2) putting out one's eyes (as a sort of punishment). ग्रहण—(1) An eclipse; (2) being caught or imprisoned. जेष्ठातिक्रम—(1) Passing away from the Jesthá constellation; (2) disobeying the elders or the eldest brother. दुःशासन—(1) The brother of Duryodhana; (2) demanding a severe punishment; or incorrigible rogues. अकुशल—(1) A sword ; (2) misfortune, suffering. The other reading, *viz.* कलंक (a rusty spot, stain on one's character) for अकुशल is more natural and simple. वक्रता—(1) The state of having curves; (2) crookednes, perverseness. कुचभङ्गेषु—Ornamental lines drawn on the bosom with fragrant substances such as saffron or sandal paste, &c. विच्छित्ति—(1) Colouring the body with paints, beautiful arrangement; (2) stoppage of. शून्य०—(1) see p. 13; (2) the sight of houses void of property, or deserted. अवगाह—Proficiency (lit. bathing into), deep insight or penetration. गंभीर—Profound, perfected. कर्णधार—Helmsman (of the ship of administration). नीतिशास्त्रप्रयोगकुशलः—A great deplomatist, an experienced statesman, (lit. one adept in the art and practice of good government or the science of politics). कार्यसंकट—Intricate state questions; political difficulties. अविषण्णधीः—Whose intellect never came to a stand-still, never failed him; was equal to all emergencies. स्थितिः—propriety of conduct, moral rectitude, discipline. सेतु—A dam ; hence the support of. Or सेतु may have its usual meaning of 'bridge' here ; he was a bridge that conducted men to truth, *i. e.* who showed to the people the path of truth.

P. 97. महासत्त्व (1) High spirited, having great vigour and energy; (2) having huge sea-animals. घटितसंधि०—(1) Who brought about war and peace ; (2) whose body was formed by being joined together.

This alludes to the story of Jarâsandha, king of Magadha. His father Bṛhadratha was long sonless. Desirous of obtaining a son he propitiated the sage Kauśika who gave him a mango fruit, which he divided between his two queens who conceived on eating it and brought forth each a half of a boy. The strange creations were looked upon with horror and thrown away into a burning ground. A demoness, Jarâ by name, who was wandering in the cemetry in quest of food, noticed the two halves and put them together to carry them away. But strangely enough as soon as the two halves came in contact in the proper form they united giving rise to a living boy who at once began to cry. The demoness was moved by the sight and presented the infant to the king. From this incident about his birth the boy was called Jarâsandha. See Mah. Bhâr. Sab: P. ch. 17.

प्रसाधितदुर्ग—(1) Who acquired fortresses; (2) who pacified दुर्गा. धर्मप्रभव—(1) Source of duty ; (2) born from धर्म; *i. e.* Yamadharma. See Mah. Bhâr. Ad. P. ch. 122. वेदाङ्ग—The Vedângas are a subordinate class of works regarded as auxiliary to the Vedas and designed to aid in the correct pronunciation and interpretation of the text and the right employment of the Mantras in ceremonials. They are six in 'number.

(1) शिक्षा or the science of proper articulation and pronunciation ; (2) कल्प or what lays down the ritual and prescribes rules for ceremonials ; (3) व्याकरण or grammar, (4) निरुक्त or the etymological explanation of different Vedic words, such as Yáska's Nirukta ; (5) ज्योतिस् or the science which gives the sacrificial days by marking the courses of the planets &c.; and (6) छन्दोविचिति or the discussion of the Vedic metres. अशेष &c.—For the seven constituents of a kingdom, see com. on बहुप्रकृति p. 89. सुनासीर—A name of Indra (lit. having good leaders or warriors). कवि—A name of शुक्राचार्य the preceptor of the demons. वृषपर्वा—The king of demons. अजातशत्रु—Dharmarâja (the eldest of the Pândavas). आहित—Lit. put in ; able to comprehend, penetrating. नरकासुर—Name of a demon, killed by Krishṇa. See p. 66, and Hv. ch. 122. भ्रमन्मन्दर &c.—While the ocean was being churned with the Mandára mountain, Vishnu had to support it with his arms as it began to sink, and hence his shoulders were hardened by the constant rubbing of the sides of the mountain.

दर्शितानेकराज्यफला—Which showed forth the various advantages to which the possession of a kingdom (sovereignty) may be turned, or showed its fruit in the form of several kingdoms acquired. अनेकप्रतान &c.—(1) Intricate or profound on account of its ramifications in various quarters, *i. e.* the different departments of government; (2) intricate by its many tendrils. अनेकचार &c.—चार spies One of the signs of true statesmanship is the employment of a great number of trustworthy spies and acquiring by their means the knowledge of the secret doings of foreign nations. The spies thus play an important part in politics and are regarded by Indian writers on politics as the very eyes of the king. वलयपरिक्षेप०—Measuring as much as, bound by the surrounding line of, shores. मुच्छ्वसितमपि—Even the very breathing of other kings was not unknown to him in spite of the great extent of his dominions.

P. 98. लीलोपधान—The sportive cushion of. यज्ञदीक्षा &c.—Which acted the part of the sacrificial post in the sacrificial session he had entered on in the shape of offering safety, &c. धूमकेतुदण्ड—The tail of the comet (indicating the destruction of his enemies). विपक्ष-enemies and other disturbers. शिथिलित &c.—Relaxing or slackening his care for the administration, &c. उल्लसत् &c.—The borders of or the flowers placed on whose ears were hard pressed by the bristling hair, &c. चन्दनजलच्छटा—Streams of sandal water. आबध्यमानः—Being folded into., clasped in. वद्दाधरा०—Charming on account of the mingled sound of the jewelled bracelets set in motion as they waved their hands round their bitten lips. अतिरभस &c.—In which the bed was made rugged or uneven with the pieces of ear-ornaments crushed through great impetuosity. सरभस &c.—the forcible seizure of the hair. उल्लसित—Lit. leaping up (as it were with the sensation or thrill of joy); hence throbbing. लुलित—Disfigured, washed away, effaced.

P. 99. नाराच—an arrow (properly an arrow wholly made of steel). मृगमदजल &c.—The sandal paintings on whose body were chequered with drops of the darkish musk-water. कनकशृङ्ग—Golden syringes (through which water is thrown about). This seems to be a favourite sport with ancient Indian kings. *Cf.* Ragh. XVI. 70. quoted in the com. and Rat. I. p. 11.

चटुल &c.—Resounding with the charming anklets (तुलाकोटि; see Sis. XII. 44.). जर्जरित &c.—The waves in which were broken by the constant moving of the massive hips of the women. उद्दलित &c.—in which a mass of pollen had fallen from the lotuses scattered about on account of their stalks being shattered. अनवरत &c.—Diversified or variegated with the flashing globules of foam caused by the water being constantly agitated with the hand. संकेत—An appointment made by a lover or a beloved to meet at a certain time; assignation. वञ्चित-disappointed or deceived by not keeping the संकेत. मंथर-Crooked; curved, bent. संयत—Fettered; bound (in amorous quarrels). दिवसम्-Adv.; during the day (for his breaking the engagement of the night). कामिनीगण्डूष &c.—It was a belief among the ancient poets that the *Bakula* tree bore flowers when watered with the mouthfuls of wine by young women; so did the *As'oka* tree by their kicks, the प्रियंगु by their touch, and so on; see com. विकास—(1) Smiling; (2) blooming. संक्रान्तालक्तक०—To which redness is transferred from the feet of the women by their kicks. राग—(1) Love; (2) redness.

P. 100. हलायुध—Balarȧma, whose complexion was white as opposed to that of Kṛishna. उल्लसत—shining, bright. कर्णपल्लव—(1) leaf-ear-ornaments; (2) large ears. मदकल:—(1) Charming or talking sweetly owing to intoxication (caused by liquor or passion); (2) furious or mad with rut. केसरमाला—(1) A garland of Bakula flowers; (2) the hair of the mane. क्रीडापर्वत—Pleasure-mountains (as lions live in the caves of mountains). नीलपटल—Covered in a black garment, as is necessary for one who goes secretly in the dark to meet one's object of love. दत्तसंकेताः—To or by whom an appointment was made for meeting in the first part &c. अभिससार went to; kept assignation with. कनककपाट—Golden doors (of the windows). विटङ्केषु—Pigeon-holes, dovecots. कुक्षिषु—inner rooms or apartments. आयत्याम्—In the future; in the end. तदात्वे—At the (present) time.

P. 101. **बिडम्बना**—mockery; matter for ridicule. **प्रजानुरागहेतोः**—With the object of securing the love of his subjects; or because of his love for the subjects. **निमित्तेषु**—Occassionally, when required. **जालिभिः**—with a network of, *i. e.* covered with the pencils of rays &c. **आवर्जित** &c.—As the garlands on the heads of the kings were bent down in the act of bowing to the minister, drops of honey from the flowers fell down and wetted the court-hall. **दूरावनति**—whose arm-ornaments rubbed hard against the ear-ornaments tossed about as they bent very low. **भुवनान्तराल**—Cavities of space. **प्रचल**—Quaking; trembling. **दोलायमान**—Swinging. **दानधारान्धकाराः**—darkened with the showers of rut. **स्फोटित**—stunned. **सरभस**—with great ejaculations of joy. **निर्भर**—Full of. **प्रोद्धूयमान**—Being waved about. **पुञ्जित** &c.—The umbrellas of the kings having gold handles came in such close contact that they caused the daylight to disappear altogether. **बिनिवेशित**—made over or entrusted to; committed to the care of.

P. 102. **पुष्पदर्शन**—(1) Monthly course (of a woman); (2) appearance of flowers. **विजहे**—was abandoned *i. e.* his mind was disgusted with them. **असहाय**—Friendless; miserable; forlorn. **निरालम्बन**—Helpless; without support (though he himself was the support of the world). **वनमालेव**—Krishna is usually described as wearing the Vanamâlâ. See *supra*. p. 47. **०माणिशिखा**—The flame of the jewel. **जननी**—Source; originator. **विभ्रम**—The sportive action of the mind caused by the feeling of love; amorous blandishments. **तदावास**--Her palace. **चिन्ता**—the thought of what was to be done. **स्तिमित**—dull; steady. **शोकमूक**—Dumb (or speechless) with grief. **ध्यानानिमिष**—Unwinking or steady on account of anxiety. **अविरलाश्रु०**—shows how deeply she was affected (her whole garment was wet with her ceaselessly flowing tears). **वामकरतल** &c—Resting her face on the left hand (which is a sign of deep anxiety). **प्रत्युत्थान**—Rising up to (receive her lord). Every high caste Hindu woman regards it as her duty to rise when her husband approaches her, she having received such training (अभ्युत्थानमुपागते गृहपतौ तद्भाषणे नम्रता &c.).

P. 103. **अशब्दम्**—Silently; (as is proper in the case of a grave and respectable lady). **मन्थन्ति** &c.—are weaving a garland of pearls. **रक्तारविन्दकोश**—The bud of a red lotus (to which her rosy tender feet are compared). **अलक्तकरस**—The red paint of अलक्तक applied by women to their feet. **कुसुमशर०**—The swans of the lake of love. **लिखित**—Drawn or painted. **कृष्णागुरुपत्रभंग**—Lines of painting with the black and fragrant कृष्णागुरु. **वरोरू**—A beautiful lady (lit. having beautiful thighs). **कुंकुमपत्रलता**—lines of painting with saffron. **०दलनिकर**--

With its group of petal-like fingers. कर्णपूरताम् &c.—(lit.) Raised to the state of an ear-ornament, made to serve as an ear ornament. As the cheek rested upon the hand, it appeared like a lotus decorating the ear. अतिबहुल &c —As dark as a mass of dense darkness. सराग--(1) Red ; (2) full of love. कच्चित--Perhaps ; I hope not; or in any way, in any matter.

P. 104. स्खलित--Fault ; mistake. अभिमुख—Favourable ; well disposed. महाग्रह—Powerful ghosts or evil spirits. ग्रस्त—Overpowered, possessed by. विफल--Fruitlesss (without issue). नरेन्द्र (1) The king ; (2) an exorcisor of spirits. दानवश्री: &c--See note on असुरश्री p. 25. l. 10. समुचित--Usual; proper. प्रवर्त्यमाना—being brought or induced. शुभा लोकाः—The worlds of bliss, heaven. पुत्र—This word is supposed to be composed of पुत् and त्र (त्रै to protect); पुत् is the name of a hell to which people without issue are doomed. A son or पुत्र is, therefore, one who saves men from that hell. *Cf.* the Mah. Bhâr. and Manu IX. 138, quoted in the com. अभिनन्दति—Delights in; accepts. अविरल &c.-With face clouded by the gloom caused by the ceaselessly flowing tears.

P. 105. दैवायत्ते वस्तुनि—In a matter depending upon, when things entirely rest with, fate, *i. e.* are not to be controlled by any human effort. अवदात—Properly means what is white, spotless; and as merit is always regarded as white it secondarily means 'pious ; meritorious.' अभियुक्त-Learned, wise ; or perserving, trying hard. *Cf.* दैवी च सिद्धिरपि लङ्घयितुं न शक्या। Mṛch. VI. 2. Although fate is uncontrollable, still the king wishes to try every human effort to obstruct its action. Fate is described to be of two kinds-प्रतिबन्धक that which obstructs or renders all human action vain, and अप्रतिबंधक that which does not obstruct or render useless all human action. The former again is of two kinds-first that which is naturally obstructive, and secondly that which is so, for want of proper accompaniments, as for instance that which prevents the attainment of a kingdom. The अप्रतिबन्धक fate is capable of being warded off by penance, charity and other meritorious actions. As it is not possible to determine the kind of unseen fate which obstructs the issue in the present case, the king supposing it to be of the second kind wishes to try every effort to ward off its unfavourable action. मानुष्यक-Human power. बृहद्रथ-See p. 97. जनार्दनस्यापि &c -Jarásandha besieged Mathurá eighteen times and Krishṇa had to flee before him. ऋष्यशृंग—So named because he was born of a doe and had a small horn on his forehead. When a draught visited the country of Anga, its king Lomapâda was advised by Brâhmaṇas to send for this sage as the means of getting rain. The king accordingly caused him to be brought to his kingdom by means of damsels and copious showers of rain fell into his country on his entrance. Lomapâda gave Śântâ, Daśarathâ's daughter, adopted by him, in marriage to him for this. It was this sage who performed for Daśaratha the son-giving sacrifice See Ragh. X. 4; Râmá. I. ch.s. 9–15. प्रसादात्—see com. अप्रतिरथ—A warrior without an equal.

P. 106. समुपारूढ—Grown up; developed. पूर्णपात्र—A present consisting of a dish filled up with valuables &c. and seized by relatives, friends, servants &c. on a festive occassion. हारिद्रवसन &c.—The wearing garment dyed with turmeric and also reddened by the lustre of the newly borne child is said to resemble the sky bearing the yellow-red light of the morning; and the newly born son is said to resemble the red disc of the rising sun. सर्वौषधि—is a collection of various kinds of medicinal herbs such as मुस्ता, चम्पक, चन्दन, &c. (see com.) pounded together. This is generally applied to the head of a young child रक्षाघृत—Ghee mixed with रक्षा (ashes) or charmed ghee which protects the child. गौरसर्षप—White mustard (used as talisman for the child); see com.; and *cf.* देवे चोत्तमाङ्गनिहितरक्षासर्षपे समुन्मिषत्प्रतापाग्निस्फुलिङ्ग इव गोरोचनापिञ्जरितवपुषि &c. H Ch. IV. भूति—ashes, said to protect the child from the evil spirits. ०लेख:—*v. l.* With lines of ashes. गोरोचना—a bright yellow pigment preapared from the bile of, or a yellow substance found in the head of, a cow. चित्र—variegated with. उत्तानशय—Lying on his back.

अन्तःपुरिकाकरतल &c.—(The child) being passed from the hands of one female attendant to those of another. अशेषजना०—A bow is made to a lamp when lighted in the evening; homage would be paid to the prince by all the people. मम हृदयेन &c.—Moving about with my heart and sight. As the boy would wander about, the king's heart and eyes would follow him out of affection (for fear of his falling down). संजातजानु &c.—Old enough to move about on his knees. स्फटिकमणि &c.—Separated by the transparent स्फटिक wall.

P. 107. कनकमेखला &c.—The child would run so swiftly that the nurse could only follow him by the sound of the small bells attached to his golden girdle. कृष्णागुरुपङ्क &c.—Having his temples adorned with lines of painting with the fragrant कृष्णागुरु like lines of rut on the temples of ruttish elephants. सुखडिण्डिम &c.—Delighting in the sound like that of a drum made by puffing the mouth by the nurse while fondling him, as the elephant delights in the sound of the drum. ऊर्ध्वकरविप्रकीर्ण &c.—(1) Soiled with the dust of sandal thrown about by his raised hands ; (2) soiled with the sandal-like dust raised by his trunk. कुञ्चिताङ्गुलिशिखर &c.—(1) The goad-like contracted fingers (of the nurse) to restrain him; (2) the goad resembling the end of a contracted finger. चरणयुगलराग &c.—The paint remaining after the decoration of his mother's feet. विडम्बयिष्यसि—would deface or disfigure their faces by drawing lines &c. (as a joke). स्खलद्गतिः—With faltering steps. अभिनन्द्यमान—Being received with delight, greeted with joy. आकुलीक्रियमाण—With his active eyesight dazzled or overpowered &c. अप्रतिविधेय—Not capable of being remedied or averted. शोकानुबन्ध—Continuous grief, persistency in sorrow. कल्याणसं०—good fortunes or blessings of every sort.

P. 108. आदरवती—set herself about in great earnest, bestowed great care on अनवरतदह्य०—Now follows a description of the strange rites performed and means adopted by women yearning after children. हरित०-Covered with green kuśa grass. मुसलशयन—A bed formed of (pointed) pestles (a sort of penance or mortification). *Cf.* कण्टकव्रतशयन &c. 2nd pt.. पुण्यसलिल—Water of holy streams शातकुम्भ—According to some the form should be शातकौम्भ. लक्षण०—bearing auspicious marks. महानरेन्द्र—A great magician मण्डल a charmed or enchanted circle. Bhânu. understands by 'महानरेन्द्र' the great king, but that does not suit the context चतुष्पथे—*i. e.* on the meeting point of four roads. सिद्धायतनानि—Shrines of deities (where desires were surely obtained); see also com . उपयाचितक—That which is offered to the gods for the accomplishment of one's object दर्शितप्रत्यय—Who had given many proofs of the accomplishment of their devotees' desires. Here प्रत्यय means that which (a sign, deed, or prophecy fulfilled) inspires confidence.

P. 109. मातृ—The Matṛis are the divine mothers attending on Śiva or more usually on Skanda. They are generally 8 in number; see अखण्ड- com. नागकुलह्रदेषु—*i. e.*—ponds sacred to the chief Nâgas. पलल—A सिक्थ—Whole (or unbroken) grains of rice cooked. sweetmeat prepared with a mixture of flour and sesamum (or of ground sesamum and sugar). अम्बादेवी—जेष्ठादेवी *v. l.* which means अलक्ष्मी. स्वयमुपहृत &c —To whom she presented vessels full of food with her own hands. भक्तिप्रवण—Bent with (full of) devotion or faith. सिद्धादेशान्—Whose declarations (predictions) were always fulfilled. विप्रश्निक—A fortune teller. बहुमेने—Received with respect (lit. thought much or highly of). उपचचार—waited on. निमित्त—such omens as the throbbing of the eye or arm, &c. शकुनज्ञानविदः—Augurs. अनेकवृद्ध &c.—Traditional knowledge of *mantras* (received) through a succession of old persons. **वेदश्रुतीरकारयत्**—made the Bráhmaṇas repeat the Vedas in her presence. **मन्त्रकर०**—Little caskets charmed with Mantras (used as talismans) having inside them birch leaves. **प्रतिसर**-A bracelet (worn as a talisman). **उपश्रुत्यै**–To hear chance sounds (to consult the wishes, delivered as omens, of the gods). The good or evil sounds heard while walking out at night (and indicating the fulfilment of one's object or not, are regarded as उपश्रुति or दैवप्रश्न. **आचार्याणाम्**—To those who were learned in the science of vision (dreams).

P. 110. **अल्पशेष** &c.—In which a few lingering stars were dimly shining. **हर्षविकास** &c.—Greatly expanded owing to its dilation (or blooming) with joy. **चक्षुषा**—*i. e.* by the glances. **शान्तमूर्तिना**—Whose form was serene. **जटाल**—Fibrous. **अग्रपातीनि**—Falling or coming in front, happening beforehand. **आवेदयन्ति**—Indicate. **मान्धाता**—A king of the solar race, the son of Yuvanâśva (born from his own belly). As soon as he came out of the belly the sages said—कमेष धास्यति? Whereupon Indra came down and said—मां धास्यति. The boy was therefore called मान्धातृ. See Bhág. P. IX. 1. 34, quoted in the com. See also Râma. Uttar. 67. 5-6. **धौरेय**—Lit. tied to the yoke; hence one who is in the front, a leader. **कमलोद्गमेन**—Bhânu. says पक्षे कमला अभिनवा पुत्रसंपत् or पुत्रलक्ष्मीः; but it appears to be far-fetched. **अविच्छिन्न** &c.—The continuity of which will be unbroken. **क्षितिभार०**—*Cf.* यस्माद्धरणिभारधारणक्षमा दिग्गजा इव ब्रह्मकरात्……अजायन्त राजानः। Har. ch. IV.

P. 111. **संक्रान्त** &c.—This shows that the son was to be an exact image of his father. **निर्भरपरिपीत** &c.—This indicates that the ancients were acquainted with the true theory of the formation of clouds which is poetically given here. *Cf.* Ragh. X. 58. quoted in the com. **अनुबन्धविजृम्भिकम्**—Yawning continuously. **आजिह्मित**—Slightly contracted. **सालसम्**—Heavily owing to pregnancy). **अनेकरस** &c.—Wishing to take food and drink of various tastes (owing to her दोहद or pregnancy-hankerings). **पयोधर**—(1) Breasts; (2) clouds. **गर्भ**—(1) Pregnancy; (2) internal part. **इंगितकुशल**—Versed in guessing the real state (her pregnancy) from external signs. For these see com. **प्रगल्भा**—bold, intrepid. **महत्तरिका**—Lit. older than all; an old, chief maid. कुलवर्धना is the subject of the verb अकार्षीत् and the object is भूमिपालम्. **गन्धतैल** &c.—Surrounded with thousands of lamps briskly burning being fed with scented oil. **अनन्तरम्**—just near, close (to the king's throne). **उत्तुंगवेत्रासन**—A high or raised cane seat (as शुकनास was a learned Brâhmaṇa and the king's prime minister). **अनुल्बण**—Not gaudy; simple, descent. **गांभीर्य** (1) Gravity; (2) depth.

प्ररूढरोमांकुर &c.—Whose body was bristling with the mass of hair standing erect. विह्वलीक्रियमाण—Overpowered. विकसित—Blooming. अतिरिक्त—owerflowing; excessive. दशनांशु &c.—By the spreading lustre of his teeth the king appeared to scatter about the joy that exceeded the containing capacity of his heart. तस्य चार्थस्य—i. e Vilâsavati's getting pregnant. विपरिवर्तमानत्वात् &c.—As the thought was constantly present (lit. revolving) in his mind. उत्प्रेक्ष्य—Guessing. नातिप्रकाशम्—Not quite openly ; in a semi-private manner.

P. 113. श्रवणमूलमुपसर्प॰—The eyes of the king were so far dilated with joy that they seemed to go up to the ears through curiosity, as it were, to listen to the gladsome news whispered into them by Kulavardhana'; and as they resembled a dark lotus, seemed to serve as an ear-ornament. उत्सुकोत्सुकं—Extremely anxious. यदि सत्यम्—If what she tells be true. असंभावितं मन्यमानः—I who consider myself unworthy of such good fortune. विपरीता—Opposite (of अवितथवादिनी) i. e. not truth-speaking; telling a falsehood. पवनचालित &c—As the right eye was constantly throbbing (as a sign of auspicious omen), it appeared to imitate the action of a black lotus moved by the wind. *Cf.* ततो मन्दानिलोद्धूत &c. Kum. II. 29, quoted in the com. The throbbing of the left eye is regarded as an auspicious sign for women, and that of the right eye for men. प्रदीपिका—Torches giving a strong light, powerful lamps. समुत्सार्यमाण &c.—The mass of darkness from the different halls was dispelled by &c.

P. 114. रक्षासंविधाने—Where the rites for protection (warding off evil spirits from the room where विलासवती was sitting) were well performed. This and the following locative compounds are adjectives qualifying वासभवने. पूर्णकलशा॰—Pots filled with water were regarded as auspicious and were placed at the sides of doors of houses. द्वारपक्षके—by the sides of the door (पक्ष एव पक्षकः). पक्षके v. l. for द्वार॰—means a side-door. मंगल्यालेख्य—Auspicious paintings. The affix य is added to मंगल in the sense of तत्र साधुः (good for). वितानपर्यन्त &c.—In which strings of pearls were suspended from all the sides of the ceiling.

भूतिलिखित &c.—Which had a circle for रक्षा (protection from evil spirits) formed by figures drawn with holy ashes. Bhânu. (see com.) explains it as meaning "in which the protection of the womb (child in the womb) was ensured by means of creepers with leaves painted on the walls for the sake of prosperity." He refers to the custom in certain parts of the country in which a Mandap of Kadali plants with creepers and leaves is prepared for a newly matured girl, and afterwards in the state of pregnancy, figures of creepers with leaves and flowers are drawn on the walls, sofas or ceilings for the proper growth of the fœtus in the womb. This and the following accusative compounds are adjectives qualifying शयनतलम्. निद्रामंगलकलश--A white silver pot filled with water constantly kept at the head of the sofa is supposed to bring sound sleep. यन्त्र--a sort of talisman formed by mystical diagrams traced on birch-leaves. शक्ति—The deities कात्यायनी and others (that form the active energies of Śiva). वलय—Magic bracelets (formed of peacock's feathers). बालयोक्त्र—A string formed of hair with enchanted knots at intervals. आसक्त hung round.

P 115. गर्भोचित—Suited to a pregnant woman. अविच्छिन्न—Unbroken, continuous. दधिलव—Pieces of curds put over the balls of rice. This ceremony consists in throwing away cooked rice covered with curds, cocoanuts, &c. after waving them round the head of a person as a protection against or for casting off evil spirits or against the evil eyes of men. All such ceremonies and talismans are resorted to in the case of विलासवती for the sake of protecting the precious child in her womb. जल°—तरल—appearing beautiful like waves of water. शालिसिक्थ--Boiled grains of Śali. अग्रथित—Handfuls of flowers not woven into garlands. अविछिन्नसलिल &c.—The track of the fish (used in that ceremony) was followed by an unbroken line of water. पटलक-A red covering (which surrounded the burning lamps); or a cylindrical bamboo box surrounded by red cloth in which the lamps were kept burning. आचारकुशल—Versed in every sort of formal ceremonies (fit for a pregnant woman). अवतरणमं°—The auspicious act of waving such things as white mustard seeds dyed yellow, rice or fried rice, bread and others placed in a pot with lights and waving them round the face of a person and gradually lowering the pot as a means of keeping off or doing away with the effect of bad influences.

विविक्त—Pure, shining. प्रस्तुतमंगल &c.--The subject of their talk was mostly the present auspicious ceremony. कुलशैल—The principal mountains (see p. 10 and notes) to which the child in the womb is compared on account of his being the future stability and support of the world. दिवसश्रि°—The aspect of the day. अभ्यर्ण—Drawing close, at hand. ब्रह्मकमल—The lotus which grew from the navel of Vishṇu, from which Bramhâ was born. फेनावृत्त—Covered with foam (and thus comparable with the child concealed in the womb). दशा—Skirts (of the garment). अनुपहतं—new, not worn yet. ससंभ्रमं &c.—supporting herself by seizing the hands &c.—Connect this with उत्तिष्ठन्तीम्। वामजानु &c.—Resting her tender hand on the left knee. This shows the difficulty she experienced in rising up to receive her lord, on account of her pregnancy.

P. 116. **०रवमुखरं**—(Rising) so as to cause the tinkling of her jewel-ornaments. **प्रमृष्ट**—burnished. **किमपि**—Something indescribable (*i. e.* her pregnancy). **छुरित**—Illumined or tinged with. **दशनांशु** &c.—As she smiled gently her shining teeth emitted rays which served as a garment to cover her face (in her bashfulness). **अनुबध्यमाना**—Being pressed. **साभ्यसूयम्**—In a fault-finding manner (on account of his open question); or with an air of anger. **०विशदेन**—Bright with the moonlight of her gentle smile. **अस्य तु** &c.—But what can you do (to prevent or conceal the several open signs which declare your true state). **विघटमान०**—See com.; दल petals, कोश a bud. **पाण्डुरता०**—Which is being paled. **गर्भसंभव** &c.—As the nipples of her breasts were darkened they appeared to be vomiting, as it were, the smoke caused by the extinguishing of the fire of grief in her heart by means of the nectar of her pregnancy.

P. 117. **सकृदिवालिखित** &c.—As if painted with the black Aguru once for all (and not every day as is done usually). **काञ्चीकलाप**—The string of the girdle (which is becoming tighter and tighter every day). **त्रिवलिलेखा**—Lines or marks of the three folds of skin above the waist. **अन्तर्मुखविनिगूढ** &c.—Suppressing his smile in the inner part of the mouth (as was proper for a noble minister in the king's presence). **नर्मप्राय** Mostly consisting of jokes; jocular or humours talks. **दोहद**—*m. n.* दोहमाकर्षं ददातीति; fr. दोह + दा + अ (कः). **संपादन** – Fulfilment of the longing of pregnancy. It is considered auspicious to leave no desire of a pregnant woman unfulfilled. Otherwise there is either abortion of the child or if born, it is deformed. See com. **नाडिका**—The water-clock. This is the ancient and auspicious way of keeping time for purposes of ceremonies &c. **फलित**–Exactly ascertained, determined. **आगृहीतच्छायैः**—Measuring time by means of their shadow in the sun (for the sake of confirmation). **लग्न**—The contact of a zodiacal sign and the eastern horizon is called Lagna; it also refers to the time of such contact. **इरंमदः**—Lightning; उग्रंपश्येरंमदपाणिन्धमाश्च। Pán. III. 2. 37 (एते निपात्यन्ते); see com.

P. 118. **निष्पिष्यमाण**—Squeezed or trampled down. **कुब्ज०**–'Hunch-backs, dwarfs (वामन) and persons with short bodies (Kirátas); see com.; किरातो म्लेच्छभेदे स्याद्भूनिम्बेल्पतनावपि। **Medinî.** These along with deaf-mutes and eunuchs were the usual attendants of the harem of ancient kings. **विलुप्यमान**—In which garments and ornaments were snatched away (as पूर्णपात्र; see p. 106 *ante*). **दिदृक्षावृद्धिसंभ्रम**—'The hurry of the (innumerable) congratulations offered on the occasion of the fortunate event. -पुरःसरेण—was prominent. मृदु—Gently sounding. काहल—A large drum or a kind of musical instrument. निर्भरेण—deepened by. बहुलेन—augmented by. आगोपालम्—Including even herdsmen (as the last of those who enjoyed the festive occasion). पार्थिवस्तु—This is the subject of the verb अपश्यत् on p. 121. 1. 4. दिवसवशेन—In obedience to the auspiciousness of the day. अशून्य—Possessing; occupied by. This and the following instrumental compound adjectives qualify द्वारदेशेन. पुत्रिका—Figures of dolls. (It was the old custom to draw such figures in black ink on the wall of the room occupied by a woman just delivered). See also Bhánu. quoted in the com.

P. 119. हलहुसल—This also appears to be a custom in some royal families. अविकल—Whole; entire; (*i. e.* with no part, cut or damaged). वन्दनमाला—An auspicious garland suspended across a gateway. अन्तराल—Interstices. मर्यादानिपुणेन well versed in the established usage or customary ceremonies. This and the following Instrumental adjectives qualify पुरन्ध्रिवर्गेण on the next page. कुसुम्भकेसर &c.—Red on account of their being mixed with the powder of the filaments of Kusumbha flowers (safflowers or of saffron). स्वस्तिक—A particular kind of ornamental figure which is considered to be auspicious and is generally drawn with red or white powder. भक्ति may be taken with स्वस्तिक, the drawing of; or separately 'drawings intermixed with Svastikas. विच्छुरण—Sprinkling; mixing. षष्ठीदेवी-The goddess that presides over the 6th day of the birth of a child and is invoked for the purpose of giving him strength and protecting him through life. She is said to be a form of Ka'tya'yaní or Durgá. She is sometimes identified with देवसेना; cf एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्बुधाः । षष्ठीं यां ब्राह्मणाः प्राहुर्लक्ष्मीमासां सुखप्रदाम् ॥ Mah. Bhar. Van. ch. 229. 49-50. It is said that the child's destiny is written on its forehead on the sixth day. विकच—Extended. विकट—Big; terrible. आलोल...पताकं—Streaming penons made of &c. उल्लसित—flourished, flashing.

P. 120. संघटयता—Forming. कुंकुमपङ्क—Mass of pounded saffron. उर्ध्वप्रोत-Bristling or rugged with a number of Yavas made of gold and stuck into the clay-balls with their ends upwards. मृन्मयगुटिका—A garland of the clusters of-or of Kadamba-flowers formed with little balls of clay. पञ्चराग॰—The five colours are-white, black, red, green and yellow. चेलचीर—Marked with a number of pieces of garments. वर्धमानपरंपरा-A row of pots or trays. पुरन्ध्रि-पुरं गेहं धरन्तीति पुरन्ध्रयः formed irregularly like पृषोदर; matrons; married ladies whose husbands are living and who have sons. पुरंध्री is also correct. **प्रसवगृह०**-The auspicious decorations of the lying-in chamber. **संयत**—Tied. **अखिल**—Whole; entire. Bhánu. gives another meaning which is rather farfetched—खिल means a waste piece of land never ploughed before and अखिल, therefore, would mean "produced in a fertile or cultivated piece of land."

अनवरत०—In which were continuously burning powdered sloughs of serpents and horns of rams mixed with (goats') ghee. **अरिष्टतरु**—*Nimb* tree. This and the other medicinal things were being burnt there for the purpose of purifying the air in the room and keeping off evil spirits. शान्त्युदक—Water sanctified by the repetition of Vedic Mantras the effect of which is to remove every sort of evil from the place whereon it is sprinkled. **मातृपट**—A cloth-board on which were drawn the figures of the मातृs (the guardian deities of children); see note on मातृ p. 109. **सूतिकामंगलगीतिका०**—Auspicious songs sung for the well-being of a woman in confinement. **स्वस्त्ययन**—The repetition of certain Mantras and the performance of other rites which remove evil and bring in good. **बलिविधान**—Offering oblations to the deities.

P. 121. **अन्तःशुभ** &c.—As the lamps were burning with steady flames, the poet fancies that they were contemplating hundreds of auspicious things for the newly-born child. **उत्खात**—Drawn out, unsheathed. **अम्भःपावकं** &c.—This was done to purify a person so that no evil consequences should follow from his visit. According to Bha'nu. that his eyes should exert no evil influence on the baby **स्वप्रभासमुदय**—By his uprising (spreading) splendour. **उपहत**—Overpowered, rendered faint; *cf.* Ragh. quoted in the com. **गर्भराग**—The redness from the womb. **लोहिताङ्ग**—The planet मंगल (Mars). **अनभिव्यक्त**—Not displayed, suppressed. **कल्याणकार्तस्वर**—Gold of the best kind. **महापुरुषलक्षण**—The distinguishing marks of great men as given in the science of palmistry (these are subsequently mentioned in the speech of S'ukanása).

P. 122. **प्रसृष्टसंघटित**--Which (tears of joy) appeared or gathered again as soon as they were wiped off. **विगतनिमेष**—Unwinking. **दूरविस्फारित**—Greatly dilated (with extreme joy). **अङ्गप्रत्यङ्ग**—Limbs with all their parts. **गर्भसंपीडन**—Contraction in the womb. **अपरिस्फुटा०**—Whose limbs do not display their beauty very clearly. **बालशशिकला**—The curved digit of the moon (on the 2nd day of the month). *Cf.* Raghu. VIII. 65 (प्रतिपच्चन्द्रनिभोयमात्मजः). **नलिननाल०**—Thin like the fibres of a lotus stalk when broken. **ऊर्णा**—Down; small and soft hair. *Cf. supra* p. 20, S'údráka's description. **अरालपक्ष्म**—

Having curved (beautiful) eye-lashes. विजृम्भमाण &c.—The nose being long seemed to be reaching the mouth for smelling its sweet fragrance. अधररुचक—The lower lip resembling रुचक (a golden ornament worn about the neck), *i. e.* red and curved. प्रशस्तलेखा—Broad (prominent) lines· ध्वजरथ &c.—These are auspicious marks on the foot indicating sovereign power.

P. 123. स्वरयोगः—The mingling or blending sound. प्रहर्षोद्गम—The rising great joy. दिष्ट्या वर्धसे-This is an expression used in congratulating a person. राम—Parashuráma (this comparison indicates the strength and valour of the newly born Brámhaṇa child). ज्येष्ठायां—This shows that शुक० had more wives than one रेणुका—The wife of जमदग्नि. She was the daughter of a king named प्रसेनजित् who gave her in marriage to the sage on his asking for her hand.

सर्वथा—शुकनास (भवत्) is compared to विधि (fate) for the following reason—As you (Śukanása) have always advised us (the king) properly by your equal regard for (or indifference to) happiness and misery, so fate has to-day brought me to the real perception of the state of this world (in which pleasure and pain are equally divided) by allotting to me equal happiness and misery. Bhánu. takes the comparison between शुकनास and the king as due to their similar experience of misery and happiness. This will also do. उत्तरीयं—took his upper garment as a Pûrnapátra. उत्थाय च &c.—The principal sentence is तेन अन्तःपुरिकाजनेन राजपरिजनेन चानुगम्यमानः शुकनासभवनं गत्वा &c. विकुट्टन—Forcible planting (of the steps). Who made the space between the quarters resound with thousands of jewelled anklets jingling on account of &c.

P 124. सरभसोत्क्षेप—Being tossed up in joy or haste. उत्तानतल—With the palms turned up. लुलित—Waved (the tender hands of the ladies raised up with upturned palms looked like a group of lotuses in the sky shaken by the wind). परस्पराङ्गद &c.—Whose upper garments were torn being pierced through, or caught by the points of their arm-ornaments as they came in close contact with one another; *cf.* p. 28, अतिरभस &c. चीनवाससा *V. l.* is better. किंचिदवशिष्ट &c.—Athough all the ornaments and other things were scattered away on account of the violent motion, the ladies did not allow the auspicious तमालपत्रs (worn as ornaments) wholly to drop down. तमालपत्र—may also mean ‘the *tilaka* mark on the forehead. विलसत्—sportive; or blooming (smiles). कैरव—a white night lotus. वल्गन—Turning, quick movement; whose large bosoms (see below, note on कपोलभित्ति) were rubbed or struck against by &c. दलित—stuck into. पिष्टातक—A fragrant powder (which is scattered about on auspicious or festive occasions). **कलमूक**—Deaf and dumb. **विकलमूक**—*v. l.* विकल-maimed. **जड**—Idiots, simpletons. **उत्तरीयांशुक** &c—The ladies in their excessive joy played jokes with the old *Kanchukins* by fastening their garments round their necks and dragging them along. **लय**—Harmony; or time in music (accompanied by the symphonious sounds of lutes, harps &c. and the marking of musical intervals by striking the palms.) **कपोलभित्ति**—Broad cheeks; or प्रशस्तौ कपोलौ कपोलभीत्ती beautiful cheeks. The affix भित्ति indicates, 'excellence;' *cf.* 'मतल्लिकोद्घामिश्राः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः &c.' Gaṇaratnamahodadhi. **विघूर्णमान**—Rolling about. **वैकक्षकः**—A garland of flowers worn on the bosom side-ways (like the sacred thread), **निर्दयप्रहत**—Struck forcibly.

P. 125. **मुखवाद्य**—A wind-instrument; or the mouth used as an instrument. **षष्ठीजागरः**—The performance of the rites and ceremonies on the 6th day of a child's birth, keeping awake the whole night. **प्राप्ते दशमेऽहनि**—See com. and *cf.* नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत्। पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ Manus. II. 30. **चन्द्रापीड**—Having the moon for his crest-jewel or mark. (The king so named the child in accordance with the dream in which he saw the moon entering Vila'savatî's mouth.) **चूडाकरण**—The ceremony of tonsure. चूडाकर्म is the ceremony of cutting off the hair on the head of a child, one or three years old, except one lock on the crown. *Cf* Manu. II. 35. quoted in the com. For the ceremony see Nârâyaṇabhatta's Prayogaratna. **क्रीडाव्यासंग** &c.—In order to prevent his being attached to play. **प्राकारमण्डल**—Surrounding rampart. **उद्घाटितैकद्वार** &c.—To be entered by only one gate when opened. **एकान्त** &c—एकान्ते (in one part) तुरंगाणां, वाह्यालीनां (a number of vehicles, such as carriages, litters, &c.) विभागः (stable for these) यस्मिन्। **अमरागारं**—a temple. **सर्वविद्याचार्याणाम्**—Professors of all branches of knowledge. An आचार्य is one who is thoroughly proficient in a particular subject and able to teach it. **प्रतिषिद्धनिर्गमम्**—Having prohibited his egress or getting out. **आचार्यकुल॰**—Who was surrounded by his preceptors and attendants mostly consisting of sons of noble families.

P. 126. **अर्पयांबभूव**—Made over to (his teachers). This is generally done in the fifth year of a child. **यथास्वम्**—Each his own, in accordance with what each possessed. **पात्रवशात्** &c.—The teachers were highly pleased and encouraged in their work on finding him a clever pupil (*lit.* receptacle of learning). *Cf.* Ragh. III. 20 and Mal. I. 6. quoted in the com. **संचक्राम**—Was transferred to, reflected.

into. *Cf.* Uttar. प्रभवति शुचिबिम्बोद्ग्राहे माणिर्न मृदां चयः। II. 4. पदे—पद the formation of a word; hence the science of grammar. वाक्य—the Mimámsá philosophy (which presents in a connected form the meaning of the Vedic sentences). प्रमाण—The science of correct reasoning; the Nyâyaśâstra. रथचर्या—The art of moving dexterously or turning a chariot (so as to avoid any accident to it or being struck by the enemy's weapons). भरतादि०—Bharata is the author of a work known as नाट्यशास्त्र. By आदि the poet probably refers to विशाखिल and कोहल, who also wrote on dramaturgy and dancing. गान्धर्ववेद—One of the four subordinate Vedas, attached to Sâmaveda, and treating of music. The other *Upavedas* are आयुर्वेद, धनुर्वेद and स्थापत्य (the mechanical art or engineering) attached to the other Vedas respectively. Some substitute अर्थशास्त्र for स्थापत्य. हस्तिशिक्षा—The art of taming and training elephants. पुस्तकव्यापार—The art of making toys of clay, wood and the like. चित्रकर्मन्—painting. पत्रच्छेद्य-The art of drawing ornamental diagrams on walls or ground; or cutting out ornamental figures from paper, or leaves such as the Ketaka leaf. लेख्यकर्मन्—The art of carving figures &c., or engravings. शकुनिरुत &c.–The art of comprehending the language of birds. ग्रहगणित—astronomy. दारुकर्म—The art of carving wood, carpentry. वास्तुविद्या—House-building (engineering). यन्त्रप्रयोग—Mechanical skill or the use of machines. सुरङ्गोपभेद—Lit. entering a house by means of a subterranean passage, cutting a hole into a wall, or the like; house-breaking (which was once regarded as an art). Compare the action of Śarvilaka, the Bráhmaṇa thief, in the Mrichhakatika. प्लुति=Jumping, a dexterous movement or shift of the body. रतितन्त्र—the art of love-making. महाभारत०—From this it is clear that Bâṇa treats the two epics महाभारत and रामायण as distinct from इतिहासs (पुरावृत्तं) and पुराणs. संज्ञा—The language of signs; or the technical phraseology used in a work. With this compare the parallel passage in the Dk. p. 25.

P. 127. अभ्यस्यतः—Practising gymnastics. महाप्राणता—Enormous physical strength. क्रम—Properly a position of attack which an animal assumes before making a spring; an attack or onslaught. सकल &c.—The wild fire consuming the forest of bamboos in the shape of the Kshatriyas. *Cf.* यः क्षत्रियकालरात्रिम् &c. Ragh. VI. 72.

There is an allusion here to Parashuráma's clearing the earth of the Kshatriyas. The cause of his hostility towards the Kshatriyas is too well known to need mention here. Thrice seven times did he destroy the Kshatriyas and filling with their blood the five large lakes of *Samanta panchaka* offered libations from them to the race of Bhṛgu. He then performed the *As'vamedha* sacrifice, gave away the whole earth to Kásyapa and retired to the mountain Mahendra. See Mahâbhâ. Van. P. chs. 116. 117; Sân. P. Rájadharma ch. 49.

शिखरिशिलातल &c.—Piercing the mountain rocks; for allusion see com. and note on परशुरामशर &c. 2nd pt. अयोदण्ड—An iron club. श्रम—gymnastic exercise. परिचय—Knowledge of, proficiency in. गौरव—the high regard or veneration for. सहपांशुक्रीडनतया &c.—On account of their having played together in the same dust and having been brought up together. बहुविधरागविकार—(1) The various feelings of amour; (2) changing of colours diversely. भङ्गुर—Transient, changeable. मकरध्वज &c.—because both excite passion. राग—(1) Love; (2) rosy hue, redness. लास्यविलास—Dancing and other amorous pastimes; (2) the sport of dancing. लब्धावसरः—Finding an opportunity. लक्ष्म्या च &c.—Now the poet describes in pairs, by means of a सहोक्ति, the various blessings he attained in his youth. His bosom expanded along with his beauty, *i.e.* as his chest attainedd its fulness of size he looked more beautiful than before. आज्ञया सह—His command became heavy, *i. e.* difficult to be disobeyed.

P. 128. बन्धुजन &c.—When his relatives saw his massive thighs they became pleased. त्यागेन &c.—He became more magnificent and his hips also became large. In some of these cases there is no connection between the two things described as taking place together and consequently no charm of meaning. अरिकलत्र &c.—The wives of his enemies, fearful of the coming destruction of their husbands, gave up decorating their tresses and allowed them to hang down to their full length. बलाधिकृतम्—The commander of the king's army. क्षितितल &c.—शिरसा—bowing down, bending his head till the crest jewel touched the ground. स्वभूमिसमुचित—In a place proper for his position, *i. e.* sat at a respectful distance. व्यजिज्ञपत्—addressed him respectfully समाज्ञापयति—Says. These verbs are used often without any idea of actual request or command, but as mere formal ways of saying things &c. to superiors by inferiors and to inferiors by superiors respectively. परां प्रतिष्ठाम्—Highest proficiency or skill in. उपगृहीतशिक्षम्—(1) Who have received your education; (2) who is well trained or broken in. वारि—an elephant's stable. अवगत—(1) Studied, mastered; (2) obtained. कला—(1) arts; (2) digits. एवं &c.—These added together, you are now in the 16th year of your life. अपगत &c.—Being free from check. The reading गुरूणामुपगतनिय० (being under the control of elders) does not suit the context.

P. 129. समजवः—Whose speed is equal to that of; as fleet as. पारसीकाधि०—By the king of the Pârasikas. Here Bâṇa probably refers to a Mlenchha king on the Indo-Afgan frontier. See Mudr. I. 20, where मेघ is given as the name of a king of the Pârasîkas who is said to be पृथुतुरगबलः. Kâli. in his Mâl. refers to the Yavanas on the North-Western frontier of India as strong in cavalry. Bâṇa in his Har. Ch. (II. 14) describes पारसिक as the name of an excellent breed of horses. नवयौवनललितानि—the beauties or graces of budding youth. त्रिभुवनाश्चर्यमिति कृत्वा—should be connected with प्रहितः । अयोनिजन्म—Not born from the womb; *i. e.* of heavenly origin. उच्चैःश्रवस्—The horse of Indra, one of the 14 jewels churned out of the ocean. See Com. अभिरूप—Wise, enlightened; or handsome. कुलक्रमागत—Having a long pedigree. परिचार—attendance upon, service. अथ &c.—This and the other accusative epithets qualify इन्द्रायुधम् p. 131 l. 10. खलीनकनककटक—The gold rings attached to the bit of the bridle. आकुञ्चन—Restraining. अतिप्रमाणम्—Of extraordinary size. The following two epithets bear testimony to the huge proportions of the horse. अलीकवेगदुर्विदग्ध—Vainly proud of his falsely conceived velocity. स्फीतरोष—Greatly chafing. घुरघुरायमाण &c.—With the sound of snorting escaping through his fierce *i. e.* huge nostrils. आकलयन्तं—Taking a measure, as it were, of; grasping the expanse of. आखण्डल—Indra.;–चाप–the rain-bow.

P. 130. विचित्रवर्णकम्बल—(Covered with) a variegated carpet. तटाघात—butting against the skirts. अन्तःस्खलितमुखर०—The sounding bit of the bridle sliding within the interior of his mouth. खराशिखर—its pointed ends. क्षोभ—uneasiness; movement. लालाजल०—Proceeding from the saliva. गण्डूषान्—mouthfuls. निर्मांसतया—Owing to its being without flesh, bony. This is considered a beauty in a horse. अरुणमणि—rubies. अवसक्त &c.—As if red chauries were hung over them. For chauries being hung on the heads of horses, *cf.* निष्कम्पचामरशिखा निभृतोर्ध्वकर्णाः *t* Sak. I. 8; and अचलं हयशिरस्यायामवच्चामरं । Vik. 1. 4. रश्मिकलाप—the reins. कलितया—surrounded by. लाक्षालोहित०—Having an extensive mane, waving, long, and red like lac. अतिकुटिल—Extremely curved. प्रतानभंगुरेण—Artistically wavy with the extensive and extremely curved lines that formed the ornamental gold work. प्रायेण—Mostly consisting of. गगनतल &c.—As the hue of Indrâyudha was changed into green by the pieces of emerald in the head-ornament he wore, he looked like one of the horses of the sun which are of a green colour. अतितेजस्वितया—Owing to his being of high mettle. प्रतिरोम०—Rising from every pore of the skin.

P. 131. विषमखरखुरखरवैः—The points of which made a discordant and harsh sound, as they were constantly raised up and again dashed against the ground. जर्जरित—scratched. श्लक्ष्णीकृतम्—Rendered thin. See above note on निर्मांसतया. उल्लिखितम्—Carved in relief. वेगसब्रह्मचारिणम्—समानं ब्रह्म चरतीति सब्रह्मचारी one who studies the Veda with another, a fellow student; hence one equal to another;—equal to the mind in velocity. हरिश्चरणाविव &c.—See note on विक्रमत्रयायासित &c. p. 11. 1. 1. मानसप्रचारम्—(1) Moving with the velocity of the mind; (2) moving in the lake Mánasa. अशोकपाटलम्—(1) Of a pale red colour like a full-blown *as'oka* flower; (2) reddish with &c. भस्मसित &c.—Whose forehead was marked with a tuft of hair white like ashes; (2) with his forehead marked with the trident-like mark of ashes. मधुपङ्क &c.—(1) With his mane tawny by virtue of the powder (of certain herbs) applied to it; see com.; (2) with their filaments reddish-brown with the thickened honey or flower juice. ०तेजसम्—तेजस् (1) spirit, mettle; (2) heat. सदागत्य०—(1) Always inclined to run; (2) turned to the wind. चक्रवर्ति—&c.—(1) Fit to be the vehicle of a man who is a universal sovereign; (2) worthy of being ruled over by the imperial king Naravàhana. Naraváhana was the son of Vatsarája, who was the king of the Vidyádharas. For his account see Kathásár. Tarangas 23, 51–54. अर्घ—(1) price; (2) adoration. अश्वातिशयम्—Most excellent among or surpassing all horses.

P. 132. अमानुष &c.—Not fit for this world of mortals; *i. e.* fit for the heavenly world, unearthly. अश्वरूपातिशयं—the most perfect pattern of a horse. अतिधीर—Exceedingly grave or serene, not easily to be touched by wonder. किं नास &c.—*i. e.* what the gods obtained was not a real jewel of a horse, which Indráyudha certainly was. येन—It is on this account that. गरुडारोहण &c.—His great fondness for riding Garuda. उपकरणतामागच्छन्ति—Become his implements of service. महाप्राणता—His enormous strength, high mettle. सदैवता–Animated or presided over by a deity. आकृतयः—Features. स्थूलशिराः—For the story see com.

P. 133. परिपीत—Eclipsed, obscured. अस्य दिव्यताम्—His being an immortal or a celestial being. मनसा—Construe this with आमन्त्रयांबभूव। योसि सोसि—Be you, whoever you may be (as I don't know you). आरोहणातिक्रमः—This transgression or violation (of the respect due to you) in that I mount you; the insult I may give you by riding you. अपरिगतानि—Their real character being not known. अनुचित—Unmerited. परिभव—Insult. आमन्त्रयांबभूव—Addressed him (for permission to ride him). आकुणित &c.—In which the pupil was a little contracted and turned sideways. अपरुषहुंकार &c.-Uttered a sweet and exceedingly pleasant neigh closely followed by a series of gentle *humkaras* and mixed with gurgling sounds proceeding from his throbbing nostrils. प्रादेशमात्र—Of the measure of a span. प्रलयसागर &c.—The cavalry is compared to a line of sea-waves on account of the foam constantly issuing from the mouths of the horses and their active motion. उपलासार०—Shrill like that of a shower of hail. अशिशिर—Whose spotless (bright) blades flashed forth as the rays of the sun came in contact with them. कुन्तलतावनं—The mass of long and slender spears. ०वनगहनं—Dense or close filled with a mass of the blades of the spears.

P. 134. स्फुरित &c.—Variegated with a number of rainbows flashing about. अनवरत०—On account of their activity in constantly prancing about. कल्लोलसं०—The rolling mass of billows. अश्वीयं—Cavalry; a collection of horses. The affixes यञ् (य) and छ (ईय) added to केश (कैश्यं) and अश्व give them the sense of collection. See Pân. IV. 5. 48 quoted in the com. सरभसापनीत &c.—At the sight of Chandrápîda, the princes, out of respect for him, hastily took off their umbrellas from over their heads. निवारणायस्ताः—Struggling to check the horses. अविद्यमानाः—Introduced; made known. अनुरागमिव &c.—As the princes were bowing down to Chandràpîda bright rays issued forth from the rubies in their crowns; so the poet fancies that they were the sparks of loyalty in their hearts which they were now pouring before Chandrápîda. संघटित &c.—The princes while doing obeisance to Chandrápîda had raised their folded hands to their heads. Hence the poet by a sort of उत्प्रेक्षा considers the folded hands to be lotus-buds in the water poured on them from sacred jars at the coronation ceremony. The commentator Bhánuchandra justifies the comparison of the heads to water jars as due to their round form. अनन्तरम्—Close to him. राज्यलक्ष्मीनिवास &c.—This and the following instrumental adjectives qualify आतपत्रेण. The umbrella (spread out) is regarded as the lotus, the seat of Lakshmî, as it was an emblem of royalty on which the goddess Lakshmî is supposed to preside. See Ragh. IV. 5.

P. 135. पुलिनायमान—Acting or appearing like the sand-bank of. The aff. क्यङ् gives the sense of 'acting like' to the words to which it is attached. धवलितवासुकि &c.-धवलित because the serpent.

king is of a dark colour. ॰छविना—looking like. स्थूलमुक्ता॰—fringed all round with a net-work of strings of big pearls. चिह्नीकृतं—represented on it as an emblem. परिजृम्भमान-blooming all round. सत्यस्मिन्सम्प्रति-Now that he (Chandrâpîda) is here on earth. विकृताकृतिः-With his hideous form. विडम्बयति कुमारशब्दम्—casts ridicule on the word Kumára. Since Kârtikeya has a form which is hideous on account of his variety of faces it is simply a mockery of the term कुमार (Madana on the earth) to call him so ; while Chandrâpida whom the people considered as अनङ्गमिवावतीर्णं justly deserves the name. There may be a pun on the word कुमार which means 'the destroyer of the villains on earth' (को मारयति दुष्टान्) or 'one who has detached himself from love affairs, (कुत्सितो मारः यस्य) and 'the god of love on earth (कौ पृथिव्यां मारः मदन इव). निष्पन्द॰—dilated so as to be motionless; *i. e.* dilated and winkless. कुतू॰—raised up through curiosity. चन्द्रापीडछद्मा—(Vishnu) disguised as Chandrápîda.

P. 136. समुन्मीलित &c.—Thousands of the windows of the city, on account of their doors being flung open, appeared like so many eyes, opening which the city was gazing, as it were, upon its young lord. समपावृत would be a better reading. अनन्तरं च &c.-From this upto हर्म्यतलानि समारुरुहुः near the end of the paragraph is a skilful and natural description of the women of the town hastening to see Chándrâpîda now returning from the college after so many years. *Cf.* with this the similar descriptions in Ragh. VII. and Kum. VII. प्रसाधनव्यापार—The act of decorating or adorning themselves. स्फुरितसकल &c.-The fair ladies with the round mirrors in their hands appeared like the nights of the full moon day displaying the full disc of the moon. कमलपरिपीत &c.—The lotuses which had drunk up (were completely covered with) the early morning rays of the sun The feet of the ladies were like lotuses. The comparison may show that they were women of the Padminî class.

मेखलाकलापा॰—Whose tender feet were fettered (or had their motion obstructed) by their waist-bands slipping down owing to their hasty movements. अम्बर—(1) Garments ; (2) the sky. इन्द्रायुधराग &c.—(1) Beautiful like the colours of the rainbows; (2) beautiful on account of the colours &c. नखमयूखपल्लव—The spreading rays of nails. मुक्तालताः—Long necklaces of pearls. अन्तरित—Concealed; separated. परिचयानुगत &c.—As the rays from the anklets had spread a sort of rain-bow behind them, it seemed as if they were followed by domesticated peacocks with their variegated feathers. मणिचषक—Cups made of precious stones (for drinking wine). मरकतवातायन—Windows set with emeralds, or furished with emerald lattice work. विकचकमल &c.—The emerald windows, with the ladies' faces, looked like small ponds with full-blown lotus-flowers floating in the sky. *Cf.* p. 122. 1. 1.

P. 137. उदपादि &c.—The principal sentence is रमणीनां भूषणनिनाद् उदपादि. This is a description of the sound produced by the ornaments of the ladies as they were hurrying on to see Chandrápîda. सारणा—Sweetly played upon with the fingers moved across; or सारणा might mean the strings of the lute. बहल:—Thickened with. संभिन्न—Mixed with. स्खलित—A stumbling in haste. विजयघोषणा—Proclamation of victory. तारतर—large; or very bright, pure. हर्म्यकुक्षिषु—In the vaults of the mansions. प्रतिरव—An echo. निह्रादी—reverberating. विन्यास—Planting, placing (of footsteps). अङ्गप्रभा—The bright lustre of the lady's complexion. लावण्य—Here means bright complexion which shines in the limbs of beautiful women like the sparkling lustre (or water) of pearls. आतपनिवारण &c.—The ladies while looking out had shaded their eyes with the palms of their hands having the rosy hue of lotuses to prevent the sun. Hence the poet says it seemed as if all the quarters were filled with beds of lotuses. कौतुकप्रसारित—Dilated through curiosity. आदर्शमयानि &c.—Chandrápîda's beautiful form entered their hearts as if they were like transparent mirrors. उत्प्रास—Wild conjectures ; or taunt, redicule. सस्पृह—Longing. तथा हि &c.—Here the poet describes the way in which the ladies on this occasion addressed one another through joke, jealousy or malice, on account of their common desire to attract Chandràpîda's attention. त्वरितगमने—This is tauntingly addressed to one who was going out in hurry to see Chandrápîda.

P. 138. उल्लासय-Tie up. चन्द्रलेखा-An ornament worn in the hair. उपाहर—Put in its proper place. मदनिश्चेतने—Senseless or stupified through intoxication. पापे—A reproachful way of addressing, on account of the improper feeling of her heart. अहृदये—You who have no heart, *i. e.* are absent-minded. दन्तपत्र—An ivory-comb. पयोधरभार—Heavy, *i. e.* fat breasts (regarded as a sign of beauty). पयोधरभाग *V. l.* the part (expanse) of the breasts. आकलय—Tighten. मुग्धा—Simple, innocent. अलीकमुग्धा—One who only makes a false show of मुग्धत्व (ignorance of love affairs, youthful simplicity) though at heart anxiously desirous to see the prince. दर्शनान्तर—Scope for others to see. परिजन &c —Have some regard for your servants. Don't be too long looking at the prince. Otherwise you will be marked and laughed at. पिशाचि—As wild and careless as the devil. रागावृत &c.—Blinded by passion. भ्रूविकार—Crooked feelings. अकारणायासित &c.—You are troubling yourself in vain to conceal your feelings from others. व्यपदेशवीक्षित—Glances cast (at Chan.) under different pretexts. किं पीडयसि &c.—Why do you trouble me with your heavy breasts which strike against my back as you are trying to look out by leaning against me. मत्सरिणि—Malicious (as she was trying to prevent others from looking out through the window). मदीयबु०—As the two were standing in close proximity one pulled the upper garment of the other thinking it to be hers. रागासवमत्ता—Intoxicated with the liquor of passion. उल्लसत्त्व०—You whose inward feelings are rising up. पुलकजालक—the hair standing on end through the intensity of passion असाधु—improper, not befitting a chaste lady. अङ्गभङ्ग०—Oppressing your waist by the various contortions and movements of the limbs.

P. 139. अन्तःसंकल्प &c.-Who have closed your eyes as if internally enjoying the pleasure of anticipated union. अतिक्रामति &c.-He is passing out of sight. If you lose his sight now, you will not be able to see him again. पल्लव-the end of. सतीव्रत &c.—O you possessed by the evil spirit (or demon) of the vow of chastity (which does not allow one to see a stranger). परपुरुष०—The vow of avoiding the sight of other men. रतिविरहित—Indicating that he is unmarried. अगृहीत &c.—Though he is मकरध्वज (the fish bannered god of love) incarnate, he has not the sign of the fish. सितातपत्रान्तरेण &c.—There was a garland of white Málati flowers on his head and his forehead was darkened with bees (attracted by its fragrance). Now the poet fancies that it was not a garland, but a stream of the rays of the moon that had fallen on a mass of darkness, through the space intervening between his head and the umbrella, in order to chase it away.

अभिनवयौवन &c.—There was spread about him the red lustre of the rubies set in his necklace; but the poet considers it to be the राग (redness-love) of fresh youth hovering about wishing to enter into his heart. चामरकलापान्तरैः—Through the space between the chauries. पुष्करकोश—(1) A lotus-bud; (2) the tip of the trunk. कर०—(1) Hand; (2) trunk. निर्जितक०—Surpassing the lotus in tenderness.

P. 140. वसुन्धरा०—The earth is supposed to be a king's wife for the time being; *cf.* वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः-Ragh. VIII. 83; and is therefore regarded as the fellow-wife of a queen; *cf.* Śak. भुक्त्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी; IV. 20, and अनेन पाणौ विधिवद्गृहीते...दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः। Ragh. VI. 63. दिग्गज इव-Every quarter is supposed to be presided over by an elephant who supports the earth at each of these corners. The quarter or दिक् is regarded as the mother of that elephant. **आपीयमान**—Feasted over, intently looked at or eyed. **उपाह्रियमाण** &c.—Worshipped with the offerings of their fresh youth. **लाजाञ्जलिभिः**—It was customary with town-maidens to throw handfuls of fried gram on the king on his passing through the streets of a city. *Cf.* "आचारलाजैरिव पौरकन्याः" Raghu. II. 10. La'ja's were also thrown upon the wedding fire at the time of the marriage ceremony. While the young ladies of Ujjayinî were throwing handfuls of fried rice on their prince at every step, white bracelets flew off from their unnerved hands which looked like flowers mixed with the lájas, and thus he appeared like the wedding fire, &c.

यामावस्थित &c -Standing (kept) ready for use during a particular watch (याम); or याम may mean 'stage or gate, tying post.' This and the following accusative adjectives qualify राजद्वारम्. **मसीपंक॰**—Giving rise to a thick mass of ink. **मलिनाभिः**—looking as black as a row of hillocks of *anjana*. **संकट**—Thickly crowded with; full of. **दूत**—Ambassadors or representatives sent by other kings.

त्रिभुवनमिव &c.—This is a description of the palace, longest in the whole work, upto the end of the paragraph on p. 152, all the intervening words being its epithets and counter-epithets. This is the peculiar characteristic of Báṇa's style and it becomes the chief stumbling block in the way of the student. **पुञ्जीभूतम्**—Collected together. The palace was so extensive and full of so many people that it seemed to contain all the three worlds. The following description is meant to illustrate this. **आगृहीत** &c.—This and the following instrumental adjectives qualify द्वारपालैः. **कनकवेत्रलता**—a cane-staff mounted in thin gold-leaves or gilt with gold, and worn by door-keepers. **वारबाण**—Armour; that which shields or protects from arrows (बाणं वारयति इति). This is an irregular compound of the class called मयूरव्यंसकादि in grammar. See com. **उष्णीष** *m. n.*—lit. what removes heat (उष्णमीषते हिनस्ति) a turban, a diadem.

P. 141. **महाप्रमाण**—Of big size. People of olden times are supposed to be much bigger in form; and the younger the generation the more dwarfish it becomes. On this theory people in the first (कृत) Yuga must have been very tall and stout, indeed. **आलिखित**-Drawn in lines. They were constantly standing at the door without ever moving aside. Hence they are said to be painted or carved there so fixed and immovable they were. **तोरण**—The arch of the outer gate. **अनेक** &c.—This and the following instrumental adjectives qualiy

प्रासादे. संजवन—Square halls; quadrangular courts. चन्द्रशालिका—Terraces, rooms on the tops of houses. विटङ्क—Aviaries or dovecots. अमलसुधा &c.—Whitewashed. प्रालेयशैल—the mountain of snow, Himalays. मणिशकल—Pieces of marble stone or gems. वर्णकम्बल—A variegated carpet. शिक्षा—(1) Training; (2) instruction. विनय—(1) Tameness; (2) modesty. निभृत—Not forward, gentle. उपारूढ &c.—On account of this apparently common epithet the female elephants are compared to high-born women. आलान—Tying post. This and the following instrumental adjectives qualify गन्धहस्तिना on p. 142. त्रिभाग—A third part; for this sense *cf.* षड्भागं (षष्ठं भागं) in तपःषड्भागमक्ष्यं &c. Śak. II. 13; and our note ad. loc. वामदशन &c.—Resting his trunk on the end of his left tusk (as is characteristic with elephants when they are pleased). निश्चलकर्ण°—With the play (flapping) of his ears suspended, *i. e.* with his ears motionless.

P. 142. °पक्षसंपुटेन—That had manifested its wings. आधोरण—आधोरान्ति गतिचापलं कुर्वन्ति इत्याधोरणाः; those who know how to make the elephants move skilfully; elephant-drivers. शंख—The frontal bone; also the part between the tusks of an elephant; it also means a kind of ornament made of conch-shells; रजनिकर &c.—This adjective should be taken as qualifying °श्रवणपुटेन, the preceding word. संवर्तकाम्बुद—The name of the clouds pouring down rain at the time of the universal deluge; see com. Or संवर्त may mean प्रलय; संवर्त एव संवर्तकः। संवर्तका अम्बुदाः पुष्करावर्तकाः। See Veni. III. 4, 8. अत्युदग्रतया—On account of the extreme height or loftiness (of the fore part of his body, which is a sign of an excellent elephant). सार्धचन्द्र &c.—(1) Having the ornament of Nakshatramálá with a crescent-shaped medal of gold set with jewels in the middle; (2) series of stars with the half-moon. त्रिपदी—The chain for tying the elephant's legs. For this meaning *cf.* Rag. IV. 48. and Malli. on it; or त्रिपदी may better be taken to mean a particular position in which the elephant stands on three legs rolling backward and forward when highly pleased; (2) the three steps (of Vishṇu.). लग्न—(1) Having his tusk tipped with the figure of a lion's mouth; (2) in which the lion's face is reflected. कर्णपल्लव—(1) The ends or lobes of the ears; (2) the tender leaves worn on the ear (as an ornament). पट्टकम्बल—Blankets of fine wool or carpets of silk. प्रावारित—Covered. बालपल्लव—*v. l.*—The flowing hair of or the tips of the hair of the mane.

P. 143. मधुरसलुलित°—Mouthfuls of fried rice crushed and mixed with honey. अधिकरणमण्डप—Court of justice. आर्यवेष—Respectably dressed. धर्माधिकारिणः—Those appointed to dispense justice, judges. धर्मराज &c.—Who exhibited, as it were, the procedure in the city of Yama (the king of final justice). The court is said to resemble the town of यम where चित्रगुप्त records the good and bad deeds of men, and यम deals out punishment. The commentator भानुचन्द्र takes व्यतिकर to mean 'excess' instead of 'transactions, business' and says that the writers in these courts were even superior to चित्रगुप्त. अधिकरणलेखक—The scribes or clerks in the court of judicature. अभ्यन्तरावस्थित &c.—This and the following instrumental adjectives qualify सेवकजन. चर्मफलक—shields.

करप्ररोह—beams of the rays. करालित—who rendered jagged by the shooting rays &c. दन्तपत्र—A kind of ear-ornament made of ivory; see *ante* p. 22 and Ragh. VI. 17 बद्धासिधेनुक &c.—Who had tied about (their waist) their poniards. अन्ध्र or आन्ध्र—This is said to be the same as modern Telangaṇa. Its limits were probably confined to the Ghâts on the west and the rivers Godâvarî and Kṛishṇâ on the north and south. Its capital अन्ध्रनगर is probably the old town of Vengi or Vegi. द्रविड—A country on the east coast of the Deccan, taking up the whole of the Coromandel coast to the south of the Godâvarî. Its capital was Kânchî (modern Conjeeverum.); *cf.* अस्ति द्रविडेषु काञ्ची नाम नगरी D. K. प्रसारयता &c.—In this and the following pairs of words the object follows the verbal participle. दुरोदर-दुष्टं आ समन्तादुदरं यस्य; gambling. This was one of the fashionable vices of ancient times. It was, however, forbidden to kings; *cf.* मृगयाक्षास्तथा पानं गर्हितानि महीभुजाम् । दृष्टास्तेभ्यस्तु विपदः पाण्डुनैषधवृष्णिषु ॥ K. N. I. 54; also Ms. VII. 46, 50; Rag. IX. 7. अष्टापद—The Śâra or draught-board (सोंगट्याचा पट Marâ.) according to Ak. (पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टौ पदान्यस्य): chequered board having eight squares in each line. For the change of अष्टन् to अष्टा see Pân. VI. 3. 125. अष्टापद, however, seems to be used by Bâna in the sense of a Chess-board. For in his Harch. he says अष्टापदानां चतुरङ्गकल्पना (Nir. 2nd ed. p. 86), where चतुरंग refers to the four constituents of the ancient Indian army, *viz.* infantry, cavalry, elephants and chariots. Pân. considers अष्टापद to be a संज्ञा (referring to a particular thing); *cf.* also Sid. Kau. and Patanjali on Pan. V. 2. 9 (wherein there is a reference to a particular position of शारस). व्यापार—Playing the game of.

P. 144. विन्दता बिन्दुमतीम्—Finding out the letters corresponding to the dots representing them. See p. 15. 11. 19 and notes. भावयता—Considering. गृह्णता—Appreciating. वैतालिक—A bard; विविधेन तालेन चरति इति; चरति इति ठक् (इक); वितालः प्रयोजनमस्य; ठञ् (इक). विकट—Big; large. संकट—Pressed. सनिर्झर &c.—The crowns on the heads of the princes were encircled by folds of white turbans, and thus they appeared like peaks of mountains touched with bright morning rays and surrounded with springs of water. The comparison shows that the kings were not spare-built but huge and stalworth. संवर्तित—Rolled up. सभापर्यन्त—The boundaries or sides of the hall. विकचकमल &c.—As the dancing girls were moving about in the hall, their lotus-like faces were reflected in the marble floor and so they appeared to be strewing the ground with full-blown lotuses. पारिहार्य—A bracelet. वर्षवर—Eunuchs. They are naturally weak, womanish and tame; see com.; for कुब्ज &c. see p. 118. बर्बर—*V. l.* an ordinary man (प्राकृतजनः). लावक—a quail. वर्तिका a sparrow. अमर्षजृम्भित—Excited through anger or impatience निष्कूजद्भिः—Growling.

काञ्चनभवन &c.—The bright lusture of the golden walls was mistaken by the fawns for forest fires and being frightened they were looking about in all directions. शबलीकृत—Vareigated. उद्दाम—loud.

P. 145. अन्तःपुरेण &c.—The construction is अन्तःपुरेण च बालिकाजन &c. &c कञ्चुकिभिरधिष्ठितेन समुपेताभ्यन्तरम्. पञ्चालिका—A doll; or a sort of play with five little balls (according to Bhánu.). अनवरतसंग॰—Unceasingly set in motion. टंकार—deep sound. नरपतिचरितविडम्बने—Imitations of the deeds (exploits) of the king. Bhânu. takes नरपति in the sense of अन्यनरपति but this device seems to be unnecessary, as विडम्बन has not always a bad meaning. *Cf.* विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम् । Sis. I. 6. अश्वमन्दुरा &c.—Monkeys were kept in or near stables owing to the supposition that they prevented harm to the horses due to the influence of evil eyes. अभिभूत—Attacked; overpowered. विकिरद्भिः—Scattering about. For similar mischief by monkeys, *cf.* "नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपाम् &c" Ratnâ. II. 3. आकुलीकृतेन–Thrown into confusion. प्रकाशित—divulged, exposed. While lovers were talking in private the parrots and starlings heard their words and now began to reproduce them. This circumstance now abashed the ladies of the seraglio. तुलाकोटि.—An anklet. धृतधौत &c.—This and the following instrumental adjectives qualify कञ्चुकिभिः. आधार—आचार *V. l.*; proper conduct. मर्यादा—The spheres of duties proper for each caste and आश्रम.

P. 146. सत्त्वावष्टम्भ (1) Dependence on the quality of steadiness; attacking beasts. कञ्चुकी—see p. 35. करशीकरैः—the spray of water ejected from the trunks. तमालवीथिका—Avenues of Tamâls trees. धारागृह—A room or a house furnished with water-jets or shower-baths; a house with artificial jets or fountains of water. मयूरयष्टिभिः—Perching rods of peacocks. प्रतीहारगण—(1) Numbers of door-keepers. (2) The Gaṇas of Śiva.

विविधवर्ण &c.—(1) In which fresh amounts of money were being paid by the several castes and guilds or companies; see com.; (2) in which new (unusual *i. e.* charming) meanings are apparent from lines of various letters. This was Bâṇa's idea of good prose; and it has affected his work a great deal. प्रकटमनो &c —(1) In which were clearly seen charming undertakings, or sports giving pleasure to the mind; (2) in which the charming Rambhâ is conspicuous; or मनोरमा and रम्भा are the chief. निजलक्ष्मीकृत &c.—निजलक्ष्मीकृतः (made its mark or badge) कमलया (by the gift of wealth) उपकारो येन *i. e.* which was distinguished for the great obligations it conferred upon others by its munificent gifts; whose badge was its great liberality; or which obliged the goddess Lakshmî by its own splendour; *i. e.* the grandeur of the palace was so great that it obliged Lakshmî by displaying her full splendour; see also com.; (2) which favours lotuses by its bright lustre (*i. e.* by causing their blooming). प्रकटपताका &c.—(1) Adorned with the prominent marks (emblems) on the flags; (2) adorned with its parts, अङ्क (Act) and पताका (an episodical continuous story). अङ्क or Act is defined as the vivid representation of a part of the hero's life, full of various sentiments, &c.; see com. पताका is an episode which sometimes continues to the end of the story, and which, though concerned with another person, helps the main plot; as the account of Sugrîva in रामचरित ; see com.

P. 147. शोणितपुर—The ancient capital of Bâṇâsura, now known as Devikot, in Sinajpur District. बाण—(1) With houses fit for practising archery; for योग्या meaning practice *cf.* Ragh. VIII. 19, and Malli. thereon (2) A daitya, the eldest son of Bali, who had a thousand arms. His daughter, Ushâ, fell in love with Aniruddha, the grandson of Krishna, whom she beheld in a dream and had him conveyed to her apartment (see p. 150 उषानि॰ and notes). This led to a fight between Bâṇa, who was assisted by Śiva and Skanḍa, and Krishṇa, assisted by Balarâma, Pradyumna and others. In the battle Krishna cut off the arms of Bâna. At last Śiva interceded for the life of Bâna and Krishna granted it. The story is well known to the Hindu student. Perhaps there may be an allusion to the poet himself. पयाविभाग &c.—(1) In which the treasure of the whole world was arranged in proper order; (2) which regulates the various actions of the world in accordance with its various divisions; or which gives the proper position &c. of the different worlds forming the universe; see com.; सडुकर &c.—(1) Having the treasure of jewels swelled by means of a thousand light taxes; (2) which makes the ocean flow

(causes the flowtide of) by means of thousands of soft (pleasing) rays. **महादान**—(1) Great or costly gifts, such as तुलादान &c.; these are mentioned as of 16 kinds.

सकलजीवलोक &c.—(1) Having in its interior gold produced by dispensing justice to all the people ; (2) in which the god Brahmâ was born as Hiraṇyagarbha, that the actions of the whole world may well proceed. According to Manu, Brahmâ was born as Hira., the first male formed by the undiscernible eternal first cause, in a golden egg, resplendent as the sun. Having continued in the egg for a year, Brahmâ divided it into two parts by the effort of thought and with these two shells he formed the heaven and earth, and so on. See Ms. I. 7 and the following ślokas. In the Ṛg. Veda Hiraṇyagarbha is said to have arisen in the beginning of the creation, the one lord of all created things, who upholds heaven and earth, who is the god over all gods, who gives life and breath and whose commands even the gods obey.

बाहुवन—The word वन referes to the thousand arms of immense proportions of Śiva when he dances at the time of Pralaya ; see *supra.* Add. note on प्रलयकालताण्डव &c. p. 46. **महाभोगि** &c.—(1) The halls of which were occupied by thousands of groups of wealthy men or kings ; or the halls in which were decked with hundreds of expansive ornamental circles ; (2) whose wrists are covered with a thousand coils of huge serpents. **अनन्तगीत** &c.—(1) In which people were delighted by listening to innumerable songs ; (2) in which Arjuna (नर) was delighted by listening to the praises of Kṛishṇa (अनन्त); or अनन्तगीता may mean ‘ the Bhagavatgitâ which is also called ईश्वरगीता. **यदुवंश**—The dynasty of यदु, the eldest son of ययाति of the lunar race. **कुलक्रमागत** &c.—(1) Guarded by the strength of brave, fierce and best warriors serving hereditarily ; (2) protected by Śura (who ruled over the Śurasenas at Mathura and was the father of Vasudeva and Kunti), and by the brave Kṛshṇa and Balarâma, in the order of descent.

P. 148. **व्याकरण**—Pân.'s grammar. **प्रथममध्यम** &c.—(1) Happy on account of the large expense incurred in giving donations or gifts announced by the officers (आदेशकारक), of the king placed there for distinguishing persons into common, middling and best ; (2) well managed in all its different branches, *viz.* the distinction of persons into 1st, 2nd, and 3rd, the various substitutions, appearing in the formations of cases, *Kâraka* (relation between a noun and a verb in a sentence), *âkhyâta* or the treatment of verbs, *Sampradána* (the meaning of the fourth case and others) ; formations of verbal derivatives and the treatment of indeclinables

सपक्षभूमिभृत—(1) Friendly kings; (2) winged mountains. Here the allusion is to the story that mountains at first were furnished with wings and that through the fear of Indra cutting them off with his thunderbolt, they entered the ocean. अनिरुद्ध—The son of प्रद्युम्न and the lover of उषा. चित्रलेखा &c —(1) Where the wonderful forms or the diverse scenes in the three worlds were represented by means of paintings on the walls; (2) in which Chitralekhâ had shown the three worlds in picture. Here the allusion is to the following story-Ushá, the daughter of Bâṇâsura, once saw in a dream अनिरुद्ध and fell in love with him. She then resolved to marry no one else. In order to find out who her chosen lord was, her friend, Chitralekhâ, drew the pictures of all youths in the world. She showed them to Ushâ and asked her to recognise her lover. He happened to be अनिरुद्ध Chitra., by her Yaugic powers, brought Ani. to Ushà's chamber. By this means Ushâ's union with अनिरुद्ध was facilitated. See *supra* p. 147. पुराणपुरुष &c. (1) Occupied by old men and dwarfs; (2) attended by the primeval Being (पुराणपुरुष) in his incarnation as Vámana.

वितत &c.—(1) In which was spread a canopy of cloth as white as the rays of the moon; (2) in which the extent of the sky is whitened by the stream of the rays of the moon spread out. नरवाहनदत्त—See p. 130. l. 6. अन्तःसंवर्धित &c.—(1) Wherein the charming princesses bred up in the harem caused a longing even in the hearts of Gandharvas (*i. e.* they surpassed even Gandharva damsels in beauty); (2) wherein there was his anxiety for गन्धर्वदत्ता, a charming princess bred up in his harem. गन्धर्वदत्ता was the daughter of Sâgaradatta, a Gandharva king. She was resolved to marry one who would sing a hymn to Vishṇu to the accompaniment of the Vînâ in the three *grâmas.* Naravá. did this. See Kathá. Lam. V. ch. 2. Bhânu. takes in the second case the meaning thus—wherein there was love-anxiety between Gandharvadatta (the dancing master) and the princess प्रियदर्शना (daughter of नरवाहन०).

P. 149. सद्योनेक &c.—(1) In which several people (Bráhmaṇas) had simultaneously obtained the fruit (Dakshiṇá) of their worship (अभिषेक) of the deity; (2) in which several people at once got the fruit of ablution in sacred water. This fruit is absolution (मोक्ष). *Cf.* Raghu. XIII. 58, quoted in the com. प्राग्वंश—The room opposite to the sacrificial chamber in which the family and friends of the sacrificer assemble. See Amar. II 7. 19. पानासत्र०—(1) Various kinds of drinking vessels; (2) having various sacrificial vessels or vessels for drinking Soma. नक्षत्रमाला—(1) A necklace of 27 big pearls of sparkling lustre.

पूर्वदिग्भाग &c.—(1) In which the prosperity of friends could be inferred even from the first beginning of friendship. The meaning is that even new friends would become prosperous; what then of old friends; (2) in which the rise of the sun can be inferred from the redness of the eastern region. वर्णक—A paint or unguent. ताम्बूलिक-formed from ताम्बूल, like गान्धिक. कंकोल—the berry of a plant of the name forming an ingredient of the *Tâmbula*. पत्र—The aril of nutmeg, mace. अविदित &c.—(1) Wherein the object in the hearts (of men) cannot be known from outward actions and expressions (on account of gravity and depth of character); (2) wherein the object of the heart is not known from outward actions and expressions (for want of familiarity). बहुचाटु &c —(1) In which the hands were struck as a mark of appreciation of the sentiments in the clever and charming conversation; (2) by whom the hands were clapped &c. धूर्तमण्डल-A company of gamblers. दीयमान &c.—(1) In which the thousands of ornaments set with jewels sent to the ladies of the harem for their use were committed to writing on paper; (2) by whom thousands of ornaments, &c. (given by the losing party) were committed to writing.

P. 150. धर्मारम्भ—the commencement of holy rites or religious ceremonies. द्विज—(1) Brahmaṇas; (2) birds. उपघुष्ट—Resounding with the cries of. माद्री—Sister of the king of the Madras and the second wife of Pándu, to whom she bore two sons, Nakula and Sahadeva. मृदङ्ग—(1) Earthen statues; dolls or pictures of clay; (2) a kind of musical instrument. भरतगुण—(1) Skill of actors; (2) the virtuous conduct of Bharata, Kaikeyi's son. ग्रहमोक्ष &c.—(1) Where there were (officers) versed in that branch of (the political) art which treats of the capture and punishment (of enemies); (2) full of information about eclipses of planets and their liberation from them, the digits or phases of planets &c.; or versed in the art of relieving from the injury caused by evil stars (astrology). नारदीय—The स्मृति of Narada which solely deals with राजधर्म and व्यवहार (administration of justice). Bhánu. understands by नारदीय the नारदीयपुराण; by this he probably means, as Mr. Káne thinks, the बृहन्नारदीयपुराण; but as this does not treat of राजधर्मं we may separate इवावर्ण्य० as इव अवर्ण्य०.

यन्त्र—A musical instrument. Note the similar use of the word 'instrument' in English. विविध &c.—(1) In which was enjoyed the pleasure of various sounds and sentiments; (2) from which is derived the pleasure of various sounds and notes (*Râgas*). मृदु—Soft; full of the tender sentiment. अनन्यचिन्तित &c.—(1) Wherein are found strange (lit. beyond the comprehension of others) natures and feelings; (2)

describing feelings and natures not capable of being perceived by ordinary men, or conveying thoughts and ideas which are one's own and not thought of by others, *i. e.* original and not borrowed. दुरित—(1) Wicked actions; (2) sin. न कस्यचित्—&c.—The two negatives give rise to an emphatic affirmative; desired by all. दृश्यमान &c.—In which the progress of the prince Chandrâpîda is seen; (2) in which the rise of the moon, the head-ornament (of Sandhyá), is seen. Bhânn. takes Chandrâpida to mean Śiva (having the moon for his head-ornament) saying that the god generally performs his dance in the evening. In this case the word उदय becomes inappropriate, and the meaning is farfetched. श्रीरत्न—(1) Beautiful jewels, or wealth (gold and silver) and jewels; (2) the goddess Lakshmî and the कौस्तुभ jewel. कादम्बरीरस &c —(1) Where the people are engaged in praising the beautiful flavour of wine; (2) who is devoted to the praise &c. Here there is also a covert reference to the name of the poet's present work, (which he expects to be read with interest in the palaces of kings). पद्मासनोपदेश &c.—(1) Where a piece of ground was specified for teaching (the practice of) the *Yoga* posture, called पद्मासन; see com.; or where the whole world was illustrated for the teaching of the science of politics (making sovereignty firm); (2) who exhibits the whole world by means of the Vedas (taught by Brahmâ). If we take the reading ब्रह्मणम् instead of ब्राह्मणम् the second meaning would be-to whom the whole world was made apparent by the instruction of Vishnu (the support of पद्मा).

P. 151. प्रचार—Way of action; behaviour. सर्वदोपजातशङ्क—(1, 2) Always suspicious; (cautious to prevent any sort of pollution). Or in the first case the meaning may be 'wherein there was fear only from सर्वद् (the Almighty God)'.

उपचारचतुरम्—(1) Skilled in hospitality or waiting on others, or in customary formalities; (2) skilled in serving or pleasing others; adept in ministering to the whims or wishes of others. परलोक—(1) Enemies; (2) the next world. अगम्यविषय &c.—(1) The ambition for (conquering the enemy's) territory (of the politicians) in which was not to be known beforehand by the enemy *i. e.* whose counsels were deep); (2) incapable of enjoyment by others; or incapable of having any desire for enjoyment. अगम्य &c.—Here we have an instance of विरोधाभास or apparent contradiction based upon the ambiguity of words. The विरोध is removed when we take the other meaning Here the first meaning is—addicted to prohibited sensual enjoyment; or addicted to women who are not to be approached. This is opposed to प्रशंसनीय But the विरोधाभास is removed when we take the other meaning—Devoted to deep or mysterious subjects or intent upon (conquering) inaccessible countries. This is read by some before महाद्वारमपि on the next page which is better. परिस्फुरत् &c.—(1) Where the whole house was reddened by the shining rubies; (2) where the end of the night (day-break) is reddened by the shining colour of lotuses. कलापि &c.—(1) Adorned with white banners having peacocks painted on them; (2) adorned by Śvetaketu accompanied by कलापि. श्वेतकेतु was the son of उद्दालक आरुणि whom his father made to understand ब्रह्म by saying तत्त्वमसि श्वेतकेतो ; see Chhan. up. VI. 8 16 and Bṛh. up. VI. 2. कलापि is said to be the founder of a Vedic School, mentioned by Pân. IV. 3. 104. कृतवर्म &c.—(1) Dreadful on account of the store of the numerous arrows of कृतवर्मा.

P. 152. कञ्चुकि०—(1) Chamberlains; (2) Snakes. वर्षपर्वत—The mountains forming the boundary lines of the *Varshas* (divisions of the world). They are seven in number; see com. शृङ्गिहेमकूट—(i) Heaps of gold used for ornaments; (2) having in it the Hem. with its numberlesss peaks; or having in it the measureless Śringi and Hemakûta mountains. महाद्वारमपि—विरोधाभास again. मागध—(2) Bards. स्फीत—Plentiful; prosperous. नग्नलोक—(1) Naked (poor) people. (2) Jain mendicants. दूरपर्यस्त—bent very low. ०प्रतीहार—Introduced by the porter. अवतरणमङ्गल—See *supra.* p. 115. l. 6. and notes thereon. संकुल—filled to a crowding. कक्षान्तराणि—Halls in succession. अभ्यन्तरावस्थितम्—This and the following accusative adjectives qualify पितरम् at the end of the paragraph. अनवरत &c.—This and the following words in the instrumental qualify पुरुषैः. श्यामिकालीढ—Lit. licked by blackness, blackened. लोहजालक—A coat of mail. गजमद &c—On account of wearing the black armours the body-guards appeared like elephants' tie-posts covered with bees constantly sticking to them through greediness of rut. उदात्तान्वयैः—Of noble pedigree. कर्कशता—Hardihood. आशय—inward spirit; आकार mien. अतिशयाकार—*V. l.*—is better. संभाव्यमान-Capable of being inferred.

P. 153. शरीररक्षापुरुषैः—Body-guards. आलोकय—Your Highness may be pleased to see. उच्छ्वसितमूर्ति—Raising himself up. सीव्यत्—Sewing or stitching together; closely attaching. चामरोत्क्षेप०—motionless, having forgotten to wave the chawries. कुवलयदल०—Sans poets often compare a series of glances to a garland of blue lotuses. *Cf.* दलितनीलोत्पलदामसदृक्षाः कटाक्षाः । Mâl. Mad IV p. 86. आजिह्म-Slightly crooked. शार—'Variegated.' सार *V. l.*—Essence; mainly consisting of. परिवृतां—This and the following accusative adjectives qualify मातरं at the end of the paragraph. अन्तर्वंशिक—Servants of the inner apartment; by adding टक् (इक) to अन्तर्वंश; see com. अतिप्रशान्त &c.—This

and the following instrumental adjectives qualify जरत्प्रव्रजिताभिः (old female ascetics). श्रवणपाश—The lobe of the ear; or पाश may be an affix added in the sense of excellence; a beautiful ear.

P. 154. उपरचित०—Who had put on the dress and imitated the voice of females. विकट fantastic. वालव्यजन—Fans or chauries. पटवास—A fragrant powder; see com. मुक्तागुण—A necklace of pearls. अचलद्वय &c.—The queen was wearing a necklace of pearls which fell between her breasts. She thus appeared like the earth in which the white stream of the Ganges flows between two mountains. अर्कबिम्बप्रविष्ट &c.—The reflection of her moon-like face had fallen into the mirror. She, therefore, appeared like the sky having the image of the full-moon entered into the disc of the sun. Here the comparison to the sun's disc is intended to indicate the brightness as well as the large size of the looking-glass. But the queen's face was faithfully mirrored into it while the moon fades away when in conjunction with the sun. But the poet's fondness for as many comparisons as he can think of makes him forget this fact.

ससंभ्रमम्—With great haste and delight. कृतावरणका—See *supra*. p. 152 प्रस्नुतपयोधर &c.—The mother's delight was so great at the sight of her son after so many years that drops of milk began to issue out of her breasts. The poet fancies it was the mother's heart which having melted through affection was dropping down in the shape of milk. उपाघ्राय—having smelt or kissed him on the forehead. आसन्दी—A cane-seat. परामृशन्ती—Touching softly (out of affection). लालनीय—Fit to be fondled.

P. 155. लम्भिता—made to suffer, subjected to. यन्त्रणा—Restraint; check. कठोर—Full grown; advanced in age विगलित &c.—Free from the lightness due to fondness or eager desire for sports which is common to children. अर्भके त्वयि—While you are yet a child. The use of the word अर्भक makes the contrast more striking. लज्जास्मित &c.—Smiling modestly (on account of the reference to his marriage). आत्ममुख &c.—His cheek was so bright and transparent that her face was reflected therein while she was kissing it; and thus it appeared as if his cheek was decorated with an ear-ornament of a full-blown lotus. यामावस्थित &c.—This and the following accusative adjectives qualify शुकनासगृहद्वारम्. संकट—blocked up with; from सम् crowded + कट added स्वार्थे; see Pan. V. 2. 92. संबाध—closely crowded with. संकुल thronged with the confused mass of. एकदेश &c.—This and the following instrumental adjectives qualify द्विजैः. विविध &c.—Whose eyes in the shape of knowledge were opened by the salve in the shape of (the knowledge of) the various Śâstras. चीवरछद्मना &c.—They were clad in ragged (ascetic) garments ; but the poet fancies that they were really dressed in the garb of religion and the garments were only a pretext. This refers probably to the triple formula of the Buddhists, *viz.* बुद्धं सरणं गच्छामि धम्मं सरणं गच्छामि संघं सरणं गच्छामि.

विनयानुरागि—Devoted to modesty and politeness ; or who had a desire to follow the rules of discipline laid down in the text called विनयपिटक of the Buddhists. शाक्यमुनि०-Leaders of the Budhistic schools ; lit. the path of Budhist doctrines. रक्तपट—A sect of Budhistic mendicants who wear red robes. पाशुपतैः—Worshippers of Paśupati or Śiva as the master or creator of all things. They were the followers of Paśupati-Śastra and formed a sect by themselves They are described by Mádhavácharya as Nakuliśa-Páśupatas. Their tenets are refuted in the Śánkarabhâshya on the Brah. Su. II. 2. 37. Śukanasa's house is described as having Buddhist monks, Paśupatas and Bráhmanas gathered at it.

P. 156. द्विगुण—Folded doubly. प्रचलायित—Moving backwards and forwards. अनिवार्यमाण—Not prohibited (from entering). तथैव—as in the palace. मूकीभवत्—Silenced. वेत्रलता—Cane-staff. चकित—Startled ; frightened. सुधावदात—White-washed. प्रासादस०—thousands of halls. निरन्तरम्—Closely filled with ; crowded. आनुपूर्व्येण—In proper order ; the junior following the senior. अविरल—Heavy (on account of haste and joy). प्रहर्ष–Extreme delight. तदनु Vaiśampâyana followed his example. वर्जम्–A Namul; excepting. समुद्गतप्रीतिपुलकैः–By means of his hair bristling on account of the sensation of joy.

P. 157. आवेद्यमान—Indicated ; shown. हर्षप्रकर्ष–Ecstatic joy. तात—A term of endearment, used in addressing a dear child or a pupil. भुवनराज्य &c.—thinks himself as happy as if he had acquired the sovereignty of the whole world. समृद्धाः—Fully accomplished or fulfilled. उपात्त—Acquired, stored up. भरत—The son of Dushyanta, supreme ruler of the whole world, so called on account of his supporting (भरण) his subjects. असद्ग्रहव्यसनिनी—Obstinately fond of, sticking to her obstinate resolve to. हता—Accursed ; wretched. विग्रहवती—In bodily form. The goddess Lakshmî in the form of a *shade* is described as waiting upon an imperial king. *Cf.* Ragh. IV. 5. But here the poet means that she must give up her fondness for the bosom of Vishṇu and wait upon Chandrápîda in *a real bodily form*. महावराह &c.–Vishnu, as Great Boar, raised the earth out of the ocean and supported it on his jaws. पूर्वकल्पित—Already appointed for him. प्रतिच्छन्दक—An exact image or copy of.

द्वारावस्थित—*i. e.* as an auspicious sign. बन्दनमाला—The auspicious garland hung on the outer door; it was green being made of green leaves, &c. See p. 119, *supra.*

P. 158. अग्निकार्य—Sacrifices and other auspicious ceremonies performed before occupying a new house. विविक्त—Clean, or properly distributed. श्रीमण्डप—The grand pavilion or hall. पद्मरागनूपुरम् &c.—The evening is compared to a lady and the disc of the sun to her anklet of or set with rubies. An anklet has a hole; so the poet fancies that it was covered up by its own bright splendour. उन्मुक्तपाद—(1) With its rays spread upwards; (2) falling off from the feet (while moving). वासरालोक—The light of day. करेण &c.—The disc of the sun is compared to the palm of the hand of day turned down to wipe off the red colour of lotuses. कालपाशैः &c.—The necks of the Chakravâka birds (which were moving in the beds of lotuses) were surrounded with lines of bees attracted there by the fresh night lotuses. Hence the poet fancies that they were tied with the snares of Death and separated from each other. For the separation of the Chakraváka pairs see *supra* p. p. 46. 91. रक्तातपच्छलेन &c.—Reddish lustre was now emanating from the disc of the sun on account of the twilight. But the poet fancies that the disc of the sun was vomiting, under the disguise of the twilight, the honey of lotuses drunk by its rays upto this time, on account of the fatigue of travelling through the sky. प्रतीची &c.—The western direction is compared to a lady and the disc of the sun regarded as her ear-ornament. समुल्लसितायां &c.—As the twilight looking like a lotus-bed with full-blown reddish lotuses in the tank of the sky rose up to view.

P. 159. सन्ध्यारागे—The glowing twilight was chased away &c. अन्धकारपल्लवेषु &c.—The bees while entering the interiors of red lotuses appeared like patches of darkness going there to drive out the sunlight taken in by them. निशाविलासिनी-Night compared to a loving and sportive lady. अनारुढ &c —As the perching sticks of the peacocks were covered with darkness, they appeared as if occupied by peacocks though they were really not so. प्रासादलक्ष्मी &c.—The pigeons are compared to the ear-ornaments (made of black lotuses) of the Beauty of the palace. विगत &c.—Which were motionless as they had not to bear the amorous ladies. काञ्चनपीठ—Golden seats. उपशम—Quieting, absence (of sound). कपोलभित्ति—Excellent, *i. e.* large temples. शङ्ख—Rings of conches were tied to the ears of elephants as ornaments (as talismans to prevent evil sight, according to

Bhánu.). **विस्तारितेषु** &c.—The halls were at first crowded; but now as there were a few servants, they appeared vast and extensive (on account of the contrast). **कृतविकच** &c.—Various lights being now reflected in the jewel-pavement it seemed to be covered with Champaka flowers (which are of a bright yellow colour) all over.

P. 160. **रविविरह** &c.—As the light of the lamps was falling on the wells, it seemed as if it were morning light going there to console the lotus plants (compared to ladies), suffering the pangs of separation from the sun. **विनोदन**—Consolation; amusement. **मकरकेतु**—The god of love; the evening time is supposed to favour the influence of Love. See com. **सराग**—(1) Full of love; (2) red.

कर्णे क्रियमाणेषु—(1) Taken into ears (listened to); (2) worn on the ears. **सूर्यकान्त** &c—The burning hearts of the proud women are fancied here to have received their fire from the sun-stone. **मान**—is defined as the anger produced in a lady on account of jealousy when her lord falls in love with another woman. **हृषीकेश**—Vishnu; lord of the senses (हृषीक); see. com. **बालेयप्रमाण**—Of the measure of, as big as, asses. **कौलेयक**—Hounds. **कञ्चुक**—A jacket. Hunters generally wear jackets of variegated colours like a tiger's skin in order to frighten the deer and other beasts of chase.

P. 161. **उपचित**—Grown. **गहन**—Thickly covered over. **तालीपट**—An ear-ring. **आबद्धनिबिड** &c.—With closely girded loins. **उपचित**—Well-developed, made strong and stout. **ऊरुपिंडिका**—Well-turned thighs. **भल्ल**—Arrows with crescent-shaped blades. **भिदुर**—Capable of breaking or piercing; from भिद् and the affix कुरच् (उर); see com. **स्फुरतः**—Struggling; moving about. **उज्झता**—Giving out. This and the following instrumental adjectives qualify **इन्द्रायुधेन.** **फेनिल**—Foamy; the affix इलच् is added to the word फेन in the sense of abounding in, full of. **पर्याणपट्टकानुसार**—Along the line of the skirts of the saddle. **अन्तरार्द्रीकृत** &c —The armour being wet with lines of perspiration and variegated with drops of the blood of the deer doubly increased his lustre (personal beauty).

P. 162. **छत्रीकृत**—न छत्रमछत्रमछत्रं छत्रं सम्पद्यमानं कृतं छत्रीकृतं used as an umbrella. The aff. च्वि is added to nouns which are used as prepositions with the verbs कृ, भू &c to denote the sense of अभूततद्भाव, *i.e.* doing or being like or becoming that which the thing really is not. **अश्वखुर** &c.—A white line of sweat was visible on his forehead as it was soiled with the dust raised by the hoofs of his horse; otherwise on his white forehead it would not have been so clearly visible. **दूरविच्छिन्न**—Cut off *i. e.* separated by a long distance. **विविक्त**—Clean. **परिमृष्ट**—Rubbed; dried. **महाप्रतिहार**—Head door-keeper. **पटलक**—a box.

P. 163. आहारमण्डप—Dining hall. शार—Variegated. प्रसाद-विशेष &c.—Chandrâpîda by behaving in such a friendly and loving way towards the princes made them more and more attached to his service. परमसंमत—Special favourite. अनुमार्गागतया—Following closely. This and the following instrumental adjectives qualify कन्यकया about the end of the paragraph. प्रगल्भ—intrepid, clever ; well versed in courtly behaviour. शक्रगोप—also called इन्द्रगोप &c. is a small insect of a red colour that appears in the rainy season (शक्रो गोपो रक्षकोस्य वर्षाभवत्वात्). सबालातपया &c.—She was covered in a red veil and so appeared like the eastern direction in the morning twilight.

P. 164. ज्योत्स्ना &c.—She appeared like the moonlight descending to the earth through fear of being swallowed up by Ráhu. क्वणित &c.—As the anklets in her lotus-like feet were resounding, she appeared like the कमलिनी plant the lotuses of which are disturbed by the cooing swans. धाराभिरिव &c.—As she was moving about her hands while walking, bright rays were issuing from her nails. But the poet thinks by उत्प्रेक्षा that she was really showering down the streams of her beauty and the moving of the nails was merely a pretext.

दिङ्मुखविसर्पिणि &c.—As her body was enveloped in the lustre of her necklace spreading about, she appeared like the goddess Lakshmî with her face just risen over the milky ocean (the lower part of the body being still in the milky water). कालिका—Blackness (produced by chewing too much of betel-nut). मणिकुण्डल &c.—As she had her cheeks steeped in the rays issuing from the points of her jewelled *makara* shaped ear-ornaments. पर्युषित-Lit. that has stood over one night (परि + उषित); not fresh, (*tilaka* mark) made the day before. राधेय-Karṇa. He was the son of Kuntî born in her virginhood from the sun. As soon as he was born, Kuntî through shame left him drifting on the river. He was found by the charioteer Adhiratha, and was brought up by his wife named Rádhâ; hence the name. Duryodhana placed him on the throne of the Angas, as Arjuna refused to fight with any one who was not a king. उपपादिताङ्गरागा—(1) Who had applied unguents to her body ; (2) who secured the love of the Aṇgas. Aṇga was situated on the right side of the Ganges. Its capital was Champà, supposed to be the same as, or somewhere near, Bhâgalpur.

P. 165. सुप्रतिष्ठितचरणा—(1) With graceful steppings *i. e.* motion ; (2) the branches (schools) of which are well established. चरण—also means 'the student of a particular branch of the Vedas (शाखाध्यायी). वेदिमध्या—(1) Having a slender waist; *cf.* Kum. 1. 39; (2) having the altar in the middle. महानुभावा०—Noble looking, of majestic or dignified appearance. कुमार—The chamberlain being an old and respectable servant addresses the prince as कुमार (or boy). आज्ञापयति—see note on व्यजिज्ञपत्, p. 128. कुलूत—A country (modern Kulu) lying to the north-east of the Jalandar Doab and on the right bank of the Śatadru (Sutlej). न चायुष्मता &c.—is an instance of intransitive or impersonal passive voice. चापल—Inconsiderable or rash acts. अभ्यन्तरीकरणीया—Should be admitted (to all confidential matters or secrets). अभिजन—High, noble birth. एवंविधानि कर्माणि—Such treatment. आराधयिष्यति—Will please; or gratify. अविदितशीलः—Not acquainted with her nature or character. कल्याणिन्—Au[illegible]ous one (a way of addressing younger persons).

P. 166. अभिजात &c.—Who made him a bow befitting a high-born girl. समुपजातसेवारसा—In whom a fondness or ardent desire to serve (him) was produced. अव्यतिरिक्ता—Not different from, identical with. तात &c.—Now follows one of the grandest passages in the book. It fully bears testimony to Bâna's rich imagery and facility of expression as well as to his considerable experience of the world and of court life. आरूढ &c.—Though he was well-disciplined yet wishing that he should act more humbly. केवलं च—But the only consideration is this that. अभानुभेद्य—Not to be penetrated by the rays of the sun. अप्रदीप &c.—Not to be dispelled by the light of a powerful lamp. *Cf.* Kay. II. 127; quoted in the com. अपरिणामोपशमः—Not subsiding or disappearing even in old age. कष्टम्—Very painful; because—अनञ्जन &c.—It does not yield to, is not curable by, a stick of medicinal collyrium. तिमिर—a kind of eye-disease. अचल &c.—Not to be dispelled by the roots (of potent herbs) and spells. दाहज्वर—A malignant burning fever.

P. 167. अस्नान &c.—Not to be washed off by baths and other means of purity. राग &c.—The paint of mud in the shape of carnal desires. अजस्रम्—Coming upon one every now and then. गर्भेश्वरत्वाभि०—*Cf.* यौवनं धनसम्पत्तिः &c. Hit. quoted in the com. अविनय—Immodest deeds, wilful actions. समवाय—collection, combination; fr. इ with सम् and अव. निर्मला—Free from impurities, *i. e.* cultured. कालुष्यमुपयाति—Becomes clouded or depraved; is unable to perceive good or bad. अनुज्झित &c.—An instance of apparent antithesis. सरागा—(1) Red; (2) full of passion. वात्या—वातानां समूहः a whirl-wind. समुद्भूतरजोभ्रान्तिः—(1) In which the mind whirls round, has false or delusive perception, on account of the predominence of the *Rajas* quality (which bedims the perception of the mind by the superimposition of passion). *Cf.* Bhag. quoted in the com.; (2) in which dust assumes a spiral motion ; a column of dust whirled round. **प्रकृति**—The gross nature of man. **दुरन्ता**—(1) Having no end ; (2) leading to disastrous consequences. **उपभोगमृगतृष्णिका**—The mirage in the shape of sensual appetite. **कषायित**—Affected or perverted by.

P. 168. **विषयरूपाणि**—The various forms of carnal pleasures. **मधुरतराणि** &c.—seem all the more palatable or pleasant. **दिङ्मोहः**—Lit. ignorance of quarters ; hence losing the way. **उन्मार्गप्रवर्तक**—(1) Which leads men astray, makes them swerve from the path of virtue; (2) makes them follow the wrong path. **अपगतमले**—संशय or doubt, विपर्यय or false knowledge, misapprehension, मोह or 'insensibility' &c. are considered to be the impurities or *Mala* of the mind. **उपदेशगुणाः**—The good qualities of wise counsel *i. e.* it produces all the beneficial effects it is intended to produce on the mind. **अमल**—Pure, of clear import. **श्रवणस्थितं**—(1) Heard by ; (2) remaining in the ear. **शूल**—(1) Displeasure ; (2) pain; अभव्य—भव्य is one who takes every thing in good part ; a good man. **अभव्य**–One who does not do so ; a wicked man. Or **अभव्य** may mean one not destined to see good fortune. **इतरस्य** &c —*i. e.* of a good man, one who treasures up into his bosom the advice given to him and acts accordingly. **हरति** &c.—For construction, see com. **प्रशमहेतुः**—The cause of प्रशम which means 'curbing of the senses,' when it refers to old age. **अमलीकुर्वन्**—(1) enlightening ; (2) whitening. **अनास्वादित**—This is one reason why Chan. deserves to be instructed. **जर्जरित**—Perforated or pierced by, completely owerpowered. **अकारणं** &c.—Neither lineage nor learning makes one of perverse nature act modestly or in a good way.

P. 169. **चन्दनप्रभवः**—Fire though produced from sandal wood (which is proverbially cool) burns nevertheless. Similarly when the heart even of a good man is once influenced by love, he fails to act in a becoming manner. **प्रशमहेतुना** &c.—Or why, does not the submarine fire burn more fiercely by reason of the very water which usually extinguishes (ordinary) fire? **गुरूपदेशो नाम**—Now he points out the various good effects which *Gurûpadesha* produces necessarily. First he compares it to a bath which can be had without water and which is yet able to wash off mud (the rust of the mind) of every kind. **अजात**—It is next compared to वृद्धत्व. It has all the benefits of old age without its deformities such as the greyness of hair, &c. **अनारोपित** &c.—It makes the body गुरु (1) heavy or fat ; (2) great in importance—without causing flatulence. **अग्राम्यं** Not rustic; as becomes a citizen, *i. e.* which adorns the man tistening to it dignity. अतीतज्योतिः &c.—(1) Without flame; (2) transcending other lights, *i. e.* which burns within and dispels the inner darkness. नोद्वेकरः प्रजागरः—It is a wakefulness (the state of being alive to one's duties &c.) which causes no disgust or tedium (as the ordinary wakefulness does). विशेषेण तु राज्ञाम्—And all this is true more particularly in the case of kings. श्वयथु—A swelling or intumescence. गजनिमीलितेनावधीरयन्तः—treating with the indifference of the drowsy elephant; turning a deaf ear to or despising wi'h their eyes closed in pride like an elephant. This refers to the habit of the elephant to remain indifferent with its eyes closed to all that passes around it. The meaning is that proud kings treat their advisers with implied disdain and so—खेदयन्ति गुरून्—make the elderly persons repent; annoy or trouble them. अहंकारदाहज्वर—The inflammatory fever of egotism or arrogance. विह्वला—Perturbed, confused; or distressed. ०तन्द्राप्रदा—producing a state of stupor.

P. 170. कल्याणाभिनिवेशी—One strongly bent on doing what is good. By this Śukanása hints that Chand. is the fittest person to receive instruction from him. सुभट &c.—Here Lakshmî is compared to a bee sporting in the lotus-bed of the swords of warriors. This implies the hard-heartedness and unsteadiness of Lakshmî. क्षीरसागरात्-The milky ocean, the abode of Vishnu, is the native place of the *Párijáta* tree which was produced from it along with Lakshmî at the churning. राग—means redness as well as attachment. This shows that as the bloom of the *Párijáta* flowers is extremely evanescent, so Lakshmî is unsteady in her attachment to a person. एकान्तवक्रता—extreme (1) crookedness; (2) crookedness or perversity. उच्चैःश्रवम्—The horse of Indra, also churned out of the ocean. चञ्चलता-Fleetness. कालकूट-The deadly poison which appeared as the sea was being churned, and which was drunk by Śiva. कौस्तुभ—The gem which Vishṇu wears on his bosom. अपरिचित—What does not care for acquaintance or does not regard familiarity. दृढगुणपाश-(1) A noose formed of strong strings; (2) गुण-qualities such as courage &c.; or the six expedients mentioned by writers on politics. See com.

P. 171. नश्यति—vanishes. उद्दाम &c.—Though confined into the cage formed of swords brandished by thousands of extremely-proud (very heroic) warriors. मदजल &c.—This was the second important factor in any army. नाभिजनमीक्षते—Does not look to (has no regard for) nobility of birth. अनुवर्त्तते—Acts in obedience to *i. e.* respects. न श्रुतमाकर्णयति—Takes no notice of one's literary attainments. धर्मम्—One's discharge of religious duties; or virtues, righteousness.

The

consideration that one is righteous does not stay her from abandoning him. त्याग—Charitableness, benevolence. न विशेषज्ञतां &c.—विशेषज्ञता-Discrimination, capacity to distinguish merit from demerit. Lakshmî never pauses before leaving a man to consider the fact that he is possessed of the virtue of discrimination and therefore she ought not to leave him. Explain the following clauses similarly. अनुरुध्यते—takes into account. लक्षणम्—The auspicious marks indicative of good fortune. Lakshmî does not look upon these marks as an authority for her to abide with a man for ever. गन्धर्वनगरलेखा—The margin-line or boundary of an aerial town. गन्धर्वनगर—'The city of the Gandharvas' is the phantom appearance of a town in the sky caused by some natural phenomenon. पश्यत एव नश्यति—shows the extreme transitoriesness of Lakshmî or wealth. आरूढ &c.—Lakshmî does not always remain confined to one place, but goes from one person to another moving in a circle as it were. This the poet attributes to the rotatory motion imparted to her by the whirling waters of the sea churned by the Mandára mountain. कमलिनी &c.—Here the poet explains by a sort of Utprekshá why Lakshmî is unsteady. The lotus is said to be the abode of Lakshmî. Now, Lakshmî has run a thorn of the lotus-plant into her foot and does not, therefore, set it firmly any where. परमेश्वर—Kings. गन्धगज—is considered as an emblem of royalty. असिधारासु निवसति-dwells in the water of swords, *i. e.* is obtained by means of the sword. विश्वरूपम्—A diversity of forms. अप्रत्ययबहुला—Full of want of confidence. दिवसान्तकमल—The day-lotus which fades at the close of the day. समुपचित &c.—(1) समुपचित-increased properly or by just means. मूल-Original (inherited) territory; see Ragh. IV. 26. दण्ड—the army. कोष—treasury. मण्डल—territory or the circle of tributory princes. He who properly attends to all these; (2) समुपचित well grown. दण्ड-stalk. कोषमण्डल-The number of buds.

P. 172. विटपक—(1) Voluptuaries, men who retain low men in their service; what is meant is that Lakshmî always delights in bad company; (2) branches of trees. वसुजननी-(1) Producer of wealth; (2) who gave birth to the Vasus. The eight Vasus tried to carry off Vasishtha's cow (कामधेनु) while he was engaged in prayer and were condemned by the sage to be born as mortals. The Vasus then applied to Gangá to be their mother :—त्वमस्मान्मानुषी भूत्वा सृज पुत्रान्वसून्भुवि । Mah. Bhá. Adi. 96. 15. See com. तरङ्गबुद्बुदचञ्चला—(1) Fleeting like waves and bubbles; (2) restless on account of its ripples and bubbles. संक्रान्ति—(1) Revolution reverses; (2) the (apparent) passage of the sun or a heavenly body from one zodiacal sign to another. तमोबहुला-(1) Replete with the quality of तमस्, i. e. its results; (2) enveloped in darkness. हिडिम्बा—A demoness, the sister of Hidimbâsura. Attracted by Bhîma's exploits she married him and became by him the mother of Ghatotkacha, who figured so prominently in the war of Kurukshetra. भीमसाहस &c.-(1) Solely attracted by an extraordinary adventurous spirit or men of such spirit; (2) by the adventures of Bhîma, the second Pândava prince. अचिरद्युति—(1) Short-lived pomp or grandeur; (2) lightning. पुरुषोच्छ्राय—(1) Raising of men to a high position; (2) height measuring several men (पुरुष considered as a unit of measure generally equal to six feet). स्वल्पसत्त्व—Of little mental strength, weak-minded. उन्मत्तीकरोति—(1) makes (one) proud; (2) makes (one) rave. ईर्ष्ययेव—Through jealousy as it were. Lakshmî and Saraswatî are poetically described as jealous of each other, the fact being that a rich man is not always a learned man. See com. and *cf.* Rag. VI. 29. उदारसत्त्वम्—High-souled, noble-minded. बहुमन्यते-Respects, honours. इन्द्रजाल—Magic.

P. 173. तथाहि &c.—ऊष्मन् and जाड्य are opposed as meaning 'heat' and 'cold' respectively, but not opposed as meaning 'the warmth of wealth' and 'dulness.' उन्नति—(1) Height; (2) elevation, high position. नीचस्वभावता—(1) Being stunted in body; (2) meanness of nature. तोयराशिसंभवा—and so ought to quench thirst. तृष्णा—(1) Thirst; (2) desire, ambition. ईश्वरता—(1) The state of being Śiva; (2) of being opulent or rich. अशिवप्रकृतित्वं—(1) Not being Śiva; (2) the state of being inauspicious, i. e. a source of misery. *Cf.* सम्पदः पदमापदाम्. बलोपचय—&c.—The antithesis is between बलोपचय 'increase of strength' and लघिमन् *lit.* lightness of weight, i. e. 'weakness'; it may be removed either by taking बल to mean 'army' or लघिमन् to mean 'lightness of heart.' कटुकविपाका—(1) Whose flavour is bitter; (2) giving rise to disastrous results. विग्रहवती—(1) Having a corporeal existence; (2) causing quarrels. पुरुषोत्तम—Best of men; (2) Vishṇu. रेणुमयीव-As if made of the particles of dust. स्वच्छ—(1) Clear; of fair intentions. यथा यथा—shows length of time. दीप्यते—shines forth. The longer wealth is in the possession of one &c. व्याधगीति-The song of hunters that entices the deer of senses (इन्द्रियs). *Cf.* p. 60. 1 3. गीतं &c. परामर्शधूमलेखा—A line of blackish vapour which obliterates. विभ्रमशय्या—The sportive bed (which induces the long sleep of insensibility to reason). निवास &c.—An old terrace to live in. Ghosts are supposed to reside in old and desolate places. तिमिरोद्गति—The uprise (i. e. producer) of an occular affection bedimming the eye of Śastra.

(opacity of the cornea, or cataract). **क्रोधावेगग्राहाणां**—Of the alligators in the form of the effusions of passion.

P. 174. **आपानभूमिः**—Wassail-ground. **विषयमधु**—The liquor in the form of carnal pleasures. **भ्रूविकारनाट्य** - नाट्य is the art of imitating situations, gesticulation, &c.; hence भ्रूवि० means the knitting of the eyebrow in various shapes. **दोषाशीविष**—Snakes in the shape of दोषs (morbid affections of the mind; or sins, offensive conduct). **उत्सारणवेत्र०**—The canestaff (of the staff-bearers) also drives away men talking loudly near a king. **व्याहार**—Counsel, advice. व्यवहाराणां *V. l.*–The honest transactions of men. **कलहंसक**—Flamingoes. The Flamingoes are supposed to migrate to the lake Mánasa at the approach of the rainy season. **विस्फोटक**—A malignant tumour. **प्रस्तावना**—Prologue, the introductory part. **कदलिका**—A flying banner; or a plantain tree; elephants also like to sport in plaintain trees and trample them down. **अपरिचितया**—*i. e.* without previous acquaintance. **विप्रलब्ध**—deceived; *i. e.* when a man gets wealth and is just fancying himself to be happy, Lakshmî leaves him. **नियतमियमालेख्य०**—The meaning of this sentence is somewhat obscure. **पुस्तकमयी**—Committed to writing.

विक्लवाः—Overpowered in every respect, miserable. **सर्वाविनय** &c.—Become the abode of rudeness of every kind. **कुशाग्रसंमार्जनी**—A bundle of the blades of Kuśa grass used for sprinkling water on the body with holy *mantras*. **उष्णीशपट्ट०**—A broad band of cloth tied round the crown immediately over the forehead—for the manner in which *pattas* should be worn by kings see Bṛh. Sam. ch. 49. **आच्छाद्यते**–Because old age is supposed to approach the ears in the form of greyness of the hair and that is covered by the पट्ट. **परलोकदर्शनम्**—So that they never stand in dread of the punishment meted out in the next world to culprits here. **तिरस्क्रियन्ते**—are drowned in. **पल्लव**—End or border (waving about), and so, &c. **भ्रमवश** &c.—This is true of birds like the peacock or the pigeon.

P. 175. **खद्योतोन्मेष** &c. Attractive for a moment like the flashing of a glowworm. **विस्मृतजन्मानः**—Who forget their birth, *i. e.* their own state at the time of their birth. **दोष**—the disturbance of the three humours, कफ, वात and पित्त. **दुष्टासृज्**—Vitiated or disordered blood. **राग**—Ardent desire. **लब्धप्रसरेण**—When it finds scope, *i. e.* is allowed to have its way without being checked. **मन्त्रैरिवावेश्यन्ते**—They are as it were made to be possessed by, *i. e.* brought under the influence of (the spirits presiding over, spells). **सत्त्वैः**—Evil spirits. *Cf.* ममापि सत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः। Śak. VII. p. 170. **अवष्टभ्यन्ते**—are made stiff *i. e.* obdurate. **विडम्ब्यन्ते**—are mocked *i. e.* are made to act lik.

men suffering from delirium. **मुखभङ्ग**—Distortions of the face. **तिर्यक् परिभ्रमन्ति**—Move crookedly.; wander from the path of virtue. **अधर्म-**Not following the footsteps of the great and the commandment of the scriptures. **भग्नगतयः**—With their motion obstructed by. **संचार्यन्ते**—are led by *i. e.* guided. **अतिकृच्छ्रेण**—With great difficulty (unwillingness). **कुसुमरजोविकारैः**—By the evil effects of their pollen.—**शिरःशूलमुत्पादयन्ति**—annoy them by their insolence. **उत्कुपितलोचनाः**—Suffering from opthalmia or sore-eyes. **तेजस्विनः**—(1) Lustrous bodies ; (2) men of energy and spirit. **कालदष्ट**—Bitten by a deadly snake ; or in the grip of death. **जातुष**—Of lac. (1) **सोष्माणं**—Full of heat ; (2) full of fiery energy.

P. 176. **महामानस्तम्भ**--(1) By dulness or stiffness of heart due to their great pride ; (2) by the tie-post of great size. **उपदेश**—(1) Counsel, instruction ; (2) direction. **तृष्णाविष** &c.—Men fainting from or affected by poison also see everyt hing yellow. **कनकमयमिव**—as if made of gold, *i. e.* never think of anything else but gold. **पान**--(1) Drink ; (2) whetting, sharpening. पान may also mean dipping into the water after being made red hot. **तैक्ष्ण्य**—(1) Harshness, cruelty ; (2) sharpness. **परप्रेरितः**—Incited by wicked men. *Cf.* अहो खलभुजङ्गस्य विपरीतो वधक्रमः। अन्यस्य दशति श्रोत्रमन्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥.

विनाशयन्ति—ruin others. **दण्डविक्षेप**-(1) By the hurling of an army ; or by chastisement with fine ; (2) throwing of sticks. **शातयन्ति**—(1) Ruin ; reduce to poverty. **अकाल** &c.—The appearance of flowers out of their proper season is looked upon as ominous. See com. **अतिरौद्रभूतयः**—भूति prosperity ; ashes. **तैमिरिकाः**—Men affected with myopia. **अदूरदर्शिनः**—(1) Not far-seeing or acting prudently ; (2) not able to see objects at a distance. **उपसृष्टा इव**—As if possessed by an evil spirit. According to some it means 'affected with passion, amorous persons.' **क्षुद्र**—Base men ; or if we take the second meaning, क्षुद्रा a harlot, a courtesan ; or क्षुद्राः bees ; a bee-hive attaching to a house is supposed to be inauspicious. In this case **उपसृष्ट** means 'overshadowed by evils.' **प्रेतपटह**—A drum beaten at a funeral. **श्रूयमाणाः**—When their names are heard. **महापातकाध्यवसायाः**—Determinate thoughts about committing heinous sin. See com. **आध्मातमूर्तयो भवन्ति**—grow corpulent as if their bodies are swollen with sin drunk in. **व्यसन** &c.—Become the target or mark of hundreds of vices or calamities. **पतित**—(1) Degraded, fallen from high position ; (2) fallen down.

P. 177. **अपरे तु** &c.—For construction, see com. **आस्थाननलिनी**—The pond in the form of the Audience-hall. **बकैः**—Who are as cunning and clever in deceiving those that come to the royal court as cranes are in pouncing upon the fish that come within their reach. See com. द्यूतं विनोद इति is to be connected with दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भिः। These rogues represent to kings gambling (which is a vice) as a mere recreation and induce them to have recourse to it, being prompted to do so by self-interest. वैदग्ध्य—Real skill. The poet has thus first referred to the four vices of kings that spring from Kâma; see Manus. VII. 50 quoted in the com.; also Das. ch. VIII. pp. 196–7. प्रमत्तता शौर्यम्—They say that true courage lies in being careless. अव्यसनिता—Freedom from addiction to vice; virtue. अपरप्रणेयत्वम्—To despise the counsels of elderly persons is to assert one's independence of will, or to show that one has the necessary wisdom to act, and does not stand in need of being guided by others. अजितभृत्यता—The habit of not chastising one's servants (when they err.) जितभृत्य has a technical meaning for which see com. Policy requires one to keep one's servants in check when necessary. Not to do this is to commit a political blunder. But theses rogues tell their disciples that they ought to punish their servants under no circumstances so that they may have the reputation of having service willingly done to them. रसिकता—Tastefulness, capacity to appreciate. महापराधावकर्णन—Listening to the account of some atrocious crime (without being affected). परिभवसहत्व—Putting up with insults. स्वच्छन्दता—wilfulness, arbitray conduct. प्रभुत्वम्—Asserting one's sovereignty.

P. 178. महासत्त्वता—Exhibiting great mental calibre. तरलता—Rashness in action, undertaking things rashly. गुणपक्षमारोपयद्भिः—Representing as virtues or merits. अमानुषोचिताभिः—*i. e.* worthy of divine beings only. निश्चेतनतया—On account of their want of discernment, or inability to see the truth. अतिमानुष—Superhuman. प्रारब्ध &c.—They then begin to act like, and make a show of the greatness of, divine beings. आत्मविडम्बना &c.–When their servants begin to ape them; see com. देवता &c.—Deluded into the notion that they are animated by a deity असद्भूत &c.—Labouring under the unreasonable idea. अन्तःप्रविष्ट &c.—consider themselves to be Vishnu, their other couple of arms being supposed to be shrunk into their bodies). त्वगन्तरित–Fancy themselves to be Śiva (the third eye being hidden under the skin). गणयन्ति—Count as a favour. संविभागमध्ये कुर्वन्ति–Look upon as a reward granted or personal honour done; संविभाग is properly a share taken with others. गर्वनिर्भराः—fully swollen or inflated with pride. नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरून्—Do not rise from their seats to receive their elders or preceptors. अनर्थक &c.—(They laugh at learned men) as those who deny themselves the pleasures of sensual enjoymant by foolishly troubling themselves (with the performance of religious rites). जरावैक्लव्य०—As idle prate due to the infirmities of old age.

P. 179. आत्मप्रज्ञापरिभव—As ignoring, or an insult to their own wisdom (lit. intellect). वर्षन्ति—shower favours or wealth upon. आप्ततामापादयन्ति--Receive into confidence; make their trusty friends. अधिदैवतम्—Presiding deity. उद्भावयति—proclaims, spreads (although not really existing.) सांप्रतं—Fit or worthy to be done; *i. e.* they are capable of doing any thing. अतिनृशंसप्रायोपदेशनिर्घृण—Ruthless because of the Machiavelian policy (lit. very cruel principles) it preaches. कौटिल्यशास्त्र—The treatise on state-craft composed by Kautilya or Chāṇakya who taught the principle of expediency as opposed to right. अभिचारक्रिया-Employment of magical spells for malevolent purposes; securing the desired object such as the death of an enemy, by the use of magical incantations, as shown in the Atharva-Veda. क्रूरैकप्रकृतयः—Whose nature is made up of unmixed cruelty. पराभिसंधान—Deceiving others. उपदेष्टारः—Guides, counsellors. अभियोगः—Fast attachment.

एवंप्राये—Of this nature for the most part. अतिकुटिलकष्टचेष्टा—Extremely crooked and difficult affairs. राज्यतन्त्र—The policy of administration, the system of government. उपालभ्यसे-Are chid or reproved. प्रकाश्यसे—Your real character made known or exposed. आस्वाद्यसे—Fed upon, *i.e.* cheated or defrauded of your money. भुजंगे—Paramours, men of bad character.

P. 180. वनिता—A woman of exceptional charms. See com. विडम्ब्यसे—Made to act foolishly. आक्षिप्यसे—Led astray. विकृष्यसे—Drawn far, *i. e.* fully brought under its power. कामम्—Granted that; or amply. संस्कार—Culture, training. अप्रतिबुद्ध—One whose mind is not enlightened or cultured. मुखरीकृतवान्—made me eloquent, induced me to speak at length. सचेतन—One fully aware of all this. प्रयत्नवत्—Persevering, a man of industry. सर्वथा—In its entirety. कल्याणैः—Accompanied by all blessings. उत्तम्य—*i. e.* by your glorious deeds. सप्तद्वीप—The number of *dwipas* or continental divisions of the globe is, according to different accounts, four, seven, nine or even eighteen (see Ragh. VI. 38.), all situated round the mountain Meru like the petals of a lotus. प्रतापमारोपयितुम्—Lit. to make your enemies feel your exploit or power; hence to subjugate your enemies and win glory thereby. त्रैलोक्यदर्शी—One able to know all that is passing on in the three worlds. सिद्धादेशः—(1) Whose command is implicitly obeyed; (2) whose words ever come true. उन्मीलित—Cleansed. निर्मृष्टः-Polished. अभिलिप्त—Besmeared (with something soothing). उद्भासित—Illumined. उत्क्षिप्तमङ्गलकलशः—Who himself lifted up with his hands the auspicious pot (to pour the holy water on his son's head).

P. 181. परिगृहीतेन—*i. e.* mixed up. निजपादप—Her own tree, *i. e.* resort. *Cf.* नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं &c. Ragh. III. 36, quoted in the com. अभिनव &c.—Who wore a crown made of fresh-blown flowers. छुरित—Annointed at intervals. दूर्वाप्रवाल—Because the *Dúrwá* grass is supposed to be auspicious. See com. अनुपहत—Brand-new not previously used by any body else or washed. प्रतिसरप्रसाधितपाणिः—His hand decked with the auspicious string. सप्तर्षिमण्डलेन—This implies that the pearls of the necklace were very big. For a similar idea *cf.* Vikra. ch. I. quoted in the com. इन्दुकरकलाभिः—Beautiful like the rays of the moon. सित—White. वैकक्षक—A garland worn crosswise like the sacred thread. निरन्तरनिचित—Closely covered over. नरसिंह इव—He two had white hair ; see Bhág. P. VII. 8. 22, quoted in the com. केसरनिकरः—His thick mane (which was of a white colour). This and the following similes imply the ample proportions of Chandrápîda's body. स्रोतस्विनी०—This corresponds to the great number of the garlands of white flowers. ऐरावत—is represented as enjoying a bath in the Mandákinī or celestial Ganges. ०जटिल—Wearing, like matted hair &c. ०आकुल—Covered over. तत्काल &c.—Who for the time performed the duty of the staff-bearer as required by custom.

P. 182. कृतयथोचित &c.—Who received all the (vassal) kings with honour due to each according to his rank. वसुन्धरापीठ—The surface (body) of the earth. निर्घात—The terrific sound of contending winds at the end of a Vuga. उत्पातजलधर—a portentous cloud. ०कुक्षि—The vault of. घोणा—The snout. कोण—A drum-stick. आमन्थरं—Producing a deep sound spreading all round. समाध्मातानि—Blown up. उन्मीलितानि—Spread out. गर्भीकृतानि—Enveloped. प्रदक्षिणीकृतानि—Surrounded ; *i. e.* the sound pervaded all space. विश्लेषिताः—Torn asunder, fallen off. यस्य च &c.—Now the poet proceeds to describe hyperbolically the effects of the sound of drums outside the earth. भयवश &c.—Who spread out his thousand hoods and moved them unevenly through fear. अभिमुखदत्त &c.—The sound was so thunderous that the elephants of quarters thought it to be the roar of antagonistic elephants advancing towards them and began to strike blows upwards in space with their tusks. संत्रासरचितरेचकमण्डलैः—Which, through excessive fear, began to move in a circle bounding crosswise, as is usual for horses to do when frightened. अपूर्व &c.—The ox of Śiva fancied it to be the sound of his master's unusual laugh and hailed it with delight on mount Kailása. प्रत्युद्गम्य-

मंन०—Because Airâ. thought it to be the sound of his master's Vajra. अश्रुतपूर्व &c.—The buffalo of Yama got furious when he heard the terrible sound, the like of which he had never heard before, and bent his circular horns in order to strike.

P. 183. विघटितहारसूत्र—The broken necklaces of pearls. आशाविजय—The conquest of quarters. पारिजात इव—The पारिजात tree is supposed to be in the midst of other Kalpa trees. पातिभिः—Showering. सीकरैः—Particles of water blown from their trunks. जललव—Drops of water. अन्तरासन—An inner seat (*i. e.* in the *haudâ* of Chan.; or read अन्तनरा० a seat close to that of the prince. ०मंगल्यालंकार—auspicious ornaments to be worn at the time of departure. अचलरेचकचक्रीकृत—made to whirl like a wheel by the whirling movement of the mountain Mandára. चक्रीकृत—*V. l.* made to assume a circular motion. आवर्त—This shows that the umbrella was very large. दशवदन—This refers to the story of Râvaṇa's lifting up the mountain Kailása. On one occasion Rávaṇa having conquered Kubera and carried off his ærial vehicle, Pushpaka, directed his course to that part of Kailása where lived Śiva and Párvatî. On coming to that spot the motion of his celestial vehicle was arrestad through the power of Śiva. He was then told by Nandi to leave the place. Rávaṇa being angry uplifted the mountain. But Śiva in order to humble his pride prossed it with the big toe of his left foot and compelled Rávaṇa to relinquish his hold of it. See Râmâ-Utt. Kân. XVI. This also implies the vast extent of the umbrella.

मुक्ताफलजालिना—Which was fringed with tufts or bunches of pearls. शतशलाकेन—Having a hundred ribs. अभ्यन्तरावस्थित—Seated within the *Haudá*. प्राकारान्तर्हितदर्शन—Concealed from view by the rampart. आलोकचूडामणिनाम्—Of the rubies worn by them as crest-jewels. बालातप—The mild light of. निजानुराग—His love for the people. There is a play on the word अनुराग which also means 'redness.'

P. 184. पिशुन—Indicative of. दिग्दाह—Preternatural redness of the horizon, foreboding danger to kings or general destruction. See com. पाटलीक्रियमाण—Rendered reddish. अभिमुखागत &c.—The light of the day, tinged with the red lustre of the sun, appeared reddish owing to the liquid red paint applied to her feet by the goddess of Royalty advancing to receive him (Chan.). ससंभ्रम &c.—This and the following instrumental epithets qualify अवनिभुजां चक्रवालैः. Thousands of the herds of scent-elephants beloning to whom moved forth. जर्जरित-Pressed together. आदरावनतमौलि०-Loosened from their heads bent low in veneration. आवर्जित—inclined downwards. कपोलस्थल-Broad cheeks.

स्खलित-Slipped. आज्ञप्तसेनापति—The general of the forces who was ordered to introduce the tributary kings. आप्तसे०—*V. l.* where आप्त means 'trusted' बहलसिन्दूररेणुपाटल—Reddish white with a thick mass of the particles of red lead. मुक्ताकलापावचूल—A pendent covering formed of the strings of pearls.

शबल--Variegated, chequered. संलग्नसंध्यातपेन—Tinged with the light of *Sandhyâ* or twilight. Here the सन्ध्यातप corresponds to the red lead applied to the body of the elephant Gandhamâdana. तिर्यगावर्जित &c.—With the white stream of the Ganges running slantingly along its skirt. This corresponds to the strings of pearls hanging by the sides of the elephant. तारागण &c.—With the rocks on its peak beaming with the clusters of stars. This corresponds to the garlands of white flowers on the head of the elephant. मेरुगिरिणेव—The elephant is compared to the mountain Meru on account of the points of similarity already noticed and its huge size. कल्माषित—Variegated. कुंकुमस्थासक—Marks made with saffron paste; see p. 99. Since the body of Indrâyudha was variegated with the lustre of the golden ornaments it appeared as if it was decked with saffron marks. शातक्रतवी—Of S'atakratu *i. e.* the east. अनेककल्लोल &c.—As the vast army spread about it appeared like the expanse of the waters of the sea, the umbrellas which were shaken as the elephants moved appearing like so many reflections of the moon into the series of waves.

P. 185. उपपादितप्रस्थानमङ्गलः—For whom were done all the rites and ceremonies to be performed at the time of departure. सितकुसुमाङ्गरागः—With his person decked with white flowers. इतश्चेतश्च—Connect this with प्रधावताम्. चलितकुलशैल &c.-As if floating on the waves of the ocean closely hemmed in by the principal mountains being shaken off from their bases. The *Kulas'ailas* or the principal mountains are seven in number, for which see com. and note on कुलाचल. l. 5. p. 10. अन्यैश्चान्यैश्च-Various. भूमिपालैः—The instrumental is हेत्वर्थे. ०जटिलचूलिकानां—With their spires (or sides according to Bhând.) illumined by a halo of streaming rays (of the gems in the diadems). उन्मिषितबहलरोचिषाम्—from which radiated a stream of rays. पत्रभङ्गिणिनां—Having ornamental figures traced upon them. चाषपक्षक्षोद—Powdered wings of the *Châsha* birds (which are of a variegated colour). चन्द्रकशतसारा—Variegated with hundreds of eyes (in the peacocks' tails).

०तडित्तरला—Glittering with the flashes of lightning. सकल्पतरुपल्लवाः—Strewed with the leaves of the heavenly trees. शतयज्ञचाप—The rain-bow. कल्माषैः—Variegated or chequered with. मायूराणि—Made of peacock's feathers. अन्तरिक्षं—The region between earth and heaven or atmosphere; अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यमाणं व्योम । Sâyanâchárya. भूपालमयी—Such a multitude of kings was spread all round that they seemed to form the entire population of the globe.

P. 186. अंशुमयीव दृष्टि:—The eye caught nothing but rays (emitted by gems) coming from all quarters, since the day was—किरीटमय—Full of diadems. कुलपर्वताकारै:—For a similar description of the mountains shaking and other portents when some public calamity is imminent comp. the description of the death of Harsha's father in H.ch. V. उत्पात &c.—When a grave calamity is at hand various quivering orbs of the moon are supposed to be visible in the sky. Such was the belief in Europe also in the middle ages. *Cf.*

> *Hubert.*—My lord, they say five moons were seen to-night;
> Four fixed, and the fifth did whirl about
> The other four in wondrous motion.
> *King John.*—Five moons!
> *Hubert.* Old men and beldams in the streets
> Do phrophesy upon it dangerously.

Shakespeare, King John. Act IV. Scene II.

तारकावर्ष—A shower of meteors. रजोदण्डक—Columns of dust. निर्घातपातपरुष—Piercing and deep like the portentous noise of destructive winds or of the thunderbolt. क्षतज &c.—Reddish-brown like a shower of blood-drops. संक्षुभित—Terribly agitated. प्रविसर्पन्तीभि:—Galloping. ०दुर्दिन—Lit. a cloudy day; hence by Lakshaṇá a shower of rut spreading about gloom. महाप्रलयकाल &c—The comparison of the marching army to the *Pralayakâla* is very appropriate as its start was an omen of the coming destruction of the enemy. धवलध्वज &c.—The quarters seemed to vanish as there was no open space left, all quarters being closely filled up with the white banners. मलिनाम्बर &c.—The senses of मलिन, 'sinful' and रजःसंस्पर्श contact with the quality of Rajas are also hinted at. ०धूसरताभीता:—Afraid of being sullied with the dust.

जर्जरीकृता–Oppressed. भैरवम्–Frightfully. गुल्फद्वयस—Reaching as far as the ankle. The Taddhita affixes द्वयस, दघ्न and मात्र are added in the sense of तत्प्रमाणमस्य. ०फेनपल्लविते—Bearing the clusters of the white foam.

P. 187. अतिपटु–Very strong. गजमदामोद—Here the word आमोद is used in the general sense of smell. सामज–An elephant. Elephants were said to have sprung from the hands of Brahman as he sang seven songs—see Pálakápya ch. I. 218–219 quoted in the com. An elephant in the state of rut is unable to perceive any other scent as it always smells its own ichor. समपययौ—Entirely disappeared.

तारतरदीर्घ—Extremely prolonged. काहल—Hollow sounding drums: कर्णताल०—Mixed with the sound of the flappings of the elephants' ears. आडम्बररव—the loud sound of the trumpeting of elephants. ग्रैवेयककिंकिणी—The little bells attached to the neck-chains. विषमविराविणीनां—Sounding irregularly. टंकृत—A piercing sound. डिण्डिम—A small kettle-drum. निःस्वन—The spreading sound of. जर्जरीकृत—Stunned. बलसंक्षोभ—The violent or hasty movement of. क्षितेरनेक—On account of the various colours of the ground (in different places). शफर—A kind of small carp, very active and glittering. क्रोड—Bosom. धूम्र—Smoke-coloured.

क्रमेलक—A camel. रल्लक—A kind of deer. मलिन—dusky. पत्त्रोर्ण—A washed silk garment. जरठ—Full grown.

P. 188. हरिचरण—(1) Horse's feet; (2) the foot of Vishnu. क्षमा—(1) The earth; (2) patience. रुन्धन्नयनानि—(1) Obstructing the eye; (2) covering the eyes. पिबन्—Absorbing, drinking. उत्पतन्—Rising; flying up. रचयन् पदम्—(1) Setting its foot on i.e. lying deposited on; (2) attacking. गृह्णन्पताकाः—(1) Falling upon or reaching the flags; (2) seizing the flags of the enemy. मुद्रयन्—Lit. putting a seal upon, closing. आजिघ्रन्—Smelling round. कर्णोत्पलानि—The lotuses worn on the ears (as ornaments). मदकल—Furious by, or under the influence of rut. शङ्ख—The depressed part of the temples; or conches used as ornaments. See p. 142. पत्त्रभङ्गमकरिका—The ornamental figures of female crocodiles. विप्लुत—Scattered about. कुम्भभित्ति—The massive frontal globe. धातुधूलि—The powder of red minerals (with which the foreheads of the elephants were painted). कुसुमकेशर०—By the pollen from the filaments of flowers; or by filaments and pollen. उत्पातराहुः—See note on चन्द्रसूर्यबिंब &c. p. 43. l. 13. गोरोचना०—Serving as गोरोचना (a yellow pigment made from cow's bile). क्रकच—A saw. क्षोद—Powder. संघट्ट—Crowding together. संहरन्—Contracting, i. e. enveloping. मेदुर–Thick, dense.

P. 189. तेन क्रमेण–In that manner. बहलमूर्ति–Thick mass. प्रलयनीहार–Destructive snow or dewdrops. See com. and Ragh. VIII. 45. राज्यलक्ष्मी i.e. Chan.'s. पुण्डरीकखण्ड—Beds of lotuses तुषार—the snow or frost that destroys lotuses. मूर्च्छान्धकार–A play on the word अन्धकार (1) gloom; (2) unconsciousness. कदम्बकुसुम &c.—The Nipa or Kadamba tree is said to flower at the advent of the rainy season. See com., and *cf.* मरुन्नवाम्भःप्रविधूतसिक्ता कदम्बयष्टिः स्फुटकोरकेव। Uttar. III. 42; and Ragh. XIII. 27. दिवसकरकमल—The lotuses in the form of the sun's rays. गगनमहीतल–The surface of the earth in the form of the sky. प्रलयपयोधि—Which inundates the whole earth;

Cf. प्रलयपयोधिमिव जगद्ग्रासग्रहणाय प्रवृत्तम्। Hch. VIII.; Ragh. XIII. 8. मांसल-Voluminous, immense. संभवता—Springing from. अनपहृतचेतनेन—In which consciousness is not lost. निद्रागम—Because it made all people close their eyes as if they were in slumber. अनवगणित &c.—Ordinary darkness vanishes at the rise of the sun, but this darkness despises the sun, *i. e.* hides him. भूमिगृहेण—An underground chamber. In the sultry season rich men had recourse to such chambers which were furnished with the means of ventilation and which kept off the intense heat of the sun. The mass of dust made the earth resemble such a chamber though there was no summer season. अभ्रान्त &c —It was like the nether world but without serpents crawling about. हरिचरणेन—*i. e.* the foot of Vámana which gradually assumed enormous proportions till it covered the whole world.

P. 190. विकच &c.—The poet here refers to a bed of blue lotuses as that compares well with the azure sky. अवष्टभ्यमान—Covered over. The idea of propping up is also present. The mass of dust as it spread all round seemed to prop up the sky. पाण्डु–Palish-white. अवचूलचामर-A pendent Chauri (with top or tuft of hair turned downwards); see *supra* p. 51. कदलिका A banner. पुनरिव भारावतारणार्थं—For the earth is represented as going to heaven in the form of a cow to implore Brahmâ to rid her of the burden of demons. See com. गर्भवासमिव—Now the dust spread all round forming an immense envelope covering the whole world. संहारसागरजल—The overflowing water of the sea at the time of final destruction of the world. महाकाल—Śiva in his capacity as the destructive deity and appearing in his universal form. ब्रह्माण्ड—The primordial egg from which sprang the universe. See Manu. 1. 8. पुस्तमय्य—As if full of dolls (which are also made of clay). See *ante* p. 174. एकमहाभूत०—*i. e.* of the earth as there was nothing but dust everywhere. शीकरासारैः—showers of spray. कर्णपल्लव &c.—Scattered about by being struck with the borders or ends of the ears. लालाजल &c.—The particles of saliva. प्रसाधित–Brought under possession. कौमल–Graceful or charming like. सेवाञ्जलि.—Hands joined together to do homage to him.

P. 191. प्रतिबद्धहेमपट्टैः—Surmounted with gold leaf. मसृणिताः—smoothened, polished. उद्धूतानि—Waved over. तच्चरण—*i. e.* Tarâpîda's feet. दुर्ललित–An obstinate desire ; (for this sense comp. चक्षुर्बध्नाति धृतिं तद्रुपालोकदुर्ललितम्। Vik. II. 8). बलं—*i.e.* kings proud of their valour and ambitious to conquer the whole world. दशरथ &c.-भगीरथ, भरत—See p. 92. दिलीप—A king of the solar race described by Kâlidâsa as the grandest ideal of what a king should be (see Ragh. I. 12-30), and father of Raghu. There was another king of the solar race of the same name, 4th in descent from Sagara and the father of Bhagiratha; but he is not meant here. **अलर्क**—A royal sage known for his generosity. His family is not definitely known; see com; also Mah. Bhar. Aśva. P. Ch. 30. According to the Vish. P. he was the son of प्रतर्दन who enjoyed sovereignty for over 60,000 years—षष्ठिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च । अलर्कादपरो नान्यो बुभुजे मेदिनीं युवा ॥ IV. 8. 8. According to the Mark. P. he was the son of Kuvalayâśva and Madálasá. **मान्धातृ**—See p. 110. **सोमपायिनः**—Who had performed Soma sacrifices **रक्षाभूति**—Charmed ashes applied to the body as protection against evil influences. **चूडामणिपल्लव**—Leaves in the form of their crest-jewels. **आदिपर्वत**—The same as कुलपर्वतs. **बलानि**—To be taken with उद्धराति, स्तृते &c. **महाभारत** &c.—The war of Kurukshetra is unique in many ways; the two armies consisted of eighteen *akshauhinis* all of which fell on the field of battle. An *akshauhini* consists of 21870 chariots, as many elephants, 65610 horse, and 109350 foot. **शिखरदेशेषु**—The spires of the banners. This implies the great height and number of the flags **भ्रमति**—On account of the extreme height of the banners to a looker on at a distance the sun seemed to be wandering through them. For कदलिका see pp. 174, 190. **एलापरिमल**—Sweet-smelling like cardamoms. The rut of elephants is sometimes described as having the smell of cardamoms. See Rag. IV. 47, quoted in the com. **वेणिकावाहिनि**—running in a stream. **निरन्तरमग्ना**—Fully submerged.

P. 192. **०कलिला**—Fitted, resounding with. **०कलिता**—Over-flowed by. **०विधुरा**—Pained or oppressed by (and so unable to support) **-तोरणां**—With several high outer gates or arched door-ways. **तृणमय** &c.—Over-crowded with a thousand houses with walls (or surrounded with a wall) of grass. **पटमण्डप**-Tents. **आवासभूमि**—A halting place. **अन्यतः**—On the other side (of his bed). **अन्तरा पितृसक्तं**—(Conversing) now with reference to his father, now &c. **नात्युपजातनिद्रः**—Not getting a sound sleep, *i. e.* getting a broken sleep. **अनवरतप्रयाणकैः**—Uninterrupted, continuous marches. **उपचीयमान**—Increasing (at every halt). **जर्जरयन्** Oppressing. **उत्सिञ्चन्**—Filling up with dust, *i. e.* making them fordable The poet here seems to have before his mind's eye the description of Raghu's march. See Ragh. IV. 31. **रिक्तीकुर्वन्**—Their water being used up by the army. **समीकुर्वन्**—Levelling rugged or uneven surfaces. **निम्नानि**—Declivities.

निम्नयन्—Sinking pits, causing depression into. **स्थलानि**—Level sites **उन्नत**—Proud, haughty. **विटपकाम्**—विटप means properly 'a branch';

hence secondarily 'those connected with the enemy like branches to the tree, *i. e.* allies of the enemies; or kings having advisers versed in crooked policy, where विट has the secondary sense of cunning men. कण्टकान्—All ordinary foes. This also means 'the disturbers of social order. See Manu IX. 253.

P. 193. प्रतीच्छन्—Accepting, receiving. स्थापयन् स्वचिह्नानि—Erecting trophies of his victories. कीर्तनानि—Works to keep up his memory, memorials. शासनानि—Grants of lands, &c. पालयन्—Keeping up *i. e.* not disturbing the system of the four *ás'aramas.* आमृद्नन्—Devastating. त्रिशङ्कुतिलका—Marked by the star of Trisanku, *i. e.* the south. For the story of Tris'anku, see com.; also p. 17. l. 5. and notes ; Râmâ. A'd. LX. वरुणलाञ्छना—Distinguished (presided over) by Varuṇa, *i. e*, the west. सप्तर्षिताराशबला—Variegated by the constellation of the *Saptarshis* or Ursa Major; *i. e.* the north. खातवलय—An encircling ditch. हेमकूटधाम्नाम्—Residing on mount Hemakuta, one of the hills of the Himâlyas. किरातानाम्—The word किरात is derived as किरं पर्यन्तभूमिममताति इति one who lives on the borders of hills or mountains, a barbarian. The Kiràtas are hillmen living by hunting and wearing a dress made of peacocks' feathers. See Rag. IV. 76 and notes. In the Puráṇas they are described along with the Mlechchas and are said to be of a stunted growth, dark complexion, short arms &c. सुवर्णपुरं—Báṇa might have heard of this town by heresay. खिन्न—fatigued. विश्रामहेतोः—In order to give rest. कानन—A forest with beautiful scenery. अपूर्वदर्शनतया—On account of his seeing an unusual sight. आदरात्—Through earnestness. अदृष्ट &c.—Which ran away taking fright at the sight of man not seen before.

P. 194. अनवरतपार्ष्णिप्रहार—By incessant spurring. Bhânu. reads पाणिप्रहार॰ 'with the strokes of hand;' but it is not appropriate in the case of a horse. अतिरभसाकृष्टचेताः—His mind drawn away (with the one thought of) speed. अनुबध्यमान—Hotly or hard pursued. संमुखापतित—Which stood before it, which fell in its way. अचलशिखर &c.-Whose further progress was arrested by the rocks on the peak of the mountain. अहो मे मूर्खतायाः प्रकारः—Oh the manner of my folly. आदरः-यत्किंचनकारिता--Doing something trifling or of no importance. An earnest regard or fondness for. अभिनिवेश—Perseverance in or strong attachment to. साधुफलं—Leading to happy results. सुहृत्कार्य—*i. e.* raising his friends to high positions which he could have done on his return to his country after his successful campaign. गुर्वर्थः—A momentous undertaking, or the object desired of me by my father.

आविष्टः—One possessed by a ghost or some evil influence. अश्वमुख०—The horse-faced kinnaras. सति अयम्—The reading 'यत्सत्यं' truly, to be sure, is preferable. विच्छिन्न—Cut off. *i. e.* left behind. निमेषमात्रेण—In the twinkling of the eye. ०संतानगहन—Dense with a continuous line of.

P. 195. उत्तरेण सुवर्ण०—To the north of Suva. उत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य—Guessing again and again. दक्षिणामाशा—Following the south *i. e.* a southerly route. रश्मिपाश—The reins. उद्भासित-Radiant with full heat. रशनामणि-The jewel attached to the waist-zone. शिलाप्रस्रवण—A mountain rill, water oozing from a rock. नलिनी—A lake.

करावकृष्ट—Snatched away with their trunks. समृणालं &c.—With fibres, roots, and stalks. आर्द्रार्द्र—Quite fresh (lit. very wet). उद्दलित—Bruised. विच्छुरित—Interspersed with. शालूककन्द—The roots of lotus-plants. सारैः—Variegated with. उल्लसत्-Playful. आकुलित—Covered over. प्रतीपम्-In the opposite way, *i. e.* in the direction of the lake from which it proceeded. The construction is—प्रतीपमनुसरन्कैलासतलेन कंचिदध्वान गत्वा तरुखण्डं ददर्श.

P. 196. उद्ग्रीवदृश्यैः—To be seen by men with heads raised *i.e.* very lofty. सरल &c.—are the names of various trees. अविरलैः-Growing close together. उपेतेन-Overgrown with; qualifies कैलासतलेन. वनद्विपदशनदलित-Pulverised by (the buttings) of the tusks of wild elephants. कपिल—Tawny, reddish. आभङ्गिनी—Branching all round. कुटिला-Curling. पाषाणभेदक—A kind of plant (Coleus Scutellarioides, also called अश्मघ्न as it is supposed to dissolve the stone in the bladder). शिलान्तराल—The crevices in rocks. गुग्गुलु—A fragrant gum fresin. शिलाजतु—Bitumen. पिच्छल-Greasy; slippery. टंकनहयखुर—The hoops of (wild) horses hard like chisels; according to Táránáth Tarka टङ्कनहय a species of horse हरिताल-A kind of yellow ornament. आखुनखर-The claws of mice.

चमरकस्तूरिकामृगी—The female *Chamara* and *musk* deer. संशीर्ण-Fallen off. रङ्कुरल्लक—Kinds of fleecy deer. विषम—Rugged. जीवंजीवक—the Greek partridge; a kind of bird; according to some the Chakora bird. It is so called because it is supposed to save an animal by detecting poison. Kautilya distinguishes this bird from Chakora. See com. According to Bhânu, a kind of bird resembling the peacock and found in Southern India. वनमानुष—Savage man, or some kind of apes resembling a man. गन्धपाषाण—A kind of fragrant substance.

P. 197. वेत्रलताप्रतान—The spreading cane reeds, or thickets of cane plants जलभारालस—Heavy with the load of water (and therefore not moving, stationary). तरुखण्ड—A clump of trees सीकरिणा—Charged with the spray of water.

प्रविश्य &c.—The construction is प्रविश्य तस्य तरुखण्डस्य मध्ये अच्छोदं नाम सरो दृष्टवान् (p. 200). All the accusative adjectives qualify सरः. **मणिदर्पण** &c.—This and the following clauses imply the extreme lucidity and transparency of its water, as well as its large size. **निर्गममार्ग**—The passage out *i. e.* the source of. **तुषारगिरि**–The mountain Himálaya. **पुण्यराशि**—Because 'merit' is supposed to be pure and so white. **वैदूर्य**—A kind of gem; *lapis-lazuli*. The name is derived from the mountain Vidûra, said to be in Ceylon, where the jewel is said to be produced; see, however, com. **प्रचेतस्**—Varuna, the lord of water. **आपूर्णपर्यन्त०**—Though filled up to the brim. **सकलवृत्तान्त**—The state of things (at its bottom). **सीकरधूलि**—The spray of water.

P. 198. **प्रतिमानिभेनान्तःप्रविष्टम्**—Entered in under the pretext of its reflection. **उद्भिन्नपङ्कजेनोदरेण**—(1) In the interior of its body of water with lotuses blown in it; (2) in the cavity of his belly from which issued the lotus (the seat of Brahmâ). **खण्डपरशु**—The god whose axe destroys all enemies, Śiva. **चूडामणिचन्द्रखण्ड**—The digit of the moon serving as the crest-jewel. **अमृतरसेन**—Connect this with **संमिश्रितजलम्**. **जलक्षालित** &c.—Which looked like a stream of the beauty of the left cheek (*i. e.* of Párvatî) dropped down as it was washed off; qualifies अमृतरसेन. **उपजातनिशाशङ्कः**—gives the हेतु why the bed of blue lotuses were avoided by the Chakrawáka birds.

The Válakhilyas are pigmy sages of the size of the joint of the thumb, chaste, pious and resplendent like the rays of the sun. According to the Márk. P. they are 60,000 in number and are the sons of Kratu, and Santati. According to the Vish. P. they surround the chariot of the sun and are able to fly swifter than birds. See com. **सावित्री**—Wife of Brahmá; see com. **सप्तर्षिमंडल**-See p. 50.

P. 199. **सिद्ध**—A class of semi-divine beings living on the peaks of the Himâlaya, supposed to be of great purity and holiness and characterised by eight superhuman faculties called Siddhis. See Kum. I. 5. and Malli. on it. **दोहद**-Here means 'desire' though the word is usually applied to the hankerings of a pregnant woman. **गुह्यकेश्वर**—The Guhyakas are a class of demi-gods attending upon Kubera, like the Yakshas. **चापचक्र**—The bow drawn to a circle. **अतिविकट**—Of enormous size. **आवर्तिनी**-Deep like an eddy of water. **वरुणहंसोपात्त**—Drunk up by the Swan, the vehicle of Varuṇa. **खण्डित**-Dug into. **उत्कलिकाबहुल**-(1) Abounding in buds; (2) full of longings. See also com. **उत्कण्ठित**--A love-sick person. **मृणालवलयालंकृत**—

(1) Decked with circling lotus-fibres; (2) adorned with the circlets of lotus-stalks (worn on the body as means of palliating love-fever). मीन &c.– Clearly marked by (प्रकटलक्षण) fishes &c.; or having in it fishes &c. and doves visible to the sight; (2) bearing the distinct linear marks of fishes, &c.

P. 200. क्रौञ्चवनिता—(1) The females of Kraunch birds or herons; (2) the wives of Krauncha, a demon, the son of Mayâsura, killed by Kártikeya. पाण्डु &c.—(1) Disturbed by the flutterings of the wings of (a kind of) swans of a pale-white colour; (2) agitated by the parties of the Pândavas and the Kauravas. शितिकण्ठपीयमानविषम्—(1) The water of which was drunk by (peacocks living on its bank); (2) in which the poison (Kâlakûta) was drunk by Śiva. कृष्णबालचरितम्—कृष्णस्य बालचरितम्. तटकदम्बक &c.—(1) In which the apes were enjoying the sport of throwing themselves into the water from the branches of the Nîpa trees growing on the bank; (2) तट—The bank of the Yamunâ; हरि—Krishna. The reference is to कालियामर्दन. The serpent का० lived in a pool of the Jamuna and rendered its water poisonous. Only a Kadamba tree had grown on its bank and Krishna jumped into the river from this Kadamba tree; see com. दिव्य—A denizen of heaven. अनिमिषलोचन—See p. 85. विजृम्भमाणपुण्डरीक—(1) In which white lotuses were blooming; (2) in which tigers are yawning or roaming about. अनन्तशतपत्रपद्मोद्भासित—(1) Decked with countless lotuses having a hundred petals; (2) illustrious with Ananta, S'atapatra and Padma (Nágas of the name). मधुकरकुल &c.—(1) In which the bees were humming in the beds of blue water lilies; (2) मधुकरकुल the host of Kamsa and other demons. उपगीयमान—was being praised. कुवलयापीड–A demon who fought with Kṛishṇa in the form of an elephant. कद्रु—Wife of Kashyapa and the mother of serpents (नागs). नाग—elephants; (2) serpents. पयोगण्डूष—(1) Mouthfuls of water; (2) of milk, चन्दनशिशिरवनम्–Having its water cool like sandal; (2) having the cool forests of sandal-wood trees.

P. 201. परिसमाप्तम्—has been attained in all its fulness. अन्त—the last limit, the highest perfection. सीमान्तलेखा—the line of the end of the boundary, the utmost limit. प्रीतिजनन—things giving delight to the senses. पुनरुक्ततां नीता—made superfluous. This is explained in the next sentence सर्वेन्द्रियाह्लादनसमर्थ—Capable of gratifying all the five senses. The statement is explained in the following clauses. आप्याययति—regales, pleases. रथाङ्गपाणिः—The god who bears the discus in his hand (*i. e.* Vishṇu). असत्साधनम्—साधन is the हेतु or middle term in a syllogism, which leads to a conclusion; असत्सा०–a fallacious *hetu*, *i. e.* which does not lead to the intended conclusion. **अदृष्टान्त**—(1) The other side of which was invisible; (2) having no illustration to prove it; as महानस (kitchen) in the well-known example यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निः। see com. for other particulars.

न खलु &c.—**सांप्रतं**—adv., in a proper manner, with discretion. **दोहद**-properly the longing of a pregnant woman; see com. and above p. 199; hence strong or ardent desire. The meaning is this–Vishṇu does not satisfy his desire to sleep on water properly, since having left off this lake, full of water sweet like nectar, he sleeps on the sea the water of which is disagreeable on account of its saltness. He should rather have slept on the water of this lake. **घोणाभिघात**—Blows with the snout (lit. nose). **भीता**—afraid of. It is difficult to see what account Bâna follows in saying that the earth entered the water of the sea through fear of the stroke of the boar's snout. The earth was carried to the sea by the demon Hiraṇyâksha. As Vishṇu in the form of a boar was lifting it up the demon Hir. attacked him and the earth was afraid of him. (दंष्ट्राग्रगां गामुपलक्ष्य भीतां; B. P. III. 1. 86). For the Boar-incarnation see B. P. III. 13. According to Vis. P. the Varâha form was chosen because it is an animal that delights to sport in water (जलक्रीडासु रुचिरं वाराहं रूपमस्मरत्). According to the other Purâṇas it is a type of the Vedic ritual. **भूतधात्री**–the supporter of creatures, the earth. **कलशयोनि** &c.—This epithet is intended to imply the insignificance of the sea before the lake (which is not drunk up by any body while the former was drunk by one born of a pitcher). **परिकलित**—completely measured; or thought or considered.

P. 202. **अन्यथा**—This, according to Bhánu. shows that the lake would exist even after the *kalpa*. **अगाध**—bottomless; as deep as several pâtâlas. **आसादिता**—Caught. **सलिललेशं**—indicates the vastness of the lake. Although the clouds suck up a large quantity of water, compared to the immensity of water in the lake it is but a small quantity. **आदाय आदाय**—having again and again or repeatedly taken up. The repetition of a term implies frequency. **प्रलयप०**—Clouds of vast proportions, named Pushkara and A'vartaka, are supposed to appear at the time of the final destruction of the world; *cf.* महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक &c. Ven III. 2, Kum. II. 50. **प्लावयन्ति भु०**-inundate or deluge with water all the regions of the earth.

सृष्टेरर्वाक्—Before the multifarious creation. **सलिलमयं**—Composed of water; see com. **पिण्डीभूय**—Having formed itself into a mass. **सरोव्यपदेशेन**—In the disguise of a lake. **शिलाशकल**—and the other compounds in the acc. qualify दक्षिणं तीरम्. **कर्कश०**—Mostly consisting of sand, rugged with. सनाल०—worshipped with numbers of lotus flowers with their stalks looked up by. अरुन्धती—Wife of Vasistha, who used to come there along with the seven heavenly sages. शोभितं-beautified with red lotuses scattered about from the water, &c. उपकूल &c.—where the sunshine was enjoyed by mermen and mermaids seated on stones on the shore. मातृमण्डल—The divine mothers. See *supra* p. 109. पदपंक्तिमुद्रांकित—marked with the imprints of a line of foot-steps.

अवकीर्णभस्म &c.—Where holy ashes scattered about indicated that the Ganas of Śiva had besmeared their bodies with them there, after having bathed in the lake. मदप्रस्रवण—The dripping down of ichor from the temple of Gaṇapati (who has the head of an elephant). अतिप्रमाण—Exceedingly large. कात्यायनी—Pârvati. सिंहः-According to Bhánu, the name of the lion which Pârvati rides is Manastâla. पर्याण–Saddle. अवतार्य-अपगतखलीन—After removing the bridle. हस्तपाशशृंखला—A chain for tying the hands ; hence a slender chain ; or the chain that he carried in his hand and formed the reins.

P. 203. कृपाणिका–A poniard, dagger. चातक इव–The *Cha'taka* bird is said to live upon the drops of water it intercepts from the clouds. कराभै-कर (1) hands ; (2) rays. अभिनन्द्य-Having hailed with joy, *i. e.* enjoyed. प्रहारातुरः—Suffering from or tormented with the strokes of. नलिनीदलोत्तरीय—An upper garment in the form of a lotus-leaf पुष्कर-(1) A blue lotus ; (2) the tip of the trunk. कर-(1) Hands ; (2) the proboscis. प्रत्यग्रभग्न०-Cool as they were fresh plucked. चित-Covered over. स्रस्तरमास्तीर्य—Having spread a bed (of lotus leaves). निषसाद-Lay down. उन्मुक्तकवल—Who let drop the mouthful of grass. श्रुतिसुभगं-Ravishing, pleasing, to the ear. तन्त्री०—Blended with the sound of the wires. विगतमर्त्यसंपाते—Not frequented by man. गीतसंपात—Coming of the strain. अतिदवीयस्तया—On account of its very great distance. In such cases the term ईयस् merely shows excess प्रयत्न०—although he used his eyes with effort *i. e.* tried to see very carefully. दत्तपर्याणं—saddled. अप्रार्थितै.—not solicited by him to do so. उपदिश्यमानवर्त्मा—The way being led (lit. pointed out) by. लोलकुसुम &c.—Which bore the sweet fragrance of the flowers gently shaken by the wind, &c. सुस्वरितया—resounding with the sweet hum of. दिङ्नागमदवीथ्या-(As if it was) a stream of the rut of quarter-elephants (which is dark in colour). निमित्तीकृत्य गीतध्वनिं—Having the sound of the strain for his destination, *i. e.* with the desire to know its source.

क्रमेण &c.—For cons. see com. संमुखागतैः-This and the other instrumental adjectives upto पुण्यैः qualify कैलासमारुतैः. He was greeted by the breezes blowing from the mount Kailâsa. जनितजडिमभिः—Which were rendered cold. जर्जरित &c.—Which shattered the barks of birch trees.

P. 204. ०उल्लासनदुर्ललितैः—Which had the obstinate desire to cause the upward movement of, &c, *i. e.* which were again and again shaking, &c. उत्तरकुरु—The country of the Northern Kurus, one of the nine divisions of the world. See **Mah. Bhár.** quoted in the com. दोहदिभिः—has the same meaning as दुर्ललितैः, shaking the lotuses worn as ear-ornaments by &c पांशुपातिभिः—causing the fall of the pollen of. पशुपति &c.—Which remained after being drunk up by Vâsuki who was distressed by being used for tying &c. S'iva is supposed to tie his matted hair by using Vâsuki as a cord. मरकतहरितैः—This and the following instrumentals qualify पादपैः. हारि—Attractive, beautiful. हारीत—A kind of pigeon. भृङ्गराज—A kind of large bee or bird. जर्जरित—Torn. जरठकुड्मल—*i. e.* buds developed, ready to open. कवलीकृत—Were being eaten. षट्चरणचक्रवाल—Swarms of bees. अचकित—Not frightened. This indicates, as Mr. Káne remarks, the absence of any poisonous plant there, as the eyes of a *Chakora* change colour at the sight of poison. मरिचाङ्कुर—The tender sprouts of the pepper-creeper. कपिञ्जल—A kind of partridge; or the *Châtaka* bird. जग्ध—p. p. p. of अद् to eat. पिप्पली—long pepper. ०दाडिमनीड—Nests built on the thickly grown pomegranate trees heavily laden with fruit. कलविंक—sparrows. प्रक्रीडित०—by the restless or mischievous monkeys prancing about. ताडीपुट—Kinds of trees (according to some); the closed branches of the palms.

P. 205. पक्षपाली—The edge of the wing. कुसुम &c.—On the tops of which were perched starlings variegated or spotted with the mass of the pollen of flowers. ०फलस्फीतैः—Abounding in fruit eaten by &c. जलधरजल &c.—The clusters of the Tamâla trees in which were resounding with the cries of the foolish Chátaka birds desirous to get the drops of water but disappointed. The unsuspecting Chátaka birds mistook the clusters of the Tamâla trees for clouds and hence their disappointment. इभकलभक &c.—In which the arbours of Lavali creepers were tremulous with their leaves forcibly lopped off by the cubs of elephants. ०स्तबकैः—The bunches of the flowers of which were scattered about by the flappings of the wings of pigeons, drunk with youth, hiding therein. अविरलफल०—The cocoanut tree which generally grows straight up is not known to bend under the load of its fruit. पूगविटपि—The betel-nut trees. पिण्डखर्जूर—A kind of date-tree. जालक—A cluster of the fruits of.

मयूमुखर०—The spaces between which are resounding with the sweet tones of pea-hens noisy through hilarity. आकलित—Put forth all round *i. e.* appearing plentifully. अकलित—*v. l.* not plucked ; or 'countless, unnumbered', दन्तुरैः—bristling with.

कैलास &c.—The ground at the root of which was sandy by being over-flowed by streams issuing from the Kailâsa mountain. सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे सिकतिलः fr. सिकता + इल by Pan. V. 2. 105. अलक्तक०—As if sprinkled over with drops of the red dye. ग्रन्थिपर्ण-A kind of fragrant plant so called because it has leaves at every joint. Its leaves are the favourite food of the musk-deer. See Bilhaṇa quoted in the com. इन्द्रायुधैः—rain-bows. घनावस्थानैः—(1) Growing in a dense mass ; (2) fallen on clouds. This and the following are instances of शब्दश्लेष or pun on a word, as on घन here. अदत्त &c.—The interior of which was cool as they did not allow the rays of the sun to penetrate them—the trees because of their density ; the *Kumudas* (which bloom at moon-rise) because of their dislike to the sun's rays:

P 206. अञ्जननील &c —Surrounded by reeds black like collyrium ; (2) the wings of which (army) were guarded (lit. surrounded *i.e.* watched) by the son of Aṇjanâ (Hanuman), Nîla and Nala (monkeys of particular names). सपारावतैः—(1) With pigeons or monkeys ; (2) with pigeons (sitting under the eaves of palaces). भवनतापसैः—ascetics practicing penance at home (and not repairing to forests). वेत्रासन—(1) The canes and the Âsana trees; (2) cane-seats. नागलताबद्धपरिकरैः-Round which the piper-betels entwined ; (2) with their loins girt with snakes serving as creepers. प्रवाललताङ्कुर—(1) Tender leaves and sprouts ; (2) the offshoots of branching corals. सर्वौषधि—(2) particular class of plants the leaves, flowers, &c., of which are used to medicate water for baths. See com. बहुवर्ण &c.—(1) Beautiful with hundreds of birds having variegated plumages ; (2) adorned with the figures of birds and paintings in various colours.

भारद्वाजद्विज—(1) Skylarks ; (2) the Brâhmaṇa Dronâcharya, the military preceptor of the Kurus (the Kauravas and Pândawas). पुंनाग—(1) A kind of tree ; (2) distinguished warriors, eminent heroes. शिलीमुख—(1) Bees ; (2) arrows. प्रलम्बबालपल्लव—(1) The stooping sprouts of the Bála plants ; (2) the tuft of hair at the end of the long tail. अप्रमत्त—Vigilant, watchful. पर्यन्ताव०—(1) On the skirts of which there were many bushes ; (2) having many out-posts (each garrisoned by a small army) on the borders. दंशित—Clad in armour, mailed. भ्रमरसंघातकवच-(1) Envelops of a swarm of bees ; (2) armours resembling swarms of bees or consisting of steel-rings. प्रमाणाभिमुख—

Men about to weigh gold, &c. **वानरकराकृष्ट** &c.—(1) In which the Gunja creepers or berries were touched by the apes with their fingers; (2) separate वा नरकरांगुलि &c.—वा means alternately *i. e.* the Gunjas are put in or taken out according to necessity. The Gunja berries are used as weights by jewellers.

P. 207. **शयन**—Bed-steads. **सिंहपाद०**—(1) The ground underneath which is marked by the foot-prints of lions; (2) by pedestals shaped like a lion's feet. **पञ्चतपसः**—This is a particular form of austerity described by Manu (VI. 231.) and more usually known as Panchâgnisadhana, which consists in sitting in the midst of four blazing fires situated in the four quarters with the eyes fixed on the sun considered as the fifth fire. *Cf.* Kum. V. 20; Ragh. XIII. 41. **उच्छिखशिखिमण्डल**—(1) The peacocks with their erect crests; (2) the circle of fires with their flames spreading upwards. **दीक्षित**—Those initiated into the sacrificial दीक्षा or the observance of particular rules during the performance of a sacrifice, such as sleeping on the ground, not speaking with a Śudra, sitting in a particular place, scratching the body with the point of the horn of an antelope and not with nails, &c. **कृष्णसार** &c.—(1) Against which the antelopes scratch their horns; (2) who scratch their body with the horn of an antelope. **गृहमुनिः**—Those who remain in their houses and lead an ascetic's life there (*cf.* भवनतापसैः above), or who repair to a forest with their wives and children according to the precept of Manu quoted in the com. **जटालवालकमण्डलधरैः**—(1) Surrounded (at the roots) with basins and fibres; (2) having about them a company of sons (बालक) wearing matted hair (जटाल).

दृष्टिहारिभिः—(1) Attractive; (2) depriving the eyes of the power of seeing things in their proper shape; produce illusions. **चन्द्रप्रभनाम्नः**—qualifies कैलासपादस्य (a hill at the foot of the Kailâsa mountain). **धवलयतः**—also qualifies कैलासपादस्य. **भूतलभागसंनिविष्ट**—Situated on the level ground at the foot of the-hill Chandraprabha. **सिद्धायतन**—Lit. place of the Siddhas (semi-divine beings) or the place for attaining *Siddhi*. **तच्च** &c.--तदायतनं प्रविश्य भगवन्तं त्र्यम्बकमद्राक्षीत् is the chief sentence. **बलादिव** &c.—He was covered with the pollen of the Ketaka flowers. But the poet fancies that he was obliged to observe the vow of smearing the body with holy ashes as a preparation for going into the presence of Śiva. **पुण्यैरिव परिगृह्यमाणः**—Surrounded with the merit, as it were, arising from his entrance &c. (which is white). Such materialisation of things not corporeal is not unusual with Sanskrit poets. See Ragh. II. 28. **चतुःस्तम्भः** &c.—Situate under a crystal

Mandapiká (a small hall or shrine) having four pillars (at four corners). अचिरोद्धृतैः—Fresh plucked. This and the other instrumental adjectives qualify मन्दाकिनीपुण्डरीकैः. दलशिखर—the tips of the petals. ऊर्ध्वविपाटित—Broken or split from above. This is put in to bear out the comparison with a lotus. A lotus has petals spreading upwards and converging towards its stem. The moon cut up from the top would look exactly like a lotus. निज—*i. e.* of Śiva. अट्टहास—loud laugh which is represented as white by Sans. poets. पाञ्चजन्य—The conch of Vishnu, which is said to be extremely white. क्षीरोद &c.—Resembling as it were the heart (the very essence) of the milky ocean. The heart also is supposed to have the form of a lotus and is often spoken of as such (*cf.* हृत्पुण्डरीक, हृदयकमल).

P. 208. विभ्रम—The grace or delusion of. The lotuses were so arranged as to appear like a crown of pearls. अमल &c.—Whose *linga* was formed of pure crystal. गुरु—The ruler or the controller of. चतुर्मुखम्—Having four faces facing the four directions. See com.

तस्य च &c.—The construction is तस्य दक्षिणां मूर्तिमाश्रित्य चाभिमुखीमासीनां... कन्यकां ददर्श. (p. 215.). All the interval is filled up by accusative epithets qualifying कन्यकाम्. ब्रह्मासन—A particular posture suited to profound meditation; see p. 212. com. ०प्लावकेन—flooding all directions. प्रलयविप्लुत—Rising furious (lit. flooded) at the time of the final destruction. देहप्रभावितान-A stream of the lustre or brilliance of her body. दन्तमय-As if made of or full of ivory. The intense white lustre of her body covered the whole region with its mountains and forests. अन्यथा-In a different *i. e.* special or peculiar way. This shows that her colour was so superbly white that it lent a distinct whiteness to mount Kailása even. अन्तः—Connect this with प्रविष्टेन. Her whiteness was so great that it entered the body of the beholder through the passage of the eye and made his mind white, *i e.* pure.

चीनांशुक—A bright silk garment. Silken cloth of fine texture and bright colour was imported into India from very early times. तिरस्कृताम्—Screened by. अपरिस्फुट &c.—The meaning is that she was covered with such white brilliance as did not allow her limbs to be closely seen. द्रव्यात्मक—Consisting of substances.

P. 209. दक्षाध्वर &c.—Now the poet compares, by a variety of similes or rather Utprekshâs, the damsel to such things of known whiteness as may be conceived to be present there. She appeared like the sacrificial rite of Daksha &c. If this be taken as an Upamâ the meaning will be-Who worshipped Siva for fear of her hair being seized by insolent bands of men like the sacrificial rite of Daksha resorting to

Śiva in flesh and blood for fear of being seized by the hair by the haughty *ganas* (followers of Siva). The story of the destruction of Daksha's sacrifice by Sîva is well-known. **मदनदेहनिमित्तम्**—For the restoration of the body of Madana (Rati's husband). If taken with महा०–that she should not be troubled by Madana (or according to some, for the sake of her loved Pundrika; see, however, com.).

सहवास—(1) Because before the churning of the ocean they had lived together. **स्वर्भानु**—Ráhu. **गजाजिन** &c.—Come, to the wish of Śîva, as soon as he desired to cover himself with an elephant's skin. This उत्प्रेक्षा is very fanciful. **रुद्रोद्धूलनधूलि**—The ashes with which Śîva besmears his body. **आविर्भूतां**—Manifested i.e. appearing in a visible form. **हरकण्ठान्धकार** &c.—Come to make an effort to drive away the darkness about the neck of S'îva. Śîva drank the Halâhala produced at the churning of the ocean and so his neck turned black.

P. 210. **आयतन०**—Who was, as it were, the abundance of flowers on the trees about the temple itself intent on offering worship to S'iva. **तपःसिद्धि**—The perfection of the penance. **प्रजापति**—The ten sons of Brahmâ and the first progenitors of the human race. See Manu. I. 34. **सप्तलोकभ्रमण**—For the seven worlds, see com. **त्रयी**—The three Vedas. Here it means the order of religious law, as established by the त्रयी personified as a deity. **कलियुग०**—See *supra* p. 77. **०वनवासाम्**—As a sort of penance to have the order reestablished. **बीजकला**—The subtle germ of. The maiden, on account of her peculiar sanctity, is represented as the germ of righteousness and virtue which is to take root and expand in the Krita age. **अमरगजवीथी**—A row of the heavenly elephants. The word वीथी is added to गज that it should correspond in gen. with कन्यका and should compare well with her wide spreading white lustre. **अभ्रगङ्गा** &c.—Fallen down as they rushed headlong to the celestial Ganges (to enjoy a bath). **क्षोभ**—violent shock caused by the uprooting of the mountain by Râvana. **श्वेतद्वीप**—one of the 18 minor divisions of the known world. It is described as lying to the north of the milky ocean; *cf.* क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपो महाप्रभः । Mahâb. S'ân. 338. **उदीक्षमाणा**—Waiting for. The Kâśa is described as bearing flowers in autumn. *Cf.* विकसत्काशचामरः (शरदृतुः); Ragh IV. 17. काशांशुका विकचपद्ममनोज्ञवक्त्रा प्राप्ता शरन्नववधूरिवरूपरम्या ॥ Ṛt. III 1. also 26. **मुसलायुध**—Balabhadra. **मधुमदविघूर्णन**—Rolling under intoxication. **कृतसंविभागा**—With whom the swans had divided (to whom they had given portions of) their whiteness. See note on स्थैर्येणाचलानां संविभागमिव कुर्वाणम् p 76. **उत्कीर्णा**—Carved out of. **आकृष्टां**—Formed of. **दन्तदलैः**—Pieces of ivory. **इन्दुकरकूर्चक**—A brush formed of the rays of the moon. वर्णसुधा—A white paint. आच्छुरितां-Painted all round. निर्घृष्टां—rubbed, burnished. उल्लासिताम—Brightened by. इयत्ता—The farthest limit or the *ne plus ultra* of. उद्धृत्य—havingtaken or separated them from. See com. The rays of the morning sun are takenthat they should compare well with the tawny bright colour of her matted hair. उन्मिषत्—Flashing forth. अचिरस्नान, &c.—Which had, as it were, attaching to them, particles of the holy ashes on the feet of S'iva while in the act of bowing to them owing to there being a few drops of water clinging to them on account of the ablution she had just performed.

P. 211. उद्भासित—illumined, beautified. प्रणामलग्न—Sticking (to them) in her act of (saluting S'iva). नामाङ्कम्—With the name (of S'iva) inscribed on them. ईश्वरचरणद्वय—S'iva's feet (made of jewels). ललाटपट्टिका—Her broad forehead. This epithet explains why she looked like the skirt of the mountain Himálaya (शैलराजमेखला). अतुलभक्तिप्रसाधितया-Full of (lit. adorned with) incomparable devotion. लक्षीकृतलिङ्गा—Which was fixed or rivetted upon the *linga*, as if with a series of lotuses strung together. Her eye was large and its white portion prominent. It, therefore, looked like a lotus and the continued gaze like a garland of lotuses. This idea is common enough with Sans. poets; *cf.* अविरलमिव दाम्ना पौण्डरीकेण नद्धः । Mâl. Mad. III. 16. संभावयन्ती-Honouring, worshipping. अतिशुचिभिः—Extremely pure; qualifies दशनांशुभिः. स्वरैः—The seven notes of the musical scale or gamut. See p. 26. notes. वेदार्थः—The subjects propounded by the Vedas. सप्तर्षिभिः &c.—This implies that the damsel was purer than even the seven saints. For the names see p. 50. तारकारूपेण—As the pearls forming the rosary were many and the Rishis only seven the poet says that the sages assumed the form of stars and came there आमलकीफल—The fruit of the Emblic Myrobalan. अक्षवलय—Properly a rosary of *Aksha* seeds; here it means a necklace of pearls used as such. On account of the lustre of the pearls spreading round her neck she looked like the पौर्णमासिनिशा with the full moon surrounded with a halo. अधोमुख०—resembling in shape, *i. e.* round like a skull on the head of Śiva with its face turned down. *i. e.* its convex surface appearing to view. मोक्षद्वारकलश—An auspicious round pot placed near the door of Moksha. श्वेतगङ्गा—Her white form looked like the bed of the white Gangâ, her twin breasts looking like a couple of swans. चामररुचिराकृतिना—Graceful in appearance like a chauri. कृतोत्तरीय०—Who had worn for an upper garment the bark &c.

P. 212. ब्रह्मसूत्र—The sacred thread she wore as an ascetic. आप्रपदीन—Reaching to the feet. ०उत्तानचरणतल &c.—Who wore for an under garment a silk cloth, which was tinged with the reddish lustre of the soles of the feet turned up in the posture of meditation. **स्वकालोपसर्पिणा**—(1) Which came to her at its proper time; (2) who comes at the proper time. **निर्विकारविनीतेन**—(1) So tamed as to work no changes in her; what is meant is that she seemed to be quite free from those passions and emotions which youth generally stirs up; (2) so trained as to be free from contending passions; or undisturbed by passions and modest **लावण्येन**—Here **लावण्य** has its technical meaning of a bright complexion, which is a part of beauty or *rûpa* **रुचिरलोचनेन**—(1) In which the eyes were beautiful; (2) having beautiful eyes. **चापल**—Rash actions; (2) active motion, pranks. The next clause is उत्संगगतां दन्तमयीं वीणां दक्षिणकरेणास्फालयन्तीं, the instrumental epithets qualify दक्षिणकरेण. **सूक्ष्मशङ्ख** &c.—The fingers of which were covered over with rings made of or set with small pieces of conch-shells.

त्रिपुण्ड्रक—A trident shaped mark of ashes made on the forehead. **प्रकोष्ठ**—The fore-arm (the part between the wrist and the elbow). **नखमयूख॰**—On account of its bristling with the rays shooting from the nails. **दन्तकोण**—A small instrument of a triangular shape made of ivory; or a bow with an ivory staff for playing upon musical instruments. **गन्धर्वविद्या**—The science of music. **लग्नाभिः**—fallen into **प्रतिमा**—Reflections. On account of her image being reflected into the jewel pillars of the Mandapikâ she appeared to be surrounded, as it were, by companions worthy of herself. **स्नपन**—Bathing; washing.

P. 213. **हारलेखा**—The string of a necklace. **प्राप्तकण्ठयोगया**—कण्ठ (1) (by the song which proceeded from.) the vocal apparatus; (2) the neck. Here and in what follows the similiarity is merely in words It is a *S'abdachitra*.

ध्रुव—(1) The introductory portion of a song which is repeated as a chorus at stated intervals; (2) the polar star round which other stars are supposed to move. *Cf.* Bh. Nit. quoted in the com. **रक्तमुखवर्णया**—(1) Commencing in impassioned accents; (2) red in the face. **घूर्णित** &c.—Varying the *Mandra* (low-pitched) and *T'ara* (high-pitched) notes; (2) with the dull pupil rolling about. **ताल**—(1) The marking of the musical intervals; (2) the clapping of hands. **मीमांसा**-Inquiry into the nature of God and the proper means of obtaining *moksha* or eternal bliss by means of actions (कर्म). Here the *Púrvamîmamsa* of Jaimini is meant. **भावना**—(1) Sentiments, feelings; particular modes of singing (Bhânu). (2) faith in the precepts. **विरूपाक्ष**—The god Śiva so called because he has an odd number of eyes; see, however, com. उपवीणयन्तीं—वीणया उपगायन्तीं; singing in praise of Śiva to the accompanying music of the lute. उपवीणय्—a den. from वीणा with उप, formed by Pán. III. 1. 25; see com. अतिमधुर &c.—indicates the power of her enchanting melody which not only attracted the deer but also such ferocious animals as the Śarabha and the lion. शरभ—a fabulous animal having eight legs and able to kill lions. ध्यानमिवाभ्यस्यद्भिः—So completely were they absorbed in the melody of the song that they seemed to be practising meditation as it were. आकर्ण्यमानगीतानुविद्ध०—The music of whose lute, entirely blended or in complete harmony with her strain was listened to. दीक्षित—One initiated for a sacrifice. अप्राकृता—(1) Not ordinary, celestial; (2) not that spoken by vulgar men, *i. e.* free from all faults; grammatically pure or refined *i. e.*, Sanskrit. शलाका—The pointed steel-portion of an arrow. तेजोमयी—(1) Full of lustre; of bright complexion; (2) made of fire. विगततृष्णा—(1) Free from all worldly desires; (2) free from thirst. अनुपजातरागा—(1) In whom attachment to worldly pleasures was not produced; on whom passion had no power; (2) not having redness. अमथित—Not taken out by churning. अन्तःप्रसन्न—(1) Tranquil or pleased in the mind (and not disturbed by conflicting thoughts); (2) undisturbed, not muddled; or अन्तः प्रकर्षेण सन्नां lying closely at the bottom (as all the gems were in). असमस्तपद०—A style of composition in which no big or perplexing compounds are used (such as the Vaidarbhi); see com. अद्वन्द्वा—(1) Not affected by pairs of such opposite qualities as heat and cold, pain and pleasure, &c.; (2) not having the *dwandva* (and other compounds). बौद्धबुद्धि—बुद्धि—Cognition, or perception. The doctrine of the Baudhas (especially of the two sects, known as the Mâdhyamikas and Yogâchâras who are idealists) that every thing is momentary (सर्वं क्षणिकम्.). निरालम्बना—(1) Without support, forlorn; (2) having no substratum or basis; without corresponding entities. The Bauddhas do not admit a permanent enjoying soul They (the Yogâcháras especially) recognise only self subsistent cognition. See p. 25 Sarvadas. S. by Cowell and Gough. The position of the Buddhas is reduced to this absurdity—When we cognise an object our cognition must have some basis (आलम्बन some existing object). Now for perception an object must exist at least for two moments—the moment when it was produced and the moment when it was cognised But according to the Buddhists an object vanishes as soon as it comes into existence; and yet our experience shows that we have cognitions; and these, therefore, must be regarded to be effected without corresponding entities, according to the Baudhistic doctrine. See com. and *supra.* note on. बौद्धेनेव &c. p. 88. These sects recognise nothing beyond intelligence. See com.

प्राप्तज्योतिःप्रवेशा—(1) Who had obtained an insight into the *Brahmavaidyâ* or identity of herself with the Supreme spirit; (2) ज्योतिःप्रवेशः-entrance into fire, as an ordeal, in proof of her chastity.

P. 214. **वशीकृताक्षहृदया**—(1) Who had controlled her mind and senses; (2) who had mastered the secret of managing dice **जडभूतदेहा**—(1) Living upon water (and not such luxuries as milk, &c.); (2) whose mass is formed of liquid. The student will see that this is in accord with modern geogony. According to geological investigations the earth is formed of an intesely hot liquid surrounded by a crust of solid matter. **हिमसमय** &c.—The aspect of the sky at day-break in winter. **परिपीत** &c —(1) Who had drunk in the heat of the sun (as a kind of penance); (2) in which the rays of the sun are obscured (by the mist.) **यतिगणोचितमात्रा**—(1) who had with her property (clothing and other materials) fit for an ascetic; (2) the pause or cæsura and syllabic instants forming a *gana* (consisting of four *matras*); or mâtrâs suitable to the cæsura and gaṇas. **अचलावस्थाना**—(1) Living in the mountain; (2) remaining fixed or motionless in one place; this meaning may also do in the first case, it thus being an instance of अभङ्गश्लेष. **तनुच्छाया**—who covered the ground with the lustre of her body. **निर्ममा**—To whom nothing was hers; *i. e.* who was free from attachment. **निरहंकारा**-Free from egotism. **अपरिज्ञाय** &c.—Whose age could not be exactly known. **अष्टादशवर्षदेशीयाम्**—About eighteen years old. (She was, however, more than thirty four years old as will be clear from the future story). The term देशीय is added like कल्प or देश्य in the sense of 'a little less than'; see com. **प्रतिपन्नपाशुपतव्रता**—Who had taken to the vow (*i. e.* life) of a devotee of Śiva. **निश्चलनिबद्धलक्ष्येण**-Which was firmly rivetted on its object. **निरूपयामास**-Closely eyed her; the root रूप् with नि means to mark attentively, observe carefully. **रूपसंपदा**—The richness of her exquisite beauty. **असमर्थित** &c.—Occurring (lit. without being expected) unexpectedly or suddenly. **वृत्तान्तान्तराणि**—The various incidents or vicissitudes of life. **दिव्यजन०**—fit to be frequented by celestial persons. **उपस्पृष्ट**—Used or enjoyed; उपस्पृश् means to bathe in &c., *cf.* स्नानमुपस्पृशन्ती further on; उपस्पृशन् Ragh. XVIII. 31. **उपसृष्ट**—*V. l.* come in contact with; used. **आकृतिरेव** &c.—Her very form leads one to infer &c.

P. 215. **गान्धर्व०**—The peculiar notes of music. **दर्शनपथ**—The range of sight or vision; does not vanish from my sight. **अवकाश**—Room for, abode of. प्रशान्त &c.—She is compared to Kumudinî as she was connected with the moon by family. प्रदक्षिणीकृत्य—having gone round S'iva keeping him to the right. तपःप्रभाव०—bold on account of the power of self-reliance, caused by her austerities. समाश्वासयन्ती—Cheering, encouraging him. उपपादयन्ती—Conferring. समर्थयामास—deliberated, thought कृतं पदम्—Lit. has set its foot in, has arisen; curiosity has entered my heart with the desire of asking a question; or the desire to ask a question has entered my heart through curiosity यथा—Since, inasmuch as. अभिजाता प्रतिपत्तिः—A noble (such as characterises high-born persons) behaviour, course of conduct towards. कृतमतिः—In this state of mind; lit. who had entertained this thought. अन्धकारित—Darkened; shaded.

P. 216. पर्यन्त—borders, environs. अतिदूरपातिनाम्—Falling to a great depth. प्रतिघातो०—foaming as they were tossed up after dashing against प्रस्रवणैः—Cataracts, water-falls. तुषार—Snow. आबध्यमान &c.—About which a fog or mist was generated by cataracts which were broken up by points of edged stones, which were sending forth their sounds by means of the showers of the cool drops of the snow that was being shattered. द्वारावलम्बित०—As if it had, hanging at its entrace, a number of chauries in motion (constantly waved). मणिकमण्डलु—A round crystal or jewel-water pot. मण्डल—a circle i. e. a number of. योगपट्टिका—A piece of garment either made of a tiger's or a deer's skin or of cotton, worn over the back and knees by ascetics during abstract meditation. विशासिका—A kind of loop or swing for hanging things in, made of ropes (or an iron rod). नालिकेरी &c.—उपानद्युग a pair of clean (washed) sandals or slippers made of the fibres of cocoanut, &c. अवशीर्ण &c.—in a part of which lay a bed of barks rendered gray by the ashes dropped down from her body (as she moved on it). टङ्क—A chisel. शङ्खमयेन—Made of a conch-shell. भस्मालाबुका—A gourd-vessel for holding the holy ashes. अर्घसलिल—Water for reception. अर्घ is the technical term for a respectful offering made to a god or to a respectable guest &c., and generally consists of water, flowers, the *du'rva'* grass &c. *Cf.* कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै &c. Meg. I. 4. अलमतियन्त्रणया—Pray, do not trouble (lit. constrain) yourself so much. अघमर्षणमिव—See note on the word at p. 68 and com. अनुबध्यमानः—Pressed, importuned.

P. 217. समतिसृजन्तः—Respectfully offering. आत्मानुग्रहम्—Their readiness to serve her; or their conferring upon themselves a favour (by being useful) to her. *Cf.* for a similar description Śak. IV. 5. Bhatti. III. 42. उपस्पृश्य—Having sipped water. This is a religious act which every man of the first three classes ought to do before and after taking his food. ‘भुक्त्वा चोपस्पृशेत्सम्यक् Manu. II. 52. कृत आहारेषु प्रणयः—She partook of the eatables. प्रणय—means a favour; she conferred a favour as it were on those fruits &c. which she ate. विस्रब्ध—fearlessly. निभृत—noiselessly. ०प्रोत्साहितेन—Encouraged by. लघिमा—Levity natural to humanity. आकुलतया०—powerfully seized or pressed by. अधीरप्रकृतेः—Of one who is light-hearted; not grave by nature. उपचारपरिग्रहः—Receiving polite attention from, accepting homage from, (which she had done from him). प्रणयमारोपयति—Begets affection or friendship. नातिखेदकरमिव—If it will not much pain you. कुसुमसुकुमारे—Delicate *i. e.* attractive like blooming flowers. *Cf.* Sâk I. कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम्।

P. 218. क्वेदं &c.—Your young age; your charming form; your surpassing loveliness; and this your control over your senses! How reconcile these? Or, how great the disparity between these? क-क when thus used in co-ordinate sentences express great disparity or incongruity. *Cf* क रुजा हृदयप्रमाथिनी क च ते विश्वसनीयमायुधम्। Mal. III. 2. क वयं क परोक्षमन्मथो &c Śak. II. 18; निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवाः क भूपतीनां चरितं क जन्तवः। Kir. I. 6; see also Ragh. I. 2. ०सम्बाधानि—Thronged or crowded over with. तैः &c.—composed of those very fine elements (out of which the bodies of all other creatures are fashioned). स्थूलस्थूलैः—Exceedingly big. प्रसादं—There is a pun on the word प्रसाद which means sinlessness, or purity, when applied to the senses and whiteness when applied to tears. लोचनविषयं—Belonging to the eyes. ०स्खलितः—Rolling down. ०तरलपातैः—Falling as tremulously as &c. अनुबद्ध०—The drops of which fell in a continuous line. जर्जरित—Broken. अहो दुर्निवारता &c.—Oh! how unavoidable are the attacks or befallings of calamities! अनभिभवनीया—Not to be assailed or attacked by miseries. आत्मीयां कुर्वन्ति—Bring under their power or sway. सर्वथा &c.—After all it is not that afflictions do not overtake one who has a body (however great he may be), *i. e.* an embodied being must suffer all that flesh is heir to. द्वन्द्वानाम् Pairs of opposite conditions or qualities, such as happiness, and misery, heat and cold &c. न ह्यल्पीयसा—*i. e.* the cause must be equally great. क्षेत्रीक्रियन्ते—are made their own or brought under subjection. क्षुद्रनिर्घात—Blow from a slight gust of wind.

P. 219. तदनुरोधात Out of regard for him. अविच्छिन्न—Although the continuous stream of her tears flowed uninterruptedly. किंचित्कषायि—The interior of which was reddened a little. कल्याणाभिनिवेशिनः—One who is always intent on doing good things, one well-intentioned. अप्सरसः—These are a class of subordinate deities residing in heaven. They are sometimes regarded as the wives of the Gandharvas though they are more generally considered as heavenly courtesans who share in the merry life of Indra's paradise. They are endowed with superhuman power such as that of changing their form, flying through the air without being seen, &c. They are said to have sprung from the ocean at the time of churning. Bâna's mention of the 14 families of Apsarases does not seem to be countenanced by the Purânas. Probably he had some authority for his statement. दक्ष—One of the ten sons of Brahmá अतिप्रभूतानाम्—Daksha is variously stated to have had sixty, fifty, forty-four and sometimes even a less number of daughters. Of these 27 became the wives of the moon and thirteen (or according to some seventeen and according to others eight) married कश्यप and became by him the mothers of gods, demons, men and animals. अधिको गुणैः—Surpassing or excelling others in personal merits. लालित--Caressed. उपबृंहित--Augmented, increased. As Indra called him his friend naturally his might increased. मेचकित--Rendered darkish-blue by the collections of the rays of his long (lit. creeper-like) sword.

P. 220. भारतवर्ष—India. वर्ष—A continent. According to Pauranic geography the earth was divided into seven Dwîpas (continents) *viz.* जम्बु, प्लक्ष, शाल्मल, कुश, क्रौञ्च, शाक, and पुष्कर. Each of these Dwîpas was divided into nine *Varshas* or continents, had its mountains and a sea surrounding it. The divisions of Jambudwîpa were कुरु, हिरण्मय, रम्यक, इलावृत, हरि, केतुमाल, भद्राश्व, किन्नर and भारत. ॰वर्षादुत्तरेण—ought to be भारतवर्षं or -स्य उत्तरेण by 'एनपा द्वितीया' Pân. II. 3. 31. (*i. e.* words ending in एन and expressive of directions govern the Gen or Acc). Perhaps the poet had in his mind उत्तराहि; or we should read स्योत्तरेण. किंपुरुषवर्षे—This is the same as किन्नरवर्ष. वर्षपर्वत—One of the mountain chains supposed to separate the *varshas* or the divisions of the earth from one another. These are seven in number:—हिमवान्हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च। चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः ॥ उपरचितः—formed, established. सोदर्य—a brother; see com. रजनिकर॰—Who was fashioned with the entire beauty of the whole collection of the digits of the moon flowing down following the course of the water of the moon's rays. The poet fancies that all the grace of the moon's digits trickled down to the earth through the shooting rays and was concentrated in her and so she was त्रिभु॰. कन्यका प्रसूता—is somewhat difficult to understand; we can say भार्या प्रसूता; this is probably used on the anology of तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः Ragh I 12. where Malli. translates प्रसूतः by जातः (see, however, our note thereon). क्षीरसागरस्य—The sea is poetically looked upon as the husband of rivers. See Ragh. XIII. 9. The Ganges being the most prominent of these and white is specially mentioned here. प्रणयिनीमकरोत—Made his beloved, took for his wife, married. शरत्समयेन &c.—The autumnal season is described as giving a peculiar beauty to lotuses. *Cf.* शरत्पङ्कजलक्षणा Ragh. IV. 14.; also Kir. X. 24 where the poet calls the beds of lotuses the bright silk garment of autumn. विगतलक्षणा—Devoid of all auspicious signs, unlucky, cursed. शोकाय के०—born simply to suffer or cause sorrow. सुतजन्मातिरिक्तेन—Exceeding that on the occasion of a son's birth. अभिनन्दितवान्—Welcomed, greeted, solemnised. कृतयथोचित०—See p. 125 *supra.* आविदित &c —delightful or charming owing to the trouble caused by love or sorrow being not known (*i. e.* in which one is not able either to feel the effects of love or the sting of affliction).

P. 221. क्रमेण &c.—*Cf.* सखा रतीशस्य ऋतुर्यथा वनं वपुस्तथालिङ्गदथास्य यौवनम्॥ Nal. I. 19. वसन्त इव &c.—an instance of a string of Upamás. नवयौवनेन पदं--Budding youth set foot in my body, *i. e.* came to me; I attained youth.

Now the poet proceeds to describe the vernal season. The principal sentence is अथ &c.; see com. अकठोर &c.--In which longings were produced in lovers. The fresh mango blossoms are said to have a maddening effect on amorous persons, so much so that they are regarded as one of the five shafts of Cupid. See com. *Cf.* Ragh. IX. 29. quoted in the com. कोमल &c.—Made to wave by the advent of the gentle breezes. It was customary to celebrate festivities in honour of Madana, flags bearing representations of fishes being raised, when the spring set in. मदकलित—Intoxicated; lit. in the power of मद् or flush. पुलकित—lit. horripilated; hence 'in which the Bakula trees put forth buds. Sans. poets have some fanciful notions about the flowers of certain trees; thus the *Bakula* tree puts forth flowers when sprinkled with mouthfuls of liquor by intoxicated ladies, the *As'oka* blossoms when kicked by them, &c.; see com. कालेयक &c.—In which the buds of jasmine (or of black aloe-wood) are blackened by the stain in the shape of &c. सुभग—Charming attractive. धूलिवालुका०—In which the surface of the earth is whitened by the sandy bank in the form of the thick pollen of flowers. मधुमद &c.—in which swings in the form of creepers are moved to and fro by bees mocked (awkwardly influenced) by the intoxication of honey. उत्फुल्ल &c.—In which the appearance of a very cloudy day is produced by the drops of honey (in the cups of flowers) tossed up by intoxicated cuckoos hiding in the *Lav.* creepers budding into leaf.

P. 221. प्रोषित &c.—When the roads are wet with the blood from the hearts of travellers that are broken owing to their fear at the twanging of the bow drawn by the god of love who was delighted at the (offerings) oblations of the lives of women whose husbands are gone on a journey. अविरत &c.—In which all the regions are deafened by the hissing of the feathers of the incessantly falling arrows of Cupid. Bhânu. takes this in a different sense, for which see com. मदनराग—The emotions of love. अभिसारिका—is a woman who being solely in the power of love sets aside all feeling of shame and fear and repairs to the house of her lover or makes him seek her own lodge. उद्वेल—Overflowing the shores; hence excessive. प्लावित—Inundated. सभृङ्गि०—Bhṛngi and Riti are the names of two attendants of Śiva. कृशपदमण्डला०—inferred from the faint foot-prints impressed (lit. sunk into) on. कुसुमोपहार—Bunches of flowers. अयं लतामण्डपः &c.—Here is a bower of creepers; delightful or charming on account of its collection (or offerings) of flowers which are constrained owing to their filaments at the centre bending under the weight of bees. The poet here describes the various spots to which Mahâsvetâ was attracted in her ramble through the beautiful region. नाल—A hollow stalk. उन्मद—Impassioned or intoxicated. कलकल—The clamorous notes of. तल—The ground at its root. चन्दन०—An avenue of sandal-wood trees.

P. 222. विकच &c.—Charming or attractive on account of the singing of sylvan deities indicated by &c.—Poets are fond of describing the Dryads as singing merrily in arbours; see Ragh. II. 12. बहल &c.—Engaging on account of the line of foot-prints of the royal swans impressed on the thick mass of pollen. अभिभूत—Overpowered. विसर्पन्तम्—Spreading in all directions. अतिमधुर०—Owing to its extreme sweetness. अहमहमिकया—In great emulation or competition. उपारूढ०—In whom curiosity was produced.. कौतुकतरला०—It is not good to take this separately as an adj. qualifying अहं as that idea is already expressed by उपारूढकु० above. Besides there is nothing to account for अभ्यधिकझंकार. I having gone a few steps which drew after them the swans of the lake by the ginging of the jewelled anklets resounding more than before owing to their (my steps) falling unevenly through curiosity.

हर &c.—All the epithets in the acc. qualify मुनिकुमारम्. विधुर—Afflicted or distressed with his grief for. वसन्तमिव—he being the friend of Kâma. See Kum. III. 21, IV. 27. प्रचलतडिल्लता &c.—As if placed in a cage of the streaks of flashing lightning. उन्मिषन्त्या

&c.—who rendered tawny the forest by the brilliance of his form yellow like lamp-light and flashing forth, growing in intensity (every moment). कपिलीकृत &c.—This explains why the region looked like a Pratisara (a cord or ribon worn round the wrist or neck as an amulet) dyed with liquid Rochanâ.

P. 223. सरस्वती &c.—The youthful hermit had made on his head a broad mark with ashes. The poet imagines that this was not a mark of ashes but of sandal made to cool the fever caused by his excessive longing for *Saraswatî* (as an ordinary lover does when separated from his love). Bhânu. explains this differently; for which see com. बाल—Newly formed. अनेकशाप &c.—The twisting of the eye-brows differently on different occasions of cursing. भवनतोरणेन—looking like arches of the outer-gate of the house of the knittings of the eyebrows. अत्यायततया—*i. e.* of the eyes. संविभाग—A share of ; to whom a share of the beauty of their eyes was given by all the deer (*i. e.*) his eyes were more beautiful than those of the deer. उत्तुङ्ग०—With a long and prominent nose (projecting straight like a bamboo). अग्रास०—There is a pun on the word राग. It means the passion of youth and also redness. The passion of youth wanted to take possession of his heart but he allowed no scope to it. So Râga not finding entrance into his heart did its best to redden his lower lip. सर्वात्मना—*Cf.* the English expression 'with all his soul.' अधररुचकं—His beautiful lower lip ; see p. 122. ०विलास—Grace or beauty of being surrounded by a ring of a row of bees. सनाल०—resembling in shape a Bakula fruit with its stalk. कलयन्तम्—Holding. ०संगमावर्त-The whirl-pool formed by the confluence &c. नाभिमुद्रा—A circular deep (lit. ring-like) navel. अन्तर्ज्ञान—Knowledge of the internal principle or the soul, knowledge of Brahma. अपयानपदवी—the track of the flight of. अञ्जन &c.–dark like a streak of the particles of black pigment. परिवेष—The halo round the sun.

P. 224. अभ्रगङ्गा—The heavenly Ganges. उपपादित &c.—The purpose of a garment in whose case was served. यौवनमिव—As youth is the best part of a man's life so Dharma was in full vigour in him. संकेतस्थान—A rendezvous, an appointed place of meeting; *i. e.* he had mastered all the Vedas. साषाढम्—(1) Having the sacred staff made of *Palâs'a*. See notes to p. 42. हिमस०—A winter-forest. कुसुम ०गौरं—Fair-(1) like (2) with-the blossom of *Pri.* just opened. &c.—(1) With his face decked with the mark of ashes white like a flower ; (2) with its beginning beautiful with the exhuberance of the Tilakas white with flowers. सवयसा—Of the same age; his equal in age. कर्णावतंसीकृताम्—Placed on his ear as an ornament, *i e.*, worn as an ear-ornament. This and the other accusatives qualify कुसुममञ्जरीं. वनश्री—The beauty of the forest (personified). ०आगमनार्थ०—In honour of the coming of. मधुमा०—To be offered by; for लाजाञ्जलि see *supra* notes, p. 140. ध्वजचिह्नचामर–The bushy tail of a *Cha'mara*, the mark on the flag of. अभिसारिका—here a woman who makes her lover seek her house;-which made the bees, its lovers, seek it *i.e.* which was fallowed by. कृत्तिका०—which resembled the cluster of the constellation of the Pleiades. ननु—Surely, certainly. अहो...नोपकरण०–Oh the inexhaustibleness of the treasure of the materials of the Creator for fashioning perfect beauty. त्रिभुवनाद्भुत—Who possesses transcendental beauty in the three worlds; or whose richness of beauty is most wonderful in the three worlds.

P. 225. तदाकारातिरिक्त०—Whose perfection of beauty surpasses that of his (Kâma's) form. मुनिमायामयः—Appearing in the disguise of a hermit. मन्ये च &c-—I think the Creator simply practised to gain skill for producing the form. For perfect beauty is not produced without previous practice (all at once.) कलावतः—Of the moon. सुषुम्ण०—also written–म्न, म्ना, म्णा, is one of the seven principal rays of the sun supposed to supply light to the moon. Accordieg to Vis. P. this ray replenishes the waned moon; see com. Bána, however, speaks of it here as the cause of the moon's waning. ताः खलु &c.—Mahâ. says—those Kalâs of the moon must be really entering the body of the youth, else how to account for his exquisite loveliness in spite of his practice of penance which destroys beauty and is beset with hardships. अविचारित &c.—Who never takes into consideration the merits or demerits that characterise one; who never pauses to see what particular merits or demerits one possesses. परवशां—helpless, enslaved. उच्छ्वसितैः &c.—Along with her breathings her eyes seemed to forget to wink; *i. e.*, she fastened her look on him breathlessly and with steadfast eyes. जिह्मित—A little contracted. सारोदरेण—The interior of which was variegated. तन्मयतां गन्तुं—To be one with or identified with him. अकुल &c.—Unworthy of a high born maiden. अप्रभवन्ती करणा०—Having no mastery over the senses; (करणs–so called because they are the means of communication of the soul with the external world).

P. 226. निष्पन्द &c.—With all my limbs motionless, as if I was palsied (स्तम्भिता). अवष्टम्भ—is a state of complete inactivity It is one of the eight *Sa'tvika bha'vas*; see com. सत्त्व—As defined by the commentator of the Daśarupaka, means 'that extreme readiness of the mind with which it yields to any emotion—a feeling of joy or sorrow as arising from another, while भाव is the complete pervasion of the heart by any feeling, whether of pleasure or pain, arising from the object under sight. अकथित &c.—Mahâ. is now expressing the nature of the emotion she then felt rising within her :—'It was a feeling the manner of the working of which one is taught without being previously instructed in it, which is incapable of being described, and which can be known only by being felt. The construction breaks off after केवलं न विभाव्यते &c.--It cannot be definitely known by what I was instructed, whether by the richness of his beauty, &c. पृष्ठतः—From behind. मुक्तप्रयत्नं—In a helpless condition. अनन्तर &c.—Now the poet proceeds to describe the other *Sa'tvika bha'vas*; see com. आहितसंतानाः--Escaping in a continuous line. लव–drops. गात्रयष्टिः--The thin (*i.e.*, excellent) bodily frame. रागः--When referring to the feet means 'red dye'.

P. 228. दूरीकृत &c.—व्यतिकर—contact with; who keeps aloof from all love affairs. अनुराग &c.–The fitness of a person being the object of love. प्राकृत--Ordinary, worldly. परिस्पन्दितानि—sports, actions. दुर्विनीत—ill-trained, naughty. उन्मत्ततां नीता–powerfully affected, maddened or rendered frantic by. न पुनः-यथा–But not as I, who am alone (helpless), have been now. अस्वतन्त्रतामुपैति—Falls into the power of another, becomes helpless. कालः—The time necessary to know a person or to develop acquaintance. गुणाः—personal qualities or excellence. दुर्निवारतां &c.–Make the action of love irresistible. यावदेव &c.—While I yet retain my consciousness or senses in their proper order. मदन &c –The levity on my part thus to have betrayed the evil actions of love. शापाभिज्ञां करोति–Will make me acquainted with, *i.e.*, feel, for the first time, (effects of) a curse. अदूरकोपा &c.—Sages are by nature easily excitable. इयं जातिः–This class of (Brâhmana) sages. इति कृत्वा—With this thought. तद्वदना &c.—I, with my sight directed to him not drawn off. पक्ष्ममाल–eyelashes. अदृष्टभूतल—as my mind was not with me. ईषदुल्ल०–In which the slightly opened blossom on the ear slipped off from the round cheek. आलोलालक०—in which the flowery head-ornament dangled about from the slightly dishevelled flowing hair.

P. 229. मदजननतया &c.—On account of the capacity of the vernal season to inspire love. अविनयबहुल०—Because fresh or budding youth abounds in acts of immodesty. तथा भवितव्यतया &c.—Since all these various incidents were destined to take place in those various ways. ०दौरात्म्यात्–On account of the wickedness of my ill-luck.

विहितत्वात्--Ordained by divine will, decreed by heaven. धैर्य—Stability of the mind, that power which enables the mind to retain its equilibrium in the midst of temptations. वेपथु०—Seized by tremor. कपोलतलासङ्गिनी--Which remained sticking to his broad cheeks. मद्दर्शन &c.—expanded through joy at my sight and the pupils of which were dilated. पुण्डरीक &c.-On account of the glances which he unceasingly cast at her, he made the spot composed of white lotuses as it were. अंशुसंतान-The beaming rays. विकचकुवलय०-As the rays of the eyes spread above the blue pupils were more prominent and so the quarters appeared to be filled with blue lotuses. द्विगुणीकृत—Whose passion or influence of love was doubled, who was doubly inflamed with love. अनेक &c.—Adept in giving instruction in the various sportive movements (as of the eye-brows) which bring about a union.

P. 230. विविधरसा &c.—Gracefully attractive or charming on account of their association with, *i. e.* (being full of) the various sentiments. व्यतिकरेषु-incidents, affairs. अनभ्यस्ताकृतिः—Which has not studied the pantomimic movements. अप्रविष्ट०—Whose mind is not initiated into or conversant with. मदमुकुलितेव—As if contracted through a thrill of passion. खेदालसा-Dull through weariness. खेद—is the same as श्रम, one of the thirty three *Vyabhichάribh'avas.* आनन्दभर &c.—roving with the pupil moving slowly through the heaviness caused by joy. अनिभृतभ्रूलता०—bright with the movements of the eye brows quite distinct (leaving no doubt as to his internal feelings). प्राप्तप्रसरा—Getting an opportunity. अथ कौतुकम्—If you have the curiosity, &c. अत्युदारतपाः—of mighty penance. ०तया *V. l.*—On account of his extreme greatness or magnanimity. अशेष—beautiful in all, *i. e* the most beautiful in, the three worlds. नलकूबर—The son of Kubera, renowned for his beauty which enslaved the nymph, Rambhá, to him. One day as Rambhâ, decked with heavenly ornaments, was coming to Nala., Râvana saw her and his passion being excited forcibly detained her. Nala, exceedingly angry at this, cursed him to the effect that if he should try to seize a woman against her wish his head should break into a hundred pieces. चन्द्रक—A circle formed by an oily substance falling into water resembling the eyes of a peacock's tail. खचित—studded with, full of. प्रेममद...तारेण-(eyes) which were half-closed through the influence of love and the pupils of which were agitated by the waves of the profuse tears of joy. *Cf.* above मदमुकुलितेव आनन्दभर &c.

P. 231. आस्वादयन्त्याः—Feasting upon *i. e.* gazing intently upon. जृम्भिकारम्भ &c.—Who placed her sprout-like (tender) hand on her mouth dull on account of the commencement of a yawn. This was a sign of the sensation of passion thrilling through her body. कृतार्थतासीत्-Her sensual appetite was satisfied; her desire was gratified. बालजनोचिताः—Proper for a child. प्रतिपादितव्रत--When his ceremony of investiture with the sacred thread was performed. आगृहीत-Completely mastered. व्रतविरुद्ध-Opposed to the vow of Brahmacharya. A Brahmachárî is forbidden to wear flowers on his ears as that is a sign of amour. चतुर्दशीति-Śiva is worshipped on the 14th day of the dark half of a month when a fast is observed by his devotees. *Cf.* Mâl. Mâd. p. 63. नन्दनवन—The garden of Indra. निर्गत्य—Connect this with वनदेवतया; the goddess of the Nandana garden having come out &c. ललितहस्ता०-who leaned on her delicate or graceful hand. कुसुमपल्लवग्रथिताभिः—Strung with flowers intermixed with leaves. निरन्तराच्छादित—thickly covered (lit so as to leave no space). सकल &c.-So charming that the three worlds might covet a sight of it. अलंकारः क्रियताम्-Let it be put on as an ornament. अवतंसविलास०—Obstinately longing for the graceful position of an ear-ornament. ०विलोचन—with the expression of his eyes fallen through confusion (bashfulness) caused by the words of praise of. अनादृत्य—disregarding her, not minding her request. प्रणय०—The acceptance of the token of her regard; or compliance with her request.

P. 232. कार्त्स्न्येन—Fully, in detail. रुचित, &c.—If its sweet odour has pleased you. प्रार्थनामिव—Which had, as it were, commenced the request for a union by the sweet hummings &c. स्पर्शलोभेन—Through the desire for the touch of. The hair, as if thinking that he might not touch her cheek through the respect due to a lady, stood on end to reach his hand. It will be better to read ०लाभेन as the meaning will then be simple. असंप्राप्ताम्—Before it reached. तद्भुज, &c.—enjoying as it were the pleasure of having my neck clasped firmly by his fastening arms. दर्शित &c.—Which presented the grace of a peculiar (extraordinary) pearl necklace. इत्थंभूते व्यतिकरे—When things had taken such a course with me. प्रत्यासीदति—is approaching or drawing near. लग्ना—Caught by the cluster of thorns in the shape of the horripilation &c. ०शलाकाकीलिता—Nailed down by the sharp points of. सौभाग्यगुणस्यूता—Sewed with the thread of his excellent beauty. Mark how the words मग्ना, लग्ना &c., imply greater and greater difficulty with which the eyes could be withdrawn. धैर्य०—loss of the equilibrium or steadiness of his mind. प्रकटित०—Displaying mock or sham anger. क्षुद्रजन०—Common to low men. एष मार्गः—*i. e.* yielding one's self up to passion. प्राकृतः--An ordinary person विक्लवीभवन्तम्—getting unnerved, affected or overcome with passion.

P. 233. इन्द्रियोपप्लवः—Great agitation or perturbation of the senses; or complete destruction of the power of senses. तद्—That i. e. so well-known. प्रशान्ति-Great tranquillity of the mind. निरुत्सुकता—Aversion to. अभिनिवेश-Ardent desire, perseverance in. यौवनानुशासनम्—Properly guiding or governing (the tendencies of) youth. निष्फला—Fruitless, useless, since it has failed to prevent your falling a prey to passion. निर्गुणः—Without benefit or wholesome effect. संस्कारः-Education, training. गुरूपदेशविवेक—Discrimination (power to distinguish right from wrong) resulting from the instruction received at the Guru's hands. रागाभिषङ्ग—The influence or contact of passion. प्रमाद—Carelessness, inattention to one's duty. विगतचेतनत्व—Absent-mindedness. नाम—Indeed, verily. अनार्या—A knavish girl. अन्यथा संभावयसि—Think otherwise (improperly) of me. दुर्विनीत—Impudent. अलीककोप०—Charming on account of mock or sham anger. प्रयत्न &c.—decked by the fierce knitting of the eyebrows brought about with great effort and the lower lip of which quivered through the desire of kissing. चञ्चला—A rash or foolish girl. पदास्पदमपि &c.—You should not move a single step further. मकरध्वज &c.-Which was as it were the handful of flowers to be sportively offered at the commencement of the dance of Madana. शून्यहृदय—Absent-minded.

P. 234. विरहविधुरा—Miserable or distressed by separation. प्रस्तुतालापा—Engaged in (lit. one who has commenced) conversation. अविज्ञातमदन०—Who knew nothing about love-affairs; quite ignorant of the ways in which lovers proceed. कुमारीपुरप्रासाद—The palace set apart (for maiden princesses); or कुमारीपुर might be a proper name. मणिजालगवाक्ष—A window set with a lattice-work of gems. तत्सनाथतया—Since he was there. प्रसाधिता—Decked with (he being the ornamental mark). महारत्न &c.—Containing a treasure of precious jewels. दर्शनसुभगा—Charming to look at. (The word सुभग now remains in Maràthi as सुबक). दिगन्तर—The region in that quarter. प्रष्टुम्—प्रच्छ् is one of the roots which govern two accusatives. *Cf.* Meg. कामार्ता हि &c. quoted in the com. तद्वल्लभतया—Because it was liked (and accepted) by him (whom she loved). तत्प्रीत्येव—As if through my love for him. स्मरजनितपक्षपाता—made to like (everything connected with him) by. अग्राम्यतां (अध्यारोपयन्ती)—attributting अग्राम्यता to, i. e. considering it as refined. To a princess like Mahâsvetâ bred up in luxuries and pomp the dress of an ascetic would naturally seem ugly; but now she saw through the eyes of love and thought it to be lovely. तदास्पदतया—Since it abode in him. तद्रूपसम्पदा—

Love-struck Mahâśvetâ thinks that the god of love was now truly invincible since he had such a mighty weapon at his disposal as Pundarîka's extreme loveliness. अध्यारोपयन्ती—Properly it means 'super-imposing;' hence here attributing.

P. 235. मद्विरहातुर &c.—As if it was an encircling line of (a black thread of silk used as an amulet and ensuring) protection, barring the outward passage of my life, afflicted with separation from him. प्रस्तुत &c.—As if it was holding conversation with me upon some secrets connected with him. कदम्ब०—appearing like an ear-ring of a Kad. bud.

च्चिरादिव—After a seemingly long time. आत्मनो रक्षन्दर्शनम्—Avoiding his friend's observation; lit., keeping himself out of his friend's sight. अतिनिभृतपदः—Walking with extremely noiseless steps. कुसुमित &c.—concealed by a dense row of creepers in blossoms. पृष्ठतः—qualifies उपसृत्य. श्वेतभानु—The moon. सकल &c.—The nails of whose toes are polished by being rubbed against by the points of the *S'alâkâs* (sticks of gold or jewels) in the diadems of all the Gandharvas (as they bowed down at his feet). प्रणयप्रसुप्त &c.—The tops of whose huge (lit. tree-like) arms are marked with the ornamental paintings on the cheecks of his Gan. wives gone to sleep through love. पादपीठीकृत &c.—*i. e.* Who has made the lotus-like hand of Lak. his foot-stool, *i. e.* who never allows Lakshmî to slip off from his grasp. सानुनयम्—Courteously, civilly; or in a supplicatory tone. अर्थितामिव दर्शयन्—Showing that he had a request to make. कल्याणिनी—Noble, auspicious. अविसंवादिनी—Not disagreeing with or faithless to your inner self; *i.e.* your mind must be as noble as your outward form. For the idea *cf.* न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति । Śâk. IV. अचपला—Not having the rashness of childhood. अभ्यर्थ्यमाना—if requested or solicited.

P. 236. दर्शितादरम्—Adv. Having shown respect. काहम्—Of what consequence am I, *i.e.*, how insignificant a creature am I. विश्रब्धम्—Without any misgivings or doubts. सस्नेहया—to be taken with दृष्ट्या. अभिनन्द्य—having greeted me or welcomed me as. गन्धगज &c.—Which had the fragrance of the rut of the scent-elephant; see p. 53. com. and notes. उत्तरीयवल्कल—His upper bark-garment. नखशिखर—The point of the nail of his small finger (as he had no pen with him). प्रच्छन्नम्—Secretly, without anybody's knowledge. श्रोत्रविषयेणापि &c.—Though it (the information of the maid) formed properly the province of the ear yet as it caused the hair on her body to stand erect she fancies that her whole body was affected by it.

मदनावेशमन्त्र—A spell to cause the influence of love to thrill through the whole body. दूरं &c.—मुक्तालता is the Ekâvalî which Mâhâśvetâ gave to Pundârîka instead of his rosary, an act which he regarded as an indication of her love and an encouragement to him, when he became aware of the deception. बिससितया—refers to मुक्तालता; it may also be taken with Mahâśvetâ. मानसजन्मा—(1) Love; (2) born in the lake Mânasa. दूरं नीतः—(1) Rendered intense; (2) attracted or lured far away. Translate—By thee the feeling of love in me, being powerfully attracted by the pearl-necklace white like a lotus-stalk, has been carried to a high pitch (greatly intensified) the hope of fruition being held out, just as a swan born of the Mânasa lake is lured far away by a pearl-creeper white like a lotus-stalk the direction (in which to proceed for it) being shown to him. ०भ्रांत्या—by the confusion caused by the loss of one's bearings or whereabouts. बहुलनिशा—A night of the dark half of a month. इन्द्रजालिकपिच्छिका—The bundle of peacocks' feathers which a magician uses in performing his feats and by which he is supposed to rob the eyes of their power of proper observation. अतत्त्वदर्शिन्—One who is unable to see things as they really are, *i.e.*, sees them in a wrong form or colour. ज्वरप्रलाप &c.—As of one who talks incoherently by the supervention of delirium. दुष्टनिद्रा—A sleep brought on by disordered humours. विषावि०—One affected by poison. लोकायतिकविद्या—Atheistic philosophy or the doctrines of the *Lakáyatikas* or the materialists (followers of Chárváka who accepted only प्रत्यक्षप्रमाण, denied the existence of an intelligent being as creating and governing the world and explained away the phenomenon of life as due to the inherent potentialities of matter.). अधर्मरुचिः—One who has ceased to love (or has no faith in) his religion.

P. 237. उन्मत्त—One gone crazy. दुष्टावेशक्रिया—The performance of a rite to possess one with an evil spirit or demonical influence. दोषविकारोपचयः &c.—My love malady was extremely increased. विह्वलतामगमम्—I suffered mental torment. द्वितीयदर्शनेन—Inasmuch as she (Taraliká) saw him a second time. दुर्लभदर्शनामिव—Taraliká though her constant attendant, seemed to her to be some exceptionally fortunate woman since she had obtained Pundarîka's sight a second time, and therefore one whose sight she should long for. पार्श्वावस्थितां and उपरि—These two words are used for the sake of an apparent antithesis. Though she was standing by her side (*i. e.* was her servant) yet she seemed to be standing above the whole world (seemed superior to all). अलकलताभङ्ग—Her curly flowing hair. सोपग्रहं—Supplicatingly, encouragingly. कृतरागसंविभागे—Which seemed to divide **राग** redness (when it refers to the sun and 'love' when to the heart) between itself and my heart. **लोहितायति**–turning red or crimson. Pres. p. of the denom. fr. लोहित (लोहितायति-ते). **गगनतल** &c.—Pending on the horizon. **सराग**—(1) Touched with love; here the Beauty of the day is said to be in love with the sun, affected with passion; (2) red. **कृतकमलशयनायां**—Because the lotuses were tinged with the evening light. **गैरिक**—A kind of red mineral. **गगनावतार** &c.–Desirous of enjoying rest after their descent of (journey across) the sky. **मेरुगिरि०**—This is a fabulous mountain supposed to be situated in the midst of all dwîpas and the sun and other heavenly bodies are supposed to revolve round it and; hence the day is said to enter its cave. **मुकुलित** &c.—into the cavity of the closing red lotuses of which bees had entered. रक्त has also the side-meaning of affected with love. **०निमीलितासु मधुकरावलीषु**–Since the bees had entered the interior of the lotuses the poet fancies that their hearts were full of the gloom caused by the trance caused by their separation from the sun. The closing of the petals of the Padminî is compared to the closing of eyes. *Cf.* पद्मिनी किंमु करोतु पराकी मिलिताम्बुरुहनेत्रपुटाभूत्। Vikramâ. XI. 9.

P. 238. **मासीकृत** &c.—The *chakrava'ka* bird and his female had seized one and the same (सामान्य) lotus-stalk before parting. Now the poet fancies that by doing so they exchanged their hearts (affections) previously to their separation. For the convention of the poets representing the Chakrawâka birds as being separated at night, see note on चक्रनाम्नां मिथुनानि p. 46. *Cf.* also परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती। Kum. V. 26. **स्थानस्थितोपि** &c.–For the idea *cf.* स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः। Sâk. I. 26. **तदागमनाशङ्का**—*i.e.* Pundarîka's arrival. The old **चन्द्रातपस्येव बालातपम्**—The simile is very appropriate. Kanchuki clad in white raiment looked like the softer light of the moon, while the sage Kapinjala, young and bright with his austerities, looked like the morning light of the sun. **शून्य**—Vacant, as he did not care to look at the things about him. **अन्तर्गताकूतम्**—With an object or wish suppressed within. **अनुपरताभिप्रेतं** *v. l.*—means अनुपरतमभिप्रेतं यस्य in which a desire was not absent, *i. e.*, having a desire to be expressed, or some object at heart. **उपसृज्य**—Drying them. ०पल्लव–The end or border of. **अव्यवधाना**—Not covered with any thing (as a carpet); bare ; अविद्यमानं व्यवधानं (something intercepting) यस्याः. **अव्यतिरिक्ता**—Not different from, *i. e.* we are one and the same in all matters. **अशङ्कितम्**—Fearlessly, suspecting nothing. **नाभिधेय-विषयमवतरति**—My speech itself does not find words to express (lit. does not enter the province of) what I am going to say. **अनुपशान्त**–

Whose minds are not tranquillized (free from passion) ०कलुष—Foul with. संकट—Over-filled with, over-whelmingly full of, the manifold sports of love. रागप्राय:—Mostly consisting of love-affairs.

P 239. उताहो—Indec., used here in the sense of 'or' simply. धर्मोपदेशाङ्ग—A part of religious instruction. विडम्बना—Mockery (of the term 'ascetic'). केवल &c.—One thing is true, *viz.* that the matter must be told. महाननर्थो०—A great calamity will ensue or befall. अस्ति—is used for emphasis ; 'you know or remember how he was &c.' उपजातमन्यु:—Getting angry ; or being sorry. संजातवितर्क:—This thought having struck me. विटपान्तरित०—Concealing myself behind the twigs (of creepers.) यावत्तत्र &c.—But when I did not see him there I thought to myself (आसीत् मे मनसि). मदनपरायत्तचित्त०—The function of his mind being entirely controlled by (lit. in the power of) *Madana* or Love. लब्धचेतन:—His reason having come back to him ; having got back his power of discrimination. इत्येवं विकल्पयन्—Thus surmising, raising such probabilities. अनभ्यस्त—To which I was not used before. धैर्यस्खलनविलक्ष:—Ashamed by reason of the failing of his mental strength or firmness. अनिष्ट—Something undesirable or untoward (*i.e.*, might put an end to his life). अन्वेष्टुमादरमकरवम्—I set myself earnestly about the task of finding him out. यथा यथा &c.—The more I failed to see him. सुहृत्स्नेहकातरेण मनसा—With my mind misgiving me on account of its love for my friend. See com.; *cf.* Śak. अतिस्नेह: पापशङ्की. तत्तदशोभनम्—This and that misfortune or evil. चन्दनवीथिका—The avenues of sandal-wood trees. निपुणम्—Minutely, carefully.

P. 240. निरन्तरतया—On account of its thick growth or density. मधुकरमय इव &c.—implies abundance of flowers, and the presence in large numbers of bees, cuckoos &c.—and so it was, as it were, the birth-place of Spring. —व्यापारतया—On account of the cessation of all movements of the body. योगसमाधिस्थम्—In a state of *Sama'dhi* or complete identification with the Supreme Spirit, all outward action being suspended. स्ववृत्ताच्चलितम्—Wandering from his proper conduct or sphere of duty. For this meaning of वृत्त compare वृत्ते स्थितस्याधिपते: प्रजानाम् Ragh. V. 13. The apparent contradiction is between his steadiness and his wandering away from &c. The *Virodha* is removed by taking चलित in a metaphorical sense, *viz.* 'swerving from.' The other *virodhas* to be similarly explained away. सानुरागाम्—(1) Full of redness ; (2) full of passion. हृदयनिवासि &c.—In whose heart dwelt (the image of) his beloved. कथित—(1) Giving indication of. मरणे व्यवस्थितं—(1) Stationed on death ; (2) determined to die.

अतानि:स्पन्दतया—As all his limbs were perfectly motionless the poet fancies that all his senses had entered his heart through the desire of seeing his beloved's image that was there; or had lurked there in order to avoid the unbearable torment &c. असह्यसंताप०—that had as if entirely melted away (or vanished) through fear of the unbearable heat (bodily torment). शुन्यीकृत—left or deserted by. निस्पन्दनिमीलित-०दुर्दिनम्—ceaselessly shedding a profusion of the water of tears, which flowed in many streams discharged from between the intervals of his eyelashes, from his eyes which were motionless and closed and the inside of which was disturbed or dimmed by the smoke of the fire of &c. अधरप्रभाम्—The reddish lustre of his lower lip is compared to the flame of the fire of love that was consuming his heart. Who agitated the filaments of the flowers of the adjacent creepers by his sighs that escaped, bearing with them the ruddy lustre of his lip which was as if the upward spreading flame, &c. वामकपोल &c.—As his left cheek rested on the palm of his hand (which is a sign of anxiety). विमलीकृतम्—Brightened. As the rays of his nails brightened the forehead it seemed to bear a mark of sandal upon it.

P. 241. सशेषपरिमला—Through their eagerness for the extreme fragrance of the odour (of the Pári. sprout) that had remained (attached to the ear.) मदनसंमोहनमन्त्र—The spell by which Madana infatuates the people. सनीलोत्पलमिव &c.—On account of the bees that were attracted by the remnant of the odour he seemed to wear a blue lotus or a leaf of *Tamála* about his ear. उत्कण्ठाज्वर०—under the guise of his hair standing on end owing to the fever of love-longing. कुसुमशरशल्यशकल—The detached points of the flowery arrows of Cupid. स्पर्शसुखकण्टकितां—As if bristling through the delight caused by the touch &c.—because the rays of his nails were reflected from the necklace. मुक्तावली—The student will remember that Punda took the *ekâvali* from Mahâ. under the delusion that it was his *akshamálá* and the same he was holding on his bosom. अवि-नयपताका—The banner (evidence or proclaimer) of his unrighteous conduct. मदनवशीकरणचूर्ण-The magic powder by which Madana brings persons under his power. आत्मरागमिव &c.—Which were as if transferring their राग redness (passion) to him. सुरताभिषेकसलिलैः—Water for consecrating (and fitting him) for the life of love he was going to enter upon. ०परिमलैः-The odour of which was drunk (enjoyed) by bees. चम्पक०—the buds of *Champaka* as they fell down were closely followed by the bees attracted by their perfume and so they resembled the heated ends of the arrows of Madana with the smoke in the form of bees yet curling above them. वनामोद-The fragrance of the wild flowers. निर्भर्त्स्यमानः—Being reproved as it were, as he sat idly there and did not seek his love's house notwithstanding the love-inspiring influence of the wind. जयशब्द—is the formal exclamation of 'victory to the king', &c., with which the approach of a king or a great personage is greeted or indicated Here the cuckoos (represented as staff bearers &c.) are supposed to proclaim the approach of Spring (represented as king) by their greetings. आकुलीक्रियमाण—distracted by. (Because the cooings of the cuckoos have a maddening effect on amorous persons.) आविष्टमिव—as if entered into by an evil spirit. अधिष्ठित—ruled by a great demon. म्लायन्तं—Drooping. जन्मान्तर—अन्यत् जन्म-जन्मान्तरं a new life. A *Nityasamása.* छलितमिव—Like one who is imposed upon or deluded (and therefore looks confused). परायत्तचित्तवृत्ति—Whose feelings were not under his control. Here the different effects produced on him by Cupid are described. परां कोटिं—&c —Who had reached the culminating point (or the highest pitch) of the passion of love. अनभिज्ञेयपूर्वाकारं—Whose former features could no longer be recognised in him.

P. 242. वेपमानेन हृदयेन—My heart trembling within me. अतिदुर्विषहवेगः—Whose force or operation is extremely unbearable. अनेन क्षणेन—In such a short space of time as this. अप्रतीकार—Against which there is no remedy; irresistible. स्पृहणीयचरितः—Of enviable character. कथमेवं—Otherwise, how. धीरप्र०—firm by nature and not swerving from the proper path of conduct. स्पृह०—Whose course of life was to be emulated. इतर इव—like an ordinary person. परिभूय—Construe मन्मथेन ज्ञानं परिभूय &c. जडीकृत—paralysed, deprived of good sense. अस्खलितं—Without stumbling; *i. e.*, in which one does not swerve from the path of rectitude. लितलोचनम्—Indicates his extreme lassitude. अनुन्मी- together owing to its being closed for a long time. सुचिरसंमीलन०—Stuck Which was reddened. अश्रुजल०—Overflowing with a flood of tears (पटल) obscuring his sight. उत्कुपित—Much inflamed. स्वच्छांशुक &c.—Which appeared like a red lotus covered with a thin white (स्वच्छ) garment. The अश्रुपटल corresponds to अंशुक while the red eye is compared to a red lotus. आयततरं निःश्वस्य—Heaving a very long sigh. लज्जा०—In a manner in which the words were indistinct or few and broken through shame. अप्रतीकारविकारः—Whose malady was beyond the power of a remedy. यावच्छक्तितः—By doing one's utmost; to the best of one's power. धर्मार्जन—Acquiring religious merit.

P. 243. नियमप्रकारः—A mode of practising penance. भवतः—With regard to you. नावबुद्ध्यसे—Do not know that you are made a laughing stock by. स खलु &c.—For construction, see com. धर्मबुद्ध्या—

Thinking (under the mistaken belief) that he is doing a religious duty (for to grow and rear up trees for the use of others is enjoined by the Śástra). दुष्टवारण &c.—A wicked elephant who will not tamely bear the insult. This epithet implies the extreme folly of the act and the risk such a man undergoes. अनिष्टानुबन्धिषु—Leading to or bringing on undesirable (dreadful) consequences. अधिगतविषयतत्त्वः—One who has known the real nature of the carnal pleasures. खद्योत इव &c.—Why do you possess this knowledge (*viz* that no real happiness is to be derived from the enjoyment of pleasures) which is of no efficacy whatsoever (if it does not help you at such a critical time), like the glow-worm its light? Bhânuchandra reads 'ज्योतिर्निवार्यम्' as one compound word, instead of ज्योतिः निर्वीर्यम् and takes great pains to interprete it. His meaning, however, is not satisfactory. निवार्य seems to be a mistake for निर्वीर्य due to the carelessness of some scribe. But if it be the original reading the meaning will be 'knowledge which is powered or set at naught and not overpowering (निवारक)'; see com. प्रबलरजःप्रसर—(1) the powerful operation of रजस् or the quality of grossness; (2) great diffusion of dust. उन्मार्ग०—(1) that follow a wrong course; (2) that run out of their proper course. कोर्थ—Who *i. e.* —of what significance? वचनमाक्षिप्य—Interrupting me. बाष्पवेणिकं—From every interval of the eyelashes of which flowed forth a stream of tears. स्वस्थः—lit. one who abides in his own nature; hence unaffected by any influence or disturbing circumstance. If सुस्थ be the reading the meaning will be 'you are happy.' आशीविष &c.—As malignant as the effects of snake-poison.

P. 244. अतिदूरापेत—Far removed from me, *i. e.* quite impossible in my case. अवष्टंभ—Steadying, propping up, the mind. प्रतिसंख्यान—Discriminating good from bad; a proper consideration of the pros and cons. ०अयत्नविधृताः &c.—Somehow my life stays on although I make no effort to support it. दूरातीतः—Long past. भवन्तमपहाय—But you; if not by you. दुष्टावस्था—Dangerous condition. कल्पान्तो०—Kalpa is a period of the duration of one creation, which extends over 1,000 Maháyugas or cycles of four Yugas (which take up 4,320,000 human years). It constitutes but a day of Brahman, the night also being of the same duration. At the end of a Kalpa the universe is destroyed and is then again created. *Cf.* Gitá—सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद् ब्रह्मणो विदुः । रात्रिं युगसहस्रान्तां तेहोरात्रविदो जनाः ॥ ०तीव्र—Scorching or burning, intense. ज्वलति—is inflammed. यत्प्राप्तकालं—What the time demands, what is fit to be done at such a critical hour. शास्त्रोपदेशविशदैः—प्राबोधयम्—I advised him; roused him to sense.

Refined because they contained the precepts of the S'ástras. **निदर्शन**—Illustrations, parallel instances. **सानुनयं सो०**—Conciliatingly and kindly. **नाकरोत्कर्णे**—Turned a deaf ear to. **अतिभूमिं गतः**—Gone too far (in love). **तावत्**—In the first place; or, all possible. **जललवलाञ्छितानि**—Bedecked with particles of water. **गर्भधूलि**—The pollen within.

P. 245. **तत्र सुखनिषण्णस्य**—When he lay down comfortably upon it. **ललाटिका**—A mark made on the fore-head. **अङ्गचर्चामरचयम्**-Besmeared the whole body. **अभ्यर्ण** &c.—I stopped the perspiration by means of camphor-particles dropped from the holes in the broken or detached barks of camphor plants at hand and crushed with the hands. **उपकल्पयतः**—Arranging, placing. **समभून्मे मनसि चिन्ता**—The thoughts arose in my mind. **नास्ति खलु** &c.—Surely there is nothing that Love does not accomplish. **वनवासनिरतः**—Delighting in (habituated to) living in a forest. **स्वभावमुग्धं**—Naturally ignorant (of love-matters). **विविध** &c.—The treasure of the various sentiments and blandishments. **दुर्घट**—Difficult to be brought about. **दुरुपपादाः**—Hard to be accomplished **अवज्ञया**—Carelessly, *i. e.* quite confident of success. **नायं** &c.—It is not possible for anybody to oppose his will. **का वा** &c.—Of what account are sentient beings? **तद्**—For this reason, therefore, *i. e.* through the influence or power of Love. Now the poet proceeds to give examples of the power of Kâma to effect what is दुर्घट. **कुमुदिनी** &c.—The night lotus fixes its love on the sun's rays. This is somewhat obscure; see com. It may mean begins to bloom while the sun is yet shining (*i. e.* blooms fully after the rays of the sun or sunset). Compare with this Shelley's poem on 'Love's Philosophy' No. 19. Mr. Palgrave's Golden Treasury, Book IV.

P. 246. **निशादि** &c.—Day and night meet together as husband and wife. **अगाधगाम्भीर्यसागरः**—The unfathomable ocean of serenity or gravity. **तृणवल्लघुतामुपनीतः**—Is reduced to the lightness of grass, *i. e.* easily agitated. Mark the contrast between गाम्भीर्य and लघुता which means 'lightness' as well as 'levity of character.' **निष्प्रतिकारा**—Against which there is no help. **किमिदानीं कर्तव्यम्**—What measures should I adopt? किं वा चेष्टितव्यं—or how shall I act? **चेष्टा** refers to bodily actions. **अवष्टम्भ**—Support, means of sustaining his life. **प्रज्ञा**—Effort of thought. **ध्यातया**—Being revolved in the mind or thought over again and again. **येन केनाचिदुपायेन** &c.—By any means whether foul or fair. **तत्समागम**—*i. e.* Mahâśvetá's company. **अप्रगल्भतया**—By his want of boldness (which enables one to take a definite step). **एकोच्छ्वास** &c.—Whose life is hanging by a mere thread. **अकालान्तरक्षमः**—Will brook no delay. **सततं**—may be taken either with रक्षणीयान् or मन्यन्ते. The life of a friend must at all times &c.;

or wise men of all times hold that &c. अकृत्य—What ought not to be done, what is reprehensible. अतिह्रेपण—Causing extreme shame.

P. 247. अवश्यकर्तव्यता०—Must of necessity be done; has become incumbent upon me to do. किं च &c.—But what else can I do? अनुचितव्यापारप्रवृत्त—Ready to do an unworthy thing. सव्याजम्—On some pretext. ईदृश—Of this sort, so intense. तत्र प्रभवति भवती—All that your ladyship has the power to do. रतिरसमय—Filled with the delightful liquid of love. अग्र—the pinnacle of. अतिभूमि—The highest eminence or limit of. कपोलोदर—The middle portion of the cheeks. उपरि &c.—As each fell over the other in close succession they seemed to be strung together as it were in the fashion of a necklace. उपजातप्रथिमभरैः—Which attained a great magnitude. आवेद्यमानप्रहर्षप्रसङ्गा—The feeling of ecstatic joy in whom, or the occasion (प्रसङ्ग) of great joy in whose case, was made known by. अनुबध्नाति—Persists in torturing. मे—To me (to be construed with दर्शिता). संतापयता—Torturing. अंशेन—Partially, in some measure. किंवा नोपपादितं—What favourable result has he not brought about? प्रशान्ता०—whose form is serene. अस्वस्थशरीरा—Indisposed, unwell in body. महाजनसंमर्दभीरु—Afraid to meet a crowd of men (lest his purpose might be guessed by them). महानयं &c.—Here approaches a cause of great delay. This would detain me here for a long time (If I were to stay).

P. 248. एष मे परमो विभवः—This (*i. e.* joining together the hands &c.) is my highest power, the utmost that I can do. प्रतिवचनकाल &c.—Not waiting to give me time to answer. चामरव्यग्रपाणिना—With *chauries* in their hands (lit. whose hands were occupied with). हारदेश—The region near the door. कथमपि &c.—Somehow finding passage out. कुब्ज—Hunchbacks. वर्षधर—Eunuchs. कलमूक—Deaf and dumb. हारीतहरित—Green like the हारीत (a kind of pigeon) birds. The sun is supposed to have green horses yoked to his car. चक्रवाकसुहृदि—Since the *Chakraváka* birds, separated during the night, are reunited at day-break, the sun is poetically spoken of as their friend. हरितायमानेषु—As the lotuses closed at the approach of the evoning the colour of the leaves attracted attention more prominently and so the lotus-beds appeared green. नीलायमाने—Was turning blue. महाप्रलय०—The mass of darkness is compared to the waters of the ocean lashed into fury at the time of the final destruction of the world. अवष्टभ्यमाने—was covered with or enveloped in. पातालपङ्क—The mud in the nether world which is supposed to be of a deep dark colour. किंकर्तव्यतामूढा—At a loss to know what to do. दृढमाकुला—powerfully agitated. अप्रतिपत्तिविह्वलानि—Perplexed by their want of knowledge of the proper course of action. प्रतिपत्ति—Knowledge of the adoption of proper measures. अलमस्मि—I am able. इतरकन्यका—An ordinary girl, *i. e.* one not born in a noble family. अचिन्तयित्वा—Not taking into account, disregarding. शील—Propriety of conduct. रागान्धवृत्तिः—Blinded by passion; acting blindly through passion.

P. 249. गुरुजनातिक्रम—Disrespect of, setting at naught the authority of, elders. अथ-But if. धर्मानुरोधात्-Having regard for, or in obedience to my duty. इतरपक्ष—The other alternative, viz. my not going to meet my love Pundarîka. प्रथमप्रणयिन्-Who preferred his request for the first time (and must therefore be treated with consideration). प्रणयप्रसर—The expression of a request. प्राणविपत्ति—The destruction of life. पुनरपरम्—And secondly. महदेनः—A heinous sin. विरलविरल—Very scanty; faint. धूसरतामयासीत्—Assumed a dusky appearance.

शशिकेसरि &c.-This comparison of the moon who is always supposed to be a source of delight is not very poetical. मुक्ताफल°—Elephants are supposed by poets to have pearls in their temples; see com. चलित—Agitated. उल्लासित—Thrown up. दिगन्तर—The region of the quarter. मन्दस्मितायाः-Smiling gently; qualifies निशायाः; here the night is considered as the brideof the moon, who is delighted at the approaching rise of her lord and a gentle smile is seen to bloom upon her face in the shape of the moonlight. The description of the gradual rise of the moon here is very poetical though the comparison of the moon's disc suddenly glancing into view over the horizon to the circle of the spreading hoods of Śesha is not very happy.

P. 250. किंचिदुन्मुक्तबालभावेन—(1) Who had given up to a certain extent the redness of early-rise; (2) in which childhood has only partially disappeared. This and the following adjectives qualify both यौवनेन and [illegible]शना. (1) in whom a red hue was produced; (2) with passion heightened. सुरतोत्सव &c.—Solely fit for the enjoyment of pleasures. प्रत्यासन्न-The sea was not far off from the newly risen moon. उदयगिरि &c.—The lion on the rising mountain struck a blow with his paw to the deer on the moon who was therefore reddened by the blood spilt from the body of the deer. रतिकलह°—Marked with the red dye of the feet of Rohinî enraged in a love quarrel. Of the 27 Nakshatras, the daughters of Daksha, represented as the wives of the moon, Rohinî is the most favourite. And it is usual with poets to represent a beloved wife as kicking her husband when angry. अन्धकारितहृदया-Instances of *Virodhábhása.* Though the fire of love burnt within me, my heart was darkened. But fire and darkness can never co-exist so the real meaning is that her passion being excited at the rise of the moon she was unable to know what to do. मन्मथ &c.—Her life depended on the action of *Madana*. आलोकयन्ती—Looking for, expecting. एकत्र On one side. समस्ताः—Arrayed together against. एकत्र On the other side. पापकारी-Bent on mischief. आतुर—Distressed by or afflicted with. अस्य चोद्गमनं—And this rise of the moon is like a shower of burning coal on one already seized by a burning fever. शीतार्त—Shivering from cold. विषस्फोट०—Faint with an abscess caused by poison. कमलवनम्लानिनिद्रा—Sleep in the form of the fading of the day-lotuses. सम्भ्रान्त—Alarmed. चन्दनचर्चा—Sandle unguents. तालवृन्तानिल—Wind produced by means of the *ta'la* leaf. आकुलाकुला—Extremely distressed. स्रवच्चन्द्रकान्तमणिशलाका—A stick of the moon-stone with drops of water oozing from it. चन्दनपङ्क—Rubbed sandal.

P 251. गुरुजनापेक्षया—Having regard for. प्रबलचन्द्रोदय-(1) Which causes hundreds of longings to spring up at the full rise of the moon; (2) in which hundreds of waves swell at &c. मकरचिह्न—(1) Cupid; (2) marked with sharks. किं मन्मथेन-Why do you talk of Cupid *i. e.* you need not go so far. ननु—To be sure. अपहरन्-Dispelling all hesitations. उत्सारयन्—Removing far off. अन्तराय—Obstacles. अन्तरयन्—Hiding, concealing from view. शङ्का—Apprehensions, fears. अभिगमन &c.—The fault of levity of conduct arising from my going to visit Pundarîka. कुमुदबान्धव—The moon. तदुत्तिष्ठ &c.—Get up then, let me by any means honour him by going to him while I live (जीविता सती) *i. e.* before I die. Or, somehow sustaining my life by proceeding to go to him, let me honour him. आयासकारिन्—Who has been tormenting me. मदनमूर्च्छाखेदविह्वलैः—Drooping through the exhaustion brought on by the swoon caused by Madana. The instrumental denotes a characteristic mark; (इत्थंभूतलक्षणे तृतीया) Pán. II. 3. 21. दुर्निमित्त०—The throbbing of the right eye, or of any part on the right side, is supposed to be ominous in the case of women and on the left in the case of men. उपजातशङ्का—Apprehensive of evil. किमपरं &c.-What other (calamity) is this that my evil luck has put forth (indicated).

अथ &c.—The principal sentence is अथ प्रदोषसमय एव रक्तांशुकेन कृतशिरोवगुण्ठना तस्मात्प्रासादशिखरादवातरम्। महाप्रणाल—The disc of the moon with its stretching light is here compared to a large water channel of the palace in the form of the three worlds. प्लव—Streams, floods. वहता—Sending down. निर्झरनिकर—A number of streams. उद्गिरता—Ejecting, throwing out. प्लाव्यमानः—Was inundated. भुवनान्तराल—The space between the two worlds.

P. 252. दंष्ट्रामण्डल—The circle of jaws. क्षीरसागरा०—Because the earth, flooded with moonlight, appeared milk-white and so it is represented as being drawn up from the milky ocean. **उपह्रियमाणेषु**—Were being offered or presented. **सुरतदूती**—Love-messengers. **संकुल**—Crowded over with. **नीलांशुक** &c.—It is usual with amorous ladies to veil themselves in sable robes that they might not be noticed in the nocturnal darkness. They are here compared to the beauty of the day-lotuses obscured by the bloom of the blue lotuses opening at moon-rise. **पिहितासु**—The अ of अपि may be dropped according to the grammarian Bhâguri. **प्रतिकुमुदं-प्रबुद्ध्यमानासु**—were blooming so that a swarm of bees was attracted round each lotus. **भवनदीर्घिका**—oblong wells attached to mansions. **स्फुटित**—Opened up. **निशानदीपुलिनायमाने**—Looking like the sandy bank of the river of the night. **०निर्भर**—Full of, transported with. **महोदधाविव**—Construe महोदधाविव चन्द्रोदयानन्दनिर्भरे जीवलोके सति &c. **शशिमणिप्रवालनिर्झरे**—In which there flowed streams of water from the waterducts made of moon-stones (as the rays of the moon came in contact with them). **प्रमोद** &c.—Delightful with the notes of peacocks singing through joy. **मूर्छानिहितेन**—Put on when I was in trance. **आश्यान**—A little dried. p. p. p. of **श्यै** with **आ** 1. A. **आकुलालक**—Dishevelled hair. **चन्दनरस** &c.—Putting on a dress in which I had for the ornamental mark the same sandal paste with which my body was besmeared. **रक्तांशुकेन**—Because that is a sign of love. **अनुपलक्ष्यमाणा**—Unobserved by.

रिक्तीकृतोपवनेन—Which left off the flowering plants in the garden. **नीलपटावगुण्ठन** &c.—Which presented the grace of a blue veil. Though Mahásvetá had put on a red veil yet as the bees gathered over her head being attracted by the superior smell of the bunch of *Pa'rijáta* flowers on her ear she appeared as if covered with a blue veil.

P. 253. **पक्षद्वार**—A side-door. **तरलिकाद्वितीयपरिजनं** *v. l.*—Bhanu. explains this as तरलिका द्वितीयः परिजनो यस्य. But this does not seem to be a satisfactory explanation as the question would be who was the first servant. So it must be explained as तरलिका अद्वितीया परिजनो यस्य. **किमिव कृत्यं**—What purpose is to be served by, of what use is an external servant? **एते एव**—*i. e.* Cupid and others to be presently mentioned. **परिजनलीलामुपदर्शयन्ति**—Play (act) the servant. **कर्षति**—Drags on. **अवलम्बते**—Supports. **निश्चयमारोप्य**—Making one act resolutely. **अपिनाम**—Is it likely that, can it possibly be; or would that, I wish that. **किरणकचग्रहाकृष्टम्**—Dragging him on by the hair by means of his rays, *i. e.* forcibly leading him on. **किमस्य तेन जनेन**—What has he (the moon) to do with that man (Pundarîka), what does he care for him. **अयमात्मना** &c.—(For) he himself acts towards your ladyship as if he has fallen in love with you. **चित**—Covered over with. **प्रस्फुरितकरः**—(1) With his throbbing hands (rays). **लग्नमूर्तिः**—Being reflected in. **तापात्**—Through the torment of love. **मृणालवलयधवलान्**—(1) White with bracelets of lotus-stalks; (2) white like &c. This he does because he is unable to bear the fever of love. **प्रतिमाव्याजेन**—Under the pretext of his reflection. **निपतति**—of course in the hope of allaying the love-fever. **धूलीधूसरपादः**—(1) His feet dusky-white with the pollen of; (2) his rays grey like &c. **विघटित** &c.—The pairs of the Chakraváka birds in which are separated by. The moon hates these because they (the lotuses) are the cause of the separation of the birds which he himself being a lover does not like. It is said that the Chakravákas are separated at night by lotus-leaves; *cf.* नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्ती &c. Śak IV. सरसि नलिनीपत्रेणापि त्वमावृतविग्रहां &c. Vik. IV. **चन्द्रोदयप्रस्रुत०**—In a stream of water flowing from the moon-stones oozing at moon-rise.

P. 254. **उपालक्षयम्**—Noticed. **निशीथप्रभावात्**—Owing to the power (the dead calm or stillness) of midnight. **विभाव्यमानस्वर**—Whose voice could be well recognised. **उन्मुक्तार्तस्वरम्**—Uttering loud laments. **उत्सन्नः**-Ruined. **पिशाच०**—Oh you who have the wickedness of an evil spirit. **अकृत्य**–What ought not to be done; an unworthy act. **दुर्विनीता**-Badly trained; perverse. **कृतार्थोसि इदानीं**—Now you have gained your object. **अपगतदाक्षिण्य**—One ungenerous, having no sympathy. **दाक्षिण्य**—has also the side-meaning of 'southerliness.' **निष्परिग्रहः**—Without support. **शून्यः**—Vacant, void of interest or attraction. **अपरिचितः**—One not familiar with; a stranger. **अप्रयोजनं**—Without its purpose; *i. e.* I have no object to gain from it now. **स्मितपूर्वाभिभाषिता**—Your habit of speaking with a smile preceding it.

The principal sentence is तच्च श्रुत्वा...तं प्रदेशं गत्वा...अहं पापकारिणी तं महाभागमद्राक्षम् । **मुक्तैकताराक्रन्दा**—Having uttered a loud scream of distress. **सरस्तीर** &c.—With my lower and upper garments torn by being caught by &c.—अंशुक may also mean a garment of fine texture.

P. 255. **अज्ञात०...पादप्रक्षेपैः**—With strides set on the ground without its even or uneven parts being noticed. **केनापि**—By some one unperceived. **उत्क्षिप्य नीयमाना**—Being lifted up and carried forward. **शीकरासार**—a shower of spray. **कुसुमशरसायकमयमिव**—The bed though made of lotus-stalks &c. appeared to her to be made of the arrows of Cupid since instead of allaying her lover's anguish it had increased it and caused his death. **अतिनिष्पन्दतया**—On account of his extreme motionlessness. **अन्तःकोप** &c.—His torment caused by Cupid being allayed by his inward anger (caused by my delay). This of course happens by the maxim 'similia similibus curantur.' प्रसुप्त--Sleep. मनःक्षोभ &c.--Who seemed to be doing the expiatory penance of practising *pra'na'ya'ma* since he had allowed his mind to be ruffled by passion. For Prânáyama see p. 68 and notes. It is one of the 8 *angas* of Yoga, viz. यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावंगानि। इन्दुद्वेष. &c.--As the moon tormented him, he, in disgust, turned his back towards him. He had also placed upon his heart heated by the fire of love his hand with rays of light shooting up from its nails. So it appeared that the rays of the moon which had now fallen on his back had penetrated his body and appeared on his other side. स्वविनाशोत्पातोत्पन्नया—Appearing as the ominous sign of his destruction. मदनचन्द्रकला—The crescent of the moon in the form of Madana. The waned moon is considered as a पापग्रह *i. e.* having an evil influence. *Cf.* क्षीणेन्द्वर्कमहीसुतार्कतनयाः पापा बुधस्तैर्युतः। बृहज्जातक. The passage ईषदा॰, read by Bhánu. here, occurs on the next page. अपरः जनः—*i. e.* Mahâśvetá. निश्चेतनतासुख –The pleasure of being insensible to all things. अनङ्गयोगविद्या—The mystic science of winning Anaṇga or Cupid over; or, the Yoga philosophy propounded by Madana; see also com. अपूर्वप्राणायामं—The Prânâ. as already explained consists of three operations, viz. पूरक or drawing in the breath, कुम्भक or suspending the breath, and रेचक or exhaling it. As there was neither the first nor the third of these the Prânâ. was extraordinary.

P. 256. उपपादितास्मदागमनेन &c.—Whenever a person does anything most agreeable to a person he expects a reward from him. Now Cupid by bringing about my arrival there had done what was most desired by Pundarîka and so snatched away the prize in the shape of Pundarika's life out of affection. For the meaning of पूर्णपात्र see p. 106. l. 3. For त्रिपुण्ड्र see p. 74. धृत—In which he wore a sacred thread of lotus-fibres full of sap. अंसावसक्त—In which was placed on his shoulders a beautiful piece of garment in the form of a tender plaintain-leaf. एकावली॰—The readers know that Pundarîka had with him Mahâśvetâ's string of pearls, while she had his Akhsamálá. रक्षाप्रतिसर—A string tied round the wrist to ensure protection from evil spirits &c. मनोभव &c.—Pundarîka had thus put on a fit dress to practise the vow of propitiating Madana. Bhanu. takes the epithets धृत &c. as qualifying महाभागम्. परिवृत्त—Rolled round. प्राणोत्सर्गो॰—To which blood had flown as tears were exhausted on account of the passing away of life. आकुणितत्रिभाग—Which (lit. a third part of which) was a little contracted owing to the pain &c. For त्रिभाग see p. 141. उपालम्भ॰—Rebuking. अनुगतः—Attracted to you; or ready to obey you. धवलित॰—Whose upper body was whitened. **०विवृताधरतया**—As his lips were a little opened. **विघटमानहृदय**—The heart which was breaking &c. **प्राणसमे**—As if he meant to say - you are as dear to me as my life; so let life pass away; you should stay in my heart; and that will be as good as the existence of life itself. **इतरेण**—*i. e.* by the right one. **नखमयूखदन्तुरतया**—On account of the rays of its nails jutting forth unevenly. **उत्तानीकृत**-Expanded and raised up. **आचिरोद्गत** &c.—*Cf.* गगनंगमनोन्मुखबलाकानुकारिणा.स्वर्गमार्गमिव दर्शयता &c. p. 65. **उद्ग्रीवेण**—A person anxious to see some object raises his neck; so the *Kama.* was eagerly looking at the path by which his friend's life had passed away. **कण्ठाभरणीकृतेन**-Worn as a necklace. **०किरणपाश**—A noose formed of the rays of the moon. **अब्रह्मण्यम्**—This lit. means—what is not good to a Brâhmaṇa. And as a Brâhmaṇa was held in special reverence in ancient times this expression came to mean something 'highly improper or not desired' by the speaker. Here Kap. uses this to express his disapproval of the act of Mahaśvetâ. **आक्रोशता**—Lamenting.

P. 257. **उद्गतमूर्छान्धकारा**—Overtaken by the darkness (insensibility) caused by a swoon. **किम्**—Whether because; किं or, whether. **मूढहृदयस्य**--मूढ (foolish) because it did not break and so added to its own misery. **विहितया**—Because it was fated that I should suffer. **भाजनतया**—Because I was yet the abode of. For the idea compare जन्मान्तरकृतं हि कर्म &c. p. 105. l. 5. **दग्धदैव**—My cursed fate. **एकान्तवामता**—Extreme,wickedness. **अवनौ विचेष्टमानम्**—Rolling on the ground. **आत्मनश्च जीवितं**—Not sure of my being alive. **जीवितनिबन्धन**-The tie *i. e.* support of my life. **युगसहस्रायमाणः**—Seeming to me as long as a thousand *yugas.* **भक्तवत्सलता**—Your kindness towards those devoted to you. **आर्त**—Distressed. **अगतिकास्मि**—I have no other course open to me; I am without refuge. **किमपराद्धं**-is equivalent to कोपराधः कृतः what fault did I commit? **नादृतम्**-What order of yours did I not take care to execute. **कस्मिन्वा त्वदनुकूले नाभिरतं**—For a similar thought compare :—

> When was the hour,
> I ever contradicted your desire,
> Or made it not mine too?
>
> *Shakespeare. Henry. VIII. Act II. sce. 4.*

कौलीनात्—*i. e.* the ill report that will be spread of you, that you did not take pity upon one who was your slave. कुलीनस्य भावः कौलिनं a scandal. **अलीकानुराग** &c.—Clever in deceiving you by a false show of love. **वामा**—perverse (in that she did not come to him in time). **कथं** &c.—How is it, *i. e.* what fatality is this, that everything is lost to me, yourself, my modesty &c. एवंविधं—You who were in such a plight (caused by intense love which cost you your life).

P. 258. अव—Save. सकललोक०--This may qualify either वसुन्धरा or रजनी. The night also is सकललोकानुग्रहजननी since it brings rest to all. महगृहीता-seized by a demon. ०छलेन—In the form of. दशनांशु०—The rays of her teeth first shot out and were followed by the words of lamentation. On account of their whiteness they are compared to streams of tears shed down by her words of lamentation. अविरलविगलित—Dropping down in close succession. आभरणैः—Even her ornaments seemed to mingle their lament with hers by shedding tears in the shape of the spreading rays of their gems. करतलेन कपोलयोः परामृशन्ती &c. आश्यान &c.—The roots of the matted hair of which were whitened by the sandal paste that had become dry. मलयज०—Covered over with lotus leaves besprinkled with drops of sandal water or sandal juice. अन्वनयम्—Supplicated or entreated him. मत्प्रत्यागमनकालं यावत्—Till the time of my return.

P. 259. प्रारुदम्—Sobbed or wept aloud. चिन्तयन्ती—Reflecting over (the incident) अचिन्तितानि-Not thought of beforehand. अनुपदिष्टानि—Not taught by any one. कृपणानि—Pitiable (because they proved of no avail). चाटुसहस्राणि—Flattering or coaxing speeches. वैक्लव्यरुदितानि—cries of distress or grief, wailings. अन्य एव—Quite a different state of things *i.e.* the like of which will not recur. प्रलयोर्मयः &c.—Currents of tears swelled within me like billows at the time of the final deluge. जलयन्त्राणि &c.—Fountains of tears were as if let loose; *i.e.* tears welled forth from my eyes in incessant streams.

प्ररोहाः—प्ररोह properly means 'sprouting, germination'; hence here 'fresh outbursts of'. प्रसूतयः &c.—A series of swoons came over me.

अतिकष्टमवस्था०—Who seemed as if to experience again her past sad state which was extremely painful. ससंभ्रमं—In great haste उपजातकारुण्यः—His sympathy being roused. वाष्पसलिलोत्पीडेन—By the flood of tears. संह्रियताम्—Let it (your narration) be cut short. संकीर्त्यमानानि—When recounted. अनुभवसमां वेदनामुप०—cause agony as if they were being actually experienced. प्रियजनविश्वासवचनानि—is a useless addition here and seems to be an interpolation. If it has any meaning it is this—(The narration of the miseries of friends) in which there are confidential talks with friends. कथं कथमपि—With great difficulty. ०इन्धनतां—To the state of fuel for *i.e.* to consign to.

P. 260. हतनिशा—That cursed night. दुरापेतम्—Quite impossible. निरपत्रपाः—Shameless women. आविष्कृतमदनया—Who had exhibited my passion. (This is an additional reason why she should have died) का गणना कथनं प्रति—Of what account is its narration, what effect can it have on me? प्राणधारणलव इव &c.—and what appeared to be a slight cause for my keeping up life, though faint. दुराशामृगतृष्णिका—The mirage in the form of this hoping against hope, unreasonable desire. उपरतकल्प—Almost dead. अप्रयोजनं—Without its purpose. अलं श्रूयताम्—May you hear it in full; the whole of it. आकर्षन्—Pulling together, drawing near; *i. e.* adjusting. *Cf.* वस्त्रमाकर्षयन्ती—Ṛtusamhàra V. 11. ०अनुरक्तगण्डस्थलः—Whose broad cheeks were tinted red by the lustre of the jewels of the *Kundalas* oscillating from his ears. अतितार-Exceedingly beautiful or big; or exceeding stars in brilliancy. धवलदुकूल०—The tie of whose turban was made of the hem of a white silk garment. कुन्तलनिकरविकटमौलिः—Whose head looked big on account of the mass of his curly hair as dark as a swarm of bees.

P. 261. कुङ्कुमपत्रलताः—Ornamental paintings drawn with saffron paint. महाप्रमाण-Great in stature. देहप्रभावितान-The spreading lustre of his body. शीतज्वर०—Which seemed to cause a chill (a shivering with cold). तुषार०—as if with a thick frost. अनुलिम्पन्—anointing. The object of this may be दिगन्तराणि or तम्. गोशीर्षचंदन—A kind of sandal having the smell of lotuses. छटा-Streams. आदृतः—Interested. व्यतिकर-Incident. बन्धन्परिकरम्-Girding up his loins. स्त्रीस्वभावकातरा—Having the timidity natural to womankind. शोकाभिभाविन्—Overpowering sorrow. अविसंवादिन्यः—Unfailing in, never false to their promises.

P. 262. अतो युक्तं &c.—Therefore the right thing for you to do is to think over the matter and draw back from your resolve to die. अध्यवसितम्—When once resolved upon. जीवन्-If he lives. तत्प्रत्यागमनकालावधयः—Whose limit will be his return, *i. e.* until he returns. क्षुद्रतया—By the levity of, *i.e.* which easily makes one believe in any thing. कालरात्रि—The night which succeeds the destruction of the world. संदानितैः—Sticking to. विमुक्तव्याकुलैः—Loosened and disordered. निर्दयाक्रन्द &c.—With my throat parched by the failing of my voice broken by the violent loud lamentation. निःसारता-Frailty. मन्दपुण्यता—The scantiness of my religious merit. अप्रतीकारदारुणता—the remediless cruelty of befalling misfortunes or calamities.

P. 263. आकलय्य—Taking into consideration. अतिबहुलदुःखता—Its abounding in miseries. भावयित्वा-Having reflected over. अकाण्डभङ्गुरता-The state of vanishing all of a sudden. गृहीतब्रह्मचर्या—Taking to the life of a Brahmachárin. अनाथशरण–The succour of the helpless. स्थाणु–Śiva, so called because he stands unaffected for all times. कुतोपि—From some source or another. तैस्तैः—Various ; making every effort. व्यवसाय–Resolve ; determination. अधिगतवान्—Knew for certain. गृहान्–The Mas. word गृह is used in the plural. तस्य जनस्य—*i. e.* Puṇḍarîka. अमङ्गलभूत—The sight of a widow is considered inauspicious. क्लेशायास—क्लेश mental torment; आयास—Bodily exertions or pains. वर्तमाना—Subsisting upon. त्रिसन्ध्यं—At the time of the three periods of the day, *viz.* dawn, noon, and sunset. उपस्पृशन्ती–Performing. निर्लक्षणा—Having no auspicious signs; *i. e.* whose birth is a curse. निष्प्रयोजनोत्पन्ना—Born for no purpose. निरवलम्बना—Forlorn, desolate.

P. 264. उन्मुक्तकण्ठं प्रारोदीत्—Gave full vent to her tears, wept bitterly. निःसंगता—Renunciation of worldly pleasures, freedom from attachment to worldly objects. उपारूढगौरवः—In whom was produced a feeling of respect (for her). दर्शितसद्भावेन—Which bore testimony to or indicated her good disposition, showed the goodness of her feelings. आरोपितप्रीतिः—Was highly pleased with. आर्द्रीकृतहृदयः–His heart melting with pity. क्लेशभीरु—Shrinking from anguish. कर्मणा सर्वमाचरन्त्या—Practically doing everything befitting your love. असंस्तुत—Not familiar. तृणावज्ञया—With the disregard proper for, despised like, grass, अतिशयित०—Excelling the riches of Indra. For सुनासीर see p. 97. अनुचित—Unfit for ; unsuited to. आयोजितः—Devoted to. महीयसा तु &c.—But it is simply after a great effort that it is subjected to hardships. What is meant is that it is all easy for sorrow-stricken persons to abandon their life and thus put an end to their sufferings ; but it is extremely difficult to survive the dead and lead a life of perfect chastity and self-denial. यदेतदनुमरणं नाम—What is known as dying after (a dead person). मोहविलसित—A play of *Moha* or want of proper understanding of the matter.

P. 265. क्षुद्रदृष्टिः—Taking a narrow view of the matter. स्खलित—A mistake. अत्र हि विचार्यमाणे—If this matter be properly considered or thought over. असह्यशोक०—This giving up of life is merely to one's benefit (a selfish act) inasmuch as it serves as a remedy against the unbearable pangs of grief suffered by oneself. न कमपि गुणमावहति—Does no good what-so-ever ; brings no advantage to. धर्मो-पचय०—a means of storing up merit for him. निरयपात—Condemnation to hell. अन्यामेव-Quite a different place. स्वकर्मफल-&c.—Secured or laid in store for him by the maturity (ripening) of the fruit of his own actions (performed while living). अवशः—Helpless, no longer master of himself. Karman is of three kinds, *viz.* संचित, प्रारब्ध and क्रियमाण

23

and unless it is destroyed by knowledge, one has to undergo its fruits ; so as soon as a person is dead, the soul, accompanied by the *linga deha,* is taken to a place which is determined by the most prominent of the person's actions and which then become his Prârabdha. असावपि &c.—This also, *i.e.* the person dying after, is simply united to (incurs) the sin of one who commits suicide. बहूपकरोति—is useful in many ways to. स्मर तावत्—Just call to your mind. अविरहितामसुभिः-Who did not put an end to her life. वार्ष्णेयी—Sprung from the race of Vrishni, a renowned king of the Yadu dynasty. For his account see Hv. ch. 38. शूरसेन—see p. 147. His daughter, Kuntî, was given by him in adoption to Kuntibhoja who was childless. सावज्ञविजित—Conquered with a contempt of their power *i.e* very easily, without being anxious in the least. ॰अशेषपादपीठ—The whole of whose foot-stool was scented by the flowers in the crests of all kings. This shows that a multitude of kings saluted him at one time. अखिलभुवन &c.—Who received tribute from the whole world; *i. e.* was a universal sovereign. किंदममुनि &c.—Although he became fuel to (died from the effect of) the fire of the curse of the sage Kindama. The allusion is somewhat obscene. It is given in the com. See Mah. Bhar. Ad. P. ch. s. 118, 126.

P. 266. विराट—He was the king of the Matsya country in whose service the Pándavas passed one year *incognito.* विक्रान्त—Heroic. उत्संगलालिता—Fondled or indulged by taking in the lap ; *i. e.* much loved by. हरवर &c.—Jayadratha was the king of Sindhudeśa. Whil once hunting in a forest he chanced to see Draupadi and being captivated by her charms carried her away while the Pândavas were out a-hunting. When they returned they pursued the ravisher and released Draupadi. Jayadratha was, however, subjected to great humiliation by Bhîma and then released at the instance of Draupadî. Angry and sad at heart he practised penance and propitiated Śiva. Being asked to name a boon he prayed that he should be able to kill the five Pándavas. Śiva said that that was impossible, but that he would be able to defeat the Pândavas except Arjuna on the battle-field. For his death at the hands of Arjuna see Dronap. ch. 146. प्रोज्झ्येतापि जीवितं—And life may be abandoned even reasonably. भगवत्या तु &c.—संदिग्धः—Doubtful, uncertain. (But it is not even so). The word तु here indicates another side of the question (पक्षान्तर). The prince has shown that life should not be abandoned under any circumstances on the death of a person. Now he wants to show that with greater reason it must not be abandoned when one has a positive assurance of reunion from a reliable source. ततः पुनः—Then again, *i. e.* in the first place there was no reason why she should have given up life and secondly she had a promise &c.; or पुनः may be taken with समागम. अनुभवे च विकल्पः—And when you have heard it yourself what doubt can you have with respect to it. अप्राकृत—Not ordinary, extraordinary; divine. अवितथगिरः—Who are speakers of the truth. वैतथ्य—Falsehood. कीदृशी समागतिः—What sort of union can there be? *i. e.* no possibility of a union.

P. 267. अचिन्त्य—Transcending imagination or thought; inconceivable. संसारवृत्तयः—Worldly incidents. आश्चर्या०—extremely miraculous. शक्ति—Virtue, potency. चिरप्रवृत्तः—Has been long in existence or practice. विश्वावसुना &c.—The story is given in Mah. Bhâr. A'di. P. chs. 8, 9. The infant was left on the bank of a river by Menakâ. The sage स्थूल०, whose hermitage was near, brought her up and named her Pramadvarâ; see also Katha's II. 6, 76-87. समरशिरसि —In the front of battle; in the thickest of the fight. See Mah. Bhâr. Aśv. P. 80. अश्वमेधतुरगा०—Who was guarding the sacrificial horse. अश्वमेध—is a sacrifice of the highest order and performed a hundred times entitles the sacrificer, according to the Puranas, to the dominion of *swarga*. Dharma performed this sacrifice after the war at Kurukshetra. Babhruwâhana was the son of Arjuna by Chitrângadâ princess of Manipura. See V. P. IV. 20. When Babhruwahan knew that the horse he had seized belonged to Yudhisthira and that Arjuna was its guardian he restored the horse and respectfully offered the kingdom to his father. Arjuna, however, reproved him for behaving so meekly, whereupon Babhruwahana being incenced fought with Arjuna and cut off his head. See Mahabhâ. As'va. P. chs 79, 80. अश्वत्थामास्त्र०—After the last great fight in which Duryodhana was mortally wounded, Aśva. discharged the Brahmástra, which after having killed the sons of the Pándavas entered the womb of Uttarâ and killed the child there. The son when born was dead but was restored to life by Krishna. See As'va. Par. chaps. 66, 69. उलूपी०—was the daughter of the Nâga (a semi-divine being inhabiting Patala) Kauravya. While once bathing in the Ganges she happened to see Arjuna and being enamoured of him she managed to take him to Pátála and there induced him to marry her which he did after great hesitation. From him she had a son named Irávat. When Ulûpî knew of the death of Arjuna, she thought of the gem 'Sanjîvani', which came to her as soon as remembered, and placing it on his bosom brought him back to life. उदरात्—From the womb. उत्तरा—The wife of Abhimanyu. सान्दीपनि—According to the Vish. P. he was the preceptor of Balarâma and Krishna; he asked as his fee that his son, who was taken away and kept under water by a demon named Panchajana, should be restored to him. Thereupon Kṛishṇa dived into the sea and killed the demon. Not finding, however, his preceptor's son there he went to the city of Yama called संयमन० or –नी and brought back from him the lost son of his tutor and restored him to his father. See Hv. Ch. 90. तथापि &c.—Since the fulfilment of the promise of the divine being was delayed he seeks to console her by changing the topic now. प्रभवति—Rules supreme, is all powerful. आत्मेच्छया &c.—*i. e.* we cannot command at all the course of worldly occurrences. अतिपिशुनानि—Exceedingly wicked or cruel. विलसितानि—freaks, pastimes.

P. 268. क्षमन्ते—bear *i. e.* allow to last long. अव्याजरमणीय—Pleasant because it is guileless, not feigned *i. e.* sincere. अनायत-स्वभावभंगुराणि—Not enduring or lasting for many days by nature and frail. अतिगहन—Extremely impassable or mysterious. एते वृत्तान्ताः Such incidents. मृदु—Gentle, soothing (consolations). संस्थाप्य-Having calmed or cheered her up. परिणत—Fully developed. पिञ्जरिमन्—Reddish yellow or tawny-brown colour; from पिञ्जर with the aff. इमन् on the analogy of प्रथिमन् &c. by 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' Paṇ. V. I. 122, thougt the word पिञ्जर is not included in that Gaṇa. विलम्बिनि—hanging on the horizon. बध्नमण्डल—The disc of the sun. तिमिरं बध्नाति इति ब्रध्नः, Un. III. 5. कुसुम्भकुसुम—Safflower. रक्त—dyed with. कोमल—soft, mellowed. बभ्रु—Tawny, reddish brown. सान्ध्ये अर्चिषि—The glow of the evening (was reddening). यथाप्रधानम्—According to their magnitude. ग्रहग्राम—Constellations of stars. ०ग्रामणीषु—*v. l.* the principal stars. मलीमस—Dark, blue. तारकापथ—The sky. प्रथिमन्, कालि०—formed with इमन् according to the Sûtra quoted above.

P. 269. शार्वर—Nightly; fr. शर्वरी + अ (ण्). Vâman in his Kâv. S. says that शार्वर is not correctly formed; for टञ् must be added according to the Sûtra काला-quoted in the com.; but it is not added; it is formed by adding अण्. अतनु—their greenness being concealed by the dense darkness. गहनतां यान्तासु—The rows or avenues of trees appeared to be dense. रजनिजल—The night-dew. बहल—Strong. निद्रानिभृत—Still, motionless, being asleep. त्रियामा—night. त्रयो यामाः (याम is a *prahara*=three hours) यस्याः; half of the first quarter and half of the last being left out as full of activities and therefore considered as part of the day. उपास्य &c.—having performed the evening rites and adoration. अन्वभाष-

यद—ruminated over, reflected upon. **अनपेक्षितकालक्रमाः**—Not waiting for their proper time, *i. e.* prematurely. **त्रिभुवनाभ्यर्चित**—Whose orders are honoured *i. e.* implicitly obeyed by the three worlds. *Cf.* अशेषनरपतिसमभ्यर्चितशासनः p. 1. l. 1. **दुःखसब्रह्मचारिणी**—The aff. **इन्** is added by व्रते। Pân. III. 2. 80. समान is changed to स by Pân. VI. 3. 86 quoted in the com.; it means ब्रह्मचारिणि उत्तरपदे समानस्य स स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने। चरणः शाखा। ब्रह्म वेदः। तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म। तच्चरतीति ब्रह्म०, समानः ब्रह्म० सब्रह्मचारी, a fellow-student, going through the same studies and observing the same rules of conduct; hence a fellow-sufferer or sympathiser. Hence this means—who shared with you, your woes. **यत्तन्मया** &c.—See p. 219. l. 10. With this construction here compare that at p. 235. l. 8. **मदिरायतेक्षणा**—With fascinating and long eyes. **मुकुटकुड्मल०**—The foot-stool formed by the bud-like crowns. **अधःकृताशेषान्तःपुरेण**—Which placed her far above the other ladies of the harem. **हेमपट्ट**—the badge of which was a gold strap. **महादेवीशब्देन**—With the title of 'Great Queen.'.

P. 270. **अन्योन्यप्रेम०**—As they took care to foster the love of each for the other. **अखिलविश्रम्भधाम**—The abode of all confidentials or secrets. **अनियंत्रणनिर्भरम्**—(being to the fullest extent or) entirely free from restraint. **उत्स्रक्ष्यामि**—I will kill myself. **कृतनिश्चयम्**—Resolute. **निश्चलभाषित**—Words from which she was not to swerve. **कर्णपरंपरया**—Being transmitted from ear to ear. **समुपारूढ०**—Who had attained full youth. **उपताप**—Anxiety. **धृति**—Mental quiet, happiness. **तया महादेव्या सहावधार्य**—Having consulted his queen and come to the conclusion. **त्वं शरणम्**—You are our chief resort, *i. e.* you alone can persuade Kád.

P. 271. **०गौरव**—Respect or regard for. **कुरु गुरुवचनमवितथं**—Act up to, obey, the words of your parents. **कुमारवध**—Because it was the moon who had caused the death of Pundarîka. **दक्षशापानलं** &c—The moon was cursed by Daksha, his father-in-law to be consumptive since he confined his attention chiefly to Rohiṇî and neglected his other daughters. **वामस्तन०**—Left; because Pârvatî forms the left half of अर्धनारीश्वर, the right half being Siva; see Kum. I. 50; see com. **धूर्जटि**—Lit. one who has a thick mass of matted hair. **मङ्गलकलश**—An auspicious jar of water placed at the head of a bed is supposed to have the virtue of inducing good sleep by keeping off evil spirits &c.; See *supra* p. 114. l 4. **विघटित**—caused to bloom. **मान**—anger due to jealousy. **०दस्यौ** *v. l.*—the robber of. **०कलितासु**—Lit. devoured, hence overpowered. **औडवी**—Of the stars; fr. उडु a star (*f. n.*).

P. 272. स्रोतःस्राविषु-(The cascades) flowing in streams. अवस्कन्दपतित-Fallen down antagonistically; (lit. to attack them; because they destroyed the beauty of the lotuses). समुपोढमोहनिद्रे—overtaken by sleep due to stupor. द्राघीयोवीचि—Extending waves. विरुवति—Piteously crying. निर्वृत्ते—accomplished; i. e. when the moon had fully risen. विद्रुते—Gone to their appointments. नीहारिणि-having in their eyes a mist of the tearsof joy. सावष्टम्भाकृतिः—Having a dignified bearing or majestic form. मदखेदा०-heavy like the gait of a lordly elephant, dull on account of the exhaustion brought on by intoxication. पर्युषित—Standing over till the next day, not fresh. ऊरुदण्ड—His long and hard thighs. कुंकुमराग &c.—Whose complexion was reddish-yellow like the colour of, or with the paint of, saffron. चामीकर &c.—Firmly fastened with a belt formed of gold chains. प्रेङ्खत्पल्लवम्-With its ends, that remained above the waist, flowing. निरुदरतया—Having an extremely thin belly, i. e. a slender waist. विभक्तमध्येन-Who seemed to be disjoined in the middle. विपुल—Broad, massive. दीर्घानुवृत्त०-Long, taperingly rounded and stout.

P. 273. वामप्र०-In whose left forearm was swinging a bracelet &c. विप्रकीर्यमाण—Spread about. अधोमुखकिरण०—A ring of rays spreading down-wards and having the tints of the rainbow. Bhânu. reads ०जालवर्णां &c. Mr. Kâne follows it approvingly. But ०जाल must be taken separately. For विप्रकीर्यमाणं cannot properly qualify अंशुक. वर्णांशुक must be explained as in the com., or as वर्णप्रधानं अंशुकं. Bána uses such words; cf. वर्णकम्बल. वर्णांशुकोत्तरीय—Like an upper garment of a many-coloured cloth. अनवरत०—Which bore a coating of red colour or the redness of which was obscured by the red colour caused by the constant chewing of *Tâmbula*. कर्णान्तायतस्य—An eye reaching to the border of the ear is supposed to be a mark of beauty. कनकपट्टपृथु—Broad like a band of gold. पट्ट is properly a sheet of metal not less than a foot in breadth used for royal grants &c. Here the कनकपट्ट is taken because the complexion of the youth is gold-coloured. अग्राम्याकृतिना—Whose form had not the slovenliness of a villager; i. e. was like that of one city-bred. राजकुल०—Clever on account of his connection with a royal family or palace. कोयमिति—Who could this be. ०निर्दिष्ट—Pointed out. अधःकृतकुसुमायुधम्—Which surpassed even the flower-shafted one (Cupid) in beauty. ईषदवलम्बितकर्णपाशम्—In a manner in which her beautiful ear was bent down a little (of course on account of the weight of the ornaments). पाश when added to कर्ण indicates beauty. संतत—Continuously..

P. 274. प्रतिसंदिष्टम्—What she said in reply to your message. ०नुरोधः—Acting in compliance with. गृहनिवासापराध०—Or do you administer me a clever rebuke for my fault &c.; do you thus artfull, take me to task &c. प्रेमविच्छेदाभिलाषः—Or is this a desire to put an end to our friendship. भक्तजन—a person (*i. e.* myself) devotedly attached to you. सहजस्नेह॰—Filled to the brim with the oozing of my innate affection for you. This shows that Káda.'s affection for her was growing constantly. तथा—So well known for. स्वस्थः—Well situated. सहृदयः—A man with a feeling heart. कनीयस्—Insignificant, of very little consequence. अवसानविरस—Unpleasant, causing disgust, in the end. कैव निर्वृतिः—What sort of satisfaction can we expect to get? हसितानि—Laughings, merry-making. सकामं कु॰—make him gain his object (which he would do if she married). यत्र—Where, in my heart. परिहृतपरपुरुषदर्शना—This gives the हेतु why Káda. should not admit a stranger to her heart. For, were Káda. to love and marry a man, that would mean her giving him a place in her heart. But Mahá. was there already. Thus she (Mahá.) would be forced to see a stranger. This would be unwelcome to her. यत्र—Since. कर्षिताङ्गी &c.—suffers severe pain causing her body to be emaciated by or torturing her body with (severe penance). अस्मिन् वस्तुनि—In this matter (*i. e.* my marriage).

P. 275. सा—*i. e.* I who have done all this. चित्रा—Wondrous. विषय—The country of. पेशल—Lovely, beautiful or clever. नावसीदति वा गुरुप्रयोजनम्—If no important business will suffer (by your departure). अदृष्टचर-Not seen before. The aff. चर is added in the sense of 'formerly or before'. अर्हामि वा प्रणयम्-If I deserve such a favour at your hands; or if I can make such a request. अप्रत्याख्यानयोग्यं—One whose request ought not to be refused. समारूढो वा &c.—If even a slight familiarity has grown between us. कुमतिमनोमोह॰—A pastime of the delusion of mind caused by the false idea or foolish thought (*i. e.* her resolve not to marry). श्वोभूते—When it will be morrow *i. e.* tomorrow. दुःखान्धकारभाराक्रान्त—Oppressed by the heavy gloom &c. उच्छ्वसितं—(my heart) has breathed out, *i. e.* found relief. सह्यतां गतः—has become bearable.

P. 276. परसुखोप॰—is in the power of (solely devoted to) doing good to others or bringing about the happiness of others. She means that persons like Chandrâpída do not care for personal comfort, their only object being the good of others. परवान्—In your power, at your disposal. कक्षान्तराणि—(Seven) different halls. प्रविश्य कुमारीपुराभ्यन्तरं (the interior of the princess' apartment). ददर्श is the main sentence. All the acc. compounds qualify कुमारीपुराभ्यन्तरम्. ॰संबाध—Crowded over with. स्त्रैण—The multitude of women. सर्गान्तर—A different creation. अपरामिव &c.—As not a single man was to be seen there, the poet fancies that the Creator, hating men, had created all women there. अनेककल्प &c.—For the sake of the creation of women for several *Kalpas* to come. The number of women there was so great that the poet thinks that Brahmá, once for all, created a treasure of women, as it were, from which to supply women to the future creations. भातिविस्तारिणा &c.—(The flood of the lustrous beauty) spreading far and wide. प्लावित°—which swept over the quarters. अमृतरस° सिंचतेव —The lustre of the bodies of the ladies there had spread in all directions and mellowed the bright light of the day. Hence the poet imagines that the day was sprinkled over with a mass of nectareous juice. भुवनान्तरालं—The space between heaven and earth. मरकतमणिमयेन—ornaments made of emeralds. सर्वतः परि°—as it was surrounded on all sides. तेजोमयमिव—As if it was made of fiery energy. (on account of the spreading lustre of the emeralds). चन्द्रमण्डल—On account of the moon-like faces of the ladies the interior of the apartment seemed to be composed of the discs of the moon. घटित°—fashioned with. निष्पादित°—in which circles of quarters were produced by. विभ्रमैः &c.—In which all implements were supplied by the sportive actions of the women. Every thing there indicated the sportive nature of the ladies.

P. 277. यौवनविलासैः—Every part of the apartment was full of young and amorous ladies ; so the poet says—All the parts of which seemed to be formed of the sportiveness and grace of youth. सुरताधिदैवतमयमिव—The damsels had such a youthful loveliness and grace about them that they appeared like so many goddesses presiding over youthful enjoyment and so the place looked as if formed of these. The apartment was so full of love-sports, amorous gestures and happiness. that the place appeared to be made up of these, as it were. अतिबहलतया—Owing to the vastness of the number of. अपाङ्गविक्षेप—By their casting side glances; or their moving the pupils to the corners of the eyes. अनिभृत—Distinct; or tremulous. कलापान्धकारैः—By their dense masses of hair of a deep dark hue. संचरतः—Gathoring together. कपोलमण्डलालोकैः—On account of the (reddish) glow of the orbs of their cheeks. आभरण &c.—This shows that their ornaments were made of gems of various colours, such as rubies, sapphires, emeralds &c. The shooting rays of these presented the appearance of rain-bows which the tails of peacocks also do. As the women moved about the mingled rays of their ornaments appeared like so many peacocks flying up. यौवनविकार—The changes brought about by youth. उचित &c.—Under the pretext of doing the duties they were wont to do. Now the poet says that the damsels there were practising a kind of *surata*, and he explains how. सखिहस्तावलम्बेषु—As they touched each other's hand. चुम्बनव्यतिकर &c.—The act (art or manner) of kissing. The bamboo pipe must also be touched with the lips. कररुह॰—The working of the nails on the lutes. There are also scratchings with nails in *surata.*

P. 278. प्रेंखितानि—Swingings of the large hips (on sportive swings). दशनोप॰–employment of teeth ; tooth-marks. चरणा॰–Striking with the foot is also spoken of in connection with Surata. उपहारकुसुम &c.–They gave out a hissing sound (expressive of pain) as they stumbled against the flower-offerings on the pavement ; or when the flowers in the garlands they had worn dropped upon their persons they made a hissing sound indicatory of their great delicacy. अतिरिक्त—A peculiar kind of ; or special, extraordinary.

कपोलतलालोक एव—Where the ladies were not under the necessity of washing their faces with soap &c. for imparting an artificial glow to their cheeks. The natural lustre of their cheeks served that purpose. The following clauses to be explained similarly. अधिवासगन्धयुक्तय:—Preparations (articles) for perfuming garments or betel-folds. अंशुकावगुण्ठन—They were veiled by the glow of their complexion and needed therefore no upper garments to cover their bodies with. यत्र च &c.—Now the poet describes their extreme tenderness.

P. 279. अधिकश्वास॰—Even the fragrant cosmetics applied by the ladies to their bodies were heavy enough to cause their respiration to be rapid and violent. अंशुकभारोपि—Since the unguents made them pant it is natural that the weight of their garments should make them languid. मङ्गल॰—Even the wearing of the auspicious bracelets was the cause of the trembling of the hands. ॰कमलतरलमधुकर—The bees hovering round the lotus used as an ear-ornament caused affliction. सखीदर्शनेषु &c.—Where if at the sight of a friend a lady got up without supporting herself on her or another's hand that was considered an act of extreme precipitation (as the lady ran the risk of falling down on account of her great delicacy). द्वितीयकुसुमग्रहणं &c.—While plucking flowers the ladies got tired as soon as they plucked one flower. And if any one plucked one more that was looked upon as an act unworthy of the delicate frame of a young woman. कन्यकाविज्ञानेषु—The accomplishments of young girls. असुकुमार—was an act fit for persons who were not delicate. मध्यभागभङ्ग—If a lady got her waist broken that was no matter for wonder ; so slender were their waists. आलवालमण्डल—Circular basins. गन्धोदककनकदीर्घिका—Golden oblong wells filled with scented water. छुरय—Besmear. The cau.

of छुर् is छुरयति or छोरयति. **यन्त्रचक्रवाक**—Figures of Chakrawâkas moving by means of mechanical arrangement or fixed upon fountains (when यन्त्र means जलयन्त्र). **तमालवी०**—The dark avenues of Tamalas. **मुक्ताजाल**—A net-work of pearls to protect them from the swarms of birds. **वलभिका**—The ivory roof of ; see p. 86.

P 280. **लिख्**—Draw. **शालभञ्जिका**—Dolls. **परामृश**—Clean, sweep. **बकुल०**—Houses formed with the garlands of the *bakula* flowers (in sport). **मृणालक्षीररसम्**—The juice of the milky sap of lotus fibres. **०राहारम्**—The meal of mango buds and sprouts (of which they are fond); *cf.* चूतांकुरास्वादकषायकण्ठः पुस्कोकिलः &c.—Kum. III. 32. **जीवंजीव**—See p. 197 and notes. **मिथ्यामु०**—False (a mere show of) simplicity or ignorance of love affairs. **अभिसंधातुं**—To deceive. You have certainly fixed your heart upon some one; you cannot deceive us. **यौवन०**—You who are maddened by the blandishments of youth. **विज्ञातासि०**—The real state of the feeling of your heart is known, since &c. **परिहासकांक्षिणी**-You are talking to your own reflection. So it seems you wish to make yourself the laughing-stock of all. **हारप्रभां** &c.—You are seizing the spreading lustre of your necklace and not the upper garment. You are absent-minded. You are moving your hand across the brilliance of your necklace mistaking it for your garment. **मणिकुट्टिमेषु** &c.—One of the ladies moving about took care not to stumble against the offerings of flowers on the jewel-pavement; but what she thus avoided were nothing else than the reflections of her own lotus-like face and thus became an object of jest to others. **निजसौकुमार्य** &c.—O you who surpass the tenderness of lotus-fibres and flowers by the pride of your own delicacy.

P. 281. **खेदस्रस्त** &c.—Another lady was moving a *chauri* in sport when it dropped down from her hand through exhaustion. But she was still moving her hand mistaking the spreading lustre of her nails for the *chauri* which she fancied to be still there. Her attention is called to this by some one.

पुलिनायमानम्—Looking like a sandy bank. This and the other acc. epithets qualify मार्गम्। This and the following participles are formed from deri. verbs formed with the affix क्यङ् (य). **दुर्दिनाय**—Appearing like a rainy day. **अनिभृत**—Not steady *i. e.* moving about; or not silent *i. e.* uttering notes. **अङ्गनसहकार**—The mango trees in the courty-yard. **नीहारायमाण**—Appearing misty. **०धूलिभिः**—by the particles of wine sprinkled over the *Bakulas* (to cause their flowering). **०अन्धकारैः**—by the dark appearance of the swarms of bees &c. **रागसागरायमाण**--Appearing like a sea of redness. **विसर**--A quantity of. अमृतोत्पत्ति०—When nectar came out of the ocean its extremely pleasant smell spread all round. दन्तपत्र०—by the round ear-ornaments. तिलकभक्ति--The drawing or painting of the *tilaka*. As the Priya. is darkish, it is difficult to see how the *Rochanâ* marks could resemble a grove of the Priyangu creepers. It is better, therefore, to omit रोचना--नीलायमानं. कृष्णागुरु--black and very fragrant sandal. प्राकारेणेव &c —As the women were tall and beautiful they seemed to form a wall of beauty. कृतदीर्घरथ्यामुखाकारं—The passage was lined on either side by waiting maids standing with their faces turned to each other; so the way looked like an entrance to a long street. तेन च &c.– He saw, flowing along the path, the brilliance of the rays of the ornaments fallen upon it in a mingled mass, like the continuous stream of the water of a river or the stream of the mingled waters of rivers. प्रतिस्रोत—An opposing current. Chandrá., when entering the stream of lustre of the ornaments, himself appeared like a current in the opposite direction owing to the brightness of his person. श्रीमण्डप—a beautiful pavilion.

P. 282. तत्र च &c.—Now follows the long passage describing Kâdambarî, the heroine of the work, on which Bâṇa seems to have expended all his wealth of observation, and fulness of imagery. The late introduction of the heroine is no doubt strange; but as Bâṇa died without completing his work it cannot be determined whether the same charge could have been urged after its completion by him. Perhaps a much longer portion of the work might have appeared after the present passage.

The chief sentence is नत्र च मध्यभागे कादम्बरीं ददर्श (p. 289). पर्यन्तरचितमण्डलोपविष्टेन—Sitting all round in circles. कल्पलतानिवहेनेव– It is not quite clear what object this उत्प्रेक्षा, implying comparison of the maid-servants with the *Kalpalatâs*, is meant to serve. Perhaps the poet means by कल्पलताs nothing more than 'herbs shining at night' to which the girls resembled by their lustrous ornaments. उपाश्रय--Resting place, support. धवलोपधान०--Káda. was lying on one side, with her head resting on her hand bent at the elbow. The poet considers the hand to be a prop. विस्तारिणि &c.—As the maids waving *chauries* over Káda. moved their hands backwards and forwards they seemed to be swimming as it were in the water of the splendour of Káda., by throwing their hands forwards (विक्षेप) and moving them round (परिभ्रम). निपतित &c.—As her image was reflected all round. This goes with the following six clauses in which the poet imagines in six *utpreksha's* that she was being carried away by various persons, and things. नागैरिव--As they dwell in the nether world. मणिमण्डप--the jewelled canopy. विद्याधर०--figures o Vid.s were carved out in the central part of the roof made of jewels and the image of Kâda. was reflected in them. चित्रकर्म &c.—All the three worlds were painted on the walls of Kâdambarî's Śrimandapa; and the poet says that they had gathered there in the disguise of pictures out of curiosity to see her. This is an instance of अपह्नुति mixed with उत्प्रेक्षा which latter does not add any great charm. भूषणरव &c.—The peacocks unfurled their plumages and began to dance in joy as they heard the ginglings of the ornaments. The poet supposes that the eyes on the peacocks' tails were the eyes of the mansion. This and the following four clauses are pure *utprekshâs.* अनिमिषनयन—It is a belief that the eyes of gods do not wink. Vide Vik. Act. III. 'केवलमनिमेषनयननैर्मीना विडम्ब्यन्ते. The servants looked at Kâda. with a steadfast gaze. So the poet fancies that they had got divine eyes. लक्षणैः—All the auspicious signs. राग–A strong desire or love; –मिव as if seized by a strong desire to live in her, or as if enamoured of her. ०सर्वाङ्गा—All her limbs possessed the auspicious mark peculiar to each. For the fem. ending see Gr. § 329. मन्मथावेशपरवश—Obedient to the working or influence of the passion or influence of Love. अविचलित &c.–This and the following inst. adjectives qualify अङ्गुलीभिः. अविचलित—fixed, permanent. लावण्यजलवेणिका—Streams of the water of her loveliness (rendered red &c.). निवासित &c.—The ends of the fringe of the red garment worn by her bent down.

P. 283. अतिकोमलतया &c.—As her feet were extremely delicate the blood could be seen through the skin. So the poet thinks that her toes were emitting a stream of blood as it were. The root वम् 'to vomit' is not to be used unless in a metaphorical sense, as it is here, otherwise it creates disgust. Words like वान्त and others are charming only when thus used; otherwise they constitute a blemish (vulgarism); *cf.* Dandin's Kâvyádarśa quoted in the com. We have here five clauses describing the toes of her feet. It is an almost accepted rule with poets to describe a heroine, if divine, from her feet upwards, whereas a human heroine is described from the hair downwards. For the former, see Kâlidâsa's description of Pârvatî in his Kum. I., as here; for the latter see the description of Vasumatî, the queen of राजहंस of Magadha, at the beginning of Dandin's Dk. The toes of the feet here are supposed to be the rays of the red colour of feet issuing out. This is a स्वरूपोत्प्रेक्षा. अलक्तक &c.—is also an उत्प्रेक्षा of the same kind. नखमणि—Her gem-like nails. नूपुरमणि &c.—

The weight of her heavy hips was too much for her thighs, and the pencil of rays of the *Núpura* jewels issued upwards to help them. This is an instance of what is known as फलोत्प्रेक्षा as we have here the supposition of the result achieved by a thing which took place in the ordinary course. The rays went upwards, but the poet supposes that they helped the thighs groaning under the weight of the hips. प्रजापति &c.—Her waist was extremely slender. So the poet fancies that when the Creator squcezed the middle part of her body the extra loveliness flowed down in two streams in the shape of her thighs. Here we have a स्वरूपोत्प्रेक्षा, the वस्तु (fact) being ऊरुद्वय and the संभावना (supposition) द्विधागतलावण्यजलस्रोतः. In this संभावना we have got a रूपक *viz.* लावण्यजल. Besides this we have a subordinate हेतूत्प्रेक्षा as explaining the द्विधागतत्व. सर्वतः-परिवेषाम्—She had about her round hips a girdle which was bright and broad. The poet ascribes to this girdle by means of हेतूत्प्रेक्षाs motives and actions proper to sentient beings. रोमाञ्चमिव—The shooting rays of the girdle are looked upon as the hair standing on end. निपतित—shows the great attractiveness of her hips. उन्नत—The middle part of Káda. was slender. The poet thinks it was so owing to its grief for the loss of the sight of her face hidden from it by her lofty breasts. सौकुमार्यात्—*i.e.* Kâda's delicateness. निमग्नां—when the Creator put his finger there it pressed her skin and made a deep impression there. नाभिमण्डलीमावर्तिनीम्—A circular navel in form like a water-pocl. Such a navel is invariably described by Sanskṛit poets as beautiful. त्रिभुवनविजय &c.—A line of letters in black ink, in praise of Káma's conquest of the three worlds by means of her superior beauty. अन्तःप्रविष्ट—स्तनभरेण—adorned with heavy (protuberent) breasts, on which were reflected the sprouts of her ears which formed as it were the foot-stool of Kâma and which came out being driven forward, as it were, with the palm of its hand by her heart &c. The poet accounts for the prominence of her breasts by supposing that the heart was pressing them forward, being unable to bear their weight, as they formed the footstool of Káma and had to support his burden, by means of its hands in the shape of the reflections of the sprouts &c. अमललावण्यजल०—Like two lotus-stalks growing in the transparent water of her beauty. This indicates the softness of her arms. नखकिरण &c.—A stream of rays was continuously issuing from Kâda.'s nails. But the poet imagines (by *utpreksha'*) that it was the limpid water of her perspiration caused by the fatigue of wearing the bracelets of rubies.

P. 284. **उन्नमयता**—Supporting, propping up. **उच्चैःकरैः**—up-spreading rays (hands). Mark the pun on **कर. चिबुकदेश**—the part of the chin. **अभिनव०**—Here her lips, red as corals, are supposed to be the waves of the sea of राग (redness, love) agitated by the wind of fresh youth. **रक्तावदात** &c.—Her reddish cheeks with their pure lustre looked like a shell-shaped vessel of rubies filled with glowing wine. **परिवादिनी**—A musical instrument with seven strings. **रत्नकोण**—A fiddle stick made of or set with gems. **गतिप्रसर** &c.—The redness of the corners of the eyes is here attributed to their anger towards the ears which impeded their further progress. This indicates the विशालता of the eyes. **निजमुख** &c.–Which were the milky ocean for the residence of Lakshmî (beauty, goddess Lak.) of her face. This is an instance of परंपरितरूपक; निजमुखलक्ष्मीः एव लक्ष्मीः तस्या निवासो यो दुग्धोदधिः. The most prominent part of her eyes was white and so it is compared to the milky ocean; the splendour (लक्ष्मी) of the eyes is compared to Lakshmî who dwells in the milky ocean. **लोचनमयमिव** &c.—For the beauty of her eyes was such as could spread over the whole world. **उन्मद०**—of the intoxicated elephant &c. **मनःशिला०**—made with the paste of red arsenic. **रागाविष्ट**—Full of love (for Kâda.) This implies that the *tilaka* was love-inspiring. **विद्योतित**—Illumined by. **हेमतालीपट्टाभरण**—A kind of gold ornament called तानवडे in Mar. **आमुक्त**—Worn. **पत्र०**—Having gold leaves and made of. **पाटलीकृत**—Which imparted a red tinge. **सीमन्तचुम्बिनं**—touching, *i. e.* worn on the *Sîmanta* (the white line left by the parting of hair on either side of the head). **क्षरता**—Spreading about. **देहार्धप्रविष्ट**—It is not quite apparent how गौरी is humbled, as there is no common ground between the प्रवेश of हर and मन्मथ. The देहार्धप्रवेश of हर in गौरी shows not her सौभाग्यविशेष but सौहार्दविशेष, not peculiar beauty (see Kum. V. 1) but peculiar love. There would have been ground for triumph if Kâdambarî had been described as having her husband completely entering her whole body and not like Śiva entering Gauri's only half body. The superiority meant here however, lies in '**सर्वाङ्गानुप्रविष्ट०**' of Kâda. as compared with देहार्धप्रविष्ट० in the case of **गौरी. उरःसमारोपित** &c.—This clause is smooth as well as charming. **Kâda.** created hundreds of Lakshmîs by her own reflections and thus humbled the pride of Nârâyana who was transported with joy at having one Lakshmî whom he clasped to his bosom (as a miser would do his much prized treasure).

P. 286. **उत्तमाङ्ग** &c.—This and the following clauses are similar to the above. **निर्दयदग्ध**–Cruelly burnt. **प्रमथनाथ**—Śiva. **स्वप्तुम्**—That they might sleep down. **मृणालनिगड**—A chain made of lotus-fibres. **यवाङ्कुर-**

It was customary with women to wear on their ears blades of rice with artificial colouring as ornaments. The rhetorical fig. here is भ्रान्तिमान्. आत्मसंवर्धित०—Readers of Sanskṛit literature know full well the love of gardening of their heroes and heroines spoken of by the poets. *Cf.* पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं &c Śâk. IV. संवर्धितानां सुतनिर्विशेषं &c. Ragh. V. 6 &c.; but Báṇa's making Káda. so lavish seems to be somewhat hyperbolical. संमानयन्तीं—honouring, (thus showing her pleasure) by. हासहेतुम्—The Śabarî became the butt of laughing because her speech was not intelligible. आलापयन्तीं—making her speak (that they should enjoy the fun). मुखपरिमलान्धैः—The bees were so powerfully attracted by the sweet fragrance of Kádambarí's breath that though beaten off again and again they persisted in approaching her mouth. This shows that Káda. was a woman of the Padminî kind. We have a similar description of a bee troubling Śakuntalâ in Sâk. I. (चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि &c.); *Cf.* also यदि सुरभिमवाप्यस्तन्मुखोच्छ्वासगन्धं &c. Vik. IV. 13; and Priy. I. ०दुष्टस्मितां—who smiled wickedly, *i. e.* a smile of disapproval. विघट्टयन्तीं—Striking. मुक्ताफल &c.—Who had the image of the crescent-shaped ornament set with pearls. ०भिप्रायेण—under the belief *i.e.* thinking that it was a nail mark covered with drops of perspiration (which resembled pearls). Kâda. mistook the reflection on the breast of her betel-nut-bearer of the Chandralekhâ ornament inlaid with pearls on her head, for the mark of a nail covered with drops of perspiration, which it resembled from its shape and colour, and threw scented powder over it that it may not be noticed by others.

P. 286. रत्नकुण्डल &c.—suspecting that there was a fresh and glossy nail-mark (on her cheek) owing to the reflection of her jewelled ear-ring. Here too Kâda. mistakes the reflection, on the cheek of her fan-bearer, of her jewel-kundala for the fresh mark of a nail, and manages to conceal it with a leaf taken from her own ear-ornament. These two clauses are somewhat obscene and had better been spared by Bána. For fuller explanation see com.

समुत्सारित०—(1) Who had refused connection with the best of kings claiming high pedigrees. वर may mean a bridegroom,—who avoided all connection with a bridegroom from among kings &c. (2) who had pushed after the principal mountains. For the principal mountains, see p. 10. and com. The reading ०भूभृद्व्यतिकरां is also good. शेषभोग—(1) Occupied with all other enjoyments (than those of married-life); (2) resting on the hoods of Śesha (the serpent supporting the earth). षट्पद &c.—(1) The fragrant powder (पराग) applied to or the redness of whose feet (पाद) was rendered dusky by the pollen &c.;

(2) in which the colour of trees (पादप-राग) is made gray &c. उत्पादित—Who subdued the pride of Śiva by giving rise to the sound of the arrows of the mind-born (Cupid). On seeing Káda, thousands were smitten by love; so she is described as having produced thousands of Cupids; Śiva heard the twanging of their bows everywhere and had his pride humbled. (2) In which is humbled the pride of peacocks by the notes of the birds produced in the Mânasa lake (the swans or flamingoes). It is said that the swans come back from the Mânasa lake when autumn sets in. On hearing their notes the peacocks have their pride humbled.

P. 287. श्वेतांशुकरचित०—(1) Whose head was decked with white (silk) garment; or who wore a white silk garment and ornaments on her head; (2) whose head ornament was lighted up (चित lit. covered over) with the rays (कर) of the moon (श्वेतांशु on Śiva's head); or who wore no other ornament than the rays of the moon falling upon her head; or according to Bhânu., who has for her head ornament the moon (श्वेतांशुक). मधुकरकुल०—(1) With hair deep dark (नीलतम) like &c.; (2) having forests of the dark *tamála* trees. उद्दाम०—whose heavy hips were full of the graces of intense love; (2) who abducted the wife of गुरु (Bṛhaspati) through the fierce working of love. *Allusion*—Soma (the moon), getting enamoured of Târâ, once carried her off and refused to deliver her up when demanded. Then a hard contest took place and Brahmá had at last to interfere and compel Soma to restore her to her husband. See V. P. VI. 6. पाण्डुश्याम० (1) With her middle beautiful with the folds (of her skin) of a white colour blended with a tinge of dark: (2) with its interior decked with the *Laval'i* creepers of a pale dark colour. भास्वन्मुक्तांशु०—(1) Whose ornaments of rubies had their lustre blended with the rays of the bright pearls; (2) decked with the colour of lotuses blooming on account of the rays emitted by the sun. आकाशक०—The lotus-pond in the form of the sky. स्वच्छाम्बर०—(1) The root of whose thighs, delicate like lotus-fibre, could be seen through her clean (transparent) garment; (2) in which the constellation Mûla, white like a lotus-fibre, is seen in the clear sky; ऊरु may also mean prominent. नितम्ब &c.—(1) Whose luxuriant tresses reached her hips and who looked beautiful like the bright moon; or beautiful with the *Chandra* ornament shining out from her &c.; (or चन्द्रकान्त may mean the jewel of that name); (2) beautiful with the ends of eyes or eyes shinig in the thick plumage &c. कामफलप्रदा—(1) Giving the fruit of love; (2) granting the fruit of one's desires.

P. 288 ०संबद्धालापं-Conversing about. तद्रूपवर्णनामुखर--Eloquent in describing his (Chandrápîda's) beauty.

The foregoing passage may be analysed into-(1) the general appearance of Kádambarî seated in the midst of her attendants; (2) the ideas suggested from her beauty and surroundings; (3) a detailed description of the various parts of her body with the ornaments; (4) comparisons ending in establishing Kâdambarî's superiority; and (5) her occupation; (6) poetic comparisons based only on verbal similitudes. In all these the pervading अलंकार is उत्प्रेक्षा with the exception only of the last where we have eleven श्लिष्टोपमाs.

अमृत—Water. उल्लास—leapt up. शेषेन्द्रियाणि &c.—For a somewhat similar thought, *cf.* ता राघवं...तथाहि सर्वेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ Ragh. VII. 12. सर्वरमणीयानामेकं धाम—*Cf.* सा रामणीयकनिधेरधिदेवता वा &c. Mâl. Mâd. I. 21 and सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन &c. Kum. I. 39. ०परमाणवः—a reference to the theory of the Vaiśeshikas that all substances are formed of atoms in the order of *dvyanukas*, *tryanukas* &c. करतलपरामर्शक्लेशेन—By the pain caused by the touch of his hand. This implies the extreme tenderness of her body. लोचनयुगलात्—*i. e.* of course Kâda.'s pair of eyes. स्मेर—(which was) brightened or dilated through wonder. निश्चल०—Firmly rivetted on its object. अचल इव—Like a mountain. This has also reference to the well-built and massive frame of Chandrápîda. रोमोद्गमः०—First her hair stood up, then rose the tinkle of her ornaments and last of all Kâda. herself rose from her seat. At the sight of Chandrâ. a thrill of love passed through Kâda.'s body causing the hair to stand on end and as she attempted to rise her ornaments began to tinkle. अथ &c.—In the eight sentences beginning from this, mark the turns of expression and thought. First the poet describes the various सात्विकभावs Kâda. manifested, proceeding from emotion at the sight of Chandrápîda, which she tries to explain away as proceeding from a different source. तस्याः—the thrill of passion caused perspiration. She showed that it was due to her exhaustion in rising up in great haste.

P. 289. अपयशो लेभे—Káda.'s thighs were seized by a strange tremor and so she could not move; she, however, blamed the pair of swans attracted by the jinglings of her feet ornaments as the obstructer of her motion. Explain the following clauses similarly. अन्तःप्रविष्ट &c.—Káda. placed her hand on her bosom to steady her heart which was agitated on her seeing Chandrâpîda. The poet fancies that she did it really through her eagerness to touch &c. व्याज आ०—was a mere pretext. द्वारतामगात्-became a means (of concealing her true feeling).

केतकीकण्टक—The thorns of the *ketaka* lying in the midst of flowers. **साधारणता**—has the same meaning as निमित्तता. **तदा च** &c.—Now is described the effect of Kâdambarî's sight produced on the mind of Chandrâpîda in a highly poetic way. It was a different *Manmatha* altogether that entered Chandrápîda's heart and churned *i. e.* agitated his mind. **असावपि** &c.—These five sentences describe how Chandrâpîda was in transport of joy at the time. निरोधान, परिग्रह, संभाषणा, प्रसाद and सुरतसमागम are the stages of the happiness conceived by him. There is a pun on the word निरोधान which means (1) concealment, (which prevented him from seeing her beauty fully), as well as (2) the cloth held between a couple at the time of marriage; and on परिग्रह meaning (1) acceptance and (2) taking by the hand (पाणिग्रहण.) The next three words have no श्लेष. **चिरदर्शन**—Anxious to meet her as she had not seen her (Kâda.) for a long time.

P. 290. **अनेक०**—वरतुरग—Noble steeds. **दत्तमुद्रः**—has fixed his **seals** (*i. e.* established his rule) on the four oceans by the scratchings of the points of the hoops &c. **रक्षित**—Avoided. *Cf.* 'अवनतिभवने रक्षतः' Mu. I. 2. **आपीड**—may either mean 'weight, burden' (on whose arms as on stony pillars rests the burden of &c.), or distinguished by. **अनुगते**—Come in the course of his journey. **निष्ठुरा**—indifferent, cold on account of my abandonment of all attachments. **सविशेषैः**—Eminent; superior. **दाक्षिण्यपरवश**—Wholly courteous or polite. **अकृत्रिम**—guileless. **निःसपत्नतां रूपस्य**—Beauty that had no parallel or rival; lit. peerlessness of beauty. **स्थानाभिनिवेशित्वं**—Ardently clinging to the proper person. **सुरलोकातिरिक्तता**—Superiority over heaven. **ऐश्वर्य**—Exhuberance, excess. **अग्राम्यता**—Absence of rusticity *i. e.* high politeness. **कथिता**—You have been talked about; described. Note this meaning of **कथ्. अपूर्वदर्शन इति**—Thinking—because he is one not seeen before, a stranger. **तिर्यग्विलोकयन्त्याः**—Kâda. cast a side-glance of affection at Chan.; and as she did this tears of joy dropped down from her eyes. The poet accounts for the flow of tears by fancing that it was due to the fatigue the pupils experienced in journeying from the middle to the corner of her long eyes. **त्वरितमभिप्रस्थितस्य**—When a man walks very fast he raises dust on account of the quick movement of his feet. Káda.'s heart by its fast steppings also produced dust in the shape of the moonlight of her smile.

P. 291. **अङ्गुलिविवर०**—Through the interstices of fingers of which flashed rays of lustre from the emerald-ring. **विभ्रमगृहीत०**—with a roll of *támbúla* taken in sport. **जृम्भा**—Yawning (the result of passion). **अमल** &c.—(her limbs) which were pure, their loveliness being washed by &c. Here we have what may be called a सांगोत्प्रेक्षा not noticed by any rhetorician. In this sentence we have the सामर्थ्या or main उत्प्रेक्षा followed by four subordinate (समर्थक) उत्प्रेक्षाs. गत्वा आनीतः &c.—The heart saw that Chan. was a distinguished guest and so ran forth in great haste to greet him. शयनशिरो०—placed at the head of the couch. महाश्वेतानु०—Out of regard for Mahâśvetâ (who had shunned such pleasures as music, dancing &c.). ०निवारणसंज्ञाः—Who by placing their hands on their closed lips made signs to stop all noise. मागधीजयशब्दान्—The panegyric songs of the Mágadha ladies.

P. 292. रूपानुरूपा—similar in beauty. We have such compounds as शीलानुरूप, वित्तानुरूप, &c. जीवितनिर्विशेषा—Her second or very life. कर्णाभरण०—On which was shed the light of. मधुकरभरपर्यस्त—Scattered by the pressure of the bees. उत्क्षिपन्ती—putting up. चामरपवन०—dishevelled by the wind from. अलकवल्लरी—Her long hair. अनुष्वजमाना—Adjusting. This suggests her close familiarity. अनामयं पप्रच्छ—Inquired after her health. अनामयेनैव लज्जमाना—She was ashamed to see that she kept good health notwithstanding her friend's sorrow. समुपजातशोका—शोक on account of Mahâśvetá's misfortune. Although she was intent on looking at Mahâśvetâ she could not help casting stolen glances at Chand. also. ०सारोदरं—With its interior variegated with the rapidly moving pupil &c. तेनैव क्षणेन &c.—The second तेन refers to Chand. and should be taken with every clause. Just at the moment she experienced the following feelings—She felt jealous when his form was reflected in the cheeks of her female friends standing near her; (for she thought they were *sapatnîs* embracing him); she experienced the pangs of separation when his image was taken away from her bosom, its smooth surface being broken by the bristling hair; she felt the indignation of a rival wife when she saw the reflections of the female statues on his breast wet with perspiration; she felt miserable when he closed his eyes (as she thought that her beauty was not so exquisite as to make him fix his eyes on her steadily) and the pain of blindness when he was hidden from her by her tears of joy. The *utprekshás* here are very fanciful. सम्प्रतिपन्नम्—It is admitted by all of us &c. or संप्र०. may mean उपपन्न; it is proper for all of us that &c.; or it may mean 'we have got all this, as we are not strangers. You shall rather attend to &c.'

P. 294 ग्राम्येव—Like a village girl (who feels nervous in the presence of great men not having occasion to see them often). निजशरप्रहार०—She was as if bathed by Kâma in the streams of perspiration (that she should revive). स्वेदजलविसरनिमज्जनभयेन &c.—She

seemed to seek the support of Chandrápîda's hand fearing that she might be drowned in the stream of her perspiration. साध्वसपरवशा—entirely in the power of flurry or fear mixed with agitation. लगितुमिव—To support herself, as it were. हस्तपल्लव—Her delicate hand. जयकुअर०—having as if red lead transferred to it by his stroking the temples of. किणश्यामल—darkened by the scars of the bow-string. कचग्रहाकृष्टि &c.—The poet accounts for this fact by supposing that his hand was soiled by collyrium as he wiped the eyes of the Lakshmîs of the enemies crying on account of their being forcibly pulled by the hair. अतिरभसेन—Through great joy and hurry. विवर्धिताभिरिव प्रह०-which seemed to grow in length and to laugh. तत्कालकृतसंनिवेशाः—Which (the five senses) had just then made their appearance. सरागाः—Longing for (a touch of her hand.) तत्कालसुलभ—Eager to see the sportive gestures to be easily seen at that time. सर्वैः रसैः—i. e. by all the 8 sentiments, शृङ्गार &c. अनिबद्धलक्ष्य &c.—Stretched forth thoughtlessly and without aiming at the object to be reached ; and hence चन्द्रापीड &c. The poet imagines that the rays of the nails were as if sent forward to find out the hand of Chandrâpîda.

P. 294. स्वेदसलिलपात—For, a gift requires water to consecrate it. Here the perspiration-water served the purpose. भुजलतानुसारेण—Following the tender hand of Kâda. भिन्नमध्यं—Pierced in the middle. Kâda.'s heart was pierced by the arrow of Cupid and so a hole was made into it. The jewel-bracelet was red and so it resembled her heart. गृहीत्वा च &c.—The readiness in giving *tâmbûla* to Mahâśvetá is happily contrasted with the great bashfulness in giving it to Chandrâpida. The beuty of the last sentence which disposes of the fact so briefly is noticeable.

त्रिवर्णराग—Having a hue of three colours. The parrot had a mixture of colours on his neck and this fact is aptly compared to the rainbow which, every one knows, presents a combination of hues. अनुबध्यमाना—Hard pursued. अनुबंध् means also to importune, to press. कुमुदकेसरपिञ्जरतया &c.—The starling seemed to the poet as if *made of flowers* on account of the yellowish colour like that of the pollen of moon-lotuses of her feet, on account of the similarity of her mouth to a *champaka* bud and on account of the splendour of her wings as blue as the petals of blue lotuses. अलीकसुभगा०—Falsely deeming himself to be beautiful or fortunate. अपसद—properly an outcast (अपकृष्टं अपकृष्टो वा सीदति one who sits apart,); at the end of a comp. 'vile, wretched.' पादपंकजस्पर्शेन शपामि—This is the way of taking an oath-by the touch of–. When a person swears by the life of a superior the former shows respect by swearing by his feet whereas if by one's own life he says by his body or so. *Cf.* अस्मच्छरीरस्पृष्टिकया शापितोऽसि ; Veṇi. VI. पाणिग्रहणपूर्वकं जायापदं माहिता—Was married to with all the ceremony of taking the hand (of the bride). We may note this innocent palacial entertainment of Kádambarî which sort of imitation of the regular concerns of the worldly life is a common occupation of boys and girls even from their early childhood.

P. 295. स्फुटस्फुरित &c.—With the middle part of his cheek visibly throbbing. अस्त्येषा कथा—Bâṇa is very fond of showing his power to use a large variety of expressions to express the same idea. The reader may note this even in the present paragraph in more than one place. वामचार:—ill-behaved. सापत्न्यकरणं—bringing about the relation of a co-wife. प्रधानं कोपकारणम् &c.—Note the copiousness of expression here. 'Chief source of indignation, the prominent cause o detachment or disaffection, the great point of humiliation, defeat or discomfiture.' इयमेव केवलम् &c.—This one alone is very extraordinarily patient as she has not, being tired of the world on account of the heaviness of her misfortune, taken poison or consigned herself to flames or not taken to fasting. अनेन प्रत्यासत्तिमेष्यति—Will make peace with him. अभिभवनिरस्या—Deserving to be repudiated with disgrace. The Cal. Ed. has अभिभवतिरस्य: going with the following sentence, which is perhaps better. क्रीडालापभाविता:—Impressed by the jocular talk.

P. 296. एतावती: वक्रोक्ती:—Crooked (cleverly-worded) speeches of such sort. See p. 87. अभूमिरेषा &c.—She is no place for the clever speeches of gallants भंगि—Way or mode. भुजङ्गभङ्गि०—is only a periphrasis for वक्रोक्ति. प्रमाणं—measure (how far to show anger or when to show favour). प्रस्ताव—the occasion for. द्रष्टुं—Infinitive for dat.—दर्शनाय. न पर्याप्तमेवानेक &c. पर्याप्त means enough and अवस्थान is residence or place, dwelling. The clause is interrogative—'Is not the room of the thousand hearts of women enough for him, that some other place is sought for him.' With the reading ननु the same meaning can be had ; or पर्याप्तं may be explained as 'occupied.' Trans.—Indeed he has occupied the thousand &c. अष्टापद—see p. 143 and notes. We may note the sedentary entertainments that Chandrâpîda had as part of the right royal hospitality at the hands of Kâdambarî. Besides vocal and instrumental music, we have even gambling which last though condemned was a fashionable vice of people of higher society चित्रकर्म०—*i. e.* well-skilled in painting.

P. 297. **विनयनिभृताभिः**—Very modest; lit. filled with modesty. भृ which means 'to bear' also means to fill, as in such expressions as उदरंभरि; or, respectfully reserved in speech. The common meaning of निभृत is secret. *Cf.* निभृतमिति विचारणीयम्. Śâk. III. **अव्युत्पन्नः**—lit. not experienced; hence simple, guileless. **मुग्धतया**—by innocence. **आमन्त्रितेव** &c.—spoken to (advised). **अनुशासिता**—advised by (nobility of birth). **स्वच्छन्दचारिणी**—wanton, self-willed. **कुलस्थिति**—family observance, conduct proper for a high family. **मोहान्धया**—blinded by stupidity. **हताशया**—cursed. **कास्य चित्तवृत्तिः**—What is his state of feeling or attitude (towards me). **दर्शना०**—fit to be seen by *i. e.* it was proper to show myself to him. **प्रत्याख्यानवैलक्ष्यान्न भीतम्**—I did not fear the shame of repudiation.

P. 298. **नष्टचेतनया**—Whose understanding or sense of propriety was lost. **स्थूलबुद्धयोपि तादृशीम्**—Even cold-pated persons will mark that swerving from modesty. What then of Mahâśvetâ who has experience of love affairs, or the friends knowing all arts or the servants clever on account of their life in palaces, and able to interprete the gestures. **निपुणतरदृ०**—Who have got a very deep insight into. **दग्धहृदयेन**--दग्ध and हत have remained, as the late Mr. Telang aptly notices, in the talk of our women, as जळलें and मेलें. **महाश्वेताव्यतिकरेण**—In view of the misfortune (widowhood) of Mahâśvetâ. **उत्सन्नमन्मथ**—उत्सन्न 'destroyed' here stands for दग्ध as in दग्धहृदयेन. **विप्रलम्भकः**—A cheat, a cox-comb (वंचक). **नोत्प्रेक्षितः**—Not imagined. **गृहीतगुणपणेन विक्रीतेव हृदयेन**—Sold by the heart by taking the price, *viz.* his virtues. A figurative way of saying 'I came to love him for his virtues.' **उपकरणीभूता**-उपकरण a tool, an instrument, a minor means. Kâdambarî means to say that she was helpless and so could be used quite as an inanimate thing which might be handled by the user. उपकरण—has become a house-hold word in the houses of Brâhmaṇas for little pots used in the house, भांडीं, उपकरणीं. **इति क्षणमिव संकल्पमकरोत्**—So far we have here the feeling of निर्वेद 'dejection and indifference' but again the feeling of love asserts its power. But here we have what is called शांति or extinction of one भाव and उदय of another. **कृतसंकल्पा च अन्तर्गतेन** &c.—The idea is, when she was resolved not to have anything to do with Chandrâpîda, he (who was in her mind and who moved with the heaving of her heart said "Oh you of sham modesty, if you have nothing to do with me, here I go," She felt this on account of the heaving of her breast and when Chandrâpîda began to go, her life that had come to her neck bade farewell to her (as a person going on a journey clasps relatives or friends by the neck and bids farewell).

P. 299 **कण्ठलग्नेन पृष्टेव**—आपृष्टेव would be a better reading. **पृच्छ्** with आ Atm—to take leave of. **अविशेषज्ञे......बाष्पेण**—Bâṇa is here indulging in a farfetched उत्प्रेक्षा. He makes the tear say—"O you, without discrimination, *i. e.* you who make no difference between man and man, wash your eyes and see if this man deserves repudiation at your hands." **अपनयामि ते सहासुभिः** &c –The God of love chid Kádambarî with a threatening that he would take off her life in humbling her pride of her fortitude; in other words if she would have her fortitude she would lose her life. **अस्तमितप्रतिसमाधानबलात्**—प्रतिसमाधान is counter-argument, refutation. The force of her argument against (that is for giving up her attachment to Chandrâ.) being spent up she was again made helpless by the force of her love for Chandrâpîda. **परवशेवोत्थाय**–This is the natural result of अस्वतन्त्रीकृता. She was not mistress of herself and so did everything almost involuntarily. **आनन्दजलप्लव०**—Afraid of the screen (obstruction) of the tears of joy **अङ्गुलीगलित**–the idea of this उत्प्रेक्षा is that Kádambarî had all thoughts about Chandrâpîda. She was, as it were, drawing a portrait of him but it was not with a brush; she drew it with her fancy; and the reason given for this is—she was afraid of the portrait being soiled by the touch of the perspiration dropping from the fingers. **स्वेद** is the manifestation of the inward (भाव) feeling experienced in the heart. *Cf.* स्विन्नाङ्गुलिः संववृते कुमारी. Ragh. VIII. 22. **रोमाञ्चतिरोधान**–Afraid of the hindrance of the hair standing on end. **रोमाञ्च** also is, like. **स्वेद**, an अनुभाव or outward manifestation of the inner feeling. **हृदयेन**—by the heart *i. e.* his image pictured by fancy. **कालातिपातसहेन**—The velocity of mind is almost proverbial. It is swifter than wind or even light. So she could not send a better messenger to her beloved than her own mind; she was so eager to meet him.

चन्द्रापीडोपि प्रविश्य—In accordance with the settled rule of poetics the effect of love on the heroine is described first; and now Báṇa proceeds to narrate the working of Cupid on the mind of the hero.

P. 300. **शिलातला०**—Spread on a jewel slab. **उपर्य०**—with pillows placed upon it one over another. **चिन्तां विवेश**—reflected, was lost in thought. **अनाराधित०**—disposed to favour me without being propitiated. **सरागेण**—full of redness (or love). **आकूणित०**—partly (lit. with its third part) contracted. **रूषित**—covered. **प्रतिबिम्बप्रवेशलोभेनेव**—Chandrâpîda is flattering himself that Kâdambarî is, as it were, eager to have his reflection and so turns her transparent cheek towards him. **शयनाङ्के लिखति**—Kâdambarî merely drew a line with her nail. But the poet makes the hero think that this she did to mark the first departure from the path of modesty of her heart (since this was the first time that she allowed room to a man in her heart) The drawing of a line on a wall or so for the sake of counting is resorted to by illiterate women to keep up their account. Kâdambarî, we have reason to believe, was not illiterate. But the love-affected hero puts such a construction on what she did absent-mindedly. मत्ताम्बूल०-shaken on account of the fatigue caused in presenting to me the roll of betel-leaves, with a swarm of bees hovering round it, mistaking it for a rosy lotus. खिन्न—*i. e.* by casting glances at her. The swarm of bees looked like a *tamála* leaf. पुनश्चाचिन्तयत्—Here we have the stream of thought altogether changed. Diffidence seized the mind of Chandràpída. The same thought that occurs to Dushyanta when he says स्निग्धं वीक्षितं……अहो कामी स्वतां पश्यति (Śâk. II. 2.) has overtaken Chandrâpīda and all his sweet suppositions regarding Kádambarî's attentions to him disappear and he says–' Probably lightness (of heart), natural to man, deceives me with thousands of ungrounded fancies. The infatuation of youth that robs one of discrimination, or *Madana* makes me mad.' तिमिरोपहता दृष्टिः-तिमिर an eye-disease. A man whose sight is affected must, as it seems, see a little darkness magnified to a great extent. Similarly, the sight of youthful men, Chandrâpîda says, is ready to perceive a high degree of affection or love where there is very small room to suppose any. So तिमिर and कालुष्य seem to have been used with a श्लेष. तिमिर (1) the eye-disease (2) the loss of judgment. कालुष्यं—(1) Darkness; (2) turbidity of mental perception. स्नेहलवोपि—The word स्नेह also is paronomastic. It means (1) Oil; (2) attachment. *Cf.* अपां तरंगेष्विव तैलबिन्दुं……बहुलीभवन्तम् Ragh. XIV. 38. The meaning is–If women manifest the slightest affection, young men under the influence of passion, fancy that that is deep love. चिन्ता (1) anxiety; (2) thought, play of fancy. तरलता—love-affected state of the mind. न किंचिन्नोत्प्रेक्षते—There is nothing that it does not anticipate or imagine. The power of poetic genius to invent numberless *utprekshás* is known to every reader. Bâṇa possibly refers here to his own genius in this particular field.

P. 301. निपुण०—(1) Seized (influenced) by the clever god of love; (2) taken in his hand by Cupid expert in the art of drawing. संजातरूपाभिमाना…आत्मसंभावना—High opinion of oneself; self-esteem, which, full of pride of its beauty presents itself (*i. e.* makes young men present themselves) everywhere like a Kulatâ. This आत्मसंभावना is compared to an unchaste woman who has pride of her beauty. This meaning is clear enough. But a Vedantic sense seems to be suggested in the sentence. रूपाभिमान calls up to the mind नामरूपं of the

Vedantins. आत्मसंभावना—the idea of *Atmá* when divested of नामरूपाभिमान (the superimposition of names and forms upon it) is pure and simple. But when it is संजातरूपाभिमान *i. e.* accociated with the ideas of forms it becomes mixed and complex. स्वप्न इवाननुभूतमपि &c.—मनोरथ (hope) is like स्वप्न a dream (properly sleep, not sound, which is distinguished from सुषुप्ति sound sleep). There are no dreams in सुषुप्ति whereas in स्वप्न we see गन्धर्वनगरी and other things that have never been experienced. प्रत्याशा—means here counter-hope *i. e.* hope when there is little ground for it. Hope, like a bundle of peacock's feathers (used by conjurers) presents to view what is not possible to be. एवंजातचि०—if the fair-eyed one is really inclined towards me thus, *i. e.* as I have thought her to be. पाणविक—One whose profession it is to beat tabors. अप्रार्थितानुकूल-*Cf.* अनाराधितप्रसन्नेन a few lines back. Here we see Chandrâpîda again taking heart and expecting things to show themselves in the right before long. किल—Mark the meaning of किल. It means here a feignsd action. स्वरसंदेहविवादैः—Debatos on the knotty (lit. doubtful) points about the tunes. उपवनालोकनकुतू०—It is refreshing to find that Bâṇa has room even for the observation of nature at least in the artificial gardens of the palace.

कादम्बरी तु तं दृष्ट्वा &c.—Kádambarî did not go to the terrace really to see Mahâśvetá because she was late (चिरयति) as she said but (with her mind drawn away by Cupid) to look at Chandrâpīda, who had now ascended the pleasure mountain, making an excuse to hide the real truth. शशिमण्डलपाण्डुरेणातपत्रेण and फेनशुचिभिर्बालव्यजनैः—It deserves to be noted that though both the umbrella and the Chauries were white they are compared to two different things, and the standards of comparison (उपमान) are very aptly chosen. The umbrella is white and round, so it is said to be like the orb of the moon. The hair fans were white and waving to and fro; so they are fitly compared to the frothy foam. This is an example of व्याजोक्ति. शिरसि कुसुमगन्धलुब्धेन &c.—The bees swarmed round the head of Kâdambarī attracted by the fragrance of the flowers on her head. The poet imagines that the circle of bees round her was nothing but a blue veil (such as the *Abhisárikás* wear) wherewith Kâdambarí was studying the dress of an *Abhisáriká.*

P. 302. मुहुः &c.—Now she leaned on. मुहुर्निश्चलकरविधृता &c.—Now she placed on her sprout-like (red) lip the betel-fold held in her firm hand. मुहुः when repeated has the sense of-now, again; at one time, at another. Kâda. was utterly in the power of love and quite beside herself. In fact all the clauses beginning with मुहुः point to the same state of her, being wholly lost in her love musings on Chandrâpîda. उद्गीर्णोत्पलप्रहार &c.—Running away at the strokes of lotuses that she threw at them. All these actions of Kâdambarî are quite involuntary. They shew her being quite absorbed. निरुपहतशिलाचिताभिमतदेवतः—Bâṇa does tell us what दैवत (deity) was अभिमत to Chandrápîda. निरुपहत—One whole unbroken stone (slab).

प्राग्भाग०—Which stood on the eastern side. हरिणीरोमन्थ &c.—Having a shower of the foam of the rumination of the deer. सीरायुध &c.—Having the splendour of the waters of the Yamunâ, steady through the fear of Balarâma's plough. निश्चल is put in, that the slab should bear comparison to it. Balarâma is always represented as very fond of plough-share. He is said to have dragged the town of हस्तिना० and the river यमुना with the ploughshare. See p. 23. तरुणी &c.—Whose lustre was redenned by the red lac (अलक्तक) of the feet &c. सिकतिल—Sandy *i. e.* bestrewed with. अतिबहलधाम्ना—He saw the day washed (eclipsed) by white light of great magnificence as if by water.

P. 303. किमु खलु—Has, indeed, the moon of cold rays risen all of a sudden (अकाण्डे—or out of its time, as it was day then)? उत यन्त्रविक्षेप &c.—Are shower-fountains let loose with thousands of white streams scattered about being driven by machines? चन्दनानु०—Containing sandal ointment. नालिकेर०—a casket made of cocoanut. Such a casket is also mentioned in Śak. IV. निश्वासहार्य—What could be blown away by a breath, suggesting that they were very thin. निर्मोकशुचिनी—White as slough. This also implies that they were thin. कल्पलतादुकूले—Garments either got from a desire-yielding tree or fabricated from its bark. धवलताकारणमिव &c.—The necklace was so white that it seemed to be the cause of the whiteness of the milk-sea. मन्थनश्रमोज्झितम्—It is well known that the casting off of the slough makes a snake quite young again. प्रतिमातारागणमिव—It seemed to be the collection of the reflected stars taken from the waters of the sea.

P. 304. कादम्बरीरूपकृत—The *Utprekshâ* is somewhat obscure. All these suppositions point to the exquisite whiteness of the necklace and in this connection the hearts of the sages are brought in. These hearts are very pure but being captivated by the beauty of Kâdambarî, they, the poet supposes, became the material cause of the necklace spoken of in this sentence. यशोराशि० सागराणां—as if it was the mass of fame (for producing jewels ; the ocean is called रत्नाकर) of all oceans, collected together. Or सागराणां may be omitted with the Cal. eds. Then यशोराशि may refer to the whiteness of the necklace. In the first case it refers to its excellence. **नलिनीदल** &c.—The central pearl (तरल) of which had the grace (sparkling lustre) of a drop of water falling on a lotus leaf; (2) unsteady like &c. A drop of water on a lotus-leaf is often mentioned as an illustration of unsteadiness. **उत्कण्ठित**—a love-sick person. **मृणालवलयधवलकर**—which is the श्लिष्टसाधारणधर्म (common property based on the double meaning compound)—(1) with rays (कर) white like the lotus-stalk; (2) whose hands are white with rings of lotus-fibres. See p. 199, l. 6. **शरच्छशिनमिव** &c—(1) which had brightened the quarters by the collection of rays of pearls densely set; (2) who had whitened the quarters by the collection of rays, being left by clouds. Such a moon is very bright; *cf.* Ragh. I. 46; Śis. I. 5. **सुरयुवति॰**—The necklace was with Varuna (see below). So it might have been worn by celestial damsels and got from them the perfume applied to their breasts. **अस्य चन्द्रातपद्युति॰**—अस्य of this (which had surprised him so much by its sudden appearance as described in सहसैवातिबहलधाम्ना धवलेनालोकेन &c.). **चन्द्रातपद्युतिमुषः**—Taking away (overpowering) the lustre of moon-light *i. e.* whiter than moonlight itself. **प्रतिजग्राह**—Welcomed. प्रतिग्रह् generally means acceptance, as दानप्रतिग्रह. **समुचितेनोपचारक्रमेण**—By observing in order all the customary formalities. **अपहस्तिताहंकारकान्ता**—Amiable or charming on account of the utter absence of vanity lit. vanity banished away). **पेशलता**—may either mean loveliness of form or (which is better), gentility, yielding disposition. See note on प्रीतिपेशलता further, p. 310. Nearly the same expression occurs there I. 17. अतिसरलता तन्वेयमयमपगताभिमानमधुरा &c. **प्रश्रय**—Civility, courteous behaviour. **एवंविधानाम्**—Mada. says that she is not fit to approach him but that his civility admits to his presence people like her subdued to him by affection. **आकृत्या**–By this form *i. e.* so supremely charming. **अकारणा॰**—By those your actions which manifested disinterested affection, in whom do you not produce relationship? *i. e.* you do it in all. **व्यवहृति**—Mode or manner of treatment, behaviour. **विश्रम्भमुपजनयति**—creates confidence. *Cf.* अहो दीप्तिमतोपि विश्वसनीयतास्य राज्ञो वपुषः Śâk. II. **इतरथा**—Else, otherwise, *i. e.* were it not for this fact.

P. 305. **सर्वमिवानुचितमिवाभाति**—In whatever way one might act towards you, all that seems to be unworthy (not coming up to the high standard) of your elevated self. **तथाहि**—To explain, to make matters clear. The whole of this speech is an admirable specimen of the easy flowing style of Bâṇa. These polite words addressed to Chandrá. seem to be so naturally coming from Mada. that one does not feel in them the sense of artificiality perceivable in Chandrâpîda's speech further on when Káda. pays him a visit. Now Mada. points out her awkward position. संभाषणमपि &c.—(Conversation is between equals in rank so) to aspire to talk to you is to lower you. आदरोपि—(It is the master that rewards servants by honouring them so,) to show respect to you is to presume superiority on one's part. स्तुतिरपि—To praise you is to betray one's conceit, (for one that praises must take some importance to oneself). Explain the following clauses similarly. उपचार—service, waiting upon. चपलता—Rashness, light-heartedness. अनात्मज्ञता-आत्मज्ञता knowledge about one's self, proper valuation of one's merit. अनात्मज्ञता—Not knowing the real worth of one's self. विज्ञापना—Telling, informing. प्रागल्भ्यं—Over-weening audacity. परिभव—An insult ; (because to give you a gift is to presuppose you to be poor). स्वयंगृहीत &c.—Moreover, you have captivated her heart (and with it everything belonging to her) so &c. प्रथम &c.—This shows the disinterestedness of his visit. प्रत्युपक्रिया—(what return) can we make? प्रणयिता चानेन &c.—By this means (lit. this affair of a present). Káda. shows her affection or regard and not her wealth. अप्रतिपाद्या &c.—It need not be demonstrated or expressly declared (it is too well known to require actual telling) that the riches of the good are the wealth (property) of others. नियुज्यते—will be set down or regarded as. प्रणयिजन०—Their very greatness which is entirely in the power of kindness or courtesy, does not allow good men to reject (lit. is averse to the refusal of those who love or supplicate) them. This is a polite way (by talking in general terms) of saying that their request should be granted. यत्तु सत्यं &c.—To tell you the truth Kâda. feels that she has given offence to you by this incident (*i. e.* sending these presents to you.).

P. 306. तद्रयमसृत &c.—This sentence gives the history of the necklace. एकःशेषः—The only gem that remained to the sea. पाशभृत्—पाशं बिभर्तीति. Varuṇa, the god of waters, is represented as carrying in his hand a noose, as his special weapon, with which to punish those who transgress his laws. सुधासूतिः—The source or fountain of nectar. The moon is drunkup by the gods as he is constituted of nectar. This is a very common idea in later Sanskṛt literature, proceeding from सोम being a synonym of the moon and also of the celebrated beverage offered to the gods in the Vedic times. यद्यपि निजगुण-इतरजन-बहुमत &c —Although men like you whose persons are adorned by the ornaments in the shape of their numerous virtues do not place on their bodies the burden of ornaments, which cause trouble and are highly thought of by ordinary men, still Káda.'s love is the reason (for their acceptance). *Cf.* श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कंकणेन । विभाति कायः करुणापराणां परोपकारैर्न तु चन्दनेन ॥ Also केयूरा न विभूषयन्ति &c. Bhartṛ. किं न कृतमुरसि &c –Did not Vishṇu with great honour put the bit of stone called *Kaustubha* on his breast because it was born with Lakshmî ? See Intro. 5th sl. This and the amplification of the same idea suggest the desire of Madalekhâ that Kádambarí and Chandrápida should be united in wedlock. अणुनापि गुणल०—by its excellence in the slightest measure. आकारानुकृति०—by the slightest degree of the imitation of Káda.'s beauty. न चाभूमिरेषा &c.—nor is she unworthy of the gift (bestowal) of love. आत्मानमुत्स्रक्ष्यति—will commit suicide. कुमारस्य—gen. for dat. Madalekhâ has regularly argued out a case for the acceptance of the garland and Mahâśvetá's message is the crowning piece of the whole. ताराचक्र—the galaxy of stars. चामीकराचल—the golden mountain Meru.

उत्तरावकाशम०—You who have left no room for a reply. के वयमात्मनः—Who are we of ourselves, *i.e.* we are not masters of ourselves. In the same way के वा वयं ग्रहणस्याग्रहणस्य वा. गता खल्वियमस्तं कथा—This talk, *viz.* that we can do anything we like, is at an end. Having once come into your power we can no longer say we are at liberty to follow our own will. We must do what you bid. This idea is expanded in the following sentences. उपकरणीकृतः—This person is (*i.e.* I am) made a tool of, subservient to your wishes. अतिदक्षिणायाः खलु देव्याः &c.—Though Kádambarî is very polite her merits know no politeness because they make everybody their slave.

P. 307. निर्दाक्षिण्या गुणाः—Her virtues without any regard for others enslave all. The contrast is between Kádambarî's great दाक्षिणता and the great निर्दाक्षिण्य of her virtues in as much as they enslave. Or निर्दाक्षिण्य may mean not confined to the south, *i. e.* 'all-reaching;' see com. उत्सारित०—with all the emblems discarded. त्रिविधविलास०—tremulous with her various graces. विकारिविलोकितैः–Stirring or love-inspiring glances ; glances full of passion. मुहुर्नितम्बबिम्बन्यस्त &c —She stood there as if painted, now having her tender left hand placed on her lips, and her right hand extended to the end of the garment she had put on, and her pupils motionless. मुहुर्जृम्भिका &c.—Kádambarî (as a gentle woman) placed her hand on her mouth at the beginning of her yawning and the poet imagines that she did so, fearing she might utter the name of Chandrâpîda. मुहुरंशुकपल्लव–&c.–The bees swarmed about Kâdambarí's face to smell her fragrant breath and she struck them by the end of her garment. The bees then made noise and the poet fancies that to be the invitation of Káda. to Chandrápîda.

अनिल०—Who as if made a sign to him to embrace her inasmuch as she covered her breasts with her arms that were doubled in the confusion caused by her garment slipping down by the wind. केशपाशाकृष्ट &c.—Who as if made a bow to her lover by her sportive act of smelling the handful of flowers taken off from her beautiful hair. उभयतर्जनीभ्रमित &c.—Kâdambarî turned the necklace of pearls over her fore-fingers and the poet imagines that she indicated thereby the rise of anxiety in her heart. उपहारकुसुम &c.—The shaking of the palm was owing to her stumbling against the flowers. The supposition is that it showed the pangs from Cupid's arrows.

P. 308. मुहुर्गलितरसना०—The zone round Kàdambarî's waist slipped down to her feet and her feet were so to speak bound. This gives room to the poet to say that she was handed over in chains by the god of love. चलितोरु०—Held by her thighs trembling (through emotion). क्षितितलदोलायमान &c.—This picture of Kâdambarî's dress (see प्रावृतांशुकानुसार &c. above) shows that in Bâṇa's time the manner of dressing of women was the same as among Mahârashtra women in these days. An illustrated edition of Sanskrit works will make passages as the present more intelligible. चकितपरिवर्तन—By her turning aside being startled. As she turned aside in confusion the skin being extended the folds vanished. संकलन—Collecting together and tying up. कटाक्षक्षेप—By the (whiteness of the) glance she cast. विलक्षस्मित &c.—The cheeks of which were made gray by the dust of chunam in the form of her smile of embarrassment. अनेकरसभङ्गिभङ्गुरम्—Crookedly as different sentiments predominated. हृदयस्थित०—as if with the *Ra'ga* (redness, passion) in his heart for the lotus-plants, उपसंहृतालोक—contracted his rays. The word उपसंहार is properly applied to the conclusion of a subject. पूष्णि—पूषन् here means the 'Sun.' It is a separate deity in the Ṛgveda. सूर्य, सविता and पूषन् are three separately addressed and invoked deities, all, however, possessing nearly the same attributes. पुषन् is, on the whole, of not such frequent occurrence as the other words. सकललोकचक्रवाल—Mark the पदलालित्य in this passage. The figure of अनुप्रास which is known in English as alliteration gives charm to the composition. The sun is called the paramount sovereign of the collection (चक्रवाल) of all the worlds and so he is no doubt. Heat and moisture are absolutely necessary for everything in this world. Hence it is proper to say सविता वै प्रसवानमीटे. दिनपरिलम्बनरोषरक्ताभिः &c.—The उत्प्रेक्षा here—*viz.* the eyes became red owing to anger resulting from the sun's prolonging the day which the ladies wanted to be brought to a speedy close—is only प्रतीयमान

(suggested) as there is no particle like ध्रुवं, नूनं, शंके, प्रायः or इव as we have the last in the case of the main उत्प्रेक्षा of this clause, *viz.* the sky having its redness from the eyes of the ladies. **दिनपरिलम्बन**-according to some refers to the delay made by the lovers. See com. **संहृतशोचिषि जाते**—(when the sun) had withdrawn all his light. **हरितायमानेषु**—As the flowers closed, the green leaves appeared prominently and so the beds of day-lotuses appeared green. **श्वेताय०**—Because the white colour of the opening flowers appeared forth prominently. **पुनर्दिनश्री०-नुरागिणीभिः**-Red (glowing) as if with the hope of being again united with the glory of the day.

P. 309. **कादंबरीहृदयरागरस** &c.—The word राग is here श्लिष्ट meaning (1) affection, love; (2) the redness. **जनितमानि०**—which brought tears to the eyes of proud (jealous) women. **तमाल**–is one of the standards of comparison where black things are spoken of. **कृष्ण**'s body is spoken of as तमालनील. तरुण or नव is the adjective that generally accompanies it. **अदर्शनक्षमायां वेलायां**—क्षम (fit, able) generally is used actively of a person as कार्यक्षम, भरसहनक्षम &c.; here it is used with वेला and means not enabling one to see; when nothing could be seen. **गृहीतपादः**—पाद (1) feet; (2) rays. **लाञ्छन० निशामिव** &c.—This is an अपह्नुति. What the moon had actually was the spot; the poet says no, it is only so in seeming; the moon has really निशा his beloved wife (*cf.* निशानाथ) on his chest. *Cf.* K. Pradipa. page 301. अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये। कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि। अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे । रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥ **प्रसाद्यमान**—(1) being made favourable; (2) being rendered whiter. **तिमिरनीलांम्बराम्**—The श्लेष on अंबर has been noticed a hundred times; **अतिवल्लभतया**—On account of his being extremely beloved; also on account of his having many wives. **सौभाग्य**—loveliness or love. **ईक्षणोत्सवः**—The delight to the sight. **आधिराज्यै०**—One white umbrella was the emblem of paramount sovereignty; *cf.* एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं; Ragh. II. 47. **दन्तपत्र**—a kind of ear-ornament; probably it was originally made of ivory. See *supra.* p. 22; and *cf.* विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रमापाण्डुरं केतकबर्हमन्यः। &c. Ragh. VI. 17; Kum. VII. 23. **चन्द्रातप—दिन्याः**—of the lotus pond attached to the house which appeared as if full of lotuses being thickly covered with moon-light. **तनुतरंग०—वाचाल**—here merely means cackling a great deal; आलजाटचौ बहुभाषिणि। Pân. V. 2. 125. The affixes आल and आट are added to वाच् in the sense of talking a great deal (of nonsense); the aff. मिन् is added in a good sense; वाग्मिन्.

P. 310. **दन्तुर**—rugged (bristling) with ornamental figures traced on its edges. **॰पहारं**—on which were placed &c. **मुक्ताशिलापट्टं**—a slab of pearls, a beautiful seat for चन्द्रापीड. **कादम्बरी प्रद्युम्नागता**—It is clear here that the interview here was not quite soon after sunset. The *sandhyâ* adoration and his supper have not been mentioned. Still we are to suppose that these had been already performed when Kâdambarî came to see him. This we are to infer from उद्धूते च श्वेतमानो in the previous sentence, and क्षणदां क्षपितवान् at the end of the next paragraph.

ससंभ्रमम्—'With hurry to show respect; or respectfully.' संभ्रमः साध्वसेऽपि स्यात्संवेगादरयोरपि. This ससंभ्रममुत्थानं at the arrival of somebody at the residence is proper. It is one of the items of the असिधाराव्रत ~~of the~~ good. प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संभ्रमविधिः (Bh. II. 54). Both in this line of Bhartṛhari and our word here the general meaning is no doubt 'honour or respect;' but it is worth remembering that the idea of hurry or confusion' is not absent. It is 'the flutter of preparation to do due honour' as remarked by Mr. Telang. संभ्रान्तः—means 'confused, bewildered' as we often have in stage-directions.

अल्पसखीजनपरिवृतां—This and all the other adjectives of कादम्बरी are suggestive of the purely private character of the visit that कादम्बरी now pays to चन्द्रापीड, a visit in which there is no pomp or ceremony. **अपनीताशेष॰**—having all signs (the insignia) of royalty taken off or removed. We know what these राजचिह्नानि were from the long passage describing Kâda. as she was found by चन्द्रापीड on his reaching the centre of the श्रीमण्डप. अनेकसहस्रसंख्येन कन्यकाजनेन परिवृतां, चामरग्राहिणीभिरुपवीज्यमानां, नूपुररशना-हार—कुण्डल-चूडामणि—प्रभृतिभिराभरणैरलंकृतां &c. **इतरामिव**—'Like a common woman.' Having no signs of royalty she was, as she then liked to appear, an ordinary woman.' *Cf.* प्राकृतेव four lines below. इतर, प्राकृत, पृथक् are used in the sense of ordinary. For पृथक् see Ragh. VIII. 90. न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि. **एकावलीमात्राभरणां**—Wearing only one ornament *viz.* एकावली (a necklace consisting of one string of pearls). एकावली seems to be the only ornament that has been honoured by making the name of an individual अलंकार (figure of speech) by the आलंकारिकs who name their science as अलंकारशास्त्र where one would expect all figures of speech to be called each by the name of an individual अलंकार. Since we have brought in Rhetorics let us in passing give also the def. पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परं। स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि स्यात्तदेकावली द्विधा (सा. द.); *e. g.* सरो विकसिताम्भोजमंभोजं भृंगसंगतम्। भृंगा यत्र ससंगिताः संगीतं सस्मरोदयम् ॥ न तज्जलं यत्र सुचारुपंकजं न पंकजं तदलीनषट्पदम्। न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥ **अच्छाच्छेन**—The repetition has the effect of intensity 'very pure'. स्वच्छ strictly means 'very pure' but it has by too common use lost its force of सु. Similarly people do not understand अत्यल्प by स्वल्प. चन्दनरसेन धवलीकृततनुलतां—This suggests her uneasiness of mind. तनुलता is so common an expression that it is almost used like तनु without any special meaning, so that one forgets that there is any figure in it. इन्दुकला &c—कुमुददलं—'a leaf of a lotus.' दल is 'half.' It comes from दॄ to tear. The expression इंदुकला &c. deserves notice because we have two figures of speech in one compound, रूपक and उपमा; as इंदुकला एव कलिका सेव कोमलं. कर्णपूरीकृतं—च्वि construction. The lotus-leaf is not an 'ear-ornament' but it was used as such. कल्पद्रुमदुकूले—Whether the thin garments were made of the bark of the कल्पद्रुम or they were directly supplied by कल्पद्रुम which is the famous 'desire-yielding tree' is difficult to say. The latter, however, seems to be more probable; *cf.* वासश्चित्रं मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं...एकः सूते सकलमबलामण्डनं कल्पवृक्षः ॥ Megh. II. 13. तत्कालरमणीयेन वेषेण—After having described her dress the poet sets his own seal of approval on it by saying that it was 'pleasing or charming at that hour'. साक्षादिव &c.—Here is the उत्प्रेक्षा of the poet. She was as if the goddess of moon-rise herself. The colour of the moon is white and all the adjuncts of Kâda. go to support this उत्प्रेक्षा. कादम्बरी was fair but she was now white with sandal juice. She had white clothes, a white ornament and even her lotus-leaf-decoration on the ear was white. दत्तहस्तावलम्बां—'Supported by, held by the hand.' *Cf.* सकामरूपेश्वरदत्तहस्तः Ragh. VII, 17.

प्रीतिपेशलतां दर्शयन्ती—प्रीत्याः पेशलतां; 'showing the beauty or charm of affection.' Where there is real cordiality of feeling people do not stand upon form. कादम्बरी wanted to show that she was not in need of any formal reception. पेशल—From पिष् to pound. पेशल with an extra ल added on to पेश (ष) means soft as a hard thing becomes when pounded. प्रीत्या पेशलं मनः as we have दयार्द्रं चेतः. परिजनोचिते—This shows condescension. परिजन—Servants; lit. people that are about, waiting upon. The wealth of the Sanskṛt vocabulary deserves to be noted by students of Sankṛt. A number of words are there to express the same idea and all these bear witness to the amount of genius spent in their formation. Each idea seems to be viewed in a variety of aspects and these have been given expression to and permanently established in the speech of the people. Whereas the Eng. language has only one or two words for the idea, Sanskṛit has many: परिजन, परिचारक, अनुचर, भृत्य, उपजीवी, किंकर, सेवक, &c. &c. अध्यास्यतां शिलातलमेव—आस् with अधि governs an acc. by अधिशीङ्स्थासां कर्म (Pâṇ. I. 4. 46.) एव suggests—though Kádambarî may sit on the ground. असकृदभ्यर्थ्यमानः—'Repeatedly pressed'. निर्बन्ध is also used in this sense by Kâlidâsa. निर्बन्धसंजातरुषा (Ragh. V. 21.)

मुहुर्तमिव स्थित्वा—इव may mean 'about, not quite'; thus something like, nearly; not much departing from its meaning of comparison. Here मुहूर्तमिव may mean something like मुहूर्त. Again even मुहूर्त as used here is not exactly two घटिकाs as it means strictly. Here it means simply a short time. चन्द्रापीड kept quiet for a time; for it would be absurd to suppose that it was nearly an hour after they took their seats before चन्द्रापीड opened his lips. स्थित्वा again does not mean 'standing'; स्था simply means 'to remain' in such cases. **उपचक्रमे**—Mark the Atm. use of क्रम् with उप or प्र in the sense of 'beginning'. **देवि दृष्टि** &c.—My lady, pleased with the mere casting of a glance as your servant is, there is no room (in his heart) for (to expect) the favour of even so much as conversation &c. It is worthy of notice how very humble and self-depreciating is the talk of चन्द्रापीड. This is probably a piece of the courtly language that men and women in high circles used towards each other in Bâṇa's days. Even in our days this mode of speech is not uncommon; but where there is room for this inflated rhetoric, there is hardly any sincerity of feeling. This is nearly what Madalekhâ roundly told चन्द्रापीड when she interrupted him in the midst of his hyperboles. **किमुत**—'Much more' or 'much less' If there is no room for talk there is much less for such a favour, *i. e.* as that of a visit on which कादम्बरी had now come. **निपुणम्**—'minutely, closely'; Ad. to चिन्तयन्. **अनुग्रहातिरेकः**—Lit. excess of favour, high favour, obligation. **अनुरूपः**—adequate, appropriate, befitting. चन्द्रापीड does not find that particle of virtue in himself of which the great favour of a visit is the adequate reward. **सेवकजने**—The use of such words as दासजने, सेवकजने, भृत्यजने, in referring to himself shows how complete humiliation a man is ready to show when talking the language of courtly people. To us this seems overacting. **यदभिनवसेवकजनेऽप्येवमनुरुध्यते**—This is a noun sentence. अनुरोध is paying attention to. **अपगताभिमानमधुरा सुजनता**—*Cf.* अपहस्तिताहंकारकान्ता पेशलता which is an exact paraphrase of this. So the compliment is almost returned word for word. **उपचारहार्य**—To be won over by formal treatment. One who is polite (दक्षिण) by nature does not stand in need of being coaxed and cajoled. चन्द्रापीड means to say that कादम्बरी probably has a low opinion of himself since she considers him requiring forms and ceremonies and thus wanting in ready courtesy.

P. 311. **नियंत्रणा**—Control. **धन्यः खलुः परिजनः**—suggests 'अहं अधन्यः' because you think you have no control over me. **आज्ञासंविभागकरणोचिते**—आज्ञानां संविभागकरणस्य उचिते-करण may be भृत्यकर्तृक or कादंबरीकर्तृक. संविभागकरण sharing, participating in. A servant has to take some share in carrying out the orders that are given. In the other case it may mean 'distributing, or issuing commands. क इव आदरः—What (how great) is this honour ? क इव is कसला as we say in Maráthî. The other expression is क आदरः–कोण आदर ? Both mean the same thing. In one we have the idea of comparison expressed while in the other implied. Or this may mean 'what sort of honour can be shown to *i. e.* no honour is required to be shown. शरीरं... जीवितं—Both are objects to उपायनीकर्तुम्. चन्द्रापीड means to say that he blushed to offer his body (which is merely a tool &c., and therefore not worth much) or even his life, as the honour done to him by कादम्बरी is overwhelmingly great. Dr. Peterson has three sentences separate where आत्मानं or some such object has to be understood for उपायनीकर्तुम्. Any how the sense is the same. स्वप्रतिपत्तिभिः—In return for your favours. आरोपय गरीयस्त्वम्—Honour, glorify. They are not worth being offered to you but if you accept any of these (as I have nothing else to offer) that one which will be so accepted will indeed be glorified. आक्षिप्य—interrupting. भवत्वतियन्त्रणा—Let us have done with this too much pressing. खिद्यते—is pained ; feels awkward. Perhaps it will be better to take the whole as one sentence. भवतु Well; be it as you say; but my friend is pained by the pressure of your continuous speech. उपचारफल्गुना—Vain on account of formality. कृतप्रस्तावा—Making an occasion to speak. सितदुकूलवितान—A conopy of white silk. अभिरूपता—Nobility of conduct. संवाह्यमान०—His feet being gently pressed by. क्षणदा—That which gives rest, the night.

कादम्बरीदर्शन—The poet fancies that the moon longing to have a sight of Káda. as she would be returning to her palace had kept up in the sky and now retired to rest being fatigued by his wakefulness.

P. 312. कन्दलिनीम्—Having the sprouts of. प्रविरल—Cool on account of the breeze coming from the gentle or few waves. वेला—*i. e.* of the western ocean. अभ्यर्ण &c.—Sorry, distressed on account of the approaching separation (from their lovers). म्लानिमनीयत—was obscured. The idea is taken from flowers which, when hot vapour is blown upon them from the mouth or nostrils, droop down and lose their brightness. चन्द्रापीड &c.—The उत्प्रेक्षालंकार is so frequent in Bâṇa that we need not mention it any more. The moon-lotuses, the residence of लक्ष्मी (the goddess of beauty), during the night now faded and the sun lotuses bloomed and had their beauty (लक्ष्मी) restored to them. This fact the poet describes by supposing that Lakshmî who, her passion being inflamed at the sight of Chadrâpîda, had passed the night lying in the interior of the moon-lotuses (as a means of allaying her torment) now threw herself upon the beds of day-lotuses (as a love-affected lady does) स्वस्था कामिनी—The ladies in their love-sports, wishing to extinguish the lamps, had struck them with the lotuses on their ears. The poet imagines that the lamps longed for being struck with lotuses by the ladies and so now pined away. क्षामतां व्रजत्सु—were fading away (becoming lean). निश्वासविभ्रमेषु—Having the grace of. मातरिश्वसु—see com. p. 51. मन्दरगिरि—The mountain Mand. lies to the east of Meru; and the stars are described in the Purânas as revolving round Meru; so when disappering beyond Meru they might appear to enter into the groves of Mandara. On p. 237 the day-light is similarly said to merge into the caves of Meru. अरुण—the red light of the morning twilight is personified as Aruna. उपप्लाविनीषु—Vanishing at. चक्रवाकहृदय०—The Chakravas are reunited at sunrise. So when separated at night they were thinking of the sun who is therefore said to be reddenned by the râga in their (the Chakravàka's) hearts. अङ्गनसौध०—A raised seat in the saloon built in the courtyard. ददर्श &c—ददर्श च महाश्वेतां कादम्बरीं च समुपसृत्य &c. is the principal sentence. धातुरागारुण—Dyed red with the red mineral.

P. 313. रक्तपट—A sect of Buddhistic mendicants characterised by their wearing red garments. श्वेतपटव्यञ्जनाभिः—marked by the white cloth; *i. e.* dressed in white raiment. This is a class of mendicants belonging to the Jainas. आषाढ—The holy staff of Palâśa; see p. 42. वर्णिचिह्नाभिः—Wearing the marks of *Varnins* mentioned in the previous epithet, such as matted hair &c; *cf.* Kum. V. 1. अथाजिनाषाढधरः &c. मन्त्रदेवताभिः—The Vedic hymns are addressed to different deities. विष्टरश्रवस्—An epithet of Vishṇu; see p. 122. जिन—The teacher and founder of Jaina doctrines. It is also a name of Buddha. आर्यविलोकितेश्वरः—or rather आर्यावलोकितेश्वर—a Bodhi-satva, worshipped by the northern Bodhi-satvas. A अर्हत्—A term applied to a chief Baudha or Jaina saint. superior divinity with the Jainas. *cf.* सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्रैलोक्यपूजितः। यथास्थितार्थवादी च देवोर्हत्परमेश्वरः ॥ While writing this sentence the poet seems to have had before his eyes the state of his own times when Baudha and Jaina mendicants were not only a common sight but were looked upon with reverence. स्तुतीः—is governed by पटन्तीभिः. अन्तः- पुराभ्यर्हिताः—Who were revered by the ladies of the herem. मधुकरमधुर- Pleasing like the hum of bees. तान—A protracted tone, a key-note; a particular note accompanying vocal music; see com. सर्वमङ्गल- महीयसि—Great because it contains all auspicious things; or which far excels all other auspicious things. ताम्बूलराग०—The inside of which was darkened by the colour of the *Támbûla* उन्मृष्टमधूच्छिष्टपट्ट—A cloth from which bees' wax is rubbed off after i is smeared with it. कर्णपूरशिरीषप्रेषित—with its eyes raised and directed to the Śirîsha flower worn on the ear through its desire for moss (which it mistook for it). The morning moon (that is pale) is often compared to a royal swan; *cf* भविष्यति पयोनिधेः पुलिनराजहंसः शशी Vikra. Ch. XI. 74. गमनप्रदक्षिणा०—A *Pradakshinâ* at the time of its departure.

P. 314. तावतैव—By his smiling in that manner. दुःखम्—Adv.; in a painful state. दूरस्थितयोः—Though separated. स्थितेयं &c.—*i. e.* will last for all times. अनुरोधः—Solicitation. कादम्बरीवर्जम्—Excepting Káda; a gerund in Namul (अम्). आबहिस्तोरणं—upto the arched outer gate. सर्वाशानिबन्धन०—The word आशा has a double meaning here; (1) in Kâda. all his hopes were centred (अन्तः); (2) he found himself closely hemmed in from all quarters by her figures (बहिः). In fact Kâda. was the main stay of his hopes, and also he saw her in all directions. ०दुःखानुशय—The anguish caused by the pain &c. कृतमार्ग &c.-Barring his way from before. वियोगाकुल &c.—As if thrown up into the sky by the forcible entrance of longings into his heart distressed at separation from her. The idea is this:-Kàd. was dwelling in Chandrâpîda's heart. But now as longings for her entered his heart and filled it she was forced up.

P. 315. इन्द्रायुध &c.—Arrived thereby following the traces of the hoofs of Indráyudha. कादम्बरीरूप०—As if getting jealous for his having seen the beauty of Kâda.; *i. e.* he did not take that pleasure in his royalty which he did before. Here राजलक्ष्मी is represented as a *Khanditá* Náyîkâ. विद्विष्टा—here विद्विष may be taken as used actively (hating) or a noun (नपुंसके भावे क्तः) and अ affixed. आबद्धरणरणकेन—Full of uneasiness or restlessness. तद्गतेनैव मनसा—His mind solely taken up by her. Take this with ०गतः. प्रथममपाङ्ग०—As soon as he saw him, his eye dilated through joy, his heart leaped forth to meet him &c.; *cf.* with this the similar passage at p. 288. l. 14. प्रथितम्—Openly. क्षरत्प्रीति &c.—As if made of the liquid of his joy trickling down. आदृतः—Being in great earnest. प्रीतिप्रकर्ष०—caused by his exceedingly great joy or affection. आदृततरम्—With the deepest respect. अथ कुशलिनी—What Keyu. means is that Kâda. was well *now* that Chandrâpida took such interest in her well-being. This is a highly polite way of answering the question in the affirmative. *Cf.* Śak. I. राजा—अपि तपो वर्धते । अनसूया—इदानीमतिथिविशेषलाभेन । कर्पट—A piece of. आर्द्र &c.—Bearing a seal of a circle of a tender lotus-fibres impressed on it being fixed with a moist paste of sandal.

P. 316. अभिज्ञानानि—Token of her love. व्यपनीतत्वञ्चि—The rinds of which were taken off. There is some inaccuracy here.

If the shells were removed the nuts could not have resembled emerald; we expect अनप. क्षीरीणि—juicy. चारुप्र०—covered with beautiful sprouts. अतिबहल—Very strong. चूडामणि &c.—Mark how appropriately Keyûraka shapes his speech, पर्यस्तशिखण्ड०—In which the forehead is bathed in the mellow light of the ruby with its lustre spread over her tresses. क्षितितल &c.—To be taken with प्रणामेन. All the attendant maids and Támáliká (Kâda.'s betel-box-bearer) with a bow to your feet in which the points of fish-shaped ornaments worn on the parting line of the hair are brought in close contact with the ground and the dust of the feet is touched. तथा नाम &c.—Surely your virtues which appeared (नाम) cooling like snow &c.— अतीतदिवसाय—The past day (which was enlivened by your company). अलस०—Dull and void of interest. अकारणपथ—Who showed sympathy without any cause. अवस्थशरीरा—Indisposed, restless. पुनरागमनगौरवेण—By honouring her with a second visit.

P. 317. गुणवदभिमानिनी—Proud of one who is meritorious or rather as Mr. Kâne takes it-make her feel proud of her merits (since they attract you to her again.). उदारजनादर—Respect shown by a magnanimous person. आरोपयति—The object of this is 'the person or persons to whom such respect is shown' understood. ०कदर्थना—Constraint or trouble caused by.

परिजनेपि—This speech is also in keeping with Chandrápîda's behaviour in Kádambarî's presence. स्पर्शवता—Having a cooling (agreeable) touch. Here the aff. वत् shows प्राशस्त्य or excellence. ऊर्ध्वस्थितः—While in a standing posture. गन्धमादनं—see p. p. 141-2. ०जालजटिल—Covered or intermixed with the spreading rays of his nails. गच्छंश्च—shows that Chandrâ. was a loving master. Even though anxious to know the news from Kâda. brought by Keyú. he did not forget his servants but honoured them with a glance as he passed. उत्सारण—Their being asked to leave. उत्सारयन्—Throwing backwards. कूणितत्रिभागस्य—See p. 256. l. 6. खुरधारणी—The wooden platform for a horse's hoofs to rest on. (According to Bhân. the peg to which the horse was tethered.)

P. 318. मन्दुरादारु—A post of the stable. हृदयसहस्र &c.—Noise of the drums to be beaten at the time of (or announcing) the march of thousands of hearts. सितातपत्रापदेशेन—Under the guise of. A very fanciful *utprekshá*. स्खलनभियेव—As Kâda. approached an offering of flowers on the jewel-pavement the bees were disturbed and began to hum. The poet fancies that they did so as if to warn her lest she might stumble. जलधारा &c.—As she proceeded to the pleasure-mountain the peacocks being attracted by the rays, white like streams of water, lifted up their heads and the bracelets which she could not keep on her arms fell on the necks of one after the other. Now the poet fancies that she chained their necks in order to prevent them from uttering their notes which distressed her. This implies her extreme emaciation. अवलम्बमाना—(1) Taking hold of; (2) taking hope by considering. मरकतशिलामकरिका॰—In a bower of green creepers watered by a stream from an alligator-shaped aqueduct made of slabs of emerald. शीकरिणि—bedewed with spray. ॰जटिल—Covered over with. कुसुमधूलिसिकतिले—Its sandy bank formed of the pollen of flowers. गिरि—*i. e.* the pleasure-mountain. ह्रेपित—Put to shame; *i. e.* which was whiter than.

P. 319. मुक्ताशैलशिला—A massive slab (lit. a slab of a mountain-rock) set with pearls. पुनरुक्तं—Superfluously (because these were already known by Káda. by guessing). प्रत्यार्द्रीकृततनुः—Her body being completely wet with (perspiration, being smitten with passion at moon-rise). प्रतिमाभरगुरूणि—heavy with the weight of the reflections of the moon fallen into. लीलामन्थरगमनपटूनि—Clever in stepping gently through sportiveness. गात्रयष्टि—like तनुलता is used for a slender, elastic form. विचेष्टमाना—Rolling painfully. दाहरूपिणा—In the form of a burning sensation. केनाप्याधिना—By some mental disorder (the nature of which could not be understood). मङ्गलप्रदीपैः &c.—As she passed the night without getting a wink of sleep she is said to have passed it in company with lamps (which kept burning during the whole night), the night-lotuses (which bloom in the evening and so remain till day-break) and the Chakravâka birds (which pass a sleepless night owing to their separation). दुःखदुःखेन—in continued or great pain. वार्ताव्यतिकरोपलम्भाय—To know the sort of business (your highness) was engaged in. सोपालम्भम्—With taunt, tauntingly (that I, so interested in her. well-being, should have neglected her torment; see com.). स्कन्धावारे—To look after the army.

P. 320. वर्षधर—A eunuch, an attendant of the women's apartment. मत्तमयूर—seems to be the name of the pleasure-mountain. If not a name, it will mean 'having intoxicated peacocks on it.' शष्पीकृत॰—in which the rays of the sun were turned into blades of grass. निरन्तर॰-covered with thick-grown lotus-leaves. तस्माच्च &c.-For constr. see com. Now the poet describes the hurry and flutter of the maids in attendance upon Kâda., busy with the various appliances likely to soothe her love-fever. The maids had themselves put on all the things that have a cooling effect that the torment of their mistress might not increase by the heat of their bodies and breaths. आर्द्रांशुक—who looked as if covered with the water of the lake Achchhoda under the pretext of the wet garments. संवीतं p. p. p. of व्ये with सम्. ताडङ्कीकृतैः—Used as *tádanka* ornaments. उपहसित—*i. e.* the *Ketaka* leaves looked more beautiful than the दन्तपत्र. सौभाग्यपट्ट—Badges of their good fortune. विशेषक—A circular mark. अपहृत &c.—which robbed *i. e.* possessed all the beauty of the Śirîsha sprouts The Śirîsha flower which is of a green colour is worn by women as an ornament on their ears. *Cf.* कृतं न कर्णार्पितबन्धनं सखे शिरीषमागण्डविलम्बिकेसरम् । Sâk. IV. 18; also अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि । *Ibid.* I. 4. लुलित—Smeared with. बकुलावली०—bearing on them rings of the garlands of Bakula flowers. चन्दनचर्चाप्रणयन &c.—Pale (or yellow) by their ceaselessly overlaying sandal unguent as if they had crushed the rays of the moon in anger caused by the torment. कल्पित०—the handles of which were made of lotus-stalks. उन्नालैः—with prominent stalks. वरुणश्रियामिव स०-as if they were the splendours of Varuṇa collected together. See com. शिशिरोपचारनिपुण—Skilled in the appliances relieving love-fever. शरीरपरिचारक—Attending to her person. शरीरप्राय—Appearing almost with their persons (*i. e.* who had not put on their usual ornaments &c. as they were likely to inflame Kâda.'s passion.) or who were almost like her body (*i. e.* as anxious to take care of her body as of their own).

P. 321. तेन च &c.—For अन्वय see com. पादनख०—As if through the fear that his reflection might fall on the bright nails of their toes; or—they were afraid that if they tarried long there, their reflections might fall into his shining nails (and these might be too heavy for his delicate feet to carry; or, better-which would be tantamount to touching him by their feet and thus insulting him). Or simply (according to some) that he might not stumble in his hurry against the feet of some one. कदलीतोरणानां तलेन प्रविश्य-Entering from under or beneath the arches formed of plantain-trees. The adjectives in the gen. qualify कदलीतोरणानाम्. पुण्डरीक०—which had lotus-buds attached as small bells. वन्दनमा०—a garland suspended across a gate-way. चन्दन०-*v. l.* Garlands of the sprouts of sandal trees (tied in the middle of an arch for auspicious purposes; according to Bhânu.) ०कुमुददामध्व०-having flags formed of garlands of lotuses fluttering. मृणालवेत्र—A staff formed of lotus-stalks. प्रतिकृतिभिः—As if they were the images or representatives of. क्वचित् &c.—All the clauses introduced by क्वचित् are governed by दृष्टवान्. ०वनलेखा—The rows of forests lining the rivers. पुलिनमालि०—having stretching sandy banks formed of the pollen of. प्रवर्त्यमाना—Whose streams were formed of. ०चामराणां

&c.—Underneath canopies wet with water, having red chauries formed of Nichula sprouts (suspended from them). एला—Cardamom seeds. शिरीषपक्ष्म &c.—With green plots formed of the filaments of Śirîsha flowers. धाराकदम्बधूलि—The spray of a number of streams. यन्त्रमयूर—Figures of peacocks ejecting water and used as the heads of fountains.

P. 322. कृत्रिमकरिकलभक &c.—Gold lotus-plants shaken off by figures of the cubs of elephants, moving by mechanical contrivances. बद्धकाञ्चन॰—The beautiful bases of which were formed of the mortar in the shape of gold *i. e.* of gold. The meaning of काम (beautiful), however, is unusual. So it may also be taken to mean foot-stools of love (Cupid) formed of &c. अरक—The spokes (of the water-wheel). कृतककेतक—Artificial *Ketaka* leaves ; or better read कृतके॰. जलद्रोणिका—oval or oblong reservoirs for holding water. घटीयन्त्र—water-wheels with buckets of leaves. स्फटिकबलाका॰—The streams of water from which were emitted by rows of crystal figures of cranes. The cranes are brought in because they are described by poets as congregating in the sky at the sight of clouds ; *cf.* गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः । Megh. I. 10. Mark how the wonderful memory of Bâṇa leaves out nothing in his descriptions. लिखितेन्द्रायुधाः—with rainbows painted on them. मायामेघमालाः—Trains of artificial clouds. माया—mechanical contrivance. सरत्—the ripples of which were bristling with the fresh Málatî buds floating therein. अनवरत॰—उत्सृजतः-pouring out continuously a shower of big drops of water. यन्त्रवृक्षकान्—Tree-shaped fountains. विधुतपक्ष—Giving rise to a frost by the spray of water thrown off from the wings shaken by them. यन्त्रमयी—Furnished with mechanical contrivances. पत्रशकुनिश्रेणी—A row of birds formed of leaves. मधुकर &c.—Thick set with rows of little bells in the shape of bees. The reading पटुरवबोध्यमाना—"indicated by the sharp sounds of &c." is perhaps better. कुसुम॰—swings formed with garlands. उदरारूढ &c.—With their mouths covered with the leaves of lotus-plants which had struck root inside and the stems of which had come out.

P. 323. शातकुम्भ—Gold. So called because it is found in a mountain called Śatakkumbha. घटितकदलीगर्भ॰—The poles of which were formed of the hard interior of the plaintain trees. बध्यमानानि—So constructed as to have. चारुवंशाकृतीनि—the appearance of a beautiful bamboo tree. अधिवास्यमानानि—Being scented. तृणशून्य—ear-ornaments of the sprouts of Mallikâ. ॰शूक—*v. l.* made of the awn of grass. उपलभाजनभाजान्—placed in pots of marble. अन्यांश्च-is the object of वीक्षमाणः. **उपकरणकल्पना॰**—Operations for devising the preparation (or arrangement) of cooling appliances or remedies. **हिमगृहस्य मध्यभागमाससाद**—is the chief sentence. Now he describes the मध्यभाग, which is the coolest part of the whole हिम॰, by comparing it to things known for their coolness or cooling effect. **प्रचेतस्**—Varuṇa, the lord of waters; see p. 44. **सर्वमाघमास**—Because in the month of Mágha (January-February) cold is the severest. **ग्रीष्मोष्मापनोद्देश**—the place for all rivers to remove the heat of summer. The rivers are compared to ladies suffering emaciation on account of the heat of the sultry season. **बडवानल॰**—the submarine fire. **इन्दुविरह** &c.—where love-lorn *Kumudinis* passed their day unbearable on account of their separation from the moon, their lord. **हरहुताशन॰**—Where the fish-bannered one (Cupid) could have extinguished the fire (from the third eye) of Śiva (that reduced him to ashes). The poet could not have used a more effective clause than the present one to express the extreme coolness of the place and so it comes the last of all. **केसरोत्कर॰**—wafting a collection of filaments. **परिहृत**—Avoided. **कण्टकितैरिव**—As if horripilated (through shivering from cold). **जाड्यजनितवेपथुभिः**—The place was so cool that even the plantain trees quivered on account of cold. **दन्तवीणा**—The chattering of the teeth from cold. **गृहीत** &c.—The creepers were thickly covered over with swarms of bees, but the poet says no, they had put on black veils to keep off the cold. **पिण्डहार्येण**—As if fit to be carried in a lump (by the hand). **उपलिप्यमान**—Smeared all over with. The cold sensation produced there was so great that Chândra. felt as if his body was besmeared with it. But स्पर्श being a quality (गुण) and not a tangible thing the body cannot be besmeared with it. The poet, therefore, supposes that the touch had assumed a tangible form as it were and could be used in lumps.

P. 324. **चन्द्रमय**—Made of the moon. The मयट् here and in the following clauses expresses विकार or effect. **हारमयान्**—Full of pearl-necklaces. The मयट् here is प्राचुर्यार्थे. **उदकमयं कालं**—As every thing there served to intensify the effect of cold throughout the whole day time appeared to be composed of water. **एवंविधस्य** &c.—The construction is एवंविधस्य च तस्यैकदेशे कादम्बरीं व्यलोकयत्. All the acc. adjectives qualify 'कादंबरीम्'. **कुल्याभ्रमिभ्रमितेन**—Made to flow in the manner of the movement of a कुल्या (a small artificial river). **कृतपरिवेशा**—Surrounded by. **हाराङ्गद** &c.—All these were made of lotus-fibres. **निगडैः**—with chains. **ईर्ष्यया**—because she loved Chandrápída. **पतङ्ग**—The sun. **स्वेदिनि**—perspiring. **जलेन**—*i. e.* by the watery deities (such as Cupid, Moon &c. mentioned in the preceding clauses). **हृदयेन सह**

&c.—She had become very feeble and emaciated in body; and to account for the thinness the poet supposes that all her limbs together with the heart had left her as it were and gone to her lover Chandrâpida. अनवरत॰—Sticking to her body on account of the constant touch of the pearl necklaces. कपोलपाली—The border of her cheek. अवतंसमधु॰—The bees about her ear-ornaments. अवतंस॰—The hum of the bees attracted by the flowers on the ears as ear-ornament acted like fire to her ears which were being consumed by it. सिञ्चन्ती—In order to extinguish the fire. अतिप्रवृत्त—Flowing excessively or in profusion. निर्वाहप्रणाली—An aqueduct or pipe for giving escape to. कर्पूरकेतकी—The white *ketaka*. आयतश्वास॰—Agitated by the tremor caused by her long sighs (breathing heavily). संतापभय…कलशाम्—whose stout (lit. pot-like) breasts were deserted by (*i. e.* from whose breasts slipped off) the garment which was, as it were, the lustre of her body running away in fear of the heat (caused by love-affliction).

P. 325. कृतपक्षमिव—As if it had furnished itself with wings (in the shape of the reflection of the Châmara in it). निरुन्धन्ती—she had naturally placed her hands on her breasts. But the poet fancies that she wanted to stop their departure. तुषारशिलाशालभञ्जिका—A statue made of a huge piece of snow. ॰पुत्रिका—A doll. चन्दनपङ्कप्रतियातना—An image made of sandal paste. स्तनसंक्रान्त &c.—A reflection of her face had fallen on her breast. Now the poet fancies that she was looking at her face as if through the curiosity to know her real state. मुक्तात्माभिः—(1) made of pearls; (2) drooping or spiritless. मुक्तात्मभिः may also mean those whose souls were emancipated *i. e.* she was so lovely that even those in whom all desire for pleasures was dead embraced her. प्रसारितकरैः—With hands (rays) stretched. मणिदर्पणमुरसि &c.—Making the (round) jewelled mirror she had placed on her bosom swear by her life, as if it were the moon (who resembled the mirror in form) that he would not rise that day. For if the moon were to rise her torment would increase. संमुखागत &c.—(1) Stretching forth her hand to keep off the smell coming from the garden set apart for ladies (प्रमदवन); (2) Stretching forth her trunk to welcome the wild (वन) scent-elephant (गन्धवारण) furious with rut, approaching her. प्रस्थिता—One setting out on a journey. अनभीष्ट—(1) To whom the coming of the deer in the shape of the southerly breeze (the *malaya* wind) was unwelcome (as it augmented her torment); or according to some मृग may mean, the smell of musk; (2) to whom the approach of the fleet antelope (lit. antelope keeping pace with the wind) to her right is undesirable. मलावृतचन्दनधवल &c.-(1) On whose two sides hung (lit. were supported) her big breasts (पयोधरौ कलशांविव) beautiful (lit. covered with beauty) and white with sandal paste; (2) on the two sides of which are placed two pots full of water white with rubbed sandal and covered with lotuses. आकाशकमलिनी—The lake in the form of the sky. स्वच्छाम्बर &c.—See p. 287. l. 4. मदनारोपित°—All the more engaging on account of her personal graces being greatly enhanced by Love; (2) with its ends charming by reason of the string being put over by them by Madana.

P. 326. शिशिरहारिणी—Wearing cooling necklaces or garlands; or charming by reason of the cooling treatment; (2) causing the lapse of the season Śiśira. कुसुममार्गणाकुला—(1) Distressed or tormented by the god of love; (2) engaged in finding out flowers. चन्दन &c-Apparent antithesis based on श्लेष. See com. It is removed by taking अनङ्गरागिणी to mean "affected by love.' बालां मन्मथजननीं च—The *Virodha* is between her being a child (बाला) and a mother (जननी). It is removed by taking the former to mean 'one not married yet' and the latter 'one stirring passion.' मृणालिनी—(1) A lotus-plant (which withers by the touch of frost or cold); *cf.* हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी &c.; or बिभर्षि चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागम्। Ragh. VIII. 45; XVI. 7. (2) Kâda. wearing bracelets of lotus fibres.

यथादर्शनम्—As each obtained his sight. प्रतिमुखं निक्षिप्तेन—Cast at the face of each (qualifies चक्षुषा). प्रवर्धमान—The whiteness of the eyes increased as they dilated through joy. वरारोहा—Lit. one with beautiful hips; a beautiful woman. आरोह—when referring to the she-elephant may mean either mounting, riding (who can be comfortably ridden) or (of an excellent) height. ऊरुस्तम्भविधृता—(1) Overtaken by a paralysis or the benumbing of the thighs; (2) उरु°—Held fast by (being tied to) a stout post. विचेष्टमानाङ्गी—(1) restless in body; (2) struggling to get loose. परवशा—Helpless, not able herself to get up. संभ्रम—In her hurry (to rise to receive Ch.) her upper garment dropped down, and she wished to cover her bosom with the spreading rays of her necklace mistaking them for the white garment. For a similar idea *cf. supra.* p. 280. हारप्रभामायासितकरतला &c. हस्तावलम्बनं—The hand she placed on the jewel pavement was reflected in it. So the poet fancies that she wanted as it were the support of the hand of her own image. स्रस्तकेश &c.—As she tied up her loosened hair her hand perspired through exhaustion and the perspiration-water began to drop down. This gives occassion to the poet to suppose that she was, as it were, offering herself, having consecrated her person by sprinkling water over it.

P. 327. वलितत्रिक--त्रिक is the lower part of the spine or the small of the back. When this was twisted round as Káda. attempted to rise by placing her left hand on the ground (see the preceding page last line ; for a similar idea, see Ragh. VI 16.) the folds of her skin on that side were compressed and the row of her hair was agitated. निष्पीड्यमानेव—The *utpreksha* is very farfetched. It is not easy to see how Cupid wrung out of her all the *Rasas* Perhaps the poet means—As the folds of her skin were compressed they looked like a wet cloth wrung out, while the line of hair that was agitated looked like water squeezed out. Now रस means a liquid as well as sentiments. So it appeared that Kâma squeezed out of her body the different sentiments; *i. e.* the sight of Káda. at that time gave rise to these (शृंगार, करुण, अद्भुत &c.,) in the mind of the beholder. अन्तःप्रविष्ट—The moisture of the sandal ointment was dried up by the heat of the body. It is supposed to have entered in (to account for the coolness of the tears of pleasure). वेणिकया-By the line or continuous flow of. °धूलिधूसर—Dusky with the pollen of the flowers forming the ear-ornaments that were shaken (as she rose). ललाटिका°—as she was extremely delicate. पुञ्जिततारकया—The pupil of which was collected *i. e.* fixed in the corner. तन्मुखलग्नयेव—(1) fixed on his face ; (2) as if it was attached to his face. कृतप्रतिप्रणामायाम्—When she had returned his salutation. आसन्दिका—A sort of chair. रोचिष्णु°—The legs of which were set or studded with resplendent jewels. प्रसादभूमि—A great favourite. अहो &c —Her form was so exquisitely beautiful that it made Kâda. even burst into an exclamation of wonder. उपारूढ°—Who came to conceive a great fondness or liking for her. सोपग्रहं—see p. 237.

कृतसकल°—Who observed all the formalities proper on his arrival there. अतिदुर्विदग्ध—Badly, *i e.* foolishly wise, since, &c. निपुणालाप—A clever speech, *i. e.* composed of words having a double sense, one the obvious one, the other the real one and intended for the person to whom it is addressed. This is the same as भङ्गिभाषित.

P. 328. कामरतिं &c.—This cleverly worded speech of Chandrâpîda is one of the most beautiful pieces in the book justifying Bâṇa's boast in the couplet नवोर्थो जातिरग्राम्या &c. See Sans. Intro. p. 3. ll. 8–9. जानामि कामरतिं &c —(1) I know proceeding from what uneasiness of mind or distress (कां अरतिं) this your ailment dependent on (तंत्र) constant (lit. not to be shaken off) torment has been caused; (2) I know that this your ailment...proceeds from (having for its cause) passion produced by Kâma (Love). इच्छामि स्वस्थां &c.—(1) I wish to make you feel at ease even giving up my body (at the cost of my life); (2) I wish to make you happy or my own by your merely giving yourself (in marriage). अरतिं want of amusement, pain. **संतापतंन्त्रः**—In the power of (caused by). The other reading अविरल॰ means 'agonising on account of constant affliction; and is perhaps preferable. **उत्कम्पिनी॰**—(1) उत्कम्पिनीम् अनुकम्पमानस्य—Of me taking compassion upon you quivering fearfully or violently; (2) उत्कम्पिनी कम्पमानस्य of me who am trembling (for your safety) as I see you violently agitated by passion. **कुसुमेषु पीडया पतिताम्**—(1) You who are lying on flowers through pain; (2) कुसुमेषुपीडया पतिताम् lying down through affliction caused by the flower-arrowed one. **अनङ्गदे** (1) Having no gold armlets (qualifies भुजलते); (2) inspiring love; or अ॰ may be Voc. sing.–O you who inspire love, or relieve the torment of love. If the reading be अनङ्गदेवतनूभूते the meaning will be (1) which form the very body of the god Cupid; (2) which are emaciated on account of love-torment. **गाढसंतापतया** &c.–On account of your great torment you, like a land-lotus plant, bear, by your eyes (1) redness which is not glossy (lit. without juice, dry) or pleasing; गाढ॰ may mean, in the case of स्थल॰ great heat; (2) a love-affected state which torments you or which is without its flavour (the desire being not accomplished). **दुःखितायां** &c.—When you are afflicted (1) your servants like you, wear in place of pearl-necklaces (lit. the purpose of pearl-necklaces is served by) lines of the drops of tears; *i. e.* they keep up weeping; (2) your servants and you do not wear ornaments. **गृहाण** &c.—स्वयं you yourself. **वरार्हाणि**—best and worthy of you or worthy of the best of women (which undoubtedly you are); (2) स्वयंवरार्हाणि—fit for marriage. By the use of the word स्वयंवर here Chandrâpîda hints that she should at once avow her liking for him. **मङ्गलप्रसाधनानि**—The auspicious decorations. **सकुसुमशिलीमुखा** &c.—(1) for, a new *i. e.* young creeper appears beautiful when full of flowers and bees; (2) नवालता *i. e.* youth when full of love &c. For Ślesha ब and व may be interchanged. **स्वभावमुग्धा**—Naturally innocent *i. e.* incapable of understanding the true import of Chand.'s clever speech. **उपदिष्टया**-instructed by. **प्रज्ञा**—Power to discern or know. **अव्यक्तव्याहार॰**—Indicated by his enigmatical speech. **मनोरथानां** &c.—Not expecting or imagining that her desires would be crowned with such success or fulfilled to such a degree or extent (as she did not know that Chand. also loved her equally). **शालीनतां चा॰**—And resorting to bashfulness (*i. e.* acting with reserve as was fit for a high-born maiden) शालीनता शालाप्रवेशमर्हति इति शालीनः ; fr. शाला + ख (ईन), modest bashful; तस्य भावः by शालीनकौपीनेऽधृष्टाकार्ययोः Pan. V. 2. 20. **उत्पादितान्यव्यपदेशा**—Putting forth some other pretext.

P. 329. स्मितालोकम्—She produced the light of a smile as if in order to have a view of him as he was hidden in the darkness of the swarm of bees attracted by the sweet fragrance of her mouth. For bees being thus attracted, *cf.* यदि सुरभिमवाप्स्यस्तन्मुखोच्छ्वासगन्धं तव रतिरभविष्यत्पुण्डरीके किमस्मिन् । Vik.; or Śák. where a bee is described as hovering round the mouth of Śak. कुमार—Has a double meaning—(1) prince ; (2) you who are a second Cupid (मार) on the earth (कु). अकथनीयः—Indescribable, one that cannot be described ; (2) not fit to be declared as it proceeds from love. कुमारभावोपेतायाः—(1) who is a child (or has the tenderness of childhood) ; (2) who is troubled by passion inspired by Cupid, who is perverse ; or who is affected by love for you. For the meaning of the variant सुकुमार०, see com. किसलयतालवृन्त—Fans made of tender sprouts. उभयथा घटमानार्थतया—Since the speech could admit of a double interpretation ; could be made to have a plain meaning as well as a hidden one favourable to himself. संदेहदोला०—mounted on the swing of doubt, full of suspense. प्रीत्युपचयचतुराभिः—Skilled in heightening the feeling of love. स्पृहणीया—one to be envied. अनुब०—Keeps continually clinging to. देवः प्रमाणम्—This phrase usually means 'your honour's wish or pleasure is to decide.' प्रविशन्नेव—Just as he entered. अभिज्ञाततर—Very well-known to him. अङ्ग—is a particle used in addressing a person ;-well, Sir.

P. 330. यथाज्ञापयसि—'As Your Highness enquires.' This is a polite way of saying 'They are all as you ask *i. e.* quite well.' शिरसि कृत्वा—This was an oriental custom that prevailed universally. तदुन्मुच्य—Having opened the letter.

स्वस्ति—This always marks the beginning of letters in Sanskṛt. ०शेखरीकृतचरणारविन्दः—The lotus of whose foot is worn as an ornament on their crests by all kings *i. e.* who is the imperial sovereign of &c. उदञ्चत्—Spreading upwards. उत्तमाङ्गे &c.—On the (crown of the) head which kisses the circle of the up-spreading rays &c. नन्दयति—greets.—अभिन्नार्थ—अभिन्नार्थो यस्य—Not differing in purport. म्लानिमुपनीता—is drooping through anxiety. लेखवाचन &c.—You should start as soon as you finish reading the letter. This shows that the king was constantly informed of his where-abouts by prince Chandrâpîda. अथ &c.—This shows how dutiful he was since he carries out literally the command of his father. अश्वीयेन—अश्वानां समूहः, fr. अश्व + ईय ; see com. महाबल– The main body of the army. ननु—certainly ; (this is the nature of mortals). निरनुरोधः—Which has no regard for others, which cares not for familiarity and which is hard to win over or to be understood or impressed upon. शकलद्धविसं०—

Proving faithless all at once; disappointing or deceiving suddenly. कपटकूटजालिकतां—To the state of a catching snare of fraud (*i. e.* feigned simply to deceive you); or जालिकता roguery; fr. जालिक-जालेन चरति a rogue; reduced to the state of fraudulent and entrapping slavery. भक्तिः—Devotion. अलीक०—Skilled in falsely changing the voice so as to convey a different sense to her. See p. 328. उपचारमात्रमधुरम्—Pleasing by my observance of formalities or sycophancy only.

P. 331. धूर्ततायामात्मार्पणम्—My offer of myself has been simply proved to be a piece of roguery. वाङ्मनसयोर्भिन्नार्थत्वम्—Disagreement between speech and mind, *i. e.* saying one thing and meaning another. अ is added to मनस् when preceded by वाक् in a Dw. Comp. आस्तां तावदात्मा—Let alone the question about myself. अस्थानाहितप्रसादा &c.-Her ladyship who bestowed favour upon an unworthy person, though worthy of association with a celestial person. अभूमि—not a fit object. मन्थरं—slow or heavy with, *i. e.* weighed or pressed down by. महाश्वेतां प्रति—For, she had introduced him to Káda. as an ideal prince. This is explained in the next line. अलीकाध्यारोपण &c.—(blame her as one) who spoke eulogisingly of my merits ascribing to me qualities which I did not really possess; and who showed a leaning towards a wrong object. गरीयसी—Weighty *i. e.* not to be transgressed. प्रभवति—has power over. हृदयेन &c.—But my heart strongly yearning to remain at Hem. has endorsed to her ladyship a bond of slavery for a thousand births. न दत्तं &c.—Her ladyship's favour has not allowed it (*i. e.* my heart, which therefore remains here with her) to go with me just as the forest officer's man does not allow free passage to a woodman to pass on. गौल्मिक—from गुल्म (a police-station, toll-office) + इक. सर्वथा—The sum and substance of the whole is that &c. चण्डालः—because his seeming indifference is such as characterises a Chandála. अशिथिलः—not loose *i. e.* very close, cordial.

P. 332. सुहृदः—Allies. शनैः शनैः—With slow marches. स्कन्धावारभरे-To the responsible position of the commander of the army. गमनहेला०—with their joyful neighings when marching sportively. खुरताण्डव—The wild dance. *i. e.* strokes of the hoofs. कान्त०—Moving like a charming forest of the creepers of spears (which appearance the squadron of horsemen accompanying Chand. with their spears raised presented). पर्याणलग्न—Riding so close as to touch his saddle. अभिनव—fresh, hitherto unknown. क्रमेण &c.—For cons. see com. The instrumental epithets qualify अटव्या. प्रवृद्धप्रकाण्ड—With lofty trunks. मण्डलित—encircled or fenced round. ०वक्रीकृतमार्गया—The foot paths in which were meandering as they avoided &c. जनज्ञानित०—In which people had raised cairns with grass, leaves &c. to mark the place where valiant men were killed (probably by robbers while defending themselves or the person escorted by them). It was an ancient custom to raise conical heaps of stone &c. to commemorate anything unusual. कान्तारदुर्गा—In which was carved out, on the roots of stupendous trees, Durgá, the presiding goddess of the forest. तृषित &c.—दल shells. The आमलकी fruits allay thirst very easily and were used here for that purpose by travellers. विकसित०—This and the following adjectives qualify कूपैः. The edges of which were besprinkled with the pollen of the spray of opened Kar. flowers.

P. 333. पटच्चर &c.—marked with banners of worn out or ragged clothes and strips of cloth. इष्टकास्थित &c.—In which the halting places of travellers were indicated by the beds of dry leaves spread by the travellers on bricks. कार्पटिक—Bauddha mendicants. The brinks of which were marked with shoots soiled with the dust rubbed off from their feet by the pilgrims or B. mendicants. पत्रसंकर—On account of the mixture of decayed leaves (fallen into them and rotten). विवर्ण—of a bad colour. व्रतति०--The presence of which could be inferred from such signs as sheaves of grass and vessels of leaves tied together with the knots of creepers (for drawing water &c.). Leaf-vessels were placed on sheaves of grass with ropes of creepers tied to their ends and used for drawing water. कान्तारकूपैः &c.–such being the state of the old wells water was difficult to be had and no travellers, therefore, liked to halt in the forest. जटिलीकृत—Over-grown with network of K. creepers. विषमीकृतान्तरालया—The surface of which was broken by (lit. rendered uneven by). कौलेयक—fr. कुल+एयक (ढकञ्) by कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु। Paṇ. IV. 2. 96; so कौक्षेयक a sword and ग्रैवेयक a neck-ornament. ०गुल्मगहनग्रामटिका—hamlets in the midst of dense masses of thickets. दिवसं गत्वा—going during the day. बिम्बातप &c.—had a mass of the reddish light of the solar disc. निःशाखीकृत—The branches of which were cut off (by the foresters). This goes with विरलीकृतवनप्रदेशे further on. ऊर्ध्वस्थितप्ररोह &c.—(Forest fields) which were netted (जटिल) with the bulbous roots of big stems (or stalks) with their sprouts shooting upwards and which were encircled by a fence made of clusters of full grown (lit. ripened) bamboo trees yellowish brown like Haritála (yellow orpiment). तृणपुरुष—Human figures made of grass (set up in the fields to frighten away deer &c.). विपाक—ripening. *Cf.* Kir. IV. 26.

P. 334. फलिनैः—From फल+इन rich in fruit. The possessive affix इन is added to फल and बर्ह. विरला०—a sylvan spot that was narrowed (hemmed in) by. सरस &c.—wet with balls of *alaktaka*

(red dye) resembling lumps of juicy flesh (*i. e.* moist with blood). जिह्वालता—long or lolling tongues (as of dogs). There is no special propriety of the addition of लता to जिह्वा. Báṇa perhaps wanted to say ‘ which looked like enormous red tongues.’ अवचूल—with a pendent black *Chauri.* प्रत्यग्रविशसित—Killed just then. इवावयवैः—जिह्वा० and केशा० explain this. उपरचित०—the pole of which was decked with परिणत &c.—which was set with a crescent and a bubble (ball) formed of full developed (hardened) lotus seeds (परिणद्धवराटक—*v. l.* of *cauries* fixed round) and which therefore looked decorated as if with the moon made to descend there by the sun himself come down to protect the buffalo (the vehicle) of his son (Yama). The *utprekshá* here is obscure. Perhaps the poet's supposition is this—The ball formed of *cauries* looked like the sun, and the figure of a crescent like the crescent moon. There was also the figure of a buffalo made of iron placed in front of Chandikâ (mentioned further on). So the sun thought that Chan. might kill the buffalo as she had done once and came down also forcing the moon to come down along with him as likely to have great influence with Chandiká as the wife of Śiva whose head ornament he was, and remained awaiting the course of events there (on the flag-staff) ready to interfere in case the goddess would think of killing the buffallo. (This is based on Mr. Kane's explanation.) दोलायित०—With a bell sounding frightfully and suspended by a swinging iron chain fastened to the (two) prongs (of the trident forming the spire). केसरिसटारुचिर &c.–and having a *chauri* attached to it beautiful like a lion's mane ; or, a hideous (अरुचिर) *chauri* made of a lion's mane. लिखित—scratched. काञ्चनत्रिशूलिका—A gold trident (which formed its spire). पथिकपुरुषोपहार०—this may mean the offering of the persons of travellers made to Durgâ by her devotees, or the presents offered to the goddess by travellers that their passage might be safe. Perhaps the former meaning is intended by the poet.

The next sentence is तदभिमुखश्च किंचिदध्वानं गत्वा चण्डिकामपश्यत्. All the epithets in the acc. qualify ‘ चण्डिकाम्. ’ The tediously lengthy descriptions of the ‘ Red flag ’ and ‘Chandiká with the Dravida ascetic’, which have no connection with the main plot of the story are simply brought in with the sole object of delineating the ‘ Bîbhatsa ’ and ‘ Bhayánaka ’ sentiments. These are necessary according to writers on Rhetorics as they heighten the beauty of the principal sentiment of a composition. He is followed in this by Bhavabhûti who similarly introduces the tiger that breaks through his cage, the cemetry and the fight with policemen in his Mâl. Mâdhava.

केतकी &c.—Yellowish white like a collection of the pointed *ketaka* flowers. लोहतोरण—An iron arch; construe this with सनाथीकृत (furnished with) द्वारदेशाम्. रक्तचामर०—surrounded with a row of red *chauries.* कालायसदर्पण—Circular plates of polished iron were probably used by the foresters as mirrors; or mirrors with iron frames. अ is added to अयस् when 'kind' is implied. See Pâṇ. quoted in the com.

P. 335. अभिमुखप्रतिष्ठित—Set up facing Chandikâ. ०हस्तकतया—Owing to its having marks of red sandal on its body made by the spread hand. रुधिरारुण०—The hand of Yama, as the destroyer of creatures, is supposed to be red with blood. आस्फालित—Stroked. शोणित—The red eyes of the buffalo were mistaken by the female jackals for clots of blood and were licked by them. अञ्जनशिलावेदिका—A pedestal made of a slab of black stone. The next epithet is कृतपुण्यपुष्पप्रकराम्—To whom offerings of holy flowers were made. क्वचित्—in one place; क्वचित् in another. अगस्ति—A kind of plant well known in Western India. करज—nails. किंशुक—The flowers of Kimśuka have a red colour but no smell. Compare निर्गन्धा इव किंशुकाः' Hit. अन्यत्र—In another part of the temple. विषाणकोटिकूटैः—by the heaps of the points of the crooked horns of stags. अंकुरित पल्लवित &c.—are formed by adding इत by the rule तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्–in the sense of–'it has got that;' अङ्कुरा अस्याः संजाता अङ्कुरिता. उपहारहिंसा—The slaughter of the animals killed and offered to the goddess. It is here compared to a creeper which first shows the sprouts in the shape of horns, then puts forth leaves &c. शाखान्तराल०—in the branches of which lay, thickly concealed through the fear of dogs, &c. अकाल—Because the *as'oka* flowers in spring. वेताल—A class of goblins. The palms are here compared to Vetâlas offering the heads in the form of their nuts. The *Vetálas* also are as tall as the tâlas. शङ्काज्वर—The fever of fright, at the sight of animals slaughtered. मयात्क०—by clusters of the *Bilva* trees that were कण्ट० (thorny, horripilated) through fear at the sight of the animals slaughtered). गहनीकृताम्—Densely fenced all round. The next epithet is केशरिकिशोरकैरशून्योद्देशां. The region about whom was haunted by the cubs of lions. नवरुधिर०—Which (the pearls red with blood) were first picked up and then dropped down by the stupid cocks greedily searching for the offerings of boiled rice red with fresh blood. अम्बिकापरिग्रह—having their wild pranks owing to their being the favourites of Ambikâ.

P. 336. पिच्छिलीकृताजिराम्—Whose court-yard was rendered sticky by the streams of blood running there. The ignorant cocks were misled by the red appearance of the pearls which they mistook for pieces of food but threw them away on discovering their mistake. **अवल०**—qualifies कपाटपट्टद्वय the two panels of the door. **अवलम्बमान** &c - That had, suspended from them, lamps, &c., a string of the ring-like necks of peacocks and a row of compactly strung bells white with balls of flour. **मालभारिणा**—माला is shortened to माल when followed by भारिन्; see com. **त्रापुष**—Which had big iron-spikes placed in the mouths of lions made of tin (or lead). **दन्तदण्डार्गल**—A tusk of an elephant serving as a bar or bolt. **लसत्** &c.—From which shone out a row of small spheres, of a yellow, blue and red colour (attached to the panels,) flashing forth from mirrors (hung over the door). **पीत** &c. may also be taken with mirrors (that were reflected into the mirrors). The reading गलत् is not good. **गर्भगृहद्वार**—The door of the inner shrine. **दीप्यमानाम्**—Shining (because of the light reflected from the mirrors). **अन्तःपिण्डिका** &c.--falling on the surface of the inner pedestal. **अलक्तकपटैरविर०**—The roots of whose feet were always covered (lit. not void of) clothes dyed red with red lac. **पट्टिश**—A kind of steel instrument with a double sharp edge and a thin blade (Mar. पट्टा). These instruments were hung all round the image of Ambikâ and the reflection of the black *chauries* suspended over them had fallen upon them ; so that their dark splendour spread a sort of gloom in the shrine of Chandiká. **विशसन**—killing. **खचित**—Besmeared with. **कलित**—Intermixed with. **प्रालम्ब**--A pendant garland (hanging straight down from the neck). **पशूपहार** &c.--the hair on which bristled up owing to the pleasure (रस, she derived) at the loud (or of a high pitch) sound of the drums (beaten) at the time of offering up the animals.

P. 337. **क्रूरतां**-is used here in the sense of उग्रता. **प्रभासेक**—The shedding of lustre. **कपोलभित्ति**--expansive cheeks ; or excellent (भित्ति denoting excellence). **रुधिरताम्बूल**--(1) Blood for *támbúla* ; or *támbúla* mixed with saffron (रुधिरेण मिश्रः ताम्बूलः रुधिरताम्बूलः). **भ्रुकुटि** &c -knitting of the eye-brows, a frown ; whose brows were bent in a frown or knit. **कलितया**—covered. **महाकालाभिसारिकावेषविभ्रमं**—Who seemed to put on an *abhisáriká's* dress in order to approach Mahá. Here the name Mahá. is chosen because Śiva in that character destroys the universe. For Mah. see p. 84 and notes. **संपिण्डित** &c.—The smoke of bdellium (a kind of resin) and incense gathered into a thick mass. **धूमारुणीकृताभिः**—*Cf.* धूमरक्तांशुकेन p. 336. l. 2. **दीपिका०**—the long flickering flames of. **महिषासुर**—The demon in the form of a buffalo killed by the goddess. He assumed the sovereignty of heaven and tormented the gods who sought the help of Vishṇu. The energies (तेजस्) of the gods were collected into a mass which assumed the form of a goddess. She was furnished with weapons such as the trident &c. and killed the demon. **स्कन्धपीठ**—Their broad shoulders. As the doors of the temple were always kept open the wild buffaloes sometimes entered it and rubbed their shoulders against the pedestal or the image of the goddess, causing the trident to shake. **प्रलम्बकूर्च**—Extensive beards. **धृतव्रतैः**--Those who are under a vow are forbidden to shave. **स्फुरदधर**—It is a habit with the mice to move their lips; hence the poet fancies that they were muttering prayers as it were. **कृष्णाजिन**—(1) Their dark skin; (2) The skin of the antelope. **प्रतिशयितैः**—This technically means those who sleep before a deity without food or drink with a view to secure some desired object and do not rise thence until they have a vision from the deity. *Cf.* Dk. अनया च किलास्मै प्रतिशायिताय स्वप्ने समादिष्टं &c. **उज्ज्वलित** &c.—The cobra is popularly supposed to have in its hood a bright gem, which it takes out by night and catches its prey by its light. **शिरोधृत** &c —The devotees of Chand. also hold lamps on their heads and go round the goddess. **कठोर**—may mean grown up or harsh-sounding. **रटता**—Cawing. **स्थूलस्थूलैः**--The epithets now following qualify जरद्द्रविडधार्मिकेण on p. 340. **शिराजालकैः**—On account of the extreme old age of the ascetic the arteries and veins of his body were prominently visible. He is, therefore, here compared to the burnt stump of a tree with lizards &c. creeping along it. **गोधा** &c.—are kinds of lizards called in Marâthi घोरपड, पाल and सरडा (chameleons) respectively. **गवाक्षितेन**—looking like a window covered all over with a net-work of. **अलक्ष्मी** &c.—His body was disfigured with the pits left-by pimples (small-pox) or boils. The poet fancies that these were the depressions left by the auspicious marks being removed from his body.

P. 338. **अर्बुद**—A hard tumour which does not suppurate but simply goes on increasing in size. **कुवादी**—means a quack here. **सिद्धाञ्जन**-A collyrium with miraculous virtue such as healing eyesores curing blindness, revealing hidden treasures &c. In the hope of finding out a treasure he had put into one of his eyes the miraculous collyrium and lost it thereby. He was therefore so particular about putting (simple) collyrium into the other eye that even the wooden pencil with which he put it was worn away. **०दन्तुरताप्रतीकारेण**—As a remedy against his projecting teeth he was applying to them the juice obtained by heating the bitter gourd-fruit. **०इष्टिकाप्रहारतया**—On account of his giving a stroke with a heated brick to the wrong part or limb of his body; this goes with **शुष्क** &c.—Whose assiduity in rubbing oil &c. was all spent up or concentrated on one arm that was shrivelled or shrunk up. **उपर्युपरि** &c.—

Who had increased his eye-disease (causing blindness) by the incessant and persistent use of an ointment (eye-salve) made of pungent drugs (such as dry ginger, black and long pepper &c.). अश्मभेद—for breaking up stones. इङ्गुदीकोष—hallowed nuts of the *Ingudi* tree.

सूचीस्यूत—Sewn with a needle. स्यूत— p. p. p. of सिव्. कौशेयककोश—A sort of stocking made of the cocoons of silk-worms. व्रणित—ulcerated. असम्यक्कृतरसायणेन—A medicine with mercury as the chief ingredient not properly prepared. He had taken the preparation of mercury that he should enjoy exemption from old age and death. कदर्थित—Troubled, pressed; p. p. of कदर्थय् a denomi. fr. कदर्थ; कुत्सितः अर्थः कदर्थः, by the rule कोः (of कु) कत् तत्पुरुषेऽचि (when followed by the initial vowel of a word) Pân. VI. 3. 101. दुःशिक्षित—Badly instructed; hence wicked. श्रमण—A religious mendicant; or a Buddhist ascetic. आदिष्ट—Who had rested his hopes of finding out a treasure on the magical mark of a *tilaka* made according to the advice of &c. Such a *tilaka* was and is still supposed to have a wonderful effect, such as that of winning over a person, discovering a treasure, &c. Bhânu. takes तिलक (who reads differently) in the sense of कालक 'a mole on the body.' In this case the meaning will be—who rested his hopes of getting wealth on the presence of a mole on his body according to the prediction of &c. पट्टिका—may be a strap of cloth or a piece of palm leaf. शम्बूक &c.—Who carried a bivalve-shell (used as an inkstand) soiled with the ink made of charcoal powder with the juice of green leaves. धूमरक्त &c.—Who had collected together manuscripts containing magical spells, mystical formulæ and incantations, written on palm-leaves with red-lac and coloured with smoke of incense (to impart additional virtue to them). कुहक—fr. कुह् 10 A. to cause wonder or to cheat; jugglery, magic. तन्त्र—magical and mystical formulæ for the attainment of super-human power and the mode of worshipping deities.

P. 339. ०महाकालमतेन—The particular doctrine of worship of Mahâkâla, written according to the instruction of a great old follower of Śiva. निधिवाद—The talk about a treasure. धातुवाद—The talk about alchemy or the turning of baser metals into gold. He had almost gone crazy with the idea. असुरविवर—The nether world. पिशाचेम—*i. e.* who was constantly haunted by the thought. प्रवृत्त &c.—who was seized by the delusion of (foolishly imagined that he would secure) the hand of a Yaksha damsel by the virtue of his *siddhi* (यक्षिणीसाधन). अन्तर्धानमन्त्र—A spell for becoming invisible. श्रीपर्वताश्चर्य—the wonders connected with the Śriparvata–a mountain situated in the south, so called because Lakshmî, desirous of securing greater *saubhágya* than Saraswatî practised penance there and cut off and offered one of her breasts to Śiva, who being pleased with the act, conferred a boon upon her that she would be so passionately loved by Nárâyana as to have an eternal place on his bosom. This mountain is referred to in the Rat. and Mâl. Mâd. सिद्धार्थक—that ran to him as they were forcibly struck with the white mustard seeds (as is done by those who exercise evil spirits) consecrated by the repeated recital of *mantras*. पिशाचगृहीतक—Those possessed by ghosts. निबिडीकृत v. l.—hardened, thickened. दुर्गृहीताचिपिटीकृत—Flattened. Badly handled. ०नर्तकेन—Dancing as he sang. तुरगब्रह्मचर्य—as he had taken the vow of compulsory celibacy, *i. e.* (leading a life of celibacy simply because of the absence of female society.) अतिरोषणतया—On account of his extreme irascibility. अष्टपुष्पिका—A collection of eight flowers, *Kumuda* and others, of which Durga is represented to be fond. A kind of flower according to Bhánu. मुखभङ्गिविकारैः—By distortions and contortions of; it has here the force of an adv. In a manner in which the face was differently distorted. निवार्यमाण०—angry at his preventing them from taking residence there. कृतापराधबालका०—incensed at the running away of boys who had offended him.

P. 340. स्खलित—Stumbling. भुग्न—sprained, curved. कदाचित्… उद्बद्धात्मना—Who sometimes used to hang himself up through jealousy when he saw the people there receive with marks of respect another ascetic, &c. निःसंस्कारतया—As his mind was not properly trained or cultured by the study of the Sástras. यत्किंचनकारिणा—Who did any thing he liked; *i. e.* acted wilfully, did things even sacrilegious. खञ्जतया—On account of his lameness. संज्ञाव्यवहारिणा—who carried on all transactions by means of signs. नखोल्लेख—Wounds inflicted with nails. ०शिर्णीकृत—Whose body was pierced through by the bites of &c. शयनीकृत०—Who was bitten by black serpents as he slept in desolate temples which were never cleaned. उत्सन्नदेवमातृगृह—The ruined temple of the divine mothers. जर्जरित०—Whose cheeks were lacerated by the claws. वसन्तक्रीडिना—Sporting in the vernal season (the spring festival). खण्डखट्वा—A broken cot. Who was mocked by being married to an old maid placed on a raised cot. &c. Such pranks are played in the Holi-festival which is a remnant of the Vasantotsava. अनेकायतन०—Who had risen fruitlessly (without gaining his object) after having lain &c; for प्रतिश० see p. 337. दौस्थित्य—His miserable condition. An abs. noun. from दुःस्थित or-ति. Visarga is optionally dropped when followed by a sibilant itself followed by a hard consonant. व्यसनानु०—accompanied by. The vices in which he indulged through his folly are represented as its children. ०बहुगात्रगण्डकम्—which had given rise to tumours on his different limbs due to a number of strokes from sticks (given by persons he entered into lists with). फलितमिव०—as if it (his anger) had borne fruit (in the shape of the tumours). सर्वविषय &c.—Inferred from the numerous malignant ulcers on his body producing a burning pain like torches. परिभवमपि &c.—Insult in which hundreds of kicks were given to him by the people causelessly abused by him, as if it ran in a continuous flow (the series of kicks looking like a stream). पदाकृष्टि—may also mean his being dragged by the feet. बृहत्कु०—a large box for keeping or collecting flowers. अंकुशिका-a stick with a hook at the end for striking off flowers. ०खण्डखोल—A sort of helmet (or covering for the head) formed of a piece of a blanket. द्रविड०—a mendicant from the Dravid country (for which see p. 142).

P. 341. भक्तिप्रवणेन—Bent down by (full of) devotion. प्रवण—derived from प्रु to flow; flowing, inclining. प्रशान्तोद्देश—The peaceful (lonely) region. आक्रोशन्तं—Bursting into abuse. संरब्ध०—who had entered into a hot contest. उपसांत्वनैः—Appeasing or pacifying words. प्रियालाप०—With hundreds of conciliatory measures accompanied by sweet words. प्रव्रज्या-His turning out a recluse. अतीतस्वशौर्य०—Who was garrulously describing his past exploits, beauty of person, &c. सप्तसप्तिः—The god with seven horses *i. e.* the sun. आवासितेषु &c.—When the princes had taken their lodgings under the trees as they found them. क्षितितल &c.—Whose (regained) energy was to be inferred from their shaking their manes dusty by their rolling on the ground. पुरोनिखात०—To the poles of the spears thrust into the ground. परिकल्पितयामिके—By whom the watchmen were appointed (the watches were fixed). पीततमसि—The darkness from which was expelled by. शयनीयं—The tent where he was to sleep. दुःखासिका-Anxiety or the poniard of sorrow. अरतिगृहीत—Seized by want of diversion or recreation.

P. 342. अपगताभिमानपेशलाय—Pleasing because of the absence of vanity. उत्प्रैक्षत—expected. पुनरुक्तं—Again and again, repeatedly. Mark the comp. from which the meaning of its component part उक्त has entirely disappeared. इच्छया निसृष्टैः.—Given in accordance with his wish *i. e.* as much as be desired. प्रतीच्छन्—Receiving. अहमहमिका—emulation. See p. 29. अतिरभसहर्ष०—Overpowered by the sentiment of excessive joy and hurry. उपलभ्य—Getting the information. मुक्तमुक्ताफलासारः—That has discharged a shower of pearls. अनुपहत—unused, new. बहुकैलासमिव &c.—This and the following epithets indicate the great proportions of the bodies of the kings. बहुक्षीरोदाम्—Full of many milky oceans. मरीचिमा०—that wore a wreath of the rays of. महीमगच्छत्—went to *i. e.* prostrated himself on the ground.

P. 343. निवेद्य वैशम्पायन &c.—Having informed (him) that Vais. was left back with (in charge of) the army and was quite well. परवश इव—Like one in the power of another, *i. e.* mechanically (his mind being engrossed in thoughts about Káda). रणरणक०—his mind tormented by longing. प्रसादलब्धापर०—As if she had obtained additional (superior) grace by reason of the favour of Káda. अतिशयदर्शि०—Showing uncommon regard for. यथाज्ञापयसि &c.—*i. e.* यथाज्ञापयसि तथा सर्वं भद्रम्—All are quite well as you desire me to tell you. शेखरीकृत—*i. e.* placed on the forehead. अतिप्रीत्या कुतूहलं धारयितुमपारयन्—unable longer to restrain his anxiety &c. on account of his great love for Káada. उपरचितातपत्रकृत्यायाः—Which served the purpose of an umbrella. We must suppose that the lotus plant with its large leaves was under the bower of leaves and Chandrá. sat at its root. ०कृत्यस्य—may perhaps be a better reading which will make the bower consist of lotus plants. मरकतपताका०—The green leaves may fitly be said to resemble an emerald-banner.

P. 344. सुखप्रसुप्तम्—This was the cause of his jealousy. गोष्ठी—Chit-chat between friends sitting in a circle; friendy talks. नामाक्षरेषु वाणी—She was simply uttering my name (in order to ask me questions about you). प्रीतौ हृदयं—*i. e.* she had my pleasure or affection at heart. यदृच्छया संच०—Walking at will. सुधाधवला—White with the plaster of mortar. कालिन्दी—&c.—The water of the Yamunâ being of a dark-blue colour, the flight of emerald-steps is compared to its waves. मणिस्थूणा०—resting against a jewel-pillar. हृदयेन सहावधार्य—Having communed with her heart. कृतसंकल्पा—Having made up her mind. स्वेदाम्भःस्रोतसा &c.—She was now shaken by the current of perspiration, as it were, *i. e.* was floating in the water of perspiration (so profuse it was). अगृह्यत—Was seized, supported by. विषादेन—विषाद 'despair or loss of energy' is one of the 33 *vyabhicháribhávas.* These two sentences indicate the intensity of Káda.'s passion.

तन्मुख &c.—Who was attentive to her with my eyes steadily fixed upon her face. निवार्यमाणा—Indicates her hesitation to tell. रहस्यश्रवण &c.—Now the poet describes the various actions of Kâda. who was overpowered by intense emotion, attaching a meaning to each. आत्मप्रतिमामपि—She touched (rubbed) her own image, as if asking it to depart, with the big toe of her foot that scratched the jewel-pavement. This, the poet fancies, she did in order to efface her own reflection fallen on it lest it should hear her secret. She would have been ashamed even if her own reflection had heard her secret.

P. 345. कुट्टिमोल्लेख &c.—She dismissed the domestic swans......the anklets of which jingled as she scratched the pavement with her feet. उत्सारयन्ती—Driving away. स्विद्यत्—Perspiring. उत्कोच—A bribe. She offered a bit of támbúla to the peacock as a bribe that it should not utter its (exciting) notes. *Cf.* p. 318. l. 13. वनदेवता०—Fearing that the goddess of the garden might hear &c. प्रयत्नतोपि &c.—Cons. प्रयत्नतोपि (though she tried her best) चास्या वाणी न प्रावर्तत. निःशेष—Completely. Take this with दग्धा. ऊढा—Borne away. आक्रान्ता—Over-powered. निर्वासिता—banished. विधृता-held fast. मुक्ताक्षमालिका—A rosary of pearls. कल्पयन्ती—Forming. दुर्दिनमदर्शयत्—*i. e.* shed a profusion of tears. लज्जापि &c.—Until then bashfulness did not know the true charm of shame. Now it got an idea of it from her; *i. e.* she displayed a peculiar bashfulness not common to ordinary women. Explain the following clauses similarly. Bhânuchandra's explanation of this seems to be farfetched. मुग्धता—Simplicity, innocence. विभ्रम—Sportiveness, coquetry. विलास—gracefulness of actions. This is a fine example of Dipaka according to Dandin and of तुल्ययोगिता according to Mammata and other later rhetoricians.

P. 346. वेदिकाकुसुमपालिका—The female in charge of the dais in the bower of creepers. उत्प्रेक्षमाणया—I, who guessed. नखमुख &c.—She drew lines on a *ketaka* leaf with the tip of her nail, and handed over to me what she had to say after writing it out, as it were, on it. As Káda.'s mind was agitated she merely scratched the Ketaka with her nail; but the poet fancies that she wrote out upon it what she could not tell through shame. विवक्षास्फुरिताधरा—With her lower lip quivering through her desire to speak. निश्वासमधुकरान्—The bees attracted by her fragrant breath. उपांशु—Lit. in secret (उपगता अंशवो यस्मात् from which light is removed); in a low voice or whisper.

त्रिलक्षस्मित०—Flashing forth as she smiled in embarrassment. कथमपि साध्वस—Tremor caused by the perturbation of the mind. व्याहाराभिमुखं &c.—With great difficulty prepared herself to speak. अपहस्तितसखीजनम्—Which has discarded all my female friends. This may, however, be better taken as an adv.; in a manner in which. कमपरमुपालभे—Whom else shall I blame (*i. e.* must blame myself and none else). परिभवं—humiliation. स्वहृदयेनापि &c.—I feel ashamed.

even of my own heart which has known every thing (about my weakness &c.). कौलीन—By giving rise to a scandalous report. कौलीनं कुलीनं तस्य भावः; कौ० lit. what ought to be buried into the earth; hence a scandal. अकन्यकोचिते &c.—direct my thoughts (think of doing) a rash act unworthy of a maiden of family. आकार—The change in my features produced by love. कातरा—Because she had not the courage to resist her feelings. गुरुगर्हणीयतां नीता—Reduced to the state of being censured by the elders. परिभूयते—should thus be overpowered. For सुकुमारं *cf.* पुरन्ध्रीणां चेतः कुसुमसुकुमारं हि भवति । Uttar. IV. 12.

P. 347. अपरिभवनीयः &c.—Young men ought not to do violence to young girls. आमन्त्रये—I take leave of you or bid you fare well that I might see you &c. कलङ्कं—That she should have loved Chand. without the consent of her parents was, she fancies, a stigma on the fair name of her family. *Cf.* Mal.'s thoughts in Mâl. Mâd. II. 2.

यत्सत्यम्—Indeed. अविदितवृत्तान्तया—Since I had known nothing of the matter. The reader knows that Patralekhâ was not with Chandrâpîda at the time of his first interview with Kâda. and knew not of the love that had grown between them. विलक्षा—Bewildered. विसंज्ञा—deprived of consciousness. रहस्यसन्देशेषु—to communicate his secret (to me). निपुणधूर्त—A clever deceiver. Here Kâda. attributes to Chand. what were the real workings of her own heated fancy. She saw in her dreams the image of Chand. sending messages of his love to her and doing the other things mentioned below. पत्रोदर—the inside of. व्यर्थमनोरथ०—His mind being infatuated by a desire not to be fulfilled. संकेतस्थानानि—The places of meeting (*i. e.* where I should meet him). निपतित &c.—Which told of (indicated) his real state by the lines of tears mixed with collyrium. संमोहाशानुवर्तिनः—Through hopes (of his union with me) generated by the infatuation of the mind.

निजानुरागेण—A play on the word अनुरागं which means (1) love; and (2) redness. .अविनयनिश्चेतनः—Robbed of his consciousness by his immodesty, *i. e.* he forgets himself (his worth). नखप्रति०—By this she implies that he falls at her feet. एकाकिन्याः &c.—When I am alone with him in the garden and run away through the fear of being seized by him. मिथ्याप्रगल्भः—Falsely bold, only a pretender to boldness (since he succeeds in seizing me only when my motion is stopped by creepers and embraces me when I turn away my face *i. e.* has not the boldness to face me). अनृजुप्रकृतिः—Wicked or perverse by nature. कुटिलतां शिक्षयति—Teaches my heart all the crooked ways. हृदयोत्क०—as if with the breezes from the waves in the form of the longings of his heart.

P. 348. अलीकचाटु॰—a false (deceitful) flatterer. श्रमजलसीकरतारकितौ—Strewed with the drops of perspiration caused by exhaustion. स्वेदसलिल॰—With a hand void of the lotus dropped down owing to his grasp being loosened by. शुद्धान्—bright. दुर्विदग्धः—falsely clever (who does not know his business well). कर्ण॰—fastens ear-ornaments. बकुलमसर &c.—When I take into my mouth liquor when it is proper time to sprinkle the much prized *Bakula* trees with it, he makes me drink it. धृष्टः—Shame-less. सबनाशोक &c —When I raise my foot in order to strike the *As'oka,* he puts it on his head. दुर्बुद्धिविडम्बितः—Mocked by craziness. It is supposed that the Bakula and the As'oka put forth flowers when the former is sprinkled over with mouthfuls of wine and the latter kicked by females. See p. 221 and notes. मन्मथमूढमानसः—when his reason is clouded by Manmatha. निश्चेतनः—bereft of understanding or sense. प्रत्याख्यानमपि—Even a refusal he construes into jealousy; *i. e.* does not believe it to be real. आक्रोश—Blame or censure. असंभाषणमपि &c —When I do not talk to him he thinks that I do so out of respect for him. अवज्ञानं—Treating him with no ceremony or particular attention. He considers this as exhibiting one's love freely, showing love which is not fettered by bashfulness or reserve. अहो॰—Oh wonder. सुदूरमाकृष्टा—Led far *i. e.* made to fix her love very deep.

सादरम्—With great care. प्रत्युपकृतं—Have repaid his obligation. The obligation referred to is सादरं संवर्धनं. रतिरससागरतरङ्गैः—The sentiment of love is here compared to a sea sending forth a shower of jewels (since through its means youth has made conquest of Kâda.'s heart). यौवनविलासैः &c.—The moon is truly delightful now that he has the sportiveness of Chândrâpîda's youth to assist him. So the poet fancies that what he bears is not the mark of the S'as'a but his own name as the true delighter stamped on him by the youthful grace of the prince. तथा च &c.—The poet means to say that since Chand. and Káda. are in love now, all the assistants of Cupid have got full scope for their work. कालः—a fit time. मदिरा॰-गुणतां—For it excited love in the hearts of Chand. and Kâda. for each other.

P. 349. यो यं कामः &c.—He whom you call *Kama,* or by whatever name you designate that influence. रूपाणि—His forms (by which to know him). अतनुरेष हुताशनः—This (whom we call Kâma) is a fire that has no form. अधिष्ठितानाम्—Possessed by. चिन्ताप्रिय—The images of their lovers presented by their fancy. *Cf.* संकल्पमयः प्रियः p. 358. संकट—Crowded and therefore narrowed (since it is filled up with the moon-like faces of their fancied lovers). The meaning is love-affected ladies see nothing but the faces of their lovers everywhere, do nothing but painting them &c., are never tired of talking about them, and find time running swiftly as they picture to their minds the happiness to be derived from their union with them.

पक्षपात—(caused to feel) exceptional love for. रूपाणि—as stated above. समधिकानि—and even more agonising than you have described them to me. एवं विधानां &c.—I am ignorant or not conversant with such affairs. *Cf.* अनभ्यन्तरे आवां मदनगतस्य वृत्तान्तस्य । Sâk. III.

P. 350 गुरुजन &c.—Who am made an object of reproof or upbraiding from my parents. मरणानुबंध—persistent desire for dying. गुरुरिव—Like a father. संकल्पयति—Makes a proposal of; fixes upon a particular man as a worthy husband for. रत्युपचार—Procedure in the conduct of love-affairs; the various amorous sports and blandishments which strengthen love. कति कथयामि &c—How many shall I tell you about, who &c. यदि च &c.—If this is not to be so, *i. e.* if young girls are not to choose their husbands then what for is or useless is the *Svayamvara* form of marriage &c. प्रतिद्रवार्द्रया—wet with liquefied (melted) joy. जर्जरिता—pierced through, shattered. लब्धान्तरैः—which obtained a passage out and were escaping (निपतद्भिः). अनुरागविभ्रम—The flurry of the mind caused by love. स्वेदाश्लिष्ट—Stuck to her body on account of the perspiration. पत्रमकर &c.—entangled in or caught by the points of the ornamental figures of *Makaras* &c., (qualifies हारम्). The necklace is considered by the poet to be the fatal noose thrown round her neck by Cupid. उन्मोचयन्ती—extricating. विह्वल—Overpowered, agitated. लज्जामिव—The poet says इव because she could not altogether succeed in doing so.

P. 351. जानामि &c.—Now Kâda. proceeds to point out to Patra. The various difficulties in her way in following out the course proposed by the latter. She begins by first paying a compliment to Patralekhâ. अकठोर—tender, young (lit. not developed) एतावत्—Lit. this much, so great *i. e.* which emboldens them to go the length of seeking their lovers. साहसकारिण्य :—Acting rashly or inconsiderately, adventurous spirited. सन्दिशन्ति—Send a message to their lovers to meet them by appointment. बाला—*i. e.* I who am a *bâlâ*. अतिप्रियोसि &c.—To say 'you are the daring of my heart' is simply superfluous, (for he has already inferred it from my behaviour. प्रियात्मा—' Am I beloved by you is a question which bespeaks folly or want of sense for one (ought to know it by inference). The other reading प्रिया नेति is simpler and more correct from a grammatical point of view and is therefore preferable. वेश्यालाप :—That is the manner in which the harlots speak; is a mode of address which characterise a harlot; (a lady of rank will never express it; see com.).

अनुभव &c —Contrary to experience or the actual state of things, because when the message is conveyed the lady is found actully living and so gives her words the lie. आत्मदोष &c.—Since it betray's one's inability (or the weakness of mind) to resist the temptation. बलाद्धृत–Forcibly detained, made a captive. बन्धकीधार्ष्ट्यं-Audacity which is proper for or which belongs to a harlot. सौभाग्यगर्वः-Vanity due to one's good fortune or excellence of beauty.

P. 352. स्त्रीचापलम्—Light-heartedness natural to the womankind. स्वभक्ति—&c.—The meanness or light-heartedness consisting in giving expression to one's attachment. प्रत्याख्यानं &c.—fearing a refusal or repulse. अप्रबुद्ध &c.—suggesting or putting him (the lover) in mind of something he might not have thought of. Or betraying one's want of judgment. अनपेक्षित &c.--I have been experiencing a painful state, life being a burden to me when thus separated from you. अतिप्रणयिता–is going to an unreasonable extreme in expressing one's love. असंभाव्यम्—Because death may not necessarily result.*

---

* Here Bâna's tale was brought to an abrupt close by the hand of Death. The succeeding portion was written by his son, Bhúshanabâna. The following is his introduction to this part of the story.

ENGLISH TRANSLATION

OF

BÂṆÂBHAṬṬA'S KADAMBARÎ.

—:o:—

(1) Bow to the Unborn (supreme Brahman), which consists of the three Vedas[1], whose essence is comprised of the three qualities (Rajas, Sattva and Tamas), which is the cause of the creation, preservation and destruction (of the universe), which combines with (the quality of) Rajas at the birth of all created beings, which abides in (the quality of) Sattva during their maintenance, and which assumes (the quality of) Tamas at their retraction.

(2) Victorious is the dust of Śiva's feet, which prevents the cycle of births and deaths, which was borne on his crown (or head) by the demon Báṇa, which lay on the multitude of crest-jewels of Rávaṇa, and which rests on the ends of the hair (on the heads) of the chiefs of (both) gods and demons.

(3) Victorious is that Upendra (Vishṇu) who, from a distance merely with his glance which was red on account of his wrath and which was directed towards its object (only) for a moment with a desire to pierce it, made his enemy's breast red like blood, as though it had burst of itself in terror.

(4) I salute the two lotus-like feet of Bharvu, which are worshipped by the Kings of the Maukharin family with their crowns put on, and the red toes of which roll on (are rubbed against) the seat in the shape of the high platform formed by the crowns of all the subsidiary princes.

(5) Who is not afraid of a wicked person, who is terrible by reason of the enmity shown by him without any cause, and in whose mouth evil words (extremely unbearable), are ever present, as is virulent poison in the mouth of a big snake?

(6) Like prison-chains which make harsh sounds and deposit rust, wicked persons pain exceedingly, uttering abusive language and spreading slanders. While good persons always charm the mind by good words, as do the jewelled anklets at every step by their pleasant jingling.

---

[1] Being ज्ञानस्वरूप (of the form of knowledge).

(7) Fine and charming speech does not go down the throat of[1] (=cannot be appreciated by) an evil person, like nectar down that of Ráhu; (while) that same (speech) is treasured in his heart by a good person, as the valuable and exceedingly clear jewel (Kaustubha) is borne (on his bosom) by Vishṇu.

(8) Like a newly-married wife affectionately coming of her own accord to the couch of her lover[2], a Kathà (poetic composition). which is dainty on account of the charming conversations and love-sports bristling therein,[3] creates, in the heart of a person, pleasure heightened by curiosity.

(9) Whom do they not charm—the compositions full of terms which are novel and which abound in brilliant Dîpaka and Upamâ[4] (figures), like large garlands, made of *Champaka* buds, which are compact on account of the close contact (of flowers)[5] and which abound in fine jasmine blossoms?[6]

(10) There was a Bráhmaṇa named Kubera, born in the family of Vātsyāyana, whose virtues were sung by the whole world, who was chief among the good, whose lotus-like feet were worshipped by several Gupta princes, and who was as though a partial incarnation of God Brahmâ.

(11) The Goddess of Speech ever dwelt in his mouth, the sin whereof was removed by the (recitals of the) Vedas, whose lower lip was hallowed by (partaking of) the leavings of sacrificial oblations, the inside of which was rendered astringent by (drinking) the Soma juice, and which was charming on account of all the Śāstras and Smṛitis (present therein.)

(12) In his house young lads recited the hymns of the Yajus and of the Sáma Veda, with hesitation, being checked at every word by the parrots in cages, along with the Sārikā birds, which had studied all that literature.

---

[1] Because they are unfortunate and cannot enjoy its beauty.

[2] (*With composition*)—'Coming to assume a proper compositional form, owing to the pervading sentiments.'

[3] (*With the wife*)—'Tender (charming) on account of the sweet voice and dalliance displayed by her.'

[4] (*With the Champaka buds*)—'Which are new and resemble brightly-shining lamps.'

[5] (*With compositions*)—'On account of continuous puns.'

[6] (*With compositions*)—'Which abound in fine Figures of Speech named Jâti.'

(13) From him was born Arthapati, the chief of the Brāhmaṇas, like Hiraṇyagarbha from the mundane egg, (or) like the moon from the Milky Ocean, (or) like Garuda from the womb of his mother Vinatá.

(14) As he daily expounded all the extensive lores, the ever-renewing crowds of pupils, intent on listening (to him) in the morning[1], brought to him additional glory, as though they were the (fresh) sprouts of sandal trees.

(15) He easily conquered Heaven by means of innumerable sacrifices, as by (so many) elephants, which (sacrifices) were adorned by[2] gifts bestowed according to the prescribed rules, which[3] had bright Mahávîra fires (lighted) in the midst of their formal performances, and which[4] had sacrificial posts for their hands.

(16) Among excellent high-souled sons, all well-versed in the Vedas and the Śâstras, he had in due course a son named Chitrabhánu, who was like Kailása among the forgiving,[5] being pure[6] like crystal.

(17) Like the sharp nails of Nṛisiṃha, the merits of that high-souled one entered (*i. e.* struck terror into) the hearts of his enemies,—the merits which, travelling[7] a very long distance, effected a (forced) extrance, being pure in lustre like the digit of the moon without its spot.

(18) The dense smoke of his sacrifices, although itself black, made his glory (shine) the brighter; it was (like) the curly locks of hair on the foreheads of the quarters, and (like) the *Tamâla* leaf adorning the ear of the lady in the shape of the three Vedas.

(19) A son named Báṇa was born to him, who had whitened the seven worlds with the rays of his (own) glory, and whose trickling perspiration caused by the fatigue of sacrifices was wiped by Sarasvatî (herself) with the palms of her lotus-like hands.

(20) By that Bráhmaṇa (*i.e.*. Báṇa) has been composed this Kathá, to which there is no second,[8] by his intellect wherein the

---

[1] (*With sprouts*)—'Placed on the ear at morning-time.'
[2] (*With elephants*)—'By ichor produced by a regulated diet.'
[3] (*With elephants*)—'Who were ridden by dashing, great warriors.'
[4] (*With elephants*)—'Whose trunks were like the sacrificial posts.'
[5] (*With Kailása*)—'Among the mountains.'
[6] (*With Kailása*)—'White with crystal stones.'
[7] (*With nails*)—'Growing long'.
[8] (No second)—either 'in worthlessness' (apparent meaning), or 'in excellence' (suggested meaning).

weakness of speech (power of expression) has not yet been removed, which is dim (blinded) by the darkness in the form of the great infatuation of (his) mind, and which is still crude, not having yet acquired the grace (which comes) of skill.

(Once) there lived a king named Śûdraka whose commands were worshipped (*i.e.*, obeyed) with (bent) heads by all (other) kings, and who was like another Indra. He was master of the Earth having for its girdle the string of the four oceans; all the numerous subsidiary princes bowed to him, loving him for his valour. He had (on his body) the marks of a sovereign emperor. Like Vishṇu (*lit.*, the discus-bearer), he was one on[1] whose lotus-like hands were visible the marks of conch and discus. Like Śiva, he had vanquished Cupid (curbed passion). Like Kārthikeya, he was one whose prowess[2] was irresistible. Like Brahmá who is born of the lotus, he had[3] repressed the pride of the whole circle of swan-like (*i.e.* noble) kings. Like the Ocean, he was the source of wealth. Like the stream of the river Gaṅgā, he followed the path of Bhagîratha[4]. Like the Sun, he was one whose rise occurred every day. Like Meru, he was one on the shadow[5] of whose feet all the world depended (for its protection). Like a direction-elephant, he had[6] his hand moistened with gifts which he continuously bestowed. He did the most wonderful things. He performed sacrifices. In him were mirrored all the Śástras. He was the birth-place (encourager and improver) of (all) the arts. He was the hereditary abode (so to say), of merits. He was the spring of the nectar-like delights of poesy. He was the rising-mountain to (the source of the rise of) the circle of his friends,[7] (and) was the evil-bringing comet to his enemies. He founded literary societies, (and) was a patron of connoiseurs. He threw into background (all eminent) archers. He was the leader of the adventurous, (and) was the foremost among men of culture. Like Garuḍa, he gave delight to[1] those who submitted to him. Like Pṛithu (son of Vena), he had uprooted with the end of his bow all[2] his enemies (who were formidable) like the Kula[3]-mountains.

---

[1] (*With Vishṇu*)—'in whose lotus-like hands are visible his special emblems, *viz.*, conch and discus.'

[2] (*With Karttikeya*)—'whose weapon called S'akti was unimpeded (or unobstructed).'

[3] (*With Brahmá*)—'by whom is employed as his aerial vehicle the whole family of royal swans'.

[4] (*With the King*) 'was as persevering as Bhagîratha.'

[5] (*With Meru*)—'On the shade of whose adjoining hills all the (fourteen) worlds depend (for their stability).'

[6] (*With the elephant*)—'had his trunk moistened by ichor which flowed continuously.'

[7] 'As is the eastern mountain to the orb of the Sun' (suggested).

He, who had merely by his name pierced the hearts of his enemies, and who had conquered the whole surface of the world by his sole valour,[4] as though laughed at Vishṇu who had to assume the cumbrous form of man-lion (for piercing the heart of his enemy Hiraṇyakas'ipu), and had to take the trouble of stepping three times (for covering the whole world). The Goddess of Royalty dwelt for a long time in the pure water[5] of his sword-blade, as though washing (therein) the stain of her contact with thousands of previous bad rulers, which (stain) had adhered to her for a very long period. Moreover, by reason of Dharma dwelling in his mind, Yama in his anger, Kubera in his favours, Fire in his valour, Earth in his arm, Lakshmî in his glance, Sarasvatî in his speech, the Moon in his face, the Wind in his strength, Bṛihaspati in his wisdom, Cupid in his beauty, and the Sun in his lustre, he resembled divine Vishṇu who contains within himself all the deities and who has manifested diverse forms (or shown his form as manifesting the entire universe). And near him often came regal Glory, like an *abhisárikâ*[6] mistress, on the nights in the form of his battles which were darkened on account of the showers of the watery ichor flowing from the broad temples of elephants, being enveloped in the darkness in the form of thousands of (black) armours torn off from the broad chests of excellent warriors, and drawn by his (Śúdraka's) sword to which big, round pearls were sticking as he had been cutting open the broad temples of elephants rioting in intoxication, and which (therefore) appeared to have become unevenly studded with the drops of the water[5] of its blade squeezed out of it as he held it fast in his grip. And the fire in the form of his valour burned day and night, even scorching internally the widowed wives of his foes, as though it desired to burn even the (images of) their husbands stationed (*i.e.* cherished) in their hearts. And while that King who had brought the (whole) world under his sway, was ruling over the Earth, among his people there were mixtures of Varṇas (colours but) only in paintings (and no intermixing of castes): seizures by the hair (only) in amorous sports (and not in brawls and quarrels); rigorous imprisonment (a rigid arrangement of words) (only) in poems; *chintâ* (reflection, deliberation) (only) as regards the Śâstras and not (=no anxiety) as regards other things; separations,[1] (only) in dreams; golden *daṇḍas* (staffs) (only) in umbrellas (and no fines in gold)[2]; tremblings, (only) in banners;[3] manifestations of Rága (melodies) (only) in songs (and not of evil passions); effects of *mada* (rut) only in elephants (and not of arrogance); breaking (or cutting) of Guṇa (string) only in bows (and not of the virtues of men); deceitful ways (latticed holes) (only) in windows (and no deceitful practices among the subjects); stains (only) on the Moon, swords and armours, (and not on characters or family-name): sending of messengers, (only) in love-quarrels (and not for the purpose of war); and vacant Gṛihas (squares) only on the game-board in the game of chessmen-and-dice (and no vacant houses on account of want of issue or desertion). And in his case there was fear, (but only) about the next world; reverses[4] (only) in the hair of the ladies of his harem; loquacity[5] (only) in anklets; *Karagrahaṇa*[6] (only) in weddings; shedding of tears, (only) on account of the smoke of the fires (kindled) in his constant sacrifices[7]; strokes of the lash, (only) in the case of horses[8]; and the twang of the bow, (only) on the part of Cupid.[9]

---

[1] (*With Garuḍa*)—'to his mother Vinatâ.'

[2] (*With Pṛithu*)—'all the Kula-mountains who were his enemies'.

[3] Seven principal mountain-ranges so called.

[4] *Vikrama* which apparently means 'one step', implying a contrast with the three steps of Vishṇu.

[5] Indicates the fineness of the edge of sword.

[6] One who goes to meet her lover at a rendezvous, secretly at night.

And that King had for his capital a city named Vidiśā. It resembled the Kṛita age[10] as though it was collected (in one place, through fear of the Kali age. It was extensive, as though it were the birth-place of the three worlds. And it was encircled by the river Vetravatî, the rolling waves of which were shattered as they dashed against the expansive breasts of Mālava ladies bathing therein, whose water was reddened by the vermilion (Sindúra paint) on the temples of the victorious elephants (of the King) coming to bathe in its stream, and whose banks were resounding with the cackle of numbers of impassioned swans.

---

[1] विप्रलंभ may also mean deception in the second case; no deceptions among the subjects. [2] There being no offenders.

[3] And not of evil-doers, since there were none.

[4] (*With hair*) 'curliness'. [5] (*With anklets*) 'noisy tinkling'.

[6] (*With weddings*) 'taking the bride by the hand' (*With the king*) levying tribute.

[7] and not on account of grief due to bereavement, etc.

[8] and not culprits as there were none. [9] and not of warriors.

[10] Owing to its (people) being devoted to *Dharma* (the performance of their religious duties).

That King, young in age, lived in that city in happiness for a long time. He was happy, being free from the burden of the cares of his kingdom, since he had (already) conquered the whole wide world. His two feet were kissed by the rows of the crowns of the numerous kings who came (to him) from other continents (and paid him homage). He bore on his arm the weight (*i.e.*, burden) of the world quite easily, as if it were (as light as) a bracelet. He was surrounded by ministers, who laughed to scorn by their own (great) wisdom, even Bṛihaspati, the adviser of the gods ; they were many (in number) and hereditary (in appointment) ; their minds were refined by (the study of) works on Polity which they had thoroughly mastered[1], they were free from greed, affectionate, and wise. The King found pleasure in the company of princes ; these were of his own age, attainments, and decorations ; they were born of various families of crowned kings ; their intellect had been developed by the study of all the various arts ; they were exceedingly intelligent ; they knew the proper occasion (for any work) ; their hearts loved valour ; they were skilled in joking without (descending to) vulgarity ; they could read (feelings) thoughts and outward features ; they were experts in such acts as the composition of poems, plays, tales, and romances, in drawing, and in the exposition (of texts), &c. ; their shoulders, thighs and arms were very hard and plump ; they had frequently broken open (in battles) the broad temples of the troops of the infuriated elephants of their enemies ; they were like cubs of lions (in valour) ; although (doing deeds of) valour was their sole delight, they conducted themselves with (due) modesty; (in short) they were so many reflections of his, as it were. And, although he was young in years and beautiful, he had something like hatred towards the delights of amorous sports, which his ministers wanted him to enjoy, as they desired that he should have issue ; (this hatred he felt because), owing to his extreme fondness for conquests and his extraordinary vigour, he treated the whole woman-kind as of no moment, like grass. And although he possessed a harem of ladies who were beautiful, modest, nobly born, and captivating, and who by their enchanting beauty put to shame even the charms of Rati, (still) he had no inclination for enjoying the pleasure of the company of women; and, being surrounded by his friends, he passed his day (in various pursuits). (For instance) sometimes he was busy with music, himself having begun to play on the *mṛidaṃga* drum, when his jewelled bracelets were constantly jerked about; and his jewelled ear-ornaments made a tinkling, *jhaṇ jhaṇ* sound as they were shaken about when he struck (*i.e.*, played upon) the instrument called *gharghariká*. Sometimes he was occupied with hunting, emptying (desolating) the forests (of beasts of prey) by means of the showers of arrows incessantly discharged. Sometimes he composed poetical pieces, having called together a (critical) assembly of learned men. Sometimes he carried on discussions about the (various) Śâstras. Sometimes he listened to tales, romances, histories and legends. Sometimes he amused (himself) with painting. Sometimes he played on the lute. Sometimes he waited upon the feet of the holy sages that came to see him. And sometimes he offered (for being solved, the various literary puzzles known as) *aksharachyutaka*, *mátráchyutaka*, *bindumatî*, *Gúḍhachaturthapáda* and *Prahaliká*. And, just as he spent his day, so too he spent his night, in the company of his clever friends who started various games and played jokes.

---

[1] *Lit.*, 'studied more than once.'

Once, when the divine Sun (*lit.* he who has a row of one thousand rays), who opens the closed petals of young lotuses, had but recently risen (*lit.* had not ascended to any great distance in the sky,) and had (therefore) only slightly abandoned the redness (of its orb), the female door-keeper, who was (so majestic that she was) as if the guardian-deity of the kingdom in bodily form, approached the King as he sat in the Council-hall. The door-keeper, on whose left side hung a sword against the common practice of women-folk, was in appearance terrible as well as attractive, like a sandal tree with poisonous snakes upon it. Her broad breasts were whitened with a thick paint of sandal paste, and she was (therefore) like the (celestial) river Mandākinî, with the round temples of (the elephant) Airávata emerging (from its stream.) Under the guise of her reflection in (their) crest-jewels, she was borne on their heads by the kings (who were present there), as though she were the embodied behest of (their) sovereign. Like autumn[1], she wore a garment white like swans[1]. Like the edge of Paraśurâma's axe[2], she captivated (the minds of) all the kings assembled (there). Like the ground[3] in the forests about the Vindhya mountain, she carried a cane staff. Having placed her knees and lotus-like hands on the ground she thus addressed (the King) with (due) humility—" Sire, a Cháṇḍála girl, who has come from the southern country and who is, as it were, the regal glory, thrown down by the exclamation '*hum!*' of the angry god Indra, of King Triśaṅku, as he was ascending to the world of gods, is at the door. Taking up a parrot confined in a cage she requests Your Majesty (in these words)—' Like the ocean, Your Majesty is the sole repository of all the jewels (*i.e.*, excellent things) on the whole surface of the earth; this bird, too, is a standing wonder and a jewel on the surface of the whole earth: With this thought I have come to the feet of Your Majesty, and wish to enjoy the pleasure of seeing Your Majesty'. Having heard this, Your Majesty may decide what to do". Saying this the door-keeper paused. Now the King, in whom curiosity was aroused, looked at the faces of the princes who were near him, and gave an order with the words—'Where is the harm? Let her be ushered in.'

Then the door-keeper got up (from the ground) after the King had said this, and brought in that Cháṇḍâla girl. The latter, on entering, saw the King. Seated in the midst of thousands of (other) kings, he appeared like the golden mountain (Meru), surrounded by the Kula-mountains who had crowded together for fear of the thunderbolt (of Indra, their enemy). Having his limbs covered with clusters of the rays of the numerous jewelled ornaments (worn by him), he appeared like a day in the rainy season, when all the eight quarter-regions are covered with thousands of rain-bows. He was seated on a couch of *Chandrakánta* stones, under not a very extensive canopy of silk, which (canopy) had large festoons of pearls hanging down from it, which had four jewelled pillars girt with golden chains, and which was white like a sheet of foam of the celestial river (Ganges). Over him were waved many *chowries* with gold handles. He had rested his left foot on a marble foot-stool, which looked as if it were the Moon bending down (to him) after his humiliation at the victory of the beauty of the (king's) face, with its flashing lustre, (over his own—Moon's—beauty). He looked beautiful with the numerous rays of the nails of his feet, which (rays) were darkened on account of their contact with the brilliance of the pavement of the *Indranîla* gems (sapphires), and which, therefore), appeared as if soiled by the sighs of his enemies bowing down (at his feet). Looking handsome with his two thighs made red with the rays of the *padmarága* gems (rubies) flashing forth from his seat, he was like Vishṇu with his two thighs reddened with the blood of the (demons) Madhu and Kaiṭabha killed recently (by him). He wore a pair of silken garments, which were white like the foam of nectar, whose borders were decorated with couples of swans painted with the *gorochaná* dye, and whose ends fluttered in the breeze produced by the beautiful *chowries* (waved near him). As his chest was whitened with exceedingly fragrant sandal paste, with ornamental marks of saffron made over it, he looked like the (white) Kailása mountain with patches of the (reddish) morning sunlight fallen over it here and there. His face was encircled by a necklace (of pearls), as if by the row of stars mistaking it (*i. e.* his face) for another moon. The tops of his arms were clasped by a pair of armlets (*Keyûras*) made of sapphires, giving one the impression of their being the chains of rings to bind down the very fickle royal fortune, as if by two snakes, attracted there by the fragrance of the sandal paste. Lotuses hung down a little from his ears. His nose was high and his eyes were like fully opened lotuses. His forehead was broad like a belt of burnished gold ; it was in shape like the half-moon on the eighth day (of the lunar fortnight) ; it had been hallowed with the water (of the sacred ritual) when he was crowned King of the entire world; and it had the (auspicious) line of downy hair (between the eyebrows.) Wearing on his head a very fragrant garland of the Mâlatî flowers, he looked like the western mountain with a cluster of stars (observed as) lying on its summit at dawn. Having his limbs lit up with the yellow-red brilliance of his ornaments, he looked like Cupid having the fire (from the third eye) of Śiva adhering to (*i. e.* blazing on) his body. He was surrounded by courtesans who stood near him, looking as if they were the quarter-ladies come to wait upon him from all sides. As his whole body lay reflected in the pavement of pure (transparent) jewels, he appeared as though he was being borne on her heart by the Earth, out of love for her lord. His body was embraced by (*i.e.* was visibly permeated with) Regal Glory, who although she had been made available for enjoyment to all his people, was still not commonly[1] available. Although he had innumerable servants (in attendance), still he was without another person[2] (near him). Although he had an army of countless elephants and horses, still his sole ally was his sword.[3] Although he was stationed only in one spot, still he pervaded the whole world.[4] Although occupying the throne, still he was seated[5] on his bow. Although the fuel in the form of his enemies had all been exhausted (finished) still the fire of his valour burned (as brightly as ever). Although his eyes were long-(stretching), still his sight was short.[6] Although he had great *doshas*[7] (faults), still he was the abode of all merits. Although he was *kupati*[8] (a bad husband), still he was loved by his wives. Although his *dána* (ichor) flowed continuously,[9] still he was without *mada* (rut).[10] Although he had the purest nature, still his deeds were black.[11] And, although he had no *karas* (hands)[12] still the whole world lay in his hand (*i.e.*, was thoroughly under his control).

---

[1] 'Which has 'its sky white with (flying) swans.'

[2] 'Which had subjugated the whole circle of Kshatriya princes.'

[3] 'Which abounds in cane-plants.'

And having seen him, she (the Cháṇḍála girl), while still at a distance, took a bamboo-stick, whose end-portion had worn away (or was shattered), in her hand, the jewelled bracelets of which were tinkling and which was delicate like a petal of the red lotus; and she more than once struck (with it) the pavement of that hall, in order to rouse (the attention of) the King. So that, immediately, all that company of princes simultaneously turned their faces aside on account of that sound of the bamboo-stick, like a troop of wild elephants at the rustling of the *tâla* trees; and, taking off their eyes from the face of the King (Śûdraka), they turned their faces towards her.

---

[1] This is apparent contradiction, which is to be removed by understanding it in its real sense as well, which is—'was unparalleled (in splendour).'

[2] Real sense, 'he was matchless.'

[3] Since the elephants &c. were unnecessary to him; he himself was so brave.

[4] That is, by his all-reaching fame; or by his prowess.

[5] Relied or depended for success on his bow.

[6] 'his observation was subtle and minute.'

[7] 'long arms.'

[8] 'lord of the Earth.'

[9] 'he continuously made gifts.'

[10] 'he was never proud.'

[11] 'were (as praiseworthy) as those of (Vishṇu).

[12] 'levied no taxes.'

While the door-keeper was pointing her out (to the King), after she had instructed (the girl) with the words, 'Look from a distance,' the King observed her, with unwinking eyes (*i. e.* he gazed at her long and steadily). In her front stood a male attendant; his head had become whitened on account of advancing age; the corners of his eyes were like red lotuses; as he had constantly taken physical exercise, his bodily joints had not (yet) become loose, in spite of his being no longer young; although he was a *Chāṇḍāla* (by caste), his appearance was not so very ferocious; he had put on a respectable dress, and was clad in a white garment. Behind her walked a young *Châṇḍâla* boy, who had locks of hair which were very much dishevelled, and who carried a cage which, although made of golden bars, appeared as though it was made of emeralds, having been tinged dark-green by the complexion of the parrot inside. Being dark, she as though imitated the divine Vishṇu when he had decked himself in the fine attire of a lovely woman, as a disguise, for carrying off the nectar which had been seized by the demons. She (also) looked like a moving doll of sapphires. Having her body clad in a dark cloak which hung down as far as her ankles, and wearing above (*i.e.*, over her head) a veil of red cloth, she looked like a place full of blue lotuses with the evening sunlight fallen over it. Having her round cheek whitened by the hue of the *Dantapattra* ornament placed on one of her ears, she looked like the night whose face (early part) is illumined by the rays of the rising moon. Having formed, as it were, a third eye (on her forehead,) by means of the *Tilaka* mark made with the slightly-tawny *Gorochanâ* dye, she looked like the goddess *Pârvatî* who had put on the dress of a Kirâtî (mountaineer) after Śiva had assumed the same garb. She was like the goddess Lakshmî darkened by the lustre of Vishṇu's body enveloping her on account of her residence on his chest-region. She was like Rati, darkened by the smoke from (the body of) Madana being burnt by the fire (from the third eye) of the wrathful Śiva. She was like the river Yamunâ who had run away, being afraid of being dragged by the plough of Balarâma under the influence of liquor. Having her lotus-like feet dyed with leaf-like lines of very thick liquid *Piṇḍâlaktaka* dye, she appeared like Pârvâti with her feet reddened by the gore of the demon Mahisha killed recently by her. As the lustre of her nails was reddened by that of her slightly crimson toes, she appeared as if she were walking on the surface of the earth, having spread over it bits of tender leaves, not being able to bear the touch of that very hard, jewelled pavement. As her body was coloured by the reddish mass of the lustre shooting upwards from the precious stones on her anklets, she looked as if her body had been embraced by the god of Fire, who, caring solely for beauty and disregarding (the arrangement of) the Creator, wanted to purify her caste. The region of her hips was girt by her circular zone, which was like the water-basin-at-the-root for the creeper in the form of her line of hair (rising vertically from her navel), and which looked like the *Nakshatramálá* ornament on the head of the elephant in the form of Cupid. Her neck was encircled by a bright necklace made of very big pearls, as though it were the (white) stream of the Ganges (embracing her round the neck) under the impression that she was the (dark) river Yamunâ (her friend). Like autumn, she had eyes which resembled full-blown lotuses[1]. Like the rainy season, she had a thick mass of hair[2]. Like the slope of the Malaya mountain, she had a sandal-leaf for her ear-ornament.[3] Like the string of the (27) stars, she was adorned with wondrous ear-ornaments.[4] Like the Goddess Lakshmî, she had the beauty of lotuses (visible) in (the delicacy of) her hands[5]. Like a swoon, she (was मनोहारिणी *i.e.*) captivated the heart.[6] Like a forest ground, she was (अक्षतरूप० *i.e.*) endowed with flawless beauty[7]. Like a celestial damsel, she was (अकुलीना) born of a low caste.[8] Like sleep, she seized (charmed) the (beholder's) eye (gaze). Like a silvan lotus-plant, she was sullied by her *Cháṇḍála* parentage.[9] Like a formless thing, she was beyond the pale of touch. Like a figure in a picture, the only purpose she could serve was that of being seen. Like the abundant blossoms in the month of Chaitra, she had no *jâti* (caste).[1] Like the thin, flowery bow of Cupid, her middle was (so thin as to be) capable of being grasped by the fist. Like the regal splendour of Kubera, the lord of the Yakshas, she was resplendent with her (lovely) hair.[2] She had recently attained youth, and her form possessed excelling beauty.

---

[1] (With autumn)—'which has the full-blown lotuses for its eyes.'

[2] (With the rainy season)—'had the clouds for its mass of hair.'

[3] (With Mal.)—was decked with the foliage of the sandal trees.'

[4] (With stars)—'adorned with the constellations, Chitrâ, S'ravaṇâ and Bharaṇa.'

[5] (With Lakshmî)—'had a beautiful lotus in her hand.'

[6] (With swoon)—'which destroys consciousness.'

[7] (With ground)—'was full of *Aksha* trees.'

[8] (With damsel)—'not stationed on the Earth.'

[9] (With lotus-plant)—'Despoiled by a troop of elephants.'

And the King, who was struck with wonder, (thus) thought in his mind—"Oh, the effort of the Creator to produce loveliness in an improper place! For, if he (at all) did create her, who by her loveliness has put to shame the richness of beauty of everything else, why did he give her birth in a family from which the pleasure of embrace and enjoyment is removed (*i.e.*, prohibited)? And, methinks, the Creator must have created her without (actually) touching her being afraid of the crime of touching a person of the *Chânḍâla* caste. Otherwise, how (comes) this perfection (*lit.*, unimpaired state) of loveliness? For such cannot be the splendour of limbs that have suffered by the touch of the palms of hands. Fie, fie upon the Creator who brings about incongruous unions, since this girl, although she is exceedingly attractive in form, gives pain by reason of her being born in a ferocious race and thus being one, union with whom is ever condemned, like the regal Glory of the demons, which, though charming, gives pain because, it ever speaks ill of the gods." While the King was entertaining such and other similar thoughts, that girl saluted the King, like (*i e.*, as gracefully and boldly as) a grown-up lady, the sprout which she wore as an ear-ornament slightly becoming displaced (as she bowed down). And after she had saluted and taken her seat on the jewelled pavement, that male (attendant of hers) took that bird as it was, *i.e.*, confined within the cage, and, approaching a little nearer, offered it to the King, saying—"Sire, here is this parrot named Vaiśampâyana. He knows the doctrines of all the Śâstras; he is expert in applying (the rules of) Polity; he is skilled in relating stories from mythology and history; he has mastered the (twenty-two) *S'rutis* of Music; he has studied, and has himself even composed, unnumbered excellent literary works such as poems, plays, romances and tales; he is proficient in making witty speeches; he is a peerless connoisseur of all the varieties of musical instruments, such as the

---

1. (With blossoms)—'the *Jâti* flowers.'
2. (With splendour)—' who shone in the city of Alakâ.'

lute, the pipe and the drum; he is proficient in the exhibition and (critical) appreciation of dancing; he is a past master in the art of painting; he is skilled in the art of playing for stakes; he knows the ways of conciliating damsels when angered in love-quarrels; he can interpret the (physiognomical) signs of elephants, horses, men and women; (in short) he is the (one) jewel on the face of all this globe. And considering that your Majesty is the (proper) receptacle—as is the Ocean—of all jewels, the Daughter of our Chief has brought him with her and has come to the presence of Your Majesty's (worshipful) feet. May he, therefore, be (accepted and) made your own." With these words he placed the cage before the King and withdrew.

And when he had moved away, that supremely eminent bird turned his face towards the King, and, lifting up his right leg, he (first) uttered the words of Victory with a voice in which the letters, accents and grammatical purity were very clearly observable; (and then) he recited this *Âryâ* with reference to the King:—

"Bathing in tears, and being stationed very near the fire in the form of the grief in the heart, and completely abandoning food[1], the breasts of your enemies' wives are, as it were, observing a vow."

As the King listened to it, he was filled with wonder, and he spoke joyfully to his minister, named Kumârapâlita, who was near; (this minister) was seated on a very costly golden seat; like Brihaspati, the preceptor of the gods, he had thoroughly mastered the whole science of Polity; he was very much advanced in age, was a Brâhmaṇa (by caste), and was the chief among the circle of all the royal counsellors. (The King said)—"You have listened to this bird's clear pronunciation of letters and to the sweetness of his voice. In the first place, this itself is a great wonder that he utters a speech whose syllables are perfectly distinct, wherein the different letters have not been mixed up (with each other in pronunciation), which exhibits a (harmonious) combination of long vowels, nasals and (general) grammatical purity and which (also) possesses (other) peculiar excellences. And then again, this is another wonder that, even though a bird, he can deliberately set about a matter in which he is interested, like a cultured human being. For instance, he lifted up his right leg, uttered the words of victory, and sang with reference to me that *Arya* with the clearest (pronunciation of) syllables. Generally, birds and beasts are capable of knowing only fear, eating, copulation, sleep and signs. (Hence) this is a great wonder." When the King had said this much, Kumārapālita, with a gentle smile on his face, said to him—"Sire, what is wonderful here? For, Your Majesty is already aware that (all) these various kinds of birds, parrots, *sârikás* and others, can repeat words as they have heard them. It is (therefore) no great wonder if in that respect there should be a special excellence produced (in a particular bird) as a result of training received in some former birth or on account of the labours of some person (who may have taught it). There is another thing (also). Even these (birds) formerly possessed, like human beings, a speech which could produce the clearest sounds. Owing, however, to the curse of Agni, the parrots had their utterance rendered indistinct, and the elephants had their tongues turned backwards." Just as he was saying this, there arose the sound of conches (being blown) at mid-day, following the loud noise of drums beaten at the close of a *náḍiká*[1], and announcing that the hot-rayed Sun had ascended the middle of the sky. And, having heard it, the King dismissed all those kings and got up from the assembly-hall, as the time of his bath had approached.

---

[1] Meaning also, 'no longer wearing pearl-necklaces' (as their husbands are now no more.)

And when the King got up, there was a tremendous confusion among the other kings, who also got up; they were desirous of making their salutations at (the time of) departure, each one anxious to be before everyone else; (and thus) their silken garments were torn by the sharp edges of fish-like figures engraved (in relief) in leaf-like lines on their armlets which were shaken as they (*i.e.* the kings) jostled in great haste against one another, the garlands round their necks swinging owing to their movements; they rendered the directions yellowish red owing to the dust of the perfumed powder mixed with saffron flying up (being rubbed off) from their shoulders; swarms of bees rose up from their chaplets of *mâlati* flowers, which were (now) shaken; their cheeks were kissed (*i.e.* touched) by the lotuses on their ears, which now dangled half way downwards; (and) their pearl-necklaces danced on their breasts. That audience-hall was as it were stirred on all sides by the tinkling of the jewelled anklets the jewels of which sounded at every step and which was mixed up with (or jarring like) the cackling of old swans intoxicated by drinking lotus honey,—of the chowrie-bearers who poured out here, there and everywhere, placing the *chowries* on their shoulders ; by the charming *jhaṇ* sound of the girdles of courtesans moving here and there, the jewel-strings of which (girdles) made a sound as they struck against their broad hips ; by the mixed cries of the geese in the oblong wells (or tanks) attached to the palace, which were attracted by the jingling of anklets and which had whitened the boards (forming the steps) of the stair-case that led up to the audience-hall ; by the cry of the domestic *sárasa* birds (cranes) that were excited on hearing the sound of girdles and were (therefore, crying the more loudly, the cry thus becoming prolonged like the harsh, piercing sound (*kremkára*) given out by bell-metal when scratched (or, grated); by the sound, which shook the earth as it were and which was as deep as that of the thunderbolt (or of the contending winds), of the (floor of the) audience-hall as it was struck by the feet of hundreds of princes who were moving in great hurry; (and also) by the words of greeting, *viz.*, 'Lo ! Behold!' uttered loudly in a graceful manner by the door-keepers who carried staffs and who hurriedly pushed aside the people before them, (words) which were shrill and prolonged, and which became yet more prolonged as their echoes reveberated through the vaults of the various mansions and palaces ; (and also) by the sound of the jewelled pavement as it was scratched by the sharp edges, which were rendered jagged by the projecting ends (or sticks) of pure gems, of the diadems of kings who were saluting (the Emperor) and whose crest-jewels dangled about as their heads were bent down in haste ; (and also) by the tinkling of their jewelled ear-ornaments which were tossed about in the act of bowing and which made a ringing (*raṇ raṇ*) sound as they rolled off on the very hard jewel-pavement; (and also) by the din, which followed the agreeable cries of 'Victory ! Long live (the King !)', and which completely filled all the quarters, of panegyrizing bards who walked in front ;—(and also) by the hum of bees as they rose up from the clusters of flowers through fear due to the commotion caused by hundreds of feet of the moving crowd; (and also) by the sound of jewelled pillars whose strings of jewels made a ringing clatter as they were struck with the points of their armlets by the kings who moved about with exceedingly quick strides in their hurry.

---

[1] One *nâḍikâ*=twenty-four minutes.

Then, having dismissed all those kings, King Śûdraka personally asked that *Châṇḍála* girl to rest, and ordered the betel-box-carrying maid to take Vaiśampāyana to the inner apartment; and himself went inside, being accompanied by a few intimate princes. And, having taken off all his ornaments, and (therefore) looking like the Sun shorn of his innumerable rays, or like the expanse of the firmament without the moon and the clusters of stars, he went to the gymnasium place which was provided with all the necessary apparatus for physical exercise. And there he took light physical exercise in the company of princes of his own age. His body was (then) adorned with lines of drops of perspiration breaking out through exertion, which on his cheeks appeared as lovely as the tufts of slightly opened *sindhuvára* flowers; which on his breast resembled a cluster of pearls dropped down from the necklace broken in his strenuous exercise; and which on his broad forehead looked very much like the drops of nectar oozing out from the surface of the half-moon on the eighth day of the lunar fortnight. Then his path being pointed out to him by his attendants who were quick in bringing bathing materials and who were running before him from the different parts of the palace, and by the staff-bearers who performed their customary duty of pushing aside (the people in the way), although at that moment there were few persons (moving about) in the royal palace, he went to the bathing-place; it had a white canopy stretching over it; many bands of *cháraṇas* had arranged themselves in a circle round it; it had in its middle a water-vessel made of gold and filled with scented water; in it was provided a crystal seat for bathing; and it was adorned with bathing pitchers placed in one corner, which were filled with very fragrant scented water, whose tops were rendered dark by the swarms of bees attracted thereto by the pleasant smell, and which, therefore, appeared as though they had their tops covered with dark pieces of cloth for fear of (*i. e.* as a protection against) heat. After the King, who had his head besmeared with the fragrant *âmalaka* fruit crushed with their hands by courtesans, had stepped inside the (large) water-trough, courtesans, who were to give him his bath, stood up (in a circle) around him, with water-pitchers in their hands, like so many goddesses come there to crown him; they had tightly girt up their breasts and waists with their garments; their creeper-like arms had their armlets pushed high up;

they had thrown up (*i.e.*, behind their ears) ear-rings; and they had pushed aside their hair from the region of their ears. And at that time, when the King had entered into the water and was surrounded by those (courtesans) having lofty breasts resembling the round temples of elephants, he appeared as beautiful as a wild elephant surrounded by female elephants. And rising from the water in the water-trough, he got upon a bathing-slab, which was white on account of the pure crystal (of which it was made), just as god Varuṇa rides the swan (who is white like pure crystal). And then those courtesans bathed the King, one after another; some (of them), who were darkened by the lustre of the jars of emerald, looked like lotus-plants in bodily form, (bathing him) by means of vessels of leaves; some, holding silver pots in their hands, were like nights (bathing him) with the liquid moonlight streaming forth from the orb of the full-moon; some, whose bodies were wet with the perspiration produced by the fatigue of lifting the jars, were like water-nymphs (bathing him) with the waters of holy places with crystal jars; some resembled the streams on the Malaya mountain, (bathing him) with water mixed with sandal juice; some, whose leaf-like (*i.e.*, tender and red) hands were placed on the sides of lifted jars, and the clusters of rays of whose nails were spread (over them), were like the (mechanical) female figures on water-fountains pouring forth jets of water through all the interstices between their fingers; and others, who bathed him with saffron-water, having golden jars in their hands, looked like (so many) deities presiding over the day, (bathing him) with morning sunshine brought there (by them) in order to remove his cold. And then there arose, piercing as it were the auditory passage, a most tumultuous din of conches blown at the bathing time (of the King) that was being accompanied by the sound of many shrill-sounding drums that were then beaten, and of cymbals, tabors, flutes, lutes, and songs, mixed with the utterances of troops of panegyrist and bards, (and thus) pervading all the spaces in the world.

And having in this manner duly completed his bath, he put on a pair of clean, white garments which were as light as the sloughs of snakes; then he, whose body was purified by being cleansed with water, looked like a portion of the sky in the autumn (where the space looks white on account of the water having been rained off); his head was then wrapped with a piece of light silken cloth, snowy like a patch of an exceedingly white cloud, and he (thus) looked like the Himālaya mountain (surrounded at the top) by the stream of the celestial river (Ganges); he then made offerings of waters to his manes, and having saluted the Sun with a handful of water followed by (the recital of) sacred verses, he repaired to the Devagṛiha (idol-sanctuary). And, having (there) performed the worship of Śiva, he issued forth from it and observed the (customary) worship of Fire; then in the room set apart for toilet, all his body was anointed with sandal-paste which was rendered (the more) fragrant with the perfumes of musk, camphor and saffron, and whose odour was closely followed by humming swarms of bees; then, having put on a chaplet of fragrant *mâlatî* flowers, he changed his garments; and, wearing only his jewelled ear-rings, the king took his meal in the company of the princes that were accustomed to dine with him, feeling delighted by the tasting of the flavours (articles of food) he had a relish for.

Having dined, he smoked a cigar of fragrant drugs, performed the Âchamana, chewed the roll of betel-leaves, and got up from that place which had a glittering pavement of precious stones; then taking the support of the arm extended by the door-keeper who was standing at no great distance, and who now hurriedly ran forward, he repaired to the audience-hall, being followed by his servants privileged to move about in the inner apartments, and whose hands had palms which resembled full-grown new leaves on account of the constant necessity of holding the cane-staff. The audience-hall looked as if it possessed walls built of crystal-rocks, because its borders were surrounded by curtains of white silk; its jewelled pavement was sprinkled over and cooled with fragrant sandal-water, mixed with very sweet-smelling musk; it was everywhere bestrewn with offerings of flowers scattered thickly, as though they were clusters of stars in the sky in the form of the bright, jewelled pavement; it was beautified with a number of pillars which were made of gold and washed with scented water, and which, having numerous doll-shaped figures engraved on them, appeared as if they had the house-hold deities present (on their sides); in the hall there was a very persistent odour of the smoke of aloe wood; and in it was a platform on which was placed a (large, white) bed resembling a flat rock on the mountain Himâlaya;—this bed looked like a small cloud turned white on account of its having shed all its water; it had a counterpane scented with the fragrance of flowers; a silk pillow was placed on that part of it where the head would lie; its legs rested on jewelled pedestals; and a jewelled foot-stool was kept at its side. And there he sat on that bed, his legs being very gently shampooed with her two hands, as tender as young lotus-leaves, by his sword-carrying (attendant) maid, who had (for the time being) placed the long, thin sword on her lap and was (herself) seated on the ground. He sat there for about a *muhúrta*,[1] talking of various things with his friends, with his counsellors, and with such kings as were usually granted audience at that time. Then the King, in whom was aroused curiosity to question Vaiśampāyana about his history, ordered his door-keeper, who was at no great distance, (saying)—"Bring Vaiśampāyana from the inner apartments and come here (with him)". She, placing her knees and palms on the ground, received with her (bent) head his order, with the words—"As Your Majesty commands", and did as she was bid.

Then in a short while Vaiśampáyana, whose cage was carried by the door-keeper, came (*i.e.*, was brought) into the presence of the King, being followed by the Chamberlain, who supported himself on a golden cane-staff, the upper part of whose body was slightly stooping, whose body was clothed in a white robe, (the hair on) whose head was whitened by old age, whose voice was faltering, who walked very slowly, and who (therefore) looked as though he were an aged flamingo (*kalahaṃsa*) (following Vaiśampáyana) on account of his affection for bird-kind. Then the Chamberlain, placing his palm on the ground (by way of obeisance), requested (*i.e.*, addressed) the King (in these words)—"Sire, the queens say that this Vaiśampáyana, who has bathed and taken his food, has now been brought, in accordance with Your Majesty's orders, to Your Majesty's feet by the door-keeper". When he had said this and gone away, the King inquired of Vaiśampáyana—"I hope you have tasted some edibles to your liking, in the inner apartments". He replied—"Sire, what is it that I have not tasted? I have drunk to my heart's content the juice of the *jambú* fruits, (the juice) whose colour is like that of the eyes of slightly intoxicated cuckoos, which is bluish red, and which is astringent and sweet (to taste). I have broken (*i. e.* eaten) the seeds of pomegranates, whose colour resembled that of pearls moist with the gore from the temples of elephants in rut, (temples) broken open by the claws of lions. I have crushed (*i. e.* eaten), as much as I wished, the fruits of *prâchînâmalakî*, which are green like lotus-leaves and sweet like grapes. Or, why should I (needlessly) talk (thus) at length? In sooth, everything that the queens offer with their own hands tastes like nectar."—Cutting short the speech of him who was talking in this strain, the King said—"Well, let all this stand aside. You should (first) proceed to satisfy our curiosity. You should narrate from the very beginning, and in detail;—In what country was your birth? How were you born? Who gave you your name? Who is your mother? Who is your father? How did you study the Vedas? How did you learn the sciences? From whom did you acquire (your knowledge of) the arts? Did you remember (them) from a former birth, or was it (on account of) the granting of some boon? Or is it that you are some person living (thus) in disguise, taking the form of a bird? Where have you dwelt hitherto? What is your age? How came you to be confined in a cage? How came you to be in the hands of *cháṇḍálas*? And (finally), how came you to be here?" Then Vaiśampâyana, who had been (thus) asked with great respect by the King himself in whom curiosity was aroused, appeared to ponder for a while, and then respectfully said—"Sire, it is a long story. If you feel curious, listen—

---

[1] *Muhúrta*='a period of forty-eight minutes.'

There is (a forest) named Vindhyâṭavî. It extends as far as the forests on the shores of both the eastern and the western oceans. Adorning the middle region, it is as though a girdle of the earth. It is rendered beautiful by trees, which have been nourished by the flow of liquid rut of troops of wild elephants, and which bear clusters of fully expanded white flowers looking, on account of the very great height (of the trees), as if they were clusters of stars lying close over their tops. The foliage of its pepper plants is nibbled by swarms of *kurara* birds chirping sweetly in their delight. It is redolent with the odour of *tamâla* leaves crushed by the trunks of young elephants. It is covered with thick foliage which is delicately tinted like the cheeks of *kerala* women reddened under the influence of wine, and which (therefore) looks as if it had been dyed with the wet *alaktaka* paint on the feet of sylvan nymphs (*dryads*) wandering in it. It is adorned with bowers of creepers, which seem as though they were the dwelling mansions of the Forest Beauty; the ground whereof is moistened with the juice of pomegranates eaten by numerous parrots; which are strewn with the leaves and the fruits fallen from *kakkola* trees shaken by exceedingly restless monkeys; which are dusty (or, the under-surface of which is covered) with the pollen of flowers incessantly dropping down; in which there are beds of clove-foliage arranged (made) by travellers (to sleep upon); the margins of which are surrounded by quite fully grown *nálikera* trees, the *ketakî*, and *karîra* plants and the *kesara* trees; and which are adorned with clumps of arica trees encircled by *támbûlî* creepers. It is darkened, without leaving any space, by an undergrowth of cardamom (*elâ*) creepers having a rutty odour, as though it (*i e.*, the undergrowth) is sprinkled over with the liquid ichor flowing from the temple-regions of elephants in rut. In it hundreds of lions are being sought to be killed by leaders of *Śabara* huntsmen, desirous of (securing) the pearls from the temples of elephants sticking to the ends of their claws. Like the capital city of Yama, the Lord of the dead, that forest is terrible on account of Death always present therein, and it is infested with (wild) buffaloes[1]. Like an army ready for battle, it has bees stationed on *báṇa* and *asana* trees and is full of the roar of lions[2]. Like Párvatî, it is frightful on account of rhinoceroses wandering (at large in it) and is decked with the red sandal trees.[3] Like the history of Karṇîsuta, it is flanked by large mountains and is full of hares.[4] Like the evening-twilight at the time of World-destruction, it has peacocks dancing in it and is red with foliage[5]. Like the shore of the (Milky) Ocean from which nectar was churned, it is adorned with the *S'rî* (Bilva or Aśvattha) trees and the *dúrvá* grass.[6] Like the rainy season, it is very dark (or, dark like clouds) and is decked

---

1 (With city)—"in which resides the Buffalo (the vehicle of Yama)."

2 (With army)—"which has arrows fixed on bows, and is full of the roar of war-cries."

3 (With Párvatî)—"Fierce on account of her flashing sword, and painted with red-sandal paste."

4 (With history)—"In which are met the names of Vipula and Achala, (his two friends) and of Śas'a, his chief adviser."

5 (With twilight)—"Wherein god Śiva dances and which is red like foliage (on account of the glare of the universal conflagration)."

6 (With the shore)—"Which is adorned with Lakshmî and the Párijáta tree, and which has wine present there."

with many hundreds of deep pools[1]. Like the orb of the moon, it is everywhere full of troops of bears, and is tenanted by antelopes[2]. Like Royal Dignity, it is adorned with the fan-like hairy tails of the *chamara* deer and is full of herds of elephants in rut.[3] Like Párvatî, the daughter of the mountain Himālaya, it possesses bare stems of trees and is infested by lions[4]. Like Sítâ, it produces quantities of kuśa grass, and is stalked by night-roaming beasts[5]. Like a beautiful woman, it wafts the perfumes of sandal and musk and is decked with fine *aguru* and *tilaka* trees[6]. Like a lady full of (unsatisfied) longing, it is fanned by the winds blowing through different varieties of leaves, and possesses *madana* trees.[7] Like the neck of a child, it is adorned with a number of imprints of the claws of tigers, and is decked with rhinoceroses[8]. Like a drinking-room, it exhibits hundreds of honey-combs[9] and is bestrewn with many kinds of flowers. In some places, it looks like the time of Universal Destruction, its patches of ground being torn up by huge boars with their tusks.[10] In some places it looks like the capital city (Laṅká) of the ten-faced Rávaṇa, being full of tall *S'âla* trees with branches broken by crowds of restless monkeys.[11] In some places it appears like a spot where a wedding has just taken place, being decked with green *kus'a* grass, holy fuel, flowers, and

---

[1] (With rainy season)—"Dark with clouds decked with numerous flashes of lightning."

[2] (With orb)—"followed by clusters of stars and inhabited by (having the mark of) a deer."

[3] (With Royal Dignity)—"adorned with *chowries* (*lit.*, fans made of the hairy tails of the Chamara deer) and guarded by troops of elephants in rut."

[4] (With Párvatî)—"united with S'iva and served by a lion."

[5] (With Sítâ)—"Who gave birth to Kus'a and Lava (her sons) and who was captured by the demon (Râvaṇa)."

[6] (With woman)—"is decked with a charming *tilaka* mark of *aguru* (on her forehead)".

[7] (With lady)—"fanned with the breezes set in motion by means of different kinds of leaves (used as fans), and full of love."

[8] (With neck)—"adorned with a row of ornaments of tiger's nails, and with the *gaṇḍaka* ornament".

[9] (With drinking-room)—"Hundreds of goblets for drinking wine."

[10] (With the time)—"When the round Earth is lifted up on his tusk by the Great Boar."

[11] (With City)—"distressed on account of its lofty buildings being destroyed by crowds," &c.

S'amî leaves. In some places it is thick-set with *Kaṇṭakas* (thorns—hair standing on end), as though it were terrified by the roar of defiant lions. In some places it is noisy with the cooings of (-prattling nonsense like-) swarms of cuckoos[1], as though it were intoxicated. In some places, like one delirious, it rustled with the sound of *tâla* trees owing to the force of the wind (made a sound by clapping the hands under the influence of delirium), as though it were not on its senses. In some places it sheds down the leaves of *tála* trees, like a widow.[2] In some places it is overgrown with hundreds of (beds of) reeds, like a battle-field.[3] In some places it was full of thousands of *netra* trees, like the body of (Indra) the lord of gods.[4] In some places it is dark with *tamâla* trees, like the body of Vishṇu.[5] In some places it is infested with monkeys, like the flag on Arjuna's chariot[6]. In some places it is inaccessible, owing to hundreds of *vetasas* (cane-plants growing there,), like the court-yard of a king.[7] In some places it is overgrown with hundreds of bamboos, like the capital city of king Virâṭa.[8] In some places it is full of deer having their eye-balls trembling (in fear) as they are being chased by hunters, like the beautiful sky.[9] In some places it possesses *kus'a* grass, *Chîra* grass, fibrous roots, and barks, like a woman who has taken the vow (of ascetic life).[10] Although it possessed a vast, unlimited quantity of leaves, it is adorned with *Saptaparṇas* (seven leaves) only. Although it is *Krúra-Sattvá* (of a cruel nature—infested with cruel beasts), still it is resorted to by holy sages. And although it was full of flowers,[11] still it was holy.

In it, and also lying within the confines of the Daṇḍaka forest, there was the hermitage of the great sage Agastya, which was well known over the surface of the whole world, being as though the birth-place of the divine Dharma,[1]—of Agastya who had drunk off all the water of the ocean at the request of Indra, the lord of gods; whose command was not disobeyed even by the mountain Vindhya, who, envious of Meru, had raised in the sky thousands of his formidable peaks and was (thus) trying to block the path through which lay the course of the Sun's chariot, disregarding (even) the entreaties of the whole assembly of gods; who (Agastya) had digested the demon Vâtâpi by the fire in his stomach; the dust of whose (Agastya's) feet was touched by the edges of the shark-shaped figures (engraved) on the crowns of both gods and demons (who used to bow to him); who is, as though he were, the *tilaka* mark on the face of (the lady of) the Southern Quarter; and whose prowess was manifested when he caused Nahusha to fall down from heaven (merely) by (uttering) the sound 'huṃ' once. The hermitage was adorned with trees which had watering-basins constructed (at their roots,) by Agastya's wife Lopámudrá herself, and which were reared (by her) by sprinkling them with water from the cavity of her own hands, and which (to her) were not different from (*i.e.* same as) her own children. It (the hermitage) was sanctified by (the presence of) Agastya's son, who was observing the vow (of a Brahmachárin), who carried a *palás'a* staff, who had decked himself with the *tripuṇḍraka* mark made (on the forehead) with sacred ashes, who was dressed in ragged garments (woven from the fibres) of *kus'a* grass, whose waist was girt by a band of *muñja* grass, who wandered for alms at (the door of) every hut, taking (with him) a bowl of green leaves, whose name was Dṛiḍhadasyu, and to whom his father had given a second name, *viz.* Idhmavâha (the Fuel-Bringer), since he used to bring (home) enormous quantities of the holy fuel. Its boarders were darkened in every direction by groves of parrot-green *kadalî* plants; and it was encircled by the river Godávarî flowing in a continuous stream[2], as though she were following the path of (her lord) the Ocean that had been drunk up by that jar-born sage (Agastya).

---

[1] *Also* meaning, 'talking sweetly like cuckoos.'

[2] 'Who no more wears the *tála-patra* ornament.'

[3] 'Which is covered with hundreds of arrows.'

[4] 'Which possesses one thousand eyes.'

[5] 'Which is dark (in complexion) like a *tamála* tree.'

[6] 'Which was occupied by the monkey (Hanumán).'

[7] 'Which is inaccessible owing to hundreds of cane-staffs (wielded by the door-keepers to prevent undesirable persons from entering)'.

[8] 'Which was full of the hundred Kîchakas (warriors so called)'.

[9] 'In which the constellation Mrigaśîrsha, with its twinkling stars, is being followed from behind by the star called Vyâdha.'

[10] 'Who wears ragged garments woven from *kus'a* grass, matted hair, and bark-clothes.'

[11] *i. e.* 'in menstruation (when a woman in unclean)'.

In this hermitage, in the Pañchavaṭî region, Ráma dwelt happily for some time—Ráma who renounced the kingdom for being faithful to the promise (or, obeying the command) of Das'aratha, who (afterwards) put an end to the sportive play of the Royalty of (the ten-faced) Rávaṇa, and who—together with Sîtâ—(dwelt here) attending on the great sage Agastya, (his brother) Lakshmaṇa having built (for him) an excellent hut of leaves. And although it has been vacant for a long time, even now the trees here appear as if they have, attached to them, the streaks of the smoke that issued (formerly) from the sacrifices offered by the sages to the fire, on account of their branches having motionless rows of grey pigeons lurking in them. (Even now) here flashes forth, on the tender leaves of creepers, a (carmine) colour, as though it had been transferred (to them) from the palm of Sîtá when (formerly) she was plucking flowers for purposes of worship. Here the sage (Agastya) has as if distributed, among the large fathomless pools lying near the hermitage, the whole body of the ocean-water which he had drunk and subsequently let out. Here even now the forest, with its new foliage, wherein the (tree-) roots had been (formerly) moistened with the copious blood of the armies of demons killed by the fall of countless sharp arrows of Ráma, the son of Das'aratha, appears as though its sprouts are coming out after having been saturated with that (red) colour. Even now here, the old deer, who were (formerly) reared by Sîtâ, and whose horn-tips are now wrinkled on account of old age, when they hear in the rainy season the deep rumble of a bank of new clouds, are put in mind of the divine Râma's bow-twang, which filled all the space in the three worlds; and, looking at all the ten quarters which they find vacant, they stop nibbling mouthfuls of young grass, their piteous eyes being dimmed by a continuous flow of tears. Here the golden deer enticed Ráma to a very great distance and separated him from Sîtâ, as though he (—the deer—) had been incited (to do so) by such deer in the forest as had been left after they had been killed incessantly by Ráma in chase. Here Ráma and Lakshmaṇa, sorrowfully grieving at being separated from Sîtâ, caused great fear in all the three worlds, when they were at once seized by the demon Kabandha, like the Sun and the Moon seized (eclipsed) by Ráhu, and (thus) portended the destruction of Rávaṇa. Here the very long arm of the demon Yojanabáhu, which was cut off by an arrow of Ráma, caused the sages to mistake it for the body of Nahusha in the shape of a python, come there for the purpose of propitiating Agastya. And here is to be seen by the foresters, even to this day, Sîtá, who was painted by her husband (Ráma) inside the hut to beguile the tedium of separation, as if (she is) coming up once again from the surface of the Earth, longing for a sight of Ráma's dwelling-place.

---

[1] Religion personified.

[2] Also suggesting—"(like a woman) who has tied her hair in one single braid."

And, not very far from that hermitage of Agastya, which was of this kind (as described above), and in which the old incidents are even now to be visibly seen (by any visitor), there is a lake called Pampá, abounding in lotuses, whose depth and extent are unknown (being so vast), which has no peer, and which is a treasure of (the very best kind of) water. It is like a vast second ocean created by the god Brahmâ in the vicinity of the hermitage of Agastya, being incited thereto by Varuṇa out of malice towards the sage, incensed as he was at the latter's having drunk the ocean. It is as though it were the sky itself fallen on the earth, the joints which held it bound to the eight quarters having been snapped at the time of World-destruction. It is as though it were that cavity, (now) filled with water, which was made when the round mass of the Earth was lifted up by the Primeval (Divine) Boar. Its waters are disturbed by the plump breasts of delighted *S'abara* women constantly bathing therein. In it are (always) blooming (various kinds of lotuses, such as) the *kumudas*, the *kuvalayas*, and the *kahláras*. In it are formed (figures resembling) the circular spots on a peacock's tail, on account of the drops of honey trickling from full-blown lotuses. In it the *Saugandhika* lotuses are darkened by swarms of bees (sitting upon them). There the impassioned *sárusa* birds scream loudly; the female swans cackle noisily, intoxicated by reason of their having drunk the honey of lotuses; the rows of big waves roll tumultuously, being agitated by hundreds of aquatic birds of various kinds moving about. It pours rain-showers (as it were) by means of the spray (discharged) from the tops of big waves tossed up by the wind. It is made fragrant, with the flowers (dropping) from their massive hair at bathing-time, by the Sylvan deities that love to sport in water and enter it fearlessly. It is charming on account of the bubbling (musical) sound of water (to be heard) when their gourds are being filled (in it) by the sages who enter it on one side. It is full of crowds of *kádamba* birds moving in the midst of beds of full-blown lotuses and (therefore) recognizable (only) by their notes, being of the same colour (as the lotuses, and therefore indistinguishable from them). Its waves are whitened by the sandal-powder applied to the breasts of the wives of *s'abara* chiefs, as they enter it for bathing. It has got a sandy shore (so to speak), formed by reason of the thick pollen of *ketaka* flowers growing on its borders. It has its water near the shore reddened on account of the (red) colour of the bark-garments which are dipped and washed in it by the ascetics coming there from the adjacent hermitages. It is fanned by the breezes set in motion by (or, blowing across) the foliage of the trees (growing) on its banks. Its shores are thickly covered with lines of woods, which are darkened by the dense rows of *tamâla* trees; the creepers in which were lightned by their fruits being daily plucked by Sugrîva, who, having been turned out by (his brother) Vâlin, lived on the mountain Ṛishyamûka and wandered therein; which bear flowers which are used for divine worship by the ascetics (who practise penance by) standing in water; whose sprouts are delicate as they are sprinkled by the drops of water shed from the wings of aquatic birds as they fly up (from the water); wherein numbers of peacocks begin dancing in a circle on the ground (*i.e.*, bottom) of the bowers formed by (overhanging) creepers; and which bear the fragrance of various (kinds of) flowers and (therefore) seem as if they have been perfumed by the breath of sylvan deities. Its water is constantly drunk by wild elephants, dark with a thick (coating of) mud, looking as though they were clouds descended (there) for taking in water, mistaking it (the lake) for another ocean. And there are to be seen pairs of *Chakravâka* birds floating in the middle, whose wings are blackened by the lustre of expanded blue lotuses and which (therefore) appear as if they are even now stained by the curse of Râma in an actual (dark) shape.

And on the western shore of that lotus-lake which is of the kind described above, and near the group of those (seven) ancient *Tâla* trees which had been pierced (formerly) by the fall of *Râma's* arrow, there is a big, old *S'âlmalî* tree. It possessed, as it were, a large watering-basin built around its root, since it (the root) was always encircled by an old python resembling the large, long trunk of a quarter-elephant. It appears to be wearing an upper garment, as it were, by reason of the sloughs of snakes which hang (closely) from its lofty branches and which are tossed (to and fro) by the wind. On account of its numerous branches which spread out in all the spaces of the world and which seem to be taking the measure of all the (ten) quarters, it (the tree) appears as if it were trying to imitate the god (S'iva) who wears the crescent-moon for his tiara, when he spreads out his thousand arms during his violent dance at the time of World-destruction. It rests on the shoulders of the sky[1], as if out of fear of falling down, on account of its being very old. It is surrounded by creepers going round its entire body and standing aloft to a very great height, as though they were its veins, which, in its old age, cover all its body and are very prominently visible (on the outside). Its trunk is studded with (projecting) thorns, as though they were the moles spotting the body in old age. The region of its top is not seen even by the masses of clouds which, like birds, rising to the sky from various quarters after having drunk the water of the ocean and being heavily laden with water, rest for a moment in the spaces between its branches, and wet its foliage with their water. On account of its extreme height, it (the tree) appears as though it were trying to gaze at the beauty of the Nandana Garden (in heaven). The branches at its top are whitened by clusters of cotton which are confounded (by the beholders) with flakes of foam falling from the corners of the mouth of the Sun's chariot-horses, fatigued by the labour of going through the sky, and coursing just above it and at no great distance. It has a root capable of lasting to the end of the world, which on account of the rows of intoxicated bees lying upon the ichor sticking to it owing to its being rubbed against by wild elephants with their temples, appears to be indelibly fixed as it were by being fastened down with steel chains. It pulsates with life as it were by reason of the swarms of bees entering into, and hovering round, its hollows. Like Duryodhana,[2] it has flappings of the wings of birds visible (on its branches &c.). Like Vishṇu[3] (*lit.* the lotus-navelled god), it is encircled by rows of thickets. Like a bank of new clouds,[4] it raises its height in the sky. It is as though it were a palace from which (*i.e.*, from whose terrace) the sylvan deities might look at the surface of the entire earth. It is as though it were the sovereign lord of the Daṇḍaka forest. It is as it were the bosom friend of the head chief of all the trees. It is as it were the

---

[1] Meaning, that it is very tall.

[2] 'In whom partiality for his maternal uncle (S'akuṇi) was visible.'

[3] 'Who is encircled by the garland *Vanamàlà*'.

[4] 'Which make their appearance in the month of *S'ràvaṇa*.'

the Vindhya mountain. And it stands up, embracing as it were (the lady in the form of) the Vindhya Forest, with its branches serving as arms.

On it lived many families of parrot-birds that had come there (for residence) from various parts of the country; as the tree was difficult to climb, they felt no fear of (their nests) being destroyed; and they had, without any misgivings, built thousands of nests at the ends of its branches, in the inside of its hollows, in the spaces of its leaves, at the joints of its stem, and in the gaps in its aged bark, (thus everywhere), as the tree afforded ample room. With those birds lying upon it, that tree, although its (originally) thick foliage had become sparse on account of its age, appeared by day and by night as though it were (really) darkened with a dense growth of leaves. And those parrot-birds used to spend the night on that tree in their respective nests and daily used to get up (in the morning) and scour the sky in arrayed lines in search of food. When they (thus) flew abroad, they appeared as though they exhibited in the sky the river Yamunâ (*lit.*, the daughter of Kalinda) flowing in numerous streams as it was lifted up by the end of the plough of Balarâma when under the influence of wine; (in the mind of the beholder) they created an impression of their being the lotus-plants growing in the Heavenly Ganges, dropped down after being uprooted by the Celestial Elephant (Airāvata); they made the sky look as if it were enveloped with the (greenish) lustre of the horses of the Sun's chariot; they produced an imitation of a moving emerald floor as it were; they as it were stretched, a mass of leaves of the *S'aivala* plants in the lake in the form of the sky; by reason of their wings spread out in the sky, they appeared to be as it were fanning, with the leaves of the *kadalî* plants, the faces of the quarter-ladies pained by the hot mass of the Sun's rays; they seemed as it were to be constructing in the sky a long-stretching path formed of tender, green grass; and they seemed to render the sky full of rain-bows as it were. Having eaten their food (outside), they used to again return; and, by means of their beaks red like the ends of a tiger's claws reddened with the blood of the deer killed by him, they gave every day to their young ones in their nests, various kinds of fruit-juices and clusters or portions of the ears of *kalama* rice; and in that very tree they used to spend their nights, taking their young ones under their wings, (thus) exhibiting their great and unparalleled affection for their offspring, an affection that left far behind (*i. e.* surpassed) love of every other sort.

I was somehow born an only son—so fate willed it—to my father who lived with his wife in an old hollow (of the tree) and who was in the decline of life. My mother left for the next world, being overcome by the extreme throes of child-birth at my own birth. Although grieved with the sorrow of having lost his beloved mate, my father, out of love for (me) his son, suppressed within his mind his poignantly spreading grief even, and devoted himself solely to the task of bringing me up. He was very much advanced in age ; he possessed wide wings, which resembled a tattered piece of garment of *kus'a* grass, which looked ragged owing to the very small number of old (worn-out) feathers still remaining to them, which hung loose from his drooping shoulders, and which had lost the power of flying up. As his frame was (always) quivering, he seemed to be shaking off, as it were, old age that had clung to his body and was giving him pain. Unable to wander abroad, he, by means of his beak which was reddish like the stalk of the young *S'ephâlikâ* flower, whose outer edge had become glossy and blunt owing to its having (long) cut open the ears of *kalama*, and the point of whose tip was shattered, used again and again to bring the grains of rice (picked up) from ears of *S'âli* fallen (on the ground) from other nests, as also to collect the bits of fruits which were nibbled off by the flocks of parrots and had fallen down at the root of the tree, and gave them to me ; and daily he himself dined on what was left after I had eaten (my fill).

Once, when the Moon, reddened with the flush of the early dawn, was descending to the shore of the Western Ocean from the sandy bank of the Heavenly Ganges, as though he were an old (white) swan with wings reddened with the honey from the lotus-plant in the form of the sky ;—when all the quarters were (*i e.*, the horizon was) becoming wider and wider, being whitish-pale like the hair of a full-grown antelope ;—when the numerous stars, which were like the flowers placed (as offerings of worship) on the pavement in the form of the sky, were being swept away by the elongated rays of the (hot-rayed) Sun, as though by brooms made of thin shoots of (red) rubies, (the rays) being red like the hair of the mane of a lion reddened with elephant's blood, (or) red like the filaments given out by lac when it is heated;—when the group of the Seven Sages situated in the northern quarter (*i.e.*, the stars forming the constellation Ursa Major) were as it were descending to the shores of the Mānasa lake for offering (their) morning prayers;—when the Western Ocean manifested clusters of pearls, which, whitening its sandy beach, lay scattered in hollow pearl-shells lying open on the shore, and which looked as if they were the clusters of stars thrown downwards being swept away by the early Sun's rays;—when the forest, which was shedding drops of dew, wherein the flocks of peacocks were now awakened (from sleep), where the lions were yawning (on being awakened), and where elephants in rut were being roused by the troops of their females, was offering, with its leaves serving as its folded hands, numerous flowers whose filaments were heavy with the weight of the night's dew, as if for (the worship of) the Sun now risen upon the top of the Udaya mountain;—when there appeared lines of smoke from the sacrifices offered to the fire in penance-groves, which (lines) were greyish like the hair of asses, which looked like the rows of doves (sitting) on the tops of trees that were the (residential) palaces of the sylvan deities, and which were as if the banners of Righteousness (flying on high);—when there blew a morning breeze, which was charged with dew-drops, which had ruffled lotus beds (in its course), which dried the particles of perspiration (on the bodies) of *S'abara* women fatigued with amorous sports, which carried with it drops of foam produced by the rumination of wild buffaloes, which was intently giving instructions in dancing to creepers whose leaves were fluttering (in it); which poured a thick spray of honey from the beds of lotuses which were (then) opening; which gratified the swarms of bees with the extremely sweet odour of the flowers (which it wafted), in which heaviness was produced at the close of the night, and which was moving very gently;—when there were issuing forth from the interiors of lotuses the '*hum*' sounds of bees which were as it were the bards (*lit.*, reciters of auspicious verses) busy with awakening (*i.e.*, opening) the lotus-beds, which were like the drums (producing sounds) on the temples of elephants, and whose wings were confined within the petals (of lotuses) now all firmly closed up;—when the wild deer, whose lines of hair on the bellies had become dusky (or gray) on account of their having slept on barren saline soil, were very slowly opening their eyes, which were beaten by the cold morning wind, in which the lines of eye-lashes seemed to have been stuck together with the liquid of heated (melted) lac as it were, and whose pupils were squinting as sleep was still left in them ;—when the foresters were roaming here and there ;—when there arose the din, gratifying to the ear, of the swans in the Pampā lake ;—when there spread about the charming sound of the flapping of the ears of wild elephants, which caused the flocks of peacocks to dance ;—when the cluster of (the Sun's) rays, red like the *mañjishṭhâ* dye, began to look as though they were the group of *Chowries* serving as the pendent head-ornament of the elephant in the form of the Sun who was now gradually advancing in his route across the sky ;—when slowly and slowly the divine Sun had come up ;—when the morning sun fell all round upon the forest, appearing as if it were the monkey-Chief (Sugrîva) once again taking to the woods, (the sun) which spread over the tree-tops on the borders of the Pampā lake[1], which occupied the peaks of hills[2], which was born of the Sun,[3] and which caused the stars to disappear[4] ;—when the early dawn became clearer ;—when the Sun shone brightly, having in no time as it were passed through the space of one-eighth part of the day ;—when the flocks of parrots had departed to the parts of the quarters they wanted to go to ;—when that tree, although it was full of young birds lying still in their nests, appeared as if empty on account of there being no noise (on it);—when my father was in his own nest ;—and when I whose wings were growing and who had got no strength being very young, was lying in the hollow near my father ;—(at such a time) there suddenly rose up in that big forest the tumultuous noise of deer-hunt, frightening all the forest-living creatures ; the noise which was prolonged (lengthened) by the flutter of the wings of birds as they hurriedly flew upwards ; which was made louder (*lit.*, fattened) by the '*Chît*' sounds made by affrighted young elephants ; which was swollen (*lit.*, fleshy) by the hum of swarms of intoxicated bees disturbed by the shaken creepers ; which jarred the louder on account of the grunts of wild hogs that roamed about with their snouts raised up ; which was deepened by the roars of lions who were sleeping in the caves of mountains, and

---

(1) (With Sugrîva)—'Who resided among the tree-tops' &c.
(2) (With Sugrîva)—'Who inhabited the peaks' &c.
(3) (With Sugrîva)—'Who was the son of the Sun.'
(4) (With Sugrîva)—'Whose (wife) Târâ was seized (by Vālin).'

were (now) awakened; which shook the trees as it were; which was as mighty as the din made by the streams of the Ganges when it was being brought down by Bhagîratha; and which was listened to by the Sylvan deities in terror. When I heard the noise, of a kind never heard before (by me), I was seized by tremor, and my ear-passages were deafened as I was very young; overcome with fright, I entered (with the object of protecting myself from that danger), the space underneath the wings, loose on account of old age, of my father who was near (me).

And afterwards I heard a din which agitated that forest and which was made by a very big crowd of men, whose bodies were hidden (from me) by a thicket of trees, and who, intent on chase, were vehemently shouting to one another thus:—"Here is the odour of the lotus-bed crushed by the leader of some elephant-herd! Here is the sweet scent of the juice of the *bhadramustâ* grass being chewed by herds of hogs! Here is the smell of the juice of *Sallakî* plants being broken by young elephants! Here is the rustling sound of dry leaves fallen (on the ground)! Here is the dust of ant-hills razed by the ends, (hard) like adamant, of the horns of wild buffaloes! Here is a herd of deer! Here is a troop of wild elephants! Here is a herd of wild hogs! Here is a herd of wild buffaloes! Here is (heard) the cry of a flock of peacocks! Here are (heard) the gentle notes of a swarm of partridges! Here is (heard) the cry of a flight of ospreys! Here is (heard) the trumpet of an elephant whose temples are being torn open by the claws of a lion! Here is the path of boars, soiled with wet mud (fallen on it)! Here is a mass of foam (fallen from the mouths) of ruminating deer, (a mass) which is darkened with the juice of the mouthfuls of young, green grass! Here is (heard) the hum of buzzing bees sticking to the odour produced by the rubbing of the cheeks of scent-elephants[1] in rut! Here is the track of the *Ruru* deer red on account of the dry leaves being sprinkled over with the drops of blood fallen (from the wounded deer)! Here is a mass of leaves and branches (of trees) trampled over by elephants' legs! Here is the place where a troop of rhinoceroses had been sporting! Here is a lion's track having formidable leafy lines scratched on it with sharp claws red with gore, and jagged (*i.e.*, bestrewn) with pieces of pearls (from the temples) of elephants! Here is the ground reddened with the blood from the womb of some female wild deer recently delivered! Here is the path by which a leader-elephant, straying from his herd, has wandered,—(a path) which resembles a braid of hair (of the lady in the form) of the forest, and which is darkened with his streaming ichor! Follow this herd of *chamarī* deer! Very quickly occupy this wild forest tract, dusty with the dried dung of deer! Climb to the tops of trees! Look in this direction! Listen to this noise! Take up your bows! Be attentive (on your guard)! Let the hounds be set free!"

---

[1] A particular species of elephants the smell of whose ichor is so strong as to repel other elephants.

Then in a short time all that forest was shaken, as it were, on all sides,—by the roar of lions that were pierced by the arrows of *s'abara* hunters, (the roar) which was deep like the sound of the tabor wet with the paste (applied to its skin), and intensified by its echoes swelling through the mountain-caves;—by the *roar* from the throats of leaders of elephant-herds, deserted by their affrighted herd and wandering alone by themselves, (the roar) which was mingled with the sounds of the incessant lashings of the trunks and which resembled the thunder of clouds;—(and) by the piteous cries of antelopes whose limbs were violently ripped up by the hounds and the pupils of whose eyes were (consequently) restless terrified and unsteady;—(and) by the *chīt* sound made by she-elephants—prolonged on account of their grief at the recent loss of their lords—whose leader-elephants were killed and who were (thus) separated (from them), who were followed by their young ones, and who were wandering here and there, stopping repeatedly and lifting up their flappy ears when they heard a noise;—(and) by the cries of female rhinoceroses who had given birth (to their offspring) only a few days before, and who were searching for their young ones whom they had lost in the panic, and who were crying very piteously with a loud wail;—(and) by the mixed cries of birds that flew up from the tops of trees and moved round in great dismay;—(and) by the sound of the hunters' foot-steps, causing the earth to quake, as it were, when it was simultaneously struck by their very vehement foot-falls as they ran after the wild beasts;—(and) by the twang of (the hunters') bows whose strings were drawn up as far as the limit of their ears and which shot forth innumerable arrows, (the twang) which was as pleasant as the cry from the throats of female ospreys under the influence of intoxication;—(and) by the clash of (the hunters') swords as they fell upon the hard, broad shoulders of (wild) buffaloes, their edges making a whizzing sound as they cut through the air ;—(and) by the baying that filled all the space of the forest of the hounds wildly giving out a hoarse growl.

When in a short while that din of the chase had died away, and when the forest became (once more) quiet, resembling a bank of clouds which becomes silent after they have poured down (waters), (or) resembling the Ocean whose waters became calm after the churning, I, whose fear had been lessened and in whom curiosity had been aroused, moved off just a little from the lap of my father ; and, extending my neck while still keeping within the hollow, with the pupils of my eyes trembling with fright, I directed my glance in that very direction, since, being young, I was filled with a desire to see what it (all) was (about). And I saw a *s'abara* army approaching towards me from that forest-tract. It was as if it were the stream of the (river) Narmadâ separated (into a thousand smaller streams) by the thousand arms of Arjuna (the son of Kṛitavîrya). It was as though it were a *tamála* plantation set in motion by the force of the wind. It was as though it were the collection of all the *Praharas*[1] of the Nights of World-Destruction heaped in one mass. It was as if it were a row of pillars (built) of bricks of collyrium, set in motion by an earth-quake. It was as if it were the mass of (all) darkness, stirred by the rays of the Sun. It was as though it were the followers of the God of Death, wandering about. It was as if it were the population of the demon-world, issuing forth from the surface of the Earth broken open by them. It was as if it were all the evil deeds (in this world) brought together in one place. It was as if it were the groups of curses uttered by all the ascetic-folk dwelling in the *Daṇḍaka* desert, (now) roaming about. It was as if it were all the hosts of Khara and Dúshaṇa slain by Ráma who poured forth a ceaseless stream of arrows (upon them), (hosts) (now) turned into goblins on account of their ill-will towards him (Râma). It was as if it were all the relatives, now collected in one place, of the Kali Age. It was as if it were a herd of wild buffaloes starting to take their bath. It was as if it were a mass of dark clouds shattered by their fall by being dragged down by the paw of some lion seated on a mountain-top. And it was as if it were a collection of comets making their appearance for (portending) the destruction of all the wild beasts. It darkened the forest; it numbered many thousands; and it caused the utmost terror. It was as though it were a troop of evil-portending goblins.

---

[1] A period of three hours.

And in the midst of that very large *S'abara* army, I saw the *S'abara* general. He was in the prime of his youth. Being very hardened (in body), he seemed made of iron as it were, (or) as if he were Ekalavya come to a new birth. As the hair-line of his beard was (only just) rising, he looked like a cub of a leader-elephant whose broad temples are being adorned for the first time by the streaks of ichor. With the effulgence of his bodily lustre, dark like the blue water-lily, he seemed to have filled the forest with the (dark) waters of the (river) Yamunâ, as it were. Having a mass of hair whose ends curled and which hung over his shoulders, he looked like a lion having his thick mane soiled with the rut of elephants. His forehead was broad and his nose was very high and fierce-looking. He appeared beautiful with his left side, which, on account of his constantly sleeping upon beds of leaves, appeared as if to have sticking to it the red colour of (those) leaves, since it was slightly reddened by the reddish rays proceeding from the jewel from the hood of a snake which he wore on one of his ears as an ornament. His body was besmeared with the fragrant ichor taken from the temples of freshly-killed elephants, which (ichor) bore the odour of the *saptaparṇa* flowers, and which looked like the paste of black *aguru*. As over his (ichor-smeared) body hovered a swarm of (black) bees, which were maddened by that odour and which resembled an umbrella of peacock's feathers, it appeared as if the solar heat was kept off from him by means of (a covering made of) *tamâla* leaves (which are dark). Under the guise of the tremulous leaf which he wore on his ear, it seemed as though the (presiding deity of the) Vindhya Forest herself was, with her own hands, wiping off the lines of perspiration from his cheek-region, she having been conquered by him by the might of his arms, and now (thus) rendering service (unto him) out of fear. He was colouring all the quarter-regions red by means of his reddish glance, which acted like the (red) twilight of the Night of Destruction of deer-herds, and which was reddened as though with blood. He looked majestic with his two arms which hung as far as his knees, which were created as if after taking (for them) the measure of an elephant's trunk, and whose tops were rendered ragged by being often scratched with sharp weapons for making an offering of blood to (the goddess) Chaṇḍikâ. He looked attractive with his expansive chest, which was wide like the surface of a rock of the Vindhya mountain, which was here and there (*i. e.*, in places) bespattered with drops of deer's blood (now) coagulated and was covered with drops of perspiration, and which (hence) appeared as though it had an ornament placed upon it, made of the (white) pearls from elephant's temples interstrewn with (red) *guñjâ* fruit. His belly had become attenuated owing to his constant (physical) labour. By means of his two long thighs he was as it were mocking two posts for tying elephants, darkened with their ichor. He was dressed in a silken garment coloured red with the lac-dye. On his broad forehead which was frightful on account of the fierce knitting of his eye-brows, having a three-branched (flag-like) shape, simply out of the ferociousness of his spirit and not because there was any (special) reason for it, he was as it were marked with her Trident, to indicate that he was her property, by (the goddess) Durgâ whom he had propitiated by means of his great devotion. He was followed by dogs of various colours—which were familiar with him, and followed close upon his heels; whose fatigue could be inferred from their tongues which lolled downwards a great deal on account of their fatigue and which, although dry, seemed, because of their natural redness, to be shedding deer's blood; whose lip-corners, on which were clearly visible the rays of their teeth, owing to their mouths being wide open, appeared as if they had hairs from lions' manes sticking in the interstices of the jaws; whose necks were surrounded by strings of big *cowries*; which were scarred with the wounds made by the tusks of big boars; which, although small-bodied, appeared on account of their enormous strength as if they were the cubs of lions with their manes not yet grown; and which were experts in inflicting widowhood on female deer;—and by bitches that were very big in size, and (hence) looked as though they were the lionesses come there to implore mercy (*lit.*, the bestowing of absence-of-fear) for the lions (their lords). He was surrounded by troops of S'abaras, who were engaged in a variety of occupations; (thus) some of them carried heaps of hair of the *chamara* deer and tusks of elephants; some (carried) beehives bound up in leaves having no holes in them; the hands of some were full of clusters of pearls from the temples of elephants as though they were lions; some carried heavy loads of flesh, as though they were goblins; some bore the skins of lions, as though they were the attendants of S'iva; some carried peacocks' feathers, as though they were the mendicants known as *Kshapaṇakas*; some bore wings of crows, as though they were young boys[1]; some carried the tusks of elephants which they had uprooted (from their mouths), as though exhibiting (*i.e.*, imitating) the behaviour of (the god) Kṛishṇa[2]; some wore garments dark like the colour of clouds, as if they were the days[3] of the rainy season. Like a forest,[4] he (the S'abara general) had a small dagger with him. Like a new cloud,[5] he carried a bow decked with peacock's feathers. Like the demon Baka,[6] he carried with him one quoit (as a weapon). Like Garuḍa[7] (*lit.*, the younger brother of Aruṇa), he had uprooted the tusks of many big elephants. Like Bhîshma,[8] he was the enemy of peacocks. Like a day[9] in summer, he always showed a thirst for (hunting) deer. Like a Vidyâdhara,[10] his speed was as quick as that of the mind (*or*, was active with pride). Like (the sage) Parâs'ara[11], he could track a smell even from the distance of a *yojana*. Like Ghaṭotkacha,[12] he possessed a terrible form. Like the luxuriant hair[13] of Pârvatî, the daughter of Himâlaya (*lit.*, the king of mountains), he was decked with the eyes on the feathers of peacocks. Like the demon Hiraṇyâksha,[14] he had his broad chest scarred by (the wounds made by) the tusks of big boars. Like a very lewd person[1], he had taken many captive, women for his wives (or, in his service) who followed in his wake. Like a flesh-eating demon[2], he had his hunters attached to him. Like the arrangement (of notes) in the art of music,[3] he was followed by *nishâdas* (wild tribesmen so called). Like the Trident[4] (weapon) of Durgá, he had his body moistened with the gore of buffaloes. Although he was in fresh youth, he had spent the major part of his life (*i.e.*, was old).[5] Although he had amassed wealth and corn, (*or*, excellent corn),[6] still he dined upon fruits and roots. Although he was Kṛishṇa[7] he did not possess (the weapon) Sudars'ana. Although he wandered about as he pleased, still his sole resort (for protection) was a fortress.[8] Although he followed (depended upon) the feet of a king,[9] still he did not know the service of a king. He was as if he were the child of the Vindhya mountain, as if he were the partial incarnation of the god of Death, as if he were the full brother of Sin, as if he were the concentrated essence of the Kali Age. Although he was fierce, still, on account of his possessing great strength, he seemed grave enough. His form was one which could not be insulted (with impunity.) His name was Mātaṃgaka, but this name of his I learnt afterwards.

---

[1] Who bear locks of hair shaped like crows' wings.

[2] Who had uprooted and wielded (as a weapon) the tusk of the elephant (Kuvalayâpiḍa, which was let loose against him by his enemy Kaṃsa).

[3] Wherein the sky is darkened by the colour of clouds.

[4] Which abounds in female rhinoceroses.

[5] Which wears (presents) a rain-bow which is multi-coloured like a peacock's feathers.

[6] Who had captured the town called Ekachakrâ.

[7] Who had torn up the fangs of many big snakes.

[8] Whose enemy was S'ikhaṇḍin.

[9] Wherein is ever to be seen the phenomenon of mirage.

[10] Who eagerly goes towards the Mânasa lake.

[11] Who followed (*i. e.* loved) the lady Satyavatî, whose other name was Yojanagandhâ.

[12] Who bore the form of Bhîma (being his son).

[13] Which is decked with the moon-crescent belonging to S'iva, the black-throated god.

[14] Whose chest was pierced by the tusk of the Great Boar (the third incarnation of Vishṇu.)

And I thought to myself :—"How full of folly (irrational) is their life, and censured by the good are their deeds ! For they believe it to be a religious rite to make offerings of human flesh. Their food consists of wine, flesh and such things, which are condemned by the good. Their physical exercise is hunting. Their Śâstra (the code of guiding principles) is the howling of jackals. Their advisers of good and bad (actions) are the owls. Their talent (chiefly) consists in knowing (the ways of) birds.

---

[1] Who has a large number of slaves in his service. *Or*, like a person extremely fond of outward display, who has many bards in his service

[2] Who is fond of (drinking) blood.

[3] At whose end comes the (seventh) note known as *Nishâda.*

[4] Whose surface is wet with the dripping blood of the demon Mahisha (killed by Durgâ).

[5] (*Real sense*)—'He had killed many birds.'

[6] (*Real sense*)—'He had collected a number of dogs.'

[7] (*Real sense*)—'He was dark-skinned and his sight was not attractive'.

[8] (*Real sense*)—'The Goddess Durga'.

[9] (*Real sense*)—'He lived on a neighbouring hill of some mountain'.

Their acquaintances are dogs. Their kingdom is over the tenantless wilds. A drinking bout is their (chief) festive occasion. Their friends are their bows, which serve them in perpetrating cruel deeds. Their helpers are their arrows, with their tips besmeared with poison, and looking like snakes (whose fangs are full of posion). Their music is such as works havoc among the simple deer. Their wives are other people's women made captive (by them). Their association is with the ferocious-natured tigers. Their worship of the deities is (made) with the blood of wild beasts. Their offerings (to deities) are (made) with flesh. Their sustenance is by pilfering. Their ornaments are the jewels (in the hoods) of snakes. The anointing of their body is (done) with the ichor of wild elephants. In whatever forest they may happen to be residing, that same forest they entirely tear up by the roots (*or*, devastate by tearing up all the roots in it).'' While I was reflecting in this strain, that Śabara general, wishing to remove his fatigue produced by wandering through the forest, approached, and having taken down his bow, sat in the shade of, and under, that very Śâlmalî tree, on a seat of leaves, which his servants hurriedly brought to him. A certain young Śabara lad from amongst them quickly descended (into the lake); and from that lake whose waters he first disturbed with his two hands (in order to clear it of moss, &c.), he brought up (to his chief), in a hollow cup of lotus-leaves, water as well as fresh-plucked lotus-fibres whose mud was wiped off (by him) and which were (therefore) clean. That (sparkling) water resembled liquified *Vaidûrya* jewels (*lapis lazuli*); it looked as though it were a portion of the sky melted on account of the heat of the rays of the Sun at (the time of) Universal Destruction; it seemed as if it had oozed forth from the orb of the Moon; it appeared as though it were a cluster of pearls liquefied; it was so perfectly clear that it (*i.e.*, its presence) could be known only by the touch; it was cool like snow, and it was mixed with the pollen of lotus-buds. The general drank the water, and then one by one he tasted those lotus-fibres, as Râhu swallows the digits of the moon. When his fatigue was removed, he got up and slowly proceeded in the direction of the region desired by him, followed by the whole of that Śabara army, which (also) had drunk water there (and refreshed itself).

Out of that S'abara army, however, one old S'abara, who had not obtained deer's flesh (for himself), whose appearance was horrid in the extreme like that of a flesh-eating (demon), and who was seeking flesh (to eat), tarried awhile at the foot of that tree. And when the S'abara general had passed out of sight, that old Śabara long surveyed that tree from its root upwards, wishing to climb it. He seemed as though he were drinking up our lives with his eye (that glance of his) which was red like blood-drops and was fierce on account of his creeperlike, tawny eye-brows encircling it; he seemed as though he were counting up the places where the families of parrots had built their nests; and he looked as if he were a falcon greedily seeking to taste birds' flesh. At that moment, the lives of all the parrot-families, frightened at his sight, departed as it were (from their bodies). What, indeed, is that which merciless people find difficult to do ?—For, that S'abara climbed with ease, as though with a flight of steps, even that tree which was several *tâlas* (placed one above the other) high and the ends of whose branches kissed the clouds; and he took out, one by one, from the hollows and spaces between the branches of that tree, young parrots, that were unable to offer resistance, as if they were (so many) fruits :—(they were so young that) they did not yet possess the power to fly up ; some, who were only a few days old and were (still) red with the colour of the *fœtus,* gave one the impression that they were the blossoms of the Śâlmalî tree; some, whose wings were just spronting, looked like young leaves of a lotus; some resembled the fruits of the *arka* plant; some, the tips of whose beaks were reddish, possessed the beauty of lotus-buds whose tips are pink owing to their folds of leaves being opened just a little; some were asking him to desist, under the guise of the continued shaking of their necks ;—and, having deprived them of their lives, he threw them on the ground.

Now when my father saw that great calamity, destructive to life and remediless, coming all of a sudden, he had his tremor doubled ; here and there in every direction he cast his glance, whose pupil was rolling and restless owing to the fear of death, which was vacant on account of grief, and which was dimmed with tears ; his palate became parched ; unable to protect himself (*lit.* to offer resistance for himself) he covered me with the fold of his wings which had become loose on account of their joints being relaxed through his terror, thinking that to be (the only) remedy proper for that time ; and, being overpowered with the affection (he felt for me), he busied himself with protecting me; and not knowing what (more) to do, he remained, supporting me by the region of his bosom. That wicked Śabara, on his part, moving in order from branch to branch, came to the entrance of our hollow, and stretched forth his left arm,—which was terrible like the body of an old, black cobra, whose palm was stinking with the smell of raw flesh and the marrow of the various kinds of wild boars (killed by him), whose forepart was marked with the scars made by the drawing of the bow-string, and which looked like the staff of the God of Death. And that exceedingly wicked fellow pulled out and killed my father who wailed and repeatedly pecked at him with his beak. But me somehow he failed to notice as I lay inside his folded wings; because I was so very small and had all my limbs shrunk into a ball in fear, and (also) because I was destined to live yet longer (*lit.* life being still left to me). When he (my father), was dead he threw him upon the ground, the neck hanging loose and the head being downwards. I too fell down along with him, my neck being inserted in the space between his legs, and myself silently lying hidden under his bosom. Fortunately (*lit.* owing to the stock of my merit being still left to me), I saw myself fallen upon a big heap of dry leaves collected together by the force of the wind. That was how my limbs were not dashed to pieces. And before he had got down from the top of that tree, I, whose form was not to be clearly distinguished owing to my having the same colour as the fallen leaves, abandoned my dead father. Although the time was one when even loss of life would have been fitting, I in my young age was, like a wicked fellow, ignorant of the sentiment of affection which takes its birth after a lapse of time, and being overpowered solely by terror which comes along with one's birth (*i. e.*, which is natural). I supported myself, as best as I could, on my half-grown wings and stumbling here and there, considering myself as if escaped from the yawning jaws of Death (itself), I took refuge in the place at the root of a very big *tamâla* tree that lay (before me) at no very great distance; the place was one where even the rays of the Sun found no entrance, it being so very close; and it was to me as though it were the lap of a second father. The tree was one whose leaves were used by the Śabara women for wearing them as their ear-ornaments, with its shade which was dark like the habiliments of Balarâma, it put to shame, as it were, the (dark) complexion of Vishṇu's body; its (dark) leaves were as it were fashioned out of portions of the

(dark) water of the Yamuná; its sprouts appeared as though they were sprinkled over with the streaming ichor of wild elephants; it bore the beauty of the massive hair of (the lady in the form of) the Vindhya Forest; and it had the spaces between its branches shrouded in darkness even during daytime.

By that time he (*i. e.* the old Śabara) got down (from the tree) and collected together those young ones of the parrots that lay scattered on the surface of the ground ; passing round them a rope formed of many creepers, he confined them in an envelope of leaves, and, walking very fast, went in that very direction, following the same path by which his General had gone. Now as I entertained hopes of life (as that S'abara had departed), a powerful thirst which was brought on by my fright and burned all my limbs overpowered (unnerved) me who felt my inside (*lit.* heart) dry up with my grief at the recent death of my father, and whose body was aching owing to my fall from a very great height. "By this portion time that villain must have gone very far"—thus of thinking I raised my neck a little and looked in (all) directions with my terror-struck eyes; even when (a blade of) grass moved, I ever and anon visualized that same villain, thinking that he had again returned ; and (thus) issuing forth from that root of the *tamála* tree, I made an effort to approch the water-side.

As my wings had not yet (fully) grown, I could not walk about very firmly with my legs; (hence) I now and again fell on my face ; often I managed to support myself on the edge of one of my wings when I was falling sideways ; I was exhausted by the giddiness produced by my creeping along the surface of the ground, as I had no practice (in walking); I constantly turned my face upwards and breathed very hard after taking even a single step (on my way) ; looking grey with the dust (covering me), as I thus moved onwards, these thoughts arose in my mind :—" Verily, even in the most distressing circumstances, the proceedings of all creatures in this world are never such as are regardless of (their own) life. There is nothing in this world which is dearer to (i.e. more prized by) all creatures than (their) life. For, even when my father, of honoured memory, had died in this manner (i. e. before my very eyes,) I, with my organs all intact, am forthwith continuing to be alive. Fie upon me who am without pity, who am most cruel, and who am (so) ungrateful !—Oh, pity, since I (continue to) live in a painful way, having borne the grief consequent on my father's death, and have no regard for (*lit* , no heed is paid to) the obligations of (conferred on me by) my father). My heart is villainous, indeed ! For, all at once I have forgotten all that, *viz.*, how from the day of my birth I was brought up with various means by my father, after my mother had departed to the other world (*i. e.*, had died); and how he curbed the vehemence of his grief, and although himself far advanced in age, he did not mind, out of his love for me even the very great trouble (he had to take) in rearing me. This (my) life must be very mean, indeed, since even now it does not follow in the wake of my kind father who has gone to some (unknown) place. Verily there is none whom the desire to live does not turn into a villain ; since this thirst for water is troubling me, although reduced to this plight (*i. e.* bereft of my father). And I think this my desire to drink water is simply (nothing but) cruelty, since (owing to it) I have not given heed to my sorrow at my father's death. Even now, the shore of the lake is still very far off. For, this cackling of the *kalahaṃsa* birds, resembling the jingling of the anklets of water-nymphs, is still remote ; the cries of the *sárasa* birds are heard, (but) indistinctly ; and, on account of the great distance, this fragrance from the beds of lotus-plants spreads about, being rarefied by its having spread over the faces of the directions. And the condition (of this period) of the day, too, is extremely oppressive. For, the sun, who is at the zenith in the expanse of the sky, is ceaselessly scattering his throbbing heat with his rays[1], as though it were a mass of the powder of fire (*i.e.* live charcoal), (and) the ground, which has become difficult to walk over on account of its thick-lying dust having become heated by contact of ~~the~~ sun, produces ever-increasing thirst. My poor limbs, being quite unnerved by extremely powerful thirst, are not able to move even to a small distance ; I am no master of myself ; my heart sinks (with despair); and my sight becomes dimmed. O that wicked Fate would bring about my death to-day, although I desire it not !"

While I was thus reflecting, by that very path (where I lay) came a young ascetic called Hârîta, followed by sons of other ascetics of his own age in order to bathe in that very lotus-lake; he was the son of a sage called Jâbâli, of great religious austerities, who lived in a penance-grove situated not very far from that lake.

---

[1] The meaning of 'hands' is also suggested.

Like Sanatkumâra, he was one whose mind was refined by (the study of) all the lores. His form was difficult to gaze upon, on account of his exceeding brilliance, and (thus) he looked as if he were a second Sun rising up; he appeared as though he were carved out of the rising solar orb, or had his limbs fashioned out of lightning; his body seemed to have been besmeared externally with the liquid, of molten gold, as it were. With the flashing lustre of his body which was slightly yellow-white, he made the day seem as if it were possessed of the morning sunlight, and (he made) the forest (seem) as if it were blazing with a wild conflagration. He had a mass of matted hair which was red like heated iron, which had been hallowed with his baths in various holy waters, and which hung down on his shoulders. Having the hair on the crown of his head tied up, he looked as if he were the divine Fire with flames checked (or steadied), appearing in the disguise of an ascetic-boy, with the desire to consume the Kha'ṇḍava forest. He looked beautiful with a crystal rosary hanging from his right ear, which resembled an anklet of the fairies of the penance-grove, and which was as it were a circle (*i. e.* collection) of all religious commandments. On his broad forehead he was adorned with a three-lined mark made with holy ashes, as though it were a thrice-repeated vow taken in order to be able to abstain from the enjoyment of all kinds of sensual pleasures. In his left hand he carried a crystal gourd which, as it was always held with its neck upwards, resembled a crane about to fly in the sky, and which pointed out, as it were, the path to heaven. His body was encircled by a black antelope's skin hanging down from the region of his shoulders, as if by the cloud of smoke, of a blue whitish colour, swallowed in his thirst for practising penance (of that kind), and now was issuing out (of his body). He looked brilliant with his sacred thread hanging down across his left shoulder; which was as though made of young lotus-fibres; which being very light, was waving in the breeze and (therefore) seemed as if counting the fleshless frame-work of his (distinctly visible) side-bones. In his right hand he carried an *Âshâḍha* staff to whose end was attached a basket of leaves which was full of flowers plucked from wild creepers for the purpose of worshipping the deities. He was followed by a deer belonging to the penance-grove, bearing the clay for his bath, which it had dug up with the ends of its horns; it had grown quite familiar with him, and it was reared with handfuls of the *nîvâra* corn; its eyes wandered as they were attracted by the *Kus'a* grass, the flowers and the creepers (round about). Like a branch of a tree, he[1] had a body covered with fine bark-garments. Like a mountain, he[2] had a waist-girdle. Like Ráhu, he[3] had often tasted the *Soma* juice. Like a bed of day-lotuses, he had drunk the rays of the sun[4] (when he was practising that kind of penance). Like a tree on the bank of a river, he had matted hair[5] which was clean on account of his constant ablutions in water. Like a young elephant, he[6] had teeth which were white like bits of the leaves of a full-blown lotus. Like Droṇa's son Aśvatthâman, he[7] was full of compassion. Like the firmament of stars he[8] was adorned with a light-fitting, variegated skin of a deer. Like a day in the hot season, he[9] had divested himself of most of his faults. Like the rainy season, he[10] had restrained the operation of passion (within him). Like god Varuṇa, he had lived (stood) in water[11] (during the practice of austerities). Like god Vishṇu, he had eradicated the fear[12] of hell. Like the beginning of evening he[13] had the pupils (of his eyes) tawny (in colour) like the evening glow. Like early morning-time, he[14] was tawny (in complexion) like the morning sunshine. Like the chariot of the Sun, he[15] had firmly controlled all his senses. Like a good king, he[16] had caused his body to be lean by his secret practice of incantations (for getting superhuman powers). Like the Ocean[1], he had a temple-bone, with prominent edges and a deep depression. Like Bhagîratha, he[2] had often visited the flights of steps leading down into the (river) Ganges. Like a bee, he[3] had often experienced residence in the forests near (the holy place called) Pushkara. Although he lived in a forest, still he[4] had entered (*i. e.* was dwelling in) a big mansion. Although he was not tied[5] down, still[6] he desired to be free. Although he[7] used pacific means, still he[8] always resorted to punishment (war). Although asleep[9], still he was awake[10]. And although he had two eyes, still he was without his left eye[11].

---

[1] (With branch)—' which has its stem covered with soft bark. '

[2] (With mountain)—' which has sloping sides.'

[3] (With Râhu)—' who had often swallowed (*i.e.* eclipsed) the Moon.'

[4] Because the day-lotuses bloom in bright sunlight.

[5] (With tree)—' whose fibrous roots were clean (*i. e.* free from mud) as they were constantly being washed with water.'

[6] (With elephant)—'who had tusks' etc.

[7] (With As'vatthâman)—' who was accompanied by the warrior Kripa.'

[8] (With firmament)—'which is beautiful with the constellations called Chitrâ, Mṛigaśîrsha, Kṛittikâ, and Âśleshâ.'

[9] (With day)—' in which nights are greatly cut short '.

[10] (With the rainy season)—' which allays the flying dust '.

[11] Because: Varuṇa is the lord of waters.

[12] (With Vishṇu)— the fear arising from the demon Naraka.'

[13] (With twilight)—'In which the stars look yellowish in the evening glow.'

[14] (With morning-time)—'Which is tawny with the morning sunshine.

[15] (With chariot)—'Having its axle and wheels securely fixed'.

[16] (With king)—'Who avoids (the possibility of) war by means of his counsels kept profoundly secret and (a well-equipped) army.

Generally, the hearts of good persons are ever friendly (towards others) without any (apparent) cause, and exceedingly compassionate. For, when he saw me in that condition, he felt pity, and thus spoke to one of the many young ascetic-boys, who was near him:—"This young parrot here has somehow fallen from this tree-top, even when his wings have not yet (fully) grown. Or (probably) he might have fallen down from the beak of a hawk. For, owing to his having fallen from a very great height, he, in whom very little of life is left, and who has closed his eyes, frequently falls on his face, is repeatedly breathing violently, and is again and again opening his hollow beak; and he is not able (even) to hold up his neck. Come, then, take him up before he dies (*lit.* is not separated from life), and carry him down to the water-side." With these words he caused me to be carried by that (boy-ascetic) to the shore of the lake. He then went near the water, placed his staff and gourd on one side, and taking me who was quite helpless (*lit.* who had given up all efforts on my part) he opened my beak and made me drink a few drops of water with his finger. Then he performed his customary ablutions, after having placed me, who was sprinkled over with drops of water and in whom new life was produced (as it were), under the shade, cool on account of the (adjoining) water, of the leaf of a lotus-plant that had grown near the bank. After he had finished his ablutions, he, purifying himself by the practice of many *prâṇâyâmas,*[1] and reciting the sacred *aghamarshaṇa*[2] verses, turned up his face and offered worship to the divine Sun, with freshly plucked red lotuses placed in a vessel of lotus-leaves ; and then he rose (to go). Having put on a clean, white bark-garment, and (therefore) looking like the (yellow) evening glow blended with moonlight, he cleaned his matted hair by tossing (and rubbing) it with his palms; and, filling his gourd with the clear water of that lake, and being followed by all that crowd of ascetic-boys whose hair was wet on account of their recent bath, he took me up and slowly walked in the direction of the penance-grove.

---

[1] (With Ocean)—'which has rough conches, circling whirl-pools, and (deep) caverns (or, conches and deep whirling eddies).'

[2] (With Bhagîratha)—'who had repeatedly witnessed the descent (*i.e.* the successive descent) of the Ganges (from the heaven to the sea).'

[3] (With bee)—'which has often experienced residence in a bed of lotuses.'

[4] (Other sense)—'he had entered into communion with the Supreme Soul.'

[5] That is, by the fetters of worldly existence.

[6] (Other sense)—'he desired Salvation.'

[7] (Other sense)—'although he recited verses from the Sâma Veda.'

[8] (Other sense)—'he always carried his staff.'

[9] (Other sense)—'although he had fine matted hair.'

[10] That is, he was enlightened.

[11] (Other sense)—'he had abandoned women (*i. e.* he had no dealings with them).' Or, 'who did not look at things crookedly

On having gone over a distance not very great I saw a hermitage. In every direction it was encircled by woods having densely-growing trees in them ; in these woods flowers and fruits were always to be found; they were full of *tála, tilaka, tamála, hintála,* and *bakula* trees; in them groves of cocoanut palms were overgrown with *elâ* creepers; in them were waving the leaves of *lodhra, lavalî,* and *lavaṅga* plants; in them clouds of the pollen of mango-blossoms were rising upwards; in them were mango-trees of the *sahakára* variety, which were resounding with the hum of swarms of bees; they were noisy with numberless flocks of infatuated cuckoo birds; they were whitened with the thick pollen of full-blown *ketakî* blossoms; in them silvan deities were riding upon the *pûgî* plants serving them as swings; they were continually shedding very white heaps of flowers—shaken down (from the branches) by the wind—which (flowers) appeared as though they were a shower of (falling) meteors foreboding the annihilation of (every sort of) sin. The borders of that hermitage were decked with the grounds of the Daṇḍaka forest, which were variegated with hundreds of (spotted) antelopes moving about there without any fear; which were reddened with lotus-plants in full bloom; wherein the leaves of creepers had grown again after they had been (formerly) nibbled by Mârîcha in the form of the illusion-deer; and whose surface had become uneven on account of the holes left by the bulbous roots which had been taken off (after being dug up) with the end of Râma's bow. The hermitage had its precincts being filled with sages who were entering it from every side, (sages) who carried (in their hands) the holy fuel, *kus'a-* grass, flowers and clay, and who were followed by their pupils loudly repeating their lessons. There the sound of vessels as they were being filled with water was heard by flocks of peacocks with their necks raised up. It seemed as if a bridge-like flight of steps, leading to the road to Heaven, was being constructed in that hermitage under the guise of the (successive) strips of smoke sent up by the sacred Fires, who, being pleased with the continued offerings of melted butter, were (as if) desirous of transporting all those sages to the world of gods, in their corporeal (earthly) forms. It was surrounded by oblong tanks which lay in its vicinity; which had their turbidity (sin) removed as though owing to their (constant) contact with the great sages; which, as they contained a number of the reflections of the sun's orb (fallen) in their numerous waves, appeared as though they were being waded in by the company of the Seven heavenly Sages come there to visit the ascetics; and which, during nights, (bore in them) beds of fully-blown night-lotuses, that looked as though they were so many clusters of stars come down to wait upon the sages (in that hermitage). It (the hermitage) was being saluted, as it were, by the wild creepers whose tops were bent by the breezes. It was being worshipped, as it were, by the trees which were constantly shedding down their flowers. It was being waited upon, as it were, by the plants having (the folds of) their foliage serving as their folded hands. In the courtyards of its huts was spread the *s'yámâka* corn to dry. In it had been collected (*i.e.* preserved) the fruits of the *ámalaka*, *lavalî*, *karkandhú*, *kadalî*, *lakucha*, *panasa*, mangoes and palm trees. In it the boys were clamorously studying (their lessons), and numerous parrots were noisily repeating the *vashaṭkâra*[1] sounds which they had constantly heard and caught. There numerous *sáriká* birds were loudly reciting the *subrahmaṇya* invocation. There the balls (of rice) offered as part of the *Vais'vadeva* rite were being eaten by wild cocks. There offerings of the *nîvára* corn were being eaten by the young *kalahaṃsa* swans in the adjacent pools. There the children of the ascetics were being licked by the leaf-like (*i. e.* long and soft) tongues of female deer. There the sticks of the sacred fuel, *kus'a* grass, and flowers, were making a simmering sound as they were half-burnt when offered as oblations to the holy Fire. There the surfaces of rocks had become greasy with the juice of cocoanuts broken (by being smashed) against the stones. There the surface of the ground had become pink by the juice of barks recently torn off (from the trees.) There were laid *karavîra* flowers (as offerings of worship) upon orbs of the Sun-god painted (on the ground) with sandal-paste. In it the places where the sages were to dine were marked off (for protection against pollution) with lines of holy ashes drawn here and there. In it old and blind ascetics were being led out and brought in by tame monkeys by being led by their hands. It was variegated with bits of lotus-fibres which were dropped down after they were half-chewed by young elephants and which (being white) appeared as though they were the conch-shell bangles dropped from the creeper-like arms of Sarasvatî (the Goddess of Learning). In it the deer were digging up, for the sages, different kinds of bulbs and roots, with the tips of their horns. There the water-basins (round the roots) of the trees were being filled (with water) by wild elephants having the hollows of their trunks filled with water. There the boys of the ascetics were taking out the bulbous roots of lotus-plants held between their jaws by wild hogs. There the fires of the sacrifices of the sages were being fanned by the breezes of their broad wings by (wild) peacocks that had become quite familiar (*i. e.* tame). In it pervaded the inviting smell of the ghee-and-rice oblation (*charu*) that was being prepared. It was redolent with the holy odour of the half-cooked rice oblation (*purodás'a*). It was resounding with the noise made by the fire as it was fed with the oblations consisting of continuous streams of melted butter.

---

[1] This is an operation consisting in taking in air through one nostril, holding it in for some time, and then letting it out through the other nostril.

[2] (*Lit.* which removes sin). This is the name given to certain verses of the Ṛig-Veda, *viz.* those in 190th hymn of the 10th Maṇḍala.

---

[1] *Vashaṭ* is an exclamation uttered when offering oblations to the sacred fire.

There crowds of guests were being (respectfully) attended to; the divine Pitṛis were being worshipped; Vishṇu, Śiva and Brahmâ were being adored; the ritual of the *s'râddha* ceremoney was being explained; sacrificial lore was being expounded; the science of ethics was being studied; various kinds of books were being read; and the import of the various Śástras was being discussed. There sheds of leaves were being built; the courtyards were being covered (with a purifying coating of cow-dung); and the interiors of huts were being swept clean. There contemplation (of the Supreme Soul) was being performed (by the ascetics); the holy spells were being rendered prolific (with a view to employ them successfully); Yoga (*i. e.* Self-control) was being practised; and offerings were being made to the silvan deities. There waist-bands of the *muñja* grass were being prepared; bark-garments were being washed; sticks of sacred fuel were being collected; skins of black antelopes were being dressed; the *gavedhukâ* corn was being stored; lotus-seeds were being dried; rosaries of beads were being strung; cane-staffs were being accumulated; ascetics were being initiated into the last stage of life (*i. e. saṃnyâsa*); and gourds were being filled with water (by the sages). It had never yet been visited by the Kali age; it was unacquainted with falsehood; and the God of love had never yet heard of it. Like the lotus-born god Brahmá, it was paid homage to by all the three worlds. Like the god Vishṇu who is the (avowed) enemy of the demons, it[1] showed (within its precincts) the bodily forms of hogs, men and lions (dwelling therein.) Like the *Sâṃkhya* system of philosophy, it[2] was full of brown cows. Like the groves near the city of Mathurá, it[3] contained intoxicated she-elephants possessed of (great) strength. Like King Udayana, it[4] gave (great) joy to numerous young calves (dwelling in it). Like the sovereignty of the country of the *Kiṃnaras*, it[5] had its trees sprinkled (with water) by the ascetics who had taken water-jars (in their hands for that purpose). Like the end of the summer season, it[1] had water-falls in its vicinity. Like the rainy season, it[2] had lions sleeping undisturbed in the interiors of its thick woods. Like the monkey Hanūmat, it[3] possessed (within its precincts) heaps of kernels of *aksha* nuts which were crushed with strokes given with pieces of stones. Like Arjuna when he had got ready to destroy the Khâṇḍava Forest, it[4] had (within it) sacrifices to fire which were commenced (by the sages). Although[5] it possessed fragrant unguents (applied to the body), still it constantly emitted the smell of the smoke of sacrificial offerings. Although[6] it was occupied by Mâtaṅga (Chânḍâla) families, still it was holy. Although[7] hundreds of comets had made their appearance in it, still there were no disturbing accidents in it. Although[8] it possessed the orb of the full Moon, still it had darkness in it on account of the thick groves of ever-present trees. It was most charming, and (altogether it looked) as though it were a second world of Brahmâ.

---

[1] (With Vishṇu)—'who exhibited the forms of the hog and the man-lion (in his third and fourth incarnations respectively)'.

[2] (With Sâṃkhya)—'which was founded by the sage Kapila.'

[3] (With groves)—' in which resided the proud demon Dhenuka who was vanquished by Balarâma.'

[4] (With Udayana)—' who gave joy to the Vatsa race (in which he was born).'

[5] (With sovereignty)—' in which Druma (the king of the Kiṃnaras) was being crowned by the sages who had taken' &c.

And within that hermitage there was darkness in the smoke rising from sacrificial offerings, and not (wickedness) in the deeds (of its residents). There was redness of the mouth in parrots, but not (redness of the face) in (*i. e.* caused by) anger. There was sharpness in the tips (of the blades) of the *kus'a* grass, but not (harshness) in the tempers (of its occupants). There was tremulousness, in the leaves of the plantain-trees, but not (fickleness) in the minds (of its residents). There was redness of the eyes, in the cuckoo-birds, but not (lustful glances) towards the wives of others. There was seizing by the neck, of the water-gourds, but not (embracing round the neck) in cohabitation. There was the tying of the waist-band during (the observance of) vows, but not (the binding of the lover by his mistress with her girdle) in jealous quarrels. There was touching of the breasts (udders), in the case of the sacrificial cows (when they were milked), but not (embracing the bosom) of beautiful women. There was shedding of the feathers on the part of peacocks, but not (showing partiality) in learned discussions. There was walking around during circumambulations of the sacred fire, but not (doubts) as regards the interpretation of the Śâstras. There was talk about the (demi-gods called) Vasus, in the course of legends concerning divine beings, but not (speaking about money) in greed. There was counting by means of the rosaries of the *rudráksha* beads, but not (concern shown) towards the (physical) bodies. There was cutting off of the hair of the sages, during the initiation for a sacrifice, but not (loss of children of the sages) by death. There was love for Râma owing to (the study of) the epic *Rámáyaṇa*, but not (love for women) produced by youth. There was the facial change, consisting of wrinkles wrought by old age, but not (the facial change consisting of frowns) produced by pride of riches. And in that hermitage there was the killing of Śakuni (birds[1]—the warrior Śakuni—), but only in the *Mahábhárata*; there was talk of *Váyu* (delirium[2]—the Wind-god—), but only in the (Vāyu-) Purāṇa; there was the falling (lapses on the part) of *dvijas* (teeth—the Brâhmaṇas—), but only in old age ; there was dulness (—coolness—), but only in the sandal-trees in adjacent gardens; there was the possession of *Bhûti* (wealth—ashes—), but only in the case of fires ; there was a passion for listening to music, but only on the part of the deer; there was over-addiction to dancing (—shedding of feathers in dancing—), but only on the part of peacocks ; there was *Bhoga* (sensual enjoyment—an expanded hood—), but only on the part of cobras ; there was the desire for *S'rîphala* (the fruits resulting from wealth—desire for the Bilva fruits—), but only on the part of the monkeys ; and there was the going down (degradation—going underground—), but only in the case of the roots (of trees).

---

[1] (With the end)—'in which rain-fall is very near.'

[2] (With the rainy season)—'during which Vishṇu sleeps comfortably in the midst of the deep water.'

[3] (With Hanûmat)—' who crushed all the bones (in the body) of Aksha (son of Râvaṇa), by means of blows dealt with pieces of rocks.'

[4] (With Arjuna)—'who had begun (*i. e.* undertaken) the cause of Agni (the fire-god).'

[5] (Other sense)—' Although its ground had been covered with a coating of cow-dung'.

[6] (Other sense)—'Although it was occupied by troops of elephants.'

[7] (Other sense)—'Although hundreds of fires were burning there.'

[8] (Other sense)—'Although it contained very learned Brâhmaṇas in larger numbers.'

And I saw the sage Jâbâli seated on the ground in the shade of a red Aśoka tree which adorned the region of the central part of that hermitage which was of the kind just described; it (the tree) had its foliage as red as the *aluktaka* paint; its branches were full of the skins of black antelopes and the water-gourds, which had been hung (upon them) by the ascetics; on the parts of its root, the daughters of the ascetics had implanted marks of their five fingers dipped in yellow powder; the water in the water-basin (round its root) was being drunk by young deer; young boys of ascetics had hung upon it, in a close line, their garments of *Kus'a* fibres; the ground underneath that tree was hallowed with a coating of green cow-dung; it looked beautiful on account of the flower-offerings made to it just at the moment; it was not very large, but, being circular (in shape), it spread around over a very large area. The sage was surrounded on all sides by (other) great sages who had performed the most difficult religious austerities, just as the Earth is (surrounded) by the oceans, or as the Golden Mountain (Meru) is by the Kula-mountains, or as a sacrifice is by the sacrificial fires, or as the day at the time of Universal Destruction is by the Suns, or as time itself is by æons (*Kalpas*). His body was whitened by old age, which caused tremor in his body (—which shook itself bodily—), as though in fear of his terrible curse; which had got access to his hair (—caught him fondly by his hair—), as though it were a loving mistress; which had caused wrinkles on his brow (–showed frowns on its own brow–), as though it were enraged; which had made him walk unsteadily (—it was itself walking unsteadily—), as though it were intoxicated; which had produced moles on his body (—showed the *tilaka* mark on its forehead—), as though it had been decorated; and which was white like ashes (—white with ashes—), as though it were observing a vow. The sage looked charming with his matted locks, which, being long, and white with the greyness of old age, looked as though they were the (victorious) flags of (*i.e.* proclaiming) his religious merit, raised on high on his having conquered all the sages by his penance, and which looked as though they were the ropes of holy merit, collected (by him) in order (to be able) to ascend to heaven (*lit.* the world of gods), and which (also) appeared as though they were the sprouting bunches of the flowers of the tree of his holy merit that had grown to a very great height. The sage possessed a broad forehead over which the three-lined sacred mark (*tripuṇḍraka*) had been made with ashes, and which (therefore) looked like the broad surface of the rock of the mountain Himâlaya across which the three streams of the Ganges were rushing down obliquely. | His eyes were overhung with his creeper-like eye-brows which were in shape like a digit of the moon with its face turned downwards, and which were flabby owing to the folds of the skin (at that part) hanging loose. He looked like the King Jahnu emitting the limpid stream of the (river) Ganges, since the front part (of his body) was rendered white by the exceedingly white rays of his teeth, which (rays) issued forth (from his mouth) as his lips were ever widely open owing to his constant repetition of the syllables of the Vedic *mantras*, and which (rays) looked as though they were the sprouts of (the tree of) Truth, or as though they were the pure actions of his senses, or as though they were the streams of the sentiment of compassion (innate in him). He was never left by the bees, which were attracted by his breath fragrant on account of his constantly exhaling the (smell of the) *Soma* juice (drunk by him in sacrifices), and which, as they ever danced about in the vicinity of the region of his mouth, looked as though they were the syllables of curses, in bodily form. As he was exceedingly emaciated, he had a face in which the hollows of the cheeks were much sunk, of which the chin and the nose were very prominent, in which the pupil of the eye was somewhat fierce-looking (or raised), in which the numerous hairs of the eye-lashes were dropping off (one by one) and (hence) had become sparse, in which the holes of the ears were blocked by the hair growing long inside them, and of which the thick beard hung low as far as the navel. His neck was thickly covered with the veins of the throat (which had become visibly prominent, and) which looked as though they were the reins, stretched very long, for controlling within the horses in the shape of the senses, which are (by nature) exceedingly restless. He possessed a (white) body, the skeleton of which had become prominent so that the bones could be seen apart, and in which the white, sacred thread hung across his shoulder ;—and which (body, therefore) looked as though it were the (pure) stream of the (river) Ganges in which small ripples of waves are produced by the force of the breeze and in which (white) lotus-fibres are floating. He was revolving, through the spaces between his moving fingers, a rosary of beads made of pieces of clear crystals, which appeared as if it were a necklace of the (goddess) Sarasvatî, made of bright, big, round pearls ; and he (therefore) looked like a second Dhruva (pole-star) round which is ever revolving the cycle of stars. He was densely covered with a network of veins which had become prominent (*i. e.* visible), looking as if he were an old *Kalpa*-(wish-yielding celestial) tree covered with a maze of fully-grown creepers. He was clad in a silk-like white bark-garment, which appeared as though it were made of the rays of the Moon, or (made) of the foam of ambrosia, or (made) of the threads of his numerous merits, which (garment) had been purified by being washed in the waters of the Mānasa lake, and which (being white) appeared as though it were a second cloak of old age (covering his body). He looked beautiful with his crystal gourd which lay near him, which was filled with the water of the Ganges, and which stood on a tripod, like a bed of full-blown white lotuses (looking beautiful) with a (white) royal Swan. He seemed as it were to be sharing with mountains his firmness, with the oceans his unruffled calm, with the Sun his lustre, with the cool-rayed moon his mildness, and with the expanse of the sky his purity. Like Garuḍa, the son of Vinatâ,[1] he had obtained sovereignty over the Brāhmaṇas by his own might. Like the lotus-seated god (Brahmá)[2], he was the chief preceptor in the hermitage. Like an old sandal tree[3], he possessed matted hair which was white like the sloughs of snakes. Like an elephant of a fine breed[4], he had long-growing hair on his ears. Like Bṛihaspati (the preceptor of the gods)[5], he had grown his hair (long) from his very birth. Like the day[6], he had a face as brilliant as the orb of the rising sun. Like the autumnal season,[7] he had exhausted the years (of his life). Like the King Śantanu,[8] he held the vow of truth very dear. Like the palms of (the hands of) Pârvatî,[9] he was skilled in the practice of holding (*i. e.* counting the beads of) his rosary of *rudrâksha* beads. Like the Sun[10] in the cold season, he wore an upper garment on his body. Like the *Vaḍavâ* submarine fire,[1] he always subsisted on milk. Like a deserted city,[2] he was the refuge of the poor, the helpless, and the afflicted. And, like the god Śiva,[3] he had his body covered with hair gray like (or, with) ashes.

---

[1] And not killing of birds in the hermitage.

[2] And no raving in delirium in the hermitage. Explain the other constructions similarly.

---

[1] 'Who has obtained sovereignty over birds.'

[2] 'Who first promulgated the four stages of life.'

[3] 'Which has its roots rendered white on account of the sloughs of snakes (lying upon them).'

[4] 'Whose ears and tail hang down considerably (*i.e.* are longer than usual).'

[5] 'Who brought up Kacha, his son, from his birth.'

[6] 'Whose early part is brilliant on account of the rising orb of the sun.'

[7] 'In which rain ceases.'

[8] 'To whom his son Bhîshma was dear.'

[9] 'Which are experts in the art of seizing the round eyes of S'iva (in sport).'

[10] 'Who resorts to the northern quarter.'

And having seen him (Jâbâli), I thought (within myself) :— "Oh, the prowess of religious austerities! This form of him, although serene, is refulgent like heated gold; and hence it dazzles the eye-sight, like lightning flashing (in the sky). And although it (*i. e.* his form) is always indifferent, still, being possessed of great might, it inspires fear, as it were, in a person coming to (see) him for the first time. The lustre, even of ascetics with slight penance, is in its very nature always intolerant (of other lustres), its action being as swift as that of fire fallen on dried reeds, or on *Kus'a* grass, or on flowers; much more so must be then the lustre of divine persons, like this (Jábáli), whose feet are saluted by all the world, who have destroyed (their own) sin by constant penance, who, with their superhuman sight, can see the whole world as clearly as though it were a (small) *ámalaka* fruit placed upon their palm, and who annihilate (other people's) sin. Even the (mere) repetition of the names of great sages is holy; much more so, then, would be their (actual) sight. Blessed is this hermitage, where he (Jábáli) is the ruler. Or rather, the whole world itself is blessed, in being inhabited by this (sage Jábáli), (who is) the lotus-born god (Brahmá) on earth. These sages have certainly (a stock of) religious merit, since they attend upon him day and night, as upon another god Brahmâ, listening to holy legends, and looking with steadfast eyes at his face, having abandoned all other duties (for the time being). Even Sarasvatî (the Goddess of Speech) is (to be considered as) blessed, since she, enjoying the contact with his lotus-like face, and being surrounded by (his) beautiful teeth (when he talks), ever dwells in his mind which is always very calm, from which flows a stream of compassion, and whose gravity is unfathomable; —(Sarasvatî) thus resembling a female swan, who, being surrounded by charming birds and enjoying contact with lotuses, resides in the *Mânasa* lake which is always perfectly transparent, which is ever overflowing with water, and whose depth is unfathomable. After a long time, indeed, have the four Vedas, which (originally) resided in the lotus-like mouths of the god Brahmâ, obtained this second, additional, suitable dwelling-place. All the lores in the world, which had become vitiated by contact with the Kali age, have once again become pure by having come to him, thus resembling rivers which, made turbid during the rainy season, become pure when they approach autumn. Undoubedly, the divine Dharma (Religion) must not be remembering the *Kṛita* age here, since he (Religion) dwells here in his entirety, having defeated (overpowered) the (evil) workings of the Kali age (in which Dharma is reduced to one-fourth). Surely, now the sky must not be feeling any pride at its being the residence of all the Seven Sages[1], having now seen that the earth is occupied by this mighty sage. Oh! This old age, which is white like a mass of foam, must indeed be highly redoubtable, since it felt no fear as it descended on his thick, matted hair, which is as difficult to gaze upon as the collected rays of the sun at the time of Universal Destruction, and which is white like the rays of the moon; —(old age) which is like the river Ganges, white with a mass of foam, descending upon the thick, matted hair of Śiva, (or) like an oblation of milk falling upon the mass of flames of the (sacrificial) fire. Even the numerous rays of the sun avoid, from a distance, his penance-grove, as though they were afraid of the might of the divine sage, who has darkened his hermitage with the clouds of smoke proceeding from the ample quantity of ghee (sacrificed to fire by him). And here these (holy) fires, whose numerous flames are collected into one mass, being shaken by the wind, receive, with folded hands as it were, the oblations consecrated with *mantras*, out of their love for him. And this wind, redolent of the fragrance of the flowers of the creepers in the hermitage, having shaken his silk-like bark-garments, is blowing gently, and approaching him in (great) fear as it were. Generally, all lustres are (by nature) difficult to be overcome even by the five great Elements;[2] and he is the chief among all (such) lustres. The world, as occupied by this illustrious person, seems to contain two suns as it were. The Earth seems to be motionless, as though through the support given (to it) by him. He is (as it were) the stream of compassion (which ever flows from him); the bridge for crossing the ocean in the form of this mundane existence; the reservoir of the waters in the form of forgiveness, the axe for (cutting through) the forest of the trees in the form of desires; the ocean from which springs the nectar in the form of contentment; the teacher of the path of perfection (in spiritual attainment); the Setting-mountain, (as it were), for (the evil planets in the form of) all erroneous ideas; he is the very root, (so to say), of the tree of tranquillity; he is (as it were) the centre of the wheel in the form of wisdom; the supporting staff of the banner in the form of Religion; a holy pool of water possessing flights of steps in the shape of all the lores; the submarine *Vaḍavâ* fire to the ocean in the form of greed; the touch-stone for (testing) the jewels in the form of the *S'âstras*; the wild conflagration to the foliage in the form of passion; the most powerful spell for (subduing) the snake in the form of anger; the sun for (dispelling) the darkness in the form of ignorance; a bolt for closing the gates of hell; the hereditary dwelling-place of good conduct; and (as it were) the abode of all auspicious things. In him there is no room for the workings of passion; he points out the good paths (of conduct); he is the very source of goodness; he is (as it were) the (supporting) rim of the wheel in the form of energy; he is the abode of greatness; he is the enemy of the Kali age; he is the treasure of religious austerities; he is the friend of truth; he is the birth-place (as it were) of straightforwardness; he is the source of all meritorious deeds; he affords no room to jealous thoughts; he is the enemy of ill-luck; he gives no room for insult; he does not harbour pride; he is no friend of meanness; he is not influenced by anger; he is not tempted by sensual objects; and he is averse to sensual enjoyment. By the very kindness of this divine sage, the penance-grove has become one where there is no hostility and no jealousy. Oh, the might of great-souled personages! For, in this hermitage, even animals have abandoned their ever-lasting (mutual) animosities, and, becoming quiet-souled, are enjoying the happiness of residing in a penance-grove. For example:—Here is this snake, who, suffering from the (fierce) heat of the sun, is entering—without any fear—(the shade of) a peacock's tail, as though it were a plot of fresh, green grass, (the tail) which resembles in its appearance a bed of full-blown lotuses, in which are flashing forth hundreds of beautiful circular spots, and which is variegated like the lustre of the glances of a deer. Here is a young antelope, who has left his mother, and, having become familiar with the cubs of lions whose manes have not yet grown, is sucking the female lion's udders, from which is dripping a stream of milk. Here is a lion whose massive mane, which is white like the rays of the moon, is being pulled by young elephants mistaking it for a bundle of lotus-fibres, and who with his eyes closed, is enjoying it immensely. Here this troop of monkeys, with their (natural) trickiness set aside, are bringing fruits to the young sons of ascetics who have (just) taken their bath. Here are elephants, who, although they are in rut (and therefore) furious, do not, out of a feeling of pity, turn away by means of the flappings of their ears, the swarms of bees which are seated upon their broad temples, and which are motionless on account of having drunk their (intoxicating) ichor-fluid. What more (need be said than this)?—In the case of this divine sage, even the inanimate trees, to which an appearance of (wearing) upper-garments made of black deer's skin is constantly being imparted on account of the upward-spreading lines of smoke from the sacrificial fires of the ascetics, appear as though they are observing (religious) vows, inasmuch as they produce fruits and roots[1], and possess barks[2]. What to say, then, of the animate creatures (appearing as observing religious vows)?"

---

[1] 'Which always subsists on the (oceanic) waters.'

[2] 'Where the houses are ill-looking, ownerless, and dilapidated.'

[3] 'Whose body is whitened by the sacred ashes, and is embraced by Pârvatî.'

---

[1] The constellation so called.

[2] *Viz.*, the earth, water, fire, wind, and ether.

While I was thus reflecting, Hârîta placed me in a certain spot in the shadow, underneath that *as'oka* tree; and, having made an obeisance to his father by touching his feet, he sat on a seat of *kus'a* grass which lay not very close to his father. Seeing me, all those sages asked him, after he had taken his seat,—"Whence did you get this young parrot?" He replied to them:—"I found this young parrot when I went off from this place for my bath. He had fallen down from his nest on the tree by the bank of the lotus-lake (*Pampâ*). Suffering from the heat of the sun, he was lying upon a heap of hot dust; his body had lost all its strength on account of his fall from a great height, and very little life seemed left in him. I took pity on him and brought him here, since it was not possible to put him back in his nest, as the tree is difficult to be climbed by (us) ascetics. As long, therefore, as he may be unable to fly up into the sky on account of his wings not being fully grown, so long let him stay here, in a hollow of some hermitage-tree, nourished with juices of fruits and collections of *nîvâra* grain brought to him by the sons of the ascetics and by myself. It is the duty of persons like us to protect those who have no protector. With wings grown, and able to fly in to the sky, he may go where he likes, or may continue to stay here, if he becomes (so much) attached to us." When he heard this and similar talks concerning me, the divine Jábáli's curiosity was roused to some extent; and, bending his neck a little, he looked at me for a long while with his exceedingly calm gaze, as though thereby immersing me in holy waters; and, appearing to have recognized me, he looked at me again and again, and exclaimed, "He is experiencing the fruit of his own misdeeds." For, on account of the might of his penance, that divine sage, who can look into the three times (*viz.* past, present and future) sees with his divine sight the whole world as though it lay in the palm of his hand; he knows all the former births (of any person); he can even foretell future events; and he can predict the length of the life of any creature that may come within the range of his sight. For these reasons, all those assembled ascetics, who had heard (what he had said about me), and who were aware of the sage's prowess, became curious to know what sorts of misdeeds I had committed, and why they were committed, and who I was in my former birth. And they asked that divine sage:—"Please, holy Sir, tell us what kind of misdeed it was whose fruit is being experienced by him, who he was in his former birth, how he came to be born as one of the feathered kind, and what his name is. Please satisfy our curiosity (on these points.) (You can do it), for you are the spring of all miracles (or, of wonderful things)."

---

[1] Also, 'who subsist on fruits and roots.'

[2] Also, 'who wear bark-clothes.'

That great sage, being requested in this manner by that assembly of ascetics, made this reply:—"This wonderful story which you wish me to relate is very long, and very little remains of the day (to tell it in.) The time for my bath has approached, while the time for your (usual) rites of divine worship is also passing away. You should, therefore, get up and first finish, all of you, your customary daily duties. And after the lapse of the afternoon, when you have dined on roots, fruits, &c., and will be sitting at leisure, I will relate to you all (that story) from the very beginning, (including) who he is, and what he has done in his former birth, and how he came to be born in this world. In the meanwhile, he also should be fed so that his fatigue is removed. Undoubtedly, when I shall be relating his story, he too will fully remember everything that occurred in his former birth as if he were experiencing (the same again) in a dream." Just as he said this he got up, and, in the company of those ascetics, finished his usual daily duties including bath &c.

By this time the day had drawn to its close. The sun, who was in the sky, appeared actually to bear, as unguent applied to his body, that red-sandal paste which was offered to him on the earth by the sages, after they had bathed, in the course of their (usual) rite of the worship (of the sun). The day became lean (*i. e.* came to its end), and had its sunshine lessened, as though all its spreading light had been drunk up by those ascetics, who, with their faces upturned and with their eyes riveted on the solar orb, observe the vow of drinking solar heat The sun hung downwards from the sky, his light becoming red like the colour of the feet of doves, having contracted its rays[1], as though wishing to avoid touching the group of the Seven Sages[2] who were then just rising (in the sky). The solar orb, whose shooting rays had become reddish, was reflected in the western ocean, and its image thus appeared to be as if it were the lotus which grows from the navel of god Vishṇu who reclines on his watery couch, and which (lotus) has a stream of (reddish) honey flowing from it. Like birds at the close of the day, the rays of the sun left the earth's surface, abandoned the lotus-beds, and betook themselves to the tops of the trees in the hermitage and to the peaks of hills. The trees in the hermitage, on which were visible patches of red sunshine, for a while appeared beautiful, as though the (resident) ascetics had hung upon them their red bark-clothes. And when the divine sun had (finally) set, there was seen red twilight rising up from the edge of the western ocean, like a (red) coral creeper. At that time the hermitage became one in which contemplation was being practised (by the ascetics); which looked charming owing to the sounds of the streams of milk of the sacrificial cows which were being milked there on one side; in which green *kus'a* grass was being spread on altars of sacrificial fires; and in which the balls of-cooked rice were being tossed in various spots by the daughters of ascetics as offerings to the guardian-deities of the (eight) quarters. The tawny twilight with the stars in it becoming red was seen returning by the sages as though it were the tawny cow of red-pupiled eyes, belonging to the penance-grove, now returning at the close of the day, having wandered somewhere (during the interval between morning and evening). Being plunged in grief at the recent departure of the Sun, the Kamaliní (lotus-bed) appeared as if she were observing a vow for being again united with (her lord) the Sun, bearing a (white) gourd in the shape of lotus-buds, dressed in white silk in the shape of swans, wearing the white *yajñopavîta* (sacred) thread in the form of the lotus-fibres, and bearing a rosary in the form of the circular rows of bees. The sky bore (upon its surface) the starry clusters, as though they were the scattered watery spray that flew up by the force of the Sun's fall when he fell (*i.e.* descended) into the waters of the Western ocean. Very soon the star-spangled sky looked beautiful as though it had been studded with the flowers offered by the daughters of the *Siddhas* when they worshipped the Twilight. And in a short while all that hue of the twilight disappeared (entirely), as though it had been washed with the handfuls of water thrown upwards, during worship, by the sages with their faces uplifted

---

[1] Also meaning 'feet.'

[2] A constellation of this name.

When twilight had vanished, night, sorrowing over her loss, wore a new (veil of) darkness, as if it were the skin of a black antelope. The darkness made everything else dark, excepting the hearts of the sages. And in due order, having heard the news that the Sun had set, the nectar-rayed (moon), who[1] appeared to be very red, who[2] made the sky look white as though it were a clean silk-like bark-garment, and who[3] was accompanied with his wives the stars (*or*, wives with Tárâ in their midst), occupied the sky as though he were occupying a hermitage in the world of gods.—the sky on whose[4] far-off borders was visible a streak of darkness resembling a thin line of the *tamála* trees, which[5] was occupied by the constellation of the Seven sages (the Great Boar), which had become holy on account of the movements[1] of the star Arundhatî, in which[2] was present the *A'shâḍhá* constellation, in which[3] was visible the *Múla* constellation, and in one part of which[4] there was the *Mṛiga* constellation with its charming stars. Like the Ganges falling (upon the earth) from Śiva's head, Moonlight, which[5] was white like swans and which[6] caused tides in the oceans, fell upon the earth from the sky which[7] bore the moon as its ornament and which was[8] decked with the pieces of potsherds in the form of the stars. The deer (deer-shaped spot on the Moon) was then seen, motionless in form, as though it were stuck in the mud of ambrosia when it had descended into the lake in the form of the Moon, (the lake) white[9] with blooming lotuses, with a keen desire to drink the water in the form of the moonlight. The lakes full of night-lotuses were penetrated by the moon's beams which were white like the fresh, white blossoms of the *sindhuvára* tree, as though they (the rays) were so many (white) swans coming down to the ocean after the close of the rainy season in the form of the darkness. At that time the orb of the Moon, from which all the redness of (*i.e.*, occasioned by) its rise had disappeared, looked as if it were the temple-region of the elephant Airâvata from which the (red) *sindúra* paint had been washed off by his having bathed in the celestial Ganges. And when the divine Moon (*lit.* he who sheds a stream of cold) had gradually risen a good deal (in the sky);—when the world was whitened by moonlight as if with a coating of powdered *chunam*;—when the breezes (usually blowing) in the early part of the night had begun to blow, (breezes) which were slow in their movements on account of the fall of the dew-drops, which possessed the sweet fragrance of the beds of the night-lotuses which were (then) opening, and whose coming (*i.e.*, blowing) was welcomed (with delight) by the deer in hermitages who were lying

---

[1] Also, 'in whom was produced a desire for renunciation' (at the loss of the Sun).

[2] Also, 'who wore a clean, white, silk-like bark-garment.'

[3] Also, 'whose mind is engaged in the contemplation of the sacred syllable *Om*.'

[4] (With hermitage), 'on whose skirts there was a thin line of the *tamála* trees like a streak of darkness'.

[5] (With hermitage), 'which was inhabited by the groups of the seven Great Sages.'

---

1 (With hermitage), 'which was purified by the movements (*i.e.*, residence) of Arudhatî (the wife of Vasishṭha).'

2 (With hermitage), 'in which were kept staffs of the Paláśa tree.'

3 (With hermitage), 'in whichcould be seen (edible) roots (of trees).'

4 (With hermitage), 'in a part of which there were deer with charming eye-balls.'

5 (With Ganges)—'which is white with swans.'

6 (With Ganges)—'which fills the seas (which she joins).'

7 (With Śiva's head)—[In the same sense].

8 (With Śiva's head)—'which is decked with pieces of skulls (bright) like stars.'

9 Also—'white like a full-blown lotus.'

at ease, their eye-balls heavy with the influence of deep sleep, their closed eye-lashes being stuck together, and their mouths moving slowly on account of the rumination they had (just) begun ;—and when the night had been cut short only by half a watch (period of three hours)—[at such a time] Hárîta took me up after I had my meal ; and, being accompanied by all those sages, approached his father (Jābāli) who was seated on a cane-seat in a part of the penance-grove illumined by moonlight, and who was being slowly fanned by a pupil of his, named Jālapāda, who was seated at no great distance, and who had in his hand a *pavitra* of *darbha* grass and a holy fan made of deer-skin, and thus spoke to him :—" O father, all these assembled sages have come here and are waiting, forming a circle round you ; their hearts are filled with a desire to hear that wonderful story. And we have removed the fatigue of this young bird here. Please relate, therefore, what he did in his former birth, who he was (then) and who he will be (in the future)." That great sage, when he was thus addressed, looked at me who had been placed in his front ; and, knowing that all those sages were desirous of listening with undivided attention, he slowly spoke (as follows) :—"Listen, if you are (so) curious (about it).

There is, in the country of Avantî, a city called Ujjayinî, which excels in splendour the world of the gods, and is the ornament of all the three worlds. It is (so holy that it is) as if it were the birth-place of the *Kṛita* age. It is as if it were a second Earth created, suitable for his residence, by the divine Śiva, the lord of the *Pramathas*[1], who (Śiva) is called (there) by the name of *Mahákála*, and who brings about the creation, the maintenance, and the destruction of the three worlds. It is surrounded by an encircling ditch full of water, so deep as to reach the bottom of the Earth, as though by an ocean mistaking it for another Earth. It is surrounded by a circular rampart which is whitened with *chunam*-paint, and whose rows of turrets kiss the surface of the sky, (thus) appearing as if it were the mountain Kailâsa (which is white like *chunam* and whose rows of peaks touch the surface of the sky), surrounding it out of its affection for it as a dwelling-place of Śiva. It is decked with long, big market-roads, which look as if they were the oceans (left bare) when their waters were drunk up by (the sage) Agastya, since they (the roads) have in them, exposed (for sale), heaps of conches, oyster-shells, pearls, corals, and emerald gems, and since they are stacked with gold-dust and gravel-heaps. It is decked with picture-galleries which are full of (the paintings of) gods, demons, Siddhas, Gandharvas, Vidyādharas, and Nāgas, and which (therefore) look as if they were a fleet of aerial cars[1] from heaven, descended there from the sky on account of an eager desire to see the fair ladies engaged in the constant festivities (held in the city). Its squares are decked with sacred shrines, which look glossy like the Mandara mountain when it was whitened with the milk tossed up during the churning (of the ocean), which bear on their tops resplendent jars made of gold, and which, having their white banners fluttering high in the wind, look like the peaks of the Himālaya mountain upon which is falling (from above) the (milk-white) stream of the celestial Ganges. It is decked with suburbs, in which there are reservoirs of water (for drinking purposes) beautifully furnished with *chunam*-coated (*or*, —formed) raised seats, in which there is (always) darkness on account of (the presence of) green gardens watered by means of water-wheels constantly in motion, and which are rendered grey with the pollen of *ketakî* blossoms. The orchards adjoining its houses are darkened with swarms of (black) bees noisy with intoxication. In it blow breezes fragrant with the persistent odour of the flowers of the creepers in its gardens. In it is publicly announced the worship of the God of Love, by means of banners with staffs of *madana* trees, marked with figures of sharks and raised aloft on every house with the auspicious bells (attached to them) tinkling, with flags consisting of reddish silk, with red *chowries* fastened to them and studded with (pieces of) coral. In that city the sins (of the people) are all wiped off by the noise of the (sacred) studies which are always carried on there. There the intoxicated peacocks, ardently engaged in dancing and having their plumages unfurled to a circle, set up a loud tumult with their cries, in houses furnished with water-fountains, in which there is the deep rumbling of clouds in the form of the dull sound of the drums (beaten therein during music-practice), wherein there are showers of rain in the form of jets of dense, watery spray, and which are beautified with the rain-bows produced by the rays of the Sun as they fall around (over that watery spray). It is given a majestic appearance by thousands of tanks, appearing as though they were the (one) thousand eyes of Indra, in that they[1] look lovely with full-blown lotuses (growing therein), have their[2] interiors whitened with full-blown lotuses, and appear[3] charming by the fish visible therein. It is whitened in all directions with the ivory terraces (of its mansions), which are surrounded by dense groves of plantain trees, and which look white like a mass of the foam of nectar. It is encircled by the river Siprâ, which appears to wash the sky as it were (by reason of its possessing high-swollen, upward-rising waves), the waters of which are agitated by the jar-shaped breasts of the ladies of the *Málava* country intoxicated by the pride of their youth, and which always wears ripples (upon its surface) as if they were the wrinkles of her frown, she having become jealous on seeing the celestial river Ganges on the head of the divine Mahâkâla (Śiva). The city is inhabited by pleasure-loving people, whose fame is known all over the world. Like the Moon[4] in the matted hair of Śiva, they possess wealth in crores. Like the mountain Maina'ka,[5] they never know (undue) partiality (for any person or thing). Like the stream[6] of the Ganges, they exhibit (*i.e.*, possess) heaps of gold and rubies. Like the law-codes called *Smṛitis*,[7] they cause to be built public halls, caravansaries, wells, public places for drinking water, gardens, temples, bridges, and mechanical contrivances (like water-wheel etc.). Like the mountain Mandara,[8] they wear upon their persons all the choice jewels (to be found) in the ocean. Although they are masters of snake-charms,[9] still they are afraid of snakes. Although[10] they employ rogues as their servants, still their wealth is subsisted upon by loving (good) persons. Although they are brave, still they bend to others.[1] Although their speech is agreable (*i.e.*, pleasing to hear), still they speak the truth (only). Although they are handsome, still they are satisfied with their own wives (*i.e.*, they do not lead immoral lives). Although they always address requests to guests to visit (their houses), still they never know requesting other persons (*i.e.*, to gain any selfish ends of their own). Although their pursuits are pleasure and money-getting, still they keep Duty pre-eminently in view. Although[2] they are very powerful, still they are afraid of other people (or their enemies). They have a special knowledge (*i.e.*, are experts in the chief points) of all the arts. They are liberal, they are clever, and their speech is always accompanied with a smile. They are skilled in (carrying on) jocular conversation, their dress is brilliant, and they learn all the dialects (prevailing in the various parts of the country). They are clever at witty repartees, they have become wise by having studied romances and tales, and they know all the alphabets. They love (to read) the Mahābhārata, the Purāṇas, and the Rāmāyaṇa, and they are well acquainted with (the contents of) the Bṛihatkathâ. They fully master all the various arts such as playing at dice &c., they have a liking for the study of the Vedas, they are passionately fond of fine sayings, and they are self-controlled. Like the breeze[3] in the month of Chaitra, they are always courteous. Like a forest[4] on the Himâlaya mountain, they are guileless at heart. Like Lakshmaṇa,[5] they know how to win (the favours of) ladies. Like Śatrughna,[6] they show that they are familiar with the science of dramaturgy. Like the day[7], they follow (the advice of) their friends. Like the doctrine[8] of the Buddhists, they were courageous enough to say 'yes' to all (suppliants). Like the Sāṃkhya philosophy,[9] they possess men who are leaders. And, like

---

[1] S'iva's attendants are so called.

---

[1] Full of gods, demons &c. (sitting inside).

---

[1] (With eyes)—' which are as lovely as full-blown lotuses '.

[2] (With eyes)—' whose internal surface is white like full-blown lotuses'.

[3] (With eyes)—' which are charming because they gaze on without winking.'

[4] ' which has prominent ends.'

[5] ' which never experienced the cutting of its wings (at the hands of Indra).'

[6] ' which displays innumerable golden lotuses (growing in it).'

[7] ' which lay down that halls etc. should be built (as works of charity).'

[8] ' which took out of the ocean all its wealth of jewels.'

[9] (Real sense)—' they possess emeralds and are afraid of lewd persons.'

[10] (Real sense)—' they live on the produce of their own fields, and their wealth is at the disposal of all who seek it.'

---

[1] (Real sense)—' they are modest '.

[2] (Real sense)—' they are exceedingly righteous, and they are afraid of the next world.'

[3] ' Which always blows from the southern quarter.'

[4] ' In which there are *sarala* trees.'

[5] ' Who was skilled in attending upon (his elder brother) Râma.'

[6] ' Who had shown his fondness for (his brother) Bharata.'

[7] ' Which follows (the rise of) the Sun.'

[8] ' Which boldly denies everything (*or*, asserts the existence of everything). '

[9] ' Which consists of *Pradhâna* (primordial matter) and *Purusha* (or, *Purushas*—secondary products.)'

the religion[1] of the Jainas, they take pity on all living creatures. On account of its (big) mansions the city appears to be full of hills, as it were ; on account of its extensive buildings it seems to contain large suburbs within itself, as it were ; on account of the virtuous persons (dwelling therein), it seems to possess (a number of) wish-granting *kalpa* trees, as it were ; and by reason of the walls (of its mansions) being painted, it seems to be exhibiting the entire form of the whole world, as it were. Like the Twilight,[2] it is red on account of the rubies (it contains). Like the body[3] of Indra, the lord of the gods, it is sanctified by the smoke proceeding from the fires of hundreds of sacrifices (which are being performed therein). Like the sportive dance[4] of Śiva, it smiles with turrets (painted) white with *chunam*. Like an old woman,[5] it is the abode of gold (*or*, contains golden houses). Like the body[6] of Garuḍa, it is attractive owing to there being no lapse from righteous conduct. Like the morning time,[7] it has all its citizens thoroughly enlightened (*i.e.*, cultured). Like the dwelling-place[8] of Śabaras, it has white mansions wherein *chowries* are hanging down from pegs. Like the body[9] of the serpent Śesha, it always bears (on its houses) excellent and fresh *chunam* paint (*or*, which has charming hills in its vicinity). Like the time[10] of the churning of the ocean, it has large colonies of cowherds occupying (all its parts in) all directions. Like a spot[11] where a royal coronation has been held, it has (within itself) thousands of jars full of gold coins (*or*, thousands of goldsmiths). Like the goddess Pārvatī,[12] it possesses (within itself) suitable idols mounted on big pedestals.

---

[1] 'which is compassionate towards all living things.'

[2] 'which is red like rubies.'

[3] 'which is hallowed with the smoke from the fires of his 100 sacrifices.'

[4] 'in which there is (S'iva's) loud laughter white like nectar.'

[5] 'who has lost all her beauty.'

[6] 'which is charming owing its being ridden by Vishṇu.'

[7] 'in which all people are awake.'

[8] 'in which the houses are white with elephants' tusks and tails of the *chamara* deer hanging down (from the walls).'

[9] 'which always supports the Earth resting upon it.'

[10] 'when the quarter-regions were filled with a terrible din.'

[11] 'wherein are visible thousands of golden pitchers.'

[12] 'whose form habitually occupies the big lion as its seat (*i.e* its vehicle).'

Like Aditi,[1] it is full of thousands of sacred temples. Like the sportive exploits[2] of the Great Boar (the incarnation of Vishṇu), it exhibits (in its gambling saloons) the throws of golden dice. Like Kadru,[3] it gives delight to large crowds of gallants (who make merry therein). Like the plot[4] of the *Harivaṃs'a*, it is charming on account of the various sports of children (to be seen in it). Although[5] therein there is open intercourse with ladies, still it keeps its moral character unimpaired. Although[6] it is red in colour, still it is white like nectar (like *chunam*). Although it (*i.e.*, its residents) puts on pearl-necklaces, still it is without the ornaments of pearl-necklaces[7] (*or*, it has ornaments without pearl-necklaces). And although[8] of varied (changing) disposition, still it is firm.

In that city the divine Sun daily appears as if he is making a low bow to Mahākāla (Śiva), when passing (across the sky), since the banner-cloth of his chariot droops before him as his horses turn their mouths downwards, being attracted by the very melodious sounds of the singing of ladies practising music on the terraces of lofty mansions. In that city the rays of the Sun appear beautiful (in various ways):—(thus), upon the vermeil jewelled pavements they appear (to shine) as if reddened with the hue of Twilight; upon emerald platforms, as if they had commenced rolling on (green) lotus-plants; upon pavements of the *lapis lazuli*, as if they were shooting across the expanse of the sky; upon clouds of the smoke of black *aguru* wood, as if engaged in dispelling a mass of darkness; upon festoons of pearls, as though they have overpowered (*i.e.*, dimmed the lustre of) the clusters of stars; upon the faces of beautiful women, as though they were kissing (*i.e.* lightly touching) full-blown lotuses; upon the light flashed out by the crystal walls, as though they had fallen right in the midst of moonlight at dawn; upon white banner-cloths, as though they were lying upon the ripples of the celestial Ganges; upon the *sûryakânta* stones, as though sprouting from them (*i.e.*, shining with offshoots of light); and, passing through the apertures of windows (having frames) of sapphires, they appear as if entering inside the cavity of the mouth of Rāhu (who eclipses them). On account of the brilliance of the ornaments worn by the women of that city, the nights pass, as if coloured reddish-yellow by morning sunlight, wherein the Chakravâka pairs are not separated as no darkness appears; in which the lamps burning at the time of sexual sports are rendered superfluous; and in which the quarters appear as if set ablaze by the fire of Love produced (in the hearts of its citizens). That city, wherein is present the three-eyed god Śiva, constantly resounds with the exceedingly sweet noise of the flocks of domestic swans, the cause of the fever (giving rise to the torment) of love, which, as it spreads on, looks like the lamentation of Rati, caused by the burning of Cupid (and which is heard in the vicinity of the god Śiva who burnt him). In that city, on account of the silken fringes of (banner-) cloths fluttering in the breeze and gleaming on high, the palaces appear as though wiping off, with arms raised aloft in the form of their upwards-pointing flags, the blot on the Moon caused by his being put to shame by the (superior) splendour of the lotus-like faces of the ladies of the *Málava* country. In that city, the Moon, under the guise of his reflected images, falls and rolls upon the jewel pavements cool by being abundantly sprinkled over with thick sandal-water, as though he had been completely subdued by love at the sight of the faces of the ladies of the city as they recline on the roofs of the mansions. In that city, the auspicious songs, sung at dawn by numerous caged parrots and starlings (*mainâs*) awakened at the close of the night, are rendered vain, even though the birds sing in their loudest tones, since they (the songs) cannot be heard distinctly on account of the jingling sound of the ornaments of ladies, which (sound) spreads (everywhere) and (also) drowns the notes of the domestic *sárasa* birds. In that city there is absence of cessation,[1] but only in the case of jewels serving as lamps (and no absence of cessation—from evil courses—in the case of men);

---

[1] 'Who is waited upon by thousands of families of gods (whose mother she is).'

[2] 'Which brought about the destruction of the demon Hiraṇyâksha.'

[3] 'Who gives delight to the world of snakes (whose mother she is).'

[4] 'Which is interesting because it contains many stories of Kṛishṇa's frolics when he was a child.'

[5] (Real sense)—'therein the people resort to the open court-yard, (for open-air enjoyments).'

[6] (Real sense)—'therein the four castes are friendly to one another, and it is white with the *chunam*-paint (of its houses).'

[7] (Real sense)—'it was decked with pleasure-grounds (*or*, monasteries).'

[8] (Real sense)—'it contains citizens of various classes and it is firm (in its foundations).'

---

[1] i. e. from burning.

there was *taralatâ* (the state of having a central gem), but only in the case of necklaces (but no *taralatâ*—fickleness of mind—among the people); there was want of steadiness (*i.e.* variation) but only in the case of the sounds of drums beaten during music (but no transgression of the rules of proper conduct among men); there was separation of couples, but only of the *chakravâka* birds (and not of human beings); there was examination of *varṇa* (testing of colour), but only in the case of gold (and not of the castes[1] of the people); there was wavering, but only in the case of flags (and not of the hearts of men); there was hatred of *Mitra* (the sun),[2] but only in the case of night-lotuses (and not of friends among the people); and there was *Kos'agupti* (the being concealed in the sheaths), but only in the case of swords (and no concealment of treasures for fear of thieves &c. among men). What more need be said (in praise of the city)? God Śiva, the foe to the demon Andhaka, having given up his (well-known) fondness for residing upon Kailása, dwells in it in his own person bearing the appellation of Mahâkâla; he, the rays of the nails of whose feet are touched by the rays of the jewels on the crowns of gods and demons (as they bow down to his feet); who tore open (*i.e.* killed) the mighty demon Andhaka by his sharp trident; the light of the moon on whose crest is scratched by the edges of Párvatî's anklets; who has smeared his body with the dust of the ashes of the three cities (which belonged to the demons and which he burnt); he whose feet are worshipped with a number of bangles falling down (upon them) from the two arms spread outwards for imploring his favour by Rati when smitten with grief at the death of Cupid (at Śiva's hands); and in whose massive matted hair tawny like the mass of the flames of fire at the time of the universal destruction, wandered the celestial river (Ganges) without finding an outlet.

In that city, of the kind thus described, there was a king named Târâpîḍa, an image, so to say, of the kings Nala, Nahusha, Yayâti, Dhundhumâra, Bharata, Bhagîratha and Daśaratha (all of whom were highly illustrious). He had conquered the whole of the Earth by the might of his two arms. He was enjoying the (full) fruits of the three kinds of regal power.[3] He was clever and energetic. His intellect had thoroughly grasped the science of Politics, and he had studied the science of Ethics. By reason of his lustre and beauty, he was as if a third, to (the pair of) the Sun and the Moon. His body was purified by his (having performed) numerous sacrifices. He had laid at rest all the calamities of this world (over which he ruled). The goddess Lakshmî, who carries a full-blown lotus in her hand, and who is fond of associating with the brave, had left (her usual haunts, *viz.*) lotus-beds, and, without caring for the delights of residing upon the bosom of Vishṇu, had embraced him with undisguised love. He was (as it were) the source of truthfulness, which is practised by all the great sages, as the foot of Vishṇu is of the stream of the celestial river (Ganges), which is resorted to (for bathing) by all the great sages. As the Ocean is the source of the Moon, he was the source of glory; (glory) which, although cool (*i.e.* delight-giving), still caused burning (*i.e.* distress) in (the hearts of) his enemies[1]; although fixed[2] (*i.e.* never decreasing), still it was ever wandering (*i.e.* spreading all over the world); although pure,[3] still it sullied (*i.e.* with tears) the beauty of the lotus-like faces of the wives of his enemies (whom he had killed in battle); and, although very white, still it caused redness[4] (*i.e.* affection) in (the hearts of) all his subjects. Like the nether regions, which are resorted to by groups of mountains afraid of having their wings cut (by Indra), this king was resorted to by multitudes of ruling princes, afraid of the destruction of their cause (*or*, sides) (if they did not submit to him). Like the group of the planets which is followed by Mercury, he was followed by wise men. This king, who had annihilated (all possibility of) war, resembled Cupid whose body was destroyed (by Śiva). Like Daśaratha who was accompanied by (his wife) Sumitrâ, he was attended upon by loyal friends. Like Śiva who is followed by (his son) Kârttikeya, he was followed by a big army. Like Śesha the lord of snakes, who is heavy with the burden of the Earth (which he supports), he was pre-eminent by his great forgiveness. Like the stream of the river Narmadâ which takes its rise from a clump of tall bamboos, this king was born of a most illustrious family.

---

[1] There being no *Varṇasaṃkara* or admixture of castes.

[2] Who causes them to close.

[3] Technically termed *Prabhus'akti* (personal pre-eminence), *Utsâhas'akti* (energy) and *Mantras'akti* (power arising from good counsel).

---

[1] (With the moon)—'persons like thieves, who are (so to say) his foes.'

[2] (With the moon)—'although fixed (*i. e.* eternally existing), still he is ever wandering (daily across the sky).'

[3] (With the moon)—'although himself pure, still he darkens the beauty of the day-lotuses (which close at moonrise).'

[4] (With the moon)—'he causes redness (*i.e.* passion) in (the hearts of) all persons.'

He was as it were the very incarnation of Duty, and a representative, as it were, of Vishnu. And he had removed all the grievances of his subjects.

He held up and re-established Dharma (Righteousness) which was shaken to its very roots by the Kali age, with its form sullied by the spread of ignorance and abounding with sin, just as Śiva supported the mountain Kailása when it was shaken to its very foundations by Rávaṇa whose body was black like a mass of darkness and who had committed many crimes. [He was so handsome that] the people thought him to be another Cupid created by Śiva when his heart was melted with pity at the laments of Rati. And him saluted (other) kings who were conquered by the might of his arms with their heads rendered uneven by their folded hands which resembled lotus-buds (as they were held over their heads) at the time of paying homage, with the joints of the ornamental leaves on their diadems interpierced with the rays of the toes of his feet, and with eyes whose pupils were unsteady as they were struck with terror :—(kings who came) from (the regions extending up to) the mountain called Udaya (in the east), the slopes of which are washed by the waves of the (eastern) ocean ; which has the clusters of the flowers of the trees on its slopes doubled by the constellations of stars moving through their leaves ; where the sandal-trees are moistened by the showers of nectar-drops oozing from the orb of the lunar disc rising (over it); the bright leaves of the *Lavaṅga* plants on which are crushed as they are struck (pierced) by the edges of the hoofs of the horses of the chariot of the hot-rayed Sun ; and the tender leaves of the *sallakî* trees on which are plucked with his trunk by (the elephant) Airâvata (who frequents that mountain) ;—from (the region of Ráma's) Bridge (*i.e* the south) which arose out of (was built with) thousands of mountains held in his hands (for being arranged) by Nala ; where the fruits of the *Lavalî* creepers had become scanty, being plucked (*i.e.* eaten) by the monkey-hosts (of Râma) ; where the feet of Ráma are saluted by the guardian-deities of the waters, who emerge from the ocean (for that purpose); where the surfaces of rocks appear as though they are star-strewn, on account of the (scattered) pieces of numerous conches crushed by the fall of mountains (upon them) ;—from the mountain Mandara (*i.e.*, the west), which washes the starry clusters with the clear waters of its rivulets (dashed upwards into the sky on the occasion of the churning of the ocean); the rocks of which were polished smooth by being rubbed against the tips of the ornamental figures of fish (engraved in relief) on the *keyúras* (arm-ornaments) of Vishnu when engaged in the churning of the ocean ; whose middle portions were crushed with the weight of the feet of (Vásuki) which moved (backwards and forwards as the operation was begun of pulling) Vâsuki coiled round it (like a rope), without much trouble, by the gods and the demons ; and which had its peaks sprinkled with the spray of ambrosia (on that occasion) ;—and from the (mountain) Gandhamádana (*i.e.*, the north) which is charming on account of the hermitage called *Badarikâ* marked with the foot-prints of (the sages) Nara and Nārāyaṇa (who formerly practised penance thereon) ; the peaks of which are resonant with the tinkling of the ornaments of the fair ladies of Kubera's city (Alakâ) ; the waters of the rivulets of which are purified by the Seven Sages performing their Twilight worship therein ; and the surrounding region of which is rendered fragrant by the bed of *Sáugandhika* lotuses which were (once) uprooted by Bhîma. When he (Tárápîḍa) ascended the throne, which was covered with the sprout-like rays of many (kinds of) jewels and from which were hanging clusters of pearls, all the extensive quarters bent down (as it were) with his weight, as they (*i. e.* the kings in them) trembled through the (fear of) contact with his arrows ;—just as, when a quarter-elephant attacks a wish-yielding tree, with its foliage bright like the rays of gems and bearing clusters of fruit hanging down from it like (clusters of) pearls, all the long creepers (growing around it) bend down with his weight, shaken by the contact of bees (which suddenly fly off from them). Him, I think, even Indra, the lord of gods, must have envied. From him there issued forth a number of virtues, like a flock of flamingoes from mount Krauñcha, whitening the surface of the earth and giving delight to the hearts of all people. His fame wandered (spread) in all the ten directions, making the world noisy (with people talking about his merits) ; (the fame) which had a fragrance as sweet as that of nectar, and which had whitened the worlds of of gods and demons, and which (therefore) looked as though it were the thick line of foam of the milky ocean churned by the Mandara mountain, smelling sweet with the odour of nectar and whitening the multitude of gods and of demons. Regal Splendour did not, even for a moment, leave the shade of his (royal) umbrella, as though she were suffering from the heat of his exceedingly unbearable prowess. And the people listened to his deeds, as one listens to congratulatory words (*i.e.*, with very great pleasure); received them, (as instruction from a preceptor); thought highly of them, as one does of auspicious things; repeated them (with reverence), as one repeats *mantras*; and never forgot them, as one never forgets the holy (Vedic) texts. And while he was King, in this world there was *Vipakshatâ* (wingless condition) only in the case of mountains (and no *Vipakshatá*—a feeling of hatred or adverseness—among the people); there was *paratva* (the coming after (the word to which they are added)—only in the case of affixes, (but no *paratva*—enmity—anywhere); there was 'standing in front', only in the case of mirrors, (but no standing before another in defiance or for begging); there was the resorting to (*i. e.* being in close contact with) Durgâ in the case of the images of Śiva, the trident-holder, (but no resorting to Durga—a fortress—in the case of men); there was the bearing of bows (the rain-bows) only in the case of clouds, (and no wielding of bows on the part of men as they had not to face enemies); there was uprising (the being hoisted up) in the case of banners, (but no haughty bearing or arrogance on the part of the people); there was 'bending down', but in the case of bows, (and no degradation or bending of heads in humiliation or submission to the enemy among the people); there was the being pierced (perforated) by *Śilîmukhas* (bees) in the case of bamboos, (but no infliction of wounds with *Śilîmukhas*-arrows-on the people); there was marching (going in procession) to (the shrines of) gods, (and not against an enemy, or emigration from the town for fear of an invasion); there was the remaining in confinement (being bound together) only in the case of flowers (*i.e.*, in their calyx or when woven together as garlands or bouquets), (but not remaining in custody in the case of the people); there was restraint only of the senses (but no punishment, as there were no offenders); there was an entrance into *Vári* (the place where elephants are tied) in the case of wild elephants, but no forced entrance into *Vári*—water—(as an ordeal in the case of men); there was sharpness only of sword-edges, (but not in men's behaviour, or no cruelty or hard-heartedness on the part of men); there was the holding of fire, (*i.e.*, the maintenance of the sacrificial fires), in the case of those who were under the vow, (but not the holding of fire—red-hot iron &c.—in the hand as an ordeal); there was ascending the *tulá*-entrance into the sign Libra, only in the case of the planets (but no mounting the scale of a balance by way of an ordeal); there was *Visha*-purification (the clearing of water), only when (the star) Agastya rose, (but no purification by-testing a man's purity by-the ordeal of poison); there was the cutting short, only of the growth of hair and nails, (but not of the prosperous futures of men); there was the state of having a dirty *ambara* (darkish sky), only in the case of the days of the rainy season, (but not of having dirty *ambara*—garment—in the case of men); there was *bheda* (perforation or cutting), only of gems, (but no *bheda*—internal dissensions or treachery—among the subjects); there was the practice of *yoga* (abstract meditation), only in the case of ascetics, (but not of injurious spells &c., for gaining one's object, among the people); there was the uprooting (*i. e.* destruction) of *Táraka* (the demon of that name), only in the eulogies of the god Kârttikeya, (but not of *tárakas*—eye-balls—as punishment); there was the fear of *grahaṇa* (an eclipse) only of the sun, (but not of the *grahaṇa*—imprisonment or captivity—of persons); there was the transgression of (traversing beyond) Jyeshthâ (the constellation of that name), only by the Moon, (but not of the orders of or of the bounds of duty towards *Jyeshṭha*—the eldest brother or an elderly person—by the people); there was the hearing of the crimes of Duḥśâsana (the brother of Duryodhana) only in the Mahābhārata, (but not of Duḥśâsana—incorrigible rogues or rogues meriting severe punishment, or crimes requiring severe punishment); there was the taking of Daṇḍa (a staff for leaning upon), only in old age, (but not of Daṇḍa-fines from the people); there was union with *akus'ala* (a sword), only in the coverings of swords (scabbards), but not of *akus'ala*—misfortune or sin-with men); there was crookedness (the state of having curves), only in the ornamental line-decorations on the breasts of women, (but not perveresness of temper in men); there was the *vichchhitti* (stopping) of (the flow of) ichor only in the case of elephants, (but no *vichchitti*—cessation of *dâna*—gifts—on the part of men); and there was the sight of deserted houses (empty squares) on the draughts-board, only in the game of dice, (but not elsewhere).

And that King had a minister named S'ukana's'a, who was a Bráhmaṇa (by caste). His intellect had been highly refined by his having studied all the Śâstras and the fine arts. From his very childhood, a feeling of deep affection (for the King) had grown in him. He was proficient in the proper employment of (all the rules of the) science of Politics, and was (thus) the helmsman (so to speak) of the ship in the form of the responsibility of the government of the world. His intellect never flagged (failed him) even when grave (intricate) questions of state arose. He was the abode of courage, the dwelling-place of steadiness (or established order), and the bridge (which led people to the path) of truth. He was (as it were) the teacher of merits, and the instructor of the rules of good conduct. He was the founder (as it were) of Duty. Like the snake Śesha, who is able to support the weight of the Earth, he was able to shoulder the responsibility of (the government of) the world. Like the Ocean which contains big (aquatic) animals, he possessed great moral strength (within him). Like Jarâsaṃdha whose body was joined by putting together its (two) halves, he had concluded peace and declared war (on various occasions). Like Śiva who decorates Párvatî (with ornaments), he had acquired fortresses. Like Yudhishṭhira who was born of Dharma, he was the source (as it were) of Dharma (Duty). He knew all the Vedas and the auxiliary works connected with them. He was the concentrated essence (as it were) of all the auspicious things in the kingdom. He gave (personal) attention to all affairs, and he was (the trusted counsellor of Tárâpîḍa), as Bṛihaspati was of Indra, or Śukra of Vṛishaparvan (the demon-King), or Vasishtha of Daśaratha, or Viśvámitra of Rāma, or Dhaumya of Yudhishṭhira, or as Damanaka of Nala. By the power of his great wisdom he considered it not very difficult to win over Lakshmî (Royal Glory) herself, though (securely) lodged on the bosom of Vishṇu, fierce-looking on account of (the scars of) the strokes of the weapons of the demon Naraka, and with its broad shoulders hardened by the pitiless friction of the whirling Mandara mountain (at the churning of the milky ocean). Having come in contact with him, Wisdom, which shows (the way of obtaining) the many fruits (*i.e.* good results) of government, and which is intricate on account of its many ramifications, became still larger (*i.e.* put forth still more splendid results), just as a creeper [putting forth numerous fruits and sending out many tendrils] grows larger when it is united to a big tree. And, on the surface of the earth which was full of the movements of many thousands of his spies, and of an extent (that is) bounded by the four encircling seas, there was not even a breath exhaled by (other) kings unknown to him, day by day, as though it were in his own house.

That King, when still young, had conquered the Earth consisting of the circle of the seven continents, by (the might of) his arm which was as stout as the trunk of the celestial elephant (Airāvata), which was (as it were) the graceful pillow used by

Regal Glory, which was (as though) the sacrificial sacrificial rite of giving security (*lit.* absence of fear) to the whole world, which was covered with dense rays shooting forth from his thin, long sword, and which was as it were the tail of the comet portending the annihilation of all the groups of his enemies Having devolved the responsibility of government on that minister, named Śukanâsa, as on a friend, and having made his subjects happy, that king saw nothing else left to be (necessarily) done by him; and being free from fear as all his enemies had been put down, he, slackening the work of (looking after the government of) the world, mostly enjoyed the pleasures of youth. And it was in this way:—Sometimes, being deeply excited by passion, he enjoyed amorous sports, which were charming on account of the jingling sound of the jewelled bracelets set in motion by the shaking of the hands (of the ladies) when their lower lip was bitten; in which the bed was rendered rough by (being covered with) the bits of the ear-ornaments, crushed owing to great vehemence; in which the wreaths worn on the head (by the king) were reddened by the *alaktaka* dye sticking to them when the (ladies') feet were lifted upwards; in which the jewelled ear-rings were shattered owing to vehement seizures of one another's hair (by the lovers); in which the bed-sheets became marked with the line-decorations drawn on the (ladies') lofty breasts with black *aguru* paste; and in which the ornamental drawings and the *tilaka* marks, which were painted with the *gorochaná* dye, were wiped off by the drops of the clear water of perspiration-he, who (during these sports) was being bathed, as though with streams of sandal-water, with the lustre of the nectar-like smiles of his mistresses, the leaves worn as ear-ornaments on whose ears were displaced by (contact with) the bristling, rough hair standing on end on their cheeks; who was being struck with the rays issuing forth from their eyes, as though with the lotuses worn as ear-ornaments; who had his eyes dazzled (and pained) as they were filled with the lustre of their ornaments, as though with saffron-powder; and who was being struck with the clusters of the rays of the nails of their hands, as though with white silk-garments; and who was being bound with (*i.e.*, embraced with) their creeper-like arms, as though with the garlands of the petals of *champaka* flowers.

Sometimes he sported for a long time with horn-shaped, golden syringes, (when) his body was made (to look) yellow-red with the streams of saffron-water, issuing forth from the joined hollowed palms (in which the syringes were held) of sportive women, as if with the continuous showers of the golden arrows of Cupid; (when) his silk garment was reddened as it was beaten by the streams of lac-water; (and when) the sandal-paste thickly applied (to his body) was chequered by the drops of musk-water (thrown at him). Sometimes, by his sports in water in the company of the ladies of his harem he made the water in the oblong wells of his palace of a kind in which the line of waves was whitened with the sandal-powder applied to the bosoms (of the ladies); the couples of swans in which were bespattered with the *alaktaka* dye of the (ladies') feet resounding with the jingling sound of anklets; which was chequered with the (many-coloured) flowers fallen off from the hair (of the ladies); wherein were floating petals of lotuses worn as ear-ornaments (by the ladies); the waves of which were shattered by being agitated with their prominent hips; in which was fallen a mass of the pollen dropped from the lotuses lying scattered (upon it) with their stems broken; and which was variegated with the bubbles of foam appearing (on its surface) by its being continually struck with the (ladies') hands. Sometimes, when he deceived his mistresses by (failing to keep) his appointments, and thereby gave them offence, he, during day-time, had his feet fettered with garlands of the *bakula* flowers, and was beaten, with flower-garlands over which was spread the lustre of their nails, by them frowning at him with knitted eye brows and having their arms noisy with the jingling of their jewelled bracelets. Sometimes, being delighted by tasting the stream of the mouthfuls of wine given him by the ladies, he became highly gratified just like a *Bakula* tree which blossoms (when regaled with the mouthfuls of wine given by amorous women). Sometimes, when the *alaktaka* dye was transferred (to his body) owing to the kicks bestowed (on him) by ladies with their feet, he became inflamed with love, just as an *As'oka* tree is made to yield red blossoms when kicked by ladies with their feet, so that the *alaktaka* dye thereon sticks to it. Sometimes, looking white with the sandal paste (applied to his body and having a bright, waving flower-garland thrown round his neck, he drank wine, like the pestle-weaponed Balarâma, with complexion white like sandal paste and a bright, waving garland of flowers round his neck. Sometimes, wearing on his ears an (ornamental) leaf which dangled on his cheeks reddened with the intoxication (of wine), and talking amorously, he strolled in forests pervaded by the sweet odour of the full-blown flowers of wild creepers, like a Scent-elephant[1] having his leaf-like ears dangling on his temples dyed with ichor, and uttering sweet grunts in intoxication (or furious in rut). Sometimes, his mind being gladdened with the sounds of the jingling, jewelled anklets (of the ladies), he sported in lotus-beds, like a swan (that gives delight to the Mánasa lake by his notes resembling the sounds of the jingling, jewelled anklets). Sometimes, having a *bakula* garland hanging across his shoulders, he roamed on pleasure-mountains, like a lion (whose thick mane hangs down from his shoulders). Sometimes like a bee, he wandered through bowers of creepers, which bristled with buds of flowers that were beginning to open. Sometimes, veiling himself in sable habiliments, he went out to meet ladies with whom he had (previously) made appointments (to meet) during the early parts of the nights of the dark half of the month. Sometimes, in the company of a few intimate friends, he attended music-concerts given by the ladies of his harem, which were most attractive on account of (the play on) lutes, flutes, and drums; in the inner halls of his extensive palace, the windows whereof were quite wide owing to their golden doors (or shutters) being opened apart, and whereof the eaves were occupied by pigeons which (being grey) looked as though they had been coloured with the smoke of the black *aguru* which was constantly being burnt therein (as incense). What more need be said? Whatever was most delightful and to his taste, and (withal) was not opposed (to his welfare) either in the future or at that time, all that he enjoyed without letting his mind be (too much) attracted by it; (he enjoyed)—not because he was addicted to pleasures (as to a vice), but because he had already completed all his other duties connected with (the government of) the world. For, in the case of a king who has given delight to his subjects and whose task with regard to (the government of) the world has been fully accomplished, the sportive enjoyment of sensual pleasures becomes (really) an ornament; while in the case of another (one not such) the same becomes a mockery. And owing to his love for his subjects, he at intervals showed himself (in public), and also when occasion arose he (officially) occupied the throne.

And Śukanâsa, too, by the power of his intellect, carried out all those heavy responsibilities of government without any trouble.

---

[1] See note on p. 35.

Just as the king looked after all the affairs, similarly he (*i.e.* Śukanâsa), too, looked after them, thereby doubling the affection the subjects bore unto him. Him, too, saluted the whole body of the (subsidiary) princes, with their heads covered with a network of the pencils of rays of their crest-jewels which were shaken (at the time of obeisance); the princes, who moistened the royal hall with the honey-drops falling from the flower-wreaths (which they wore on their heads and) which were bent forward, and whose armlets were (then) rubbed against the tips of their jewelled ear-rings which dangled to and fro as they bent down very low (during salutation). When he (Śukanâsa) too started (or set out), (all) the ten quarters became such as had the spaces in the world deafened with the tread of the clattering hoofs of the troops of prancing steeds on march; in which the mountains tottered on the surface of the earth quaking under the weight of the armies; in which (everywhere) there was darkness produced by the streams of ichor flowing from scent-elephants blinded with intoxication; in which the rivers were made grey with the very thick clouds of dust floating about (and falling into them); in which (men's) auditory passages were deafened with the confused noise of the foot-soldiers on march; which were filled with the cries of greeting which were being vehemently shouted; which were covered with thousands of white *chowries* that were being waved (all round); and in which the day (light of the sun) disappeared (was shut off) by the clashing together of the golden-handled umbrellas of the kings crowding together.

Thus passed the time of that king who enjoyed the pleasures of youth, having made over the responsibility of the government to his minister (Śukanâsa). And after a considerable time he came to the end of (fully enjoyed) almost all the other pleasures of this world of mortals; one only he did not get, *viz.*, the pleasure of the sight of a son's face. The ladies of his harem, although they were being enjoyed (by him) in that manner (as described above), like a cluster of Śara reeds showed *pushpa* (monthly course, flowers) without any (succeeding) fruit (*i.e.* children). And, as youth passed away, so began to increase the (mental) anguish, springing from childlessness, of that king whose desires bore no fruit. And his mind became bereft of all desires for enjoying sensual pleasures. And he thought himself helpless, though surrounded by thousands of kings, blind though possessed of eyes, and without support, though himself the support of the world (or, though supported by the world ready to obey his behests).

Now, as the lunar digit is to the thick, matted hair of Śiva; (or) the lustre of the Kaustubha jewel to the bosom of Vishṇu, the foe of (the demon) Kaitabha; (or) the garland of white flowers (round his neck) to the pestle-weaponed Balarâma; (or) the shore to the ocean; (or) the line of ichor (on his temples) to a quarter-elephant; (or) a creeper (entwined around it) to a tree; (or) the appearance of (new) flowers to the month of Chaitra (spring): (or) the moonlight to the moon; (or) a lotus-plant to a lake; (or) the clusters of stars to the sky; (or) a flock of swans to the Mánasa lake; (or) a row of sandal-tree woods to the Malaya mountain; (or) the flame of the jewels in his hood to Śesha; so he (the king) had an ornament to him, *viz.*, his queen, Vilâsavatî, who caused wonder to all the three worlds (by her beauty); who was as though the progenitress of all the womanly graces; and who was the chief among all the ladies of his harem.

Once, when he was on a visit to her apartments, he beheld her weeping, surrounded by her servants, with eyes vacant, looking (or fixed) on account of anxiety, and silent through grief; waited upon by chamberlains who were standing near her and whose eyes were gazing fixedly in anxious reflection; and being comforted by old women of the harem, who were seated not very far (from her). Her silken garments were wet with thickly-falling drops of tears; she wore no ornaments; she had placed her lotus-like face on the palm of her left hand; and her hair was unbound and dishevelled; and, having huddled herself together, she was seated on a small couch. Making her sit on the same couch after she had got up to receive him and himself sitting thereon, the king, not knowing the cause of her tears, like one very much frightened, wiped off with his palm the tear-drops from her cheeks and addressed her (as follows):—"My queen, why are you crying silently and slowly, suppressing within the heavy weight of your grief? These long eye-lashes of yours are stringing together a number of tear-drops as though they were a cluster of pearls. O you thin-waisted one, why have you not decorated yourself? Why have you not let fall (applied) the *alaktaka* dye on (to) your feet, like the morning sunshine (falling on) the red lotus-buds? Why have you not favoured with the touch of your lotus-like feet the jewelled anklets, the very swans in the lake in the form of the flowery-arrowed Cupid? For what reason is this waist (of yours) silent, the girdle being laid aside? Why is the ornamental device with black *aguru* paste not painted on your expansive breasts, like (resembling the mark of) the deer on the moon? O you having excellent thighs, for what reason have you not decked this slender neck of yours with the pearl-necklace like the (thin) lunar digit on the crest of Śiva with the (white) stream of the (celestial) Ganges? Why do you, O graceful one, wear in vain this pair of your cheeks such as has its line-decorations of saffron paste washed off by your flowing tear-drops? And why is it that you have employed this (left) palm of yours as an ear-arnament, like a red lotus, having its tender fingers for its cluster of petals? And for what reason, O noble lady, do you keep this broad forehead of yours undecked with the dotted *tilaka* mark formed with the dots of *gorochanâ* dye, and with hair unbound? And these luxuriant tresses of yours, being devoid of (bright) flowers, and possessing a blackness like that of a very thick mass of darkness, give pain to my eyes, like the early part of a night of the dark half of the month, being without the (bright) lunar digit, and possessing the blackness produced by a very dense mass of darkness? please, O queen, tell me the cause of your grief. For these long-reaching breaths of your sighs, which are causing your breast-garment to flutter, are producing a tremor in my heart, which is affectionate, as though it were a leaf with a red hue. Have I offended you in some matter, or has any one else from amongst the servants in our employment? Even though I reflect very carefully, I do not find even the slightest stumbling (erring) on my part towards you. Both my life and my kingdom depend on you. O beautiful lady, tell me (therefore) the cause of your sorrow." When Vilâsavatî, who was thus addressed, did not vouchsafe a reply, the king asked her servants the cause of her excessive weeping.

Then the queen's betel-nut-box-bearer, Makarikâ by name, who was her constant attendant, said to the king—"Sire, how can there be the slightest fault on the part of your Majesty? And, when your Majesty is graciously disposed towards (her or, is near) what power can a servant, or any other person, have to give offence? This affliction of our queen, however, is due to her thinking that her union with the king (yourself) has become fruitles, as though she were possessed by a powerful evil spirit, and in whose case, therefore, a meeting with a charm-doctor (or an exorcizer of evil spirits) produces no effect. And she has been (thus) afflicted.

for a very long time past. Even from the beginning (of this affliction) our queen looked as though she were grieving, always reproaching amorous sports like the Regal Glory of the demons that always abhors all the gods; and was being led to do even such customary daily duties as sleeping, bathing, taking food, putting on ornaments, &c., by the efforts of her attendants, (and that too) with very great difficulty. Only she did not (outwardly) show her affliction, wishing to avoid giving pain to your Majesty's heart. But, when to-day she had gone from this place to worship the divine Mahākâla, to-day being the fourteenth day (of the lunar fortnight) (which is sacred to Śiva), she heard in the *Mahâbhârata* which was being read out in that shrine, that "blissful worlds are not obtained by those who have no son; a *Puttra* (son) is so called because he saves (his parents) from the hell known as *Put.*" Having heard this, she returned to the palace; and (since then), although entreated by servants with bowed heads, she has accepted no food, has put on no ornaments, nor has given any answer (to our questions). She merely weeps, her face being then clouded on account of the shower of her thickly-falling teard-rops. Having heard this, your Majesty may decide (what to do)." Having said this. she ceased (speaking).

When she had ceased speaking, the king remained silent for a while, and then, heaving a deep and hot sigh, said—"My queen, what can be done in a matter which is (entirely) dependent on Fate? Enough of weeping too much. Probably, (it seems that) we are not to be favoured by the deities. Indeed, (it might be that) our heart is not to be the receptacle of (*i.e.*, not destined to enjoy) the pleasure of tasting the nectar in the form of an embrace of a son. (Surely) no meritorious deed was done (by us) in our former life. for it is the deeds done by a man in a former life that bear fruit for him in this life. It is not at all possible even for a wise (or persevering) man to change fate. Still, whatever is possible for mortals to do, let all that be done. Show greater devotion, O queen towards the elders. Offer double (the present) worship to the deities. Show (greater) regard to paying homage to holy sages. For the sages are great divinities; if they are propitiated with care, they give boons which fulfil one's desired wishes, even though (otherwise) very difficult to obtain. For we hear that formerly in the country of the Magadhas, a king named Bṛihadratha obtained, by the might of the (sage) Chaṇḍakauśika, a son called

Jarâsaṃdha, who conquered even Janârdana, the might of whose arms was unparalleled, and who was a peerless warrior. King Daśaratha also (even) though advanced in age, obtained by the favour of (the sage) Ṛishyaśṛiṅga, the son of the great sage Vibhâṇḍaka, four sons, who, like the (four) arms of Vishṇu, were invincible (*lit.* not to be withstood in battle) and who like the (four) oceans were not to be agitated (serene). And (similarly) many other royal sages, by propitiating mighty ascetics, enjoyed the happiness of tasting the ambrosia in the form of the sight of a son; for the service rendered to great sages is surely unfailing in its fruit. O queen, (I, also eagerly think thus) when I too, shall see my queen languid with the weight of the fœtus and with face pale, (thus) resembling the night of the full-moon day with the rise of the full-moon near at hand. When shall my servants, full of joy at the great festival of the birth of a son (to me), seize and take away the dishes filled (with gifts as presents)? — When will my queen gladden me, clad in garments dyed yellow with turmeric (or saffron) and with her lap occupied by a son, (thus) resembling the sky covered with (yellow) morning sunshine, and bearing in it the risen orb of the sun? When will my son give delight to my heart, having his curly hair dyed tawny with (the herb-mixture called) *Sarvaushadhi*, with a small quantity of ashes, mixed with white mustard, applied over his head having drops of (specially prepared) Protecting ghee, placed thereon, having round his neck a thread with its knot dyed (yellow) with *gorochanâ*, lying with his face upwards (being an infant), and smiling with his teethless mouth? When, with his complexion tawny like (or with) *gorochanâ*, his form successively transferred from hand to hand by the ladies of the harem, and saluted by all the people, will he remove from my eyes the darkness of sorrow, like an auspicious lamp removing darkness, which (lamp) yields a light yellow like *gorochanâ*, which is transferred in succession from hand to hand by the ladies of the harem, and which is bowed to by all the people? Rendered grey with the dust from the ground, when will he adorn the court-yard of my palace, crawling all round (followed by) my heart and with my gaze (fixed upon him)? Reaching an age when he would be able to crawl on his knees, when will he move here and there, like a lion's cub, exhibiting a desire to seize the tame young ones of deer separated (from him) by the (transparent) walls of crystal gems? Running from one room to another when chasing the tame swans closely following the jinglings of the anklets of the ladies of the harem, when will he give trouble to (weary) his nurse (who would be running after him) following the sound of the golden bells of his girdle? Having his cheek-region adorned with lines drawn with black *aguru* paste so as to resemble the lines of ichor on the temples of an elephant, feeling delighted with the sound like that of a drum, made with the mouth (by his nurse), looking grey with powdered sandal-dust scattered (all over his body) with his raised hands, and shaking his head at the beckoning of the goad-shaped, curved finger-end (of his nurse), when will he exhibit the playful sports of a leader-elephant in rut, who has his temple-region decked with ichor-lines which look as if they had been drawn with black *aguru* paste, who is delighted with the sound of the drum placed over his head, who is grey with the dust scattered (all over his body) with his raised trunk, and who shakes his head when urged with a goad resembling (in shape) curved finger-end? When will he mischievously paint the faces of the old Chamberlains, with the remnant of the liquid of the balls of *alaktaka* dye after it has been used for (painting) his mothers' feet? When will he toddling about with eyes restless with curiosity, follow his own reflected images, directing his eyesight to the jewelled pavement? When will he, his coming beir welcomed with their out-stretched pairs of arms by thousnads of kings and having his restless eyes variously attracted by the shooting rays of the jewels in their ornaments, move about across the various chambers, in front of me, when seated in the assembly-hall? Nights pass (thus) with me while I cherish hundreds of desires like these and suffer anguish inwardly. Me, too, consumes, day and night, like fire, this grief springing from our childlessness. The world seems empty, as it were, to me; and I look upon the kingdom as barren of any fruit. But what can I do, when fate is (always) irremediable? Leave off, therefore, O queen, this continual sorrowing. Set your mind on fortitude and (the pursuit of) religious duties. For (it is well-known that) abundant good luck ever treads in the wake of (*lit.* is near at hand for) those who devoutly practise Religion." Having said this much, he took (some) water, and with his palm as though with a fresh (tender) leaf, he himself wiped her tear-lined face, which bore comparison with a full-blown lotus. He again and again comforted her with utterances which were sweet with hundreds of endearments, which were skilled in removing her sorrow and which contained in them instruction about duty; and having (thus) stayed there for a considerable time, the king left (the queen's apartment).

And, when he had left, Vilâsavatî, whose grief had (now) subsided, performed her customary daily duties such as the putting on of decorations &c., as she was wont to do. And thence-forth she paid special attention to propitiating deities, worshipping the Brāhmaṇas, and paying homage to her elders. And, in her keen desire for having a child, she did practise whatever she heard and from whatever source; nor did she mind the trouble, though very great. With her pure body dressed in white clothes, and herself fasting, she slept on beds of (iron) pestles (or spikes) covered with green *Kus'a* grass, in temples of the goddess Chaṇḍikâ (Pârvatî) darkened with the (smoke of) incense mostly consisting of bdellium constantly burnt therein. In camps of cowherds she bathed (sitting) under (holy) cows endowed with excellent (bodily) marks and adorned auspiciously (for the rite) by the old wives of herdsmen, with golden pitchers filled with holy water, furnished with various kinds of flowers and fruits, decked with leaves of *kshîra*[1] trees (immersed in them), and laden with all kinds of jewels. Daily, after she got up (from sleep), she regularly gave away to Bra'hmaṇas golden pots filled with sesamum seeds and containing all sorts of gems. On the nights of the fourteenth day of (each) dark fortinght (of the lunar month), she stood, at the meeting place of four roads in the centre of a (mystic) circle drawn (on the ground) by renowned magicians; and there she took auspicious baths, wherein the deities presiding over the several quarters were propitiated with gifts of various kinds of offerings. She visited the shrines of the Siddhas[2] (or shrines which were reputed to fulfil one's wishes) making promises of various (or, wonderful) offerings, to deities. She frequented the shrines of the holy Mothers[3] in the neighbourhood, which had given proof (by fulfilling the desires of their worshippers). She bathed in pools inhabited (or presided over) by families of Nāgas which were noted (for granting the prayers of those who bathed therein.) She offered worship to great trees like the *as'vattha* &c., and circumambulated them sunwise, and saluted them. Having bathed, she, with her two hands with swaying jewelled bracelets, herself gave to crows an offering of curds-and-rice, prepared with whole (unbroken) rice-grains, and placed in a silver dish. Every day she worshipped the goddess Pârvatî, with enormous quantities of flowers, incense, unguents, oblations consisting of the sweatmeats known as *apúpa palala* and *páyasa*, and of fried grain. With her mind full of devotion, she put questions to naked (Jaina) mendicants, whose prophecies were known to prove true (having) personally offered them vessels filled with cooked rice. She thought highly of the prophecies given out by female fortune-tellers. She waited upon those who were expert in interpreting signs, natural phenomena &c. She showed respect toward those who were skilled in the science of augury. She learnt the *mantras* handed down by tradition through many generations of old persons. Keenly yearning after seeing a son (born unto herself), when any Bráhmaṇas came to see her she made them recite, in her hearing, (passages from) the Veda. She listened to holy legends which were being constantly read out (in the palace.) (On her body) she wore mystic talismans which contained in them birch-tree leaves (having *mantras*) written (upon them) with the *gorochanâ* dye. (Round her neck &c.) she tied threads of medicinal plants together with protecting amulets (for warding off evil). And her servants constantly went out (in the open) to listen to oracular chance-sounds and they grasped the omens conveyed thereby. Daily she made at night an offering of pieces of flesh to jackals. Any wonderful things seen by her in dreams she related to those who were experts (in interpreting dreams). And at public squares she offered auspicious offerings (to deities).

---

[1] Certain trees which give out a milkly sap are thus named; *e. g.* the banian tree.

[2] A class of semi-divine beings so called.

[3] Certain female deities attendant on S'iva are so called.

While time was thus passing, once, (at a time) when the night had almost come to an end, and the sky, in which only a few pale stars were left (visible), was looking greyish like the wings of an old pigeon, the king saw in a dream the moon possessed of a full orb with all the digits, entering the mouth of (his queen) Vilâsavatî, as she rested on the terrace of her white palace, like a circular roll of (white) lotus-fibres entering the mouth of a she-elephant. On awakening he got up; and whitening the bed-chamber with (the glances from) his eyes which were widely dilated as they expanded through joy, at that very moment he sent for Sukanâsa and related to him that dream. Śukanâsa who was delighted (to hear it), answered him (in these words):—"Sire, our desires, as well as those of our subjects, have (now) been fulfilled after a long time. Without doubt the Master (Your Majesty) will, in a very few days, enjoy the happiness of looking upon the lotus-like face of a son. Indeed, to-day I too saw at night in a dream that a Brāhmaṇa, fully clad in white raiment, and possessing a serene appearance and a divine figure, placed, in the lap of my wife Manoramā, a full-blown white lotus which had a hundred petals bright as lunar digits, which possessed a thick cluster of a thousand quivering filaments and which rained a spray of honey-drops. It is well-known that auspicious omens, showing themselves before (the events), indicate that joy is near at hand. And what else can be more agreeable and a greater cause of delight than this ? As a general rule, dreams seen at the close of the night are unfailing in their result. Surely Her Majesty will very soon give birth to a son who, like (the illustrious king) Māṃdhātṛi, will be the chief of all the royal sages and will be the means of (giving) delight to this world. And by means of that son she will give delight to Your Majesty, just as a lotus-plant in the autumnal season gives delight to the Scent-elephant by means of the new lotuses that spring up (at that time). By means of that son, the future generations in Your Majesty's family will be enabled to shoulder the responsibility of (governing) the world and will have their continuity unbroken, resembling (thereby) the ichor-lines of a quarter-elephant (whose continuous flow never ceases)." As he thus spoke the king took him by the hand, and entering the inner apartment, delighted Vilâsavatî by (telling her of) both their dreams.

When a few days had passed after this, by the grace of the gods a fœtus entered (the womb of) Vilāsavatî, just as the reflection of the moon enters (*i. e.* is seen in the surface of) a lake. And thereby she looked exceedingly attractive, like the line of (trees in) the Nandana garden with the Pârijâta tree, or the breast-region of Vishṇu, the destroyer of the demon Madhu, with the Kaustubha jewel. Like a beautiful mirror (bearing a reflection), she bore (within herself) the image of the king reflected in her under the guise of that fœtus. With her fœtus gradually developing day by day, she moved about very slowly, like a bank of clouds (which moves slowly by being) heavy with the weight of the waters of the ocean drunk in by them in large quantities. Frequently she heaved dull sighs, yawning continually and contracting her eyes (while so doing). Her servants, who were skilled in divining the true state (of their mistress), know (the truth about) her, as they daily saw her in that condition, herself expressing a desire for foods and drinks of various flavours, and with the nipples of her breasts becoming dark,—like the rainy season whose commencement is darkened with (black) clouds—, and looking pale with the lustre of pregnancy, like the *ketakî* flower whose inside is of a pale hue.

Now on an auspicious day and at evening-time, the hand-maid, named Kulavardhanâ, the chief of all the queen's servants, clever by her perpetual residence in the royal household, and proficient in courtly life by constant attendance on the king, and well-skilled in all auspicious rites, approached the king and whispered privately into his ear the news about Vilâsavatî being *enceinte*—the king, who at that time was seated in the inner assembly-room, surrounded by thousands of lamps burning bright being replenished with scented oil, and who, therefore looked like the moon on the full-moon day shining in the midst of clusters of (*i.e.* thousands of) stars, or like Vishṇu reclining within the (surrounding) circle of the thousand jewels in the (thousand) hoods of Śesha, the snake-king. (At that time) he had only a few, prominent crowned kings around him; his servants were standing at no very great distance from him; and he was holding conversations with Śukanâsa, on various kinds of topicsfully indicative of the very great intimacy (that existed between them). Śukanása was seated just near him on a high cane-chair, clad in clean, white robes; his (general) toilet was not very gaudy; and, like the ocean whose depth is unfathomable, he had a gravity (of countenance) which was quite impenetrable.

At those words of her, words such as were never heard before and which seemed to him to be (almost) incredible, the king felt that all his limbs were sprinkled over with liquid ambrosia as it were; (on account of the joy) his body bristled with clusters of hair suddenly rising on end; he was being overwhelmed (as it were) with the flow of joy; his cheeks were expanding on account of his smiles; (when he smiled), he, under the guise of the shooting lustre of his teeth, seemed to be as it were spreading around him the joy that was left over after it had completely filled his heart; and his eyes with their pupils restless and lashes moist with the tears of gladness, then immediately fell upon (*i.e.* were turned towards and fixed upon) the face of Śukanása. Having observed that extreme joy of the king, of a kind he had never seen before, and having seen that Kulavardhanā had approached him with a face expanding with smiles, and also on account of the matter ever revolving in his mind, Śukanāsa, although he knew not what had happened, saw no other cause, as befitting the time, of that exceeding joy, and himself guessing he pulled his seat forward; and having (thus) approached the king still nearer, said, not very loudly:—" Sire, is there any truth in what was seen in that dream? For Kulavardhanā is seen to have her eyes extremely dilated (with joy); and these two expanding eyes of Your Majesty also announce (some) great cause of joy, since they are approaching the very root of the ear as if with a desire to listen to the welcome tidings; (thus) giving rise as it were to the beauty of blue lotuses being worn as ear-ornaments; they are flooded with tears of joy, and have their eye-balls restless (on account of joy). My extremely eager mind feels uneasy in its yearning to hear the great festival that has risen up. May Your Majesty therefore tell me what this might be". When he had said this, the king smiled and said:—" If what she has told is really true, then all that was seen in that dream has proved true. But I cannot (bring myself to) believe it; (for) whence can such exceeding good luck visit us! Indeed, we are not the fitting receptacles for the hearing of such agreeable news. Although Kulavardhanā never tells a lie, to-day I look upon her as though she were otherwise, as I believe myself to be unworthy of such good luck. Well, get up; I myself will go and know by asking the queen whether there is any truth in it." Having said this he (first) dismissed all the assembled princes; and taking off from his limbs (some) ornaments, he gave them to Kulavardhanā. Having been worshipped by her when she had been favoured with these gifts with a bow of her (bent) head, so that her broad forehead touched the ground (before him), he rose with Śukanāsā, and being sped on by his mind which was filled with great delight and being greeted by his throbbing right eye which imitated the play of a petal of the blue lotus quivering in the breeze, he went to the inner apartments followed by a very small number of servants, whose usual duty it was to wait upon him at that hour, the mass of darkness in the different rooms being dispelled by the light of torches which were borne before him and whose thick flames flickered in the wind.

And there in the bed-chamber, the rites for ensuring the protection of which had been duly performed; which was white washed with a fresh paint of *chunam*; wherein auspicious lamps were lighted; the two sides of the door of which had jars full (of water) placed therein; which was attractive on account of its wall-spaces being brightly decorated with auspicious pictures recently painted thereon; which was overhung with a white canopy (of silk); from the borders of the canopy of which were hanging pearl-necklaces, and wherein the darkness was removed by the jewels serving as lamps;—he saw Vilásavatî who was clad in a pair of exceedingly white and new silken garments with their fringes adorned with figures drawn with *Gorochaná*. She was then reclining on a bed, suitable for a pregnant lady and spacious like a flat rock of the Himálaya mountain; around it was drawn a protective circle consisting of ornamental designs drawn with (holy) ashes; near its head were placed auspicious, silver pots to induce (calm) sleep (in her); it was hallowed with various kinds of herbs, roots and talismans tied to it; in it were placed protective (mystic) rings presided over by the Śaktis (Kátyáyani and others); upon it were here and there scattered white mustard seeds; from it were hanging tremulous leaves of the *pippala* tree which were threaded together with a string made of hair; to it were fastened green leaves of the *nimba* tree; it was spread on a platform having high legs and had a coverlet as white as the rays of the moon. The auspicious ceremony of *Avataraṇa* (waving round) was being performed for her (Vilásavatî) by the old ladies of the harem, proficient in the customary rites, with uncut isolated pieces of curds placed in golden vessels, with trays containing heaps of white balls of cooked rice bright and having the (undulating) appearance of waves of water, and having in them handfuls (*i.e.* quantities) of loose flowers (*lit.* not made into garlands); with heaps of fishes with their mouths entire (*lit.* uncut), which were mixed with pieces of fresh flesh, and whose track was visible on account of the continuous line of water (that had dripped on the ground); with cool lamps burning inside cloth-covered cylindrical baskets; with white mustard mixed with *gorochaná*; and with water taken in the joined (*lit.* hollowed) palms. She (Vilásavatî) was waited upon by her delighted attendants who had put on a pure white dress and who were mostly talking about the auspicious rites. As she bore a child in her womb, she looked like the Earth with a Kula[1] mountain suppressed within, or like the celestial Ganges with the elephant, Airávata, merged therein, or like the slope of the Himâlaya mountain with a lion lying in its cave, or like the glory of the day having (in it) the sun concealed behind a bank of clouds, or like the night having (in it) the lunar orb hidden behind the Eastern mountain, or like Vishṇu's navel with the lotus on which Brahmá was about to appear (to spring up), or like the Southern quarter in which the star Agastya is about to rise, or like the shore of the Milky ocean having the pot of ambrosia covered by its foam. As Vilásavatî was rising, supporting herself by leaning on the hand hastily stretched out by her maid, and placing her tender (left) hand on her left knee, while the jewels of her ornaments tossing about made a loud jingling sound, the king said to her :—" Enough, queen, enough of (showing) this great respect (to me); you should not get up; " and he (then) sat down with her on that same bed. Śukanâsa, too, sat down on another couch with a white coverlet, which lay near, and which had beautiful legs of burnished gold.

---

[1] See footnote 3, *supra* p. 5.

Then, seeing her *enceinte*, the king's heart became overfull (*lit.* was dulled) with an excess of joy, and beginning in a vein of joke, he said :—" O queen, Śukanása is inquiring whether something which Kulavardhaná has said is really so (true). " Then at that moment Vilásavatî stood with her head hung down, her cheeks, lips and eyes being overspread with (the lustre of) her suppressed smile, and under the guise of the shooting rays of her teeth she bashfully covered her face with a silken veil, as it were. And, when she was repeatedly pressed (by the king for a reply), she said,—"Why do you put me to so overpowering shame ? I don't know anything "; and, with a glance wherein her eye-balls were turned sideways a little, and with her head still hung down, she looked at the king as if with an air of anger. With the moon of his face bright with the moon-light in the form of his suppressed laughter, the lord of kings again addressed her (as follows) :—"Fair bodied one, if you feel shame on account of my words, then here I remain silent. But what will you do against (*i.e.* to silence) this saffron-paint on your body which is getting pale, (the paint) which has the lustre of a *champaka* flower bright on account of the petals of its bud opening wide, and which, being of the same colour (as the body), can be inferred as such by its (peculiar) fragrance ;—(what will you do also, to silence) these breasts of yours whose nipples are becoming dark, and which (therefore) look as though they were emitting the smoke produced by the fire of grief in your heart as it is being extinguished by the sprinkling (on it) of the nectar in the form of conception (the appearance of the embryo in the womb), or as if they were two *chakravâka* birds having a blue lotus (each in his beak), or as if they were two golden pitchers with mouths decked with (dark) *tamâla* leaves, or as though the decorative leaf-like marks had been painted on them once for all with black *aguru* paste;—and (what will you do to silence) this waist of yours which is abandoning its thinness (*i.e.* becoming large), which is pained by its girdle-zone becoming tighter and tighter for it every day, and from which are disappearing the three encircling lines of the skin-folds (above the navel)?" To the king speaking in this strain Śukanâsa, with a smile suppressed within his lips, said,—"Sire, why do you worry the Queen? She feels abashed even by a mere talk about it. Drop (therefore) the talk connected with the news told by Kulavardhaná". Engaged in such-like talks mostly consisting of jokes, Śukanása stayed there for a long time, and then went to his abode. While the king spent that night with her in that same bed-chamber.

Then in due course, when the period necessary for delivery (or gestation) was complete, Vilâsavatî, who was in high glee by having all her pregnancy-longings fulfilled according to desire, gave birth to a son who caused delight in the hearts of all the people, just as a bank of clouds sends forth a flash of lightning, on a holy day and at an auspicious moment, when the *lagna* (zodical sign on the eastern horizon) was duly noted by the astrologers who had ascertained the *kalâs* (exact portions) of time by means of the *náḍiká* (a vessel filled up in the space of a Ghaṭiká) constantly sinking (in water), and who had also measured in open space their shadow (by standing in the sun). And when that son was born, there arose in that royal household a very great tumult due to congratulatory greetings; (tumult in which) the surface of the ground was shaken with the heavy tread of hundreds of feet of the (royal) servants running here and there in haste; (in which) thousands of infirm chamberlains started to go to the king, faltering as they walked; (in which) numerous hunch-backs, dwarfs and low-statured persons fell (over one another) as they were squeezed in the (rushing) crowds of people; which was charming on account of the resonant jingle of the ornaments of the inmates of the harem; (in which) clothes and ornaments were being snatched away (by the servants) as they seized the *púrṇapátras*[1]; and which threw into agitation the (whole) city. And thereafter, the subjects, including (also) the feudatory princes, the inmates of the harem, the ministers, the servants of the (assembled) kings, the courtesans, young boys and old men, (right down) to cowherds (even), (all) danced (wildly) as though they were frantic, being filled with delight at the noise of (the) festivities, which was preceded by the sound of drums as deep as that of the ocean when it was being churned with the Mandara mountain; which was swollen with the sounds of numerous soft-sounding tabours, conches, *káhalas*[1] and *ânakas*[1], that were (then) beaten; which was deepened by the sharp sounds of auspicious *paṭahas*[1]; which was reinforced by the hubbub of many thousands of persons (shouting to one another); and which filled (all the spaces in) the three worlds. Like the ocean daily swelling with a rumbling murmur at the rise of the moon, the great festival occasioned by the birth of the prince increased every day, resounding with the din (natural to it).

---

[1] Vessels filled with various articles given away as presents to the servants, &c.

But the king, although his heart was drawn by the (eagerly anticipated) joy of the sight of his son's face, visited the lying-in chamber on the specified day, and at a (particular) auspicious period approved of by his body of astrologers, accompanied by Śukanása alone, having dismissed the whole train of his attendants. The lying-in chamber had a splendid door-region (entrance), which was furnished with two jewelled, auspicious pitchers (full of water); which was decorated with many doll-like figures (of deities) drawn on it (in ink); which was thickly interlaced with bundles of various kinds of new leaves (of trees); near which were placed a plough, a pestle, and a yoke, all made of gold (or, a pair of ploughs and pestles); which was adorned with a garland composed of blades of the *dûrvâ* grass with a few white flowers thinly interwoven into them; which had a whole tiger's skin hanging down from it; and which had a number of bells arranged in the intervals of the long auspicious wreath hung across it. On both sides of the panels of the door of this entrance were seated a number of matrons, who were versed in the customary usages; who were drawing (on the ground) a network of decorative *svastika* figures formed with cow-dung-streaks over which were laid up-turned *cowries* giving them a jagged appearance, which were decked with bits of cotton (or, cotton-tree-flowers) charming on account of their being dyed with various colours and placed upon them at intervals, and which (lines) looked red as they lay in contact with bits of the (red) filaments of *kusumbha* flowers (or saffron); who (the ladies) were fashioning (the image of) the divine *Shashṭhî*[1], the goddess presiding over the sixth day, dressed in garments dyed yellow by being thickly interspersed with turmeric liquid; who were preparing (an image of) Kárttikeya, seated on the expanse of the back of his peacock looking formidable with his wings fully spread out, having his fluttering banner fashioned out of a piece of reddish cloth, and appearing fierce with his (weapon) *Śakti* held aloft by him ; who (the ladies) were forming (figures of) the Sun and the Moon, with their central portion made red with a mass of the *alaktaka* dye laid over them; who were laying out (on the ground) a row consisting of groups of clay-balls, which (row) was coloured pink with saffron-paste, which was indented with a number of golden barley-grains stuck above (in the clay-balls), and which, being thick-set with heaps of yellow-red mustard seeds, looked as though it had been overlaid with molten gold ; and who were placing, on the surfaces of the wall-tops which were (first) whitened with (a wash of) sandal-water, numbers of oval pots and (such) other auspicious decorations of a lying-in chamber, (pots) which bore upon them, as signs, numerous pieces of cloth dyed with the five (principal) colours (*viz.* white, dark, red, green and yellow), and which were marked with the paste of yellow-coloured rice-flour ; (the lying-in-chamber) near the door of which was tied an old he-goat decorated with wreaths made of various kinds of fragrant flowers ; wherein the space near the head of the bed was occupied by a respectable old lady, made to sit in the middle of (a circle of) whole grains of rice ; wherein was constantly being burnt (as incense) the powder of ram's horns and of snakes' sloughs, mixed together in ghee ; wherein pervaded the odour of the protecting smoke issuing from the leaves of the *nimba* tree being burnt in the fire ; wherein drops of holy water were being sprinkled (on the floor) by a number of Bráhmaṇas, loudly repeating the Vedic texts and wherein the nurses were busily engaged in worshipping a piece of cloth, having freshly painted on it the figures of the Holy Mothers. It (the chamber) was charming on account of the auspicious songs, suitable for (being sung on occasions of) delivery, which many old ladies had (just) commenced to sing. Therein were being bestowed benedictions with Vedic *mantras*. Therein were being made offerings for securing the welfare of the infant. Therein were being fastened hundreds of festoons of white flowers. Therein were constantly being recited the "One Thousand Names" of Vishṇu[1]. It was illumined with auspicious lamps, which were placed on (the tops of) rods of pure gold (planted in the ground), and which, as they possessed motionless (*i. e.* steady) flames, appeared as though they were internally contemplating hundreds of auspicious things (in respect of the newly-born infant). And the chamber was surrounded on all sides by guardsmen, carrying naked swords in their hands. The king entered the chamber after having (first) touched water and fire (for keeping off evil).

---

[1] Various kinds of drums so called.

---

[1] The goddess Pârvatî worshipped in a special form on the sixth day after delivery.

And having entered he saw his son, the cause of his delight, lying in the lap of Vilásavatî whose frame looked extremely thin and pale owing to her (recent) delivery ; his son, who, by means of his own flashing lustre, had dimmed the light of the lamps in the lying-in-chamber ; who, as the (natural) redness of the fœtus had not yet left him, looked as if he were the sun having his orb reddish at (the time of) his rise,—or as if he were the moon whose orb is ruddy in the western twilight (in the evening), —or as if he were a bunch of the tender leaves of the (celestial) Kalpa-tree in which the toughness (*i. e.* the greenness of growth) had not yet been produced,—or as if he were a heap of full-blown red lotuses,—or as if he were the red-bodied planet Mars come down there (from the sky) to visit the Earth (his mother),—or as if he had his limbs fashioned out of bits of coral-twigs, or out of flakes of morning sunshine, or out of the rays of rubies ; he looked (redoubtable) like (the six-faced) Kárttikeya (the War-god), but without his five (remaining) faces being manifest ; he looked as if he were Indra's son (infant) (Jayanta), dropped down (on earth) from the hands of some heavenly lady (who had been carrying him) ; he was as it were flooding that bed-chamber with the lustre of his body, which (lustre) was as brilliant as that of fine gold when it is heated ; he was endowed with the (physical) marks of a great personage, as though they were his natural ornaments ; and he was embraced by Lakshmî (*i. e.* he looked beautiful), who was as it were delighted that he would be her protector at some future time. The king felt pleased as he longingly gazed on his son's face whose sight he had obtained after thousands of yearnings (for the same); (he gazed) with his affectionate and widely opened eyes, as though he were drinking him with them, or talking to him with them, or touching him with them,—with his eyes whose eye-lashes were steady as they had ceased to wink, and whose eye-balls were flooded with a stream of tears of joy which collected as often as he wiped them. And he (thus) considered himself as highly fortunate. Śukanâsa, whose heart's desire had (now) been fulfilled, however, closely observed with a gentle gaze all the limbs of the son, principal and minor, and with his eyes dilated through joy, said to the king:—"Sire, just see:—Although, owing to their being compressed in the womb, the beauty of the limbs of this boy does not (yet) distinctly show itself, still the marks of a sovereign emperor (visible on his body) clearly indicate his greatness. For instance:—Here is shining on his broad forehead, which has the appearance of the digit of the young moon reddened with the evening glow, this dawny hair-line between his eye-brows thin like the fibre from a broken piece of a lotus-stalk. This pair of his eyes, white like full-flown white lotuses, extending as far as his ears, and having curved eye-lashes, is, as it were, whitening this bed-chamber with its frequent openings. This nose of his which stretches far (*i. e.* down towards his lips), and looks like a streak of gold, is as it were smelling the natural fragrance of his mouth, as attractive as the perfume of the opening folds of a lotus-flower. And his lovely lower lip has, as it were, the appearance of a bud of the red lotus. His two hands, whose palms are rosy like a bud of the red lotus, which are marked with auspicious lines, and which bear the signs of a conch and a discus, look like the hands of Vishṇu holding (in them) his conch and his discus. His two feet, tender like the young leaves of the celestial (Kalpa) tree, are adorned with (the figures of) a banner, a chariot, a horse, an umbrella, and a lotus,—all consisting of lines, and are (therefore) fit to be touched (in future) by the innumerable crest-jewels of many thousands of (subsidiary) princes. And, here is heard, as he cries, his sonorous voice very deep like the sound of a *dundubhi* drum."

---

[1] Referring to that section of the *Mahābhārata* which is popularly known as the *Vishṇu-Sahasra-Nama*.

While he was thus speaking, there entered a man (messenger) named Maṅgala, who had been walking fast, and to whom passage was given by the kings, stationed at the door, hastily drawing aside; his body was covered with hair bristling with joy, his eyes were dilated, and his countenance looked delighted. He bowed at the royal feet and thus addressed the king:—"Sire, congratulations on your good fortune! Your enemies are annihilated! May you live long and conquer the world! By your grace there has been born a son unto His Excellency Śukanâsa also, from his eldest wife named Manoramá, just as (the great) Paraśuráma was born (unto Jamadagni) from Reṇukâ. Having heard this, may your Majesty order (what is to be done next)."

Then, when the king heard those words of his, which (to him) were like a shower of nectar, his eyes expanded with delight, and he said:—"Oh! what a series of blessings! True (indeed) is that popular saying, that misery succeeds misery and happiness is piled on happiness. Even fate has acted agreeably towards (both of) us, inasmuch as it has invariably showed itself as the bestower of the same happiness or misery (upon us both), thus resembling you (who have shown yourself as the same to me in happiness or in misery, and thus served me agreeably)." With these words the king, whose face was abloom with delight, embraced Śukanása very closely, and laughingly snatched away his upper-garment as a gift (*lit.* as a vessel filled with gifts) to himself. And, joyous at heart, he ordered that the messenger should be given a reward beyond measure, (a reward) corresponding to (the greatness of) the welcome news which had been heard. He then got up and (immediately) went, as he was, to the house of Śukanâsa, followed by the attendant maids of his harem; who caused the spaces in all the directions to be filled with the echoes of thousands of anklets which jingled as their feet struck (the ground); whose creeper-like (*i.e.* delicate) arms were resounding with (the noise made by) the numerous jewelled bracelets that were set in motion by the sudden tossings (of their arms); who, by means of their folded hands held aloft with their palms turned upwards, were as it were exhibiting (in that place) a celestial lotus-plant being shaken by the breeze; the leaves worn on whose ears had been scattered about and crushed; who had their silken upper-garments torn as they were pierced by being rubbed against the (sharp) projections of one another's armlets; the new clothes worn by whom were dyed red with the (red) paint which had been applied to their bodies and which had (now) been washed off by the water of perspiration; (on whose foreheads) only small portions of the *tilaka* marks remained (the rest having been similarly washed off); who by means of the laughter of courtesans spreading about gave rise to an appearance like that of a bed of full-blown white lotuses; whose breast-regions were struck by their long necklaces which dangled as they slipped off on account of their hurried movements; whose curly hair stuck into (or rubbed against) their *tilaka* marks made with vermilion; whose massive hair was turned yellow by the handfuls of (perfumed yellow) *pishṭâtaka* powder that was (then) scattered everywhere; who were headed by the dancing groups of deaf-and-dumb, hunch-backed, low-statured, dwarfish, deaf, and dull-witted slaves; who were playing practical jokes upon the multitude of old chamberlains by tying their silken upper-garments round their necks and dragging them on; who were singing loudly in a sweet, melodious voice, to the accompaniment of a harmonious music of lutes, flutes, drums and cymbals; and who, being full of great joy, were sedulously enjoying the sport of dancing, without pausing to consider what was (then) fit to be spoken and what was not, as though they were all intoxicated, or delirious, or possessed by evil spirits. (He was) also followed by the royal attendants whose broad cheeks were struck by their dangling jewelled ear-rings; the lotuses worn by whom (as ornaments) on their ears were tossed about; whose head-chaplets being shaken off had dropped down; whose long garlands of flowers, worn over the shoulders and across the chests, were swinging to and fro; who had their enthusiasm increased by the noise of drums and conches (which were beaten and blown) to the accompaniment of the sounds of *bherîs*[1], *mṛidaṃgas*, *mardalas*, and *paṭahas*, all struck with great force; and who, by the (heavy) tread of their feet seemed to cause the earth to break asunder as it were. He was followed also by a number of bards who had commenced dancing, who were making a loud noise with various sorts of mouth-instruments (*e. g.* trumpets), and who were reciting and singing (suitable songs). And there (in the house of Śukanâsa) he ordered festivities to be celebrated on double the (former) scale.

And, when the (rite of) keeping awake on the sixth day (from the birth of the child) had been gone through, and when the tenth day had arrived, then at an auspicious period the king gave away to Bráhmaṇas cows and gold coins by the crore; and then he bestowed upon his son, just in accordance with his dream, the name of Chandrāpîḍa (the Moon-crested one), knowing that in the dream the full-orbed moon was seen by him as entering the lotus-like mouth of his (the boy's) mother. The next day Śukanâsa also performed all the rites laid down for a Brāhmaṇa, and bestowed on his son, with the king's approval, the name of Vaiśampāyana, as suited a Brahmaṇa. And as Chandrápîḍa had, in due course, duly performed for him, the whole circle of rites connected with children, such as tonsure &c., his childhood passed away.

---

[1] These are names of different kinds of drums.

(In the meanwhile), in order to prevent (the possibility of) over-attachment to play (if his son were taught in the royal palace), Tárápîḍa caused to be built a (special) school-house (for Chandrápîḍa) outside the city; it was situated on the bank of the Siprá and was exactly half a *koss* in length; it was surrounded by a very large circular rampart white with *chunam* and looking like a series of the peaks of the Snowy Mountain (Himālaya); it was (further) girt by a large circular moat lying all along the rampart; it possessed very strong folding doors (of the gates), entrance to it being obtained by one door kept open; in one part of it were constructed sheds for horses and rows of carriages; it had a gymnasium constructed underneath; and it resembled in shape a (beautiful) celestial mansion. And Tārāpīḍa took very great pains to gather there professors of every branch of knowledge. And having placed him there, with all egress forbidden, like a lion's cub confined in a cage, he on an auspicious day, entrusted Chandrāpīḍa, along with Vaiśampāyana as his companion, to the teachers, that he should acquire knowledge of all the lores. There his suite consisted mostly of the sons of his teachers and of noblemen; and all (possibility of) over-fondness for children's sports being removed, he could study there with undivided attention. And every day, on rising (in the morning), the king accompanied by Vilāsavatî, regularly went to the school with a small number of attendants and paid him a visit.

Chandrāpîḍa also, who had been thus kept within (proper) control by the king, studied in a very short period all the lores as they were imparted to him by his teachers, who showed their skill each in his own department, and who were filled with enthusiasm by (reason of having such) an apt pupil. And all the various lores transferred themselves unto him, who was exceedingly bright (clear-headed) like a jewel-mirror. Thus he gained supreme proficiency in grammar; in *Mîmâṃsâ*; in logic; in the science of law; in the various branches of political science; in the different systems of gymnastics; in (the use of) all the different weapons such as the bow, the quoit, the shield, the sword, the javelin, the spear, the axe, the mace &c.; in driving a chariot; in riding on elephant's back; in riding horses; in (playing on) the various musical instruments such as the lute, the flûte, the drum, the cymbals, the hollow pipe &c.; in the works on dancing written by (the sages) Bharata and others; in the various musical treatises such as the one written by Nárada, &c.; in (the art of) training elephants; in the science of ascertaining the age of a horse; in the (characteristic) marks on (the body of) a person; in drawing pictures; in painting the *pattralatâ* decorations; in making manuscript copies of books (or, in making clay-dolls.); in engraving; in all the arts of gambling; in various systems of music; in interpreting (the omens of) the cries of birds; in making astronomical calculations; in testing precious stones; in carpentry; in ivory-carving; in the art of building; in the science of medicine; in the use of the proper *yantras* (charms written in diagrams); in (the use of) antidotes against poisons; in breaking open (subterranean passages) by means of mines; in swimming; in rowing; in jumping; in climbing; in the erotic arts; in magic; in (the study of) romances, dramas, tales, poems, the *Mahâbhârata*, the *Purâṇas*, historical works, and the *Ramâyâṇa*; in all the alphabets, all the dialects (prevalent in different parts) of the country, all the signs (*i. e.* the deaf-and-dumb language), and all the mechanical arts; in the Vedas; and also in (many) other different accomplishments.

And while he was (thus) continuously engaged, there appeared in him, even in his boyhood,—as in Bhîma (the second Pāṇḍava)—enormous physical strength, which was inborn and which roused the wonder of all people. Young elephants whose bodies were bent owing to the lobes of their ears being pulled down with the palms of his hands by him even when playing at random, were not able to move even, as though they had been overpowered by the attack of a lion's cub. With only one sword's stroke to each, he, while a mere boy, cut down *tâla* trees, as though they were (merely) lotus-stalks. His arrows could pierce the rocks of mountains, like the arrows—which broke through the rocks of the mountain Krauñcha—of Paras'uráma, who was as it were the wild conflagration to the forest of bamboos in the form of all the Kshatriyas (who were killed by him). And he took physical exercise with an iron club capable of being borne by ten men (with their combined strength). Vais'ampāyana followed him in all his other accomplishments, except in his great physical strength (which was inborn). Vais'ampāyana, on account of the great respect Chandrāpīḍa felt for him for his acquaintance with all the multitudinous arts, and on account of the reverence he had for Śukanâsa, and because both had played together in the (same) dust (as children) and had grown up together, became the great friend of Chandrāpīḍa, his second heart as it were, and the repository of all his confidences. He (Chandrâpîḍa) could not remain alone even for a moment without him, while Vais'ampâyana also followed him as day follows the sun, not leaving him even for an instant.

While Chandrâpîḍa was thus cultivating his acquaintance with all the lores, the advent of youth, making its appearance (in him)—which was attractive to all the three worlds, which gave delight to the hearts of all his subjects, which was full of various kinds of changes wrought by passion, which was (as it were) the weapon of the shark-bannered God of Love, which was charming on account of passion showing itself in him for the first time, and which was proper for (the manifestation of) various kinds of dancing and sports—imparted to him, beautiful as he was, a double beauty, as the liquid ambrosia, which is coveted by all the three worlds, increases the beauty of the ocean ; or the rise of the moon, which gladdens the minds of all the people, of the evening ; or a series of circular rain-bows, exhibiting various shades of colours, of the rainy season ; or the newly springing up of blossoms, which serve as weapons to the (shark-bannered) God of Love, of the celestial (*Kalpa*) tree ; or the rise of the sun, charming (to look at) on account of the fresh-manifested glow, of a bed of lotuses ; or as the tail, which is (a) fit (instrument) for exhibiting various graceful dances, (increases the beauty) of the peacock. The God of Love, like a new servant, having obtained scope (for his working), approached him. As his personal beauty expanded (in charm), so increased (in width) his chest. As the expectations of his relatives became fulfilled (by seeing him turn out worthy), so became full (*i.e.* muscular and round) his long, straight thighs. His waist became thin along with the host of his enemies. His hips grew (in magnitude) like his munificence. With his prowess rose up his line of hair. Along with the long tresses of his enemies' wives there hung downwards to a great length his arms. Along with his character (the interiors of) his eyes grew white. As his command became inviolable so became large (and robust) the top-region of his arms (*i.e.* his shoulders). And, as his voice became deep, so became grave his heart also.

Thus in this way, when the king learnt that Chandrâpîḍa had entered early youth and had completely acquired the knowledge of all the arts and had studied all the lores, he, with a view to bring him back (to the palace), being permitted by his teachers (to leave), sent for the commander of his army, named Balâhaka, and dispatched him (for that purpose) on a highly auspicious day,; with a large escort of cavalrymen and infantry. He (Baláhaka) went to the mansion of learning, and having entered it after being announced by the door-keepers, bowed with his head (bent so low) that its crest-jewel touched the ground, and being permitted by the Prince (to sit down), sat down on a seat befitting his position, as modestly as though he were in the presence of the king himself. Having rested for a short while, Balâhaka approached Chandrápîḍa and showing respect thus addressed him humbly :—" Prince, His Majesty has sent this message : ' Our expectations (with regard to you) have borne fruit ; you have studied the Śástras, have mastered all the arts, and have obtained the highest proficiency in all the lores (which teach the use) of weapons. And you are permitted by all your teachers to leave the education-house. Let the subjects now behold you, who have received your education and (thus) resemble a young scent-elephant, coming out of the house of confinement after he has been duly trained,—and who have mastered all the numerous arts, and (thus) resemble the moon on the full-moon-day newly risen and possessing all its digits in their entirety. Let the people's eyes, which have been anxiously desirous of your sight for a very long time, now become fruitful (by having their wish satisfied). All the ladies of the harem also are exceedingly anxious to see you. This is now the tenth year since you (first) began residence in the school-house, and you entered it when you were passing through your sixth year ; thus, taking them together, you have entered this sixteenth year (of your life). Therefore, after having left (the school-house), show yourself to all your mothers who are longing to see you, salute your elders, and enjoy from to-day the pleasures of the kingdom and the delight of new youth, just as it pleases you, without any restraint (whatever). Show (due) respect to all the (subsidiary) princes; worship the Brāhmaṇas; look after (the welfare of) the subjects; and (thus) gladden (the heart of) your relatives". And here is standing at the gate a horse named Indrâyudha whom His Majesty has sent (as a gift) to you; he is a matchless jewel in all the three worlds, and possesses a speed which equals that of the wind or of Garuḍa. This horse was sent to His Majesty by the king of the Párasîkas, considering him to be a wonder of the three worlds,—with a message (as follows):—'This jewel of a steed, sprung from the waters of the ocean and not from the womb (of a mare), was acquired by me and is fit to be ridden by Your Majesty'. The experts in physioginomical marks, on seeing him, declared—'Lord, this horse possesses all the marks which are said to belong to Uchchaiśśravas, and there never was nor will there be a steed of this sort'. May you, therefore, kindly favour him by (using him for) riding. And here are (also) waiting at the gate a thousand princes on horse-back, eager to make obeisance to you, and sent to be in your service (your attendants); they are (all) born of (noble) families of crowned kings; they are modest, brave, handsome, and accomplished, and are hereditary (in their service)".

When Balâhaka had ceased speaking after having delivered himself thus, Chandrápîḍa, obeying his father's command with a bow of his head, and wishing to depart, ordered in a voice deep like the rumbling of new clouds, that Indrâyudha be brought in.

And then he beheld that most excellent of horses, Indrāyudha, who was led in immediately after he had given the order, being pulled on by two men who were holding to the circle of the golden bit, one on each side, and who were making efforts to check (his movements) at every step. He was (a horse) of the largest size, his back being such as could be reached (only) by a man (standing) with his hand raised straight up. He seemed to be swallowing as it were the whole sky (air-space) in his front. With the sound of his frequent neighing, which was exceedingly shrill, which shook the cavity of his belly, and which filled (all) the hollow spaces in the universe, he was as it were upbraiding Garuḍa vainly proud of his falsely-believed speed. With his head, which at every moment was being lowered and again raised to a very great distance, and whose formidable nostrils were snorting in great wrath at his speed being curbed, he was as it were measuring the three worlds with a view to leap over them through the pride of his own speed. His body was speckled with stripes which were black, yellow, green and pink (in colour) and which (thus) resembled a rain-bow; (and hence) he looked like a young elephant having a multi-coloured blanket thrown over him, or like the (white) bull of Śiva reddened with mineral dust by butting against the slopes of the Kailāsa mountain, or like the lion of Pārvatî with his mane crimsoned with the streaks of the clotted blood of the demon (Mahishāsura). He looked as though he were a mass of speed in a corporeal form. On account of the hissing sound which he sent forth through the folds of his constantly throbbing nostrils, he appeared as though he were ejecting through the passage of his nose the wind inhaled by him in his extreme switness. He was emitting flakes of the foam produced by his flowing saliva, generated by the irritation caused by the sharp ends of the bridle-bit rattling as it slipped inside (his mouth), and which (being white) looked as though they were the mouthfuls of liquid nectar drunk by him when he was residing in the ocean. He had a mouth which was extremely long, and which, being perfectly devoid of flesh, appeared as though it had been carved out. He looked splendid with a pair of ears whose tips were (perfectly) motionless, and which, being covered with the pencils of rays shooting forth from the red jewels placed (as a decoration) round his head, appeared as though they had red *chowries* hanging from them. He had a beautiful neck, which was overspread with the mass of rays issuing forth from his bright golden chains, and had, hanging down from it, a waving, thick mane red like lac-dye, and which (thus) appeared as though it had shoots of coral sticking on to it on account of his moving through the ocean (where he formerly dwelt). Like the pink evening-twilight decked with a cluster of stars, he was adorned with a bright horse's ornament, which was inlaid with a number of golden ornamental figures drawn in exceedingly curving lines, which had jewel-strings that jingled at every step, and which mostly consisted of very large pearls. As his body looked greenish (in hue) on account of the lustre of the emerald-gems which were set in that ornament, he gave (the beholder) the impression that he was one of the (green) horses of the sun's chariot fallen from the sky (on the earth). Being an extremely high-mettled steed, he was pouring forth clusters of drops of sweat coming out through every pore of the skin (of his body), owing to the wrath he felt at his speed being checked (by his attendant grooms), as though they were the pearls sticking on to him owing to his residence in the sea (which is full of pearls). He was as it were practising playing on the *muraja*-drum with his big, hollow hoofs which forcibly struck the earth, producing with their tips a discordant, shrill sound on account of their constant rise and fell (on the ground) ; which looked like pedestals of sapphire-gems, and seemed as though they had been made of rocks of antimony (or, collyrium). He looked as though he had been carved (out of wood or stone &c.) in his thighs ; as though broadened in his chest ; as though pared thin in his mouth ; as though stretched out in his neck ; as though sculptured in his two sides ; and as though doubled in his haunches. He was a rival as it were of Garuḍa in his speed, a companion (helper) as it were of Wind in traversing the three worlds, a partial incarnation as it were of (the celestial horse) Uchchaiśśravas, and/a fellow-student as it were of mind in the practice of fleetness. Like the foot of Vishṇu which was able to cross (with one step) the whole of the Earth, he (the horse) was able to bound over the whole earth (without fatigue). Like Varuṇa's (vehicle the) Swan, who swims in the Mânasa lake, he could travel with the speed of mind. Like a day of the spring-month, which has the Aśoka and the Páṭala flowers in bloom, he looked red like the full-blown blossoms of the Aśoka tree. Like a person under a religious vow, whose face is marked with the *tripuṇḍraka* sign made with white ashes, his face was marked with a *tripuṇḍraka*-like tuft (of hair) white like ashes. Like a bed of lotuses which has its filaments tawny with thickened honey, he had his mane looking reddish-yellow like the dregs (or sediment) of wine. Like a day in summer which is very long (or has long watches) and has fierce heat, he was of great length and possessed dazzling lustre. Like a cobra who has his face always turned towards the wind (*i.e.* towards the direction from which the wind blows) he was ever ready to bound off. Like the sandy shore of the sea which is adorned with a series of conches, he was decked with a chain of conches (round his neck). Like a terror-struck person whose ears are paralysed, he had his ears motionless. Like the sovereignty of the Vidyādharas which is fit to be enjoyed by their emperor Naravâhanadatta, he was fit to be the vehicle of a person who was a sovereign ruler (and of none less). And, like the rise of the sun, which deserves being worshipped by all the world, he deserved a price (equivalent to that) of the whole world.

And, on seeing that culmination of a horse's shape such as he had never seen before, of a form fit for the superhuman world, meet for (being part of the paraphernalia of) the sovereignty of all the three worlds, and possessed of all the (auspicious) physical marks, astonishment touched (affected) the heart of Chandrâpîḍa though very serene by nature. And then these thoughts arose in his mind :—" What jewel, I wonder, was taken out by all the gods and demons, who whirled the Mandara mountain with Vásuki pulled in quick revolutions and churned the waters of the ocean, when they failed to take out this jewel of a horse ? And what fruit has Indra reaped of his sovereignty over the three worlds, when he did not mount his back broad as a rock of the Meru mountain ? Truly, Indra was cheated by the ocean when his mind was filled with wonder on getting Uchchaiḥśravas. And I think that he (the horse) has not as yet crossed the range of the sight of the divine Vishṇu, since the latter does not even now give up his over-fondness for riding Garuḍa. Oh ! This regal glory of my father does indeed surpass even the splendour of the lord of gods, since even jewels like this (horse), which cannot be easily had in all the three worlds, become part of his paraphernalia. On account of his very great effulgence and high mettle, this form of his seems to contain (within itself) some deity ; to tell the truth, it produces something like fear in me, when I think of riding him. For, ordinary horses can never possess such forms which are fit (only) for non-mortal worlds, and which cause wonder to all the three worlds. For even deities, in obedience to a *Muni's* curse, quit their own bodies and betake themselves to others assigned to them by the words of the curse. Thus we hear (as follows) :—In the days of yore, as the story goes, a sage, named Sthúlaśiras, of great austerities, cursed the nymph named Rambhā, who was the ornament of all the worlds. She (then) left the world of gods and transferred herself to the heart of a horse ; and, becoming a mare known (thereafter) as Aśva-hṛidayā ('Horse's-Heart'), served a king, named Śatadhanvan, in the city of Mrittikávatî, and dwelt in the world of mortals for a very long time. (Similarly) other noble-souled (beings) have had their might drunk up (*i.e.* made to vanish) by the curses of sages ; and, taking various forms, they have wandered about in this world. There is no doubt (therefore) that this horse, too, must be some high-souled being undergoing a curse. My heart is as it were telling me (in so many words) of his divine nature."

While occupied with these thoughts, he got up from his seat, wishing to ride (that horse). And, having approached him, he mentally addressed him (in this manner):—" O you high-souled charger, be you whoever you are, I bow to you; please fully forgive my transgression in thus riding you. Even deities, not being recognized, become the sufferers of undeserved indignities." (Thereupon) Indrâyudha, as if he understood his meaning, looked at him obliquely with his eye whose pupil was a little contracted and turned sideways owing to its being struck by the waving mass of the hair on his head (his mane); and, as if inviting him for riding by means of his right hoof with which he frequently struck the ground, and which, on account of the dust it dug up, rendered greyish the line of hair on his chest, he uttered a sweet and most attractive neigh mingled with the gurgling sound made by his throbbing nostrils, and closely followed by a series of mild grunts. Then Chandrâpîda mounted Indrâyudha, (feeling) as if given permission to ride him by that sweet neighing. Riding him, and considering all the three worlds as no larger than a span, he issued forth, and saw (before him) a cavalcade, so (vast) that its limits all round were not visible; it deafened all the spaces in the world with the exceedingly harsh clatter of hoofs, which was as piercing as that of falling hail-stones discharged by the clouds at the time of World-destruction, and which seemed to shatter the surface of the earth as it were; and also with a neighing the sound of which was (the more) fierce owing to the nostrils (of the horses) being choked up with the dust raised by their hoofs; it decked the expanse of the sky with a forest (*i. e.* dense mass) of creeper-like (*i. e.* long) lances which were held aloft and whose clean blades flashed (brilliantly) as the rays of the (hot-rayed) sun fell on them, as though it were a lake thickly overgrown with the buds of blue-lotus plants standing with their stems erect; on account of its having darkened the spaces in all the eight directions with its thousands of peacock's-feathers' umbrellas with raised handles (held over the heads), it looked like an assemblage of clouds iridescent with a number of rain-bows flashing across them; and, from the horses having their mouths whitened with the masses of foam they were throwing out and their being restless on account of their constant curveting, it looked like the mass of the rolling billows of the ocean at the time of the final destruction, come up there. And, like the waters of the ocean at the rise of the moon, all that cavalry stirred up at the issuing forth of Chandrāpīḍa. And princes crowded around him, each desirous of making obeisance to him before the others, with their heads devoid of the umbrellas which were hastily removed (folded up) and striving strenuously to control their horses which had got restive by being (too closely) packed against one another; and being announced one by one by Balāhaka who mentioned the name of each, they saluted him with heads bent very low; which (the heads) poured out their devotion (as it were) under the guise of the flashing forth of the (red) rays of the rubies in their crowns that were shaken (or displaced at that time). And which on account of their having their hands folded in a bud-like form for doing homage placed across them looked as though they had lotus-flowers sticking to them, from out of the waters poured on them from jars when they (the princes) were crowned heirs-apparent.

Chandrāpîḍa honoured them all as each deserved; and, being closely followed by Vaiśampāyana, (also) mounted on a horse, he started towards the capital city. The heat of the sun was warded off (from him) with an umbrella held over him by means of its very large golden staff, which looked in shape as though it were the white lotus wherein resided Lakshmî (the deity) of Royal Glory: which appeared as though it were the round orb of the moon to the bed of lotuses in the form of all those assembled princes; which appeared as if it were the (white) sandy bank of the river in the form of that army of horses; which had the hue of the circle of the hoods of Vāsuki whitened with the foam of the Milky Ocean; which was fringed with a network of strings of large pearls; and which bore upon it the device of a lion as an emblem. The sprouts worn by him (as ornaments) over his ears were set a-dancing by the wind of the numerous *chowries* which were being waved on both sides of him; and he was being praised by his attendants running before him on foot, who were mostly young and brave men, and who numbered many thousands, and also by his (professional) bards who were constantly and in a melodious voice uttering loudly the cries, consisting of auspicious words, such as 'May you be victorious!' 'May you live long!'

And when in due course the people saw him come down to the city-road, as though he were Cupid himself come down (on earth) having been restored to his body, all the people left business entirely (in order to have a look at him) and played the part of (were so delighted that they looked like) a bed of night-lotuses blooming under (the influence of) moon-rise. "Since now there is this *Kumâra* (Prince), Chandrâpîḍa (with one beautiful face), truly the god Kârttikeya, whose figure looks hideous on account of the number of his lotus-like faces, now mocks (*lit.*, makes ridiculous) the title of ***Kumâra***. Ah, our stock of merit, indeed, must be very great, since we behold without being obstructed this superhuman form of his, with our eyes which are dilated owing to the flow of the emotion of love rising within, and raised up through curiosity. Our (having) birth has to-day borne its fruit (since we have now seen such a glorious sight). Let a bow be made, with all our hearts, to this lotus-eyed god Vishṇu, who has assumed another form, and here appears disguised as Chandrâpîḍa"—With these words the citizens bowed unto him, with their hands folded in salutation. And, as on all sides thousands of windows became conspicuously visible owing to their folding panels being opened wide, the city, too, appeared as though it had opened its innumerable eyes with the eager desire of getting a sight of Chandrâpîḍa. And then, having heard that Chandrâpîḍa, having finished his full course of studies had left the house of learning and was at that moment coming (along the road), the ladies in all parts of the city being eager to see him, hurriedly left their toilet-work half-finished (as it was), and ascended the terraces of their mansions. Some of them, carrying mirrors in their left hands, looked like full-moon-nights with the full orb of the moon shining therein; some, with feet dyed red with liquid *alaktaka*, looked like lotus-plants whose flowers had drunk up the morning sunlight. Some, whose tender feet were fettered by their waist-bands having slipped down in their hurried movements, looked like female elephants moving very slowly by being hampered by their chains. Some, who wore garments (*ambara*) beautiful with their rain-bow hues, looked like the glorious days of the rainy season which have the sky (*ambara*) beautifully checked with the colours of the rain-bow. Some who had feet blossoming with the rays of their nails flashing forth, looked as though they were dragging along with them the (white-bodied) domestic swans attracted thereto by the jingling of their anklets. Some, who bore in their palms large necklaces of pearls, seemed as though they imitated

Rati holding (in her hand) the (ascetic's) rosary of crystal-beads through grief at the death of Madana (her lord). Some, who had pearl-necklaces hanging down through the spaces between their breasts, looked like charming evenings with the pairs of *Chakravâka* birds separated by a thin, limpid stream of water. Some, from whose anklet-jewels flashed forth rain-bows (consisting of coloured rays), looked beautiful as though they were being followed by the domestic pea-hens (with brilliant-spotted, rain-bow-coloured tails), on account of their familiarity (with them). And some, who had put down their jewelled goblets when (the wine therein was only) half-drunk, appeared to be dropping forth liquid wine as it were, by means of their tender lips flashing red (with the just-drunk wine); while others, with the orbs of their faces appearing through the holes of the emerald windows, gazed (on Chandrāpîḍa), presenting, as it were, the appearance of a lotus-bed traversing the sky and having its lotus-buds full-blown.

Then on a sudden there arose the sound of the (jingling) ornaments, caused by hasty motion and charming to the ear, of the ladies, the very brilliant jewels of whose necklaces resounded as they jostled against one another; it was thickened by the mingled sounds of lutes struck sweetly on their chords; it was blended with the cries of the domestic *sárasa* birds which were attracted (*lit.* called) there by the jingling of girdle-zones; it was accompanied with the sounds of the notes of the peacocks of the inner apartments who were delighted at the deep sound (resembling thunder) produced by the stairs being struck by the stumbling feet (of the ladies); it was soft with the notes of swans that were filled with fear at (the noise which sounded like) the rumbling of new clouds; it resembled the proclamation of victory of the shark-bannered Cupid (on march); and it resounded with echoes in the rooms of mansions.

And in a short while, being closely packed with young women, the mansions became as though they were (wholly) made of women; owing to the imprints of their lotus-like feet dyed with *alaktaka*, the earth became as though it were (wholly) made of (red) tender leaves; by reason of the continuous flow of the lustre (*i.e.* lustrous complexion) of the bodies of women, the city became as though it were (wholly) composed of beauty; on account of the clusters of their round faces (everywhere), the sky became as though it were (wholly) composed of lunar orbs; owing to their innumerable palms held up flat to ward off the sun, the whole round of directions looked as though it were (entirely) made up of lotus-beds; by reason of the clustering rays of their ornaments, the sunshine appeared as if it were (entirely) composed of rain-bows (everywhere); and, on account of the stream of the flashing lustre of their eyes, the day looked as if it were (entirely) formed of the petals of blue lotuses. And, as they remained gazing on Chandrāpîḍa, with their eyes dilated with wonder and looking steadily, his (beautiful) form entered (*i.e.* captivated) their hearts, as though these were made of mirrors, or of water, or of crystal (which easily receive reflections).

And, as in them was visibly produced the feeling of love (for him), at that moment they began charming conversations with one another, (conversations) which were full of jokes, of confidences, of hurried statements, of jealous thoughts, of ridicule, of envy, of blandishments, of passion, and of longing. They were of this sort:—"O you with a quick gait, wait for me, too." "O you who are mad with (the desire of) his sight, wear your upper garment (which you have forgotten)." "O silly girl, raise up your long tresses which are hanging down over your face." "O you who are blinded by passion, put up your *chandralekhá* ornament (which is obscuring your sight); for (otherwise) you will fall if your feet were to slip over the flowers placed (on the ground) as holy offerings." "O you distraught with love, tie up your massive hair." "O you who are so eager to get a sight of Chandrâpîḍa, pull up your girdle-band (which is slipping down)." "O you sinful girl, lift up (to its original place) the leaf (used as ornament) on your ear, which is dangling to and fro over your cheeks." "O you who have lost your heart, take up your ivory-ornament which has fallen down." "O you who are infatuated with your (surging) youth, you are seen by the people—cover your expansive breasts (which are bare)." "O you shameless girl, tighten your silken garment which has become loose." "O you who are pretending to be simple, come along very quickly." "O you who are so curious, make room for me to see". "O you who would never be satisfied, how long will you be looking?" "O you whose heart is in a flutter (with passion at the sight of Chandrâpîḍa), pay heed to the servants (who may witness your condition)." "O you who are (behaving like) a goblin, your upper garment has slipped off—the people will laugh at you."

"O you whose eyes have been blinded by passion, do you not see (even) your friend (*i. e.* me)?" "O you who are full of varying outbursts of emotion, you will live a painful life, (as you are) troubling your heart causelessly. "O you who are feigning to be (very) modest, why are you looking at him under (various) pretexts?—You may gaze (openly) without fear." "O you, graceful with your youth, why do you pain (others) with (the pressure of) your heavy breasts?" "O you who are so very indignant (for having been left in the rear), move to the front." "O you selfish girl, why are you obstructing the whole window, looking alone (by yourself)?" "O you who are completely overcome by passion, it is *my* silken upper-garment that you are using as your own." "O you who are drunk (as it were) with the wine (in the form) of passion, control yourself." "O you who have lost all patience, why are you running in the presence of your elders?" "O you with your inmost feelings appearing prominently, why do you become thus distracted?" "O you simple girl, conceal the standing-on-end of the hair all over your body caused by the fever of passion." "Ill-behaved one, why do you become thus excited?" "O you who are variously affected (as appears from your gestures), you are uselessly troubling yourself, fatiguing your (slender) waist by (the) various twistings and turnings of your limbs." "O you absent-minded, you are not even aware of yourself as having come out of your house." "O you lost in curiosity, you (seem to) have forgotten (even) to breathe." "O you who have closed your eyes in the ecstatic delight of union with him brought about by mental thought, open your eyes; he is passing beyond sight." "O you fainting under the strokes of Love's arrows, hold the end of your silken upper-garment over your head to keep off the rays of the sun." "O you possessed by the evil spirit (or, planet) of the vow of chastity, you are robbing your eyes by (of their pleasure) not seeing what is sightworthy." "O you unfortunate girl, you are ruined (or, accursed) by your vow of avoiding the sight of another male (than your own husband)." "O friend, be pleased; rise up, and see this (Chandrâpîḍa who is) god Cupid himself in corporeal form as it were, (but) unaccompanied by (his wife) Rati, and not exhibiting his shark-banner." "Here, through the space of his white umbrella, is to be seen, on his head (having hair) as dark as a swarm of bees, a chaplet of (white) *mâlatî* flowers, which looks as though it were a mass of lunar beams fallen there having mistaken it (hair-covered head) for actual darkness." "Here is to be seen his cheek-region, rendered green by the lustre of the emeralds of his ear-ornaments, looking as though it has (hanging over it) an ear-ornament made of full-blown (green) *s'irîsha* flowers." "Here, under the guise of the cluster of rays (shooting) from the red jewels set in his necklace, the *râga* (passion—redness) of new youth appears to be hovering outside as if wishing to enter (*i. e.*, pervade) his heart." "Here, he has (just) looked in this very direction, through the space between the clustering *chowries* (waved around him)." "Here, after a talk with Vaiśampâyana about something, he has smiled so that the whole circle of directions has become whitened by the shooting rays of his (brilliant) teeth." "Here is Balâhaka wiping off, with the hem of his silken upper-garment as green in colour as a parrot's plumage, the dust thrown up by the movements of the horses' hoofs and settled on the tips of his hair". "Here, he has (just) lifted up his sprout-like foot with a sole as delicate as the lotus in the (or, as the lotus-like) hand of Lakshmî and placed it obliquely on the shoulder of his horse." "Here, to ask for the betel-roll, he has (just) gracefully outstretched his hand with its palm turned upwards, having long fingers and beautiful like the calyx of a pink lotus-flower, just as an elephant would stretch forth his trunk beautiful with its reddish, rounded tip with a desire to seize a mouthful of the *s'aivala* herb". "Blessed would she be who, like Lakshmi, would hold (in marriage) his hand which surpasses the lotus (in delicacy), and thus be a co-wife of the earth (whose lord he is going to be)". "Blessed is Queen Vilâsavatî, by whom he, who is able to bear the burden (responsibility of the government) of the whole circle of the Earth, was borne in the womb, as the quarter-elephant (stationed therein) who is able to bear the weight of the entire earth, is (borne) by the direction."

While they uttered such-like and other sayings, Chandrâpîda, who was being as it were drunk up by their (attentively gazing) eyes, invited by the jingling of their ornaments, followed by their hearts, bound with the ropes in the form of the rays of the jewels of their ornaments, worshipped with the offerings of their budding (fresh) youth, and at every step bestrewn, as though he were the Fire at a wedding-ceremony, with handfuls of fried corn mixed with flowers and containing numerous white bracelets slipping down from off the drooping, tender arms, reached the environs of the palace. And having in due course arrived at the gate of the palace, he got down from his horse; the gate which looked liked a (dark) monsoon day, as the spaces in (all) the quarters (there) had been darkened by (the presence of) the hosts of elephants who were stationed there (in turn) for periods of three hours, who gave rise to an ink-coloured mud owing to the (dark) ichor constantly dripping from their temple-regions, and who were themselves dark like a row of (black) hills of collyrium; which was full of thousands of white umbrellas with raised staffs; and which was thronged with hundreds of messengers who had arrived there from various other countries.

And having dismounted and taken hold of Vaiśampàyana's hand with the palm of his own hand, and being instructed as to the route by Baláhaka, who respectfully walked before him, Chandrâpîḍa entered the royal residence (palace-enclosure). It was as if it were all the three worlds collected together in one heap. The space near its entrance was never left (*i. e.* was always occupied) by gate-keepers, who carried golden cane-staffs (in their hands); who put on a white armour, used white unguents, wore chaplets of white flowers, had white turbans, and who being (thus) clad (entirely) in white dress, looked as though they were the denizens of the White Continent; who were of large proportions, as if they had been persons of the *Kṛita* Age; who, day and night, sat (motionless) near the pillars of the arch (of the gateway), as though they were painted or engraved thereon. It (the residence) looked as though it contained within itself the Himâlaya mountains, on account of its colossal palaces whose tops were crowded with numerous (smaller buildings called) *Saṃjavana*, *Chandras'álá*, *viṭaṅka*, and *Vedikâ* (built on their topmost floors), which touched (were so lofty as to appear to touch) the clouds, which ridiculed (far surpassed) the splendour of the Kailâsa mountain, and which were whitened with pure *chunam*. Owing to the thousands of rays from the ornaments of ladies (issuing forth through the holes of countless windows), it seemed as if it had been decked with a network of golden chains spread out overhead (as a canopy). It possessed arms-chambers which were exceedingly deep, and which, containing within them heaps of (terrible, black) weapons, looked as if they were the recesses of the Nether Regions, inhabited by crowds of (black) snakes. It was decked with pleasure-hills on which were (lying about) pieces of precious stones reddened with the wet *alaktaka* paint of ladies' feet, and which were resounding with the tumultuous cries uttered by multitudes of peacocks residing on their summits. The interiors of its stalls (in the court yard) were always occupied by female elephants set to serve as guards in turn for periods of three hours each, (female elephants) whose golden saddles were covered with carpets of bright colours, whose flapping, leaf-like ears were kissed (touched) by the numerous *chowries* hanging over them, and who were standing motionless because of their being tamed by the training imparted to them, thus looking like noble-born ladies (who are silent because of the modesty produced in them by virtue of the instruction given to them). One part of the palace-environs was occupied by a scent-elephant named Gandhamâdana, who was reclining against his tying-post, and who with the corners of his eyes partly closed, his trunk resting over the tip of his left tusk, and his flapping ears lying motionless, was listening, at ease, to the continual sound of drums beat during music, which (sound) was as deep as the rumbling of new clouds, which was attractive because it was mingled with the notes of lutes and flutes, and which was (slightly) harsh because of the striking of the (harsh-sounding) *gharghariká* instrument; as a bright shawl was hanging down over both his sides, he looked as though he were the Vindhya mountain exhibiting his wings dyed with the minerals (lying on its slopes); he was trumpeting deeply with his throat, owing to the delight he felt at the singing of his driver; his ears were decorated with the (white) conch-shell ornaments which were coloured (dark) with his liquid ichor, and thus he resembled a collection of *Saṃvartaka* clouds touching the (white) lunar orb (at the time of the universal deluge); he possessed a face wherein there had been formed an ear-ornament as it were, by the golden goad which hung over his ears; he was decked with a swarm of bees, dark like liquid ichor, which hovered to and fro near his cheek, and which (therefore) looked as though they formed a second *chowrie* for his ear, (a *chowrie*) darkened with his flowing rut; as the fore-part of his body was very high and the rear part exceedingly low (in stature), he looked as though he was coming up from the nether regions; he had a brilliant *nakshatramálá* ornament (of twenty-seven pearls) with a (golden) crescent-moon in the middle, and thus he appeared as if he were the time of the night wherein shine the (twenty-seven) constellations in a row around the crescent moon; he displayed (possessed) a reddish and beautiful nozzle, and thus looked as if he were the advent of the autumnal season which possesses reddish and beautiful lotuses; he was gracefully standing up on three legs (with the fourth lifted up, as is the manner of an elephant), and thus looked as if he were (Vishṇu's) *Vámana* incarnation in bodily form, wherein Vishṇu gracefully took three steps; his tusks were tipped with figures of lion's mouth, and he thus looked as if he were the slope of the Kailása mountain with the images of the face of (Párvatí's) lion reflected therein; and he was striking his face with his flapping, leaf-like ears, and thus looked like a person wearing a decorations with his face (gently) rubbed by the tremulous leaf worn as an ear-ornament. It looked majestic with the king's favourite horses stationed in its stables, (horses) whose backs were covered with bright, silken shawl-coverings, whose necks were resounding with the sweet sounds of tinkling bells, whose waving, hairy manes on the shoulders were reddened with *mañjishṭhâ* (Indian Madder) and who thus appeared as if they were lions having their manes reddened with the blood of wild elephants, whose keepers were sitting on the tops of heaps of fodder kept before them, who were listening attentively to the music of the auspicious songs sung in their vicinity, and who were chewing, in the hollows of their cheeks, mouthfuls of fried grain mixed with drops of liquid honey. It (the royal residence) had in it, seated in halls of justice, high personages administering justice, who were dressed respectably, who were occupying high cane-seats, and who looked as if they were *Dharma* (Law) himself (in that form). In it thousands of royal orders were being written down by the judicial clerks who knew the names of all the villages and cities, who looked upon the whole world as (practically) one house (so to say), and who, as they wrote down all sorts of transactions taking place in the world, exhibited as it were (in that place) the procedure (state of affairs) in the city of Yama (the King of Justice). It was occupied by servants who were awaiting the return of (their respective) princes sitting in the inner chambers; who stood in different places having formed themselves into groups; who, with their shields of (black) hide chequered with a golden crescent-moon and hundreds of (golden) clusters of stars, exhibited night-time as it were; who, by means of the shooting rays of their flashing, sharp sword-blades, made the sunshine (in that place) look jagged (or formidable); who had white (ivory) ear ornaments placed on one ear; who had tied the hair on their heads into an upright coil; whose robust arms and thighs were covered with an application of white sandal-paste; who had small daggers tied (to their waists), and who mostly consisted of persons coming from the *Ândhra*, the *Dravida*, and the *Simhala* countries; and also by a concourse of subordinate crowned kings, who were inside the royal assembly-hall and seated on suitable seats; some of them were carrying on the sport of playing at dice; some were practising the game of chess; some were playing on the (seven-stringed) *parivâdinî* lute; some were drawing portraits of His Majesty on the painting-board; some were starting conversations about poems; some were indulging in jocular talks; some were making out the (syllables corresponding to the dots of) *bindumatî*; some were solving (the poetical riddles known as) the *prahelikâs*; some were considering (thinking over) the fine sayings in the poems composed by His Majesty; some were reciting (stanzas in) the *Dvipadî* metre; some were praising or appreciating the merits of poets; some were (busy in) drawing ornamental decorations[1] (on the ground); some were talking with the numerous courtesans (who were present there); and some were listening to the songs of bards. These kings numbered many thousands; and, as their heads were tightly covered with large, (jewelled) crowns enwrapped in white turban-bands, they looked like an assemblage of the *Kula* mountains over whose stream-covered peaks are fallen patches of morning sunshine. Owing to the heaps of many-coloured carpets that were rolled up and of the jewelled thrones (removed) when His Majesty had left the assembly-hall, it appeared that the skirts of the hall were decked with (so many) groups of rain-bows as it were. It was crowded with courtesans who, with gold-handled *chowries* placed across their shoulders, were constantly going out and coming in; who, owing to their numerous faces being reflected in the clear (transparent) jewelled pavement, appeared to be arranging (on the ground) collections of full-blown lotus-flowers (as holy offerings); and who were resounding with the clatter of anklets, bracelets, and girdle-zones (constantly) sounding owing to their movements. There in one part were lying a number of dogs tied with golden chains. In it all the spaces in the quarters were scented with the perfume of the countless tame musk-deer wandering here and there. It was full of numerous hunch-backs, *kirâtas*, eunuchs, deaf persons, dwarfs, and dumb persons (all employed as servants). In it were brought (for exhibition as a curiosity) a couple of *kimnaras*, as well as wild men. There were going on game-fights of (specially trained) rams, cocks, *kuraras*, *kapiñjalas*, quails and sparrows. In it were singing the *chakoras*, the *kádambas*, the *hárîtas*, and the cuckoos, and there parrots and starlings were being talked to (by their trainers). It was conspicuous with (*lit.* rendered brilliant by) lions in cages, who were excited through impatience of the strong odour of the ichor of excellent elephants, and were growling, and who (therefore) looked as if they were the lives of the mountains, (originally) dwelling in the caves, (but now) captured (and brought there). The space in all the quarters in it was variegated by the lustre of the eyes of the groups of tame deer roaming there (at large), being frightened, and having their eye-balls restless, as the fear of (there being) a wild conflagration was created (in their minds) by the lustre of the golden buildings. There the groups of peacocks, standing on the pavement of emeralds, could (only) be distinguished by means of their loud, piercing cries. There tame *sárasa* birds were lying asleep under the exceedingly cool shade of sandal trees. Its inner region was occupied by the harem; therein some girls had started the games of (playing with) round balls and dolls; there (all) the space in the quarters was being filled with the din of tinkling bells attached to the tops of swings which were constantly in use (*lit.*, swung to and fro); there the pearl necklaces (of ladies) were being carried off by peacocks mistaking them for sloughs of snakes; as there were moving about flocks of (greenish) pigeons come down from the roofs of houses (to the halls down below), it looked as though the harem was decked with a cluster of land-growing (greenish) lotus-plants; there some female servants in the harem had begun the sport of giving an exhibition of the exploits of the king (*i.e.*, Tárápîḍa); there in (a part) confusion was caused by monkeys who came there escaping from the horses' stables (where they had been confined), who plucked the fruits of pomegranate trees growing near the mansions, who broke off the young twigs of mango-trees in the court-yards, and who were throwing here and there the ornaments they had snatched from the hands of hunch-backs, dwarfs, and *Kirâtas* (servants) whom they had overpowered; there some of the ladies of the harem were feeling ashamed at (hearing) their private amorous conversations being openly repeated by parrots and *mainás*; its court-yard was whitened by rows of tame swans whose sweet cries were doubled by (being mixed with the jingling of) the jewelled, circular anklets, worn on their feet by ladies, which, being set in motion in the act of their ascending the stair-cases, were resounding at every step; and it (the harem) was superintended by chamberlains, who wore clean, white silken upper-garments; who supported themselves on staffs of gold; whose heads were whitened by the grey hair (of old age); whose appearance was grave, as though they were full of stability, or made of proper behaviour, or of auspiciousness; who were courageous by nature; who wore turbans (on their heads); and who, even in old age, had not abandoned their majestic dignity, thus resembling old lions who do not give up attacking beasts even in old age. It seemed to have in it the (dark rain-)clouds, owing to the (rolling) masses of the smoke of the dark *aguru*; to be full of frost owing to the (showers of) spray sent forth by the trunks of the numerous watch-elephants; to be involved in night, owing to the darkness produced by rows of *tamâla* trees; to be possessed of morning sunshine, owing to (the presence of) red *as'oka* trees (in blossom); to have the constellations of stars in it, owing to pearl necklaces; to have the rainy season in it, owing to shower-houses; to be possessed of the flashes of lightning, owing to the golden perches of peacocks; and to have the deities of the household present in it, owing to (the presence of) carved images. Having a number of door-keepers stationed outside its portals with staffs in their hands, it looked like the residence of (god) Śiva where, outside the door, stands his Gaṇas (attendants) as door-keepers, with staffs in their hands. As in it fresh stores of valuables (अर्थसंचय) were brought in (every day) by the various वर्णश्रेणिs (classes and guilds), it resembled the prose composition of a master-poet wherein is expressed a fund of novel meanings (अर्थसंचय) by various वर्णश्रेणिs (collections of syllables). As various attractive underatkings were clearly seen in it, it looked like a group of celestial nymphs in which is conspicuously seen the heart-bewitching Rambhā (*or*, are seen Manoramā and Rambhā). As there rose up, (all around), the fragrance of the lotuses imparting beauty held in their hands (by persons), (*or*, in which joy was felt all round on acoouut of the wealth brought in the shape of gold coins), the place looked like sun-rise wherein there is spreading forth the fragrance of the (newly-opened) lotuses from the lotus-ponds. As with its own (superior) splendour the place put under obligation Lakshmî (by making her appear more majestic), it looked like the Sun who obliges the lotuses (by causing them to bloom) by his own splendour. Being decked with the devices on the banners unfurled (everywhere), it looked like a dramatic piece which is embellished with its clearly marked *Patákás* (Episodes) and *aṅkas* (Acts). Being provided with rooms suitable for the practice of archery, it looked like the city of Śoṇitapura which contained mansions fit for the residence of (its ruler) Bāṇāsura. As in its various parts were deposited the treasures (brought) from the whole world, it looked like a *Puráṇa* in which is described the position of the whole circle of worlds according to their respective divisions. It had its treasury of jewels increased by means of thousands of light taxes, and so it looked like the rise of the full moon, which causes the ocean (*lit.* the repository of jewels) to swell up by means of thousands of its mild rays. As the continuity of its large gifts was unbroken, it looked like a quarter-elephant whose great continuity of ichor never ceases. As it contained in its inner chambers, gold produced for the purpose of (the proper carrying on of) the dealings of this whole world of mortals, it looked like the Primordial Egg of the Universe in which was born (god) Brahmâ for the purpose of (the proper carrying on of) the business of this entire world of mortals. It had its halls (ever) occupied by thousands of parties of persons greatly devoted to pleasures (or, of men of opulence), and so it looked like the forest (*i.e.*, cluster) of the (thousand) arms of Śiva (at the time of Universal Destruction), with their wrists encircled with thousands of coiling, big snakes. The men in it were (highly) pleased with the numberless songs which they heard, and so it looked like the *Mahâbhârata* in which Arjuna was delighted with the *Bhagavadgîtâ* which he heard (from Śrî-Kṛishṇa). It was protected by an army of brave, formidable, picked men who were hereditary servants (of the king), and thus it was like the race of (king) Yadu, which was protected by (the warriors named) Śûra, Bhîma, Kṛishṇa and Balaráma. It was happy on account of the vast expense (incurred) in the bestowal of gifts made according to the direction of the officers (*lit.*, men carrying out the king's orders) who were posted (there) for distinguishing between low, middling and excellent recipients; and thus it was like (the science of) Grammar which is well-arranged owing to the full treatment of the (sujects, *viz.*, the) third, second and first persons, the substitutes occurring in the declensions, the *kárakas* (relations subsisting between nouns and verbs), the consideration of verbs, the *sampradána* relation, the verbal actions and the consideration of Indeclinables. It was crowded with thousands of friendly kings (*lit.*, kings on Târâpîḍa's side) that had entered it owing to the fear (of their enemies), and so it was like the ocean which is full of thousands of winged mountains that entered it owing to their fear (of Indra, who would lop-off their wings). The chequered scenes in all the three worlds were exhibited there by being drawn in pictures, and thus it was like the union of Ushā and Aniruddha, in connexion with which the diverse forms (of persons) in all the three worlds were exhibited (to Ushā) by Chitralekhâ (her companion). It had its interior occupied by old men (chamberlains) and dwarfs, and thus was like the sacrificial enclosure of (the demon) Bali whose inside was occupied by the Dwarf incarnation of the Primeval Male (*i. e.* Vishṇu). Its canopy was made of cloth which was white like the cluster of the spreading rays of the moon, and so it was like an evening in the bright half (of a month) when the expanse of the heavens is whitened by the cluster of the shooting rays of the moon. It created a longing (even) in (the hearts of) the *Gandharvas* on account of the charming princesses brought up in it, and so it was like the deeds of Naravāhanadatta in which there was caused in the heart (of Naravâhanadatta) a yearning for the beautiful princess Gandharvadattâ. In it many persons (*i.e.* Bráhmaṇas) got at once the fruit (*i e.* the Dakshiṇá) of their worship (of deities), and so it looked like a most sacred place of pilgrimage where numerous persons obtain instantaneously the fruit of their baths (in its holy waters). Full of various kinds of goblets for (drinking) wine, it was like the room to the east of a sacrificial fire-chamber, which is full of various kinds of sacrificial vessels. It was adorned with numerous necklaces (of twenty-seven pearls each), and was thus like night-time which is decked with many rows of the constellations of stars. In it the prosperity of friends could be inferred from the affection (shown to them) even in the first part (*i. e.* the beginning) (of mutual friendship), and thus it was like morning-time wherein the rise of the sun can be inferred from the redness (of the sky) in the eastern quarter. Like a perfume-vendor's house, it was splendid (conspicuous) with bathing-incenses, unguents and cosmetics. Like the house of a dealer in betel-leaves, it had stores of *lavalî* fruits, cloves, cardamoms, *Kaṅkola* seeds, and nutmegs, made in it. As in it the (residents') intentions at heart and their outward actions were not to be known, it was like the first union with a courtesan in which her inmost desires and her different gestures are not understood. As in it hands were loudly clapped on the tasting of the pleasure of conversations full of pleasing expressions and agreeable topics, it looked like (an assembly of) pleasure-loving persons who loudly clap their hands when enjoying the pleasure of interesting conversations full of varied and aggreeable topics. It had in it a mass of written papers in which were entered the jewels and the hundreds of thousands of ornaments which were being given (to the ladies of the harem), and so it looked like an assembly of gamblers keeping written documents in which are entered the jewels and hundreds of thousands of ornaments which they give to one another (in wager). Like a religious undertaking, it gave great delight to the minds of all the people. It was resonant with (the noise of) various (beasts) and (the chantings of) the Brhāmaṇas, and thus it looked like a great forest which is full of the cries of various (wild) beasts and birds. It resounded with the jabbering of monkeys, and so looked like the (epic) *Râmâyaṇa* which is full of stories about monkeys (such as Sugrîva, Hanumat, &c.). It was adorned with mongooses, like the family of Mādrî, which was graced by (the birth of) Nakula. Like a music-hall, it had tabors placed (here and there) in many places (for practice). As (the people in) it took delight in the merits of actors (who gave dramatic performances therein), it looked like the family of Raghu that was delighted with the virtues of (Râma's brother) Bharata. The people in it being skilled in the capture and release (of prisoners) and in the various kinds of arts, it looked like (the science of) astronomy which gives accurate information about the beginnings and ends of eclipses, and about the divisions of (the measure of time known as) *Kalá*. As the duties of kings were being (orally) explained therein, it appeared like the *Nárada-Smṛiti* in which are expounded the duties of kings. As in it was tasted the pleasure of various sounds and sentiments (*e.g.* in music), it was like a (musical) instrument (*e.g.* a lute) from which is obtained the pleasure of various sounds and tunes. As it made known natures and objects not thought of elsewhere, it looked like a finely-wrought poem which describes natures and thoughts not to be found elsewhere (*i. e.* original). As all evil actions were suppressed therein, it looked like the stream of a great (*i. e.* holy) river which removes all sins. Like gold, it was desired by everybody. In it was visible the uprise (arrival or prosperity) of Chandrāpîḍa, and (thus) it resembled night-time in which is seen the rise of the moon, its crest-ornament. As it had brightened the confines of (all) the quarters with the splendour of its wealth (gold) and jewels, it looked like the breast-region of Vishṇu which illumines the ends of the quarters with the lustre of Lakshmî and of the jewel (Kaustubha). As therein the minds (of the people) were busily engaged in describing the special tastes of the wines (drunk by them), it looked like Balaráma, whose mind was intent on (similarly) describing the particular flavours of wine (of which he was very fond). Therein spots of ground were shown (pointed out) (as fit) for the practice of the (*Yogic* posture known as) *Padmásana,*[1] and so it looked like a Bráhmaṇa[2] who explains the whole world (to others) in accordance with (the teaching of) the Vedas (*lit.*, the utterances of Brahmadeva). As it was (*i.e.*, some of the people in it were) astir to witness the sportive dances begun by peacocks, it looked like Kárttikeya moving (in his seat) when (his vehicle) the peacock begins to dance. As therein was always produced (an atmosphere of) caution, it was like the course of action of a high-born lady in which a sense of fear is always entertained. As therein the people were skilled in showing hospitality, it looked like the class of courtesans who are experts in (the art of) attending to (the wants of their lovers). It was free from the fear of enemies, and so it looked like a wicked person who has no fear of the next world. The desire (of the politicians) in it for countries (yet unconquered) was not to be known beforehand (or, it had ambition about territories ordinarily thought to be beyond reach), and thus it looked like persons (*i.e.*, women) of the *Cháṇḍála* caste the desire for carnal enjoyment of whom is not to be entertained (by the higher castes). Although addicted to the enjoyment of women that are prohibited,[3] it was (still) praiseworthy. As its residents were clever in distinguishing between actions, done, left undone and virtuous, it looked like a troop of Yama's messengers who are clever in (similarly) distinguishing between the duties not done or neglected by and the good deeds of, (human beings). Like a meritorious action, it was productive of good in the beginning, in the middle, and in the end (*i. e.* at all times). The houses in it were being reddened with the shooting rays of rubies, and thus it was like the dawn (*lit.* the beginning of the day) when the final portion of the night is being reddened by the shining (red) colour

---

[1] Or, cutting ornamental figures out of the Ketakî leaves.

---

1. Or, therein the whole world was shown (*i. e.* its affairs) in the instruction in politics (that makes sovereignty firm).

2. With the reading ब्रह्मणं—'Who made manifest (created) the world according to the direction of Vishṇu (the abode of Padmá or Lakshmi)'.

3. Real sense—'intent upon the conquest of inaccessible territories'.

of (opening) lotuses. Being beautified with white flags bearing the devices of peacocks, it looked like an assemblage of the heavenly sages graced by (the presence of the sage) Kalápî, accompanied by Śvetaketu. Appearing fierce on account of the accumulated heaps of armours, arrows and circular weapons, it looked like the Mahábhárata-War, which was terrible owing to the large collections of the arrows of (the warrior) Kṛitavarman. Being officered by thousands of great chamberlains, it looked like the Nether Regions inhabited by thousands of large snakes. As it contained within itself countless towering heaps of gold, it looked like a group of Varsha[1] Mountains in which are included the immesurable Śṛiṅgî and Hemakûṭa (mountains). Although it had a very wide entrance-gate, still it was difficult to enter (*i. e.* for unauthorized persons). Although situated in the country of Avantî, still it was inhabited by the residents of the Magadha country.[2] And although it was prosperous, still persons wandered about there without clothing[3] (*lit.*, naked).

Then (as he entered), the way was pointed out to him by numerous door-keepers who hurriedly came up and bowed down to him; he was respectfully saluted by the numerous princes, who were hitherto seated but who now moved (near to him) from all sides, who touched the surface of the ground with the rays of the jewels in their crowns which got loosened as they bent their heads very low, and who were one by one announced (to him) by the door-keepers;—he had the (auspicious) *avataraṇa* rites performed for him at every step by the old ladies of the harem who came out of the inner rooms (for that purpose) and who were well-versed in (such) customary observances;—and then having crossed seven different spacious halls as if they were (seven) different worlds, crowded with thousands of animals of many kinds, he saw his father (Tárápîḍa) seated in an inner chamber. He was (there) surrounded on all sides by men who were appointed to the duty of guarding his body; whose hands were covered with a dark-colour owing to their constantly wielding (steel) weapons; whose bodies, excepting their hands, feet and eyes, were clad in black steel-chain armour, and who, therefore, appeared as though they were elephants' tying-posts covered with swarms of (dark) bees densely seated thereon on account of their great liking for the fragrance of elephants' ichor; who were hereditary (servants of the king), who were (all born) of noble families, and were devoted (to their master); who, on account of their great strength and hardness (of body), looked like (so many powerful) demons as it were; and whose valour could be inferred from their spirit (*or*, intention) and general bearing and expression. On both his sides dancing girls were ceaselessly waving white *chowries*; and he was seated on a bed white like a swan, and looking beautiful like a clean, sandy bank (of a river), (thus) appearing like the celestial elephant (Airâvata) resting on the (sheet of the white) waters of the Celestial Ganges, beautiful with its clean, sandy bank.

---

[1] Mountains which were supposed to separate one *Varsha*—part of a Dvipa—from another.

[2] The real sense—'inhabited by royal bards.'

[3] The real sense—'Naked (Digambara) Jaina ascetics were wandering in it.'

And on the door-keeper saying "Behold him." Chandrâpîḍa, with his head bent very low and its crest-jewel shaken, made his obeisance; and (then) his father, saying "Come, come," stretched his two arms from afar; and, slightly raising his body from the couch, while his eyes were filled with tears of joy, he embraced Chandrápîḍa who had bent down in (due) reverence; appearing, as his hair stood on end, to be as it were sewing him (and himself together, with needles), or as it were unifying him (with himself, with nails), or as it were drinking him in (by means of tubes). When Chandrápîḍa was set free after being embraced, he sat down on the bare ground near the foot-stool of his father, having pushed aside with his toes the upper-garment which had been rolled and quickly made into a seat by his female betel-box-bearer and gently asked her to remove it. Vaiśampāyana, who was embraced by the king just like his own son, sat on a seat placed just near his (Chandrāpîḍa's). The Prince rested there for a short while, being as it were devoured by the impassioned glances of the courtesans, who stood motionless (in wonder) forgetting the waving of the *chowries*,—glances which were long like a wreath of lotus-leaves shaken by the wind, and variegated with the pupils which were restless and turned askance. He was then permitted to depart by his father with the words—"Go, child, bow to your loving mother, and then in due order (of precedence) gladden by your visit (the hearts of) all your (step-)mothers who are longing to see you?" Respectfully rising and bidding his own attendants not to follow him, he went, accompanied by Vaiśampāyana, to the harem. the route being pointed out to him by the royal servants privileged to move in the harem.

There he approached his mother and bowed down to her. She was then surrounded on all sides by the attendants of the harem, whose bodies were clad in white robes and who numbered many hundreds, she thus resembling Lakshmî surrounded by the (white and numerous) waves of the Milky Ocean. She was then being diverted by old female ascetics: whose forms were exceedingly serene, who were clad in garments dyed in red colour, and were fit to be worshipped by the whole world, and who thus looked like so many (holy) Twilights whose appearance is extremely mild, which possess a sky that is tinged with a reddish glow, and which are adorable to the world; (the lobes of) whose beautiful ears hung down (owing to their old age); who knew innumerable (old) tales and stories; some (of whom) were narrating (to her) holy stories about past occurrences, some were reading aloud historical narratives, some were (merely) holding books (in their hands), (while) others were expounding ethical precepts. She was waited upon by a number of eunuchs who had assumed the dress and speech of females, and put on fantastic decorations (on their bodies). Round her were continually being waved a number of *chowries*. She was attended upon by a number of maids who were seated (around her) in a circle, and who bore (in their hands) dresses, ornaments, flowers, toilet-powders, betel-rolls, palm-leaf fans, unguents, and (golden) pitchers. Between her two breasts was hanging a string of (big) pearls, and she thus looked like the earth with the stream of the Ganges flowing between two hills. A reflection of her face was visible in a mirror which lay by, and she thus looked like the sky in which the lunar orb has entered the solar orb.

Having raised him hastily, she herself performed the (auspicious) rite of *avataraṇa* for him, although she had by her side her servants ready to execute her commands; and, inwardly wishing hundreds of blessings for him with a heart overwhelmed with affection and coming out as it were (to meet Chandrāpîḍa) in a liquid form, under the guise of the drops of milk oozing out from her overflowing breasts, she smelt him on the head, and embraced him for a long time. And after that she received Vaiśampâyana just in the same manner with proper (marks of) hospitality, and embraced him; she then sat down, and, having forcibly drawn towards her the unwilling Chandrâpîḍa who was modestly going to sit on the bare ground, she made him sit on her lap. And, after Vaiśampâyana had sat on the cane-seat which the hurrying attendants had brought in, Vilâsavatî again and again embraced Chandrâpîḍa; and, touching him repeatedly with her hands on his forehead, on his chest, and on his two shoulders, she addressed him thus :—"Child, hard-hearted was your father since he caused this form of yours, so (beautiful and) deserving to be fondled by all the three worlds, to undergo very great pain for such a long time ! How have you been able to endure this long-continued restraint imposed on you by your preceptors ? Oh ! Although you were a mere boy, you had the great firmness of a grown-up person. Oh ! Your heart, even when a (mere) boy, had all the levity and fondness for childish games lost from it. Oh ! You have an unparalleled affection for your elders. Just as I have seen you endowed with all the lores through your father's kindness, so too shall I see you, in a very short time, endowed with (*i.e.* married to) worthy wives". Having said this, she kissed him, who had hung down his head with a bashful smile, on his cheek wherein was reflected an image of her own face, and which, therefore, seemed to furnish a full-blown lotus as an ornament over his delicate ear. Having stayed there in this manner for a short while, Chandrāpîḍa gladdened all his step-mothers, in due order, with his visits. Then coming out, he mounted Indrāyudha who was standing at the gate of the palace-compound, and, followed as before by that company of princes, went to see Śukanāsa.

Having arrived at the gate of Śukanása's residence, he got down from his horse just in the outer courtyard, as (he had done) at the royal palace, although he was not prevented (from entering as he was) by the guards who were stationed near the entrance, and who now quickly ran forward (to receive him). That residence (of Śukanása) was crowded with numerous troops of watch-elephants; it was thronged with thousands of horses; it was densely packed with thousands of groups of innumerable persons; it was resorted to day and night by red-robed ascetics, the chiefs of the followers of the preaching of Buddha, by Śaivite monks, and by Bráhmaṇas, who were seated (there) in a separate part, who had formed thousands of (small) groups, who, being desirous of seeing (Śukanāsa), had come, on various businesses, from all parts (of the world), whose eyes in the form of their intellect were opened by (the use of) the collyrium in the form of (the study of) the various Śāstras, and who, under the guise of their mendicant's dress, appeared as if they were clothed in the robes of Dharma (Religion) itself, enwrapping them on account of their being pleased with their modesty. It was (also) thronged with hundreds of thousands of female elephants belonging to the subsidiary princes who had gone in (to see Śukanása); (elephants) who had their housings doubled up and borne on their laps by the men sitting on their hinder parts; whose drivers had fallen asleep owing to their being wearied with their very long waiting; who had saddles on, and who were reeling on account of their standing motionless (for a long time). Keeping his horse (outside) near the entrance, the prince took the hand of Vaiśampāyana and entered the residence of Śukanāsa, as if it were a second royal palace, being thickly crowded, just in the same way, with buildings bright with very fresh chunam paint. Then the way was pointed out to him, just in the same manner (as at the royal palace), by groups of door-keepers who ran before him and pushed aside (other) servants. Then he was saluted after rising, just in the same manner (as at the royal palace), by groups of kings the tops (*i.e.* the jewels on the tops) of whose crowns were shaken and who had come there to pay homage. And then he saw, just in the same manner (as at the royal palace), various inner rooms in which the attendants were silenced as they were frightened by the terrible warning-sounds of the door-keepers, and in which the ground shook with (the tread of) hundreds of feet of the numerous subsidiary princes who were startled by seeing (so many) staff-bearers moving about. And, on entering, he saluted Śukanása, like a second father, who was seated in the midst of thousands of kings, and showed him all respect, with his head bent very low.

Śukanása got up hurriedly, the princes around him also rising one after another; and having respectfully advanced a good many steps towards him, while drops of tears of joy flooded his eyes dilated with delight, closely and affectionately embraced him as well as Vaiśampāyana. When the prince was released after being embraced, he refused (to occupy) the jewelled seat which was respectfully brought to him, and sat on the bare ground; and after him sat Vaiśampāyana also. When the prince was thus seated, the whole circle of kings, excepting Śukanāsa, left their own seats and sat on the bare ground. Śukanāsa remained silent for a short while and then addressed Chandrāpîḍa, the extreme delight he felt in his heart being expressed by his limbs which were thrilled with joy (*lit.* covered with hair standing on end through joy).

(He said) :—"Child, Chandrâpîḍa, it is only to-day, after a long time (spent in waiting), that His Majesty King Târápîḍa has obtained the fruit of the sovereignty of the world, now that he has seen you who have finished your education and attained youth. To-day only have all the blessings of the elders been entirely fulfilled. To-day have borne fruit the meritorious deeds done (by Târápîḍa) in his numerous former births. To-day the household deities have shown their favour. Surely, persons like you, who strike wonder in the three worlds, can never come to be (born as) the sons of parents who have not a good stock of religious merit. Where is this (youthful) age of yours, and where this superhuman strength and this ability to master all the lores ! Oh ! Blessed are the subjects of whom you are born as the protector (ruler), a peer of Bharata and Bhagîratha. What holy actions, I wonder, can the Earth have performed, since she has got you (now) as her lord ? Done (*or*, wretched), indeed, is Lakshmî who, persisting in her foolish desire for residence on the chest-region of Vishṇu, does not approach you in her own corporeal form ! Do you in every way support on your arm, along with your father, for a crore of æons, the burden of the (government of the) world, as the Great Boar (Incarnation of Vishṇu) supported the weight of the earth on his curved tusk". With these words Śukanása himself honoured him by (gifts of) ornaments, clothes, flowers, unguents, and such other things, and then gave him leave to depart. (Thus) permitted, the prince rose and entered the harem, and visited Vaiśampāyana's mother, Manoramá by name. Then he came out, mounted Indrāyudha, and went to the mansion already set apart (*or*, specially built for him) by his father. It was as it were an image of the royal palace itself. It had (auspicious) silver jars full (of holy water) placed near its entrance ; across (its gates) were fastened long, auspicious, green garlands (made of leaves) ; over it were waving thousands of white flags ; it had the space in all its quarters filled with the sound of auspicious musical instruments which were being struck (loudly) ; therein (on the pavement) were laid (offerings of) clusters of full-blown lotuses and flowers. A sacrifice to fire had recently been performed therein ; the servants there were bright and clean (in their dress) ; and in it all the auspicious rites required for entering a (newly-built) house (for the first time) had been performed. Having arrived (at that mansion) he sat for a while on a couch placed inside a gorgeous pavilion; and then in the company of those (other) princes he finished his daily duties commencing with the bath and ending with the dinner. And he arranged that Indrāyudha should be stabled inside the house, in the very wing where his bed-room was.

That day wore on to its end being taken up by such and other doings of his. The orb of the sun sank downwards, being shorn of its rays, as if it were the ruby-set anklet, having its interstices veiled in its own lustre, slipping off from the foot of the Glory of the day descending from the sky. The solar light of the day betook itself to the western quarter, as though it were a stream of water flowing (westwards) following the track of the wheel of the (sun's) chariot. The (closing) day wiped off all the reddish glow of (the now closing) lotuses by means of the solar orb with its surface red like new leaves, sinking with its face turned downwards, as though it (the orb) were a hand with a palm reddish like new leaves, stretched downwards (for wiping off the glow). Having their necks encircled by the (dark) rows of bees come there owing to their fondness for the fragrance of lotus-beds, the couples of *chakravâka* birds were separated, (appearing) as though they were dragged apart by the (dark) nooses of the God of death. The solar orb, as if through the fatigue caused by its journey across the sky, vomited, as it were, (under the guise of the reddish sunshine), the (red-coloured) liquid honey from the lotuses which it had drunk till the close of the day with its spreading rays (resembling hollowed palms).

And (afterwards) when gradually the divine Sun, (who looked like) the red lotus serving as an ear-ornament to the western quarter, had gone to the other (*i. e.* nether) world; when the twilight, which was (as it were) a (red) lotus-plant abloom in the lake in the form of the sky, had manifested itself (in all its glory); when on the faces of the quarter-ladies the streaks of darkness were appearing forth as though they were the ornamental decorations painted with thick, dark *aguru* paste; when the reddish evening-hue was chased away by the dense darkness, black like a swarm of bees, just as a bed of (closing) red lotuses should be eclipsed (in beauty) by a bed of (opening) blue lotuses darkened by the swarms of bees (sitting on them); when the swarms of bees were entering the insides of red lotuses, looking as if they were streaks of darkness getting in for totally ejecting the sunshine drunk in (during the day) by the lotus-plants; when very slowly had disappeared the evening glow which had served as a decorating (red) leaf on the face of the Night-lady; when in all directions there were scattered balls of rice offered as worship to the deity of the twilight; when the perching-rods of the peacocks, having darkness clinging to their top-region, looked as if they had peacocks actually sitting on them, although there were no peacocks so sitting; when the pigeons, which served as the (blue) lotuses on the ears of (the lady in the form of) the splendour of the palaces, had silently crept into the holes of the latticed windows; when, as the ladies had stopped swinging, the golden seats of the swings in the harem were resting motionless, and the tinkling of their bells was no longer heard; when the numerous parrots and starlings, whose cages hung from the branches of the mango-trees growing round the palace, had ceased talking; when lutes were being placed aside, play on them having ceased at the close of the music; when the domestic swans had become silent owing to the sounds of ladies' anklets being heard no more; when the lusty elephants had their ornaments, (such as) the conch-shell ear-rings, the *chowries*, and the pearl necklaces, removed (from their bodies) and had their broad cheeks abandoned by the swarms of bees; when the lamps in the stables of the king's favourite horses were shining brightly; when the troops of the watch-elephants for the first watch were just entering (the palace); when the priests were issuing forth after having performed the *svastyayana* rites for the king; when the interiors of the rooms in the palace looked as if they had expanded in size, owing to the princes being dismissed and a small number of servants remaining therein; when the pavements of jewelled floors, in which were visible reflections of thousands of lighted lamps, appeared as though they had on them the offerings of petals of full-blown (yellow) *champaka* blossoms; when the oblong wells attached to the palace, in which was reflected the light of the lamps, appeared as if the morning sunshine had come there on a visit to console the lotus-plants distressed at their separation from the sun; when the lions in their cages were drowsily asleep; when the shark-bannered God of Love, having strung his bow and furnished himself with arrows, had entered the harem as if he were an (armed) watchman; when impassioned love-messages, delivered by female messengers, were being listened to (*lit.* received into the ear), as though they were the reddish leaves worn on the ears as ornaments;

when the hearts, overcome with grief, of proud ladies, were burning, as though fire had transferred itself unto them from the sun-gems —when night-time had (thus) manifested itself, Chandrāpîḍa, being attended by (servants bearing) a number of lighted torches, went on foot to the royal palace, stayed near his father for a short while, visited (his mother) Vilásavatî, and returning to his own palace, slept on a bed which was diversely illumined by the lustre of numerous jewels (that were hung over it), like Vishṇu reclining beneath the circle of the hoods of the Snake-king Śesha variegated by the brilliance of the thousand jewels (in his hoods).

And when the night had dawned, he got up; and with his heart drawn away (*i. e.* seized) by eagerness (to enjoy the sport of) hunting, that was new to him, he, permitted by his father, mounted Indrāyudha, while the thousand-rayed divine sun had not yet risen, and went to the forest, being accompanied by a large number of elephants, horses, and foot-soldiers; his enthusiasm was doubled by dog-keepers, who ran before him, dragging along with them, by means of golden chains, hounds as big as donkeys; who wore garments and robes variegated like the skin of an aged tiger; whose heads were tied round with strips of silken cloths of various colours; whose faces were thickly covered with hair grown all round; who had a golden *tálîpuṭa* ornament hung on one ear (only); who had tightly girded up their loins; whose thighs and calves were developed by constant exercise; who carried bows in their hands, and who running about raised a continuous din. And there, by means of *bhalla* arrows which he drew as far as his ear before discharging and which resembled in lustre the petals of a full-blown blue lotus, and by means of *nârâcha* arrows which could pierce through the wall-like temples of young elephants infatuated with ichor, he, who was gazed at with their half-opened eyes by the sylvan deities startled with fright at the twanging sound of his bow, killed thousands of wild boars, lions, *sarabhas, chamara* deer, and many other varieties of deer. And, on account of his exceeding physical strength, he captured alive (many) other animals which struggled (as they were being caught).

And when the sun had risen to mid-day, he returned to his palace from the forest. He was borne (home) by Indrāyudha, who was constantly dropping forth a shower of drops of sweat as though he had (just) emerged from a bath, who every now and then bit together his teeth, and thereby caused his harsh bridle-bit to clank, from whose mouth, hanging loose from fatigue, were falling down drops of blood mixed with foam, who had a line of foam visible (*lit.* risen up) along (the hem of) his saddle-cloth, and who bore a cluster of sprouts placed ornamentally over his ears as a souvenir of his visit to the forest, which was inter-mixed with full-blown flowers and was resounding with the loud hum of a swarm of bees. A double beauty was imparted to him by his armour, which, on account of his getting perspiration, had its circular inside wetted, and which was variegated with hundreds of drops of deer's blood (thickened on it). As his (usual) umbrella-bearer had fallen away from him in the tumult of chasing the numerous wild beasts, he had the sunshine warded off from him by a fresh sprout of leaves used as an umbrella. Looking grey with the pollen of the flowers of various wild creepers, he then looked as if he were Spring himself in a bodily form. The lines of perspiration were clearly visible on his forehead which was covered with the dust raised by horses' hoofs. His servants, who (usually) walked on foot, having been cut off from him far (in the rear), were now no longer running before him. And, with the few princes riding very fleet steeds who remained with him, he was discussing the events of that very hunt, saying—"Thus (was that) lion (killed), thus that boar, thus that wild buffalo, thus that *s'arabha*, thus that deer (and so on)".

And, having got down from his horse, he sat on a seat brought to him by his servants who hurriedly ran forward (with it); he then took off his armour, doffed all the dress suitable for riding a horse that he had put on, and rested for a while, his fatigue being removed by the breezes of fans which were being waved (by his servants) on all sides. After he had rested, he went to the bath-room, in which lay hundreds of jars of jewels, of silver, and of gold, and which had a gold seat placed in its midst. And when he had finished the business of bathing, and had his body dried with clean garments, and his head wrapped round with bands of clean silken cloth, and when he had put on his clothes, worshipped the deities, and was seated in the toilet-chamber, the maids from the palace sent by the king, headed by the chief door-keeper, and the maids of (Queen) Vilâsavatî headed by Kulavardhanâ, and (lastly) the maids from the harem sent by all his step-mothers, all took with them, packed in baskets, various ornaments, wreaths, unguents, and garments, and, coming before him with them, offered the same to him. He accepted them from their hands in due order, and having himself first anointed Vaiśampāyana, finished his own toilet; then giving to those (attendants) who were near him, as each deserved, ornaments, dresses, unguents and flowers, he repaired to the dinner-hall, which was decked variously with thousands of jewelled vessels, and which looked like the autumnal sky in which are flashing numbers of stars.

There he sat down on a seat of doubled carpets, and finished taking his meal in the company of Vaiśampáyana, who was seated near him and who was busily engaged in describing his merits, and of a number of princes who were seated in such places as each deserved; and whose delight in serving him was increased by his showing special favour to them by such words as "Serve this to him, and that to him, that so on." He then rinsed (his mouth) with water, took the betel-roll, rested there for a short while, and went to where Indràyudha was. There, while remaining standing, he held conversations mostly consisting of descriptions of the horse's merits; and, although there were servants by his side eagerly awaiting his orders, he, with his heart captivated by Indráyudha's merits, himself spread fodder before him, and then came out and repaired to the royal palace; and, having in that same order (of routine) paid a visit to the king, he returned (to his palace) and passed the night there.

The next day, in the very morning, he beheld coming (towards him) the chamberlain, named Kailâsa, chief of the whole harem and high in favour with the king, followed by a maiden of very noble form. She was coming close behind by the same path as he, and was in her prime youth. Although she had become bold by her residence in the royal palace, still she had not given up her modesty. Youth had just made its appearance in her. She was veiled in a silk-cloth red in colour like the *indragopa* insect, and (thus) looked like the eastern quarter clothed in the morning sunshine. With the stream of the lustrous beauty of her limbs whose hue was like that of newly-powdered red arsenic, she appeared to be flooding the place as it were with the swollen (waters of the) river of liquid ambrosia. She seemed as if she were moonlight come down upon the earth, having left the lunar orb for fear of being obscured (*i. e.* eclipsed) by the planet Rāhu. She appeared as if she were the guardian-deity of the royal palace, in bodily form. As her two feet were closely girt with jingling jewelled anklets, she looked as if she were a lotus-plant whose lotuses are closely surrounded by cackling swans. Her waist-region was encircled by a very costly girdle-band of gold. Her breasts had made their appearance, but not very prominently. Under the guise of the rays of her nails throbbing on account of the gentle motion to and fro of her slender arms, she was as it were constantly pouring out her liquefied beauty in (so many) streams. As her body was enveloped in the (tangled) mass of the rays of her pearl-necklaces, that spread over all quarter-regions, she looked as if she were (the goddess) Lakshmî with her face just emerging from the Milky Ocean. Her thin lower lip was darkened with the blackness imparted to it by her very much chewing the betel-roll; her nose was even, well-rounded, and high; and her eyes were white like an expanded lotus. As her cheeks were overspread with the lustre of the rays shooting from the edges of shark-shaped linear figures engraved (in relief) on her jewelled ear-rings, she appeared to be possessing a face with ornamental leaves worn on the ears. Her broad forehead was adorned with a *tilaka* mark of sandal paste that looked grey as it had been made the day before. Her ornaments were mostly made of pearls. She had used unguents, and thus she looked like the Regal Glory of Karṇa that had produced affection among (the people of) the Aṅga country. Having a delicate, creeper-like body, she looked like a young grove of trees in which the creepers are tender and small. As she planted her feet gracefully and firmly (on the ground when walking), she looked like the Three Vedas [in one personified form] whose various *charaṇas* (schools) are all well-established. Her waist was shaped like an altar, *i. e.* (was slender) and so she looked like a sacrificial hall in the middle of which is erected the altar. And, as she was adorned with *Kanakapattras* (golden ear-ornaments), she looked like a creeper in a forest on the Meru mountain which is decked (all over) with golden leaves.

The Chamberlain, having bowed, approached (Chandrâpîḍa) and with his right hand placed on the ground, made his request (in these words):—"Prince, Her Majesty Queen Vilásavatî sends this message:—This maid, Pattralekhá by name, daughter of the king of the Kulûtas, was brought when only a girl, along with other captives, by His Majesty, when he formerly conquered the capital city of the Kulûtas, and was placed among the female attendants of the harem. She has been all this time fondled and brought up by me like my own daughter, affection being produced in me, seeing that she was without a protector and a princess. And I now send her (to you), thinking that she is now fit to be your betel-box bearer. The long-living one should not look upon her as upon an ordinary servant. She should be fondled like a child; she should be restrained from (doing) (rash) acts, like the tendency of your own mind; she should be looked upon as a pupil. Like a friend, she should be admitted to all your confidential matters. By reason of the affection for her that has long grown up in me, my heart is attached to her as to my own daughter; and very great is my liking for her, sprung from a royal family of high descent. She deserves such treatment (*lit.* action at your hands). Doubtless she herself, by reason of her being extremely modest, (*or*, well trained), will please the prince in a few days; but I am sending this message simply because my feeling of love for her is very strong being of very long growth, and because the prince is unacquainted with her character. By all means the blessed one should strive in such a way that she would long remain his fit attendant." When Kailása had ceased speaking after he had said this much, Chandrápîḍa gazed with unwinking eyes for a long time at Pattralekhā who had made a dignified bow; and then, saying "(It shall be) as my mother commands", he dismissed the Chamberlain.

Now Pattralekhā, in whom zeal for serving him was produced from that time at the mere sight of the prince, never left his side, like a shadow, either by day, or by night, whether he was asleep, or seated, or standing, or walking, or when he was visiting the royal palace. Chandrāpîḍa, too, felt very highly pleased with her, his pleasure increasing every moment ever since he first saw her; and daily he showed her more and more favour; and, as regards all confidential matters, he considered her as not different from his own heart.

When some days had thus passed, the king, who (now) desired to crown Chandrápîḍa as heir-apparent, directed his door-keepers to collect together all the requisite materials. Once as the prince went on a visit to him when (the day of) his coronation as the heir-apparent was nigh, Śukanása wishing to have him still further trained, although already well-educated, addressed him at length (as follows):—

"Child, Chandrāpîḍa, there is not even a little, that can be offered by way of advice to you who (already) know all that is to be known, and who have (already) studied all the Śāstras. But the only consideration is this :—The darkness (*i. e.* ignorance) arising from youth is extremely dense ; its nature is not to be penetrated by the sun, nor to be removed by the lustre of jewels, nor to be dispelled by the light of a powerful lamp ; the intoxication wrought by Lakshmî (wealth) is terrible, and one that does not subside (disappear) in old age. Of a different kind is the blindness produced by the *timira* (cataract) in the form of riches, which is painful and not to be cured (like common blindness) by (a stick of medicinal) collyrium ; the intensely fierce heat of the burning fever of arrogance is not to be removed (allayed) by cooling remedies. The fierce stupor (*i.e.* mental aberration) brought on by the tasting of the poison of sensual pleasures is always one that cannot be counteracted by medicinal roots or incantations ; the thick coating of the dirt of passion (over one's conscience) is always incapable of being washed off by any amount of bathing and cleansing ; and the awful sleep induced by the *saṃnipâta* (a malignant disturbance of bodily humours) in the form (of the enjoyment) of royal pleasures is ever one from which there is no waking at the end of the night. For these reasons you are (now) addressed in detail :—To be rich from one's very birth, fresh youth, possession of peerless beauty, and superhuman physical strength—great (disastrous) indeed, is this series of evils (undesirable things). Any one of these, by itself, is the abode of all sorts of deeds of insolence ; what, then, of their combination ? As a rule, in early youth, the intellect (of a person) becomes muddy (*i. e.* is clouded), cleansed (*i. e.* refined) though it be by being washed with the water of (the study of) the Sâstras. The eyes of young men, though not giving up (retaining) their whiteness, become *sarâga* (red,—affected by passion). And, like a gust of wind with a whirling column of dust raised in it blowing away a dry leaf, in the days of youth a man's natural disposition (of the mind), being influenced by the delusion produced by the quality of *rajas* (passion), leads him far away, just as it pleases. Invariably disastrous is the end of the pursuit (extremely difficult to find is the end) of this mirage in the form of sensual pleasures, which lures away the deer in the form of the senses. (And yet), when a person is influenced (*lit.* soured) by new youth, those very forms of pleasures appear sweeter and sweeter to his mind as he goes on enjoying them, just as water tastes sweeter to one who has tasted an astringent thing before. Extreme attachment to sensual pleasures ruins a person by leading him into wrong paths, just as the confusion about directions makes a person take to the wrong road. Persons like you only are the fit receptacles of advice. In a mind freed from its impurities (*i. e.* wrong notions), easily enter the merits of advice, just as the rays of the moon enter (*i. e.* are reflected) in a crystal with its dirt removed. The advice of a Guru (a teacher or an elderly person), however beneficial (*lit.* pure) it may be, gives great pain when fallen on the ear of a wicked (*or,* unfortunate) person, as does water, though pure, when it enters the ear, but in the case of one other than such (*i. e.* a good or sensible person), it gives a greater appearance of beauty to his face, just as the conch-shell ornament does to the head of an elephant. The advice of a teacher removes all—even the most reprehensible—faults in a person, just as the moon at evening-time dispels all—even the blackest—darkness. (That advice), which leads one to subdue (*lit.* is the cause of the calming down of) one's passion, whitewashes those very faults (*i. e.* renders them innocuous) and transforms them into virtues, just as old age, which produces diminution of passion, renders the (dark) mass of hair white under the appearance of whiteheadedness, and turns it into hoariness of age. This is just the time to advise you, as you have not yet tasted the pleasure of the objects of senses. For advice trickles away, like water, from a heart which has been shattered with the strokes of Cupid's arrows. Noble descent or education is no cause of (fails to produce) good behaviour in a man of evil (*or,* perverse) mind. (For) does not fire produced from sandalwood burn? Or, does not the submarine Vāḍava fire burn the more fiercely (when fed) with water, though (usually) it is the cause of its being extinguished? Indeed, to men the advice of a Guru is a bath without water, (but) capable of washing off all impurities; it is an agedness, in which there do not appear any deformities such as white-headedness &c., and which is free from old age; it is a fattening (*i. e.* which raises their worth) which does not give rise to morbid corpulence; it is an ornament to the ear (of one who listens to it), in which there is no inlaying (*or,* which is not wrought) of gold and which is not ungraceful; it is a light (as showing them the path of duty), but without (the display of) flame; it is a wakefulness (the state of being alive to their interest) which produces no tiresomeness (depression of spirits). And all this is especially true in the case of kings; for rare (very few) are their (disinterested) admonishers. Out of fear people follow like an echo the words of kings. They whose ear-passages are stopped by the tumour in the form of unbridled arrogance, do not listen to what is said to them by way of advice. And, even when they listen, as they treat it with contempt in the manner of an elephant closing his eyes (and remaining indifferent to all that passes around), they pain their teachers who offer them beneficial advice. The kingly nature is always perturbed, being darkened by the swoon caused by the burning fever of self-conceit; riches produce the delirium in the form of false pride; and regal glory induces a coma brought on by the working of the poison of kingly power.

Let your honour, ever bent on doing what is good, consider (*i.e.* examine) Lakshmî (Goddess of wealth) herself first. This Lakshmî, who is (as it were) the bee sportively moving about in the lotus-bed of the circle of the swords of brave warriors, (first) arose from the Milky Ocean, bringing with her these mementos to lighten (the pangs of) separation, on account of her fondness for them due to (long) residence together; *viz.* (she brought) *râga* (passion) from the leaves of the Párijâta tree (which possess *ragâ*—redness); extreme *vakratâ* (perverseness) from the crescent-moon (which possesses *vakratâ*—curvedness); *chanchalatâ* (unsteadiness) from (the horse) Uchchaiḥśravas (who possesses *chañchalatá*—fleetness); the power of *mohana* (infatuating) from (the deadly poison) Kâlakûṭa (which possesses the power of *mohana*—causing swoon); *mada* (arrogance) from wine (which possesses *mada*—drunkenness); and extreme *naishṭhurya* (cruelty) from the Kaustubha gem (which possesses *naishṭhurya*—hardness). There is nothing else in this world which is so regardless of (the tie of) familiarity (*i. e.* friendship) as this wicked dame (Lakshmî). (For) even when obtained, she is retained with great difficulty. Though made fast (secure) by being tied with the ropes of merits, she vanishes. Even when held fast (confined) within the cage (*i. e.* cage-like array) of the thin, long swords brandished (wielded) by thousands of extremely proud (very heroic) warriors, she escapes. Though guarded all round by the dense columns of elephants darkened with the showers of their rut-water, she slips away. She cares not for (the tie of) familiarity; regards not noble birth; looks not to beauty; has no respect for hereditary connexion; looks not on character or virtue; counts (minds) not cleverness (culture); has no ear for learning; regards not righteousness; honours not munificence; takes no heed of discrimination (one's power to distinguish merit from demerit);

observes not customary duties; takes no account of truth; and she sets no value upon (a person's possessing) auspicious marks. Like the outline of the city of the Gandharvas[1] she vanishes just as one is looking at her. She wanders about (*i. e.* from person to person) as though she is still under the influence of the giddy sensation caused by her being whirled round in the whirl-pool made by the turnings of the Mandara mountain. She nowhere plants her foot firmly, as though a thorn from a lotus-stalk were run into it on account of her roamings in lotus-beds. Even when held firmly with very great efforts, in the palaces of great kings, she reels aside, (goes away) as if intoxicated by drinking wine (*i. e.* ichor) from the temples of numerous scent-elephants. She dwells (*i.e.*, depends for stability) on the edges of swords, as if to learn *párushya* (cruelty) (from them which possess *párushya*—keenness). She clings to (the chest-region of) the body of Náráyaṇa, as if to learn *vis'varûpatva* (presenting all kinds of illusory appearances) (from him, who possesses *visvarupatva*—the state of having the whole universe contained in his form). Full of apprehension (*lit.*, having no confidence for the most part in one), she leaves a king, even though he may have well enriched (made good additions) to his inherited territory, his army, his treasury, and the number of princes subordinate unto him, as she does a lotus at the close of the day although it may have a well developed root, stalk and its circular pericarp. Like a creeper which climbs branches of trees, she dwells with persons who patronize parasites (voluptuous persons). Like Gaṅgá who although she gave birth to the (eight) Vasus is restless with her ripples and bubbles, she, although the producer of wealth, is yet as fickle as the bubbles of waves. Like the movement of the sun which exhibits the various stages of his passage from one zodiacal sign to another, she exhibits her own flitting movements (from one person to another). Like a cave of the Nether Regions which is full of darkness, she is full of dark deeds. Like (the demoness) Hiḍimbā whose heart was captivated solely by the daring deeds of Bhîma, she is one whose heart can be attracted only by deeds of stupendous daring. Like the rainy season which produces lightning, she produces a short-lived glow (display of prosperity). Like a wicked she-goblin who shows her height as measuring (equal to) that of several men (standing one over another) and drives a timid man into frenzy. She shows (successively) the elevation (rise to prosperity) of many (different) persons, and crazes a weak-minded person (or, makes him drunk with pride). As if out of jealousy, she embraces not a person who is favoured by Sarasvatî (the goddess of learning). She touches not a virtuous person, as if he were unholy. She does not think highly of a noble-minded person, as if he were something inauspicious. She does not (even) look at a good man, as at an evil omen. She passes over (avoids) a high-born person, like a snake. She shuns a brave person, as if he were a thorn (in her way). She does not remember (forgets to approach) a liberal man, as if he were an evil dream. She approaches not an educated person, as if he were a sinner. She mocks at a noble-minded person, as if he were a drunkard. And in this world she manifests her actions, as if she were exhibiting a juggler's tricks which (on their face) appear to be opposed to each other. For example :—Though always producing heat, she creates cold.[1] Though bestowing height she exhibits stuntedness.[2] Though sprung from the store of water, she increases thirst.[3] Though she transforms one into Śiva, still she displays a nature that is not of Śiva.[4] Though she increases one's strength, still she brings on lightness (loss of weight).[5] Though she is sister of (produced from the same place as) nectar (which is sweet), still she gives rise to a bitter taste[6] Though she possesses a body,[7] still her actual sight is invisible to the senses. Though attached to the best men, still she loves wicked persons.[8]

---

[1] The phantom of a city in the sky due to some meteorological cause, so called.

---

[1] The real sense is—'she keeps a man in good spirits, and yet makes him dull'.

[2] Real sense—'brings about an elevation of rank or position, and yet gives rise to meanness of character'.

[3] Real sense—'she is born of the Ocean, and she increases one's avarice.'

[4] Real sense—'she makes a man wealthy, and leads to vileness of character'.

[5] Real sense—'she makes him highly powerful, and makes him mean-minded'.

[6] Real sense :—'she brings disasters in her train'.

[7] Real sense—'she is full of (fosters) strife'. अप्रत्यक्षदर्शना may mean in the second case-makes a person long for things not actually within sight (reach)'.

[8] Real sense—'she is attached to Vishṇu, and she loves (favours) wicked persons'.

As if made of dust she soils even the pure.[1] And the more this fickle one blazes forth (makes a man more and more prosperous) the more does she give rise to actions, dark like lampblack, alone, just as the more the flickering flame of a lamp burns, the more does it produce black soot, (and nothing else). It is thus :—She acts as the nourishing stream of water to the poisonous creepers in the form of (evil) desires ; as the song of a hunter to (for luring away) the deer in the form of the senses ; as the obscuring line of smoke to the pictures in the form of good actions ; as a luxurious bed to the long sleep of infatuation ; as an old terrace for residence to the she-goblins in the form of pride of wealth ; as the appearance of *timira* (opacity of the cornia) to the eyes in the form of the Śāstras ; as the banner borne in the van to all deeds of insolence ; as the native river to the alligators in the form of the out-bursts of violence ; as the drinking ground to the wines in the form of pleasures ; as the music-hall to the gestures in the form of the knittings of the eye-brows ; as the residence-cavern (lair) to the pythons in the form of faults ; as the cane-staff (for driving away people), to the words (of advice) of good men ; as the untimely (setting in of the) rains, to the swans in the form of merits ; as the (favourable) surface for spreading, to the tumours in the form of public scandals ; as the prologue, to the drama in the form of deception ; as the banner to (on the head of) the elephant in the form of lust ; as the slaughter-house, to good intentions ; and as the (eclipsing) tongue of Rāhu to the orb of the moon in the form of righteousness. And I do not see anyone who has not been (suddenly) very closely embraced by her though not familiar with him, and then deceived. Surely she will move away (*i e.*, leave a person), even when consigned to a picture (*i.e.*, visualized mentally as sure of attainment); will produce illusions like magic, even when confined to books (*i.e.*, made as steady as matter committed to books); she will deceive, even when (merely) engraved as a statue (in one's mind, *i.e.*, when means be conceived to remove short-comings and make her steady) ; will cheat, even when (merely) heard of ; and will take one in, even when (merely) thought about (leads men to seek her but they find her not).

And when in obedience to the will of destiny, kings are somehow favoured by her, who is of this description and behaves so ill, they become helpless and come to be the abode of all evil deeds. Thus :—At the very time of their coronation, their courtesy is washed away, as if with the water (poured on them) from auspicious jars; their heart becomes darkened (unfeeling), as if with the smoke of the sacrifices offered to Fire; their forgiveness is swept away, as if with the brooms in the form of the tips of the *kus'a* grass held by the priests (in their hands); their remembrance of (the thought about) the approach of old age is covered over (*i.e.*, forgotten), as if with the folding of cloth of the turbans (head-dresses); the sight of the next world is hidden (from them), as if with the large, circular umbrella (held over their heads); their truthfulness is blown away, as if with the breezes of the *chowries* (waved around them); their merits are driven away, as if with the cane-staffs (of the door-keepers); good words (of advice) are prevented from being heard (drowned), as if by the din of the cries of victory; and glory is blotted off, as if by the streamers of the banner-cloths. And also :—Some kings come to be miserable-being tempted by riches, which are as unsteady as the hollow neck of a bird hanging loose through exhaustion, which look charming for a short while only like the flash of a fire-fly, and which are condemned by (all) high-minded persons; having forgotten their (real condition at) birth owing to the arrogance caused by the acquisition of a little wealth; being affected by vehemence of passion increased by various misdeeds, as by corrupt blood full of various impurities; being harassed by their senses, which, although only five, appear to number many thousands as it were, in their eagerness to taste the various (sensual) pleasures; and being distracted by their mind, which although but one appears to have been multiplied a hundred thousand times, because of its having got free scope owing to its natural fickleness. They are seized as it were by evil stars; over-powered as it were by goblins; are possessed as it were by spells; are made stiff (in their limbs) as it were by evil spirits; are mocked as it were by delirium; and are swallowed (entirely possessed) as it were by devils. As though pierced in their vital parts by the arrows of Cupid, they distort their faces into thousands of shapes (*i.e.*, frowns). As if boiled by the heat of wealth, they act frantically. As if struck with hard blows, they possess limbs (which droop down, *i.e.*, require servants to support them). They wander (*i.e.* act) crookedly, as if they were crabs. Their course of action being impeded by unrighteous (or unjust) deeds, they are led

---

[1] Real sense—'she makes even an honest person dishonest (or, warps the judgment of a man of pure thoughts)'.

(guided in their course of action) by others, like lame persons, who are unable to walk (by themselves). They (condescend to) speak with great difficulty, as though suffering from ulcers in the mouths, as a result of telling falsehoods. By (their glances which are) the results of the operation of the quality of *rajas* (passion) as if due to the eye disease called *kusuma,* they produce a headache in those who move near them, like the *Saptachchhada* trees (causing headache) by the operation of the pollen of their blossoms. Like people about to die, they do not recognize even their relatives. Like persons with sore eyes who cannot look at bright objects, they cannot (bear to) look at men of spirit. As persons bitten by (deadly) black snakes cannot be restored to life even by means of mighty spells, they cannot be roused (into activity) even by means of excellent counsels. Like ornaments made of lac, which are unable to bear (the presence of) hot objects, they cannot bear spirited persons (near them). Being rendered insensible by the apathy due to their great pride, they do not listen to advice, as mad elephants made fast at their very large tying-posts (do not listen to the directions of their drivers). As persons fainting under the influence of thirst-like poison see everything golden, they, rendered insensible by the poison of greed, see all things as made of gold. Just as arrows, with sharpness increased by being whetted on a stone, destroy when discharged by the enemy, so they, whose cruelty is increased by drinking liquor, destroy (persons) at the instigation of others. By sending their armies they annihilate great families, although they stand far away from them (*i.e.*, do not molest them in any way), just as men fell down fruit, though growing high up (a tree), by throwing sticks at them. Though charming in appearance, they bring distress upon people, just as the premature appearance of flowers (on a tree) does. Their prosperity is extremely frightful, like the ashes of cemetery-fires. They cannot see far (into the future), like persons suffering from (the eye-disease called) *timira* (cornal opacity or myopia). Just as persons possessed by evil spirits have their houses invested by bees, they have their houses occupied by low persons. Even when (merely) heard, they cause disgust like the drums in a funeral procession. Even when (merely) thought of, they bring disaster, just like resolves to commit a heinous sin. Being daily filled (with riches), they become puffed up in appearance, as though they are inflated with sin. And, being in such a condition, they become the targets of hundreds of vices and never know their own fall (*i.e.*, degradation) even, just as drops of water hanging on the tips of (the blades of) grass on an ant-hill do not know their own fall [as they are quickly absorbed by the clay of the ant-hill].

There are others who are misled, by means of praises which can only fit superhuman beings, by rogues who are experts in cheating, who are intent on securing their own ends, who are (as it were) the vultures devouring the flesh of wealth, who are (as it were) the cranes surrounding the lotus-plant in the form of the (royal) audience-hall, and who, while themselves laughing inwardly, are (outwardly busy in) raising even faults (vices) to the side (grade) of virtues-representing gambling as a diversion; seducing other people's wives as cleverness; hunting as exercise; drinking as sport; carelessness as bravery; neglect of one's own wife as absence of (over-) addiction to sensual pleasures; disregarding the advice of the preceptor (or the elders) as a refusal to be ruled by others; the habit of not chastising one's servants (when guilty) as the mark of one's being easy to serve; addiction to dancing, to vocal and instrumental music, and to the company of harlots, as an evidence of one's (good) taste; listening (unmoved) to some atrocious crime as an exhibition of one's nobility of mind; putting up with insults as forgiveness; acting according to one's own will as asserting one's sovereignty; showing disrespect to the deities as a sign of great (moral) strength; the applause of bards as fame; rashness as energy; and inability to distinguish (between good and bad) as impartiality. (Such kings), whose minds are drunk with the pride of wealth, who having lost all discernment, become falsely vain of themselves by believing all that to be true; who although mortal by nature look upon themselves as partial incarnations of heavenly beings, as containing divinity within themselves, and (in fact) as superhuman beings; and who (accordingly), begin to act and conduct themselves in a manner fit only for celestial beings, and become the laughing stock of all people; and when their servants imitate them in their actions (act as servants of gods) they welcome it. Owing to the delusion caused by their mental attribution of divinity to themselves, and overpowered by an irrational conception, they look upon their pair of arms as having another pair of arms concealed within them (*i.e.*, think themselves to be Vishṇu, one pair of arms being suppressed within). They suspect their forehead as having a third eye hidden underneath its skin (since god Śiva has three eyes). The granting of their sight they consider as a (great) favour. The casting of a glance they count on the side of (regard as) an obligation. Merely talking (with a person) they set down as a favour granted. Even a command they regard as a boon conferred. Even their touch they esteem as purifying. And over-filled (entirely puffed up) with the pride of false greatness they do not bow to the gods, do not reverence the Bráhmaṇas, do not honour those worthy of honour, do not worship those deserving of worship, do not salute those who deserve to be saluted, and do not rise (from their seats) to receive their elders (or preceptors). They laugh at learned men, as denying themselves in useless toil the joy of the enjoyment of sensual pleasures. They look upon the advice of old persons as the senseless prattle of senile dotage. They ill receive the counsel of a minister, thinking it to be an insult to their own intellect. And they get angry with one who gives them wholesome advice. In every way him they welcome, him they talk to, him they have by their side, him they advance, with him they stay with pleasure, him they give, him they admit to their friendship, his words they listen to, on him they shower gifts, him they honour, and him they make their trusted confidant, who with all other business set aside, and with folded hands praises them day and night and continuously, as if they were gods, or proclaims their greatness. And what is proper to them (fit to be done in the eyes of those kings) whose authority (for action) is the dreadful treatise (*i.e.*, *Arthas'âstra*) of Kautilya which contains advice mostly of a very cruel nature;—whose spiritual guides are the priests whose nature is wholly cruel on account of their practice of malevolent magical rites;—whose advisers are ministers skilled in deceiving others;—who are deeply attached to Lakshmî, enjoyed and then abandoned by thousands of kings;—who are sedulously given to study of such Śāstras as consist of directions for killing;—and to whom their (own) brothers, attached to them on account of their hearts being full of natural affection, are the persons to be annihilated?

Therefore, O Prince, in the administration of the kingdom which is mostly of the kind described above, and which is dreadful on account of thousands of extremely crooked and painful practices, and in this youth (of yours) which (generally) produces the greatest infatuation, you should strive (to conduct yourself) in such a way that you will not be laughed at by the people, nor censured by the good, nor contemned by your elders, nor reproached by your friends, nor grieved over by the wise;—Also that you may not be exposed by knaves, taken in by clever swindlers, preyed upon by gallants, torn to pieces by the wolves in the form of servants, deceived by rogues, enticed by women, made ridiculous by (an improper use of) Lakshmī, swayed (*lit.* made to dance) by arrogance, maddened by love, attracted by sensual pleasures, drawn away by passion, and carried away (entirely possessed) by luxury. Granted that by your very nature you are steadfast; and that you are given a sound education by your father with great efforts, while riches infatuate one who is fickle-minded and uneducated; still my satisfaction at your virtues made me speak thus (at length). This only you are told again and again—*viz*, even though a man may be learned, always watchful, of great nobility, high-born, firm-minded, and persevering, him ill-natured Wealth turns into a wicked man. May you enjoy in every way the auspicious ceremony of your installation as heir-apparent with its attendant blessings, which is (now) to be performed by your father. Bear the yoke (of the kingdom) which has been borne by your ancestors (before you), now descended to you in hereditary succession. Bend down the heads of your foes, and raise (to prosperity) the host of your relatives. And after your coronation start upon the conquest of all the directions, and in the course of your marches, again conquer the earth having the seven continents as her ornaments, although (once) conquered by your father. This is the (fittest) time for you to establish your prowess. For, a king who has his prowess established becomes one whose orders are always carried out, as a sage who can see into all the three worlds becomes one whose prophecies always come true." Having said this much, he ceased (speaking).

When Śukanāsa had ceased speaking, by those (water-like) pure words of his advice Chandrāpīḍa became as it were washed, brightened, purified, polished, bathed, anointed, decorated, hallowed, and made resplendent; and being delighted at heart, he stayed for a short while and (then) returned to his palace.

Then, after several days had passed, the king, on a holy day, accompanied by Śukanāsa and surrounded by many thousands of kings, himself raised up the auspicious water-jar and crowned his son (as heir-apparent), all the auspicious materials for whose royal coronation had been brought together by the (head) priest, by means of waters which had been collected from all the holy places, all the rivers, and all the oceans, which were mixed with all the herbs, all the fruits, all the (different) clays, all the jewels, and (further) with the water of the king's tears of joy, and which were sanctified by (the repetition of) *Mantras*. And at that very moment Lakshmî transferred herself unto him whose body was still wet with the waters of the coronation, without, however, leaving (the old king) Tárápîḍa, just like a creeper which twines itself round another tree without leaving its original tree. Afterwards his body was anointed, from the soles of his feet upwards, with fragrant sandal-paste, which was white like moonlight, by (queen) Vilāsavatī herself, who was surrounded by all the ladies of the harem and whose heart was full of affection. On his head he wore a chaplet of newly-blossomed white flowers; his body had a sprinkling of the *gorochaná* paint; he wore ear-ornaments made of the blades of the *dúrvá* grass; he put on a new pair of silken garments, which had long fringes and which were white like the moon; his hand was adorned with a wrist-thread which his priest had tied on; he had, lying close on his broad chest, a pearl-necklace, the very long and bright stalk of the lotus-plant (as it were) of the new Regal Glory, and looking as if it were the circle of (the stars of) the seven (heavenly) sages, come there to witness the coronation ceremony. As his body was thickly covered with garlands, worn across the shoulder, which were strung with white flowers, which hung down to his knees, and which looked as delicate as the rays of the moon, and as he had put on a white dress, he looked like the Man-lion (incarnation of Vishṇu) with his massive (white) mane shaken about, (or) like the Kailāsa mountain with the (white) mass of its rivers flowing down, (or) like the elephant Airāvata covered with a tangled mass of the fibrous lotus-roots from the Celestial Ganges, (or) like the Milky Ocean strewn with flakes of dancing foam. His father carried the cane-staff on that occasion (like a door-keeper), and himself began to clear the way in the front. (Thus) Chandrāpīḍa arrived at the assembly-hall and mounted the royal throne of gold, as the moon mounts the golden peak of Meru.

When he had mounted (the throne), and had received all the assembled princes with the respect due to each, and had then stayed there for a short while, there sounded forth, very slowly, the great drum (beat on the occasion) of starting, proclaiming his setting out for world-conquest and sounding as harsh as the roar of the mass of clouds at the time of World-destruction, being beaten with golden rods, like the Ocean (beaten) with the blows of the Mandara mountain, (or) like the foundations of the Earth by the terrific wind-storms at the close of an aeon, (or) like evil-portending clouds (struck) by the shining flashes of lightning, (or) like the vault of the Nether Region by the strokes of the snout of the Great Boar. And by its sound, the spaces of the world were inflated as it were, were spread out as it were, were separated as it were, were enlarged as it were, were enveloped as it were, were circumambulated as it were, and were deafened as it were. The joints of the bonds of the directions mutually holding them together were loosened as it were. And its noise travelled over all the three worlds, being heard with affright by the (eight) Lokapālas (Guardians of the World); in the Nether Regions it was being embraced as it were by Śesha, whose thousand hoods, fully spread out, were shaken unevenly through fear; in the (eight) quarters it was as it were being challenged (for fight) by the quarter-elephants repeatedly striking blows upwards with their tusks before them (in the air-space); in the sky it was being circumambulated as it were by the horses of the Sun's chariot, who in fear began to move around in a circle with middle speed; on the Kailása mountain it was being talked to as it were by the bull of Śiva, uttering in joy the *hum* sound in the belief that it was the unusual loud laughter of Śiva; in the celestial regions it was being welcomed as it were by Airāvata who trumpeted deeply with his throat; (and) in the abode of Yama (the god of Death) it was being bowed to as it were by the buffalo of that deity, who had obliquely bent downwards his circular horns, in his wrath at hearing a sound never before heard (by him). Then, on hearing that sound of the drum, Chandrāpîḍa moved away (came down) from the throne, along with the Regal Glory of his foes, while on all sides around him were being loudly uttered victorious cries of 'May you succeed!' May you conquer!' &c. And then he issued forth from that assembly-hall, being followed by thousands of princes who rose up hurriedly on all sides, and who then threw down continuously collections of pearls, which dropped down from their strings of necklaces broken as they struck against each other, as though they were the fried corn (*lájâs*) sportively scattered on the auspicious occasion of starting for the conquest of the quarters (the world): he (then) looked like the Párijâta tree being followed by (the other) Wish-yielding trees shedding white blossoms and buds, (or) like Airāvata by (the other) quarter-elephants emitting watery sprey from their trunks, (or) like the expanse of the sky by the quarter-spaces showering down numbers of (shooting) stars, (or) like the rainy season by the clouds pouring down a shower of large drops of water.

And having come out, he mounted a female elephant, the inner seat (or the seat behind that of the prince) on whom was occupied by Pattralekhā, mounted first, who was adorned with the auspicious decorations suitable for (the occassion of) starting, and who was hurriedly brought near him by her driver. Then he began to ride out, the (blazing) sun being warded off from him by an umbrella having a hundred wires and fringed with a network of pearls, which looked white like a whirlpool of the Milky Ocean whirling round by the revolutions of the (Mandara) mountain, and which had the appearance of the (white) Kailāsa mountain when borne on the long arms of Rávaṇa. And, as he was (thus) riding out, he saw, while still inside (the *haudâ* on the elephant)—on account of the morning sunshine of the profuse light, which surpassed the lustre of the liquid *alaktaka* paint, of the crest-jewels sending forth rays, of the kings, who, with their sight hidden from him by the (intervening) rampart, were stationed near the gate and were waiting for him—that the ten directions were being made extremely yellowish-red, as though on account of the fire of his own valour spread about after his coronation; that the surface of the Earth was being tinged (yellow-red), as though on account of the (glow of) love for him (as her lord) produced by his being anointed as heir-apparent; that the expanse of sky was being turned red, as though owing to a fire in the quarters, portending the approaching annihilation of his enemies; and that the day had its light turning roseate, as if on account of the *alaktaka* juice on the feet of the Regal Glory of the Earth come towards him (to receive him).

And when he came out he was saluted by hosts of kings, the thousands of arrays of whose Scent-elephants moved forward in great hurry, whose circular umbrellas were crushed as they pressed hard against one another, the rows of whose jewelled diadems were loosened as their heads bent down in homage (to him), whose jewelled ear-ornaments hung low, whose *kuṇḍalas* (kinds of ear-rings) fell on their cheeks, and whose names were announced (to him) by the commander of the army specially ordered (to do so), whereupon he set out first of all, in the eastern direction. He was being followed by the elephant, Gandhamádana, who was pink with a thick paint of the powder of vermilion, whose *avachúla* ornament made of strings of large pearls dangled down to the ground, whose head was chequered with a network of chaplets of white flowers, and who thus looked like the mountain Meru, having the (red) evening sunshine fallen on it, with the white stream of the (heavenly) Ganges, falling accross it, and with the rocky surfaces on its peaks bespangled with (white) clusters of stars. And in his front was being led (the horse) Indrāyudha, whose limbs were variegated with the lustre of his golden ornaments, and who thus looked as if he was smeared with saffron-paint. And then moved also the whole army; the white umbrellas in which were shaken as the troops of its elephants moved on, which swept over the surface of the earth and from which arose a wondrous din, and which thus looked like the water of the ocean at the time of the great Deluge, with thousands of reflections of the lunar orb fallen on numerous rows of billows and flooding the surface of the Earth with wondrous commotion.

As he started, Vaiśampāyana, coming from his house, approached him on a female elephant who moved with rapid strides; he (too) had the auspicious rites proper for (the occasion of) starting performed for him, was dressed in white silken garments, had his person decked with white flowers, was followed by a very large army and by battalions of princes, and had a white umbrella held (over his head), thus appearing as if he were a second Heir-apparent. And, having approached, he stood near him as the moon stands near the sun. Then, on account of the weight of the armies which ran from this quarter and that quarter, on hearing that the Heir-apparent (i.e. Chandrāpīḍa) had issued forth, the earth shook just at the moment, as though it were floating upon the waves of the waters of the ocean hemmed in (on all sides) by the Kula-mountains, which were displaced (at the time of the Deluge). Then, by the lustre of their jewelled crowns, whose crests were enveloped in a thick network of their long rays, and also by the streaming refulgence of the multitude of armlets which shed a flood of lustre and over which were engraved leafy decorations, the ten quarters were made to appear, by the kings who came before him in fresh numbers and saluted him (in turn)—in some places, as though the powder of the (variegated) wings of the *chásha* birds was being scattered therein; — in some, as though they were variegated with hundreds of moving (bright) circular spots on (the tails of) troops of peacocks flying about;—in some as though they were glittering with the lightning from untimely clouds;—in some as though they possessed the (bright-red) foliage of the Wish-granting trees (of heaven);—in some, as though they were filled with rain-bows;—and in others as though they contained morning sunshine. The umbrellas of (those) kings, although (really) white, appeared as if they were made of peacocks' feathers, owing to (their being enveloped by) the rays of their crest-jewels, which shot upwards and which were variegated on account of the clusters of different kinds of jewels. And in a moment the surface of the earth seemed as though (solely) to consist of horses; the circle of directions of elephants; the atmosphere, of groups of umbrellas; the firmanent, of a forest (*i. e.* a crowd) of banners; the wind, of the odour of elephants' ichor; the world of mortals, of kings; the vision, of the rays of (jewelled) ornaments; the day, of diadems; and all the three worlds, of the victorious battle-cries. And it seemed all round that it was the time of the final destruction of the universe;—on account of—the elephants in rut, like the Kula-mountains in shape moving about,—of umbrellas moving up and down and looking like the evil-portending orbs of the moon;—of the sounding drum whose noise was as deep and awe-inspiring as that of the Saṃvartaka clouds;—of the mass of the (watery) spray ejected by elephants which spread about and looked like a shower of shooting stars;—of the uprising columns of dust on the earth looking grey like comets;—of the trumpetings from the throats of elephants whose noise was as harsh and deep as that of the contending winds (or, fall of the thunder-bolt)—of the powdered vermilion from the temples of elephants spreading about and looking reddish-brown like a shower of drops of blood;—of the rows of cavalry which marched onwards and which were as restless as the billows of the waters of the agitated ocean;—of the showers of streaming liquid ichor (of elephants) which poured down continuously and which darkened all the spaces in the quarters;—and also, (finally), on account of the din that pervaded all the regions of the world.

As if affrighted by the tumultuous din of the army, the ten directions fled away somewhere (*i. e.* could not be distinguished), being completely enveloped by the assemblage of white banners. As if afraid of the contact of the dirty dust from the earth, the surface of the sky receded to its farthest, being densely filled with thousands of the *avachûla* ornaments of troops of elephants in rut. As if they were being driven aside by powerful canestaff-bearers with their wands, or as if they were afraid of being made grey by the dust raised by horses' hoofs, the rays of the sun left the van of the army. As if afraid of being extinguished by the (watery) spray from the trunks of elephants, the day disappeared, the sunshine being concealed behind the (thickly crowded) umbrellas. The earth, which was crushed under the weight of that army, and which was struck by hundreds of feet of elephants under the influence of rut, pealed frightfully, as if it were a second *bherî* (drum) struck on the occasion of starting (on an expedition). The foot-soldiers stumbled at every step in (as they waded through) the liquid rut of ichor-shedding elephants, ankle-deep and bearing (on the top) the flakes of foam escaping from the mouths of (ambling) steeds. The power to perceive all other kinds of smells departed from the organ of smell (nose,) (of men)—as it does from that of an elephant—, being pervaded with the very strong odour of elephants' ichor which resembled the odour of yellow orpiment. And, in a while, the people whose ear-passages were deafened felt themselves fainting as it were, owing to–the uproar of the crowds of persons that ran in the van of the marching army;—to the shrill and prolonged sound of *káhala* drums;—to the sound of the neighing of horses mixed with the clatter of their hoofs;—to the loud and hoarse trumpeting of elephants, mingled with that of the constant flapping of their ears;—to the clank of bells sounding unevenly owing to their (elephant's) movements, mingled with the tinkle of the small bells attached to the neck-ornaments (of elephants); — to the din of drums beat at the time of starting, whose sound was increased by (being mingled with) that of auspicious conches; — and (finally), owing to the noise of drums which were being repeatedly struck in various quarters.

And slowly and slowly there rose up the dust caused by the rapid tread of the army. Owing to the diversity of colour of the ground it (the dust) appeared in some places to be greyish like the chest of an aged *s'aphara* fish; in other places it resembled (in colour) the mane of a camel; in others it was dusky like the curly hair of a full-grown deer; in others it was white like the threads of woven silk; in others it was pale like a full-grown lotus-stalk; in others it was tawny like the hair of an aged monkey; and in others it was white like the flakes of foam dropped by the bull of Śiva when he ruminates. Like the stream of the celestial Ganges which takes its origin from the feet of Vishṇu, the dust was caused by the hoofs of horses; like an angry person who abandons farbearance, it (rose up after having) abandoned the earth; and, like a person engaged in playing a practical joke who closes the eyes (of others), it obstructed the sight (of the people). It drank up (*i.e.* dried up) the watery spray from the trunks of elephants, as though it were a thirsty person; it flew up in the skyey region, as if it were a bird; it descended upon the line of rut (of elephants), as though it were a swarm of (dark) bees; it placed its foot (*i.e.* lodged itself) upon the broad temples of elephants, as if it were a lion; it seized (*i.e.* covered up) the banners, as though it were a victorious conqueror (who captures the banners of his enemy); and it whitened the heads (of the people), as if it were the advent of old age. Falling on the tips of (peoples') eye-lashes, it seemed as if it were sealing their vision; descending upon the drops of sweet honey (in the lotuses worn by the soldiers on their ears), it seemed as if it were smelling those lotuses; and it entered the cavities of the insides of the conch-shell-ornaments on the ears of elephants, (or, it entered the ears and the depressions of the temples of the elephants) as though it were frightened by being beaten during the flappings of the ears of elephants infatuated with rut. It was being drunk up as it were by the shark-shaped figures, with their mouths turned upwards, engraved in leafy lines (in relief) on the jewels in the crowns of the (subsidiary) princes; it was being worshipped, as it were, by the bunches of flowers in the form of the foam-flakes dropped from the mouths of the horses tossed about; it was as though being (respectfully) followed by the rings (mass) of mineral dust falling off from the broad temples of the troops of elephants in rut (whereon it had been originally used as paint); it was being embraced, as it were, by the fragrant cosmetic powder blown off by the numerous *chowries* as they were waved about; and it was being assisted (*lit.* encouraged) as it were, by the pollen from the filaments of flowers dropping down the thousands of chaplets worn by the princes. Like the evil-portending (planet) Rāhu. it unexpectedly drank up (*i. e.* obscured) the solar orb. It had the appearance of *gorochanā* powder, (as it settled) on the rows of the thread-bracelets worn by the kings as auspicious at the time of starting (on an expedition). And it had the greyish appearance of the dust of sandal-wood when it is sawed. Swelling in bulk owing to the crush of the immeasurable army, and dense like an assemblage of dark clouds appearing out of their season, it gradually began to assume larger dimensions, as though it were swallowing up the whole universe.

And by that dust, whose thick mass was gradually becoming more and more swollen, all the three worlds were traversed over; it was as it were the auspicious flag proclaiming (Chandrāpīḍa's) world-conquest; the annihilating frost to the lotuses of his enemies' families; the perfumed powder serving as gay decoration to Regal Glory; the falling snow to the beds of white lotuses in the form of his enemies' umbrellas; the darkness caused by the swoon of the earth's surface that groaned under the weight of the army; the (sudden and simultaneous) appearance of blossoms on *kadamba* trees, caused by the rainy season in the form of the marching armies; a heard of elephants uprooting the lotus-bed in the form of the sun; the ocean surging up at the time of the Great Deluge and flooding both the sky and the earth; and the veiling cloth for the head of (the lady in the form of) the glory of the three worlds. It was multi-hued like the massive mane of the Great Boar (incarnation of Vishṇu), and it was thick like the column of smoke rising up from the Fires at the time of World-Destruction. (Owing to its being all-pervading,) it appeared to rise up from the bottom of the Nether Regions, or to issue out of the feet (of the soldiers), or to drop down from their eyes, or to come from all the directions, or to pour down from the sky, or to spring up from the breeze, or to arise from the sun-beams. It was (as it were) the oncoming of sleep, that did not remove consciousness; darkness, that did not despise the sun (*i. e.* cause the sun to be obscured); a subterranean (cooling) chamber, that made its appearance when it was not summer-time; the evening of a night in the dark half of a month, but one in which the groups of starry clusters had not risen; the rainy season, but one in which there were no showers of water; the Nether Regions, but without the snakes wandering about. And it was ever growing in size, like the feet of Vishṇu (in his Vāmana incarnation).

Like a bed of full-blown blue lotuses covered by fresh (rain) water, appeared the (blue) sky being invaded by the dust from the earth, white like the foam of the Milky Ocean. The orb of the hot-rayed sun, looking greyish with the thick dust, lost its brilliance, like a *chowrie* used as the *avachúla* ornament (of an elephant) losing its brightness when rendered grey with thick dust. The Celestial Ganges, white like a band of silken cloth, became soiled, as the banner (of an army) becomes soiled, though it is originally white, being made of silken cloth. It seemed as though the earth, unable to bear the extremely heavy weight of the king's army, once more went up to the world of Immortals under the guise of its dust, for being relieved of its burden. The earth's dust, which had darkened the banner-cloth of the sun's chariot, fell down upon the waters of the ocean, as if it was burning internally because of its having drunk up the entire light of the sun. And in a short while the earth seemed to enter, as it were, on its residence in a womb, or into the waters of the ocean at the time of the Universal Deluge, or into the belly of the God of Death, or into the mouth of Śiva (at the time of world-destruction), or into the stomach of Vishṇu, or into the Primordial Egg. The day seemed to be earthy; the quarters looked as if they consisted entirely of figures moulded in clay; the surface of the sky was, as it were, turned in the form of dust; and all the three worlds appeared to consist of but one element (*viz.*, the earth, *i.e.*, dust).

Then, when the dust was laid at rest by the showers of spray, white like the Milky Ocean, which poured down in all directions, issuing forth from the tips of the trunks of elephants who were oppressed by the warmth of their own ichor;—by the spreading rain of the drops of rut-water streaming forth by being struck by the leaf-like ears of elephants;—and also by the clusters of the drops of the flowing saliva of the horses scattered all round as they made neighing sounds: and thus when again there was light in all the quarters, Vaiśampāyana, seeing that immeasurable army as though it had (just) emerged from the waters of the ocean, was filled with astonishment, and casting his glance all around, thus addressed Chandrāpîḍa :—

"Crown Prince, what has not (already) been conquered by His Majesty Tārāpîḍa, the paramount king, that you will (now) conquer? What directions have not been subdued that you will now subdue? What forts have not been taken that you will now take? What other continents have not been brought under his sway that you are going to bring under your sway? What jewels have not been acquired that you are going to acquire? What kings have not bowed down unto him? By whom have the folded hands, tender like the young buds of lotuses, not been placed on their heads in homage (to him)? By whose foreheads, with golden bands fastened on them, have the pavements of his assembly-hall not been rendered smooth and glossy? By what kings have their crest-jewels not been rubbed against his foot-stool (in homage)? Who have not held cane-staffs (as his door-keepers), or not waved *chowries* (near him as his servants), or not utterred cries of victory (as his heralds)? By the shark-like leafy figures engraved on the crowns of what kings have not been drunk the bright lines of rays of the nails of his feet, as pure as the streams of water? And here are all these crowned kings of the earth, who are filled with the pride of their power (or, army), having the obstinate desire to plunge in (*i. e.* carry their arms as far as) the waters of the four oceans; who are the peers of Daśaratha, Bhagîratha, Bharata, Dilîpa, Alarka, and Māṃdhātṛi; who are glorious with the pride of race, and who have performed Soma-sacrifices;—these (kings) bear upon the sprays of their crest-jewels, sanctified by being sprinkled over with the waters of coronation, the mass of the auspicious dust of your feet, as if it were the (charmed) ashes for protection (against evil). This earth is supported by these kings, like another set of the Kula Mountains (supporting the earth). And these armies of theirs that have filled the space in all the ten directions are waiting upon you. And it is thus: Lo, in whatever direction the eye is cast there the Nether world seems to emit the armies, the earth to produce them, the quarters to disgorge them, the sky to shower them down, and the day to create them. And methinks the earth oppressed with the weight of the countless armies, remembers to day the commotion of the Mahābhārata war. Here is the sun wandering through the forest-regions in the form of the penons, as if he were counting, out of curiosity, the banners, his orb stumbling as it comes in contact with their top-portions. And, being completely submerged on all sides in the liquid rut of ichor-shedding elephants that has an odour similar to that of cardamoms and is flowing in a thin stream, and being full of the noisy hum of the swarms of bees that have settled upon it, the Earth appears to have been engulfed in the surging (black) waters of the river Yamunā, as it were. These rows of flags, white like the moon, cover the circle of the directions, as if they are rivers that have flown up into the sky, in fear of the great disturbance caused by the weight of the armies. Most assuredly it is a wonder that to-day the earth does not break into a thousand fragments by the weight of these forces, all the bonds that held her fast to the Kula Mountains having been snapped;—or that to-day the massive hoods of Śesha, lord of snakes, have not tottered (from their usual position), being unable to support the earth pressed down by the load of these armies."

While he was thus talking, prince Chandrāpîḍa arrived at the camping ground, in which numerous arches were erected, which was crowded with thousands of houses having walls made of reeds, and which looked charming with hundreds of tents of white canvas that were put up inside. Halting there, he followed all the routine as though he were the king himself. (Although) diverted with various tales by all those princes and all his ministers having gathered together (around him), he spent the whole of that day in sorrow, as his heart was tortured by the heavy grief caused by his fresh separation from his father. Having thus spent the day, he passed the night also, lying awake for the most part, without getting much sleep, in conversing with Vaiśampāyana resting on a bed placed not far from his, and with Pattralekhā sleeping near by on the other side on a carpet spread on the surface of the ground, now about his father, now with regard to his mother, and now with reference to Śukanáṣa. And in the early morning he got up and went on by ceaseless marches, following the same order (of routine for each day) and accompanied by his extensive army which grew at each (new) march; crushing the earth (under his army's weight), shaking the mountains, fording the rivers, emptying the lakes (of their waters), razing the forests, levelling uneven places, tearing down fortresses, making paths, filling out the hollows, and digging pits in plains. With easy marches, wandering as his will led him, he roamed over the entire world, colouring grey all round the waters of all the (bounding) oceans with the dust of his armies. and destroying the forests on their shores. And as he wandered he reduced to submission the haughty, raised to emminence the humble, cheered up the fearful, protected those who sought his shelter, uprooted those who patronized wicked persons (at their courts), and extirpated those who were (troublesome like) thorns. He placed young princes on the (vacant) thrones in various provinces, amassed jewels, accepted presents, took tributes, gave directions about the administration of countries, implanted signs (commemorative) of his visit (*e.g.*, pillars), erected memorials, caused royal grants to be written (and issued), worshipped the Brāhmaṇas, bowed to the ascetics, looked after the well-being of the (four) *ás ramas* (orders of life), and inspired affection among the people. He displayed his prowess, exalted his majesty, swelled (added to) his glory, extended (showed more and more) his merits, and caused his good deeds to be widely known. He first conquered the east, then the quarter which has the star Triśaṅku for its mark (the south) then the one which is characterized by Varuṇa (the west), and afterwards the direction variegated with the constellation of the Seven Sages (the North). He traversed the circle of the earth, measured (i.e., bounded) by the ditch in the shape of the encircling moat of the four (principal) oceans, bringing under his sway all the different continents in the space of three years. Then as he, who had subdued in due course the whole surface of the globe, wandered about, having circumambulated the earth, he once conquered and seized the city called Suvarṇapura, which was not very far from the Eastern ocean, and was the residence of the Kirâtas who dwelt on the Hemakúṭa mountain and who prowled about in the vicinity of Mount Kailâsa. And there he halted for several days, with a view to give rest to his army which was fatigued by its (long) tramping over the whole surface of the earth.

Once, while still there, as he mounted Indrāyudha and roamed through the woods, having started on a hunting excursion, he accidently spied a pair of Kimnaras that had descended from the top of an (adjoining) hill. His curiosity being aroused by a sight never seen before, and having a desire to capture them, he urged his horse earnestly towards them; (but) as he approached them, the couple ran off, affrighted at the sight of a human being never seen before; as it fled, he, starting off from his large army, alone followed it to a great distance, riding Indráyudha, doubling his speed by continually spurring him with his heels. 'Here it is caught'—'Now it is caught'—'Here it is captured'—'Now I have it'—his mind thus drawn away with great vehemence; and, on account of the extreme fleetness of his steed, he in a short while rode, unaccompanied, over a distance of fifteen *yojanas* from that region, as though it were (no more than) a single step. While the Kimnara pair that was thus hard pursued ascended the high peak of the mountain that lay in front, just as he was looking on.

When it had ascended (the peak), Chandrāpîḍa slowly turned away his sight which was following it, reined in his horse, as further movement was checked by the rocks on the peak of the hill; then seeing that the bodies of both Indrāyudha and himself were drenched with the sweat produced by their fatigue, Chandràpîḍa thought for a while, and, laughing of his own accord, thus reflected (in his mind):—"Why have I, like a child, thus uselessly troubled myself? What purpose could have been attained by this Kimnara couple, being caught or not? If this was captured what then? Supposing it was not captured, what would have followed even then? O the manner of my folly! O the eagerness to do anything trifling! Oh! The persistence in being engaged in usless pursuits! Ah! What a passion for behaving like a child! The business I had set myself about, and leading to a happy result, has (now) been rendered vain. The work, necessary to be done, and which was set on foot, has (now) become fruitless. The business of friends that was being accomplished, has not been accomplished. The royal duty begun to be done has not been fulfilled. The momentous business undertaken, has not been carried to its end. (In short) the effort to accomplish the business of a conqueror has not been crowned with success. Why did I come to such a distant place, abandoning my followers, as if I were possessed by some ghost? And why did I uselessly pursue this couple of horse-faced Kiṃnaras? When I thus reflect, this my own soul makes me laugh at myself, as if it were another person (distinct from myself). I know not by what distance from here is cut off the host that followed me; for Indráyudha has great speed, and in the twinkling of an eye he traverses a very great distance. Nor have I observed, as the horse was so swift and as my eyes were fixed upon the Kiṃnara-couple, the path as I came here through this vast forest, impassable owing to the dense growth of hundreds of trees and their branches, bushes and spreading creepers, and having the ground underneath covered over with dry leaves fallen thickly about, so that I can return (by it) and go (to my camp). And, even if I roam through this region with effort, I can never (hope to) meet a human being who would tell me the way leading to Suvarṇapura. I have heard it said frequently that to the north of Suvarṇapura is the boundary-line of all the countries of this world, beyond that lies a tenantless forest, and beyond that the Kailāśa mountain. Here is that Kailāśa. I should, therefore, now turn back, and, proceed by repeatedly guessing myself (the way), merely taking the southern direction. For, the consequences of faults committed by one's own self have assuredly to be borne by one's own self (and by nobody else)." Thus resolved, Chandrāpîḍa turned back his horse, pulling aside the reins with his left hand.

Having turned back the horse, he again reflected :—"Here does this divine sun, bright with his refulgent lustre, now adorn the middle of the beautiful sky, as if he were the girdle-jewel adorning the middle (*i. e.* waist) of the glory of day; and this Indrāyudha here is quite tired. I will, therefore, in the first place feed him with a few mouthfuls of tender blades of the *dûrvá* grass, and bathe him and make him drink water in some lake, or in some mountain-spring, or in the water of some river, and thus remove his fatigue; then I will myself drink water, and rest for a short while under the shade of some tree; and after that I will proceed (on my journey)." With this idea he began to search for water, casting his glance repeatedly here and there; as he was (thus) roaming about, he saw the track, wet with lumps of mud raised by the feet of a large, hill-roaming herd of wild elephants that had come up from a bath in the waters of some lotus-pond (near by), and that had very recently departed (by that way); it (the track) was variegated with bunches of lotuses, together with their fibres, roots and stalks, which were dragged forth by the trunks (of those elephants); its line was darkened with the young *s'aivala* leaves dripping wet; it was bestrewn at intervals with the buds of the *kumuda*, the *kuvalaya*, and the *kahlâra* (varieties of) lotuses which the herd had uprooted; it was scattered over with muddy lotus-roots that had been pulled out of them; it was overspread with twigs of wild trees, that were broken and interspersed with bunches of flowers; it was thickly covered with uprooted wild creepers having the bees sitting upon their flowers hovering over them; and it was sprinkled over everywhere with the liquid ichor (of elephants) that bore the fragrance of newly-blossomed flowers and that was as dark as the juice of *tamâla* leaves.

With a suspicion rising in his mind about a reservoir of water (being near), he, following the path backwards, went over a certain distance by the foot of the Kailâsa mountain. It (foot) was covered over with trees which (*i.e.*, whose tops) could only be seen by persons with up-raised necks, which at the top had a shape like that of a circular umbrella, which consisted mostly of (the varieties called) *Sarala*, *Sála* and *Sallakî*, and which, although dense, appeared to be sparse owing to the lack of branches. It was covered over with large, yellowish gravel; as it abounded in rocks, there was very little of grass or copse-wood; it was brown with the dust of the slabs of *manahs'ilâ* mineral battered with their tusks by wild elephants; the interstices of its rocks were overgrown with the sprays of the *pâsháṇabhedaka* plants, spreading about in waving lines, that looked as if they were engraved thereon, and that were curly like the linear decorations; its slabs were moistened with the juice constantly exuding from the *guggulu* trees (grown thereon); the stones in it were rendered greasy by the fluid bitumen (*s'ilâjatu*) which dripped down from the peaks (of Kailâsa); it was covered over with the dust of orpiment (*haritâla*) powdered by the chisel-like hoofs of horses; it had gold-dust scattered about the holes dug out by rats with their claws; on the sand thereon were imprinted lines of hoof-prints of the *chamara* and musk deer; it was bestrewn with tufts of the fleece fallen off from the *raṅku* and the *rallaka* deer; there on the rugged pieces of rocks were sitting pairs of *jîvañjîvaka* birds; at the mouths of its caves were sitting couples of man-like creatures; it was fragrant with the odour of (the stone called) *gandhapáshána*; and therein bamboos had grown in the midst of thickets of cane-reeds. In the region to the north-east of that very Kailâsa mountain, he caught sight of a very extensive grove of trees, which looked as if it were a bank of clouds weighed down with the load of water (carried by them), or as if it were the darkness of the nights of the dark half of a month amassed there in one heap. And he entered it, being as it were embraced (as a sign of welcome) by a breeze from water-waves, blowing from the front, which bore the sweet smell of the pollen of flowers, which was cool from its contact with water, which was (charged with) watery spray, and whose touch (therefore) was like that of sandal-paste; and invited by the loud notes, attractive to the ear, of the swans infatuated with the drinking of honey from lotuses.

And, on entering, in the very centre of that clump of trees he beheld a lake Achchhoda ('clear-water') by name, which was most beautiful, and gratifying to the sight. It looked as if it were the jewelled mirror of the goddess of beauty of the three worlds, or the subterranean crystal chamber of the divine Earth, or the passage for the escape of (the waters of) the oceans, or a liquid oozing from (all) the quarters, or a partial incarnation of the sky. It looked as if it were the mountain Kailása liquefied, or the Snowy mountain (Himālaya) melted, or moon-light rendered fluid, or the (white) loud laughter of Śiva turned to water, or the stock of the merit of the three worlds abiding there in the form of a lake, or a number of hills of *lapis lazuli* transformed into water, or an assemblage of autumnal clouds poured down in one place after being reduced to a watery condition. It looked as if it were the mirror of Varuṇa (the lord of waters). On account of its great limpidity it appeared to be fashioned out of the (pure) hearts of sages, or the virtues of good men, or the brilliance of deer's eyes, or the glittering lustre of pearls. Although it was entirely filled (with water) to all its limits, it appeared to be quite empty, as all that happened (or was) inside was clearly seen. It looked as though it were being guarded by thousands of Indra's bows (*i.e.*, rainbows) that had sprung up everywhere, being produced by the thin spray of the waves of water rippled by the breeze. Like god Vishṇu who bears inside his belly from which springs a lotus all the three worlds within, along with their collection of forests, mountains, stars and planets, it bore, in its inside with lotuses grown therein all the three worlds together with the collection of forests, &c., which had entered it under the guise of reflections (of all those objects). Its water was mixed with the liquid nectar that oozed from the crescent moon, his (Śiva's) crest-jewel, as it was violently tossed about when the divine Śiva, coming down from the adjacent Kailâsa mountain, had on hundreds of occasions dived in and out (of its waters when bathing),—the nectar which looked like a stream of the loveliness dripping down from the cheek of Śiva's left half (*i.e.* Párvatî) as it was washed with water. It looked more awe-inspiring on account of its water-regions looking like the (dark) entrances to the nether-world, their interiors being darkened by the reflections of the (dark) groves of *tamâla* trees near its bank. The thick-growing beds of blue lotuses therein were avoided by pairs of *chakravâka* birds, who, even by day, were afraid of the night having arrived (in those parts). Frequently it had its waters hallowed by having had the gourd of god Brahmá filled in them. Often had the troops of Vâlakhilya Sages performed their Twilight rites (on its banks). Many times had the goddess Sāvitrî, entering its waters, plucked off thousands of lotuses for the worship of the deities. Thousands of times had it been consecrated by the group of the seven divine sages bathing therein. And always were its waters rendered holy by the *Siddha* ladies washing in them their garments made of the barks of wish-yielding trees. Its waters were drunk (*i.e.*, taken within) by the very expansive, circular, and whirlpool-like navels resembling in shape the bow of the shark-bannered god (Madana) drawn to a circle, of the ladies from the harem of Kubera, the lord of the Guhyakas, who came there yearning to sport in its waters. In some places the honey of its lotus-beds was drunk by the swan of god Varuṇa himself; in other places the full-grown fibres and stalks (of its lotuses) were crushed by the quarter-elephants bathing therein; in some places the rock-slabs on its banks had been smashed by Śiva's bull with the ends of his horns; in other places the masses of foam (floating on its surface) had been tossed hither and thither by the buffalo of god Yama with the ends of his horns; and in some places its lotus-beds had been uprooted with his pestle-like tusks by (Indra's elephant) Airâvata. Like youth, which abounds in longings, it was full of waves. Like a love-sick person, who is decked with bracelets made of lotus-fibres, it was adorned with clusters of lotus-fibres. Like a great personage, who bears (on his body) the visible (physiognomical) marks of fish, shark, tortoise and discus, it bore clearly the signs of (the presence in it of) shoals of fish, sharks, and tortoises. Like the deeds of the six-faced god Kârttikeya, in which is heard the lamentation of the wife of (the mountain) Krauñcha (pierced by him), it was one in which could be heard the notes of female *krauñcha* birds. Like the (story of the) *Mahábhárata,* in which there is (to be read) the commotion caused by the (respective) partisans of the families of the Páṇḍavas and the Kauravas, that lake was one in which agitation was caused by the wings of flocks of white cranes. Like the time of the churning of nectar (out of the ocean), when the poison (Háláhala) was swallowed by god Śiva present on the shore, it was one whose water was being drunk by the peacocks on its banks. Like the deeds of Kṛishṇa in his childhood, in which (on the occasion of the killing of the snake Kāliya) Kṛishṇa had his sport of jumping into the water (of the river Yamunâ), from the branch, to which he had climbed, of a *kadamba* tree on its bank, it was one in which monkeys enjoyed the sport of jumping into its waters after (first) climbing upon the branches of the *kadamba* trees on its banks. Like the banner of the God of Love, which is occupied by (bears the ensign of the figure of) a shark, it was inhabited by sharks. Like a heavenly person, who is beautiful with his winkless eyes, it was attractive on account of the fish (it contained). Like a forest, which has tigers stalking about, it had white lotuses blooming in it. Like the race of snakes (in the Nether Regions), which is illustrious by (the snakes called) Ananta, Śatapattra, and Padma, it looked charming on account of the innumerable hundred-petaled lotuses (blooming in it). Like the army of Kaṃsa, in which swarms of bees hovered singing around (his elephant) Kuvalayâpîḍa, it had clusters of blue lotuses around which hovered singing swarms of bees. Like the breasts of Kadru (the mother of snakes), from which mouthfuls of milk were sucked by thousands of snakes, it was one from which mouthfuls of water were drunk by thousands of elephants. Like the Malaya mountain whose forests are cool on account of the sandal trees (growing in them), that lake had water as cool as sandal-paste. And, like a faulty logical reason, for which no illustration can be supplied, that lake was one whose limits were beyond the range of sight.

His fatigue disappeared at the mere sight (of that lake); and, as he saw it, he thus thought in his mind :—"Ah! My pursuit of that couple of the horse faced (Kiṃnaras), although fruitless, has borne fruit, inasmuch as I have seen this lake. To-day has been obtained in its entirety the fruit of my two eyes, viz. the sight of what is (most eminently) sightworthy; the very end of beautiful things has, indeed, been gazed upon; the furthest limit of all that gives delight, seen; the last bounding line of objects that charm the mind, observed; the culminating point of objects that produce joy, witnessed; and the spot where all the sightworthy things exhaust themselves, visualized. (Meseems) God Brahmâ, who created the liquid nectar when he had already produced the water of this lake, rendered his (second) creation superfluous as it were. For this water, too, like nectar, is capable of gladdening all the (five) senses. (Thus), being exceedingly clear, it gives joy to the eye; being cool, it gives pleasure when touched; being fragrant with lotuses, it gratifies the nose; being noisy with swans, it delights the ear; and, being sweet, it gladdens the tongue. And certainly, it must be due to a desire for its (constant) sight that the divine Śiva, the lord of Pārvatî, does not relinquish his special liking for residence on (the mountain) Kailâsa. Surely, God Vishṇu, who wields a discus in his hand, is not properly satisfying his longing to sleep in water, since, neglecting this lake whose water is as fragrant and sweet to taste as nectar, he sleeps on the ocean, whose water has a saltish taste and is (therefore) offensive. And surely, this lake was not in existence at first, since the Earth (*lit.* the nurse of all creatures), afraid of the blows of the snout of the (Divine) Boar at the time of Universal Destruction, entered (*i. e.*, hid herself in) the ocean, the whole of whose water was quite measured up by being drunk (or, was considered as sufficient for one draught) by the jar-born sage Agastya. Otherwise, had she become submerged in this great lake, whose water is as deep as many fathomless Nether Regions (put together), she could not have been caught even by a thousand Great Boars, much less by *one* (Boar). And surely, (it must be) by repeatedly drawing up small quantities of water from this same lake, that the deluging clouds on the occasions of great Universal Destructions flood all the spaces in the universe, darkening the ten directions by the showers of Deluge. And I think that what formerly—before this world was created—existed as the watery cosmos, having the form of Brahmâ's Egg, that same, having rolled itself into a mass, is lying here under the guise of this lake."

While he was thus reflecting, he arrived at its southern bank, where he got down from his horse. It (the southern bank) was mostly lined with sand, roughened by being mixed with broken pieces of stones; many beautiful, phallus-shaped idols of Śiva, made of sand, were lying there, worshipped with numerous white lotuses plucked by the Vidyādharas with their stalks (from the lake); it was beautified with red lotuses that lay scattered about from the water of worship offered by Arundhatî to the sun; there water-dwelling beings (mermaids) were enjoying the sunshine, sitting on the rocky surfaces near the bank; and, as it was in the vicinity of Kailâsa, it was marked with the imprints of the line of footsteps of the company of the Holy Mothers (attendant on Śiva) that came there to bathe; there the scattered ashes indicated that troops of Śiva's Gaṇas (attendants), coming up from their bath, had performed their ashes-besmearing rite there; it was sprinkled with a stream of ichor that had dripped from the temple-region of Gaṇeśa when he had gone in for his bath; and there, on account of the very large foot-prints, one could infer (that it was) the track by which Pârvatî's thirsty lion had descended. Having got down (from the horse), Chandrāpīḍa took off the saddle from Indrāyudha. When he (the horse) had rolled (for a while) on the ground and then got up, and had eaten a few mouthfuls of grass, he led him down into the lake. When the horse had drunk water and bathed at his pleasure, the prince brought him out; taking off his bridle, he, with the golden chain tied two of his (attached to the reins) forholding in the hand, legs to a branch at the root of a tree that grew near by; he (next) threw before him a few mouthfuls of the blades of the *dûrvâ* grass from the banks of the lake, which (grass) he cut with his dagger; and then he once again went down into the water. Then, having washed his two hands like a *châtaka* bird he took food which consisted (solely) of water; like a *chakravâka* bird, he tasted bits of lotus-fibres; like the cold-rayed moon, who touches lotuses with the tips of his rays, he touched lotuses with his fingers; like a snake, he welcomed (with delight) the breezes from the waves of the waters; like a person suffering from the wounds of Cupid's arrows, he placed on his bosom leaves of lotuses by way of an upper garment; and, like a wild elephant whose trunk is decked with its tip wet with spray, he had his hand adorned with a lotus wet with spray; and (in this condition) he emerged from the waters of the lake. Then, on a slab of stone which was surrounded by a bower of creepers, he prepared a bed of lotus-leaves, which were cool because he had but recently cut them off, which were wrapped about with lotus-fibres, and which were covered with small drops of water; rolling his upper garment into a ball-like shape, he placed it under his head, and laid himself down (on the bed). When he had rested for a while, he heard, coming up from the region of the northern bank of that lake, a sound of superhuman music, charming to hear and blended with the chime of the chords of the *Vīṇā*; it was first heard by Indrâyudha, who (on hearing it) had dropped the mouthful (of grass he was chewing), whose ears were motionless, and who was facing it (*i.e.* the direction it came from) with his neck uplifted. When he heard it, a curiosity was aroused in him as to whence the sound of music could arise in that region which was not frequented by human beings. So he got up from his bed of lotus-leaves, and directed his eye towards that very direction which was indicated by the coming of the strain; but on account of the very great distance of the region, he could not discern anything, although he strained his eyes with great effort and gazed on; he only heard, ceaselessly, that same sound of music. Being overcome with curiosity, he decided to start (for that place) as he was desirous of finding out the source of that sound of music. (So) he saddled Indrāyudha, got upon him, and started forth, taking that very sound of singing for the goal (of his journey), the way being pointed out to him by the wild deer, although not asked (by him to do it), who had already started before him (in that direction), music being (so very) dear to them; and he rode along the western line of the forest on the bank of that lake, which (line) was full of the sweet fragrance of the tremulous blossoms of the *Saptachchhada*, the *Bakula*, the *Elâ*, and the *Lavaṃga* (plants), and of the *Lavalî* creepers, which (line) was noisy with the humming of swarms of bees, and which was dark with the *tamâla* trees (growing in it);—as though it were a line of ichor (from the temples) of quarter-elephants, which has a sweet fragrance like that of the tremulous blossoms of the *Saptachchhada*, etc., which is (also) noisy with the humming, etc., and which is dark like the *tamâla* trees.

And afterwards, when in due course he reached that place, he saw there a tenantless holy shrine sacred to the divine Śiva (the trident-wielder), situated on a piece of ground at the foot of an off-shoot of Kailâsa, Chandraprabha ['Moon-bright'] by name, which, standing on the western bank of that lake, was whitening all that region by its lustre bright like moonlight. (On his way) Chandrāpīḍa was welcomed (with joy) by the pleasant, holy breezes from Kailâsa, which blew towards him from the front (like a person coming to receive one from the front); which had heaviness produced in them by (their carrying) clusters of drops of water from limpid streams; which tore in pieces the barks of the *bhûrja* trees; which wafted bits of foam from the rumination of Śiva's bull; which (on their way) had kissed the crest of the peacock belonging to the six-faced god Kárttikeya; which had the obstinate desire to cause the tender leaves, worn by Pârvatî on her ears as ornaments, to wave; which had a longing for tossing about the lotuses worn on their ears by the ladies of the Northern Kuru country; which had shaken the *kakkola* trees; which had caused the falling (on the ground) of the pollen of the blossoms of the *nameru* trees; and which were such as had remained after what was drunk of them by Vāsuki when distressed (languid) by being tied by Śiva around his matted hair. The shrine was surrounded on all sides by trees, which were (all) green like emeralds; which were charming on account of the sweet cooings of the *hârîta* birds; the full-grown buds of which were pierced by the roving *bhṛiṅgarâja* birds with their claws; the tender new foliage of the mango-trees in which was eaten by flocks of impassioned cuckoos; the full-blown mango-blossoms wherein resounded with swarms of intoxicated bees; wherein the sprouts of pepper plants were nibbled by the Chakora birds (the Greek partridges) without any fear (of disturbance); wherein the fruits of *pippalî* (long pepper) plants were devoured by *kapiñjala* birds, tawny with heaps of the pollen of *champaka* flowers (fallen on their wings); wherein sparrows had given birth (to broods of young ones) in nests built in dense (groves of) pomegranate trees groaning under (bent down with) the heavy load of their fruit; wherein leaves of palm-trees were shaken being struck with their palms by troops of nimble monkeys playing about (on them); and wherein flowers were felled down (as they were struck) by the sides of the wings of pigeons angrily quarrelling among themselves. The tops of those trees were occupied by starlings variegated by (being covered with) a mass of the pollen of flowers; they abounded with fruits from which pieces had been broken off by hundreds of parrots with the tips of their claws and beaks; therein groves of the *tamála* trees were resounding with the notes of *châtaka* birds which in their simplicity, had been desirous of obtaining water from [the dark trees which they mistook for] clouds and had been deceived therein; therein the coils of *lavalî* creepers were swinging up and down, as their sprouts were chewed off by young elephants; the bunches (of flowers) on them were scattered (or tossed) about by being struck with the wings of pigeons infatuated with fresh youth and lurking in them; the trees were fanned by the tender leaves of plantain-trees shaken by the gentle breezes; therein groves of cocoa-nut palms were bent down with a load of fruits growing densely on them; they were surrounded by betel-nut palms whose folded leaves had not yet attained full growth; therein clusters of date-palm fruits were pierced through with their beaks by birds without being prevented (by anybody); the spaces between the trees were resounding with the sweet notes of peahens uttering cries through hilarity; they looked uneven on account of clusters of innumerable buds; at intervals, the spaces of the sandy soil at their roots were washed over by the streams flowing from the Kailâsa mountain; they bore on them a thick foliage which was extremely delicate, and which, looking (reddish) like a cluster of the palms of sylvan nymphs, appeared as if it had been sprinkled over with handfuls of liquid *alaktaka* dye; the roots of those trees were occupied by flocks of the *chamarî* deer, pleased with (their having recently devoured) mouthfuls of (the leaves of) the *granthiparṇaka*; and they mostly comprised of the *karpúra* and the *aguru* varieties. Like Indra's bows (*i. e.* rainbows), which lie on clouds, those trees were thickly planted. Like moon-lotuses, whose insides are cool on account of the rays of the sun not being allowed entrance therein, the trees had their inner regions of space cool as the rays of the sun found no entrance therein. Like the armies of Daśaratha's son, Râma, whose flanks were guarded by (the monkey-chiefs called) Añjana, Nîla, and Nala, the outlying regions of those trees were surrounded by (the trees called) *Añjana*, *Nîla*, and *Nala*. Like big mansions wherein dwell pigeons, the trees had monkyes residing in them. Like ascetics living in their own houses, who have cane-seats near them, the trees contained within them (the varieties called) *Vetra* and *Asana*. Like the (eleven) Rudra-gods, whose waists are girt round with creeper-like snakes, the middles (of the stems) of those trees were encircled by the *nâga* creepers. Like the sandy shoals of the ocean, on which clusters of the sprouts of coral growths lie about thickly, the trees had clusters of the tendrils of creepers with tender leaves growing thickly on them. Like the water used at the coronation ceremony, which are full of the leaves, fruits and flowers of (the ten plants collectively known as) the *sarvaushádhi*, the trees were full of the leaves, fruits and flowers of all kinds of plants. Like picture-houses which are decorated with hundreds of birds, ornamental figures and pictures painted in diverse colours, those trees were adorned with hundreds of birds having many-hued and beautiful wings. Like the Kauravas, who were served by the Brâhmaṇa, Droṇa (son of Bharadvâja), the trees were resorted to by the birds called *bháradvája*. Like the beginnings of great battles, in which excellent warriors draw forth their arrows, the trees draw (*i. e.* attracted) towards them the bees by means of the *Puṃnága* trees. Like huge elephants, who touch the surface of the ground by the tuft of hair of the long tail, the trees touched the surface of the ground by means of their low-hanging sprouts (*or*, the trees had the ground underneath them touched by the low-hanging off-shoots of the Bâla trees). Like vigilant kings who have many detachments of army stationed on their borders, the trees had on their skirts numerous brushwood thickets. Like mail-clad persons, whose bodies are covered with a (steel) coat of mail (dark) like a swarm of bees, the trees had their bodies covered with a coat of mail in the form of the (dark) swarms of bees. Like persons about to weigh* (gold, &c.), who now and then touch with their fingers the *guñjá* berries, therein the *guñjâ* berries were touched by the fingers of the hands of monkeys. Like the bedsteads of kings, whose bottoms are characterized by pedestals (shaped) like the feet of a lion, the trees had the ground underneath marked with the footprints of lions. Like persons engaged in the performance of the five-fold (fire-) penance, who are surrounded by a circle of fires with blazing flames, the trees were surrounded by flocks of peacocks having their tails upraised (in joy). Like persons consecrated for sacrifices, who scratch themselves (when necessary) by means of the horns of spotted antelopes, the trees were used by spotted antelopes for scratching their horns against. Like old sages living in their own homes, who have around them troops of young boys wearing matted hair, the trees had fibrous roots and also numerous water-basins (around the roots). And, like magicians, who rob the eye of proper vision, they gratified the eyes (of the beholder).

---

* With the reading प्रयाणाभिमुखै —'Like men about to start on an expedition, who cause drums to be gently struck with fingers by men (drummers)'.

He entered it, his body being rendered white (while entering) by the pollen from the insides of the *ketakī* blossoms falling on all sides being tossed by the breeze, as though he were being forcibly made to observe the vow of (besmearing the body with white) ashes, for being fit to visit Śiva, or as if he were being covered with the (white, *i e.* pure) merit of (=accruing to him from) entering the holy temple; and he beheld a four-faced (idol of) god Śiva, whose feet are saluted by all three worlds and who is the parent of all things, movable and immovable, stationed on the floor of a crystal-shrine having four pillars. It (the idol) had been worshipped with the pure, white lotuses from the celestial Ganges, which (lotuses) were recently plucked and were (therefore) quite wet, with drops of water falling from their petals; they looked as if they were the pieces of the moon's orb ripped in their upper part, or as if they were the pieces of Śiva's own *aṭṭa* (loud) laughter, or as if they were the pieces of the hoods of the (snake-king) Śesha, or as if they were the full brothers of (Vishṇu's conch) Pāñcajanya; they were in shape like the heart of the Milky Ocean, and they imparted (to that idol) the beauty of (possessing) a crown of pearls. And it (the idol) had its phallus made of pure pearl-slab (crystal).

And therein he saw a maiden who had taken the vow of (the worship of) Śiva, seated, facing the idol, before its southern image, having assumed the *Brahmásana* posture. By means of the mass of the (white) lustre of her body—which was great in expanse; which flooded the spaces of all the quarters; which was white like the surging waters of the Milky Ocean tossed about at the time of Universal Destruction; which was, as it were, the store of her penances accumulated for a long time, spreading about, and which, having gathered into a mass, was streaming through the spaces between the trees, like the water of the Ganges—she was turning all that region, together with its hills and forests, into one of ivory, as it were, whitening the Kailása mountain in quite a new way; and by means of that lustre entering the inside of the beholder by the way of his eye, she was, as it were, making even his mind white.

As her body was surrounded by (a halo of) exceedingly white brilliance, her limbs could only be seen indistinctly, as if she were seated inside a crystal house, or had immersed in a mixture of milk and water, or were veiled with a white piece of china silk cloth, or transferred (as a reflection) to the surface of a mirror, or hidden behind a bank of autumnal (*i.e.*, white) clouds. She seemed to have been created solely out of the quality of whiteness as it were, without having recourse to the numerous materials for creating the (human) body, formed of the five chief elements (*viz* clay, water, fire, wind and ether), and consisting of tangible (material) substances. She looked as if she were (the personification of) the sacrifice of Daksha, come to Śiva, being afraid of being seized by the hair by his furious attendants (Gaṇas); or Ratī, who had undertaken the propitiation of Śiva for the sake of the body of (her lord) Madana; or the presiding deity of the Milky Ocean, attracted (to that spot) by her longing for (a sight of) the lunar digit on Śiva's head, with whom she was familiarly acquainted on account of both having (formerly) lived together. She looked as if she were the orb of the moon, come to (the three-eyed) god Śiva for protection, bein afraid of Râhu; or the complexion of the body of Airâvata, come there on being remembered by (the black-necked) god Śiva, who had a longing for wrapping himself up in elephant's skin; or the brilliance of the laughter of Śiva's southern face, remaining there (in a visible mass) after having come forth from it; or the embodied splendour of Śiva's act of besmearing himself all over with ashes; or moonlight, manifesting itself (in an embodied shape), come there for the work of removing the blackness from Śiva's neck. She looked as if she were the purity of Párvatî's mind, in an embodied form; or the embodied performance of Kárttikeya's vow of celibacy; or the splendour of the body of Śiva's bull, stationed there separate (from his body); or the luxuriant output of the blossoms of the trees near that shrine, come there for personally worshipping Śiva; or the successful achievement of Brahmā's austerities, come down to the earth (from his celestial abode); or the (white, *i.e.* pure) fame of the Prajâpatis of the *Kṛita* Age, resting there after being fatigued with its wandering through the seven worlds; or the three Vedas, betaking to a forest-residence in grief for the overthrow of Dharma (Religion) in the *Kali* Age; or the germ, remaining there in the form of a young lady of that *Kṛita* Age which is to come; or the embodied splendour of the spiritual contemplation of the sages. She looked as if she were a troop of celestial elephants fallen there owing to their (extreme) speed in coming down to the Heavenly Ganges; or the beauty of Kailása, fallen there being shaken off when it was uprooted by the ten-faced Rāvaṇa; or the splendour of the White Continent, visiting that place out of a curiosity to see other continents; or the splendour of the blossoming of *kâs'a* flowers, awaiting (there the advent of) the *s'arad* season; or the sheen of the body of (the snake-king) Śesha, which had left the Nether Regions and made its appearance (there); or the complexion of the body of the pestle-weaponed warrior Bala-Rāma, dropped off (in that place) owing to the fatigue caused by the swaying motion (of his body) when he was intoxicated with wine; or the collection of the bright halves of a-month all massed together in one heap. She looked as if all the swans had bestowed on her portions of (their own) whiteness; or as if she had sprung forth from the heart of Dharma (Religion), or as if she were carved out of a conch, or extracted from a pearl, or as if her limbs were formed of lotus-fibres, or as if she were created with flakes of ivory, or as if she were washed with the brushes made of moon's rays, or overlayed with applications of white *chunam*, or whitened with balls of nectar foam, or laved in streams of liquid mercury, or cleansed with molten silver, or carved out of the lunar orb, or decked with the brilliant lustres of the *kuṭaja*, the *kunda*, and the *sindhuvára* flowers: (in short) she was, as it were, the acme of whiteness. Her head was adorned with matted locks, which hung down on her shoulders; which were as it were created out of the brightness of the morning rays taken off from the disc of the sun resting on the skirt of the Rising mountain; which were tawny like the lambent gleam of flashing lightning; and which, as they had drops of water clinging to them here and there on account of her recent bath, looked as though they had, sticking to them, the dust of ashes when she made her bow at Śiva's feet. On her head she wore, set in her thick matted hair, a (miniature) pair of Śiva's feet made of jewels and marked with his name (engraved on them). Her broad forehead was decorated with ashes white like the powder of stars pounded to dust by the hoofs of the horses of the sun's chariot; and thus she looked as if she were a slope of the Himālaya mountain with the lunar digit clinging to a rocky slab on its summit. She was surveying Śiva, the lord of creatures, with a gaze which was full of exceeding devotion, which was directed towards the phallus, and which appeared like a second garland of white lotuses (put on that idol). She was bathing Siva, the lord of Párvatî, for the second time, as it were, with the extremely bright rays of her teeth that were coming out of her mouth, owing to the throbbing of her lower lip during her ceaseless singing, and that seemed as if they were—in an embodied form—the rays of her pure heart, or the excellences of her song, or its (pure) notes, or the (holy) syllables of that (hymn of) praise. Her neck was encircled by a rosary of beads formed of pearls as large as the fruits of the *ámalakî* tree; which were so very white (and pure) that they appeared as if they were the (pure) meanings of the Vedas in bodily form, taken out of the mouth of Brahmá (as he was reciting them), or as if they were the syllables of the (holy) Gâyatrî *mantra* that had formed themselves into a wreathed shape, or as if they were the seeds extracted from the white lotus grown from Vishṇu's navel, or as if they were the seven celestial sages come there in the form of stars, wishing to purify themselves by the touch of her hand; and therefore she looked as if she were the full-moon night wherein the lunar orb is surrounded by a halo. By reason of her two breasts resembling in shape the round skull on Śiva's head with its top turned downwards and which shone like two *kalaśas* placed at the door of *Moksha* (Absolution), she looked as if she were the white (*i.e.*, celestial) Ganges possessing only one pair of swans (in its waters). In place of an upper garment she had worn a bark-scarf of a heavenly (wish-yielding) tree which appeared as though it were made of (the hair from) the mane of Párvatî's lion, which in shape was as attractive as a *chowrî*, and the knot of which was tied between her two breasts. Her body was sanctified by (her wearing) a circular holy thread, which looked as if it were a string of the rays of the moon serving as (Śiva's) crest-jewel, obtained as a favour from that odd-eyed deity. Her hips were covered with a silken robe which hung low as far as her feet, and which, although naturally white, was then tinged red by coming in contact with the (red) lustre of the soles of her feet turned upwards in the *Brahmásana* posture. She was waited upon even by youth, which made its appearance in due season and was passionless and well regulated, as by a disciple, who approaches (his teacher) at his fixed hour, is free from passions, and humble. By loveliness, too, bright in appearance, she was embraced, as if it had accumulated religious merit. By beauty, also, with charming eyes and without (its attendent) rashness, she was attended, as if it were a domestic deer with bright eyes and without its quick flights (from human society). She was playing on an ivory lute, which lay on her lap as if it were her daughter, with her right hand, the fingers of which were filled with rings made of small conch-pieces; which was white on account of the ashes which remained behind (*i. e.* stuck to it) when she made the (holy) *tripuṇḍraka* mark (on her forehead); to the wrist of which were tied pieces of conches; and which, as it bristled with the (shooting) rays of her nails, appeared as if it were holding an ivory lute-stick (for playing on the lute). She looked as if she were the science of Music in corporeal form. She was surrounded by her own images, lute in hand, reflected in the jewel-columns of that shrine, which seemed as if they were her female companions with lutes, similar to herself (in age, beauty, etc.) and leaning against the posts of the shrine. As her reflection was transferred into the phallus wet with the (recent) bath, she seemed to have as it were entered the heart of Śiva propitiated by her extreme devotion. She was waiting upon that three-eyed deity (Śiva), singing a song to the accompaniment of her lute; like a pearl-necklace, which is worn in close contact with the neck, that song was issuing out of her throat; like the planetary system, which is fixed round the pole-star (as its pivot), that song had within it a fixed verse as its burden; like an angry lady, the complexion of whose face turns red, that song opened with words which were full of devotion; like an intoxicated woman, who rolls about her dull eye-balls, that song had its low-pitched and high-pitched notes long dwelt upon; like a delirious woman, who frequently claps her hands, that song was played with many (*i. e.* varying) markings of time; and, like the *Pûrvamîmâṃsâ* philosophy, which is replete with many *Bhâvanâs* (incentives to the performance of rites), that song was full of many *Bhâvanâs* (emotional changes). The music of her lute, blended with her own singing, was being listened to by wild animals, such as deer, hogs, monkeys, elephants, *s'arabhas*, lions and others, forming themselves into circles and with motionless ears, who being attracted there by that extremely charming music seemed as if they were practising *yogic* contemplation. She looked as if she were the River (Ganges) of the Immortals, descended (upon the Earth) from the sky. Like the speech of a person consecrated for a sacrifice, which is not Prákṛita (that of the common people, *i.e.*, is Saṃskṛita—grammatically pure), she appeared to be no ordinary human being (*i.e.*, she was celestial). She was lustrous, as was the thin, long tip of the arrow of Śiva, the Destroyer of the three Cities. Like a person who, having drunk nectar, feels no thirst (for water), she had become free from (all worldly) desires. Like the lunar digit on Śiva's head, in which there is no redness, she had no passion in her. Like the mass of water of the ocean before it was churned (for nectar), which was clear inside (or, which then contained wine inside), she was tranquil (or, pleased) in her heart. Like a style of composition which is free from compounded words and in which (therefore) there occur no *Dvandva* compounds she was unaffected by pairs of opposites (such as heat and cold, pleasure and pain, etc.). Like the doctrine of the followers of Buddha, which recognizes no material substratum (for our cognitions), she was unattended by any chaperons (or, was without support) Like Sîtâ, who had to enter the fire (as an ordeal), she had obtained an insight into (the real nature of) the Supreme Light (*i.e. Brahman*). Like one who is skilled in the art of gambling and has mastered the secret of (manipulating) dice, she possessed a mind which had subjugated all the senses. Like the Earth, whose mass is composed of water (or, of solid substances), she had supported her body on water (alone). Like the aspect of the morning on a day in the wintry season, which (being misty) obscures the sunshine, she had drunk in sunshine (as part of her five-fold penance). Like a verse in the *áryá* metre, which contains syllabic instants suited to its pauses and its feet, she possessed (only such) belongings as were fit for the brotherhood of ascetics. She was sitting motionless, as if she were drawn in a picture. She covered the surface of the ground by the lustre of her body, as if she were made wholly of rays. She was without attachment (to worldly things), without vanity, and without jealousy. Her form was not of human mould. Being celestial, the (exact) measure of her age could not be known; still, she appeared as if she were not more than eighteen years old.

Then he dismounted, and, having tied his horse to the branch of a tree, approached and saluted the three-eyed god (S'iva) with devotion; and again he gazed on that same celestial lady, with eyes the eyelashes whereof had forgotten to wink, and which were steadfastly riveted on that object of sight (*i.e.*, the lady). And as wonder sprang up in him at the exhuberance of her beauty, and serene and bright appearance, these thoughts arose in his mind :— "Ah! How do various incidents take place in the case of beings in this world, coming upon them without being thought of (*i e.* unexpectedly)! Thus—While out a-hunting, I on the spur of the moment followed vainly that couple of horse-faced *kimnaras*, and saw this most enchanting region, inaccessible to human beings and fit to be the resort of the denizens of heaven; here, too, while looking out for water, I saw a lake which captivates one's heart and whose water is used (for their ablutions) by the *Siddhas*; while resting on its shore-line, I heard music which could not be of human origin; and while I followed that, I saw this celestial damsel, whose sight it is not easy for (us) mortals to obtain. For I have no doubt as to her being celestial. Her very form makes one infer that she is not a mortal; moreover, how can such excellent notes of music be produced in the world of mortals? Therefore, if she does not suddenly vanish from the range of my sight, or does not mount the peak of Kailâsa, or fly up above into the sky, then I will approach her and ask her as to who she is, and what her name is, and why she has taken upon herself this vow in her prime of youth, and all such things. There is very great room here for wonders." Having thus resolved, he sat down by the side of a pillar in that same crystal shrine, and stayed there awaiting the time of the end of her song.

Then, with her lute silenced at the close of her song, that maiden, resembling a lotus-plant in which the sweet hum of bees is no longer heard, rose, and having circumambulated S'iva keeping him to the right, bowed down to him. Then turning round, she spoke to Chandrâpîḍa, encouraging him, as it were, with her glance naturally white and confident by the power of penance, as if thereby (by that glance) touching him with holy merits, or washing him with the waters of holy streams, or sanctifying him with religious austerities, or bestowing purity on him, or granting him boons, or making him holy (all over). (She said)—"Welcome to the guest! How did Your Honour happen to come to this region? Well, please arise and come and receive the hospitality due to a guest." When she had thus addressed him, he, considering himself favoured by her merely speaking to him, got up; and, having reverently bowed to her said—"Noble lady, as you bid;" and, thus showing his modesty, he followed her like a disciple, as she went on. And on his way he deliberated thus (in his mind):—"It is indeed a matter for joy that she did not vanish (from my sight) when she saw me. Curiosity has arisen in my heart with the hope of asking her a question (about herself). And since I clearly see that her behaviour is so noble and so exceedingly courteous, even when she possesses a heavenly loveliness, rare among ascetic-folk, I think that, on being petitioned by me, she would surely relate to me all her history." Having come to this conclusion, he went on for something like a hundred paces, when he saw a cave. Its front part was darkened by *tamála* trees which, growing very dense, made it appear as if it were night-time even when it was day. Its environs were vocal with the sound of the music of intoxicated bees gently humming in bowers of creepers with flowers in full bloom. A mist was being produced around it by the streams of waters falling down from a very great height and foaming as they rose up after having dashed against the white rocks (at the bottom), which (streams) were shattered by the ridges of sharp-pointed stones, which sent forth a loud roar, and from which was scattered all around a shower of watery spray as cool as snow. Owing to the rivulets, white like snow, or pearl-necklaces, or Śiva's laughter, falling downwards on both its sides, that cave appeared as if it possessed a number of waving (white) *chowries* hung on (each side of) its entrance. Inside it were placed a number of jewelled ascetic's water-pots. In one corner of it hung the *yogapaṭṭikâ* (garment used at the time of meditation). It had in it, hanging from the top of a swing (or, branching rod), a pair of clean shoes made of the fibres of coco-nut fruits. In one part of it was lying a bed of bark-cloth grey with the ashes dropped from the body (of the maiden). There lay in it an alms-bowl made of conch, which looked as if it were the lunar orb cut (into that shape) with a chisel; and close by lay a gourd for keeping holy ashes. Chandrápíḍa sat down on a rock-slab near its mouth; and when, after having (first) deposited her lute near the head of her bark-couch, that maiden brought in water for worship, taken from the stream in a leafy cup, and approached him, he said to her:—"Away with putting yourself to very great trouble. Enough of showing me too much favour. Revered lady, please cease (showing me) this extreme regard. Even the mere sight of you, destroying as it does all sin, is like the holy *Aghamarshaṇa* hymn able to purify (the beholder). Please (now) sit down." And being repeatedly pressed by her, he accepted, with his head bent very low and with due respect, all that worship due to a guest (which she offered).

Questioned by her, remaining silent for a short while after she had offered him hospitality and sat down on another stone-slab, he, in due order, narrated to her everything, beginning with his world-conquest and (ending with) his arrival there owing to his incidental pursuit of a *kimnara* couple. When she had heard all that account, the damsel got up, and taking her alms-bowl, walked about under those trees near the temple; in a short time her alms-vessel became filled with fruits which fell in it spontaneously (from off the trees). She then came back and asked Chandrāpīḍa to use (enjoy) those fruits. Thereupon the thought arose in his mind:—"There is nothing, in sooth, that cannot be achieved by religious austerities. (For) what can be more wonderful than this, that even these non-sentient trees should show their favour towards this divine damsel by giving her fruits as if they were sentient beings? This is a wonderful thing beheld by me, (such as was) never seen before." Being thus filled with additional wonder he got up and brought Indrâyudha to that place; taking off his saddle, he tied him not very far (from the cave). He then performed the act of bathing in the water of a stream, ate those fruits which tasted as sweet as liquid ambrosia, and drank the water of a fountain, cool as snow. He then performed the A′chamana (sipping of water), and rested in a corner for a space of time, during which that damsel also attended to her repast of water, fruits and roots (of plants).

When she had thus taken her meal and finished the rites proper to be done at evening, she sat at ease on a stone-slab; whereupon Chandrâpîḍa, approaching quietly, sat down at no great distance; and, after waiting for a short while, thus addressed her courteously:—"Noble lady, the levity, which is natural to (us) mortals and which is stirred up by my curiosity encouraged by having secured your favour, now forcibly impels me to the act of asking you questions, although I do not wish (to do so). For, even the slightest favour shown by the master produces boldness in an impatient person (his servant). Even a small fraction of time, spent in staying in the same place (with another person), produces familiarity (between the two). The acceptance of even the least hospitality (from a stranger) produces good feeling. Therefore, if it won't cause you much pain, then I should like myself to be favoured by you by telling it to me; (for) ever since I saw you, very great, indeed, has been my curiosity in this matter. What is that family of gods, or of sages, or of Gandharvas, or of Yakshas, or of Apsarasas, that your ladyship has favoured by being born in

And what may be the reason of your taking a vow at such a youthful age, which is delicate like a flower? Where this (young) age, and where (*i.e.*, how incompatible with it is) this (serene) form! Where this transcendent loveliness, and where (*i.e.*, how contrary) this tranquillity of the senses! All this appears, therefore, to me as something (quite) wonderful. For what reason do you dwell here all alone in this forest, devoid of human beings, having given up celestial hermitages, which are so easily to be found in the world of gods and which are frequented by numerous Siddhas and Sâdhyas (semi-divine beings)? And how comes this (*lit.* what sort of thing is this), that your body possesses such supreme whiteness, although composed of those very (well-known) five chief Elements? I have never seen or heard of such a thing anywhere else before. (So) please satisfy my curiosity. May your ladyship tell me all (about it)". When thus addressed in these words, she remained quiet for a short while, seeming inwardly to be reflecting on something; then, heaving a sigh, she began to weep silently, with eyes closed, shedding very big tears; which seemed to be issuing out as if taking with them the in-lying purity of her heart, to be as it were showering down the piety of her senses, to be as it were dropping the trickling liquid of her (pure) penance, and to be as it were liquefying and pouring forth the whiteness that belonged to her eyes; which were extremely white; which trickled down her fair, broad cheeks; whose tremulous fall resembled that of the pearls falling off from a broken necklace; which formed themselves in a continuous line of drops; and which gave rise to thin spray as they dashed against the tips of her breasts covered with a bark-garment.

Seeing her crying, Chandrâpîḍa thought the very moment (as follows):—"Oh, the irresistibility of visitations of calamities!—since they possess (overtake) even a form like this, not deserving to be assailed (by difficulties). Surely it is not that troubles visit not any embodied creature. Mighty, indeed, is the operation of the pairs of opposites (in this world). By her shedding tears, there is this another, additional and very great, curiosity now risen in my mind; for it cannot be by a very trifling cause of grief that forms like these are brought under its sway (*i.e.*, very great indeed must be the cause of their grief); the Earth shakes not, indeed, when struck by the fall of ordinary lightning". With his curiosity thus heightened, he looked upon himself as an offender, as it were, since he had become the cause of her being put in mind of her grief; so he got up, and from the stream brought in, with his joined hollowed palms, water for washing the face with. Although the flow of her tears still continued unabated, she, on being pressed by him, washed her eyes whose insides had now become slightly red (owing to her weeping), and then, wiping her face with the hem of her bark-garment, and heaving a deep, hot sigh, slowly replied (to him) (as follows):—"Prince, what is the good of hearing this story, unfit to be heard, of the renunciation (of the world) by me, very cruel-hearted, unlucky and sinful from birth? Still, if you feel so very curious, I will relate it. Please listen.

This must have probably come within the range of the ears of you, always ardently devoted to doing good—that in the world of gods there are certain damsels going by the name of Apsarasaḥ There are fourteen families of them. One was born from the mind of the lotus-born god Brahmâ; another was produced from the Vedas; another sprang from Fire; another originated from Wind; another arose from the water of the ocean when it was being churned; another sprang from water; another issued forth from the rays of the sun; another came out from the rays of the moon; another rose up from the Earth; another arose from lightnings; another was created by the god of Death; another was produced by the shark-bannered god of Love; and another pair of families was born (of the union) of the Gandharvas with the damsels Muni and Arishṭâ, who were two of the exceedingly numerous daughters of Daksha Prajâpati. Thus together these make fourteen families. While of the Gandharvas there were those same two families born of those two daughters of Daksha. Therein was born to Muni a son, Chitraratha by name, who was the sixteenth, excelling his fifteen brothers, Chitrasena and others, by his good qualities. It is related that he, whose valour was well-known all over the three worlds, had his glory heightened by having the title of 'Friend' bestowed on him by the divine Indra himself, whose lotus-like feet are touched (in homage) by the innumerable crowns of all the gods; in his very child-hood he secured for himself the sovereignty of all the Gandharvas, which he won by his (right) arm, illumined with a darkish lustre by the mass of rays shooting forth from his thin, long sword. His residence is the Varsha mountain called Hemakûṭa, which lies not far from this place; it is in the continent called Kimpurusha, which lies immediately to the north of this Indian continent. There dwell many hundreds of thousands of Gandharvas, under the protection of his two arms. It is he who has planted this extremely beautiful grove called Chaitraratha, and has caused to be dug this very extensive lake called Achchhoda, and has established this (idol of) god Śiva, the lord of Párvatî. Arishṭá had a son named Haṃsa, who was the eldest of six brothers, Tumburu and others, a Gandharva well-known all over the world; and he, too, got kingship while yet a young boy, having been installed as the king in that second family of Gandharvas by Chitraratha himself, the lord of all the Gandharvas. That same mountain is the residence of him also, who has in his following an army of innumerable Gandharvas. And in that family of Apsarases which (I mentioned as) sprung from the rays of the moon, there was born a girl, named Gaurî ('the white one'), having a complexion as white as that of the lunar rays, who was as though fashioned out of the entire loveliness of all the lunar digits, oozed downwards along the water-like rays of the moon; who was attractive to the eyes of all (the residents of) the three worlds, and who was as it were a second goddess Gaurî (*i.e.* Párvatî). Haṃsa, the king of that second family of Gandharvas, made her his beloved wife just in the manner of the Milky Ocean taking the (river) Ganges as his spouse. And she, being united with Hamsa, as Rati was with the shark-bannered god of Love, or as the lotus-plant is with the autumnal season, felt very great delight due to her union with a suitable mate. And she became the mistress of all (the ladies of) his harem.

To those two high-souled persons of that description, I was born an only daughter, simply to bring them sorrow,—I, of such sort (as you see before you), devoid of any auspicious (physical) signs, and the abode of many thousands of sorrows. My father, having been (long) childless, welcomed my birth with a great festival exceeding (in gaiety) that held on the birth of a son. And, when the tenth day arrived, he having performed the usual rites bestowed (on me) the name of Mahâśvetâ ('extremely white'), which was quite significant. I then passed my childhood in my father's house, babbling, in my infancy, sweet and indistinct words, and passing from lap to lap of the Gandharvas, as if I were a lute giving out sweet and indistinct music—a childhood which was pleasant (to me) as the troubles of affection and of sorrow were then unknown. And gradually, fresh youth set foot (appeared) in my body, just as the month of Chaitra does in the spring season, the new sprout in the month of Chaitra, the blossom in the new sprout, the bee on the blossom, and intoxication in the bee.

Now once, on one of the days in the month of Chaitra, I came, in the company of my mother, to this lake Achchhoda for my bath, when its beauty was heightened by the month of Chaitra and when there were blooming in it fresh *nalina, kumuda, kuvalaya* and *kahlâra* kinds of lotuses. Those were the days when beds of new lotuses are in full bloom; when the clusters of tender mango-buds produce longing in the minds of lovers; when the cloths of Cupid's banners flutter in the gentle breezes setting in from the Malaya mountain; when the *Bakula* trees put forth buds on being sprinkled with mouthfuls of wine by intoxicated ladies; when the buds of *kâleyaka* flowers are darkened by the dusky stain of the swarms of bees (sitting on them); which resound with thousands of jingling noises made by the jewelled anklets of ladies, (anklets) which sound when the ladies strike the *as'oka* trees (with their feet); when the mango-trees are charming on account of the sweet humming of the swarms of bees, thronging on account of the fragrance of their opening buds; when the surface of the ground is everywhere whitened by the formation of sandy stretches created by the thick-fallen pollen of flowers; when the swings in the form of creepers are set oscillating by swarms of bees maddened with the intoxication of honey; in which cloudy weather is produced by the heavy showers of the honey-spray thrown up by intoxicated cuckoos hiding in the *lavalî* creepers with sprouts full of blossoms; when the roads are moistened with the blood from the hearts of travellers, which (hearts) break asunder in terror caused by the twang of the bow drawn by Cupid, feeling delighted at receiving as offerings the lives of the wives of the travelling people; when the spaces in all the quarters are deafened by the swishing sounds of the feathers of the constantly-flying arrows of the flower-arrowed god (of Love); which are, even during day-time, thronged by crowds of *abhisârikâ* women blinded with the lust of love awakened within their hearts; which are (so to say) flooded with the surging ocean in the form of an unbridled desire for sexual pleasures; and which give delight to the hearts of all the people in the world. And here, saluting the images of Śiva, which were drawn on the rocks on the shore (of the lake) by the divine Pârvatî, when come here for her bath, together with (the images of

Śiva's attendants) Bhṛiṅgi and Riṭi, and which could be inferred as being circumambulated sunwise with bowings by the sages from the circles of their small foot-prints impressed (*i. e.* visible) on the dust, I wandered about in the company of my female friends, my heart being tempted by the desire of seeing the (various) lovely and exceedingly charming regions, saying—"Here is a bower of creepers attractive by its offering (to the visitors), its flowers ruffled on account of their internal filaments being crushed by the weight of bees (sitting upon them);"—"Here is a mango-tree richly blossomed, from which a stream of a mass of honey is dripping down through the holes in the stalks of its buds torn by cuckoos with their sharp nails;"—"Here is a cool avenue of sandal trees, the ground under which is deserted by the snakes frightened by the mixed cries of the hosts of intoxicated peacocks;"—"Here is a swing of creepers, charming by its suggesting swinging of wood-nymphs thereon, by means of the fall of the bunches of full-blown flowers;" and—"Here is this exceedingly lovely root of a tree on the bank, where there is a line of swans' foot-prints impressed (*i. e.* visible) in the mass of the thick-lying pollen of flowers."

And here at a certain spot I smelt the fragrance of some flower, suddenly borne (to me) by the forest-breeze, which, although (the whole of) the forest was fully abloom (with flowers), overpowered the odour of all other flowers; which spreading about seemed, by its being exceedingly sweet, to be as it were besmearing or gratifying or filling the sense of smell; which was being closely followed by swarms of bees (which rushed after it) in competition (to smell it first); which was such as had never been smelt before, and was one not fit for (to be expected in) the world of mortals. Being filled with curiosity as to whence it could be coming, I, who had my eyes half-closed (in ecstasy), who was attracted like a female bee by that floral perfume, and who was all a-quiver with expectation, went on for a few steps, which drew to me the swans in the lake by the jingling of my jewelled anklets, produced in a greater measure (than before, on account of my great hurry); and then I saw an exceedingly handsome young sage, who had come there to bathe. He seemed as if he were Vasanta (Spring) practising penance, being overcome with grief for Madana (Cupid) burnt up by the fire (of the third eye) of Śiva; or the (crescent) moon on Śiva's head, observing a vow with a view to obtain the full orb; or

Madana (Cupid) practising austerities, with a desire to propitiate the odd-eyed deity (Śiva). On account of his great splendour, he appeared as if he were stationed within a cage of flashing streaks of lightning, or had entered inside the orb of the sun on a (hot) summer's day, or were standing in the midst of a mass of the flames of fire. By the flashing lustre of his body, which was very strong and yellow like the light of a torch, he made the woods tawny, making that region golden as it were. His matted hair was soft and yellow, and (thus) it resembled (holy) wrist-threads rolled in (dyed with) liquid (yellow) *gorochaná* paint. He appeared bright with the ashes-mark (on his forehead), which looked as if it were the victorious (white) banner of his (accumulated) religious merit, or the mark of sandal-paste made there for (*i.e.*, to allay the feverishness caused by) his longing for being united with Sarasvatî (the goddess of learning); and (thus) he looked as if he were the stream of the Ganges looking charming by reason of its thin line of (white) sandy shore. He was adorned with a pair of creeper-like eye-brows, (which were as it were) the arches of the house in the form of his frowns (*lit.* eye-brows knit) on the occasion of the many curses (bestowed by him as an ascetic). His eyes being extremely elongated, he seemed to be possessing as it were a wreathed garland made of eyes. It appeared as if all the deer (in the forest) had bestowed on him portions of the beauty of their own eyes. His nose was long and high. His lower lip, which was like a *Ruchaka* ornament (in beauty), was reddened with all its might (entirely) by the Rága (redness—passion) of new youth as it were, as it found no entrance inside his heart. As no beard had yet made its appearance (on his face), he possessed a face which appeared as if it were a young lotus which has not yet acquired the beauty of being surrounded by a circle of (dark) swarming bees. He was adorned with the sacred *Yajñopavîta* thread, which looked as if it were the string of Cupid's bow coiled up (in that shape), or a fibre of a lotus-plant grown in the lake of his penance. In one hand he carried a water-gourd whose shape was like that of a *bakula* fruit with its stem, and in the other he held a rosary of crystal beads, made (strung) as it were with the (white) tear-drops of Rati, when she wept in grief at the destruction of (her lord) Madana. He looked beautiful with his deep navel, which had the appearance of a whirlpool formed by the meeting of the many rivers of lores (studied by him). Across his belly he bore a thin row of hair, which was dark like a line of the particles of collyrium, and which looked as though it were the way for exit of the darkness in the form of ignorance expelled by knowledge gathered within (in his mind). His waist-region was encircled by a strong girdle of the *muñja* grass, which appeared as though it were the circular halo which he had captured from the sun after vanquishing him by means of his lustre. The purpose of vesture was served in his case by a garment of the bark of the celestial *Mandâra* tree, which was washed in the water of the stream of the Heavenly Ganges, and which had a reddish colour like that of the eyes of an old *chakora* bird. He looked as if he were the ornament of Celibacy, or the youth of Righteousness, or the grace of the Goddess of Learning, or the self-chosen lord of all the lores, or the rendezevous of all kinds of sacred knowledge. Like summer-time, which comprises within it the month of Âshâḍha, he carried with him a staff of the *Palâśa* tree. Like the forest during the wintry season, which is white with the full-blown blossoms of *Priyañgu* creepers, he was as white (in complexion) as the full-blown blossoms of *Priyañgu* creepers. Like the month of Chaitra, whose beginning is charmingly marked by the splendour of the *tilaka* plants all white with (new) flowers, he had a face which was adorned with the ashes of the *tilaka* mark, white like flowers. And he was accompanied by another young ascetic of his own age, who resembled him, and who was gathering flowers for the worship of the gods.

And then I saw a bunch of flowers, which he wore on his ear as an ornament, and (the like of) which I had never seen before; it seemed to be as it were the brilliance of the smile of the Glory of the forest, delighted at the sight of spring;—or the handful of (white) fried grain offered by the month of Chaitra to greet the advent of the breezes from the Malaya mountain;—or the youthful grace of the splendour of blossoms;—or a row of clustering drops of perspiration caused on Rati's body by the fatigue of sexual sports;—or the tail-like (*i. e.* long) *chowrie*, forming as it were the mark on his victorious banner, of the elephant in the form of the (mind-born) god of Love. It was at it were an *abhisárikâ* lady whose lovers were the bees (hovering near it); it resembled (in shape) the cluster of the (six) stars forming the constellation of Kṛittikâ; and it was dripping down drops of nectar. Concluding in my mind that to it must belong that fragrance which surpassed the odour of all other flowers, I stood gazing at that young sage, and thought (as follows):—"Oh! How inexhaustible must be the store of materials at the disposal of the Creator for the creation of perfection of beauty !—Since, having already created the flower-weaponed god of Love, whose perfect loveliness sets all the three worlds wondering, he (the Creator) has created this second god of Love, in the disguise of a sage, whose wealth of beauty surpasses that of his (the first god of Love). I think that when Brahmâ created the lunar orb which gives delight to the eyes of the whole world, and the lotuses which are the graceful residential homes of Lakshmî (the goddess of Beauty), he was only practising to gain the skill (required) for fashioning the form of his (handsome) face. Otherwise, what could be the reason of his creating (those two) similar things ? And surely this must be untrue, that the Sun, by means of that ray of his which is called *Sushumna*, sucks up all the digits of the moon when it wanes in the dark half of the month ;—because all those beams of the moon must be entering the body (of this ascetic) ; otherwise, whence could he acquire such (perfect) loveliness, when he has been practising penance which (as all know) destroys beauty and abounds in (physical) pain ?" Just as I was thus musing, the flower arrowed god (of Love), who does not give thought to the distinction of merit or demerits, but who, partial to beauty alone, is always at hand in fresh youth, enslaved me, as the intoxication of the flower-season (Spring) enslaves the female bee.

I gazed at him for a very long time, yearningly and with sighs drinking him up as it were with my right eye, which had forgotten to wink, the eyelashes of which were slightly contracted, and the interior of which was variegated by reason of its pupil being crooked and very tremulous. (I gazed at him), as if I were begging something of him, or telling him that I was in his power, or were handing him over my heart which wanted to go to him, or were entering him with all my strength, or were desirous of making myself one with him, or were seeking his protection, saying that he should save me who was overpowered by Love, or were requesting him that he should give me room (to dwell) in his heart. (I gazed at him), being deprived of the power to control my senses, although I was aware (of what I was doing), thinking (within myself)—"Oh ! Alas ! What is this that I have now set on foot, which is improper, and highly shameful, and unworthy of a well-born maiden !" (I gazed at him), all my limbs becoming motionless on account of a certain stupefaction which came over me on that occasion; as though I were paralysed, or drawn (in a picture), or carved (as a statue), or tied down (hands and feet), or swooned, or held fast by some one. (I gazed at him), being as it were instructed (to do so) by some (emotion) which was trained (to do its work) without being told (by any one), and which cannot be described, but which is only perceptible to the person (who is so overpowered); it cannot be known exactly by what—whether by his perfect beauty, or by (my) mind, or by the god of Love, or by (my) new youth, or by the love (which I felt at the moment), or in some quite different manner—really I do not know how at all it happened. (Although) I was as it were being carried near him after being lifted up by my senses, and was as it were being dragged forward by my heart, and pushed from behind by the god of Love, I still held myself (in my place) with great difficulty, though I was nerveless (*lit.* had given up all attempts to do so). And then the breezes of my (pent up) breath issued forth from my heart in a long, continuous flow, as if to afford Cupid space (to dwell) within me. The mouths (nipples) of my two breasts throbbed, desirous to announce that my heart was full of love. My sense of shame disappeared, as if it were washed off from me by the lines of the drops of the water of perspiration. My body trembled, as if it were frightened at (the prospect of) receiving the innumerable sharp arrows of Cupid. Horripilation shot up net-like from all my limbs, that were eager for an embrace (with him), as if out of curiosity to see his exceeding beauty. And Rága (passion—redness) entered my heart, as if from my two feet, having been completely washed off from them by the water of perspiration.

And then these thoughts arose in my mind:—"What an improper thing is here started up by the vile god of Love, by casting me on (making me fall in love with) this quiet-souled sage, who has kept himself away from all contact with the pleasures of love! And so very foolish is the heart of a woman, that it is unable even to consider the propriety (or otherwise) of the object of its affection! What a great distance is there between this (sage, who is the) extremely resplendent abode of austerity and lustre, and the workings of passion welcomed only by ordinary persons! Surely, he must be inwardly laughing at me who am thus made to look ridiculous by Cupid. And this is wonderful that I, even though I know it, am not able to check this (new) change (of feeling) in me. Other girls, too, have given up (all feeling of) shame and voluntarily sought their lovers; other maidens, too, have been maddened by this ill-mannered Cupid; but not in the way in which I alone have been so here. How does my mind thus lose all mastery over itself at this instant, becoming agitated by the mere sight of his (handsome) form! For, as a general rule, it is time (*i.e.*, sufficiently long acquaintance) and merits (of the person loved) that produce (such) uncontrollable love. Well, it is better (for me) to go away from this region while I still retain consciousness, and while this levity of (mine in yielding to) the evil working of Cupid is not clearly perceived by him. (For) perchance he, angered by the sight of these undesirable workings of love (in me), might curse me (*lit.* make me know what a curse is). For the nature of sages is such that anger is never at a distance from them". Having thus reflected, I desired to move away (from that spot). And thinking that his was a class that deserved to be worshipped by all people, I made my bow to him, in which (or, in a manner in which) my glance was not withdrawn from his face; my eye-lashes did not move; the surface of the ground was not seen; the slightly raised sprout worn on the ear lost its close contact with the orb of my cheeks; the flowers worn as a head decoration dangled from my long waving hair; and the jewelled ear-rings swung about my shoulders.

Then, when I had made my bow;—owing to the fiat of the god of Love being irresistible; the capacity of the month of Chaitra to generate passion; the extreme loveliness of the region; youth's abounding in the acts of immodesty; the senses being naturally fickle and the desire for pleasures being difficult to be checked; owing to the fickleness of the mind; and to all those things being destined to happen as they did; what more? (to be brief)—owing to the wickedness of my ill-luck, and because it was ordained that I should suffer misery of this sort, him too, whose gravity was shaken off at the sight of my emotion, Cupid agitated (*i.e.*, excited), as a breeze agitates (*i.e.*, causes to quiver the flame of) a lamp. Then in him too, horripilation made its appearance, as if coming out to receive Cupid visiting him for the first time. His sighs went forth, as if to show the way to his mind which had started towards me; the rosary in his hand, being seized with tremor, quaked, as if frightened at the violation of his vow. A line of small drops of the water of perspiration became visible as clinging to his cheek, as if it were a second garland of flowers worn on his ear. And the ten directions became filled with the spreading, continuous rays from his two eyes, as if they were the beds of full-blown blue lotuses that had flown up into the sky, having left, of their own accord, the water of the Achchhoda lake,—eyes which were dilated with pleasure at my sight, whose pupils were raised upwards, and which made that region appear as if it consisted of white lotuses. And on account of that change in him, a change which was but too visible, my love-infatuation became doubled, and immediately I experienced some strange state (of feeling), incapable of being described. And I had these thoughts in my mind :—"It is the God of love himself, the (well-known) teacher of the many graceful sports connected with sexual pleasures, who instructs one in the graceful play (of the eyes). Otherwise, how can this sage, whose mind is unfamiliar with such-like incidents, which are charming because they are full of a variety of sentiments,—how can he have (*i.e.*, direct) such glances, whose appearance is of a kind to which he has been unaccustomed (hitherto)?—(glances) which are, as it were, letting off a stream of the sentiment of love, or pouring nectar, which are closed as if in intoxication, which are sluggish as if owing to fatigue, which are languid as if with sleep, which play about having their tremulous pupils dulled by the excess of joy ; and which are attractive on account of the ever-moving eye brows. And whence this extreme skill (on his part), that his heart's longing is thus told by his mere glance without the use of words?"

Getting a suitable opportunity, I advanced, and with a bow inquired of that second young ascetic who was with him :—"Holy Sir! What is the name of this young sage, and whose (son) is he? And this tuft of blossoms with which he has adorned (his ear)—what is the name of the tree to which it belongs? For, this spreading fragrance of it, which I have never smelt before, and whose sweetness is extraordinary, has aroused curiosity in my mind". He laughed a little, and said to me :—"What purpose, O maiden, could be served by this inquiry (of yours)? (However), if you are curious, I will tell it. Listen :—

There is a great sage, named Śvetaketu, who resides in the heavenly regions; his fame is known over all the three worlds, and he is so very noble that his pair of feet are saluted by innumerable gods, demons, and Siddhas. That divine sage possessed a loveliness (of form) exceeding even that of Nalakûbara (the son of Kubera); it gave delight to the hearts of the beautiful ladies in the world of gods as well as of demons, and it was more beautiful than all (the beauty of) the three worlds (put together). Once (it so happened that) he, wishing to pluck (a few) lotuses for the worship of the deities, went down to the Celestial Ganges, whose stream is white like Śiva's laughter, and whose waters are bestrewn with hundreds of small circles, resembling the spots on a peacock's tail, that are formed by the drops of the liquid ichor of Airâvata. At the time when he was going down into it, he was seen by the goddess Lakshmî, who is ever present in lotus beds, being seated on a fully-opened white lotus having a thousand petals. And her mind was overcome with love, as she remained gazing upon him, devouring his beauty with her pair of eyes which were half-closed with the ecstasy of love, and whose pupils were tremulous like a wave because of the flood of tears of joy, and placing her leaf-like (*i.e.*, tender) hand over her mouth, which had languidly begun to yawn. By merely looking at him she enjoyed the pleasure of an actual union with him; and she had her desire gratified on that same white lotus which was used by her as a seat. And from that lotus was born a son. Then she carried him in her lap and gave him to that sage, Śvetaketu, saying—"Holy Sir! Receive this son of yours." He, too, performed (for him) all the rites that are neessary for young boys; and, as he was born in a *puṇḍarîka* (white lotus), he gave him that very name, Puṇḍarîka. And, after he had been initiated into the vow (of a Brahmachárin) he made him grasp (learn) the whole bulk of lores. This is that son.

And this is the spray of the tree called Párijâta, which came out of the Milky Ocean when it was being churned by the gods and the demons. And how it came to enjoy a position on his ear, (a position which is) contrary to his vow,—that, too, I will relate. As to-day is the fourteenth day of (the dark half of) the month, he wished to offer worship to the divine Śiva, the lord of Pârvatî, who resides on Kailâsa; and therefore, leaving the world of the Immortals, he was proceeding in my company along the borders of the Nandana forest. Then there came out of it, with this bunch of Párijàta blossoms in her hand, the (presiding) goddess of the Nandana forest, who was then gracefully supported with garland by the Beauty of the month of Spring herself in bodily and who had put on a girdle of a wreath of *bakúla* flowers, whose body was entirely veiled by the (profuse and thick) garlands she wore round her neck, made of flowers and sprouts and hanging down as far as her knees, who was wearing a new mango-sprout by way of an ear-ornament, and who was intoxicated with the drinking of floral wine. She bowed to him and said:—"Holy Sir! Please, wear this as an ornament, which is a fitting one for this figure of yours which is the (most) charming sight in all the three worlds. May it be placed on the top of your ear, since it is so obstinately desirous of the beauty of (being used as) an ear-ornament. May the birth of Pârijâta turn out fruitful (to-day)." While she was saying these things, he, bending down his eyes shyly towards the ground on hearing these laudatory remarks on his own beauty, began to move off, ignoring her altogether. But when I saw that she was following us, I said to him—"What is the harm, O friend? You might grant this request of hers;" and I forcibly placed it on his ear as an ornament, although he did not wish to have it. So I have now fully related (to you) all that, *viz.* who he is, what this spray is, and how it came to lie on the top of his ear."

When he had thus replied, that young ascetic, smiling gently, himself said to me—"O curious maiden, why do you trouble yourself with all this questioning? If you like its sweet fragrance, please have it for yourself." With these words he approached me, took it from his ear, and placed it on mine; the spray, on account of the sweet hums of the swarms of bees (hovering around it), seemed to have begun a solicitation for a love-union with me (on his behalf). But in me, owing to my eagerness to obtain a touch of his hand, there appeared at that moment, just at the place where the flower was worn on the ear, a (sudden) horripilation (of hair), as if it were a second blossom of the Pârijâta tree (placed there); while he did not even know that his rosary had dropped off, along with his shame, from his hand, all the fingers of which were tremulous owing to the pleasure derived from the touch of my cheek. Then I caught that rosary before it actually reached the ground, and playfully put it round my own neck as an ornament, where it wore a grace not before possessed by any necklace; and I felt as if I were enjoying the pleasure of being closely clasped round the neck by him with his arms thrown around.

When things had happened thus far, my (female) umbrella-bearer said to me—"O princess, the Queen has finished her bath.

And the time for going home is approaching. Please, therefore, finish your bath." Then, being dragged away, against my will and with great difficulty, by those words of hers, as a newly-caught female elephant is (dragged away) by means of the goad piercing her for the first time, I went to bathe, having taken off from his face, with very great difficulty, my eyes which were as though deeply sunk in the mud of the nectar in the form of his beauty, or which were as if caught by the numerous thorns in the form of the horripilation on his cheek, or which had been as it were nailed down (to his figure) with the tips of the arrows of Cupid, or which were as if sewn (to his form) with the thread in the form of his loveliness. And when I had started, that second young ascetic, who had observed that kind of weakness (*lit.* loss of firmness) in him, said to him, slightly showing his friendly anger at it :—

"Friend Puṇḍarîka, this is not proper for you. This is a path which is trodden (only) by common people; while ascetics, indeed, regard self-control as their wealth. Why don't you check yourself when (you find that) you are being overpowered (by emotion) like some common, ordinary person? Whence has come upon you, to-day, this hitherto unseen disturbance of the senses, which has reduced you to this state? Where is that firmness of yours? Where that control over the senses? Where that subjugation of the mind? Where that calmness? Where that (vow of) celibacy, which is hereditary (in your race)? Where that indifference towards all sensual pleasures? Where that instruction imparted by your teachers? Where that variety of learning and those ideas of renunciation? Where that great aversion to enjoyment and that indifference towards pleasure? Where that fondness for (religious) austerities, that distaste for pleasures, and that discipline for (regulating the impulses of) youth? In every way, your intelligence has turned out fruitless; your study of the Śâstras teaching one's duty has become useless; your education has been to no purpose; the discrimination produced in you by the advice of the elders has done you no good; your enlightenment has turned to naught; and your knowledge has been in vain:—since (I see that) in this world even persons like you are stained (evilly influenced) by the touch of passion and become the slaves of their own foolish acts. How is it that you do not even perceive that your rosary has dropped from your hand and has been taken away (by some one else). Oh, the loss of your consciousness!

Well, (as regards the rosary) it has been already taken off; but let this heart of yours at least be checked (turned back), which too is being carried off by this roguish girl".

Thus admonished by him and in such terms, he, feeling somewhat abashed, as it were, said in reply—"Friend Kapiñjala, why do you take me to be otherwise (than what I am)? I will not tolerate this ill-bred girl's offence, committed in thus taking away my rosary." Having uttered these words (he turned to me and), with his moon-like face charming on account of his feigned anger, adorned by a fierce frown into which he had knit his eyebrows with an effort, and with its lower lip quivering with a desire to kiss (me), he said—"You mischievous girl, without giving me back my rosary, you shall not move even a single step from this place". On hearing it I took off from my neck my pearl-necklace of the string as if it were a handful of (white) flowers offered gracefully at the commencement of the sportive dance in honour of Cupid; and, saying—"Holy Sir! Please take back the rosary," I placed the same in his outstretched hand, while he was looking fixedly at my face and his mind vacant; and then I went down (into the lake) to bathe again, bathed as I already was once in the water of my own (streaming) perspiration. Coming up (from the lake), I was somehow, with great efforts, taken back forcibly by my female companions, like a river made to flow back against its own current, and went home with my mother (all the while) thinking of that young ascetic alone. Reaching home I entered the inner quarters reserved for princesses; and from that moment onwards, grieving at his separation, I was never aware of anything out of all these, *viz.* whether I had returned, or stayed in that same spot; whether I was alone or in company; whether I was silent or talking freely; whether I was awake or asleep; whether I was crying or not crying; whether it was all misery or all happiness; whether it was the yearning of love or a disease; whether it was a calamity or a festival; whether it was night or day; and which things were attractive and which were not (&c. &c.). And, being (as yet) unfamiliar with the ways of love, I did not know anything out of all these—*viz.* where I should go, what I should do, what I should listen to, what I should see, what I should speak, in whom I should confide, and what the remedy was (&c. &c.). I simply mounted (the upper story of) the mansion in which the Princesses' Quarters were located; I dismissed my female companions and forbade entrance to all my servants; and leaving off all my (usual) duties, I, being alone, thrust my head out of a window latticed with jewels, and there stood motionless, gazing at that same direction which held that sage and which (therefore) was soothing to my sight, as if it were decorated, or in bloom, or held within itself some store of precious jewels, or were flooded with the surging waves of the ocean of liquid ambrosia, or adorned with the rise of the full moon. (I stood there), longing to ask his news of anything that came from that particular direction, even if it were a breeze, or the scent of some wild flower, or the note of some bird; envying even the hardships of religious austerities, because they were dear to *him*, and having taken the vow of silence (also, the vow of asceticism), just because it was beloved of *him*. A strong liking (*lit.* partiality) being produced in me (for everything that was his) I attributed to the dress of an ascetic refinement (*lit.* its not being vulgar) since *he* put it on, loveliness to youth because *he* was its abode, charmingness to the Párijāta blossom because it rested on *his* ear, delightfulness to the world of gods because it was *his* residence, and invincibility to Cupid because of *his* exuberance of beauty. (I stood there), with my face turned towards him although he was at a (great) distance, just as the lotus-plant is turned towards the sun, or the tidal line of the sea towards the moon, or the peahen towards the cloud, wearing round my neck, exactly in the same position, that rosary, as if it were a protective talisman against the passing out of life afflicted with his separation; and having on my ear, in exactly the same position, that spray of the Pârijâta tree which seemed to me [—because of the bees humming round it—] to have begun a talk with me about his secret; and with one of my broad cheeks bristling with the cluster of hair risen on end, on account of the pleasurable touch of the palm of his hand, looking exactly like an ear-ornament made of the blossoms of the *Kadamba* tree.

Thereafter that betel-box-bearer of mine, Taraliká by name, who had gone to bathe along with me, came from behind, after what looked to me like a long lapse of time, and gently spoke to me who was in that state (as just described):—“ Princess! Out of those two young ascetics, of divine form, whom we saw on the shore of the Achchhoda lake, the one who placed this spray of the heavenly (Pârijâta) tree on your ladyship's ear,—he, avoiding his being seen by that other one, and walking with the most cautious tread approached me from behind by a passage through a thicket of densely-growing flowering creepers, and asked me with reference to your ladyship as I was coming here—"O girl, who is this young maiden, whose daughter is she, what is her name, and where is she going to?" I answered:—"Well, she is the daughter, born of the Apsaras Gaurî, who was produced from the rays of the divine moon, and of His Majesty Haṃsa, the king of the Gandharvas, whose circle of toe-nails is rendered glossy by being scratched by the tips of the jewel-pieces on the crowns of all the (subordinate) Gandharvas, the tops of whose tree-like (*i.e.*, strong) arms are decorated by the creeper-like leafy paintings on the cheeks of the Gandharva ladies when they affectionately nestle against him in sleep, and who uses as his foot-stool the lotus-like hand of Lakshmî. Her name is Mahâśvetâ, and she has started for the Hemakûṭa mountain which is the abode of the Gandharvas." When I had thus replied, he remained silent for a while, as if brooding over something; and then, looking at me (fixedly) for a long time with a winkless gaze, he again spoke to me ingratiatingly, showing as if he were desirous of asking a favour. (He said)—"O damsel, even in girlhood you possess a noble figure, which would not belie (the good opinion one immediately forms of you) and which looks not fickle. Would you, then, comply with a request of mine, if I were to solicit you?" Then I humbly folded my hands, and respectfully said to him—"Holy Sir! Why do you say so? Who am I? High-souled personages like you, who deserve to be worshipped by all the three worlds, do not even direct their gaze, which destroys all sin, towards people like us, unless we possess holy merit: much less would they direct their commands. Therefore, tell me freely what you want to be done, and thus show favour to this person (*i. e.*, to myself)." When I had thus spoken to him, he greeted me with an affectionate glance—me whom he looked upon as if I were his friend, or had conferred some obligation on him, or had restored him to life; then plucking off a leaf from a *tamâla* tree that grew near, he crushed it on the surface of a rock; then he tore off a piece from a portion of the bark-cloth which he wore as his upper-garment; and, with that juice (of the *tamâla* leaf) which had an odour sweet like that of the ichor of a scent-elephant, he wrote (on it) by means of the tip of the nail of the small finger of his lotus-like hand; and he handed it to me, saying—"This letter should be given by you secretly to that maiden when she is alone." With these words she took it from the betel-box and showed it to me. I, too, who was being influenced by a passion-invoking spell, as it were, by that talk of hers concerning him (that sage), which, although consisting of sounds, seemed to produce the pleasure of touch within me, and which, although the proper province of the ear, had its influence over all the limbs inferred from the rising up of the hair (on my body), took that piece of bark-garment from the palm of her hand and saw written thereon this verse in the Âryá metre :—

"My passion, being lured (by you) by means of a pearl-
"necklace, white like lotus-fibre, and with hopes (of union) held out
"to it, has been taken to a high pitch by you, just as a swan, born
"of the Mánasa lake, is led to a great distance, being lured by means
"of a pearl-creeper white like lotus-fibre, the direction (in which
"to go for it) being shown to him (*or*, thereby filled with hopes
"of food)."

And by its (that Ârya's) being seen (read), there was produced by far a greater increase of the evil consequence of the malady of my love-afflicted mind, as there is by the uncertainty caused by the loss of the sense of directions in the case of one who has lost his way ; or by a night of the dark fortnight in that of a blind man ; or by the cutting off of the tongue in that of a dumb person ; or by (the waving of) the peacock's-feathers' bundle of a conjuror in that of a person habitually incapable of seeing things in a proper way ; or by the inducement of delirium in fever in that of one (usually) given to talking incoherently ; or by sleep brought on by disturbed humours in that of one affected by poison ; or by the knowledge of atheistic doctrines in that of one who has (already) a dislike to religion ; or by liquor in that of a mad person ; or by the casting of evil influence in that of one (already) possessed by a ghost. Being overwhelmed by that (increase of mental affliction), I was thrown into commotion like a river by a flood. And I looked upon Taralikâ, since she had seen him for a second time, as though she had laid by a large store of holy merit, or had enjoyed residence in the world of gods, or was inhabited by a deity, or had some (great) boon granted to her, or had drunk nectar, or had enjoyed coronation (as queen) of the three worlds. I began to talk to her (very) respectfully, as if her sight was difficult to have, although she was ever present near me, or as if she were unknown (to me), although (in fact) she was most intimate with me ; I looked upon her as though she were stationed (exalted) high above the world, although

(In reality) she was by my side; I touched her caressingly on her cheeks and on her long, curly hair; and I exhibited (at that time) our relation of mistress-and-maid as if it were reversed; and I again and again asked her—"Tell me, O Taraliká,—how did you see him? What were the things he said to you? And how long did you stay there? And how far did he come when he followed us?" And I passed that day in this same (kind of) talk, in her company, in that very palace, having as before forbidden all my servants to enter.

Then when the solar orb, hanging low over the horizon of the sky, was becoming reddish, as if my heart had bestowed on it a portion of its own *râga* (redness—passion); when the Beauty of sunshine, who was affected by passion (red) at the sight of the sun also full of love (red) and who was lying on (a couch of) lotuses, as if she were love-sick, was becoming paler (and paler), when the solar rays, red like the mountain water-falls from (tinged with) red minerals, rising up from lotus-beds were clustering in patches, like herds of wild elephants, who being turned red by their plunging in the water flowing from a hill of red minerals, leave the lotus-beds (where they had been sporting) and collect themselves in one place; when the day was entering the cavern of the mountain Meru along with the echoes of the joyous neighing-sounds of the horses of the sun's chariot who were longing for rest after their descent from the sky; when the lotus-plants, having swarms of (dark) bees entered within the hollows of their red lotus-flowers (now all) folded up, appeared to close their eyes, as if they had their hearts darkened (*i. e.*, broken) by the swoon caused by their separation from (their lord) the Sun; and when the pairs of *chakravâka* birds were separating, taking the hearts of each other with them, as though transferred through the hollow passage of the same long piece of lotus-fibre which they had eaten together (each from one end);—at such a time (*i. e.*, in the evening), that umbrella-bearer of mine came in and said—"Princess, one of those two young ascetics has arrived at the gate, and says that he has come to ask back that rosary."

At the bare mention of that word 'young ascetic,' I felt as if I had gone to the door, although stationed where I was; and expecting that *he* might have come, I called one of my chamberlains and sent him out bidding him to go and bring him (that sage) in. After something like half an hour I saw the young ascetic, named Kapiñjala, his worthy companion, as youth is of beauty, or Cupid of youth, or the Spring of Cupid, or the southern breeze of the spring season, coming following the path of the chamberlain who was hoary with old age, like the morning sunshine coming in (following) the path of (the white) moonlight. As he drew near, I saw that his appearance was as if it were distressed, or grieving, or vacant, or solicitous, or had some object (or, yearning) at heart (to be communicated). Rising I bowed to him, and myself respectfully brought him a seat. When he had sat down, I forcibly washed his feet, although he did not wish it, wiped them dry with the hem of my silken upper-garment, and then sat down near him on the bare ground. Then, remaining (silent) for a while, he as if desirous of saying something, cast his eyes at that (maid) Taralikâ, who was seated just near me. By that mere glance of his I knew what was in his mind ; and I said—" Holy Sir ! She is not distinct from my own body : you may speak without fear (hesitation)."

Thus addressed by me, Kapiñjala said in reply :—" Princess, what shall I say ? Owing to shame my speech itself does not descend to the province of what is to be said (*i. e.*, I feel ashamed to express myself). Where are (we) ascetics, subsisting on bulbs, roots and fruits, self-controlled, and given (*lit.* delighting) to dwell in forests,—and where is this worldly existence, which is fit for people who are not passionless, stained by the desire to enjoy sensual pleasures, closely filled with the various sports of the god of love, and mostly swayed by passion ? See what Fate has set on foot—all quite improper ! Surely, God can very easily make a person an object of ridicule (in the sight of others) ! I do not know whether this is befitting to bark-garments, or seemly for matted hair ; whether it is proper for religious austerities, or a part of religious instruction ! Strange (*lit.* unknown before) is this mockery ! But, this is simply a thing that must needs be told ; no other means is seen ; no other remedy can be found ; no other refuge is perceived ; and there is no other course open. If it is not told, an awful calamity will ensue (befall) ; while the life of a friend must be saved even at the cost of one's own : and hence I tell (this to you). It was in your ladyship's very presence that he was sternly scolded, in that manner, by me, having showed myself to be angry. After I had spoken to him in that way, I left him ; and, with my anger roused, I gave up the (further) gathering of flowers, and went to another region from that place. After your ladyship had departed, I passed some time (by myself); and then, feeling curious as to what he, being alone, might then be doing, I returned; and, concealing my body behind the branches (of trees), I surveyed that spot. And when I did not see him there, these thoughts arose in my mind:—"Can it be that he has gone away, following that girl, his mental condition being entirely in the power of love? Or that having come to his senses after her departure, and feeling ashamed, he is not able (now) to come within the range of my sight? Or can it be that getting angry, he has abandoned me, and gone away? Or that, just searching for me, he has resorted (gone) to some other spot?"—Surmising thus variously, I stayed (there) for a while. But, pained by his absence (*lit.* being out of sight) which I had never experienced before from my birth, even for a moment, I again reflected:—"Being abashed at his weakness (*lit.* loss of firmness), he might even do something untoward (do harm to himself). For, there is nothing that shame cannot do. It is, therefore, not advisable to leave him alone." With this idea I began diligently to search for him. And while searching, the more did I fail to find him, the more did I picture to my mind, alarmed on account of my love for my friend, this misfortune and that (as having befallen him), and wandered about for a long time, directing my gaze carefully here and there (in all directions) inspecting the thickets of trees and creepers, bowers of creepers under the avenues of sandal trees, and the banks of lakes.

And after a while I saw him, seated in a thicket of creepers growing near the lake; which (thicket) appeared as if it consisted wholly of flowers, or of bees, or of cuckoos, or of peacocks, being so densely crowded (with these four things); which was most charming (to view), and which looked as if it were the birth-place of spring. As he had given up all movement, he looked as if he were drawn (in a picture), or carved (as a statue), or paralysed, or dead, or sound asleep, or lost in abstract meditation. Although he was motionless, yet he had wandered from his (virtuous) conduct; although alone, yet he was accompanied by (*i. e.*, swayed by) the God of love; although full of love (*also*, full of redness), yet he looked pale; although with a vacant (*lit.* empty) mind, yet ther dwelt in it his beloved lady; although silent, yet he announced (*i.e.* by his expression) the intensity of his love-pangs; and, although he was seated on a stone-slab, yet he had taken his stand (*i. e.*, was determined upon) death. He was being tortured by Cupid who was keeping himself out of sight as if through the fear of being cursed. Owing to his being exceedingly motionless, his body appeared to have been deserted by (all) his senses, as though they had entered his heart to have a look at the beloved lady that dwelt there, or as though they had made themselves scarce. being terrified at the unendurable pangs (they were required to suffer), or as though they were wrathful at the excitement of his mind, and, leaving him, had gone away (somewhere). From his two eyes which were motionless and closed and whose interiors seemed to be pained by the smoke of the fire in the form of Cupid that was burning within him, he was ceaselessly pouring forth a shower of tears in numerous streams that flowed out through the spaces between his eye-lashes. He was causing the filaments of the blossoms of the adjacent creepers wave by his sighs that were coming out (from his mouth), taking with them the reddish lustre of his lips as though it were the up-starting flame of the fire of love that was burning his heart. He had his forehead whitened by the bright rays of his nails which shot upwards as he was sitting with his palm supporting his left cheek, as if it (the forehead) had an oblong, white mark (*lalâṭikâ*) made across it with very pure sandalwood-paste. He had his ear-region as if decked with blue lotuses, or with the (dark-blue) *tamâla* leaves, because of the swarm of bees which hovered about through the desire to smell the fragrance that still remained behind as the ear-ornament of the Párijâta blossoms had been but recently taken off, and which, under the guise of their sweet but indistinct humming, appeared to be as it were chanting the magical spell which produces the infatuation of love. Under the guise of the horripilation produced by the fever caused by love's longing, he was as it were bearing, as sticking to his body, a multitude of the broken points of the flowery barbs of Cupid's arrows, which had been discharged at every one of the pores (of his skin). With his right hand he was holding tight against his breast a pearl-necklace, which was (as it were) the banner (indicative) of his folly, and which, having a mass of his nail-rays playing (*lit.* throbbing) over it, looked as if it were experiencing horripilation at the pleasure of the touch of his palm. He was being struck by the trees with their flower-pollen, as if with the magical powder for bringing a person under the influence of love. He was being touched by the adjacent leaves of the *as'oka* trees, which were tossed about by the breezes, and which seemed to be transferring their own redness (*also*, passion) to him as it were. By the Sylvan Splendour he was being wetted with (showers of) the spray of honey from the bunches of new(-ly opened) flowers, which (spray) was as it were the water for the bath preparatory to love-sports. Owing to the (yellow) *champaka* buds which were falling over him (from above) and whose fragrance was being enjoyed by swarms of bees (that accompanied them), he was as it were being struck by Cupid with red-hot barbs accompanied with smoke. Owing to the sounds of the humming of bees intoxicated with the very thick perfume of the woods, he was as if being rebuked with *hum* sounds by the South wind. Owing to the mixed notes of the flocks of cuckoos singing sweetly but indistinctly in infatuation, he was being as it were agitated by the month of Chaitra with the tumultuous cries of 'Victory to Spring!' He was over-taken by paleness, like the moon at day-break. He had grown thin, like the stream of the Ganges in summer. He was fading, like the branch of a sandal-tree with fire inside. He seemed as if he were a different person; or one never seen before, or one unfamiliar, or to have taken another birth, or to have been changed into another form. He was at it were entered (influenced) by an evil spirit, or occupied by some great demon. or seized by an evil planet (or, goblin); or delirious, or disguised, or blind, or deaf, or dumb. The function of his mind was under the power of another (he was no master of his mind); he looked as if he were solely made of graceful sports or composed of love. He had reached the highest limit (climax) of the powerful influence of love; and his original appearance was not to be recognized.

Having looked for a long time, with unwinking eyes, at him who was in that condition, I felt sorrowful, and, with a trembling heart, reflected (as follows):—"Thus, indeed, is this God of love, whose force is extremely unendurable (irresistible), since by him this (Puṇḍarîka) has been reduced in a moment to such an irremediable state! How could such a store of learning become useless thus all of a sudden! Oh, Alas! It is a great miracle! This (Puṇḍarîka), being firm in his nature and never swerving from proper conduct, from his very infancy, was in that (well-known) way of an enviable character to me, and to other ascetic boys. But to-day, like an ordinary person, he has been paralysed (deprived of his good sense) by Cupid having overpowered his learning, despised the power of his austerities, and undermined his gravity. It is, indeed, utterly impossible to have youth free from errors!" Then, having approached him and sat on a corner of that same stone-slab, I placed my hand on his shoulder, and asked him, while his eyes were still closed, "O friend, Puṇḍarîka, tell me what this is." Thereupon having somehow, with effort, opened his eyes, which had, as it were stuck together, having been long closed; which had got redness on account of his continuous weeping; which were flooded with a rushing mass of tears; which looked as if they were sore, or aching; and which had the appearance of a bed of red lotuses covered over with a piece of clean (white) silk—he looked at me for a long time with his dull gaze; heaved a long sigh; and then very slowly and with difficulty said to me, in a few words the syllables of which were broken through shame,—"Friend Kapiñjala, why do you ask me, when the whole matter has been already known to you?" When I heard that, I knew for certain in my mind from his very condition that his malady was beyond cure; still, when a friend takes to evil ways his friend must prevent him, so far as possible, using all his power; thinking thus, I addressed him (as follows):—

"Friend Puṇḍarîka, I know it very well, indeed. But I merely ask this: Is this, that you have begun, taught to you by your elders? Or is it learnt from (*lit.* studied in) the text-books on Duty? Or is it a (new) means of acquiring religious merit? Or another some new) way of performing austerities? Or is this the path leading to heaven? Or the secret of some (new) vow? Or a clever new mode of obtaining absolution? Or some new kind of observance? How can this be proper for you even to-think of in your mind,—much less to talk of or to see? How is it that you are not aware of yourself being made an object of ridicule, like a (common) uneducated person by this vile Cupid? For, a fool only is (allows himself to be) harassed by cupid. And what hope of happiness can you have from such sensual pleasures, which are abhorred by the good, although applauded by the vulgar? That fool, who expects happiness (*lit.* believes them to conduce to happiness) from sensual enjoyments, which always bring misery in their train, waters a grove of poisonous shrubs under the belief that he is doing a pious act, or takes up a thin long sword, believing it to be a garland of blue lotuses, or embraces a black cobra, taking it to be the dark line of smoke arising from (burnt) sandal-wood, or touches live charcoal, under the impression that it is a (bright) jewel, or pulls out the long, pestle-like tusk of a maddened elephant, thinking it to be a lotus-stock. Even when you have known the true nature of sensual pleasures, how is it that you possess this knowledge which is powerless (to guide you rightly), like the light carried by a fire-fly? For you are not controlling your senses which are going astray, being evilly influenced by the onset of strong passion, like streams of water rendered muddy by a large quantity of dust falling in them; nor are you checking your mind which has been (thus) upset. Who is this Cupid, pray? Take up courage and reprove off this ill-behaved fellow." While I was just speaking thus, he cut short my words; and having wiped his eyes from every interval of the eyelashes whereof a stream of tears was flowing, he took my hand in his, and said:—"Friend, what is the use of talking much? You are at ease, in every respect. You have not fallen within the range of these arrows of the flower-bowed God of love, which are as frightful (in their effect) as the virulence of a cobra's poison. It is easy to advise others. (As a matter of fact), he only is fit to be advised who has his (power of) senses (intact), or has mind (in right order), who can see, or hear, or remember what he hears, or who is able to distinguish whether a thing is good or not good. But in my case all this is very far removed (quite out of place). Firmness, wisdom, courage, reflection,——all such talk is at an end (in my case). Somehow only life remains with me, sustained without efforts. The time for advice is, indeed, long past, and so has passed away the (right) opportunity for courage; the hour for reflection is gone; the season for steadying the mind by knowledge is past. Who else, except you, should, on this occasion, advise me or prevent me from taking to a wrong path? And by the words of what other person (than you) should I abide? And what other friend like you do I possess in this world? (But) what can I do. since I cannot control myself? You have witnessed, just this very moment, this dreadful condition (of my mind). The time for advice, therefore, has now gone. So long as I breathe (live), I wish to have some remedy adopted to allay this fever of love, as severe (scorching) as the heat of the rays of the twelve suns risen at the time of Universal Destruction. My limbs are being cooked, as it were; my heart is being boiled, as it were; my eyes are being scorched, as it were; my body is in flames, as it were. In this case you should do what the time demands." With these words he ceased speaking.

Although thus addressed, I repeatedly tried to bring him to his senses. But when he did not listen to me, even after I had spoken to him coaxingly and caressingly, with arguments illumined by the teachings of the Śâstras and full of illustrations and past legends (about such matters), then I thought to myself:—"He has gone too far (*lit.* reached the highest point of love). It is impossible to make him turn back. All advice is now of no avail whatever. So I will make efforts to save his life." With this resolve I got up and went, and having plucked juicy lotus-fibres from that lake and lotus-leaves wet (*lit.* marked) with water-drops (clinging to them), and gathered *Kumuda*, *Kuvalaya*, and *Kamala* kinds of lotuses, charming on account of the redolent perfume of the pollen in their interiors, I came back and arranged a bed for him on that very stone-slab in that bower of creepers. And as he comfortably reclined thereon, I crushed a few tender sprouts of the sandal that grew near; and with that juice, naturally fragrant and cool like snow, I painted his forehead and besmeared his body from the soles of the feet (upwards). And I stopped his perspiration with the dust of camphor, broken off from the interstices in the loosened bark of a (camphor-) tree in the vicinity and pulverized with my own hands. And, having placed on his chest a bark-garment wet with sandal-juice, I fanned him with a plantain-leaf, which shed a thick spray of pure water. And thus, while I was engaged in repeatedly preparing for him a new lotus-leaf bed, in repeatedly applying sandal-paste (to his body), and using the (camphor-powder as a) remedy to prevent sweat, and in ceaselessly fanning him with plantain leaves, these thoughts arose in my mind:—"Forsooth there is nothing which cannot be achieved by the mind-born God of love! Where is this person, delighting to live in the forest like a fawn and simple by nature, and where is that daughter of the king of the Gandharvas, Mahâśvetâ, who embodies in herself all the various graces and sentiments! Surely, there is nothing in this world which he finds impossible to bring about, or difficult to accomplish, or which lies beyond his power, or which cannot be done by him. He acts disdainfully in matters which (to ordinary people) are difficult of achievement. It is not possible for any one to resist him. What do sentient beings matter?—If he is so minded, he can bring together even non-sentient things. Thus, even the *Kumuda* lotus-plant comes to love the rays of the sun; even the *Kamala* lotus-plant gives up its dislike of the rays of the moon; even the night comes to be blended with the day ; even moonlight closely follows darkness ; even shadow stands in front of (*i.e.* remains closely united to) the lamp ; even lightning becomes steady in (*i. e.* reposes in) the cloud ; and even old age moves about in the company of (*i. e.* follows close upon) youth. And what other thing can there be difficult for him to accomplish, who has laid low (*i. e.* vanquished), as if he were (a mere bundle of) straw, even this (Puṇḍarîka), (who was) an unfathomable ocean of serenity ? Where that penance of his, and where this (love-sick) condition ! Surely, there has befallen us this calamity which nothing can avert. What should be done now, what should be attempted, to what direction shall I betake myself, who would be the saviour, what is the remedy, who can be a helper, what is the way, what is the plan, and what is the refuge, —so that his life can be sustained ? By what kind of skill, or device, or method, or support, or wisdom, or consolation, can he yet live ?" Such and other thoughts crowded in my mind as I sat deeply grieving at heart. And then I further reflected :—" What is the good of dwelling upon such useless thoughts ? His life must be saved in the first place by any means, good or bad. And, excepting the one thing, *viz.* a union with her, there is no means of saving it. And certainly he will never gratify his desire by himself going to her, even when only a single breath remains to him of life (*i. e.* even when at the point of death), as, owing to his youth and lack of mature thought, he would think that this affair of love was a mockery in his case, being contrary to his religious austerities and improper. And this disease of his, produced by love, will not brook any further delay (in the application of proper remedy). Wise men hold that the life of a friend must always be saved, even by a deed improper and exceedingly reprehensible. This thing, therefore, although so very shameful and unworthy of being done, has become one which must necessarily be done. What else can be done ? What alternative is there ? By all means I shall go to her and inform her of this condition (of my friend.)" Having thus pondered I got up under some excuse, without telling him (where I was going), lest he might perhaps prevent me (from going), feeling ashamed on knowing that I had started on such an ignoble task; and I have come here from that spot. So, when things have come to such a pass, your ladyship will please do whatever is required to be done (in this matter) at such a time, or is worthy of such kind of love, or is fitting for my visit, or may be proper for you to do." Having said so he ceased speaking, his eyes fixed on my face, with a view to see what I would say.

I on my part having heard that (all that was said by Kapiñjala) was plunged, as it were, in a pool of ambrosial happiness, or had descended into an ocean of the delightful liquid of love, or floated on all kinds of joy, or ascended the pinnacle of all desires, or rested on the furthest limit of all festivities. That it was an occasion of great joy for me (or, the rising of intense joy within me) was indicated by the clear drops of the tears of joy that poured down, that did not touch the cavities of my cheeks as my face was slightly bent down on account of the bashfulness produced (in me) just at the time, that were as if strung together and thus exhibited the formation of a garland owing to their falling in continuous succession, and that were heavy on account of their largeness due to their not having come in contact with my eyelashes (as I had not closed my eyes). And I thought (to myself) the very moment:—"Fortunately, indeed, does the Bodiless one (Cupid) pursue him, as he does me! Surely, although tormenting me he (the God love) has shown, in a measure, his favourableness to me. If really such is the plight of Puṇḍarîka, then what favour has not been conferred (on me) by him, or what has he not done (for me), or who else, is a friend like him? Or how could false words, even in sleep, escape these lips of Kapiñjala, who has such a serene form? When things have taken such a turn, what should I, too, do or say in his presence?" While I was thus reflecting, a portress, having hastily entered, said to me—"Princess, the great queen, having learnt from her attendants that you were bodily indisposed, has come." On hearing this, Kapiñjala, afraid of a great throng of men, quickly rose, saying—"Princess, here approaches a cause of great delay; and the divine sun, the crest-jewel of the three worlds, is about to set; I will, therefore, depart. Here I fold my hands (in salutation to you) to solicit the gift (*dakshiṇá*) in the form of saving the life of my dear friend by all means; this is my utmost power (all that I can do for him)." Having said this and without waiting to give me time to reply, he departed, finding egress with great difficulty; for the door-region was then blocked on all sides by the entering in of the multitude of the portresses, bearing golden staffs in their hands and marching in front of my mother, of the body of chamberlains who carried betel, flowers, fragrant powder and cosmetics, and of the attendants with hands busily engaged in waving *chowries* and followed by hunch-backs, *Kirátas*, deaf men, dwarfs, eunuchs and deaf-mutes.

As for my mother she came to me, remained with me for a long time and then returned to her palace. But what was done by her on coming there, or was said by her or how she acted, all that, being absent-minded, I did not observe.

When she had left, when the divine sun, with steeds green like the *Hárîta* pigeons, the lord of life of the lotus-plants, and the friend of the *Chakravâka* birds, had set, when the face of the (lady of the) Western quarter was growing crimson, when the lotus-beds were turning green, when the region of the Eastern quarter was becoming dark, and when the world of mortals was being enveloped by darkness, black like the mud of the nether-world, as by the flood of the waters of the ocean at the time of the great World-Destruction, I, being at a loss to know what to do, asked that same Taraliká :—"Dear Taralikâ, how don't you see that my mind is strongly agitated, and that my senses are perplexed on account of their inability to know what course to adopt? Myself I am not able to know in the least what to do; you should (therefore) tell me what is proper to be done in this case. Here has Kapiñjala departed, relating his tale in your presence. If in the first place, like an ordinary (not high-born) maiden, leaving off shame, relinquishing firmness of mind, casting off modesty, not regarding the evil talk of the people, transgressing good behaviour, overstepping character, not minding his birth, accepting infamy, led blindfold by passion, not permitted by my father, not allowed by my mother, I approach him of my own accord and make him accept my hand, then it will be a grave breach of duty, owing to the disrespect of the elders. But if, out of regard for duty, I follow the other alternative, and accept death, then even thus in the first place, it will be dishonouring (*lit.* breaking of) the preferred suit of the revered Kapiñjala, who came here in person and preferred that as his first request. Again there is this other consideration: If perchance there ensues the loss of life of that person, owing to the frustration of his hopes caused by me, then that too would be a great sin (falling to my lot) resulting from the murder of an ascetic." Just as I was uttering these words the eastern quarter became gray with the glimmer of (proceeding from) the approaching moon-rise, as does a row of woods in spring with the pollen of flowers.

Then on account of the moon-light, the region of the eastern quarter appeared as if it was being turned white with the powder of the pearls (produced) from the temples of the elephant of darkness that were being torn with his paws (rays) by the lion in the form of the moon; or being made pale with the mass of the sandal-dust dropped from the breasts of the Siddha females of the rising (eastern) mountain; or being rendered palish-white with the rising of the sand from the sandy shore, stirred up by the wind (blowing) from the waves of the ever-restless ocean-water. Slowly and slowly the moon-light gliding on added splendour to the face of the night (-lady), as if it were the gleam of the teeth (of night) that smiled gently at the sight of the moon. After that the night shone with the moon's orb, as if it were the circle of Śesha's hoods rising up from the nether world, breaking through the earth. And then gradually the night was rendered delightful by the rising moon, who gladdens the whole world of mortals, who is dearly loved by amorous ladies, who had given up to some extent childhood (*i.e.* the redness of early rise) and become the ally of the shark-bannered god (of love), in whom a red glow was produced, who (*i.e.* whose light at that time) is fit solely for the enjoyment of the pleasures of love, and who is ambrosial, as by advancing youth which brings joy to the whole world of mortals, which is coveted by all women, which has left behind childhood only a little, which is the friend (helps the influence) of the God of love, in which passion is produced, which is fit solely for the enjoyment of love-pleasures and which is all ambrosial.

Now on beholding the risen moon, ruddy with the glow of fresh rise, as if flushed by the lustre of the coral of the ocean that was near, or crimsomed with the gore of its deer struck with the paw of the lion on the rising mountain, or marked with the liquid *alaktaka* dye (red lac) of the foot of Rohiṇî (when struck by her being) angry in a love-quarrel, I who had my heart *darkened although the fire of love burnt within me; who lay (helpless) in the hands of Love, although my body rested on the lap of Taralikâ; and who looked on (for) death, although my eyes were directed to the moon;—I at once thought to myself:—" On one side, indeed, are banded together the God of love, the month of Spring, the breeze from the Malaya mountain, and such others; while on the other this evil-doing, cursed moon cannot be endured. Here is my heart distressed with the exceedingly unbearable pangs of love. And at the same time, this rise of him (the moon) is like a shower of live charcoal on one consumed by burning fever, or a fall of snow on one distressed with cold, or like the bite of a black snake to one fainting with an abscess caused by poison." Just as I was thus reflecting, a swoon, brought on by moon-rise, like the sleep in the form of the withering-away of the day-lotuses, closed my eyes. When in a short time I regained consciousness by means of the fannings of (*lit.* the breeze set in motion with a fan by), and the applications of sandal-paste made by, Taraliká in alarm, I saw that same Taraliká extremely distressed, seized, as it were, by despair incarnate, holding close upon my forehead a stick of the moon-stone with drops of water oozing from it, and weeping, her face being dimmed with unceasing streams of the water of tears. As I opened my eyes, she fell at my feet, and joining together the pair of her hands (with hollowed palms) (yet) wet with the sandal-paste, said:—"Princess, why think of shame, or of having regard for elders (now)? Be pleased, send me, and I will bring the person, the darling of your heart; or rise, you should yourself go there. Hereafter you are not able to bear (the operation of) this love, with hundreds of longings springing up at the rise of a powerful moon, like the shark-marked ocean with hundreds of waves surging up at the rise of a strong moon." To her thus speaking I said:—"Mad girl, why talk of Madana? Surely here has come the moon, the friend of the night-lotuses, that will lead me either to death or to that very person (Puṇḍaríka), removing all scruples, chasing away all thoughts about finding out means, concealing from view all obstacles, dispelling all doubts, casting off all misgivings, up-rooting shame, veiling the fault of levity in approaching him myself, and doing away with all delay. Rise, then, somehow going up to him while I live, I will honour that person, the beloved of my heart, who has been tormenting me." As I thus spoke, I rose somehow supporting myself just on her, with my limbs quite unnerved owing to the exhaustion due to the storm brought on by love. As I set out my right eye throbbed, presaging evil. Filled with apprehension (or, with my fear roused) I thought:—"What other thing is this set on foot by fate?"

---

* Real sense: 'My heart was preplexed, was in the dark as to know what was to be done.'

Now when the space between the worlds was flooded with light by the moon's orb, which had not yet risen far, which (with the shooting mass of its rays) looked like an immense water-pipe of the palace in the form of the three worlds, which seemed to bear along floods of *chunam* water, or to shed numbers of streams of sandal-juice, or to discharge thousands of streams of the white Ganges, or to pour forth floods of the ocean of ambrosia, when the people were enjoying, as it were, (the advantage of) a residence in the White Continent, or the pleasure of seeing the world of the Moon, when the circle of the earth appeared to be lifted up out of the abyss of the milky ocean by the moon, resembling the round tusk of the Great Boar, when in every house, moon-rise offerings were being presented by women, with sandal-water scented with full-blown lotuses, when the high roads were crowded with thousands of love-messengers sent by amorous ladies, when young women going to meet their lovers, veiled in blue silk-garments, were running here and there, startled with the dread of moon-light, as if they were the goddesses of beauty of the beds of (white) day-lotuses, veiled in the splendours of blue lotuses, when the lotus-plants in the oblong tanks attached to mansions were waking (blossoming) with clusters of bees clinging to each lotus, when the sky had its vault whitened with the abundant pollen of the beds of full-blown night-lotuses, and therefore looked like an alluvial island in (the bed of) the river of night, when the world of mortals, like the great ocean, was overflowing with joy at moon-rise, and seemed as if made of the sentiment of love, of festivity, of sport, or of joy; and when the time of early night was delightful with the notes of peacocks screaming in joy at the gurgling sound (resembling the rumbling of clouds) of the (streams of) oozings from the water-channels of moon-stones; I, having for my decoration (*lit.* dress) the very wet sandal-unguent with which my body was besmeared and which had been applied in my swoon, and with my hair dishevelled and gray on account of its sticking to the slightly dried plaster of sandal-paste on my forehead, with that rosary of *Akshas* lying on my neck still in the same way, and with that spray of Párijáta kissing the tip of my ear, and veiling my head with a red silk-garment that seemed to be fashioned from the rays of rubies, descended from the top of that mansion, unobserved even by any from amongst my own attendants, and being followed by Taralikâ, who had taken with her flowers of various kinds, betel, unguents and fragrant powders.

On descending I issued forth from the side-door of the female garden and set out to meet him, closely followed by a swarm of bees which ran on, leaving beds of night-lotuses and deserting the garden, being drawn by the sweet odour of the Párijáta-spray and which gave rise to the illusion (or presented the grace) of a veil of blue cloth (around me). As I passed on, seeing that I was accompanied by Taraliká only and had no other servant with me, I thought:—"What has a person, started to meet her dearest, to do with external servants? Surely the following, themselves, play the part of servants. For instance, the flower-weaponed (god of love) follows me, with an arrow fitted to his strung bow. The moon, having stretched his hand (ray) far off, is drawing me on. Passion supports me at every step, fearing lest I might stumble. Casting behind (all sense of) shame, my heart, with the senses, is running in front. And longing, having made me take my resolve, is leading (me) on." And I said aloud:—"Dear Taralikâ, would (or, can it be) that this vile moon would bring him (Puṇḍarîka) too forward as he has done me, pulling him by (having seized him by) the hair with his beams!" As I spoke thus, she smiled and said:—"You are (yet) green (in such matters), my princess. What has the moon to do with that person? He (the moon) himself, as though he were love-sick, acts amorously in various ways towards yourself. For instance, under the guise of his reflection he kisses the pair of your cheeks, covered with drops of perspiration; with his active hands (trembling rays) falls on your beautiful heavy breasts; touches the gems of your zone; and with his image clung to (reflected in) your bright nails, falls at your feet. Moreover, his body, like that of a love-affected person, wears the paleness of a sandal-unguent, dry on account of the heat (of the fever of love); bears hands (rays) white with (like) bracelets of lotus-stalks; lies on jewel-pavements, under the guise of his image; plunges in lotus-lakes, with his feet (rays) gray with the pollen in the interior of the Ketakî; touches with his hands (rays) the moon-gems, wet with the particles of water; and hates beds of day-lotuses, with the pairs of Chakraváka birds separated therein." With these and such-like talks suited to the time, I went to that spot, accompanied by her. There, as I washed my feet, dusky with the pollen of the flowers of creepers (growing) along the path, in a stream (issuing) from the moon-stones oozing at moon-rise and (falling) from the slope of the Kailâsa, I noticed the sound of a man's wailing, not very distinctly heard owing to the great distance, on the west bank of this lake, just from that spot where he was. I, in whose mind fear had already been created by the throbbing of my right eye, had my heart torn yet more as it were, by that (sound); and with my inner soul dejected and inwardly telling me of some untoward event, I said in terror :— "Taraliká, what can this be?"—and with the frame of my body quivering, I started towards him with exceeding speed.

Then I heard Kapiñjala, whose voice could be discerned even from afar on account of the power (dead calm) of midnight, and who had given out a bitter cry, lamenting, giving vent to the following utterances and the like :—"Alas! I am undone; Ah! I am consumed; Oh, I am deceived; Oh misfortune, what is this that has befallen me! What is this that has come to pass! I am uprooted! Wicked-souled demon-Love, vile and pitiless, what evil deed has been brought about by thee! Ah, wicked, evil-doing, ill-trained Mahâśvetá, what wrong did he do to you? Ah, evil, wanton, base-born moon, thou hast attained thy desire! Unkind, cursed breeze of the South, thy objects have been gained! Done is what thou couldst have done; blow now as thou wilt! O revered Śvetaketu, who loved your son, you know not that you are robbed! Ah Dharma (righteousness), thou art without a staunch follower! Ah penance, thou art supportless! Ah goddess of learning, thou art widowed! Ah Truth, thou art lordless! O world of the celestials, thou art void! Friend, wait for me; I too will follow you; I cannot stay here alone, without you even for an instant. How dost thou go away to-day, leaving me all at once, like one not familiar with me, or not seen before (a stranger)? Whence this extreme cruelty on thy part? Tell me whether, without thee, shall I go, whom shall I solicit, whom shall I approach for refuge? I have become blinded; to me space has become vacant, life without an object, penance purposeless and the world void of happiness. With whom shall I wander about, with whom shall I converse? Arise, give a reply; where is the freindly love thou hadst for me? and where is that wonted conversation of thine always (introduced with) preceded by a smile?"

On hearing that (lament) I uttered one loud cry, just from afar, with my life fallen, as it were; and having my silken upper-garment torn as it got stuck to the creepers on the bank of the lake, with strides of feet planted without regard to the even or uneven parts of the ground, and as hasty as my strength would allow, and stumbling at every step, I went on to that place, as if borne to it by some one having lifted me up. And there I, a sinner and ill-fated as I was, saw that noble one, who lost his life the very moment.

He lay on a couch spread on the surface of a moon-stone slab that shed a shower of cool spray, and that was near the bank of the lake, and formed of lotus-stalks, looking as though it (the couch) were made of garlands of white and blue lotuses, lilies and wild flowers of various kinds, or of the arrows of the god of love. On account of his extreme motionlessness he seemed to be listening to the sound of my foot-steps; he seemed to be in sound sleep owing to the relief obtained the very moment, as the heat caused by Cupid was allayed by his inward wrath (at my non-arrival), or, to be engaged in restraining the vital airs in the body as an atonement for the agitation of his mind. He seemed to say with his lip, the lustre of which was flashing about exceedingly,—'On your account I have come to be in this state.' Under the guise of the (shooting) rays of the nails of his hand placed on the heart distressed with Love's fire, he seemed to be pierced through by the lunar beams which fell on his back, as his body was turned aside in hatred of the moon. He had a besmearing of sandal-paste on his forehead, which was pale and dry, and which looked like the crescent of the moon of Cupid, appearing as a portentous sign of his own destruction. He seemed to be deserted by life, angry at the thought—'Another has been dearer to you than I.' Having of his own accord yielded up life together with the torment of love, he seemed to be enjoying the pleasure of unconsciousness; he appeared to be meditating on the mystic lore propounded by Cupid, or to be practising a novel kind of the suppression of breath; it seemed the *pûrṇapâtra* (a vessel filled with gifts) in the form of his life was snatched away in affection by the Bodiless One (*Madana*), who had brought about my arrival there. He seemed to be maturing (making efficacious) the charm for union with me, having put on a dress suited to the vow of love, in which the trident-shaped mark was made with sandal-paste on the forehead; in which was worn the sacred thread made of juicy lotus-fibres; in which was worn on the shoulder a bark garment in the shape of the charming inner leaf of a plantain-tree; in which he had the string of pearls (given by me) for a large rosary (of beads); which was white with the holy ashes in the form of the thickly applied camphor-powder; and which was charming with the string of lotus-fibres fastened as an armlet. He seemed affectionately to upbraid me, as it were, (saying)—'Hard-hearted, this person, who loved you, was not favoured again (by you) even by a mere sight," with his eye, the upturned pupil of which was slightly visible, which was red on account of ceaseless weeping, as if blood had gushed forth in it, owing to the exhaustion of tears from the loss of life, and a part of which was contracted through the pain caused by the points of Cupid's arrows. As his lips were slightly open, the fore-part of his body was brightened by the rays of his teeth, as if they were the moon-beams coming out, having entered in (his body) to take away his life. With his left hand placed on the heart that was being dislocated on account of the love-torment, he seemed to hold me in, stationed in his heart, saying, —"Be kind, O you, who are dear to me as life, depart not with my life"; while with the other (right hand) which seemed to distil (liquid) sandal on account of its being jagged with the rays of the nails and which was raised (with the palm spread out), he was as it were keeping off the moon-light. He was accompanied by his *Kamaṇḍalu,* his friend in the practice of his penance, which stood near, and which with neck upright seemed to be gazing at the path by which his life had passed not long since. He was being taken to the next world by the garland of lotus-fibres he had worn as a neck-ornament, as if being bound with a halter made of moon-beams. And he was embraced at the neck by Kapiñjala, who raised his hands at my sight, crying, 'Oh, the untoward event'! and who wept with the flow of his tears doubled.

The darkness of a swoon came upon me; and (feeling) as if I descended into the nether-world, I knew not then where I went, or what I did or what laments I uttered. Nor did I know for what reason life did not leave me at that moment, whether owing to the extreme hardness of my stupefied heart, or to the capability of my cursed body to endure several thousands of griefs, or to my being fated to suffer long sorrow, or to my being a vessel of evil deeds committed in a previous life, or to the skill of cursed fate in giving trouble, or to the extreme perversity of the wicked and accursed God of love. I only saw myself, when I, condemned to misery, regained consciousness after a long time, rolling on the ground, and burnt by unbearable sorrow, as if I had fallen into fire. I, not believing in that death of his which seemed inconceivable, or in my continuing to live, rose, uttering the cry of distress—'Alas, what is this that has come to pass,' and saying—' Ah mother, ah father, ah friends', exclaimed :—"Ah lord, the tie (main-stay) of my life, tell me, O pitiless one, where you are going, leaving me all alone, and without a protector. Ask Taraliká, what a (painful) state I was in for your sake. With difficulty I passed the day which had to me the length of a thousand ages. Be gracious. Talk to me but once. Show kindliness to me who am devoted to (love) you. Look even a little at me. Grant my desire. I am distressed. I am loyal. I am attached to you. I am forlorn. I am a girl. I am helpless (*lit.* without refuge). I am miserable. There is none else who can be my refuge. I am overpowered by love. Why do you not show pity to me? Tell what offence I gave you or what I did not do for you, or what command of yours I disrespected (did not respectfully execute), or for what thing favourable to you I did not show my liking, that you, being wroth, and going, having left your hand-maid without cause, are not afraid of the reproach of the people? Or rather, what have you to do with me, skilled in deceiving by false (shows of) love, perverse and sinful, who yet live! Alas, I am undone, luckless that I am! How is it that I have neither you, nor modesty, nor my kinsfolk, nor heaven! Fie upon me, a worker of evil, for whose sake such has been your state! There is none so cruel-hearted as I, who went home leaving you who were such (so far gone in love for me). What have I to do with home, or with mother, or with father, or with kinsmen, or with servants! Whom shall I approach as a refuge? O fate, show pity, I entreat you, give me the gift of my lover. Revered destiny, show favour, protect a helpless woman. Ye revered sylvan goddesses, be gracious, give his life (back) to him. Save, O Earth, that bestowest favours on all. Night, why do you not take compassion (on me)? Father, Kailása, I seek your protection; show your kindliness." Uttering such and other expressions of pain, and how much shall I remember—I lamented, like one seized by a demon, or possessed, or frenzied, or struck down by a goblin. Under the guise of the streams of tears that fell in close succession, I was as it were, melted, or brought to a liquid condition, or was given the form of water, with the syllables of my laments escaping (my lips) as if accompanied by streams of tears owing to their being followed by the ends of the rays of my teeth, with my hair also shedding drops of tears, as it were, owing to the flowers ceaselessly falling down (from it), and with my ornaments too, as if weeping, on account of their dropping the tears of the rays jutting forth from the bright gems. I longed for my own death, as I did for his life. I wished to enter his heart with all my soul although he was dead. Touching with the palm of my hand his cheeks, his forehead with the roots of his matted hair white with sandal-paste dried a little, his shoulders having juicy lotus-fibres placed on them, and his chest covered with lotus-leaves thickly besprinkled with sandal liquid, I chid him, saying—"Puṇḍarîka, you are cruel; you care not for me though thus distressed". I conciliated him again and again, I kissed him repeatedly; I clasped his neck again and again, and wept aloud. "O wicked one, his life was not preserved even by thee, till my coming back to him"—thus did I rebuke that string of pearls. I again and again fell at the feet of Kapiñjala, saying—"Revered Sir, be pleased; bring him back to life." I wept bitterly, repeatedly clasping Taralikâ at the neck. Even now, reflecting over it, I know not whence those thousands of piteous and endearing expressions came at that time to the lips of me, an unfortunate woman (*lit.* whose stock of merit was exhausted)—expressions which were unthought, unlearnt, untaught and unseen (unknown) before; whence also those utterances, and whence those cries of distress, exceedingly heart-rending. Quite different (strange) was that way (in which things happened) then. Floods of tears swelled up from within, like billows at the time of world-deluge. Springs of tears were, as if, let loose, like fountains. Shoots (outburts) of wailings shot forth as it were. Peaks of grief, as if, rose up. And a series of births was as if given rise to, of swoons (*i.e.* swoon after swoon overtook me)."

Just as she was thus narrating her own story and seemed to be somehow experiencing her past change of state, which was exceedingly painful, a swoon deprived her of consciousness. As she was falling precipitately on the stone-slab, Chandrâpîḍa, being pained, stretched forth his hands in great haste, like a servant, and supported her; and gently fanning her with the hem of her own upper bark-garment wet with the water of tears, brought her back to consciousness. Filled with sympathy, and with the pair of his cheeks washed with the flood of tears, he asked her when she came to life:—"Venerable lady, by me, a wicked man, has your sorrow been again restored to freshness, by which you are brought to this plight. So away with this tale; let it be stopped. I, too, am unable to hear it (further). The sorrows of friendly persons, although past, cause a pang, when recounted, like that of their being actually experienced. You will be pleased, therefore, not to offer again and again, as fuel, to the fire of sorrow caused by recollection, this life, which is so precious (*lit.* not easy to obtain) and supported with great difficulty."

Thus addressed, she heaved a long and hot sigh, and with eyes filled with tears, said dejectedly—"Prince, it is by far impossible that, this my exceedingly cruel life, which did not desert me on that dreadful cursed night, will leave me now. Even the revered Destroyer avoids the sight of me (who am) struck down by absence of religious merit and a sinner. And whence can I feel sorrow, hard-hearted that I am? All this is (a) false (show) in the case of this my wicked and roguish heart. Surely by this (heart) lost to shame, I am made (proved to be) the chief of shameless persons! And what does the narration (of this tale) matter to one by whom, with love manifested, and as if made of adamant, all this was experienced? And what is there, more painful than this, to be narrated, that is not possible to hear or tell? I will simply let you know the marvel that came to pass after this fall of the thunderbolt. I will also tell you what arose as a dim, slight cause for me to preserve life; and the mirage of the false hope, seized by which I bear (support) this hated body, which is almost dead, alien to me, a mere burden, without purpose and ungrateful—let that also be fully heard.

Then, such a change of condition having come over me, I, solely resolved on dying, lamented much in various ways and said to Taralikâ—"Rise, O you cruel-hearted, how long will you be crying? Collect fuel and arrang a pyre; I will follow the lord of my life." Just then, quickly issuing forth from the moon's orb, a male being, with a body white as a moon-lotus, of large proportions, endowed with the marks of a great personage and godlike in form, descended from the sky, trailing behind a silken upper-garment, stuck to the points of his armlet, white like a mass of the foam of nectar and waving in the wind. His large cheeks were reddened with the lustre of the gems (rubies) of the Kuṇḍalas (ear-ornaments) that oscillated in both his ears. He wore on his chest a very bright (or, large) necklace, which, on account of its big pearls, looked like a number of stars strung together. The tie of his turban was formed of the skirts of a white silken garment. His head looked formidable with the mass of his curly hair, black like a swarm of bees. His ear-ornament consisted of a full-blown moon-lotus. His shoulder-region was marked with the (impressions of the) lines of saffron-paintings on the breasts of his wives. He seemed to wash, as it were, the quarter-spaces with the lustre of his body spreading about and clear like pure water. He, with arms as stout as the trunk of Airâvata, the fingers of which were white like lotus-fibres and the touch of which was extremely cold, lifted up the dead (Puṇḍarîka), anointing him, as by a mass of frost, with the fragrant and cool shower of the mass of ambrosial spray that dropped from his body and that caused a chill as it were, and besprinkling him as if with the streams of the Gośîrsha sandal-juice. And (as he lifted him) he said in a voice deep like the sound of a drum and with the concern of a father, "Child Mahâśvetâ, you should not give up your life; you will again be united with him," he flew up with him into the sky. Terrified, struck with wonder and filled with curiosity by that incident, I, with face upraised, asked Kapiñjala what it was. But he rose in great haste without giving a reply to me, and saying 'Villain, where are you going, taking away my friend?'—he, with face turned up, and his anger roused, hastily girt up his loins with his upper bark-garment, and following the very (heavenly) personage who was flying up, went up into the sky. And while I was just looking on, they all entered among the constellations of stars.

But my grief was doubled by that departure of Kapiñjala, which to me was as it were the second death of my beloved, and my heart was rent all the more. And, bewildered as to what was to be done, I said to Taralikâ—"Oh, do you not know what this means?" She, however, on seeing it, with the timidity natural to a woman, was overcome, the very moment, by terror, which overpowered (proved stronger than) her sorrow; and trembling in all her limbs, and sad at heart through the fear of my death, the poor girl said piteously—"Princess, a sinner that I am, I know not; yet this is a great miracle. This man has a form not like that of a mortal (celestial); and you were comforted by him, when going, sympathetically like a father. And generally such heavenly forms can never be false to (*lit.* disagree with) their utterances, even in a dream, much less when they are visibly present. And thinking over it I do not see the least reason for his speaking falsely. It is proper, therefore, that after due thought you should dissuade yourself from this resolution to cast off your life. It is, indeed, a very great cause for consolation in the present state. Again, Kapiñjala has, indeed, gone in pursuit of him. After knowing from him all this, *viz.* whence he is or who he is; why by him was this (Puṇḍarîka) who was dead raised and carried off, and where he is carried; and also why were you comforted by him by holding forth the hope of re-union that cannot be thought possible, you will betake yourself either to life or death. Death, indeed, is not difficult to attain, when resolved upon. It can be encompassed even afterwards. And Kapiñjala, if alive, will not rest without seeing your ladyship. Therefore, let this your life be preserved, having for its limit the time of his return (*i.e.* till he returns)." Saying all this she fell at my feet. I, from the difficulty of the thirst for life being overcome by the whole world, and from the levity of woman's nature, as also from the mirage of the vain hope created by his words, and from my expectation of Kapiñjala's return, thought that that was the proper course at that time, and did not yield up life. For what is possibly there that is not brought about by hope! I, then, ill-fated, with my sleep totally destroyed, rolling on the ground just in the same way (as before), with my face covered with my loosened and dishevelled tresses that were gray with the particles of dust, and that stuck to my cheeks wet with tear-water, and with my throat parched by the failure of voice broken by violent (*lit.* merciless) weeping, passed that night in Taralikâ's company on the very bank of the lake—a night that was a counterpart of the night of Universal Destruction, that had the length of a thousand years, and that consisted, as it were, of agonies, misery, hell and fire.

At dawn, having risen I bathed in the very lake and formed my resolution. Through my love for him (Puṇḍarîka) I took that very Kamaṇḍalu, those very bark-garments and that same rosary (that belonged to him). Then perceiving the unsubstantial nature of worldly life, knowing the scantiness of my religious merit, observing the remediless cruelty of befalling misfortunes, comprehending the inevitableness of grief, seeing the harshness of fate, considering the state of being exceedingly fraught with miseries of love, reflecting over the inconstancy of all things, and having definitely known the extreme (*lit.* sudden) frailness of all pleasures, I disregarded father and mother, left off kinsfolk together with my servants, turned back my mind from the pleasures of sense, restrained my senses, and having taken the ascetic vow resorted to this Śiva, the lord of the three worlds, and the helper of the helpless; seeking his protection. The next day my father, having got from some one the news of my affair, came with my mother and kinsmen; and having loudly wept for a long time, made a great effort to induce me to go home by means of every kind, by many importunities, by admonitions of various sorts and by soothing words of every description. And when he knew for certain that I was not to be dissuaded by any means from my determined purpose, he, although without hope, on account of the difficulty of giving up love for one's daughter, stayed there for many days, though again and again asked by me to go, and then went home, full of sorrow and with a heart that was being burnt from within. (So) my father went away; and ever since that time I have lived with Taraliká, experiencing long sorrow, in this cell showing my gratitude to that person (Puṇḍarîka) by merely shedding tears, wasting by hundreds of rigid vows of different kinds my cursed body, emaciated by love of him, almost full of sin, with all shame gone, come to be inauspicious and the abode of thousands of torments and pains; subsisting on wild fruits and roots and water, counting as it were, under the guise of telling the beads of my rosary, his numerous virtues, bathing in this lake at the three periods of the day (*i.e.* morning, mid-day and evening) and worshipping god Śiva every day. I am of this sort then—a sinner, destitute of all auspicious signs, destitute of shame, cruel, without affection, murderous, condemnable, born to no purpose, with life fruitless, supportless and unhappy. What will the noble one (your honour) do, then, by seeing or asking me, who have committed the heinous sin of causing a Bráhmaṇa's slaughter!" Thus saying she covered her face with the white hem of her bark garment, as if (veiling) the moon with a piece of an autumnal cloud, and unable to check the irresistible outburst of tears, wept loudly and long, giving full escape to her sobs.

From the very beginning Chandrāpîḍa had reverence produced in him for her, by her beauty, modesty, courtesy, and sweet address; by her disattachment (to worldly pleasures), her great austerity, her serenity, her selflessness, her magnanimity and her purity. And then his heart being captured by this additional (circumstance, *viz.* the) narration of her story by her, which showed the goodness of her feelings, and by her gratitude displayed in that manner, he had his pleasure carried to a still higher pitch. With a heart wet with pity, he spoke to her—"Revered lady, a person, afraid of torment, devoid of gratitude, drawn by attachment to pleasures, and unable to do an act worthy of the love (he feels), weeps, displaying affection merely by the useless shedding of tears. But by you, who have done everything by act alone, what possibly, that is worthy of love, has not been done, that you should weep ; (by you) for his (Puṇḍarika's) sake, your very dear kinsmen, whose intimacy with you had grown from your very birth, have been forsaken, as if they were strangers (*lit.* not familiar with you) ; worldly pleasures, though within reach (at your disposal) have been despised, with the contempt due to grass ; the comforts of prosperity, exceeding that of Indra, have been resigned ; your body, though exceedingly slender like a lotus-stalk, has been reduced to extreme thinness by hardships (mortifications) unsuited to it ; the ascetic-vow has been taken ; your soul has been devoted to very austere penance ; and a residence in the forest has been accepted, which it is hard for a woman to do. Moreover, life is given up without any trouble at all by those overwhelmed with sorrow ; but it is only after a mighty effort that it is subjected to very great pain. This that is known as following one in death is exceedingly useless. It is a way traversed (followed) by the illiterate, it is a pastime of infatuation, it is a path of ignorance, it is an act of rashness, it is taking a narrow view of the matter, it is a piece of great carelessness, and it is a blunder due to folly, that life is resigned when one's father, brother, friend or husband is dead. If life does not leave one of itself, it should not be resigned. If this matter be thought over, (it will be seen that) this giving up of one's life is for one's own interest ; for it serves as a remedy for the unbearable agonies of sorrow suffered by one's self. It brings no good whatever to the dead man. In the first place it is not a remedy to bring him back to life ; nor is it a means of adding to the stock of his religious merit, nor the cause of securing a world of bliss for him, nor a remedy against his falling in hell, nor the way to see him, nor the cause of mutual union. This (the dead man) being helpless is taken to quite a different place, that is laid in store for him by the ripening of the fruits of his own actions ; while the other (the person giving up life) is simply united to (incurs) the sin of suicide (*lit.* incurred by a man killing himself). But living (*i.e.* if he does not kill himself) he can do much good to the dead man and himself by the offering of water and the like ; but dying after, to neither. Just remember, Rati, the dear and sole wife (of Madana), who, although her noble husband, the shark-bannered (Madana), the attracter of the hearts of the whole womankind, was burnt by the fire of Śiva, did not suffer loss of life ; also Pṛithá, of the race of Vṛishṇi, and daughter of Śúrasena, who did dot give up her life, even when her worthy husband, Páṇḍu, the whole of whose foot-stool was perfumed by the flowers from the crests of the whol body of kings conquered by him with ease (*lit.* without concern), and who received contributions of tribute from the whole world, came to be the fuel to the fire of the curse of the sage Kiṃdama. Remember Uttará, too, the daughter of Viráṭa, and a young woman who preserved her body (did not kill herself) although Abhimanyu (her husband), who was modest, heroic and a source of delight to the eyes like the young moon, died; and also Duḥśalá, Dhṛitarâshṭra's daughter, fondled on their laps by her hundred brothers, who made no resignation of life, although Jayadratha, king of the Sindhus, who was very handsome and whose greatness was magnified by the gift of a boon from Śiva, was sent to the next world (killed) by Arjuna. And others are heard of by thousands, daughters of Rákshasas, gods, demons, ascetics, mortals, Siddhas, and Gandharvas, who, though bereft of their husbands, preserved their lives. And life might even be resigned, if his union (with you) were doubtful. But your ladyship herself has heard the words declaratory of your re-union. And what doubt can there be in a matter of actual experience? And how can falsehood find a place, even though the cause be mighty, in the words of magnanimous persons of that sort—of forms not ordinary (commanding), and ever speaking the truth? And what sort of union can there be of a living woman with a dead man? Hence undoubtedly that noble person, his mercy being roused, having lifted him up, took him to heaven for restoring him to life. For the power of great men is beyond comprehension. Of various sorts are the courses of worldly life, wonderful is (the working of) destiny; the super-human powers gained by means of penance are attended with extreme wonder; and manyfold are the potentialities of actions (done in a previous life). Moreover, by us, even considering the matter very carefully, what other reason for his being carried away can be thought of, but the gift of life back to him? And your ladyship should not consider this impossible. This path (of restoring the dead to life) has long been in practice. To cite instances—A young sage, Ruru by name, the son of Pramati and the grandson of Chyavana of the Bhrigu family, endowed, with half of his life, in the hermitage of Sthûlakeśa, a girl, Pramadvará by name, born of Menaká by Viśvâvasu, the Gandharva-king, whose life was destroyed by a snake. And Arjuna also, who followed the sacrificial horse, and whose life was taken away with an arrow by his son Babhruváhana in the van of battle, a Nâga damsel, Ulûpî by name, endowed with breath (restored to life). Also Parîkshit, son of

Abhimanyu, who was burnt by the fire from the missile of (discharged by) Aśvatthâman, and who had escaped dead from the womb, the divine Krishṇa, his mercy being roused by the lamentations of Uttará, restored to life, so difficult to get. And at Ujjayinî, that same (god Náráyaṇa) whose feet are worshipped by the three worlds, brought down the son of the Brâhmaṇa Sâṃdîpani, having carried him off from the city of Yama. So something like this will happen even in the present case. Still, what is to be done? Who can be blamed? Providence is all-powerful; destiny is strong. It is not possible (for us) even to breathe at our own will. Very wicked are the wilful workings of this accursed and extremely unfailing Fate. They do not allow love, charming by its sincerity, to endure for a long time. Generally, by their nature, joys are frail, being essentially of not long duration, while sorrows by their nature are of long duration. To explain—Somehow creatures come to be united in one life, while their separation continues for thousands of lives. Therefore it is not proper for you to blame your irreproachable self. Such incidents do, indeed, befall those who enter the extremely intricate path of worldly existence. The firm-minded only surmount calamity." With such-like and other gentle and soothing words he composed her and made her forcibly, although unwilling, to wash her face with the water he again brought from a spring, in the cavity formed by joining his hollowed palms.

At this time the divine sun, having given up the duties of the day, had his face hung down, as if through sorrow caused by his hearing Mahâśvetâ's story. Now when the day having faded, the sun's disk hung down, glowing with the redness resembling the pollen of the full-developed blossoms of the Priyaṅgu creepers, when the quarter-spaces (*lit.* faces) were being deserted by the glow of sunset, mellow like a silk garment faintly dyed with the juice of safflower; when the sky, with its azure hidden, was being tinged (*lit.* smeared) with a reddish-brown hue resembling the glow of the pupils of the eyes of a Chakora (the Greek partridge); when the light of the evening twilight, reddish-brown like the hue of the cuckoo's eye, was reddenning the world; when the constellations of stars were rising (*lit.* sparkling) according to their respective magnitudes; when the nightly darkness that was black in form like a wild buffalo, and that stole away (narrowed) the expanse of the firmament, was spreading its blackness all round; when the avenues of trees, with their greenness concealed by the dense darkness, were being thickened; when the wind began to blow, in which heaviness (or, coolness) was produced by the drops of nightly dews, the passage of which was inferred from the strong fragrance of the wild flowers, and which agitated a dense mass of the twigs of creepers; and when the early part of the night was marked by birds still in slumber,—Mahás'vetá gently rose, performed the rites proper for the evening twilight, after having washed her feet with the water in her gourd, and breathing a hot sigh of sorrow lay down on her bark-couch. Chandrâpîḍa too rose, and having offered homage to the evening Saṃdhyá by offering a cavity-ful of spring-water, formed a bed of the soft and tender leaves of creepers on the second stone-slab. Seated on that (bed) he again and again revolved Maháśvetâ's story in his mind. And the (following) thoughts arose in his mind :—" Thus, then, indeed, is this flower-arrowed god terrible, being remediless, with his overbearing influence hard to endure and agonizing, that even great men, overcome by him, have the firmness of their minds undermined; and not regarding the course of time (*i.e.* not allowing the lease of their life to run its full course) at once surrender life. All things considered, a bow to the Shark-bannered God of love whose behests are honoured (implicitly obeyed) by all the three worlds!" And he asked the lady again—"Revered one, where is that Taraliká gone, your attendant, your friend in the misfortune of a forest residence, and your sharer in the practice of the vow of your suffering?"

Then she told—"Noble one, the race of the Apsarases, which I told you was sprung from nectar—from that was born a daughter, with fascinating and long eyes, Madirá by name. Her, his Majesty Chitraratha, whose feet rest on the foot-stool formed by the buds in the form of the tapering crowns of the whole race of Gandharvas, took for his wife. Highly delighted (with her), being drawn by the countless hosts of her virtues, he favoured her with the title of 'The Pricipal Queen,' (a title) unobtainable by (not falling to the lot of) any other fair woman, which put the whole harem under her (sway), which was marked by a crown of gold, and which had for its paraphernalia the royal umbrella, the wand and Chámaras. As the two, intent on developing mutual love, enjoyed the pleasures of youth, a priceless (*lit.* jewel of a) daughter, was in course of time born to them, Kádambarî by name; she was a standing wonder, the one life, as it were, of her parents, or of the very race of the Gandharvas, or rather, of the whole world of mortals. She, who, from her birth, shared with me seat, bed, drink and food, has been my friend from childhood, the object of great love, and the home of my confidence of every kind. Together were learnt by her and by me the arts, such as dancing, singing and others; and we passed our childhood in sports, proper for children, fully according to our pleasure (*lit.* being quite free from restraint). She, filled with sorrow caused by my lamentable tale, made the resolve "Never shall I, in any way, get married (*lit.* allow my hand to be accepted by any one) till Mahâśvetá continues to be in grief", and declared on an oath before her friends that, in case her father wished to give her away by force to any one against her will, she would end her life, by starvation, or by fire, or by (hanging herself up with) a rope, or by poison. And all that determined talk of his daughter, in which her resolve was expressed, Chitraratha, the king of Gandharvas, heard, passing from ear to ear, from his servants. Seeing her who had attained budding youth as time passed on, he, falling a victim to great anxiety, did not enjoy a moment's ease. Nor could he say anything to her as she was his only child and very dearly loved by him. Thus seeing no other way (out of the difficulty) and deeming *that* to be what the time demanded, he took counsel with his chief queen, Madirá, and sent (to me) just to-day at dawn, a chamberlain, Kshîroda by name, with the message—"Child Mahâśvetá, this is another (misfortune) coming upon us whose hearts are already burnt by your affair; now you are our resort in persuading Kádambarî to give up her resolve." Thereupon, out of respect for the words of the elders and my affection for my friend, I sent that Taraliká with Kshîroda, with the message—"Friend Kádambarî, why do you afflict a person already afflicted, yet more? If you wish me to live, then act up to the words of your parents." And when Taraliká had been not long gone, just then your noble self came here." Having said this, she became silent.

About this time arose the divine moon, the crest-jewel of Śiva's mass of matted hair, imitating as it were the heart of Mahâśvetâ with its central part burnt by the fire of sorrow, bearing as it were, the great sin of having caused the death of the young ascetic, and displaying, as it were, the long-ingrained scar of the burning of Daksha's curse, under the guise of his spot, and looking like the left breast of Pârvatî white with a thick besmearing of holy ashes and half covered with the black antelope's skin. When the orb of the moon, the alluvial island in the vast ocean of the sky, the auspicious pot (filled with water) for the sleep of the seven worlds, and the friend of the night-lotuses, which caused the opening of the beds of moon-lotuses, which whitened the ten quarters, which was white like a conch, which spread about whiteness, and which was the enemy of (*i.e.*, dispelled) the pride of proud women, rose up gradually; when the lustres of the stars were being narrowed, being overpowered (eclipsed) by the streams of lunar rays; when the oozings of the moon-stones on the Kailása mountain, flowing in streams, were falling on all sides; when the water of the Achchhoda lake, full of collections of lotus-fibres, appeared to have the beauty of the beds of its day-lotuses destroyed by the Moon's rays falling upon them, as if for attacking them; when the pairs of Chakravâka birds, all round, overtaken by sleep brought on by stupor and with their bodies shaken by the very big waves, were crying piteously in their separation; and when on the moon-rise being complete the multitude of the charming Vidyâdhara women going to meet their lovers, bearing a mist of tears of joy in their eyes and sporting in the sky, had quickly gone away; Chandrápîda, seeing that Mahâśvetâ had fallen asleep, slowly lay down on his leafy couch; and while thinking—'What might Vaiśampâyana, or poor Patralekhá, or the multitude of princes, be possibly thinking about me at such a time," he sank into sleep.

Now the night having worn away, as Mahásvetâ sat on a stone-slab at day-break, having performed her morning adorations, and was muttering the holy *aghamarshaṇa-mantras*, and when Chandrâpíḍa also had finished his morning rites, Taralikâ made her appearance early in the morning, followed by a Gandharva lad, Keyûraka by name. He was sixteen years of age, had a stately form, and walked with steps heavy like the gait (steppings) of a lordly elephant, dull on account of the exhaustion caused by intoxication. His long and round thighs were gray with faded sandal-unguent. His complexion was yellowish red owing to the colour of saffron (applied to his body). He wore an under-garment only, which was held fast by a belt formed of golden chains, and the skirts of which fluttered (in the wind) except where it was tied round his waist. As he had a very attenuated (thin) waist, he appeared as if divided in the middle. He had a broad chest and long and stout arms that were well-rounded. He had a bracelet of rubies swinging about round his left wrist. He bore a rain-bow-like net-work of downward-shooting rays, spreading about from the jewel of his ear-ornament, as if it were a party-coloured upper-garment thrown on one of his shoulders. He had a lower lip, soft like a mango-sprout and darkened by the colour of the betel that he chewed ceaselessly. By the whiteness of his two eyes that stretched as far as the ears and that were naturally white, he seemed to be whitening the quarter-spaces, to be showering beds of Kumuda lotuses, and making the day consist of Puṇḍarîka lotuses. His forehead was broad like a gold band. His hair was straight and dark like a swarm of bees. His mien was not rustic (*i. e.* was like that of a city-bred person) and he was clever on account of his connexion with a royal palace. On coming Taraliká looked long at Chandrâpîḍa, being filled with curiosity as to who he could be, and approaching Mahâśvetâ she bowed and sat near her respectfully. After that Keyûraka, too, having bowed with his head bent very low, sat down on a stone-slab at some distance assigned to him by the glance of Maháśvetâ. When he sat down there, he was filled with astonishment on seeing Chandrāpīḍa's excessive beauty, never seen before, which threw into the back-ground the God of love and which laughed at (scorned) the beauty of gods, demons Gandharvas and Vidyâdharas.

When her *japa* (muttering of prayers) was finished, Mahâśvetâ asked Taraliká—"Did you see my dear friend, Kâdambarî, in good health? Will she act according to what I said?" Thereupon that Tarliká, with head bent down through humility and the lobe of her ear inclined a little, said respectfully in an exceedingly sweet voice—"Princess, I did, indeed, see Princess Kádambarî, well in all respects, and communicated the whole of your message to her. The counter-message sent by her on hearing it, after weeping so as to pour down a shower of big drops of tears continuously falling down, this Keyúraka, her lute-bearer, sent by herself, will tell you." Saying this she ceased (speaking). When she stopped speaking, Keyûraka said:—"Princess Maháśvetâ, my lady Kàdambarí, having closely embraced you at the neck, sends this message– 'Tell me whether what Taralikâ having come here said to me was (an act of) compliance with the words of my parents, or the testing of my heart, or a clever reproof for my fault in staying at home (when you live in a forest), or a desire for putting an end to (our) friendship, or the means of giving up the person devoted to you, or wrath. You do know that my heart is overfilled with the flow of love (for you) that is inborn. How were you not ashamed to send me such a cruel message? By whom were you, who talked so sweetly, taught to speak what is unpleasant? What man of feeling, although himself well situated, will possibly direct his thought to (think of doing) such an act, insignificant and unpleasant in the end? What to say, then, of a person like me whose heart is overwhelmed with excessive sorrow? When the mind is wearied by the sorrow of a friend, what hope of happiness, what mental cure, what enjoyments, or what merry-making, can there be? How should I gratify the wish of Kâma, who is so dreadful, who is a worker of evil, like poison, and by whom my dear friend has been reduced to such a plight? When the lotus-plants are distressed on account of the sun's setting, even the young female of the Chakravâka gives up the pleasures of union with her mate on account of her familiarity due to her residence among them. How much more, then, should women do it? Moreover, how can another man enter that my heart wherein dwells, day and night, my dear friend, afflicted with the loss of her husband and avoiding the sight of another male? And while my friend afflicted with separation from her lover and mortifying her body by hard penances, has been suffering great distress, how can I, ignoring all this and seeking my own happiness, marry? And how can I enjoy happiness? Again, out of my affection for you, having assumed, in this matter, an independence which is contrary to maidenhood, I have accepted infamy, disregarded modesty, transgressed the words of my parents, cared not for the gossip of the people, and set aside bashfulness, the natural ornament of womankind. Tell, then, how possibly can one (who has done so much) again proceed in this matter (think of marrying)? Therefore, here are my hands folded; here is my bow to you; and here I seize your feet. Favour me; you are gone to the forest from here with my life. So don't you entertain this idea in your mind, even in a dream.' " With these words he resumed silence.

Mahaśvetá, however, having heard that, thought for a long time, and saying, "Go, I will myself go there and do what is fitting," dismissed Keyûraka. And when Keyûraka had departed, she said to Chandrāpîḍa—"Prince, delightful is Hemakûṭa, and the capital of Chitraratha marvellous. The Kiṃnara country abounds in curiosities; the world of Gandharvas is lovely; and Kádambarî is straight-forward and noble. Therefore, if you think the journey will not cause much trouble to you, if no important business in hindered, if your mind has a curiosity to behold a region not seen before, if you are inclined to follow my words, if the sight of wonders gives you pleasure, if I can properly make such a request, if you deem this person (myself) to be not worthy of a refusal, if some slight familiarity has grown up between us, and if this person deserves to be favoured, then you will please not refuse my request. Going from here with me to Hemakûṭa, and there having seen Kádambarî, the treasure of extreme loveliness, and not differing from me (like my second self), you will remove this freak of the infatuation of her mind caused by the ill-conceived idea, and having rested there for a day, you will return at day-break tomorrow. On seeing you, a causeless friend, my mind, overwhelmed with the load of the darkness of grief, has certainly, after a very long time, breathed out as it were (found relief); and on my having told you my story, my sorrow has become bearable, as it were. Unions with good men delight a person, although afflicted. And the appearance of virtue in persons like you solely tends to bring about the happiness of others." To her who had thus spoken, Chandrāpîḍa replied—"Lady, from the time of his seeing you, this person is not his own master (is in your power); let him be appointed at pleasure to duties to be done without hesitation." Having said this he started with her.

Having in due course gone to Hemakûṭa and reached the palace of the Gandharva-king, he crossed seven courts with gold-arched gates and arrived at the gate of the mansion of the Princess. The way being led by the body of porters who had golden staves in their hands, who ran forward at the sight of Mahásvetá, bowing while yet at a distance, the prince entered and saw the inside of the residence of the princess (Kádambarî). It was crowded with hundreds of thousands of women that could not be counted. It was, as it were, another world of mortals consisting of women (alone). It seemed as if the womankind of the three worlds had been collected together to ascertain their totality. It was, as it were, a new creation without men, or a new continent of women sprung into existence, or the advent of a fifth Age wherein women only existed, or a (new) creation of a Creator who hated (did not like to create) men. It seemed as if it were a treasury of women created and placed there for the supply (*lit.* distribution) of women in several *Kalpas* (periods of creation). Being surrounded on all sides by the very extensive flood of the light of the lustrous beauty of young women, which swept over all the space between the quarters, and which seemed to sprinkle over the day an abundance of ambrosial liquid, or to wet the world's space, and by the ornaments of emerald, shedding profuse lustre, it seemed to be all aglow with light and to have its shape formed with thousands of lunar orbs. It seemed to be fashioned all round with moonlight. In it the round of quarters was produced by the lustres of ornaments. In it all requisites were supplied by the sportive actions of women. All its parts were created with the blandishments of youth. In it a store was made as it were with the amorous sportings of Rati, and in it the space was made up of the actions of Cupid. All the persons in it, and all its parts, were as if coated with love. It all consisted of the erotic sentiment, of beauty, of the presiding deity of enjoyment, of the God of love, of curiosity, of marvel, and of the tenderness of youth.

Owing to the very large number of the maidens, he saw there a shower of the orbs of the moon falling all round, as it were, on account of the splendour of their faces; the ground as if full of moving blue lotuses on account of their casting side-glances; hosts of the bows of Cupid moving about, as it were, on account of the prominent amorous knitting of their creeper-like eye-bows; collections of the nights of the dark half of a month gathering together, as it were, on account of the dark mass of their tresses. On account of the splendours of their smiles, he saw there as if the days of spring moving about, white with full-blown flowers. On account of the perfumes of the winds of their breathings, the breezes from Malaya, as if blowing all round; and on account of the brightness (transparency) of their broad cheeks, thousands of mirrors made of jewels flashing about. He saw the world of mortals showering down collections of red lotuses, on account of the redness of their palms; the spaces of the eight quarters as if packed with thousands of the arrows of Cupid, on account of the shooting of the rays of their nails; as if the flights of domestic peacocks flying up, in consequence of the clusters of rain-bows formed by the rays of their ornaments; and as if thousands of Cupids called into existence by the changes (emotions and their external manifestations) caused by youth. He also beheld how the maidens were practising a novel kind of *Surata* (the enjoyment of love-sport) under the disguise of doing their wonted duties : (thus he beheld) the seizures of hands when they leaned on the arms of their friends; the ways (or, acts) of kissing, (when playing) on flutes; the operations of scratches with nails, on lutes; the strokes given with the palm of the hand, in their sportings with a ball; claspings with slender creeper-like hands, when cast round the necks of pots used for watering the palace-creepers; the swingings of large hips, on the sportive swings; the inflictions of teeth (-marks), in the acts of crushing the betel-rolls; the transferrings of the mouthfuls of wine, (in the act of throwing mouthfuls of wine) at the Bakula trees; strikings with the feet, in the acts of kicking the Aśoka trees; and hissings, in their stumblings against the flower-offerings (placed on the ground).

Where the brightness of surface of the cheeks of the maidens (served the purpose of) the washing of their faces; their eyes (stretching as far as their ears) were the blue lotuses worn on the ears; the brilliance of smiles was the cosmetic applied to the body; the breathings were the preparations for perfuming things (garments and the like); the lustre of the nether lips was the saffron-paint; their talks were the sounds of the lute; their tender arms were the garlands of the Champaka flowers; their palms were the sportive lotuses; their breasts were the mirrors; their bright complexion was the silk cloth for veiling the body; their broad hips were the sportive jewel-slabs; the redness of their tender toes was the red lac-dye for the feet; and the rays of the nails of their toes were the collections of flowers offered (to the deities) on the pavements. Where (the women were so delicate that) even the red lac-juice (when applied) was a great burden to the feet; even the wearing of the girdle of a garland of Bakula flowers caused an obstacle in their walking; where even the weight of unguents (applied to the body) accelerated their breathing; even the load of a garment was the source of languidness; the putting on of an auspicious bracelet as an amulet was the cause of the shaking of the hands; even the wearing of a flower as a head-ornament was fatiguing; and even the wind caused by the wings of bees hovering round the lotuses worn as ear-ornaments was wearisome. Similarly, where rising at the sight of a friend, without leaning (on a maid-servant's hand), was an act of extreme rashness; the capacity to bear the burden of a necklace in decorations was (due to) the power of the hardness of breasts; in the gathering of flowers, even taking up a second flower was unbecoming in a young woman; among the arts to be practised,—the wreathing of a garland was an act fit only for a person not delicate; and in bowing to deities, the breaking of the waist (if it happened) caused no great wonder.

When he had walked some distance into the inside of that (maidens' palace) of this description, he heard the various exceedingly charming talks of the maids in closer attendance on Kâdambarî. These were—"O Lavaliká, construct basins at the roots of the Lavalî creepers with Ketakî-pollen." "Sāgariká, scatter jewel-dust in the gold tanks of scented water." "Mṛiṇâliká, besprinkle with handfuls of saffron-powder the pairs of toy-Chakravâkas in the beds of artificial lotus-plants." "Madhukariká, scent pots containing perfumes with the juice of camphor-sprouts."—"Rajaniká, place jewel lamps in the dark Tamála avenues." "Kumudiká, cover the pomegranates with nets of pearls to protect them from the swarms of birds." "Nipuṇiká, draw ornamental lineal paintings with saffron-juice on the breasts of jewel-dolls." "Utpaliká, cleanse with golden brooms the emerald dais in the plantain-house." "Kesariká, sprinkle with wine the houses formed of garlands of the Bakula flowers." "Málatiká, redden with the dust of red lead the ivory roof of Kâma's temple." "Naliniká, give the domestic royal swans the honey of lotuses to drink." "Kadaliká, take the tame peacocks to the shower-house." "Kamaliniká, give the milky juice of lotus-fibres to the young ones of Chakravákas." "Chûtalatiká, give the meal of mango buds and sprouts to the caged male cuckoos." "Pallaviká, feed the domestic Hârîtas (pigeons) with the bits of the tender leaves of the pepper creeper." "Lavaṅgiká, throw in the cages of the Chakoras bits of the leaves of the long pepper and Taṇḍula plants." "Madhukariká, make some ornaments of flowers." "Mayûriká, dismiss the pairs of Kiṃnaras in the music hall." "Kadaliká, place pairs of the Jîvaṃjîvas (partridges) on the top of the pleasure-mountain." "Hariṇiká, give the caged parrots and *mainâs* (starlings) their lesson."

He heard these, and other jocular talks also, such as—"Chamarikâ, manifesting false girlish innocence, whom do you wish to deceive?" "O you maddened by the graces of youth, you are (your real character is) known, since, you, with your form bent down by the weight of your pitcher-like breasts, are leaning on the peacocks (sculptured) on the jewel-pillars." "O you desirous of jokes, you are talking to your own image reflected in the wall of jewels." "O you with your upper garment removed by the wind, troubling the palm of your hand you (are trying to) catch the brilliance of your pearl-necklace." "O you afraid of stumbling against the lotuses forming the offerings (made to deities) on the jewelled pavement, you are avoiding the reflections of your own face." "O you who surpass the tenderness of lotus-fibres and flowers by the pride of your own delicacy, you are using the palm of your hand as an umbrella to keep off the light of rubies fallen through the latticed window, mistaking it for morning sunshine." "O you, from whose hand drooping through fatigue, the *Chowrie* has fallen down, you are (simply) waving about the stream of the rays of your nails." While just hearing these and such other talks he arrived at the precincts of Kádambarî's residence.

Then he beheld the road (leading to it). It appeared to stretch on like a sandy bank on account of the masses of pollen dropped from (the flowers of) the creepers in the garden; it looked like a rainy day on account of the showers of the juice of the fruits of the mango trees in the court-yard pierced with their nails by the noisy cuckoos; it appeared misty on account of the particles of the streams of wine sprinkled over the Bakula trees that were scattered by the wind; it looked like a stretching island of gold owing to the offerings of the petals of *Champaka* flowers; and like an avenue of the dark *As'oka* trees, owing to the darkness produced by the bees alighting on the collections of flowers. In the same way it appeared like the ocean of the Râga (passion—redness) of the women moving about, on account of the streams of the liquid *alaktaka* dye applied (by them) to their feet; like the (aspect of the) day of the production of nectar, by the fragrance of the unguents applied to their bodies (by the women); like the world of the moon, by the circular, ivory, ear-ornaments; like a grove of the Priyamgu creepers,* on account of the linear decorations drawn with black *aguru* paste; it appeared red by the sprouts of the (red) *as'oka* used as ear-ornaments; white with the unguents of sandal juice; and green with the ornaments of Śirîsha flowers. And it had the appearance of an entrance to a

---

*With the additional portion—'......creepers, by the ornamental *Tilaka* marks made with *Gorochana* paint; appearing blue on account of......'

long street formed by the multitude of women come to wait upon (Kádambarî) standing erect on both sides, as if with walls of lustrous beauty. And he beheld flowing along it (the way) the splendour of the rays of ornaments fallen upon it in a mass as though it were the continuous (shining) stream of the water of a river. And entering into it, like an opposite current, he saw a beautiful pavilion, the front part of which was occupied (guarded) by a number of female door-keepers.

There in its central part he saw Kádambarî surrounded by a bevy of damsels, sitting in a circle formed round her on all sides, numbering several thousands, and with their numerous ornaments flashing forth, thus looking as if they were a cluster of Wish-granting trees. She was seated on a couch that was not very large and that was covered with a coverlet of blue silk, resting on her bent creeper-like arm placed on a white pillow, and thus looking like the earth resting on the tusk of the Great Boar. She was being famed by *chaurî*-bearers, who, on account of the graceful movements of their long and tender arms, looked as if they were swimming in the expansive stream of the water of the brilliance of her body. Owing to the falling of her reflection in the jewel-pavements she seemed to be borne down by the Nāgas; in the jewel-walls near by, to be carried away by the guardians of the directions; in the jewel-ceiling above, to be lifted up by the gods; to be placed in their hearts by the pillars of gems; to be completely drunk in by the palace mirrors; and to be led up to the surface of the sky by the Vidyádharas, that were carved in the central part of the pavilion, with faces looking down. She seemed to be surrounded by the three worlds collected together through curiosity to behold her, under the guise of pictures drawn (all round); to be gazed at by the palace itself, in which the variegated eyes (on their tails) were spread out by hundreds of peacocks dancing to the jingle of ornaments, as if it had thousands of eyes produced for it by curiousity. She was being gazed upon with winkless (steady) eyes even by her own attendants, as if they had gained the eyes of celestials (which do not wink) through their eagarness to see her. All her limbs were occupied even by auspicious physical signs, as if being seized by a passion (for her). She was casting aside childhood, as though it were an unlucky thing (*lit.* had laid by no religious merit). Although not given (to it) she was being possessed by youth, being as it were under the power of the influence of love.

She was giving rise, as it were, to a river of coral-liquid by means of her two feet bearing a series of shining nails looking like a cluster of stars on earth and possessing toes which looked as if they were the rays of the steady redness of the feet issuing out, or the streams of the water of her loveliness reddened by the *alaktaka* dye, dropped down, or the tips of the fringe of the red garment worn by her settled down there; which caused the illusion of the pencils of the rays of the gems in the foot-ornaments; and which, on account of their extreme delicacy, seemed to emit a shower of the streams of blood through the holes (in the form) of nails. Her loins were being touched by the pencil of the rays of the gems in her anklets, going up as it were to offer help (support) to the pair of her thighs that were weighed down by the load of her heavy buttocks. She possessed a couple of thighs which were, as it were, the stream of her loveliness running in two channels, being obstructed by her slab-like loins as it flowed down from her waist when firmly compressed by the hand of the Creator (to make it small). Her round hips were encircled by a girdle-string which spread out to a great distance a ring of rays, as if thereby keeping off, through jealousy, the sight of any other male, or attaining magnitude through its curiosity (to know the measure of her hips), or manifesting horripilation through the pleasure of the touch (of her hips). Her hips were very heavy, as if through the weight of the hearts of all men fallen thereon. Her waist was being reduced (in size), as if through grief at the sight of her face being prevented by her lofty breasts. She had a circular navel, depressed like an eddy (or, having curling hair round it), as if it were the impression of the fingers of the Creator, when touching (that part of her body), sunk deep on account of her softness. She bore a curling line of hair (rising up from her navel) as if it were a row of the letters of a panegyric on his conquest of the three worlds written by Cupid. She was adorned with heavy (protuberant) breats, with the reflection of the sprouts worn on the ears as ornaments fallen therein, (and therefore looking) as if they were the foot-stool of the God of love, issuing forth being tossed up with the palm of its hand (in the form of the reflection of the sprouts) by her heart wearied by its great weight (on account of Cupid sitting upon it). She was brightly decked by her two arms, which stretched down like the two rays of her ear-ornaments shooting downwards and looked like two lotus-stalks in the water of her pure lustrous complexion; and by a pair of hands, which poured a stream of the rays of their nails as if they were shedding a cluster of streams of the water of perspiration brought on by the fatigue caused by (her bearing) the weight of the bracelets of rubies. Her chin-region was seized by its up-stretched rays (hands) by her pearl-necklace, as if it were propping up her face that was being bent down by the weight of her breasts. She appeared splendid with her two lips red like coral, and looking as if they were the two waves, curled-up, of the ocean of the Rága (redness-passion) stirred up by the wind of fresh youth; with her pair of cheeks, of a bright red and transparent complexion and having the appearance of a vessel of rubies inwardly filled with the liquid of wine; and with a long and straight nose, as charming as the jewelled fiddle-stick of Rati's lute. She seemed to be intent on making the world of mortals full of glances by her pair of eyes, which were slightly red at the corners, as if through anger towards the ears for checking their (further) progress, and which were (as it were) the Milky Ocean for the residence of the Lakshmî (splendour) of her face. Her broad and long forehead was set off (*lit.* illumined) by her two eye-brows, the two lines of rut of the elephant in the form of her youth, and by the *tilaka*-mark made with red arsenic paint as if it were the heart of Cupid affected by *Rága* (redness—love) clung to her face. She had beautiful ears almost covered with the best gold *tâlîpaṭṭa* ornaments giving rise to the illusion of (causing to be confounded with them) (two) lines of honey trickling down from (two) lotuses worn as ornaments, and having the *kuṇḍalas*, made of emeralds and rubies set on gold leaves, oscillating. Her long mass of hair was being washed, as if with wine, by the cluster of rays issuing forth from her crest-jewel, which had turned her forehead red and which had fallen on (*lit.* kissed) the parting line of her hair. She indicated her superior good fortune by reason of Cupid having entered *all* her limbs, as if with the desire of vanquishing Párvatî, proud on account of Śiva having entered *half* of her body. She seemed to be creating hundreds of Lakshmîs from her form, by means of its reflections, as if to remove (humble) the pride of Nārāyaṇa delighted at having placed *one* Lakshmî on his bosom. By means of her graceful smiles she was as it were casting in the directions thousands of moons for dispelling the vanity of Śiva, filled with wonder at his having placed *one* moon on his forehead. She was producing millions of Cupids, (each living) in each heart, as if through wrath against S'iva who cruelly burnt the one Cupid (that was in the world). She was getting small sand–banks made in the pleasure-rivers with the sand of the pollen of lotuses, that the familiar pair of the Chakravâkas, that were wearied by their nightly wakefulness, might sleep upon them. She was ordering the female keeper of swans to bind with a chain of lotus-fibres and to bring to her the pair of her pet swans that had started after (were following) the jingling of the anklets of the (female) servants. She was giving to the young of a domestic deer that was licking the rays of the emeralds in the ornaments, the tender shoots of barley after having taken them from the ear of her friend. She was honouring with the gift of all her ornaments the female garden-keeper, come to inform her of the first appearannce of flowers on creepers tended by herself. She was repeatedly engaging in conversation (*lit.*, making her talk) the S'abara female, keeping guard over her pleasure-mountain, who had brought to her a vessel of leaves filled with flowers and fruits of various kinds, and who was a source of laughter (amusement) on account of her speech being unintelligible. She was playing with bees, as if with black balls, which (although) struck with the palm of her hand were again and again rising up, being blinded by the fragrance of her breath (*lit.*, mouth). She was striking hard on her head with her sportive lotus, after laughing at her, her *chaurî*-bearer, who had laughed disapprovingly on hearing the note of the *hárîta* birds confined in a cage. She was striking with a handful of fragrant powder on the breast her betel-bearer who had a reflection of the crescent-shaped ornaments inlaid with pearls fallen (on her breast), under the belief (thinking) that it was a nail-mark covered with a cluster of the drops of perspiration. With a laugh she was covering her *Chowrie*–bearer on the cheek with the tender sprout that formed her ear-ornament placed there (*lit.* given) as a mark (*lit.* under the guise) of favour, through the suspicion that the reflection of the jewel ear-ring (on her cheek) was the round mark of a nail heavily implanted (thereon). Like the earth that has cast aside the contact of the great *Kula* mountains and that rests (*lit.* is seated) on the hoods of Śesha (the serpent-king), she had had refused (matrimonial) connexion with kings of high pedigrees, and was determinately occupied with (*lit.* seated on) other enjoyments (than those of married life). Like the glory of the spring-month in which the redness of the trees is rendered dusky by the pollen of flowers borne away by swarms of bees, she had the fragrant powder applied to her body gray like (or, had the redness of her feet made gray by) the pollen of flowers carried away by swarms of bees. Like autumn, in which the pride of peacocks is removed by the notes of the birds born in the Mānasa lake (the swans) it gives rise to, she humbled the pride of S'iva by the sounds of the arrows of Cupid produced by her. Like Párvatî whose head ornament is covered with the rays of the moon, she was robed in white silk and wore ornaments on her head. Like the line of forests on the sea-shore which has its grove of the *Tamála* trees dark like a swarm of bees, she had a face (decked) with hair deep dark like a swarm of bees. Like the moon who seized (abducted) the wife of Guru (Bṛihaspati) through the powerful working of intense passion, she had her heavy hips possessed of the graces of intense love. Like a row of woods which has its interior decked with the palish dark Lavalî creepers, she had her middle (waist) beautiful by the creeper-like folds of skin of a colour yellowish white with a tinge of dark. Like the splendour of the morning, which is decked with the hue of the lotuses opened by the rays emitted by the sun, she had her ornaments of rubies inlaid with the rays of bright pearls. Like the lotus-lake of the firmament, in which the *Mula* constellation (or, the extensive constellation of Mula) of a mellow white like a lotus-stalk is seen in the clear sky, the root of her thighs, delicate like a lotus-fibre, was seen through her clean (fine) garment. Like a row of peacocks with the sides of the eyes (on their tails) flashing from their thick plumages touching their hips, she was one whose massive tresses touched her hips and who was beautiful like the shining moon (or, who looked beautiful with the *Chandraka* ornament shining out from her mass of hair, &c.). Like the Wish-granting tree which grants fruits according to one's desires, she was pre-eminently to grant the fruits of love. She was repeatedly asking Keyûraka who was sitting facing her, close in her front, whose talk was connected with Chandrápîḍa, and who was loud in praising his beauty (such questions as)—"Who is he? Whose child is he and what is his name? What is his appearance or his age? What does he say or what did you say to him? How long did you see him? How did Mahásvetá come to be familiar with him? And will he come here?"

(As for Chandrâpîḍa) his heart swelled up (with joy) like the water of the ocean on beholding the beauty of the moon of

Kádambarî's face. And he thought in his mind—"Why did the Creator not make all my other senses consist of eyes? Or what noble deed did my eye do that it should behold her unchecked? Oh! Wonderful is this one abode of all charming objects created by the Creator! Whence were these atoms of exceeding beauty procured? Surely, then, from the drops of tears that fell from her couple of eyes owing to the pain caused by the Creator's passing the palm of his hand (over her body) when he fashioned her, all the beds of the *Kumuda, Kamala, Kuvalaya* and the *Saugandhika* kinds of lotuses have sprung up. Just as he was thus thinking his eye fell on (met) her pair of eyes. Then as she too thought that he was surely the man of whom Keyûraka had spoken, her eye too, dilated with wonder at the sight of his exceeding beauty, and with its gaze steadfstly fixed, rested long on him. And the very moment Chandrápîḍa, agitated (with love) at the sight of Kádambarî and illumined by the lustre of her eyes, shone like a mountain. On seeing him, first horripilation, then the jingle of her ornaments, and thereafter Kádambarî, rose up. Now the God of love himself produced perspiration in her; the fatigue of rising up hastily (to receive him) became a pretext. The tremor of the thighs hindered her motion; the flock of swans attracted by the jingling of her anklets got the blame. The flow of accelerated breath agitated her garment; the wind of the *chauries* came to be the cause. Her hand rested on her heart simply through the desire of touching Chandrápîḍa who had entered in (her heart); its being so placed for covering the breasts was a pretext. Joy caused the fall of the water of tears; the pollen of the flower used as ear-ornament that was shaken off was an excuse. Bashfulness itself did not allow her to speak; the swarm of bees attracted by the fragrance of the lotus of her face (merely) became the cause (*lit.* door to that). The very pain, caused by the first stroke of Cupid's shaft, caused (made her send forth) a hissing sound; the wound caused by the thorns of the *ketaka* in the offering of flowers (placed on the ground) became the cause. Tremor itself shook the palm of her hand; motioning back the portress about to tell her something was a pretence. And at that time as Cupid was entering Kádambarî, there arose a second (rival) Cupid, as it were, who entered the heart of Chandrápîḍa along with her. For (to make it clear) he, too, considered the (spreading) brilliance of her jewel-ornaments the screen (hiding him from her); counted (regarded) her entrance into his heart as (his) acceptance (by her); looked upon the tinkling of her ornaments as a conversation; thought the capture by her of all his senses a grace; and fancied even contact with the brilliance of her body as the happiness of a union with her.

Kâdambarî walked forth a few steps as if with difficulty, and longingly and with great affection clasped at the neck Mahâśvetâ, in whom a yearning was produced on account of her seeing her (Kâdambarî) after a long time. Mahâśvetá, too, embraced her at the neck yet more firmly and said—"Dear Kádambarî, in the continent of Bhárata there is a king, Tárápîḍa by name, who has set his seal on the four oceans by the scratches made by the edges of the hoofs of his numerous noble steeds, and who has kept off all troubles from his subjects. This is his son, Chandrâpîḍa by name, decked with the garland in the form of the Earth resting on the two rock-pillars of his arms, come to this land in the course of his conquest of the quarters. And he, ever since he saw me, has, by his nature, become my disinterested friend. And though the state (or, disposition) of my heart has become unfeeling (cold) on account of its renunciation of all attachments, he has attracted it by his pre-eminent and naturally plain qualities. It is rare to find a man of a refined mind who is perfectly courteous, a causeless friend, and guileless (sincere) of heart. And I have forcibly brought him here, thinking that on beholding him you, too, like myself, will know the Creator's skill of creation, the peerlessness of beauty, the strong attachment of Lakshmî to the right person, the joy of the Earth in having a worthy master, the superiority of the world of mortals to heaven, the fruition of the eyes of women, the meeting in one place of all the arts (accomplishments), the exuberance of good fortune, and the civility of human beings. And my dear friend (you), too, has been spoken of to him in many ways Therefore, giving up shame at the thought that he is seen for the first time, laying aside your diffidence at the thought that he has not been familiar with you, and casting off suspicion because his character is unknown to you, behave to him as you would to me. He is your friend, your kinsman, and your servant." When she was thus addressed by her, Chandrâpîḍa bowed to her (Kádambarî). And as she looked side-ways at him affectionately when he had made the bow, there fell (from her eyes) a flood of the tears of joys, as if it were a mass of the drops of perspiration caused by fatigue felt by the pupil in going to the corner of her very long eyes. The moon-light of her smile, white as nectar (or chunam), shot forth, as if it were the dust raised by the heart that had started forth quickly (to go to him). One creeper-like eyebrow (of hers) rose up as if to tell the head—"Let this person, so attractive to the heart, be honoured with a counter-bow." Her hand, with the pencil of the rays of the emerald-ring shooting forth through the interstices of the fingers, and therefore looking as if it had sportively taken a roll of betel, crept towards the mouth, dull on account of the commencement of a yawn. Chandrápîḍa was seen like Cupid with his form passing through her limbs, owing to his image being reflected in them, clean (transparent) on account of her lustrous complexion being washed with the flowing water of perspiration. Thus he (Chandrápîḍa) fell (was reflected) on the nails of her feet, being as if invited by her big toe that scratched the jewel-pavement with the jingling jewelled anklet (worn by her). He was seen in the space between her breasts, as if he was brought after going by her heart that ran with great speed to see him. And he was observed on the surface of her cheeks, as if he were drunk by her glance long like a garland of expanded blue lotuses. And the tremulous pupils of all those maidens, that moved to the corner of the eyes as they looked obliquely at him through curiosity, wandered about at that time, as if anxious to go out, together with the bees moving about their ear-ornaments (of flowers).

Kâdambarî made a graceful bow and sat down on a couch with Mahâśvetâ. Chandrâpîḍa sat down on a stool having (*lit.* marked with) gold feet and a coverlet of white silk cloth, which was quickly brought by the servants and placed near the top of the couch. Knowing the wishes (*lit.* the intention of the mind) of Kádambarî, out of regard for Maháśvetâ, the portresses, having given the signal for stopping all sounds by placing their hands on their closed lips, silenced (*lit.* checked) on all sides the sound of pipes, lutes and songs, and the Mâgadhî women's cry of 'All hail! long life to' &c. With the water hastily brought by the servants, Kâdambarî herself, rising, washed the feet of Mahâśvetá, and, drying them with her silken upper garment, sat down again on the couch. Kâdambarî's friend, worthy of her in beauty, dear to her as (*lit.* non-different from her in) life, and the abode of all her confidence, Madalekhá by name, washed the feet of Chandrápîḍa, although he did not wish it. Maháśvetá, in the meanwhile, asked Kádambarî whether she was in good health, while she touched affectionately with her hand the region of her shoulder on which was poured the light of her ear-rings, lifted up her (flowery) ear-ornament covered round with a crowd of bees (or, by the weight of bees), and stroked the coils of her hair scattered by being shaken about by the wind of the *chauries*. She (Kádambarî), however, feeling, from her love to her friend, that she had committed a crime, as it were, in dwelling at home (when her friend was residing in a forest), and ashamed of the very fact that she was in good health, told, as if with an effort, that she did well. Though filled with grief and although intent on gazing at Mahásvetá's face, at that time, she was not able to prevent her eye, the inside of which was variegated on account of the very tremulous pupil actively moving, being repeatedly directed towards its corners, from being forcibly drawn (towards Chandrâpîḍa) by the flower-arrowed god (Cupid) with his bow drawn to a circle, as if for tormenting Chandrápîḍa. At the very moment she felt jealousy at his being reflected in the cheeks of her friends that were near; the pain of separation as his image faded away from the surface of her breasts that was broken up by her hair standing on end; the indignation of a co-wife as the images of the female statues fell on his bosom wet with perspiration; the sorrow of misfortune when he closed his eyes; and the pain of blindness when he was hidden from her by the tears of joy. After the lapse of a short while, Mahâśvetá said to her as she was intent on giving her betel—"Dear Kádambarî, it is but admitted by all of us that this Chandrápîḍa, our newly-arrived guest, should be honoured (or, it is but meet that by all of us &c.). So give it to him first." Thus addressed, she, turning sideways her bent face a little, slowly and somewhat indistinctly said—"Dear friend, I feel shame at this boldness on my part, not being familiar with him; take it then and give it to him yourself." Being repeatedly told (to do it herself) by her (Mahásvetâ), she, with difficulty, as though she were a village maiden, made up her mind to give it (to him). With her eyes not at all withdrawn from Mahásvetá's face, her whole frame trembling, her eyes bewildered, heaving loud sighs, as if bathed by Cupid in the streams of the drops of perspiration stunned as she was with the strokes of his shafts, as if seeking the support of the hand (of Chandrâpîḍa) through the fear of being drowned in the water of perspiration, and being overpowered by fear making an effort, as it were (to cling to him) under the idea that she was falling, she stretched forth her tender hand with the betel in it. Chandrápîḍa stretched forth his hand, which was naturally red, as if red lead had been transferred to it by its stroking the temples of his victorious elephants, which was dark with the scars left by his drawing of the bow-string, and which, therefore, looked as if it had the drops of collyrium clinging to it from touching the eyes of his enemies' Lakshmî that wept as he drew her by the hair, which was possessed of fingers which on account of the spreading rays of their nails seemed to have run forth as it were, or to have grown in length, or to have been laughing, and which possessed fingers, as if they were another set of the five senses, full of *Râga* (redness—longing) that had taken up their position there,in their desire to touch her. And on it (the hand) she, who was taken possession of by all the sentiments (*Rasas*) having come from somewhere, as if being curious to see her graceful actions, so easy to be seen at that time, gave (placed) the betel with the dropping (offering) of water in the form of perspiration, with her hand which was stretched forth vacant-mindedly, without the object to be reached being observed, the stream of the rays of which was, as if, sent forth to go in search of Chandrāpîḍa's hand, and which, resounding with the row of bracelets, shaken by her tremor, seemed to be as if conversing with him, as if thereby she made a gift of herself with the words 'Let this slave offered by Cupid be accepted,' or as if she deposited her life there, with the words—'From to-day it is in your hands.' And as she drew back her tender hand, she did not notice her jewel-bracelet, although it had fallen off, as though it were her heart pierced in the middle by the shaft of Cupid, slipping down along her creeper-like arm, through its desire to touch him. And taking another betel-roll she gave it to Mahásvetá.

Then there suddenly came, with hasty steps, a starling (*mainá*) who was, as it were, flowery, in that her feet were yellowish-red like lotus-filaments, her beak had the form of a Champaka bud, and the colour of her wings was blue like the petals of a blue lotus; and who was closely followed by a parrot with a steady (*lit.* slow) gait, who bore on his neck a three-lined rain-bow as it were, formed into a ring, whose beak resembled a coral shoot, and whose wings had the colour of emerald, and spoke angrily—"Princess, Kádambarî, why do you not prevent this vile bird, falsely proud of his being beautiful (or, fortunate), and extremely ill-mannered, from following me? If you overlook my being insulted by him, I will certainly give up my life. Truly I swear it by touching your lotus-feet." Thus addressed by her, Kádambarî smiled; Mahâsvetá, however, who knew nothing about the matter, asked Madalekhá what she was saying. And she thus told (the story):—"This *mainâ*, Kálindî by name, is a friend of our princess Kádambarî ; and by the princess herself she was made to accept the position of the wife of this parrot, Parihàsa by name, he having duly taken her hand. And since to-day he was seen by her teaching something at early dawn to Kâdambarî's betel-box-bearer, this Tamáliká, when alone, she, filled with jealousy since then, and turning away her face, does not approach him, or speak to him, or touch him, or look at him; and though appeased by all of us, she is not appeased." On hearing this, Chandrápîḍa, with the interior of his cheek visibly throbbing, gently laughed and said—"There goes such a story. It is heard in the palace, by a succession of ears. The servants also speak in this way. The people outside also tell this. There is also this talk in the spaces of the quarters. And we too have heard this :—That the parrot, Parihása, who has fallen in love with Tamáliká, Kàdambarî's betel-box-bearer, being entirely in the power of love, does not know even the days passed. Let alone this ill-behaved, shameless fellow, who has deserted his wife, along with her. But how is this fitting in the princess Kádambarî that she does not check this, her rash, wicked maid ? Or why ; her want of affection (for the Sáriká) was shown at first by the princess also, since she gave poor Kálindî to such an ill-behaved bird. What can she do now ? For the creation of a co-wife is for women the foremost cause for indignation, the chief source of estrangement, and a grave matter for insult. This (Kâlindí) herself is simply very patient, since by her, filled with despair on account of the weight of her misfortune, poison was not swallowed, or fire was not resorted to, or starvation was not resolved upon (*lit.* accepted). For, there is no other cause of degradation like this in the case of women. If after such a crime, she gets reconciled (or comes to him) being conciliated by him, then fie upon her ! Away with her ! She should be avoided from afar, deserving to be cast off with scorn. Who will again speak to her, or look at her, or will utter her name ?' When he had thus expressed himself, all those fair maidens, together with Kádambarî, impressed by his jocular speech, smiled. But Parihàsa, on hearing his mirthful speech, said—" Clever princo, she is skilled. Although unsteady, she is not to be taken in by you or by anyone else. She too does know crooked speeches ; she also understands jesting talks ; the intellect of her, too, has become sharp by her contact with the royal palace. (So) desist (from such utterance). She is no subject for the subtle speeches of gallants. For, sweet of speech, she herself (knows the proper) time, cause, measure, subject, and occasion, for anger or for peace."

At such a time the chamberlain came in and said to Mahâśvetà—"Princess of long life, king Chitraratha and queen Madirá send to see you." Thus addressed, she, wishing to go, asked Kádambarî—"Friend, where should Chandrāpīḍa stay?" The latter, inwardly laughing with the thought—'Is not* the residence in the thousands of the hearts of women sufficient for him?'—said aloud—"Friend Mahâśvetá, why do you speak thus? Since I beheld him he is the master of this body; much more so then of my palace, my wealth or my servants. Let him stay wherever it pleases him or my dear friend's heart." Hearing that Mahâśvetâ said—"Let him reside then just here in the jewelled house on the pleasure-mountain in the Ladies' garden, situated near your palace"—and went to see the Gandharva-king. Chandrāpīḍa also departed with her (Mahá.), and followed by the maidens sent for his amusement by the female door-keeper ordered by Kádambarî, who were players on the lute, who were skilled pipers, who were proficient in the art of music, who loved playing at dice, who were adepts in draught-playing, who had bestowed pains on painting (*i.e.* were practised painters), and who could recite graceful verses, went to the house on the pleasure mountain, the way being pointed out to him by Keyûraka, who was already seen by him. When he had gone, the Gandharva princess, having dismissed all her friends and attendants, mounted (the terrace of) her palace, followed by a limited number of maid-servants. There she fell on her couch (as if beside herself), being diverted by her attendants who stood at a distance and were full of modesty. Then somehow coming to herself, and remaining alone, she felt very great shame, as if at that time she was restrained by Modesty, saying, 'Rash one, what have you begun?'; rebuked by Training with the words—'Gandharva princess, how is this fitting for you?'; jeered by maidens' Simplicity as—'Where is your guileless childhood gone?'; admonished by Youth in the words—'Wilful girl, do not commit alone an immodest act at will'; censured by Nobility as—'Timid girl, this is not the (proper) course of conduct for high-born maidens'; threatened by Conduct, saying—'Ill-behaved one, keep off from this act of immodesty'; advised by High birth as—'Foolish girl, you are led to levity

---

* With the reading ननु पर्याप्तं—Indeed, he has already found a place (for residence) in &c.

(degradation) by Love'; condemned by Steadiness in the words 'Whence this unsteadiness of your heart?'; and blamed by Family-observance as—'Self-willed one, my authority was set at naught by you'.

And she thought as follows:—"What is this that has been done to-day by me, accursed and blinded by infatuation, having ignored all objections and betrayed the unsteadiness of my heart? To explain:—Being rash, I did not hesitate at his being a stranger (*lit.* one not seen before); being shameless, I did not take into account that people would put me down for a fickle-hearted girl; in my folly I did not (pause to) find out what his mental attitude was (towards me); being unsteady I did not duly weigh whether he was pleased at my sight or not. I was not afraid of the disgrace of being repudiated by him, nor did I fear the elders, nor the censure of the public. And similarly:—Lacking courtesy, I did not mind that Mahâśvetâ was grieving; in my stupidity I did not even observe that my friends, who were near me, would notice (my actions); with my understanding lost I did not (even) see that my servants, standing by my side, would observe me. Even slow-witted persons would be able to mark that sort of impropriety of behaviour; what then of Mahāśvetā who has known the workings of Cupid, or of my friends who are skilled in all the arts, or of the servants whose wits are sharpened by their residence in the royal household and who always know how to read gestures (or, know inward thoughts)? And the maid-servants of the harem (in particular) possess a very keen eye-sight in (noticing) such things. Alas, I, the unlucky one, am undone in every way! Death is better for me to-day, and not (such) a shameful existence. What will my mother, or father, or the Gandharva—folk, say when they hear of this affair? What am I to do? What is the remedy for this (state of things)? By what means shall I hide this error of mine? And to whom shall I tell this rashness of these ill-disciplined senses of mine? Seized (influenced) by this accursed heart, where can I go? (For) I made a solemn declaration in that (grand) manner, in connexion with the affair of Mahâśvetâ; I have spoken, in that (grand) fashion, before my beloved friends; and I sent a message, in that style, by Keyûraka. Unlucky that I am, I do not know how, forsooth, this Chandrâpīḍa, who has become my deceiver, has been brought here,—whether by the rascally Fate, or by the vile Cupid, or by my accumulated sins committed in former births, or by the accursed God of Death, or by some one else. Or, he is some (who cannot be described) person, never seen, or known personally, or heard, or thought of, or imagined, who came here to mock me so that at his mere sight I should become a tool of his (as it were), as though I were tied up and handed over to him by my senses; or were placed in the cage formed of his arrows by Cupid and made over to him; or enslaved by love and taken up to him; or were sold to him by my heart after receiving his virtues as my price. (Well), I shall have nothing (further) to do with that rogue." Thus, for a moment, she formed a resolve. But, after she had made this resolve, she (immediately) again had her heart drawn as before to Chandrâpîḍa:—as if she were mocked at by Chandrâpîḍa, dwelling inside, stirred by the trembling of her heart, with the words, " O you falsely-modest girl, if you will have nothing to do with me, here I go; "—or taken leave of by her life which, starting (to depart) the moment she had resolved to abandon him, was clasping her by the neck (*i. e.* had come up as far as the throat); or addressed by her tears, which came (in her eyes) at that very moment, with the words, " O you who cannot discriminate, observe once again, with your eyes properly washed, whether that person (*i. e.* Chandrâpîḍa) is fit to be repudiated or not;—or chidden by Cupid with the words, " I shall carry off (*i. e.* destroy) this proud resolve of yours, together with your life." Thereupon, owing to the force of all counter-arguments having been exhausted, she, overpowered (*lit.* enslaved) by the vehemence of love, got up as if obedient to the will of another, and stood looking at that very pleasure-hill through the latticed window. Seated there, she saw him with her memory, and not with her eyes, as if she were afraid of the tears of joy coming between (her and Chandrâpîḍa); she pictured him to herself with her fancy, and not with a painting-brush, as if she were afraid of the (picture being spoiled by) contact with the sweat oozing forth from her fingers; she embraced him with her heart, and not with her bosom, as if she were afraid of the intervention of horripilation (between her and Chandrâpîḍa); and she sent her mind to go (to call him), and not her servants, as if she were unable to endure the delay in being united with him.

In the meanwhile Chandrâpîḍa, too, having entered a brilliant, jewelled house, as if it were a second pure heart of Kâdambarî, sat down on a carpet spread on a rock-slab, having on both its sides a number of pillows kept piled over one another. There, with his pair of feet received by Keyûraka in his lap (for being shampooed), and surrounded by those maid-servants who sat down in the places pointed out to them, he with his mind oscillating (in doubt), thought as follows :—" Are these graceful gestures quite natural in the case of this daughter of the Gandharva-king, Kâdambarî, which rob all men's hearts ; or are they directed towards me by the shark-bannered God of love, pleased with me without being worshipped ?—so that she looks at me sideways, with her eyes which are filled with tears and exhibit redness (*also*, betray her passion), the corners of which are contracted, and which thus appear as if they were covered with the pollen of the flowers of Cupid's arrows while falling within upon her heart. And when I look at her, she bashfully covers herself with the white sheen of her smiles, as if it were (a veil of) white silk. And as she turns her face away from me in her coyness, she offers her cheek as a mirror towards me, as if she were longing to have my image transferred thereto. And with her nail she scratches the surface (*lit.* lap) of her bed, as if she were writing a line (expressive of) the improper act committed by her heart when it allowed me room to dwell in. And she as it were fans her tired face with the palm of her hand shaken with the fatigue of handing over to me the betel-roll, and looking as though it held a *tamâla* leaf, as it has a row of (black) bees hovering around it mistaking it for a red lotus." And he further reflected :—" Most likely it is my levity, natural in the case of human beings, that is thus deluding me by (giving rise to) thousands of (such) false ideas. It is either the exuberance of youth, or Cupid, that (thus) intoxicates, deadening all (power of) thought. For, the sight of young men sees even a slight perturbation (of feeling) as very greatly magnified, as if it were struck down by the *timira* disease (when even a small spot looks large to the eye). Even a particle of affection is spread far and wide by youth's ardour, as is a drop of oil by water. There is nothing that (youth's) light susceptibility, like a poet's genius, which worries itself with hundreds of fancies (ideas) of many sorts created by itself, does not imagine. There is nothing which the propensity of a youthful person's mind, when seized (swayed) by the clever God of love, does not paint, like a painting-brush (wielded by a clever painter). There is no place where self-conceit would not plant itself in its pride of beauty, like an unchaste woman, who presents herself before any person (sure of making a conquest of his heart) in her pride of beauty. Like a dream, desire exhibits (to the mind's eye) even things which have never been experienced before. Like the conjuror's bundle of peacock's feathers, hope can set before one even impossible things." And he further thought :—"What is the good of thus worrying the mind to no purpose? If the heart of that bright-eyed maiden is in truth inclined towards me in this manner (*i. e.* affectionately), then that same Cupid, who is favouring me although I have not besought him, will himself present her in her true light. He himself (therefore) will remove this doubt (of mine)". With this conclusion he arose and sat up, and remained sporting with those maids with dice, with vocal music, with lute-music, with tabor-music, with discussions about doubtful notes, with conversations on delightful topics, and with various other kinds of talks, and with charming exhibitions of (the knowledge of) the fine arts. After remaining (thus occupied) for a while, he went out and ascended to the summit of that pleasure-hill, his mind being drawn by the curiosity to view the (adjoining) gardens.

Now Kâdambarî, when she saw him, left that window; and, under the pretext that she wanted to gaze at the way of Mahâśvetâ who was delaying, she, with her heart overpowered by love, ascended the topmost floor (*i. e.* the terrace) of the mansion, like Pârvatî ascending a peak of the Kailâsa mountain. There she stayed with a few servants near her, the sunshine being warded off (from her) by means of a golden-handled umbrella, white like the entire orb of the moon, and being fanned with four *chowries* which were white like foam and were being waved over her. On account of the swarm of bees that hovered over her head, eager for the perfume of the flowers (worn by her), she appeared to be practising, as it were, even during day-time, by means of a dark veil, the donning of the dress fit for approaching Chandrâpîḍa as an *abhisârikâ* woman. There, now she seized the ends of *chowries*; now leaned on the stick of the umbrella; now placed both her hands on the shoulders of Tamâlikâ; now embraced her friend Madalekhâ; now with her body concealed behind her attendants looked (at Chan.) with her eyes contracted at the corners; now turned round with the three circular folds of the skin (on her abdomen) becoming twisted (in shape); now placed her cheek on the top of the cane-staff carried by the door-keeper; now placed on her tender lower lip the betel-roll which she held in her motionless hand; and now struck her attendants with the lotuses fallen off (from her hair), and then, as they ran away, followed them a few steps; thus, while there, smilingly looking at him (Chan.), and being gazed at by him, she knew not the great length of time that passed away. And when a door-keeper came up and announced to her that Mahâśvetâ had returned, she descended from that terrace. And although she felt not now much interest in bathing and such other things, still she got through her daily duties out of consideration for Mahâśvetâ. Chandrâpîda, too, got down from that (summit of the pleasure-mountain), and finished his bath-rite with the help of those very attendants of Kâdambarî who had been sent to him in the beginning; then he worshipped his favourite deity on an unbroken (smooth) rock slab, and he performed all the duties of the day, dining and others, on that same pleasure-hill.

And duly, after having taken his meal, he took his seat on a slab of emerald, which lay in the eastern part of the pleasure-hill, which was charming and green like the *hârîta* birds, which was besprinkled with the spray of the foam of the ruminations of does, which had a (dark) lustre like that of the waters of the river Yamunâ remaining motionless in fear of Balarâma's plough, whose lustre was (however) reddened with the lac dye of the feet of young ladies, whose surface was bestrewn with flower-pollen as if with sand, which was encircled by a bower of creepers, and which (thus) served as a concert-hall for the peacocks to dance. (Thus seated) he suddenly beheld, on account of a white light of extremely great (dazzling) brilliance, the day extinguished as by (flooding) water, the sunshine drunk up as by a circle of lotus-fibres, the Earth flooded as by the Milky Ocean, the quarter-regions besprinkled as with a shower of sandal-liquid, and the expanse of the sky whitewashed as with *chunam*. And he thought in his mind:—"What, can it be really that the divine, cool-rayed moon, the Lord of herbs, has risen all of a sudden?—Or that fountain-closets have been let loose, shooting forth thousands of white jets of water by means of their moving mechanism?—Or that the Celestial Ganges has descended upon the surface of the Earth, whitening the world with her watery spray scattered (in all directions) by the wind?"

And when in curiosity he cast his glance in the direction of the light, he beheld coming towards him Madalekhâ, surrounded by a bevy of numerous girls, having a white umbrella held over, and two *chowries* waved before her: to her hand support was given, with her right hand, by Kâdambarî's door-keeper, who, in her left hand that held the cane-staff, carried a casket of cocoanut in which was placed sandal-unguent and whose top was covered with a piece of wet cloth; the way was being pointed out to her by Keyûraka, who carried (in his hands) a pair of washed, silken garments, which were produced by the Wish-yielding tree, which (were so light as) could be blown away by a breath and which were white like snake's slough; and she was followed by Tamâlikâ with garlands of *mâlati* flowers lying in her hands. Near Madalekhâ he saw Taralikâ, and also a very charming (or big) lustre-diffusing pearl-necklace, which she carried in a casket covered with white silk. It (the necklace) was, as it were, the cause of the whiteness of the Milky Ocean; or the full brother of the moon; or the fibrous stalk of the (white) lotus growing from the navel of Vishṇu; or the mass of the balls of nectar-foam thrown off by the revolutions of the Mandara mountain (when nectar was churned out); or the slough of Vâsuki cast off owing to the fatigue produced (in him) by the churning; or the laughter of Lakshmî, dropped off (from her face) when she left her paternal home; or the collection, brought together (in one place), of all the pieces of the lunar digits that were broken by the Mandara mountain during the churning; or the reflection of the firmament of stars lifted off from the waters of the ocean (and brought there); or the showers, amassed (in one place), of the (watery) spray from the trunks of quarter-elephants; or the *Nakshatramálá* ornament of the elephant in the form of Cupid. It looked as if it were manufactured out of bits of autumnal clouds, or out of the (pure) hearts of the sages captivated by the loveliness of Kâdambarî. It looked as if it were the chief of all the jewels; or the mass, brought together in one place, of the foam of all the oceans; or the rival of the moon; or the (very) life of moon-light. Possessing a central jewel which presented the grace (the quivering lustre) of a drop of water rolling off from a lotus-leaf, it looked like the heart of Lakshmî which is as fickle as a drop of water in the course of falling off from a lotus-leaf. Having rays as white as bracelets of lotus-fibres, it looked like a love-sick person whose hands look white owing to the bracelets of lotus-fibres (worn on them). Whitening all the quarter-regions with the thick mass of the rays of its pearls, it looked like the autumnal moon which whitens the quarter-regions with the mass of its rays freed from the clouds (which formerly obscured them). And, wafting a perfume like that of the breasts of celestial nymphs, it looked like the (white) stream of the Heavenly Ganges which bears the fragrance of the breasts of celestial nymphs (who bathe therein). Chandrâpîḍa,, when he saw it, concluded in his mind that *that* was the origin of all that withness which eclipsed the radiance of moonlight; and he received Madalekhâ as she was coming; observing in due order the usual formalities of reception, such as rising up etc., while she was still at a distance. She sat down for a while on that same emerald-slab; and then rising, herself anointed him with that sandal unguent, made him put on those two silken garments, and arranged a decoration on his head by means of those chaplets of *mâlatî* flowers. And then, taking up that necklace, she addressed Chandrâpîḍa :—" Prince, this gentleness of yours, charming because it is completely free from vanity,—what person does it not subjugate with love ? (In the first place) your very modesty affords scope for such persons (*i.e.*, those that are subdued to you by love). And of whose life are you not (cannot make yourself) the master, by this (handsome) form ? And further, whose friendship can you not win, by means of this behaviour of yours which exhibits such disinterested affection ? Moreover, whom does this conduct of yours, which is naturally sweet, not befriend ? And, (finally,) whom will these your virtues' that naturally exert a genial influence, not comfort ? It is (thus) your form alone that deserves the blame in this matter, since it creates confidence (in others) at the very first sight. For, were it otherwise, all this would look (highly) improper when done with reference to such an (exalted) personage as you, whose greatness is well-known throughout the whole world. Thus :—Even conversation (with you) would mean a lowering of you (*i. e.* of your dignity); even respect (shown to you) would lead to the inference of one's being proud of one's superior position ; even praise (accorded to you, would indicate one's self-conceit ; even subservience would as if indicate thoughtlessness ; even to love you would indicate that one does not know one's proper position (*i. e.*, is silly) ; even a request (made to you) might be interpreted as boldness ; even service (proffered to you) might be looked upon as officiousness ; and even a gift (offered to you) would look like an insult. Moreover :— What can be given to one who has himself taken away our hearts ?

What can be offered to one who is the lord of our lives? What return can we make to you who have first conferred upon us the great obligation of coming here (to visit us)? By what means can we possibly make fruitful this visit of you who have, by thus visiting us, vouchsafed to us the (supreme) fruit of our existence? —So Kâdambarî is showing her own affection, and not her riches, under this guise (of sending you these gifts); for it goes without saying that the riches of the good belong (equally) to other people as well. Let riches alone; even if a girl accepted slavery of a person like you, she would not be set down as doing anything improper; even if she offered her own self to you, she would not be deceived; (why), even if she gave you her very life, she would not repent it. The greatness of the good is of a kind which never likes to refuse any request made by a suppliant, and is entirely dominated by (is full of) courtesy. And never do persons asking (for something) feel that sort of shame which is felt by those who want to give (something). To tell the truth, Kâdambarî, owing to this affair (sending of these gifts), feels she has been guilty of an offence towards you. Now this necklace, named *Śesha* ('the Remainder') because it was the only one left of all the (great) jewels that appeared on the occasion of the churning for nectar, and which for that very reason was highly valued by the divine Lord of waters (the Ocean), was presented by him to Varuṇa when (once) come to his house (on a visit). By that noose-wielding deity (Varuṇa) it was given to (Chitraratha) the Gandharva-king, and by him (in his turn) to Kâdambarî; and by her, thinking that your body is worthy of this ornament, as the sky and not the earth is the proper abode of the moon, it has now been sent to you. Although persons like you, whose bodies are (naturally) decked by the ornaments in the form of their own numerous virtues, do not (generally) bear on their persons the load of (ordinary) ornaments which are a source of trouble and which are highly prized (only) by ordinary people, still the love which Kádambarî feels for you is the reason in this matter (*i.e.*, why you should put it on). Did not the divine Vishṇu place on his chest that piece of stone called Kaustubha, bestowing that great honour upon it (simply) because it was produced along with Lakshmî? And Vishṇu is not greater in comparison to Your Highness; nor does the Kaustubha jewel surpass this *S'esha* necklace even by the slightest fraction of excellence; nor can Lakshmî resemble Kádambari even by the smallest bit of similarity to (the beauty of) her

(Kâdambarî's) form. Hence she (*i. e.* Kâdambarî) deserves this high honour at your hands. Nor is she unworthy of love being shown to her. If her request be not granted by you, then she will assuredly worry Mahâśvetâ with thousands of rebukes and (even) kill herself (in the end). For this very reason Mahâśvetá has sent to you Taraliká, too, who has brought this necklace. She, also, has sent this message to Your Highness, *viz.* that your noble self should not, even in so much as thought, refuse this first request preferred by Kádambarî." With these words she fastened the necklace on his chest, where it rested like the starry circle upon the slope of the Golden Mountain (Meru).

Then Chandrâpîḍa, who was struck with wonder, said in reply :—" O Madalekhâ, what shall I say ? You are clever ; you know how to secure acceptance (of your demand). By leaving me no room for a reply you have shown your skill in arguing. O simple girl, who are we to rule ourselves and who are we to accept or to refuse ? All such talk is quite at an end. This person (*i. e.* myself), who has been made subservient (to you) by your (ladyships), so eminent by your goodness, may now be (freely) employed (by you) in any matter, whether pleasant to me or not, at your will. There is none whom the discourteous merits of Princess Kâdambarî, who is herself exceedingly courteous, do not enslave." After saying this much, he remained for a long time engaged in conversation about Kádambarî herself, and then dismissed Madalekhâ. And before Madalekhā had gone far, the daughter of Chitraratha (Kádambarî) discarded all the royal insignia such as cane-staffs, umbrella, and *chowries*, bade all her attendants not to follow her, and accompanied by Tamálikâ, again ascended to that same mansion-terrace, to gaze at Chandrāpīḍa, standing on that pleasure-hill, and now looking white with the sandal-paste, the silken garments, and the pearl-necklace (that were sent to him), like the moon lying upon the Rising-mountain and looking white like sandal-paste, silken raiment and a pearl-necklace. And stationed on that terrace she again captivated the heart of Chandrápîḍa, just as she had done before, by means of her passionate glances, diversified (or swayed) by various kinds of graceful actions. Thus :—Now she appeared as if she were painted (in a picture), placing her delicate left hand on her round hips, stretching forth her right hand along (the hem of) the silken garment she was wearing, and looking on with motionless eye-balls ; now she appeared as if she had covered up her mouth through the fear of his name escaping (her lips), owing to her having placed her open palm upon it when beginning to yawn; now she looked as if she had commenced calling aloud to him, as there was produced a noise by the bees, desirous of (inhaling) the fragrance of her breath, beaten off with the skirt of her silken garment; now she looked as if she made a sign signifying an embrace, inasmuch as she covered her breasts with her two arms that were doubled, in the confusion caused by her garment having slipped down owing to the breeze; now she appeared as if she made a bow to him, as she gracefully smelt her two folded hands that were filled with the flowers taken off from her massive tresses; now she appeared as if she were announcing to him the rise of the longings in her heart, as she revolved a long pearl-necklace over her two forefingers; now she appeared as if she were relating to him the pain she suffered from the strokes of the arrows of the flower-weaponed Cupid, as she tossed her hands (in distress) when she stumbled over the flowers placed (on the floor) by way of worship; now she appeared as if she were handed over (to Chandrāpīḍa) by Cupid, owing to her feet being held fast together by the chain in the form of her girdle which had slipped down; and now, having her loosened garment held together by her quaking thighs, having her breasts covered with only a portion of her upper garment which was trailing over the ground, having her three creeper-like skin-folds (on the abdomen) looking twisted as she turned round suddenly, and having her lotus-like hands busy with tying up her massive hair that had fallen (dishevelled) over her shoulders, she turned sideways her face in which the lotus worn on the ear had become whitened by the casting of side-glances, and which had its cheeks whitened with the spray of the nectar in the form of her coy smiles; and she gazed at him in a manner which was full of various phases of the different sentiments (Love, &c.). And thus she stayed on till the day, with its light curtailed, became red (in the evening).

Then, when the divine sun, the lord of the lives of lotuses and the sovereign ruler of the entire cycle of all the worlds, was being reddened, as if with the *râga* (redness—passion) he felt in his heart for the lotus-plants; when afterwards the sky, too, had redness transferred unto it, as if by the glances of ladies, which (glances) were reddened with wrath at the delay of the day in coming to an end); when the sun, whose horses are green like full-grown *hârîta* birds, had withdrawn his lustre; when the beds of day-lotuses were turning greenish as their lotus-rows were closed on account of their separation from the sun; when the beds of night-lotuses were becoming white (as they were blooming); when the ends of the quarters were getting red; when the evening was growing dark; when the divine sun had slowly and slowly disappeared together with his rays, which were red (*also*, impassioned) because they had hopes of being again united with the splendour of the day; when the world of mortals was flooded with the red light of the evening, as if with the (surging) ocean of the liquid *râga* (redness—passion) of Kâdambarî's heart, which swelled up at that time; when there was spreading darkness, having the black lustre of a full-grown *tamâla* tree, which brought tears to the eyes of ladies as if it were the (dark) smoke proceeding from the thousands of hearts of the *chakravâka* birds that were being consumed by the fire in the form of the flower-weaponed God of love; when the sky had its starry clusters looking bright, as if they were a shower of (watery) spray scattered by the quarter elephants by means of their trunks; and when the time reached a stage when it was not possible to see things (clearly); Kâdambarī descended from the mansion-terrace; and Chandrâpîḍa, too, from the slope of the pleasure-hill. Then in a short time as it were, rose the divine moon, the source of nectar, and the gladdener of (*lit.* a festival to) the eyes (of mortals); he who was as it were being propitiated (*also*, made to look bright) by the beds of night-lotuses, which caught hold of his *pâdas* (feet—rays); who was as it were reconciling (*also*, causing to look bright) the (ladies in the form of the) quarters whose *mukhas* (faces—ends) were darkened as if they were angry; who was avoiding the beds of day-lotuses that were asleep (*also*, closed), as if he were afraid of rousing them (*also*, causing them to bloom); who, under the guise of his (dark) spot, bore, as it were, on his heart the (dark) night (who is his beloved spouse); who bore the red colour due to his (recent) rise, as if it were the lac-dye that had stuck to him when Rohiṇī (his wife) kicked him with her foot (in a love quarrel); who was as it were approaching, of his own accord, because of his extreme love, the sky with its surface (*ambara*) blackened by the darkness, as if it were an *abhisárikâ* veiled in an *ambara* (garment) black like darkness; and who (at that time) was, as it were, scattering beauty everywhere* (*i. e.* making all things look lovely in moonlight). And when the moon, the unique

---

*Or, scattering love all round as he had many wives (the 27 asterisms).

(white) umbrella of (that marks) the sovereignty of the flower-weaponed God of love, the husband of the bride in the form of the night-lotus, and the graceful ear-ornament of (the lady in the form of) the night, had risen, and when the world, with (all) the quarters whitened (with moonlight), looked as if it had been carved out of ivory ;—(at such a time) Chandrâpîda reclined on a broad slab formed of pearls, washed with the juice of Harichandana, and cool like the moon himself, which was pointed out to him by the servants of Kádambarî. It bristled with the leafy decorations drawn along its borders by means of rows of lotus-petals ; it had garlands of white *sindhuvâra* flowers placed upon it ; and it lay on the bank of a lotus-pond in (the grounds of) the palace which seemed to be entirely filled with lotuses as the moon-light had fallen thickly over it,—the bank which was furnished with a flight of (marble) steps white like *chunam* and washed by its ripples, which wafted a light breeze which came from the fans in the shape of those ripples, on which were asleep pairs of swans, and which was full of pairs of *chakravâkas* crying aloud (in sorrow) at mutual separatian. And, as he lay there, Keyûraka came and announced that princess Kâdambarî had arrived on a visit to the Prince (*i. e.* to Chandrâpîda).

Then Chandrâpîḍa, hurriedly getting up, saw that Kádambarî was coming: she was accompanied by only a few female friends, had removed all the royal insignia (before coming there), and was wearing only a single-stringed pearl-necklace, like an ordinary woman ; she had her slender body whitened with very pure sandal-liquid, had a (white) *dantapattra* (ornament) placed on one of her ears, and (on the other) she was wearing as a *karṇapura* ornament a (white) lotus-petal as tender as the bud-shaped digit of the moon, and she had put on a pair of silken garments produced by the Wish-yielding tree, brilliant like moonlight; thus, on account of her dress which looked very charming at that time, she appeared as if she were the goddess of moon-rise in a visible form ; and she was supported by Madalekhâ with her hand. On arrival, she displayed a charming (simplicity of) affection, and sat down, like an ordinary woman, on the bare ground, where it is proper for only servants to sit. Chandrâpîḍa, too, sat down (similarly) on the bare ground, although Madalekhâ more than once pressingly said to him : "Prince, you may sit on this same pearl slab." And when all the maidens were seated, Chandrâpîḍa, remaining silent for something like half an hour, proceeded to speak (as follows):—"Princess, in the case of a servant (like me) who is gratified even by the mere casting of a glance, there is no reason (*i. e.* necessity) even for showing such favour (to him) as conversation &c.; what then (need I say) about showing such grace (as visiting him &c.)? Even after pondering very carefully over the matter, I do not at all find that slightest merit in me, of which this extreme favour might be (considered as) worthy. (So) it is (simply) your extreme simplicity as also your goodness, charming because it is free from vanity, that such consideration is shown even towards a newly-acquired servant. (Or) probably the Princess considers me to be wanting in nobility (or courtesy) so as to require such formal attentions (on her part) for being won over. Blessed, indeed, is that servant of yours over whom you exercise authority (*lit.* there is a check from you). And what respect, pray, need be shown to a servant fit to carry out orders (entrusted to him)? The body is at the service of others and life is of as little significance as a piece of a blade of grass; I feel ashamed to offer these to you, who have come here, as presents in return for your favours. This my own self, this (my) body, this (my) life, and these senses—raise any of these to greatness by your acceptance of it." Here, cutting short the words of him who was speaking in this way, Madalekhâ smilingly said:—"Prince, no more of this extreme ceremony (*lit.* check over one's proper actions); my friend Kádambarî is indeed pained by it; and moreover, why is all this said in this fashion? All this she has (already) accepted, even without your saying it in words; why then is she put in suspense again by a speech which is vain (or, unsubstantial) on account of its formality?" Having waited for a short time, and making an occasion for it, she asked him all this—without leaving out anything—*viz.* how king Tárápîḍa was, how queen Vilásavatî, and how the revered Śuknâsa; also, what sort of a city Ujjayinî was, and at what distance it lay; and what sort of a country the Bhárata Varsha was; and whether the human world was attractive. Having remained for a long time engaged in such-like conversations, Kádambarî got up, and, having given directions to Keyúraka and to her (other) servants who were to sleep near Chandrâpîḍa, she mounted the terrace of her sleeping mansion, where she graced (lay down on) a couch spread underneath a white canopy of silk. And Chandrápîḍa also, reclining on that same rock-slab, passed the night, as though it were a moment, while his feet were shampooed by Keyûraka in calling to his mind Kádambarî's freedom from vanity, her exquisite beauty and her extreme gravity of character, the disinterested friendship of Mahâśvetâ and goodness of Madalekhâ, the great dignity of the servants, the great grandeur of the kingdom of the Gandharva-King, and the beauty of the Kimpurusha country.

Then, in due course of time, the Moon, lord of the stars, as if desirous of sleeping, being wearied by being kept awake for getting a sight of Kâdambarî, descended to the row of forests on the shore (of the western ocean), which was full of the new sprouts of the *tála, tamála, tálî,* and plantain trees, and which was cooled by the breezes from the scanty (or, gentle) waves (of the ocean near by). The moonlight was caused to fade, as if by the hot sighs of amorous ladies distressed at the approaching separation (from their lovers). Lakshmî (the Goddess of Beauty), as if being overcome with passion at the sight of Chandrâpîḍa, now fell upon (*i. e.* resorted to) (a couch of) sun-lotuses, after having passed the night in the midst of petals of moon-lotuses (after the manner of a love-sick woman). And when, at the close of night, the lamps in the bed-chambers were becoming thin and pale in appearance (*lit.* body), as if they were love-sick, by their regretfully remembering the strokes given by the amorous ladies with the lotuses on their ears; when there began to blow the morning breezes, charged with the fragrance of creeper-blossoms and charmingly resembling the sighs of Cupid fatigued from continually discharging his arrows (throughout the night); when the stars, eclipsed by the rise of the dawn, were resorting, as if through fright, to the bowers of creepers on the Mandâra mountain; and when in due course had risen the sun displaying an orb which was reddened as if with the *anurâga* (redness—passion) from the hearts of the *chakravâka* birds where it had dwelt (throughout the night);—(at such a time) Chandrâpîḍa got up from the rock-slab, washed his lotus-like face, offered obeisance to the holy Twilight, accepted a betel-roll, and said:—"See, Keyūraka, whether Princess Kádambarî has got up or not, and where she is (at present)." And when he went, and returning, announced to him:—"Your Highness, she is sitting with Mahâśvetá on the white dais in the courtyard, just below the Mandara Palace," he went to visit the daughter of the Gandharva-king. And there he saw Mahâśvetá, who was respectfully waited upon by female recluses, with a mark of white ash on their foreheads and palms of hands quickly moving, as they turned the beads of their rosaries, who had taken the *Pás'upata* (Śaivite) vow, and whose garments were red with mineral colours; by (Buddhist) nuns who had taken the vow of the *Raktapata* (Red-robed) sect, and who wore garments made red like the rind of a ripe *tála* fruit; by (female) ascetics who wore the garb of the *S'vetapata* (White-robed) sect, and whose bosoms were girt round tightly with (strips of) white cloth; and by (female) ascetics who bore the marks of a *Brahmachárin* (a Bráhmaṇa in the student's stage) and wore the matted hair, the *muñjá* girdle, and bark garments, and carried *palás'a* staffs; these looked as if they were the presiding deities of the sacred *mantras* (Vedic hymns), in bodily form, and they were reciting holy hymns in praise of (their various favourite deities, such as) the lord Śiva, Párvatî Kárttikeya, Vishṇu, Jina, Âryavilokiteśvara, Arhat, and Brahmadeva She (Maháśvetá) was then (busy in) honouring the elderly kinswomen of the Gandharva-king, who came to see her, and who were held in reverence by the ladies of the harem, by bowing to them with due respect, by conversing with them, by getting up to receive them (as they arrived), and by (personally) offering to them cane-seats that were near her. He also saw Kádambarí who was then attentively listening to the (verses from the) Mahābhārata, the highest among all auspicious (*i. e.* holy) books, which was being recited in a sweet voice by the daughter of Nárada, to the accompaniment of the tune played by a pair of Kiṃnaras seated at the back, on two flutes as sweet (-sounding) as the (humming of) bees: who was looking in a jewelled mirror held before her at her lower lip, the inside of which was darkened by the black tint imparted to it by the colour of betel (constantly chewed by her), which was overspread with the mellow lustre of her teeth, and which looked white-red like a strip of cloth from which bees'-wax has been rubbed off; and who was being circumambulated, as by the morning moon when departing, by a tame swan that went round her in a circle, directing his wide-opened eyes towards the *s'irîsha* flower worn by her as ear-ornament, in his longing for a (sprout of the) *s'aivala* plant, (for which he mistook it). He approached them, made his bow, and sat on a seat that was placed for him on that same white dais. After waiting for a while, he looked at Mahâśvetâ's face, and smiled gently, so that his cheeks just slightly throbbed in the middle. From that much alone she knew his intention, and said to Kádambarî :—" Dear friend, Chandrâpîḍa, softened (impressed) by your virtues, as the moonstone is by the rays of the moon, finds himself unable to speak. He wants to go; the army of princes, that has been left behind, must be in distress (anxiety), not knowing what has happened to him. Moreover, this love of you two, even though you may be at a distance from each other, is now permanent, lasting till death, just like that of the bed of day-lotuses and their kinsman the Sun, or like that of the bed of night-lotuses and their lord the Moon. So please give him permission to depart."

To this Kàdambarî replied:—"Friend, this person (*i.e.* myself), and also all my servants, are entirely in the power of the Prince (to command as he chooses), just like his own soul; what regard need he have for *our* wishes, then, in this matter?" With these words she called (some) Gandharva princes and bade them conduct the Prince to his own place. Then Chandrápîḍa rose, and first saluted Mahāśvetâ and then Kádambarî; and, being attracted by her glance, softened by affection, as well as by her (noble) mind, said:—"Princess, what shall I say? (For) People believe not in persons that talk too much; (I only ask this, that) I should be remembered by you when talking about your servants;" and then he started from the maidens' apartments. All those girls, excepting Kádambarî, drawn by the reverence they had for his *guṇas* (merits) as though they were helpless, (like a person dragged by means of a stout *guṇa*—rope), followed him, as he was going, as far as the outer arched gate. When the maidens had turned back, Chandrápîḍa mounted his horse brought to him by Keyúraka and, followed by those Gandharva princes, started to go away from the Hemakúṭa mountain. And, as he rode on, the daughter of Chitraratha (Kádambarî) was not only the mainstay of all his *áśás* (hopes) inwardly, but also she occupied all his *áśás* (quarters) outwardly. Thus:—His mind being full of (thoughts of) her, he beheld her—close at his back, as it were, owing to the continuous (or, close-sticking) pain of the unbearable separation from him; in his front, as if obstructing his journey along the way; in the sky, as if thrown up there by the force of the waves in the shape of the longings of his heart, distressed by separation; and on his chest, as if she, with her mind pained by the separation, was stationed there to have a good look at his face. In due course he arrived at the hermitage of Mahās'vetā, and there he saw his army, encamped around the shores of the Achchhoda lake, having arrived there solely by following the hoof-prints of Indrāyudha. He then sent back all those Gandharva princes, and entered his own tent, being saluted by the men of his army, who were filled with delight, curiosity and wonder (at his return). Having duly honoured all the (attendant) numerous princes, he spent that day mostly in talk with Vaiśampâyana and Pattralekhâ, saying—Thus is Mahaśvetá, thus Kádambarî, thus Madalekhá, thus Tamáliká, and thus Keyúraka. Regal Glory (like a woman) did not find pleasure in him as before, as though jealous of his having obtained a sight of the loveliness of Kādambarī. And that night passed away while he was awake, thinking of that same bright-eyed maiden (Kádambarî) with a mind filled with anxious yearnings. The next day, when the divine sun had risen, and he had taken his seat in the royal assembly-tent, he, while his mind was still occupied with thoughts about her, beheld Keyūraka suddenly entering with the door-keeper. And as the latter, while yet at a distance, bowed to the prince's feet with his head touching the ground, he, saying 'Come, come', and running forward, publicly embraced him closely, first with his eyes that moved to their corners, then with his heart, then with horripilation, and finally with his two arms. He then made him sit just near himself, and earnestly addressed him these words, whose syllables (when being uttered) were whitened with the nectar of his smile, and which were as if made up of his affection, that was liquefied, and oozing forth in that form :—" Keyûraka, tell me if princess Kádambarî, with all her friends and retinue, and her ladyship Mahâśvetá, are all well." Keyúraka, on his part, whose fatigue of the journey was instantly removed by his being as it were bathed and anointed by that very smile of the prince—which originated from his great affection,—bowed, and replied still more respectfully :—" She, about whom Your Highness (so kindly) asks, is now quite all right. " With these words he removed the covering strip of wet cloth and showed him a casket of lotus-leaves, of which the lid (*lit.* mouth) was fastened with lotus-filaments and which had a seal of the rings of young lotus-fibres set in wet sandal-paste. Opening it he showed him the tokens (of affection) lying within, sent by Kādambarî. They were these :—Juicy betel-nuts, some of which were green like emeralds, some had their (green) shells taken off, while others were enclosed in beautiful sprays; betel-leaves, yellowish-pale like the cheeks of *mainá* birds; camphor, in flakes as large as the crescent moon on Śiva's head; and sandal-unguent, charming (attractive) on account of the very rich perfume of musk (with which it was scented). And he said :—"Princess Kádambarî honours Your Highness with her folded hands which kiss (*i.e.*, are placed on) the crest-jewel (on her head) and from which a red mass of lustre streams forth through the interstices of their delicate fingers; Mahāśvetá, with an inquiry after your good health, accompanied by a neck-embrace ; Madalekhá, with a salutation in which her forehead is bathed in the lustre of her crest-ruby slipping off; the whole multitude of maidens, with a salutation in which the angular points of the *makara* ornaments worn on the parting line of their hair closely touch the ground; and Tamálikā, with a bow at your feet, touching the dust of your feet. And Mahāśvetâ has sent you this message :–" Blessed are those within whose range of sight you have never fallen! Those merits of yours, which were, in your presence, so conspicuously cold like snow, and therefore made as it were of the moon, have, in your absence, become as if made of the sun! Indeed the people (here) are yearning after that past (blissful) day which was brought into existence somehow by (the grace of) Fate, as though it were the day of the production of nectar. Without you the city of the Gandharva-king looks dull, as if some great festival had just come to an end. Now, you know that I have renounced all things; still, even against my will, my heart as it were forcibly wishes (again) to see you who befriended me without any cause. Moreover, Kādambarī is exceedingly ill at ease in her body; she remembers you who have a smiling face and who are almost like the God of love. Hence, by the honour of a second visit, you should make her feel proud of herself as possessing some merits (so as to deserve a second visit from you). For, the respect shown by noble persons makes one think highly of one's self. The prince must needs put up with this constraint caused by familiarity with persons like us; it is your own goodness that has produced in us this improper boldness of sending you a message." And here is sent this *S'esha* necklace which was forgotten by Your Highness on the couch." With these words he took out the necklace which was tied up in one corner of his upper garment and whose presence (therein) was indicated by the streams of rays issuing forth through the minute interestices of the thread¹, and placed it in the hands of (Chandrâpîḍa's) chowrie-bearer.

Then, saying—"That princess Kādambarī thus places even on me, a servant, a very great load of favours such as to remember me, &c., after my departure, is the fruit of my having performed penance in the form of worshipping the feet of Mahāśvetā," Chandrápîḍa himself placed all that on his head, and thus accepted it. He then wore that necklace round his neck, after having previously anointed himself with that sandal-ointment, pleasant to the touch, delight-giving, and fragrant, as if it were the loveliness dropped off from Kādambarî's cheeks; or the light of her smiles liquefied; or her heart turned into a fluid; or her numerous virtues oozing forth (as a liquid). Then, having taken betel-roll, he rose after a short while, and, supporting himself by placing his left arm on the shoulder-region of Keyūraka, he, remaining standing, dismissed all the principal kings who were delighted at the respect shown to them as usual; and then, very slowly, he went to see the elephant Gandhamâdana. He stayed there for a short while, and himself spread before him (for eating) a handful of tender grass, which appeared to be full of lotus-fibres as it were being jagged with the mass of rays from his own nails; and then he started towards the stable of his favourite horses. While going he just slightly turned his face obliquely to both the sides, and glanced at his servants; then the door-keepers, who understood what was in his mind, forbade all those servants from following him, and sent them away (from that place); whereupon he entered the stable in the company of Keyúraka only. There the stable-keepers, whose looks showed that they were full of the fear of being turned out, bowed to him and withdrew. Thereafter, setting right the cloth-covering on Indrâyudha's back that had slipped down a little on one side; and pushing back his thick mane, yellow-red like saffron, which was obstructing the sight of him who had partly contracted his eyes; placing his foot on the wooden peg to which the horse's hoofs were tethered, and slowly but gracefully placing the weight of his body on (*i. e.* leaning against) a wooden post of the stable, he asked, full of curiosity:— "Keyúraka, tell me all that happened in the palace of the Gandharva-king since I left it; (tell me) in what occupation Kádambarî, daughter of the Gandharva-king, spent that day, what was done by Mahāśvetā, what was said by Madalekhâ, what the servants conversed about, and what you yourself did. Was there any talk with reference to myself?" (To his queries) Keyūraka thus replied fully:—"May Your Highness listen. On your departure, while the harem of the maidens by the jingling of the number of anklets produced, as it were, the tumultuous noise of drums announcing the departure of their thousands of hearts (along with you), princess Kādambarī, together with her servants, ascended to the terrace of the palace and gazed on the way by which you had gone, grey with the line of dust raised by the horses. When the sight of Your Highness was no longer obtainable, she rested her face on the shoulder of Madalekhā, and remained there for a long time, affectionately flooding, as it were, that part of the quarter with her glances, white like the Milky Ocean, while the touch of the rays (—hands—) of the sun was, as it were, jealously warded off (from her body) by the moon under the guise of the (round) white umbrella (that was held over her). Then she, full of dejection, came down from that terrace with great difficulty; and having rested a short while in the audience-hall, she got up, and then —being as it were informed of the flowers of worship (lying on the pavement) by the humming bees, afraid of her stepping over them;—giving rise, as it were, to neck-chains for the tame peacocks, being pained by the noise of their notes, (to keep them dumb), by means of the bracelets dropping around their necks as they raised them up towards the rays of her nails, white like streams of water;—and at every step with her hand taking the support of the leaves of the garden creepers, white with flowers, and with her heart, of (*i. e.* dwelling upon) your numerous merits, pure like flowers;—she finally arrived at that same pleasure-mountain where Your Highness had put up. And arriving there, she spent that day, looking at various places bearing marks (of the various actions) of you yourself, superfluously pointed out to her by her servants with the words :—"Here the prince rested on this stone-slab, covered with watery spray, the bower of green creepers over which is besprinkled by a stream flowing from a fish-shaped aqueduct made of emerald-stone". "Here he bathed on this large and wide stone which is thickly covered with swarms of bees sticking to it owing to the perfume of the scented water (used by him for his bath)." "Here he worshipped the Trident-wielding god (Śiva), on the bank of this mountain-rivulet, sandy with flower-pollen" "Here he dined on this slab of crystal-rock, which by its lustre puts to shame even the moon." And, "Here he slept on this broad slab of pearl-rock, which is marked with the sandal-paste transferred to it (from his body)." And, when the day had drawn to a close, she, at Mahāśvetā's persuasion (*lit.* effort), somehow took her meal in that same palace of crystal-stone, although it was not desired by her. And after the divine sun had set and the moon risen, she still remained there for some time; at moon-rise, her body becoming moistened [with perspiration] as if she were composed of moonstone, she placed her hands on both her cheeks, as though she were afraid of the lunar orb entering (*i. e.* being reflected) therein, and stayed for a while, thinking (deeply) over something with eyes half-closed; then, rising, she went to her bed-chamber, planting her feet, that were skilled in walking with a gracefully slow gait, with difficulty, as if they were burdened with the weight of the images, of the moon reflected in her bright nails. Throwing her slender body on the bed, and thenceforth writhing with a severe head-ache, and overpowered with a fierce burning fever, she passed the night in very great pain, owing to some great mental anguish, without closing her eyes (in sleep), in the company of the auspicious lamps (burning all night), the beds of night-lotuses (blooming all night), and the *chakraváka* birds (awake all night). And in the morning she called me to her and reprovingly ordered me to obtain every kind of news of Your Highness."

When Chandrápîḍa heard this, he, wishing to start (immediately), came out of his pavilion, shouting 'A horse! A horse!' Having mounted Indrâyudha that was saddled and brought to him by his hurrying grooms, and placed Patralekhá behind him, he appointed Vaiśampāyana as the head of the army, ordered all the servants to go back, and, being followed by Keyūraka mounted on another steed, he went to the Hemakûṭa mountain, where, having arrived at the gate of Kâdambarî's residence, he dismounted. On dismounting he left his horse to the care of the door-keepers; and, being followed by Patralekhâ who was full of curiosity to get her first sight of Kâdambarî, he entered and inquired of one of the eunuchs whom he saw coming towards him—"Where is Princess Kádambarî?" He bowed and answered—"Your Highness, she is in the Snow-house erected on the bank of an oblong pond full of lotus-beds, just at the foot of the pleasure-mountain, Mattamayûra." Thereupon he traversed some distance through the Ladies' Garden, the way being pointed out to him by Keyûraka, and saw (there) the day rendered green, wherein the sun-beams were turned into tender (blades of green) grass by the lustre of the plaintain-leaves green like emeralds. And in the very midst of those leaves he saw the Snow-house, thatched all round with thickly-piled lotus-leaves. And he saw (also) the servants nursing Kádambarî's body *who were (so beloved of their mistress as to look) almost like

---

° Or, who appeared almost in their bodies (*i. e.* who had not put on their ornaments etc.).

her body, coming out from it (the Snow-house); under the guise of the wet garments (they had put on), they seemed to be clothed with the waters of the Achchhoda lake as it were; owing to the rings of lotus-fibres which they wore on their creeper-like arms, their limbs looked as if they were whitened with (the sheen of real) ornaments; by means of the whitish inner petals of *ketaka* flowers, which they wore on one ear only, like a *tádaṅka* ornament, they put to shame even the white *dantapattra* ornaments; they had lotus-like faces on the foreheads of which oblong (white) marks were made with sandal, and which (thus) looked as if auspicious strips of white silk were wrapped over them; they had cheeks on which round, ornamental (white) dots were painted with sandal, and which (thus) looked as if the moon was staying in them—even by day—in the form of reflections, through his desire for touching them; on their ears they had placed, as ornaments, tufts of *s'aivala* blossoms, which excelled all the beauty of *s'irísha* flowers; they had placed coverings of lotus-leaves on their breasts, which were rendered grey with powdered camphor, which were besmeared with small quantities of sandal unguent, and which were wreathed with chaplets of *bakula* flowers; in their hands which were whitened with the constant application of sandal-paste (to Kádambarí's body), and which (thus) looked as if they had crushed up the rays of the moon in their anger at the pain (they were causing to Kádambarí), they were holding *chauries* whose threads were made of lotus-fibres and whose handles were made of lotus-stalks; they were warding off the sunshine (from Kádambarí's body) by means of the *kamala*, the *kumuda*, and the *kuvalaya* lotuses with their up-raised stems, by means of plantain-leaves, by means of lotus-leaves, and by means of bunches of flowers, (all) being used as so many umbrellas; they seemed as though they were a host of water-nymphs, or a company of the Glories of Varuṇa (the water-god), or a collection of autumns, or an assembly of (the presiding deities of) lakes; and they were experts in applying cooling remedies.

They saluted him and quickly moved off, making way for him (to pass on) as if through the fear of their (reflections) falling on the nails of his feet. He then entered, walking underneath the arches of plantain trees, the plinths of which were formed of sandal-paste; which were furnished with bells in the form of buds of white lotuses; which had *chouries* made of bunches of full-blown *sindhuvára* flowers; from which were hanging wreaths of largesized buds of *mallika*; across which were fastened large, auspicious wreaths made of *lavaṃga* leaves; over which were swinging to and fro banners made of chaplets of lotuses; and which were guarded by female door-keepers, who carried in their hands staffs made of lotus-stalks serving as cane, who had put on charming ornaments of flowers, and who (thus) appeared to be the very images, as it were, of the Beauty of Spring. Glancing all around, he saw,—in some places toy-rivulets made to flow with sandal-juice, with lines of forests formed with *tamâla* leaves planted on both their banks, and the sandy shores provided by means of lotus-pollen (scattered wide);—in some places beds of red lotuses that were being spread out on pavements coloured with red lead, underneath canopies that were wet with water and from which were hanging red *chauries* made of tufts of *nichula* flowers;—in some places houses of crystal, the beautiful (transparent) walls of which could be inferred by touch, being besprinkled with the juice of cardamoms;—in some places groups of (figures of) peacocks, worked by mechanism and looking grey with the thick spray of the streams (of water), that were being placed on the tops of fountain-houses which were built of lotus-stalks and near which grassy plots were formed by means of the filaments of *s'irîsha* flowers;—in some places the huts built with leaves that were being covered on the inside with the leaves of *jambû* trees moistened with the juice of mango-sprouts—in some places ponds full of golden lotuses which were being disturbed by troops of artificial (figures of) cubs of elephants made to sport therein;—in some places, on wells containing scented water and with their beautiful bases built with molten gold used as *chunam*, water-wheels furnished with pots of leaves, which were being fastened with ropes consisting of lotus-garlands, the spokes of which were made of long, thick stems of tender lotus-stalks, and which were provided with artificial water-troughs made of the leaves of the *ketaka* flowers;—in some places artificial lines of clouds that were being made to move about (in the sky), (lines) from which streams of water were being poured forth on flocks of (artificial) cranes made of crystal and over which rain-bows were painted;—in some places strings of pearl-necklaces that were being cooled in wells containing sandal-juice, with palish yellow sprouts of barley grown round and with their ripples bristling with the fresh buds of *mâlatî* creepers floating thereon;—in some places artificial trees worked by mechanism, the water-basins of which were constructed with the powder of pearls and which were continually ejecting showers of big drops of water;—in some places revolving machine-worked rows of birds made of (green) leaves, which scattered around watery spray by the flapping of their wings and thus produced a misty appearance (in that place);—in some places swings made of flower-garlands, that were thickly crowded with the rows of bells in the form of the bees (hovering and humming near them);—in some places golden jars that were being taken inside, the mouths of which were covered with the leaves of lotus-plants that grew inside them, and had come out with their erect stalks;—in some places umbrellas of bunches of flowers that were being fastened, the handles of which were made of the inner stalks of plantain-trees and which charmingly resembled bamboos in their shape;—in some places garments, made of lotus-fibres which were being perfumed with the juice of camphor-leaves crushed by hand;—in some places car-ornaments made of the sprouts of *mallikâ* which were being moistened with the juice of the fruits of *lavalî* creepers;—and in some places juices of cooling herbs, placed in stone-made vessels, which were being fanned with the fans of lotus-leaves. And, observing (many) other operations, of a similar kind, that were already carried out or were being carried out there by the servants, for getting ready the means of cooling remedies, he (finally) reached the central part of that Snow-house. (Being very cool) it appeared as if it were the very heart of the Snowy Mountain (Himàlaya), or the house for water-sports of Varuṇa (the water-god), or the birth-place of all the digits of the moon, or the ancestral home of the guardian deities of all sandal-tree groves, or the source of all moon-stones, or the residence of all the nights of the (cold) month of Mâgha, or the meeting-place of all the rainy seasons. It was, as it were, a place for all the rivers to remove the heat of the summer; a habitation for all the oceans to remove the heat of the *Vaḍava* (Submarine) fire; a spot for all the clouds to counteract the heat of the fire of lightnings; an abode for the beds of night-lotuses to spend the day rendered unbearable owing to their separation from the moon; and a place for the shark-bannered God of love to extinguish the fire (from the third eye) of Śiva. It was avoided on all sides even by the rays of the sun, which, being turned away by the thousands of water-jets from the fountains, had as it were gone back, being afraid of the extremely cool touch. It was accompanied by (*i. e.* filled with) breezes, which, wafting quantities of filaments of the *kadamba* flowers, appeared as if they were horripilated (owing to the extreme cold). It was inclosed by plantain-groves, which, having their leaves fluttering in the wind, appeared as if they had shivering produced in them by the cold. It resounded with bees, which, humming in their intoxication caused by the odour of flowers, appeared as if their teeth were chattering (with cold). And it was adorned with creepers, which, being covered with densely-crowded swarms of bees, appeared as if they were wearing dark cloaks (to keep off the cold). And in due course, being in that place anointed (as it were), both internally and externally, by that intensely cool touch, (so very shick) that (it) could be handled as it were in solid lumps, he thought that his mind was (as if) made of moon, his bodily organs of night-lotuses, his limbs of moonlight, and his intellect of lotus-fibres. And he also considered the solar rays as full of pearl-necklaces, the sunshine of sandal-unguent, the breezes of camphor, time of water, and all the three worlds of snow.

And in one part of that (Snow-house) of this description he saw Kádambarî. She was surrounded by a number of her friends and thus looked like the divine Gaṅgâ, with her retinue of all (tributary) rivers lying on the floor of a cave of the Himálaya mountain. She was lying on a couch of flowers, underneath a small pavilion which had pillars of lotus-stalks and which was surrounded by a stream of camphor-juice made to flow around it in the winding manner of a canal. She appeared to have her beauty completely plundered even by the deities (in their envy); (thus)—owing to her necklaces, armlets, rings, girdle and anklets, (all) made of lotus-fibres, she appeared to have been tied up as it were with chains by Cupid in his envy; to have been touched as it were by the moon on her forehead which was whitened with sandal; kissed as it were on her eyes, from which tears were flowing, by Varuṇa; bitten (*i.e.* kissed) as it were by Wind, on her mouth from which heavy sighs were escaping; inhabited as it were by the sun in her limbs which were heated by passion; clasped as it were by Fire in her heart which was heated with the ardour of Love; and to have been embraced as it were by water in her body which was bathed in perspiration. She had weakness produced in her, as if her limbs had gone to her beloved (Chandrâpîḍa) together with her heart. She had her hair standing on end, white with the partly dried sandal, as if it were the mass of the rays of pearls sticking (to her body), owing to its constant touch with pearl-necklaces. She was as it were being taken pity on by the bees hovering near her ear-ornaments (of flowers), (bees) which were fanning, with the breezes from their wings, the surface of her cheeks bedewed with perspiration; as though her ear was scorched by the fire in the form of those bees hovering about her ear-ornaments, she was besprinkling it (*i.e.*, the ear) with the stream of her tears that flowed out from the corner of her eye; and she was placing on her ear a bud of white *Ketaka* (or, *ketaka* scented with camphor) as if it were a pipe for carrying off the excess of the flow of her tears. Her jar-like breasts were being left by her silken garment set in motion by the shaking caused by her deep sighs, which looked as if it were the spreading lustre of her body running away in fear of the heat (of love); and with the palm of her hand she was covering her pair of jar-like breasts which, having the reflections of waving *chowries* fallen on them, appeared as if they had provided themselves with wings in their eagerness to go to the beloved (Chandrâpîḍa). She repeatedly clasped, with her creeper-like arms, a statue made of an ice-slab; often she touched closely, with her broad cheeks, a doll made of camphor; and now and again she touched, with her lotus-like feet, a doll made of thick sandal-paste. She was being as it were looked at, in curiosity, having turned round, even by her own face, reflected in her breasts; her broad cheeks were, as it were, being kissed, even by the sprout worn by her as ear-ornament, lying on the leaf of its own reflection (in her cheeks) as though it were full of longing; and she was being as it were embraced even by necklaces, that were composed of pearls, with *Karas* (rays) stretched forth, as though they were persons overpowered by love, who, losing self-control (*or*, being sages with liberated souls), had stretched forth their *Karas* (hands) (to embrace her). She was making the jewelled mirror placed over her bosom take an oath touching (by) her life, as if it were the moon, that it should not rise that day. She had stretched forth her hand to ward off the perfume coming towards her from the Ladies' Garden, like a female elephant that stretches forth her trunk towards an intoxicated wild Scent-elephant approaching in her direction. She did not relish the arrival of the deer in the form of the southern wind, thus looking like a woman started on a journey, who does not like that the *vâtamṛiga* (a deer as fleet as wind) should pass on her right, (it being a portentous omen). Her sides were held together by her large (*lit.* jar-like) breasts which were covered with lotuses and whitened with sandal, and thus she looked like a raised seat for Cupid's bath, with its sides occupied by pots filled with water covered with lotuses and white with sandal (mixed with it). The root of her thighs, delicate like lotus-fibres, was visible under her transparent garment, and she thus looked like the lotus-pond in the form of the sky, wherein the large constellation *Mûla*, delicate (*i. e.* white and brilliant) like lotus-fibres, is visible in the clear firmament. She appeared more beautiful (than ever), owing to the excess of (or, crores of) graces imparted to her by Cupid, thus looking like the line of (Cupid's) flowery bow, which appears lovelier by reason of the string being put over its ends by Cupid. Like the guardian deity of the month of spring, who chases away winter, she wore cooling pearl-necklaces. Like a female bee, engrossed in searching for flowers, she was distressed by Cupid (whose arrows are flowers). Though anointed with sandal, still she was without any bodily unguent (real sense—was full of the passion produced by Cupid); being a young girl, still she was the mother of Madana (real sense—she kindled passion in others); though Mṛiṇâlinî (a lotus-plant—wearing lotus-fibres) she yearned for the touch of snow (which is killing to a lotus-plant).

Now, as her servants announced to her the arrival of Chandrâpîḍa, each coming as she saw him, she asked them tacitly (*lit.* without uttering a word) casting her eye, the tremulous pupil of which moved up, at each face (as much to say) " Tell me; has he really come? Did you see him? At what distance is he? And where is he?" Seeing him coming towards her, while yet at a distance, with an eye the brightness of which gradually increased, she, of beautiful hips, seized by the paralysis of her thighs and with trembling limbs, rose up from her couch of flowers, like a newly-caught female elephant of a beautiful stature (or, excellent to ride) held fast being tied to a big post and struggling (to get free). She being helpless was as if being raised up by the noisy swarms of bees attracted there by the perfume of her flowery bed; as her upper garment dropped down in her hurry (to get up) she wished (was going) to place on her bosom (the spreading) rays of her necklace (mistaking them for the garment); as she placed the palm of her left hand on the jewel-pavement, she seemed to beg the support of hand from her own image (reflected therein); and she seemed to be making an offer of herself after sprinkling water (over herself) with her right hand, which was fatigued by tying together her loosened tresses and from which the water of perspiration was dropping down; as the row of her hair (rising up from her navel) got wavy as the three folds of the skin (above the waist) were compressed owing to the lower part of the spine being turned aside, it seemed that all kinds of Rasas (liquids—sentiments) were being squeezed out of her by the Bodiless One (Cupid); she was shedding from her eyes the cool water of (the tears of) joy, which was as if mixed with the sandal-juice that had entered inside from the mark on her forehead; with the stream of the drops of the tears of joy she was washing her broad cheek rendered gray with the pollen of the ear-ornament (of flowers) that was shaken (when she rose up), as if in longing that the image of her beloved might enter in; her face was bent down a little, as if with the weight of the sandal-paste of the mark on her forehead; and she seemed to be drawn forward as it were by her long eyes fixed on his (Chandrâpîḍa's) face, and with the pupils resting fixedly the very moment, at their corners. Chandrâpîḍa, however, approached and showing respect, bowed to her as before, having first paid his respects to Mahâśvetâ; and when she had returned his salutation and seated herself again on that same flowery couch, and a golden seat (chair) with legs inlaid with brilliant gems was brought to him (for sitting on) he pushed it aside with his foot and sat down on the ground. Thereupon Keyûraka, saying—"Princess, this is the betel-box-bearer of prince Chandrâpîḍa, Patralekhâ by name, and a great favourite of him," presented her. Then seeing her, Kádambarî thought—"Oh, how great is the partiality of the Creator for motal women!" As she (Patra.) bowed, she called out to her, saying 'Come, come', and made her sit close behind herself, being looked at with curiosity by her retinue. And feeling an excess of love for her, at her first sight, she again and again touched her favouringly with her tender hand.

Now Chandrâpîḍa, having at once gone through all the courtesies proper on arrival, and seeing the daughter of Chitraratha (Káda.) in that condition, thought—"My heart is certainly dull of perception since it does not even yet believe. Well, I will just ask her in a skilfully worded-speech." Then he said aloud:—"Princess, I know having what uneasiness of mind for its cause has proceeded this your disease, dependent on (causing) constant torment. (Secret sense—I know that having passion caused by Cupid for its cause has proceeded, etc.). Fair-bodied maiden, truly it (the disease—the working of passion) does not pain you so much as it does me. I wish to restore you to health even by offering (*i. e.*, at the cost of) my body. (Real sense—I wish to make you happy even by marrying you). As I feel pity for you who are trembling violently and behold you lying (helplessly) on (a bed of) flowers, my heart sinks as it were. (Real sense—As I also tremble through the emotion of love after you who are trembling, and observe you laid prostrate by the torment of love, my heart also falls overpowered by pain). Your arms,* which have no bracelets on, have grown thin. (R. s.—Your arms grown lean inspire passion). On account of your excessive torment you bear by your eyes, like a land-lotus-plant† the state of having a red lotus (*i. e.* your eyes are as red as a red lotus). (S. s.—Your eye indicates a love-affected state that brings no pleasure—अरसा—, your desire being not accomplished). When you are afflicted, even your servants come to wear pearl ornaments by incessantly shedding drops of tears (looking) like pearls. (Sec. s.—When you continue to suffer affliction—and do not wear ornaments—your servants also weep for you and do not wear ornaments). Do you then yourself put on the auspicious ornaments befitting an excellent maiden (or, ornaments excellent and worthy of you). (Sec. s.—Put on the auspicious decorations fit for a choice-marriage—स्वयंवर). For, a young creeper appears splendid when accompanied by flowers and bees (sitting thereon). (Sec. s.—Youth appears charming when full of love)." Now Kâdambarî, although naturally innocent by reason of her childhood, yet by her intellect, that was as if instructed by Cupid, understood in her mind all the meaning that was suggested by his darkly expressed speech. But not expecting that her desires would attain that degree of success, and also resorting to bashfulness, she remained silent. Only, making some pretext for it, she sent forth the light of a smile just at the moment, as if to see him who was darkened (obscured) by the swarm of bees attracted by the fragrance of her face. Then Madalekhá replied:—"Prince what shall I say? Fierce is this torment which cannot, indeed, be described (cannot be plainly told—as it proceeds from love). Moreover, what is there that would not cause pain to her who is in her youth? (Sec. s.—who is in love with the prince). Even the cool shoots of the lotus-plant act like fire, even moon-light turns to (burns like) sunlight. Oh, don't you see the pain caused to her mind by the breezes of the fans made of sprouts? Firmness of mind alone is the cause of the support of her life." Kâdambarî mentally returned that same speech of Madalekhá, as a reply to the prince. Chandrápîḍa, however, with a mind full of suspense as the speech of Madalekhá was capable of being interpreted either way, remained for a long time engaged in talks with Mahásvetá that were clever enough to increase affection, and having in a similar way (*i. e.* skilfully) freed himself with a great effort, left Kádambarî's residence to go to the camp.

---

* Or, अनङ्गदे may be taken as Voc.; O you who wear no armlets (O you who inspire passion); or, O you who do not give your body to me (*i. e.* marry me) (अन्+अङ्गदे).

† Or, as a land lotus-plant, on account of great heat, bears a redness of flowers which is not juicy (glossy).

As he was about to mount his horse after departing, Keyûraka came up to him from behind and said—"Your Highness, Madalekhâ respectfully says,— Princess Kâdambarî wishes Patralekhá to return, feeling affection for her from the very first sight; she will go afterwards.' Hearing this message, Your Highness is to decide." Hearing the message, Chandrâpîḍa said—"Blessed and enviable is Patralekhâ, whom the favour of the princess, so rare, thus pursues; let her be taken back" With these words he went to the camp. Just as he was entering it, he beheld a letter-bearer, very well known to him, arrived from his fathers' presence. Holding up his horse, and with an eye dilated through joy, he asked him from a distance—"Well, man, is my father well with all his retinue and my mother with all the ladies of the harem?" Thereupon he advanced and after bowing and saying 'As Your Highness asks (they are)', presented two letters. The prince, however, placing them on his head and himself opening them, read in order as follows—"Hail, from Ujjayinî. His Imperial Majesty, king Târâpîḍa, a great devotee of Śiva whose lotus-feet are borne as an ornament on the crests of all kings, greets Chandrâpîḍa, the abode of riches of every kind, kissing him on his head, which (itself) kisses the circle of the flashing rays of beautiful crest-jewels. The subjects are doing well. A long time has elapsed since you have been absent. Our heart has a great longing (to see you); the queen also with all the ladies of the harem has been pining (for you). So the time of your finishing the perusal of the letter should be made the time of your march back (*i.e.*, you should start as soon as you finish reading the letter)." He read the same matter in the second letter sent by Śukanâsa. Just at the time Vaiśampâyana also approached and showed other two letters of the same import. Thereupon, saying 'As my father commands,' and mounting his horse just in the same way, he caused the drum of departure to be sounded. And he instructed Meghanâda, the son of Balâhaka, and commander of the whole army, who was standing near by, surrounded by a large detachment of cavalry, (thus):—"You should come with Patralekhâ. Surely Keyûraka will come bringing her with him, as far as this place; through him (this) message should be sent to princess Kádambarî, after offering my saluatation to her—'Truly this is that (well-known) nature of mortals, which deserves to be censured by the three worlds, which is without regard (for the good done), which discards familiarity and which is hard to grasp (or, to be won over); —of mortals, whose affections, proving faithless all of a sudden, do not care for disinterested tenderness (shown by others). By me thus going my affection has been turned into a deceitful and entrapping roguery; my devotion to you got into the state of being skilled in falsely changing the tone of my voice (so as to mislead you); my offer of my self (to you) shown to be clever roguery, sweet only by outward courtesy; and the discordance between speech and thought made manifest. Let aside the question about myself. Even the princess who has bestowed her favour on an undeserving person, (though) worthy of celestials, has been exposed to reproach. For the glances of the great, full of ambrosia in the form of their favours, cast in vain on unworthy objects, cause shame afterwards. My heart is not, indeed, so much pressed down (*lit.* dull) by the great load of excessive shame with regard to the princess, as it is with regard to Mahâśvetâ. Surely the princess will more than once rebuke her who eulogized my numerous merits falsely ascribing their possession to me, as one who ill-placed her partiality. What shall I do then? The very weighty command of my father has power over my body alone. But my heart, which has a strong yearning for dwelling on Hemakûṭa, has written (as it were) a bond of slavery to the princess for a thousand births. It is not allowed to go away by the princess' favour, as a forester is not allowed passage by a guard at a toll-office (or village police-station). Being helpless, I am gone to Ujjayinî at my father's command. On occasions, in talks about persons, this base (or wretched) Chandrâpîḍa should, indeed, be remembered. Do not at all think that Chandrâpîḍa, living, will rest without again tasting the joy of saluting the lotus-like feet of the princess.' You should salute (on my behalf) the feet of Mahâśvetá with (bent) head, and a *pradakshiṇâ* (going round her keeping to the right). Tell Madalekhá also that a close embrace to her at the neck, preceded by a salutation, has been offered her. Embrace fast Tamáliká. All the servants of Kádambarî should be inquired after their well-being. And the divine Hemakûta should be taken leave of with folded hands."

Having thus instructed him (Meghanáda) he appointed Vaiśampáyana to the responsible post of commander of the whole camp, asking him to follow him with slow marches without causing fatigue to the army, consisting of allies* and others. And he himself, being on horse-back just as he was, started on, asking the letter-bearer, who was clinging to his saddle, the way to Ujjayinî, with a heart vacant on account of his fresh separation from Kádambarî, and being followed by the cavalry, mostly consisting of young horses, that shook the Káilása with the sound of their joyful neighing as they marched on sportively, that bruised the earth by the dance of their hoofs, and that bore a charming array (*lit.* forest) of spears. He marched during the day through a desolate forest, which was mostly full of trees with high-grown trunks; the clumps of trees in which were begirt by the bowers of the Mâlinî creepers; the foot-paths in which were winding as they avoided the trees felled down by huge elephants; the places of the slaughter of valiant persons in which were indicated by mounds raised with leaves, grass and pointed logs of wood (or mounds with cones of leaves etc.); in which (a figure of) Durgá, the goddess of the forest, was carved on the roots of stupendous trees; in which there were heaps of myrobalans, left after their shells had been broken open (bitten) by thirsty travellers; the spots in which were not desired (by travellers for halting in) as water was difficult to be obtained in it on account of (the condition of) the old forest-wells, the skirts of which were bespattered with the dust of the spray of the full-blown *Karañja* flowers, which were marked (indicated) by banners in the form of the strips of cloth and ragged garments tied to the trees (for being dried) on their brinks, the resting of travellers near which was inferred from the seats of dry leaves lying on bricks, the brinks of which were marked with tender leaves grey with the dust of the feet rubbed off by pilgrims resting there, the waters of which had a stench imparted to them by the mixture of leaves (fallen and putrefying in them), were not cool, were muddy, were of a bad colour and bitter (*lit.* not sweet); and the presence of which was inferred from such signs as sheaves of grass and vessels of leaves tied together with knots of creepers (for drawing water out of them); the interior of which was rendered uneven (difficult for travelling) by dried up mountain-streams, the banks of which were made dusky with the pollen from the groves of Sindhuvára trees shedding down honey, the sandy banks of which were intricately covered with networks of *kubjaka* creepers, and wherein a little turbid water was to be obtained in small ditches dug in the sand by travellers; and in which the presence of small hamlets, in the midst of dense thickets, was to be inferred from the sounds of dogs and swarms of cocks. And when the sun's disc grew red (*lit.* ripe, *i.e.*, was about to set), and the day had a mass of reddish light, he saw from afar a large red flag in a wood-region narrowed (hemmed in) by trees which mostly consisted of the Kadamba, Śálmali (the silk-cotton) and Palás̍a trees that were divested of their branches and that imitated (looked like) umbrellas on account of their having only one tuft of leaves at the top; and by forest-fields which were nettled with the bulbous roots of the big stems (of trees) with sprouts shooting upwards, which had a fence made of thickets of grown-up bamboo trees tawny like orpiment, which had human figures made of grass (placed in them) through the fear of deer (&c. visiting them, *i. e.* for frightening them away), which were yellowish-white on account of the ripeness (of corn), which were rich in fruits, and in which Priyaṅgus abounded: The red flag was fastened on a red sandal tree of long growth (*i. e.* old); it was wet with balls of red lac (attached to it) resembling lumps of blood-dripping flesh, and with red sandal juice, scarlet like fresh blood; its pole was decked with red banners, red like long (or lolling) tongues, with a pendant black *chaurî*, having the appearance of a mass of hair, as if with the limbs of animals recently killed; it was set with a ball and a crescent formed with well-developed *cowries* (or, lotus-seeds), and the top of which, therefore, shone as if (adorned) with the moon made to come down (to the earth) by the sun, himself descended to protect the buffalo of his son (Yama); it scratched the surface of the sky with its golden trident (that formed its spire), which had a formidable hoarse-sounding bell suspended from a swinging iron chain attached to its prongs, and which had a *chowrie*, beautiful like a lion's mane, closely fastened to it; and it seemed to be gazing, as it were, on the path of travellers that might serve as human offerings (to the goddess Durgá) (or, at the path of, *i. e.* looking out for, the presents to be brought by travelling men).

---

* With the reading सुहृदिति—saying to him—my friend too should follow me.........without overtaxing the army.

When he had gone a short distance facing it (the red flag), he saw (the fierce goddess) Chaṇḍiká (in her shrine). She was surrounded by a door made of the tusks of wild elephants, yellowish-white like a collection of the spires of the *ketakî* flowers. Her door-region was fitted with an iron arch bearing a string of circular iron mirrors surrounded by rows of red *chauries*, as if it were a row of the heads of the Śabaras, fierce with their tawny hair. Her pedestal made of black stone was occupied by an iron buffalo, set in front (of the goddess), who, having the palm-marks made with red sandal on his body, looked as if he were stroked with the palm of Yama, red with gore, and whose red eyes were licked by female jackals restless through their greed for (what were taken to be) drops of blood. She had offerings of holy flowers made to her—in one place with red lotuses, as if they were the eyes of wild buffaloes slain by the Śabaras, in one with the buds of the Agasti flowers, as if with the nails of lions, and in another with the (red) buds of the Kiṃśuka flowers as if they were the blood-covered nails of tigers. In another place she was exhibiting the slaughter of the animals offered to her, which (like a creeper) had shoots in the form of the heaps of the curved tips of the horns of deer, had leaves in the form of hundreds of the blood-dripping pieces of tongues, flowers in the shape of thousands of red eyes, and fruits in the form of clusters of heads. Her court-yard was adorned with the red-Aśoka trees, which, on account of the swarms of red cocks closely lurking in the spaces of their branches through the fear of dogs, seemed to have put forth bunches of flowers. She had offerings of skull-like fruit made to her by the palms, as if they were the *Vetálas* (dead bodies animated by spirits) come there through the desire of drinking the blood of the victims offered. She (her shrine) was densely fenced round by groves of plantain trees, that shook as if with the fever brought on by fear; with clumps of the Bilva trees which were as if thorny (horripilated) through fear, and with the groves of date-palms as if with hair raised up through fright. The region about her was never void of cubs of lions that were playing about, being the protégés (favourites) of Ambiká, and that were scattering about the red pearls dropped from the temples of wild elephants shattered (by lions), which were picked and then dropped by the ignorant cocks greedy of the boiled grains of rice from the offerings red with fresh blood. The court-yard of her (shrine) was made sticky by the streams of the water in the form of blood, rendered still redder by the sun, red at the time of setting, reflected therein, as if he had fallen there through the swoon caused by the sight of profuse blood. She appeared splendid with the region of the door of the inner shrine which had, hanging from it, lamps, smoke (of incense, sandal, etc. burnt inside) and red garments, which had a garland of the rings of peacock's necks strung across it, which bore a row of thick-set bells whitened by balls of flour, and which had two panels that had iron spikes fixed in the (figures of) lion's mouths made of tin (or lead), that were provided with a bolt of a long tusk (of an elephant) and that had a series of small bright spheres, yellow, blue and red (in colour), flashing forth (being reflected therein) from mirrors. The roots of her feet were covered with cloths dyed with red lac, which fell on the broad pedestal (of the idol) inside, as if they were the lives of all animals come there to pray for protection. She appeared to be living in a temple of the nether world as it were, on account of her being surrounded by the dense darkness caused by the lustre of weapons used for slaying animals, such as the axe, the spear, and the like, which, having the reflections of black *chauries* fallen into them, seemed to have the masses of hair sticking to them from their cutting the heads (of animals). She was adorned with garlands of Bilva leaves, intermixed with flashing (Bilva) fruits and tender sprouts, besmeared with red sandal, as if with long strings of infants' heads (which are red). She appeared fierce with her limbs to which worship was offered with bunches of Kadamba flowers, as red as blood, and which therefore seemed as if they had the hair bristling up by the pleasure at the deep sound of the drum (beaten at the time) of offering animals (as victims to her). She possessed the grace of the dress of an Abhisârikâ to (*i. e.* going to meet) Mahákála, on account of her forehead that was covered with a beautiful band of gold, and her face which had the *tilaka* mark formed with the dots of red lead, made by the fair Śabara females, which had its broad cheeks reddened by the shedding (on them) of the lustre of the ear-ornament of pomegranate flower, the fold of whose lips was crimsoned by the betel in the form of blood, the eye-brows of which were curved owing to their being knitted, and the eyes of which were red,—and on account of her slender body being veiled with a silken garment dyed red with safflower. On account of the flickering elongated (*lit.* creeperlike) flames (of the lamps) in the inner shrine, rendered reddish by the thick and blue smoke of incense and bdellium (burnt there), she appeared to be threatening the wild buffalo that had committed a crime owing to his shaking of the rod of the trident by his scratching (against it) his broad shoulder, as if with her fingers all red with the blood of the demon Mahisha (killed by her). She was being propitiated (as it were) even by goats having long beards, as if they were observing a vow, even by mice with lips quivering, as if they were engaged in muttering prayers; even by fawns with their bodies covered with black skins, as if they were sleeping (before her) with the object of gaining their desired object; and even by black serpents, with the blazing rays of the red jewels in their heads, as if they held jewelled lamps on their heads. She was praised from all sides by swarms of young crows that were crowing as if they were engrossed in praising her, and she was attended upon by an old Draviḍa ascetic. He was given the appearance of a latticed window by networks of very prominent veins as if they were swarms of *godhas* (iguanas), lizards, and chameleons that had crawled upon his body mistaking it for the burnt-up stump of a tree. His whole body was chequered with marks of the pits left by small-pox, as if they were the spots of the auspicious marks dug out (from his body) by adverse fortune. He seemed to have a rosary of *rudrákshas*, on account of his hair placed on the ear as an ornament. He had a tumour growing on his forehead darkened by his (constant) falling at the feet of Ambiká. As he had one of his eyes destroyed by the magic ointment given to him by an impostor, he had made the wooden pencil thin by his care in applying collyrium to the other eye at the three periods of the day. He every day tried to remedy (the defect of) his having projecting teeth by (the application of) the moisture of (obtained by heating) bitter gourds. His persistent effort to rub (medicinal) oil was confined to one arm that was shrivelled on account of the strokes of a (heated) brick being given to it in the wrong place (*i. e.* not on the seat of pain). He had increased the opacity of his eyes by the constant and persistent use of a roll (or salve) made of pungent drugs. He had secured the tusk of a boar for splitting up stones. He had stored medicines and ointments in the hollowed nuts of the Iṅgudî tree. The fingers of his left hand were contracted owing to the veins (of the fore-arm) being sewn with a needle. The big toes of his feet had become ulcerated owing to the friction of (*lit.* the wound caused by) the covering made of the cocoons of silk-worms. He had brought on himself untimely fever by taking mercurial preparations not properly (scientifically) made. Although become old, he was worrying Durgâ with his prayers for getting a boon conferring on him the sovereignty of the southern country. He had fastened his hopes of getting a fortune on the making of the magical *tilaka*[*] mark as advised by an imperfectly-instructed Śramaṇa (a Buddhist mendicant). He bore a bivalve-shell blackened with ink made from charcoal with the juice of green leaves. He had written a panegeric of Durgâ on a strip of cloth (or a piece of palm-leaf). He had collected together manuscripts containing magical spells (or information about jugglery), mystical formulas and incantations (written) on palm-leaves in letters drawn with red lac and fumigated with smoke (of incense). He had written down the doctrine of the worship of Mahâkála according to the instructions of an aged great follower of Paśupati (Śiva). In him was manifested the disease of talking about (his finding) a treasure; and he was seized by the craze of the talk about alchemy (the transmutation of baser metals into gold). He was possessed by the ghost of entering into the nether world (to find out the treasures there), and he entertained the foolish desire of making love to (and securing) a Yaksha damsel (by the power of *mantras*). He had increased his stock of the means of making efficacious the spells of becoming invisible. He knew thousands of wonderful tales about the Śrîs'aila. His ears were flattened by the strokes given with their palms by those who were possessed by ghosts, rushing upon him when struck by him with white mustard seeds repeatedly consecrated with incantations. He never gave up his pride in being a worshipper of Śiva (or, his partiality for the worship of Śiva). He was avoided by travellers, filled with disgust at his playing on a guitar badly handled (harshly struck), and he sang during the day itself, something resembling the buzzing of flies. He danced as he sang a psalm, inculcating devotion to the Ganges, composed by him in his native tongue. As he had taken the vow of celibacy only under compulsion, he had often employed the female-winning (magical) powder, against the old ascetic women that had come from foreign regions and stayed there (in the temple). On account of his being extremely irritable, his anger was roused by the fall of the eight flowers to be offered together, if sometimes they were ill-placed. He mocked very much even (the idol of) Chaṇḍiká, by the distortions and contortions of his face. Sometimes he got his back broken by his falling down in the many duels that he began with the travellers that were angry at his preventing them from taking up residence there. Sometimes he had his neck turned side-ways (or sprained), and his skull broken against a stone, as he fell face downwards, owing to a stumbling while running in indignation after the boys that had bolted away having offended him. Sometimes he hanged himself through jealousy at respect being shown by the country-folk to another ascetic newly come there. Not being properly cultured he did anything and everything he liked; being lame he moved about very slowly; on account of his being deaf he carried out his transactions by signs; on account of his night-blindness he moved about during the day (only); and as he had a long belly he ate much. Several times he had his nose pierced with holes, being scratched with their nails by monkeys provoked at his felling down fruits (from trees). Oftentimes his body was shattered by the bites of thousands of bees that moved away when he collected flowers. A thousand times he was bitten by black serpents in the desolate and uncleansed temples wherein he slept. A hundred times he had his head shattered by his fall from the top of the Bilva tree (or, by the fall of the fruit from the top of the Bilva tree) ; more than once his cheeks were lacerated by the nails of the bears residing in the dilapidated temples of the divine Mothers. He always came to be mocked by being married to an old hag placed on a broken cot that was raised up (that he might not see who was there) by people playing pranks in spring. He had risen up without his object being gained after lying down (before the deities) in many a temple. He bore his miserable plight even, accompanied by (full of) various diseases, as though it were his family. Even his folly, which was followed (accompanied by) many vices (or, dangers into which it led him), he displayed as having (thus) given birth to many children. Even wrath, which had given rise to many tumours on his body caused by the strokes of sticks, he exhibited, as having borne fruit. Even torment, that was clearly indicated by ulcers causing a burning sensation like that of torches blazing through all his limbs, he manifested as having many mouths. Even insult, in which hundreds of kicks were given to him by the country people abused by him without cause, he bore, as if it flowed in a stream. He had prepared a large box for placing flowers in, with dried wild creepers. He had formed a hook with a bamboo-stick for striking down flowers. And he did not leave aside, even for a moment, the *khola* (a sort of helmet or covering for the head) made of a piece of a black blanket. And in that very (temple) he took his abode (or, gave orders for camping).

---

[*] Or, who had based his hopes of getting wealth on the presence of a mole (तिलक, on his body) as predicted by an ill-educated Bud. mendicant.

Thereafter having descended from the horse, he entered and bowed to her (Chaṇḍiká) with a mind bent down with (full of) devotion. Having gone round the goddess sunwise, and bowed to her again, he wandered about through the curiosity to see the peaceful region, and beheld in one part the Draviḍa ascetic in wrath, screaming loudly and shouting (in abusing). Seeing him, pained as he was by sorrow due to longing caused by his separation from Kádambarî, he laughed for a long time; and also checked his soldiers who were wrangling with him and deriding him. Having with great difficulty appeased him with soothing expressions and conciliations with hundreds of agreeable words, Chandrâpîḍa himself asked him, in order, his birth-place, his caste, the knowledge (he possessed), whether he had wife and children, his wealth, the measure of his age and the cause of his turning a recluse. On being asked he described himself; and the prince was very much amused by him as he garrulously described his past heroism, beauty and wealth; and he (the ascetic) became, as it were, a source of diversion to him whose heart was distressed by separation. And having become familiar with him he caused betel to be given to him. When the divine sun had set, when the (attendant) princes had taken shelter under the trees as they found them, when the steeds, whose golden saddles were hung on the branches of trees, whose refreshed spirit (or energy) was to be inferred from the tossing of their manes grown dusty by their rolling on the ground, who had taken a few mouthfuls of tender grass and had drunk water, and whose fatigue was removed by their having their backs wet with a bath, had been tethered to the poles of the spears planted (into the ground) before them; when the soldiers that had prepared couches of leaves near the steeds, that were fatigued by the day's march and that had appointed watchmen were about to sleep; when the camp was bright like day, the darkness being entirely dispelled (*lit.* drunk up) by the light of many fires that were kindled, Chandrápîḍa went to a couch prepared for him by his retinue in front of Indráyudha, that was tethered in a part (of the camp), and pointed out to him by his door-keeper. And as he lay down, the very moment the poniard of pain touched his heart; seized by restlessness he dismissed the princes; and did not speak even with his great favourites who were standing near. With eyes closed he again and again went to the land of the Kimnaras; with a mind not directed to anything else, he remembered Hemakûṭa; he thought on the disinterestedness of Mahâśvetā's favours, and continuously longed for the sight of Kádambarî, the fruit of his life. He exceedingly yearned for the society (*lit.* familiarity) of Madalekhá, charming because of its absence of pride; desired to see Tamáliká; looked for the coming of Keyûraka; and saw (in fancy) the Snow-house. He repeatedly heaved warm and long sighs; felt a greater liking for the Śesha-necklace; and considered Patralekhá, who had remained behind, meritorious. Thus he passed the night without getting sleep. Having risen at dawn he gratified the cherished desire of the old Draviḍa ascetic with a sum of money given to him according to his wish, and sojourning in delightful places (on the way), came to Ujjayinî in a few days.

Accepting thousands of salutations with folded hands, as if they were the lotuses of worship of the citizens that were delighted and confused by his sudden arrival, he entered the city unexpectedly. Hearing the words—'Sire, Chandrāpîḍa is at the gate'—from the servants who were overpowered with the feeling of joy and great haste and who ran competing with one another to be the first to tell, his father, with his gait slow from excessive joy, drawing to himself his clean silken upper-garment that had slipped aside, as the mountain Mandâra did the water of the Milky Ocean, and shedding drops of the tears of great joy—as if he were the Kalpa tree, pouring down a shower of pearls—went forward on foot to receive him. He was followed by thousands of kings, who were in immediate attendance, the hair on the crown of whose heads was white with old age, who had anointed their bodies with sandal, who had put on fresh (unused) silk garments, and who wore arm-ornaments, turbans, crowns, and chaplets, thus showing the earth to be possessed of many Kailásas or many Milky Oceans, and who bore swords, staffs, umbrellas, flags and *chauries*. The prince on seeing his father, dismounted rom afar and touched the ground with his head that wore a wreath of the rays of his crest-jewel. Then his father, with outstretched arms, called him, saying 'Come, come;' embraced by him closely and for a long time, he offered his salutation to those persons deserving to be honoured who were present there; and then he was led by the king, having seized his hand, to the palace of Vilásavatî. By her too, surrounded by all the ladies of the harem, his coming was greeted just in the same way (as it was by his father), after having gone forth to receive him; and when he had the auspicious rites of an arrival performed for him by her, he stayed there for a short while in talks connected with his expedition of universal conquest alone, and then started to see Śukanása. There too he stayed long, going through the same procedure, told (Śukanása) that Vaiśampâyana was with the army and well, and saw Manoramá. Then, returning, he performed as if mechanically (his mind being in the power of another) the ceremonies of bathing and the like in Vilâsavatî's palace. In the afternoon he went to his own palace. There, with his mind tormented by longing, he regarded not only himself, but his palace, the city of Avantî, or rather the whole world, as a void, without Kâdambarî. Then, eager to hear the news of the Gandharva princess, he awaited the return of Patralekhà, as though it were a great festival, or the time of obtaining a boon, or the time of the appearance of nectar.

Then after the lapse of some days Meghanáda came, bringing with him Patralekhá, and presented her (before the prince). As she made her obeisance, Chandrápîḍa showed his joy with a smile from afar; then, rising and showing great regard, he embraced Patralekhá, who, though naturally dear to him, was now yet dearer, having as it were won additional (superior) grace by reason of the favour obtained from Kádambarî. And he touched Meghanâda with his tender hand as he bowed low before him. Then sitting down he said—"Patralekhâ, tell me about the well-being of revered Mahâśvetá, and of lady Kádambarî and Madalekhá. Are all her attendants well, Tamáliká, Keyûraka and others?" She replied—"Prince, all is well with them, as you ask. The lady Kádambarî, with her friends and retinue, honours you with folded hands placed like a wreath across her brow." As Patralekhà was saying this, he caught her by the hand, and, dismissing the attendant kings, went inside the palace. There, with a mind full of anxiety, and unable to restrain his curiosity owing to his great love, he sent his servants far away and entered the house. Resting on the central part of a land-lotus-plant that was newly grown, and that provided a sunshade (*lit.* served the purpose of an umbrella) with its large and high-stalked leaves, he pushed away, with his lotus-like foot, a pair of swans that was sleeping comfortably beneath another leafy bower that looked like an emerald banner, and, sitting down, asked her—"Patralekhá, tell me how you stayed there; and for how many days. What sort of favour did the princess show you? What talks were there, and what sort of conversations took place? Who most remembers us, and whose affection is very great?" Thus asked she respectfully replied—"Prince, may you hear with an attentive mind, how I stayed there and for how many days, what sort of favours the princess showed, what talks arose, and what sort of conversations took place.

Then, when Your Highness had left, I returned with Keyûraka and sat down just in the same way near the couch of flowers. And there I dwelt happily, receiving ever-fresh favours from the princess. Why say more? The whole of that day for the most part, the eye, the body and the tender hand of the princess were on mine; her speech dwelt on the syllables of my name and her heart on affection for me. On the morrow, leaning on me alone, she departed from the Snow-house, and, walking at will and bidding her maids not to stay back, she entered her favourite maidens' garden. There by a flight of emerald steps which was as if formed of the waves of the Yamuná, she mounted the lofty dais, white with *chunam*, of the women's garden. On it she stood leaning against a jewelled pillar. Having stayed for about half an hour, she deliberated with her heart for a long time, and wishing to say something she gazed long on my face with an eye the pupil of which was held motionless and the eyelashes of which were unwinking. Just as she looked she made up her mind, and wishing to enter the fire of love bathed as it were in the stream of the water of perspiration. As if shaken by the current of the sweat-water she quaked; and as her body quaked she was seized by Dejection as if fearing that she may fall.

Thereupon when I, who divined her intention, having fastened my eyes on her face and fixed my attention, requested her, saying—"Please you speak," she seemed to be prevented even by her own trembling limbs; with her big toe that scratched the jewel-pavement she touched (rubbed) even her own image, as if asking it to depart, through shame that it should hear her secret; with her lotus-like foot, the anklet whereof was set a-jingling by its scratching the floor, she sent away the domestic geese; she drove away the bees moving about the lotuses (placed) on her ears, with the hem of her garment that she used as a fan for her perspiring face; she gave to the peacock (that was near) a piece of betel cut with her own teeth, as if it were a bribe; and gazing on this side and that, lest a sylvan nymph might hear (her secret), she, although wishing to speak, was not able to say anything, her voice faltering owing to her being overcome by shame. Although she made an effort, her speech (voice) could not find escape; as if it were completely burnt up by the blazing fire of love; or borne away by the ceaselessly flowing current of her tears; or overpowered by crushing griefs; or shattered by the falling shafts of Cupid; or banished by the outcoming sighs; or held up by the hundreds of anxieties that dwelt in her heart; or drunk up by the swarms of bees that inhaled her breath. With head bent down she simply gave rise to a shower (*lit.* a cloudy day) with the bright drops of tears that fell down without touching her cheeks, as if she wreathed (thereby) a rosary of pearls to count her thousands of griefs. At that time from her even shame as if learnt the grace of shame; even modesty, superior modesty; simplicity, simplicity; leverness, cleverness; fear, timidity; sportiveness,[*] sportiveness despondency, despair; and gracefulness of actions, gracefulness of actions. And when I asked her, reduced to that plight, with the words 'Princess, what does this mean?' she, wiping her eyes the interior of which was reddened, caught hold of a garland of flowers woven by the female door-keeper of the dais (in the women's garden) with her creeper-like hand, as if for hanging herself with, on account of the intensity of her grief; and raising one eye-brow, and gazing as if on the path of death, sighed a long and hot sigh. Then repeatedly pressed to speak out, by me who guessed the cause of her anguish, she long remained with her motionless eyes fixed on the ground, scratching through modesty the *Ketakî* petal (she had worn), as if wishing to hand over to me what she wished to say, after having written it down, and with her lower lip throbbing through the desire of speaking, as if she were entrusting a message in a whisper to the bees that hung on her breath.

---

[*] *Vibhrama* may also mean "hurry of mind due to the feeling of love."

Gradually, fixing her eyes in my face again, and as if washing her speech, dusky with the smoke of love's fire, with the drops of tear-water which fell down from her eyes that were again and again filled (with tears); or arranging, under the guise of the tear-drops, the novel syllables of what she wanted to say, that she had forgotten in her flurry, by means of the rays of her teeth that flashed forth when she smiled in her bewilderment, she, with great difficulty persuaded herself to speak. And she " said to me—Patralekhá, by reason of my great love for you, neither father, nor mother, nor Mahâśvetá, nor Madalekhá, nor life itself, I place so high (*lit.* in that place) as I do you ; and you have been dear to me ever since I saw you. I know not for what reason my heart, having forcibly cast off all my friends, trusts in you. Whom else shall I blame? To whom else shall I tell my humiliation? Or with whom else shall I share my grief? Having told you (given you an idea of) the unbearable burden of my woe, I will relinquish life. I swear by your life ; I am ashamed even of my own heart that has known the whole affair ; how much more so then of another's heart (if it should know it)? How possibly can a person of my rank stain by (giving rise to) slander, a race pure as the rays of the moon, or give up (the sense of) shame, our family possession (*lit.* come down to me by order of descent), or turn the heart to a rash deed, unworthy of a maiden (of honour)? I then, thus situated, not set down (for him) by my father, not given by my mother, not having the approval of my elders, will not despatch any message (to him), will not send anything, and will not betray any signs (of my inward feelings). As one timid or without a protector, I have been made to deserve the blame of my elders by that self-conceited prince, Chandrāpīḍa. Tell me whether this is the proper conduct for the great, or whether this is the fruit of familiarity, that my mind delicate as the fibre of a tender shoot or of a fresh lotus-stalk, is thus overpowered. For maidens ought not to be treated with violence by youths. As a general rule the fire of Love first consumes their (of maidens) sense of shame and then their heart. The shafts of Cupid first cut down modesty and other (virtues), and then their vitals. I, therefore, bid adieu to you, that we may meet again in our next births (lives). I have none else dearer than you. I will wash off my own stain by undergoing the atonement of giving up my life." Having said this much she was silent.

I, however, not having really known anything of the matter, sorrowfully thus addressed her, as if ashamed, terrified, bewildered, and bereft of consciousness:—"Princess, I wish to hear; please tell, what was done by prince Chandrâpîḍa; what crime was committed; by what discourtesy was vexed the heart of the princess, soft like a lotus, not deserving to be vexed. You will resign life on my having first put an end to my life, on hearing this." When addressed in this way, she again said—"I will tell you; listen attentively. In my dreams—that clever rogue, having come every day, employs the caged parrots and starling as messengers in the secret messages (he wishes to send me). When I am asleep, he, with his mind infatuated by vain desires, writes on the inside of my ear-ornaments the places of appointment (for our meeting). He sends love-letters, charming and inspired by hopes generated by the infatuation of his mind, which, though having their syllables washed away by perspiration, tell of his own state by the lines of the drops of tears mixed with collyrium fallen on them. By his *anurága* (feeling of love—redness) he forcibly (against my wish) dyes my feet red, as if with red lac. Bereft of sense by his immodesty, he prides himself on his being reflected in my nails. Falsely bold that he is, he embraces me when with my face turned away from him I am alone in the garden and (therefore) running away through the fear of being seized (by him), but have my motion obstructed by the skirts of my silken garment clinging to the sprouts (of the creepers) as if I were handed over to him by my creeper-friends after having caught me. Drawing ornamental lines on my breasts, he, who is perverse by nature, as if teaches my mind, naturally simple, crookedness. He, a false (deceitful) flatterer, fans my cheeks covered with the star-like drops of perspiration with the cool breathings of his mouth as with the winds from the waves in the form of the longings of his heart. Not well skilled, he plants on my ear, as ornaments, the bright rays of his nails, as though they were the shoots of barley, with a hand that is empty, the lotus (it held) having fallen owing to his grasp being relaxed by perspiration. The audacious one often makes me drink, seizing me by the hair, the mouthfuls of wine, taken up by me at the time of watering the very favourite Bakula saplings. Mocked by craziness he receives on his head the strokes of my foot raised for striking the *As'oka* trees of the palace. Tell me, O Patralekhá, by what means can he, who is bereft of sense, his mind being infatuated by love, be rejected (or prevented from doing such things). For he considers even rejections as jealousy; looks upon censure as a joke; regards silence as respect (shown); understands the mention of his faults as a device for remembering him; views contempt as unrestrained love; and deems the evil talk of the people as renown."

Filled with ecstatic joy on hearing her speak in this strain, I thought—"Oh, she has been drawn far away by Cupid with reference to Chandrāpîḍa. If really the mind of the god of love is favourably disposed towards the prince in the disguise of Kádambarî, then his innate virtues, assiduously developed by him, have repaid him; the quarters have been brightened by his glory; a shower of jewels has been poured on him by youth by means of the waves of the ocean of the sentiment (also water) of love; his name has been written on the moon (to help him in exciting love in Kád.) by the graces of his youth; its splendour has been manifested by his good fortune; and nectar has been showered down by his loveliness, as by the digits of the moon. Moreover, after a long time has the fit season been obtained by the Malaya wind; a proper time has been gained by moon-rise; the fitting fruit has been obtained by the luxuriance of spring flowers; the blame attaching to wine has been turned into a virtue; and the dawn of the advent of the era of love has been manifest." Then I smiled and said aloud:—"Princess, if such is the case, forego your wrath; be appeased. You should not blame the prince for the faults of Káma. These, indeed, are the wanton sports of that rogue, the flower-bowed god, and not of the prince." When I had said so, she again asked me, being full of curiosity—(As for) "this that you call Káma, or whoever he may be—tell me what his different forms are." To her I replied:—"Lady, whence can he have a form? A formless fire is he. For, without the display of the rows of flames, he produces heat; without manifesting a mass of smoke, he causes tears to fall down; and without showing a heap of the dust of ashes, he causes paleness to appear. And there is not that being in the whole expanse of this triple world, that is not, or has not been, or will not be, the target (victim) of his shafts. Who also will not fear him? Having taken up his flowery bow, he pierces with his arrows even a powerful man. Moreover, to youthful women possessed (influenced) by him, the whole expanse of the sky appears to be crowded (narrowed), when they behold the thousands of the fancied moon-like faces of their lovers; the surface of the earth appears not to be wide enough, when they draw upon it the forms of their beloveds; number itself appears to be too small, when they enumerate the merits of their loved ones; the goddess of speech appears not eloquent enough, when they listen to talk about their dearest; and time itself seems to be too short to their heart, when they muse on the delights of union with one whom they hold as dear as life."

Hearing this, she pondered a moment and replied:—"Patralekhá, as you say, this person (myself) has been made to feel a strong liking for the prince by Cupid. All these forms (signs) of him and yet more, are found in me. You are now to me not different from (as dear as) my heart; so I ask you yourself; tell me what is proper for me (to do) in this case. I am not versed in affairs of this sort. Moreover, my heart finds that death itself would be better than life for me led into the condition of being blamed by my parents and therefore feeling exceedingly ashamed." To her thus speaking I again said—"Think not, think not so, my princess; what is the use of this persistent desire for dying when there is no cause for it? (Rather) a boon has been bestowed on you by the revered god of love, who is pleased with you without being propitiated. Where is the room for parents to blame here, when, indeed, the five-arrowed god himself makes the proposal of a girl (chooses a husband for her) like an elderly person; gives consent like a mother; gives her away like a father; creates longing in her like a female friend; and teaches the ways and sports of love in youth? And how many maidens shall I mention to you who have chosen their own husbands? Were it not so (if maidens were not to choose their lords) then purposeless would be the ordinance of *Svayamvara* laid down in the religious law books. Therefore, be pleased, O princess; and enough of this determination to die. I swear, touching your lotus-like feet; give your message and send me; I will go and bring to you, my princess, your heart's beloved." When I had said so, she seemed to be drinking me in with her glance wet with the liquid of joy; she was confused owing to the flurried actions due to the influence of love, which, though restrained, were manifesting themselves, finding a passage out, having as it were broken through her (sense of) shame, (already) shattered by the arrows of Cupid; she seemed to wear her upper garment,* stuck to her body owing to perspiration, having raised it up, as it were, by means of the cluster of her hair rising up, at the joy felt by her on hearing my agreeable words; she extricated her pearl-necklace, stuck to the points of the figures of fishes on the ruby leaves of her swinging ear-rings; and though her heart was agitated by great joy, still supporting herself as it were on modesty, the natural possession of maidens, she spoke (as follows)—

---

* Or, In her joy at my agreeable words, she seemed to hold up her upper garment, having cast it up, on the cluster of her bristling hair, etc.

"I know your very great love for me. But the only thing is—how can women, tender of nature like a young Śirīsha flower, have so much boldness, especially maidens who are yet in early youth? Those take a bold step who themselves send messages or approach (their lovers). I, a young maiden, feel ashamed to send a bold message, myself. Or, what message can I send? (To say) 'You are very dear to me,' is superfluous; 'Am I dear to you?' is a foolish question; 'My love for you is exceeding' is the talk of a harlot; 'I cannot live without you' is contrary to experience (fact); 'The bodiless one (Cupid) overpowers me' is casting reproach on one's own fault (weakness); 'I am given to you by Cupid' is (would look like) a means of going to meet him; 'I have forcibly detained (treasured) you (in my mind)' is the bold speech of an unchaste woman; 'You must needs come'. is the pride of beauty; 'I will come myself' is (betraying) woman's fickleness; 'This your servant is wholly devoted to you' is (having) the light-heartedness to declare one's *own* love; 'Through the fear of rejection I send no message' is to rouse the sleeper (suggesting to him what he may not have in his mind); 'I shall be in a terrible state on account of the pain to be caused by my living in separation from you, (in case you will not come), which is undesired by me,' is (expressing) too high a degree of love; 'You will know my love by my death,'-this is simply impossible.*

---

* Here Báṇa's tale was brought to an abrupt close by his death. It is continued by his son.

APPENDIX No. I

WORDS REQUIRING GRAMMATICAL EXPLANATION &C. ALPHABETICALLY ARRANGED.

अतिथि—अतति सततं गच्छति न तिष्ठति इति अतिथिः; from अत् to walk or travel continuously and the Un. aff. इथि (न्); it literally means a traveller; hence a guest. Or नास्ति द्वितीया तिथिर्यस्य one who does not stay in a place for more than one day; compare एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्योहि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ Manu. III. 112. Some include it under the पृषोदरादि list and explain नास्ति स्थितिरस्य । 'चिरं नास्ति स्थितिर्यस्मादातिथिस्तेन कथ्यते' । Or अविद्यमानास्तिथयो यस्य Bah. *Cf.* तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना । सोतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः ॥

अध्वन्य—अध्वानमलं गच्छति इति one able to accomplish a journey, speeding on a journey. The य is affixed by 'अध्वनो यत्खौ' Pân. V. 2. 16. It is thus distinguished from अध्वग which means simply 'a traveller.'

अध्वर—A sacrifice. This word is variously derived: (1) 'न ध्वरा हिंसा यस्मिन्' that in which there is no sinful killing (such being the belief of the Mímâmsâkas. Vide Manu V. 44). Sàyana in his com. on the Ṛg. derives it as (2) न ध्वरतीत्यध्वरः हिंसारहितः free from molestation by the Râkshasas (न हि अग्निना सर्वतः पालितमग्निं राक्षसा हिंसितुं प्रभवान्ति Say. on Ṛg. I. 1. 4.). ध्वरतिर्हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधो निपातः Yâska. Later writers derive it as (3) अध्वानं राति ददातीति that which opens up a path (to heaven) for its performer; and lastly न ध्वरः कुटिलः न ध्वरति कुटिलो भवतीति वा that which never proves crooked *i. e.* never fails to give its reward.

अनाश्रवः—आशृणोति इत्याश्रवः one who listens to another; from श्रु with आ and the affix अच्; न आश्रवः अनाश्रवः । Not listening, turning a deaf ear to.

अपत्य—न पतन्ति पितरोऽनेन—that by which the departed forefathers do not go to hell; hence a child, a son. *Cf.* शश्वत्पुत्रेण पितरोत्यायन्बहुलं तमः Ai. Brâh. Pàn. VII. It may also be derived from अप and त्य that which springs from the stock. अपत्यं कस्मात्- -अपततं भवति पितुः सकाशादेत्य पृथक् भवति । अनेन जातेन सता पिता नरके न पततीति वा । Yâska's Nir.

अलक—अलति अल्यते वा । that which decks the head; curly hair.

अश्ववार—अश्वं वारयतीति one who restrains or checks a horse e. prevents it from being unruly; hence a skilful horse-man. Upapada Samâsa.

अहमहमिका—अहमहं शब्दोऽस्त्यत्र that in which there is a cry of 'I first, I first.' Formed by the repetition of the pron. अहं (Pàn. VIII. 1. 2.) and the affix ठन् (इक). *Cf.* Amar. अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ।

आखेट (क)-आखिट्यतेऽत्र from खिट् I. P. to frighten or scare away and the affix घञ् (अ); lit. that in which animals are scared away; hunting.

आखंडल-आखण्डयति परबलं पर्वतान्वा; from आ + खण्ड् + the Unádi affix कलच् (अल); the cleaver of the enemies' forces or the mountains; Indra. *Cf.* पुरंदर.

आज्य—आ सम्यक् अज्यते अनेन from अञ्ज् with आ and the affix क्यप्. Its etymological meaning is that which reveals or makes manifest. Technically it means clarified butter which makes the presence of fire manifest to the sacrificer. It is thus distinguished from घृत-सर्पिर्विलीनमाज्यं स्यात् घनीभूतं घृतं भवेत्।

आत्ययिक—अत्ययं नाशं गच्छतीति from अत्यय destruction and the affix ठक् (इक). Properly it means 'destructive, disastrous'; and since what is disastrous ought to be urgently attended to, it secondarily means 'urgent, suffering no delay' which is the meaning at p. 424. l. 1. **आशुशुक्षणिः**— आशु शीघ्रं आशुं व्रीहिं वा शु (a particle showing respect or veneration) क्षणोति destroys *i. e.* devours; fire. According to Sàyanâchárya 'he who is worshipped on account of shining very quickly or causing sorrow to one's enemies. आङि उपपदे शुच दीप्तावित्येतस्य सन्नन्तस्य (desid.) छान्दसमिदं रूपम्। यद्वा आशु शीघ्रं दीप्तः सन्संसेव्यते इति आशु शुचं शोकं सनोति ददाति शत्रुभ्यो दाहादिनेति Sáy. on Rg. II. 1. 1.

इन्द्रिय—The word is peculiarly derived by Váman. Vide Kàs. on Pàn. V. 2. 93. इन्द्र-is a name of the soul and इन्द्रिय is the sign by which the presence of the soul is inferred. इन्द्रस्य करणं लिङ्गमिन्द्रियम्। इन्द्र आत्मा स चक्षुरादिना करणेनानुमीयते। also इन्द्रेण दृष्टम्। इन्द्रेण सृष्टम्। आत्मना सृष्टम्। तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणोत्पन्नमिति कृत्वा। इन्द्रेण जुष्टम्। आत्मना सेवितम्। तद्द्वारेण विज्ञानोत्पादनात्। इन्द्रेण दत्तम्। आत्मना विषयेभ्यो दत्तं यथायथं ग्रहणाय। Bhaṭṭoji also has इन्द्रेणात्मना दुर्जयम्. That which is difficult for the soul to subdue.

इरंमदः—इरया जलेन माद्यति दीप्यते lit. that which shines by being fed on water. Lightning or the submarine fire. The word is irregularly formed from इरा and मद् by 'उग्रंपश्येरंमदपाणिंधमाश्च' Pàn. III. 2. 37. The words similarly formed are उग्रंपश्य and पाणिंधम.

उदधिः—उदकानि धीयन्तेऽस्मिन् the store of water; the sea. The word उदक is changed to उद when it forms a name; as उदमेघः, उदधिः &c. Pân. VI. 3. 57. Some derive it by 'पेषंवासवाहनधिषु च'; but Bhaṭṭoji says उदधिर्घटः। समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम्.

उन्मुख—उन्नतं मुखमस्य lit. one whose face is raised up. And since one eagerly waiting for another raises his head and looks for him, raising the face is a sign of anxiety; hence it means secondarily 'anxious, eagerly looking out for.'

उपशल्य—शल्यमुपगतः A Pràdi-Samâsa. From उप near and शल्य boundary. Place in the vicinity of a town or village, a suburb.

एकाकिन्—एक एव एकाकी alone; also एककः; the affixes आकिन् and क are added to एक in the sense of 'one not assisted by any one.' 'एकादाकिनिच्चासहाये' Pán. V. 3. 52.

कर्मान्तिक—From कर्मान्त the end of a work and ठक् (इक); he who carries a work to its completion, hence a servant.

कल्मष-शुभं कर्म स्यति इति that which destroys all virtuous or pious actions. From कर्म and सो to destroy. The word should be explained like पृषोदर.

कलधौत—कलो मलो धौतः अस्य । That which is freed from dross; pure gold or silver.

कार्मुक—कर्मणे प्रभवति इ० Able to do a work or achieve an object. A bow. from कर्मन्+उकञ् (उक) Pán. V. 1. 103.

कायमान—कायो माति अस्मिन or कायस्य मानमिव मानं यस्य. Properly means a small hut of a man's height. But Báṇa seems to use it for a spacious tent.

किंवदन्ती-Irregularly formed from को वादः 'what is the talk of the people'? or 'किं वदन्ति' इत्याख्यायमाना that in which it is asked 'what do they say.'

कुलटा—कुलात्कुलान्तरमटति; or अटतीति अटा, कुलस्याटा कुलटा one who wanders from house to house; an unchaste woman. The *sandhi* to be explained like शकन्धु (शक+अन्धु). 'शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्' Vàrt.

कुलाय—कुलं पक्षिसंतानोऽयतेत्र that in which a brood of birds is bred up; a nest; or कौ to the earth लायो गतिरस्मात्.

कुलिश—कुलिनः पर्वतान् श्यति that which cleaves the mountains; the thunderbolt of Indra; or कुलौ in the hand शेते that which rests.

कुशल—कुशान लातीति one who plucks the Kus′a grass. From कुश+ला to take and क added कर्तरि. But as great skill is required in handling the sharp blades of the kus′a grass it secondarily means 'skilful, clever.'

कृपाण—कृपां नुदति that which drives away mercy; a sword. From कृपा and नुद् with the affix ड (अ before which the final consonant of a root is generally dropped). The न is changed to ण by पूर्वपदात्संज्ञायामगः Pàn. VIII. 4. 3.

कोदण्ड—Irregularly derived from कुट् to be crooked and the affix अण्डन् like पृषोदर.

कौक्षेयक—कुक्षौ भवः hanging by the side; a sword. From कुक्षि and ढकञ् (एयक) by कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु Pán. IV. 2. 96. The affix ढकञ् is added to the words कुल, कुक्षी and ग्रीवा in the senses given in the Sùtra; as कौलेयक a dog of good breed. **ग्रैवेयक**—An ornament for the neck.

कौलेयक—See obove.

क्रतु—करोति क्रियते वा; from कृ and the Uná. aff. क्तु (तु). A sacrifice.

चक्रवाल—चक्राकारेण वलते—that which covers space in the manner of a wheel; a circle, a multitude. Or चक्र region and वल् to encompass; that which girds the earth; name of a mountain supposed to encircle the earth and to form the limit of light and darkness. Some derive it as चक्राकारेण वडते (ल being interchanged for ड); what emerges (from darkness) in the shape of a wheel.

चक्राङ्गः—चक्रमिवाङ्गं यस्य. The Chakrava'ka bird which has a round body resembling a wheel.

चटुल—is derived from चट् to injure, to break, and the Un. aff. उल (च्) and primarily means 'mischievous, doing injury" and hence secondarily unsteady, fickle &c.; the word is appropriately used by Ba'na with वानर; see p. 39. l. 5. &c.

ताण्डव—तण्डुना प्रोक्तं from तण्डु the name of the sage by whom that style of dancing was first taught, and the aff. अण्; Pa'n. IV. 3. 101. A wild dance with violent gestures. The word is particularly applied to the frantic dance of S'iva and his Ganas. *Cf.* ताण्डवप्रिय which is a name of S'iva.

तिर्यच्—स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति Amara. one who moves crookedly or tortuously, a lower animal or a bird. From तिरस् (changed to तिर्य) and अञ्च् to go. See Pa'n. VI. 3. 94.

त्र्यम्बक—(Also written त्रियंबक)—The word is variously derived. According to the Pura'nas it is derived as त्रीणि अम्बकान्यस्य the god with three eyes. According to the Káliká Purána S'iva is called so because at the time of his incarnation as चन्द्रशेखर he had three mothers: देवास्तिसृणामम्बानां गर्भे जातो यतो हरः । अतस्त्र्यम्बकनामासौ देवलोके च गीयते ॥ Bhânuji Dik. derives is as त्रयाणां लोकानामम्बकः पिता इति वा त्रीन्वेदान् अम्बते शब्दायते इ. वा, त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः शब्दो वेदलक्षणोऽस्येति वा । त्रयः अकारोकारमकारा अम्बाः शब्दा वाचका अस्येति वा । तिस्रोम्बा द्यौर्भूम्यापो यस्येति तु भारतम् । Sàyana while commenting on Ṛg. VII. 59. 12. says त्रयाणां ब्रह्माविष्णुरुद्राणामम्बकं पितरं (यजामहे) । So according to the Vedic conception, Tryambaka seems to be some higher deity than the three gods.

दम्पती—Irregularly (निपातनात्) derived from जाया and पति; also जायापती and जम्पती. The word is of the राजदन्तादि class in which what ought to appear first appears last, otherwise the comp. would have been पतिजाये by the rule अभ्यर्हितं पूर्वम्. According to Western scholars the word may be regularly derived from दम् a Vedic word meaning a house and पति a lord, the husband and wife being the master and mistress of the house.

द्विपः—द्वाभ्यां पिबति इति who first imbibes fluids with his trunk and then conveys them into the mouth; an elephant.

द्वीपः—द्विर्गता आपो अत्र an island. By the rule 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' अ is attached to the words ऋक, पुर्, अप्, धुर not meaning a yoke, and पथिन् at the end of a compound; and and by the rule द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योप ईत्' when in a compound अप् follows द्वि, अन्तर् or an उपसर्ग, the अ becomes ई'; द्वि+अप्+अ= द्वि+ईप and finally द्वीप.

नख—न खमस्य that which has no ख sense or cavity; or heaven according to some, as it is burnt along with the body. **नखर**—Form नख and रा to go (नखं रातीति).

निशीथिनी-निशेरते जीवा अस्मिन्काले इति निशीथः the time when the people are deep in sleep, the midnight. निशीथोऽस्त्यस्यामिति निशीथिनी.

निस्त्रिंशः-निर्गतः त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यः longer than thirty fingers in length: a sword.

पटच्चर—Old cloth; from पटत् an imitative sound and चर् to go.

पत्त्ररथ—पत्त्र the wing रथ इव like a car, in carrying or supporting यस्य a bird.

पद्धति—पादाभ्यां हन्यते; from पाद, हन् and the affix क्तिन् (ति) added कर्मणि; that which is trodden down; a foot-path; hence also 'course of life, a way of action'.

परम्परा—This seems to be formed by the repetition of पर, and its meaning 'succession' also favours the idea. And Wilson indeed derives it as such. But this seems to be a mistake. The word has no derivation according to Bhattoji Dikshit who remarks 'परंपराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गम्.'

परिग्रह—ग्रहणं ग्रहः acceptance, possession. परिगतः सर्वतोमुखः ग्रहः अस्याः परिग्रहः whose possession is entire; wife; as the word is not attributive it does not become feminine.

परिणय—Marriage. From परि successively and नी to take; that in which the bridegroom takes the bride round the holy fire.

परिपन्थिन्—परि दोषाख्यानं पन्थयितुं शीलमस्य habitually giving out the faults of others; an enemy. Or परि an obstacle पन्थिन् who goes the way. Though according to Páṇ. the word is admissible in the Vedas only it is now and then used by classical writers.

बलाहक—A cloud. This word is differently derived. It is generally derived as वारीणां वाहकः बलाहकः and explained like पृषोदर; it is also derived as बलाकाभिर्हीयते गम्यते being irregularly formed like पृषोदर. That to which the cranes repair (for the purpose of impregnation according to a sl. quoted by Malli. on the passage from the Meg. 'सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः'). Bhânuji Dikshit gives one more deri. बलेन हीयते आहायते वा.

भास्वत्—भासः सन्त्यस्य he who possesses light preeminently; hence the sun.

भ्रुकुटि—From भ्रू and कुटि; भ्रुवोः कुटिः bending or knitting. By the rule इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य 'Before an उत्तरपद the final ई, ऊ, or ऋ of a word is optionally shortened unless it ends in the fem. aff. ई', the ऊ or भ्रू is optionally shortened, and we get the forms भ्रु—भ्रूकुटिः. Again according to some (भ्रुकुंसादीनामकारो भवति) the ऊ is changed to अ which gives the form भ्रकुटि; while according to others who class the word in the पृषोदरादि list, there is a fourth form yet भृकुटि.

मन्यु—means wrath, and sacrifice. *Cf.* Amara मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि । For the two senses given above see Rag. II. 30, Bhatti. I. 5. It is derived from मन् to know and the Uná. aff. युच् by 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्', as यज्यु a sacrificial priest, शुन्ध्यु fire, दस्यु a thief, जन्यु a creature.

मातरिश्वन्—The wind. मातरि in the middle region श्वयति moves; or मातरि जनन्यां श्वयति वर्धते सप्तसप्तकरूपत्वात् Bhà. Dik. *Cf.* Nir. मातरिश्वा वायुर्मातर्यंतरिक्षे श्वसिति मातर्याशु अनिति वा. The अलुक् of the Loc. is irregular by Un. I. 159.

मृगयु—मृगान् वधार्थं यातीति a hunter. From मृग् and या with the Un. aff. कु (उ). Words similarly formed are देवयु, मित्रयु &c.

मेदिनी—मेदमस्त्यस्याम् । That which was covered with मेद or fat. The derivative allusion in the word is this:-When the demons मधु and कैटभ were killed by Vishnu, the whole earth was covered with their fat and flesh and thenceforth came to be called मेदिनी. मधुकैटभयोरासीन्मेदमांसपरिप्लुता । तेनेयं मेदिनीनाम्ना सर्वतः परिकीर्तिता ॥ मेद has the same meaning as मेदस्. Bhánu. Dik. quotes from Sa'lihota 'मदघ्नो मेदकुट्टहा.'

यथाजातः—जातं जन्मकालविशेषमनतिक्रम्य वर्तते । पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । तदस्यास्ति । one who remains as ignorant as at birth; a fool.

यदृच्छा—या ऋच्छा यदृच्छा Pa'n. II. 1. 57. or यादृक् इच्छा यदृच्छा a comp. of the पृषोदरादि class. By रूढि it expresses the meaning of 'independence of will..

यातुधान—यातूनि दधाति पुष्णाति स्वजातिपोषकत्वात्; a demon. Some derive this as यातूनि यातना धीयन्ते अस्मिन् one who is a source of pain.

रोमन्थ—Rumination, chewing the cud. मथ्नातीति मन्थः । रोगाणां मन्थः or रोगान्मथ्नातीति वा; that which destroys disease (indigestion)—the habit being indispensable, in the case of certain quadrupeds, for digestion and health. The comp. is of the पृषोदरादि class.

वत्सल—Kind, affectionate. By the rule 'वत्सांसाभ्यां कामबले' the words वत्स and अंस take the possessive affix ल in the sense of 'affection and strength' respectively. The comp. deserves to be noted since the affix altogether loses its sense and takes a new meaning. For मांसल and मांसवान् are the same in meaning, but not वत्सल and वत्सवान्.

वनस्पति—वनस्य पतिः. The स् comes in as the word is one of the group पारस्करादि. See Pa'n. 1. 57. It properly means a tree without apparent blossoms, as the fig, the jack &c. *Cf.* वनस्पतिर्ना द्रुमत्रे विना पुष्पं फलिद्रुमे।

वाजिन्—From वाज speed and इन् to have; a horse. As applied to a bird or an arrow it is derived from वाज a wing and इन्. In the Veda वाज means strength or food and the word is applied to Indra, Agni and other gods.

विकट-From वि implying separation or expansion and कट् to go, with the affix अच्. Properly it means what is large or expanded; hence formidable.

विकच—Full blown, expanded. कचतीति कचः the act of being folded up. विगतः कचः अस्मात्. When meaning 'a bald' it is derived from वि and कच hair.

विदग्ध—means विशेषेण दग्धं what is well burnt and burnished, and primarily applies to gold or silver freed from impurities; hence secondarily one polished by knowledge, a learned man.

विषय—विषिण्वन्ति बध्नन्ति इन्द्रियाणि पुरुषपशुं वा इति विषया: from सि with वि to tie or fetter down; the five objects of senses, which are रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी Amara. The स is changed to ष by 'परिनिविभ्यः सेवसितसय-' Pan. VIII. 3. 70.

वेपथु—वेपनं वेपथुः tremour; fr. वेप् and the affix अथुच् (अथु) added भावे.

वैकुण्ठ—Name of Vishnu. विकुण्ठाया अपत्यम् from विकुण्ठा, the wife of S'ubhra and the mother of Vishnu in one form, and the patronymic affix अण्. Several other etymologies are given by Bhâ. Dik.; विगता कुण्ठा नाशोऽस्य he who is indestructible; विकुण्ठं ज्ञानं स्थानं वास्ति स्वरूपत्वेनाश्रयत्वेन वास्य he whose form or residence is विकुण्ठ (knowledge or the name of his abode;) यद्वा विकुण्ठानां जीवानामयं नियन्ता ज्ञानदो वा.

व्रतति—Formed irregularly from तन् with प्र. प्रतनोतीति; or from व्रत and the aff. अति.

शतह्रदा-शतं ह्रादा अव्यक्ता: शब्दा: tumultuous sounds *i. e.* thunder यस्याः. The comp. being of the class पृषोदरादि; or शतं ह्रदा अर्चींषि rays. *i. e.* giving intense light, सन्त्यस्याः.

शर्वरी—शृणाति चेष्टा इति शर्वरी which puts a stop to men's activities, the night; fr. शॄ to injure and the Un. aff. वर which is added to 'कॄगॄशॄवृञ्-चतिभ्यः ष्वरच्' Unà. II. 121 with the fem. affix ई.

शालभञ्जिका—A doll or puppet; fr. शाल the S'ála tree, भञ्ज् to rub (to plane &c. in order to make dolls) aff. अच् and ङीप् (शालभञ्जी); also with कन् added, शालभाञ्जिका. Wilson.

शिलीमुख—An arrow or a bee; अलिबाणौ शिलीमुखौ Amara. शिली शल्यं (a dart, a sting) मुखे यस्य.

शुद्धान्त—शुद्धा उपधाशुद्धा: (servants of tried purity; whose senses are properly curbed) अन्ते समीपेऽस्य Bhânu. Dik.; the harem or seraglio of a king. or शुद्धः अन्तः limits अस्य; where there is purity all round.

शृङ्गाटक—शृङ्गं प्राधान्यमटतीति शृङ्गाटकं from शृङ्ग the chief part or centre of attraction अट् to go and affi. अण् and कन्. Pa'n. III. 2. 1; V. 3. 75.

शृङ्गार—शृङ्गं प्राधान्यं eminence, dignity राति, being the chief of the nine poetical *Rasas.* Rhetoricians, however, derive it thus-शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः । पुरुषप्रमदाभूमिः शृङ्गार इति गीयते.

सप्ततन्तुः—सप्तभिश्छन्दोभिः (prayers) अग्निजिह्वाभिर्वा तन्यते offered; or तानि सप्त तन्यन्तेऽत्र । From सप्त, तन् to perform and Un. aff. तु (न्); Unà. 1. 69. प्रयाजादीनि षडङ्गानि सप्तमः प्रधानमिति सप्ततन्तवः Bhàn.

सीमन्त—The parting line of the hair. The Sandhi should be noted—This is a word of the शकन्ध्वादि class wherein the first word loses its final vowel or the final consonant with the preceding vowel. सीमन् limit of the hair and अन्त end. But when the meaning is 'a landmark or boundary we have सीमन्त. सीमन्तः केशवेशे सीमान्तोऽन्यः Bhattoji Dikshit.

सौदामनी—Lightning. सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी Sid. Kâu.; or सुदामन् may mean Aira'vata, Indra's elephant. सुदाम्नि मेघे भवा वा। According to Bhânuji Dik. who remarks 'सौदामिनी इत्यपपाठः'; the form सौदामिनी is incorrect though it is so given in Wilson's Dictionary.

संस्कार—Fr. कृ with सम् and the aff. घञ् (अ) added करणे. The स् comes in by the rule संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे'; कृ when preceded by सम्, परि or उप and meaning 'to adorn' or expressing a collection takes the prefix स्; so we have संस्कार, तिरस्कार and उपस्कार. See. Pân. VI. I. 137–8. संस्कार generally means the impressions (popularly called अदृष्ट) produced by the good or bad works performed by an individual in a past life. These impressions are called संस्कार because they remain clinging as ornaments to the astral body of the individual as it passes from one corporeal existence to another. For other particulars see note on संस्काराः प्राक्तना इव Rag. I. 20.

हृषीकेश—हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः The lord of the senses, Vishṇu. *Cf.* Mah. Bhâr. हृषीकाणीन्द्रियाण्याहुस्तेषामीशो यतो भवान्। हृषीकेशस्ततो विष्णो ख्यातो देवेषु केशव ॥

१८९

APPENDIX No. II

Table showing corresponding pages of recent editions of M.R. Kāle of Ratnāvali & Śākuntala referred to in Notes.

Page	*Line*	*Reference*	*New Page*
64	13	Ratna. 1. P. 23	36
82	11	Ratna. 1. P. 11	14
123	39	Śāku. VII. 170 VI. P.	246

991.

पुस्तकालय

S.V 1991
Varified by

STOCK VERIFY
2020
G.R.V. L

COMPILED